

Váczy János
KAZINCZY FERENC ÉS KORA

I-II.

Váczy János

KAZINCZY FERENC ÉS KORA

I-II.

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debreceen University Press

2012

A kötet az OTKA K 81585. projekt keretében jelent meg

A kiadás alapja:

Váczy János monográfiájának 1915-ben megjelent első kötete,
és a második kötet kézírata (MTAK. RUI. 4-r. 296/I–VI.).

Sajtó alá rendezte:

KOVÁTS DÁNIEL

ISBN 978 963 318 216 1 I.

ISBN 978 963 318 217 8 II.

ISBN 978 963 318 215 4 Ö

© Debreceni Egyetemi Kiadó,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is, 2012

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja – www.dupress.hu
Felelős kiadó: Dr. Virágos Márta főigazgató
Tördelés, tipográfia: Juhászné Marosi Edit
Készült Debrecenben, 2012-ben

ELSŐ KÖTET

KAZINCZY FERENCZ ÉS KORA

A M. TUD. AKADÉMIÁTÓL. JUTALMAZOTT MŰ

ÍRTA
VÁCZY JÁNOS

ELSŐ KÖTET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1915

Előszó

E kötetben Kazinczy Ferencről és koráról szóló tanulmányom első részét veszi az olvasó. Ez a rész a nagy izgató író működését 1806-ig foglalja magában, midőn hosszas viszontagságai után biztosabb révpartra jutván, elhatározza, hogy Széphalomra telepszik.

Pályájának ez az első fele a közélet szempontjából sokkal mozgalmasabb s érdekesebb, a második irodalmi és közműveltségi tekintetben határozottan gazdagabb és nagyobb fontosságú.

Úgy vélem, fölösleges okát adnom, miért igyekeztem a kor irodalmi és általános műveltségtörténetét az életrajzokban szokásos keretekenél szélesb alapon tárgyalni. Ha van író, akinek *egész* működése, a maga *teljes pályája* a nemzeti élet folyamatába olvadt: bizonyára Kazinczy kiválóképpen az. Nemcsak az irodalom, hanem általában az egész magyar közművelődés érezte hatását, amely túlzás nélkül korszakosnak mondható. Ezért az ember és író működése igazán csak nemzetünk közállapotával kapcsolatban érthető meg.

Tudom, hogy a kor történetének és a belé állított hős életrajzának adatait megfelelő arányba sorakoztatni nem egyszer nehéz feladat, de megoldásával talán nem mindenütt sikertelenül próbálkozom.

A M. Tud. Akadémia e tanulmányom tervvázlatát (s a Kisfaludy-társaság Költők és Írók című kiadványában megjelent Kazinczy Ferencről szóló kis munkámat) Beöthy Zsolt és Riedl Frigyes bírálata alapján még 1909-ben megjutalmazta, s elvállalta a két kötetre tervezett mű kiadását. Így láthat most napvilágot munkám első kötete. A második pár év múlva követi.

Hálás köszönet a M. Tud. Akadémiának.

Budapesten, 1915. február havában.

Váczy János

I.

A Kazinczy család

Mint a nemzet jellemét gyakran egyetlen tagja is híven visszatükrözteti: valamely család testi-lelki tulajdonságai az akárhányszor egyetlen ivadékában nyilvánulnak teljes erővel és határozottsággal. Mert bár a faj keresztezése, a különféle körülmények hatása és a változó kor szelleme alakít is minden egyes emberöltőn: az ősök jellemének alapvonásai sokszor a későbbi nemzedékekben nemcsak megújulnak, hanem fokozódnak is. De vajon az öröklött vagy pedig az újonnan szerzett jellemvonások melyike uralkodik az emberen, s melyike nyom látható bélyeget működésére: ismét a környezet és a kor eszméinek hatása dönti el. Azonban ha az öröklött jellemvonások már az elődöket is kiemelik a nagy tömegeből: ritkán mosódnak el az utódokban annyira, hogy életpályájuk különböző korszakaiban többé-kevésbé ne mutatkoznának. Szinte azt mondhatni, hogy éppen a kiváló emberek működését irányítja legtöbbször az öröklött jellemvonás.

Az életrajzíró tehát nemcsak azért kutatja valamely kiváló férfiú őseinek történetét, hogy családjának nemzedékrendi fejlődését megállapíthassa, hanem főképp azért, hogy az ősök tetteinek alkotó tényezőit hősében is folderíthesse; ami azért fontos, mert így világosabban megítélheti: mily családi jellemet öröklött elődeitől, s mit módosítottak rajta fájának természetes fejlődése, korának s magánéletének együttes körülményei. Másfelől az ősök jellemének ismerete azt az értékes tanulságot nyújtja, hogy ugyanazon lelki sajátság az idők folyamán a különböző kor uralkodó felfogása szerint hogyan nyilatkozik, miképp sarkallják cselekvésre a környezetében rejlő, sokszor láthatatlan erők és századának közös törekvései. Mert egyazon lelki sajátság is másképpen érvényesül a különféle tényezők hatása alatt egyik vagy másik korszakban.

„Minden századnak van istene”, mondja Berzsenyi. Vagyis: minden kor más-más eszmét termel, amelynek valószínűsítésére más-más feladatot ró az egyesre, mint a nemzetekre, s ehhez képest alakítja jellemét. Amit a régi magyar szabadsághősök csak fegyverrel tudnak kivívni: Deák Ferenc a törvény magyarázatával s a törvényhez való rendületlen ragaszkodásával szerzi meg. Pedig a haza bölcsében is ugyanazon hazaszeretet lángja lobog, mint akik fegyverrel küzdenek a nemzeti jogokért. A vagyonszerző tehetség még a XVII. században is a nyers erőszakosságban jelentkezik. Az akkori nemesember – mint Tompa oly jellemzőleg festi – „zsarolt, foglalt jó kedvben és haragban, meggázolá a törvényt és jogot, egymás vérént ontotta, itta gyakran, ha ellené s szomszédé megfogyott”. De ugyanez a tulajdonság már a következő században más eszközökkel, a fáradságos munka békés eszközeivel jut kifejezésre.

Ha valamely család tagjait négy-öt emberöltőig ismerjük: bizonyos sajátságok fokozódását vagy csökkenését egyaránt észrevehetjük. Ami az elődben még csak elvétve, szórványosan, homályos körvonalakban nyilatkozik: az utódban már megerősödve, egész mivoltában jelentkezik; ami abban a jellemnek még, úgy szólván, csak esetleges vonása, ebben már lényegessé változik, vagy megfordítva. De arra is van elég példa, hogy az elődök erköl-

csi sajátosságai nem a közvetlen utódokban, hanem a későbbiekben jutnak érvényre, mert ezeknek az életkörülményei s koruk szellemének hatásai késztetik működésre a szunnyadó tulajdonságokat, amelyek – mint a nagy természet minden jelensége – csak bizonyos föltételek alapján indulnak fejlődésnek s lesznek tetteiknek rugóivá. Így habár az ősök jellemvonásai kisebb-nagyobb mértékben ismétlődnek is az utódokban, nyilvánulásuk bizonyos föltételekhez van kötve. Népünk tapasztalat után mondja: „Nem messze esik az alma fájától.” De ha valami rendkívüli vihar a fának éppen legmagasbra törő ágát kegyetlenül meg rázza, gyümölcse bizony messzire is elhull. A rendkívüli külső hatás a családi jellemvonásokat is rendkívüli módon változtatja, sokszor a legfontosabbakat, amelyek valamennyi felett hatalmat vesznek, egyetlen tagjában oly teljességgel érvényesíti, hogy mintegy egész tartalma kimerül benne, s az utódokról már álmélkodva kérdi a vizsgálódó: vajon kire ütöttek? Tehát a rejtekező tulajdonságok életre kelésének s tette erősödésének föltételeit kell megismernünk, ha az ily különösebb jelenségek magyarázatát akarjuk megkísérteni. Voltaképp e föltételek ismeretéhez azáltal jutunk, ha a tárgyalt személy öröklött lelki sajátosságait környezetének s a kor közállapotának tükrében vizsgáljuk. Amint az öröklött jellemvonások a rájuk ható tényezők delejes érintésétől működésre gerjednek: világosabban s több oldalról tüntetik elénk mind a családi, mind az egyéni tulajdonságokat, amelyeket az életrajzíró feladata elemeikre bontani, s ítéletének alapjává tenni. Kétségtelen, hogy ez a feladat annál könnyebben megoldható, minél nagyobb szerepet visz az illető családja a múltban. De ha az ősök nincsenek is döntő hatással nemzetökre, csak a mindennapi élet színvonalát törekednek is meghaladni: akkor is ritkán mellőzheti az életrajzíró, hogy ügyet ne vessen a családi jellemvonásokra, ha ti. kellő adatokra támaszkodhatik.

I.

Kazinczy pályájának vizsgálatában nem mellőzhető családja története. – Két nevezetes őse. – Kazinczy falu története a XVII. századig. – Beregszászi Pál; örököse, Sándor Péter, aki először nevezi magát Kazinczynak. – Élete, nemessége. – I. Rákóczi György megtámadja nemességét. – Fia, II. Kazinczy Péter. Ifjúkora; a Rákócziak szolgálatába jut.

Kazinczy Ferenc korszakos pályájának vizsgálatában annál kevésbé mellőzhetjük a család történetének legalább futólagos ismertetését: minél szembetűnőbben nyilatkoznak hő-sünkben az öröklött lelki sajátosságok; s minél világosabban látjuk: mit módosítottak ezeken századának eszméi s a magyar nemzet életösztonei.

Különösen két ősenek pályája érdemes figyelmünkre, akik a nemzet válságos korszakában élnek, s körülményeik a küzdőterre sodorják, a Rákócziak közelébe, ahol a nemzeti függetlenség ügyét szolgálják, s osztoznak azoknak sorsában, akik a végső következmények levonásától visszariadnak. A Kazinczy család régebbi történetét is csak általuk és bennük ismerjük, s nincsenek hiteles adataink a XVII. század harmadik évtizedénél előbbi időből. Amit maga Kazinczy Ferenc nagy gonddal kutatott s többszörösen följegyzett nemzedék-rendi kimutatásaiban¹ régebbi őseiről mond, pusztá sejtésnél egyébnek nem tartható. Téves

¹ E táblázat a M. N. Múzeum könyvtárában 3/26/Fol. Lat. jegy alatt. Ebben a család első ismert őse már IV-iknek, második, illetőleg harmadik őse e néven IX-iknek van feltüntetve; mily alapon, arra semmi adat nincs. E táblázaton kívül Kazinczy F. számos jegyzetében papírra vet egy-egy ada-

forrás után indul tehát Toldy Ferenc is Kazinczy Ferenc életrajzában,² valamint Kazinczy Béla is a család történetéről szóló munkájában.³

A Kazinczy család – idézett forrásaink szerint – a Sajó jobbpartján fekvő Borsod vármegyei Kazinc nevű faluból⁴ származik, amelyet először egy 1240-ben kelt oklevél említ mint Dédes vár tartozékát Tardona falu határjárásában.⁵ Kazincnak már 1335 körül parókiája van, s papja, János, nyolc garas pápai tizedet fizet.⁶ Ez időben a falu a Csákányi család birtokában van, s Csákányi Detre és Agócs kapják az egri káptalan előtt való osztozkodás alkalmával.⁷

Idővel a falu Fónyi Balázs kezére jut, s magtalan halála után összes jószágaival együtt Nagy Lajos Ónodi Czudar Péter udvari vitéznek s testvérének adományozza 1358. júl. 17-én.⁸ De a Czudar család nem sokáig bírja, mert már 1385. nov. 13-án Erzsébet, Lajos király özvegye s leánya, Mária királynő, új adomány címén a Rátót nemzetségbeli Kapolyai János oroszországi vajdának s öccsének, Dezső kir. főlovászmesternek adja az ott szedett hídvámmal együtt, s az új birtokosokat az egri káptalan ellenmondás nélkül be is iktatja – mint akkor nevezik – Nagy-Kazinc falu uradalmába. Ez adománylevelet három év múlva Zsigmond király is megerősíti.⁹ Ettől fogva Kazincot állandóan a Dezső maradékai, a Serkei Dezsőfiek és Lorántffyak bíriák, akik a közeli falvak lakói vagy az erőszakoskodó dédesi várnagy ellen többször a törvény előtt keresnek oltalmat.¹⁰

A Hunyadiak korában s a XVI. század elején a Lorántffyak kezdik ősi javaikat elidegeníteni. Így Tóbiás fiai, Miklós és László kazinci birtokrészüket 1504. máj. 12-én elzálogosítják Kubinyi László deák budavári porkolábnak s feleségének, akiknek maradékai aztán közel háromszáz évig bíriák a falu egy részét.¹¹ Viszont azonban a Lorántffyak más tagjai tovább is ragaszkodnak kazinci birtokukhoz, és 1544. jún. 17-én Várday Pál esztergomi érsektől és kir. helytartótól iktató parancsot eszközölnek ki, amelynek alapján az egri káptalan ellenmondás nélkül beiktatja őket kazinci birtokrészükbe.¹² Az 1550-iki osztozás alkalmával a kazinci részjóság János és Kristóf kezére jut, emez később Borsod vármegye alispánja.¹³

1555-ben nagy csapás éri Kazincot. A török hat ház kivételével az egészet fölprédálja, lakóit rabláncra fűzi, s közülük 118 jobbágyat elhajt.¹⁴ De a Lorántffyak bőkezű pártfogása

tot családjá múltjáról; külön említjük Abaúj vármegyéhez 1790. dec. 15. beadott folyamodványát; közli Kazinczy Béla *A Kazinczi és Alsóregmeczi Kazinczy-családnak II. korszakából* c. művében; Debrecen, 1910. 91–92. 1.

² *Kazinczy F. és kora.* Pest, 1859. 3. l.

³ L. az I. jegyzetben.

⁴ Kazinczy B. szerint a család a Kazinc nevű pusztáról ered; id. m. 13. 1., de bizonyítékai majd semmit sem érnek.

⁵ *Árpád-kori új okmánytár*, VII. köt. 102. 1. A Kazinc falu s a Kazinczy-család első ismert őse történetére vonatkozó adatokat nagyrészt Borovszky Samu volt kedves barátom *Borsod vármegye* c. munkája számára gyűjtötte s közölte velem még kéziratban.

⁶ *Monumenta Vaticana* I. köt. 248., 322., 338., 347., 363. 1.

⁷ Fejér: *Cod. Dipl.* VIII. k. 2., 3., 481., 704. 1.

⁸ *Anjou-kori Okmánytár*, V. k. 542. 1.

⁹ Orsz. Levt. Dipl. 7166–7168., 7200.

¹⁰ Uo. 11441., 12405., 12468.

¹¹ Uo. 21289.

¹² Orsz. Levt. Neo-Registrata Acta, fasc. 737: 9. sz.

¹³ *Századok* 1876. évf. Gömör várm. kirándulás, 99. 1.

¹⁴ Orsz. Levt. Dicalisok 332.

mellett a falu csakhamar épülni kezd, úgy hogy már 1564-ben 10 egész és 14 fél porta után fizeti az adót. A leégett házak közül is 17 épülőfélben van, s az adórovó ezen kívül 16 zseléért ír össze.¹⁵ A török világban folyvást szenvednie kell. A basák nagy adót vetnek ki rá, s évről évre emelik. Még eleinte csak tűrhetőnek találja Kazinc a fizetni parancsolt 140 frt adót, de aztán folytonos emelését a budai basánál járt küldöttség meggátolni törekszik, ami rövid időre sikerül is. Azonban nemsokára megkétszereződik az adó, amelyen kívül különféle címeken részint pénzben, részint természetben még ugyanannyit kell a lakosság-nak kiizzadnia.¹⁶ A török fogságba esett Lorántffy Györgyöt testvérei ki akarván váltani, kazinci birtokrészük felét, amelyen akkor hét jobbágy lakik, elzálogosítják 300 frt-ért Divényi Mellétei Andrásnak és gyermekeinek.¹⁷ De ez a birtok nem sokáig marad idegen kézen; a Lorántffyak, amint szerét ejthetik, iparkodnak visszaváltani.

A Lorántffyak buzgó terjesztői a protestáns vallásnak, amely uradalmaikban, így Kazincon is, csakhamar gyökeret ver. 1576-ból már ismerjük a falu református papját: Sajtószentpéteri Bertalant, s innen kezdve évről évre föl vannak jegyezve az itt működő lelkipásztorok.¹⁸ Mint fiókegyházak hozzátartoznak Berente és Barcika is. Hasonlóan ismerjük a falu bírát s birtokosait is. Emezek között találjuk Lorántffy Mihályt, a Kata, Mária és Zsuzsanna apját; Lorántffy Zsigmondot és Pált, Kubinyi Kristófot és fiait, Lászlót és Andrást, valamint más Kubinyi Lászlót és Dánielt, Orlai Miklóst, Sóri Miklóst, Dapsi Pétert stb.¹⁹ Lorántffy Mihály, fiúgyermek nem lévén, leányait fiúsíttatja, s királyi beleegyezéssel 1613-ban többi között a kazinci birtokba is beiktatja.²⁰ 1615-ben már nincs életben; özvegye, András Kata s két leánya az itteni birtokosok.²¹ Egy ez évben írt jegyzőkönyv szerint az özvegynek Kazincon három egész és három félekés jobbágya, húsz zsellére, tizennyolc pusztá háza van; övé az itteni két malom és száraz vám is.²²

Lorántffy Zsuzsannát 1615-ben Rákóczi György Borsod vármegyei főispán, a későbbi erdélyi fejedelem vevén feleségül, Kazincnak is földesurává lőn, s a hozományul nyert birtokot újabb szerzeményekkel is gyarapította. Pártfogásába vette a lakosságot a török zsarolások ellen; hanem az adóterhen ő sem igen tudott könnyíteni. Azonban a protestáns vallás hatalmas védőt nyert benne.

A XVII. század elején Borsod vármegye ref. papjai közül Beregszászi Pál vonja magára különösen figyelmünket, mivel az ő élete szoros kapcsolatban van a Kazinczyak történetével. Beregszászi Pál valószínűleg Miskolcon született, legalább e városban több háza és szőlleje volt. 1582-ben Wittenbergben tanult s hazakerülvén, a vármegye több helységében lelkészkedett. 1597-8-ban Vámoson hirdette a vallás ígét, később 1618 és 1621-ben Aszalón találjuk, majd aztán Diósgyőrött, amelynek ez időben a Bedegi Nyáryak az urai, mind buzgó reformátusok.²³ Ennek a Beregszászi Pálnak kedves embere, talán íródiákja volt a kazinci származású Sándor Péter, akit ő egyszerűen csak szolgájának mond, s akit hihetőleg

¹⁵ Uo. 409.

¹⁶ Orsz. Lev. Neo-Reg. Acta 705:34. sz. és Borovszky Samu: *Borsod vármegye története*, I. köt. 354. 1.

¹⁷ Orsz. Lev. Neo-Reg. A 736: 40. sz.

¹⁸ Orsz. Lev. Decim. lajstromok.

¹⁹ Borsod várm. Jegyzőkönyv I. 168; II. 413, 540; III. 748.

²⁰ Kazinczy Gábor regestái a M. Tud. Akad. Tört. Bizottsága lev.

²¹ Jegyzők. IV. 128.

²² Orsz. Lev. Neo-Reg. A. fasc. 732: 22. sz.

²³ Borovszky S. id. m. I. köt. 107. 1. és kézirat adatai.

mint szegény jobbágyfiút vett magához, s ki is taníttatta. A sárospataki főiskola anyakönyvében ugyanis 1628-ból egy Kazinczy Péter deák van bejegyezve, aki ez évben az iskolát elhagyja.²⁴ Hogy azonban Sándor Péter és a megnevezett sárospataki deák egyazon személy-e: nem bizonyos; de hogy Sándor Péter s a Kazinczy család közt szoros kapcsolat van: az egészen kétségtelen. Beregszászi Pál ti. gyermektelen lévén, 1629-ben akként óhajtja hű szolgáját megjutalmazni, hogy miskolci három házat s négy szőlejét 1500 frt-ért eladja neki. Ez alkalommal az adásvételi szerződésben de Kazincz Sándor Péter névvel említi kedves emberét.²⁵

Amint Kazinczi Sándor Péter, vagy amint később magát egyszerűen nevezi, Kazinczy Péter ily módon fekvő birtokhoz jut, azonnal nemességért folyamodik, amelyet a következő évben el is nyer. De ekkor már nem Borsod, hanem Torna vármegye területén lakik, s nemességét is az itteni közgyűlésen hirdetik ki. Itt veszi feleségül Szabó Borbálát, a krasznokvajdai Szentimrei Szabó család ivadékát,²⁶ aki közeli rokona, talán testvére Beregszászi Pál feleségének, Szabó Zsuzsannának. Föltehető, hogy e rokonság is egyik oka Beregszászi Pál említett végrendekezésének, de amelynek érvényesülése akadályokba ütközik. Ugyanis vitéz Várkonyi Gáspár és János mindjárt 1630-ban tiltakozik az ellen, hogy Kazinczy Péter és felesége, Szabó Borbála, azokat a házakat, szőlőket, szántóföldeket, irtványokat, réteket, gyümölcsöskerteket és pincéket, amelyek Miskolcon Beregszászi Pálról s feleségéről szállottak reájok, zálogban vagy örök áron megvegye.²⁷ Azonban a tiltakozás eredménytelen. Kazinczy Péter birtokába jut a hagyatéknak, melyet újabb szerzeménnyel is gyarapít szintén Miskolcon.²⁸ Ellenben Kazincon a családnak sohasem volt semmiféle birtoka. A XVII. és XVIII. századból e falu birtokosainak többszöri összeírását ismerjük, de közöttük Kazinczyakat hiába keresünk.²⁹

Kazinczy Péter ősei eszerint a Lorántffyak jobbágyai voltak Kazincon, s talán innen is magyarázható részben az a mély tisztelet és ragaszkodás, amellyel a Kazinczyak a Rákócziak iránt mindenkor viseltettek. Nem nehéz megértenünk, hogy a Lorántffyak szolgálatában nem egy kazinci jobbágy szerez érdemeket, akiket aztán földesuraik felszabadítanak, s nemesekké tesznek. Ilyen lehet az a Kazinczi Gergely is, aki a Csabai Kovács István és Bálint miskolci plébános közt az egri káptalan előtt folyt pörben tanúskodik.³⁰ De Kazinczi Gergely családja alig lehetett hosszú életű; legalább az egész XVI. században Kazinczy nevű nemesekkel nem találkozunk. Csak a XVII. századból ismerjük az említett Kazinczy Pétert, aki Lorántffy Zsuzsanna, illetőleg I. Rákóczi György alattvalójának, jobbágyának ivadéka. Rákóczi György, mint Kazincz földesura s Borsod vármegye főispánja, az Aszalón 1630. jún. 26-án tartott vármegyei közgyűlésen Keresztes János ügyvéde által ünnepélyesen tiltakozik Kazinczy Péter deáknak (Petrus literátus Kazinczi) Torna vármegyei nemesítése ellen, amely az ő akarata s beleegyezése nélkül történt, kijelentvén, hogy Kazinczy

²⁴ Kazinczy B. id. m. 34., 156. 1.

²⁵ Egri káptalan lev. elenchusa, I. 378.

²⁶ Kazinczy F. jegyzetei Becske Bálint örökösének birtokában.

²⁷ Miskolc városi Jegyzők. I. 217.

²⁸ Uo. I. 228.

²⁹ Borsod várm. jegyzők. XI. 356; XX. 1397; XXV. 73.

³⁰ Bárczay család lev. fasc. 32: 7. sz.

Pétert nemesnek el nem ismeri, nemesi oklevelének kihirdetése ellen kifogást tesz és „mint paraszt jobbágyának fiát elfogatni s letartóztatni rendeli”.³¹

Kazinczy Péternek nem csekély ügyességére és számító elméjére vall az a körülmény, hogy a hatalmas Rákóczi György tiltakozása ellen is meg tudja tartani nemességét s birtokeit. Nyilván elősegíti őt ebbeli törekvéseiben az a fontos esemény, amely Rákóczi Györgyöt még ez évben Erdély fejedelmi trónjára ülteti. Erdélyből már a fejedelem nem igen kísérheti kellő figyelemmel Borsod vármegye közéletét, meg sokkal fontosabb teendők foglalják el idejét, s így Kazinczy Péter nemességét többé semmi veszedelem sem fenyegeti. Három év múlva, midőn Kazinczy Péter Mészáros Jakab kertjét elfoglalja, a városi tanács kijelenti, hogy azt a kertet „törvény szerint ő előtte tette sajátjává, s ő törvény szerint neki adta”.³² Tíz esztendő elég arra, hogy Kazinczy Péter a számottevő nemesek sorába küzdje föl magát, s a vármegye közéletében is szerepet vegyen. 1640. jan. 25-én a szendrői tisztújító gyűlésen Balla János szolgabíró mellé esküdtnek,³³ s a még ugyanaz évben megölt Balla helyébe szolgabírónak választják.³⁴ Hivatalát ekkor két évig viseli;³⁵ de aztán az 1647. okt. 30-án tartott közgyűlésen ismét visszahelyezik hivatalába. A következő évben a vármegye febr. 16-án tartott gyűlésén Rákóczi György fejedelem azon kívánságára, mely szerint az ónodi fapalánk, az ún. huszárvár helyett kőfalat akar építtetni, úgy rendelkezik, hogy Kazinczy Péter szolgabíró járása 30 kочи szénát hordjon a munkálat idején.³⁶ Azonban ez év folyamán elhal, mert az 1649. jan. 5-én Szendrőn tartott tisztújító szék már az elhunyt Kazinczy Péter helyére Poroszlai Mihályt választja.³⁷

Íme tehát a Kazinczy családnak első ismert őse, az ügyes, alkalmazkodó és törekvő férfiú, aki a körülményeket számító ésszel használja, hogy sorsát javíthassa, s biztosítsa egyetlen fiának, a hasonló nevű Péternek jövőjét. Ha már sikerült kiemelni családját a jobbágyok elnyomott helyzetéből, mindenképen azon volt, hogy utódai az ő igyekezetének is hasznát vehessék. Tudta, hogy ezért utódai a vármegyében pártfogóra számíthatnak, s ebben, mint a következmények mutatják, nem is csalódott.

II. Kazinczy Péter már nevezetes szerepet visz a közéletben. A század harmincas éveinek közepén Miskolcon született, s apja halálakor mintegy tizenöt éves lehetett. Anyja sem élt már, s az árva gyermeket Borsod vármegye vette gondjaiba. Atyjának „régí érdemes szolgálataira tekintvén”, Jászi Márton alispán indítványára évi 40 frt segélyt ajánlott számára, hogy iskoláit végezhesse. Ebből és örökségének jövedelméből sikerül is a sárospataki főiskolában tanulmányait befejeznie még 20 éves kora előtt. Ez az iskola, hol a későbbi Kazinczyak is tanultak, elegendő tudományt ad Péternek, hogy azt tekintélyes tőke gyanánt gyümölcsözőleg kamatoztassa. A törvénytudományban való jártasságát idővel az ország

³¹ Borsod várm. jegyzők. V. k. 7. 1. Az ide vonatkozó rész így hangzik: „Solenniter protestatur contra eum Petrum literatum Kazinczi in contemp. praetactarum regni constitutionum nobilitatum, nolle pro vero nobili acceptare, verum eisdem armalibus et earum publicationi qualitercunque factae contradicit, eumque Petrum literatum Kazinczi *tanquam filium sui coloni rusticum capi et detineri curaret*”.

³² Miskolc városi jegyzők. I. 228.

³³ Borsod várm. jegyzők. VI. 2.

³⁴ Uo. VI. 39.

³⁵ Uo. VI. 343.

³⁶ Borovszky S. id. m. 376–7. 1.

³⁷ Borsod várm. jegyzők. VI. 645. Tévedés tehát Kazinczy B. id. m. 33–4. 1. az az adat, hogy Kazinczy Péter szolgabíró már 1639-ben meghal, s hogy ugyanakkor egy más Kazinczy Péter szolgálja a vármegyét.

első emberei elismerik, s tanácsát bizalommal kikérik. Ezt nemcsak az iskolának köszönheti, hanem derék mestereinek is, akik mellett a törvénygyakorlatot végzi. Borsod vármegye ajánlatára Székely András jegyző veszi maga mellé, aztán pedig szintén a vármegye óhajára Szirmay Péter Hejzei Baksi Istvánnak, Abaúj vármegye jegyzőjének, a Rákóczi ház ügyvédének ajánlja. „Elsőbb deákja én voltam azon jó uramnak”, írja Kazinczy Péter.³⁸

Ez a törvénygyakorlat elhatározó egész életére s családjá egész történetére, mert minden valószínűség szerint neki köszönheti, hogy „majd húsz éves korában” a Rákóczi ház szolgálatába juthat, s éppen egy negyed századig osztozik a fejedelmi ház jó- és balsorsában. Három év múlva feleségül veszi nemes és vitézlkő Makay Tamás leányát, Katát és Sárospatakon rakja meg családi fészket.³⁹

II.

Kazinczy Pétert Lorántffy Zsuzsanna segíti. – II. Rákóczi György. – Kazinczy P. Bereg vármegye jegyzője. – Zemplén követe az 1662. országgyűlésen. – Az ország sérelmei. – Kazinczy P. nehéz feladata a fejedelem halála után; az ellentétek kiegyenlítésén fáradoz. – A Rákóczi ház bizalmasa. – Zemplén jegyzője és megbízottja a fölvidéki tanácskozásokon. – A fölvidéki mozgalom. – A bosszú műve. – Báthory Zsófia a mentés munkájában. – Kazinczy P. a kath. hitre tér. – I. Rákóczi Ferencnek iránta való bizalma; halála, temetése. – Szelepcsényi György Kazinczy P. pártfogója; ennek hűséges szolgálatai a Rákóczi-árvák érdekében. – Gróf Zrínyi Jánossal együtt elfogják; keményen megsarcolják. – Élete vége; jelleme.

Kazinczy Péter nemcsak örökli apjának a körülmények okos számbavétele s az anyagi javak iránti érzékét, hanem erősíti is. Tekintélyre s tetemes vagyona tesz szert, s megveti családjá jóllétének alapját. 1652-ben tiltakozik az ellen, hogy kiskorúsága alatt atyja a miskolci házát 25 évre elzalogosítja a Kotha testvéreknek.⁴⁰ De tiltakozása nyilván nem vezet semmi eredményre; Borsod vármegyéből ki is vonja magát, s Abaúj, Zemplén és Sáros vármegyékben szerez birtokokat, nagyrészt a Rákócziak segítségével s az ő javaikból. Szűcs Tamás sárospataki házát és szölejét 900 frt-on megvevén azért folyamodik Lorántffy Zsuzsannához, hogy a birtokot terhelő adósságot számítsa bele abba az összegbe, amelyet mint váltságdíjat házasságától fogva részletenként fizetgetett. Az özvegy fejedelemné még azon évi október 29-én kelt elhatározásával teljesíti Kazinczy Péter kérelmét, „valameddig – úgy mond – minket hűségesen szolgál”.⁴¹ Mint a Rákóczi ház ügyvéde rendes évi fizetést húz: 100 frt-ot s ezen kívül teljes ellátásul s ruházatára megszabott conventiót.⁴² De a súlyos idők miatt 1660-ban már négy év óta nem kapja meg fizetését, mert az ez évben meghalt II.

³⁸ Mindezt maga mondja el 1679. szept. 29-én kelt végrendeletében, amelynek életrajzi része Kazinczy F. másolatában is olvasható (Becske B. örökösének birtokában); az egész végrendeletet közli Kazinczy B. id. m. 53–62. 1.

³⁹ Uo. 53–54. 1.

⁴⁰ Borsod várm. jegyzők. VII. 70.

⁴¹ Kazinczy F. másolata az id. h.

⁴² II. Rákóczi György maga jegyzi föl conventióját: készpénzbeli fizetésén kívül ruházatára, ha nem természetben kapja, 21 frt, élelemre 15 köből búza, ugyanannyi abrak, 2 verő disznó, 3 kősó, 2 bárány, 2 hordó bor, amelyeknek kiszolgáltatására a szerencsi udvarbíró kap utasítást. Kazinczy F. másolata uo.

Rákóczi Györgyöt „országos gondjai között azzal terhelni nem ítéli illendőnek”, tehát özvegyéhez, Báthory Zsófiához folyamodik, hogy a Lorántffy Zsuzsannától nyert sárospataki házát minden tartozékával s a sátoraljaiújhelyi határban levő, hat hordó bortermő szőlőjét elmaradt fizetése fejében örökösen engedje át neki, hogy – úgy mond – „a Nagyságod szárnyai alatt való meglepedésemben megerősödvén, nagy alázatossággal ennek utána is Nagyságod kegyelmességét szolgálhassam meg”. Báthory Zsófia meggyőződve Kazinczy Péter kérelmének igazságos voltáról: 1660. aug. 17-én elrendeli, hogy a folyamodó a kért sárospataki ház és újhelyi szőlő birtokába jusson, kikötve, hogy máshová ne kötelezze magát, s a fejedelmi ház dolgaiban serény legyen.⁴³

Kazinczy Péter derekasan megfelel a kitűzött feltételeknek. A kapcsolat közte és a Rákóczi ház között mind szorosabbá válik. Az özvegy fejedelemasszony egyre jobban meggyőződik, hogy háza érdekei mellett Kazinczy Péter hűségesen sáfárkodik, van hozzá esze, tudománya, szorgalma. Ezért fokról fokra emeli udvarában, és bizalma majd egy pár évtizedig meg nem ing benne. Húszéves özvegysege alatt a legkényesebb természetű ügyekben él tanácsával, sőt azok eligazításában többnyire a legfontosabb szerepet juttatja neki. Fia és menyé is osztozik e bizalomban, s a fejedelmi ház más tagjai is örömet fordulnak hozzá. Viszont Kazinczy Péter nemcsak földi javait gyarapítja e szolgálat fejében, hanem a vármegyei életben is tekintélyes állásra jut, s a nemesség nem egyszer megbízta képviselővel. Nyilvános és magántevékenysége így erősíti a fejedelmi udvarhoz való ragaszkodását s befolyását, valamint a vármegyei rendek előtti népszerűségét.

Alig huszonöt éves korában már Bereg vármegye jegyzőjévé választják 1658-ban, s őt küldik a következő évi országgyűlésre Pozsonyba egyik követül,⁴⁴ s itt korán ismeretségbe jutván az ország vezéreibel, tapasztalatait később mind vármegyéje, mind a Rákócziak érdekében úgy iparkodik használni, hogy az iránta nyilvánuló bizalomnak sikeresen megfelelhessen. Bereg vármegye jegyzői tisztségéről ugyan négy év múlva lemond, mert a távoli lakás miatt nem győzi a hosszas és terhes utazgatást; de akkor már Zemplén vármegye is figyelmet mutat iránta, s értékesíteni óhajtja szolgálatait. Az 1662-iki országgyűlésen Bogdányi Farkas László alispánnal együtt ő a vármegye képviselője.

Ez országgyűlést május 1-jére hívja össze a király, s Kazinczy Péter társával együtt ápr. 22-én megindul Pozsonyba.⁴⁵ Már az országgyűlés megnyílta előtt sokat fáradozik az idegen zsoldoseregek okozta csapások orvoslásán,⁴⁶ amire a vármegyének újabban hozzájuk intézett levelei is sürgetik. Wesselényi nádor szomorú szívvel hallgatja követeink panaszát, írásba foglaltatja, s ő maga küldi el Portia hercegnek, akit Kazinczy Péter és Farkas László személyesen is fölkeres, és fájdalommal önti ki a hatalmas úr előtt a nemzet keservét. A herceg mintha megindulna az előadott sérelmeken, késznek nyilatkozik a nádorral együtt közbejárni Montecuccolinál, hogy a zsoldosok Liszka városából elvitessenek. Wesselényi azt kívánja, hogy a zsoldosoknak a vármegyék a Felföldön rendeljenek bizonyos helyet, ahol megszállhassanak. De mivel követeink, utasításukhoz képest, amely az idegen zsoldosokat a külföldre kívánja vitetni, a nádor akaratába bele nem egyezhetnek: Wesselényi magára vállalja, hogy a zsoldosok megszállásáról úgy gondoskodik, hogy „ha mezőn együtt lesznek,

⁴³ Kazinczy F. másolata uo.

⁴⁴ Id. végrendelete; uo. Lehoczky ismeretes monográfiája nem említi ugyan, de ez adathoz kétség nem férhet.

⁴⁵ Zemplén várm. lev. Act. Polit. fasc. 179: 29–30. sz.

⁴⁶ Uo.

a faluk és városok annyira nem opprimálhatnak bizonyos helyeket”. „Testi-lelki szabadságainknak megbántódása miatt” is orvoslást sürgetnek a követek Wesselényinél, aki e tekintetben is késznek nyilatkozik a nemzet érdekeit oltalmazni.⁴⁷

Nehéz feladat hárul Kazinczy Péterre, mióta Báthory Zsófia visszatért a kath. hitre. Jó protestáns lévén, nem maradhat közömbös előtte az a sok zaklatás, amelyet hitfelein a fejedelemszony és jezsuita szövetségesei elkövetnek, s míg egyfelől lázadó indulatait fékeznie kell, másfelől a vármegye gyűlésein osztoznia kell a közös elkeseredésben. Mi több, valószínűleg részt is kell vennie a vármegye elhatározásában, amely a fejedelemszonyt a vallásügyi sérelmek orvoslására kéri; valamint részt kell vennie a fejedelemszony végzéseiben is, amelyek az orvoslást nyíltan megtagadják. A polgári és természeti kötelességnek ez egymással összeütköző küzdelmét erős jellemű férfiú bizonyára óvakodik kenyértörésre juttatni; de ha el nem kerülheti, habozás nélkül s meg nem ingó szilárdsággal teszi, amit a természet parancsa követel. Kazinczy Péter megkísérli a békés kiegyenlítést, hogy mind a polgári, mind a természeti kötelesség védőjét lássa benne; de nem szükség bizonyítgatnunk, hogy e kísérlete jellemének gyöngeségén vall kudarcot. Ha hitelt adhatunk Kazinczy Ferenc följegyzéseinek: szóban levő előde, Péter fogalmazza Báthory Zsófiának Zemplén vármegyéhez intézett azon válaszait, amelyek a protestánsok követeléseit visszautasítják, s amelyek – úgy mond – mind őt, mind a vármegyét búsítják.⁴⁸ „Nem is volt ő kegyelmeknek okok az lamentabilis panaszolkodásra”, üzeni a fejedelemszony Kazinczy Péter által. Bocskay István főispántól, akihez egyik válaszát intézi, inkább segítséget s oltalmat, semmint megbántást remél, mivelhogy ő az 1647: 78. és 79. szakaszaihoz ragaszkodik.⁴⁹ Ugyancsak Kazinczy Pétert és Radi Istvánt küldi a vármegye a fejedelemszonyhoz 1664-ben a kölcsönös érintkezések kedvezőbbé tétele ügyében, s három év múlva I. Rákóczi Ferenchez a protestáns lelkészek visszatartott jövedelmeinek kiszolgáltatása érdekében. Hogy a siker a várakozásnak meg nem felel, abból következtethető, hogy a panaszok a vármegyében folyvást ismétlődnek. A sárospataki deákság és tanáraik közti egyenetlenség, valamint a zempléni esperesnek a protestánsok iskoláiba való avatkozása ügyében közös bizottság alakítását óhajtja, de már előre jelzi a maga felfogását, amely szerint a törvény az esperesnek teljes jogi hatósága alá rendeli a sárospataki iskolát.⁵⁰

Hogy Kazinczy Péter a kath. és prot. vallás érdekeit békésen igyekszik elintézni: mind a két fél megbízik benne, azzal áztatván magát, hogy a közvetítő mégis inkább az ő pártjára hajlik. De másfelől a közvetítéssel járó természetes fogyatékoságok sem kerülnek el azok figyelmét, akik különben oly készek megajándékozni bizalmukkal. Kiss Imre jezsuita, Báthory Zsófia főtanácsadója, ki valószínűleg először veszi észre Kazinczy Péter hajlítható jellemét, sokat vár tőle a katolikusok és protestánsok közötti ellentétek elsimításában, s ezért hajlandó is a fejedelemszony előtt az ő anyagi érdekeit támogatni. „Az egyezséget – írja hozzá 1665. június 21-én Zborón kelt levelében – mind Páter Sámbar urammal s mind másokkal, hogy fentartaná kegyelmeitek, igen szívesen akarnám”. „Bár – folytatja – oda fel se igyekeznének a kegyelmeitek atyafiai némelyeket közülünk utálatosokká tenni a nagy rendek előtt is.” Kazinczy Péter úgy hallja, hogy pártfogója tán el akarja hagyni a fejedelmi udvart, de Kiss Imre megnyugtatta, hogy ezt csak rosszakarói híresztelik. Külön-

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Zemplén várm. lev. fasc. 183: 74. sz. és Kazinczy F. másolatai, uo.

⁴⁹ Uo. Act. Polit. fasc. 157: 119–122. sz. és Kazinczy F. másolatai, uo.

⁵⁰ Zemplén várm. lev. elenchusa, IX. köt. és Orsz. Lev. Miss. K. 2.

ben – mondja – mindenütt az az ember lesz ő, aki eddig volt, mert nincs egy helyhez kötve.⁵¹ Kazinczy Péter ezután még gyakran folyamodik pártfogásához, éppen legválságosabb körülményei között is sikerrel.

Azonban nemcsak Kiss Imrét, hanem a Rákóczi ház más bizalmasait is meg tudja nyerni, ha a szükség parancsolja. Így Egri Jánost, Rákóczi László gróf nagymihályi udvarbíráját, akinek közbenjárásával elcserélheti a gróf alsóregmeci birtokát a maga somogyi és krasznóci birtokáért, megtoldva 1000 frt-tal.⁵² Az egyezés 1663. május 19-én jön létre, s a király 1669. jan. 27-én erősíti meg.⁵³ Alsóregmeci birtokának másik részéhez, amely a Melith családé volt, s osztály útján szállt Dessewffy Ádámnéra, zálog révén jut a Kazinczy család.⁵⁴ Ugyancsak Egri János segítségéhez folyamodik Kazinczy Péter, midőn azt hallja, hogy nagymihályi kúriáját az ottani nemesek erőszakkal akarják elfoglalni. „Ha – írja hozzá – ő kegyelmeknek szükségek vagyon reá, nem patvaroskodom; leveleik szerint tegyék le summámat s remittálom.”⁵⁵ Úgy látszik, a nagymihályiak csakugyan teljesítik kívánságát, legalább végrendeletében e birtokáról nem intézkedik.

Ugyancsak Egri János a közvetítő Rákóczi László gróf és Kazinczy Péter közt. A grófnak 1664-ben valami fontos ügye forog a vármegye előtt, amiről Kazinczy Pétert nem idejekorán tudósítják. Kazinczy Péter emiatt némi szelíd szemrehányást tesz Egrinek. „Én – írja hozzá – noha conventiók szolgája az én kegyelmes uramnak, gróf uramnak ő nagyságának nem vagyok, de bizony igazságos dolgában, mint ő nagyságának is ajánlottam, magamat nagy alázatossággal s híven szolgálni el nem mulatom.”⁵⁶

A Rákóczi háznak tett szolgálatait okos körültekintéssel tudja a Zemplén vármegyei jegyzői tisztségre nézve fölhasználni, amelyre 1664. jún. 10-én választja meg a közgyűlés.⁵⁷ De viszont a fejedelmi család ügyeinek vezetésében nem kis hasznát veszi jegyzői hivatalának, amelyet 12 évig közmegelégedésre tölt be.⁵⁸ A vármegye méltányolja fáradozásait, s 200 tallért ajánl föl neki jutalmul sátoraljaúj helyi házának építésére, 1667-ben;⁵⁹ később pedig, 1678-ban, 300 frt-ot szavaz meg neki kárpótlásul.⁶⁰

De legjobban bizonyítja a vármegyének benne helyezett bizalmát az a körülmény, hogy midőn a vasvári csúfos béke után az elnyomott nemzet visszavívandó jogaiért merészebb lépésre szánja magát, mindig őt küldi a vármegye egyik követéül azon tanácskozássokra, melyekben a legfontosabb teendőkről kell határozni. Ott látjuk az 1669. április vége felé tartott sárospataki gyűlésen Bocskai István, Szuhay Mátyás, Farkas László, Bónis Ferenc és mások társaságában, akikkel együtt emel szót hitfeleiért Rákóczi Ferenc előtt. Báthory Zsófia azonban hírért vévén e tanácskozásnak, legott intézkedik, hogy Cserney Pál jószágigazgatója útján megakadályozza a már-már megkötött egyezséget. Rákóczi a kényszerűségre hivatkozik. „Benne vagyok! – mondja. – Elöl tűz, hátul víz, oldalt hegyes tör van. Ezek itt fenyegetnek, nem tudok mit csinálni közöttük.” S megkötö az egyezséget, amely-

⁵¹ Kazinczy F. másolatában, uo.

⁵² Kazinczy Péter levelei Egri Jánoshoz 1663. és 1664.; eredetiben az Orsz. Lev. Miss. K 2.

⁵³ Kazinczy B. id. m. 63–69. 1.

⁵⁴ L. alább Kazinczy Dániel életével kapcsolatban.

⁵⁵ 1666. márc. 20-án írt levele. Orsz. Lev. Miss. K. 2.

⁵⁶ 1664. jan. 23. és 24-én írt levelei, uo.

⁵⁷ *Kazinczy F. Levelezése*, XIX. köt. 522. 1.

⁵⁸ Id. végrendelete.

⁵⁹ Zemplén várm. lev. elenchusa, IX. köt.

⁶⁰ Zemplén várm. protoc. 10. sz. 136. 1.

nek értelmében visszaadja a protestánsoknak visszatartott jövedelmeit, a sárospataki tanároknak elmaradt fizetésük fejében letesz 4000 magyar frt-ot, s ígéri, hogy minden vallásügyi sérelmet orvosol. A szerződést Rákóczi, Bocskai István, Szepesi Pál, Bónis Ferenc mellett Kazinczy Péter is aláírja, Zrínyi Péter és Nagy Ferenc mint tanúk jelenlétében.⁶¹

Ott látjuk Kazinczy Pétert a felsővidéki 13 vármegyének 1660. április 29-ére Eperjesre összehívott gyűlésén, ahol Rottal János gróffal, a király kiküldöttjével alkudoznak, föltárják a nemzet, kivált a protestánsok elkeseredését, a garázda katonák s rabló kapitányaik erőszakoskodásait. A sérelmek összeírására külön bizottságot küld az értekezlet, s a bizottság működésében ő is tevékeny részt vesz. A sérelmek jegyzékét szívre ható panasszal adják át Rottal grófnak, s ez az értekezletnek minden eredménye. A következő évi január 24-én tartott kassai értekezleten Zemplén vármegye képviselői Bocskai István, Bánchy Márton és Kazinczy Péter. Bár a gyűlést a király betiltja, az összegyűlt rendek nem oszlanak el, hanem azt határozzák, hogy felvilágosítják a királyt az ország sérelmeiről. Kazinczy Péter a leghevesebb izgatók közt hallatja szavát, mintha érezné, hogy a sok eredménytelen tanácskozás után egyszer már a tettek mezejére kell lépni.⁶²

Mivel azonban az izgatottság nőttön nő, anélkül hogy oly férfiú is akadna, aki a nagy föladatoknak megfelelő tehetséggel merész elhatározásra magával ragadná a nemzetet: 1670 márciusában ismét csak a tanácskozást folytatják Besztercebányán, ahol, míg a királyi biztosok s a vármegye követei üzeneteket küldenek egymásnak, Kazinczy Péter néhány társával együtt mintegy öt napig a sérelmek összegyűjtésén fáradozik. A követek arra kérik a királyi biztosokat, hogy sérelmeik orvoslását sürgessék az udvarnál.⁶³ De meg kell győződnie, hogy kérelmeik sikert fülekre találnak. Elkeseredve hagyják oda az értekezlet színhelyét, s a vármegyékben hangos kifakadások hallhatók, hogy a nemzet jogos kívánságai csak gúny tárgyai az udvarnál, amely készakarva kergeti a nemzetet forradalomba. Másfelől meg mindjobban rebesgetik a hírt, hogy Zrínyi Péternek immár sikerült a törökkel szövetséget kötnie; a török el is küldte már neki az athnamét. A körülményeknek e kényszere Rákóczit is a cselekvés terére ragadja. Április 9-ére Sárospatakra hívja össze bizalmas embereit: Bocskait, Bánchyt és Kazinczy Pétert. Szuhay Mátyás felolvassa itt Zrínyi Péternek március 20-án kelt levelét, amelyben arról értesíti vejét, hogy ő Horvátországban várja a fölkelés zászlajának kitűzését.

Ugyané nap érkezik Rákóczihoz Stahremberg Rüdiger gróf, a tokaji várparancsnok is, 8-9 tiszttársával együtt. A gróf komája Rákóczinak, s erdejében fát akar vágatni; éppen evégett jó most hozzá. Barátságos fogadásra talál. De másnap Rákóczi magához hívatván bizalmas embereit, kérdést intéz hozzájuk: mit tegyenek a tokaji várparancsnokkal? „El kell fogni, ez az Isten uja!” – kiáltja Szuhay. Indítványát többen pártolják, különösen Kazinczy Péter szól hevesen mellette. Elhatározzák, hogy küldöttség menjen a grófhoz, és szólítsa fel a vár átadására; ha nem enged: lefegyverzik, s embereivel együtt fogságba vetik. A követség, melynek Kazinczy Péter is tagja, nem talál ellenállásra. Stahremberg megadja magát, s Rákóczi Regécire küldi tisztos fogságba. A fölkelők Rákóczit és Bocskait választják vezérüknek, s Rákóczi azonnal ír az egri basának, hogy küldjön neki 200 lovast; azután Chernel Györggyel, Barkóczy Ferencsel, Kazinczy Péterrel s többekkel a szerencsi táborba száll, hová pár nap múlva mintegy 6000 ember gyülekezik.

⁶¹ Pauler Gy.: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*; Budapest, 1876. I. köt. 237. 1.

⁶² Uo. 242–5., 306–9. 1.

⁶³ Uo. 342–51. 1.

A mozgalom leghevesebb szószólói, mint Bocskai, Báncsy és Kazinczy Péter, Zemplén mezővárosba sietnek, a vármegyei közgyűlésre. Az izgalom mindenkit magával ragad. Általános a meggyőződés, hogy ha az udvar a nemzet igazságos kívánságait folyvást mellőzi: magának a nemzetnek kell orvosolnia sérelmeit; s ha a német hadakat ki nem viszik az országból: ki kell verni őket. „Ha magyarok vagyunk: legyünk férfiak is!” – kiáltozzák. A fölvidéki vármegyéék bontsanak zászlót, s álljanak Rákóczihoz.⁶⁴

A könnyen hevülő Kazinczy Péter, ki a pillanat hatása alatt vérmes reményeinek rabja, azt is valónak hirdeti, aminek teljesülését csak óhajtja. Chernél Györgynek azt beszéli, hogy a szatmári tisztek már Rákóczihoz csatlakoztak, Bónis Ferenc előtt pedig a törökkel való szövetség létrejöttét bizonyítja.⁶⁵ „Én, látja Isten – írja egy névtelen Teleki Mihálynak –, elhittem vala: athnaméjok vagyon, hiszen a törökkel együtt öttek-ittak”. Az ily mende-monda annál könnyebben hitelre talál, minél nagyobb az idegen zsoldosok miatti elkeseredés, mivel „az német commendans mióta hadat nem érez, valóban istentelenkedik, mert valahol nemes embert talál: fogja, fogtja”.⁶⁶

Nincs tehát mit csodálkoznunk, hogy Rákóczinak április végén siettében írt levelei, amelyekben május 1-jére Tállyára parancsolja a fölvidéki nemességet, nagyszámú hadat toborzanak össze. „Nyilván levén ugyan már az bán (ha merném írni) bolond eseti”, mondja Chernél Pál a Teleki Mihályhoz intézett levelében; de Rákóczi ügyet sem vet rá, hanem Kazinczy Péter által előadatja: miféle sérelmeket okoznak a németek, s emiatt kellett a törvények védelmére fegyvert fogni, s Stahremberget is őrizet alá vetni. Azonban mitévő legyen most? Sokan hangosan kifakadnak, és szemrehányással illetik Rákóczit: ha már a bán fogva, mért nem bocsátja el Rákóczi a német rabokat s folyamodik kegyelemért? „Verje meg az Isten, aki oka ez állapotnak!” – kiáltja Székely András. Nem hiányoznak olyanok sem, akik Rákóczit azzal vádolják, hogy csak a király híveit akarta próbára tenni, látni óhajtván: kikre számíthat, ha a király mellé kell sorakoznia.⁶⁷

Rákóczi maga is belátja, hogy most már nem a fölkelésről, hanem csak a békéről lehet szó. Csakhogy Bocskai még a június 3-án tartott zempléni gyűlésen is oly határozatot fogadtat el, amely szerint három nap múlva Terebesre táborba szálljanak. Itt a felzúdult nemesség a békepárttal erősen összetűz. Kazinczy Péter Rákóczi mellé áll, csillapítja a háborgást, s a császári parancsot, mely élelmet és szállást kíván a zsoldosoknak, végre akarja hajtatni. Beteljesedik tehát, amire Chernél Pál idézett levelében maró gúnnyal céloz, hogy „netalán tán az kik az jó tokajit és tarczalit nyelték ez napokban, el fognak feledkezni róla azok is”. A reményében csalódott nemesség nyíltan bűnbaknak állítja maga elé Rákóczit, hisz mikor már a parasztok is suttogták, mi történt Zrínyi Péterrel, ő még mindig megfoghatatlan hiszékenységgel sikerről álmodozott. „Mi – mondja az idézett névtelen – igazán bogár után indultunk vala, de mit tudtunk tenni, mert elől tűz, hátul víz vala; az sok esküvéssel embert megcsalhatni”. Bocskainé Török Kata is világosan a Zrínyi és Rákóczi hiszékenységét okozza.⁶⁸

Rákóczi a Heisterhez írt levelében részletesen elmondja a fölkelés történetét. Kiemeli, hogy Kazinczy Péter nem volt az összeesküvők között, csak akkor csatlakozott hozzá, mi-

⁶⁴ Uo. II. köt. 3–11. 1.

⁶⁵ Uo. 319., 322., 324. 1.

⁶⁶ *Történelmi Tár* 1891. évf. 244–5. 1.

⁶⁷ Uo. 241–2. 1.

⁶⁸ Uo. 244–5. 1

dön már a fölkelés zászlaját kitűzték. De az udvar jól ismeri a gyanúsakat, köztük Kazinczy Pétert is.⁶⁹

Báthory Zsófia résen áll, s miután először fiának életét sikerül biztosítania, minden esz-közt felhasznál hű embereinek a megmentésére is. Hozzá menekül a munkácsi várba Kazinczy Péter, s teljes oltalmat talál. Szorultságát valószínűleg a fejedelemszöveg is, de mindenestre a jezsuiták könnyen felhasználhatják, hogy a kath. hitre térjen azon reményben, hogy így életét megmentheti. Maga mondja, hogy „erős és feje elvesztése alatt adott reversalist a fejedelemszövegnek Páter Kiss Imre conceptusa szerint”.⁷⁰ S csakugyan, midőn Báthory Zsófia az udvar megbízottjai előtt pártját fogja hű emberének, épp arra hivatkozik elsősorban, hogy ő már „az Istenhez megtért, s ezután mind ő felségének, mind neki az igaz hitben állhatatosan fog szolgálni”. De Báthory Zsófia más érvekkel is támogatni tudja kérelmét. Figyelmezteti az udvar embereit, hogy Kazinczy Péternek részben hivatala magyarázza, hogy kénytelen volt sok olyat tenni az árral úszva, amit önszántából nem tett volna. s midőn a vármegyében régi hitfelei ellene fordulnak, Báthory Zsófia tekintélye megtartja hivatalában.

A szepesi kamara mind az ő, mind a felesége javait lefoglalja, de ez nem csüggeszti el a fejedelemszöveget. Fölkéri a többi közt Szelepcsényi György esztergomi érseket, hogy a lefoglalt javak visszaadását szorgalmazza. „Kedves apám uramat becsülettel kérem – írja hozzá 1670. november 30-án –, tekintvén mindenek felett Isten dicsőségére, hogy mások is ő felségének ezen szolgálkon való könyörületeséget látván, a tévelygésből jó útra térjenek, méltóztassék ő felsége előtt promoteálni”. Nem teszi föl Kazinczy Péterről, hogy csak kétségéből tért át a kath. hitre; de ha úgy volna is, így okoskodik Millei jezsuita, megtérése csak azért is fontos, mert gyermekei már igazi katolikusok lesznek.⁷¹

A királyi kegyelmet azon réven, hogy a kath. hitre tért, megnyervén, Báthory Zsófia kieszközli, hogy Spankau tábornok az udvar haditanácsához elküldesse a királyi rendeletet; de sajnálattal értesül, hogy hű emberét mégis az idézettek közé iktatták. Kéri tehát Lobkowitz herceget, hogy Kazinczy Pétert törültesse a névsorból, majd megfizeti az Isten az egekben a kath. hit oltalmára tett fáradságát.⁷² De a fejedelemszöveg kérelme ily alakban sikertelen. A választott bíróság először Munkácson hallgatja ki február 21-én, s őrizet alá teszi. Hogy szabadon bocsássák, azt még a fejedelemszöveg és Sámbar Mátyás sem tudják kieszközölni; csak annyit, hogy Munkácson, illetőleg Regécen hagyják.⁷³ Itt szorong Rákóczival, mint mondja. Innen idézik a Rottal gróf elnöklése alatt működő pozsonyi vértörvényszék elé április 17-ére, de Kazinczy Péter a fejedelemszöveg védszárnyait nem meri elhagyni, s ezért mint makacsot a törvényszék fej- és jószágvesztésre ítéli.⁷⁴ Amint ez ítéletet meghallja Báthory Zsófia, legott Lobkowitz herceghez fordul, hivatkozván a már megnyert királyi kegyelemre; sőt nemsokára megbízottat is küld e célból a herceghez, hogy a kedvező végzést valahára kieszközölje.⁷⁵

Az elítéltek, köztük Kazinczy Péter is, újra kegyelemért fordulnak, amelyet a Hoher elnöklése alatti bécsi törvényszék aztán csakugyan meg is ad neki 1671. nov. 18-án, de nagy

⁶⁹ Pauler Gy. id. m. II. köt. 92. 1.

⁷⁰ Id. végrendeletében, Kazinczy B. id. m. 54. 1.

⁷¹ Pauler Gy. id. m. II. köt. 202–203. 1.

⁷² 1671. febr. 17-én írt levele a *Tört. Tár* 1901. évf. 343. 1.

⁷³ Pauler Gy. id. m. II. k. 312–3. 1.

⁷⁴ Báthory Zsófia levele a *Tört. Tár* 1901. évf. 344. 1.

⁷⁵ Pauler Gy. id. m. 390., 400., 403., 404. 1. és *Kazinczy F. Lev.* I. k. 472; VII. k. 100–111. 1.

pénzbírság mellett. Visszakapja lefoglalt birtokait is. Pauler Gyula szerint 2500 frt pénzbírságra ítélik, míg maga Kazinczy Péter 3000 frt-ot mond, amely összeget a fejedelemszszony tesz le helyette ötévi fizetése fejében, mivel – mint mondja – „híven és nem kevés fáradsággal, sőt élete kockáztatásával a gróf Illésházyval való pörben szolgálta” a Rákóczi házat.

A hála és közös szenvedés még szorosabban csatolja a fejedelmi családhoz, amelynek bizalma most még erősebb iránta. Első udvarnoka, jogi tanácsadója, sőt egyik jószágigazgatója a fejedelmi háznak, mely legkényesb ügyeit is örömezt reá bízta. Talán azért is vonul vissza 1675-ben a vármegyei szolgálattól, hogy egészen a fejedelmi háznak élhessen. Még egyszer a vármegye nevében is Pozsonyban jár, hogy a német zsoldosok kivitelét sürgesse 1674-ben,⁷⁶ de aztán búcsút vesz hivatalától. Érzi, hogy Báthory Zsófiának és fiának örökre le van kötelezve, s a nekik tett szolgálat még nyilvános pályáján is előbbre segíti. 1673-ban fontos megbízásban kell Lobkowitz herceghez mennie. Hivatkozik a királyi kegyelemre, amelyet ura, Rákóczi Ferenc, életére s javaira nézve megnyert, s emlékezteti a herceget, hogy Rákóczi a fölkelés miatt amúgy is tetemes károkat szenvedett, nem fizethet tehát egyszerre 13,000 frt-nál nagyobb összeget, de részletekben készséggel tesz eleget kötelezettségének. Igazságos elbánást és kegyes hajlandóságot vár ura számára a hercegtől.⁷⁷

Két év múlva az Eszterházyakkal folyt alkudozások ügyében Kismartonba Eszterházy Pálhoz küldik. De az alkut nem kötheti meg Eszterházyval, mert ezúttal nincs teljes fölhaltalmazása. Azonban Eszterházy azt hiszi, hogy számíthatnak a kielégítő eredményre.⁷⁸

Különösen Rákóczi Ferenc tekinti az ő tanácsát magára nézve irányadónak. A meghíúsult küzdelem tudatának s a kiállott rettegésnek közössége, valamint a vallásváltoztatás kényszerúsége az egymás közti érintkezést is bizalmasabbá teszi, s mérsékli azt a hideg kimertséget, amellyel a nagyúr rendesen bánik fizetett emberével. Rákóczi meglátogatja Kazinczy Pétert saját tűzhelyénél is; hozzá száll, ha Sátoraljaújhelyre átrándul, és vidám beszélgetést folytat Kata asszonnyal. Egyszer, midőn Rákóczi Kazinczy Péter házánál benyit, a lépcsőn ülve találja Kata asszonyt, aki éppen fakanállal törí a vacsorára főtt lencsét. Rákóczi ottmarad vacsorára, s amint a „szép asszony” a lencsében főtt orját kiveszi a tálból, hogy felvagdálja, visszaejti, s a fejedelem skarlátszínű dolmányát végigfecskenzezi. Képzeltük: mint követgetődzött a gazdasszony. Rákóczi még otthon is emlegeti felesége előtt Kata asszony szégyenét, s hogy kimutassa, mennyire nem veszi zokon a véletlenül esett hibát: egy vég violaszínű bársonyt küld neki ajándékba.⁷⁹

Bizonyára nem egyszer szóba kerül köztük a vallás kérdése, amelyet nyilván mindegyikük a könnyebb oldaláról fog föl. Rákóczi némi dévajhangú célzást is tesz a Kazinczy Péternek írt egyik levelében új vallása követelményeire. Midőn meghitt embere Bécsből hazaérkezik, a többi közt azt üzeni neki a fejedelem, hogy „asszonyunk ő nagysága kegyelmedet maga elé sem bocsátja, ha testimonialisa nincs valami gárgyántól (guardian) a húsétel föl”.⁸⁰

Kazinczy Péter is szívvel-lélekkel ragaszkodik hozzá, s nemcsak őt, hanem özvegyét is ritka hűséggel szolgálja. A vele váltott levelekből kitetszik, hogy a fejedelmi háznak minden

⁷⁶ Zemplén várm. elenchusa.

⁷⁷ *Tört. Tár.* 1901. évf. 346–7. 1.

⁷⁸ Eszterházy Pál levele Szelepcsényihez 1675. júl. 23. Kazinczy F. másolatában uo.

⁷⁹ Kazinczy F. *Pályám emlékezete* (Budapest, 1903), 182–183. 1.

⁸⁰ *Kazinczy F. Lev.* X. k. 16. 1.

csekély vagy fontos ügyébe bele van avatva, s meghallgatása nélkül nem igen történik semmi nagyobb elhatározás. Főleg gazdasági ügyekben kell tanácsaival támogatni a fejedelmet s özvegyét. Nem csekély előrelátásnak és fontolgtató okosságának kell Kazinczy Pétert vezetnie, hogy a fejedelmi ház pénzügyei rendben legyenek, mikor a legbiztosabb helyről sem mindig kapja meg a várt jövedelmet a folytonos csetepaték miatt. Ő a közvetítő a fejedelem és alattvalói közt. A bujdosó szegénylegények sok galibát okoznak a Rákóczi embereinek, magát Kazinczy Pétert is célba veszik, lest hánynak neki, s megbízottjai naponkint látják, hogy körülötte ólálkodnak.⁸¹ Kazinczy Péter nemcsak hűségesen, hanem szigorúan is ügyel a fejedelmi ház érdekeire, ami nagyon megerősíti a közte s a család közötti kapcsolatot.⁸²

Jól tudják ezt a bécsi udvar bizalmasai, és Kazinczy Pétert ők is föl akarják használni a maguk céljaira. Különösen Szelepcsényi György lát benne ügyesen alkalmazkodó férfit, s minél jobban megismeri, annál többre becsüli, sőt pártfogásába veszi. Kazinczy Péter is tartózkodás nélkül folyamodik hozzá mind magán-, mind nyilvános pályáján. Valószínű, hogy megfordul az érseki udvarban is. Bizonyos közvetítő szerepet visz régi urai és a bécsi udvar közt, kivált, hogy a fölvidéki bujdosók mozgalmainak tudósításaival igyekszik a kormányt éberségre vagy engedékenységre bírni. A „pártosok kóborlásairól” Szelepcsényinek küldött levelei indítják az udvart oly intézkedésekre, amelyek következtében „nem sokára az ily hazáját pusztító s maga nemzetét fogyasztó istenteleneknek léssen megzabolázások, és az által az nagy confusiónak lecsendesülése”.⁸³ Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy az érsek pártfogása juttatja Kazinczy Pétert a kir. tábla bírói hivatalára, melyre a király 1676. júl. 22-én nevezi ki. A következő évi március 29-én Kassán le is teszi a hivatalos esküt Bársony György egri püspök előtt.⁸⁴

Ugyancsak Szelepcsényi óhajtja őt ítélőmesternek is. „Akaránk – írja hozzá 1677. április 27-én – tudtára adnunk kegyelmednek, mivel e napokban Pesti András úr, judex curiae uram ítélőmestere ez világból kiszóllított, gondoltunk kegyelmed szép qualitásirúl, hogy kegyelmedet proponáljuk megnevezett judex curiae uramnak, a kit maholnap hozzánk várunk, az minthogy a tevők is leszünk, csak értsük tovább az kegyelmed akaratját, az mi jó akaratunkban meg nem fogyatkozik. Írja meg azért kegyelmed: lenne-e kedve azon prototáriusságra”.⁸⁵

Bizonyos, hogy Kazinczy Péter örömmel vállalkozik az ítélőmesteri tisztségre, és az érsek nemsokára már arról tudósítja, hogy az országbírónak hathatósan ajánlotta, tekintve, hogy mivel vagy magának az országbírónak (Csáky István grófnak), vagy ítélőmesterének a Felföldön kell laknia, s így fölötte alkalmas lenne az ő kinevezése, mint „tősgyökeres, törvénytudó, tanult és szép qualitasokkal Istentől dotáltatott embernek”.⁸⁶ Jóllehet azonban az érsek-prímás szavaiban nincs okunk kételkedni, Kazinczy Péter kinevezése igen so-

⁸¹ 1675. ápr. 4-én írt levele. Orsz. Lev. Miss. K. 2.

⁸² 1876. jan. 2-án és jan. 9-én írt levelei, uo.

⁸³ Szelepcsényi Györgynek 1676. okt. 29-én Kazinczy Péterhez írt levele; Kazinczy F. másolata uo.

⁸⁴ A kinevezés másolata és az eskütételről való tudósítás megvan az Akadémia könyvtárában: *Tört. föl. 22. sz.*

⁸⁵ Levele Kazinczy Péterhez; Kazinczy F. másolata uo.

⁸⁶ 1677. máj. 24-én kelt levele; Kazinczy F. másolata, uo.

káig húzódik. Csak 1681-ben nevezi ki a király, s ugyanekkor, febr. 28-án meghívja a soproni országgyűlésre.⁸⁷

Nemcsak Kazinczy Péter, maga a Rákóczi család sem vallja kárát Szelepcsényi barátságának. I. Rákóczi Ferenc halála után egyike azoknak, akik a fejedelmi ház ügyeit szívükön viselik, s az ifjabb fejedelemszonyt, Zrínyi Ilonát hathatósan támogatják. Kazinczy Péter minden fontosabb kérdésben közbenjáróul kéri föl, és Szelepcsényi mindig készen nyilatkozik a segítségre. Hallván Kazinczy Péter, miféle tervet szőnek a Rákóczi ház ellenségei a gyámságra nézve, nagyon résen áll, hogy az elhunyt fejedelem árváinak ügyét megoltalmazza. Nemcsak a Rákóczi ház megbízottjának, Várady Lászlónak, a szepesi kamara tanácsosának, hanem a kancellárnak, Pálffy Tamás grófnak s magának a prímásnak is „derekasan és jó fundamentummal” ír a gyámság érdekében, meggyőzni iparkodván a kancellárt, hogy „világos törvényeink és megrögzött szokásaink” egyaránt tiltják az idegen gyám kirendelését. Nem is szükséges erre voltaképp semmi donatio, mondja Kazinczy Péter, csak a kancellária „erszénye töltése” az indítóok. Szelepcsényi azt válaszolja, hogy szívesen fáradt a mondott ügyben a király előtt, aminek meg is lett a kívánt eredménye.⁸⁸

Kazinczy Péter sohasem volt serényebb és hűségesebb embere a Rákóczi családnak, mint e nehéz napokban. Mindenre kiterjedt gondja, ami az özvegy fejedelemszonyok sorsát s az árvák jövőjét illette. Nemcsak a gyámság természetes és törvényes elintézésére, hanem a fejedelmi birtokok épségben tartására is lelkes buzgósággal igyekszik.⁸⁹

Mindjárt a fejedelem halála után, július 20-án, be sem várva Zrínyi Ilona rendeletét, Eperjesre siet, hogy a kis Rákóczi nevében a főispáni jogokat gyakorolhassa. Thaly szerint őt bízta meg Zrínyi Ilona, hogy fia nevében a gyűlést vezesse.⁹⁰ A következő évben a Sáros vármegyei közgyűlésen a megejtendő választások ügyét is Zrínyi Ilona tetszése szerint intézi.⁹¹ Jelen van Pozsonyban, midőn a Rákóczi ház és a gubernium közt bizonyos vitás ügyeket kell rendezni. Gondoskodik a család borainak szállítása és a mellé adandó gyalogos kíséret szervezése iránt. Majd az elfogott szökevény foglyokra nézve tanácskozik a család más megbízottjaival és a lengyel urakkal, Zamojszkival s kíséretével. A lengyelek elégtételt kérnek az okozott kárért, de Kazinczy Péter ezt megtagadja; az ellen azonban nincs szava, ha az elfogottaktól váltságdíj fejében némi összeget kicsikarnak. Teljesen megnyeri Zamojszki jóakarát, aki bár arra hivatkozik, hogy 4000 fegyveresnek parancsol: nemcsak ő maga óvakodik kárt okozni Báthory Zsófiának, aki „vér szerint való atyjafia”, hanem másoktól is igyekszik oltalmazni a Rákócziak javait. Meghallván, hogy Ampringen Gáspár a tokaji profundmesternek azt a parancsot adta, hogy a tokaji hidat foglalja el, azonnal tudósítja Zrínyi Ilonát.⁹²

Siker koronázza az árvák ügyében való törekvését. A gubernium ajánlva juttatja a király elé. S hogy Kazinczy Péter annál bizonyosabban célt érjen, noha „gyöngye egészség táplálja”, maga is Bécsbe siet. „Én, látja Isten – írja úrnőjének 1678. március 7-én –, egyedül a Nagyságod méltóságos szép árvái kedveltetésekért s javok iránt való promotióért insinualom ezt

⁸⁷ Kazinczy F. jegyzetei uo. és *Lev.* II. köt. 50. 1. XVII. köt. 2. 1.

⁸⁸ L. a 83. számú jegyzetet.

⁸⁹ 1676. aug. 1-jén Zrínyi Ilonához írt levele, Orsz. Lev. Miss. K. Egy részét közli Thaly K. *Századok*, 1873. évf. 664–5. 1.

⁹⁰ Thaly K. *II. Rákóczi Fer. ifjúsága*, 7-9.1. és *Századok*, 1873. évf. 664–5.1.

⁹¹ Kazinczy P. 1677. szept. 24-én, 1678. jan. 3-án és jan. 27-én írt levelei; Orsz. Lev. Miss. K. 2.

⁹² Kazinczy P. levele Zrínyi Ilonához 1677. május 7-éről; uo.

Nagyságodnak.”⁹³ Néhány nap múlva Bécsből már arról tudósítja Zrínyi Ilonát, hogy maga a kancellár adta át a gubernium ajánlatát a királynak a lednicei uradalom és morva határ-villongás iránt. I. Lipót erős parancsot küld a cseh kancelláriára és a morva hatóságokhoz. Bevallja Kazinczy Péter, hogy Sámbar és Cseke jezsuiták levelei nagyon sokat nyomtak a kancellár előtt, akinek asztalánál Illésházy gróffal találkozik. Itt két nagy úr azt kérdezi Kazinczy Pétertől: igaz-e, hogy a kis Rákóczi meghalt? S maga a kancellár válaszol: „A feje sem fáj, él!”⁹⁴

Miután Kazinczy Péter Bécsben a szükséges posztó- és selyemvásárlással is végez, Pozsonyba indul, s Nedeczkyt behelyezi a lednicei uradalomba. Trencsénben sikerrel veszi védelmébe az Illésházyak ellen a Rákóczi-uradalmakat, aztán Bártfára, majd Munkácsra vonja magát, itt akarván oltalmat találni, s mind úrnőjének, mind árváinak igaz kötelességgel tovább szolgálni. Innen – úgy mond – „ha az Isten csöndességet ad, Sárospatakra megyek és ott halok meg; míg élek, a család zempléni dolgait rendbeszedem”.⁹⁵

Mondanunk sem kell, hogy Kazinczy Péternek ez ügyes-bajos dolgaiban folyvást éber figyelemmel kell kísérnie a Fölvidéken ide-odahullámzó gerillaharcokat, amelyek sokszor legsietősebb munkájában is megakasztják, nem egyszer életét is próbára teszik. A Wesselényi-féle mozgalom tragikus végéből okulván: körültekintővé s óvatossá lesz, tudván, hogy a portyázó csapatok nem ismernek kegyelmet. S nemcsak saját életét, hanem a rábizott érdekeket is óvnia kell. Ha a fejedelmi család valami tüntetőbb szertartást akar rendeztetni: mindig számba kell vennie a bekövetkező veszedelmet. Így, midőn I. Rákóczi Ferenc 1676. júl. 6-án meghal, tetemeit Zboró várában a kápolnába helyezik el, s későbbre halasztják az ünnepélyes kassai temetést. Már egész év elmúlik, s az idő még mindig nem mutatkozik erre alkalmasnak. Az özvegy ismételve utasítja Kazinczy Pétert: intézkedjék a vármegyei nemességnek a végtisztesség megadásakor rendezendő fölkelése iránt. Kazinczy Péter nem is mulaszt el semmit, hogy úrnője parancsát teljesítse; de a kuruc hadak éppen Zborót fenyegetik, s maga is Lednicére (Trencsén vármegye) készül menekülni. Még egyszer összeszedi minden rábeszélő tehetségét, hogy Zrínyi Ilonát szándékától eltérítse, élénk színekkel rajzolván a történhető veszedelmeket. A nemesség részvétele iránt – úgy mond – nem lesz késedelem vagy mulasztás; de arra kéri úrnőjét, hogy mind ő, mind az idősb fejedelemszony, mind pedig Kiss Imre behatóan elmélkedjenek a dologról, s „ne tegyék ki magukat már e mostani, lángolón közelítő veszett napokban”. Hat hét alatt elvlik: mitévők lehetnek. „Hiszem – írja 1677. augusztus 4-iki levelében – a két gonosz között tanácsosabb jó kegyelmes urunk hideg testének maga várában nyugodni csendesebb időn való eltakarításáig, mint utolsó tisztessége megadása alkalmával fegyver alatt Isten tudja, micsoda szerencsétlen fatummal hordoztassék annyit, az holott most is minden nap a kapuig villog az el-lenség kardja.”⁹⁶

Éppen így gondoskodik Báthory Zsófia temetéséről is 1680 szeptemberében. Óvja Zrínyi Ilonát, hogy a várórséget meg ne indítsa. Míg a fegyverszünet fel nem bomlik, nagy vi-gyázattal bevihetik a holttestet Kassára, s az úri rendeket is összehívhatják.⁹⁷

⁹³ Uo.

⁹⁴ 1678. márc. 13-án és márc. 25-én írt levelei; uo. Vö. Thaly K. id. m. 12. 1.

⁹⁵ 1678. jún. 19-én kelt levele. Uo.

⁹⁶ Thaly K. *Századok*, 1873. évf. 674–5. 1.

⁹⁷ 1680. szept. 16-án írt levele. Orsz. Lev. Miss. K. 2.

Különösen a gazdasági ügyek intézésében kell mindenkor figyelnie a kurucok és labancok harcaira. Ha például bort szállított az uradalomból: jó előre ki kell kémleltetnie az utak biztonságát.⁹⁸

Azonban a legnagyobb óvatosság mellett sem kerülheti el a veszedelmet, amely különben is mindig nyomában leselkedik. 1678 nyarán Zborón tartózkodik, s úrnőjét öccséről, Zrínyi János grófról tudósítja, kiról azt reméli, hogy „az mostani állapothoz képest”, jölköhet meg van győződve, hogy néjje, mint „vératyjafia szívesen látná”, nem mozdul Bécsből. A gróf azonban váratlanul Zborón terem, s pár napi ott időzése után Munkács felé indul azon kísérekkel egyetemben, akiket az udvarbíró rendel melléje.⁹⁹ Nem tudni, meggondolja-e Kazinczy Péter a dolgot, s ő is a grófhhoz csatlakozik, vagy tán Zrínyinek újabb látogatásakor történik, csak az bizonyos, hogy e levél vétele után nem sokára, midőn Zrínyi János és Kazinczy Péter Sárospatakról Munkács felé igyekeznek nagyobb számú udvari és gyalogcsapat kíséretében, amelyhez Homonnayné udvari szolgálói és gyalogosai is csatlakoznak, mivelhogy bort szállítanak: mintegy 800 főből álló portyázó kuruc sereg rájuk ront. Ez „elfajult kegyetlen magyarok” Zemplén s Borsod vármegyékből verődnek össze, s nem törődve a fegyverszünettel, zsákmányra lesnek, s tán bosszút akarnak állani Kazinczy Péteren és a grófon, aki ez idétt a császári hadsereg ezredese. A hirtelen támadás nagyon heves és vérengző. Az első csapatból mintegy 140-et, a másodikból, amellyel a gróf és Kazinczy is halad, harmadfélszázat levágnak, a Rákóczi- és Homonnay-udvar elejét, vagy 100 „jó derék embert” fogságba vetnek. (Az akkor leöltek holtteteméből emelkedett a Vékei-halom.) Zrínyi és Kazinczy Péter a kurucok kezébe jut. „Az én régi uram is, Kazinczy Péter, én rabom – írja Veress Bálint Gálszécsről apjának 1678. november 29-én –, gyakran emlegeti a régít; aligha fel nem megy 2000 frt-ra a sarcza, de *kárt* nem vall, mert úgy látom, nagy lelke van még.”¹⁰⁰

Kazinczy Péter említett végrendeletében szintén elpanaszolja e súlyos csapást, de ő sokkal nagyobb váltságdíjról beszél. Mivel – úgy mond – „a legszorosabban akarták életétől megfosztani”, előbb hét, majd hatezer forintot vetettek ki rá, s „még ajándékokat is sajtólnak ki rajta”. E váltságdíj megszerzésében „egyéb gyámolom – írja – nem vala Isten után, hanem szegény feleségem futott, fáradott, óhajtozott jó voltomra... Ez romlás lön életem, erőm, egészségem fogyatója”. De még ez év őszén megszabadul, mert a következő év elején már Bártfárról ír Zrínyi Ilonának.

Feltűnő, hogy Báthory Zsófia most nem segít rajta. Ez onnan van, mert az idősb fejedelemasszony 1676-ban fölmenti conventiós szolgálatától. Kiss Imre tudatja vele ez elhatározást, amely némi szemrehányást is foglal magában, hogy Kazinczy Péter sohasem jutott volna „szerencsés állapotra” a fejedelemasszony segítsége nélkül; most eszébe veszi Báthory Zsófia, hogy „nehéz nyulat fogatni a maga jószántából és természetéből nem akaró agárral”, s ezért szolgálatából elbocsátja.¹⁰¹ De valószínű, hogy Kazinczy Péter még ekkor nem válik meg a fejedelmi udvartól, mert két év múlva írja, hogy Báthory Zsófia fölszabadítja, Kiss Imrét vetvén okul, kinek – úgy mond – szokása volt illet más becsületes, értelmes szolgálkon is elkövetni. Hanem azért – folytatja – „ezután is devotióból, nem fizetésért, én ugyan szolgáltam derék követségekben, plenipotentariusnak constituálván nagyasszo-

⁹⁸ 1676. okt. 11-iki levele. *Tört. Tár.* 1897. évf. 279.1.

⁹⁹ Thaly K. id. m. 15–16. 1.

¹⁰⁰ *Tört. Tár.* 1893. évf. 531. 1.

¹⁰¹ 1676. jan. 22-én kelt levele; Kazinczy F. másolata, uo.

nyunk”.¹⁰² Lehet, hogy csakugyan volt valami oka a fejedelemszozynak neheztelni régi hű emberére, de az is lehet, hogy csak pillanatnyi szeszély bontotta föl a kapcsolatot közöttük. Azonban Zrínyi Ilona bizalma most sem csökken meg iránta; ezután is ő intézi a legfontosabb gazdasági ügyeket, vagy legalább az ő tanácsa szerint intézteti a család.¹⁰³ A bujdosók harcai Makovicába szorítják, s innen panaszkodik úrnőjének, hogy a békéről semmit sem akarnak tudni Bécsben, s a fölvidéki vármegyék sem küldik követeket. Ezért kell romlanunk „más nemzetek csúfságára országostul”.¹⁰⁴ A pestis sem akar szűnni, de mégis a várbelieket kíméli.

Azonban 1680 tavaszán úgy reméli, hogy a magyarok is komolyabban gondolkoznak a békéről, de nem sok jót vár; nem is meri Bártfát elhagyni, mert „az némettel való dolog terhes”. Szeretné magát Zrínyi Ilona kegyelméből valami biztos helyre vonni, míg a békét megkötik, amelynek előkészítését a király Szelepcsényire bízta.¹⁰⁵

Néhány nap múlva Homonnán találjuk, hol Zemplén vármegye gyűlést tart. A rendek megütközve hallják Caprara tábornok zsarolásait. Kazinczy Péter száz tallért küld a tábornoknak, hogy „az új terhekkal ne újítsa az elfogyatkozott szegénység terhét”.¹⁰⁶

Nemcsak ő maga iparkodik a fejedelmi ház iránti hűséges szolgálatait mindenkor megbizonyítani, hanem azokat is, akik a fejedelemszozynok kegyelmével dicsekedhetnek, igyekszik megnyerni. Bízik Kiss Imrében s jezsuita társaiban, akik „keserves állapotában s kárában ő nagyságoknál dolgait nevelik s meg nem alázzák”.¹⁰⁷ „Övjon Isten – írja Zrínyi Ilonának –, hogy a Nagyságodhoz való alázatos kötelességemtől idegen legyek.” A család anyagi érdekeit úgy kormányozza, hogy mind úrnője, mind árvái hasznát lássák, s „mások is fundálhassanak rajta”. Amint tudomására jut, hogy Radványi minden birtokát elidegeníti Szirmay Istvánnak, legott Sárospatakra siet, hogy a fejedelmi házat a fenyegető veszedelemtől megóvhassa. Szirmay azzal mentegeti magát, hogy Zrínyi Ilona ígérete szerint minden javait békével bírhatja, s ezért személyesen óhajtja Zrínyi Ilonát fölkeresni. Kazinczy Péter előkészíti úrnőjét: miképp védekezzék Szirmay ellen.¹⁰⁸

Önmagáról keveset szól leveleiben; de 1680 augusztusában egészsége megváltozásáról tesz említést. A következő hónapban pedig azért nem látogathatja meg úrnőjét, mivel lábai „még most is oly erőtlenségben vannak, hogy alig hordozzák”. A templomba sem igen tud menni, lóra sem ülhet. Hanem azért így is ajánlkozik, hogy az 1681-iki tisztválasztó gyűlésen Sáros vármegyében készséggel teljesíti úrnője parancsát a főispáni jogok gyakorlására nézve; mert ő nem ismer semmi fáradságot, ha a fejedelmi ház érdekeiről van szó.

Kazinczy Péternek a Rákócziakhoz vonzó mélységes ragaszkodását nemcsak a megfelelő anyagi jövedelem magyarázza: része van benne a hálának s a család iránti őszinte kegyeletnek is. Tudta, hogy nemcsak a szigorú idők zúdíttak veszedelmet reá: vérmérsékletének hevessége, amely az alapos megfontolás fékét nem egyszer széttrökte, többször elragadta, s a késő megbánás már jóvá nem tehetette hibáit. Hogy élete válságául vallást kellett cserélnie, ez – úgy látszik – nem rendítette meg. Oly kényszerűség gyanánt nézte, amely nemcsak életét biztosítja, hanem családjának s a közügyeknek is hasznára válik, s amelyet

¹⁰² Uo.

¹⁰³ 1679. jan. 6-án Bártfáról írt levele. Orsz. Lev. Miss. K. 2.

¹⁰⁴ 1679. júl. 26-iki levele; uo.

¹⁰⁵ 1680. ápr. 4-iki és ápr. 20-iki levelei; uo.

¹⁰⁶ 1680. ápr. 27-én írt levele; uo.

¹⁰⁷ Ismeretlenhez írt levele 1680. máj. 11-éről; uo.

¹⁰⁸ Zrínyi Ilonához 1681. márc. 8-án írt levele; uo.

ha élete feláldozásával kikerül is, semmi jó sem háramlik belőle nemzetére. A körülményekkel megalkuvást kereső készsége megmenti a veszélytől, s embertársainak becsülését folyvást biztosítja. Jellemének simulékonyságával nemcsak önérdékeit óvja, hanem a vármegyének, a Rákóczi háznak az érdekeit is, amelyek a nemzetével közösek. Jellemének vonásai örökségül szállanak utódaira, legkivált a család fő alakjára, Kazinczy Ferencre. De vagyonszerző tehetsége csak mintegy két emberöltőn nyilatkozik családjában. S bár a maga igazi vagy képzelt jogaihoz utódai közül is nem egy szinte körömszakadtig ragaszkodik, a szerző tehetség a körülmények akadályaiába vész. Kazinczy Péternek oly vagyont sikerül gyűjtenie, amellyel előkelő állást biztosít családjának. Leginkább Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékben szerez terjedelmes szántóföldeket, réteket, erdőket, nemesi kúriákat és börtermő szőlőket. Ezeket András fiának s két leányának hagyja, kik közül Erzsébet Lyubotini Dessewffy Ádám felesége, a másik, Anna, még hajadon. Ha azonban ezeknek magva szakadna, úgy intézkedik, hogy oldalági rokonai örököljenek, de ne feledkezzenek meg a templomokról s kórházakról sem. Végrendeletében bölcs Salamon intését köti gyermekei szívére: az Istent féljék, az embereket becsüljék, s maguk között szép egyességet tartsanak; óvakodjanak az egymás elleni patvarkodástól, inkább szenvedjenek kárt, de a testvéri viszályt még csírájában igyekezzenek elfojtani.¹⁰⁹ Ő az első Kazinczy, aki a mindennapi élet forgatagában a lélek nemesb vágyait is megérzi, s a közbecsülés osztályosában valami magasbra törekvést is keres, mint csak az anyagi jóllétet. Ezt a felfogását fejezi ki fiának 1678. febr. 6-án írt epigrammájában, válaszul a hozzá intézett verses köszöntőre, óhajtván, hogy életének vezérgondolatává is ezt tegye:¹¹⁰

Qui petit indigne conscendere culmen honoris,
Turpius a doctis sternitur ille solo.
Gaza viros etenim vestis nec tollit in Altum: ast
Ars studiumque solers praemia sacra ferent. –

III.

I. Kazinczy András; visszatér ősei vallására. – Thököly híve. – Házassága. – Zemplén vármegyébe költözik. – A vármegye vizsgálatot indít ellene; ártatlansága. – Ung vármegye alispánja. – Szécsényben leteszi az esküt. – Az ónodi országgyűlés; a zempléni fölkelő sereg kapitánya. – Halála.

Kazinczy András azon az úton indult, amelyet apja óhajtott, s mintha szívébe véste volna apja tanácsát, élete nem merült ki a nagy tömeg egyhangú működésében, iparkodott a közügyeket is szolgálni s a lélek nemesebb ösztöneit is kielégíteni. Pályája sokban hasonlít apjához, de határozottabb, keményebb jellemével inkább tud a körülményekkel számolni, esetleg rajtok uralkodni. Ő is két vármegye közéletében játszik kiváló szerepet, fontos meg-

¹⁰⁹ Kazinczy B. id. m. 61. 1.

¹¹⁰ Kazinczy P. másolata, uo. – Magyar fordítása Kempf József szerint:

Méltatlan, ki a hír meredek magasára törekszik:

Gúnykaczajok közepett gyakran a mélybe zuhan.

Szép ruha, fényes arany férfit nem visz föl egekbe:

Művészet s haladás nyújt neki szent koszorút.

A Kazinczy-családról részletesebb tanulmányom a *Turul* 1912. évf. 1–2. füzetében.

bízásokban vesz tevékeny részt, s II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában is megállja helyét. De a vihar elzúgása után meghódol a királynak, s visszavonul a nyilvános élettől.

Valószínűleg 1661-ben vagy a következő évben született Sárospatakon. Kilenc-tíz éves volt, midőn apja élete s egész családja sorsa kockán forgott, s bizonyára mélyen megragadta a kényszerű valláscserélés válsága, melynek emlékét a jezsuita nevelés sem tudta kiölni szívéből, s tán már akkor megfogadta, hogy mihelyt alkalmá nyílik, visszatér ősei vallására. Fogadalmához képest apja a jezsuitáknál neveltette, 1678-ban a kassai jezsuitáknál már a poetai osztályt járta, s innen írt ez év februárjában apjának verses köszöntőt. A következő évben Podolinban folytatja tanulmányait, s innen küldi apja a nagyszombati convictusba, a Rákóczi-udvarban levő jezsuiták pártfogásával. Maga Zrínyi Ilona is figyelmet tanúsít iránta; nyájaskodó névvel Andrisnak hívja. Apja nem mulasztja el az alkalmat, hogy a jezsuiták pártfogását továbbra is biztosítsa számára.¹¹¹ Apja még 1681-ben elhal, s így sem ítélmesteri hivatalát el nem foglalhatja, sem a soproni országgyűlésen meg nem jelenhetik; de a zempléni követeknek adott utasításokat még ő dolgozza ki.

Meddig marad Kazinczy András a nagyszombati convictusban, nem tudjuk; de a körülmények összevetése azt mutatja, hogy 1682 vége felé búcsútlanul távozik az intézetből. Hűgának, Annának férje, Tusay Márton „ellopja” onnan,¹¹² s Kazinczy András áttér a ref. vallásra, ami miatt később is sok zaklatást kell szenvednie. Kegyelmes pártfogója, Zrínyi Ilona, ekkor már Thököly Imre felesége, s Kazinczy András minden valószínűség szerint e révén óhajtja magát a kuruc fejedelem udvarába fölvetetni, ami sok nehézség leküzdése után sikerül is.¹¹³ Csakhogy az ez évben lezajlott rendkívüli események miatt nem lehet huzamos ottmaradása, ámbár a fejedelmi házhoz való ragaszkodása ingathatatlan. 1684 tavaszán Ketzei Mihály Zemplén vármegyei jegyzőt arra kéri, hogy özvegy anyja és Kendi Andrásné Vay Anna együttesen küldhessenek egy lovas katonát a táborba. Mivel ő maga személyesen is jelen lesz a fejedelem udvarában, nehéz volna özvegy anyjának egymagának rajta kívül külön lovast kiállítani. Most is – úgy mond – „várván kegyelmes urunkat, ki kellett ő nagysága elébe mennem”.¹¹⁴

Thököly hatalmának napjai leáldozóban lévén, Kazinczy András visszavonul a küzdelem színteréről, s vármegyei szolgálatba lép. Egyszersmind családi fészket óhajtja megrakni, szerelemre gerjedvén nagymihályi és vinnai Eödönffy György és Figei Csathó Judit egyetlen leányuk, Erzsébet iránt. Két verses alakú szerelmeslevélben azon kor szokása szerint nagy bőbeszédűséggel s a régi pogány mitológiai személyek megszólaltatásával adja tudtára a leánynak: mily tüzes érzések támadnak keblében, valahányszor reagondol:

Kedvesen sétálván, jut eszembe egy név,
Mely búm tengeréből végpartra járó rév,

¹¹¹ Kazinczy P. levele 1680. máj. 1-ről; Orsz. Lev. Miss. K. 2. és Kazinczy F. jegyzetei; uo.

¹¹² Kazinczy F. id. följegyzései. Ezt a tényt Kazinczy B. id. m. 71. 1. tagadja; szerinte Kazinczy Andrászt másik sógora, Dessewffy Ádám vitte el az intézetből, de állítását semmiféle adat nem támogatja. Kazinczy B. még azt is tagadja, hogy Tusay Márton csakugyan sógora lett volna, amit pedig hiteles adat igazol. Ismeretes Tusay Mártonnak egy 1724. máj. 20-án kelt levele, amelyben Kazinczy Péterről mint ipáról emlékezik. Akad. könyvtár: *Tört. fol.* 22. sz.

¹¹³ *Századok* 1875. évf. 49-50. 1. Márki Sándor a *II. Rákóczi Ferencz életrajzában* (II. köt. 462. 1.) írja, hogy Kazinczy András 1683-tól kezdve naplót vezetett, de – úgy látszik – nem ismeri Radvánszky B. báró közleményét a *Századok* id. helyén.

¹¹⁴ Zemplén várm. lev. K. fasc. 195. Nro. 84 és Kazinczy F. id. följegyzései.

Az emésztő tűznek lángja sincsen oly hév,
Mint az egybekötött távol levő két szív.

De éppen ez a távollét sok keserűséget is okoz neki, s második levelében, amelyet Bártfáról 1685. március 20-án ír „tőle eljegyzett szerelmes mátkájának”, azt az óhaját fejezi ki, bár minél előbb egyesülhetne szíve választottjával:

Távulkán létemben mosolygó ajakid,
Ha jutnak eszembe gyönyörű szavaid,
Csak elkeserítnék szerelmes beszédid,
Oh Uram, add érnem ennek is már végét.¹¹⁵

Óhajtása teljesül is 1686-ban,¹¹⁶ s az ifjú pár a vinnai várba költözik. Az Eödönffyek családja elég tekintélyes köznemesi család ez időben, Ung és Zemplén vármegyékben birtokos. Bátran föltehetjük, hogy Kazinczy András tekintélyét nem csekély mértékben emeli házassága, s könnyen megnyitja előtte a vármegyei hivatalt. Emellett gazdaságának él. Csakhogy az Eödönffyekkel nehezen fér össze. Már régebben is panaszkodnak Eödönffy László erőszakosságai ellen; Gyulay Ferenc 1667. nov. 24-én Kazinczy Péternek írt levelében¹¹⁷ azzal vádolja, hogy a körülötte levő falvakat elfoglalta, és ő semmit sem tehet ellene. Kazinczy András a vármegyénél keres védelmet az ő hatalmaskodása ellen.¹¹⁸ Tán emiatt kénytelen lakhelyét áttenni apai örökségébe s költözni Sátoraljaújhelybe, ahol azonban csakhamar éreznie kell a katolikusok zaklatásait, akiknek a szemében nagy szálka volt Kazinczy András, a Mária-társaság egykori tagja, ki most a ref. vallásnak buzgó híve lett.¹¹⁹ Tudván, hogy a nyilvános isteni tiszteletet a kath. plébános meg nem engedi: saját házába hívja hitfeleit, férfiakat, nőket, gyermekeket, s a prédikátorral együtt ott végzi áhítatosságát. De ezen is rajtaveszt. Egy ily alkalommal, midőn Kazinczy András házában a reformátusok ájtatoskodnak, a türelmetlen kath. plébános, Gaal István, beront hozzá, az ajtóban levő koldusokat eltaszigálja az útból, egyet arcul csap, s e nem éppen épületes kérdéssel szól az összegyűltökhöz: „Buzgó imádságú számárfiak, hogy gyűltök ide?” Kazinczy András kérdőre vonja. Gaal István előveszi a földesúr levelét. Kazinczy András nem bántja, de nyíltan megmondja, hogy a maga házában szabad neki Istent szolgálnia, és e házban, mint nemesi kúrián, a földesúrnak semmi hatalma.¹²⁰ Ez ügyben aztán 1692-ben hosszas vizsgálat indul meg ellene és Tusay Márton ellen. 15 tanút kihallgatnak, mert erős a gyanú, hogy Kazinczy András az isteni tisztelet örve alatt valami összeesküvést szervezett. Azonban ártatlansága még ugyanazon évben kiderül, s a vármegye hitelesen bizonyítja, hogy az izgága plébános vádja teljesen alaptalan volt.¹²¹

Ez alaptalan zaklatás nem csökkenti vallásos buzgalmát Mivel 1688-ban Sátoraljaújhelyről a kegyetlen katonai hatalom a protestáns papokat kiűzi, a közeli falvakban és pusztákon rejtőzködő lelkészek tovább is ellátogatnak a tekintélyesebb családokhoz. 1696 óta

¹¹⁵ *Orpheus*, szerk. Kazinczy F. II. köt. 143–149. 1.

¹¹⁶ Kazinczy F. id. följegyzései.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Fischer Mihályhoz 1690. máj. 26-án írt levele. Orsz. Lev. Miss K. 2.

¹¹⁹ Zemplén várm. lev. fasc. 154: 435. sz. és Kazinczy F. id. följegyzései.

¹²⁰ Uo. Act. Polit. K. fasc. 145: 86., 87. sz. és Kazinczy F. id. följegyzései.

¹²¹ Uo. Tom. VI. K. fasc. 195.

az ilyen magán isteni tiszteletet valamivel szélesebb körben is megtarthatják. 1699-ben pedig az elűzött lelkészek állandóan visszatérhetnek; azonban sem templom, sem paplak, sem iskola. A hívők áldozókészsége, a jelesebb családok nemesszívűsége látja el őket élelemmel s az isteni tisztelethez, tanításhoz szükséges felszereléssel. Kazinczy András nejevel együtt szintén teljesíti vallásos kötelességeit, s „éppen a legsúlyosabb időben ajándékozzák meg az egyházat úrasztali eszközökkel”. A vinnai ref. egyháznak még előbb, 1696-ban ajándékoznak egy ezüst mívű úrasztali kannát, amelynek oldalán lovas török vitéz íjat tart kezében, az íj felett meg három csillag között a félhold világít. Ez az ezüstkanna jelenleg a vásárhelyi (Zemplén várm.) ref. egyházközség tulajdona.¹²²

De arra gondja van Kazinczy Andrásnak, hogy hasonló zaklatásokra okot ne adjon, s politikai felfogásában a fennálló renddel össze ne ütközzék. 1700-ban a vármegye 100 német frt-ot szavaz meg neki, mivel egy kapitányt a saját házában szállásol el.¹²³ Hanem a kormány hatalmi erőszakoskodásaira ő sem hunyhat szemet, s tekintve, hogy ekkoriban jut az Ung vármegyei alispáni tisztségre, ahol Bercsényi Miklós a főispán, bizonyára korán tudomást szerez azon fontos tervekről, amelyeket a vérig sértett nemzet jogainak védelmére Bercsényi és II. Rákóczi Ferenc forgatni kezdenek. Nemcsak családja hagyománya, hanem hazafiúi érzése is erősíti a Rákóczi névhez vonzó ragaszkodását, s azok sorába áll, akik csak alkalomra várnak, hogy a nemzeti ügyhöz csatlakozzanak. Éppen a Bercsényivel való gyakori érintkezés révén azt kell hinnünk, hogy amint 1703 nyarán a fejedelem zászlót bont, Kazinczy András legott melléje áll. Több levelet vált Bercsényivel különösen az élelmezés, takarmány dolgában; e levelek azonban, amelyeket még Kazinczy Ferenc mint erekléket őrzött, ma már nem ismeretesek.¹²⁴

Ott látjuk Kazinczy Andrást a szécsényi országgyűlésen mint Ung vármegye követét, aki a szövetséges rendekkel együtt szintén megesküszik, hogy belép a szövetségbe, amely az „ausztriai háztól sanyargatott hazánk” szabadságának és törvényeinek helyreállítására kötetett, s most újra megerősítettet.¹²⁵ Ez országgyűlés többi közt a keresztény vallásfelekezeteknek biztosítja kölcsönös szabadságát, s rendelkezik az erőszakosan elfoglalt templomok, iskolák és parókiák visszaadásáról, oly egyezséget létesítvén, amelybe mind a katolikusok, mind a protestánsok belenyugszanak. A XVI. tc. kimondja, hogy a vezérlő fejedelem biztosokat nevez ki a kath. és prot. hívek közül, akik a kapott utasítás szerint a törvénynek érvényt szereznek. E törvény értelmében Ung, Bereg, Ugoicsa, Szatmár és Szabolcs vármegyék biztosai a fejedelem Orosz Ádám kath., Kazinczy András ref. és Bóth János evang. vallásúakat nevezi ki, s ők iparkodnak foganatosítani az országgyűlés idevonatkozó végzéseit.¹²⁶

1707-ben a fejedelem bizonyos hátralékok fizetésére kötelezti Kazinczy Andrást,¹²⁷ ami arra mutat, hogy az apjától örökölt birtok némely része még tisztázatlan volt.

Ugyanez évben jelen van az ónodi országgyűlésen is, hol az adókövető bizottság tagja.¹²⁸ 1708. május 12-én pedig Zemplén vármegye a fejedelem parancsának engedelmeskedvén, az Egerben május 15-én tartandó tanácskozásra Csáky István tábornok főbiztoshoz kül-

¹²² Fejes István: *A sátoraljai helyi ref. egyház története*, 1889; 98. 1. és Kazinczy B. id. m. 62. 1.

¹²³ Zemplén várm. lev. elenchnus, Tom. IX. Prot. nr. 11. pag. 203.

¹²⁴ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 473. 1.

¹²⁵ *Századok* 1870. évf. 339–343. 1.

¹²⁶ *Tört. Tár* 1886. évf. 353–4. 1.

¹²⁷ *Rákóczi-Tár*, II. köt. 33. 1.

¹²⁸ Áldásy Antal: *Az ónodi országgyűlés története*. Budapest, 1895. 156. 1.

di Pintér Mártonnal és Keresztes Ferencsel együtt, kérvén a főbiztost, hogy neki és társainak „hitelt adni és consolatióakra való örvendetes resolutióval közinkbe bocsátani ne terheltezzék”.¹²⁹ A gyűlésen, amelyet a táborban tartanak, leginkább a közterhek igazságos megosztásáról értekeznek. Sok panasz hangzik: „sír, jajgat a szegénység”. A fejedelem enyhíteni törekszik a bajokon, s megparancsolja, hogy minden vármegye egyenlőképp adózzék. Június 9-én kihirdetik a végzéseket, s a követek elbúcsúznak Rákóczitól.¹³⁰

A trencsényi veszített csata után a fejedelem buzdító leveleket intéz a vármegyékhez, nemesi fölkelést hirdet, s parancsot ad, hogy a várórségekről illendően gondoskodjanak, s lássák el megfelelő élelemmel. Zemplén az első egyike, amely Rákóczi parancsát teljesíti. Augusztus 16-án Terebesen tartott gyűlésében, hol a személyes fölkelés ügyét tárgyalja, megemlékezvén Kazinczy Andrásnak „már ezen állapotban ennek előtte is dicséretesen megbizonyított maga alkalmaztatásáról és szolgálatáról”, egyhangúlag tábori kapitányává választja, s gondoskodik róla, hogy „becsületes tisztnek” kerüljenek mellé. Mivel a fölkelés nemességnek még ugyane hónap 20-ára Izsépen, 21-ére pedig Vámosújfaluban kell lennie, felszólítja a vármegye Kazinczy Andrást, hogy a kitűzött határidőre a mondott helyen megjelenjék, biztosítván, hogy jó akaratát s fáradságait más dolgokban is megismerni el nem mulasztja.¹³¹

Bár írott adatunk nincs, nem lehet kétségünk, hogy Kazinczy András teljesíti hazafiúi kötelességét, s a zempléni fölkelés nemességgel megjelenik a csatatéren. S ha valami nagyobb esemény nem fűződik is nevéhez, annyi bizonyos, hogy az utolsók közt van, ki a reménytelennek látszó küzdelemtől visszavonul, s elfogadja a királyi kegyelmet.

Innentől fogva gazdaságának s családjának él. Szenvedett kárait igyekszik pótolni, s evégre a szepesi kamarához is folyamodik, de az 1716-ban értesíti, hogy követeléseinek nem tehet eleget.¹³² Ellenben Zemplén vármegye 1724-ben 100 forintot utalványoz neki, mivel újhelyi házat katonai szállásul átengedi.¹³³ 42 évet tölt házasságában, s fiát, Dánielt s leányát, Borbálát isteni félelemben s azon kor műveltségéhez képest gondosan neveli. Leányát Nagy András Borsod vármegyei aljegyző veszi feleségül, de – úgy látszik – korán elhalnak, s a szülők tekintélyes birtokait egyetlen fiuk örökli. Kazinczy András 1728. november 17-én Sátoraljaújhelyen végzi életét, felesége négy évvel éli túl.¹³⁴

A Kazinczy-család történelmi szereplése egy időre megszakad. A Földvidék tekintélyesebb köznemesei közé jutván említett őseivel, az utódok arra törekszenek, hogy ezt a tekintélyt tovább is megtarthassák s a vármegyei életben, ha nem is döntő, de mindenesetre előkelő szerepet vigyenek.

¹²⁹ Zemplén várm. lev. fasc. 174: 1870. sz. és Kazinczy F. id. főljegyzései.

¹³⁰ Márki S. id. m. II. köt. 546–7. 1.

¹³¹ Kazinczy F. másolatai, Akad. könyvtár, *Tört. fol.* 22. sz.

¹³² Zemplén várm. lev. elenchus Act. polit. Tom. VI. K. fasc. 195.

¹³³ Uo. Tom. IX.

¹³⁴ Kazinczy F. id. főljegyzései.

IV.

Kazinczy Dániel okul atyja példáján. – Házassága; Sátoraljaújhelyre költözik. – Terjedelmes birtokait rendezi. – Mint gyermekeinek gondos nevelője. – II. András nyilvános pályája. – III. Kazinczy Péter; jellemzése.

Vajon mit tanulhat Kazinczy Dániel nagyatyja és atyja példájából? Aligha egyebet, mint hogy a nemzet megmaradt csekély erejét legokosabban a mindennapi élet követelményeinek megszerzésére fordíthatja, s kénytelen-kelletlen bele kell nyugodni a tényleges állapotokba, és a sajnó hazafi sebek orvoslására a jövőtől várni gyógyító irt. A régi dicsőség emlékein révedező nemzet önmagába sülyed, s a pihenővéket a korszerű intézmények megalkotására áldozza.

Kazinczy Dániel tehát nem követi apja nyomdokait. A nyilvános pályától egész életében tartózkodik. Különbösen is protestáns ember előtt csak a vármegyei hivatal van nyitva. Őt pedig annak hideg fénye nem csalogatja, sokkal gyakorlatibb felfogású lévén s az anyagi jóllét biztosítékait mindennél többre becsülvén. Még apja életében, 1722-ben nőül veszi Szirmay Teréziát (Szirmai Szirmay András és Királyfalvi Róth Juliánna leányát), s e házasság is nem csekély mértékben gyarapítja a Kazinczy család tekintélyét. Eleinte anyai birtokán, Vinnán lakik, majd a harmincas évek közepén Sátoraljaújhelyre költözik, s itt él egészen 1750-ben történt haláláig. Közhivatalt nem viselvén, annál több ideje marad a vallásos buzgóságra, s mint a sátoraljaújhelyi egyházközség főgondnokának az egyház ügyeivel való foglalkozásra.

Emellett terjedelmes birtokait iparkodik jó rendben tartani s újjakkal is gyarapítani. 1739-ben báró Perényi Antalné Pethő Polyxéna alsóregmeci részbirtokát elzalogosítja neki, s ilyképpen a régi Melith-féle birtok egészen a Kazinczyak kezére jut.¹³⁵ Már előbb Hericz Márton 1728-ban királyi adományul nyeri a Keczerék ugyanottani birtokát, amelyet aztán fia, Imre és neje, Erdélyi Ilona 1758-ban szintén zálogba adnak Kazinczy Dániel fiainak. Azonban ezt a birtokrészt 1801-ben Hericz József visszaválta Kazinczy Ferenc özvegy anyjától.¹³⁶ Alsóregmeczellel együtt Kisbányácska már régebben a Kazinczyakra száll, de ez még Kazinczy Dániel idejében puszta és erdőség. Az itteni birtokosok közt Kazinczy Dániel az első, s a Hericz családdal gyakran meggyűlik a baja. Jellemében a vallásosságon kívül leginkább a vagyonszerzésre való törekvést látjuk. Ami őt joggal megilleti, ahhoz körömszakadtig ragaszkodik. Ezért 1738-tól kezdve gyakran pörösködik a szomszéd birtokosokkal, tiltakozik jogtalan foglalásaik, erdeinek használata ellen. Így a többi közt Bernáth Zsigmond, Szirmay Ferencné Pap Éva, Lasztóczy István, Beöthy Imre és Brezinay Erzsébet szomszédai ellen törekszik föld- és házbirtokait sértetlenül megtartani.¹³⁷ Feleségével a szép lasztóci birtokot és tartozékait nyeri hozományul, de ezekre vonatkozólag szintén pörrel kell érvényt szerezni jogainak.¹³⁸ Fáradhatatlan gondoskodásának gyümölcseit az előrelátó gazda megelégedésével takarítja össze, s boldognak érzi magát, hogy gyermekei sorsát sikerül biztosítania. Bár hét vármegyében (Abaúj, Zemplén, Ung, Szabolcs, Bihar, Heves és Nógrád) vannak birtokai elszórva, a legnagyobbak részint ősi jószágai (Alsóregmec), részint anyai öröksége (Vinna), részint felesége hozománya (Lasztóc). Négy gyerme-

¹³⁵ *Adalékok Zemplén várm. történetéhez* (szerk. Dongó Gyárfás), 1905. évf. 257. 1.

¹³⁶ Uo. 257–8. 1.

¹³⁷ Zemplén várm. lev. elenchus XI. köt.

¹³⁸ Uo.

ke közül leánya még kiskorában elhal, s birtokait három fia öröklí: az első, József, aki 1732. febr. 9-én született, Alsóregmecet; a második, az 1738. ápr. 11-én született András, Vinnát; a harmadik, Péter, aki 1747. jún. 16-án született, Lasztócot.

Jóllehet írott adatokra nem hivatkozhatunk, a három fiú későbbi életpályája teljes bizonyossággal mutatja, hogy rendszeres, a kor színvonalán álló nevelésben részesültek, s mind a magán-, mind a nyilvános életben derekasan megállták helyüket. Jellemükön nyomot hagy a XVIII. század fölvilágosodása, ha nem is egyenlő mértékben. Józsefet legerősebben érinti a század humanizmusa, amellyel nála mély vallásos érzés párosul. Andrásban legkevésbé van meg a felekezeti vallásosság, viszont a közügyek iránti érdeklődést nagy- és szépapjától teljesen öröklí. Péter ifjúkorában szintén nem elfogult a felekezeti kérdésekben, az egyéni kiválóságot a maga értéke szerint tudja becsülni, de később fölülkerekedik protestáns felfogása, s a másvallásúak iránt türelmetlen. Emellett nagy vagyonra tesz szert, s e tekintetben apja jelleme leginkább őbenne elevenül meg. Kazinczy Dániel fiai közül egyedül József követi atyját a nyugalmas magánélet szeretetében, s a közpályának semmi vonzó hatása nincs reá. Nem is visel nyilvános hivatalt egész életében. Ellenben két öccse kiveszi részét a vármegyei szolgálatból, sőt az országgyűlésen is szerepel.

András 1769-ben főbiztosa Zemplén vármegyének, öt év múlva az adókiivető bizottságban működik, s Mária Terézia az úrbéri rendelet kihirdetését óra á bizza. 1775-ben adószedőnek választják, s e hivatalt néhány évig közmegelekedésre viseli.¹³⁹ Szilárd, következetes jellemével, nagy tevékenységével, a bonyolult ügyekben is könnyen eligazodó éleslátásával, rendesen sikeres tanácsaival, jólelkűségével s vidám kedélyével megszerzi polgártársainak őszinte tiszteletét, s oly tekintélyre jut, hogy a vármegyében semmi fontosabb dolgot el nem intéznek nélküle. Különösen választásoknál döntő szava van.¹⁴⁰ A fejedelem maga is méltányolja szolgálatait, s királyi majd udvari tanácsossá nevezi ki.¹⁴¹ Az 1790. és 1796-iki országgyűlésen Zemplén vármegye képviselője, s az ország első embereinek barátságával dicsekedhetik. Vidámsága, elevensége itt sem tagadja meg magát, s ezért a főúri asztaloknál is szívesen látott vendég. S bár életének második felében semmiféle közhivatalt nem visel, tekintélye haláláig megmarad. Szirmay Antal neki köszönheti emelkedését; az ő pártfogása szünteti meg az ellene nyilvánuló gyűlölséget, és segíti 1773-ban előbb az al-, négy év múlva pedig a főjegyzői tisztségre.¹⁴²

Öccse, Péter, 26 éves korában már táblabírája Zemplénnek, 1777-ben pedig adószedője. 1799-ben másodalispánnak választják, s az 1802-iki országgyűlésre Bernáth Ferenc helyébe őt küldi képviselőjéül a vármegye.¹⁴³ Mint aranysarkantyús vitéz szintén kiváló tekintélyre jut. S bár a vallás kérdéseiben szigorúbb felekezeti felfogású bátyjánál, egyetlen, nagyobb kort ért fiának, Lajosnak nevelését minden tartózkodás nélkül bízza a derék Koross Imre piaristára Pesten, mint bátyja is István fiáét. S „ez a' derék pap megmutatá, hogy nem vala érdemetlen a' két protestáns atya' bizalmára”.¹⁴⁴ Kazinczy Péter a protestáns egyház

¹³⁹ Uo. XII–XIV. köt.

¹⁴⁰ *Kazinczy F. Lev.* több helyén, I. különösen a III. köt. 231–2., IV. köt. 81–2. s a VI. köt. 23–4., 26., 72–3. 1.

¹⁴¹ Zemplén várm. lev. elenchusa XIV. köt.

¹⁴² Kazinczy F. *Szirmay Antal, Magyar Pantheon (Nemzeti Könyvtár, XXXVI. köt.)*, 127. 1.

¹⁴³ Zemplén várm. lev. elenchusa XIII., XIV., XVIII. és XIX. köt.

¹⁴⁴ Koross I., e nagytudományú s nagy nyelvismeretű férfiú (1755–1831) az 1786–1796. közti években tartózkodott Pesten, s ez idő alatt nevelte a két Kazinczy-fiút. *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 535. és VII. köt. 584–5. 1.

bőkezű híve, sokat áldoz a kolbási templom építésére, s vállalkozik Öry Filep Gábor felavatásbeszédének kiadására.¹⁴⁵ A sárospataki tanárok nyugdíjának alapjára ezer frt-ot ajánl, hogy másokat is hasonló áldozókészségre buzdítson. Bátyja, András annyira óvakodik a szűk körű felekezetiességtől, hogy az 1790-iki országgyűlésen a kath. főurakat egymás után megtéveszti, mintha fölvilágosodott katolikus lett volna.¹⁴⁶ Talpraesett megjegyzései, élcés közbeszólásai szájról szájra járnak a Fölvidéken. A róla följegyzett adomákból azt lehetne következtetni, hogy fölvilágosodottsága egészen a közönyig ment, pedig valójában ő is jó protestáns, csak hogy nem elfogult. A sátoraljaújhelyi egyháznak 1796-ban egy úrvacsorai ónkannát ajándékoz, és mint egyházának főgondnoka 1780-ban Bécsben templomépítésre kér engedélyt, azonban akkor még eredménytelenül. Házát meg 1797-ben papi lakásnak engedi át évi 60 frt-ért.¹⁴⁷ Nagy módban él, s ritka vendégszerető gazda. Fiára, Istvánra a Hegyalján oly szőlőt hagy, melyben emeletes ház van, festett szobákkal s négyszögletű kövekből épített nagy pincével, amilyennel akkor csak a főrangúak dicsekedhettek.¹⁴⁸ Péter takarékosabb gazda, és szigorúbban ügyel jövedelmére, amely évenként 36 ezer frt-ra is fölér.¹⁴⁹

Kazinczy Józsefről, aki mint hősünk apja közelebről érdekel bennünket, a következő fejezet tájékoztat.

¹⁴⁵ Uo. IV. köt. 235–6. 1.

¹⁴⁶ Uo. VI. köt. 72–3. 1.

¹⁴⁷ Kazinczy B. id. műve 80. 1. és *Adalékok Zemplén várm. történetéhez* 1909. évf. 90. I.

¹⁴⁸ *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 141. 1.

¹⁴⁹ Uo. V. köt. 328–9. 1., XIX. köt. 607. 1. Vö. Kazinczy B. id. m. 141–4. 1. Kazinczy András Szegi-Aisdorfer Sámuelnek, Berető (Zemplén vm.) földesurának leányát, Máriát veszi feleségül s Beretön kívül Tölgyeshegyen és Kácsándon is örököl birtokokat. Nyolc gyermeke közül nemzetségét csak István fia terjeszti tovább, ő lévén apja a szónok és író Kazinczy Gábornak. Egy leánya, Honoráta, Karner László ungvári első alispán és kir. tanácsos felesége. Kazinczy Péternek Boronkay Évával kötött házasságából hat gyermeke született, a már említett Lajos és Pál, meg négy leány; ezek közül csak két leány ért nagyobb kort: Teréz, akit előbb Szemere János, másodsor pedig Bernáth János vett feleségül, és Apollónia Pankotai Jósza Antalné. Boronkay Éva 1789. április 20-án elhalván, Kazinczy Péter 1792. október 28-án ismét megnősül, feleségül vévén Kiscsoltói Ragályi Zsuzsannát. E házasságából csak egy leány, Zsófia származott, aki Vay József fiának, a később nagy szerepet játszó s grófi rangra emelt Ábrahámnak lett neje. Mivel Kazinczy Péter az első házasságából született leányait férjhez menetelők után vagyonilag teljesen kielégítette, tetemes birtokai mind Zsófiára szálltak.

II. Kazinczy Ferenc gyermek- és ifjúkora

I.

Kazinczy József; ismeretsége a Bossányi családdal. – Bossányi Ferenc élete. – Kazinczy József házassága. – Első gyermeke, Ferenc születése. – A nagyapja jelleme, tekintélye; keveset gondol vagyonával; bátor ítélete, hazafi erényei, olvasmányai. – A gyermek első évei; utánozza nagyapja szokásait; korán megtanul írni; szépérzékének első csírái. – Nevelésének feltűnő hibái. – Az apa nevelésmódja. – Ferenc rendszeres tanulásának kezdete. – A biblia olvasása; ennek kettős haszna.

Kazinczy Dániel első fiának, Józsefnek ifjúkoráról, végzett tanulmányairól semmi biztos adatunk nincs. De amit Ferenc fia följegyzett róla, elég alapot nyújt arra, hogy hű képet alkossunk jelleméről. Ha iskolai képzettségének voltak is hiányai, magánszorgalmával pótolni törekedett. A „maga korában az ifjúság’ dísze volt Zemplén, Abaúj, Sáros Vármegyékben”; örömet foglalkozott a divatos irodalommal, s magyar, deák, német és tót nyelven írt és beszélt. Minden kiváló, nagy és szép melegen vonzotta, de mindent került, ami kisszerű és alacsony, s amihez a közönséges ifjú is hozzájuthatott: ital, tánc és kártya. Tiszta erkölcsi felfogású s nemes modorú lévén, józan, bölcselkedő világnézettel tekintette a mindennapi és országos eseményeket, igyekezett a szereplők jellemét magának megalkotni, s legtöbbször a történelmi könyveket olvasgatta.¹ De szívesen forgatta a teológiai műveket is, amelyekkel akkoriban a világiak is szerettek foglalkozni.

Ifjú korában többször megfordul Pesten és Pozsonyban. Mint jurátus jelen van az 1751-iki országgyűlésen, s itt kezdi ismerni és becsülni Bossányi Ferencet, Bihar vármegye tekintélyes követét, aki szintén figyelmet mutat iránta. S midőn 26 éves korában házasságra gondol, örömmel fogadja rokonának, a Bihar vármegyei Gálospetriben lakó s az ungvári Vinnán is birtokos Draveczy László ezredesnek tanácsát, amely Bossányi Ferenc első leánya, Zsuzsanna felé irányozza érdeklődését. A nagyváradi püspöki fürdőn találkozik először a leánnyal, akinek deli termete, mélytüzű fekete szeme, rózsapiros arca s megnyerő modora igazolja a róla hallott dicséretet. S nemcsak a leány szépsége vonzza, hanem atyjának klasszikus műveltsége s ritka tekintélye is.²

A Bossányi család egyike volt Bihar vármegye nevezetesebb köznemes családainak. Ősi birtokai a Nyitra vármegyei Bossányban és Nagyugrócon voltak; innen írta nemesi előnevét. Egyik ága bárói rangot viselt. Bossányi Ferenc apja, szintén Ferenc, Nyitra és Bars vármegyékből költözött a Bihar vármegyei Érsemlyénbe II. Rákóczi Ferenc tanácsára, s felesé-

¹ Legkedvesebb könyve Thuanus (Thou) Jakab híres humanista (1553–1617) *História mei temporis* (London, 1733) c. műve.

² *Bossányi Zsuzsanna emlékezete*; Sárospatak, 1813. Közli a *Magyar Pantheon* is, 192–9. 1. Kazinczy F. családi irományai, Becske Bálint örököseinek birtokában.

gül vette Péchy Zsófiát. E házasságból született János, ki a szatmári béke után több kuruc társával együtt Poroszországba ment, s ott nagy része volt a híres porosz huszárság szervezésében. Öccse, Ferenc 1703-ban született, s az akkori felfogás szerint szintén világlátott ember volt. Ifjú éveiben Bécsset is fölkereste, hogy a német nyelvet elsajátíthassa. Ekkor történt, hogy Száraz György személynök unszolására kényszerűségből a kath. hitre tért, de szívében mindig protestáns maradt, mégpedig annyira türelmetlen, hogy Mária Terézia alatt meg is intették felsőbb helyről, hogy látogassa a templomot.³ A húszas években az újrászervezett Kir. Táblánál volt törvénygyakorlaton, s hazakerülvén vármegyéjébe 1732-ben al-, később főjegyző és főszolgabíró lett, s Baranyay Gábor alispán jobb keze. Szilárd nemzeti érzése, hajthatatlan jelleme, a közigazgatásban való nagy jártassága s egyenes ítéletmondása oly befolyást biztosított számára, hogy tanácsa és hozzájárulása nélkül semmi nagyobb dolog meg nem eshetett a vármegyében. Hitvese, Kóji Comáromy György Békés vármegyei alispán és Rhédei Juliánna leányok, szintén Juliánna, távol minden nagyvilági hiúságtól, férje s gyermekei szeretetében és házi körében találta egész boldogságát; gazdagon fölszerelt konyhájában s kamrájában szorgalmaskodva töltötte idejét. Három gyermeke közül csak kettő élt nagyobb kort: az 1740. május 18-án született Zsuzsanna és a hat évvel később született Klára.

Bossányi Ferenc és neje szívesen látták az első ismerkedés után házukhoz járatos Kazinczy Józsefet, akit „szelid erkölcséért” kibeszéllhetetlen kellemű szerénységeért” csakhamar megszerettek, úgyhogy midőn leányuk kezét az ifjú megkéri, a legnagyobb örömmel adják beleegyezésüket. Az eljegyzés a Bossányiak ősi kúriájában, Érsemlyénben, 1758. június 19-én megtörténvén, megtartják az esküvőt, s Kazinczy József szept. 29-én alsóregmeci birtokára viszi 18 éves szép feleségét.⁴

Az ifjú pár zavartalan boldogságban éli napjait. Teljesedni látván a házaseletről alkotott reményét, egymás szeretetén kívül semmi egyéb után nem vágyakozik. A férj most még kevésbé kívánczik nyilvános pályára. Testvéreivel megosztóván, gazdasága eléggé elfoglalja; szorgalmasan utána lát, hogy földje és szőlei oly jövedelmet adjanak, amely gondtalan megélhetést biztosítson, annál inkább, mivel felesége után is tekintélyes birtokra tarthat számot. Neki is, mint apjának, nem egyszer védelmeznie kell birtokait a szomszédok jogtalan foglalásai ellen, s 1764-66 között ő is tiltakozik a sárospataki városi hivatal, a lasztóci birtokosok, kivált Erdődy Ferenc és a sátoraljaújhelyi pálosok ellen⁵ – úgy látszik – sikerrel. Felesége osztozik vele a gazdaság gondjaiban. S amint házuk gyermekekkel népesedik be, legfőbb igyekezetük, hogy őket vallásosan s módjukhoz illően derék hazafiakká s jó gazdaszonyokká neveljék.

Első gyermekük, Ferenc, Érsemlyénben a Bossányi-kúriában 1759. október 27-én születik. Anyja gyermekágyából fölkelvén, a kis Ferencsel együtt visszatér Alsóregmecre, azonban Ferenc csak addig marad ott, míg anyja emlőjével táplálja, s amint elválasztják, ismét Érsemlyénbe viszik, ahol hétéves koráig állandóan tartózkodik, a nagyszülők éberem örökődő gondjai s nagynénje, Klára felügyelete alatt.

³ Kazinczy F. *Lev.* VII. köt. 36. és XVII. köt. 2. 1.

⁴ Kazinczy József oly hangosan mondja a házassági esküt a templomban, hogy az utcára is kihalatszik. Toldy F. id. m. VI. 1. Kazinczy F. *Pályám emlékezete* egyik példányában, amelyet maradékai számára írt, maga beszéli el. Bár ez önéletrajzi mű valamennyi példányát figyelemmel kísértük, Toldy F. id. munkájára is folyvást hivatkozunk.

⁵ Kazinczy F. családi irományai, az id. helyen.

Ritka gyermekben fejeledek oly korán s oly szembetűnőleg a fogékonyság mindannak utánzására, aminek szem- és fültanúja, mint a kis Ferencben. Ha a környezet hatásának elmélete már régebben meg nem volna állapítva, hősünk élettrajza egymagában is rávezetné a vizsgálódót. Az egész világirodalomban kevés írónak ismerjük részletesebben az életét, mint Kazinczyét, kivált kiskorából; még kevesebbnél láthatjuk, hogy a jóformán dadogni is alig tudó gyermekben már föl-fölvillan annak a tehetségnek a szikrája, mely életpályáját korszakossá teszi a nemzeti művelődés történetében. Rendkívüli fogékonyságát mindenkéltől az ragadja meg, amit nagyapjától lát és hall, ami azzal és általa történik. S gyermeki benyomásai hosszú, viszontagságos pályáján sem tudnak még csak elhalványulni sem.

Elsősorban a nagyapa patriarchális életének erkölcsi tisztaságát és személyes nagy tekintélyét látja maga előtt, s amint értelmi tehetségének csírái fejeledni kezdenek, s akaratát környezetével meg tudja értetni, ő is éppen úgy óhajtana uralkodni környezetén, mint az öreg Bossányi. Napról napra szemtanúja: milyen tiszteletet mutat iránta nemcsak háza népe s cselédsége, hanem mindenki, aki az érsemlyéni ősi kúriára ellátogat tanácsért vagy igazságért. Mivelhogy az egykori főszolgabíró akkor sem szűnik meg az ügyes-bajosok bírójára, békéltetője lenni, mikor már hivataláról lemond is. Napról napra szemtanúja: mily jóakarattal, mennyire csupán az igazságtól és emberszeretettől vezérelve törekszik a hozzá folyamodóknak segítségére lenni nemcsak tanácsaival, hanem magtárának, vermeinek s pincéjének tartalmával is, nem várva semmi jutalmat, amelyet csak önértében s értelmi fensőbbségének tudatában keresett. Megecsik, hogy igazságszolgáltatása a bot használatát sem veti meg, de inkább csak példaadásul s a régi szokást megtartva.

Csakhogy az emberszeretetnek, a jó tanácsadásnak s anyagi gyámolításnak oly készsége, amelyet a kis unoka nagyapjában megcsodált, s amely az ő lelkébe is kitörülhetetlen bélyeget nyom, nem mindig marad meg a kellő határok közt. Bossányi Ferenc keveset gondol birtokai jövedelmével, még kevésbé számít arra, hogy amit oly könnyen elosztogat, maradékaik egykor nagyon is rászorulnának. S nemcsak a környék lakosságán segít. Ha a kormány a nemzet áldozókészségéhez folyamodik, ő az elsők közt siet a felszólításnak eleget tenni.⁶ Ha cselédjeit, pásztorait rajtakapja a lopáson, rettenetes kifakadással adja tudtokra neheztelését, s elcsapja őket a szolgálatból. Könnyen haragra lobban, s ilyenkor alig mer megállni előtte, aki haragra gerjesztette. Mennydörgő szavaiban heves indulat szikrázik, de csak egy pillanatig, s ha lecsendesül, nyoma sem látszik előbbi felindulásának, mert ez „a’ kor’ szokásából ’s nem a’ szív’ vadságából” ered. Hogy mennyire nem gondol az anyagi haszonnal, a következő adat, melyet unokája beszél el a Pályám Emlékezetében, mindennél jobban bizonyítja. Meghalván Nyitra vármegyében egyik rokona, s birtokát reahagyván Bossányi a helyszínére utazik, hogy birtokát átvegye; azonban az örökség távol levén Bihartól, alkuba ereszkedik ottani rokonaival. „Ezek – írja unokája – kevesebbet ígérének, mint ő gondolá, hogy kívánhat. Megbosszankodva fogata, odahagyá örökségét ’s annak soha többé feléje sem ment, sem jövedelmeit nem vette.” Éppen ilyen könnyelműséggel hagyja évekig használatlanul heverni azonapidíjait, amelyek mint a Máramaros vármegye és Erdély közti határigazítás ügyében működő bizottság tagját illették, s amelyeket szorultságban levő leánya keresvén, maga a Helytartó Tanács sem akarja hinni, hogy olyan ember is találkozik, aki az őt jogosan megillető járandóságról annyira megfeledkezzék; de a dolog igaznak tűnt ki, s Kazinczyné, már mint özvegy, fölvehette a 2000 forintnyiapidíjakat.

⁶ A Helytartó Tanács 1796. február 22-én (tehát Bossányi halála után 10 évvel) köszöni meg neki a hadisegélyül küldött zabot. Akad. könyvt. *Tört. fol.* 22. sz.

Még más oldalról is erősen megragadja a kisgyermek fogékonyságát a nagypapa jellemében s értelmi fensőbbtségében gyökerező tekintély. Nemcsak szemtanúja: milyen ceremóniával köszöntik neve napján vagy nagy ünnepeken rokonai s a vármegye előkelőségei, akik a kor szokása szerint, mely népünknel máig is él, hosszú, dagályos mondókával járulnak eléje, s akiknek ő hasonló válasszal viszonzozza jókívánságait; sokat hall különösen arról az elhíresztelt ítélőképességről, amellyel nagypapa a vármegye közügyeiben a legfogasabb kérdéseket is megoldásra érlelte, s arról a nem kevésbé erős jogérzetről, amellyel a nemesi kiváltságokat védelmezte, ha kellett, a kormány túlkapásai ellen. Egykor báró Patachich Ádám bihari főispán s nagyváradi püspök a maga jószágigazgatóját, valami Pál Ferencet akarván alispánná választatni, s előre látván, hogy szándéka akadályokba ütközik, erőszakhoz folyamodik. A rendek a választás, illetőleg a jelölés előtt értekezletet kívánnak tartani, de a főispán a kérést megragadja. Erre a rendek a főispán nélkül tanácskoznak, s azt határozzák, hogy amint a főispán a jelöltjeit megnevezi, senki se szólaljon föl, csak várják, kit fog Bossányi ajánlani, s annak a nevét „vakon sikoltozzák”. Úgy is történik. A főispán Beöthy Mihályt, egy ügyefogyott köznemeset jelöli az első helyre, hogy a maga emberét annál inkább biztosíthassa. Pál Ferencet a harmadik helyre jelöli, aki már azt hiszi, hogy valósággal elnyerte a hivatalt. Fölemelkedik Bossányi magas, száraz alakja, s éles, metsző hangon a sokaság felé fordulva kiáltja Beöthy nevét, amelyet a rendek utána harsognak. A főispán valamelyik híve szólni kezd, hogy mily csodálkozással hallja Beöthy nevét, holott őt az alispáni hivatalra egyáltalán méltatlannak tartja. A rendek látszólag igazat adnak a szónoknak s elakadnak. De Bossányi nem hagyja magát. Ha – úgy mond – a főispán méltónak találja őt a jelölésre, mi méltónak találjuk a megválasztásra: éljen Beöthy! S a rendek megválasztják.⁷ Bossányi a maga felfogását mindég nyíltan hirdeti, tartózkodás nélkül mond ítéletet a magán- és közdolgozatban, s nem vesztegeti meg sem a népszerűség hajhászata, sem az önérdek. Az a meggyőződése, hogy a lelkiismeret szavának nincs mit félnie az ellenkező véleményektől. A kritikai jog annál szabadabban gyakorolható, minél jobban bízunk a magunk igazához. Kazinczy félszázad múlva is kegyelettel emlegeti: mily bátor lélekkel mondta ki nagypapa a gyűléseken, amit helyesnek talált, s példája őt is követésre serkentette. De azt sem tudta feledni: mily nagy tiszteletet mutatott akkoriban a sokaság a tekintélyes emberek iránt. Ha Bossányi Ferenc, Péchy Imre és Domokos Lajos, a vármegye vezérei, valamely gyülekezetben megjelentek, mindenki felállott, mint midőn Cato a Flóra circusába lépett.

Nemzeti érzése a király iránti hűséggel párosult. E „nemes kurucz”, mint unokája jellemzi, nem tartozott a mindenáron ellenzékieskedők közé. Mint a magyarság legnagyobb része, ő is híve volt Mária Teréziának szívvel-lélekkel; sokat beszélt róla családja körében, s Kazinczy tőle örökölte a királynő iránt azt a határtalan tiszteletet, amelynek a róla írt életrajzban s leveleiben is oly sokszor kifejezést adott. De a károsnak ítélt idegen szellemtől megóvta magát. Sem gondolkodásán, sem életmódján nem igen látszott meg az újabb idők hatása. Az 1764-iki országgyűlésen védelmezi a nemzeti jogokat, noha Mária Terézia kívánságait is össze akarja egyeztetni az ország teherbíró képességével. Bizonyára sokaknak feltűnik szilárd politikai jelleme, amely míg egyrészt számot vet a körülmények kényszerűségével, másrészt a nemesi kiváltságok sáncain sem enged rést ütni. Ezért jár róla és barátjáról szájról szájra az ismeretlen író következő verssora:

⁷ *Kazinczy F. Lev.* XVII. köt. 119–120. 1. és *Pályám Emi.* 178. 1.

Bossányi Ferenczem, Bárányi Gáborom,
Kiket meg nem lepe a *németes korom*.⁸

A világpolgáriás felfogás csak humánus érzésére hat, magyarságát nem érinti. Még a ruházatban is megveti a németes, vagy helyesebben európai divatot. Orczy Lőrinc báró, aki az ifjú Kazinczyt a nyolcvanas évek elején divatos öltözetben látja, keserű iróniával kérdi: „Bohó gyermek, mit mond a' Nagyapád, mikor így öltözve lépsz elébe? No, de ha rajtatok plundri van is, csak szívetek magyar legyen!”⁹ Bossányi magyar szabású ruhában jár: búza-virágszínű vagy dohányszínű mentében és nadrágban, amely arany vagy selyemsujtással volt díszítve. Fekete kordováncszímája aranyzsinórral szegélyezett. Fejét télen-nyáron, a szobában is, alacsony nyusztkalpag fedi, csak a legforróbb nyári napokon cseréli föl háromszögű kalappal. Nyakán vastagra csavart szőrfátyolt hord, amelyet patvaristája vagy inasa segítségével köt föl.

Ez a „bihari Regulus” külsőségekben bizonyára elmarad a kortól, ügyet sem igen vet a haladó idő új követelményeire. De az akkori irodalmi termékeket örömet olvasgatja, különösen a *Gesprache im Reiche der Todten* című könyvet, amelyben a régi idők kiváló embe-
reinek beszélgetései szerfölött érdekelték.¹⁰ Sokat forgatta Hontheim János Miklós koblenzi püspöknek a pápai főhatalom ellen írt munkáját is.¹¹ Emellett folyvást levelez jó barátaival. Mikor már semmi hivatalt nem visel is, mindég tart maga mellett íródeákot. Ha patvaristája nincs, inasának kell tudnia szépen írni. Ifjú éveiben ő is szépen írt, de később, Kazinczy gyermekkorában, reszkető kezének nehezeére esik csupán nevének aláírása is. Ezért akkoriban maga már semmit sem írt, csak diktálgatja leveleit patvaristájának vagy inasának, miközben egyenes derékkal fel s alá sétál szobájában, egyik hüvelykét a másik körül forgatva és szorgosan ügyelve, hogy íródeákja csinosan vesse a betűket, s az általa megjelölt helyre írja a megszólítást, keletet s a kezdő sort.

Unokája a látott példa után semmit sem óhajt inkább, mint hogy nagyapját ebben is, mint indulatos fellobbanásaiban, követhesse. S midőn Bossányi az említett országgyűlésen Pozsonyban tartózkodik, s leveleket írat családjának, unokája is naponként diktálgatni akar a helység jegyzőjének vagy más vendégnek, aki éppen látogatóba érkezik. Különösen pedig nagynénjének, Klárának van terhére folytonos diktálásaival, s ez végre is unni kezd-
vén a mulatságot, ráveszi, hogy ő maga gyakorolja magát az írásban, s nem lesz többé szük-
sége idegen segítségre. Ferenc ekkor már ért a betűvetéshez, mert még alig négyéves, midőn írni tanul nagynénje tollvezetése mellett, s az ő diktálására írja első leveleit szüleinek. Bajos megmondani: mennyi része van első leveleiben neki és nagynénjének. De kétségtelen, hogy az 1764. dec. 3-án írt levele¹² az ő keze írása; pályája vége felé maga is említi, hogy a neve alá jegyzett „Generális” szót keserves sírás közben vetette oda. Ugyancsak megfogadja nagy-

⁸ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 421–2. 1.

⁹ *Uo.* IV. köt. 132. 1.

¹⁰ E könyv 1757-ben jelent meg Frankfurtban és Lipszében. A század húszas-harmincas éveiben egy hasonló című folyóirat is nagyon el volt terjedve.

¹¹ Hontheim J. M. (1701–1790) *De statu ecclesiae et legitima potestate Rom. pontificis* című műve 1763-ban jelent meg Febronius álnévvvel; de később püspöktársai rábírták a szerzőt, hogy támadása-
it visszavonja *Febronii commentarius in suum retractum Pio VI. submissus* cím alatt kiadott munká-
jában.

¹² Kiadatlan, a M. Tud. Akad. könyvtárában: *Irod. Lev.* (Kazinczynak e mű megjelenéséig ki-
adatlan levelezése, amelyre a tárgyalás folyamán hivatkozunk, a *Pótlék kötetben* jelenik meg.)

nénje tanácsát, hogy idegen segítség nélkül próbáljon írni. Másfelől korán rajzolgatni kezdi a bőrös székek hátulján látott figurákat, különösen a templom mennyezetére mázolt kétfé-
jű sast.

Ha édesapja el-elrándul látogatóba ipa házához Érsemlyénbe, vagy fiát viszik néhány napra Alsóregmecre: a gyermekben nyilatkozó írói hajlam csírája nem egyszer gondolkodó-
ba ejti az apát, aki Ferencet kiskorában katonának szánja. Már négyéves korában a Károly kir. herceg sárgagallérú, fehérkabátú egyenruhájában szereti járni, s ily öltözetben maradt fenn legelső arcképe is; ezért kellett említett levelében is neve alá a „Generális” címet ír-
nia.¹³ De a figyelmes apa csakhamar belátja, hogy első fia nem hiába forgatja szünet nélkül a plajbászt és tollat, nyilván egészen másra van tehetsége, mint a katonáskodásra. s az első fiában megcsalatozott reményeit negyedik gyermekében, Lászlóban óhajtotta teljesedésre juttatni.

Az ismeretek elemeit az érsemlyéni iskolamestertől kezdi tanulni ötödik évében, de há-
rom hét múlva himlős lévén, félbe kell szakítani tanulását. Mihelyt azonban felgyógyul, a helység prédikátorához viszik gyakorta, s itt a gyermek abban leli fő gyönyörűségét, hogy a pap könyvtárát összevissza forgatja, megbámulja a címlapok nagy veres betűit, a bennük látható képeket, kivált a pfalzi káté baseli kiadását, amelyet fehér papírja és szép metszésű betűi miatt legtöbbször kezébe vesz. S már ekkor töri fejét azon: miért szebb ez a könyv, mint a többi, holott a betűi éppen olyanok.¹⁴

Azonban ha a gyermek otthon kényszerül maradni, nagyon is próbára teszi környezeté-
nek türelmét. Látván, hogy nagyapját el-elragadja heves indulata, s toporzékolva szórja szit-
kait, a kis unoka is szenvedhetetlen; mindenkinek parancsolni akar, s még nagyszülei sem tudják a magáról megfelelően észre téríteni másként, mint veréssel. Amiatt is meggyűlik vele a baj, mivel könyv nélkül nem akarja vagy nehezen tudja megtanulni azon ékes rigmu-
sokat, amelyekkel sátoros ünnepeken vagy családi ünnepélyek alkalmával köszöntenie kell nagyszüleit. Előre ijesztgetik: miképp zavarodik bele mondókájába, s ez ijesztgetések ter-
mészetesen nemcsak nem nevelik bátorságát, hanem ellenkezőleg azt is elveszik, ami lett volna, s ennek tulajdonítja később, hogy könyv nélkül semmit sem tud szó szerint megta-
nulni. Mert gyermekkori emlékei, midőn a félve várt pillanatban elkezdett rigmus első mondatán elakadt, s folytatni többé nem tudta, soha ki nem vesznek elméjéből. „Mégvé-
nültem – írja –, s a’ Credo és Tíz parancsolat még tanulni valónak marada.” Akik vele bántak, meg nem gondolták, hogy az emlékezőtehetségnek ily gyakorlása épp az ellenkező eredményre vezet. Nem vették észre, hogy szembetűnő fogékonyságával magára hagyatva, könnyen megbirkózik a nehéz feladattal, mert hisz a Credonak és Tíz parancsolatnak is minden pontját el tudja mondani saját szavaival. S midőn néhány sikertelen kísérlet után annyit mégis beláttak, hogy mindhiába zaklatják, nagyapjának és vendégeinek a dagályos rigmust a kívánt pátozzsal folyékonyan sohasem tudja utánozni: békét hagytak neki.¹⁵

De ha a nagyapai házban a szellemi tehetségek okszerű fejlesztéséhez nem sokat értettek is, a gyermek az idősbek tekintélyének tiszteletében növekedvén, hamarosan megfogamzik szívében a szülők és nagyszülők iránti szeretet, amelynek bizonyára nemcsak kötelességér-
zetből, hanem szíve sugallata szerint is kifejezést ad minden, ez évekből fennmaradt sorai-

¹³ „Emlékezem – írja említett leveléhez 1807. júl. 17-én csatolt jegyzetében –, hogy mindig sír-
tam, mikor nevem alá hol az *Oberster*, hol a’ *Generális* titulust kelle vetnem.”

¹⁴ Toldy F. id. m. 7. 1.

¹⁵ Uo. 8. és VI–VII. 1.

ban. Ekkor oltódik belé fiúi kegyeletének csírája, amellyel szüleit késő öregségében is emlegeti, s amellyel mindazok emlékét őrzi, akik a közéletben és irodalomban kitűntek. Semmi alkalmat el nem mulaszt, hogy fiúi ragaszkodását ki ne fejezze: ha valami szomorúság éri szüleit, ne vigasztalja; ha valamit kap tőlük, hálás köszönetet ne mondjon érte. Az irodalmi vezér későbbi udvarias hangja, mely nem ritkán affektáltak tetszik, sok tekintetben nevelésének a következménye.

1766 őszén a Bossányi család néhány hónapig Debrecenben tartózkodik, hogy a veszedelmesen megbetegedett Klárának orvost és orvosságot közel találjon. Ez idő alatt Ferenc és másfél évvel ifjabb öccse, Dénes,¹⁶ a kollégiumba jár; de amint a beteg meghal, a nagyszülők visszaköltöznek Érsemlyénbe, Ferenc pedig hazakerül az alsóregmeci apai házhoz, helyét a nagyszülőknél László öccse foglalván el.¹⁷

Amily szembetűnő hatással van reá ott a nagyapa öntudatlanul, oly mélyen hat itt reá az édesapa tudatos nevelésmódja. Kazinczy József családi örökségül nyervén elődeitől a vallásosságot, azon van, hogy ez érzést gyermekei szívébe oltsa, s példájával és tanításával meggyökereztesse. Reggelenként maga köré gyűjti feleségét s gyermekeit, este pedig cselédjeit is, együtt imádkozik velük, együtt énekl a zoltárokat. Gyermekei közül kivált Dénes és Zsuzsanna¹⁸ öröklik az apa vallásosságát, s felnőtt korukban előénekelnek a templomban a sokaság között. Ferenc is magába olvasztja ez érzést, s különösen az isteni mindenhatóság fenséges eszméje tölti be lelkét.

Emellett az apa a gyakorlati képzés fő eszközéül tekinti, hogy amit lát, hall, olvas, mindazt elbeszélje gyermekeinek, ha a példa vonzó hatását éreztetheti. Örömet marad étkezés után az asztalnál, s ilyenkor a saját tapasztalataiból, ősei életéből, a történelemből azzal a számítással beszél el egyes eseteket, hogy gyermekeit észrevétlenül az erény követésére s a bűn kerülésére ösztönözze. A fogékony Ferenc hűséges hallgatója ez elbeszéléseknek. A közlékenység, mely a későbbi nagy izgató szóbeli társalgását s levelezését oly tanulságossá teszi, apja példájából fakad, s válik egyik legértékesebb jellemvonásává. Anyja a régi puritán erkölcsű magyar asszonyok példaképe, aki mindenben kezére jár férjének a gazdaságban s gyermekei nevelésében. Csak magyarul beszél; más nyelvet nem is tanul soha. Apjától örökli heves indulatát; de ez, míg férje él, ritkán ragadja el, mert az élet gondjait kevésbé kell éreznie. Ismervén a maga heves természetét, bort soha nem iszik. Fáradhatatlan szorgalmú gazdasszony és szerető anya. Átérti helyzetét, s tudja, mit követel tőle az élet, hogy szaporodó családját rangjához illően nevelje, s mindeniknek tisztességes megélhetést biztosíthasson.

Alsóregmecen már a rendszeres tanulás is megkezdődik. Kazinczy József úgy intézkedik, hogy Ferenc és Dénes fiai, valamint unokatestvérének, Szirmay Sándornak fia, András, egy Késmárkról odafogadott tót deák, Pesko András felügyelete alatt tanulgassák a latin és német nyelv elemeit, s emezéit társalgás útján is gyakorolhassák. De úgy látszik, Pesko András édeskeveset értett a tanításhoz, nyilván a száraz grammatikai szabályok magoltatásával nehezen boldogult, s nagyon is rászorult az apa jóakaró elnézésére s okos tanácsaira, hogy a gyermekek kedvüket ne veszítsék. Ferenc kezébe már akkor meséskönyvek is jutnak, s ezek annyira megkapják nyiladozó képzeletét, hogy csakhamar „poetai andalgás lesz legkedvesebb öröme”. Maga beszéli, hogy ily andalgásai közben egyszer azt képzelte,

¹⁶ 1761. febr. 22-én született.

¹⁷ 1767. január 31. Regmecen kelt lev., kiadatlan; uo. – László 1763. jún. 19-én született.

¹⁸ 1768. okt. 4-én született.

hogy valami nagy kincset fog találni, s mint a király hű jobbágya, elvívén a talált kincset a királynak, ez rábízta, hogy maga válasszon jutalmat, s ő majd a király leányát fogja kérni.¹⁹

De Pesko András tanításmódjának mégis hasznát veszi. Nevelője ti. a német nyelvet úgy iparkodik vele megkedveltetni, hogy egy németnyelvű képes bibliát ad kezébe. Ferenc a képeket nézegetvén, történetesen az Ézsaiás prófétáról szóló részt is olvasni kezdi, mint képmagyarázatot. „Elragadtatva érzem magamat – írja – a’ Próféta munkájának poetai szépségei által és mivel a’ nyelvet nem értém a’ hogyan illett, kivittem az atyám magyar bibliáját ’s most éjjel-nappal a’ Prófétákkal mulattam magamat.”²⁰ Apja örömmel látja, hogy fia jó úton indul, és Szent Pál leveleinek olvasására buzdítja, de a gyermek gyöngé értelme ezt még természetesen nehéznek találja. Ellenben az Ó- és Újszövetség történeti részeit annál nagyobb kedvvel olvasgatja innentől fogva haláláig még a „Hübner gyilkoló előadásában is”.²¹ Nemcsak az az eredménye tehát a bibliai történetek olvasásának, hogy Ferenc a német nyelvet mindjobban érti, hanem hogy „a régiség együgyű mythosaiban” képzelete folyvást gyönyörűséget talál. Épp ez utóbbi szempontból ajánlja Hübnert később a gyöngékorú gyermekeknek.²²

Ezek a bibliai történetek hasonlóknak tetszenek előtte azon esetekhez, amelyeket oly figyelemmel hallgat apjától. S amelyik megnyeri tetszését, legott írogatni is kezdi, de úgy, hogy Pesko András észre ne vegye. Azonban hiába rejtegeti ágyába följegyzéseit, nevelője rajok akad, s bizonyos diadalérzettel panaszolja be apjánál, hogy „illy haszontalanságok miatt nem megy a’ dic, duc, fac, fer”. De az okos apa nemcsak nem osztozik a nevelő haragjában, ellenkezőleg azt parancsolja neki, hogy a gyermek följegyzéseit tegye vissza titokban a talált helyre, ő maga meg nagy örömmel szalad feleségéhez dicsekedni, hogy fiuk ugyan generális nem lesz többé, de igen könyvcsináló. Ehhez képest az apa is megváltoztatja szándékát. Nem katonát, hanem a protestáns vallásnak ügyvivőt (religionarius ágens) akar belőle nevelni, aki az udvarnál gyámolítsa felekezete érdekeit.²³

¹⁹ Toldy F. id. m. 9. 1.

²⁰ *Pályám Eml.* 186. és Toldy F. id. m. 9–10. 1.

²¹ Hübner János (1668–?) nevezetes német pedagógus-író, kinek *Bibliai történetei* akkoriban nagyon el voltak terjedve nemcsak Németországban, hanem nálunk is; a hatvanas évektől kezdve számos fordításban olvasta a magyar közönség.

²² *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 66. 1.

²³ *Pályám Eml.* 187. és Toldy F. id. m. 10. 1. – Kazinczy F. „*Széphalom és házi dolgaim*” c. följegyzése, *Irodalomtörténeti Közlemények* 1904. évf. 224.1.

II.

Kazinczy rendes iskolai tanulmányaiba kezd Késmárkon. – 1769 őszén a sárospataki főiskolába iratkozik; tanítói. – A sárospataki iskola tanítása; az emlékezőtehetség fejlesztése. – Szentgyörgyi István védelmébe veszi Kazinczyt. – Az apa gyakorlati érzékel vezet fiait nevelését; figyelme az iskola iránt. – Az iskola ellenségei. – Beleznay Miklós gróf. – A Kazinczy-fiúk látogatása nála. – Kazinczy József írónak akarja nevelni Ferencet; milyen próbákra buzdítja? – Az apa halála. – Bossányi Ferenc gondoskodása. – Kazinczy franciául tanul; magánolvasmányai. – Első verse. – Első könyve; miben jellemző Kazinczyra?

Kazinczy rendes iskolai tanulmányait az 1768. év őszén kezdi öccsével, Dénessel és említett rokonával Késmárkon, hová apja Pesko András felügyelete alatt küldi mint donatistát, hogy előkészüljön középiskolai tanulmányaira, s a német nyelvbe is mennél jobban belegyakorolja magát. A három gyermek most még kevesebb hasznát veszi a tanítónak, mint otthon. Magukra hagyja őket, és sem ő nem tanul, sem növendékeivel nem foglalkozik. De a táj szépsége, a városhoz közel emelkedő Tátra hóval fedett bércei, a mindennapi élet változásai, a lengyel menekülők sürgésforgása, nemzeti öltözete, a császár huszárezrednek gyakorlatai új táplálékot adnak lelkének. Különösen az óriási hegység ragadja meg képzeletét, órákat eltölt szemléletében, úgy mint a templom képeinek nézegetésében. A szép, a rendkívüli, a szokatlan már ekkor varázserővel hat rá. A puritán kálvinista gyermek az evangélikus templom orgonahangját is valami egészen újszerűnek, lélekelelőnek találja; hát még midőn egy alkalommal a templomot a díszül behordott veres-fenyőágak illata tölti be: mily eszményi világban érzi magát. Házigazdája, Cornides, Leibicra rándulván a pünkösdi ünnepekre, a gyermekek is utána ballagnak „a rettenetes lomnici tetők alatt” viruló réten, s Leibicon egy kis kertet találnak, tele tulipánnal s auriculával. Majd a rétekre sétálva, látják a serdülő ifjakat s leányokat együtt andalogni. Kazinczy itt érzi keblében az első gyöngéd gerjedelmet, midőn egy Szontagh Mihály nevű ifjú ideálját megpillantja, ki átellenben lakott az ő szállásával. „A világnak minden boldogságait, minden koronáit – írja – odaadtam volna e' szerencséért 's ohajtottam, hogy én is felserdülhessek 's nekem is illy lánykám lehessen”.²⁴

De házigazdája még más tekintetben is jótékony hatással van rá. Kilátja a gyermekből, hogy fogékonyságát nem könnyű kielégíteni. Történetesen vagy számításból egy akkorig sokat olvasott német regényt, a Tugendschulet adja kezébe. „Soha nekem – jegyzi meg Kazinczy – kedvesebb ajándék nem adathatott, 's ezentúl minden örömem a' Tugendschule volt.” Ebből tanult meg igazában németül, ebből kapott kedvet az olvasásra, s „a ki ezt kapott, mindent kapott”. Eleinte fejtörésébe került, míg egy-egy helyét megérthette, de folyvást olvasván, annyira vitte, hogy mindenütt jól megértette, s nem volt szüksége magyarázóra. Emellett Lesch Dániel gyönyörű írású iskolai tanítójától megtanul csinosan, gondosan írni, s írása késő öregségében is mindig szép marad. Próbálgatja a hegedűt és fuvalót is, de amarra ujjai rövidek, emettől pedig féltik gyöngé mellét, s így e próbák eredménytelenek. S ha a deák nyelvben nem valami sok előmenetelt mutathat is, németül alkalmasint megtanul, s a középiskolára elég erősnek látszik.²⁵

²⁴ Toldy F. id. m. 12. 1.

²⁵ Uo. 13. 1. és Kazinczy 1769. szept. 13-án írt latin nyelvű levele az Akad. könyvtárban; kiadatlan.

Az 1769. évi szeptember elején jut a sárospataki főiskola grammatikai osztályába öccsével és Szirmay Andrással együtt; 11-én lép be az intézetbe s erről a fontos életrajzi adatról azzal a fogadással értesíti apját, hogy a tanulásban szorgalmas, tanítói iránt engedelmes törekszik lenni.²⁶ A Kazinczy-fiúk és rokonuk Sárospatakon is két késmárki evangélikus diák, Mauksch Tamás és Marcsek György felügyelete alatt kezdik iskoláikat, főleg azért, hogy a német nyelvet el ne feledjék, s azért is, mivel atyjuk a református diák durvaságától félti őket, de amiben nagyon csalódik, mert ezek sem különbek az előbbinél, s azoknál, akiket Sárospatakon is kaphatott volna.²⁷ Épp oly kevésbé foglalkoznak növendékeikkel, mint saját képzésükkel. Megmutatják nekik: mit kell szajkó módra bemagolniuk, ahelyett hogy velejét értelmesen megmagyaráznák. Este nagyon későn, csak 11 óra után engedik őket lefeküdni, s már hajnali 3 órakor fölverik, és „míg ők kényük szerint nyújtóznak, a' kis tanulók lehajtva fejüket az asztalra, alszanak”. Természetesen így elcsigázva a fejledező értelem, nem csuda, hogy a leckét nehezen vagy egyáltalán nem tudják megtanulni, aminek rendes következménye verés és böjt, farkasbundába öltöztetés derék nyárban és szegényszék-állás a kollégiumban, a szoba ajtaja előtt.

S vajon az iskolai tanítás okosabban és természetesebben fejleszti-e a gyermeket? Bajosan. A sárospataki főiskola, mely már majdnem harmadfélszáz éves múltra tekinthetett vissza, midőn Kazinczy beiratkozik, éppen ez időben hanyatlást mutat, amit nem kis mértékben a III. Károly és Mária Terézia kormányrendszerének erős katolikus irányzatából érthetni. A felekezeti türelmetlenségnek e korból számos példáját őrzik történelmi forrásaink. Bíró Márton veszprémi püspök hírheft művében²⁸ a protestánsok kiűzését, illetőleg megégetését kívánja, ami tán vallási szempontból nem is volna ellenére a királynőnek, de politikai szempontból nem meri megtenni. A protestánsok többször megkísérlik engedékenységre bírni a királynőt, aki a katolikus hatóságok türelmetlenségét éppen politikai szempontból mérsékelni igyekszik ugyan, de azáltal hogy a sajtót kemény bilincsbe veri, a protestáns ifjak külföldre menetelét szigorúan ellenőrzi, s a külföldi irodalmi termékek behozatalát tilalmazza: egyszersmind a protestáns iskolák fejlődésének is nagy ártalmára van. A sárospataki iskola tanítása sem igen jobb, mint az akkori jezsuita iskoláké. Főcél itt is a deák nyelv tanulása, hogy a növendék azon beszélni és írni tudjon. Emellett a vallás és számтан elemeire fordítanak némi gondot. De a nemzeti nyelvet, a nemzeti történelmet s földrajzot éppen úgy elhanyagolják, mint a jezsuita iskolákban. A reális tudományoknak is csak elemeit tanulják, s még hozzá a gimnáziumi osztályokban (classisokban) nem eléggé képzett mesterektől, hanem csak a nagyobb diákok közül e célra beosztott úgy nevezett publicus praeceptoroktól vagy praesesepektől, akiknek sem pedagógiai érzékük, sem didaktikai módszerük nem számol a gyermekek értelmi fejlődésének törvényeivel. Ami ellen Besenyey a Holmiban panaszkodik, hogy a gimnáziumi osztályokban a tanítás a gépies magolásban merül ki, Kazinczy korában sem változik. Ő is érzi e nyomasztó módszer súlyát, s magántanítói az iskolai oktatás lelket ölő szellemtelenségét utánozzák. Cellarius latin grammatikáját minden magyarázat nélkül kell tanulnia s Cornelius Nepos, Cicero, Curtius műveit a prózáírók közül, Ovidiusét s Vergiliusét a költők közül inkább csak nyelvi, mint tárgyi szempontból értenie. S hogy mégis ily módszer mellett a növendék végképp

²⁶ Id. levelében.

²⁷ Toldy F. id. m. 15. *A Pályám Emil* id. kiadásában bizonyosan tévedésből írja, hogy a régi tanító meghagyatott mellettök.

²⁸ *Enchiridion*; Jaurini, 1750.

el nem veszi kedvét, s még a gyöngé tehetség is lehetőleg elsajátítja a deák nyelvet, az iskola azon szigorú szabályából magyarázható, amely kizárással fenyegeti azokat, akik a főiskola falain belül anyanyelvüket használják, s az esküdtek bíróságának első vagy második intelmére sem javulnak meg.²⁹ S nem szabad felednünk, hogy az iskolai előadás, valamint a nyilvános élet nyelve is latin lévén, a növendék saját érdekében is igyekezett e nyelvet megtanulni.

Mint akkor mindenütt, a sárospataki iskolában is csak az emlékezőtehetség fejlesztésére irányul a figyelem; az értelem kiművelése el van hanyagolva. Hogy valaminek okát is adják akár a politikai, akár az egyházi történelemben vagy a klasszikusok írásaiban, arra nem is gondoltak. Kazinczy, akinek már a nagyapai házban is sok baja volt a szóról szóra való tanulással, az iskolában is nehezen boldogul. „Egy censura alkalmával – írja önéletrajzában³⁰ – engem tevének Salutatornak. Bejövének a’ Professorok; elkezdem rigmusomat s’ a’ harmadik szón elakadtam.” Szentgyörgyi István tanára kérdőre vonja a publicus praeceptort: mért nem tudja a gyermek a köszöntőt? Azért, válaszol a kérdezt, mert nincs emlékezőtehetsége. „Nem igaz – szól a tanár –, ha én neki valamit beszélek, jól el tudja mondani; ha könyvet adok, hogy olvassa meg, midőn visszahozza, mind elmondja, a’ mit olvasott. Talán csak tegnap adták ki neki, hogy tanulja?” Dehogy – felel a tanító –, két hét óra tanulja, s mégsem tudja. „Két hét óra? – kérdi bosszúsán a tanár – úgy nem csuda, ha nem tudja. Fiam – monda nékem –, néked ezután nem szabad könyv nélkül tanulnod, és ha parancsolják, jöjj le hozzám: teszek én róla. Így szabadítsa meg ez a’ bölcs ember publicus és privatus Praeceptoraim’ kínzásaitól.”

Szentgyörgyi Istvánról Kazinczy bizonyosan hamar meghallotta, milyen kiváló tanár, ezért ha módját ejthette, el-eljárt görög előadásaira, s legalább a görög nyelv elemeit tanulgatta önszorgalmából.³¹ A tudós tanár észrevevén az ő tanulékonyágát, különös figyelmére méltatta.

Három év alatt elvégezvén a grammatikát és szintaxist,³² mely évek a legveszélyesebbek voltak, 1772 őszén a poéták közé lép. S míg eddig csak azért tanult, mert parancsolták, most valódi gyönyörűségből olvasgatja Ovidius Metamorphosisát, Vergilius ecclogáit és Horatius könnyebben érthető műveit, amelyeknek egyes részeit a Bodrog melletti sétáiban könyv nélkül hangosan mondogatja. Tanítója, Szathmári Paksi Sámuel az első, aki lelket tudott önteni előadásaiba, aki „szerété, a’ mit tanított”, s így nem csuda, hogy Kazinczy az év elteltével azt a szokatlan kérést intézi anyjához – apja ekkor az öreg Bossányival Nyitra vármegyében jár az említett örökség ügyében –, hogy hagyják még egy évig a poéták osztályában. Anyja a tanárhoz fordul tanácsért, mert attól tart, hogy fia hátramaradt a tanulásban, s azért akarja ismételni az osztályt. Szentgyörgyi javallja a fiú szándékát, de a másik tanár, Szentesi János erősen kikel ellene, s így Kazinczy 1773 szeptemberében a retorikára lép át, ahol – mint mondja – zokogva tölti első óráját.

²⁹ Fináczy Ernő: *A közoktatás története Magyarországon Mária Terézia alatt*; I. köt. 223–224. 1. és Szinyei Gerzson: *Vázlatok és képek a sárospataki ref. főiskola XVIII. és XIX. századbéli életéből a nemzeti élet keretében. Sárospataki Lapok* 1885. évf. 142. s. köv. 1.

³⁰ Toldy F. id. m. 16. 1.

³¹ Szinyei G. id. m.

³² Ha, mint a *Pályám Eml.* írja, a szintaxist másfél évig tanulta, ugyanaddig kellett a grammatikai osztályt is járnia.

A Kazinczy testvérek felé kezdettől fogva figyelemmel fordul a tanulóifjúság, egyrészt mivel „soha még addig Patakon németül tudó gyermek nem volt”,³³ ők pedig meglehetősen beszélnek már e nyelvet, midőn iskoláikat megkezdik; másrészt, mivel apjuk az iskolai tanítás sok nemű hiányait az életre neveléssel törekszik pótolni, folyvást ellenőrzi tanulmányait, becsúgyat ébreszt bennük, s készebb az iskolát elmulasztatni velök, csak hogy mindenhova vihesse őket, ahol tapasztalatot szerezhetnek. Ha Sátoraljaiúj helyen összegyűlnek a vármegyei rendek, odaviszi őket; ha gonosztevőket akasztanak vagy tortúráznak, láttatja velük, s ily alkalommal „a’ jobb érzés, jobb gondolkodás’ magvait hinti keblökbe”, s a jó barát oktató tanácsával látja el őket, anélkül hogy hideg fensőbbségét éreztetne velük, vagy akár elkényeztetné őket. Így eszközli ki, hogy midőn József császár 1770 májusában Sárospatakon megállapodik, a Kazinczy-fiúk is az előkelő közönség soraiban láthassák a császárt, sőt unokatestvérétől, Szirmay Tamás Antal alispántól azt a kedvezést is megnyeri, hogy a császárnak az ő fiai is nyújthassanak egy-egy tányért ebédje alatt.

Nem lehet benne kétségünk, bár írott adataink nincsenek, hogy Kazinczy József nemcsak fiai tanulását, hanem mint jó protestánshoz illik, az egész iskola sorsát is éber figyelemmel kíséri, annál is inkább, mivel nem egy példát hallhatott, amely a kormány, illetőleg a kath. hatóságok túlkapásairól szólt, sőt a protestáns iskolákat általában fenyegető veszedelem híre is könnyen fülébe juthatott. „Üldöztetésünk szüntelen öregbedik napról napra”, panasolja Bessenyei György is, felszólítván Szilágyi Sámuel tiszántúli szuperintendenst hitfelei tömörítésére, mert, kérdi: „Meddig nézzük még öszvedugott kezeinkkel, hogy papjainkat eklezsiájikkból kihajtsák, templomainkat elszedik s a plebánusokat bíráinknak nyakokra tegyék?”³⁴ Valószínű, hogy Kazinczy József a főiskolai tanárokkal és előjárókkal való gyakori érintkezéseiben arról a följelentésről is értesül, amelyet a sárospataki főiskola ellen éppen ez időben tettek az udvarnál: hogy a főiskola fennállása törvénytelen, mert az 1714-ben nyert királyi engedély csak arra az időre terjedt, míg a főiskola vissza nem költözhet Kassára; mivel azonban azóta a kassai protestánsok vallásgyakorlata is szabad lett, a sárospataki főiskola megszűntnek tekintendő. Másfelől pedig a Carolina Resolutio értelmében a protestánsok Sárospatakon csak grammatikai osztályokat tarthatnak fenn.

A titkos följelentő véleményét a kormány elfogadván, a sárospataki főiskolát akadémiai jellegétől megfosztandónak ítéli. Ezt a fenyegető veszedelmet Ürményi József hárítja el a főiskolától, azt tanácsolván a királynőnek, hogy a régi gyakorlat elveinek alapján hallgatólagosan vegye tudomásul a felsőbb tudományok tanítását. Ha minderről – amit könnyen föltehetünk – Kazinczy József is értesül, annál nagyobb örömmel fogadja a hírt, hogy Beleznay Miklós gróf, az 1773. szept. 2-án Bugyiban a négy ref. egyházkerület szuperintendenseiből és főkurátoraiból alkotott főconsistoriumnak megválasztott elnöke,³⁵ a protestánsok számára „igen kedves választ hozza az udvartól”, amely nyilván abból állott, hogy Bessenyei Györgyöt, mint az említett főconsistorium titkárát, tulajdonképp Beleznay gróf helyettesét, a királynő is elismerte ily minőségében. Ezt a hírt egymagában is a jobb jövő zálogául tekinthették a protestánsok, mivel arról győződhetnek meg, hogy ügyeik a legjobb kezekben vannak az udvarnál.

³³ Kazinczy ez adatát cáfolja dr. Végh János a *Sárospataki Ref. Lapok* 1913. évf. 70–71. 1. Vö. Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*; Budapest, 1913. 6. 1.

³⁴ *A bibari remete*; Debrecen, 1894. Széll Farkas kiadó előszava, XI. 1.

³⁵ Széll F. id. kiadása, uo. Fináczy E. id. m. II. köt. 382. 1.

Beleznay tábornok mind a hétéves háborúban kitűnt apja érdemeiért, mind nagy terjedelmű birtokai miatt s fényes rokonsága révén (anyja Grassalkovich Antal kamaraelnök testvére, felesége pedig Orczy Lőrinc báróné testvére volt) egyaránt tekintélyben állt az udvar s a kormány tagjai előtt, úgyhogy midőn a protestánsok szószólója lesz, helyzetük javulására is alapos reményt táplálhatnak. Bessenyei György befolyása sem ismeretlen hitfelei előtt, kivált idézett levele után. Föltehető, hogy Beleznay gróf másféle biztató ígéretet is kapott a sárospataki főiskola további fennállítására nézve, talán éppen Ürményi József említett közbelépéséről.

Elég az hozzá, hogy Kazinczy Józsefet, aki a protestánsok örömét szívvel-lélekkel átérzi, az a gondolat szállja meg, hogy „Beleznayt két fia által Miklós napján az iskola nevében köszöntesse meg”. Előre tudja, hogy szándéka nem egykönnyen valósítható; hogy lelkesedése hevét a hideg okoskodás lehűteni törekszik, s a tanárokat a főiskola előljáróinak engedélye nélkül tervének meg nem nyerheti. Ezért némi fortélyal él. December elején, mintegy öt nappal a tervezett látogatás előtt, berándul Sárospatakra, összehívhatja a tanárokat, elmondja tervét, hozzátévén, hogy fiainak vagy már másnap reggel indulniok kell, vagy egészen le kell mondani a szép tervről. Az apa meglepetve hallja, hogy a tanárok nemcsak nem ellenkeznek, hanem még buzdítják is a szándék megvalósítására, s azonnal rendelkeznek, hogy Komjáthy Ábrahám, a főiskola contrascribája legyen a fiúk vezetője. Másnap a kis vándorok apjuk hatlovas fedeles kocsján megindulnak, s december 5-én este csakugyan Bugyiba érnek. Komjáthy a helybeli plébánosnál kér szállást, bölcsen elhallgatván, mi járatban vannak.

December 6-án, Miklós napján, bejelenti Komjáthy magát és a Kazinczy-fiúkat a grófi háznál, megmondja jövetelük célját, s kéri a grófot, fogadja el az iskola nevében a Kazinczy-fiúk tisztelgését. Megnyervén az engedélyt, 12 óra után prémes fekete mentében vezeti a két testvért, akik egyforma zöld mentét, ugyanilyen színű dolmányt s piros nadrágot viselnek, oldalukon kis kardot. Komjáthy méltósággal mondja el beszédét, Kazinczy azonban nagy szorongások közt, félve, hogy elakad, mivel köszöntőjét csak előtte való este csinálta meg vezetőjük. Dénes öccse azonban annál jobban kitesz magáért s „muzsikai zengésű hangjával” nagy bátran szavalja köszöntőjét a főúri vendégsereg előtt, amelynek soraiban ott láthatja Kazinczy Ráday Gedeont, később egyik mesterét, Niczky Kristóf grófot, az országbíró-t és Czobor József grófot, a híres család utolsó férfinakját.

A grófné, Podmaniczky Anna, elhalmozza a gyermekeket szeretetével, külön kis asztalka mellé ülteti őket, testvérének, Podmaniczky János bárónak leányát tevén gondozójukká. Egész hétig ott maradnak a kis diákok, s részt vesznek a lakomában, táncban, játéokban. Beleznay és felesége később sem feledik a Kazinczy-fiúk ott létét, s úgy emlékeznek rájuk, mint akik nagy reményt gerjesztettek maguk iránt, hogy felnőtt korukban a nemzeti ügy harcosai lesznek. Kazinczy tőlük kapja ajándékban az akkor ünnepeelt Bessenyei Agis és Eszterházi vígasságai című munkáit, amelyeket még az úton „elragadtatással” olvasgat.³⁶ Bugyiból visszafelé először látja Kazinczy Pestet, ahol vezetőjével megfordul Weingand könyvkereskedésében is, majd Gödöllőt és Aszódot, ahol Podmaniczky János várja. Komjáthy mindent megmutat a gyermekeknek, ami őket érdekelheti, s így a körülbelül három hétig tartó utazás alatt fogékony elméjük sok ismerettel bővül, s élményeikből gazdag lelki hatások fakadnak.

³⁶ Toldy F. id. m. 19. 1.

Képzeltető: mily apai büszkeséggel hallja Kazinczy József gyermekeinek kitüntető fogadtatását s az utazás közben szerzett sok tapasztalatát, midőn karácsonyra hazaérnek; s mennyivel öntudatosabban igyekszik szellemüknek újabbnál újabb táplálékot adni. Nemcsak ő maga olvasgatja Locke-nak a Székely Ádám gróf fordításában megjelent s A gyermekek neveléséről szóló munkáját,³⁷ hanem fiainak is kezébe adja. Különösen magára vonja az apa figyelmét egy Erdélyben megjelent könyvecske, amelyet „egy nemesház’ gyermekei fordítottak, és szüleik kibocsátottak”. Ő is hasonló munkára tüzei Ferenc fiát, s Gellertnek a vallásról írt értekezését ajánlja neki azon meghagyással, hogy ha lefordítja s néhány más darabbal megbővíti, ki fogja nyomtatni. Kazinczyt váratlanul érinti a parancs; ellenkezni nem mer ugyan, de a munkát egyik napról a másikra halogatja.

E halogatásnak kétségtelenül egyik fő oka a gyermek értelmét meghaladó értekezés nehezsége, másik oka pedig az előbbi évben megjelent Kartigám, amelyet rendkívüli élvezettel olvasgatnak a pataki diákok, természetesen Kazinczy is, amit később szégyell bevallani.³⁸ Szerzőjét, illetőleg fordítóját, Mészáros Ignácot nézi a világ első írójának, s mivel a regénynek csak egyetlen példánya jár kézről kézre, ő is ezt szerzi meg harmadik kézből, rejtkehelyre vonul, és képzeltetetlen lelki gyönyörrel kíséri a tuszanói herceg sorsát. Megszerezni is szeretné a könyvet, de arra már nem meri megkérni apját, aki, mikor 1774 tavaszán utolszor látogatja meg Sárospatakon, kérdőre is vonja: mennyire haladt a Gellert művének fordításában? Ő az említett okok egyikét sem vallja be, s különben is e látogatás alkalmával bizonyos megmagyarázhatatlan aggodalmat érez, alig tud megválni szüleitől, s mikor már búcsút vesznek is tőle, felugrik kocsijukra, s messzire elmegy velük Regmec felé.

Három nap múlva szomorú üzenetet kap anyjától: küldje apjához a Sárospatakon állomásozó ezred orvosát. A gyermek lelkében új erővel támad fel múltkori aggodalma, s az orvossal együtt ő is Alsóregmecen siet. Március 19-én forró szívvel rebegi el köszöntését apjának, aki mélyen megindulva adja reá áldását; tüdőgyulladás a következő nap kioltja életét. A családi csapás annál erősebben megrázza a hitvest és anyát, valamint a gyermekeket, mert pár nappal előbb még senki sem hitte volna, hogy a teljes erejében levő férfiúnak már meg vannak számlálva órái. Egy hét múlva, március 27-én tartják a halotti pompát, s az apa hideg tetemeit a felsőregmeci templom északi falai alá kívül temetik el.³⁹

A 16 esztendeig tartó boldog házasságból nyolc gyermek maradt az özvegy gondjaira, a legkisebb, Miklós, öt hónap múlva születik apja halála után.

A gyászba borult ház terhei most mind az özvegy vállaira nehezednek. S bár az öreg Bossányi, aztán Kazinczy András, Szathmári Király György, az iskola főgondnoka, nemcsak figyelemmel kísérik az özvegy s árvái sorsát, hanem egyben-másban segítségükre is vannak, részvétük csak lassanként tudja behegeszteni a sajgó sebet. A nagypapa, amellet hogy a cselédek közti tekintély szigorú fenntartását tanácsolja az özvegynek, egyszersmind azzal vigasztalja, hogy „Isten ő szent felsége jó reménységű és eddig való gyengeségekhez képest is magokat kedveltető és jó tanuló gyermekekkel áldotta meg”, akikre neki „minden

³⁷ Kolozsvár, 1771.

³⁸ Toldy F. id. m. 19–20.1. Jellemző, hogy a *Pályám Eml.* kiadásra szánt példányában vagy egészen elhallgatja e fontos adatot, vagy elferdíti, s úgy tünteti föl magát, mint akinek már akkor fejlettebb volt műérzéke, semhogy a *Kartigámot* megszerethette volna. E mű eredetijének Kazinczytól használt ritka példánya megvan a sárospataki főiskola könyvtárában. *Irodalomtörténet* (szerk. Pintér Jenő), 1914. évf. III. köt. 106–110. 1.

³⁹ A prédikációt Öry Filep Gábor sárospataki teológiai tanár, a későbbi püspök és Katona Zsigmond sátoraljaújhegyi lelkész mondották. Kazinczy F. id. följegyzései, uo.

felett való atyáskodó gondja lészen”. A gyermekeknek is meghagyja, hogy őt minden két hétben tudósítsák sorsukról, különösen értesítsék a vizsgálat idejéről, hogy akkor személyesen meglátogatván őket: „tudományokban való épületeket is tapasztalhatta”.⁴⁰ Szathmári Király György Bossányihoz intézett levelében⁴¹ biztosítva látja az árvák sorsát „mind jó gondviselő nagyatyjok, mind különös példájú édesanyjok” gyámolításában, amely iránt teljes reménységgel van, hogy „míg az Úristen ezeket fenntartja, addig az elmaradott árvák futásra készült erejökben csonkulást nem fognak szenvedni”.

A temetés után a két Kazinczy-testvér visszatér Sárospatakra, hogy iskoláit folytassa. De Komjáthy Ábrahám, aki az említett utazás óta oly atyai szeretettel volt irántuk, most külföldi tanulmányútra indul, s csak hét év múlva tér vissza. Távozása újabb csapás kivált Ferencre, aki a jeles ifjúnak annyit köszönhetett; de amint Bécsbe ér, egy volt francia tiszttel, Cap. Martin de Chaupyval találkozik, aki párbajai miatt Parisból, Nápolyból, Rómából és Velencéből kénytelen volt menekülni, s Bécsbe vetődvén, kéri Komjáthyt, hogy ajánlja itthon a francia nyelv tanítására. Komjáthy legott a Kazinczy-fiúkra gondol, s a volt tisztet Sárospatakra utasítja. Ferenc azonnal értesíti anyját, s ez úgy rendelkezik, hogy a nyelvmestert tartsák maguknál, s vegyenek tőle leckéket. Ferenc szorgalmasan tanulja az addig ismeretlen nyelvet, abbahagyván egy időre a görögöt. Azonban a nyugtalan vérű francia – aki „bántás és neheztelés nélkül duellumra provocalgató a’ deákokat”, s azok nem igen értették a tréfát – csak három hónapig maradt a fiúk mellett; de ez az idő elég volt arra, hogy Ferenc meglehetősen elsajátítsa a francia nyelvet, s a főiskola gazdag könyvtárának segítségével tovább képezhesse magát ez irányban is.

Egyébiránt e könyvtárnak igen nagy hasznát vette más tekintetben is, kivált mióta jó barátja, Szathmáry Mózes volt a könyvtárnok. Gyakran elzárkózott vele a könyvek közé, fölkereste a régibb és újabb klasszikus írókat, s vitte haza szobájába, mely az úgynevezett Katona-sor alsóbb végén, a Bodrog felé volt. Azonban fejledező műérzéke most már nem elégszik meg az írókkal; a képzőművészet körébe vágó műveket is fölkeres, s különösen a híres mennyiségtudós és építőmester, Penther János Frigyes (1693–1749) hatalmas kötetét hordja haza, s ezekből fáradhatatlanul rajzolgat még éjjel is, úgy hogy „csaknem egészen megvakult”. Így tesz szert arra a nem közönséges rajzolásbeli ügyességre, amellyel később mindig oly készségesen veti papírra tájak s épületek vázlatát, s amely, látköre szélesedvén, veleszületett művészi hajlamait a képzőművészeti remek tanulmányozásával oly sikeresen fejleszti. Rajzolásbeli ügyessége már akkor némi dicséretben részesül. Egy togátus deák ti. a jég alá merülvén, koporsójára iskolatársai verseket írtak s „tarka festéseket” készítettek; az ő tusrajzai a többiek sorában egyszerűségükkel tűntek ki. Barátja, Gyürky István, később torontáli főispán s udvari referendarius, Szilágyi Márton nevű tanárának is fölkelte iránta figyelmét, aki egyéb rajzait is látni kívánja, s dicséri, ami javallását megnyeri, kimutatva hibáit is. De mivel arra nem ajánlkozik, hogy a becsvágyó ifjút továbbra is szívesen vezérli, Kazinczy nem meri neki megmutatni újabb rajzait. Szilágyi Márton révén ismerkedik meg a göttingai almanachban Kaestnernek, a jeles geometrának s epigrammaköltőnek azzal a háromsoros versével, amelyet „egész Németország csudált”. Tüzeli barátja, hogy fordítsa le, s Kazinczy csakhamar átadja a kész fordítást:

⁴⁰ 1774. ápr. 30-án kelt levele; Becske Bálint örökösének birtokában.

⁴¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 4. 1.

Fiam, te is? mond Július;
Anyám de Róma! monda Brútus,
S mélyebben döfe meg, szabadság szent vasa!

E fordítás legkorábbi szárnypróbalgatásai közül való, amelyet csak Sándor-versben fordított ecclógái s egy chronostikon előztek meg, azonban ezek nem ismeretesek.

De az említett almanachban még jobban megkapja figyelmét Gessner Salamonnak két idillje. Ut vidi, ut perii! – kiált fel önéletrajzában.⁴² Ki ez a Gessner, s írt-e még egyebet is? – kérdezősködik érettebb korú társaitól; feleletet azonban senkitől sem kap. Hanem fölgerjedt érdeklődése nem alszik ki többé egész életében, s első nevezetesebb irodalmi sikereit ennek a fordításával fogja aratni.

Az 1774-5. iskolai évben a logikai osztályt kezdi, s ez időre esik első nyomtatott munkájának megjelenése. Bár eddig még történelmi tanulmányokat egyáltalában nem tehetett, s nem ismerte a hazai történelem körvonalait sem, a könyvek iránti olthatatlan szereteténél fogva oly műveket is forgatni kezd, amelyekkel iskolai képzettségének ezt a hiányát is pótolni törekszik. Az ösztönt erre azon kegyeletes hagyományból nyeri, amelyet édesanyja boldogult apjától örököl. Az özvegy ugyanis visszaemlékezik férje rendelkezésére, amely Ferencet Gellert értekezésének fordítására szólította, közelítvén most az év végi vizsgálat, sürgeti, hogy dolgozatát Öry Filep Gábor teológiai tanárral kijavíttatván, küldje hozzá, hogy vizsgálatra kinyomattassa. Kazinczy voltaképp csak ekkor lát munkához, lefordítván hamarosan a kijelölt értekezést, s elvívén anyja szó- s írásbeli meghagyása szerint tanárának, aki fejcsóválva érti a fiú szándékát s gúnyosan kérdi: „hogy juthat eszébe ily vakmerő szemtelenség?” A fiú anyja levelével mentegeti magát, mire aztán a tanár szelídebb hangon magyarázza neki, hogy ily komoly tárgy nem az ő gyenge éveihez való, s ha már egyáltalában Gellertet akarja fordítani, vegye elő meséit, s azokat fordítsa az eredeti versalakjában. Kazinczy tudósítja anyját, s ez a Regmecen tartózkodó Puky Ferenc mérnök, később nóg-rádi alispán ajánlatára azt üzeni neki, hogy dolgozzék akármit, csak tartsa titokban, s küldje hozzá mielőbb.

Kazinczy a könyvtárban forgatott munkák közül Pray György Annales című munkájára⁴³ gondol, s ennek valamely részét akarja lefordítani. De mielőtt szándéka megvalósításához fog, úgy hiszi, az események megismerése előtt az események színhelyével kell tisztában lennie, s így előbb Magyarország földrajzával kell foglalkoznia. Erre az akkor nagyon elterjedt Losontzi István (1709–1780) Hármaskis tükör című munkáját, amely 1773-ban jelent meg, szorgalmasan olvasgatja, s elhatározza, hogy ennek a mintájára írja meg hazánk rövid földrajzát. Amint tervében megállapodik, gyorsan dolgozik, s az így „hirtelen összefirkált” munkácskát küldi anyjának, aki azt Kassán, Landerernél ki is nyomtatja,⁴⁴ s éppen

⁴² Toldy F. id. m. 24. 1.

⁴³ *Annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*, ab anno a. m. Ch. CCX ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentisque rerum scriptoribus congesti; Vindobonae, 1761. 2r.

⁴⁴ *Magyar Ország Geographica, Az Az Földi Allapotjának Le-rajzolás, melyet egynehány fő-Geographusok munkájából ki-szedezetett és azoknak, a' kik Hazájokhoz illendő szívesseggel viseltettek, szeimeik eleibe terjesztett Kazintzy Ferentz.* Kassán (1775). Patriae memória dulcis. Kís 8r. 71 1. Ami miatt Kazinczy panaszkodik önéletrajzában, hogy a kassai ev. rektor német-magyarságával cifrázta, leginkább a szórenden vehető észre, p. o. a 36. 1. Egyszersmind a korrektor ügyetlensége is lépten-nyomon kitűnik: *ál-föld, urálkodott, Tsépel, Hegy-állya, Táta, Árad, Bihár* stb. A kis mű 2. része az ország alkotmányáról szól, több alszakaszra osztva.

az utolsó pillanatban, midőn már a vizsgálat után a tanulócsereg oszlófélben van, példányait a nagy terembe viteti. Az özvegy maga is jelen van, s int fiának, hogy a példányokat osztogassa szét a tanároknak és vendégeknek. Hát te miféle portékát árulsz? – kérdi Szentesi János, az ékesszólás és történelem tanára. Kazinczy lesüti szemét, nem felel, s csak siet átessen a keserves munkán. Ekkor előáll Szilágyi Sámuel, a debreceni püspök, csendet parancsol, s Kazinczyt nevéen szólítja. A fiú elsápadva áll a nagytekintélyű püspök elé. „A’ munka hibás ugyan – szól Szilágyi –, de millyen dicséretes törekedés e’ gyenge esztendőkből! Ne szűnj meg tovább is szorgalmasan gyakorolni magadat: még sokra viheted; mások is így kezdték ’s addig gyakorolák magukat, míg eljutának dicsőségekre.” „Nem tudom – jegyzi meg Kazinczy a Pályám Emlékezetében –, van e sok író, ki illy keservesen lakola első kirepüléseért, de felfogadám, hogy nevem nyomtatva soha többé nem lesz.” Mások nem tettek a kis munkára semmi észrevételt, nyilván az anya és a szintén jelen volt nagyapa iránti kíméletből.

Kazinczy ez első zsengéje általános irodalmi szempontból bizonyára alig méltó különösebb figyelemre, azonban hősiünkre nézve egyben-másban jellemző. A hazai föld ismeretének s nevezetesebb városaira vonatkozó történelmi adatoknak közlése az akkori tanítás mellett mindenesetre feltűnő érzékre vall, a hazaszeretetnek oly szikrájára, melynek csak időre van szüksége, hogy lángra gyúljon. Kazinczy szorosan követi példányát, de az egyes helységek nevezetességeinek felsorolásában némi önállóságot mutat, a történelmi adatok említése pedig arra enged következtetni, hogy az újkori történelemből hamarosan elsajátított némi ismeretet. Bajos megmondani, hogy a tudatlanság vagy sietés miatt ejt-e oly hibákat, mint midőn Magyarországot nyugatról Tótországgal határoltatja; vagy a hunokat az V. században Nagy Károly császár által győzeti le; vagy midőn a Csepel-szigetet teszi a Nyulak szigetévé (19. 1.); vagy midőn azt írja, hogy az esztergomi érsek „ez előtt primás is volt” (27.1.); Széchy Máriát Széchenyi Máriának (38. 1.), Báthory Zsófiát pedig Rákóczi Ferenc nejének mondja (36. 1.) stb. A Sándor-versek szájalmasan kevés gördülékenységet mutatnak, s az iskolatársai rigmusainál nemcsak nem jobbak, de nagyrészt gyöngébbek. Losontzi versei, bármit is mond Toldy Ferenc, nagyon határozottan felülmúlják a Kazinczyéit; ezért tanulták ősapáink évtizedekig kedvvel e művet.

Puky Ferenc, aki később is oly ragaszkodást mutat a Kazinczy család iránt, s aki most az özvegynek legkészségesebb tanácsadója, az 1775. év nyarán a szünidőben magához veszi Kazinczyt, hogy „magát a mérnökségben gyakorolja”. Kazinczy a Losontzi említett munkájában látható térkép után rajzolgatja itt Magyarországot térképeit, s könyvének meglevő példányaihoz ragasztja. Szent István-napra az atyai jó barát Pestre rándulván, magával viszi a két Kazinczy-testvért is. Ferenc ekkor ismét ellátogat Bugyiba a Beleznay családhoz; megfordul Pécelen is Ráday Gedeonnál, s mindkét helyre elviszi munkácskáját egy-egy példányt ajándékol.⁴⁵

⁴⁵ Toldy F. id. m. 23. 1.

III.

Öry Filep levele az özvegyhez. – Kazinczy felsőbb tanulmányokba kezd; a sárospataki akadémiai tanítás. – Milyen hatással van rá Szentgyörgyi István? – Török István. – Szárnypróbálgatásai. – Bessenyei német elbeszélése; Kazinczy második könyve. – Bessenyei levele. – Kazinczy első pesti és bécsi útja; természetes műérzéke. – Megismerkedik Wieland műveivel. – Báróczy Marmontel-fordítása. – Baróti Szabó újmértékű versei. – Kazinczy levelezése Baróti Szabóval. – A nagy iskolai újítások. – Sárospatak az új rendszer keretében. – Kazinczy önérzete. – Különféle hatások. – Hogyan ítéli meg később iskolai pályáját?

Kazinczy a logikusok osztályát másfél évig járja. Voltaképp már az 1775–6. iskolai év elején, vagy legkésőbb a következő félévi vizsgálatok után a felsőbb tanulmányokra kellett volna lépnie; azonban tanárai úgy határoznak, hogy egy ideig még maradjon e tanfolyamon. Anyja némi aggodalommal hallja e határozatot, s nyilván gyanúval illeti a tanárokat, mintha visszatartanák fiát serény igyekezetében. Öry Filep Gábor szükségesnek tartja magát és társait mentegetni, mivel – úgy mond – nem akarták őt a többi tanulók irigységének célpontjává tenni; kora sem sietteti még; ő maga is megnyugodott ez elhatározásban. S mivel bölcséleti tanulmányait úgyszólván folytatni akarja Szentgyörgyi István óráin, ezt a tanár betegsége miatt úgy sem tehetné. Nem érdemetlen volta tehát az oka elmaradásának, hanem ez említett körülmények; „noha – teszi hozzá – a’ bizonyos, hogy ő is jobb lehetett volna”. E megjegyzés egészen felforralja Kazinczy vérért, midőn Öry Filep levelét tíz év múlva olvassa. Hazugsággal vádolja tanárát, s azt mondja, hogy amit társai nem tudtak, ő magyarázta meg a vizsgálaton, mert még friss emlékezetében volt, amit Bruckernek a bölcsélet történetéről írt könyvéből olvasott. Így hát bizonyos akadályokkal kellett megküzdenie, hogy a felsőbb tanulmányokra lépjen.⁴⁶

A felsőbb tanulmányokat hallgatók négy osztályba csoportosultak. Az első három osztályt, melyet Kazinczy is elvégzett, négy évig tanulták. Itt hallgatta a bölcséletet, a természeti s nemzetközi jogot és teológiát, még egészen a régi rendszer keretében, mert új tantervről, amely a nagy állami alkotásnak mintegy utat készített, csak 1776-ban gondoskodtak, s ez az új tanterv is csak a gimnáziumi tárgyra terjedt, helyet szorítván a nemzeti történelem s földrajz elemeinek, valamint a magyar nyelvű fogalmazásnak is. Az akadémiai tanítás rendszerében még majd semmi változás sem történik. A római s kevésbé a görög írók életét s műveit ugyan magyarázzák, de egyetemes irodalomtörténetet csak Szombathi János kezd tanítani 1783-ban.⁴⁷ Igaz ugyan, hogy az ekkori tanárok (Öry Filep Gábor, Szentesi János, Szentgyörgyi István és Szilágyi Márton) már 1774-ben az akadémiai tanításra nézve is üdvös újításokat terveznek, hogy az anyagot szakszerűbben felosszák, a tanárok számát szaporítsák, s a diktáló módszernek véget vessenek; azonban egészben véve a rendszernek sem külső keretei nem változnak, sem a tanítás módszere nem javul.⁴⁸ A tanárok amiatt panaszkodnak, hogy tárgyaikat csak nagyon vázlatosan, csupán alapvonalaikban adhatják elő, mert a hallgatók számára csak egy terem van, az is szűk. Másfelől pedig a

⁴⁶ Öry Filep Gábor 1776. febr. 6-án kelt levele s Kazinczynak arra 1786. febr. 28-án tett jegyzetei a M. Tud. Akad. könyvt. Lev. 4r. 29. sz.

⁴⁷ Szinyei G. id. tanulmánya. Szombathi J.: *Monumenta protest. Hungariae ecclesiastica*; pars I-ma; Sárospatak, 1860; 149–153; 161–162. 1.

⁴⁸ Fináczy E. id. m. II. köt. 392–3. 1.

kevés tanár nem győzi a munkát; mert ha valamelyik megbetegszik, nincs, aki helyettesítse. Így a bölcsélet tanára, midőn Kazinczy hallgatni kezdi, néhány hónapig „halálos betegségben” synylődik; a történelmet és jogot tanító meg súlyos szembaja miatt fél esztendeig nem tarthat előadást, s ez az idő egészen kárba vész a hallgatókra nézve. A teológia tanára öt évig halad végig tárgyán, noha minden hat hónapban új hallgatók kerülnek keze alá. A természet- és mennyiségtan tanárát viszont az ifjúság nem akarja hallgatni „képzeltetetlen nyereségei miatt”. S amint a beteg tanárnak nincs helyettese, a leckékről elmaradozó hallgató-ságot sem vonja kérdőre senki. Megesik, hogy a köztanulók (publicusok) meg-megfeledeznek magukról, s az iskolai fegyelmet nem egyszer megsértik: kártyáznak, táncolnak, vadásznak, sőt szilajabb diákcsinnyeket is elkövetnek, s ha ezért az iskolaszék megidézzi őket, minden megtorlás nélkül elmaradnak.

Mindemellett az iskola régi hagyománya s a tanítás általános szelleme összetartja az ifjúságot. Az igyekvő tanulók sorba járják vasárnaponkint a tanárokat, közvetlenül érintkeznek velük s „illyenkor egy két szikra vetődik lelkekbe”. Különösen hálával említi Kazinczy Szentgyörgyi Istvánt (1736–1799), aki 1767–1797-ig tanítja a görög nyelvet és bölcséletet, de a tudományok más ágaiban is széleskörű ismeretei vannak; emellett igazságszerető, felvilágosodott vallásossága, őszinte s derült kedélyű férfiú. Korán észrevéven Kazinczyban a ritka fogékonyságot, atyai barátja lesz, s ami akkor Sárospatakon példátlan, sétáiban maga mellé veszi. A tudányszomjas ifjú éppen az ilyen közvetlen érintkezést tudja saját céljaira okosan felhasználni. Előadásaiból nem is tanul annyit, mint e sétákon; mert a katedrán inkább csak a tanult ember nyilatkozik benne, míg magános érintkezéseiben az eszes is. Tőle tanul Kazinczy görögül, hogy Anakreont érthesse. Midőn Theokritost latinul olvasa, az eredetivel próbálja összehasonlítani, de gyakorta elakad. Szentgyörgyi készségesen megmagyarázza a nem értett helyeket, és szelíd szemrehányást tesz neki, hogy régebbi görög tanulmányait félbehagyta.⁴⁹ Kívánja, hogy Lukiántól a Holtak beszélgetéseit fordítsa, s munkáját láttassa vele. Biztatja, hogy három hónap múlva Homéroszt könnyen megértheti, mint ahogy az ő fia megértette. „De engemet – írja Kazinczy önéletrajzában – a' név' fénye 's a' munka' nagysága elvakítja 's csak Anakreont kívántam, mintha az, a' ki a' vékonytestű Görög könyvet érti, a' vastagot nem értené.”

A bölcséletbe is Szentgyörgyi István vezeti be. Tőle hall először Kantról, Semplerről, Doederleinről; tőle tanulja meg, hogy amit most még saját elméjével vizsgálva tartsa valóban annak, s hogy ami „subjective nem igaz, épen nem igaz neki, ha objective igaz is”.⁵⁰ Inti, hogy ifjú éveiben szorgalmasan tanuljon, majd érettebb korában elméjével vizsgálva tehetsége önként fejlődik. Seneca leveleit olvastatja vele, s kivonatokat készített belőlük, amelyeket a derék tanár maga is átvizsgál.⁵¹ A kivonatkészítéshez különben már előbb Szathmáry Mihály szoktatta, s ennek egész életében igen nagy hasznát vette. S a hálás tanítvány Szentgyörgyi Istvánról mindég a valódi magasztalás hangján emlékezik; sajnálja, hogy ily nagytudományú, világos eszű tanárnak Sárospatakon kell elvesztegetnie minden idejét.⁵² Később is bizodalommal folyomodik hozzá, ha bölcselkedő vizsgálódásaiban kétségei támadnak, vagy ha a görög nyelvben felvilágosításra szorul.

⁴⁹ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 93. 1.

⁵⁰ *Uo.* III. köt. 34–35. 1.

⁵¹ Toldy F. id. m. 24–25. 1.

⁵² *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 155. 1.

Annál kevesebbet tanulhat a többi tanártól, mert azok nem igen találják szükségesnek, hogy a tárgy anyagát kellőleg megmagyarázzák, csak egyszerűen felolvassák a könyvből. Kazinczy néhány társával együtt hamar észreveszi, hogy ily módon vajmi nehezen tudnak haladni, s ezért örömmel fogadják Török Istvánnak, egy kiváló primariusnak, aki később főiskolai szenior, majd azután losonci prédikátor lett, azon ajánlatát, amely szerint ez minden tárgyból magánórákat tart velük. Egy ideig haladtak is ez úton, de Török is meggyőződött, hogy mindenhez bajos érteni, s miután az algebrában és metaphysikában elakadt, csak a teológiára szorítkozott a tanítása. Ezt a tudományt pedig Kazinczy egész életében időpazarlónak, merő haszontalannak tekintette, s fájalta, hogy azokat is gyötrik tanulással, akik nem egyházi pályára szándékoznak lépni. De hogy iparkodóbb társaitól el ne maradjon, kénytelen volt éjjel-nappal Vitringa, Pictet s más theologus írók munkáit olvasni, s e „tudós balgatagságokkal ölni legszebb napjait”.⁵³ Ha szerét ejthette, örömmel fölcserélte a már jól ismert Vergilius, Horatius, Tibullus, Catullus és Anakreon munkáival, amelyeket Szathmári Paksi Mózes barátjával együtt is gyakran forgatott, s a neki megtetszett darabokat fordította is.

Török István talán azért, hogy rábírja őt a kijelölt teológiai tudósok munkáinak tanulmányozására, két oly könyvet ad kezébe, amelyek Kazinczynak huzamosabb ideig lekötik figyelmét: Morhof Polyhistorát⁵⁴ és Janus Secundus Hagiensis verseit.⁵⁵ Morhof Dániel György (1639–1691) az egyetemes irodalomtörténet egyik művelője s némileg megalapítója; műveiből szerez tájékozást Kazinczy a német irodalom régibb korszakairól. Janus Secundus verseit nagyon megszereti, s később két művét magyarba is átülteti.

Azonban nem jutván még tehetségének öntudatosabb ismeretére, sem oly tanítója nem lévén, aki törekvéseit határozottabb irányba terelte volna, pezsgő munkaösztönénél fogva majd a régi klasszikus írók, majd a korabeli német irodalom selejtesebb termékeit, amelyekhez Sárospatakon hozzáférhetett, fordítgatja versben és prózában, mintegy előrevetve árnyékát annak a sokoldalú fordító működésnek, amelyben pályája delelőjén legfőbb hivatását keresi. Bizonyára a Kartigámtól fölgerjesztett írói szárnypróbálgatás vezeti A szerelmes remetére is, amelyet ekkoriban kezd fordítgatni⁵⁶ azzal a szándékkal, hogy közrebo csássa, de ez a szándéka meghiúsul. Így jut kezébe egyik barátjánál Bessenyei Györgynek Die Amerikaner című névtelenül megjelent elbeszélése is, amely már csak azért is magára vonja figyelmét, mivel egy oly magyar író német műve, akinek híre épp az imént járta be Sárospatakot, és akinek magyar műveit ő is olvasgatta. Az elbeszélést gyorsan lefordította, s arra szánta, hogy anyja óhajtása szerint kinyomatja, ezzel akarván elfeledtetni első kísérletének sikertelenségét, s egyszersmind azt hívén, hogy atya emlékének tartozik ez újabb zsengéje

⁵³ Uo. – Érdekes, hogy a *Pályám Eml.* ezt tagadja; de több hitelt kell adnunk idézett levelének. A *Pályám Eml.* e helye ellenmondásban van iskolai pályája végével, ami szintén azt bizonyítja, hogy itt Kazinczy tudatosan másít a valón. – Vitringa Campegius (1659–1712) jeles exegeta, akinek számos műve közül Kazinczy nyilván a *Doctrina christianae religionis* című tanulmányozta. – Pictet Benedek (1665–1724) genfi származású történet- és dogmatikus író, kinek híres műve a *La morale christianae ou l'art de bien vivre* (Genève, 1693–6.), amely németül is megjelent. Különös, hogy Toldy F. e pontról egészen hallgat, holott máshol a legcsekélyebb adatról sem feledkezik meg; valószínűleg érezte az ellenmondást, s nem akart sem egyik, sem másik adattal ellenkezni.

⁵⁴ *Polyhistor philosophicus et practicus*: Lubecae, 1688. 2 köt.

⁵⁵ Janus Secundus Hagiensis (1511–1536) humanista költő: *Opera, quae reperiri potuerunt, omnia*; Lugduni Batavorum, 1619.

⁵⁶ *Az Amerikai Podotz és Kazimir* című munkája előszavában, mely 1776. febr. 16-áról van keltezve.

kiadásával. A kész fordítást édesanyja tanácsára Szilágyi Márton tanárához viszi bírálatra, ki már egyszer figyelmet mutatott rajzai iránt. Most is jóakaratólag fogadja, megigazítja itt-ott a fordítást, sőt szerzőjét arra tüzei, hogy írasson barátaival magasztaló verseket eléje, hogy a könyvecske vastagabb legyen. Kazinczy csakugyan nemcsak öccseit, Dénest és Lászlót, hanem iskolatársai közül is többeket felszólít e célból, akik örömmel teljesítik kívánságát, s deák és magyar versekben dicsérik igyekezetét.⁵⁷

Kazinczy e fordítását⁵⁸ anyjának ajánlja, részben hogy fiúi tiszteletét iránta kimutassa, részben meg, hogy az „olvasó előtt nagyobb kedvességet nyerjen”. A „kegyes olvasóhoz” intézett előszavában pedig azt vallja, hogy eleinte nem volt szándéka e kisded művet kinyomatni, de látva, hogy vannak, akik reménység felett örülnek neki, meg nem tartóztathatta magát, hogy művét többekkel is ne közölje. S amint az eredetit „egy fő magyar cavallier” azért írta, hogy a közjóra törekvésért és „kivált az Isten dicsőségére czélzó buzgóságát” megmutassa, őt is ez vezérelte a fordításban. „Kérlek azért – írja az olvasóhoz –, kegyességed szerint vélem bánni és ezáltal többekre is engem felserkenteni méltóztassál.” Most tehát már nem azt fogadja, amit első zsengéje kiadásakor, hogy nevét nem akarja többé nyomtatva látni, hanem inkább olvasói buzdításából ösztönt akar meríteni.

E művecske a XVIII. század deista felfogásának jelképes kifejezése. A természet ölen élő ember is meggyőződik egy „legfőbb Jó” létéről, akihez hálával fordul, bár meg nem ismerheti, míg aztán a napban találja meg a világ Alkotóját. Az amerikai szigeten élő Podotz kis fiával, Kazimirrel, egy ázsiai partra vetve „minden reggel magános helyet keresett, a’ felkelő nap felé fordult és azt az ő kis Kazimirjával imádta”. Itt találkozik egy muftival, akivel az üdvözítő vallásról vitatkozik, s mivel nem akar Mahomet követője lenni, a mufti többi társaival megbünteti, rabbá teszi, de kiszabadul, s egy szerzetes a keresztény hitre téríti.

Kazinczy fordítása mind a szerző korához, mind nyelvünk akkori fejlettségéhez mérve, sikerültnek mondható, tekintve hogy az ifjú szerző még nem ismeri sem Faludi, sem Báróczy prózáját. Különösen a leírásban, a természet zavartalan csendjének rajzában szinte meglepően könnyed az előadása, mely már bizonyos gyakorlottságra vall. Méltán mondhatja Kazinczy önéletrajzában: „Minthogy ez már jobb volt a’ tavalyinál, egy kevéssé elhittem magam vele”. Ezt is ajándékban osztogatta szét az év végi vizsgálaton s elküldte Beleznay grófnak s nejének is, akik örömmel fogadták, s mindketten kifejezték reményüket, hogy tehetségét továbbra is „édes nemzete hasznára” fogja fordítani. „Bizonyosak is lehetnek a’ felől – írja a gróf neki és Dénes öccsének –, hogy a’ midőn csak tanulástul való ürességek engedi, Házamnál mindenkor kedves Vendégeim lesznek; oly hajlandósággal lévén mindnyájok iránt, hogy tőlem kitelhetőkben szolgálattokra lehessenek”.⁵⁹

⁵⁷ Öccsei és Terhes István contrascriba deák versekkel üdvözlik, Torma Mihály magyar, Barczafalvi Szabó Dávid és Dobay Dániel deák és magyar versekkel. Torma Mihály azt írja, hogy ez ifjú e földön még meg sem kezd pihenni, s a közjónak már is hasznára kezd lenni: mit várhatunk még tőle majd később! Dobay Dániel pedig így ír:

Te is kinek szíved táplál oly tüzeket,
A’ mellyek buzdítják a’ nemes szíveket;
Boldog vagy, elérted mert azt az értéket,
A’ mellyben a’ hír ’s név teszik a’ mértéket.

⁵⁸ *Az Amerikai Podotz és Kazimir’ keresztényen vallásra-való meg-térése. Németből magyarra fordítottatott Kazinczi Kazinczy Ferencz által.* Kassán, Landerer Mihály’ betűivel 1776. 8r. 18 számozatlan levél és 47 l. (Eredetije és fordítása a *Régi Magyar Könyvtár* egyik füzetében.)

⁵⁹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 6–7. l.

Kedveskedik Kazinczy e fordításával az eredeti mű szerzőjének is, mivelhogy annak javallása, kinek pályája vezérlő csillagként fénylik előtte, munkás ösztönének leghathatósabb serkentője, és mivel az érdemes írók ismeretségét nemcsak önmagára, hanem az irodalomra általában is igen fontosnak ítéli már ekkor. A későbbi nagy izgatónak, az irodalmi törekvések majdani központosítójának első lépése ez, amellyel mintegy a nyilvánosság előtt jelentkezik, mintha sejtetni akarná, hogy az írói igyekezetet igazában csak a nyilvánosság érlelheti s bátoríthatja. Bessenyei a hozzá intézett levélből az isteni Gondviselés adta tehetséget látja,⁶⁰ amely nemcsak őt, hanem „a vad természetű embereket is magokhoz vonzó szeretetre kényszeríti”, s amely kifejlődését önmagában is biztosíthatja minden tekintély elismerése nélkül is. Hajlandó is Bessenyei eddigi munkáit akármely kínálkozó alkalommal hozzá juttatni, mivelhogy „levelében minden sorját a’ betsület, tisztesség s felső dolgokra való nemesi vágyódások rajzolták”. Ezek az emberiség igazi ismertető jelei, s ezek ígérnek a gyöngye ifjúnak kellemes öregséget. „Ne szűnnyön meg az Úr – így buzdítja – szívének hajlandóságai után menni és az emberi viselt dolgoknak ahoz a ditsőségéhez közelíteni, melyre szemeit csak nem a böltsőiből láttatik vetni. Erre törekedjen, bátor szívvel meg kívánván minden viszontagságokat haladni, valamelyek magokat Nemes igyekezetének ellene szegezhetik.”

Ímhol az első elismerés, amely az ifjú törekvéseinek nem remélt jutalma; ímhol a nagytekintélyű író lelkesítő szózata a szárnyait próbáló zsenge ifjúhoz, aki előtt az írói dicsőség fénye most először vet világot, s követőjévé avatja. De Kazinczy nemcsak az író bátorító szavát érti meg Bessenyei leveléből, hanem általában a kiválóságra törekvés buzdító hatását is, amely iránt lelke oly rendkívül fogékony volt egész életében. Hiába írja önéletrajzában, hogy „anyja belé una a’ játékba ’s többé nem unszolá”. Oly ifjú, akinek a tekintély szavai mélyen a szívébe vésődnek, nem igen mond le a követés útjáról, főleg ha a tekintély követése annyira vérében van, mint Kazinczynak. Alig is várja, hogy Bessenyeivel személyesen megismerkedjék, amire nemsokára kedvező alkalma kínálkozik.

1777 tavaszán (márc.) Kazinczy András nagybátyjával és másokkal Pestre s innen Bécsbe utazván, mind írói, mind művészi vágyainak kielégítésére gondolhatott, s ismeretei valóban mind a két irányban tetemesen bővültek. Pesten mindjárt Weingand könyvesboltjába siet, hogy Gessner idilljeit megvehesse; azonban ennek már minden példánya elfogyván, az előhordott csomókban megpillantja Wieland Musarion és Die Grazien című munkáit, szép hollandi papirosú kiadásban, Oeser Ádámnak Geysers metszete képeivel. Nem az író neve s munkáinak címe, amelyről sohasem hallott, hanem a kiadás csinosága unszolja a megvételre, s míg Bécsbe ér, folyvást olvassa, úgy hogy az eleinte nehezen értett műveket nemcsak megérti, hanem nagyon meg is szereti. Nagybátyja már az úton érdeklődést iparkodik benne kelteni a Belvedere képei iránt, ismervén fejledező műérzékét, s tudván, hogy eddig még vajmi kevés alkalma volt ilyenekben gyönyörködni. Maga írja, hogy másféle képeket nem igen láthatott, mint amelyeket olasz házalók hordoztak, s ezekre költötte minden pénzét. A Belvedere-be lépván, nagybátyja éber figyelemmel kíséri: mely képek nyerik meg leginkább tetszését, s csodálkozik, hogy unokaöccse nem követi őt sem Hoogstraten, sem Denner arcképfestők műveihez; hanem amint Van Dyck „dagadt szemhéjú” alakját megpillantja, annyira belemerül szemléletébe, noha azelőtt sem nevét, sem művészi nagyságát nem hallotta, hogy nagybátyja többször kénytelen keresni, s restelkedik társai előtt, mert unokaöccsét „tompábbnak” találja, mint hitte. Oly mélyen vésődik ez az alak emléke-

⁶⁰ Uo. 8–9. 1.

zetébe, hogy napokig mindég maga előtt látja, és sem a virágfestő Van Huysum, sem a márdárfestő Hondekoeter képeivel nem törődik, sőt még Correggióknak később annyira magasztalt Iója is hidegen hagyja. Schönbrunnban a kertet és a császári palotát nézegeti behatólag; megfordul az állatkertben is, ahol majdnem szerencsétlenül jár, midőn az elefánt feléje nyújtja ki ormányát, s csak a felvigyázó éberségének köszönheti, hogy baja nem esik. Az udvari kápolnában alkalmá van Mária Teréziát is megpillantani, amire késő öregségében is oly élénken emlékezik.

Közben fölkeresi Bessenyei György lakását, de az annyira látni vágyott férfiút nem találja otthon; legalább tehát azt nyeri meg, hogy bemehet dolgozószobájába, s íróasztalán vehet papírra néhány sort hozzá, s megláthatja íróasztala fölött függő arcképét.

Visszatérvén Sárospatakra, jó sokáig a pesti s bécsi úton szerzett élményei foglalják el, amelyek előbbi olvasmányai hatását is háttérbe szorítják. Azonban anyjával ekkoriban Kázmérba rándulván, egy nemesi házban kezébe akad Wieland Diogenese a Musarionhoz hasonló díszkiadásban, amelynek olvasása ismét rátereli figyelmét a jeles német íróra, aki ettől fogva egyik legolvasottabb s legismertebb német költője lett. Majd újabb kirándulást tehet társaival Nagyváradra, Andrassy István gr. Bihar vármegyei főispán beiktatására, s ez alkalmat felhasználja, hogy Debrecenben Varjas János és Sinay Miklós nagyhírű tanárokkal megismerkedjék, akiknek egyik kiadványában majd emléket fog állítani.

Nemcsak efféle nagyobb kirándulásaiban, hanem olyankor is, mikor a szünetekben Regmecről Érsemlyénbe látogat, rendes szokása, hogy fölkeresi a helység lelkészét, könyveit összeforgatja, s közülük a klasszikusok munkáit vagy ajándékolni kéri, vagy megvásárolja. Ha az illető pap külföldön is járt, elbeszélte vele: hol, merre utazott, kiket hallgatott s némelyiktől becses autographokat is kapott, amelyekből később gazdag gyűjteményt állított össze.

Iskolai pályájának két utolsó évében mozgalmasabb élet jelei mutatkoznak Sárospatakon. Mind önművelésében új ösvény nyílik meg előtte, amelynek célra vezérlő fontosságát legott fölismeri; mind az iskola külső és belső világában oly jelenségek merülnek fölszínre, amelyek mélyreható változásokat sejtettek.

Sárospatakon nem lévén könyvkereskedő, ha valamely új munka jelent meg, a kiadó vagy szerző a főiskola könyvtárnokához küldött egy példányt, aki aztán a nagyobb tanulókkal is megismertette; így szereztek tudomást az irodalmi újdonságokról. Szathmári Paksi Mózes, az ekkori könyvtárnok, egymás után rövid idő alatt két új könyvet mutatott Kazinczynak, amelyek elhatározóak lettek egész írói pályájára. Az első Báróczy Marmontelfordítása volt.⁶¹ A könyvtárnok érthetetlen nyelvűnek mondta, de dicsérte szép rézmetszeit, ami már önmagában véve is érdeklődést gerjesztett Kazinczyban. Mohó vággyal vette kezébe a könyvet, amelynek épp a könyvtárnoktól ócsárolt nyelve egészen magával ragadta. „Még ma is bírom a’ könyvet – írja a Pályám Emlékezetében –, mert rajta van ifjú esztendeim’ örömeinek emlékezte; még ismerem a’ helyeket, hol a’ Báróczy’ csudálásában felfelsikoltozám. Mint vágytam vissza Bécsbe, hogy a’ csudált beszédűt, a’ hasonlíthatatlan bájút lássam! Már akkor feltevéim magamban, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, a’ mi lesz.”⁶² „Ő vala örök olvasásom ezen túl.”

⁶¹ Bécs, 1775.

⁶² Toldy id. m. 28–29. 1. A *Pályám Eml.* kiadott példányában nem ily jellemző Kazinczy megjegyzése.

A másik új könyv, amelyhez a könyvtárnok szívessége juttatta, Baróti Szabó Dávid verskötete⁶³ volt. A főiskolai deákság előtt nagy újságnak tűnt fel ez a könyv, mert az ifjúság leginkább a rímes magyar verssorokat kedvelte s próbálgatta, vagy éppen a Leoninus-féle hősi hat- és ötméterűt. Szokatlan jelenség gyanánt hatottak tehát e klasszikus idomú magyar versek, noha még alig sejtette bárki is: mily nagyfontosságú nyelvművelő mozgalom életrevaló csíráját rejt magában e mű. Kazinczy társai szánalmas mosollyal fogadták, mint oly szerző verseit, aki még a sorok végeit sem tudja összefeleltetni. De Kazinczy és barátja, a könyvtárnok, ellenkező véleményen voltak. „Mi ketten – írja – nem azt nézünk a’ mi már van, hanem a’ mi még lehet és bizonyosan lesz.” Ha nem vehetjük is szó szerint Kazinczynak e későbbi vallomását, annyit bátran megengedhetünk, hogy a klasszikus költészetnek e külső idoma egymagában is megnyerte ízlését, s a 18 éves ifjú lelkesedéssel olvasván a szokatlan alakú verseket, mindjobban megszereti, s megsejti, hogy Baróti Szabó nyomdokain haladva, nyelvünk és költészetünk új irányban fog fejlődni. Amint ez év elején Besse nyeit lángolt meglátni, úgy várta most az alkalmat, hogy Baróti Szabót személyesen üdvözölhesse. Minden valószínűség szerint a legközelebbi szünetében meg is látogatta őt Kassán,⁶⁴ aztán pedig, mint előszóval megígérte neki, hogy követője lesz, disztichonokkal üdvözölte. „Úgy hittem – írja –, hazafisága érdemli, hogy mindenfelől vegye köszönetintet.” E verset azonban nem őrizte meg. Baróti Szabó nagy jövőt jósolt az ifjú Kazinczynak, s elhíresztelte Kassán másoknak is: mily lelkes követőre talált. S tekintve, hogy mint jezsuita tanár a Kálvin-vallású ifjút oly melegen üdvözli, bizonyára nemcsak udvariaskodás, hanem egyszersmind igazi meggyőződés is mondatja vele az elismerő s buzdító szavakat.

Innentől fogva Kazinczy állandóan levelez Baróti Szabóval. Verseit bírálatra küldi hozzá, mert úgy érzi, hogy benne vezérére talált, aki szárnypróbálgatásait nemcsak figyelmére méltatja, hanem hibáit is jóakarató kíméléssel javítgatja. Eleinte Kazinczy még a régi alakú magyar versekkel tesz próbákat, mint társaitól látja; de hamarosan Baróti Szabó után indulva klasszikus idomú verseket írogat, amelyek annál inkább megnyerik Baróti Szabó tetszését, minél inkább óhajtja, hogy az ő kezdetét éppen a ref. főiskolák ifjúsága kövesse. „Hála Istennek! – írja Kazinczynak – remélhetjük Nyelvünknek szerentsés előmenetelét... Boldog Ötsém Uram, kinek virágzó Ifjúsága a’ jó alkalmatosságot mindjárt üstökín érte. Egy kevés jégtörés után gyakorlatossága mennyit nem vihet végbe életének következő esztendeiben!”⁶⁵

A buzdítás senkin sem fog annyira, mint Kazinczyn. Eleven elméjével legott nekilát a kísérletnek, s rövid idő múlva már azzal dicsekszik vezérének, hogy legyőzvé az első nehézséget, sokkal könnyebben mozog a klasszikus idomú sorokban, amelyekkel „utat irtván” magának, bátran vezére nyomdokaiba léphet. Baróti Szabó nem szűnik meg folyvást

⁶³ *Új mértékre vett különb verseknek három könyvei.* Kassa, 1777.

⁶⁴ Ezt maga Kazinczy nem mondja, de Toldy igen helyesen következteti Baróti Szabónak a Kazinczy distichonaira írt válaszából, amely ide-vonatkozólag így szól:

Tartson az Ég nyelvünknek elővitelére sokáig,

És, mellyet kíván e teher, adjon erőt.

Egy kívánságom még van, bétölted-e s hogy nem?

Mit fogadál, mikoron szembe beszédbe jövénk?

Itt Baróti Szabó világosan személyes találkozásról szól; s azt bajos föltenni, hogy ő látogatott volna Sárospatakra, míg ellenben a mozgékony Kazinczyról ez könnyen föltehető. Toldy F. id. m. 29. és XI. 1. – Vö. a *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 9–10. 1.

⁶⁵ 1779. jan. 3-iki lev. *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 12. 1.

tovább sarkalni, s az ifjú becsvágyát erősíteni, hogy a magyar nyelv „díszének előmozdítása” mennyit várhat oly ifjútól, aki már fiatal éveiben is ily komoly törekvésű. Verseiben csak Kazinczy „hangmérséklésére” tesz némely észrevételt, hogy a jó és jobb között választani tudjon. Kezdő írónak – úgy mond – még szorosabban kell a verselés szabályait fogni, majd ha „nagyobb számra felveri verseit”, szabadosabban járhat. „Rajta azért, kedves Ferentzem – végzi Baróti Szabó –, folytasd a’ szerentsésen elkezdett versezést.”⁶⁶ Oly figyelemmel kíséri a jezsuita költő a ref. deákot, hogy utolsó vizsgálatára személyesen is elmenne, hogy „eddig virágzó szép elméjének bő gyümölcseit nyilvánban tapasztalhassa,” ha körülményei meg nem akadályoznák.⁶⁷ De legalább gondoskodik, hogy jezsuita társa az ő nevében élőszóval üdvözölje a jövő reményét.

Az irodalmi újdonságok mellett, amelyek Kazinczyt annyira foglalkoztatják, az iskolai életben is oly jelenségek tűnnek szemébe, amelyeknek fontosságát ugyan még nem tudja felfogni a maga teljes mivoltában, de sejténie kell, hogy az egész magyar közművelődés fordulóponthoz ért. Lehetetlen föltennünk, hogy a nagyobb deákok ne rebesgették volna maguk között azokat a többé-kevésbé nevezetes híreket, amelyek a protestáns egyházakról s iskolákról lépten-nyomon fölmerültek, s amelyekből nem nehéz volt következtetni, hogy a szigorú kormányrendszer, ha lassan, alig észrevehetőleg is, de hovatovább engedni kénytelen. Mióta Kollár Ádám emlékiratban kél a protestánsok pártjára a királynő előtt, s határozottan megmondja, hogy a protestánsoknak a közhivatalokból való kizárása súlyos kormányzati hiba: a protestáns iskolák s tanáraik elleni nyomozásokat kedvezőbben intézi el a kancellária, mintegy biztosítani akarván az állami oktatásra vonatkozó s már régebben előkészített nagyfontosságú rendeletek jóakarató fogadását. Ismeretes, hogy az 1776. augusztus 5-iki rendelet a protestáns iskolák önállóságát nem csekély mértékben megtámadja, mivel azokat is a királyi főigazgatók hatáskörébe osztja. Sejtik a protestánsok, hogy e rendelet után nem sokára következik az egész ország iskoláira kiterjedő s egységesítő tanulmányrendszer életbeléptetése, amely ellen minden protestánsnak kötelessége az önkormányzat hathatós védelme. Bessenyei azon munkálkodik, hogy felekezetének iskoláira ez intézkedések ki ne terjedjenek, azt hívén, hogy nekik Beleznay gr. személyében külön főigazgatójuk lesz, aki önkormányzatuk lényegét sikeresen megvédheti. Maga Beleznay gr. is ezt a véleményt táplálja, s helyesnek tartaná, ha külsőségében a protestánsok sem ellenkéznének a kormány terveivel, amire – úgy mond – „mind önnön előmenetelünk, mind a politikai ratiók kényszerítenek”. Ámde a protestánsok nagyobb része nem osztozik e felfogásban. Teleki József gr. és Domokos Lajos, a protestáns önkormányzat törhetetlen hívei, azt sürgetik, hogy a protestánsok együttesen folyamodjanak a királynőhöz, s e végre a két felekezet egyházainak előljárói közös értekezletre gyűljenek össze Pesten, hogy a teendőket megállapítsák. Az értekezlet össze is ül, amelyen Teleki József felfogása győz; a folyamodványt az ő fogalmazásában magáévá teszi, s a királynőhöz küldi; ennek azonban semmi eredménye.

A tanulmányi rendszer megjelenvén, a protestánsok meggyőződhetnek félelmük alaposágáról. Világosan kitűnt, hogy a szabályzatnak a protestáns iskolákban is érvényesülnie kell. Bessenyei törekvése hajótörést szenved, mert a protestáns iskolákat is a királyi főigazgatók hatáskörébe sorozza, s ott is csak oly tankönyveket használhatnak, amelyeket a királyi egyetem jóváhagy. A vallásra vonatkozó tanításon kívül tehát az iskola önállósága meg-

⁶⁶ Uo. 14. 1.

⁶⁷ Uo. 16.

szűnik. A protestánsok járhatnak katolikus iskolákba, de nem viszont. Bessenyei a tanulmányi rendszer pártjára áll, mert tisztán elvi okból semmi veszélyt nem lát benne hitfeleire nézve; sőt azt hiszi, hogy a felvilágosodás eszméinek jól felfogott értelme éppen megköveteli, hogy a protestánsok se ellenkezzenek az állam akaratával. „A régi módhoz – írja a Magyarországon – ne ragaszkodjunk, mert ahhoz ragaszkodni annyit teszen, mint a’ tudatlanságot sóhajtani. Tsak nekünk is jobb lesz tehát a’ nagy világ után menni. Legyen új tanulásmódja, fogadjuk el.” Hitfeleinek kiművelődését éppen ez új rendszer elfogadásától várja, s ámbár tudja, hogy az újítás híveit a nagy tömeg csupa balítéletből mindenütt üldözi, bátran szembeszáll a régi felfogással, mert „tsak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magokat a’ közügyért ideig motskoltassák”. Mind haszontalan. Bessenyei felfogása s küzdelme kudarcot vall. A protestánsok, miután a rendszer életbe lép, s a királyi főigazgatók a felekezeti iskolákat, így a sárospatakit is, hatáskörükbe vonják, újra tömörülnek, értekezletet tartanak, amelyben Beleznay grófot is pártjukra vonják, miáltal Bessenyei közreműködését végleg megakadályozzák.⁶⁸ Majd két évig vitatkoznak a protestáns egyházak papjai és gondnokai, míg végre 1780 elején sikerül egy közös folyamodványban megegyezniük, amelyet újra a királynőhöz küldenek.⁶⁹

Ez izgalmak hatása bizonyosan Sárospatakon is érezhető, különösen akkor, mikor Péchy Gábor, a kassai kerület főigazgatója 1777 nyarán az itteni főiskolát is meglátogatja, s mintegy az új rendszer keretébe sorozza. A látogatás előtt Szilágyi Márton igazgató-tanár körlevélben inti az ifjúságot, hogy a főigazgatót illedelmesen fogadja, jól viselkedjék, s a végzett anyagot szorgalmasan ismétlje, hogy így a főiskolának becsületet szerezzen.⁷⁰ De az ifjúság még aligha tudja felfogni e hivatalos látogatás fontosságát, s ha a tanárok s az iskola felügyelői sejtik is a megváltozott körülményeknek az önkormányzatra káros hatását, táplálja őket a remény, hogy a Pesten összegyűlt értekezlet előbb-utóbb visszatereli a dolgok folyamatát a régi kerékvágásba. Azonban a látogatások rendszeressé válnak, a főigazgatókat mindenütt ünnepélyesen fogadják, s bár a protestánsok tanulmányi rendszere nem változik, érezni lehet, hogy ha egyébképpen nem, az önkormányzat keretei között lassankint mégis igazodni kell az állami oktatás rendszeréhez.

A főigazgatónak 1779. április 27-iki látogatásakor kíséretében volt Kenyeres József, a kassai akadémia prodirektora s későbbi rozsnyói kanonok is. Az ifjúság a nagy hallgató-teremben gyülekezett, s midőn az ünnepélyes tisztelgés véget ért, Kenyeres József kérdést tőn az ifjúsághoz: jelen van-e Kazinczy Ferenc. Ez jelentkezik, s Kenyeres József tolmácsolja előtte Baróti Szabó üdvözlését, buzdítván az ifjút, hogy ne engedje magát a futni kezdett pályáról semmi akadály által eltéríttetni; majd az egész ifjúsághoz fordul, s Kazinczyt követendő például tünteti eléje. „A’ rólam vett remény – írja a Pályám Emlékezetében – valóban kötelezett, hogy azt teljesebbre vigyem, ’s ége bennem a’ láng, hogy teljesedjék.” Jól jegyzi meg Toldy, hogy „ez volt igazán Kazinczy Ferenc íróvá avatásának ünnepe”.⁷¹

Két nevezetes író leveleivel dicsekedni s egyiktől az iskolai szék jelenlétében is kitüntést nyerni, valóban méltó önérzettel tölthette el az ifjú Kazinczy keblét, amely már annyira fogékony volt a megkülönböztetés bármely neme iránt. A természettől beléoltott közlékenységét, amely nemsokára széleskörű igazásaiban nyilvánul, az ifjúnak ily módon erősí-

⁶⁸ Széll Farkas kiadása: *A bihari remete* előszava, XX–XXX. 1.

⁶⁹ Uo. és Fináczy E. id. m. II. köt. 393–401. 1.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Id. m. 30. 1.

tett önérzete nemcsak fokozza, hanem irányítja is. Próbái, mind a nyomtatásban megjelentek, mind a kéziratban levők, talán kevés alapot nyújtanak erre, de a lépés bátorsága, szokatlan merészsége nemcsak társait, hanem a hírneves írókat is meglepi, s buzdító szavuk új szikrát gyújt forrongó lelkében. Úgy érzi, hogy Bessenyei levele s Baróti Szabó episztolája, folytonos buzdítása s ünnepélyes üzenete az irodalom munkásává avatta, s a tekintély tiszteletében növekedvén, a közélet jeleseit megismerni s általuk megismertetni annál inkább vágyakozik, minél inkább erősödik benne hivatásának tudata. Van bátorsága a nagytekintélyű Teleki József grófot, a későbbi koronaórt, a protestánsok vezéremberét meglátogatni, midőn Érsemlyénben nagyapjánál időz, és meghallja, hogy a gróf is álmosdi jószágán tartózkodik. Teleki nemcsak szívesen fogadja, de sőt meg is ajándékozza éppen akkor megjelent elégiájának, az Atyafiúi barátság oszlopának két példányával, beszédbe ereszkedvén vele a magyar verselés különféle nemeiről. Megragadja Kazinczy az alkalmat, hogy gr. Pálffy Károly Zemplén vármegyei s gr. Brunswick Antal Bihar vármegyei főispán beiktató ünnepélyén jelen lehessen, s közelökre juthasson azon kiváló férfiakra, akik a politikai vagy irodalmi életben nevet vívtak maguknak. A zempléni főispán és a beiktató egri püspök, Eszterházy Károly gróf tiszteletére verseket írtak tanárai az ifjúsággal, és Szentgyörgyi Istvánnak volt gondja, amit tudtára is adott, hogy ő a versírók közül ki ne maradjon. Szentgyörgyi buzdítása ugyan kárba vész, de Kazinczy Dénesnek valamely újkori latin költőből vett versét, amelyet ez mint saját szerzeményét mutatott be, bátyja írta le két példányban, mivel az ifjak közt neki volt legszebb írása, s ő nyújtotta át a tógát nem viselők között először az üdvözlő verset a főispánnak és a püspöknek. Ez ünnepélyen látja legelőször Orczy Lőrinc bárót, akinek aztán nem sokára ismeretségébe jut. Nagyváradon másodszor jut Szilágyi Sámuel közelébe, s álmélkodva hallgatja a nagytudományú és szellemes főpap „mély bölcsességeit”, midőn pártjára kél a vármegyei ifjaktól kigúnyolt Révai Miklósnak. Kazinczy ekkor már Baróti Szabóval levelezvén, annál is inkább óhajta Révai Miklóst megismerni, hogy eldicsekedhessék előtte a maga zsenyével, amelyeket Baróti Szabó javallására érdemesített. Bár látogatása alkalmatlan időben történik, mindamellert Révai sem mulasztja el buzdítani s megajándékozni a Magyar alagyk kisded kötetével, amiért Baróti Szabó is kötelességének tartotta, hogy köszönetet mondjon Révainak.

Ily lelki hatások közt ér véget iskolai pályája, melynek utolsó évében Török István segítségével nagy hasznát veszi ugyan, de ő maga nagyon elégedetlen az eredménnyel. Miután ő és öccse, valamint Bárczay Dániel, Pálóczi Horváth György és Szemere Albert iskolatársai a természet- és nemzetközi jogból 56 tételt megvitattak (defendáltak), tehát kiállották az utolsó próbát,⁷² Török István azon kijelentéssel adta át a két Kazinczy-testvért anyjuknak és nagyapjuknak, hogy ha a lelkipásztori tudományokat is tanulták volna, bizvást kívánhatnák a papi fölszenteltetést. Rövid szónoklattal vettek búcsút a főiskola előljáróitól és tanáraiktól, akiknek nevében Szentesi János válaszolván, beszéde végén kérdezi: „Ha majd e nagyjaink kidőlnek, kollégiumunk és vallásunk kikben leli föl támaszait?” S ő maga megfelel, a két testvérré mutatva: „Ti bennetek.”

⁷² A vita tételei nyomtatásban is megjelentek: *Magis momentosa universi juris naturae seu gentium capita, LVI assertis indusa, quae juvante Deo T. O. M. sub praesidio Clar. ac Doct. d. Joh. Szentesi in ill. collegio helv. conf. addict. S. Patakiensi ... P. O. tempore publici examinis, in auditorio majori, singularis speciminis causa defendent ad diem XIV. Julii A. R. S. MDCCLXXVII [!]. ... Cassoviae, charact. Landererianis. 4 ívr. lev. A munkára Zoványi Jenő s.-pataki tanár úr volt szíves figyelmeztetni.*

Kazinczy meglett férfi korában, midőn már jól ismeri az élet követelményeit, s a sárospataki főiskola úgy szólván évről évre javítja, s a kor színvonalához alkalmaztatja a tanítás módszerét, kissé szigorúan s némileg igazságtalanul ítéli meg iskolázását, s gúnyosan mondja, hogy eléggé elsajátította mindazt, amit felednie kellett. Igaz, az élet számára keveset tudott, s amivel új ösvényt vágott magának a magyar közművelődésben, abból az iskolában tanáraitól semmit sem tanult. De a tanítás sok nemű hiányában a sárospataki főiskola osztozott az ország más hasonló intézeteivel, s a belőlük kikerült ifúság többé-kevésbé mégis megállta helyét későbbi pályáján, sőt a reformkorszak harcosait is rá tudta nevelni a hazafias munkára. S ha számba kell is venni a fejlődésnek sok egyéb tényezőjét, igazságtalanság tagadni, hogy az iskolai tanítás átfogó szellemének is része van a nemzeti újjászülésben. S ez alól a sárospataki sem kivétel; sőt alig van egyetlen iskolája is az országnak, amely fontosabb hivatást teljesített volna, mint éppen ez a főiskola. Noha csak 1776-ban javítottak először a tanítás anyagán és módszerén, figyelembe vévén a nemzeti tárgyakat is; s noha ez a javítás Kazinczy tanulásában hatását nem éreztethette, mert ő már akkor a felsőbb tudományokat hallgatta: az iskola szabadabb s mégis fegyelmezettebb szellemének régi hagyományai, puritán erkölcsi felfogásának tisztasága, szigorú vallásossága s komor józansága rányomja bélyegét a tanulóra s megadja neki azt a lelki egyensúlyt, amely az élet küzdelmeire képesíti; azt a szívósságot, amely a közügyekben való szünetlen munkára edzi. Modora akárhányszor nyers és darabos, a nagyvilági „manérbán” járatlan, a „módis hivalkodást” alig ismeri, de idegen tőle a kétszínűség, a léha érzéki vágyak istápolása s a csábító alkalmak keresése is. Amit Bessenyei a Holmiban a debreceni és sárospataki főiskolák általános szelleméről mond, hogy a tanulóban milyen szilárd és megvesztegethetetlen erkölcsi érzéket fejtett ki, ennek a hagyományai épek még Kazinczy korában is. Oly mélyen gyökerzik ez a felfogás Bessenyei elméjében, hogy még évek múlva sem mulasztja el a sárospataki tanároknak hálálkodni: mennyit köszönhet nekik, hogy ifjú éveiben erkölcsének tisztaságát s az „együgyű szemérem érzését” megőrizték benne.⁷³

Kazinczy nem mutat az anyaiskolának ez oldalára. De midőn boldognak mondja, aki ott szerzette tudományát, s midőn hálás szívvel felkiált, hogy „Patak mind e' fogyatkozások mellett melly fiakat nevele már akkor is”: nemcsak a tudományos ismeretek elsajátítását érti, hanem azt a puritán józanságot is, amelyet az iskolai hagyományok szelleme fejlesztett az ifúságban s azt a kemény szívósságot is, amely az élet viszontagságaira oly jól előkészítette. Ő is kiemeli azt az „áldott szokást”, amely szerint a régi hagyományos szellemhez való ragaszkodás összetartotta a komolyabb elemeket, hogy egyik a másik mécsénél igyekezett világot gyűjtani, s az egymásra hatás célravezető eszközeit biztosítani. Ezt a saját pályája szempontjából ítéli, midőn a nagy izgatott megfutott útjának végső határáról pillant vissza iskolai éveire. Ezért dicséri az iskola gazdag könyvtárát is, amelyből az öregebb tanulók szabadon vihették ki saját használatukra a kívánt könyveket. Ő e szabadsággal a legnagyobb mértékben élt, ami az olvasásra való kedvét egyre fokozta. Az önművelés eszközei úgy szólva maguktól kínálkoztak neki, s ő ezeket mohó vággyal ragadta meg, hogy a tanítás érezhető hiányait pótolhassa. S aminek később oly nagy hasznát vette, a klasszikus költők ismeretét elsősorban az iskolában sajátítja el; a latin irodalomban nagy jártasságra tesz szert, a görög nyelvet is tanulgatja, s a bölcsélet elemeiben is otthonos. Emellett nagy és széleskörű áttekintése van az általános művelődés folyamatáról, amelynek egyes hézagait már önmagától pótolhatja. S hogy olvasmányaiból kivonatokat készítéséhez szokik, az ő en-

⁷³ 1803. aug. 14-én írt levelében; *Figyelő* (szerk. Abafi L.), 1876. évf. I. köt. 109. 1.

ciklopédikus műveltségének kialakulására rendkívül jóltevőleg hat. S végül, ami nála is, mint minden kiváló embernél, a törekvésnek oly hatalmas rugója: az ébredező becsvágy az iskola falai közt kapja meg lelkét, s e becsvágyat eddigi próbái s a hírneves írók elismerése természetsszerűleg folyvást fokozzák. Ezzel karöltve a kiválóságra való tudatos igyekezete mintegy kijelöli jövendő pályájának ösvényét. A dicsőség csábító fénye felcsillan előtte, s követésére ösztönzi.

III. Patvarista évek

I.

Kazinczy Kassán; Milecz Sámuel. – Utazás Buzita felé; villámcsapás. – Józan életből-cselete. – Hajnalkőy János. – Kazinczy vallási kételye; Szentgyörgyi István útbaigazítása. – Kazinczy jellemének fejlődése batározottabb irányt vesz. – A német költők tanulmányozása; fordításbeli próbái. – Szontagh Sámuel. – Baróti Szabó Dávid ridegsége. – Rát Mátyás; a Magyar Hírmondó. – Hogyan ítéli meg Kazinczy e vállalatot? – Rozgonyi Erzsivel való ismeretsége. – A Kazinczy testvérek Eperjesen. – Steinmetz Anna. – Miller Siegwartja; Kazinczy elragadtatva olvassa. – A szentimentalizmus és Kazinczy. – Gessner idilljei; Kazinczy fordítani kezdi.

A XVIII. században, s még később is, nemes ifjú, kivált, ha ref. vallású volt, nem igen választhatott más pályát, mint a vármegyei szolgálat. Ezért a főiskolai tanulmányok után rendszeren a törvénygyakorlat következett. Ehhez ugyan Kazinczynak kevés kedve volt, de az általános szokás alól ő sem vonhatta ki magát. Így az 1879. évi szünetidő elteltével szeptember 9-én Tarnói Milecz Sámuelnél, a tornai uradalom ügyészénél ő is megkezdte törvénygyakorlatát, amelyre annál nagyobb szüksége volt, mivel a magyar törvényeket akkor sem Sárospatakon, sem Debrecenben nem tanították. A gyakorlat mellett azonban elméletileg is képeznie kellett magát, s erre Huszti Istvánnak, az egri Foglárintézet egykori jogtanárának „iszonyú vastagságú” könyve¹ volt az egyedüli eszköz, amelyet némi sikerrel használhatott. Már a szünetidőben forgatta e művet, s előre látta, hogy vajmi kevés élvezetet fog benne találni. Ezért, hogy megkezdett útján tovább haladhasson, magával viszi Kassára a latin és német költők munkáit, rajzeszközeit, tusait és ecseteit is.

Milecz Sámuel „szép tanulású, nemes ízlésű férfiú volt”, de félénk, gyöngéd természetű, aki szinte szégyellte, hogy főnöke a művelt ifjúnak. Azért, bár a patvaristák akkor olyan „félcelédek” voltak, Milecz nemigen kívánt semmi házi szolgálatot tőle. Kazinczy azonban tudván tisztsége kötelességeit, megterített, ha szükség volt rá; utazás előtt pakolta és kötötte párnaszákját, s nem vonta ki magát a tisztességesebb szolgálat alól. Milecz agglégény volt, társaságba nemigen járt, és szabad idejében az apjától reámaradt teológiai könyveket forgatta. Gazdasszonyával, egy öreg prókátornéval, rendszeren a vallásról és erényes életről beszélgetett; azonban nemigen merült mélyebben egyiknek a magyarázatába sem. Kazinczynak kevés dolgot adott, inkább csak másolgatnia kellett a pöriratokat, s így elég ideje maradt az önképzésre, olvasgatásra, festegetésre, próbáinak folytatására s a jobb társaságokba járni.

¹ *Juris prudentia practica, seu commentarius novus in jus hungaricum.* Budae, 1745; három köt. Számos kiadást ért Egerben, Nagyszombatban 1748–1795-ig és sokáig kézikönyvül használták.

Amint Kazinczy főnökével együtt egyik őszi délután Kassáról Buzita felé utazik, Nagydához közel érvén, szörnyű égháború keletkezik. Az ügyész szorongva ül kocsijában, míg patvaristája vidám, pajzán tréfát űzve a kocsissal, gyönyörködve nézi a „szokatlan ’s félelmes, de nagy scenát”. Szakad a zápor, s a villámok körülcikázzák a láthatárt. Ha az ifjút főnöke iránti köteles tisztelete vissza nem tartja, hangos nevetésbe tör ki annak rettegésén. Egyszerre csak nagyot csattan az ég, s a villám az utasok előtt csap le. Kis vártatva, midőn az ügyész és patvaristája folytatják útjukat, Milecz a kiállott félelemtől egyre azt hajtogatja: hátha őket éri a villám... Mi szükség, szól Kazinczy, folyvást csak azon töprengenünk, hogy hátha minket ért volna; inkább azt forgassuk eszünkben, hogy nem ért, s adjunk hálát az isteni Gondviselésnek; mert – úgy mond – „mikor lehet, örülni kell ’s tőrni panasz és jajgatás nélkül, a’ mit meg nem változtathatunk”.

E józan életbölcselet egyik kulcsa Kazinczy emberi jellemének, s ezzel könnyen megérthetjük rendkívüli viszontagságaiban tanúsított férfias magatartását, szívós türelmét. Mintha csak azt hirdetné, hogy bár eszközök vagyunk az isteni kézben, az okosság szava mégis arra int, hogy a veszedelmet kerülni igyekezzünk, s ha ki nem kerülhetjük is, nem szabad kétségbeesniünk, hanem a Gondviselés bölcs rendelkezéseiben meg kell nyugodnunk, mert azok ellen tusakodni a legnagyobb esztelenség. Ez a felfogás az alapja vallási meggyőződésének, s már szilárdan él benne, mielőtt a deizmusról olvasott s élettapasztalatai rávezették volna. Az öntudat parancsának, még ha téves is, engedelmessé kell, ezt tanította Szentgyörgyi István,² s Kazinczy korán megtanulta a világ kútfejéről való vizsgálgóást. Különösen még teológiai ismeretei élénkek voltak, sohasem tért ki az oly kérdések taglalata elől, amelyek az Isten és a lélek fogalmának tisztázására vonatkoznak. Milecz mellett erre azért is gyakran nyílt alkalma, mert az ügyész, midőn Tornán tartózkodott, a község plébánosát, Hajnalkőy Jánost minden ebédjénél és vacsorájánál vendégül látta, s nem egyszer tárgyalt vele hasonló kérdéseket. A művelt pap, aki tanulmányait Rómában végezte, Homérosz magyar fordításához is hozzáfogott, segítségül vévén a deák, olasz és francia fordításokat; de a munka nehézsége, vagy talán egyéb elfoglaltsága miatt fáradozása sikertelen maradt.³ A francia nyelvet annyira elsajátította, hogy legtöbb művét ezen írta. Kazinczy legott fölismerete nagy műveltségét, s minden valószínűség szerint a fordítás elveire nézve is okulást merített a vele való társalgásból. Hajnalkőy nem szívesen ereszkedett a teológiai kérdések mélyére, s „enyelgással igyekezett kifejezni magát a’ vitából”. De nehéz volt Milecztől szabadulni. Így aztán a plébános sarokba szorította. Kazinczy, akinek csak külön engedelem mellett volt szabad a vitába elegyednie, megkérte az ügyészt, hogy ő felelhessen. A plébánosnak csak elállt szemé-szája, midőn a húszéves patvaristát hallotta, mint szórja a bibliából vett idézeteket felfogása támogatására, s ő maga kérte az ügyészt: eresse hozzá patvaristáját beszélgetni, ha ráér.

Kazinczy már másnap él a kapott engedéllyel, s megértvén a plébános, milyen tanulmányokat végzett, éppen a legfontosabb kérdést veti föl, amely a protestáns ifjút elsősorban érdekli. Kazinczy a praedestinatio kérdésében megindult vitában elveszti a csatát s ezzel együtt lelki nyugalmát is. Hitbeli meggyőződésének ez erős ostroma felzaklatja egész valóját; de azok közé tartozván, akiket az ellenérvek huzamos gondolkodásra készítenek, be-

² Kazinczy *F. Lev.* III. köt. 35. 1.

³ *Magyar Hirmondó* 1782. évf. 26. (ápr. 3-iki) szám. Feltűnő, hogy Kazinczy az alább említendő vita tárgyát a *Pályám Eml.* kiadott példányában elhallgatja, a kiadatlan példányok egyikében világosan mondja ezt; 1. Toldy F. id. m. 36. 1.

zárkózik szobájába, s térdre esve könyörög Istenhez: ne vegye el tőle kegyelmét, s ne engedje Sz. Pál tanításától eltérni. Nekiül a fölvetett kérdés, vallása védelme kidolgozásának, nem azért, hogy a plébánosnak megmutassa, hanem hogy számot adhasson önmagának: mit kell hinnie, s hogy önmagát megnyugtathassa. De szinte elijed, mikor észreveszi, hogy amit Sárospatakon tanult, nem mind állja ki mostani bírálatát, s írását tűzbe dobja. Ha nem mondaná is, elképzelhetnők: mily mély örvényt kell meglábolnia, midőn mindazon alapok, amelyeket vallásos atya nevelése s az iskola raktak szívébe, ingadozni kezdenek, s éppen a gondolkodó ész előtt nem tudnak szilárdul megállani. Elképzelhetnők, hogy e lelki tusakodás a heves ifjúnak minden addigi meggyőződését kockára veti, s úgy hiszi, hogy immár választania kell a között, amit beléneveltek, s a között, amit értelme sugall. A tekintély megtagadnia neki, aki annak tiszteletében nőtt dadogó gyermekkorra óta, egymagában is keserű próba. A kétségbeesés, a bódulás környékezi. S bár a derék pap, aki megsejti az ifjú lelki háborgását, későbbi együttlétük alkalmával tudatosan kerüli a vallás kérdéseinek bolygatását, az ifjú patvarista mindaddig nem lel nyugalmat, míg el nem panaszolhatja küszködését volt kedves tanárának, Szentgyörgyi Istvánnak.⁴ „A' tiszteletes és bölcs ember – írja – mosolygott magában, de komolyságát elővévén, intett, hogy kételkedjem minden felől még a' Legszentebb felől is, abban az esztendőben vagyok, a' midőn azt tehetem már, de ne soha, soha az Istennek és az igaznak tartozott forró tisztelet nélkül. Ha azt teszem, bizonyosan oda jutok, a' hová eljutnom kell.”

Szentgyörgyinek ez intelme lassanként visszaadja lelki nyugalmát; de a belé oltott vallásos érzés, meg a mind egyre erősbülő értelmi világosság közti ellentétek vagy húsz évig nem csillapodnak le teljesen, s még nem egyszer meg kell vívnia a hit és kételyek harcát, míg egészen ki nem alakul felvilágosult vallási meggyőződése. Hajnalkőy Jánossal való társalgásának lehet részben tulajdonítani, hogy vallásos érzéseinek felekezeties árnyalatai hovatovább elmosódnak, s hogy a francia felvilágosodás főképviselőinek munkáiból⁵ kezdi megalkotni a világpolgár eszményi felfogását, amely pályájának első felében annyira uralkodik egész működésén.

Kassán, a Fölvidék e nagy múltú városában, a művelt társadalmi formák közt Kazinczy egyéni jellemének fejlődése határozottabb irányt vesz. Lobbanékony hevét a társaságban tanúsított simulékonysága mérsékli, vitatkozó élességét a komolyabb elmélkedés szelídíti, s egész modorát érzékeny szívének nemessége alakítja. Szellemi tehetségei is megtalálják azt az utat, amelyen haladva már föltünedeznek előtte jövő pályájának körvonalai. A könyvek iránti szeretete minden helyet szemügyre vesz, ahol csak megfordul: miféle könyveket szerezhet meg a jobb családoktól vagy néha a könyvkötőnél, mivel akkor Kassán még nincs könyvkereskedő. Így jut Bürger és Hagedorn költői munkáihoz, Gleim és Jacobi levelezéséhez; de ami mindennél fontosabb reá nézve, itt szerzi meg Gessner idilljeit, amelyeket nemcsak mohón olvas, hanem egyszersmind fordítani is megkezdi, sőt mintája szerint megpróbál eredetit is írni versben és prózában. E kísérletei ugyan elvesztek, valószínűleg Kazinczy készakarva megsemmisítette; azonban semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy már ekkor kezdi beleélni magát abba a romlatlan természeti világba, amelyet Gessner rajzol, s amely az érzékeny ifjú szíveknek olyan kedves menedéke a század második felében. Termé-

⁴ A *Pályám Eml.* kiadott és kiadatlan példánya itt is nagy eltérést mutat; 216. l. Toldy F. id. m. 36. l.

⁵ Hajnalkőy Jánosnak 1780. máj. 29-én hozzá intézett leveléből bizonyosnak látszik, hogy Kazinczy már ekkor olvassatta ezeket. *Lev.* I. köt. 18. l.

szettől fogékony lelkét Gessner idilljei teszik még fogékonyabbá, s tartják vissza az ifúság oly mulatságaitól, amelyek vajmi káros következással járnak. „Ó képzette szívemet – írja Kazinczy –, mely édes tanításait kimondhatatlan készséggel szopta.”⁶ Amint ez idillek fordításában előrehalad, örvendve tapasztalja, hogy Gessner „írásának módját” is alkalmazsint elsajátította. Legelőbb Az első hajós fordításával tesz kísérletet, s közben Wieland Diogenesével, amelyet már régebben ismert.

E próbáit oly mester ítélete alá szerette volna bocsátani, aki tanáccsal lássa el, kétségeit eloszlassa, s ösztönt adjon neki a munka folytatására. Mert mióta Bessenyeitől, majd aztán Baróti Szabótól első kísérleteire javallást nyert, a bírálóat szükségét annál inkább érezte, minél inkább hajtotta a vágy tehetségeinek gyakorlására. E szükségérzet együtt fejlődik benne a munka ösztönével már akkor is, mikor úgy szólván semmit sem tud még az irodalmi bírálóat igazi fontosságáról. Mintha sejtene, hogy az írói működés csak úgy űzhető sikerrel, ha nem csupán kedvtelés sugallja, hanem egyszersmind a hozzáértők javallása is irányítja. Amit később minden sora leírásánál szem előtt tart, hogy mit ítélnék arról barátai, már most is élénken érzi a bírálóat szükségét, mind azért, hogy valami tétveg irányba ne térjen, mind azért, hogy munkaösztone bátorítást nyerjen. Így keresi föl a kassai evang. német papot, Szontagh Sámuel, akiről hallotta, hogy Podmaniczky József báróval együtt Göttingát is megjárta, s alkalmasint magyarul is jól ért. A pap szobájának falán legott szemébe tűnnek a német írók képei Bause metszetében. Itt látja Gessner Salamon és Haller Albert, Hagedorn és Lessing, Gellert és Zollikofer, Ramler és Uz arcképeit; de megütközéssel hallja, hogy a pap Lessinget a kereszténység veszedelmes ellenségének állítja, miből Kazinczy azt sejtí, hogy aligha jó helyen jár, ha Szontaghban elfogulatlan bírálóat keres. De a pap is csodálkozva érti, hogy az ifjú patvarista írói kísérletekkel foglalkozik; hanem aztán készséggel megmagyarázza a német szövegek nehezebben érthető részeit, a szokatlanabb szerkezeteket és szólásmódokat, amit Kazinczy hasznára fordít ugyan, bárha főcélját, hogy próbáiról ítéletet halljon, el nem érheti.

Csalódottan vesz búcsút Szontaghtól, de reméli, hogy amit ennél hiába keresett, régebbi buzdítójánál, Baróti Szabónál megtalálhatja. A vezér irányító tanácsa után eseng, s azt hiszi, hogy ha Baróti Szabó felolvassa előtte verseit, annak költői tüze őt is megkapja. De Kazinczy itt is csalódik. A vélt mester nem úgy fogadja, mint a lelkes tanítvány várja. Bizonyos hideg tartózkodás nyilatkozik szavaiban, amit Kazinczy annál feltűnőbbnek talál, minél biztosabban számított leveleinek meleg s őszinte hangja s a Kenyeres Józseftől küldött üzenete után a szíves fogadtatásra. Különösen zokon esik Kazinczynak, hogy az általa bálványozott Gessner felől is minden érdeklődés nélkül szól, sőt csodálkozik, hogy magyar ifjú mit tudhat szeretni a német idillekben. Épp az ízlésnek ez az ellentéte magyarázza főleg, hogy Kazinczy „olly fásnak” találja maga iránt a hírneves embert, s nem tudja megítélí: tiszteletből bánik-e vele ily hidegen, vagy „mivel egy kis testű fiúcskához leereszkedni poétái méltóságához illetlennek tekinti”. E tapasztalatán okulva csak ritkán látogat hozzá, de bizonyos tiszteletet folyvást megőriz működése és személye iránt, s ez a tisztelet néhány év múlva mégis közelebb vonzza első mesteréhez.

Azonban az akkori magyar művelődés tényezői közt semmi sincs, ami Kazinczy figyelmét annyira magára vonná, mint az első magyar hírlap, a Rát Mátyás Magyar Hírmondója, mely 1780 elején indul meg, s Kazinczy rendkívüli érdeklődéssel olvasgatja. Oly erős hatást

⁶ 1782. júl. 4-én Szánthó Jánoshoz írt lev. *Fővárosi Lapok* 1897. évf. 80. sz. (L. a *Pótlék-kötetben* is.)

tesz rá a győri evang. papnak a magyar műveltség emelésére törekvő vállalata, hogy évtizedek múlva is úgy emlegeti őt, mint nemzetünk igazi Prometheusát,⁷ mert csak innentől fogva ébrednek a közönybe sülyedt nemzet, s kezd némi érdeklődéssel fordulni nem anynyira a közügyek, mint legföltettebb kincse, a tulajdon anyanyelve felé. Rát Mátyás közel négy évet töltött Göttingában, s bizonyára ott fogamzott meg benne a szándék, hogy a német időszaki sajtó mintájára magyar hírlapot szerkesszen. Nem mintha nem lett volna előzménye hazánkban. Ismeretes, hogy latin és német nyelven már jó ideje szerkesztettek nálunk is hírlapokat; de ő igen jól tudta, hogy nemzetünket elsősorban csak anyanyelvén írott lap vezetheti a műveltség bizonyos fokára, mert még fülébe hangozhattak Besse-nyeinek a Magyarságban prófétaí lélekkel mondott szavai, hogy csak annak a nemzetnek van jövője, amely anyanyelvén közli gondolatait s műveli a tudományt. Rát Mátyás törekvését a magyar művelődés történetében Kazinczyn kívül újabban Szinyei József méltá-nyolja.⁸ Akik a XVIII. század vége felé megindult irodalmi mozgalmakról szót tesznek, alig veszik észre, annál kevésbé jelölik ki az őt megillető helyet irodalmunk történetében. Pedig az ő vállalata bármily kezdetleges is, hatalmas tényező csírát ülteti termékeny talaj-
ba. Egy férfiú, születésére nézve német, de érzelmeire tiszta magyar, szerény polgári száрма-
zása, de tanult, világlátott; nem érintkezik a magasabb körökkel, de lelkesül a magyarság
haladásáért, midőn elhatározza, hogy oly téren kísérli meg erejét, amelyről meg van győ-
ződve, hogy nagy szolgálatokat tesz hazájának. Tudja, hogy más országokban maga a kormá-
ny alapítja az első hírlapot; de azt is tudja, hogy nekünk magunknak kell az efféle mű-
veltségi eszközről gondoskodnunk, s megelégszik, ha igyekezetét az idegen kormány nem
gátolja. Bizony kisszerű és gyarló ez a Hírmondó, mint minden következő társa; hogy vala-
mi tervszerű szerkesztése, valami meghatározott rovatféléje legyen, arról szó sem lehet; de
mindjárt kezdetben több mint 300 előfizetője lévén, némi olvasó közönséget csoportosít
maga körül, amely bár alig észrevehetőleg, de mégis évről évre gyarapszik. A Magyar Hír-
mondó hiteles, bizonytalan és költött dolgokat soroz egymás mellé, de e sorrendet akár-
hányszor megváltoztatja, s Hazánkbeli történetek címmel az ország minden részéből közöl
oly tudósításokat, amelyeket ismeretterjesztő közleményeknek mondhatunk; vagy a Tudo-
mánybeli dolgok rovatában oly apró cikkeket, amelyek az iskolákról, a régi és új könyvek-
ről, a föld gyomrában talált régiségekről szólnak. Előre tiltakozik a szerkesztő azon gyanú-
sítás ellen, mintha egész lapja csak valamely külföldi lap fordítása lenne. „Ilyen tsekély
szándéka – úgy mond – soha nem volt annak, a’ ki ezen írást magára vállalta, ’s maga jelen-
ti, hogy szégyenlené affélével az időt tölteni és Hazája fiainak jobb munkával nem kedves-
kedhetni.”⁹ Jobbára csak a külföldi eseményekről való tudósítást fordítja a német hivatalos
lapból, de minden sorát igyekszik a magyar olvasók értelméhez alkalmaztatni. A hazai ese-
ményekre vonatkozólag kérve kéri a tudós hazafiakat, ne sajnálják azokat vele közölni,
hogy az egész nemzetnek tudtára adhassa. Nem egyszer mentegetőzik amiatt, hogy csak
szomorú híreket közölhet; de vigasztalja az a gondolat, hogy az ilyenekből még többet
okulhat az olvasó, mint a kellemes hírekből.

Aki Magyarországnak akkori politikai állapotáról akarna tájékozódni Rát Mátyás hír-
lapjából, nagyon megcsalódnék; de aki közművelődésünknek imitt-amott felbukkanó je-
lenségeit nyomozza, számtalan adatot talál céljára. Irodalmunk, nyelvünk művelése annyi-

⁷ *Pályám Eml.* 218. l.

⁸ *Figyelő* VIII. köt. 161. s. köv. 1.

⁹ Uo. 166. l.

ra főgondja, hogy minden kínálkozó alkalmat megragad a fogékonyság fölkeltesére. Buzdít és lelkesít, de egyszersmind bátran fölleplezi mulasztásainkat, hibáinkat, sőt szemrehányást tesz elmaradottságunkért. Midőn arról tudósítják, hogy Lugoson műkedvelő ifjak német színielőadást tartottak, nem tudja elnyomni magyar érzését, hogy bár magyar nyelvű előadásról közölhetne hírt, amely Lugosnak követelné azt a dicsőséget, hogy „ottan kezdettek legelsőbben elég személyű valóságos magyar komédiákat játszani”.

S még egy nagy érdeme van az első magyar hírlapnak. Az, hogy először próbálja az ország különböző részein szétszórva élő magyar írókat közelebb hozni egymáshoz. Az ifjú Kazinczy legott megsejti a vállalat ebbeli fontosságát is, és talán senki sincs az országban, aki mohóbb vággyal vegye kezébe minden egyes számát, mint ő; s talán senkiben sem ébreszt termékenyítőbb gondolatokat, mint őbenne. Hiszen körülbelül Ráttal egy időben Kazinczy is a Magyar műzsák almanachja című verses gyűjtemény kiadását tervezi,¹⁰ midőn még kísérleteit csak azok ismerik, akikhez tanácsért vagy útbaigazításért fordul. S ha Rát Mátyás nyelvében, stíljében talál is némi nehézséget, darabosságot, van ítélőképesége, hogy ezen fenn nem akad, sőt rossz szemmel nézi, aki Rát úttörő munkájában csak a nyelvhibákat latolgatja.

Kazinczy e vállalatnak épp a közművelődésre teendő nagy hatását veszi észre mindjárt kezdetben, mintha neki már most elevenebb érzéke volna a nemzeti fejlődés sok nemű hiánya iránt, mint a legtöbb érett korú társának, s mintha az eszmesúrlódásnak a haladás előkészítésében játszó szerepéről később kialakult véleménye már ekkor jelentkezett volna. Az izgató munka értékét nemcsak fölismeri, hanem lelkesedik is érte és általa. A merész kezdő elszántsága a példa vonzó erejével ragadja meg, hogy követésre bírja, s más eszközökkel ugyanazon célokért küzdjön, mint amelyeket Rát Mátyás maga elé tűzött. Nem hisszük, hogy tévednénk, midőn Kazinczy izgató munkájára az első hatalmas ösztönt itt keressük. Elhatározása, célja, eszközei még csak homályos körvonalakban nyilatkoznak, de rendkívüli készsége már bontogatja szárnyait, s ifjú lelkesülését már ugyane pálya dicsősége ihleti. E lelkesülést természetszerűleg erősíti a 21 éves ifjú szerelmi hevülése, amely szintén abba a képzleti világba csalogatja, hová olvasmányai vezetik.

Kevés idő múlva azután, hogy Kazinczy Kassára költözik, a folyosón sétálván, a szomszédház folyosóján „egy igen fiatal, Gratia-növésű, igen szép arcú leányt” pillant meg, aki anyja mellett könyököl, s nézi, mint szitál az eső. Kazinczynak nagyot dobban a szíve, s önkénytelenül meghajtja fejét a leány előtt. A leány és anyja viszonzózzák a néma köszöntést, s eltűnnek. Kazinczy sóvárogva lesi az alkalmat, hogy a leányt ismét láthassa, de jó ideig hiába. Végre több hét múlva meghallja az anya szavát, beszédbe ereszkedik vele, s engedélyt kér, hogy náluk tisztelegjen. Így szövődik a szerelem közte és a leány, Rozgonyi Erzsike közt. Gyakran ábrándoznak egymás mellett; de a leány a heves ifjú ölelései közt is józan marad, mivelhogy „lelke tiszta vala, mint az ég, melynek színét szemében viselte”. Hanem e látszólagos józanság erős szenvedélyt takart, mert Rozgonyi Erzsike szinte véglehetőleg megőrizte Kazinczy iránti szerelmét; soha nem ment férjhez, noha maga a Kazinczy család is nemcsak tudomást szerzett az ifjak közti eszményi viszonyról, hanem szívesen látta volna, ha azt a házasság véglegesíti.¹¹ Látni fogjuk alább, miféle szerepe van Rozgonyi Erzsikének

¹⁰ Uo. 170. 1. és *Magyar Hirmondó* 1782. évf. 26. (ápr. 3-iki) sz.

¹¹ Erre enged következtetni Kazinczynak anyjához 1803. aug. 27-én írt levele. *Lev.* III. köt. 83. 1.

abban, hogy a fogoly Kazinczy édesanyjával és testvéreivel a külföldi börtönök falain át is levelezhet.¹²

Az ábrándos hevüléseknek az ősz vetett véget, midőn Kazinczy október 18-án elköltözik Kassáról. Pár hónapot valószínűleg anyja mellett tölt s nyilván öccsére, Dénesre vár, hogy vele együtt mehessen Eperjesre. Amíg ti. Ferenc Kassán időz, Dénes Bodrogkeresztúrtban Major Zsigmond mellett szerez gyakorlatot,¹³ s a család úgy tervezi, hogy a testvérek együtt folytassák törvénygyakorlatukat. Ehhez képest a két testvér 1781. január 11-én érkezik Eperjesre, hogy a Kerületi Táblán Toperczer Zsigmond ügyvéd oldalán gyakorolja magát a törvények ismeretében; s mivel az ügyvédnek több patvaristája volt, mint póre, ezek aszerint használták idejüket, amint nekik tetszett. Dénes tehát táncmestert keres, Ferenc pedig festőt, aki eddigi kísérleteit megvizsgálja, s útmutatást adjon az olajfesték készítésére s használatára. Kramer, Eperjes egyetlen festője, azonban, aki apja révén ismerte¹⁴ a Kazinczy családot, meglátván Ferencnek Le Brun után tussal festett képeit, legott kinyilatkoztatja, hogy aki már annyira vitte, annak ő nem adhat leckéket. Így Kazinczy kénytelen ismét mester nélkül folytatni próbáit a képművészetben és költészetben egyaránt.

Csupán a véletlen segíti, hogy ismét egy nagy lépést sikerül tennie a német irodalom tanulmányozásában. Egy fiatal menekülttel hozza össze a sors, aki örült, hogy könyveit jó áron eladhatta neki; Kazinczy szintén örömmel vette meg, kivált, hogy köztük találta Wieland néhány művét. Német olvasmányaiából tökéletesen elsajátítja e nyelvet, s hogy a beszédben is hasonló gyakorlottságra tehessen szert, a protestáns lelkész látogatja, míg aztán egy leánnyal való újabb ismeretségének e részben legtöbbit köszönhet.

Steinmetz katonaorvos leánya, Anna, aki özvegy édesanyja oldalán az ifjúság tavaszát éli, egy időre elhomályosítja Kazinczy lelkében Rozgonyi Erzsébet emlékét. Kazinczy ismét lángra gyullad, s lángot gyújt Ninon (ahogy a leányt nevezi) szívében, akinek szépsége, ritka műveltsége s nemes gondolkozása az őrangyal védpajzsát tartja az ifjúsággal vele járó s az erkölcsi érzéket is akárhányszor megmértelyező veszedelmeknek. Kazinczy aggkorában is hálásan emlékezik róla.¹⁵ Ifjúsága áldott geniusának mondja, ki nélkül ő is beleesett volna azon kelepccékbe, amelyeket sokan nem tudtak elkerülni. Lefesteti magát számára. Steinmetz Ninon ismerteti meg Miller Siegwartjával, amelyet Kazinczy épp úgy megszeret, mint Gessner idilljeit, s épp annyi hatást tulajdonít neki abban, hogy szíve ártatlanságát, tiszta erkölcsi érzékét megőrizhette s „mind világi, mind mennyei boldogságát” munkálhatta, mint az idilleknek.¹⁶

Miller János Márton ulmi lelkész és tanár érzélgős regénye, amely Goethe Wertherének csekélybecsű utánzata, öt évvel azelőtt (1776) jelent meg. Nemcsak a németek, hanem a mi ősapáink és anyáink is édes könnyek között olvasták, és Siegwart példájára gyakori sóhajok közt panaszkodtak a holdvilágnak igaz vagy képzelt szerelmi bánatukban. Azt hitték ugyanis az olvasók, hogy Miller a főhősben mintát akart adni: miképp kell élni és szeretni, mintha azt tanította volna, hogy az ifjak azért élnek, hogy szeressenek, egymásnak hízelegjenek, egymást bálványozzák, megvetvén minden földi kötelességet és munkát. Millernek szemére is vetették ezt bírálói, akinek fájt, hogy szándékát így félreértették. Pedig – úgy

¹² Rozgonyi Erzsébet nézve I. Toldy F. id. m. 34–36. 1.

¹³ *Pályám Eml.* (Abafi L. kiadása) 257. 1.

¹⁴ Ez festette ti. Ferenc atyját és anyját, sőt magát Ferencet is négyéves korában.

¹⁵ 1822. márc. 13-án Ráday Pál grófhhoz írt levelében. *Lev.* XVIII. köt. 47. 1.

¹⁶ L. e. fejezet 6. számú jegyzetét és a M. Tud. Akad. könyvt. Vegyesek 8r. 3. sz. kéziratát.

mond – ő csak a szerelem hatásának hű képét rajzolta, jótékonyat és veszedelmezt, amelyet az érzékeny szívben előidézt. S nem veszi észre a szerző, hogy hősenek beteges érzékenységekben sem igazság, sem erkölcsi tartalom nincs, s így az író akarata ellen is romboló hatással kellett lennie a tapasztalatlan ifjúságra.¹⁷ „Hányszor hullattak szemeim elgyengülésemben – írja Kazinczy – olyan édes tseppeket írásodra, áldott Müler! mellyeken az engemet sírni látó Angyalok örömeiben talán magok is sírásra fakadtak.”¹⁸

Hozzá is fog lefordításához, amiről nem késik tudósítani Millert, aki nagy örömmel hallja az ifjú magyar író tervét, s azt reméli, hogy műve épp oly gyönyörűséget okoz a magyar ifjaknak általában, mint Kazinczynek és kedvesének, s épp oly nemes érzelmeket gerjeszt bennök, mint a németekben. De azt óhajtja, hogy Kazinczy a fordítás előszavában rámutasson a szerző valódi célzatára, s tiltakozzék annak elferdítése ellen.¹⁹ Vajon teljesíti-e Kazinczy a német író kérelmét, ha fordítását kiadhatja? Oly kérdés, amelyre nem válaszolhatunk, mivel Kazinczy a fordítást megsemmisítette. De annyi bizonyos, hogy az ő szívét is betegessé tette Siegwart érzélgése, s nevelte az idillek ebbeli hatását. Csak egy tekintetben vette hasznát, hogy ti. együtt olvasván azt Ninonnal, a német beszédbe kellően belegyakorolta magát. Ha nem találkozik vele, majd mindennap ír hozzá, ami aztán a kifejezésbeli könnyűséget is vérévé teszi. Ennek köszönheti, hogy – amint Prónay Sándor b. ítélte – a Kálvin-vallásúak között ő tudott legjobban németül. „Eperjesen töltött másfél esztendejének ez vala minden haszna.”²⁰ Szerelmi ömledezései közt hallja Ninontól először Klopstock nevét is, akinek vallásos eposzát szeretné olvasni, de Eperjesen meg nem kaphatja. Mindössze annyit tud meg Hellner Illéstől, egykori késmárki tanítójától, hogy Klopstock „pipacszín frakkban jár, csillogó gombokkal ’s illatozva Arabiának minden szereitől”. Amint később Kazinczynek alkalma nyílik, legott megszerzi a Ninontól annyira magasztalt eposzt, s egyik legmélyebb hatású tanulmányává teszi.

Kazinczy e szerelmi ábrándozásaira mindig mint valami szép álmra emlékeznek. Itt és ekkor éli életének „legtündéribb” korszakát. Az említett művek olvasása, ifjú szíve gerjedelme s a táj elragadó festőisége mind a képzelet világába vonja. Ide járulnak azok a szomorú történeti emlékek, amelyek a kegyetlen Caraffa működését körülveszik. A szelíd öröm és méla ború e hullámzásai annyira betöltik szívét, hogy midőn távozásával ez új lánc is megszakad, jó ideig nem nyílik meg senkinek. Ez a szerelmi hevülése sem marad titokban a család előtt; László öccse is érdeklődik „a legszebb eperjesi leány” iránt,²¹ de a nagyratörő ifjúnak valószínűleg gazdagabb leányt szánnak. S mint az egész család, László sem akar

¹⁷ Miller levele Kazinczyhoz 1782. ápr. 6-ról; *Lev.* I. köt. 33–34. 1.

¹⁸ L. a 6. számú jegyzetet.

¹⁹ L. a 17. számú jegyzetet.

²⁰ Toldy F. a *Pályám Eml.* egyik kiadatlan példánya nyomán id. m. 39. 1. elmondja, hogy Kazinczy egyszer hiába keresvén a leányt otthon, néhány sort vet papírra, s a leány dolgozóasztalkája fiókjába rejti:

Ninon sieht dieses Blatt, und lächelt froh es an:
Vielleicht – o welche Götterlust! –
Vielleicht drückt sie’s an ihre Brust!
Götter! lasst mir den süßen Wahn,
Das höchste Glück auf eurer Erde,
Und macht, dass ich diess Blatt jetzt werde!

²¹ 1782. máj. 3-iki lev. *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 26. 1.

már másfél év múlva róla tudni sem.²² Ninon is hamarosan belenyugszik a változhatatlanba, és Keczer Györgynek nyújtja kezét, aki Kazinczyval egy időben versenyzett érte.²³

II.

Kazinczy elhagyja Eperjest. – Pesti patvarista. – Az idillek fordítását javítja. – Buda és Pest társadalmi és tudományos élete. – Az egyetemi könyvtár. – Ismeretsége Orczy Lőrinc báróval, Teleki József gróffal. – Ráday Gedeon; rövid jellemzése. – Mi vonzza hozzá Kazinczyt? – Kazinczy sokat köszönhet a Ráday-háznak. – Nem merül el a közönséges ifjak szórakozásaiba. – Milyennek tartja a szabadkőművesek társaságát?

Kazinczy július 2-án hagyja el Eperjest, s mintegy másfél hónapot Alsóregmecen tölt anyja és testvérei körében. Még nincs 23 éves, de a későbbi nagybuzgalmú igazgónak egy pár jellemvonása már feltűnően nyilatkozik benne. Nemcsak szereti azokhoz kapcsolni magát, akik irodalmi működésükkel hírnevet szereztek, hanem egyszersmind saját terveiről is felvilágosítani őket; nemcsak új barátokat szerez, hanem egyszersmind azokat a magyar művelődés ügyének részeseivé avatni is törekszik. S ami fő, igazgatásainak legfőbb eszköze, a levelezés, már ekkor szenvedélyévé válik. Eperjesen és otthon pihenőóráit az önismertet nehéz kérdései foglalkoztatják. Vizsgáló tekintetet vet önmagára, fejledező tehetségeire, s jövődő pályájának feladatait fontolgatja. Úgy érzi, hogy nagyobb hivatása van, mint az átlagembereknek. És nemes büszkeséggel táplálja azt a reményt, hogy hazájának, sőt az egész emberiségnek díszé lesz. Ezért igyekszik magát az érdemesekhez csatolni, s ezért igyekszik már most jelét is adni nemcsak törekvéseinek, hanem egyszersmind hivatottságának is. Hogy Gessner idilljeinek és a Siegwartnak a fordításába kezd, arról siet a magyar közönséget tudósítani,²⁴ hogy „azon fordításból való örömet el ne kapja valaki előle”. Nem annyira dicséretre vágyik, mint inkább saját munkaösztöne sarkallja, hogy olyan jó barátokat szerezzen, akik „minden színesség nélkül forróan és állandóul” szeressék.

Ily gondolatok s tervek érlelődnek benne, s Török István volt sárospataki tanítója útján, aki ezidétt Németországban tartózkodik, óhajt ismeretségébe jutni azon két mű szerzőjének, amelyet legjobban megkedvelt, s amelynek szebb helyeit a gyakori olvasás után könyv nélkül is tudta: Gessnernek és Millernek. Mind a kettőt fölkeresi leveleivel, s mind a kettőnek elmondja a fordításra vonatkozó terveit. Így aztán, midőn 1782 augusztusában anyjával és Dénes öccsével Pestre utazik, hogy törvénygyakorlatát folytassa, egyszersmind az a remény is sürgeti, hogy Pesten új kiváló emberekkel ismerkedhetik meg, s tudománysozójának is áldozhat.

Pesten Bernáth József vette patvaristái közé, és szeptember 21-én, aznap, midőn protestáns ifjakat először eskettek föl a Kir. Táblához, esküdtött fel ő is Sághy Mihály ítélőmester mellé, noha sem neki, sem Dénes öccsének nem volt szándéka ügyvédi, hanem csak vármegeyi szolgálatba lépni. Tulajdonképpen céljuk csak az volt, hogy „a dolgok menetével” megismerkedjenek. Nem is valami nagyon törte magát a törvény tanulásával. Sokkal szíve-

²² Uo. 56. 1.

²³ Uo. és Toldy F. id. m. 38–39. 1. – 1811. szept. 1-jén halt meg. L. Sennovitz M. levelét, M. Tud. Akad. könyvt. Lev. 4r. 29. sz.

²⁴ L. a 6. sz. jegyzetet. Vö. a *Magyar Hirmondó* 1782. évf. 26. (ápr. 3-iki) számával, amelyben világosan mondja ezt, sőt a kiadás iránti szándékát is.

sebben olvasgatta az említett német költőket, s akiknek műveihez most juthatott, mint Klopstockot és a két Stolberg testvért. Amannak a Messiásából mindjárt megvette az 1781-iki szép kiadást, emezeknek és Bürgernek a verseit. A német irodalom akkori termékeiből mind többet megismer; olvasásvágya egyre mohóbban nyilatkozik s „egész napokat tölt elzárkózva szobájában” az újonnan kezébe jutott könyvekkel. De fordításait is folytatja; Siegwartot „a’ kedves leány’ emlékeért is”, az idilleket pedig, hogy mielőbb a közönség elé léphessen. Az idillekkel csakhamar el is készül, bár még folyvást és sokáig simítgatja. Ez év őszén már annyira jut, hogy még csak egyszer akarja összehasonlítani az eredetivel és Huber francia fordításával, hogy aztán Szilágyi Sámuel bírálata után 1783-ban Tratt-nernél sajtó alá bocsássa.²⁵ Mint egész életében, már ekkor is csak jó későre valósul terve, mivel dolgozómódjának az önbírálat páratlan szigorával követett aggodalmassága már most jelentkezik nála, türelmetlenekké téve felbízott barátait. S minél jobban megnyeri tetszését valamely mű, annál nagyobb aggodalmassága a fordításban s kiadásában. Gessner idilljein már 3 év óta dolgozik, de még mindég talál rajta igazítani valót, mert a munkának a lehető tökéletességet kívánja megadni. Műgondja, íme, már oly erős, hogy csak munkaösz-töne versenyez vele, s a dicsőség utáni vágya múlja fölül.

Ez a vágy, mióta Bessenyei levelét megkapta, egyre jobban csalogatja. Sejti, hogy ha csakugyan dísz akar lenni nemzetének, csak úgy szeresheti meg a boldogulás eszközeit, ha a kiváló emberek figyelmét sikerül maga iránt fölkeltenie. Érzi, hogy erre minden kínálkozó alkalmat meg kell ragadnia, s ezért pesti tartózkodását éppen ebben az irányban használja fel. Tudja, hogy az önművelésnek egyik leghatalmasabb rugója a jeles emberekkel való eszmecsere, és semmit sem óhajt inkább, mint hogy az akkori pesti művelt élet részese legyen.

Körülbelül tíz év óta Buda és Pest tudományos és társadalmi élete nagy változáson ment át. Buda már lassankint épülni kezdett a romokból; már állott a királyi palota, s otthont adott az egyetemnek, amelyet aztán József császár Pestre helyezett át. Pozsonyból meg a Helytartó Tanácsot és az Udvari Kamarát tette Budára. Itt voltak az igazságszolgáltatás legfőbb intézményei, s ezek együttesen új életre keltették nemzetünknek azt a tudatát, hogy Buda és Pest az ország fővárosai. Ez a tudat eleinte az ősi emlékekből táplálkozik, de lassan-lassan az egyetemre járó ifjak, a pesti vásárookra fel-felránduló kereskedők s az igazságot kereső ügyes-bajos emberek révén a való élet jelenségei is napról napra erősítik. A pesti medárdusi vásár, amelyen a legkülönfélébb külföldi iparcikkek is kaphatók, az ország minden részéből ide vonzza a lakosságot. A módosabb nemes amúgy sem mulasztja el, hogy időnkint Pesten meg ne forduljon, s kivált a Királyi és Hétszemélyes Tábla nyári ülészaka, mely összeesik a medárdusi vásárral, mindég nagyszámú nemesembert hívogat ide.

S mióta az egyetem Budán, majd Pesten van, tanárai némi tudományos központot alkotnak, mert a művelődésnek mégis a legtöbb eszközét itt található. Az egyetemen kívül a budai és pesti gimnázium szintén nevezetes tényezője a műveltségnek, s a tudós és hazafias érzésű kegyesrendiek közül mindég van a fővárosban olyan kiváló tanár, akinek működése szélesebb körökbe is elhat. S aztán a pesti könyvsajtók, ha nem is múlják fölül a pozsonyit, termékeiből az itteni vásárok többet elárúsítanak, mint bármely vidéki városéi. A nyolcvanas években már a nőnevelésre is gondot fordítanak, midőn a váci angol-kisasszonyok ide költöznek, akiknek rövid idő alatt mintegy 300 növendékük van. A társadalmi élet, igaz, még bölcséjében szendereg, irodalmi élete jóformán semmi, ebben nem egy vidé-

²⁵ 1782. okt. 19-én Gessnernek írt levelében *Lev.* I. köt. 38. 1.

ki város meghaladja; de midőn József császár a cenzúrát engedékenyebbé teszi, a legtöbb úgy nevezett röpirat itt jelenik meg. Hírlapja ugyan, az *Ofnerischer Mercurius*, már ekkor rég megszűnik, de a nyolcvanas években Kovachich Márton György itt indítja meg a *Mercur von Ungarn* című folyóiratot, amely a magyar szellemi törekvéseket ápolgatja. Színiészete pedig 1770-től fogva fejlődik, ha német is, minthogy Buda és Pest műveltsége, közgazdasági élete különben is majdnem egészen német. De régi hagyományai s újabbi fejlődése mégis e két várost avatták a későbbi nemzeti felbuzdulás színhelyévé, bármi messze volt is még az idő, hogy politikai központtá legyen.

Természetesen Kazinczy az önművelésre szolgáló eszközöket azonnal figyelembe veszi és felhasználja, kivált az egyetemi könyvtárt, amelynek termében Prónay Mihállyal, Nógrád vármegye későbbi főjegyzőjével köthet ismeretséget, s a tudományos élet nem egy jeles képviselőjét láthatja, mint Katona Istvánt, Schwartner Mártont, Prónay Lajos báró mentort és Dugonics Andrást, a legbuzgóbb magyar író, akinél senki sem érezte jobban a sivár jelen és dicsőséges múlt közti ellentétet. Éppen Prónay Mihállyal együtt az egyetemi könyvtárból kijövet találkozik a szegényes és furcsa öltözetű Kalmár Györggyel, a „pór zarándokkal”, aki nemcsak Nyugat-Európát, hanem Kis-Ázsiát is beutazta, s *Prodromus* című munkájában²⁶ mintegy 5000 magyar hexametert is írt. Kazinczy később a *Pályám* Emlékezetében jellemző rajzot festett róla.

Főuraink közül, akik hosszabb-rövidebb ideig Pesten tartózkodnak, kivált azokat látogatja meg Kazinczy, akikkel már, ha futólagosan is, találkozott, s akiknek midőn tiszteletét bemutatja, egyszersmind buzdítást is vár tőlük jövőre pályájára nézve. Másfelől pedig az ismeretszerzés olthatatlan szomja is ösztönzi, becsvágya is sarkallja, hogy a tekintélyes emberek köréhez csatlakozzék. Így keresi föl Orczy Lőrinc bárót, akit katonai vitézsége s író-tolla egyaránt híressé tett. Orczy a Kazinczy vármegyéjének volt ekkor főispánja s Bossányi Ferencnek egykori lovaglótársa, s ez a körülmény mintegy önként vezette az ifjú patvaristát Orczyhoz, aki őt figyelmére méltatta, s később is örömmel látta magánál tarnaörsi birtokán, ahol előtte verseit olvasgatta. Orczy „kis barátjának” szólította, ámbár maga sem igen volt nagyobb. Orczy jellemének két szép vonása tűnik Kazinczy szemébe: erős magyar hazafisága, mellyel Mária Terézia iránt mély tiszteletet és nagy áldozókézséget párosított, és józan, vidám bölceleti felfogása, mely a külföldi divat minden jelenségét üres hiúságnak tartotta, s a magyar ég alatti megelégedett, egyszerű patriarchális életet magasztalta, mint ahogy „eleven szikrázó kék szemei a’ legfehérebb homlok alatt boldog megelégedést mosolygottak”. Némi hasznát is veszi majd Kazinczy ez ismeretségének, midőn pályaválasztásról gondolkodik.

Teleki József gr. szintén megajándékozta figyelmével, amit legjobban kifejez azon körülmény, hogy László és István fiait a Kazinczyval való gyakori társalgásra utasítja. Így jut ismeretségébe Cornides Dánielnek, a gróf akkori könyvtárnokának, akitől Kazinczy sok becses történelmi adatot és tanulságot szerez. Megecsik, hogy amit Katona Istvántól és Schwartner Mártontól hall, Cornides bírálata alá bocsátja, így próbálván a történelmi kritika elemeit elsajátítani.

Mindezeknél azonban sokkal nagyobb hatással van Kazinczyra Ráday Gedeon, akiben határozottan mesterét tiszteli, s akinél csakugyan pályája elején senkinek sem köszönhet többet. Ráday nagyműveltségű főúr volt, az Odera melletti Frankfurtban végezte tanul-

²⁶ *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno (seu Hunno) Avarici. Sive apparatus criticus ad lingvam Hvngricam...* Posonii, 1770.

mányait, megismerkedett nemcsak a német, hanem a francia irodalommal is, próbákat tett a versírásban, úgy a klasszikus, mint a nyugat-európai költők versidomait utánozva, de egyszersmind a régi magyar Sándor-verset sem hanyagolva el. A külföldi irodalom ismeretével a régi magyar irodalom oly ismeretét párosította, melyhez fogható akkoriban nem igen volt. Becses könyvtárt örökölt apjától, II. Rákóczi Ferenc kancellárjától, s hosszú életén át folyvást gyarapította. Egész sereg magyar tudóst megbízott, hogy számára a régi irodalom termékeit kutassák. Erre fordította jövedelmének nagy részét. Felesége is osztozott e nemes szenvedélyben, amely annál fontosabb művelődéstörténeti jelenség, minél kevesebb magyar főúrnál akadunk ez idétt párjára. Nyilvános könyvtárról, az egyetemit kivéve, szó sincs még, a magánosok elzárják gyűjteményeiket. Ráday készséggel nyitja meg az öregebb s ifjabb írók előtt, sőt maga küldözgeti el a kért könyveket, s így teszi ludányi, később péceli kastélyát a szellemi élet némi központjává. Kazinczy nagy elragadtatással szól Rádaynak ebbeli tevékenységéről, amely az ő fejlődésére is jótékonyan hatott.

Már a 70-ik év körül járt, midőn Kazinczy az ő szorosabb ismeretségével dicsekedhetett, de lelkére nézve még elég ifjú volt ahhoz, hogy a fiatalabb írók lelkesülésében osztozzék, működésükben részt vegyen, vagy legalább tanáccsal, útmutatással szolgáljon azoknak, akik személyesen vagy leveleikkel fölkeresik. Különösen a régi magyar irodalom két kiváló alakjának volt nagy méltányolója, s műveiknek az ifjú írók előtt műértő magyarázója: Gyöngyösy Istvánnak és Zrínyi Miklósnak. Kazinczy az ő könyvtárából ismeri meg mind a kettőt, s ami fő, az ő ítélete alapján kísérli meg helyüket kijelölni a régi magyar irodalomban. Ráday márványemléket akart állíttatni nekik kastélya előtt, s azokra egy-egy hősi hatost vésetni. Gyöngyösyt ifjabb korában tanulmányozta, s verselésének hangzatossága, költői nyelvének szemléletessége s bája, valamint lírába olvasztott eleven színezése megkapta hevülékeny lelkét, s azon gondolkozott, hogy az Aeneist az ő modorában ülteti át nyelvünkre, ezzel akarván áldozni Gyöngyösy szellemének. Zrínyi eposzát meglelt, sőt hajlott korában magyarázgatta, s tanácsolta olvasását minden vele érintkező magyar írónak, folyvást magasztalva költői nagyságát mind a jellemzésben, mind a cselekvény alkotásában. A méltánylat esztetikai szempontjait mind a kettőre nézve ő emeli ki először s legalaposabban. Gyöngyösy műveit ki is akarta adni, szövegüket megjavítani s a költő életrajzát megírni; azonban mint annyi másban, itt is csak a szándéknál maradt. De hogy az ifjú tanítvány később Zrínyi eposzát csakugyan a magyar olvasók kezébe adja, ebben Rádaynak is nagy része van. Kétséges: vajon nála nélkül megismerte volna-e Kazinczy, s annak hirdette volna-e, aki valóban volt?

Kazinczyt azonban Rádaynak nemcsak művelt ízlése, nagy olvasottsága, fordításbeli próbái vonzották, hanem az a törekvése is, hogy leveleivel közelebb hozza a szétszórva élő s egymás működéséről sokszor mit sem sejtő írókat; hogy a magyar vers külalakját a nyugati költészet formáinak utánzásával gazdagítsa. Emellett az ember finom és gyöngéd modora, a férj példás hűsége, az atya gondossága s az alattvalók iránti nemesszívűsége sem kerülte el Kazinczy figyelmét. Meglátta benne szeretetreméltó gyöngeségeit is, amelyek jóságos lelkét nem érintették. Nemcsak írói jellemének fejlődésére volt Ráday feltűnő hatással, hanem az esztetikus felfogásának, a nyelv művelő szempontjainak kialakulására is, sőt az írók központosítására célzó igyekezetében, a nyugat-európai versformák művelésében is őt követte. Szabad idejének nagy részét körülötte tölti, könyvtárát kutatja, s a régi magyar és korabeli külföldi irodalom termékeit onnan tanulmányozza. Ráday nagy barátja lévén a játékszínnek, ritkán mulasztja el a színházba menetelt, s nem páholyban, hanem a földszinten, közel a színpadhoz foglal helyet. Kazinczy szorgalmasan eljár vele a német előadásokra, s feszült

figyelemmel hallgatja, amit mestere neki és a mellette ülőknek az előadás tárgyáról s a színészek játékáról műértőleg megjegyez. Kedvvel magyarázgatja a régi aesthetikusok tanításait a drámai hármas egységről, s mindarról, ami a játékszín körébe tartozik.

De Kazinczy nemcsak mint ifjú író, hanem mint a finomabb társalgás szelleme után törekvő világfi szintén sokat köszönhet a Ráday-háznak. Az ifjabb Ráday Gedeon, a királyi, majd a hétszemélyes tábla bírója s utóbb koronaőr, hasonlóképp szívesen látja magánál, s felesége, a ritka szépségű, szellemes, de büszke és nagyravágyó Fáy Zsuzsanna is a család meghitt barátjául nézi. Az ő társalgótermében a Ráday-ház rokonaival, a Teleki grófokkal, a Prónay és Podmaniczky bárókkal cserélhet eszméket. Ennek tulajdonítható, hogy aztán mind az írói, mind a közpályán való működését a felsőbb körök is figyelmükre méltatják, első munkáit, amelyek közkézre jutnak, érdeklődéssel fogadják, s az ifjú írónak tekintélyt kölcsönöznek, ami további haladását nem csekély mértékben megkönnyíti. Nem ok nélkül mondja Kazinczy, hogy „templomi érzéssel közeledtet” mindég ősz mesteréhez, akinek fia és menyje is úgy tekintettek reá, mintha előre megéreztek volna, „a mi egykor majd leszen”. Kazinczy évek múlva is ifjúsága legszebb emlékei közé sorozza a Ráday körében Pesten és Pécelen töltött napjait, amelyek oly jótékony hatással voltak reá mint íróra és emberre egyaránt.

Jóllehet Kazinczy csak a Királyi Tábla üléseinek idején tartózkodik Pesten, különben pedig Alsóregmecen: ebből az időből is keveset fordít a törvénygyakorlatra. A Királyi Táblának hites jegyzője ugyan, de érzi, hogy ennek vajmi kevés hasznát veszi, s csak a közfelfogásnak enged, amely szerint nemes ifjú másképp nem nyithat pályát magának. Viszont azonban a vele járó alkalmatlanság alól ő sem vonja ki magát, s bizonyos olyan szolgálatokat is teljesítenie kell, amelyek mai nap az inas kötelességei. Ha a sor rákerül, ő is kénytelen az ítélmester hintájának bakjára felállni, s ajtáját nyitni és csukni.²⁷ Nem panaszkodik emiatt, s e tekintetben éppen nem tartja magát kivételes személynek, noha egyébként nem osztozik pályatársainak rendes foglalkozásában, mulatságaiban. Korán megszokja a vele egyvívású ifjak gondolkozásmódját a magáéval összehasonlítani, s a mutatkozó különbséget hasznára fordítani. Akár otthon, akár Pesten tartózkodik, sohasem merül el a közönséges ifjak szórakozásaiba, de éles szemmel figyeli, kiben talál a saját világnézetéhez foghatóra. Mióta a francia felvilágosodás eszméi a belé oltott vallásos érzés szirtjeit ostromolni kezdik, elsősorban ebből a szempontból tekinti az ifjak társaságát s nézeteiket. Zemplén vármegyében olyanokkal ismerkedik meg, akik a világ bölcseinek hirdetik magukat – mint például Bulyovszky László, Szirmay Ádám –, s akiknek az Isten, örökkévalóság, erkölcs fogalmai „csak nevetkezésre való textusok asszonykáiak asztalainál”. Őket is megéri az új szellem, de egyszersmind le is rombolja keresztény hitüket, s a szabadosság kétes útjára tévelyíti. Kazinczy pedig a kereszténységnek az egész emberiséget átfogó nagy eszméjéből éppen az emberi méltóság közös érzését vési legmélyebben szívébe, s a hit és kétely ellentéteinek leghevesebb harcaiban sem veszi el azt a talajt lábai alól, amelyre a házi és iskolai nevelés állította. Ezért eliszonyodik a világ bölcseitől,²⁸ s oly társaság után áhítozik, amelynek szelleme az övével összhangzásban legyen, s a felekezeti korlátait ledöntve, csak a lelki műveltség szabjon határt egymás megbecsülésének.

Ilyennek tartja a szabadkőművesek társaságát, amelynek működéséről bizonyára már Kassán és Eperjesen is sokat hallott, mert mind a két városban volt a szabadkőműveseknek

²⁷ Toldy F. id. m. 41. 1.

²⁸ Kazinczy F. *Lev.* III. köt. 24. 1.

páholya; de csak Pesten létekor gyökerezik meg benne az elhatározás, hogy ő is belépjen a szövetségbe.

III.

Kazinczy előleges véleménye a szabadkőművességről. – Fráter István megjelöli a belépés módjait. – Török József gr. eleinte próbára teszi; választ ígér. – A miskolci Erényes világpolgárok páholya. – Török Lajos gr. jelleme. – A miskolci páholy főbb tagjai; főmestere. – A beavatás módja. – Kazinczy a páholyba hívatik; felavatása. – Hogy ítéli meg a szabadkőművességet? – Csak három fokot ér el; működése; mire törekszik? – II. József császár rendelete. – Kazinczy további buzgólkodása; Horváth Ádámot ő vezeti be a társaságba. – Erdélyben is szeretne ily társaságot alapítani. – Kazinczy a pályaválasztás előtt; a külföldi tanulmányút iránti terve meghiúsul.

Kazinczy 1783 tavaszán egyik barátjánál beszélgetvén beavatott és beavatatlan ifjakkal, szóba kerül a szabadkőművesség. A jelenlevők egyike bolondságnak mondta némely embernek azt a lépését, hogy oly társaságba áll, amelynek sem célját, sem törvényeit, sem tagjait nem ismeri, csak azért, hogy ezzel jobbnak mutassa magát másoknál. „Én pedig, mondtam nagy tüzzel – így beszéli önmaga –, nem ismerek nagyobb szerencsét, mint azt, hogy valaki kőművessé lehetett.” Ő még nem tartozik a beavatottak közé, de mindent elkövet, hogy valamelyik társaságba fölvétesse magát. Néhány szóval legott magasztalja a szabadkőművesek felfogását, hogy náluk minden vallás egyenlő tiszteletben van, s mindenki a saját lelkiismeretét követheti; hogy ők a meglévő kormányrendszer ellen mit sem tesznek, s a becsületes ember kötelességeit szentebbul teljesítik; hogy ők egységben állnak egymással, nem tekintenek sem születésre, sem rangra, s Ferenc császár, Mária Terézia férje egy páholyban dolgozik a királyi tanácsossal, fogalmazóval, hadnaggyal, ferencrendi baráttal, a kálvinista a rác pappal, mint testvér a testvérral. „Képzeltetek e – kérdi Kazinczy – istenibb pillantást, mint az volna, ha őket látnók a ’virtus’ nevében egyesítve?” Kettő-hárman a jelen voltak közül cáfolni kezdik, amire ő azt feleli, hogy nem szándékozik senki meggyőződését bolygatni, de a magáéhoz állhatatosan ragaszkodik; azonban ismétli, hogy nem szűnik meg mindaddig, míg szabadkőművessé nem lehet, csak megtudhassa a fölvétel körülményeit.

Késő éjjel oszlik el a társaság. Kazinczy Fráter Istvánnal együtt ballag hazafelé. Ez megszólítja: vajon csakugyan szabadkőműves akar-e lenni? De hogy kételkedhetel szavaimban? – feleli Kazinczy. Fráter ekkor bevallja, hogy ő már szabadkőműves, és szívesen megjelöli az utat, amelyen barátja szándékát valósíthatja. „S te az vagy e, kiálték – folytatja elbeszélését –, ’s nyakába borultam: imhol már kőművesi csókkal csókollak-meg. Most, monda Fráter, nem mondhatok többet, de imhol a ’kőművesi tilalom: soha többé szándékodról senkinek nem szóllasz; én elindítom dolgodat, ’s mikor ideje lesz, néked hírt adok.”

Hónapok telnek el, s Kazinczy folyvást bizonytalanságban van. A törvénykezés nyári szakában ismét Pesten tartózkodván, a Fejér Farkas vendégfogadó étkezőtermében össetalálkozik Berzeviczy Gergellyel, a közgazdasági irodalom későbbi jeles képviselőjével, akitől arról értesül, hogy a szabadkőműves Török József gr., a debreceni Kerületi Tábla bírása, szintén ugyanabban a fogadóban van szálláson; a legközelebbi páholyt szeptember elsején tartják, mégpedig Orczy József b. vezetése alatt; jó lenne tehát, ha Kazinczy Török József gr. pártfogását igyekeznék megnyerni, s ha célt ér, ne feledkezzék meg róla se. Kazinczy egy

órát sem akar mulasztani a boldogulás eszközeinek megismerésében. Mindjárt ebéd után fölkeresi a grófot, s mutatja, hogy négyszemközt akar vele szólni. De oly sokan háborgatják folyvást, hogy Kazinczy semmire sem mehet. Hazaindul, s levélben mondja el kérelmét, s ezzel keresi föl másnap a grófot, hogy ha titkosan ismét nem beszélhet vele, átadja neki e levelet. Másnap délfelé ismét bekopogtat a grófhhoz, de megint nem boldogul. Kéri tehát: szakítson néhány percnyi időt számára, s olvassa el levélben kifejezett kérelmét. Török gr. kénytelen-kelletlen átveszi a levelet, de alig kezd olvasásába, nyílik az ajtó, s Török minden bevezetés nélkül elárulja a belépőnek, hogy Kazinczy őt a szabadkőművesek közé való beavatásra kéri, amiben csak tévedés lehet, valaki Kazinczyt rá akarta szedni. S átadja a levelet a vendégnek. Kazinczy majd összeroskad haragjában. Új látogató érkezik, s a gróf ennek is kezébe adja a levelet. „Méltóságos Gróf – szól erre Kazinczy –, levelem mutatja, hogy ha a’ Gróf személyében csatlakoztam is, szándékom tiszteletes, ’s lépésem nem gondolatlan. Ezt a’ Gróf profánus létére is kénytelen tisztelni. Mi ad just a’ Grófnak az én titkom’ közzétételére? Mi köze ezeknek az Uraknak az én dolgomhoz?” A gróf megköveti Kazinczyt, hogy a váratlan megszólítás egészen megzavarta. Elismeri, hogy hibázott, s nem kellett volna visszaélnie az ő bizalmával; de megígéri, hogy többé Kazinczy szándékáról senkinek nem szól. Ismétli, hogy Kazinczyt rá akarták szedni, mert ő nem boldogíthatja szándékában. De ha már Kazinczy őt beavatta titkába, azt kérdi tőle: miért nem keresi a főlvélt Girálton, a Szirmayak közt levő páholyban?²⁹ Girálton – feleli Kazinczy – sohasem akar kőműves lenni; mert annak a tagjai nem ismernek semmi szentet, semmi tiszteletest; szánja őket, némelyikét szereti is, de a velők léteit mindig kerüli. Erre a gróf, nem akarván, hogy titkos értekezésük valakinek feltűnjék, ebédre indul Kazinczyval, s amint a lépcsőn haladnak, oda fordul Kazinczyhoz és így szól: „Uram, a’ mit az Úr nekem a’ Girál-tiak felől mond, jutalmat érdemel. Gyönyörködve hallom azt. Hallja tehát az Úr: én kőműves vagyok ’s életem egyik boldogságának azt tartom, hogy az vagyok. Az Úron azonban nem segíthetek, mert az nem rajtam áll. Annyit mondhatok, hogy Szeptember elsején itt lózsai nem lesz; az Úr tehát nyugton lehet. Be fogom jelenteni az Urat ott, a’ hol kell ’s egy hét alatt venni fogja választomat ’s talán egy más valaki által. Azonban e’ pillanat olta az Úr candidatus, ’s az első tilalom az, hogy ezentúl sem kőművesnek, sem profánusnak szólni a’ dolog felől nem szabad. Az Úr szem alatt van, ’s minden lépéseit lesni fogják.”

Pár nap múlva a gróf elutazott; Kazinczy az ígért válaszra várt. Kevéssel utóbb a pesti hajóhídon egy ismeretlen csatlakozik Kazinczyhoz, beszédbe ereszkedik vele, s azon jelentéssel vesz tőle búcsút, hogy ő van kiküldve tudósítani, hogy szándékát örömmel fogadják, s majd a szüret alkalmával levélbeli tudósítást kap, amely mindenről tájékoztatja.³⁰

Kazinczy kassai tartózkodása idején nem egy társaságban értesül a két gr. Török testvérnek a szabadkőművesség érdekében tanúsított buzgóságáról. Hall egyet-mást Török Lajos tervéről, aki mint az eperjesi páholy tagja, az Abaúj-, Borsod- és Zemplén vármegyei tagok számára Miskolcon akart új páholyt alakítani már 1780-ban. E terv a következő évben meg is valósul, s a gróf május 18-án ünnepélyesen megnyitja az Erényes világpolgárok páholyát a Baksai-féle házban, hol a környék nevezetes emberei mind összegyűlnek: Vay József Szabolcs vármegyei, Ragályi István Borsod vármegyei alispán, Fáy Barnabás ugyanottani fő-

²⁹ A girál-ti páholy – úgy látszik – az eperjesi *Alvó oroszánhoz* címzett páholy volt a fiókja. L. Ludw. Abafi: *Geschichte der Freimauerei in Oesterreich-Ungarn*. V. Band; Budapest, 1899. 226. 1.

³⁰ Toldy F. id. m. 46–52. 1. és Abafi L. emlékbeszéde: *Kazinczy mint szabadkőműves*. Budapest, é. n. 9–16. 1.

jegyző, Ováry László birtokos, Török József gr., Lajos testvérbátyja, akit már ismerünk, Beck Pál kamarás, Puky András birtokos, Kail János miskolci gyógyszerész és Major Zsigmond zempléni főjegyző.³¹ Ezek a páholy alapítói, akik előbb már mind tagjai voltak valamely páholyoknak. A tanácskozást Török Lajos gr. hívta össze, őt választották főmesterré, s az eperjesi anyapáholy kiküldöttje, Potthornyai Imre tisztségébe be is iktatja. A főmester első felügyelőül Vay Józsefet, másodikul Ragályi Istvánt, elnökül és pénztárnokul Óváry Lászlót s végül titkáruul Fáy Barnabást jelenti ki s iktatja be.³²

Török Lajos gr.,³³ akinek élete hősünk pályája történetébe oly szorosan belekapcsolódik, s ezért róla a következő fejezetekben még sokszor lesz szó, ekkor semmi nyilvános hivatalt nem visel; ónodi birtokán él a tudományoknak s az emberszeretet gyakorlásának. Emellett gazdálkodik s növekvő családjá jövőjét építgeti. Atyja révén, aki Mária Teréziának mint referendarius kedves embere volt, igen előkelő társaságokban töltvén ifjú éveit, ritka nemes társalgó modora mindjárt az első pillanatra feltűnt, s lebilincselte a vele beszélőt. Érzékeny szíve csordultig telt a felebaráti szeretettel, amelynek sok különféle módon igyekezett kifejezést adni. Még művelt értelmén is uralkodott szívjósága, kivált későbbi korában. A miszticizmusra, titokzatosságra való hajlama részben félszeg tudományos kísérleteivel függ össze, mint a kor annyi nevezetes embereinél, részben fölötte érzékeny szívével. A természettudományokat, különösen a kémiát bűvárolta, s mivel – úgy látszik – e tudományok mélyébe nem pillanthatott, az alkímia útvesztőjébe tévedt. A természet titkait oly eszközökkel próbálgatta földeríteni, amelyek a kor sok jeles emberét elszédítették, s anyagilag is a bukás örvényébe sodorták. Török Lajos szerencsére nem merült el teljesen e kutatásba; kémiai ismeretei s az orvosi tudomány iránti fogékonysága némi gyakorlati hasznot is hajtottak, a vidék lakosságát eredményesen gyógyította, s valami tinktúrát is készített, amelyet még a XIX. század elején is használtak, s nagy szorultságában Kazinczy is értékesíteni akarta. A szabadkőművességnek igen buzgó híve volt, s valószínűleg bécsi tartózkodása idején lépett e szövetségbe. Azonban a szabadkőművességgel ennek minden fattyúhajtását is megkedvelte, s a Grossing alapította Rózsa-rendnek is hamarosan tagja lett. Jellemében különös ellentétek párosultak. Egyfelől a felvilágosodás olthatatlan szeretete s terjesztő vágya, másfelől a bigottsággal határos vallásosság; a mindennapi élet józan felfogása s a titokzatosságra való hajlama. De mindez ellentéteket mintegy kibékíteni látszott emberszeretetének az a melegsége, amely minden cselekedetében, minden mozdulatában, minden szavában nyilvánult, s a jótékonyásznak valódi megtestesülése volt. Ez adott neki mint szabadkőművesnek oly nagy tekintélyt a szövetség tagjai előtt. Ez ragadja meg Kazinczyt mindjárt első találkozásuk alkalmával, 1783. november 2-án, midőn a Tállyán összegyűlt férfiak között megpillantja. Ezt a napot egész életében ünnepnek tekinti. „A’ mint őt ismer-

³¹ Abafi: *Geschichte der Freimauerei*, stb. 227–232. 1.

³² *Világosság*. Szabadkőművesi érdekeket képviselő lap; 1884. évf. 10–11. (nov. 20.) sz.

³³ Török József gr. és Pfeffershofen Katalin harmadik fia; az apa helytartósági tanácsos, referendarius és kassai kamarai kormányzó volt; Mária Terézia emelte grófi rangra 1774. december 28-án. Török József első fia, a már említett József, a debreceni Kerületi Tábla bírása; ennek húga Eszter, előbb Andrassy István máramarosi főispán neje, akitől a szentszék elválasztotta, másodszor aztán Henniger János b. csehországi birtokos vette nőül. Török Lajos 1748. október 7-én Ónodon született; katonai pályára készült, s egy ideig szolgált is a Serbelloni vértesszredben mint hadnagy; de midőn atyja Galicia átvételére küldetett Lengyelország első felosztása után, az ifjú hadnagyot is mellé rendelte a kormány titkáruul, mert apja nem egészen jól értett németül. L. Kazinczy számos családi följegyzését Becske Bálint örökösének birtokában s a *Lev.* számos kötetében; vö. a *Magyar Pantheon* 259–262. 1.

rém tovább – írja – a’ legtisztább, legnemesebb lelkű halandónak, úgy el nem tudék telni első meglátásakor nemes módja’ csudálásában, melly minekelőtte lelkét a’ sok nagy csapások leverék, ötet minden mások felett tündököltette.”

Ekkor már a miskolci Erényes világpolgárok páholya több nevezetes férfiúval gyarapszik. Ilyenek, hogy csak a tekintélyesebbeket említsük, Szathmári Király József, Szabolcs vármegye főadószedője, majd kir. tanácsos, Melczer László, később Borsod vármegye követe, Aspremont János gr., aki a Ludovicumra és a M. N. Múzeumra tetemes összeget áldozott, Bernát László zempléni főjegyző, Radvánszky Ferenc, az 1790-iki koronaörség kapitánya, Fáy Ábrahám abaúji főszolgabíró, Máriássy István, Gömör vármegyének majd két évtizedig alispánja s hét országgyűlésen követe, Csebi Pogány Lajos, Máramaros vármegye főjegyzője stb. Ennek a páholynak a tagja volt Fráter István debreceni városi tanácsos is, aki Kazinczynak először jelöli meg a boldogulás útját. Valószínű, hogy ekkoriban lép a tagok sorába Szulyovszky László is, Menyhértnek, Kazinczy rabtársának testvérbátyja, legalább Kazinczy fölvételekor már ő is jelen van a páholyban.

Mily szertartás között történt az egyes tagok felavatása és a páholy működése, nem tudjuk határozottan. Némelyek szerint a miskolci páholy a bécsi, mások szerint a francia szertartást követte, azonban bizonyos önállósággal.³⁴ A fölvételt e szavakkal jelenti ki a főmester: „A bölcsek Legbölcsebbje által reám ruházott hatalomnál fogva fölveszlek a szabadkőműves rendbe”. Az alapszabályok felolvasása és aláírása után átnyújtja a főmester az új tagnak a kátét, a titkos írás rendszerét, az évek s hónapok számításának módozatát. Az új tag a következő fogadalmat teszi: „Ígérem, hogy testvéreimet szeretni fogom, minden szükségükben tehetségem szerint segítem, veszélyben tanáccsal és tettel, sőt vérem áldozatával is védeni tartozom”. S hozzáteszi, hogy sem felavatása helyét, sem a mester vagy a többi testvér nevét el nem árulja. A páholy pecsétje Mózeszt ábrázolja, amint az égő csipkebokor előtt térdepel, mellette pásztorbotja és sarui vannak, a háttérben meg dombos táj látszik. A képet szőlőfürtökből s levelekből font koszorú övezi; belül e mondat olvasható: Solve calceamenta tua, quia terra, quam calcas sancta est. Exod. 3. V. 5. Voltaképp ezt a pecsétet a kassai páholy használta először, mert annak a címe volt az Égő csipkebokorhoz; a miskolci talán csak ideiglenesen élt vele.³⁵

Megismerkedvén Kazinczy a miskolci páholy főmesterével s tagjaival, kétségtelenül még türelmetlenebbül várja a fölvételt. Mióta a jót a rossztól meg tudja különböztetni, mindég lelki gyönyörűséggel keresi az érdemes emberek társaságát: hogyan keresné most azokét, akiket mindenekelőtt az emberszeretet legmagasztosabb erénye ékesített, midőn ő is oly sóvárogva kívánja ez erényt gyakorolni? Hisz ők voltak azok, akik „világot teremtenek Miskolczon, melly az egész tájra, melly az egész Honra kilövellé sugarait”.

De az ígért levélre sokáig hiába vár. Csak újév táján érkezik meg, s január közepére hívja Kazinczyt Miskolcra. Kazinczy január 12-én utazik oda Szulyovszky Lászlóval együtt, hogy a vármegye gyűlésén is jelen lehessen 14-én. A gyűlés után késő este együtt levén Kazinczy útítársával, ez újra szóba hozza előtte a girálty páholyt, amelybe örömmel fölvéteti, ha kedve van. De Kazinczy megköszönvén az ajánlást, kitér előle. Szulyovszky még azzal is hatni akar Kazinczyra, hogy sokat beszél neki a szabadkőművesek rendtartásáról, szabályairól, aminek Kazinczy annál inkább örül, mivel ezekről még vajmi keveset hallott; s ha nem lett volna már némi fogalma, felavatásakor eleven képzelete nagyon meg lett volna lepve.

³⁴ Abafi L. id. m. 240. 1. és *Világosság* id. h.

³⁵ Uo.

Január 15-én Szulyovszkyt másnapra a páholyba hívják Kazinczy fölvétele végett. Nagyon csodálkozva olvassa Szulyovszky a meghívás célját, s a szomszéd szobába vonván Kazinczyt, így fakad ki előtte: „Micsoda ember Uram Öcsém? Én tegnap ajánlom ’s azt feleli: nem kell; most pedig Lózsiba hívatattam, hol az Uram Öcsém felvétele felől lesz szó”. Kazinczy semmit sem válaszol, csak megszorítja Szulyovszky kezét. Másnap Szulyovszky és Kazinczy a hadfogadó tiszt szállására látogat,³⁶ s a szertartás megkezdődik a sötét kamrában. Mielőtt a főmester felavatja, bizonyossá teszi, hogy „itt semmi sem forog szóban és tettben, a mi ellenkezik az erkölcsessel, a religióval és az országlás dolgaival”.³⁷ Erre Kazinczy leteszi a hitet, és a főmester fölveszi a szabadkőműves rendbe, az első szabadkőművesi csókot adván neki, a másodikat Vay József, a páholy első felügyelője, s így sorban a többi jelen volt. Kazinczy megszeghetetlen törvénynek tekinti fogadalmát, amely különben egész erkölcsi felfogásával összhangzik. A mély áhítat, amellyel a felvilágosodás eszméit hallja s lelkébe vési, semmit sem vesz erejéből az idők folyamán, s még kevéssel halála előtt is a maga teljességében felújul, midőn emlékezete a „négy fal közé” ragadja vissza. Előtte – így mondja maga – a szabadkőműves olyan, mint a máltai lovag: „Félig pap, félig katona. Néha tömjén van kezébe, mellyet a’ Teremtés Istenének nyújt bé; néha kard, mellyel az ártatlanságot védelmezi”. Meg van győződve, hogy ez a legtökéletesebb iskolája az emberi szívnek. Mert ez a szövetség a legnemesb szívű embereket oly körben egyesíti, amelyben „az ember a’ Királyt és a’ legalacsonyabb rendű embert testvérének nézi; a’ mellyben el felejtkezik a’ Világ esztelenségei felől, ’s azt látván, hogy minden tagban egy Lélek, t. i. a’ jónak szeretete dolgozik, öröm könnyeket sír”. E társaságban sokkal meghittebb embereket találhat, mint a profánoknál, s ami fő, mindenki törekszik tehetsége szerint felebarátja nyomorán enyhíteni; ebben „ki-ki olvas, tanul, szerzetes atyafiait munka, írásai, példái által javítani tartozik”.³⁸ Könnyen érthető tehát, hogy ő szinte vallásos kegyelettel, valódi lelki szükségéből keresi főmesterének társaságát; s érthető későbbi pályaválasztása is, midőn az iskolafelügyelőséget többre becsüli a gyorsabb emelkedéssel biztató vármegyei tisztségnél. „Bizonyágim – írja 1803. március 3-án³⁹ – a jó ügy’ tutelarís Istenségei, hogy nekem a’ Török circulusai kedvesebbek voltak még az ifjú kor’ esztendeijében is, mint a’ legpillogóbb bálpalota, ’s az ő szeretete kedvesebb, mint az asszonyi állat’ szeretete.”

Hogy a szabadkőművesek társasága is befogad tévedésből nem egy odavaló elemet: ez az emberi gyarlóságban leli magyarázatát. Mert „várhatni e – kérdi Kazinczy – akármely társaságtól, hogy annak tagjai közt férgesek ne találtassanak?” Viszont azonban Kazinczy úgy tapasztalja, hogy a beavatott már csak azért is tartózkodik a vétektől, hogy tiszta társai előtt pirulás nélkül megjelenhessen; sőt nem egyszer éppen az rettentí vissza a bűn elkövetésétől, hogy a tiszták kizárják társaságukból. Több nevezetes példát hord fel arra nézve, milyen jellembeli próbára tették a jelentkezőt, s mily emberül megállta helyét az illető a legsábitóbb körülmények között is.⁴⁰ Nem kis dicséretére szolgál e társaságnak az is, hogy a kilépettek sem mondtak felőle semmi rosszat.

Bár nincs részletes adatunk, mily működést végez Kazinczy a miskolci páholyban, egész életéből s minden szavából, amelyet a szabadkőművességről tett, biztosan következtethet-

³⁶ Toldy F. id. m. 51. l. Abafi szerint Puky András házában tartja a páholy munkáját; id. m.

³⁷ *Világosság*, 1882. évf. 10–11. sz.

³⁸ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 52–54. l.

³⁹ Uo. III. köt. 34. l.

⁴⁰ *Világosság*, 1882. évf. 10–11. sz.

jük, hogy a legkomolyabban fogja fel, amire vállalkozott. Csak három fokot ér el: inas, le-
gény, mester, többre nem is vágyik, eltévedésnek nézve a többit. Úgy tartja, hogy e három
fokon dolgozni teljesen elég, mert a székmasternek alkalma van alattvalóinak elmebeli te-
hetségét, szíve nemességét alaposan kiismerni; aztán az ezeken végzett szertartások bizo-
nyos ünnepi hangulatba ringatják a tagokat, s így a gyűlések csendesesen és rendszeresen
folyanak, s végre a páholy kijelölt elnöke ezen munkák alatt adatokat gyűjthet beszédéhez.⁴¹
Bizonyos, hogy e meggyőződést tapasztalatai érelik meg. Ő is tart beszédeket és pedig
nemcsak Miskolcon, Kassán, hanem Pesten is – mint maga följegyzi. Sőt 1786 körül vala-
mi kényes ügyben is el kell járnia szabadkőműves testvérei megbízásából. Valami Nugent
nevű gróf, az Alvinczy magyar gyalogezredének kapitánya, egy grófnéval botrányos vi-
szonyt szőtt. A társaság gyűlést tart, s Kazinczyt küldi Nugenthez azzal az üzenettel, hogy
ha Nugent a botrányt jóvá nem teszi, a társaság kizárja és „azt az atyafi szeretetet, melylyel
iránta tartoznak, hidegséggé, sőt ha a dolog kívánja, gyűlölséggé s bosszúvá változtatja”.
A gróf ügye a vármegye elé kerül, s a szabadkőművesek azon vannak, hogy „a gyalázatos
tett büntetés nélkül ne maradjon”.⁴² Mert a társaság tagjai azért senkinek sem fogják párt-
ját, mivel szabadkőműves, ha különben nem érdemes a pártfogásra. Sőt ha a világi pályán
érdemes profán áll szemben érdemetlen szabadkőművessel, az igazi szabadkőműves min-
den habozás nélkül amazt segíti boldogulásához. „Egyebet tenni összeesküvés volt volna a
közjó ellen, s a kőműves ezt fogadta esküvésében”, jegyzi meg Kazinczy.⁴³

De ő a szabadkőművesek közös célján kívül arról is elmélkedik: miképp tűzhet ki min-
den egyes páholy maga elé még valamely különösebb célt is az általános műveltség terjesz-
tésére, mint ahogy Bécsben a magyar születésű Born Ignác páholya „a’ tudományok’
elővitelét vette célul”; a költők ott olvasták fel újabb műveiket, s „a’ többi szent kötelesség-
nek tartotta tartalék nélkül előadni ítéletét”. Értesszük Kazinczyt, hogy ha a bécsi páholyban
meghallották Migazzi bíborosnak vagy Fast Patrícius plébánosnak a felvilágosodottság el-
leni áskálódásait, elhatározták, hogy az ártatlanul üldözötteknek pártjára kelnek. „Egyre
– beszéli ő maga – reá bízták, ez megígérte, hogy hűségesen el jár a’ dologba ’s úgy ment a’
veszedelemnek, mint Curtius, vagy Horatius Cocles.” Az efféle példák lelkesítik Kazin-
czyt, hogy szabadkőművesi fogadalmát a felvilágosodottság érdekében érvényesítse. Mi-
dőn 1789 novemberében Pesten időz, az itteni páholy gyűlésén azt tanácsolja, hogy „egy
magyar nyelven folyó páholy állíttasson fel”, mert – úgy mond – gyaláztatja van nyel-
vünknek, hogy csak németül és deákul dolgoztunk. Tanácsát el is fogadják, de a kedvezőt-
len körülmények a megvalósítást elodázzák, mert a tagok minden reményüket elvesztik az
íránt, hogy „a’ kőműves jó lábra állhasson”.⁴⁴

II. József császár, akinek felvilágosodottsága kedvezni látszott a szabadkőművesek tö-
rekvéseinek, s aki míg a hatalmat teljesen kezébe nem vette, nem egyszer jelét adta, hogy
eszméik megvalósítása elé nemcsak akadályt nem gördít, de sőt azoknak győzelméért
őszintén lelkesedik, nem váltja be azon reményeket, amelyeket a szabadkőművesek az ő
uralkodásához fűztek. Ennek oka részben a remélt s óhajtott szabadság félremagyarázá-
sában rejlik. A titkos társaságok iránti kalandos vágyak sok ember fejét elcsavarják ez idét, s
egymás után keletkeznek a rózsakeresztesek, ázsiai testvérek s az illuminatusok társaságai,

⁴¹ L. a 38. jegyzetet.

⁴² *Világosság*, 1882. évf. 10–11. sz.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 52–54. 1.

amelyek mind a szabadkőművesek szabadságát akarják kizsákmányolni. Maguk a szabadkőművesek kezdenek legjobban aggódni jövőjük iránt, s ők maguk sürgetnek a császárnál orvoslatozt. Így adja ki a császár 1785. december 11-én azt a rendeletét, amellyel a szabadkőműveseket az állam oltalmába fogadja, s egyszersmind az állam felügyelete alá is helyezi, és csak azon nagyobb városokra engedélyezi, ahol az országos kormány közegei figyelemmel kísérhetik.⁴⁵

Nem lehetetlen, hogy a kisebb városokbeli páholyok némi okot csakugyan adtak a császár neheztelésére. Így a miskolci páholyról Kazinczy László azt hallja, hogy ennek, valamint a pesti és varasdi páholyoknak tagjai „rosszul viselték magukat”; bírálat alá vették a császár intézkedéseit, s ez indította őt a rendelet kiadására.⁴⁶ Erre a tekintélyes miskolci páholy is megszünteti a munkát, s Kazinczy már 1787. január 20-án kelt levelét úgy írja alá, mint az Erényes világpolgárok páholyának volt tagja. Valószínű azonban, hogy maga a páholy nem szűnt meg, csak munkát nem tarthatott, mivel az eljárók elszéledtek, s a császári rendeletet nem volt bátorságuk megsérteni. Kazinczy innentől fogva aligha véteti föl magát más páholyba, ha szinte mint vendég meglátogatja még ezután is a pesti páholyt, s buzgalma legkevésbé sem csökken. 1790. január 25-iki levelében írja, hogy a miskolci páholy megszűnt, s ő munka és páholy nélkül van.⁴⁷ A gr. Draskovich János alapította pesti páholy, amely a vallási türelmet hirdető császári rendelet fogadására mintegy elkészítette a nemzetet, folytatja ugyan még működését, s az a célja, hogy minden vármegye kiválóbb embereit magához csatolja; de az idők mindinkább nehezülnek, míg aztán az 1795. június 11-én kelt rendelet, amelyet a király mellett Pálffy Károly gróf magyar udvari kancellár, egykor az összes magyar páholyok nagymestere, írt alá, minden szabadkőműves páholyt megszüntetett.⁴⁸

Amily erősen kívánkozik Kazinczy a felvilágosodott világpolgárok közé, éppen oly buzgósággal igyekszik a szabadkőművesek eszméinek híveket szerezni még a József császár említett rendelete után is. Testvérei közül László öccsét nyeri meg céljának, akit 1785 őszén avatnak be az eszéki páholyba. Bátyja a miskolci páholy tekintélyesebb tagjaitól ajánlatot eszközöl ki számára,⁴⁹ melyet László alkalmasint jól felhasznál. Jó barátai közül nem is egyet iparkodik a szövetség tagjává tenni. Horváth Ádám e célból Pestre utazik, s Kazinczy vezeti be a páholyba. Maga Horváth Ádám éneкли:

Árion hogy a virtust meglelhette,
A szent hajlékba Orpheus vezette.⁵⁰

Aranka Györgyöt is biztatja Kazinczy, hogy szerezzen 7-9 tisztafejú embert, akik a szabadkőművesség tanítása által boldogulni akarnak; ő szívesen lerándul hozzá, és segít megalapítani a páholyt, megmutatván „az igaz, eredeti forrást, a’ honnan némelyek el téved-

⁴⁵ Abafi L.: *A szabadkőművesség és az uralkodóház*. Budapest, 1896. 58–59. 1.

⁴⁶ *Kazinczy F. Lev. I. köt. 93. l.*

⁴⁷ *Uo. II. köt. 16. l.*

⁴⁸ Abafi L.: *A szabadkőművesség és az uralkodóház*. 70. 1.

⁴⁹ *Kazinczy F. Lev. I. köt. 83. l.*

⁵⁰ *Árion* Horváth, *Orpheus* Kazinczy szabadkőműves neve. *Uo.* 532. 1.

tek”⁵¹ A szabadkőművesek számára katechismust is állít össze,⁵² amelyről Széky Péter, a szabadkőműves szertartások alapos ismerője, úgy vélekedik, hogy ez nem fordítása az előtte ismert szertartáskönyveknek, hanem „alapos tanulmányozás után készült önálló jeles munka, mely nagy mértékben figyelmet érdemel”. De jóllehet Kazinczy amíg meg van engedve, a miskolci páholy munkájában is lelkesen közreműködik, szabadkőműves eszméit mint író s a magyar közművelődés bátor harcosa terjeszti félszázadig, felülmúlva minden társát buzgalomban és hatásban, szenvedésben és türelemben.

Íme, Kazinczy a pesti törvénygyakorlat idején tudatára jut igazi hivatásának, hogy tollal szolgálja a magyar közműveltséget, mint a kor szellemének megértője, a nemzet tanító mestere s jövődjének egyik megalapozója.

Egyelőre azonban, eltevéen a törvénygyakorlat évei, valami hivatalról kell gondoskodnia. Legalább édesanyja s nagybátyjai úgy vélekednek, hogy azt a szerepet, amelyet a Kazinczyak a XVII. század óta Abaúj és Zemplén vármegyékben vittek, tovább kell folytatni, amire Ferenc különösen hivatott. Immár betölti 24. évét; tanulmányai, nyelvismerete, tapasztalatai, társadalmi műveltsége egyaránt nagy reményt gerjesztenek anyjában s nagybátyjaiban, hogy őseihez nemcsak nem lesz méltatlan, hanem családjának új tekintélyt szerez, amely hírnevét tetemesen gyarapítja. E remény nem is csalóka, noha nem abban az alakban teljesül, amelyben várják. Kazinczy nem egy vármegyét, hanem az egész országot szolgálja, s az egész nemzet elismeréséért működik.

Eddig, kivéve az utolsó pár évet, amelyben már öntudatosabban lát írói próbáihoz, nagyjából azon az úton halad, amelyen akkor minden jobb család sarjadéka megindult; de most a maga feje után óhajt menni, midőn a mindennapi életben pályát kell törnie. Eddig leginkább anyja és nagybátyjai vezérlete alatt járta a megszokott utakat. Most a saját lelke sugalmát akarja követni. Amint anyja és nagybátyjai vélekednek: a nyilvános pályához szükséges előkészületeket már megtette; amint meg ő gondolja: még hátra van az előzetes tanulmányok betetőzése, a külföldi út. Világot akar látni, bővebb tapasztalatokat szerezni s a külföldi irodalom és művészet életét közelebbről megismerni Göttingában, Párizsban, Londonban és Rómában, s csak ha új ismeretekkel és dús lelki hatásokkal meggazdagodva visszatér, vállalni esetleg vármegyei vagy állami hivatalt. Midőn a törvénygyakorlatról haza-hazalátogat, iparkodik anyját a maga szép terveiről meggyőzni, de egyre fogyó reménnyel. Kétségtelen, hogy az anya nemcsak azért nem akar hallani fia szándékáról, mert már elérkezettnek látja az időt a hivatal keresésére, hanem a tervezett külföldi út nagy anyagi áldozatai miatt sem. Nyolcgyermekű családnak nagyon komolyan kellett számolnia az élet követeléseivel, s az özvegy Kazinczyné a legkomolyabban nézett a jövő elé. Úgy látszik, ezt Kazinczy is megérti, s kénytelen-kelletlen lemond annyi szeretettel ápolt ábrándjairól, beletörődik lassankint a kényszerűségbe, s a későbbi jövőtől várja most romba dőlt tervének teljesülését. Ide járul, hogy írói becsvágya mind élénkebben sürgeti a nemzet színe elé lépésre; ezt pedig külföldi útja miatt el kellene halasztania, holott már mind Gessnernek, mind Millernek eldicsekedett, hogy műveiket magyarra fordítva kiadja. Így a remélhető írói dicsőséggel enyhíti ábrándos terve romba dőlten érzett fájalmát.

⁵¹ Uo. II. köt. 54. 1.

⁵² *Rituale receptionis tyronis, catechismus fratris tyronis, apertura – tyronum et sodalium*. Akad. könyvtár; 1. a *Világosság* 1884. évf. 99–100. 1.

IV. Kazinczy vármegyei szolgálata

I.

Mi értelme van ez időben a vármegyei szolgálatnak? – Kazinczy kora felfogásának kiváló képviselője. – Anyja és nagybátyjai ösztönzik a vármegyei szolgálatra. – Kazinczy Orczy Lőrinc bárónál. – Sáros vármegye táblabírája. – Zemplénben az aljegyzői tisztséget neki szánja nagybátyja; Szirmay Antal főjegyző cselészövénye. – Kazinczy elfoglalja hivatalát; a szenvedett mellőzést nehezen tűri. – Abaúj vármegye tiszteletbeli aljegyzője. – Ő végzi a munka nagy részét. – Miért vonul vissza Orczy b. a főispánságtól? – Kazinczy kezdi az alapot veszteni lábai alól. – Mi köti Kassához? – Kácsándy Zsuzsanna; Radvánszky Teréz. – Ezek nevelése. – Szerencsy Józsefcsaládi élete. – Kazinczy eszményi hevülése e nők iránt.

A vármegyét a XVI. század óta alkotmányunk védbástyájának tekintik. Nem ok nélkül. A bécsi kormány központosító törekvéseit a vármegye iparkodik ellensúlyozni, s védekezni a nemesség kiváltságait. Ez a védelem ugyan akárhányszor gyöngének bizonyul a felfuvalkodott hatalommal szemben, de a régi hagyományok szelleme mindég elég erős, hogy nemzetünk a vármegye szervezetében lássa jogainak biztosítékát, amíg a XVIII. század vége felé a bécsi központosítás rendszere a vármegyék régi szervezetét is le nem rombolja. Még a Mária Terézia önkényes kormánya is megtűri a vármegyék jogkörét, s a nemesség legalább elméletben folyvást ragaszkodik hozzá. S mivel a protestáns ifjú előtt csak a vármegyei szolgálat van nyitva, érthető, hogy minden valamirevaló nemesember hazafi kötelességének tartja a vármegyét szolgálni, benne látván a rendi alkotmány védelmének leghatalmasabb eszközét. Az arisztokratikus társadalom a vármegyei tisztséget tekinti valóban „közpályának”, amelyen a haza iránti kötelességet leróni, hírt s dicsőséget szerezni törekszik. Aki vármegyei szolgálatba lép, egyszersmind alkotmányunk védelmére is fölesküszik, a rendi szabadság oltalmán is dolgozik, s polgári érdeme aszerint emelkedik, amint a hivatal rangfokozatain előbbre jut.

A vármegyei életben való szereplés még a közszellem olyan sülydedtsége mellett is kiemel a tömegeből, mint amilyen a XVIII. századbeli magyart annyira lenyűgözi. A vármegye nemcsak a közigazgatás szerve, hanem politikai testület is lévén, kicsiben az egész nemzet felfogása nyilatkozik gyűlésein, ahol ha valaki bátran megállja helyét, mindjárt a hazafi erények képviselőjéül tekintik. A kiválasztottak sorába választják, akik a vármegyei életben érdemet szereznek, mert a régi magyar alkotmány fenntartásán munkálnak.

József császár kormányzati rendszerét eleinte még nem láthatják a maga fenyegető mivoltában, inkább félnek ugyan tőle, semmint remélve néznek eléje, de a vármegyék régi jogkörét nem féltik az erőszakos támadástól, annál kevésbé, mert hisz a császár mindjárt a trónra léptekor megerősíti a kancellária javaslatára országunk hivatalos hatóságait, így a vármegyei intézményt is. A vármegyét oly szirtnek gondolják, amelyen a hatalom önkényé-

nek hullámai mindég megtörnek. S jóllehet József császár a történeti jogokat s a hagyomány szellemétől őrzött intézményeket tövestül felfogatja: a vármegye alapját eleinte meg nem ingatja. A vármegyében élő nemesség, amelynek országgyűlésen már mintegy két évtized óta nem volt alkalma nyilatkozni, természetesen annál jobban ragaszkodik a nemzeti élet egyetlen nyilvános fórumához, mennél csekélyebb a reménye, hogy az új rendszer a régi rendi jogokhoz igazodik. S így a vármegyei szolgálat hazafias célzata minden kétségen felül áll a nemzet szemében, ami aztán megadja a kellő tekintélyt is.

Kazinczy nemcsak osztozik a nemzeti közvéleményben, hanem annak egyik legigazibb képviselője és szószólója, bár ő előtte a hazafias működésnek egészen más eszménye lebeg, amely az öröklött családi meggyőződés kereteit mintegy szétfeszíteni igyekszik, de csak önmagára nézve. Másoknál mindég tekintetbe veszi: milyen szerepet vitt a vármegyei életben, amely egyértékű a közügy szolgálatával. Gyermeki benyomásai, anyai nagyapjának s Baranyi Gábor bihari alispánnak ritka tekintélye, a Kazinczy család őseinek kiváló vármegyei szereplése s az arisztokratikus kor, amelynek levegőjében növekedett, kitörülhetetlen bélyeget nyomnak lelkére. Aztán nemcsak apjától s később nagybátyjaitól hallja, hanem a család levéltárában is olvashatja őseinek az alkotmányért vívott harcokban való részvételét, amely szintén a vármegyei szolgálattal függ össze.

Míndez együttvéve megmagyarázhatja, hogy a vármegyei hivatal az ő szemében is érdekes minden törekvő ifjú becsvágyára, noha őt a világpolgárok eszménye még most inkább vonzza, mint az általános felfogás szerinti hazafias szolgálat. Hanem ez az ellentét, bár a kor szelleme éppen József császár trónra léptével folyvást erősíti, s a szabadkőműves társaságok munkája egyre táplálja, a pályát választó ifjában még nem oly nagy, hogy teljesen uralkodjék elhatározásán. Naggyá csak akkor lesz, midőn a császár kormányzati rendszerének erőszakosságai a vármegyei szolgálatot lehetetlenné teszik reá nézve. Míg aztán később, mikor már a világpolgárok eszményét a nemzeti törekvések háttérbe szorítják, s a magyarság megmentésének nagy gondolata irányozza egész működését, megint a vármegyei szolgálatot tekinti a hazafi érdemek egyik fő forrásának. Valamely család előkelő voltát ő is abban látja, vajon az illető családból voltak-e legalább alispánok. Ismeretes, hogy Kölcseyt pályája elején íróbarátaival megismertetvén, nem mulasztja el családja érdeméül felhozni, hogy abból viceispánok is kerültek ki. Leveleiben és hírlapi tudósításaiban, amelyeket egy-egy nevezetes vármegyei gyűlésről ír, az elnöklő al- vagy főispánt vagy királyi biztost mindég abból a szempontból ítéli meg, miképp tud a tömegben uralkodni, s miképp tudja a kormány akaratát a rendek érdekeivel összeegyeztetni. Lónyay Gábor zempléni alispánt nem győzi dicsérni ennek ipa, Prónay László b. előtt: mily tekintéllyel tudja vezetni a vármegye gyűlését, s milyen szigorú korlátok közé fogja a tisztviselőket. Elkeseredve látja, midőn fogása után először jelenik meg Zemplén vármegye közgyűlésén, hogy „valami gyermeki petulantia lepte-el még a' jobb főket is, melly annyira megyen, hogy a' legtiszteleatesbb tárgyakat is tiszteletlenséggel, gyakorta pajkos csíntalansággal tractálják”.¹ Ő a gr. Teleki Sámuel bihari fő- és Péchy Imre alispán komoly vezetéséhez volt szokva, amelyben oly „majestast” látott, amilyennek sehol másutt nem volt tanúja. Az ifjú Lónyay Gábort is azért akarta megfigyelni Zemplén vármegye alispáni székében: „bír e elég erővel a' maga publicumával éreztetni, hogy az a' hely, a' hol a' köz dolgok folytattnak, olly szent mint a' templomok.”² Ilyennek tekinti ő a vármegyei közgyűlési termét s a vármegyei hivatalt akkor

¹ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 235. 1.

² Uo.

is, midőn első fia pályaválasztásáról gondolkodik, és sajnosan érzi, hogy a Kazinczy család régi hírnevéből mennyit veszített az utóbbi évtizedek alatt, s mily jól esnék apai szívének, ha fia az ősök nyomdokaiba lépve a vármegyei szolgálatban keresné boldogulását.

Ugyanezt a reményt táplálja most anyja és két nagybátyja ő iránta, midőn neki is pályát kell választania. Ő a legidősebb testvér, s mégis az ő jövője a legbizonytalanabb, holott két öccse, Dénes és László már megalapozták jövőendő pályájukat. Dénest 1783. június 4-én kinevezi Ürményi József bihari aljegyzőnek, László pedig 1782 eleje óta mint katona szolgálván, szintén 1783 nyarán lett a gradiskai horvát ezred zászlóartója. Végre Ferenc is enged anyja és nagybátyjai ösztönzéseinek, s épp e tájban Pestre látogat oly céllal, hogy Beleznay Miklós grófnétól ajánlást kérjen Orczy Lőrinc főispánhoz s vármegyei aljegyzővé neveztesse ki magát.³ Pestről tehát Tarnaörsre (Heves várm.) siet, az öreg báróhoz, aki magyaros vendégszeretettel fogadja, olvasgatja vele kedves francia költőit s a maga és ifjúkori barátja, Barcsay Ábrahám verseit, emlegeti Bossányi Ferencsel töltött szép napjait, dicséri Richwaldszky György kanonokot, a Vexatio dat intellectum állítólagos íróját⁴ és a magyar nyelv lelkes barátját, Barkóczy Ferenc prímást; de „kis barátja” kérelmét nem teljesíti. Hanem azzal az ígérettel bocsátja el, hogy majd a következő évben tartandó tisztválasztó széken nevezi ki aljegyzőnek.

Édesanyja azonban egyre türelmetlen, hogy éppen első gyermekében „nem lelheti anyai örömeit”, kivált hogy a Kazinczy család nagyon szívesen látná, ha Ferenc Szulyovszky László rákóci birtokos leányát feleségül venné, s Regmecre vinné az ősi kúriába;⁵ de Ferenc halani sem akar e tervről, noha a leány apja is örömet egyengeti a házasság útját. Hanem anyja ösztönzéseinek nem tud ellenállani, és az első sikertelen lépés után Szulyovszky Lászlóval együtt ellátogat Orczy Lőrinchez, kérvén, hogy nevezze ki a tisztválasztáskor valóságos aljegyzőnek, addig is azonban édesanyja kívánsága az, hogy legalább mint tiszteletbeli aljegyző mennél előbb hivatalba léphessen. De Orczy a kérelmet most is elodázza.

Az idő múlik, s Kazinczy csak nem válthatja be anyja reményeit, jöllehet 1784. augusztus 9-én Batthyány Ferenc gr. Sáros vármegyében kinevezi táblabíróvá, ami kétségtől is az ifjú írói törekvéseinek elismerése. „Ügy tetszett – írja –, akkor vettem fel a’ praetexta helyett a’ toga virilist.”⁶ Végre ez év őszén eléri célját. Majdnem egy időben két vármegyében is kinevezik tiszteletbeli aljegyzőnek: Zemplénben és Abaújban. Az előbbiről Kazinczy csak úgy mellékesen emlékezik önéletrajzaiban, sőt élete vége felé, midőn 1827-ben megírja rövid életrajzát Toldynak, zempléni aljegyzőségét nem is említi.

Zámbory Antal zempléni aljegyző lemondván hivataláról, a jó nagybátya, Kazinczy András résen áll, hogy a megüresedett helyet unokaöccse foglalhassa el. Kieszközli tehát a vármegye alispánjánál, Szirmay Tamás Antalnál s a rendeknél, hogy Zámbory helyébe Kazinczy Ferencet kérjék második aljegyzőnek gr. Pálffy Károly alkancellártól, aki egyszerűen Zemplén főispánja is volt. A főjegyző, Szirmay Antal azonban, jöllehet Kazinczy Andrásnak köszönheti hivatalát s egész tekintélyét, kétszínű viselkedésével, sőt az ifjú Kazinczy elleni határozott rosszakaratával elrontja e tervet. Hogy ne csak egyet ajánljanak,

³ Ezt a közvetítést a *Pályám Eml.* kiadatlan példányában említi, 1. Toldy F. id. m. 53. 1.

⁴ E mű vagy húsz évig kéziratban terjedt el, s csak 1785-ben nyomtatott ki; a nemesi kiváltságokat érintetleneknek hirdeti, s mintegy meg akarja kötni a kezét a fejedelemnek az alkotmánybiztosítékokkal, hogy a legjobb szándékát se valósíthassa. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon.* Budapest, 1888. 81–88. 1.

⁵ Toldy F. id. m. 54. 1.

⁶ Uo.

ami szokatlan, Szirmay Antal a maga írnokát, Kaposy Mihályt és felesége testvérét, Legenyei Pintér Istvánt is javaslatba hozza. Csakhogy az alispán részint a Kazinczy András iránti tekintetből, részint a Kazinczyakhoz való rokoni szeretetből,⁷ szinte biztosra vévén az ifjú Kazinczy kinevezését, addig is, míg a főispáni kinevezés megérkezik, ideiglenesen bele is ülteti a második aljegyzői székbe. Az augusztus 30-án tartott vármegyei közgyűlés azt határozza, hogy mind a három nevezett ifjú ajánltassék a kinevezésre: Kazinczy az első, Pintér a második s Kaposy a harmadik helyen. A főjegyzőnek tehát ily értelemben kellett volna a főispánhoz küldendő ajánlást elkészíteni.

De Szirmay Antal most sem tagadhatja meg ismert jellemét. Önmagát tolni előtérbe s a maga véleményét tekinteni a vármegyében irányadónak: e rögzött szokástól sohasem tudott megválni. Vajon félt-e az ifjú Kazinczy éles szemétől, amely a kétszínűség fortélyait már kezdi észrevenni, vagy a saját tudós hírnevét félti egy nagy reményekre jogosító ifjú tehetség kifejlődésétől, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy a vakmerő ravaszságnak nem utolsó útját választja, midőn az alispán és a vármegyei gyűlés határozatát éppen megfordítva terjeszti az alispán elé aláírás végett. A fölterjesztésben ugyanis első helyen Kaposy Mihályt ajánlja, aki „eddigi szolgálataiban nyilvánosan kiténtette magát”; második helyre teszi sógorát, Pintér Istvánt, akit Sztáray Mihály gr. is támogatott, s a harmadik helyre Kazinczyt, akit „ezen tisztség viselésére a’ Vármegye alkalmasnak tart”.⁸

De miképp írassa alá a főjegyző ez önkényes fölterjesztést az alispánnal? A zavarosban halászni szerető főjegyző erre is megtalálja a kellő alkalmat. Toldy F. azt mondja, hogy olyankor teszi a fölterjesztést aláírás végett az alispán elé, mikor ez „kártya és poharak közt alkalmatlan azt megtekinteni”.⁹ Kazinczy maga csak annyit mond,¹⁰ hogy a fölterjesztést a főjegyző „olyankor vitte bepecsétlés végett az első Alispánhoz, midőn ennek azt megtekinteni lehetetlen volt”. Annyi bizonyos, hogy az alispán látatlanul írja alá az ajánlást. A főispán a jelöltek egyikét sem ismervén, valóságos aljegyzőnek Kaposy Mihályt, Kazinczyt pedig tiszteletbelinek nevezi ki.

A főispáni kinevezést „álmélkodva” hallják a rendek november 29-én; maga az alispán is elhűl, s legott kérdőre vonja a főjegyzőt, aki csak ötöl-hatol, de a kinevezésnek okát adni nem tudja, illetőleg nem akarja. „András bátyám pedig – írja Kazinczy¹¹ – neki nem csak tisztátalan lelkiismeretét, hanem háladatlanságát is szelíden szemére vetette, úgy hogy Szirmay Antal sírásra fakadt ’s a’ bátyámat megkövette.” De a dolog ennyiben marad. A vármegyei rendek erőt vesznek felindulásukon, abbahagyják a kérdés bolygatását, mert különben az alispánt kellett volna kérdőre vonniok: miért írta alá látatlanul az ajánlást. Ezért hát kénytelen-kelletlen belenyugodtak a kinevezésbe, s Kazinczy még aznap felesküszik tiszteletbeli aljegyzőnek, megköszönvén beszédében a fő- és alispánnak iránta mutatott kegyességét, hogy a vármegye tisztviselőtagjai közé iktatják, akikben „igaz, el nem fajúlt magyarokat” tisztel. De nem tudja elhallgatni csalódását, s a vármegyei rendekhez fordulva így szól: „Köszönöm ezt magának a’ Tek. N. Vármegyének, noha azt a’ széket, mellyel ne-

⁷ Ti. az alispán atyja Kazinczy F. nagyanyjának (Kazinczy Dánielné Szirmay Teréziának) testvére volt.

⁸ Kazinczy Ferenc jegyzetei s az eredeti fölterjesztés másolata Becske Bálint birtokában voltak.

⁹ Id. m. 55. 1.

¹⁰ Id. jegyzeteiben.

¹¹ Uo.

kem nyújtani akart, és a' mellyben parancsolatjára 5 nap alatt ültem is, csillagzatim' visszas forgása miatt el nem nyerhettem".¹²

Kazinczy beszéde végeztével Szirmay Antal újra sírva fakad: „Íme, hogy rágalmaz!” monda kínos helyzetében, midőn a rendek fejcsóválva néztek az alattomos főjegyzőre, s elcsudálkoztak Kazinczy nyíltságán, „Gyermeki tűzzel” mondta el beszédét, s ezért „az a láng, melly ebből itt olly minden helyén kívül kicsapongott, nagy kedvességgel vala fogadva”, jegyzi meg Kazinczy 1821-ben.¹³

Hálás köszönetet mond ugyan, de azért nem tud belenyugodni a történetke. Anyja s nagybátyjai szintén méltatlankodnak. „Annál keservesebb vala osztán – jegyzi meg Kazinczy – mind magamnak, mind az Anyámnak és bátyámnak, hogy az elsőséget eggy minden érdem és fény nélkül való embernek, kinek az Esküdség is véletlen szerencse volt volna, kelle engednem.” Kaposyra kegyetlen ítéletet mond később is, midőn a levéltár rendezése alkalmával a maga ügyének irataira bukkan, s másolataira jegyzeteket tesz. „Mit nyere Zemplén Vármegye – olvassuk e jegyzetekben –, megmutatta az idő. Az egész közönség tudja, hogy ez az undok lelkiismeretű ember hivatalát ki nem fogyható imposturák alatt viselte 's azzal vádolja, hogy eggyütt regisztrálván a' Vármegye' Archívuma' leveleit a' Fő Nótáriussal, sok írásokat ellopott, elikkasztott.”

Érthető, hogy ily körülmények közt Kazinczy a zempléni aljegyzőséggel keveset törődik. Úgy látszik, mindössze csak két jegyzőkönyvet vezet, legalább a vármegye levéltárában csak kettőről van adat: az 1785. január 24-én és 29-én tartott gyűlés jegyzőkönyvét.¹⁴ Ön-életrajzában mintegy átsiklik e tisztségén, midőn így ír: „Látván hogy belépésem Zemplénben összeütődésekbe hozott másokkal, Újhelyben is felesküvém ugyan, de magamat Zemplénből egészen elvontam.” Azonban idézett jegyzeteiben bővebben és világosabban szól: „Nem sokáig viseltem ezt a' szolgálatot. Nem bízhatván Szirmay Antalhoz 's rettegén, hogy a' néha rútat tenni igen is kész ember alkalmat keres megbuktatni, Abaujban is honorarius Nótáriusnak lévén denominálva, innen magamat mintegy lopva vontam ki”. Tehát Szirmay Antal ingatag jellemétől tartott, amelyre később elég sok adatot följegyez. Nyíltan nem mert vele szembeszállani, jól tudván, hogy az alattomoság százféle fortélyától soha sem lehet biztos, akinek van bátorsága azokat megtámadni.

Nem pontosan mondja meg Kazinczy, mikor köszönt le a zempléni aljegyzőségről; bizonyos azonban, hogy pár hónapnál tovább nem viseli hivatalát. S ez idő alatt is megpróbál más állásba jutni, mivel önérzete a kinevezésnél szenvedett mellőzést nem tűrheti. 1785 januárjában a vármegye levéltárnoki tisztségéért folyamodik, s a vármegye ajánlja is a főispánnak, de eredménytelenül.¹⁵ S Kazinczy csak ekkor vonul vissza végleg a Zemplén vármegyei szolgálatról, s költözik Kassára, hogy Abauj vármegye tiszteletbeli aljegyzői hivatalát elfoglalja. Míg ugyanis a zempléni hivatal ügye függőben volt, Orczy b. teljesítette régi ígéretét, s a tisztválasztáskor 1784. okt. 13-án kinevezte tiszteletbeli aljegyzőnek. Néhány nap múlva az öreg báró leköszönvén a főispánságról, a maga helyébe iktatja László fiát, aki Kazinczyt Abauj táblabírájává is kinevezi.¹⁶

¹² L. az egészet közölve az *Irodalomtörténeti Közl.* 1893. évf. III. köt. 6–7. 1.

¹³ Uo.

¹⁴ Kazinczy másolata az id. jegyzetek közt.

¹⁵ Zemplén várm. levéltár: Protoc. a. 1785. Tom. I. p. 477.

¹⁶ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 78. 1.

Mikor foglalja el új hivatalát: nem jegyzi föl. De úgy látszik, nemsokára a kinevezés után, noha még akkor Zemplénben sem köszön le. 1785 januárjában már csak abaúji aljegyzőnek írja magát leveleiben, jóllehet, mint láttuk, akkor még Zemplénben is működik. Bizonyos azonban, hogy a következő hónapban már csak ez új hivatalát viseli,¹⁷ és pedig előjáróinak nagy meglepésére. A vármegye első alispánja ez idétt Fületinczi Kelcz Antal kir. tanácsos, második pedig Zombory Zsigmond; mind a ketten hamar megszeretik a szorgalmas és nagytehetségű aljegyzőt. Kóji Comáromy György főjegyző, Kazinczy rokona és a szabadkőműves páholy tagja, különös figyelemmel kíséri. Aljegyző társai: Kende János és Tiszta Ferenc. Azonban Kende nemsokára megválnak a vármegyei szolgálattól, s helyébe Tiszta Ferenc, ennek helyébe meg Kazinczy lép; tiszteletbeli aljegyző pedig Láczy József lett, később a Hétszemélyes Tábla bírása s Békés vármegye főispánja. Sem Tiszta, sem Láczy nem nagyon törték magukat a munka után, s így az egész teher a főjegyzőre s Kazinczyra nehezedett; de ő nagy kedvvel dolgozott, mert előjárói megkülönböztették s bizalmukkal ajándékozták meg.

Volt is okuk reá. 1784. ápr. 26-án adja ki a császár a német nyelvre vonatkozó rendeletét, a legerőszakosabb eszközt a németesítésre s az országnak az örökös tartományok közé való beolvasztására. A rendelet 1785. november elején lép teljesen életbe, s a közügyek innentől fogva nem latin, hanem német nyelven folynak. Abaúj vármegye tisztviselői közül sem az alispán, sem a főjegyző nem tudván németül, Tiszta Ferenc pedig nem oly mértékben, hogy fogalmazhatott volna, valósággal megbecsülhetetlennek tekinthették Kazinczyt, aki e nyelvet jól írta és beszélte, s akinek jellemében is megbízhattak. Így hát Kazinczy lett a vármegye igazi tollvivője, s a munka legnagyobb és legfontosabb része őrá nehezedett. Ő fordította s magyarázta a kormánytól érkezett rendeleteket, s fogalmazta a német feliratokat. „De én – írja – hozzá valék szokva a munkához s az nekem öröm volt.” S mindamellett, hogy hivatalos dolgai majd minden idejét elfoglalták, arra is tudott időt szakítani, hogy a levéltár egy részét rendezze, s az egésznek „szebb formát adjon”, bár ezt neki senki sem parancsolta. Oly sikeres volt e munkája, hogy a másodalispán alig ismert a régi levéltárra, midőn oda belépett. Nemcsak megnyerte hát Kazinczy előjárói szeretetét, hanem rövid idő alatt oly tekintélyt szerzett, amelynek híre elhatott a vármegye határain túl is. És ha előbb tán gondolkozott is arról, hogy Bihar vármegyében is szerencsét próbál,¹⁸ ahol anyai nagyapjának szereplése még élénk emlékezetben volt, s ahol Teleki Sámuel gr. kegyét László öccse révén könnyen megnyerhette volna, lassankint e gondolat egészen elhomályosodott elméjében.

Egyelőre a kormányrendszer nagy változásai kötik le figyelmét. Bizonyosnak látja, hogy Orczy Lőrinc nem csupán hajlott kora miatt vonult vissza a közpályától, hanem főleg mivel a császár mindent felforgató újításaiban nem akart a kormány kezére járni. Nem tudott megbarátkozni az új rendszerrel, s legkivált a német nyelv volt szállka a szemében. Kazinczy még úgy képzeli, hogy ő a vármegye szellemi vezére, s mintegy kapcsolatot kívánna a vármegye s volt főispánja közt alkotni, midőn leveleivel fölkeresi. Sorai felvidámítják az öreg bárót, bár csöndes lemondásába belerezeg valami bánatos hang is. „Nem csuda – írja Orczy –, ha mind az öreg, mind az ifjabb Kormányosokról elfeledkezett azon vidék, a hol 20 esz-

¹⁷ Kazinczy László ez évi ápr. 5-én írt levelét így végzi: „Boldog successust kívánok az Abaúji Nótárius Úrnak”. Uo. 73. 1.

¹⁸ László öccse írja 1785. július 10-én, hogy ha Teleki Sámuel gr. pártfogására van szüksége bátyjának, ő mindent elkövet érte Wartensleben tábornokné, Teleki Klára grófnő útján. Uo. 76. 1.

tendeig dolgoztunk sokak, mindenek boldogításán. Ez ám az emberek sorsa. Társak, barátok, vérek elfeledkeznek rólunk. Ezen kis jó barát, kinek írok, első az Abauj Vármegyei elhagyott társaim között, ki írásával megbetsült.” Aztán némi szelíd gúnnyal kérdi: „Vajjon a teuto nyelven tudnak e torzsalkodni? Tsak elhiszem, tsendesek most a’ Gyűlések!”¹⁹

Kazinczy mindinkább veszteni kezdi az alapot lábai alatt. Nem a sok munka terhe nyűgözi le, hanem az a tudat, hogy a vármegyei szolgálat lassankint a hazafiatlanság színében tűnik fel. Emellett titkos árulók zavarják a felső-magyarországi vármegyék nyugalalmát, amely különben is csak látszólagos, voltaképp egyre erősödő forrongást takar. Nyilván már régebben leselkedtek a hazafiasabb tisztviselőkre, akiknek minden tettéből szerettek volna kormányellenes eszközt kovácsolni. Ezekre céloz Orczy, midőn Kazinczynak így ír: „Szánom valóban a’ Felföldet, hol ama’ veszett farkas (Zeleznik), ki már sok jó embert megmart, ismét elő jött, és a’ mi rosszabb, egygy vad bikát fogadott társaságában (Palásthy Ignác). E’ két állat valóban nagy pusztulást tehet a’ juh nyájban, főképpen ha a’ Pásztor félnék és szunyáta. Leskelődött az egygyik én utánam is, de az Ország uttyán nem mert reám ütni, tudván, töltött fegyverrel járok, a’ hol veszedelem vagyok.” Orczy megdöbbenő képet rajzol ez alattomos emberekről, akik miatt sokan vonulnak kénytelen nyugalomba. „A’ mint látom – írja –, e’ tévelygő tigris tejen nevelt oroszlán kölykek most a’ Kormányon ülő Nagyok ellen agyarkodnak: kullognak ’s lest hánynak, mint ejthessék törbe prédájokat; fenik fogokat azok ellen, kiknek hatalma a’ kezekben, ’s mivel tüzet hintettek hamu alá, valóban vigyázva lépjenek a’ Tiszt viselők; tör, hurok, lépes vessző, farkas verem között járván, Argos szemű légyen, ki a’ veszedelmet elkerülheti.” Nagyon igaz – teszi hozzá – a költő mondása:

Nagy erős Tölgy fákat döntöget Forgó Szél,
De attúl hajló Fűz és gyenge nád nem fél.²⁰

A gazdag tapasztalatú volt főispánnak e fájdalmas gondolatai, amelyeknek hazafias keverse az ifjú Kazinczy szívét is megrezegteti, valóban nem igen táplálhatják a vármegyei szolgálat iránti kedvét; mindemellett a kétes jövőendő egyelőre még türelemre bírja, s a körülmények okos számbavételét kell első feladatául tekintenie.

Aztán mindaz a kedves kör, amellyel ismeretséget köt, mind írói törekvései, amelyek a nyilvánosság elé való lépésre sarkallják, egyaránt elodázní segítik a pályaváltoztatás tervét.

Amint Kassára telepszik, vagy még előbb, 1785. január elején megismerkedik Kohányi Kácsándy László abaúji és zempléni előkelő birtokos és sárospataki volt főgondnok családjával, illetőleg leányával, a 18. évében járó Zsuzsannával, akinek műveltsége és szépsége a fogékony Kazinczyt legott megragadja. Kácsándy László olyan nevelést adott leányának, Zsuzsannának, s testvérnénjének, Teréznek, akit 1786 decemberében Rhédey Lajos gr. vett feleségül,²¹ amilyenben kevés leány részesült akkor. Nemcsak arra volt gondja, hogy leányai járatosok legyenek a háztartásban, hanem arra is, hogy ismerjék a művelt népek irodalmát. Zsuzsanna még a görög költőket is olvasta, különösen az akkor divatos Anakreont. Műveltsége a női báj s érzékeny szív összhangjával párosult, s éppen ez hódította meg Kazinczyt

¹⁹ Uo. 79. 1. és Kardos Samu: *Régi okiratok és Levelek Tára*, 1906. II. évf. 4. f. 95–96. 1. (a *Figyelőben* 1881. évf. XI. köt. 134–135. I. is).

²⁰ Uo. 115–116. 1.

²¹ Ennek a halálára írta Csokonai a *Lélek halbatatlansága* című remekét (1804).

első találkozásuk alkalmával csakhamar. Kazinczy és volt iskolatársa s mindvégig meghitt barátja, Bárczay Ferenc, sok kedves órát töltenek körében Kassán, egymást művelve, az irodalom újabb termékeit olvasgatva, ábrándozva s a jövőre terveket szöve. A lobbanékony Kazinczy szíve hamar megnyílik a leány előtt, s már úgy látszik, a házasság gondolata is megfordul elméjében;²² de félnksége, amelyet öccse, László, többször a szemére hány, viszatartja a határozottabb lépéstől.

Az eszményi hevülésnek e lángja új táplálékot nyer néhány hónap múlva ez év júniusában, midőn Kazinczy Szerencsy József szép ifjú hitvesével, Radvánszky Terézzel először találkozik,²³ akinek üde bája s lelki nemessége mélyen szívébe vésődik, s hatása alól többé soha sem vonhatja ki magát egész életében. Valószínű, hogy Török Lajos grófné estélyén, Kassán ismerkedik meg vele, s futólagos ismeretsége napról napra erősödik közös barát-néjüknél, Kácsándy Zsuzsannánál s a Bárczay családnál. Radvánszky Teréz a Zólyom vármegyei Radványban lakó Radvánszky Jánosnak és Prónay Évának 1766. december 28-án született leánya. Már zsenge korában jelét adja kiváló értelmi tehetségének. Apja Barcsay Ábrahám testőriróval kötött barátsága révén is érdeklődik az irodalom s a művelt élet iránt, és leányait, Terézt, Karolint és Polyxenát szerető gonddal neveli s nevelteti a házhoz fogadott, felsőbb iskolákat végzett ifjak által. Leányai nemcsak a rendes iskolai ismereteket sajátíthatják el, hanem a földrajzzal, történelemmel, német és francia nyelvvel s irodalommal is behatólag foglalkozhatnak, sőt tán a rajzban és festészetben is kapnak leckéket. A Radvánszky-leányok híre sok előkelő ifjat vonz a radványi kúriába, s a Zólyom vármegyei főispán bizonyára nem ok nélkül írja Prónay Lászlónak, Radvánszky János sógorának, hogy e leányok „hercegi kisasszonyoknak is beillenének”.²⁴

Terézt Szerencsy József, Abaúj vármegye tekintélyes köznemes családjának sarja, 1783. november 26-án veszi feleségül, és az esküvő után Bécsbe viszi nászútra, innen Radványba tér, ahonnan csak a következő év tavaszán vonulhat az új pár a férj családi birtokára, Petőszinyére. A téli idő beálltával pedig Kassára költözik, s itt születik Teréznek november 22-én kis leánya, Karolina Franciska, kit a család is, Kazinczy is Fanninak hív. A férj valami hivatal után törekszik ez időben, de sikertelenül. Lehet, hogy ez a kedvetlen körülmény is zavarja a család boldogságát, de talán még inkább Szerencsyné hódító nőisége, művelt szelleme, amely a körébe jutott férfiakat elbűvöli, a férjet pedig féltékennyé teszi, noha a nő mély erkölcsi és szeplőtelen becsületérzésével mindennemű gyanúnak elejét vehette volna. A társaságokban is csakhamar kitűnik lelki fensőbbsege, élénk szelleme s mély kedélye. Kazinczy azzal a meleg vonzódással ragaszkodik hozzá, amely a kölcsönös tiszteleten és a kiváló lelki nagyság becsülésén épült, s távol volt az érzékiségnek minden salakjától.

Bizonyára csak kivételes lelkek közt szövődik az eszményi szeretetnek e meleg vonzalma, az egymást értő szívek e zavartalan összhangja, mely a mesebeli lovagok hódolatára emlékeztet. Kazinczy művelt erkölcsi érzékével s olvasmányjaiból kialakult felfogásával magas piedestastra állítja a nőt, akit hűséges lovagi tisztelettel környez, akit szíve bálványának tekint, s akinek szellemi felsősége lebilincseli. Majdnem egyszerre két ily nő társasága aranyozza meg életét, s ad szárnyakat becsvágyának s írói törekvéseinek. Érthető tehát, hogy

²² Kazinczy László leveleiből ezt nagy valószínűséggel következtethetjük. Uo. 69. 71. 1. L. e viszony bővebb tárgyalását a X. fejezetben.

²³ Toldy id. m. 95. 1. a találkozás idejét 1784. jún. 12-re teszi, valószínűleg tévedésből. L. Baros Gyula derék tanulmányát: *Kazinczy Ferenc és Radvánszky Teréz*. Budapest, 1908; 15. 1.

²⁴ Baros Gy. id. tanulm. 9–10. 1.

ünnepnek tekinti azt a napot, amelyen e két nővel először találkozott. De ünnepnek tekinti azt a napot is, amelyen Terézzel 1785. december 27-én Bárcán együtt szánkázik, midőn „a csók – mint Toldy írja –, mely a szokáshoz képest lovagját megillette, tiszta volt minden kívánságtól”.²⁵ Minden valószínűség szerint az ő társaságában töltött napjairól írja Kazinczy László a bátyjának, hogy szerencséjének messziről örvendezett.²⁶

Vajon észrevette-e Kazinczy a férj féltékenységét? Vagy talán föltette róla, hogy ismerően hitvesének erkölcsi tisztaságát s hódító szellemét, nem is gondol semmi olyanra, ami a családi becsületre homályt vetne? Vagy talán csak önmagára tett kivételt Kazinczy? Annyi bizonyos, hogy ő az eszményi vonzalom körét át nem lépi, s lovagi tiszteletét csak a nő erkölcsi nemessége táplálja. Ellenben Kácsándy Zsuzsanna iránti hódolatába a szerelem tüze is belelobog, s ifjú szíve természetsszerűleg viszonszerelemért küzd, bár a házasság gondolata egyelőre csak alaktalan körvonalakban jelentkezik. László öccse e szeretet és szerelem minden árnyalata iránt érdeklődik, visszaköszönti Szerencsynét s a leányt, ábrándos képzelettel iparkodik alakjaikat maga elé varázsolni s az egyes vonásokat bátyja leveleiből egészszé fűzni. Midőn pedig 1786 nyarán személyesen is megismeri őket, magános óráiban gyakran visszaidézi társaságukat s „az erdők és hegyek között sokszor tölti velők idejét”.²⁷

Kazinczy megosztva érzi szívét e két nő között, s talán ez az oka, hogy a leány iránti szerelme sem vet most még oly lángot keblében, amely elhatározó lépésre indítaná. De az édes gerjedelmek folyvást hullámvásában tartják szívét, s ahhoz a városhoz kötik, ahol legtöbb reménye lehet a velük való találkozásra, az egymást nemesítő társalgásra. Nem tudná magát kivonni e körből, s éppen ezért le is mond arról a tervéről, hogy Bihar vármegyében próbál szerencsét.

II.

Kazinczy írói becsvágya. – Czirjék megtekinti a Gessner idilljei fordítását. – Báróczy S. ítélete. – Ráday Gedeon javallása. – Mindez nagyban fokozza becsvágyát. – Fordítását javíthatja. – A közállapotok ólomsúllyal nehezednek reá. – A szent korona kivitele az országból. – A német nyelvre vonatkozó császári rendelet. – Hogyan fogja fel ezt a nemzet? – Bánóczi József véleménye; cáfolata. – Kazinczy kezdetben nem látja be a rendelet káros hatását a maga nagyságában. – A vármegyék eltörlése. – A császár nem éri el célját. – E gyökeres újítás nem okoz megfelelő izgalmat. – A nemzet elfojtott fájdalommal nézi az átalakulást. – Kazinczy észreveszi, hogy a vármegye nem öre többé a magyar alkotmánynak. – Marasztalják a vármegyei szolgálatban; hiába. – Új pályája iránti reménye.

Kazinczyt eszményi viszonyának vonzóerején kívül írói becsvágya is Kassán marasztja. Gessner idilljeinek fordítását többszörös javítása, a francia fordítással való összevetése, a szerzővel folytatott levelezése s a tőle nyert felvilágosítások után eléggé kicsiszoltnak véli, hogy azzal nemzete előtt megjelenhessek, ha azok, akiket mestereinek tart, igyekezetét javallják: Báróczy Sándor és Ráday Gedeon. Az a műélvezet, amelyet az idillek olvasásából és fordításából merít, oly tartós hatású, hogy mintegy a sikerben is bízni tanítja, ha saját ítéle-

²⁵ Id. m. 95. 1.

²⁶ 1785. dec. 30-án kelt levelében. *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 85. 1.

²⁷ 1786. aug. 24-én írt lev. Uo. 108. 1. és 1787. máj. 7-én kelt lev. Uo. XV. köt. 184. 1.

tét mesterei is megerősítik. Szunnyadó önbizalmának s gerjedező becsvágyának valami hathatós ösztönre van szüksége azon kívül, amelyet a kassai nőtársaság nyújt neki.

Már előbb lemásolja fordítását két-három példányban s először a Felsőregmecen időző Czirjék Mihálynak mutatja meg, aki „csodálja”, s Bécsbe érven, nem késik testőrtársainak is eldicsekedni: „melly ifjúra talált”. Czirjék, aki a fordítást Báróczynak is átadja, az ifjú író meglepő munkáján érzett igaz örömmel tudósítja: mily „gyönyörűség és hízelkedéstől ment dicséretnek közt” olvasta Báróczy e „juhász-énekeket”, s mily kedves órákat töltöttek Barcsay, Danczkay és ő, midőn Báróczy a fordítást „kedves mulatásúl” ismét felolvasta előttük. Találtak ugyan némely kifejezést, amelyen változtatni szerettek volna, de mivel az egész általában szépnek ítélték s „a’ benne lappangó lélek árnyékát megsejtették”: „ezen érdeemes személyek belészerettek” s őt mint méltó társukat üdvözölték. Czirjék hallani sem akar a további késedelmezésről: siessen Kazinczy mielőbb Bécsbe, hadd mutassa őt be társainak, akik a kiadásban is segítik.²⁸

De Kazinczy magától Báróczytól óhajt ítéletet hallani, akinek tekintélye egyedül biztosíthatja a remélhető sikerről. Türelmetlen várakozását kétség s remény közt szakítja félbe, s mint szabadkőműves társát az egy célra törekvés bizalmával sürgeti.²⁹ De amily nehezen várja Báróczy válaszát, éppen oly gazdag kárpótlást talál benne, midőn olvashatja. Mintha megsejtené Báróczy a Kazinczy jövődő pályája legfőbb érdemét, azon ösvényre akarja irányozni figyelmét, amely a magyarság előhaladásához, az elzsibbadt ifjúság feltüzeléséhez vezeti.³⁰

A buzdítás magvai soha termékenyebb talajra nem hullottak. A merész kezdő első lépéseire nem a mester hívó szózata indítja, de a bátrabb s határozottabb haladásra már az serkenti. Mennyire lelkébe tűz e buzdítás melegének ereje; mennyire át- meg átjárja lelkének minden rejtekét, s mintegy rávezeti jövődő pályájára! Egész életében fülébe hangzik e szózat, s oly kitörülhetetlen bélyeget nyom lelkére, amelyet sem a későbbi kritika gáncsai, sem anyagi sorsának válságos körülményei ki nem tudnak belőle irtani.

Azonban Báróczy javallása mellé még Ráday jóváhagyását is szükségesnek véli, mind a „több szem többet lát” elvénel fogva, mind pedig azért, mivel Ráday ízlését s nyelvérzékét hasonlóképp igen sokra becsüli. Érdekes, hogy most még nem hivatkozik más bírálat kedvező voltára, mint pályája későbbi szakaszában. Most még pártatlanabb kritikát vár, s nem akarja mintegy a tekintély elismerésével előre biztosítani az újabb ítélet kedvezését. Az 1785. október 13-án kelt leveléhez mellékeli az idillek fordítását, szükségesnek látván, hogy mielőtt azzal a nyilvánosság elé lép: „megítélésére olly bírót válasszon, a’ ki hibáit érzékeny fülekkel ’s szemekkel érezze és a’ ki azokat neki egész szabadsággal tudtára adja”. „Nagyságodon kívül – írja Kazinczy – nem esmérek senkit, a’ ki kívánságomat teljesíthetné; valamint más részről nincsen senki, a’ kinek inkább kívánnám hallani javalását.”³¹ E szöveget nemcsak a hűséges tanítványnak mestere iránti udvariassága mondatja, hanem az évekkal azelőtt szerzett bőséges tapasztalata is; másfelől pedig része van benne az írói hiúságnak is, amely tudatosan akarja Rádayt dicséretre bírni.

²⁸ Uo. 62. l.

²⁹ Sajnos, Kazinczynak e levele ismeretlen; a válaszból látható, hogy Báróczy 1785 tavaszán kapta Kazinczy újabb sürgetését. Uo. 76. l.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 77. l.

Pécelről épp oly kedvezőleg s bizalmat keltően hangzik az ítélet, mint Bécsből. Elgondolhatni: mint esik az ifjú írónak a gárdisták magasztalása után az az őszinte, de teljesen méltányoló szó, amellyel Ráday a fordítást visszaküldi, s mennyire alkalmas ébredező becsvágyát megszilárdítani s választott iránya és célja helyességéről meggyőzni. „Különösen kedvesen vettem – írja Ráday 1786. január 3-án – hogy az Úr velem közleni méltóztatott Gessner Munkáinak valósággal szép fordítását, mely eránt minden hízelkedés nélkül írhatom, hogy még felette kevés fordításaink vágnak, a’ mellyeket ehhez hasonlíthatnék. Ugyan is sok helyeken fordításnak sem vélné az Olvasó, hanem eredeti Munkának tekintetné.”³²

Ráday, noha Kazinczy bizalma talán hiúvá is tehetné, nyíltan bevallja, hogy ő maga sem tudta volna e fordítást különben végezni. A törekvéseinek sikerét látó mester készségével fog a tanítvány munkájának vizsgálatához, és sok oly észrevételt tesz, amely éppen oly fontos bizonyosága eleven magyar nyelvérzékének, mint finom ízlésének.³³ Kazinczy ez észrevételeket hálával fogadja, s igyekszik a bírálatot hasznára fordítani. Ismét javítás alá veszi művét, s most még élesebb szemmel fürkészi hibáit. Ráday pedig azt ígéri, hogy a fordításnak egész elméletét ki fogja fejteni egy nagyobb tanulmányban, amelyet e fordításhoz kapcsol. Rádaynak ugyan ez ígérete Kazinczy többszöri sürgetése után sem teljesedik, de a mű kiadására annál szívesebben ösztönzi Kazinczyt, bőven ellátván ide vonatkozó utasításával.

Még fülébe csengenek Kazinczynak a Báróczy szavai, midőn írói becsvágyát folyvást hűtő aggodalmaira oly csillapítólag hat Ráday elismerése. Úgy érzi, hogy e kedvező bírálat reményén felül megjutalmazza. „Íme – kiált fel egész elragadtatással –, annak a’ keze teszi homlokomra a’ repkény koszorút, a’ kitől azt egyedül óhajtottam elnyerni, ’s már most féltékenység nélkül, sőt erős bizodalommal jelenek meg Hazám előtt, mert Nagyságodnak javulásával bírok: e’ pedig igaz érdem.”³⁴

Lángoló örömet, midőn művét újabb javítás alá fogja, ismét aggodalom zavarja. S bár mind Bécsből, mind Pécelről, illetőleg Pestről utat mutatnak neki a kiadásra, egyre gyalulgatja munkáját, hogy „mocskok nélkül” jelenhessék meg. Igaz, hogy nemcsak túlzó aggodalmi tartóztatják, hanem hivatalos nagy elfoglaltsága is. Aztán újabban kezdett fordításait is sajtó alá készíti: de első nevezetes műve mégis legtöbb gondot okoz neki, és pedig annál többet, minél inkább törekszik mesterei javallását teljes mértékben megérdemelni. Pedig fordításának híre kéziratban már bizonyos tekintélyt szerez neki. Nemcsak azok olvassák, akikhez bírálatra küldi, hanem azok is, akik bírálóival közelebbi vagy távolabbi ismeretségben vannak. Bécsben, a magyar irodalom akkori központjában úgy tekintenek rá, mint aki a testőrírók igyekezetét megkettőzteti, s itt a hazában új ösvényt vág a nyugati műveltség beáradásának. Pászthory Sándor, a magyar kancellária előadója, a magyar közoktatásügy fő intézője, akiről Kazinczy később oly gyakran emlékezik, Báróczy révén szintén tudomást szerez a fordításról s általán Kazinczy irodalmi törekvéseiről, s ezért fogja pártját, midőn ez csakhamar új hivatalt keres. Mikor aztán végre a fordítás napvilágot lát, egész kis irodalom keletkezik nyomában, s Kazinczy úgy szólva észrevétlenül a tekintély rangjára emelkedik.

³² Uo. 86–87. 1.

³³ Uo. 87–88. és 96–100. 1.

³⁴ 1786. január 12-én kelt lev. Uo. 89. 1.

Azonban Kazinczy hivatalos életére s irodalmi törekvéseire egyaránt ólomsúllyal nehezednek a mostoha közállapotok. Azon remények, amelyeket a nemzet József császár uralkodásához fűzött, nemcsak nem váltak valóra, hanem a legfájóbb hazafi aggodalomba süllyedtek. A türelmi rendeletnek a felvilágosodás eszméire mutató fogantatása az ifjabb nemzedéket ugyan sok egyéb sérelemmel alkalmas volt kibékíteni: de a magyarság zöme fejcsóválva fogadta, s csupán a császárnak a közjó érdekében hangoztatott elvei, amelyeknek megvalósításáról egyelőre nem nyerhettek tiszta fogalmat, csillapították a zajló indulatokat. Még élénk emlékezetben van, hogy a császár, anyja halála után, megerősíti a kormányhatóságokat s velük együtt a nemzeti jogokat és kiváltságokat. És bár a kormányiszékek átalakításával a közigazgatás reformja is megkezdődik: az alkotmányhoz való ragaszkodás még nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba. Midőn 1782-ben Ürményi Józsefet a Bihar vármegyei főispáni székbe iktatják, a nemzeti hagyományok tiszteletben tartásán érzett lelkesedés is kifejezésre jut. Révai Miklós is osztozik a közörömben. Ürményinek a következő évben tartott gyűlésen mondott beszéde még mindig a nemzeti szabadság védbátyájának tünteti fel a vármegyét, amely sok századok viharait átélte, s megőrizte az önkormányzatban nyilatkozó jogokat.³⁵

Midőn azonban a magyar szent koronát, nemzeti önállásunk s függetlenségünk e százados jelképét a császár Bécsbe viteti, mint holmi értéktelen „ingóságot”, megdöbben az ország, s mély aggodalommal tekint jövőjébe. S ámulatából még fel sem ocsúdik, midőn a német nyelvet hivatalossá iktató rendelet még jobban felzaklatja. Bár sokan, így Kazinczy is, úgy fogják fel e rendeletet, mint amely nem a magyar, hanem a deák nyelv érvényét szüntetvén meg, a nemzet legdrágább kincsét el nem homályosíthatja: a vármegyék alaposabban belelátanak a császár vezérgondolatának főcéljába, s egymás után tiltakoznak a rendelet végrehajtása ellen. Szabolcs és Szatmár vármegye éppenséggel tagadja, hogy nálunk a deák nyelv holt nyelv, hisz századok óta él törvényeinkben, okiratainkban s a közéletben. Helyette a német nyelvet a nemzetre erőszakolni a legvakmerőbb kísérlet. Ez – mint Szatmár vármegye feliratában olvassuk – hontalanná s idegenné teszi a magyart saját hazájában, mert valamely nemzet nyelvének megváltoztatása nem egyéb, mint a nemzeti lélek elfojtása.³⁶ S noha József császár világosan kinyilatkoztatja, hogy rendeleteinek végrehajtásához szigorúan ragaszkodik, s attól semmi esetre el nem áll, a nemzeti forrongás hullámai folyvást zajlanak, sőt éppen emiatt mind magasabbra csapkodnak. A császár egész uralkodói rendszerének alap gondolata az egynyelvű birodalom: mért tenne – úgy mond – kivételt egyetlen tartománynál, hogy annak nemzeti nyelvét tekintetbe vegye törvényeiben s a közügyek vitelében.³⁷ Alig is hihető, hogy a császár előkelő magyar tanácsosainak egyetértésével, sőt javaslatára adta ki e rendeletet, mint némelyek állítják, de igazában csak szájhagyomány után.³⁸ Annyira a császár alapfelfogására, kormányzati rendszerének lényegére vall e rendelet, hogy éppen nem volt szüksége tanácsosait megkérdezni. De még ha megkérdezte volna is, akkor sem adott volna semmit is az ellenkező véleményre, mint egyéb rendeleteinek a sorsa mutatja. Meggyőződésében gyökerezett az egynyelvű birodalom létesítése, s nálunk annál könnyebben remélte célja elérését, mivel úgy tüntette fel a dolgot, hogy nem a nemzeti, hanem a deák nyelv kiküszöbölését tekinti feladatául. S éppen ez a körülmény

³⁵ Ballagi G. id. m. 222. 1.

³⁶ Katona J. *Historia Crit. Hung.* XXI. köt. 389–390. 1.

³⁷ Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete.* II. köt. 178. 1.

³⁸ Bánóczi József: *Révai Miklós élete és munkái.* 118. l.

vesztegeti meg sokak ítéletét akkor is, jelenleg is. De a vármegyék észreveszik a rejlett célzatot, s midőn még a császári kormányrendszer állandónak ígérkezik, minden tiltakozásuk mellett is kénytelenek elnyomni lázongó honfi érzéseiket s beletörődni a változhatatlanba.

Bizonyára nincs igazuk azoknak, akik azt állítják, hogy nemzetünk közönnyel fogadta a német nyelv hivatalossá tételét. „Maga e kor – írja Bánóczi – nem félt e rendelettől; pontosabban szólva: mélyen fájlalta az ország politikai függetlenségének mellőztetését, de nemzetül magát megtámadva nem érezte.”³⁹ Hát vajon a vármegyék tiltakozó felirataiban nem nyilatkozik-e a nemzetre zúduló veszedelem élénk fájdalma? S vajon még azok is, akik egy ideig azzal áltatják magukat, hogy nem a magyar, hanem a deák nyelv szenved a német miatt: nem látják-e be pár év múlva, hogy téves felfogásuk mily káros következtetésekre vezetett? Nem szükséges a császár hanyatló rendszerének megsejtésével felhangzó nyilatkozatokra, nem a rendszer kiváló képviselőinek bünbánó beismerésére hivatkozunk: írónk sürgős igyekezetét aligha lehet egyéb okkal megmagyarázni még azoknál is, akik be nem vallják nyíltan törekvéseik célját. Hát akik, mint Ányos, az izzó gyűlölet hangján kelnek ki a császár ellen, vagy mint Révai, világosan megmondják, hogy a nemzeti szellem régi jeles művelőit azért akarják ismét feltámasztani, hogy tanúbizonyságot tegyenek nyelvünk életrevalóságáról?

De szintén tévedés volna a császári rendelet hatását mostani felfogásunk szerint értelmezni.⁴⁰ Mert nem szabad felednünk, hogy a világpolgárság eszménye mily rombolást visz végbe a nemzeti érzelmeken. Jellemzőleg mondja Rousseau, hogy már nincsenek franciák, angolok, spanyolok, hanem csak európaiak. Nemzetünk is osztozik többé-kevésbé az általános európai felfogásban; a magyar érzés is elhomályosul, elveszti egyéni erejét, s a felvilágosodás eszméi háttérbe szorítják a külön nemzetiség tudatát, s megvesztegetik a magyar faj jellemző tulajdonságait, ami kétségtelenül kártékonyan hat, de művelődésünk európaibbá tételét sok tekintetben mégis innen magyarázhatjuk.

Kazinczy nem látja be kezdő tisztviselő korában a nyelvi rendelet ártalmasságát. Megszokván a munkát, ifjú hevével, lelkesedésével végzi napi teendőit, nem gondolván azzal, hogy németül kell fogalmaznia. Különben is egész életében vitatja, hogy ha már idegen nyelven intézik a közügyeket, nem sokat határoz, hogy deákul vagy németül intézik-e; amely felfogásnak önmagában véve lehetne mentsége, de tekintve a császár uralkodó felfogásának vezérgondolatát, semmiképp nem lehet. Ő maga is más meggyőződésre jut már 1789-ben, kivált pedig a nemzeti felbuzdulás idején. De mint kezdő tisztviselő csak a munkának él, sőt bizonyos tekintetben hiúságát neveli, hogy német nyelvi ismeretének oly nagy hasznát veszi, s a vármegyénél ő oly igen fontos személy. Hanem midőn a vármegyék tiltakozását hallja; midőn a nemzet az első ámulatból felocsúdik, s a császári kormányzat a maga teljes mivoltában kifejlődik: ő is gondolkodóba esik hivatalának a felingerült magyarság lelki hullámozásával való kapcsolatára nézve, s kétség szállja meg: vajon a vármegye az-e még, mint aminek hivatalba lépésekor hitte, aminek Ürményi hirdette Biharban, vagy inkább a törvénytelenységnek egyre szemmel láthatóbb eszköze?

Kétségeit a császár újabb rendeletei táplálják. Már 1785. február 12-én készen van a vármegyék eltörlésére vonatkozó rendelet. Az a sok visszaélés, amely a régi vármegyékben napirenden volt, nem kerülheti el a császár figyelmét. De bármilyen jó lett volna is a vármegyei közigazgatás, mégsem hagyta volna meg a császár régi keretei s alkotmányos formái

³⁹ Uo. 119. 1.

⁴⁰ Ezért, úgy hisszük, Csaplár B. id. m. 176–180. lapjain többet bizonyít a kellenél.

között. Központosító rendszere magával hozta, hogy a régi nemesi kiváltságok melegágyát, a vármegyét eltörölje, főleg most, midőn már arról is többszörösen meggyőződik, hogy célja megvalósításában éppen a vármegye akarja korlátozni. Egy hónap múlva, március 9-én a végleges tervet is elkészíti a császár a magyar közigazgatás új kereteire nézve. S mint előbb, 1783-ban, ő maga ad utasítást tisztviselőinek, hogy minden gondolatuk hivatalos kötelességeikre legyen irányozva: most is ő látja el a kerületek élére állított kir. biztosokat megfelelő utasításokkal, kijelölve politikai, társadalmi s közgazdasági teendőiket.⁴¹ Mind-egyiket figyelmezteti a robotmunka megváltásának üdvös következményeire, egyszerűsmind szívökre köti a felekezetek közti súrlódás megszüntetését, a türelmi rendelet ildomos végrehajtását. Ezen kívül az illető kerületeknek különösen feltűnő közéleti visszásságaira figyelmezteti őket. Szabolcs vármegye nemességét az egész országban leg-szilajabbnak mondja, amelyhez csak a zempléni hasonlítható. Kassán, úgy találja, hogy a nem katolikusok nem juthatnak közhivatalba. Ellenben Bihar vármegyét például állítja a kir. biztosok elé.

Az új rendelet azonban, amely a régi magyar közigazgatást fenekestül felforgatja, korán sem éri el a császár óhajtott célját. Külsőleg minden úgy történik, mint a rendelet parancsolja. A kir. biztosok elfoglalják hivatalaikat, a központosító rendszer győzni látszik a vármegyei önkormányzaton, a gyűlések termei zárva maradnak, de a régi visszaélések továbbra is égető sebei a közigazgatásnak, s a tisztviselők most már hazafiságuk örve alatt annál könnyebben megtagadják a központi kormány parancsainak végrehajtását, minél élesebbnek tűnik fel az ellentét a császár kormányrendszere s az elkobzott magyar alkotmány között, s minél inkább tudatára ébred nemzetünk a saját sorsa kockázatának.

E gyökeres újítás eleinte nem jár rendkívüli izgalmmal. A kir. biztosok közt ott látjuk Ürményi Józsefet, aki az imént még a vármegyei önkormányzatot dicsőítette, Prónay László, Révay Simon és Splényi József bárókat, Balassa Ferenc, Győry Ferenc, Széchenyi Ferenc, Teleki József és Teleki Sámuel grófokat, akik a császár akaratának engedelmes végrehajtói, s akiknek példája kétségtelenül káros visszahatással van a köznemességre is, noha megtanulhatta volna a történelemből, hogy a főrendeket a XV. század vége óta elégszer felhasználta a hatalom a maga nemzetellenes céljaira. Az elalélt nemzeti érzés korában, midőn a császár törvénytelen rendeleteire mindég találnak mentséget a humanizmus eszméiben, még könnyebben meghajlanak a főrendek az ellenmondást különben sem tűrő fejedelmi akarat előtt, s hazafi lelkiismeretük éppen nem habozik, ha az udvar és saját nemzetük érdekei közt kell választani.⁴² Azonban a köznemesség annál fájdalmasabban tekint alkotmányunk régi védbástyájának romjaira, önkormányzatában őrzött kiváltságainak omladékaira. Gyöngesége érzetében ugyan beletörődik sorsába, de csak az erőszakos hatalomnak enged.

Kazinczy most már mind jobban belátja, hogy a vármegye lassanként kivetkőzik alkotmányvédő jellegéből. Szolgálatá ólomsúllyal nehezedik reá. Felfogásának, amellyel hivatalába lépett, épp az alapja rendül meg és süllyed anachronismussá. A vármegye immár nem az alkotmány védője, hanem megsemmisítésének az eszköze. Szolgálatá népszerűtlen, mert

⁴¹ Jóllehet a kir. biztosok számára készített utasításokat bizalmas természetüknél fogva csak az ő magánhasználatukra másoltatta le, s az eredeti példányt a Kancellária levéltárába pecsét alatt helyezte el, az utasítás nyomtatásban is megjelent, I. Ballagi G. id. m. 234. 1.

⁴² Révai M. a főrendek ellen azért panaszodik annyit, mert a császár parancsát mindég elébe teszik az ország érdekeinek. Csaplár B. id. m. II. köt. 238. 1.

a központosító rendszer előmozdítója. Nem ok nélkül mondja később Kazinczy a Toldyhoz írt önéletrajzában, hogy „nem szerette a’ politikai dolgok’ ekkori folyamatját”.⁴³

Jóllehet Kazinczy az alispán mellett szívesen szolgált volna más körülmények közt; volt valami az alispán jellemében, ami alárendeltjeinek nem igen tetszett: hivatalos hatalmának éreztetése. A tisztviselők nem voltak hajlandók az alispán gógjét tűrni. Tanácskoztak, fenekedtek ellene. S mivel egyik társa vigyázatlanságból épp az alispán asztalánál oly szót szalaszt ki ajkán, amely éles világot vetett a mind jobban erősödő békétlenségre: az alispán elérte a célzást s azonnal ír a kir. biztosnak, Szentiványi Ferencnek, hogy siessen Kassára s „a lángba csapáshoz közelítő tüzet fojtsa-el első szikrájában”. A kir. biztos megérkezik, s az alispán legott hozzá siet. Észreveszik ezt a békétlenek, összegyűlnek, s egész csoportban mennek szintén Szentiványihoz, hogy még az alispánt ott éréjk. Szentiványi nyugodtan fogadja őket az alispán jelenlétében, s felszólítja a megjelenteket: mondják meg őszintén, mi a panaszuk az alispán ellen. Azonban senki sem mer szólni. Szentiványi megismétli a felhívást. Megint eredménytelenül. Látván Kazinczy, hogy az öregebbek s nála magasabb rangban levők hallgatnak, nekibátorodik. Előadja panaszukat, nem mellőzve a csekélysegeket sem az alispán rideg bánásmódjának jellemzésére, hogy például hivatalos leveleiben Kegyelmed címzést használ. Szentiványi mélyen a szemébe néz Kazinczynak, s biztosítja őt és társait, hogy panaszuk oka mind megszűnik, de viszont ők is vessenek fátlyolt a múltra. Kazinczynak megköszöni bizodalját s oly melegen, hogy „az egyszersmind kímélő pirítása vala azoknak, a’ kik szóllani nem mertek”. Később társai is kimutatják, hogy helyeselték felszólalását.

Lehet, hogy Kazinczy is azért tökéli el részben magát a panasz előadására, mert különben is szakítani akar eddigi szolgálatával. Mivel úgyis Kassán Török Lajos gr. társaságában elég sokszor alkalmá nyílik a kort mozgató eszmékről tanakodni: egyre jobban meggyőződik, hogy József császár alatt az emberbaráti kötelesség más feladatot ró a nemzeti művelődés munkásaira, mintsem hogy a történelmi jogok kockára vetésének, vagy az irántuk való érzék tökéletes elszibbasztásának eszköze legyen; s így a Török Lajos melletti szolgálat gondolatával mind közelebről megbarátkozik.

Török Lajost ekkor nevezi ki a császár a kassai kerület főigazgatójává. S ez minél mélyebben belepillanthat Kazinczy eszmekörébe, s minél alaposabban megismerheti az általános művelődés előmozdítására irányuló törekvéseit, annál gyakrabban ösztönzi arra a pályára, ahol ezen törekvéseinek legtöbbet áldozhat: az iskolai ügyek intézésére.

Mindemellett Kazinczynak eleinte nem könnyű a választás. Eddigi hivatalában mindenki szereti s marasztalja. Kelcz Antal, az első alispán, a saját érdekéből is minden követ megmozgat, hogy őt maradásra bírja. Azzal kívánja meggyőzni, hogy ha ő távozik mellőle, neki is le kell mondania, mert másban nem bízik; Kazinczy német fogalmazványait nem értve is alá meri írni, de mással azt nem teheti. Aztán a fő- és első aljegyző az eperjesi Kerületi Táblához van kiszemelve, s így Kazinczy rövid idő alatt főjegyző lesz. Kazinczy szánakozva gondol az előadott okokra s következményeire; de a Török Lajos rábeszélése már megingatja.

Másfelől meg Vay József, a szabolcsi alispán, akinek emberi jellemét s gazdag ismereteit Kazinczy oly nagyra becsüli, szintén szemet vet rá. Hisz a felvilágosodott világpolgárok miskolci páholyában neki is alkalmá nyílik Kazinczy széleskörű műveltségét megismerni. Ő is szeretné hát maga mellé főjegyzőnek. Ki is eszközli a vármegyénél, hogy a főjegyző fi-

⁴³ Kazinczy F. *Lev.* XX. köt. 192. 1.

zetése 700 forint legyen, rangban pedig, ami különben természetes is, a másodalispán után következzenek. S bár nem titok előtte Török Lajos gr. és Kazinczy közös elhatározása, mégis örömmel ajánlja fel a főjegyzői hivatalnak neki. „Ha tetszik ez a’ Statio Kedves Ötsém Uramnak – írja hozzá 1786. október 25-én – úgy tartom, hasznosabb ’s előmentesebb lesz ... prospectus is nagyobb lesz ad altiora.”⁴⁴

Kazinczy a válaszüton áll. Bármily szánalmat érez is Kelcz Antal iránt, Vay József hívása s az emelkedésre való biztatás nagy súllyal esik az elhatározás mérlegébe. Csakhogy akkor már Török Lajos unszolására folyamodványát is rég beadta az iskolafelügyelő hivatalra, s Török Lajos barátságát még a Vay Józsefénél is többre becsülte. Kelcz Antal elhatározó lépésre szánja magát. Kieszközli Szentiványi Ferenc kerületi biztosnál, hogy Kazinczyt abaúji főjegyzővé léptesse elő. Ugyanekkor Teleki Sámuel gr., a bihari kir. biztos, ígéretet tesz, hogy rövid idő alatt szabolcsi főjegyzővé teszi.

Kazinczy azonban a vármegyei szolgálatot elviselhetetlennek tartván, semmi kecsgetés nem bírja az ottmaradásra, főleg midőn mind mélyebb gyökeret ver elméjében az a gondolat, hogy az iskolai közigazgatás pályáján „eszköz lehet egy szebb kornak felhozásában; hogy itt a’ hon’ fíjainak nevelésekre fog hathatni ’s vallásbeli különbség nélkül”.⁴⁵ Arra semmi reménye nem lehet, hogy a kormányrendszer eddigi szelleme jobbra változik, mert – úgy mond – „nem olly Fejedelem alatt élünk, a’ ki magát a’ már megtett rendelések ellen benyújtott Repraesentatiók által Végzéseitől elvonni engedje”. S ha egyáltalán nyilvános pályán akar szolgálni, az iskolaiügyn „legkevesebb kedvetlenséggel” szolgálhat, s a „venedék Hazafiak nevelése körül való forgolódás, a’ vallásbeli egyenetlenségnek eltávoztatása ’s igazi illuminationának hivatalához mérsékelt terjesztése által valóban hasznos Hazafivá formálhatja magát”.⁴⁶ Emberbaráti eszméinek foganatosítását nemhogy gátolná, ellenkezőleg, éppen elősegíti az a kormányrendszer, amely a vármegyei szolgálatot oly terhessé teszi rá nézve. S midőn Szentiványi és Vay a hivatali emelkedés reményével kecsgetetik, holott az iskolafelügyelő csak a főigazgatóságra számíthat, ami már a legnagyobb szerencse, Kazinczy azt feleli nekik, hogy „Török mellett örömet marad örökké Inspector annyival inkább, hogy itt iskolák körül szolgálhat ’s minden vallásbeli különbség nélkül ’s a kedvetlen dolgok’ manipulációjától megszabadíttatik”.⁴⁷

Mik ezek a kedvetlen dolgok: az előadottak után felesleges magyarázgatni. Egyébiránt ő maga világosan megmondja a Cserey Farkashoz 1806. december 29-én írt levelében: „Nálunk a’ Vármegyei Tisztségek épen olly becsesek, mint becstelének Erdélyben, ’s én Szabolcsban egy Vay József Vice-Ispánsága alatt szolgálhattam vala: de a’ József alatt történt változások, a’ Haza’ legsarkalatosabb szabadságainak elenyészésén támadt fájdalom, ’s az a szerencse, hogy itt Tudományok körül szolgálhatok és Gr. Török Lajos alatt, megsiketítették füleimnek a’ nagyravágyás’ szavát ’s eltoltam azt magamtól, noha a’ Kassai Királyi Commissarius Szentiványi Ferencz Exc. arra már ki is nevezett.”⁴⁸

Egész életében bizonyos fájó örömmel emlegeti: mily útjai nyílnak ekkor előtte az emelkedésnek, s mi határozza el, hogy a vármegyei szolgálatot végképp elhagyja, és soha többé nem óhajtja folytatni. „Lángoltam – írja önéletrajzában⁴⁹ – Vay körül élhetni, szeretve látni

⁴⁴ Uo. I. köt. 114. 1.

⁴⁵ *Pályám Eml.* 234. 1.

⁴⁶ *Sárospataki Lapok.* 1893. évf. 14. sz.

⁴⁷ Cserey Farkashoz 1812. jún. 24-én írt levele; *Kazinczy F. Lev.* IX. köt. 514. 1.

⁴⁸ Uo. IV. köt. 453. 1.

⁴⁹ Toldy F. id. m. 61–62. 1.

tőle magamat 's bölcs intésének láttam tanácsát; nem szédíte-meg engem a' könyvek' philosophiája annyira, hogy azt higgyem eszesnek a' ki nem szolgál, bár minden jó szolgál-na ha csak azért is, hogy foglalná-el a' rosszak elől a' helyet. De Török alatt szolgálni, elvo-natni a' kedvetlenségektől Tudományi ágra, minden vallású Polgárok' nevelésére hathatni jól tevéleg 's olly kiterjedésű Megyében mint ez. nékem olly szerencse volt, mellynél én kedvezőbbet soha nem óhajtottam." Még világosabban megmondja elhatározása okát, mid-őn vármegyei szolgálatát s új állását később összehasonlítja. „Nem kedvesebb vala e – kér-di – Iskolák körül szolgálni, mint Vármegyénél vagy Dicasteriumoknál akkor, midőn Jó-zsef mindent öszvedöntött, öszvezavart?”⁵⁰

Íme, a kapcsolat Kazinczy hivatalos pályája s a kor szelleme és a kormányrendszer válto-zásai között. A vármegyéhez a magyar nemes felfogása, hazafi kötelessége s családjának régi hagyományai vonják; az iskolaiügyi igazgatáshoz emberbaráti szeretete s a felvilágosodott világpolgár eszménye. Azonban hazafi érzését, a régi magyar nemes felfogását úgy szólván meg kell tagadnia, ha tovább is a vármegyei szolgálatban akar maradni, míg emberbaráti szeretetének, a nyugati műveltség eszméinek éppen József császár alatt áldozhat kedvére.

⁵⁰ Kazinczy F. *Hivatalos Levelezésének Maradványai*; Bevezetés. E kötet kiadatlan; a sárospataki főiskola tulajdona. A *Bevezetés* megjelent a *Sárospataki Füzetek* 1864. évf. 266–269. 1.

V. Iskolafelügyelő

I.

A nevelés fontossága a XVIII. század második felében. – Az osztrák közművelődés vezéralakjai. – Pál Gáspár kanonok működése. A kassai tudományi kerület. – József császár folytatja anyja reformjait. – Van Swieten Gottfried báró. – A császár iskolaügyi rendeletei. – A protestánsok magatartása; Bécsbe hívatnak. – A rendeletek végrehajtása akadályokba ütközik. – A kormány határozottabb lépésre szánja magát. – A magyarországi iskolák szervezete. – Kazinczyt iskolafelügyelőnek ajánlják; kineveztetése. – Török L. beiktatja hivatalába. – A Felbiger-féle rendszer háromfajú iskolát állít. – Az új rendszer egyöntetűvé teszi a tanítás anyagát. – A módszer. – A tanítás ideje. – Kazinczy egyik főkötelessége a tanítók választására felügyelni; továbbá a tanítók működését ellenőrizni. – Általában sokat dolgozik. – Iskolalátogatásai. – Hobgárd. – A miskolci iskolák átalakítása. – A tállyai iskolák. – A közös iskolák természete. – Kazinczy téves felfogása e tekintetben. – A miskolci protestánsok ellenkezése. – Debrecen szerepe; Domokos Lajos főbíró.

Az általános európai műveltség gyorsabb haladása a XVIII. század második felében újalakított iskolának köszönhető. A nevelésnek és tanításnak nemcsak természetesebb módszere honosodik meg, hanem egyszersmind a felvilágosodás elveinek alapján a különböző vallásfelekezetek közti korlátok is meginganak. A testi nevelés mellett a szellemi tehetségek képzése is szemlátomást igazodik az élet követelményeihez és az emberi természethez. Innen a hasznosság elve egyik főszempontja lesz a nevelésnek. Másfelől pedig a felvilágosodás terjedésével a népnevelésre is gondot fordítanak, s mind egyre hódít az a felfogás, hogy valamely nemzet általános műveltségének színvonala a nép értelmi tehetségének képzettségétől függ. Amint Angol- és Franciaországban az ismeretszerzés módját a tapasztalati tényeken, a szemmel látható jelenségeken kezdik tökéletesíteni, egyszersmind Rousseau eszméi alapján az érzés nevelését is célul tűzik ki: az iskola külső és belső élete feltűnő nagy változáson esik át, s ez a változás szoros kapcsolatban van az általános felvilágosodással, amelynek főképviseelői elsősorban éppen az iskolák átalakítására törekcsenek. Az osztrák tartományokban maga a császár, Mária Terézia férje, főképviseelője a felvilágosodásnak, s halála után is oly férfiak kerülnek az új irány szolgálatába, akik a nyugati nemzetekkel való közösséget mint írók, tudósok vagy államférfiak annál jobban ápolják, minél több sikert várnak a felvilágosodás eszméinek terjesztésétől. E férfiak törekvésében már a hetvenes évek elejétől fogva mind gyakrabban feltűnik az iskolaügyi újítások vágya. Elérkezettnek látják az időt, hogy szakítsanak a régi felfogással az iskola képzőmunkájára és szervezetére nézve egyaránt.

Az osztrák közművelődés vezéralakjai közül talán a legkiválóbb Van Swieten Gellért (1700–1772), Mária Terézia orvosa, a császári könyvtár igazgatója s az egyetemi orvosi kar

elnöke, aki mielőtt Bécsbe telepszik (1745), már vagy húsz évig működik a nagy Boerhavius mellett Leydában. Különösen az egyetemi tanítás, elsősorban az orvosi kar érdekében buzgólkodik, amelyet gazdagon fölszerel, s gondoskodik európai hírű tanárokról. Emellett megalkotja a fűvészkertet.¹ A közművelődés terén szerzett érdemeit azzal jutalmazza Mária Terézia, hogy 1758-ban bárói rangra emeli. Tulajdonképp ő veti meg az iskolaügyi újítások alapját is, lelkesen támogatván Pergen Antal grófot, aki nagy utazásaiban szerzett tapasztalatait épp oly buzgón igyekszik gyümölcsöztetni, mint amily erős meggyőződéssel hirdeti a nevelésnek és tanításnak az állam jóllétével való szoros kapcsolatát. Ezért kívánja, hogy a tanítás kivéteessék a szerzetesek kezéből. Ő készíti el nagyjából az elemi iskolák szervezetét, amelyet aztán Felbiger János Ignác, a sziléziai sagani kolostor nagyhírű apátja, az általános iskolai renddel tökéletesít, s ezt 1774. dec. 1-jén hagyja jóvá Mária Terézia. Így alakul ki a bécsi elemi iskolának az a szervezete, amelyet az osztrák tartományok fővárosaiban utánoznak, s amelyet nálunk is a pozsonyi és budai népiskolák rendezésében követnek.

Midőn 1776-ban Pál Gáspár kanonok, mint a nemzeti iskolák egyetemes felügyelője, megkezdi a magyar népiskolák szervezését, Felbiger útmutatásai nyomán nemcsak a tanítás anyagáról s módszeréről, hanem egyszersmind az iskolák közigazgatásáról is gondoskodik. A Tanulmányi Rend szerint az ország minden iskolai kerületében állítani kellett egy elsőrendű nemzeti iskolát, a tulajdonképi normális iskolát négy osztállyal s a tanítójelöltek képzésére szolgáló szervezettel. Minden iskolai kerület élére felügyelőt állít Mária Terézia, így a kassai kerület élére Ladomérszky Istvánt. Ő szervezi a kassai normális iskolát, amely már 1778-ban teljes négy osztállyal működik, s bár a kitűzött céltól messze marad, átlag a jobbak közé tartozik. Az első osztályba 67, a másodikba 30, a harmadikba 35 s a negyedikbe 30 tanuló jár. Az első tanítójelöltek október 1-jén tesznek vizsgálatot, s közülük négyet azonnal alkalmaznak. A tanítás anyaga a hittanon kívül a magyar és német olvasás, szép- és helyesírás, számtan és latin alaktan; ezekhez járul 1778-ban az építés tudományának ismerete. De a történelem, föld- és természetrajz, geometria, rajz és zene még hiányzanak.²

A kassai kerületben a fővároson kívül Eperjesen és Bártfán szervezik legelőbb a nemzeti iskolákat, majd meg Késmárkon. Lőcsén pedig valódi mintaiskola nyílik meg a szepesiek számára. 1780. február havában az egész Szepesség tanítóit Lőcsére rendelik „ezen elsőrendű nemzeti iskolába a tanítás új módszereit tanulni”. Ez év júliusában már azt jelenti Péchy Gábor, a kassai kerület főigazgatója, hogy az összes szepesi városokban s több más helyen is az új rendszer szerint szervezett iskolák működnek.³ Foly a szervezés nagy munkája az ország többi kerületében is, mégpedig nemcsak a nép-, hanem a közép- és felsőbb iskolák körében is. Mária Terézia uralkodása közműveltségünk történelmében korszakalkotó fontosságú azzal is, amit az utolsó 4-5 évben véghez vitt, de még inkább azzal, amire utat nyitott, aminek alapot vetett. Az egész közoktatás hatalmas szervezetének megvan immár a kerete, nagyjából a tartalma is, amelyet csak tökéletesíteni s a nemzeti étellel szorosabb kapcsolatba kell hozni, hogy az új eszmék is bevonuljanak az iskola falai közé, s a felvilágosodás napja is éreztesse jótékony melegét.

József császár politikai vezérgondolata különböző országoknak és tartományoknak egyesítése levén, a történeti és nemzeti hagyományok szellemét minden másban megtagadja, csak éppen iskolaügyi újításaiban veszi alapul anyja intézkedéseit. Mert azok némi vál-

¹ Fináczy E. id. m. II. köt. 69. 1.

² Uo. 290–294. 1.

³ Uo. 301. l.

tozgatással beleillenek az ő vezérgondolatába, egységesítő rendszerébe. Míg azonban Mária Terézia inkább a közép- és felsőoktatás kiépítésére fordítja főgondját, József császár első sorban a népiskolák gyarapítására törekszik. Szerinte nem a tudományos pályákra való nevelést kell gyámolítani, hanem a népnevelést, hogy a lakosság összességének meglegyen bizonyos elemi képzettsége, írni-olvasni tudása. Ő már nyíltan kimondja, hogy valamely ország műveltsége nem a tudósok számától, hanem a polgárok általános ismereteitől függ. Az egyetemek és középiskolák számát inkább csökkenteni, mint szaporítani, ellenben népiskolákat mindenütt állítani kell, ahol azokra szükség van, s ahol parókia áll fenn.⁴

Iskolaügyi újításainak végrehajtására külön bizottságot szervez, amelynek élére Van Swieten Gottfried bárót (1734–1803), Gellértnek fiát helyezi, aki apjának utóda a könyvtárigazgatásban, egyszersmind a könyvvizsgáló hivatalnak is elnöke. A korabeli felvilágosodásnak ő is vezéralakja, eszméinek megvalósítására lelkes buzgósággal törekszik, amire hivatalának széles köre is ösztönzi. Teleki József gr., a későbbi koronaőr szerint Van Swieten Gottfriedet Európa első tanítójának tekintették. Valóban értette is a tanítás művészetét. Midőn a bécsi vizsgálatokon megjelent, s a legalsóbb iskoláktól a legfelsőbbekig mindenhol megfelelő kérdéseket intézett a tanulókhoz, a jelenvoltak csak elámultak nagy jártasságán s rátermettségén. Mint gazdag enciklopédikus műveltségű férfiú általában ismeretes volt; a diplomáciai nyelvben pedig senki sem tudta jobban eltalálni a megfelelő kifejezéseket, mint ő. A görög nyelvben való tudományát és zeneismereteit sokszor emlegették. Bécsben – mint Kazinczy írja – minden jobb fő hozzá csatlakozik, s a világpolgárság eszménye a legtisztább alakban él lelkében. „Kiseded, de nem gyöngö termetű”, modorára nézve hideg és kimért; de eszméinek helyességéről mélyen meg lévén győződve, működésében, eszközeinek felhasználásában annál tüzesebb. Nyugodtan, számító ésszel tüzi ki főcélját, a monarchia közoktatásának a felvilágosodás követelményeihez való alkalmazását, az állam leendő polgárainak közös nevelését; de célja elérésében minden akadályt buzgalommal igyekszik legyőzni. Apjának a törekvését, hogy az iskolák állami felügyelet alá rendeltessenek, s a fejedelmi jog e tekintetben megóvassék, nemcsak örökli, hanem tovább is fejleszti. Nem csupán az osztályérdekek uralmától óhajtja felszabadítani az iskolát, hanem a felekezetekétől is. Nem csupán a felsőbb oktatásban kíván minden felekezeti ellentétet kikerülni, hanem a népnevelésben is, hogy már a fejlődő gyermekek megszokják egymásban csak az emberi tulajdonságokat szeretni s a különböző vallást figyelmen kívül hagyni. Buzgalmának és sikereinek legfőbb rugója, hogy felfogása teljesen megegyezik a császáréval, aki mindjárt a türelmi rendelet kibocsátása után kijelöli iskolaügyi politikájának alapelveit, amelyeknek megvalósítására készségesebb és rátermettebb embert csakugyan nem találhatott volna, mint Van Swieten Gottfried. Amint ő a tanulmányi bizottság élére áll, legott kiadja a császár az iskolaügyi közigazgatásról szóló rendeletét, amely a magyarországi és erdélyi iskolákat is e bizottság alá helyezi, de gondoskodik magyar előadóról is, és e tisztséget a Magyar Kancellárián Pászthory Sándorra bízta.

Pászthory (1749–1798) korának egyik legnagyobb műveltségű embere, jártas a nyugat-európai nyelvekben; a magyar irodalom alapos ismerője, Széchenyi Ferenc gr. hű barátja. Szabadelvű felfogásban osztozik Van Swieten Gottfrieddel, de nemzeti érzése nem hűlt ki József császár alatt sem. Az 1790-91-iki országgyűlésen fontos szerepet játszik, úgy is mint a Kancellária előadója s a király megbízottja, úgy is mint a törvények szabatos nyelvű szövegzője. Jobb kezekbe alig kerülhetett volna a magyarországi iskolaügyek vezetése.

⁴ Marczali Henrik: *Magyarország II. József korában*. III. köt. 315. 1.

A Helytartó Tanácsban az iskolaügyeket Klobusiczky József (1756–1826), a későbbi Borsod vármegyei főispán intézi, aki már 1770 óta szolgál e hivatalban. A Helytartó Tanács elnöke gr. Niczky Kristóf országbíró, a császári akarat engedelmes eszköze, a szabadelvű haladásnak hűséges bajnoka, Mária Terézia idejében a győri kerület főigazgatója, aki később is nagy érdeklődést mutat az iskolák iránt; a tudományoknak és szellemi művelődés minden ágának barátja s pártfogója, de gyöngé magyar, úgyhogy sokan őt tekintették a császár rendeletei értelmi szerzőjének.

A császár iskolaügyi rendeletei, amelyek 1781-től fogva 1785-ig sűrű egymásutánban következnek, részint a már meglévő iskolákat akarják az új szervezetbe beosztani, részint új közös iskolákat állítani. A felekezeti iskoláknak egyelőre csak felügyeleti jogát veszi kezébe a kormány, a tanítás anyagának megválasztásába s módszerébe kevésbé avatkozik. Ellenben a közös iskolákban a tanítók kinevezése, a tanítás anyaga és módszere, szóval az egész intézmény az állam kezében van. A kormány természetesen ezután csak közös iskolákat állít, s okkal-móddal a felekezeti iskolák közössé alakítását is céljába veszi. Hanem e tekintetben közel sem oly rideg a kormány eljárása, mint a császár egyéb rendeleteinek végrehajtásában. A császár nem annyira kényszeríteni akarja a felekezeteket az új rendszer alkalmazására, mint inkább meggyőzni céljának és intézkedéseinek hasznos voltáról. Úgy hiszi, hogy a felekezetek mihamar belátják: mily nagy különbség van régi iskoláik s az újonnan szervezett közös iskolák közt nemcsak a tanítás egyöntetűségére, hanem a nevelés eredményeire nézve is. Ha majd újításai a politikai és társadalmi élet minden terén megszilárdulnak, akkor rendeli a felekezeti iskolákat is teljesen az állam ellenőrzése alá, s akkor kötelezi az ún. norma bevitelére oly községekben is, amelyek eddig semmi hajlandóságot sem mutattak az új rendszer iránt. Uralkodásának első öt évében egymás után dönti halomra a régi magyar alkotmány minden maradványát, s csak ekkor, 1785-ben, teszi kötelezővé az új iskolai rendszert.

A császári kormány e tartózkodásának fő oka nem az újítás helyességében való kételkedés, hanem a felekezetek érzékenykedése iránti tekintet. Különösen a protestánsok őrzik féltékenyen felekezeti jogait, jóllehet a türelmi rendeletből meggyőződhetnek, hogy a császár éppenséggel nem szándékozik vallásuk szabad gyakorlatát gátolni. Azonban a protestáns egyház és iskola oly szorosan egygyé nő az idők folyamán, hogy az iskolára vonatkozó minden erőszakos érintés szükségképpen az egyházat is fenyegeti. A kormány ismeri a protestánsok ebbeli felfogását, s mindjárt a türelmi rendelet kiadása után több nevezetes férfit meghív közülről a pozsonyi tanácskozáásra, hogy a legfontosabb iskolaügyi kérdésekről véleményt mondjanak. Innentől fogva 1785-ig többször alkalmat ad a protestánsok előkelő embereinek, hogy a közös iskolákról, valamint a felekezeti iskolák állami felügyeletéről nyilatkozzanak. Megismerteti őket az új rendszer alapelveivel, hogy a vegyes vallású helyeken, ahol csak egy iskola van, minden vallású növendék oda járjon; hogy tehát a protestáns gyermekek is a katolikus iskolát látogathassák; hogy egyforma iskolakönyveket használjanak, amelyekben minden felekezeti imádságok és olvasmányok hiányzanak. A kormány megbízottjai azonban kevés sikerrel fejtegetik a nevelés állami feladatát, az iskolák igazgatásának közvetetten fejedelmi jogát. Hiába erősítik, hogy a protestáns vallás emiatt semmi sérelmet nem szenved: a protestánsok mindig attól félnek, hogy az új rendszer iskoláikat állami felügyelet alá helyezvén: egyházuk, sőt vallásuk jogait is csorbítják. Magához a császárhoz folyamodnak 1783-ban, de panaszuk siket fülekre talál.

1784 végén Van Swieten b. Bécsbe hívja a protestáns vezérférfiakat. Előadja a megjeleneknek a császár kívánságát az állami felügyeletről, a tanítás egyöntetűségéről azon re-

ményben, hogy sikerül meggyőzni a még mindig ellenkezőket. A protestánsok nem is tagadják az újítások elvi fontosságát, de régi gyakorlatuktól nem hajlandók eltérni. Prónay Gábor b. az evangélikusok, Hatvani István és Domokos Lajos a reformátusok nevében nemcsak felekezeti iskoláik meghagyása mellett érvelnek, hanem a taníttatni kényszerített iskolakönyvek s módszer ellen is. Különösen pedig az állami felügyelet ellen tiltakoznak, s erősen vitatják, hogy iskoláik egyházaiktól el nem választhatók. Hiába kísérli meg a tanulmányi bizottság a protestánsok aggodalmait eloszlatni: sem az iskolák közössége, sem az állami felügyelet elleni érvükből nem engednek, kivált a reformátusok megbízottjai, akik különben is a legelszántabb harcosai voltak az önkormányzati jogaikra méltán féltékeny protestánsoknak.⁵ Hatvani István, a híres debreceni tanár, nemcsak szóval a különféle tanácskozásokon, hanem az irodalomban is bátran szót emelt felekezeti felfogása mellett, érdekesen fejtegetvén, hogy a tudományok minden ágában mást tanít a katolikus és ismét mást a protestáns tudós.⁶

Ha egyik-másik helyen a kormány rendeleteit végrehajtották is, amint a protestánsok nekihevült ellenkezését észrevették, ismét visszatértek a régihez. Nagyváradon a Helytartó Tanács 1784. máj. 10-iki rendeletének felolvasása után az alispán meghagyja Keresztési József református papnak, az ismert naplóiírónak, hogy ami a normára tartozik, ne taníttassa, csak a vallást, amelyet hallás után is meg lehet tanulni. Keresztési bemenvén az iskolába, külön idő örve alatt az írás, olvasás tanítását abbahagyatta, csak a szent történeteket s az énekeket engedte taníttatni.⁷ A császárhoz intézett folyamodványok egymást érik; de a kormány azzal óhajta az ellenkezést elhallgattatni, hogy tanárokat, tanítókat a protestánsok közül is nevez ki. Rebesgetik, hogy a protestánsok minden elemi iskolája az új rendszer alá kerül, noha a tanulmányi bizottság ezt nem kívánja, csak 1785-ben. Addig tehát, bár folytonos aggodalmak közt, nagyjából még a régi felekezeti szellemben tanítanak.

Ekkor azonban a kormány határozottabb lépésre szánja magát. Kötelezővé teszi a protestáns iskolákra nézve is a norma módszerét, s egyszersmind a közös császári felügyelők hatáskörébe osztja be.⁸ Az iskolai közigazgatás szervezetét is újra alakítja, a régebbi 9, illetőleg 10 kerületet ötre, illetőleg négyre vonja össze. E kerületek, vagyis – mint akkor nevezik – „tudománybeli megyék”, a következők: a pozsonyi és budai, kassai, pécsi és nagyvárad. Minden kerület élén kir. főigazgató áll, s ez alá van rendelve az elemi iskolák felügyelője (kir. inspektor). A kassai kerület főigazgatója előbb Péchy Gábor volt, most azonban ő a Hétszemélyes Táblához neveztetvén ki, helyébe Török Lajos gr. lép. Ugyane kerület elemi iskoláinak felügyelője, Ladomérszky István is megválnak hivatalától, s előbb az eperjesi, majd a kőszegi Kerületi Tábla bírójává neveztetik ki.

Török gr. és Ladomérszky egyazon időben levén Bécsben, mind a ketten meglátogatják Van Swietent; ez hogy tőle búcsúzzék, amaz hogy nála tisztelegjen és „szóval is vegye a Minister' parancsait”. Van Swieten a búcsúzás alkalmával megkérdezi Ladomérszkyt: tudna-e maga helyett egy katolikus és egy protestáns ifjút ajánlani? Ladomérszky a protestánsok közül Kazinczyt ajánlja, akit csak híréből ismert mint szorgalmas vármegyei aljegyzőt, s alig találkozott vele. A miniszter Török grófot is megszólítja eziránt, s a protestánsok

⁵ Uo.

⁶ Imre Sándor tanulmánya: *Kazinczy F. iskolai inspektorsága. Budapesti Szemle*, 1895. évf. 224., 225. sz. 165–166. 1.

⁷ *Keresztési József Naplója*; Budapest, 1882. 71. 1.

⁸ Marczali H. id. m. 320. 1.

közül ő is Kazinczyt ajánlja. Azt hívén a miniszter, hogy Török Ladomérszkyval megegyezett az ajánlandó személyére nézve, gyanúját legott ki is fejezi a gróf előtt, aki azonban bizonyossá teszi a minisztert, hogy Ladomérszkyval erről soha sem beszélt, sőt Kazinczyt sem kérdezte; a gondolat egészen a magáé.⁹ Utasítja tehát a miniszter Törököt: adassa be folyamodványát Kazinczyval.

A főntebb előadott okok alapján már elhatározza Kazinczy, hogy végleg búcsút mond a vármegyei szolgálatnak, és siet benyújtani folyamodványát. S midőn alispánja s Vay József is még mindig az emelkedés reményével igyekeznek őt maradásra bírni, Kazinczy beadott folyamodványára hivatkozik, hogy kímélnie kell Török grófot mind Pászthory Sándor, mind Van Swieten neheztelésétől. Azonban az új kinevezés jó ideig húzódik. Az intéző körök alapos megfontolással válogatják meg az új tisztviselőket, hogy nyugodtan rájuk bízassák az új rendszer képviselését. Kazinczy türelmetlenül vár. Hónapok is eltelnek, s Kazinczy még mindég bizonytalanságban van. Ekkor aztán Török gr. tanácsára személyesen megy Bécsbe, hogy kérelmének elintézését megsürgesse mind Pászthory Sándornál, mind a miniszternél. Először Pászthorynál jelentkezik, aki Báróczy révén már ismeri irodalmi működéséről, s éppen ennek alapján ajánlja a miniszter elnöklete alatti tanácskozásban a szóban levő kinevezésre, s most azzal a hírral fogadja, hogy a császár harmadnapal azelőtt írta alá kinevezését a laxenburgi táborban. Így aztán nincs bátorsága Kazinczynak, hogy a császárnál kihallgatáson jelentkezzen. De a minisztert fölkeresi, s ez részletesen megmagyarázza neki az iskolaügyi újítások egész rendszerét, miközben arra törekszik, hogy Kazinczy eszmevilágába is bepillantson, s gondolkodásának egész irányát kiismerje. Tovább egy óránál tanácskozik vele, s Kazinczy mély tisztelettel s azzal a meggyőződéssel távozik Van Swietentől, hogy nálánál nemesebb lelkű embert sohasem ismert.

Mely nap írta alá a császár Kazinczy kinevezését, nem tudjuk biztosan. Kazinczy csak a Helytartó Tanács rendeletéről szól, amely október 3-án kelt, Török grófhhoz pedig csak november 4-én érkezett.¹⁰ Török gr. még aznap megküldi neki az okiratot a Helytartó Tanácsnak az új iskolaügyi rendeletek végrehajtására vonatkozó utasításaival együtt, amelynek alapgondolatát a főigazgató is ismétli a Kazinczyhoz küldött értesítésben. Üdvözlí új állásában, s ismervén kitűnő tehetségét, tapintatát és buzgalmit, reményét fejezi ki, hogy mind az ő, mind a kormány várakozásának megfelel. A „tudománybéli megye” nagysága s a növendékek száma valóban meg is kívánja, hogy az iskolafelügyelő megkettőztesse buzgóságát. S mivel a haza jövő boldogsága az iskolák alapos munkájától függ, azt várja Kazinczytól, hogy teljes erővel végzi kötelességeit, s különösen rajta lesz, hogy a német nyelv tanítására kellő gondot fordítsanak. Elsősorban a kinevezendő tanítók alkalmas megvá-

⁹ A *Pályám Emlékezetének* ez adatát számos levélbeli adat megcáfolja; ezekben éppen azt mondja, hogy amint Török főigazgatóvá lett, őt is ösztönözte, hogy folyamodjék a kassai iskolai inspektoráért. L. kivált a *Lev. XX.* köt. 192. 1. és Kazinczynak 1786. nov. 17-én Szalay Sámuelhez írt levelét a *Sárospataki Lapok* 1893. XII. évf. 13–14. h.

¹⁰ Kazinczy F. *Hivatalos Lev. Maradványai*; bevezetés; id. h. Imre S. a császári kinevezést teszi okt. 3-ára, holott Kazinczy világosan írja, hogy a Helyt. Tanács „a’ maga Rendelését” ekkor adta ki; tehát a császár a kinevezést már előbb aláírhatta. Emellett szól a *Pályám Eml.* azon adata is, hogy Kazinczy 1786. augusztusban ment Bécsbe (tehát nem 1785-ben, mint Toldy tévesen írja), s midőn Pászthorynál megjelent, már a császár aláírta a kinevezést. Öccse, László, 1786. júl. 15-iki levelében már talán e hivatalt mondja nyugalmasnak, bár a kinevezés mégis csak szeptemberben történt.

lasztását s a már kinevezettek szorgos megvizsgálását köti szívére; e munkájában őszintén, becsületesen s fáradságot nem kímélve kell eljárnia.¹¹

Amint Kazinczy ez értesítést Alsóregmecen megkapja: „a’ legkegyetlenebb útban, a’ mellyet képzelhetni”, indul Kassára hivatalát elfoglalni. Még mielőtt a főigazgató ünnepélyesen beiktatja, már november 9-én kelt körlevelében tudatja Török gr. utasítására az alája rendelt iskolákkal kinevezését, hivatkozván a császárnak a német nyelv ügyében kiadott rendeletére, amelyet néhány sorban újra megmagyaráz. 10-én beiktatja a főigazgató új hivatalába, amellyel 600 frt fizetés járt. Eleinte semmi segítsége nem volt, de később egy írnok rendeltetett mellé. Hatásköre tíz vármegyére (Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Gömör, Torna, Abaúj, Borsod és Heves), a jászok és kiskunok szabad kerületére terjedt, s így az országnak éppen negyedrészt foglalta magában.¹²

Kérdés: milyen iskolák felügyeletét bízta a kormány Kazinczyra? A Felbiger-féle rendszer háromfajú iskolát állított: 1. királyi normális, 2. nagyobb nemzeti (capitalis) és 3. kisebb falusi (triviális) iskolát. Ez iskolák jellegében nem történt változás József alatt sem, ha az iskolák külső képét tekintjük. A norma minden nemzeti iskolának „zsinór-mértéke”; a vallást külön tanítja a katolikus és külön a protestáns hitoktató; a világi tudományok ismereteit az igazgatón kívül, aki a módszert magyarázza, négy tanító tanítja, s rajtok kívül a rajzot és zenét megint külön tanítják. Mi a különbség a régi s a mostani norma közt? Az, hogy az új normális iskolákban a közönséges tudomány ismeretein kívül mindazt tanítják, amik a mindennapi életben „előfordulható esetekre” szükségesek. Innen mehetnek aztán a középiskolákba. E normákban képezik a tanítókat is. Mindaddig, míg a tanító hivatalos kötelességeit nem ismeri, s a tanítás új módszerét el nem sajátítja: nyilvánosan nem működhetik.

A nagyobb nemzeti iskolákban is hasonlóan foly a tanítás, innen is beléphetnek a középiskolákba; de rendszeren csak három tanító működik. A falusi iskolában egy tanító tanít. Ide leginkább a földművesek gyermekei járnak, akik semmit sem fizetnek, míg a városi iskolákban a tanítás átlag nem ingyenes, de a szegény sorsú gyermekeket itt is fölmentik a fizetés alól.

Az új rendszer az egész országban egyöntetűvé igyekszik tenni a tanítás anyagát, módját és idejét. A megmaradt felekezeti iskolákban ugyanazon tárgyakat tanítják, mint a közös iskolában, amelyet újonnan állít a kormány, vagy pedig a községgel, esetleg a földesúrral állítat. Az íráson, magyar és német olvasáson, számvetésen, a deák és német nyelv grammatikai elemein kívül gondot kezdenek fordítani a természet-, a hazai földrajz és történelem tanítására is, meg a legszükségesebb polgári ügyiratok fogalmazására. Bizonyára még csak tapogató kísérletek ezek, de legalább némi érzék fejeledezik a tanítóknak az ország földirata s őseink dicső múltja iránt, s ez érzék hovatovább a növendékek tanításában is érezteti jövő hatását. A városi, vagyis tulajdonképi nemzeti iskolákban szintén e tárgyakat tanulják, csak a falusi iskolákban vonják szűkebbre az anyagot, ahol az olvasás, írás és számvetés mel-

¹¹ Török gr. 1786. nov. 11-iki levele uo.

¹² L. a Szalay S.-hoz intézett levelét az id. h. – A többi iskolakerületben a következők vezetik a közigazgatást: a pozsonyi és budai kerületben Prónay Gábor b. mint főigazgató s Wenger Ignác mint iskolafelügyelő; a budai nemzeti iskolák inspektora Pethő Jakab, aki egyszersmind a Helytartó Tanácsnál előadónak is szerepel; a pécsi kerület főigazgatója Vay István, felügyelője Bachmann János; végre a nagyváradi kerület főigazgatója Jankovits Fedor, inspektora Werner Jakab. L. Wályi K. András: *A Norma és a’ Levéltár* című munkáját; Kassa, 1789. 5–6. 1.

lett a gazdálkodás és kézbeli ügyesség, valamint a német nyelv elemeire tanítják a növendékeket.¹³

A módszerre nézve az együtt-tanulás, a betűkkel és táblázattal s végre a kérdéssel való tanítás divatozik. E tekintetben nem minden iskolafelügyelő ért egyet. Kazinczy csak az utóbbit tartja helyesnek, szóval és írásban is csak ezt ajánlja a keze alatti iskolák tanítóinak.

A tanítás ideje mindenütt, kivéve a legkisebb falusi iskolákat, ugyanaz. Az iskolai év szeptember 1-jén kezdődik s július közepéig tart. Délelőtt s délután egyaránt foly a tanítás; kedd és csütörtök délután szünet van. Közben a nagyobb szünetek majdnem ugyanazok, mint jelenleg. A tanító minden hónap végén köteles összefoglalni a végzett anyagot, s kisebb fajta vizsgálatot tart; a félévi vizsgálat január végén és július elején van.

Kazinczy működésének irányát nagyjából már a kinevezést hírül adó értesítésben kijelöli a főigazgató. Fontos kötelessége, hogy a tanítók választására felügyeljen. Az új rendszer lassú hódítását éppen annak tulajdonítja a kormány, hogy nincs elég alkalmas tanító, s be kell érnie olyanokkal, amilyenek kínálóznak. De az egyes normális iskolából mind több és több rátermett és buzgó tanító kerül ki, akik az igazgatótól elsajátítván a tanítás módszerét, s ebből vizsgálatot tevén, egyre hasznosb működést fejtenek ki. Kazinczy szerint a református főiskolák diákjainak csak a német nyelv elemeit kell megtanulni, a polgári ügyiratok fogalmazásába belegyakorolni magukat, s félév alatt a normális iskolákban a módszert elsajátítani. Ha pedig valamely alkalmas tanító magánúton akarja elkészíteni, egy hónap is elég. Ő e tekintetben szívesen fölmenti a Kassára költözködés meg az ott lakás költségeitől a jelentkezőt.¹⁴

Kötelessége Kazinczynak a tanítók működését ellenőrizni, tanításuk módját figyelemmel kísérve javítani, ahol szükségesnek ítéli, elismeréssel jutalmazni, ha érdemesnek tartja. Tapasztalatairól aztán bizonyos időközökben jelentést kell tennie a főigazgatónak. Emellett a kormány célzata értelmében a felekezeti iskolákat, ahol lehetséges, közöseké kell átalakítania; ahol pedig felekezeti iskola sincs, ott közös iskolát állítani.

Ha nem mondaná is, tudhatnók, mily eszményi törekvéssel lát Kazinczy hivatalához. Oly ifjú, aki vele született lelki sajátságai, olvasmányai s a női társaságok által inkább az eszményi világban él, semmint a való életben, ha a jövő nemzedékek nevelésére hatni nem tartaná is hozzá méltó feladatnak, pusztán az előtte nagy hírben álló férfiak bizalmát megérdemelni is tőle telhetőleg igyekeznék. Pedig az ő lelki szemei a jövőre tekintenek, amely csak úgy válthatja be reményeit, ha a jelenben mindenki emberül megállja helyét. Gondolkodása teljes összhangban lévén előljárói felfogásával, szívvel-lélekkel dolgozik a kitűzött célra, nem „bérért vagy tekintetért mint csupa szerszám”,¹⁵ hanem azon igazi meggyőződésből, hogy munkája beleolvad a nemzeti művelődésbe. Mert ez a cél lebeg előtte hivatalos pályáján csak úgy, mint az irodalmin: a felvilágosodás terjesztése s ennek segítségével a műveltség áldásaiban való részesedés.

Elgondolhatjuk, hogy míg semmiféle segítsége nem volt, mily sokat kellett egymagának dolgoznia. Nemcsak a felügyeletet gyakorolni, az iskolákat látogatni, jelentéseket írni, hanem egyszersmind a felekezeti iskolák közössé tételén munkálni, a felekezetek vezérembe-

¹³ Kazinczy F. levele Vay Istvánhoz 1787. jan. 5-éről. *Irodalomtört. Közl.* 1892. évf. II. köt. 525–527. 1. és a *Sárospataki Lapok* 1893. XII. évf. 34–35. h.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Saját szavai az 1788. márc. 24-én Paksi Szathmáry Istvánhoz írt levelében. Révész Imre: *Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező*, 1875. évf. VI. köt. 34. 1.

reit e kérdésben felvilágosítani, meggyőzni s a rendszert a folytonos támadások ellen védelmezni. Mindjárt, amint kinevezését az alája rendelt iskoláknak hírül adja, nagyjából legalább ismerni akarja kerületét, s ezért előbb a hozzá közelebb eső községek iskoláit látogatja meg Zemplén vármegyében s egybűtt, majd a következő év elején a Szepességet utazza be, számba veszi az iskolák állapotát (Nagyszalók, Kislomnic, Felka) s lépéseket tesz az új rendszer meghonosítására. Egész hónapot utazásban tölt, kemény hidegben s nemegyszer oly helyeken, ahol még kenyeret sem kap. De fáradságos útját megszépítik késmárki emlékei, a táj vad fensége, a tanítókkal s iskolafenntartókkal való érintkezés, tanácskozás eredményei, amelyek újabb oldaláról szerettetik meg vele hivatalát. Mily jól esik emberszerető lelkének, hogy pártjára kelhet azoknak, akiket „erőszak vagy ravaszkodás nyoma”; dicsérettel halmozni el a buzgókat, s finom modorával, jóakarató tanácsaival bizalmat kelteni mind maga, mind általában az új rendszer iránt. Tántoríthatatlan igazságszeretetével példát ad a vele érintkezőknek, hol kell védeni az ártatlant, hol megpirítani a kétszínűt. Nemcsak ajkán hordja a felvilágosodás igéit, hanem tetteiben is megvalósítani igyekszik, mert ítéleteiben feleli, melyik vallásfelekezethez tartozik.

A főigazgatóhoz írt jelentésében különösen kiemeli, amit Hobgárd községben tapasztalt. E kis község egészen leégett. A tűz a lakosságnak minden élmét elpusztította. S mégis az iskolában Kazinczy nagyobb előmenetelt látott, mint egybűtt. A községi tanács jelenlétében nem is késett ezért a derék tanítót dicséretével kitüntetni; de a tanító is, a tanács is minden érdemet a plébánosnak tulajdonított, elmondva neki, hogy a plébános minden szabad idejét az iskolában tölti, tanítja a növendékeket, kenyérszeleteket osztogat nekik, hogy őket iskolába édesgesse. Jelentését Kazinczy oly meleg hangon írja meg Pászthoryhoz és Van Swietenhez, hogy a lelkes plébános, Ludwig János (megkeresztelkedett zsidó) néhány hónap múlva „arany érdempénzt” kap a császártól, amelyet az alispán a vármegye fényes gyülekezetében függeszt mellére.

Török gr. a jelentést olvasván, Kazinczyhoz siet, megöleli, megcsókolja, s köszönetet mond neki, hogy reményeinek ennyire megfelelt. Az elismerésnek ez a módja egyaránt jellemző a főnökre és alárendeltjére, s mutatja, hogy az ugyanazon eszmétől lelkesültek a szívbéli vonzalomban is mily közel érzik magukat egymáshoz. „Milly irigylendő, milly gyönyörű sors juta nékem”, kiált fel önéletrajzában. Török gr. meglegedése bőven kárpótolja fáradságáért, s új erőt ad neki a megkezdett irányban való haladásra. Még ugyanazon évben sikerül a jászberényi katolikus és evangélikus iskolákat is legalább elvben egyesíteni. Mivel azonban a gyakorlati összekapcsolásra csak a téli hónapokban kerülhetett sor, az egész dolog 1788 őszére maradt.¹⁶

Hasonlóképp tervbe veszi a miskolci iskolák átalakítását is. A református egyház Kazinczy jelenlétében tartja gyűlését, s beleegyez az új rendszer elfogadásába oly föltétellel, hogy a közös nemzeti iskoláknak helyet, épületet, tanítószállást, fizetést, valláskülönbség nélkül a császár rendel; a vallás tanítását továbbra is az illető lelkészek végzik, s ha az erre vonatkozó panaszt az állam egy hónap alatt nem orvosolja, hatalmában áll az egyháznak orvosolni a norma megtartásával. Az iskolakönyvekből mindent kihagynak, ami a protestáns vallással ellenkezik, s a különféle felekezeteknek saját felekezetű igazgatóik is legyenek, noha a kormánynak 1786. október 3-iki rendelete szerint a közös nemzeti iskoláknak csak királyi igazgatójuk lehet, s tanítók csak a helybeli igazgatóval egyetértve választhatók. Kazinczy ez eredménnyel nagyon meglevén elégedve, csak természetes, hogy Pesten jártában eldicsek-

¹⁶ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 168. 1. *Sárospataki Lapok* 1893. XII. évf. 145–146. sz.

szik vele Niczky grófnak, kifejezve reményét, hogy „dolgai ezután szerencsésbb menést vesznek”. Maga a református püspök, Szalay Sámuel is beleegyez az új rendszer elfogadásába, amit az országbíró nagy örömmel hall.¹⁷

Érdekes világot vet Kazinczy ez irányú működésére a tállyai iskolák átalakítása. Mielőtt ő maga megkezdi a tárgyalást, a helybeli lelkészt kéri föl, hogy mintegy hangulatot keltsen a közönségben, s szüntesse meg a közös iskolák iránti balfogalmait. A tállyai lelkészt 1788. márc. 10-én írt levelével arra kéri, hogy az isteni tisztelet alatt a következőket hirdesse ki a hallgatóknak: a közös iskolákkal egyáltalán nem a vallás gyakorlatának megszorítását vagy az iránta való elhidegülést, vagy a protestáns egyházi és iskolai szabadság csorbitását célozza a kormány, csupán hogy a lakosság egyöntetűen neveltessék, s a különféle vallású növendékekből már ifjú korukban kiirtassék a felekezeti meghasonlás. A vallás óráin mindenki a maga papjától tanul úgy, mint a felekezeti iskolákban. Egyetlen növendéket sem szabad a maga vallásával ellenkező szertartásra s imádságra kényszeríteni; ha panasz merül fel, hogy egyik vallású a másikat kicsúfolja vagy bármiképp bántja: „a’ legérzékenyebb büntetést várhatja magára”. S hogy a növendékeknek ne is lehessen alkalmuk a rendes órákon vallási kérdésekkel foglalkozni, a bécsi tanulmányi bizottság oly szövegű imádságot tesz kötelezővé a közös iskolákban, amelyben minden felekezetiesség hiányzik. Ez imádságot Kazinczy 1788. augusztus 30-án küldi szét az igazgatókhoz, meghagyva nekik, hogy a közös iskolákban senkit se kényszerítsenek vallási szertartásokra, keresztvetésre; hanem egyszerű felállás után a küldött imádságot mondják a tanulók a leckék előtt és után. Ez imádságokat minden valószínűség szerint maga Kazinczy fordítja magyarra; tartalma majdnem szó szerint megegyez a jelenleg mondani szokott imádsággal.

A valláson kívül a nemzeti iskolákban minden tárgyat (betűismerés, olvasás, írás, számvetés, deák és német nyelv elemei, földrajz) egyforma „csöndes lelkiismerettel tanulhatni katolikus mint protestáns tanítótól”.¹⁸ Hogy a szülők mennél örömebbek küldjék gyermekeiket a közös iskolába, meg kell nekik magyarázni, hogy ott alkalmuk nyílik a német nyelv elsajátítására is, holott e nélkül ezután sem felsőbb iskolákba, sem hivatalra nem léphetnek. Hivatkozzék a lelkész beszédében – figyelmezteti Kazinczy – arra is, hogy már nevezetes helyeken vannak ilyen közös iskolák, így Kassán a királyi normális iskola, amelynek református vallású tanára is van; hogy az evangélikusok Szepes vármegyében több ilyen állítottak (Georgenberg, Leibic, Menhárd); a miskolciak magának a püspöknek a beleegyezésével készek az új rendszer befogadására.

A könnyen hívő s céljának csak eszményi oldalára tekintő Kazinczy úgy véli, hogy a kormány képviselőjének efféle magyarázata alkalmas meggyőzni a felekezeteket az új rendszer hasznos voltáról, s nem jut eszébe, hogy az iskolák közössé tétele is csak egy láncszeme a minden téren kifejezésre jutott egységesítésnek. Nem jut eszébe, hogy a német nyelvnek már az elemi iskolákban való tanítása mily káros visszahatással jár a magyar nyelv közhasználatára. Nem hallja meg a protestánsoknak egyre hangosabb tiltakozását sem. Pontosab-

¹⁷ Imre S. id. tanulmánya, uo. 179. 1. – Szalay S. Tállyán 1712 körül született s 1792-ben halt meg; az akadémiai pályájára 1731. júl. 7-én lépett; 1743–44-ben Rimaszombatban tanítóskodott, 1746-ban külföldi egyetemekre ment s visszatérvén, miskolci tanár lett, de e hivatalát az ugyanottani lelkészi állással cserélte föl; a szuperintendensi tisztséget 1770. júl. elsejétől haláláig viseli, bár a nyolcvanas évek végén éppen a szóban forgó ügy miatt sok ellensége támad.

¹⁸ Révész I. id. folyóirata, 38–39. 1. – Kazinczy F. *Hivatalos Lev. Maradv.* uo. Imre S. id. tanulmánya uo. 177. 1.

ban szólva: meghallja, de alaptalannak s csak az igazi felvilágosodástól való merev elzárkózottságnak véli.

Ő a közös iskolát „nem csak minden tekintetben ártatlan, hanem azon felül philosophusi és valóban keresztyén Institutumnak ismeri”, s azért ügyeivel „egész tűzzel” foglalkozik. Tudja ugyan, hogy „egyenes gondolkozása módja ’s szolgálatának olyan teljesítése, a’ millyet egy kötelességeit ismerő Tisztól ’s egy jó lelkiismeretű embertől várhatni, sokak előtt gyanússá tette”: de azt is tudja, hogy nem mindig a leghangosabb szó egyszersmind a közvélemény, s a közös iskolának hasznát majd a jövőben a nemzedék érzi igazán. Ha arról győződne meg, hogy a nemzetre káros ügy szolgálatában áll, semmit sem habozna tévedése megváltásában, mert az igazság beismerésére, még ha hivataláról való lemondását vonná is maga után, késznek érzi magát.¹⁹ Eszményi lelkesedésében meg nem foghatja, mért ellenkeznek kivált a reformátusok a császár akaratával, holott az a nemzetnek javát célozza. Meg nem foghatja kivált Debrecen magatartását, a debreceni kálvinisták küzdelmét, amelynek az ő ellene irányult támadásáról hamarosan értesül. De ő számot vet e támadással már hivatalba léptekor. Hisz az iskolaügyi újítások ellen már akkor is kemény észrevételek hangzottak. Csakhogy ő keresve keresi a harcot, mivel célja nemességéről őszintén meg van győződve. Most sem tér ki a harc elől, s a miskolciakkal való egység után mind több reményt fűz működéséhez.

Pedig épp a miskolci egyezés lobbantja lángra a kálvinisták ellenkezését, amelynek szításában és vezérletében Debrecen az ügyhöz méltó elszántsággal jár elől. 1787 szeptemberében a debreceni szuperintendencia kérelmét Nagy Sámuel, a bécsi ügyvivő, a császárnak akarja benyújtani; ebben a szuperintendencia okát adja, mért nem alkalmazhatja iskoláiban az új rendszert. De a császár a folyamodványt el sem fogadja. Látszik – úgy mond –, hogy a reformátusok nem tudják a maguk javát. Erre az ügyvivő Van Swietenhez fordul, de az szintén elutasítja. Végre nagy nehezen a Kancellárián sikerül benyújtania, ahonnan novemberben a végzést is megkapja Debrecen. Ez a végzés az 1785. aug. 31-én kiadott rendelet megtartására szólítja fel az egyházközséget, illetőleg a szuperintendenciát, kényszereszközöket azonban nem alkalmaz, sőt megengedi, hogy a felekezeti iskolák megmaradhatnak régi állapotukban.²⁰ De a pár nap múlva érkezett újabb végzés az iskolákat már mind a királyi igazgatók hatáskörébe rendeli. Ez ellen a debreceni egyház a vármegyéhez föllebbez, a rendeletet pedig csak külsőségeiben hajtja végre. Igazában semmi oly lépést nem enged, amely az új rendszer befogadására mutatna. A nagyváradi iskolafelügyelő, Werner Jakab erőszakosan is megkísérli a császári akarat végrehajtását, de minden igyekezete megtörik az egyház kemény ellenállásán. A szuperintendencia e szorongatások között, mint hajdan az üldözések idején, könyörgést írat az iskolákért, szétküldözve az egyházközségeknek. Hunyadi Sámuel érmelléki szenior ily bevezetéssel látja el a közösen elmondandó könyörgést: „Most vagyon egyszer szükség, hogy az eklézsiák szokott fegyveréhez, a síráshoz és könyörgéshez nyúljunk; ugyanis veszedelemben forognak nagyobb és apróbb iskoláink; úgy tetszik, mintha szemeinkkel látnánk, mikép ragadtatnak ki ölünkől kedves gyermekeink. Ha régenten a néma fiú megszólalt, atyjának veszedelmét látván: hát mi némák legyünk-e gyermekeink veszedelmén?” Ez a bevezetés a könyörgéssel együtt a vármegyei hatóság kezébe jut, s Haller József gr., a bihari kir. biztos, valóságos lázadást olvasván ki belőle, a

¹⁹ L. a 15. számú jegyzetet.

²⁰ *Keresztesi József naplója*; uo. 164–6. 1.

szuperintendenciára ír, szoros vizsgálatot rendel, s a Helytartó Tanács megpirongatja mind a szuperintendenciát, mind az érmelléki lelkészt.²¹

Debrecen azonban nemcsak a maga önkormányzatát védelmezi, hanem pártjára kél a többi protestáns egyházaknak is, amelyeket az iskolaügyi újítások befogadására kötelezett a kormány, így a miskolci és tállyai egyházközségeknek. Miskolcra küldöttséget meneszt, hogy az egyezés ártalmas voltára figyelmeztesse hitfeleit, s a meginduló küzdelemben hathatós segítségét ígéri. Másfelől pedig a tállyai iskolák tervbe vett közössége ellen a Helytartó Tanácshoz folyamodik. Kazinczy Berzeviczy Pál útján értesül a debreceni egyház hangulatáról, s fölkéri Paksi Szathmáry István püspököt: küldje el neki a Helytartó Tanácshoz írt folyamodványt. Egyszersmind szükségesnek látja tisztázni magát azon vádak alól, amelyekkel hivatalos működése révén vallási felfogását illették. Jól tudja, hogy a felvilágosodás érdekében kifejtett buzgalma lett szálla hitfelei szemében. Nem csodálja, hogy Debrecen a közös iskolát nem szenvedheti, de a reá szórt rágalmakat alaptalanoknak mondja. Vajon miből következtetik hitfelei, hogy ő a maga vallása iránt közönyös és hideg? Abból talán, hogy egy-két katolikus papnak elismerést szerzett a felsőbb hatóságoknál? Vagy abból, hogy a közoktatás szellemétől a felekezetiiséget külön akarja választani? S vajon azon mendemondák alapján, amelyeket az ő vallási türelméről suttoznak, igazságos ítéletet alkothatnak-e róla?

Sajnos, úgy látja, hogy még a debreceni püspök is osztozik ez alaptalan ítéletben, ami legjobban fáj neki. Azt hiszi, a püspököt is az a mendemonda bírta a gyanúsításra, amelyet öccséről, Miklósról beszéltek. A sárospataki vizsgálatok alkalmával Vay István, a főiskola gondnoka, azt a kérdést intézi Kazinczyhoz: nincs-e valami bántódásuk a kassai jogakadémiában tanuló protestáns ifjaknak vallásuk miatt? Kazinczy megnyugtatója a főgondnokot, bár némi félreértést lehetőnek tart, mivel öccsével is történt ilyesmi. Kazinczy Miklós ugyanis a kassai jogakadémiával kapcsolatos gimnáziumban tanult, s egyszer a volt jezsuita igazgató őt is kirendelte a pap mellé a mise alatt ministrálni. Magától-e, vagy a tanuló felszólalásából azonban észrevevén a tévedést, a rendeletet visszavonta. Ennek a híre elterjedt a felsővidéki protestánsok közt, el Debrecenben is. Nem úgy, mint az eset megtörtént, hanem hogy Kazinczy Miklós csakugyan ministrált is a katolikus papnak. Mi természetesebb, mint hogy a különben is gyanúsított Kazinczy Ferencről ezzel kapcsolatban most már azt rebesgetik, hogy öccsének a katolikus isteni tiszteletben való szolgálatát jóváhagyta s örömmel hallotta?²² Bizonyos, hogy ha Kazinczynak a katolikus vallás iránti későbbi felfogását s általában vallási türelmét tekintjük, nincs okunk fennakadni a róla szárnyaló híren; de viszont saját szavaiban meg nincs okunk kételkedni.

A debreceni református egyház, amelynek az iskolaügyi újítások elleni szívós küzdelmét a bátor és elszánt, nagyessű és erős magyar érzésű Domokos Lajos (1728–1803) debreceni főbíró s az 1790–91-iki országgyűlésnek kiváló tagja s nyelvünk jogainak hatalmas oszlopa vezérli, az összes magyarországi reformátusokat belevonja a harcba, s mind a négy egyházkerület nevében fölír a császárhoz 1788. augusztus 16-án a közös iskolák ellen.²³ Ez a fölirat, amelyet szintén Domokos Lajos fogalmazott, a miskolci iskolák közösségét s magát Kazinczyt is szóba hozza, bár név szerint nem nevezi meg. Midőn ugyanis a fölirat 8. pont-

²¹ Uo. 173–4. 1.

²² L. a 15. számú jegyzetet. Vö. Imre S. id. tanulmányával, uo. 180–181. 1.

²³ Révész Imre: *Adalékok a magyar prot. iskolák autonómiájának történetéhez*. Sárospatak, 1869. 191–198. 1.

jában azt olvassuk, hogy a protestánsok sérelmeit éppen nem enyhíti az a körülmény, hogy a kormány közülük is nevez ki iskolafelügyelőt, mert ez is mindent a kormány akarata szerint intéz „még saját vallásának jogai és szabadságai ellen is”: bizonyára Kazinczyt kell érte-nünk. Ő az a „saját hitvallásunkon levő férfiú”, aki a „Helytartó Tanács különleges paran-csára próbát tartozott tenni a végre, hogy egyik kitűnő gyülekezetünknel a közös iskolákat elfogadtassa”.²⁴

II.

Kazinczy és a protestánsok közti ellentétes felfogás. – Esterházy Károly gr. egri püspök. – A hejcei iskolák dolga. – A püspök ellenkezése. – Kazinczy törekvései hajótörést szen-vednek. – Andrássy Antal b. rozsnyói püspök. – A rozsnyói iskolák. – A szépebbé isko-lák. – Mily tanítókat dicsér és pártfogol Kazinczy? – Működése eredménye három év múlva. – Fizetése. – Iskolalátogatói; hivatalba iktatásuk. – Kazinczy beszéde. – Mily utasítást ad Kazinczy az iskolalátogatóknak? – A módszerről való felfogása. – Az em-berséges bánásmódot különösen szívekre köti. – A német nyelv tanulása. – A magyar nyelv tanítása. – A felvilágosodás eszméit hirdeti. – A főigazgató gyanúja iránta. – Kazinczy betegségének híre. – Török gr. dorgálása. – Kazinczy tisztázza magát. – Ta-lálkozása Martinoviccsal. – Kazinczy alattomos ellenségei. – A nemzeti és vallási érzés a rendszer ellen. – Kazinczy az újításokról és nyelvünk jogairól. – Az intézmény alap-jai megginganak. – Az egész rendszer bukása.

Midőn Kazinczy hivatalába lép, azt hiszi Van Swietennel együtt, hogy „a protestánsok letévén az okos elméhez nem illő megátalkodást, engednek a capacitatióknak” s lassanként meggyőződnek, hogy az iskolaügyi újításokban semmi nincs, ami a vallás ellen irányulna. Múlhatatlanul szükségesnek tartja, hogy az újításokat „haladék nélkül” befogadják; ellen-ben a fölírásokat haszontalanoknak és veszedelmeseknek gondolja, amelyeket Bécsben ne-vetve s egyszersmind bosszúsán tesznek félre.²⁵ Bizonyos, hogy Kazinczy felfogása később sem változik, noha sok fáradozásának sikertelensége meggyőzhette volna az újításokban rejlő veszedelmekről. Legalább gondolkodóba eshetett volna, hogy amit az összes protes-tánsok veszedelmesnek tartanak vallásukra s nemzetiségükre, aligha lehet oly „teljesen ár-tatlan”, mint amilyennek ő hitte. Jól jegyzi meg Imre Sándor, hogy ő is mellőzi a történelem tanulságait, mint minden heves újító. S hogy éppen Miskolcon ígér sikert fáradozása, ez számos más eredménytelen munkája keserűségét feledteti. Nem is szűnik meg Szalay Sá-muelt sürgetni, hogy az egyezséget foglalják írásba. Reményét az is erősíti az itteni megállá-podások tartóssága iránt, hogy a miskolci egyház három ifjút már ekkor Kassán taníttat a normális iskolában.²⁶ S ha a protestánsok ellenkezése kegyetlenül kigúnyolja is hiszékeny-ségét, egyelőre azzal vigasztalja magát, hogy minden újításnak vannak ellenségei; de ebből éppen nem következik, hogy minden újítás káros. A katolikusoknál elért sikereiben keres vigasztalást, mert itt kevésbé tapasztalja azt a makacs megátalkodottságot, mint saját hitfe-leinél.

²⁴ Révész Imre: *Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1875. évf. VI. köt. 42–43. 1.

²⁵ Kazinczynak Vay Istvánhoz írt levele az id. h.

²⁶ Szalay Sámuelhez 1787. aug. 15-én írt lev. *Irodalomtört. Közl.* 1892. évf. II. köt. 527. 1. és *Sá-rospataki Lapok* 1893. XII. évf. 36. h.

Azonban itt sem mindenütt boldogul. Nem különösen Heves vármegyében az egri püspök birtokain. Egerben ekkor 1762 óta Esterházy Károly gr. (1725–1799) a püspök, aki előbb váci püspök volt, kiváló tehetségű férfiú, különös módon összeolvasztva magában az ősi arisztokrata büszkeségét, a főpap uralkodó hajlamát s a szerzetes alázatosságát, de ezt csak akkor, midőn nagy hatalmát és tekintélyét mintegy leplezni akarta. Eger az újabb időben senkinek sem köszönhet annyit, mint neki. Nagyszerű építkezései, a püspöki könyvtár létesítése, a művészetek pártolása s a kegyes irodalom gyarapítása az egyház igazi fejedelmére vallanak benne. Sohasem feledi, mivel tartozik családjá tekintélyének, még püspöktársai között sem, valamint azt sem, mit követel tőle püspöki méltósága. Egész gondolkodását egyháza s vallása érdekei irányítják, de ritkán türelmetlen a protestánsok iránt. Akit mint embert becsülni tud közülük, szívesen társalog vele, s meghívja asztalához is. Meg lévén győződve, hogy nagy jövedelmét egyháza javára kell gyümölcsöztetnie, nem kímél e célra semmi áldozatot. „Az úgy vagyon! Látja Kemed Kazinczy Uram – szól egykor hozzá –, én a’ fekete uniformist viselem, az nekem kötelességem, én pedig kötelességemet teljesíteni akarom.” Midőn a pápa, VI. Pius, 1782-ben Bécsbe érkezik, hogy József császárt tervezett újításairól lebeszélje, az odasereglett püspökök mind kezét csókolnak neki, Esterházy pedig leborul előtte s a lábát csókolja meg. A pápa nagyon megindul, tudja, hogy Esterházy mily hatalmas arisztokrata család sarja; azért még a püspök föl sem kelhet, midőn a pápa az ő tonsurájára nyomja csókját. A császár újításait fejcsóválva fogadja, s ahogy egyháza parancsolja, igyekszik azokat ellensúlyozni. Kazinczy mindjárt az első hivatalos érintkezésében tapasztalja, hogy a püspökkel vajmi nehezen boldogul iskolai ügyekben.

Kazinczy Hejcén, a püspök birtokán is végre akarja hajtani az iskolaiügyi rendeleteket, s emiatt szóval és írásban nemegyszer kell a püspök, mint földesúr, beleegyezését kérnie. Esterházy máskülönben kedveli a sima modorú Kazinczyt emberies gondolkodása s írói törekvései miatt; de a hivatalát nem szereti, nem is akarja érteni: mi céljai vannak a kormánynak a folytonos újításokkal. El van határozva, hogy felfogásából, egyházfejedelmi jogaiból egy hajszálnyt sem enged. Nyílt erőszaktól óvakodik ugyan, de kiszámított huzavonával meggátolja a kormány minden oly lépését, amely egyháza érdekeit bármiképp sértené. Kazinczynak első kérelmére, hogy a hejcei katolikus és protestáns iskola összekapcsoltsassék, s közössé legyen, azt feleli, hogy eddig is meg volt engedve a református gyermekeknek a katolikus iskolába járni, nem tudja megérteni: miféle újabb intézkedést akar most a kormány, s mire akarja kényszeríteni az ő gazdatisztjeit.²⁷

Kazinczy nála is, mint a protestáns egyházközségek előtt, azzal próbál eredményt elérni, hogy iparkodik a püspököt megnyugtatni a közös iskolák iránt, amelyek sem egyik, sem másik vallásfelekezet érdekeit nem sértik, a vallás oktatását nem akadályozzák. De Kazinczynak azon véleményében, hogy Esterházy gazdatisztjei s a helység plébánosa talán épp a püspök utasításából maguk igyekeznek a reformátusokat az iskolák összekapcsolására rábeszélni, több mint hiszékenységgé, valóságos naivság látszik. Még nem tudta kiismerni a püspököt, s kevés tapasztalatot szerezhetett hivatalában. Másfelől pedig mintha Kazinczy önmaga ütne rést a rendeleten, midőn előre bocsátja, hogy a felsőbbség akarata szerint a közös iskolába nem papot, hanem világit kell igazgatóvá tenni; de ettől ő már több helyen eltért, éspedig a községek kívánságára és nagy megnyugtatására. Hejcén is szívesen olyat

²⁷ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 129. 1.

tenne igazgatóvá, akit a püspök akar, esetleg az ő tisztjei közül, vagy éppen a helység plébánosát, de ez esetben még egy református vallásút is kellene társigazgatóvá kineveztetnie.²⁸

A püspök hiába akarja később elhíttetni Kazinczyval, hogy nem érti a kormány akaratát, egészen világosan felfogja annak értelmét,²⁹ csak hogy még most nem kívánja a hivatalos közegeket működésük elején meggátolni. Mindössze arra hivatkozik, hogy a katolikus iskolát ő építtette, ő adja a kántortanítónak a fizetést; biztosítsanak a reformátusok is ugyanannyi jövedelmet neki. De már azt nem tartja megengedhetőnek, hogy tisztjei közül valamelyik igazgató legyen, mivel azoknak úgyszólván nagy elfoglaltságuk van. Földesúri jogainak tiszteletben tartását pedig különös figyelmébe ajánlja Kazinczynak, aki mindezt tekintetbe is veszi, s a református jobbágyaival kötött szerződés fogalmazványát nem mulasztja el megerősítés végett hozzá küldeni.

Azonban Esterházy látván, hogy a közös iskola felállítására már csak a szerződés megerősítése szükséges, nem hallgatja el kifogásait, amelyek egyenesen újtát szegik a kormányrendelet végrehajtásának. A reformátusok oly fizetést ígérnek a tanítónak, hogy azt meg sem tudják adni, hisz még jobbágyi tartozásaikkal is hátralékban vannak; azt meg a Helytartó Tanács intézkedése ellenére kívánják, hogy a most alkalmazandó tanító egyszersem prédikáljon és temessen is; nyilván – így okoskodik a püspök – az a szándékuk, hogy önálló egyházközösséggé szervezkedjenek. Az iskolájuk számára való helyet sem hajlandó kijelölni egyelőre; ő már megtette kötelességét, nem érti, mire akarja még a kormány kötelezni.³⁰ De aztán mégis csak utasítja hejcei tisztjét, hogy ha Kazinczy odautazik, vele együtt jelöljön ki a református iskolának is helyet, s az ez iránti tervet nyújtsa be hozzá.³¹

Mikor azt hiszi Kazinczy, hogy immár semmi sem áll útjában a hejcei iskolák közössé alakításának, akkor veti meg a lábát Esterházy legmakacsabbul. Pedig a Helytartó Tanács már türelmetlenül várja Kazinczynak az eredményről szóló feliratát, s megfeddi, hogy másfél esztendő alatt sem tudta a kormány 1785-iki rendeletét végrehajtani. Kazinczy inkább hajlandó a feddést elviselni, sem hogy a püspök bizalmát elveszítse; de hogy a dolgot sürgesse, megküldi a püspöknek a Helytartó Tanács rendeletét, amelyet a hejcei közös iskolák iránt kiadott. Erre már fölébred a püspökben egyházfejedelmi hatalmának érzete: kutatja az egész intézmény okát és célját; kimondja, hogy egyáltalán nincs fogalma a közös iskoláról, pedig egyik levelében világosan körülírta annak lényegét. Nem is illik Hejceére a közös iskola, melytől semmi jó eredményt nem vár. Kazinczy siet megküldeni a püspöknek az 1785. október 4-iki kormányrendeletet. Mindhiába.³² Be kell látnia Kazinczynak, hogy oly férfiúval gyűlt meg a baja, akivel lehetetlen boldogulnia; de akit megátalkodottságában is tisztelnie kell, s őrizkednie a sértésnek még árnyékától is. És hogy egyenességet kimutassa Esterházy iránt, közli vele a szóban levő iskolákra a főigazgatóhoz intézett jelentését. Ebben nem hallgathatja el, hogy minden törekvése hajtörést szenvedett a püspök ellenállásán. Esterházy nem veszi zokon Kazinczy jelentését, s nem vonja meg tőle jóakarátát, mert midőn Kazinczy 1789 nyarán nagy betegségéből lábadoz, a Kassára érkező püspök személyesen meglátogatja.

²⁸ Uo. 131–132. l.

²⁹ Uo. 132–133. l.

³⁰ Uo. 147–148. l.

³¹ Uo. 150. l.

³² Uo. 176., 179., 206. l.

A Helytartó Tanács azt a parancsot küldi Kazinczynak, hogy Heves vármegye segítségével intézzen kérést a püspökhöz a közös iskolák ügyében. A vármegye alispánja, Fáy Bertalan vele együtt megy a püspökhöz, és Kazinczy szóval is előadja az írásban már többször kifejezett kérelmet. A püspök a maga áldozókészségére hivatkozik, s keserű hangon jegyzi meg, hogy mindezt semmi elismerés sem követte; ezért nem teljesíti a kérést. Kifakad Kazinczy ellen is, amit az alispán hallván, pártjára kél Kazinczynak, mint aki csak hivatalos kötelességét teljesíti. De a püspök szavába vág: „Kémed pedig, Consiliarus Uram – így szól –, ne ereszkedjék arra, a’ mi reá nem tartozik: én vele mindig perben vagyok, de azért szeretem. Írva fogom adni válaszomat.” Már akkor nyilván tudja Esterházy, hogy az új rendszer napjai meg vannak számlálva, s bátran megtagadja a kérelem teljesítését.

Andrássy Antal b. (1742–1799), az első rozsnói püspök, aki ifjú korában jezsuita volt, s csak szerzete eltörlésekor lett világi pappá, szintén szívesen látta magánál Kazinczyt; de hivatalát ő sem szerette, s nem tudta felfogni: miért lelkesedhetett az inspektor annyira Van Swieten eszméiért, s miképp fáradozhatott annyit oly ügyben, amely a katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt nagy ellenzésével találkozott. Azonban a német nyelv tanítását annál inkább pártolta, s például Jolsván (Gömör várm.) maga is taníttatta a német nyelvet, hogy a katolikus szülők ne legyenek kénytelenek más helységbe, vagy – ami még nagyobb baj lenne – a protestáns iskolákba küldeni gyermekeiket.³³ A püspök sok jót tett a szegény tanulókkal; de a katolikus iskolák az ő megyéjében, még Rozsnyón is, nagyon rossz karban voltak, a tanítás módszere csupa gépies megterhelése volt az emlékezőtehetségnek. Kazinczy kénytelen az egyik tanítót, valami Koleszky nevűt, nyilvánosan megfeddeni, mivel tanítványai sem az olvasásban, sem a számvetésben nem voltak kellőképp jártasok. Azonban a harmadik és negyedik osztály tanítója szerencsére elég sikeresen igyekezett az alsóbb osztályok mulasztásait pótolni. Az evangélikusok iskoláiban nagyobb eredményt tapasztal; a növendékek magyarul s németül értelmesen beszélnek és írnak. Különösen kiemeli a Török grófhhoz írt jelentésében Sárkány Mihály tanítót, aki oly sikerrel működik, hogy alig van párja az egész kerületben. A látogatás után összehívja az iskola előljáróit, megmagyarázza nekik a kormány akaratát, s úgy látja, hogy a katolikusok nem idegenkednek. Az evangélikusok közül Cházár András, a vármegye hírneves főjegyzője, a szabadelvű haladásnak a fölvidéken szóval és irataival egyik lelkes bajnoka kél pártjára Kazinczynak. Mindhiába. Az evangélikusok Szontagh Mihály tanácsára hallgatva nem engednek, mert tudják, hogy a kormány nem nyúl erőszakhoz. Kazinczy tehát egyelőre abbahagyja a munkát, míg a Helytartó Tanács újabb rendeletével nem utasítja a további folytatásra.³⁴

Sokat fáradozik a szepességi iskolák ügyében is. Számos jelentésében említi, mennyit utazott a 16 szepesi városban, csak Wallendorfban négyszer megfordult; mennyit tárgyalt a községekkel, az evang. egyház fejeivel, mint iparkodott a közös iskolák befogadtatásán, de néhány, már említett városon kívül, eredménytelenül. Különösen nehezen boldogul Bélán, amely az 1786. január 27-iki rendelet alapján külön felekezeti iskolát állított. Kazinczy az 1788-iki újabb rendeletre hivatkozik, amely az iskolák közösségét szigorúbban meghagyja. Látszólag bele is nyugszanak az egységbe; de a község némely tagjai zavart csinálnak, s maga a császár kénytelen intézkedni. Kazinczy azt javasolja, hogy a vármegye is pártolja a már megkötött szerződést s utasítsa el az evangélikusok ellenkező kérelmét.³⁵ Van rá eset,

³³ Uo. 486–487. 1.

³⁴ Kazinczy F. *Hivatalos Lev. Maradv.* uo. 1788. júl. 18-iki jelentése Törökhöz.

³⁵ Uo. 1789. szept. 16. lev.

hogy valamely község nem teljes, csak fél közös iskolát fogad be, például Kondó. Zsércen is hasonlót próbál Kazinczy, de sikertelenül.³⁶

A látogatások alkalmával szerzett bőséges tapasztalatait félévi jelentéseiben mondja el. Jelentései élénk világot vetnek kitűnő pedagógiai érzékére, emberismeretére s hivatalának igazán komoly felfogására. Nyílt és határozott hangon szól a tanítókhoz akár dicsér, akár hibáztat. Őszinte, minden félreértést kerülő hangon teszi jelentéseit is a főigazgatóhoz személyi és tárgyi ügyekben egyaránt. Nem feleli: mit köt szívére főnöke mindjárt a kinevezéséről értesítő soraiban, hogy alkalmas tanítók megválasztásában serénykedjék. Az említett Koleszky nevű tanítót, akinek módszerével Rozsnyón annyira elégedetlen, elmozdítottja hivatalából, s kéri a főigazgatót: ne adjon neki jó bizonyítványt. Ugyanott a leányiskolában tett tapasztalatokkal sincs megelégedve, különösen hibáztatja, hogy a lelki sötétséget nevelik, a vakbuzgóságot gyámolítják. Nem hallgatja el észrevételeit a látogatás után tartott értekezleten sem a tanító, sem a lelkész előtt.

Fölötte érdekes egy Bene István nevű sárospataki tanítóval való bánásmódja. Az 1789 júniusában tartott vizsgálaton megbotránkozással hallotta, mily zavaros és ügyetlen feleleteket adnak tanítványai. A tanító maga is bebizonyítja, hogy éppen nem érti feladatának nehezebb részeit. 8-9 éves gyermekeket egyfolytában tanít, pedig lehetetlen, hogy érdeklődésük annyi idő alatt el ne lankadjon. Figyelmezteti, hogy iparkodjék elsajátítani a tanító „nagy és nehéz mesterségét: hogyan kell a gyermekeket kevés percek alatt játék közben megtanítani arra, a' mit nekik szükséges tudni”. Ha érdemessé akarja tenni magát hivatalára, meg kell barátkoznia az emberséges bánásmóddal, s el kell hagynia azt a durva magaviseletet s hirtelen fellobbanó haragját, amelynek ő is sajnos tanúja volt, midőn huncfutnak minek nevezte a gyermekeket, csak azért, mivel kérdésére nem tudtak felelni.

Annál igazabb lelki örömet érez, ha eredményes munkát tapasztal. Mikor Niczky grófot meglátogatja, eldicsekszik vele, hogy az Abaúj vármegyei Szántón a zsidó iskolában oly tanító működését szemlélte, akitől sok keresztény vehetne példát. A tanító ismerte Mendelssohnt s „többnek született, mint csak zsidó gyermekek tanítójának”.³⁷ Bálintffy és Wályi András tanításával különösen a magyar nyelvet illetőleg annyira meg volt elégedve, hogy a Helytartó Tanáccsal nyilvánosan megdicsértette őket.

Igy dicsértette meg Zaftzásy Ádám héthársi lelkészt is, Györki István sárospataki plébánost pedig sági préposttá nevezettette ki Van Swietenel. Györkinek nagy ellensége volt az egri püspök, mert Györki szenvedélyes kártyás lévén, a parókia javait elpazarolta. Emiatt Esterházy alatt nem is boldogulhatott. Hallván tehát, hogy Kazinczy a hobbárdi plébánosnak micsoda kitüntetését szerzett, ő is megkéri: járjon közbe a felsőbb hatóságnál, hogy magasb rangra juthasson. A plébános „sötét fejű orthodoxus volt, de emberséges ember”, ami azonban még kevés ok a kitüntetésre. Hogy többet szerezzen, Kazinczy azt tanácsolja neki: vegyen iskolakönyveket, osztogassa szét a gyermekek közt valláskülönbség nélkül; társalkodjék a tanítókkal mások előtt is, és hitfeleit igyekezzék megnyerni a közös iskolának. A plébános ígéretet tesz. Kazinczy pedig Bécsbe menvén Van Swietennek szóbeli jelentést tesz Györki felől. A miniszter ellenkezik. Kazinczy azzal érvel, hogy ha Györkit kitünteti a kormány, egyszersmind az új iskolai rendszert is erősíti s magát az iskolafelügyelőt támogatja. Meglesz – mond Van Swieten –, csak Kazinczy írásban adja be kérelmét. Azon-

³⁶ Imre S. id. tanulmánya; uo. 188. 1. *Sárospataki Lapok* 1893. XII. évf. 145. h.

³⁷ Uo. 188–189. 1. Mandl Bernát: *A magyarthoni zsidók tanügye II. József alatt*. Budapest, 1901; 52. 1.

ban Györki méltatlanná lett Kazinczy pártfogására. Alighogy kinevezi a császár sági préposttá, elhíreszteli, hogy azért „tiszteltetett meg, mert ennyi 's ennyi lelket térített a' Szent Péter' aklába”. Kazinczynak zokon esik ez a hálátlanság, de óvakodik szemére vetni, tudván, hogy „a' vétek mindig megbünteti magát”. Úgy is történik. Györki sátoraljaújhelyi plébánossá levén, ismét erőt vesz rajta játékszenvedélye, még a szentségtartót is zálogba veti, amit a püspök meghallván, elmozdítja helyéről s káplánná teszi.³⁸ Emiatt Esterházy nem egyszer megpirítja Kazinczyt, s csodálkozik, hogy a kormány mily sokat ad Kazinczy számára. A katolikus papok általában szívesen kezére járnak. Maga írja később Toldynak, hogy tenyerükön hordozták a papok, mert érezték, hogy feje, szíve tiszta.³⁹

A tanítók választása s elhelyezése egyik főteendője levén: az érdemeseket lelkesen pártolja néha a felekezetek érdekeinek szemmel tartásával, néha anélkül. Így esik, hogy a jeles tanítót jobb kerületbe helyezteti, ha a saját kerületében nem tudja jobb állásba tenni. P. o. Hubert Józsefet a szegedi nemzeti iskolák 3. osztályú tanítójává nevezeteti ki, ahol szabad lakáson s tűzrevalón kívül 200 frt. fizetést kap.⁴⁰ Viszont a nagyváradi iskolafelügyelő, Werner Jakab is kineveztet egy evang. tanítót a máramarosszigeti zsidó iskolába. Sátoraljaújhelyre meg a két katolikus tanító mellé Kazinczy harmadikul ref. vallású tanítót helyez; Gyöngyösre hasonlóképp.⁴¹

Különösen azoknak fogja pártját, akik a magyaron kívül más nyelven is értenek, s gondolkodásukat az igazi felvilágosodás szelleme irányítja. Kiss Józsefről keveset tart, mert németül nemcsak írni nem tud, hanem nem is ért. Hogy főnökével elhitesse, mennyire kifogástalanul ért németül, mással fogalmaztatja jelentését, de Kazinczy átlát a szitán. Viszont Wályit azért becsüli, mert több nyelven tud. Akinek nincs kellő pedagógiai jártassága, irodalmi ismerete, az csak bérért szolgál, s az órákat csupán lemorzsolja, de valósággal többet ront, mint javít. Azt mondja, hogy szívesebben látja a felekezeti gondolkodású tanítót, ha „magát valódi mivoltában mutatja”, mint a felszínes képzettségűt, aki csak hazudja a felvilágosodást, valójában pedig sötétfejű s elmaradott műveltségű.⁴² Wályi András azért is kedves embere, mert az irodalomban is pártjára kél a közös iskolák intézményének;⁴³ Vitéz Imrét pedig amiatt kedveli, mert fordításaival a finomabb ízlés útjait egyengeti.

Három év múlva már nem csekély eredményre tekinthet. Egyrészt új iskolákat állíttatott, számra nézve 124-et, másrészt a felvilágosodás, az emberies gondolkodás magvait hintette, a különböző vallásfelekezeteket iparkodott egymáshoz közelebb hozni, egymásnak bizalmára szoktatni. A tanítás módját nem parancsolva, csupán saját ösztönéből tetemesen javította, s ahol tudta, a száraz gépiességtől megtisztogatta. A tanítóiban pedagógiai érzéket fejlesztett. Előbbre vitte a német nyelv tanítását, de vigyázott a nemzeti nyelvre is, amely „az érzékeny Hazafi előtt ... kiváltképen becses”. Sajnosan érzi azonban, hogy nem tett és nem tehetett annyit, amennyit az ügy fontossága követelt volna. A nemzeti iskolák még most sem azok, amiknek lenniök kellene. Még sok oly fogyatékságuk van, amelyek miatt az utókor előtt pirulniuk kell. De vigaszt keres azon körülményben, hogy a munka terhe sokkal nagyobb, semhogy egy ember, bármily szokatlan eréllyel akar is feladatának

³⁸ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 453–454. 1.

³⁹ Uo. XX. köt. 193. 1.

⁴⁰ Uo. I. köt. 452–453. 1.

⁴¹ Imre S. id. tanulmánya; uo. 189. 1.

⁴² Uo. 189–190. 1.

⁴³ L. a 12. számú gyjezetet.

megfelelni, kifogástalanul végezhetné. A sok utazás, levelezés idejének nagy részét föl-
emészti, sokat elkezd és befejezetlenül hagy.⁴⁴

Fizetése 1789-től kezdve 1500 frt. Úgy látszik, már kinevezésekor megígéri neki a kormány, hogy alkalomadtán iskolalátogatókat is rendel melléje, valamint irodájába is segédet. De még 1787 végén sincs semmiféle segédje.⁴⁵ Csak 1789 közepén ölt határozottabb alakot a kormány terve, hogy az iskolafelügyelők mellé iskolalátogatókat (visitator) nevez ki, s irodai szolgálatra egy-egy írnokot rendel. Augusztus elején már némi értesítést is kap erre vonatkozólag Kazinczy,⁴⁶ szeptember vége felé pedig Pethő Jakab azt újságolja neki, hogy a feliratot a Helytartó Tanács már el is küldte a Kancelláriára.⁴⁷ De csak november 4-én nevezte ki a kormány az iskolalátogatókat, s ugyanakkor rendelt Kazinczy mellé írnokot is, addig „hivatalának súlyos terhét minden tisztviselő nélkül maga viselte”.⁴⁸ Az ország negyedrésztét magában foglaló kerülete ekkor 5 járásra osztatott, amelyeknek központja Eger, Miskolc, Lőcse, Ungvár és Sátoraljaújhely. Iskolalátogatókká Ivánkay Vitéz Imrét, Wályi Andrást, Urbán Andrást, Polyánkai Pétert és Janusek Józsefet nevezte ki a kormány.⁴⁹ Voltaképp tehát most már Kazinczynak csak ez iskolalátogatók munkáját kellett ellenőriznie s felülbírálnia.

Előzetesen azonban már ismernie kellett az iskolalátogatók végzett tanulmányait, a bölcséletben, világtörténelemben s a pedagógiai módszerekben való jártasságukat; tehát hogy végeztek-e tanítóképző intézetet. Meg kellett vizsgálnia: vajon az iskolalátogatók igaz magyarok-e, értik-e a magyar, német s valamelyik szláv nyelvet; van-e tehetségük, hogy a nemzeti jellemet, a nemzet belső világát kiismerjék. Bizonyára Kazinczy nemcsak e szempontból vette fontolóra a kinevezésre ajánlottak érdemeit, hanem egész emberi jellemüket latba vetette. Azonban nem mindenben teljesedik óhajta. Voltaképp csak Vitézről és Wályiról bizonyos, hogy ő ajánlotta; Polyánkait maga a Helytartó Tanács, Januseket pedig Török gr. tanácsolta.

Közülük hármat iktat hivatalába Kazinczy december 20-án, ünnepélyes német beszéddel, amelyet aztán németül is, magyarul is nemcsak kinyomtat, hanem egyszersmind a magyar műveltség istápolóinak el is küldöz. Megismerteti őket a kormány akaratával, utasításával. Legfőbb feladatuk legyen, hogy a szülőket megnyerjék az iskolának; folyvást őrkdjenek, hogy akinek iskolába kell járnia, csakugyan járjon, s oly szülőket, akik ebbeli

⁴⁴ L. a 48. számú jegyzetben id. művet; 1–8. 1. – A 124 iskola közül: 19 közös, 2 félközös, 61 róm. katolikus, 5 orosz, 25 evang., 5 ref. és 7 zsidó. Előtte pedig 3 felügyelő 8–10 év alatt csak 79 iskolát állíttatott, amelyek közt csak kettő volt közös, 5 orosz, 2 evang., 3 zsidó, a többi mind katolikus. Ez összehasonlítást nem azért teszi Kazinczy, hogy elődeit megsértse, hisz „ők törték-meg a’ jeget”.

⁴⁵ 1787. dec. 17-én Kovachich M. Gy.-höz írt levelében panaszkodik emiatt. *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 154. 1. A *Hivatalos Lev. Maradv.* bevezetésében pedig ezt írja: A kinevezés után „nem sokkal később Cancellistát is kaptam segédül”. Ezt a jegyzetet jóval később írta, midőn némely dolog már elhalványodhatott emlékezetében. L. a 48. sz. alatti jegyz.

⁴⁶ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 407. 1.

⁴⁷ Uo. 474. 1.

⁴⁸ Hivatalba vezető Beszéd, melyet a’ Kassai Tudománybeli Megye’ Nemzeti Oskoláinak legelső Királyi Visitatoraihoz tartott Kazinczy Ferentz, Tettes Abaújvár és Sáros Vármegyék Törvény-Táblajók’ Bírája, mint a’ meg-nevezett Oskoláknak Királyi Districtualis Inspector. Kassán, Decemb. 20-dik 1789. Kassán, Ellinger János József Ts. K. privil. Könyvnyomtatónál. 8r. 80 l. – Ugyanez németül: Rede bei der Einsetzung der Königl. National-schulen Visitatoren des Kaschauer Litterarbezirkes in Ihr Amt, gehalten durch Franz von Kazincz ... Uo. 29. 1.

⁴⁹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 474. és 523. 1.

kötelességeiket elhanyagolják, a politikai hatóságok által igyekezzenek kötelességeikre szorítani. Figyelemmel kell lenniök a vallás tanítóira; közös iskolákban csak az e célra rendelt imádságokat szabad mondatniok. Hogy annál könnyebben célt érjenek, iparkodjanak a szülőket a nyilvános vizsgálatokról értesíteni, s azokra meghívni; ereszkedjenek le a néphez, szívesen, nyájasan oktassák a gyermekeket, hogy kedvük legyen iskolába járni; e célra német nevelőknél található jól felhasználható beszélgetéseket. Valószínűleg – mint Imre Sándor is mondja – azt óhajtja Kazinczy, hogy minden iskolalátogató alapos pedagógiai jártassággal bírjon, s kényes természetű hivatalára készsége s rátermettsége legyen. A kormány utasításai meghagyják az iskolalátogatóknak, hogy a közös iskola iránt bizalmat keltsenek a lakosságban, mert csak így szüntethetik meg lassankint a felekezeti torzalkodást, s ültethetik helyébe a türelmes emberszeretetet. Föl kell világosítani a szülőket, hogy a kormánynak esze ágában sincs a vallás érdekeit sérteni, így a szülők aggodalma, hogy gyermekük más vallásra tér, lassankint eloszlik. Meg kell vigyázni a tanító módszerét, a gyermekekkel való bánásmódját, egész viselkedését, társaival s a község előljáróival való egyetértését.⁵⁰

Hasonlóan nagy gondot kell fordítani a tanítás külső eszközeire, az iskola épületére, nagyságára, fölszerelésére. Meg van határozva, hogy minden iskolának legalább 14 négyzetölnek kell lennie, s mennyi fát szabad felhasználni fűtésre a városi, mennyit a falusi iskolában. Á községekkel való egyezkedésben arra is ügyelni kell, hogy a tanító csak az iskolának éljen s templomi szolgálatra ne kényszerítsék. Gondoskodni kell tisztességes megélhetéséről: első osztályú városi tanítónak 200, ha az igazgatói tisztséget is viseli, 300, a másodosztályúnak 180-200, a harmadosztályúnak 120-140, falusi iskolai rendes tanítónak 120, segédtanítónak 70 frt. jár. A városi igazgatótanító 3, a másod- és harmadosztályú tanító 2 szobás lakást kapjon, még a falusi tanítónak is legyen ennyi, csak a segédtanító élégedhetik meg egy szobával.

E rendkívül fontos utasításokat, amelyek egyaránt becsületére válnak a Helytartó Tanácsnak, mint a bécsi minisztériumnak, átnyújtja Kazinczy a hivatalukba beiktatott iskolalátogatóknak. De ezzel nem elégszik meg. A maga pedagógiai tapasztalatait, tanulmányai leszűródött eredményét, a módszerre vonatkozó felfogását, a felvilágosodott gondolkodás iránti óhajtását szintén feltárja előttük, ezen alapgondolatból indulva ki: Nisi utile sit, quod facimus, stulta est contentio. Fődolog, hogy a tanulást megkönnyítsük, s ne csak az emlékező-, hanem az értelmi tehetséget is fejlesszük; az olvasás, írás, számolás mellett a közönséges életben szükséges, ma úgy nevezett polgári ügyiratokat is tanítsuk a gyermekeknek és pedig korukhoz és iskolai éveikhez képest; valamint a haza fekvését és történetét, a rajzolás, geometria és mechanica első ágazatait. Amely növendékek pedig középiskolába szándékoznak, azoknak a német és deák nyelv elemeit is el kell sajátítaniok, hogy az első grammatikai osztályba haszonnal járhasanak. Kazinczy úgy szólva szemléltetőleg magyarázza meg az iskolalátogatóknak, hogy a helyesen választott módszer szinte csudát tehet. Felhossa egy „szűken fizetett” tanító példáját, akinek csekély tanultsága volt, de fáradhatatlan szorgalmú és rátermett ifjú; nem grammatikai alakokkal gyötörte tót növendékeit, hanem németül szólott hozzájuk, beszédét mindig megmagyarázván: az eredmény az lett, hogy a gyermekek szépen elsajátították az egyszerűbb német beszédet. De akadt Kazinczy – mint mondja – oly tanítókra is, akik a hittant s az imádságokat a tót gyermekekkel németül tanlatták meg, természetesen szajkó módra, értelmetlenül.

⁵⁰ Kazinczy F. *Hivatalos Lev. Maradv.* német nyelvű utasítás.

Rövid szemlét tartva a tanítás módszerén, mind az együtt tanulás, mind a táblázat, mind a „betűzet” módszerét elítéli, egyedül a kérdezve tanító módszert ajánlja, amelyet a nemzeti iskolákban még eddig kevés sikerrel próbálgattak, mert e módszer „elmélkedést és elfáradni nem tudó serénységet kíván”. De ha a látogatók rajta lesznek, hogy a tanító ne restellje a fáradságot, előbb-utóbb ennek a módszernek kell diadalmaskodnia. Eléjük rajzolja az oly tanító képét, akire ő az iskolákat bízni óhajtja, s ismételten kiemeli a vallási türelmet, amelyet minden jó tanítónak jellemvonásává kell fejlesztenie.

Egyszersmind az emberséges bánásmódot is szívökre köti. Hiába óhajtják vissza némelek azt az időt, midőn mogyorópálcákkal tudták csak a növendékeket jó viseletre kényszeríteni. Ha a becsület érzése megszilárdul a gyermekben, ha szeretettel iparkodunk hibáit javítani: nem lesz szükség vesszőre, térdeplésre s egyéb kínzó eszközre. És ha már a büntetést el nem kerülheti a tanító, értessék meg vele, hogy sohase büntessen első haragjában, míg a vétekről meg nem győződik, s ne mutasson „kevély örömet” a büntetésben, se el ne ragadtassa magát indulatában. S mivel az iskolalátogatók legtöbbször érintkeznek a tanítókkal, igyekezzenek, amennyire lehetséges, társadalmi helyzetüket emelni, irántuk bizonyos tekintettel lenni, pártjukat fogni s panaszukat orvosolni.

Nem mulasztja el a német nyelv tanulásának ellenőrzéséről szólni. Föl kell – úgy mond – világosítani a községek előljáróit, hogy a „német nyelv tanítása egy része a hazafiúságnak, egyik szülői kötelesség”, mivel a német nyelv tudásának rendkívül sok haszna van, a császár ismeretes rendelete következtében nála nélkül senki sem boldogulhat. Úgy tünteti fel Kazinczy a német nyelv tanulásának szükségét, mint amely a mindennapi életben s a tudományos haladásra egyaránt fontos, és a magyar nyelvet is helyettesíti. S bár ő is hűséges végrehajtója a császári akaratnak, nem tudja s nem is akarja elnyomni magyar érzését. Melleg szavakban ömlik ki ajkán a magyar írók legféltebb kincse, a nemzeti nyelv iránti szeretete, amely mintha már ellentétbe állítaná a nagy izgatót a kormányrendszer egész idegen szellemével. A császár rendeletét úgy magyarázza, amint mások is sokan értették, jöllehet ez a császár egész politikai alap gondolatával nem volna igazolható. Úgy tetszik, Kazinczy ekkor már, két hónappal a császár halála előtt, meghallja az ébredő nemzeti lélek hullámveréseit is, és van bátorsága nyilvánosan kikelni azon balfelfogás ellen, amely a német nyelv tanulásával a magyar nyelv eltemetésére céloz. Ez – úgy mond – sohasem volt célja az uralkodónak. A magyar nyelv tanítására különös gond fordítandó, hisz ez tartja fenn a nemzeti jellemet, amely hajdan „Európát rettegésre szorította”. De a magyar nyelv szépségénél fogva is megérdemli, hogy terjesszék, mert az európai nemzeti nyelvek közt az olaszt kivéve legszebb. Ennek a segélyével kell munkálni a jövő nemzedék ízlését s helyesebb gondolkodását is, valamint a tudományos útra is elkészíteni, amire csak az hiányzik, hogy „tüze fellobbantasson”. Csak a magyar nyelv segélyével lehet behatolni a magyar földrajz és történelem ismeretébe, amely pedig minden magyarban, „a ki kevélykedik azon szerencsén, hogy magát ennek nézheti”, fölébreszti a „Haza’ szent szeretetét”.

Ennek oltárán áldozik a férfiú, aki polgártársának s „meg-hasonlások és setétség által elgyengült, elnyomott Hazánknak, a’ józan értelemnek, az Ég’ legszebb, legbecsülhetlenebb ajándékának segélyére” munkál. Ez a tudat minden csüggedést elűzhet, minden fáradságot megédesíthet. Kazinczy azt reméli, hogy az újonnan beiktatott iskolalátogatóktól támogatva biztosan közelíthet a kitűzött nagy cél felé, s örökre áldja azt az órát, amely e munkára szólította. Az eszményi törekvések tapasztalatlan híve, aki az élet ezernyi szövevényeit csak hírből ismeri, úgy beszél tisztviselő társaihoz, mintha eddigi működése állandó sikerrel biztatná, s csalódásait végleg elfeledte volna. Azt hiszi, hogy a felvilágosodásnak

eddig vetett magvai még csak ezután fogamzanak meg, s lehetetlennek tartja, hogy a visszahatás oly hamar bekövetkezzék. Nemcsak a cél magasztossága emeli lelkét és hajtja a serény munkára, hanem előjáróinak elismerése is. 1789 júniusában a felsőbb hatóság dicsérető iratot intéz hozzá,⁵¹ amelyre beiktató beszédében hivatkozik is. A Helytartó Tanács dicsérete s Török Lajos csókja elég jutalom neki, hogy hivatala minden terhét derült lélekkel hordozza.

Éppen ezért semmi sem esik annyira zokon neki, mint midőn arról kell meggyőződnie, hogy főigazgatója szívét gyanúval töltötték el iránta. Török gr. áldott jólelkű ember volt, de nagyon hiszékeny; mindent oly színben látott, amint előtte mutatkozott. Csekély emberismerete lévén, könnyen rászedhették, s a mozzató rugók kutatására nem volt tehetsége. Különös ugyan, hogy oly buzgó, rajta oly szeretettel csüngő tisztviselőt sem tudott harmadfél év alatt kiismerni, mint amilyen Kazinczy volt; de jellemének fogyatékoságából s korának általános szelleméből megérthető, hogy a felvilágosodás nyílt vagy még inkább titkos ellenségeit, akik folyvást irigy szemmel nézik működését, lefegyverezhesse, hajlandó olyanokat is magához venni s maga mellett alkalmazni, akikről azt hiszi, hogy kiengesztelik ellenfeleit, s nem veszi észre, hogy épp azok ártnak neki legtöbbet. Hogy a papságot maga iránt lekötölte, egy Schweitzer nevű ifjú papot titkárává tesz, noha Kazinczy figyelmezteti, hogy „ez az ember kémje lesz”. Látván a titkár, mily erős bizalom kapcsolja főnökét Kazinczyhoz, mindaddig nem nyugszik, míg e bizalmat meg nem ingatja. Kazinczy sokszor két hónapig is úton van (mint 1788 novemberétől az év végéig), hogy iskoláit látogassa, a földesurakkal, felekezetekkel alkudozzék; hogy új tanítókat szemeljen ki, s állítson munkába; emellett irodalmi törekvései, folyóiratok szerkesztése, régi és kezdő írók barátságának megnyerése s működésük irányítása, a fejlődő közszellemnek az irodalmi küzdelemben való bevonása, a maga s íróársai munkáinak kiadása, valamint szerelmes szívének folytonos vívódása bizonyosan sok idejét leköti, s nem minden hivatalos dolgát végzi a kitűzött határidőre. S ha főnöke mindezt tekintetbe véve szépszerével figyelmezteti a hiányok pótlására, Kazinczy kétségkívül igyekszik kötelességének eleget tenni. Török azonban épp a legkevésbé alkalmas időt választja, hogy főnöki hatalmát alárendeltjével éreztesse.

Kazinczy 1789. május végén szepesi útjából nagybeteg tér Kassára.⁵² Betegségének, amelyről alább szólunk,⁵³ híre mindenfelé elhat az országban sógora, Dercsényi János útján.⁵⁴ Bécsben, Pesten, Eperjesen, a Dunán túl s Erdélyben egyaránt sokan aggódnak érte. Bécsből Teleki Sámuel gr. alkancellár azt a hírt viszi Balatonfüredre, hogy már meg is halt, ami mély fájdalomba ejti az ott időző Péczeli Józsefet s még inkább Horváth Ádámot, aki azonnal megszólaltatja szomorú múzsáját. S csak miután szavahihető embertől értesülnek, hogy a hír nem igaz, vigasztalódnak meg.⁵⁵ A krízis szerencsésen elmúlván, Kazinczy lassankint visszanyeri egészségét, s barátai, tisztelői örvendve küldik üdvözlétüket az ország minden részéből hozzá, hogy az Isten meghallgatta könyörgésüket, visszaadta épségét, a barátot barátjának s legfőbb művelőjét az irodalomnak.⁵⁶ Török gr. is örömmel hallja a megnyugtató hírt, s inti, hogy nagyon vigyázzon egészségére, mert a visszaesés rendkívül

⁵¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 407. 1.

⁵² Toldy F. id. m. 121. 1. *Pályám Eml.* 266. l., amelyben június elejét említi Kassára visszatérése idejéül.

⁵³ L. a X. fejezet első szakaszát.

⁵⁴ Dercsényi (Weisz) János Kazinczy Juliannát bírta feleségül.

⁵⁵ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 408–410. 1.

⁵⁶ Uo. 401. 1.

veszélyes lehetne.⁵⁷ Tudja, hogy kímélnie kell magát, s ha mindig újabb meg újabb feladatokra vállalkozik, nagyon megadhatja az árát. Ekkor még egy szóval sem említi azt az ügyet, amelyre már több mint másfél hónappal előbb felszólítja. Ti. már ápril. 20-án elrendeli a Helytartó Tanács, hogy a jószi kincstári uradalom kezelő tisztjeinek jelentésére a felállítandó közös iskolára nézve szerződést kell kötnie a hellyel, s megvizsgálni, hogy az ottani zárda épületének nincs-e oly része, amely kevés költséggel, könnyűszerrel iskolává volna átalakítható. Török a rendeletet május 19-én közli Kazinczyval. De az átirat csak a hónap végén jut Kazinczy kezébe, amidőn élet-halál közt lebeg, s így nem csuda, hogy fellábadozván betegségéből, megfedkeznek róla. Különben is egy ideig ki sem mozdulhat szobájából. Ily állapotban kapja meg főnökének szeptember 9-én és ismét 16-án írt levelét, amelyben Török keményen megdorgálja, hogy a régen függőben tartott ügyre nézve még mindig adós a felelettel; ilyesmihez – úgy mond – ő nincs hozzászokva, kímélje meg jövőben az effélektől.

Kazinczy sajnálja főnöke kedvetlenségét; elismeri, hogy az intellemtnek csakugyan van alapja; de ő nem tartja magát vétkesnek. Még csak most hagyhatta el betegségét; alig bírja a tollat, de azért megírja, bár elkésve, félévi jelentését, amellyel együtt küldi a kassai iskolák táblázatos kimutatását, a már engedélyezett, de még meg nem nyílt iskolák jegyzékét, a tanítóképzőben kiosztott jutalmakról írt jelentést s a tanítók működési táblázatát.⁵⁸ Nem vonja kétségbe, hogy „felsőbb Tisztnek jussa van feddeni, ha a' munka elmaradt; van jussa, ha tudja is, hogy lehetetlen volt elvégezni”, de – úgy mond későbbi jegyzeteiben – „megalacsonyítja a' hivatalt, ha azt emlegeti, hogy tánczban volt, a' kit fedd”. Török ugyanis szeptember 16-án írt soraiban a jószi közös iskolában sürgetett intézkedés elmaradását annak tulajdonítja, hogy Kazinczy hivatalos ügyeinek végzése helyett vigalmakba jár; ezt tovább nem titkolhatja, s nem tűrheti, hogy Kazinczy a nap leghasznosabb részét alváásra fordítsa.

Kazinczy nagyon felingerlődik, amit nemcsak kiállott nagy betegsége magyaráz, hanem ártatlanságának érzete s az a gyanúja, hogy főnökét mások izgatták föl ellene. Török levelére ezt jegyzi meg: „A' ki egész éjjel dolgozik, csuda e ha nappal pótolja ki az alkalmatlanságot? és illik e tudni Előljárónak, mikor alszik alattvalója, 's nem elég e kívánni, hogy meglegyen a' minek meglenni kell?”⁵⁹

Tudván azonban Kazinczy, hogy főnöke a lelkiismeretlen besúgók áldozata, mihamarább elnyomja keserűségét, remélve, hogy „atyai szeretete poltolékka fog visszatérni”. Bár mélyen fájlalja, hogy főnökét hűlni látja maga iránt, s bár főnöke még a felvilágosító magyarázatokat is kerüli, Kazinczy egy pillanatra sem feledi: mivel tartozik neki, némán tiszteli neheztelését, kétszeresen vigyázva, hogy valamiképp meg ne sértse. Csakhogy akaratlanul is növekszik a feszültség Török és Kazinczy közt, amit aztán Schweitzer és mások, Kazinczy titkos ellenségei, nem mulasztanak el hasznokra fordítani. Így midőn Kazinczy 1789 novemberében Bécsbe készül, a gróf körül ólalkodók egyike azt kezdi suttozni, hogy őt oda gonosz szándék vonzza, ami a grófnak is tudomására jut; de azért Kazinczy nem tartja magához méltónak, hogy magát mentegesse, remélve, hogy az idő mindent felvilágosít. Mások ismét a sárospataki iskolához küldött Aszalay Jánosnak adott 5 frtról kiállított nyugtatványát az ő irásának hitték, s emiatt fogták gyanúba. Kazinczy igazolni óhajtván magát, azonnal siet a grófhhoz, de nem leli otthon. A grófné nem is mer a szemébe nézni, s

⁵⁷ Uo. 399. 1.

⁵⁸ 1789. szept. 12-ről; *Kazinczy F. Hivatalos Lev. Maradványai*, uo.

⁵⁹ Uo.

általán úgy viselkednek iránta, mint akit valami nagy vétek terhel. Kassán sokfelé rebesgetik: micsoda szenny tapad becsületéhez, és kárörvendőleg jósolgatják bukását. Kazinczy sürgöztet Aszalayt: igazolja hivatalosan még egyszer az 5 frt. fölvételét. Nemsokára meg is érkezik a zempléni szolgabírótól láttamozott elismervénye Aszalaynak, s így a gyanú alaptalansága fényesen kiderül.

Méltán várhatta volna Kazinczy, hogy főnöke védelmébe veszi a rágalomok ellen, s bár reményében csalódik, egyetlen alkalmat sem mulaszt el, hogy szeretetét ki ne mutassa iránta. Valami lelkiismeretlen ember, aki a gróf ellen – „megvásárolva harmincz ezüst pénzen” – titkon áskálódott, nem átalta a kassai nagy bálteremben a gróf és barátai, a vigadók közé vegyülni. Kazinczy fölismeri, oda hívja jó barátait s barátnőit, s azok előtt vágja szemébe gonoszságát, felszólítva, hogy rögtön takarodjék, mert kirúgja. Mindenfelől tapssal köszöntik Kazinczyt; Szentiványi, a kir. biztos, kezét szorít vele, a gróf pedig hálából a nyakába borul s megcsókolja. Máskor meg egy névtelen áruló akarta Kazinczyt „tekervényeivel hálózába keríteni”, hogy a gróft megbuktsassa. Kazinczy tűzbe jöve elkergeti magától, de azonnal jelenti főnökének: micsoda hitvány emberek leselkednek utána. Még el sem végzi szavait, midőn két kapucinus barát, Fessler Ignác Aurél, a történetíró, s Martinovics Ignác belép a grófhhoz. Az előbbi történetet Kazinczy ismét elmondja, s Martinovics egy kisegítő, de „rút tanácscsal” akar közbeavatkozni. Kazinczy elborzadva szól: Professor úr, én úgy nem szoktam! Martinovics meghökken, de a gróf ismét annyira elérzékenyül, hogy Kazinczyt karjai közé zárja, s forró csókot nyom ajkára, meg nem gondolván, hogy az „a” vendégnek szörnyű döfés.

Kazinczy élesb szemmel vizsgálja főnöke környezetét, amelynek kétszínű viselkedésétől méltán félti. Megmondja neki világosan, hogy Schweitzer, ez „a” fejtelenség és lélektelen pap”, előbb-utóbb elárulja. Figyelmezteti Sahlhausen Móríc báróra is, egy nyugalmazott kapitányra, aki egész műveltségével s modorával „inkább Káplárnak illett, mint Prodirectornak”, de akit a gróf, hogy nyomorult sorsán segítsen, a kassai akadémia prodirectoraává tett 1790-ben, s aki azzal hálálta meg a gróf jóakarátát, hogy „öt elárulta, megbuktatta s helyébe Fődirectornak magát tette” 1796-ban. Ilyen volt Janusek József is, ez a „tanulatlan, faragatlan, lelketlen tőke”, akit a gróf Kazinczy minden kérése ellenére iskolalátogatóvá neveztetett ki, s később a Kazinczy helyébe lépett.⁶⁰

Azonban Kazinczynak nemcsak alattomos ellenségei vannak, akik egyéni jellemére agyarkodnak vallási türelme s felvilágosodott gondolkozása miatt, hanem nyíltan is ellene fordulnak működésében kifejtett buzgalma miatt, amely a gyűlölt kormányrendszer szolgálatában egyre fokozódott. Az idegenkedés, heves ellenzés a két leghatalmasabb forrásból táplálkozik: a nemzeti és vallási érzésből. Abból a német nyelv tanítása, ebből a közösség intézménye ellen. Hiába ismétli Kazinczy számtalanszor, hogy a kormány nem gondol a vallásszabadság megbolygatására, sőt szorosán ügyel, hogy mindenkinek a vallása tiszteletben tartassék; szavai majdnem a pusztában hangzanak el. Hiába levelez magyarul az iskolák ügyében a földesurakkal, tanítókkal; hiába erősíti hivatalos beszédében is, hogy a császárnak nem célja a nemzeti nyelv elnyomása: vajmi keveseket győz meg felfogása helyességéről. Mind egyre hallja, hogy itt is, ott is neheztelnek rá. Horváth Ádám arról tudósítja, hogy a dunántúli szuperintendencia is haragszik reá, mivel a miskolciakkal az újításokat elfogadtatta.⁶¹ Péczeli is panaszkodik ellene, hogy „a” Normát nagyon körmösen sürgöztet,

⁶⁰ Kazinczy F. *Hivatalos Lev. Maradv.* bevezetés.

⁶¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 284. 1.

melly a' Nemzetnek és nyelvnek titkos el törlésére szolgálhat",⁶² s arra kéri közös jó barátjukat, Horváth Ádámot, hogy beszélje le erről a káros buzgalmáról. Horváth Ádám a füredi vendégek közt egyhangú meggyőződést hall, hogy az iskolaügyi újítások részint „nyelvünk pusztulását”, részint „egy zavaros vallás keveredését” idézik elő. Teleki Sámuel gr., aki pedig nagy barátja Kazinczynak, nagyon idegenkedik ez újításoktól.

Kazinczy tagadja, hogy ez újítások ellenkeznek nyelvünk jogaival; hivatkozik a Helytartó Tanácsnak a magyar nyelv tanításáért mondott dicséretére. „Csak a' bolond tanítók és a' sok fogvatkozásokkal teljes régi könyvek” okozzák a bajt.⁶³ Eleinte – mint előadtuk – Kazinczy nem is fogja fel a veszedelmet a maga igazi mivoltában. De 1789-ben már, midőn az utolsó erőfeszítések a kormányrendszer gyöngeségét világosabban mutatják, s a nemzeti ellenhatás egyre merészebben bontogatja szárnyait: mind jobban érzi az idegen nyelv uralmának súlyát, amely ellen csak a magyar nyelv buzgó ápolásában kereshet enyhületet. Szomorúan hallja, hogy a pécsi kerületben még most is csak a német nyelv tanítását sürgetik. Ő sem mellőzheti ezt. Nemcsak mivel a császár akaratával nem ellenkezhetik, hanem azért sem, mivel az általános művelődésnek oly eszközét látja benne, amely „a' kereskedésre, az adásra, vevésre, utazásokra elmúlhatatlanul szükséges”; amely „a' legalkalmasabb eszköze a' tanultságra jutásnak” és „az okosabb gondolkozásnak”. Aztán a német irodalom nagy fejlettségére hivatkozik, amely a francia irodalom elsőségét már kétségessé tette, s párjokat ritkító remekekkel dicsekedhetik. Mindemellett a magyar nyelv tanításának szükségét nemcsak kiemeli, hanem oly gondolatcsoportba állítja, amely világosan mutatja, hogy csak ebben a pontban fejezi ki a saját meggyőződését, a saját lelki sugallatát.

Várja is, hogy éppen azok, akik hivatalos működését gáncsolták, megsejtik beszéde célzatát. Ezért küldözgeti azt magyarul és németül mindenkinek, akinek véleményét becsüli. „Látod, édes Hazafi-társam – mondja önérzettel Péczelinek, beiktató beszédére vonatkozólag –, hogy a' Normális Oskolák' célja nem az, hogy a magyar nyelv eltörültsék, mert ezt én ex cathedra S. Petri, az az ex offo parancsolom.”⁶⁴ S arra kéri Péczelit, hogy a Mindenés Gyűjteményben igyekezzék az ő hivatalos működését illető balfogalmakat tisztázni. A derék Péczeli örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy barátja kérésének eleget tegyen, s a magyar nyelv felkarolását például állíthassa a többi iskolafelügyelő elé. Hazafias lelkesedéssel tudósítja olvasóit, hogy Kazinczy, „ez a' fáradhatatlan Hazafi, az alatta való oskolák' Vigyázóinak meg parantsolta, hogy a' Német nyelvet is szorgalmasan taníttassák ugyan, de azért a' Haza' nyelvét is minden igyekezetekkel boldogítsák, mert a' Tsászári Felsőnek éppen nem tzelja a' Hazai nyelvnek eltörlése.” „Ha mindenütt így tselekednének – folytatja –, úgy Kedves Nyelvünk talán nem halna meg olly hamar: de hány Kazinczyk vagynak a' Hazában, s hányan lesznek ezután?”⁶⁵

Azonban a nemzeti és vallási érzés ereje sokkal hatalmasabban nyilatkozik, semhogy az iskolaügyi újítások tartós fennmaradására számíthatnának. A katolikus és protestáns lelkesek, amint megsejtik a kormányrendszer gyöngülését, Debrecen példájára egyre nagyobb ellenszegülést keltenek a közönségben. Harsányban, Miskolchoz közel, a közös iskolát már a kormány is megszünteti; Jászberényben, Bélán és Bártfán a katolikus, illetőleg protestáns iskolákat ápolják. Miskolcon egy ideig még tűrik a közös iskolát, s Kazinczy a

⁶² Uo. 411., 420. 1.

⁶³ Uo. 438. 1.

⁶⁴ Uo. 524. 1.

⁶⁵ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. évf. 6. (jan. 20-iki) szám.

központtól messze eső iskolaépületek helyett az evang. templom szomszédságában levő házat akarja iskolai célra kibérelni,⁶⁶ s a tanítókat is pontosan fizetteti. Örömmel hallja Wályi Andrástól 1790 elején, hogy a félévi vizsgálatokat „mindenek kedvelik”, s hogy „mindnyájan producáltak a’ Professorok és pedig dicséretesen magokat”.⁶⁷ De viszont arról is tudósítja Wályi András, hogy Miskolcon a papok egészen elidegenedtek az új rendszertől, s elidegenítik a közönséget is, azt rebesgetvén, hogy a normával együtt az iskolalátogatók (már mint ő is) s tanítók is „minden órán eltűnnek, mint a’ buborék”. Ő már készül is Bécsbe, megtudni: mire számíthat jövőre. Mert a többi iskolalátogatók inkább boldogulhatnak előbbi tanulmányaik révén, de ő csak a nevelés és tanítás terén működött; s ha a rendszer összeomlik, gondoskodnia kell magáról.⁶⁸ Werner Antal, a nagyváradi helybeli igazgató, nem habozik megvallani, hogy a „német tanítás csak német helyeken vagy városokban van meg, ott is kevés”.⁶⁹ Klaniczay János, a pozsonyi kerület egyik iskolalátogatója arról tudósítja Kazinczyt, hogy a közös iskola az evang. lelkészek szemében veszedelmesebb a protestánsokra nézve a jezsuitákénál; őt már kereszténynek sem tartják. Attól lehet félni, hogy a protestánsok ily eljárásukkal az uralkodót türelmetlenné tevén, oda jutnak, hogy iskoláikat teljesen figyelmen kívül hagyja s csak a katolikusokét ápolja. Maga a Helytartó Tanács 1789. febr. 18-án azt rendeli, hogy a reform. iskolákban az új rendszert mindaddig nem kell alkalmazni, míg az iskolakönyvek lehetővé nem teszik.⁷⁰ Klaniczay útjába is sok akadályt gördítenek a kath. és evang. lelkészek, be is panaszozzák a Helytartó Tanácsnál, de azért ő bátran halad megkezdett irányán, mert a felsőbb hatóság rendeleteiben bízik.⁷¹

Azonban nemsokára ő is észreveszi, hogy a közös iskolák ügye nemcsak a lakosság, hanem a felsőbb hatóság előtt is veszti érdekét, kivált mióta a budai tanulmányi bizottságnak új elnöke van, aki a közös iskolát éppen nem pártolja. A püspököket mind gyakrabban kihallgatják, s ami a protestánsokat a közös iskolák elfogadására ösztönözte volna, lassankint semmivé zsugorítják, így az iskolaügyi szerződéseket annyira megszorítják, hogy az evangélikusokra nézve lehetetlenné teszik. Oly esetekben pedig, midőn a községnek nagyon kevés katolikus lakosa van, s tanítót nem bír eltartani, nincs is szükség rá az iskolai növekedések csekély száma miatt, azt akarja, bár nincs is kath. temploma, hogy a tanító megmaradjon, de a protestánsok fizessék, vagy pedig közös iskola legyen.⁷²

Az újításokról maguk a kormány főemberei is gondolkodóba esnek. Érezni lehet, hogy a rendszer napjai megszámlálvák. Itt sem tagadhatók a nagy változás előjelei. A bélai evang. egyház egyenesen kimondja, hogy a császári trónt ingadozni látja, s Kazinczy a kormány eljárásából, mivel a közös iskolát ott is megszünteti, nem alaptalanul vonja azt a következtetést, hogy ez a példa a jövőben minden fáradságát hajótöréssel fenyegeti.⁷³ Ungvárott 1790 őszén a zsidó hitközségtől „zsidó Normális iskola” felállítását sürgetvén, egy szóval sem említi annak közösségét. Ellenben rámutat a nyelvünk jogai iránt megváltozott felfogásra, kimondva, hogy a magyar nyelv tanítója a németet is taníthatja, mivel ez az ottani

⁶⁶ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 453. 1.

⁶⁷ 1790. jan. 30. és febr. 5. Kazinczyhoz írt lev. *Kazinczy. F. Hivatalos Lev. Maradv.* közölve az *Irodalomtört. Közl.* 1911. évf. XXI. köt. 337–338. 1.

⁶⁸ 1790. márc. 30. írt lev. uo.

⁶⁹ Imre S. id. tanulm. uo. 365. 1.

⁷⁰ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 319–320. 1.

⁷¹ Uo. 374. 1.

⁷² Uo. 406. 1.

⁷³ Imre S. id. tanulm. uo. 182., 187. 1.

lakosságnak „úgy szóllván anyanyelve”.⁷⁴ Működése Miskolcon valósággal megakad a feltámadt közhangulat miatt, s azt kénytelen jelenteni főigazgatójának, hogy a továbbiakra vonatkozólag nem tud tanácsot adni.

Kazinczynak – mint alább látjuk – közvetve és közvetetlenül nagy része van a nemzet öntudatra ébredésében, ami a törvénytelen újításokkal együtt az iskolaügyieket is elsodorja. Hiába ír, izgat, harcol a felvilágosodás érdekében: a közvélemény ereje előtt hátrálnia kell.

⁷⁴ Kazinczy sürgetésének meg is lett a kívánt eredménye, az iskola 1792-ben megnyílt. A tanító fizetése 150 frt volt, amelyhez a város még 50-et adott. L. az *Ungvári orth. izr. hitk. elemi népisk. értesítőjét* 1911–12. és 1912–13-ról, valamint a *Világ* 1913. IV. évf. júl. 30-iki, 179. sz.

VI.

Az új magyar irodalom kezdetei és Kazinczy Ferenc első fordításai

I.

A magyar közállapotok Mária Terézia korában. – A német nyelv divata. – Meggyengült nemzeti érzés. – Mária Terézia kormányzatának magasztalói. – Voltaképp nincs magyar irodalom. – Szórványos jelenségek. – Bessenyei György pályájának rendkívüli érdeme. – Hívó szózata munkára sorakoztat. – A különféle irányokban megindult szellemi működés. – A régi magyar költészet folytatói. – A külföldi irodalom eszméinek s tárgyainak utánzása. – Haladásunk irányának két ösvénye. – Öntudatos fejlesztés. – Idegen művek fordítása.

Nemzetünk a maga egészében a XVIII. század második feléig egyetlen idegen áramlat hatását sem érzi oly mértékben, amely tősgyökeres magyarságát merőben megváltoztatná. De ekkoriban részint a szellemi kimerültség, részint Mária Teréziának a nemzeti erkölcsöket észrevétlenül sorvasztó uralma miatt oly utat nyit az idegen áramlatnak, amelyen épp azok az eszmék nyomulhatnak hozzánk, amelyek a meggyengült nemzetiséget legkárosabban érintik. A Rákóczi kibujdosása utáni fél század alatt fokról fokra süllyed a magyar érzés. A kuruc hazafiak nemcsak a kikerülhetetlen politikai kényszerűségnek engednek, ami ellen nem szólhatni, hanem az uralkodóház védelmében megfélemednek ősi szabadságaikról, vagy legalább belenyugszanak azok felfüggesztésébe, ami már tetemes hiba. Nem szeretnénk ugyan némely írónk tévedésébe esni, akik minden baj kútforrását a Habsburgok régi politikájában keresik, s Mária Teréziát igazságtalanul elítélik; de azt nem lehet tagadni, hogy uralma nemzetünk ellenálló erejét nagyban csökkentette. Viszont azt sem szabad felednünk, hogy az általános műveltség fejlődése oly eszközöket nyer Mária Terézia kormányzatában, amelyek öntudatra ébredésünket mintegy észrevétlenül előkészítik. Sok hibáját felhozhatni e kormányrendszernek szellemi és anyagi téren egyaránt; de azt el kell ismernünk, hogy közművelődésünk oly lendületet vesz a királynő jóvoltából, amely a további fejlődés föltételeit mind magában hordja.

Sajnos azonban, e fejlődés nem magyar, hanem idegen: francia és német. Az országgyűlés még 1741-ben üdvös törvényt alkot, de a közéletet nem hatja át a nemzetiség erősítésének tudata, amely nélkül a magyar szellem csenevészédő hajtásai még jobban elsorvadnak. A híres 1722-23-iki országgyűlésen nemzeti sérelem gyanánt panaszolják fel a rendek, hogy az előkelő magyar ifjak nem juthatnak a királyi udvarba. Mária Terézia alatt e panasz már szünőfélben van, mert a királynő udvarában számos magyar tartózkodik, nem mindig tetszésére a királynőnek.¹ Így érthető, hogy a főnemesség hovatovább elidegenedik nyelvében és erkölcsében. Már Bél Mátyás a XVIII. század elején azt jegyzi meg, hogy a német

¹ Berkeszi István: *A magyar nyelv és szellem királyaink udvarában*. Temesvár, 1892. 58. 1.

nyelvet nálunk minden valamire való művelt ember beszéli. A példa átragad a köznemességre is. Nemcsak a férfiak, hanem a nők is kötelességüknek tartják a francia és német nyelv megtanulását. Arra a hírre, hogy Mária Terézia Pozsonyba érkezik a koronázásra 1741-ben, a főrangú ifjak éjjel-nappal tanulnak németül, hogy a királynővel beszélhessenek. S miután kiténik, hogy Mária Terézia a magyar nyelvet egyáltalán nem, a deákot pedig igen kevésbé érti, a nemesség kétszeres gondot fordít arra, hogy gyermekei elsajátítsák a német nyelvet. Még az oly tősgyökeres magyar család is, mint a Bessenyei család, legalább a fiúkat megtanítatja németre. Viszont Mária Terézia alkalmat kívánt adni gyermekeinek, hogy valami jártasságot elsajátíthassanak a magyar nyelvben, tudván, hogy semmivel sem lehet jobban megnyerni a nemzet kedvét s fölgerjeszteni lelkesedését, mintha saját nyelvén szólnak hozzá az uralkodóház tagjai. Ezért figyelmezteti leányát, Mária Krisztinát, midőn ez Pozsonyba telepszik, hogy igyekezzen a deák és magyar nyelvet tanulni, hogy egy pár szót szólhasson az emberekkel, mert ennek igen jó hatása lesz.² Ismeretes, hogy fiai közül Károly és Ferdinánd néhány mondatból álló beszédet mond is az 1751. és 1764-iki országgyűlés rendjeihez. Báróczy adata szerint József császár is értett valamit magyarul, de inkább csak gyermekkorában.

Mindez azonban pusztán külsőség, ami legjobban feltűnik a pozsonyi országgyűlések idején, midőn a királyi család tagjai szinte tüntetnek fényes magyar öltözetükkel. A királyi udvar idegen szelleme nemcsak semmi magyar vonást át nem vesz; hanem a körülötte tartózkodó főnemesség is hozzá igazodik, anélkül, hogy erre az udvartól különösebb ösztönt nyerne. Meggyengült nemzeti érzésével nem tud ellenállni a hódító idegen nyelvnek és erkölcsnek, sőt az európai műveltség elsajátításának örve alatt feláldozza érette a magyart is. Érthető e szomorú jelenség a különféle politikai és társadalmi okok alapján, ha nem menthető is. Helyesen ítél Báróczy Sándor, midőn a Mária Terézia korabeli nemzetet okolja a magyar lélek, a magyar nyelv megromlásáért, a királynőt pedig védelmébe veszi. „Ugyan ki az oka – kérdi 1790-ben –, hogy a’ Magyar Nemzet a’ maga Országlójával magyarul nem beszélhet? Légy egyenes ítélő Bíró és valld meg igazán: ennek valóságos oka nem maga e a’ Nemzet? ... Ne vessük mi az Országlóra azt a’ hibát, mely egyedül mi reánk háromlik.”³ Ráday Gedeon is azért akarja a deákos mezbe öltöztetett Szigeti Veszedelemet Mária Teréziának ajánlani, mert sokképp kedvezett nemzetünknek. Orczy Lőrinc ekkor még csak a régi magyar parlagiasság és darabosság megszélidülését látja a korabeli változásokban, amelyek közelebb hozták nemzetünket a művelt Európához:

Régi motskosságból éppen ki vetköztünk,
Minden viselésben szebbek, jobbak lettünk.

Természetes, hogy a kegyes királynő uralmát életében s halála után számos lant zengi. Amit a közoktatásügy fejlesztésére alkot, őszinte tetszéssel találkozik. Igen jól felfogja az akkori nemzet ez alkotások korszakos fontosságát, s nincs valamire való magyar ember, aki ezért ne magasztalná Mária Teréziát. A sok áradozó dicséretből elég legyen csak Kalmár Györgyre hivatkoznunk, aki a királynőben népének gondviselő anyját dicsóítja, mert ő tette a széptudományokat uralkodókká széles e hazában:

² Marczali Henrik: *Mária Terézia életrajza*. Id. h. 56. 1.

³ *Védelmegtetett magyar nyelv...* Béts, 1790. 52. 1.

Így, valamit kívánsz, Magyar Országnak kegyes Anyja,
Mindazt hív Néped, hasznodra, magát 's oda szánja.
E' Te valóban igaz Népednek az élete, vére
Lesz a' mint akard, jó kegyes voltodnak a' bére.⁴

Midőn pedig a királynő örök álomra hunyja szemeit, versben és prózában magyar, deák és német nyelven egymást éri a határtalan magasztalás, és Verestói György kolozsvári lelkes „egy minden ki gondolható Keresztyéni és Királyi Virtusoknak az Isteni bölts kéz által különösen készítettett remek példájának” hirdeti őt.⁵ S vajmi kevesen látják a nemzetiség nagy veszedelmét, amely az idegen szellem hódításával jár. Talán csak Barcsay Ábrahám veszi észre: mint feledkeznek meg a magyarok a világváros légkörében hazafiúi kötelességeikről. Úgy találja, hogy Bécs, mint valami „nagy korcsma”, „sokféle itallal részegíti meg az embereket”, s a mámor ideje alatt kiforgatja ősi érényeiből.

Valóban nagy csapás súlyosodik reánk. A nyilvános élet, ami csekély van, semmi erőt, semmi táplálékot nem meríthet irodalmából, mert voltaképp nincs irodalma, vagy legalább nincs olyan, amely a nemzet vágyait és törekvéseit kifejezné, szóval: a magyar lelket éltetné. Az imádságos és énekes könyveken, halotti beszédeken és krónikás verseken kívül csak az előbbi kor ismertebb íróinak a művei látnak napvilágot, mint Beniczky Péter és Gyöngyösy István munkái, Haller gr. Hármaskönyve, néhány iskolai színjáték s elvétve egy-egy alkalmi vers menyegzőre vagy gyászra. Amit az idegen irodalmakból átültetnek is, jobbára szintén vallásos tartalmú könyv, s csak kivételképp akadunk Cornelius Nepos és Seneca munkáiból vett szemelvényekre. Faludi Ferenc erkölcsi tartalmú párbeszéd-és értekezései s Haller László gr. Telemachusa mint valami oázis tűnnek föl a lelketlen irodalom sivatagjában. Ezekon kívül egyetlen számba vehető magyar munkára sem hivatkozhatunk, amely akár nemzeti életünket tárgyzná, akár a művelt európai közszellem forrásából táplálkoznék. Nemcsak a főnemesség fordul a francia irodalom felé; a köznemesség is a régi deák vagy német könyveket forgatja, legjobb esetben Magyarország deák krónikáit olvassa. Pedig hogy mennyire szükségét érzi a nemzeti tárgyú műveknek, példa reá Szathmári Pap István munkája, Magyarországnak versekben való rövid leírása, amely – úgy látszik – rövid idő alatt három kiadást ér.⁶ Faludi Ferenc ugyan a józan bölcselkedés igéi mellett lantjára veszi a vitézséget is, amelyet az osztrák örökségi s hétéves háborút végigküzdő Nádasdyban magasztal, de az ily művek épp akkor nem jelenhetnek meg, mikor legnagyobb hatással lehetnének a korra. Az irodalomnak a magyar közélettel nincs közvetlen érintkezése.

Éppen abban van Bessenyei György korszakos pályájának rendkívüli érdeme, hogy megalkotta ezt a kapcsolatot az irodalmi és nemzeti élet között. Megérzi az ország „nagy fő szükségét”, amely kielégítésre várt. Észreveszi az önmagára maradt, a nemzeti szív dobbanásaitól különszakadt irodalom sivárságát, amelyet termőtalajjá igyekszik munkálni. Amint az idegen műveltség egyik európai világvárosában nemzetünk elmaradottságán méltáz: az „ellene állhatatlan ösztön” hatalmasan megkapja egész valóját, amely a hazai föld szeretetével s kiművelésének forró vágyával volt teljes. Még egyik kezét – mint mondja –

⁴ *A' Magyar Heliconért és kastaliáért Fels. Mária Teréziához buzdukt alázatos ének.* Bécs, 1778.

⁵ *Hazánk' feje' koronájának elesése.* Kolozsvár, 1781.

⁶ Mikor jelenik meg először, nem tudjuk; Szinnyei J. művéből kimaradt. 1763-ban már harmadik kiadását éri.

Venus, a másikat Minerva vezeti, de már munkakedve szinte nem akar korlátot ismerni. Minél mélyebben pillant a nyugati országok és hazánk közszellemének kiáltó különbségeire, annál türelmetlenebb eréllyel folytatja működését, s annál lelkesebb hévvel tüzezi társait. A 25 éves ifjú a nemzetre teendő hatás főeszközét a francia műveltség helyébe lépő német műveltség befogadása, s a francia nyelvet lassankint kiszorító német nyelv és irodalom felkarolása után törekszik megalkotni. S azon van, hogy egyrészt a szunnyadó magyar lelket Európa szellemi forrásaira vezesse, másrészt a nemzet szemét a kegyes királynő újtársaira irányozza. Feltűnő, hogy első nevezetes művében, az Agis tragédiájában mintegy azt a közvetetlenséget óhajtja Mária Terézia és a magyar nemzet közt kifejleszteni, amelynek a bécsi nép s uralkodója közt már régebben tanúja. Soha trón – így szól előszavában – nem emelkedhetett oly magasra, hogy az igaz hívség a legmélyebbről is ne kiálthatna hozzá. Csakhogy, sajnos, a rossz tanácsadók akadályul állnak a trón és nép között. Egyedüli kivétel Mária Terézia, aki minden panaszát meghallja, s csak ott van igazság, ahová az ő királyi pálcája ér. Bizonyára ez a törekvése is, hogy a nemzetet és királyt közelebb hozza egymáshoz, mint láncszem illeszkedik bele életének vezérgondolatába, hogy hazánkat az európai haladás részesévé tegye. De az európai művelődés eszméi csak a magyar nyelv segítségével lehetnek a nemzet tulajdonává. Ki kell hát fejteni a nyelv szunnyadó erejét. Mindenki, aki bármi szerény tehetséget érez magában, fogjon munkához, kövesse az ő nyomdokait, szóltassa meg nyelvünkön legkedveltebb külföldi íróját, aki legméltóbb arra, hogy a magyar is megismerje. Ő maga az írásműfajok igen nagy területét bejárja, kevés eredeti eszmével, de mintaképének, Voltaire-nek, annál szorosab utánzásával. Eredeti nagy eszméje nemzetünknek a külföldi műveltségre vezetése s ennek eszközévé a magyar nyelv tétele. De éppen ezzel jelöl új korszakot műveltségünk történetében, mert félszázadig, sőt bizonyos tekintetben jelenleg is ezen az ösvényen haladunk, a magyar nyelv kifejtésével jogait is biztosítani iparkodunk, nemzetiségünk is erősödik, s jobb jövőnek nézhetünk elébe.

Bessenyei hívó szózata munkára sorakoztatja az írástudók egész seregét. Nemcsak a bécsi testőröket, hanem kivált a katolikus és protestáns papokat itt benn a hazában. Némelyek éppenséggel tőle nyernek ösztönt; mások, akik már régebben próbálkoznak a versszerzéssel, követőivé lesznek, barátságukat ajánlják neki, hogy a közös célra együttműködjenek. Vannak, akik csak a munka hevét öröklik tőle, de az általa kitűzött cél felé más úton indulnak, a klasszikus költészet utánzásával. Ismét mások a régi magyar költészetben keresik az útmutatást, s annak tárgyait és külalakjait óhajtják tovább fejteni. Ezeknek a törekvése áthajlik a Bessenyeiék irányához, s például Ányos Pált, Barcsay Ábrahámot és Teleki József grófot majdnem oly joggal sorozhatnák a régi magyar költészet folytatóihoz vagy a népiesekhez, mint a franciásokhoz. Orczy Lőrinc, aki már a hétéves háború ágyúdörgései közt énekel, tárgyainál s verselésénél fogva inkább is Gyöngyösy irányának folytatója, mint a franciáké. Mert hogy a francia írókat ismeri, s néhány gondolatukat átveszi, ez kevésbé jellemzi egész költészetét, mint a néphez való lehajlása, a nép egyszerű sorsának, parlagi becsületességének méltánylata. A század közepe táján, midőn még a szegény jobbágy terheinek könnyítésével senki sem gondol, Orczy már részvétet kelt iránta, s verejtékes munkájában több megbecsülni valót talál, mint a nagyurak egymás közti versengésében:

Te kapád, te ásód, te baltád, gereblyéd,
Lemez vasad, villád, ostorod és ekéd
Szebben fénylik nálam, mint aranybárányka,
Aranykulcs, tsillagok, korona s pántlika –

énekli már az ötvenes években. Horváth Ádám pedig a népköltészet kincseit gyűjti, a népdalok hangját és ritmusát tanulmányozza s utánozza; egyszersmind pálcát tör a magyar versidom művészi szépsége mellett szemben azokkal, akik csak a nyugat-európai és klasszikus versszakok művészi hullámszámban gyönyörködnek. Sőt, a klasszikus versidomok művelői közül Révai Miklós ír magyar és nyugati versidomban is; Virág Benedek pedig, a klasszikus költészet legalaposabb ismerője s mindennemű versalakjának átültetője, akárhány magyar versidomú költeményt ír; mi több, Horatiusnak Ad navem című allegorikus ódáját páros rímű Sándor-versben fordítja.⁷ S minél jobban beleéli magát a római költők, kivált Horatius világába, annál inkább érzi, hogy minden nemzeti lélek másképp nyilatkozik költészetében, s így a magyar nép költészetének, sajátosságainak, külső életrajzának legapróbb vonásait is meg kell örökíteni, hogy a haladó műveltség el ne temesse végképp. Egy szóval: a különféle irányban meginduló írói törekvések nem zárkoznak el mereven egymástól, hanem közelről érintkeznek, s habár nagyrészt öntudatlanul, de rámutatnak azon forrásokra, amelyekből később a nemzeti költészet legtáplálóbb erejét meríti.

Politikai s társadalmi életünk idegen szellemét tekintve mi sem természetesebb, mint hogy íróink a külföldi irodalom eszméit és tárgyait utánozzák, s legolvasottabb termékeit fordítják. Előbb a testőrírók a francia, szerzetesíróink a régi klasszikus, a nyomukba lépő ifjabb költők pedig inkább a német irodalom forrásait tárják fel a magyar közönség előtt, s a nyugat-európai eszmeáramlatnak a német irodalom révén nyitnak utat a magyar szellemi élet kialakítására. Ez a törekvés karöltve halad a nemzet politikai s társadalmi életének folyamataival. Míg Mária Terézia alatt inkább a francia műveltség uralkodik, a magyar írók is ennek a hatását éreztetik; de már uralkodásának vége felé, még inkább József császár alatt, midőn a német szellem nemcsak győzelmesen versenyez a franciával, hanem elfoglalt területeiről ki is szorítja: a magyar műveltség is a német után igazodik, habár egyelőre a francia és régi klasszikus irodalom utánzata is megmarad.

Bessenyei előtt a francia irodalomnak jóformán csak egyetlen nevezetesebb termékét ülteti át a főntebb említett Haller László gr.; olaszból csak az iskolai színjátékokat fordítják (Faludi F., Illei J.), angoltól Lockenak A gyermekek neveléséről írt munkáját szóltaltatja meg Székely Ádám gr. magyarul, s Vásárhelyi M. István egy vallásos tartalmú művet fordít; németből pedig Arndt, Gerhard és Franz Farkas vallásos elmékedéseit, valamint Gottsched, illetőleg felesége néhány átdolgozását tolmácsolják nyelvünkön (Pállya István, Dugonics András, Simai Kristóf stb.). De Bessenyei után egyszerre megindul az idegen szellem hódító beáradása az irodalom oly ágaiban is, amelyek a valláson kívül sokféleképp érdeklík az emberi szívet és értelmet, s előkészítik az utat, hogy maga a nemzeti élet is általa nyilatkozhassék. Így gerjed a magyar szellem arra az öntudatos munkára, mely az idegen nemzetek irodalma révén hova-hamarább magyar irodalmat alkot. Ez az öntudatos munka már Bessenyeinél. Ányosnál. Barcsaynál és Péczelinél, Baróti Szabónál és Révainál az utánzás mellett a nemzeti lélek sugalmait is érezteti, s amellet hogy a külföldi irodalomnak újabb ösvényt nyit: a régi magyar költészetet is életre kelti. Csakhogy míg e különféle irányok egymásba nem olvadnak, a nemzeti élet csak szórványosan nyilatkozik az általános európai eszmeáramlatok mellett; midőn azonban e törekvések a közös célhoz vezető úton találkoznak, mind többször szóhoz jut a magyar lélek is, az ébresztők hívó szózata megtermékenyíti az elméket, s a magyar nemzet élni kezd irodalmában.

⁷ *Magyar Múzeum* 1792. évf. II. köt. 1. f. 14. 1.

Bessenyei szava és példája fáklyát gyújt a sötétben, s e fáklya világánál tisztán kivehető haladásunk kettős iránya: nemzeti egyéniségünk gondos megőrzése, tősgyökeres sajátosságaink erősítése; másfelül pedig a nyugati műveltség eszméinek ápolása, a fejlettebb népek előmenetelének például vétele. Amazt féltő gonddal kell gyarapítanunk, emezt vigyázó szemmel kutatnunk. Amazt szembe kell állítanunk a kor szellemével, politikai s társadalmi életünket ostromló külföldieskedéssel, emezt épp a körülöttünk forrongó idegen eszmék közösségéből tapintatosan kiválasztanunk. S ha az egyik ösvény talán kevesebb sikerrel biztat is egyelőre, nem szabad kétségbeesnünk, mert előbb-utóbb a másik ösvény is nemzetiségünk kifejtéséhez vezet, csak a túlzásoktól óvakodjunk. Lehet, hogy a haladás megindulásában a külföldi eszmék nagyobb erővel ragadják meg a nemzetet, s gyorsabb lépésre sarkallják; de az így öntudatára ébredt magyarság hamarosan számot vet igazi céljaival, s ha van benne életerő, nemzeti egyéniségét is érvényesíteni törekszik, hogy a haladás kettős iránya egymásba kapcsolódjék.

Ez a kettős irány a középkortól kezdve megvan irodalmunkban, de öntudatos fejlesztése csak a XVIII. században érezhető. Addig hol egyik, hol másik jut nagyobb erőre, a XVII. században mind a kettőn kiváló írók haladnak, de a következőnek első felében eredeti irodalmunk legjelesebb termékei, Mikes Törökországi Levelei, nem hathatnak az akkori nemzetre, s csak a nyugat-európai irodalom erkölcsnemesítő darabjai jutnak Faludi fordításában kevés számú olvasóink kezébe. Ami eredetileg ez a kor alkot, legalább a lírában és történelmi prózában, nem mondható csekély becűnek, csakhogy nem érintkezik a nemzet gondolat- s érzésvilágával, mivel nem juthat nyilvánosságra. Faludi párbeszédeseit s aphorismáit idegenből ültette át, de fordításai részint az író célzatánál, részint az általános keresztény felfogást nemesítő tartalmánál és a fordító új s mégis régies színezetű, szép magyar nyelvénél fogva mint eredetiek hatottak. S midőn nemzeti életünk Bessenyei nyomán öntudatosává válik, íróink természetszerűleg inkább az idegen irodalmak divatos termékeinek tolmácsolását tartják főfeladatuknak, s kevesebb eredetileg írnak. Nem félnek, hogy fordításaik nemzetiségünket veszélyeztetik, sőt igen helyesen úgy vannak meggyőződve, hogy annak is szolgálatot tesznek, s emellett az európai műveltséggel való közösségünket is szorosabbra fűzik.

Azonban e vezérgondolaton kívül van még egy más oka is nemzetébredt íróink fordításbeli igekezetének. A nemzeti egyéniség bélyege elhalványodván a világpolgár eszményi törekvései mellett, a felvilágosultság kezdi lerontani az egyes nemzetek közti korlátokat, ami úgy szólván magával hozza, hogy az idegen irodalmak kincseit sajátunkká tegyünk. De midőn a testőrírók s utánuk a többiek is a nyugat-európai irodalom legolvasottabb termékeit magyarul szólaltatják meg, tulajdonképpen céljuk nem az idegen szellem utánzása, hanem a nemzetiség eszméjének gyámolítása az európai műveltség segélyével. Ha az olvasóknak csak csekély részét sikerül is a francia és német nyelv beolvasztó erejétől megmenteni, s így közvetve legalább nemzetiségünket gyarapítani: íróink törekvése már megtermi hasznos gyümölcsét. Szóval a fordítások rendkívül fontos szerepet visznek az új magyar irodalom kezdetén nemcsak az ízlés nemesítése s a nyelv csinosítása, hanem a közműveltség fejlesztése révén a nemzetiség kifejtése körül is. Mert, hogy Gyulait idézzük, fordításaink azt hirdetik, hogy „az európai emberiség műveltsége közös alapon nyugszik, de egyszerűen mindenik nemzet saját nyelvén műveli magát, s azt használja a kölcsönös hatás eszközüül is”.⁸

⁸ A fordításokról mondott elnöki megnyitó beszédében.

II.

Kazinczyt egyéni hajlamai s a kor általános felfogása az idegen szellem utánzására serkentik. – A német irodalom termékei Kazinczy kezében. – A szentimentalizmus áramlata. – Minek tekinti Kazinczy Gessner idilljeit és a Siegwartot? – Kazinczy Gessner kiadása; feltűnő hatása; okai. – Kazinczy ízlése. – Mi mutat az idillek fordításában a későbbi nagy újítóra? – Munkájával hadat üzen a parlagi magyarságnak. – A hívatlanok. – Kazinczy ekkori újításai. – A Bácsmegyei öszveszedett levelei. – Népszerűsége s a kor ízlése. – Az érzelgős irány ellenzői. – Az ún. Werther-láz. – A Bácsmegyei tartalma; bírálata; az átdolgozás lényege. – Szegvári. – A magyarosítás elősegíti a mű kelendőségét.

Kazinczyt eredeti hajlamai, neveltetése, tanulmányai és a kor általános felfogása egyaránt az idegen szellem utánzására serkentik. Eleinte deákkorában a kezdődő magyar irodalmat nem eléggé ismeri, s midőn erre alkalma nyílik, Baróti Szabó verskötetével egy időben olvassa Báróczy fordítását, amely tartalmával, de kivált stíljével oly erősen megkapja, hogy hatásától többé sohasem tud megszabadulni. Valami egészen újat talál benne, mint abban a néhány magyar könyvben, amelyet addig ismert, s ez az újság annál inkább követésre buzdítja, minél jobban megszokja Báróczyban az addig nem hallott kifejezéseket, az érzelmes pátoszt s a szabatos mondatok gördülékenységét. A német irodalomnak kezébe jutott új termékeiből, Gessner és Wieland műveiből, Gellert, Gleim, Hagedorn, Bürger és Hölty verseiből már előbb fogalmat alkot magának az akkor divatos irodalmi ízlésről, amely a XVIII. század közepe táján egyre hatalmasabban erősödő áramlatként rányomja bélyegét a nyugat-európai irodalomra s ez irodalom legfőbb képviselőire.

Ez áramlat szerint az érzelmes, sőt érzelgős lesz az ifjú írók bálványa, akik a természethez, a falusi egyszerű élethez ragaszkodnak, szemben a nagyvárosi élet különféle mesterkedéseivel. Már az angol Thomson Jakab (1700–1748) leírásait, amelyekben a falusi egyszerű emberek családi örömeit oly szívre ható hangon festi, ellentétbe állítja a városi nép romlottságával s erkölcsi léhaságával, magasztalva az erényt, szabadságot és hazafiságot, követésre indítva kortársait, akik aztán könnyen beletévednek az érzelgős hangba. Még hatalmasabb lökést ad e meginduló áramlatnak Rousseau minden munkájával, kivált pedig Nouvelle Heloïse-ével; az emberi jogokkal együtt a természethez való visszatérést hirdeti, a természetes érzelmeket rajzolja, hogy visszahatást keltsen az udvari élet romlottsága ellen, amely annyira kiforgatta az embert önmagából. Ekkor jelenik meg Macpherson kiadásában Ossian, kinek búskomoly hangja annyira hozzáillik a század érzelmes irányához, a „szív s érzés költészetéhez”, amelyet – mint Herder mondja – Klopstock teremt meg a németeknél. Hatása a német idillköltőkön, Gessner Salamonon (1730–1787) és Voss János Henriken ismerhető fel legvilágosabban; de a Hainbund, vagy másképp a Göttingai-kör tagjai is őt tekintik példa gyanánt, s nemcsak eszményéért lelkesülnek, s utánozzák tartalomban és külalakban, hanem egyszersmind az érzelgős előadásban is, amelynek hatása alól majd egyetlen német író sem tudja magát kivonni. E kör tagjaitól olvas Kazinczy verses és prózai műveket a Göttinger Musenalmanachban, amelynek legkiválóbb munkatársa éppen Voss, Bürger, Hölty és Miller.

Innen ismeri meg Kazinczyt azt az érzelgős hangot, amely vérmérsékletével, álmódzó ifjúságával, a természet iránti szeretetével s a parlagitól egész életében idegenkedő gyengéd lelkével annyira összefügg. Éppen ezért van reá oly rendkívüli hatással. S midőn Gessner és Miller munkáit a húszéves ifjú elragadtatással olvassa, nem magától érthető-e, hogy e mű-

vek táplálta érzelmi világát azon a nyelven próbálja megszólaltatni, amely Báróczy fordításában követendő példa gyanánt lebeg előtte? Sajátságos módon kapcsolódik össze Kazinczy fejlődésében e két jelenség: a német művek tartalma és a magyar fordítás stílje. Amaz mintegy vérmérsékletével, emez a szépre, finomságra törekvő ízlésével. Talán Báróczy is azért tesz reá oly rendkívüli hatást, mert idegen nyelven már ismerte azt az érzelmes előadást, amelyet aztán saját nyelvén olvashat példaképe fordításaiban. Viszont Gessner és Miller munkáit azért kezdi csakhamar fordítani, hogy az egyszerű és nemes, de a túlságos érzékeny lelkek örömét s bánatát úgy próbálja nyelvünkön tolmácsolni, mint Báróczy.⁹

E műveket, az idilleket és a Siegwartot Kazinczy erkölcsnemesítő munkáknak tekinti, s úgy érzi, hogy e tekintetben ő maga is sokat köszönhet nekik. Kivált Gessner idilljeit valódi művészi meghatottsággal fordítja, s azzal az aggodalmas gonddal, amely még akkor sem könnyebbül, midőn Báróczy és Ráday javallását hallja. Talán éppen Ráday javításai teszik bizalmatlanná ön maga iránt. Elhatározza tehát, hogy újra átdolgozza művét, mielőtt sajtó alá bocsátja. E folyvást javítgató dolgozás, amelynek eredménye sohasem tudja kielégíteni, s az eredeti és fordítás közti árnyalati különbségeket is mindig érezteti, már a későbbi Kazinczyra vall benne. S Gessner munkája az első nevezetes fordítása, melynek folytonosan javított kiadását tervezi mind a kétszeri megjelenése után. Ebben a fordításban ad először példát az igazi műgondra s a tudatos nyelvművészetre. Minden kiválóbb fordítását szereti az eredetinek másnyelvű fordításaival is összehasonlítani, s e szokása már itt jelentkezik. Valamint az is, hogy még kéziratban bírálatra küldi barátaihoz, vagy általán aiktól útbaigazítást várhat. Gessner idilljeit előbb Szilágyi Sámuelnek akarta e célból küldeni, de szándékát megváltoztatta. Ellenben némely nehezen érthető kifejezésre nézve magát a szerzőt kérdezte meg, s a saját fordításának az eredetitől eltérő szavait, illetőleg azok egyértékését megmagyarázván, kétségeinek végleges eloszlását várta.¹⁰ Miután pedig – mint láttuk – Báróczy és Ráday véleménye reménységén fölül kedvez neki, s újabb átdolgozásával is elkészül, komolyabban hozzálát a kiadáshoz. Ráday Gedeon segítségével Pesten akarná sajtó alá adni, s Trattner készségesen is vállalná, de hogy vidékre küldje a levonatokat, azt nem ígérheti.¹¹ Úgy látszik, 1787 elején¹² adja sajtó alá a kassai Landerernél, akinél a következő év tavaszán végre meg is jelenik,¹³ oly hatást keltve, amelyet fordítás még nem tett nálunk, s amilyenre Kazinczy sem számított.

Az ország felső s dunántúli vidékein, valamint Erdélyben mindenütt szívesen olvassák, s az írástudók örömmel vállalkoznak eladására s terjesztésére. A főrendű hazafiak szóval vagy írásban sietnek dicséretüket kifejezni a fordítónak, s további munkára serkenteni. Legelőbb Ráday, akinek Kazinczy Berzeviczy Gergelytől küldi meg munkáját. Orczy Lőrinc b. a Gessner többi műveinek fordítását is tőle várja. Teleki József gr. is tetszését nyilvánítja, Teleki Sámuel gr. pedig úgy vélekedik, hogy e fordítás „oly tisztán van írva, amilyen tisztasággal még egy magyar könyvet sem esmér”.¹⁴ Kazinczy László, a Ferenc öccse is azért szeretne a fordításról valamit hallani, mert tudja, mily sok ismerőst szerzett az bátyjának.

⁹ Maga is vallja ezt a Gessner-fordítása előszavában.

¹⁰ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 52. 1.

¹¹ Uo. 117., 129. 1.

¹² Ugyanis Kazinczy 1788. máj. 19-én azt írja Rádaynak, hogy Landerer esztendőnél tovább tartotta magánál. Uo. 180. 1.

¹³ Címe: *Idylliumok. Három könyvben, Gessner' Idylliumi. Fordította Kazinczy Ferentz.* Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költséggével és betűivel. 1788. Kis 8r., 12 számozatlan levél, 280 l.

¹⁴ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 301. 1.

De kivált Prónay László b. olvassa valódi elragadtatással. „Szentelt magyar”-nak mondja a fordítót, s lelkiismeretére hivatkozva azt vallja, hogy több enyhülést szerzett e „magyar remek munka” olvasásakor roskadt testének, mint amennyit fürdő és orvosság adhatna neki. „Áldom én az Úrban – írja hozzá ellágyuló hazafi szívvél – Nemzetünk Gondviselését, aki épen Nevünk, nyelvünk hanyatlásával azt végső elenyészetitül illy gyökeres Hazafi felébrlesztésivel hatalmasan fent tartja.” Ki tudja: nem remélhetjük-e az ilyen törekvésektől azon derültebb idők felvirradását, ahová a németek már szerencsésen eljutottak? „Fanatikus becsülője” lett nyelvünknek, amelynek a fordító egyik főoszlopa.¹⁵

Kétszeres önérettel hallja Kazinczy e dicséretet, s belőle azt következteti, hogy a „nagyok, ha közhivatalban vannak, a’ Literaturának pártfogói”. Másfelől pedig, mert javallásukból hatalmas ösztönt merít a további munkára. „Idylliumim engemet a’ legkedvesebb bérrel jutalmaztak-meg” – úgy mond. S legott hozzáfog Gessner többi munkáinak a lefordításához is, és oly csinosan szándékozik három kötetben kiadni, „a’ hogy még egy magyar könyv sem jutott világra”, Geysér rézmetszeteivel ékesítve, aki Chodowiecki rajzait metszette a Siegwart eredeti kiadásához. Az első hajóst és Daphnist csakhamar lefordítja, s hozzáfog az Ábel halálához is.

Ha sikerének okait kutatjuk: irodalmi állapotunkban, magában a műben s a fordítás jelességében találhatjuk meg.

Az irodalmi haladás útjára lépő nemzet kevés olvasóközönsége, amely az utóbbi években megízleli a divatos külföldi művek fordítását, annál örömebb fogadja a német érzelmes próza egyik kiváló képviselőjének munkáját hazai nyelven, minél természetesebbnek tartja, hogy éppen a német irodalom felé forduljon a közfigyelem. A német közszellem hatalmas arányokban nyilatkozik már ekkor az irodalom által; a költői műfajok mindenike kitűnő művelőkre talál, a költői nyelv a maga teljes gazdagságában kezd kialakulni, s úgy szólva csak egy lépés választja el a művészet csúcspontjától. S mivel a magyar közönség inkább ismeri a német irodalom rendkívüli haladását, mint akármelyik más külföldi irodalomét: magától érthető, hogy jelesebb termékeinek magyar fordítását is érdeklődéssel fogadja, mióta Mészáros Ignác Kartigámja először nyeri meg tetszését.

Viszont a kényesebb ízlésű magyar olvasó azt is észreveszi, hogy a német művek eddigi magyar fordításai az eredetinek finomabb hangjától, az előadás művészi tulajdonságaitól s a nyelv kedves bájától messze maradtak. E sajátságokat különösen éreznie kellett Gessner idilljeiben, amelyek a divatos irodalmi áramlatnak annyira jellemző kifejezései; amelyeket általában remekműveknek tartanak, s minden európai nyelvre átültetnek. Némelyek versbe szedik, átdolgozzák s utánozni próbálják. Nem akarják meglátni, hogy Gessner idilljei voltaképp hazudják a naivságot és gyöngédséget. Azt hiszik, hogy Theokritos költészete megneimesedve támadt új életre Gessnernél, holott az ő eszményi pásztoraiban több a mesterkélttség, hamisabb az ártatlanság, mint a való életben, mert épp a természetesség hiányzik bennök, ami Theokritos idilljeiben még elképzelhető. De a XVIII. század második felében a pásztori élet e mesterkelt naivságát és ártatlanságát bizonyos klasszikus színezettel vonják be, s még Ramler is Theokritos szellemét látja Gessner idilljeiben megelevenedni. Nem lehet tagadni, amit a legnagyobb német bírálók hirdetnek, hogy Gessnernek sok érzelme van az idill tárgyai, hangulata s azon érzelmes rajzok iránt, amelyek úgyszólván sikerének titkai. Nyelve finom hajlékonyságával, választékos erejével, a vers ritmusához közeljáró zengzetességével valódi költői művészre vall.

¹⁵ Uo. 189–190. 1.

Ezeket a tulajdonságokat akarja Kazinczy átültetni a magyarba. Igyekezését a testőrírók már 1784-ben meglátják. Első olvasói, akik jobbára maguk is írók, s Gessnert eredetiben is olvasták, könnyen kiérik, hogy azon egyező vonásokon kívül, amelyek Kazinczy eszményi világával, természetérzékével, lágy érzelmességével s az idillek tartalmával és előadásával meglepően közösek: a klasszikus mezben tetszelgő természetesség csinált szépsége hódítja meg különösen ízlését. Képzletben ő is beleéli magát a pásztorok ártatlan életébe. Már mint sárospataki kis deák pátósszal deklamálja „Alexist, Corydont és Daphnének elváltóságait a’ Bodrog’ jobb partján”.¹⁶

Húszéves korától kezdve számtalanszor olvassa Gessnert, folyvást idilljei világát látja maga előtt, hallja a szerelmes pásztor suttogásait, érzi az ajkra nyomott csók melegét, gyönyörködik énekeikben, s utánozni szeretné kedvteléseiket. Szerelemre gyűlt szíve sokszorosán visszadobogja a gyöngéd pásztorok őszinte érzéseit, amelyeket meghatóbbaknak tart, mint a paloták lakóit. Nem a „nyers és durva nép” költészetét látja ő az idillekben megszüpítve, mint Weszely Ödön vélekedik;¹⁷ hanem egyszerűen a klasszikus írók eszményi világának a feltámadását, amely éppen olyan izgatólag hat képzeletére, mint amily édesbúsan ellágyítja szívét. Ezért is sikerül ez első nevezetes fordítása oly mértékben, hogy hírnevét egyszerre megalapítja. Ennek köszönheti részben hivatalát s azt a tekintélyt, amelyet az ország főméltóságai s későbbi nevezetes íróink, Csokonai, Kisfaludy Sándor, Pápay Sámuel s mások előtt nyert. Sőt egy királyi herceg is érdeklődik iránta.¹⁸

Kazinczy a Gessner-fordításában a későbbi nagy újítónak egyik vezérgondolatát igyekszik valóra váltani: a parlagi magyar nyelv helyébe a finomabb ízlés követelte kifejező és jellemzős nyelvet iktatni, s megadni a stílnak azt a hajlékonyságot, amelyet a gondolatok neme s az érzelmek változata kíván. Ezt a törekvést, ha megsejti is a franciás és deákos íróknál, az eredménnyel nincs meglegedve.

Nyelvünk a prózai elbeszélésben még a régi nehézkességet, darabosságot, az értekezésben pedig a prédikációk sujtásos pátosát s mindkettőben a mondat szerkezetek lazaságát és a kifejezések latinizmusát, néhol germanizmusát mutatja. Nagyobb közönségre számító íróink meg midőn magyarosak akarnak lenni, ízléstelenül utánozzák a nép nyelvét, s nem igen érik: mit hol kell helyesen alkalmazni. Már Bessenyei is panaszkodik emiatt. „Vannak – írja – magyar könyvek; igen, de írásk módjának hallása pofád tövéről füledet lemarczangolja, ájulásba ejtven értelmet, mely olvasásokat türelessel nem győzi.”¹⁹ S gúnyosan támadja kivált Kónyi Jánost, aki a hetvenes és nyolcvanas években oly szaporán bocsátja nyilvánosságra fordításait.²⁰ A jó öreg Ráday ugyan pártjára kél Kónyinak, s később Batsányi is védelmébe veszi éppen a Bessenyeiről szóló nevezetes tanulmányában; de Kazinczy bizonyára mégis őt tekinti azon hívatlan írók egyik fejének, akik ellen, míg a közönség ízlését teljesen el nem rontják, annál hevesb harcot kell kezdeni, minél könnyebben hatalmukba kerítik a néphez való leereszkedésükkel a csekélyszámú olvasókat.

Ez a cél sarkallja a Gessner-fordítás kiadására azon kívül, hogy a Báróczy példáját akarja követni. Alig lehet benne a legkisebb kétség is, hogy e művével hadat üzen a parlagi ma-

¹⁶ *A Pályám Eml.* 191. 1.

¹⁷ Jeles tanulmánya, *Kazinczy Gessner-fordításai* címmel az *E. Phil. Közöny* 1891. évf. XV. köt. 817–840. 1. az idézett sor a 823. 1.

¹⁸ Ezt Kazinczy maga mondja el az 1815-iki kiadás (II. köt.) előszavában. Említi a *Pályám Emlékezetében* is. A IX. fejezet III. szakaszában tárgyaljuk.

¹⁹ Vö. Beöthy Zs. *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. II. köt. 72. 1.

²⁰ *A filozófus* 5. felv. 7. jelenetében. L. Beöthy Zs. id. m. 106–131. 1.

gyarságnak, amelynek képviselői tanulmány és tehetség nélkül forgatják az író tollat. Világosan rámutat e körülményre a fordítás előszavának következő soraival: „Annak a’ nagy seregnek dühösségén támadott bosszankodásom, a’ melly meg-részegültt Bacchánsok módjára vette körül a’ Magyar Helicont, fel-ébresztette bennem azt a’ kívánságot, hogy eddig való multságomat haszonra-is fordítsam.” Vagyis, hogy munkáját a nyilvánosság elé bocsássa.

De vajon kik ezek a hivatlan írók? Úgy gondoljuk, hogy Kazinczy nemcsak a fordítókat, hanem az eredeti írókat is sújtani akarja fölgerjedt haragjában. Ezek közt, ha Kazinczy későbbi nézeteit is tekintetbe vesszük, ott van a viszontagságos életű Poots András, aki már a Magyar Hírmondóban több verset közölt, aztán Gyöngyössy János, az ismert leoninus-író; ide érti némineműképp Péczeli Józsefet is, akinek terjedős verseit s hevenyészett fordításait nem szereti, valamint Versegly Ferencet a Tele Pap ’Sák-féle verseiért, sőt nyilván a Dusch Erkölcsei leveleinek fordításáért is. Dugonics, Gvadányi gr. és Horváth Ádám is sokszor kemény kifakadásokra készítetik.²¹ Nem barátja Szacsvey Sándornak, a Magyar Kurír szerkesztőjének sem. Az ő németből fordított gúnyiratait, amelyek a művelt ízlést annyira sértik, nem ok nélkül gyűlöli.²²

De bizonyosan még jobban szeretné elriasztani a fordítókat az irodalom berkeiből. Így Kónyi Jánost, akit nyilván épp a Gessner-fordításai miatt üldöz versben és prózában;²³ egyébként a többi munkáit is csak ízeveszetteknek tartja. Hasonló ítélettel van Zechenter Antal fordításairól, amelyek a magyar nyelv megcsúfolásai. E német születésű író, a „főhadi tanács tisztje”, jobbára Prágában él, s így nem csuda, hogy nyelve folyvást idegenszerű. 1772–1781-ig számos drámát fordít, de csak keveset tud kiadni. Sajnosan érzi, hogy nincs játékszínünk; pedig – úgy mond – „míg valami igaz hazafiúnak kegyelméből magyar theatrum fel nem állíttatik, soha a nyelv tökéletes nem leszen”.²⁴ Sem Kónyi, sem Zechenter tehetsége nem volt arányban lelkesedésével és szorgalmával. Kazinczy egyiket sem szenvedhetett; szaporaságuk már magában véve is nagy ellentétben volt az ő megfontolt, sőt aggodalmas dolgozómódjával. Szerinte Kónyinak sem tanulmánya, sem ízlése, Zechenter pedig éppen nyelvrontó. Midőn Baróti Szabó valami hitvány verset küld Kazinczynak, ez úgy akar bosszút állni érte, hogy megfenyegeti: majd összegyűjti „a’ sok Kónyit, a’ nem magyar Zechenter” s viszonzásul „az egész csomót hozzá utasítja”.²⁵

Rajtok kívül még Győrffy József veszprémi ügyvédet s Kép Geyza Lászlót tekinti olyanoknak, akiknek semmi keresnivalójuk sincs az irodalomban. Amaz Klimius Miklósnak föld alatt való útja címmel latinból (Pozsony, 1783), emez Szerelem példája... Szerentsés Florentziai, vagyis Della Valle Olasz Grófnak magától egybe szedett történetei címmel németből fordított (Bécs, 1784), s hogy mily sikerrel, hozzávethetünk Kazinczy ez indulatos kifakadásából: „hogy az Istenek töressék-el a’ kezét!” – kiált fel ez utóbbira célozva.²⁶

²¹ Kazinczy F. Lev. I. köt. 158. 1.

²² Különösen két ily fordítására gondolhatunk: 1. *Az Izé purgatóriumhoz való utazása*; h. n. 1786; II. kiadás, 1787. – 2. *Zakkariásnak, a pápa titkos író-deákjának... Romából költ levelei*; h. n. 1786. Vö. Ballagi G. id. m. 169–171. 1.

²³ *Ábel Kain által lett halála*. Pest, 1775. – *Az első hajós*. Buda, 1780.

²⁴ Bayer József: *A magyar drámai irodalom története*. Budapest, 1897. I. köt. 104–107. 1.

²⁵ Baróti Szabó e küldeményéről 1. bővebben a X. fejezet illető szakaszát és a *Kazinczy F. Lev. I. köt. 114. 1.*

²⁶ Uo. II. köt. 137. 1.

Mint később írt bírálataiból következtethetjük: Gelei Józsefnek, az első magyar Robison fordítójának, aztán Barczafalvi Szabó Dávidnak, aki a Siegwart fordításában megelőzi, sőt Péczelinek a munkáival is fölötte elégedetlen, mert mindegyikben talál oly hibákat, amelyek megakadályozzák a hívatott írók törekvéseit, midőn „nyelvünket tinsosgatni ’s gazdagítani még ekkorig is csak kezdjük”. Az előtte való fordításokat erőltetetteknek s homályosoknak látja; bennük „az eredeti’ tisztasága érthetetlen tsevegéssé, a’ praecisio hosszas hideg periphrasissá változik-el; új faragású szók és szóllások sértegetik a’ fület, ’s a’ jobbakon is idegen íz esmerszik”. Ő „szerencsés, hív fordítást” óhajt, amelyben a nyelv erélye összhangban legyen ősi sajtáságaival, és semmit se kerüljön inkább, mint hogy vívüzű legyen s elvesztse eredeti tüzét. Szerinte fordításaink hibái nagyrészt onnan erednek, hogy az írók mindenáron a megfelelő magyar szókkal akarják helyettesíteni az idegent, ami csak úgy volna célravezető, ha az idegenek helyett „azon értelmű magyar eredetieket ’s hangzásúakat” lelhetnénk, amire még most kevés a remény, ámbár a nyelvünk szűk volta ellen felhozott vád egészen hamis. Amit Kazinczy már most kárhoztat: „félrénnyel hosszúságú szavaink, mellyből gyakorta szenvedhetetlen monotonia ered”. Az idegen szókat még szél-tében használja, nem akarván feláldozni az értelmet, az erélyt s a sajátosságát az erőltetett magyar szóknak.

Azonban az idillekben aránylag kevés idegen szó fordul elő, amit különben a műfaj természetéből könnyen megmagyaráz. Mindössze a következő idegen szókat használja: concert, eccho, harmónia, labyrinthus, matéria, phantasia, plánum, respublica, scena, symphonia, tempó, virtus, zephyrus. Ezek részben ma is használatosak, csak a crotalum az ismeretlen, amelynek jegyzetben a következő értelmét adja: „meg-hasított nád zörgettyű volt ’s az éneklés közben azzal verettetett a’ tempó”. Mind kifejezésbeli, mind szórendi idegenszerűséget keveset találunk,²⁷ új szót, új alakút vagy népies ejtésűt szintén elvéve.²⁸ De műgondja a könyv minden lapján visszatükröződik, mint alább kimutatjuk.

Kazinczynak e munkáját, amely önmagában s prózánk fejlődése szempontjából egyaránt oly nevezetes, nyomon követi másik népszerű fordítása, illetőleg átdolgozása, a Bácsmegyey,²⁹ amelynek eredetije 1778-ban jelent meg Lipcsében Adolphs gesammelte Briefe címmel.³⁰ Toldy azt írja, hogy Kazinczy e mű fordításával már 1784 előtt készen volt.³¹ Heinrich Gusztáv ismétli Toldy adatát,³² amelyhez azonban alapos kétség fér. Alig hihető, hogy Kazinczy e munkájáról egészen 1788 elejéig ne tegyen említést, ha csakugyan

²⁷ P. o. Sokszor hagyják abba a’ Pásztorok az éneklést (4. 1.) e h. Sokszor abbahagyják; – még egyszer járta-el (84. 1.) e h. Még egyszer eljárta; – milyen rútul motskolták-be (184. 1) eh. milyen rútul bemocskolták. Kifejezésbeli idegenszerűségek: Egygy irigy szél *fel-fujta* kalapját (97. 1.) e h. *elfújta*; – *áldozzák-meg* (138., 147. 1.) e h. *feláldozzák*; – *kise-géllés* (203. 1.) e h. megsegélés; – *magához hozta* (274. 1.) e h. magához térítette. Néhány helyen a birtoknak a birtokos előtti használata is germanizmus, midőn az értelem súlya nem követeli a rendes szokástól való eltérést.

²⁸ P. o. *ék, fuldokva* (máshol a teljes szóalakat használja), *fercség, mértéklett pohár* e h. *mértékletes, sziszergés* (150, 156. l.): „ptrütsök nyögve *sziszergett*,” *legyék* stb.

²⁹ *Bácsmegyeynek öszveszedett levelei. Költött történet.* Kassán. Ellinger János József, Ts. K. privil. Könyvnyomtatónál. 1789. (Név n.)

³⁰ Heinrich Gusztáv kiadása az *Olcsó Könyvtár* 132-134. sz. (1878.)

³¹ Id. m. 108. l. Lehet, hogy Toldy ez adatot Kazinczy szóbeli közléséből merítette; de az is lehet, hogy Szemere Páltól vette; ugyanis Kazinczy 1817. máj. 7-én írja Szemerének, hogy Gessnerrel és a *Siegwarttal* együtt *Bácsmegyeyt* is fordítani kezdte. De annyi idő alatt már az efféle adat könnyen elhomályosodhatott elméjében. *Kazinczy F. Lev.* XV. köt. 183. l.

³² Id. m. 18. l.

foglalkozott volna vele; holott nemcsak a már kész munkáról, hanem terveiről is jó előre értesíti Rádayt vagy Kovachichot. Közelebb járunk a valósághoz, ha azt véljük, hogy csak miután az idilleket és a Siegwartot lefordítja, határozza el magát az idézett német regény fordítására. 1788. január 19-én Kovachich Márton Györgyhöz írt levelében említi először, hogy Adolf Leveleit is a Hamlettel egy időben választotta fordításra.³³ S így az a falun töltött kedvetlen november hónap, amelynek e munka „lételét köszönheti”, minden valószínűség szerint az 1787 novembere. Öccsére, Dénesre hivatkozik, hogy az készítette őt e munkára; de ennek sincs semmi nyoma leveleiben. Csak annyi bizonyos, hogy amint az idillek megjelennek, legott elkészíti sajtó alá ezt a művét is mintegy félévi pihentetés után. Szándékozik Ráday ítélete alá bocsátani, akit arra is fölkér, hogy járjon közbe Trattnernél a kinyomatás iránt. Trattner szívesen vállalkozik, mivel Kazinczy nemcsak ingyen példányt nem kíván, de sőt 50 példány megvételére kötelezi magát. Mindemellett a megegyezés még sem jöhet létre a szerző és kiadó közt. Kazinczy Kassán nyomatja művét, ahol 1789. április 11-én meg is jelenik.

A regényből – mint maga írja – 270 példányt elajándékoz.³⁴ Barátai, akik tervét ismerik, mindjárt kerestetik a könyvet megjelenése után, így különösen Horváth Ádám, aki Veszprémbe küld érte, s midőn megkapja, nemcsak maga olvassa elragadtatással, hanem számos példányt elad belőle. Klaniczay János is sürgeti, hogy a Radvánszky családnak kedveskedhessék vele. Erdélyben Benkő Ferenc árusítja a regényt, s arról tudósítja Rádayt, hogy mindenütt örömmel olvassák. Batthyány Strattmann Lajos herceg „megismervén a Bácsmezei Leveleiből Kazinczy kellemes és ékes szellemét”, egyenesen tőle várja nyelvünk kiművelését.³⁵

Mily hatást tesz e mű a magyar közönségre, abból is megítélhetjük, hogy Virág Benedek, aki később Kisfaludy Károly és Bajza érzelmes líráját annyira megszólja, épp oly ellágyuló örömmel olvasgatja, mint akár Horváth Ádám, vagy az ifjak közül Kis János, Kozma Gergely, Csokonai Vitéz, Zabolai Kis Sámuel. Vitkovics Mihály férfikorában sem tudja feledni, mily szerelmi olvadozással forgatta e regény lapjait: „Ez az a munkád – írja hozzá 1811. dec. 24-én –, a’ melly legelőször imádtatta velem Nevedet.”³⁶ Nem túlzás tehát Kazinczynak későbbi adata, hogy e fordítása „elragadólag tetszett”.³⁷

De talán semmi sem bizonyítja jobban, hogy a regény mennyire megfelelt a kor ízlésének, mint Horváth Ádámnak Kazinczyhoz 1789. június 18-án írt levele, amelyre e szempontból már Heinrich Gusztáv rámutat, s egész terjedelmében idézi.³⁸ Horváth Ádám a fölhevült lélek pátozával magasztalja e művet, s nem talál szavakat igazi méltatására. Eddig is a tisztelet és szeretet kettős érzésével ragaszkodik Kazinczyhoz, de most arról győződik meg, hogy ez érzésnek fokozódnia kell benne, mert Kazinczy „egészen angyali elme”, akinek oltárt állít szívében, s rajta tömjént gyűjt. Nem akarja hinni, hogy a mű valóban költött történet, sőt fordítás, és csak lassankint törődik bele ebbe a gondolatba, jóllehet – mint Heinrich Gusztáv helyesen írja – mindig abban a hitben él, hogy „teljesen szabad, némileg önálló átdolgozás”. Horváth Ádám évek múlva is ezt szereti legjobban Kazinczy munkái közt, és sajnálja, hogy barátja a nyelvújítás küzdelmében annyi idejét s kedvét elpazarolja;

³³ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 162. 1.

³⁴ Uo. II. köt. 116. l.

³⁵ Uo. 113. l.

³⁶ Uo. IX. köt. 193. 1.

³⁷ Uo. VI. köt. 532. l.

³⁸ Id. m. 31–38. 1. és *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 187–191. l.

mennyivel több hasznot hajtott volna irodalmunknak, úgy mond, ha ehelyett a Bácsme gyeihez hasonló műveket írt volna.

De bár e regény addig szinte páratlan tetszést kelt a magyar közönségben, nem hiányoz- nak az abban kifejezésre jutott iránynak ócsárlói sem. Még pedig olyanok, akik vagy a né- metektől átültetett ízlésnek, vagy egyáltalán a regénynek mint műfajnak az ellenségei. Kül- önösen a sárospataki írástudók nem titkolják, hogy Kazinczytól egészen mást vártak, s „azt a’ haszontalan fityogást nem szenvedhetik”.³⁹ Batsányi a félig már kiszedett regényt akarta elégettetni Kazinczyval, mivel „a’ magyar úgy nem epedez”. Szirmay Antal szintén ismételt arra kéri Kazinczyt, hogy ne regényeket írjon, hanem történelmet. Valóságos betegsége az nemzetünknek – úgy mond –, hogy „mindenkor meséket szeretett írkalni”. Ebből a betegségből inkább ki kell gyógyítani nemzetünket, semhogy „régii rossz ízlésé- ben meggyökeresítsük”. Inti, hogy ne induljon más nemzetek után, mert azok már „min- den valóságokból kikoptak, azért írnak románokat; ez csak a’ külső (ti. külföldi) írók eszé- nek viszketsége”.⁴⁰

Kazinczyt nem lepik meg az efféle ítéletek. Legjobb, ha az ember a maga szemével lát. Sajnos azonban, a hallott ítéletekből nem ok nélkül következteti, hogy nálunk még a jó regényeknek is sok az ellensége, holott ezekből „nemcsak szerelmet tanulnak a’ mi ifjaink és leányaink”, hanem „egy kis morált és egyebecs két is”. Azzal vigasztalja magát, hogy „a’ leányka kicsorduló könnyecseppje edesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a’ Professor Urak’ bölcs ítélete”.

Ez édes könnyek ontásában leli jutalmát ő is, mégpedig elég bő jutalmát, mert a magyar ifjúság sűrű könnyhullatások közt forgatja lapjait. Íróink általa költői alkotásokra lelkesül- nek, s az érzelmes ellágyulás a magyar lírában is uralkodó hangulattá lesz. Horváth Ádám a Bácsme gyei Manczijának lakodalma után című versében fejezi ki a csalódott szívek bete- ges siralmát, amelyet minden finomabb társaságban énekelnek. Toldy is fiatal éveiben nem ritkán hallja e dalt szerelmesek ajkairól:⁴¹

Szemeimből árvíz módra
Folynak alá könnyeim,
Apadhatatlan források
Lettenek két szemeim, stb.

Csokonai magát a könyvet énekli meg Bácsme gyei leveleire címmel, amelyet – mint Toldy mondja – minden ifjú emlékezetből tudott:

Ah, midőn táromba’ látom
Ezt a’ kedves könyvemet,
Egy leányka’ ’s egy barátom’
Sorsa vérzi szívemet.

³⁹ Uo. I. köt. 440. 1.

⁴⁰ Uo. II. köt. 7. l.

⁴¹ Id. m. 109–110. l. Horváth Ádám verse a *Magyar Museum* (1788–9) I. köt. 364–5. lapjain jelent meg, s innen közli Heinrich G. id. m. 41–43. l.

Még a második kiadás (1814-5) is sok ifjú szívet könnyezésre fakaszt. Döbrentei Gábor nem szégyenli bevallani, hogy e regény „megríkatta”.⁴² Guzmics Izidor ívenkint kapja a könyvet a sajtóból, és mohón olvassa, valamint Zádor György is. Az első kiadásból nemcsak a versírók és szerelemben epedők (Dayka) készítenek frazeológiát, hanem oly komoly tudománnyal foglalkozó ifjú tudós is, mint Németh László (1770–1806), később a győri evang. gimnázium igazgató-tanára, aki történelmi s földrajzi könyveket ír, s a közgazdasági ismereteket terjeszti.⁴³ Az ifjabb Ráday Gedeon grófnál, aki ekkor a Kir. Tábla bírása, később koronaőr, előkelő társaság gyűlik össze, felolvassák a könyvet, s „innen lesik: nyelvünk kevés idő alatt hová fog emelkedhetni”.⁴⁴ Maga Kazinczy annak tulajdonítja műve hatását, hogy a történetet nem hagyta meg „anyaföldén”, hanem színhelyét hazai földre tette át, s emellett „némelly kedves és érzékeny ’s poétái képű szóllást” hozott be nyelvünkbe, amelyekkel előtte még senki sem élt.⁴⁵

Kétségtelen, hogy ezek az okok csakugyan közrehatottak a regény népszerűségére, de a főok mindenesetre annak az általános európai áramlatnak tulajdonítható, amely a német költészet útján nálunk is elterjedvén, irodalmunkat át- meg átjárja, s uralkodik az írók és közönség ízlésén. Ez az ún. Werther-láz, amely többé-kevésbé hatalmába kerít minden magyar írókat. Kazinczy az elsők egyike, akit 1779 óta éget e láz, s midőn lassankint kijózanul is túlzásaiból, mindig megmarad annyi hatása, amennyi műízlését továbbra is ez egyik főforrásához köti. Goethe Wertherét, mint ez irány legkitűnőbb termékét már akkor megismeri Kazinczy, midőn Gessner idilljei és a Siegwart egészen magukkal ragadják; de arra még nem mer vállalkozni, hogy e remekművet magyarra fordítsa. Előbb mintegy szoktatni akarja magát, gyakorolni stíljét, próbálgatni a különféle színek vegyítését, az ellágyuló érzelmek festői kifejezéseit. Tehát kísérletnek tekinti a Bácsmegyeit, amelyet – mint a mű jelentésében mondja – csak azért fordított, mivel éppen akkor a Werther nem volt kezénél, midőn „a szobába záró esős őszi napok munkára szorították”. Pedig bizonyos, hogy nem ez az igazi oka, hanem mivel önbizalma még nem elég erős, hogy Goethe remekének fordításával megbirkózzék. De úgy hiszi, arra elég alkalmas, hogy Werthernek, a kitűnő eredetinek e selejtes másolatát, mely amannak „nagy modelje szerint” készült, mint részben a maga hangulatának is hű kifejezőjét, a finomabb ízlésre szoktatóul nyilvánosságra bocsássa. Tehát amint ő próbának tekinti e regény fordítását: a közönséget is ezzel akarja az idillek mellett előkészíteni a valódi műremek élvezetére.

Bácsmegyeinek Surányi Manciert való epedése azon levelekben tárul elénk, amelyeket a hős részben kedveséhez, részben barátaihoz intéz. A regénynek e levélszerkezete utánozza Goethe említett művét, amely viszont Richardson Pameláját, Clarissáját és Grandisonát, valamint Rousseau *Nouvelle Heloise*-ét követi. Az érzelmes irány úgy szólva természetesen alkotja meg e szerkezetet, amely az érdekes és bonyolult cselekvény hiányát az érzelm hullámlásának részletes rajzával igyekszik pótolni, de az Adolf Leveleiben csekély sikerrel. Bácsmegyei lelki világában semmi sincs azon örvénylő mélységből, amely jellemének fokozatos átalakulását érdekesen feltűntetné. Amint egy pár válasz nélkül maradt levele után megsejti, majd Endrédi sorából világosan megérti, hogy kedvese hűtlen lett hozzá, és Szentpéteryvel váltott jegyet: szerelmi bánatában egyre csak magát emészti, folyvást csak

⁴² *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 134. 1.

⁴³ *Uo.* III. köt. 334. 1.

⁴⁴ *Pályám Eml.* 307–308. 1.

⁴⁵ *Uo.* 308. 1.

panaszkodik, sír és jajgat, tehetetlenül vergődik, megadja magát sorsának, és minden férfias elhatározásra képtelen. Bácsmegyei gyöngé, akaratnélküli báb, aki, midőn világosan meggyőződik is a leányos háznál rendezett bálon, hogy kedvese már másé, csak sápad, sóhajtozik, s a leánnyal való találkozáskor úgy tesz, mintha kénytelen-kelletlen belenyugodnék a változhatatlanba. Aztán Budáról Tornára tér egyik barátjához, Csengerihez, hogy felzaklatott lelke csillapodjék. Csengerinek a testvére, Teréz, megszanja a bánatos ifjút, belészeret, de Bácsmegyei nem viszonzhatja szerelmét, mert még mindig hűtlen kedvesét siratja. Erőszakkal tépi ki magát Teréz karjai közül, s búcsút mond neki örökre. Az ő segítségével jó hivatalba jutott Szentpétery arra kéri már előbb, hogy legyen vőfélye, s Bácsmegyei minden ellenmondás nélkül teljesíti a kérelmet, mivel „barátja úgy akarja”. Közben egyre csak a halál után sóvárog, hogy a rettenetes napot meg ne érje; de hiába. Önfeledten öleli meg az esküvő előtt barátját, aki Mancit oltárhoz vezet. A vacsora után ő kezdi meg a táncot a menyasszonnyal, de oly zavarban van, hogy azt sem tudja: jobbra kell-e lépnie vagy balra. Puncsot iszik s megint táncolni kezd, szemei könnyekkel telnek meg, s midőn Mancitól búcsúznia kell, lábaihoz roskad, és eszméletét veszti. Lassankint azonban magához tér betegségéből, még egyszer meglátogatja az új párt, s falura vonja magát, de mindenütt az elvesztett boldogság képe kíséri. Pozsonyba, innen Bécsbe űzi bánata, hogy a művészet remekeinek szemléletében feledje bánatát. Hasztalan. Szerelmi gyötrődése nem talál enyhületet, visszahozza barátja, Endrédy; Mancit meglátogatja, s Bácsmegyei utoljára megöleli, s azzal vigasztalja magát, hogy majd a másvilágon eggyé lesznek. Az utolsó felindulás végleg ágyba szegzi, s többé föl nem kel.

Fölösleges volna a regény cselekvényének lélektani botlásait szigorú bíráló alá venni. A jellemzés fogyatkozásai az első tekintetre szembetűnnek. Kivált Mancit jelleme érthetetlen, aki nem tudni mi okból lesz hűtlen kedveséhez, s miért nyújtja kezét mindjárt első alkalommal Szentpéterynek, holott Bácsmegyeinek örök hűségét fogadott. S midőn már boldog feleség, miért iparkodik minduntalan látni régi kedvesét, holott jól tudhatja, hogy minden újabb találkozás csak növeli a szerencsétlen ifjú fájdalmát. A cselekvényben semmi összeütközés, pedig elég ok volna rá. Később maga Kazinczy is fölismeri a regény hibáit, de első átdolgozásakor aligha gondolkodott rajta behatólag. Elég volt neki, hogy a divatos áramlatnak jellemző termékét látta benne, amely az érzelem finomabb és gyöngédebb nyelvén szólal meg, s így a parlágias magyarságot javíthatja, s a társalgás nyelvét a nyugati népeké szerint csinosíthatja.

Nem törődik hát a regény cselekvényének lélektani valószínűtlenségeivel; talán nem is igen veszi észre; csak azt tudja, hogy „e magyarrá tett román” a magyar olvasók felfogásához közelebb férkőzik, s hatása elmaradhatatlan. „A’ történetet – úgy mond – Hazánk’ vidékeire szállítottam ’s személyeimnek magyar hangzású neveket adok.” Nem szereti ugyan azt az öntelt büszkeséget, amely szánalommal tekint a külföldre; de nem tagadhatja, hogy boldoggá teszi az a gondolat, hogy aki az ő nevét hallja, legott tudja is, mily nemzet fia. Ezért ad a regény szereplőinek is magyar neveket, s ezért teszi színhelyét magyar városokba. Meghatározott helyekhez köti a regény szárait, ami az eredetiben hiányzik. Bácsmegyei nemcsak bizonyos helyekről (Buda, Torna, Miskolc, Ság, Pozsony, Bécs stb.) keltezi leveleit, hanem bizonyos időpontból is: az egyik év januárja 18-ától a következő évi október 11-ig, ami az eredetiben szintén nincs meg.

Heinrich Gusztáv igen tanulságosan fejtegeti,⁴⁶ mennyit nyert a regény ez átdolgozás által „valódiságban, plasztikus igazságban”, amire Kazinczy helyesen számított. Ismeretes, hogy az átdolgozásnak ez a formája ekkori irodalmunkban nagyon divatos. A magyar színpadon előadott darabok nagy része ennek köszöni sikerét. Kazinczy a Siegwart személyeit és színhelyét is hasonlóképp megmagyarosítja, a főhős nevét Szegvárira változtatja, s egy Heves vármegyei szolgabíró gyermekévé teszi, aki Egerben s Kassán tanul. Az epizódokat a hazai történelemből meríti, mint a Bácsmegeyeiben is. Szóval magyar köntösbe öltözteti az idegen cselekvényt, s ez a körülmény csakugyan nem utolsó oka a regény ekkori s későbbi népszerűségének.

Kazinczy tehát nem alaptalanul számít arra, hogy e magyarosítással elősegíti a mű kelendőségét, s fokozza az olvasókedvet. Az utóbbi években egyre feszült figyelemmel kísérvén nemzeti életünk folyvást erősülő hullámozását, és gyakorta szemügyre vévén a francia s kivált a német irodalmi műveltség rohamos haladását, hova-tovább arról győződik meg, hogy a nemzeti fogékonyságra oly művekkel tehet legbiztosabb hatást, amelyek az uralkodó áramlat félreismerhetetlen termékei, s egyszersmind könnyedén szórakoztató olvasmányok, ha különben művészi értékük csekély is. Mert még most a nagyobb közönség ízlését sem veti meg, mint fogsága után, főcélja lévén az irodalom iránti érdeklődés gyarapítása.

III.

A Bácsmegeyei kiadásában Kazinczy életének vezérgondolata nyer kifejezést. – Nyelvünk kifejtése. – Az idegen szók használata. – Kazinczy nyelvünk szókincsének gyarapítására törekszik s a stílfajok gazdagítására. – Nincs tisztában a teendővel, csak azt érzi, hogy nyelvünk nem maradhat régi állapotában. – Az újítás erőszakos mozgalma. – Bessenyei, Molnár János, Rát Mátyás, Révai Miklós, Dugonics András újításai. – Barczafalvi Szabó Dávid gyártott szavai. – Kazinczy első támadói közt. – Ráday Geodeon ítélete az újításokról. – Gelei József fordításának bírálata. – Kazinczy az idegen szók használatát a német irodalom példáival igazolja. – Horváth Ádám az újítások ellen. – Földi János. – A nyelvújítás két főiránya. – Szemere Pál Kazinczy két első fordításáról.

Kazinczy egész életének vezérgondolata testesül meg a Bácsmegeyei átdolgozásában: nevelni nemzetünk erkölcsi érzékét, finomítani ízlését s tanítani a szükséges ismeretekre. „Nem több szükség vagyon e most a’ Románokra – kérdi a főtebb említett kifogásokra célozva –, hogy azoknak olvasások által a’ szóllás’ és magaviselet’ durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon, mint a’ Kánonok Molnár Physikájára s Dugonics Algebrájára?” Oly kevesen tudják még mindig, hogy az írók és fordítók „azért nyúlnak többnyire Románhoz, mert az a’ legszerencsésebb vehiculuma a’ Magyarorságnak”. Ugyanezt mondja a Vak Lantos előszavában is, midőn Weber Vidának a Sagen der Vorzeit című művéről szól, melynek „olvasását polgártársainak nem kötheti eléggé szívekre”. „Érezni fogják rajta – írja – azt az igazságot, a’ melyet némelyek makacs ellenkezéssel kezdenek tagadni, hogy a’ Románok a’ leghathatósabb Tanítók.”⁴⁷

⁴⁶ Id. műve 22–29. l.

⁴⁷ Kazinczy F. Lev. I. köt. 440., 448. l.

Elvont fejtegetéssel hiába kísérli meg bárki is a nemzeti fogékonyság fölgerjesztését. De a Bácsmegyeihez hasonló művek megkapják az olvasókat, kézzől kézre adják a munkát, szóvá teszik a társaságokban, s így az olvasóközönség száma egyre gyarapszik. Tehát az általános művelődés nagy gondolata adja a fordító tollát Kazinczy kezébe, s a nemzet elmaradottságának szégyenérzete hajtja a munkára, mint elődeit: Bessenyeit és Révait.

Ebből az alapvető gondolatból következik a másik fontos szempont, amely működését irányozza: a magyar nyelv kifejtése, szókincsének gazdagítása, a régi stílfajok kiművelése, s újak meghonosítása. Míg az idillek fordításában tiltakozik „a' nyelv' szűk voltáról” hangoztatott „hamis vád” ellen, s megtámadja az idegen szók üldözőit: e művében már éppen azért használja a művelt társaságban divatos idegen szókat, mert „Nyelvünk tagadhatatlanul készületlen s következésképen szűk”. S jóllehet tudja, hogy „az itt gyakran előforduló idegen szók miatt sok íróink Literatori eretnkséggel fogják vádolni”: mégis alkalmasnak tartja az említett szempontot eljárása igazolására. Emellett azonban „a' legvirágzóbb Nemzetek' példái bátorítják”. Ha a nyugati nemzetek, akik a tudományok minden nemében mutathatnak remekeket, nem szégyenlik az idegen szókat segítségül venni, s még a költészet legfőbb fajaiban is használják: mi tarthat vissza bennünket a példa utánzásától, holott mi még alig dicsekedhetünk egy-két fordítással, amely „az idegen nyelvet csak félig értő Olvasó előtt érthetőbb ne legyen az eredetiben, mint a' Magyarban?”

Ide járul továbbá az a körülmény, hogy míg a költészet „fentebb nemei” meg nem szenvedhetik az idegen szókat: az „alacsonyabb rendű írások”, tehát a regény is, bátrabban élhetnek velük. Ugyanis a regényben nem maga a költő beszél, hanem a hős mondja el élet-történetét és pedig barátaihoz intézett levelekben, akik „olgy szerencsés nevelést nyervén mint ő maga, barátjoknak idegen ugyan, de a' nagy világban mindenek előtt ismeretes szavait értették”. „Ezeknek megtartása – mondja tovább a Jelentésben – kedves negligéet ad Románomnak s mintegy elhitesi az Olvasót, hogy levelei nem valami Belletristának, hanem magának a' meg vetett szerelem' gyötrelmei között fetrengő Bácsmegyeinek tollából folytak.” Igaz, hogy még most kevesen értik az idegen szókat magyarázat nélkül, de azért magyarázó jegyzetekkel nem tömhette meg könyvét, vagy „a' mi még boldogtalanabb gondolat lett volna, szófaragásra vetemedni” nem akart.

Látnivaló, hogy Kazinczy e két fordításában már fontolgató értelemmel tekinti nyelvünk szókincsének szegénységét s a különféle stílfajokra való alkalmatlanságát. A kezdő íróra tett hatások ugyan még élénken nyilatkoznak nála, szárnyaló lelkesedést adva sorainak, midőn nyelvünk eredeti szépségeit, fejlődésre való képességét látja; de különböző kísérletei közben szerzett saját tapasztalatait s a korabeli fordításokat vévén figyelembe, nem hunyhat szemet a magyar nyelv készületlensége, nehézkessége előtt, amelyet a fordító csak úgy tud legyőzni, ha „késsel nyúl a' csomó' fejtéséhez”. Az eredeti művekben, Zrínyi és Gyöngyösy, Bessenyei és Teleki gr., Baróti Szabó és Rájnis munkáiban, amelyek „példái lehetnek némelly fogyatkozás mellett is, millyen édességgel, millyen velősen, millyen pompás méltósággal ír a' magyar, ha nem majmol, akár versben kívánjuk, akár prózában”, mindenütt feltűnik a magyar nyelv hajlékonysága, úgy hogy az élő nyelvek közt az egyedüli, amely „az olaszszal vetekedhetik”. mert ha „le tevén a' szolgálai nyűgöt, magunknak eresztve írunk, nálunk szebben senki sem ír, legalább akkor nem írt, midőn nyelvek készülni kezdett”. Azonban e lelkesedés közben sem feledheti, hogy „nyelvünket csinogatni s gazdagítani még ekkor is csak kezdjük”.

Világos tehát, hogy az idillek, a Siegwart és Bácsmegyei fordításában mind jobban meggyőződik nyelvünk műveletlenségéről, amit az idillek előszavában tagad ugyan, de a

Bácsmegyei jelentésében nyíltan hirdeti. Azonban már amott is érzi, hogy a műveltebb nyelvek sok különféle árnyalatú kifejezéseihez igazán hű magyar fordítás, amely nyelvünk gyökeres sajátságaihoz is ragaszkodni akar, még szinte elháríthatatlan akadályokba ütközik. Ez akadályokat mások is észreveszik, s az idegen szók megmagyarosításával iparkodnak leküzdeni, vagy új szókat próbálnak forgalomba hozni; de ő e törekvést még most kárba veszett fáradságnak tekinti. Az idegen szókat megtartja, sőt a Bácsmegyeiben tüntetőleg használja ott is, ahol később maga is helyteleníti; de ehelyett az idegen szólásmódokat kezdi átültetni nyelvünkbe, ami félremagyarázhatatlan bizonyítéka, hogy a magyar nyelv szerinte nem eléggé fejlett, s hozzáértő munkás kezeket kíván. Ezért mondja az idillek előszavában, hogy akik erőt éreznek magukban ehhez a munkához, gyűljenek össze a múzsák oltáránál, esküdjenek együvé, hogy egész szabadsággal haladnak azon az úton, amely nyelvünk tökéletes kiműveléséhez vezet.

Még nincs tisztában a teendővel. Csak azt véli, hogy nyelvünk nem maradhat mostani állapotában, mert a haladottabb népek belső világának kifejezésére elégtelen. Ha gondolkodik is már a magyar nyelv kiművelésének íróársainál látható módjairól, még nem tudja, melyik vezet legkönnyebben az óhajtott célhoz. Még a német nyelv hatalmas fejlődésének is csak eredményeit látja, de a legfontosabb eszközöket, az írók elméleti felfogását s gyakorlati példáit alig ismeri. Mindamellet azok a szórványos jelenségek, amelyek Báróczy fordításaiban, Baróti Szabó verseiben, még inkább pedig a Rát Mátyás Magyar Hírmondójában s Barczafalvi Szabó Dávid *Siegwart*-fordításában szemébe ötlenek, arra a meggyőződésre bírják, hogy a magyar nyelvnek, a magyar stílnak a jövőben nagy forradalom kell átesnie, hogy a nemzeti haladás biztos alapja lehessen. E forradalomnak egy-egy hullámvetése már régebben látható, de kivált a nyolcvanas évek óta egyre gyakoribb.

A nyelvújítás erőszakos mozgalmá voltaképp nálunk Barczafalvi Szabó Dáviddal indul ugyan meg, de előzményei visszanyúlnak Bessenyei pályája kezdetéig, s onnantól kezdve éppen legnevezetesebb íróink műveiben mindenütt észrevehető. Már Bessenyeinél látjuk azt a törekvést, amely az idegen szók megmagyarosítására vonatkozik. A Holmiban a philosophiát világtudománynak, a philosophust világtudónak, a physikát testtudománynak mondja. Csakhogy ő még korán sem akar erőszakoskodni a magyarosítással. „Ha – mondja – nem lehet a dolgot kitenni magyarul: tedd úgy, mint deákul van, mert minden nemzet úgy tett azzal... Valamit az anyanyelven ki nem lehet tenni, azon kell nevezni, amin már nevezik.”⁴⁸ Báróczy Sándor a régi íróktól használt szók közül nem egyet föllevenít fordításaiban, p. o. érzéketlen, utasít, amelyeket korában egészen új képzésűeknek tartottak, holott ma már tudjuk, hogy e szók Medgyesi Pál 1636-ban kiadott munkájában is előfordulnak.⁴⁹ Molnár János mind A régi jeles épületekről (1760), mind különösen A természetiekről (1777) szóló művében számos idegen szót magyarosít, vagy újonnan képez, mint: eltulajdonít, folyadék, gúla, hajcső, hulló csillag, karperecz, koczkázat, kövesel, sarkcsillag, számszerű, század, tengerszem, tömkeleg, vagyon (tömeg h. mint főnév). Ezek közt a század Kónyi Jánosnál, a tengerszem pedig Lázár János grófnál már előbb megtalálható.⁵⁰

Rát Mátyás a Magyar Hírmondóban szívesen követi Bessenyei, Báróczy és Molnár János nyomdokait, hogy a műszókat magyarosítsa, vagy körülírással magyarul kifejezze, vagy éppen „a dolgoknak mivoltához képest maga koholja”. Többször hirdeti, hogy még a köz-

⁴⁸ Simai Ödön alapos tanulmánya a *Magyar Nyelv* 1811. évf. VII. köt. 252–253. 1.

⁴⁹ Szily Kálmán: *A nyelvújítás szótára*, I–II. köt. Budapest, 1901. 1907.

⁵⁰ Uo.

beszédben használatos idegen szókat is kerüljük az írásban, s „a mit lehet, tulajdon magyar szókkal magyarázni igyekezzünk”. Tudja, hogy „új dolgokról, melyekről ennek előtte magyarul még nem szólottanak, régi mód szerint írni avagy szólani” nem lehet, s így vagy az idegen nyelvből kölcsönzünk, vagy pedig „a dolognak mivoltához alkalmaztatott új szó-lásokkal” élünk. Amazt némelyek jobban eltúriks, de ő inkább az utóbbi módot követi, mert nem hiszi, hogy „némely újforma szók nagy akadályt szereznének az olvasónak, ha a beszédnek egyéb folyamata magyaros és könnyen érthető”. Jól mondja Simai, hogy Rát „a kezdődő magyar nyelvújító mozgalomnak igazi kátéját írta meg e sorokban”.⁵¹

Az ifjú Kazinczy nemcsak a magyar művelődés fontos eszközét látja tehát Rát Máttyás Magyar Hírmondójában, hanem a nyelv gazdagításának is olyan figyelemre méltó kísérle-teit, amelyek éppen nem érdemelték meg a híres debreceni főbíró, Domokos Lajos gúnyos kifakadásait. E kísérletek közül ma is használjuk a kötet, magyartalan, pontatlan, népesít, házal, báloz stb. új képzésű szavait és számos összetételét, mint: előkapu, előjegyzés, alvezér, árvaház, csodagyermek, közgyűlés stb.⁵²

Révai Miklós 1783. december 17-től a következő évi május elsejéig szerkesztvén a Ma-gyar Hírmondót, mind Molnár János, mind Rát Máttyás törekvésében osztozik, átveszi műveikből a jóknak talált új szókat, sőt maga is képez ilyeneket, de kevés kivétellel a nyelv szelleme szerint összetétel (életrend, seregvezér, külváros, rézmetszet, mestermű, tisztárs stb.), vagy analógia útján (tapasztalat, remekel, beszerez, elutasít stb.), úgyhogy őt az erő-szakos nyelvújítók közé csakugyan nem sorozhatjuk.⁵³ Ellenben Dugonics András az újí-tásnak olyan módjaitól sem idegenkedik, amelyeket az újítás ellenségei joggal megróttak, de amelyek szükségét pótolván, csakhamar meggyökeresedtek nyelvünkben, mint: kör, gömb, mekkoraság, de ilyeneket is: sérv, kedvencz, lovag stb. Bár a későbbi nyelvújítók örö-mest hivatkoznak Dugonicsra, aki néhány helytelen képzésű s gyökérelvonással készült új szót is használ: voltaképp mégsem tartozik az újítók közé; nemcsak mivel mérsékelt újításai alig tűnnek szembe, hanem főleg mivel csak az egyes szókra vonatkoznak s nem egyszer-smind a szólásmódokra is.

Másfelől azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a fölszendült magyar iroda-lom művelői csekély kivétellel úgy szólva mind a Faludi Ferenctől vágott ösvényen halad-nak, s ha nem mindig eléggé óvatosak is, ritkán tesznek nyelvünk szellemén nagyobb erő-szakot, s az újítás módjai közül inkább csak azokat használják, amelyek ellen kifogás alig tehető. Az ő újításuk bizonyos józan mértéket tart, s távol van attól, hogy nyelvünk ősi szerkezetét veszélyeztesse vagy megrontsa. Példájok azonban a nemzetietlen kor káros kö-vetkezményeitől igazolt újító ösztön erősítésére, a magyar nyelv szókincsének gazdagítását célzó törekvések ébren tartására elvitázhatatlanul hatással van, s mintegy felbátorítja azo-kat is, akik csak az újító vágyat öröklik s nem egyszersmind a régi és a népnyelv ismeretét, a nyelv természetes fejlődésének eleven tudatát.

Különösen Barczafalvi Szabó Dávid, aki eleinte kárhóztatja az említett írók nyelvga-zdagító igyekezetét, hajlandóbb levén a már kiküszöbölt idegen szókat visszatelepíteni nyel-

⁵¹ Id. tanulmánya, uo.

⁵² Uo.

⁵³ Simai Ödön is csak oly értelemben tartja őt nyelvújítónak, amilyenben minden valamirevaló írót ilyennek tekinthetünk; de többet bizonyít, mint céljára szükséges, mert hogy egy-egy helytelen fordítása (*évszáz* a német *Jahrhundert* után) is akad, ez csak oly kivétel, amely az ő alapos felfogását erősíti.

vünkbe, semmint Rát és Révai példájára az újhangzású magyar szókat használni,⁵⁴ midőn 1786. június 21-én átveszi a Magyar Hírmondó szerkesztését, nemcsak arról győződik meg, hogy a bécsi német lap híreinek fordításában követnie kell elődei példáját, hanem hogy nyelvünk szókincse halaszthatatlan bővítésre szorul. Mint újságíró kapcsolatot akarván fenntartani az eleven étellel, a deákkal kevert nyelvet használhatatlannak tekinti, és úgy a Hírmondóban, mint a Siegwart fordításában⁵⁵ egész sereg új szót farag, miközben minden józan mértéket lábbal tipor, és sem a nyelv grammatikai alakjainak ismerete, sem nyelvérzéke, vagy ízlése nem korlátozza. Íme a Magyar Hírmondó 1786. évfolyamából néhány példa: ábra, alap, álladalom, átló, bőrönd, csontváz, czikk, czím, előzmény, festmény, fölület, körülmény, illetőleg környülmény, lábtyú, rendelvény, társadalom, tünemény, ügyész, vadoncz, végzemény stb. Sokkal vakmerőbb említett fordításában. Újjonnan gyártott szavaiból egész szótárt állít össze a kötetek végén. Itt olvashatók a következők: belváros (a Révaitól használt külváros példájára), csellem, dalláb (tactus), ejetgetés, esernyő, estély, fölleng, fuvola, gúnyor, gyám, helyettes, idom, ifjoncz, ima, kelengye, könyörülékeny, következmény, közömbös, közület, lebel, magasztos, méléz, menevéd (salvus conductus), mondat (oratio), nyomtatvány, nyúlvány, olvasmány, önkéntes, pamlag, szakma, személynök, szemle, szempont, szenv, szerep, szünnap, szűkület, tanácsnok, tanoda, taps, terime, torz, tömör (regement értelemben), újoncz, uradalom, ülnök, vallomás, választmány, vegy, vezény, vonadék, zongora. E felsorolt szók majd mind a közhasználatba jutnak, mert bár sok a hibás képzésű, szükségét pótolnak, s nem oly ízléstelenek, mint belörmész, emlep (monumentum), hemzserde (legio), közbönök (közbejáró) stb.

Mindemellett nyelvünk elkorcsosítása mosolyra vagy haragra gerjeszti az írókat. Magántársaságokban s nyíltan egyaránt erősen támadják Barczafalvi Szabót s a Magyar Hírmondót nem tudják olvasni bosszúság nélkül, sehonnainak tekintvén nyelvét. Legelőbb a Magyar Múzsában⁵⁶ 1786 címmel egy névtelen író leoninus-versben panaszkodik „a hazának e gyötrelme ellen”, a többi közt ezt mondván:

Szép nyelvbővítés: *népségelem*'s *erevittés*,
Püspökségelem! rossz falat, el se nyelem.
Tettziség, hadráz, tabiráz: már a' hideg is ráz,
 Fojtó mérget eszem, ezt ha kezembe veszem.
 Holmi *belörmészszel*, mellyet Pozsony egyy szelet észszel
 Titkos agyába kohol, nem fogok élni sehol.

Az ilyenekre céloz Kazinczy, midőn az idillek előszavában a „boldogtalan szófaragást” kárhoztatja, s egyik mesteréhez, Rádayhoz fordul tanácsért: mit tartson az újonnan koholt szavakról. Ráday oly feleletet ad,⁵⁷ amely bár becsületére válik műízlésének s eleven nyelvérzékének, az eddigi fejlődés elfogadható eredményeiben is kételkedik. „A' mostani új szókat tsináló betegség” jeleit sokfelé látja, de reméli, hogy majd csak kigyógyulunk belőle. A „mostan ki gondolt új szóknak Monstrumjai” semmit sem használhattak nyelvünknek, semmiben sem bővítették. „Nem vagyok én ugyan azon értelemben – írja –, hogy új szókat

⁵⁴ Uo. 259. 1.

⁵⁵ *Szigwart klastromi története. Németből fordította* B. Sz. D. Pozsony, 1787.

⁵⁶ Szerk. Szacsy Sándor. 1787. évf. 55. (júl. 11-iki) sz.

⁵⁷ 1788. jan. 4-én kelt lev. L. *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 159–160. 1.

teremteni ne lehessen”, de csak olyképpen, amint a világirodalom minden nagy írója újít: ha nagy életre kelti „az ez előtt 200 esztendővel szokásban lévő” s már feledékenységből ment szövegek módgyát, vagy pedig az Magyar nyelvnek Analógiájával meg edgyező új szövegeket faragunk, vagy ismét az más nyelvekből már bé vitteket és ösmeretesseket meg Magyarosítottuk, vagy pedig még az be nem vitteketnek Magyar végző hangot adunk”. Ámde a mi újításaink eljárása mindezzel homlokegyenest ellenkezik. Ha Kazinczy e levél kivonatában maga nem mondaná is, az előadottakból bárki hozzá vethetne, hogy Ráday első sorban Barczafalvi Szabó vakmerő újításaira céloz, amelyek legjobban felizgatják a magyar írókat, úgyhogy a visszahatás nyomban megkezdődik ez újítások ellen.

Kazinczy osztozik Ráday felfogásában, s követi útmutatásait, midőn Barczafalvi Szabó ízetlen szövegeit s kifejezéseit túlhegyre veszi. „Felhevült bosszankodással” olvassa Siegwart fordítását. Kárhoztatja az elbeszélés egyhangúságát, különösen pedig a regénybe szövegeket támadja élesen. „Lehet-e az elme – kérde – nagyobb részegségben, hogy Bessenyeivel szövegezz, mint ezeknek a verseknek írások alatt volt?” De legerősebben megrója a fordító újításait. Barczafalvi Szabó – úgy mond – érezte nyelvünk szűk voltát, s „különössége új szövegeknek faragására vetemítette”, ami annál szenvedhetetlenebb, mivel az író nem valami tudományos műben, hanem épp a nagyközönség számára készített munkában tett kísérletet a minden mértéket lábbal tipró újításra; pedig „Románokat fordítani s a gyönyörűségre szolgáló dolgokat is idéten nevekkkel mocskolni-el, megengedhetlen vakmerőség”.⁵⁸ Ő tehát azt gondolja, hogy előbb tudományos munkában tehetünk próbát a mérsékelt újításokkal, amint Molnár János és Dugonics megmutatták. S ha e téren sikerül némely újítást elfogadtatnunk, megkísérhetjük a nagyközönség kezébe adott munkában is a már elfogadott újításokat használni. Ezért tartózkodik ő az idillek és Bácsmegyei fordításában a „boldogtalan szófaragástól”. Viszont azonban az új szövegmódok forgalomba hozatalát már itt megkísérli, mert neki nem annyira a nyelv szövegtelensége tűnik szemébe, mint inkább a magyar stíl egyhangúsága, készületlensége. Később is nem alaptalanul tulajdonítja a Bácsmegyei sikerét annak, hogy „némelly érzékeny és poétái képű szövegeket hozott forgalomba, mellyekkel előtte nálunk senki sem élt”, s hogy az idegen szövegeket nem fordította magyarra „minden szükség nélkül szövegértőink pedántságával”. Világos tehát, hogy a nyelvújításnak előtte ismert példáit készakarva nem követi, ámbár magát az újítást helyesli, de inkább az egyes kifejezésekben, mint a szövegekben. Azonban itt is, ott is az élő nyelv természete szab korlátot az íróknak.

Kazinczy e korlátot még most vagy egyáltalán nem, vagy csak félve lépi át, úgy hogy bátorsága alig legyen észrevehető. A Gelei József Ifjabbik Robinsonának fordítását⁵⁹ bírálva felakad némely kifejezésen, amelyekben az író vagy nem találja meg a kellő szövegeket, vagy nagyon is magyaros, sallangosan népies akar lenni. Így a fordításban olvasott e kifejezés helyett: éjszakáit vigyázással húzzuk ki, ezt ajánlja: „ébredtünk el”; eh. ki nem nyerhette magától, helyesebbnek tartja ezt: „meg nem állhatta, vagy rá nem vehette magát”. De megrója a „populáris alacsony kifejezéseket”, amelyeket szerinte sem az elbeszélés hangja, sem a tárgy természete nem igazol. Ilyeneknek mondja Kazinczy a goromba szándék, goromba cselekedet, goromba szó kifejezéseket, amelyek helyett ezeket szeretné: éretlen szándék, oktalan cselekedet, meg nem gondolt szó. Nem hallgathatja el az efféle szövegeket: a füle botját

⁵⁸ *Magyar Museum* I. köt. 2. f. 178–187. 1.

⁵⁹ *Ifjabbik Robinson*. Íródott a gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra I. H. Kampe Úr által. Fordítódott németből magyarra. Pozsony, 1787.

sem hajtotta rá; így kívánná: nem gondolt vele. Nem általában kárhoztatja ő a népies szó-
lást, sőt az a „komikus munkákban tüzet ad és életet az egész munkának, de ki hallgathat-
ja ezeket Robinsonban egy tanult és gyermekeinek előmenetelén szorgalmatoskodó atya’
szájából?” Megbotránkozik stílérzéke a helyzethez nem illő szóláson is. Midőn ezt olvassa
Geleinél: „Szerelmes drága asszonyanyám!” kérdi: „Esmér e a’ felhevült képzelet, elragadta-
tott phantasia ilyen haszontalan piperét? nem így kiált e inkább fel: édes Anyám, édes jó
Anyám!” De Geleinek azt az igyekezetét, hogy némely idegen szót szerencsés elnevezéssel
tesz magyarrá, dicséri, s óhajtja, hogy minden idejét nyelvünk művelésének áldozza.⁶⁰

Az idegen szók használatáért fél ugyan, hogy „literátori eretnokséggel” vádolják, de fel-
fogásának „igazságáról tántoríthatatlanul meg van győződve”.⁶¹ Éspedig a külföldi nemze-
tek példájából, amelyre innentől fogva mind gyakrabban hivatkozik, noha csak a latin és
német nyelv művelésére vetett mindeddig néhány futó pillantást. Rendszeres tanulmányt
nem tett még e téren, csak azt látta, hogy a német irodalomban Bodmer és követői, kivált
Klopstock, határozottan a nyelv gazdagításán munkálnak, az új szók szükségét vitatják, s
költői művekben a klasszikus nyelvek szólásmódjainak lefordítását is megengedhetőnek
hirdetik. Kazinczyt Klopstock szavai ragadják meg legjobban, aki a Messiás kéziratát olva-
só Basedownak arra a megjegyzésére, hogy nem fogják megérteni, érezvén a maga becsét,
büszkén feleli: tanulják megérteni. Kazinczy is próbálgatván a Messiás fordítását, szeretné
ugyanazt felelni olvasójának.⁶² S midőn e próbákból mutatványt közöl a Magyar Museum-
ban,⁶³ megjegyzi, hogy minden bírálatot szívesen meghallgat, csak azt ne kívánják tőle,
hogy „az erőltetett expressióktól elálljon”, mert „egészen elveszítené Klopstock energiá-
ját”.⁶⁴ Szerinte a magyar stíl inkább rászorul az újításra, mint a szókincs. Összevetvén a
Gessner első idilljének francia fordítását a német eredetivel és a magyar fordítással: szemé-
be tűnik, hogy a magyar nyelv az eredetinek jambikus lebegését hívebben utánozza, mint a
francia.⁶⁵ Ez a szempont vezeti, midőn a mondatszerkezetekben már ekkor rövidek erőre
törekszik, kihagyva, ahol lehet, a hogy kötőszót és a valót, nem akarván, hogy „minden
írásaink katedrái stílussal legyenek írva”.⁶⁶

A német nyelvben járatlan Horváth Ádám, akinek erős magyar nyelvérzéke a népkölté-
szet termékeinek gyűjtésében folyvást élesedik, csakhamar észreveszi, hogy az újabb írók
nagyon veszélyeztetik a magyar nyelv természeti szépségeit az idegenből átültetett szólás-
módokkal.⁶⁷ A Bácsmezei idegen szavait csak azért tűri, mivel nem pusztán fordításnak,
hanem szabad átdolgozásnak véli, s mentségül veszi, hogy Kazinczy az idegen szókat a
könyv függelékében mind megmagyarázza. Horváth Ádám önérettel hivatkozik *Holmi-
jának* tiszta magyarságára, amelyért az öreg, nyolcvanéves tihanyi apát is megdicséri, pedig
ő sem a német, sem a francia nyelv stílbéli szépségeit nem utánozza, s idézi az apát levelének
e sorait:

⁶⁰ *Magyar Museum* I. köt. 1. f. 50–54. 1.

⁶¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 423. 1.

⁶² Uo. 213. 1.

⁶³ I. köt. 2. f. 148–158. 1. az I. és II. ének töredékei.

⁶⁴ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 398. 1.

⁶⁵ Uo. 396. 1.

⁶⁶ Uo. 423. és II. köt. 186. 1.

⁶⁷ Uo. I. köt. 222. 1.

Magyar! tehát eszeden járj,
Nyelvet francz- 's némettől ne várj,
Nekik sincs szebb szájok,
Dühödjön hurkájok!⁶⁸

Ugyan hogy szorulna nyelvünk kölcsönvételekre – kérdi –, midőn több mint negyvenkétezer törzsszava van? Ezt a Magyar Psychológiában meg is mutatja.⁶⁹

Benkő Ferenc is arról tudósítja Kazinczyt, hogy két első fordításának olvasói sokkal jobban szeretnék, ha az idegen szókat lehetőleg kerülné; ő maga is azt tartja az író egyik igazi feladatának, hogy mindent magyarul fejezzen ki.⁷⁰

Földi János, aki ekkor már mind mélyebben merül grammatikai vizsgálódásaiba, s tán vázlatban készen is van munkája, melyet a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által kitűzött pályakérdésre küld,⁷¹ leginkább azon ütközik meg, hogy a magyar nyelvnek nincs meg a szükséges egysége, s felekezetek szerint oszlik meg. Úgy veszi észre, hogy a katolikus írók kapva kapnak az újításokon, de a szókötésben ingadozók; a protestáns írók pedig idegenkednek az újításoktól, de a szókötésben állhatatosak és erősek. Meg kell hát tenni az egyeztető lépéseket, mert „ha mindenkor tsak a' régiségben maradunk; újítani, jobbítani, a' hol kellene is, irtóznunk: a' Nyelv nem pallérozódik”.⁷² Az olyan újítást, amely „a' Nyelv' tulajdonaihoz képest a' hasonlókba tett következés szerint történik, egyáltalán nem lehet kárhoztatni. Mi a nyelvnek „igaz pallérozása”? Az a mód, amely szerint „ki kell keresni a' gyökeres, törzsökös, jóhangzású igaz magyar szókat, azoknak értelmeket, ezekkel 's ezeknek folyamatjokkal 's öszve-rakásokkal kell nevezni, míg lehet, az új dolgokat-is”; s csak ha „ezekből nem telik, kovátsoljon valaki új szókat, vagy akkor magyarosítson meg idegeneket”.⁷³

Íme, a nyelvújításnak általánosan érzett szüksége s két fő iránya: a szókincs gazdagítása s a magyar stílnak az idegen nyelvek példájára új szólásmódokkal való bővítése, csinosítása. Kazinczy ezt sürgősebbnek tartja, de amant sem ellenzi bizonyos körülmények közt. Stílérzéke már eléggé fejlett, hogy az idegen kifejezések különféle árnyalatait megsejtse, s magyarul is utánozni törekedjék. De a magyar nyelv ősi sajátosságait még sokkal inkább tiszteletben tartja, semhogy az erőszaktól vissza ne riadna. Éppen ezért két első fordítása nemcsak addigi legjobb fordításainkkal kiállja a versenyt, hanem határozottan haladást mutat a szokatlan, de csakhamar meghonosodott új szólásmódok alkalmazásában. Hűségben, az eredeti gondolatok teljes értelméhez hasonló magyar kifejezésben majd semmi kívánni valót sem találunk. Ha néha az eredetiből egy-egy szót elhagy, a magyar fordításban oly megfelelő szót használ, amely a kihagyottat is tökéletesen pótolja. Különösen az érzelmes hangulatot s festői leírást már most művészi érzékkel tolmácsolja. Gessnernek svájcias németségét a magyarban néhány tájszóval (feneség, kanta, sikátor, zanót), vagy a rendes irodalmi szónak tájéjtésével (legyek, menyen, néhánykor, övedz, rakottya, szenyved, tövisk, vonczol, zúzmaráz mint főnév), régi szók fölelevenítésével (apolgat) s végre a versekben népies szók

⁶⁸ Uo. 343. és 481. 1.

⁶⁹ Uo. 509. 1.

⁷⁰ Uo. 376. 1.

⁷¹ *Földi János Magyar Grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Budapest, 1912. (*Régi Magyar Könyvtár*, szerk. Heinrich G. 28. köt.)

⁷² *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 264–5. és 534. 1.

⁷³ *Grammatikája* 11. 1.

(csácsog, fityeg, kalyiba, ólálkodik, ptrücsök, röhög, széllyelterpeszt) ügyes használatával próbálja utánozni.

De amit nem szabad figyelmen kívül hagyni: Kazinczy e két első fordításának nyelve kifogástalanul természetes, kifejezései alig pár kivétellel egészen magyarosak, s egész előadása ritka nemes ízlésű. Heinrich Gusztáv helyesen emeli ki,⁷⁴ hogy a Bácsmezei magyar stíljé biztosabb, plasztikusabb s kevésbé elmosódó, mint az eredetié, hangulata pedig nem oly túlzottan érzélgős. Igaz ugyan, hogy e különbségben nagy része van a magyar és német nyelv közötti természetes ellentétnek; de annyi kétségtelen, hogy amennyiben Kazinczy az eredetitől akár a gondolat frissebb és egészségesebb, akár az érzés férfiasabb kifejezéseiben eltér, mindaz határozottan javára válik a fordításnak.

Nem csodáljuk, hogy az akkori és későbbi magyar írók, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Horváth Ádám, Berzsenyi Dániel, Vitkovics Mihály, Pápay Sámuel, Horváth Endre, annyira megszerették e műveket, hogy Kazinczyt az első magyar írónak tekintették. Szinte az egész magyar közönség osztozik akkor e felfogásban, s a legnagyobb reményt fűzi Kazinczy írói pályájához. Ő maga csak Bácsmezeiről állítja, hogy szépen hangzó szólamait kifejezgették; de az idillek fordításával is hasonlót tehettek. Szemere Pál 1817-ben fel akarván tüntetni Kazinczy pályájának fontosabb változásait s fejlődése fokozatait, e két fordítást veszi kiindulópontul; a Gessner idilljei fordításának előszavában először szólal meg a melegebb hazafi érzés irodalmunk virágzása iránt, a Bácsmezei Jelentésében pedig először látszik művészi tanulmány s kritikára való hajlam.⁷⁵

Nem ebből a szempontból tartjuk e két művet különösen fontosnak, hanem a magyar stíl fejlődése szempontjából. Azon az ösvényen, amelyet Báróczy megjelöl, senki sem halad addig sem nagyobb igyekezettel, sem nagyobb sikerrel, mint Kazinczy. Stíljében megtaláljuk a beszédarányt, amely oly könnyed lebegésűvé teszi mondatait, mintha csak magyar idomú verset olvasnánk. Megtaláljuk az új színezetű festéseket, a szokatlan szólásokat oly behízélgő hangon, amely csak valódi művészi sugallatból magyarázható. Egy szóval a két fordítás a magyar stíl gazdagításának oly tényezőit foglalja magában, amelyek még a Báróczy újításainak folytatásai, de már a későbbi nagy reformátor törekvéseit is mutatják.

⁷⁴ Id. m. 48. 1.

⁷⁵ *Kazinczy F. Lev.* XV. köt. 180. 1.

VII. Izgató törekvések a XVIII. század második felében

I.

A magyar szellemi megújulás kezdetei. – Bessenyei és köre. – Bessenyei a külföldi nagy írók példáira hivatkozik. – Örök érdeme. – Egymás után munkához látanak. – Horányi Elek mint a magyar közművelődés egyik vezére. – Révai Miklós fáradozásai; a Magyar Költeményes Gyűjtemény kiadása. – Kazinczy a legnagyobb magyar írók ismeretségében; ezek buzdító hatása. – A tekintélyekhez óhajt csatlakozni. – Izgató törekvéseit utazásai táplálják. – A kath. egyház főpapjaival való ismeretsége. – Szeitz Leo. – Hogyan fogja fel hivatalát? – Született izgató.

Bessenyei György és testőrtársai szikrát kapva a bécsi szellemi műveltségtől, kitűzik a magyar nemzeti haladás zászlaját. Ők veszik először észre, hogy a legfőbb feladat a meggyengült nemzetiség szunnyadó tüzét felszítani. Ők mutatnak először példát, hogy az irodalmi törekvések miképp vonják maguk után az egész közélet átalakulását. Szerencsés véletlen, hogy – mint Kazinczy írja¹ – „Báróczy, Barcsay, Bessenyei György egyszerre léptenek fel az ifjúság délczégességében, mint ébresztői, tanítói s elhalhatatlan díszei a nemzetnek”. A riadót Bessenyei György fújja meg legelőbb, s társai Bécsben és követői itthon óutána indulnak. Övé a leghangosabb s a legmesszebbre ható szózat, amely a szerte élő magyar írók szívébe kap, feltárva a fenyegető veszedelmet s a még biztosítható jövőndőt. Amint a nyugati műveltség alapvető eszméivel megismerkedik, s vizsgálódó tekintetei nemzeti elmaradottságunkra esnek, legott kijelöli a célra vezető irányt, amelynek követése hova-hamarább elűzi a reánk nehezdedő fojtó ködöt. Ez irány a magyar nyelv kiművelésében s jogainak viszszerzésében gyökerezik. Magyar nyelven kell beszélni és írni a köz- és magánéletben egyaránt; ezen kell a tudományt művelni, gazdálkodni és kereskedni. A magyar nyelven művelt tudomány nyitja meg a tudatlanságban, babonában sínylődő nemzet szemét, és serkenti a felvilágosodás eszméinek megismerésére. A Gondviselés – hirdeti – sok tehetséget, sok tüzet oltott a magyar lélekbe, úgyhogy bármely nemzettel versenyezhet, de csak ha ősi sajtóságait a nyugati műveltséghez gyalulja.

De vajon miképp kell megindulni a töretlen ösvényen? Bessenyei a külföldi nagy írók példáira hivatkozik, akik új világot gyújtottak nemzetük előtt a franciáknál, németeknél és angoloknál. Meg kell ismerkedni a külföld új irodalmával, amely bölcsességet és tudományt tanít. Nemcsak a bibliát és Corpus Jurist kell magyarázni, hanem Montesquieu-t és Voltaire-t, Wielandot és Wolfot, Pope-ot, Youngot, Miltont és Shakespeare-t is, akiknek művei a külföldi haladás mérőföldmutatói. A művelődés legfőbb eszközét, az irodalmat, közintézményekkel kívánja biztosítani s kifejteni. A Budára telepített egyetem karolja fel a

¹ Báróczy S. életrajzában. *Magyar Pantheon* (Kiadja Abafi L. a *Nemzeti Könyvtár* XXXVI. köt.) 87. 1.

magyar tudományt, s készíttessen magyar szótárt: az írók tömörüljenek társaságba, s így egymást segítve és támogatva fejtsék ki a magyar nyelvet, s terjesszék a tudomány világát. Míg a magyar írók központba nem egyesülhetnek, munkájuk sikere nem hathat ki az egész nemzetre, mert csak úgy dolgozhatnak, mint „az anyátlan méh” amely „futos, szálldos mindenfelé, de semmi lépet nem rak, sem mézet nem hord, vagy ha valamit dolgozik is, munkája csupa zúrzavar”.²

De ő nemcsak buzdít és lelkesít, hanem példát is mutat: miképp kell a felvilágosodás eszméit hirdetni a külföldi írók műveinek fordításával, gondolataik magyarázatával s ízlésük utánzásával. Sem a régi magyar, sem a klasszikus világ új életre keltése nem alkalmas a haladás útjára édesgetni a nemzetet, csak a nyugati nagy írók követése. Ez a gondolat vezérli egymás után kiadott munkáiban, amelyek tartalmuk újságával s hangjuk tüzeségével igyekeznek vezérgondolatát megvalósítani. És jöllehet Bessenyei az ősi magyar jellembeli sajátságok kifejtésére is sarkall, példája sokkal inkább a külföldi műveltség eszméinek meghonosítását célozza, s bizonyos tekintetben szakadást idézett volna elő a magyar műveltség folyamatában, ha a nyomába lépő írók e hiány pótlására idejekorán nem vállalkoznak. Már legszorosabb követői közül is Ányos Pál és Péczeli József iparkodnak a régi magyar írók szellemi világát közelebb hozni a francia irodalomból átültetett új eszmékhez, nemcsak azáltal, hogy az előttük élt kiváló magyar írók (Zrínyi, Gyöngyösy) dicsőségét magasztalják, hanem azáltal is, hogy az akkori közéletnek a magyar nemzetiségre ható jelenségeit eszméltetőleg hirdetik.

Azonban Bessenyei örök érdeme, hogy a nemzeti lélek ébredezni kezd, új érzéssel telik meg, s a faji büszkeség tudata nem önmagában való elzárkózottságra, hanem vállvetett munkára serkenti. A külföldi műveltség lelketlen utánzása, másfelől pedig a parlagi magyarságnak önmagába süllyedése az a kettős örvény, amely nemzeti életünket folyvást fenyegeti, s Bessenyei egész táborkarának, íróink egész lelkes seregének megfeszített munkájára van szükség, hogy e kettős örvényt a meginduló szellemi haladás szerencsésen kikerülje. Mindegy milyen forrásból merítenek újabb erőt a magyar írók. Mert akár a franciások, akár a régi klasszikusok, akár a XVII. század nagy magyar költői tüzelik őket tevékenységre, Bessenyei célját többé sohasem tévesztik szem elől, hogy nyelvünket kifejtssék, s ennek alapján jogait biztosítsák. Sőt minél erőszakosabb eszközökhöz nyúl az összpontosító császári kormány nemzetiségünk elnyomására; minél gyorsabban összeomlik régi alkotmányunk még meglévő maradványa: annál jobban megszívlelik íróink Bessenyei szózatát, mintegy önkéntelenül keresve az egymásra hatás, az együttes munkálkodás lehetőségét.

A magyar szellemi életnek majd minden újabb jelensége, amely Mária Terézia uralkodásának végével s József császár uralma alatt szemünkbe ötlik, az első hatalmas riadó közvetlen hatására mutat. Rát Mátyás és Szacsvey Sándor, a magyar hírlapírás két kiváló úttörője az ő vezérgondolatát igyekeznek megvalósítani. A klasszikus triász tagjai az általa vert ösvényre lépnek, ha más eszközökkel akarnak is boldogulni. A régi magyar költészet folytatói, Dugonics, Horváth Ádám és Gvadányi gr. már az ébredező fogékonyságra is számíthatnak, és sikereiket annak köszönhetik. És ámbár Horányi Elek, a nagy tudományú és erős magyar tűzű kegyesrendi tanár, még Bessenyeit megelőzve a hatvanas években kezdi gyűjteni a magyar műveltségtörténet anyagát, s 1770-ben az előrajzolatot ki is adja:³ lehet-e

² Beöthy Zs. id. m. II. köt. 235–236. 1. és Császár Elemér: *Bessenyei akadémiai törekvései*. Budapest, 1910. 39. 1.

³ *Prodromus Hungariae litteratae*. Venetiis, 1770.

kétségünk, hogy a testőrírók zászlóbontása egyfelől fokozottabb tevékenységre sarkallja, másfelől pedig a nemzetnek ha szórványosan, de mégis gerjedező figyelme mind több eredménnyel bízhatja? S alighogy Bessenyei első munkáit a közönség kezébe adja: Horányi Elek is megjelenik a küzdőtéren nagy művével,⁴ amely a magyar szellemi élet folytonosságának megcáfolhatatlan bizonyosága. 1784-ben meg latin nyelvű hetilap engedélyezése végett folyamodik a kancelláriához, az engedélyt meg is nyeri, a vállalatot azonban nem indíthatja meg.⁵ Révai Miklós pedig, aki minderről bizonyára alaposan értesül, egyenest Bécsbe siet, mintha az onnan nemrég elköltözött Bessenyei helyét akarná pótolni, s egyesíteni az irodalmi élet szórványos jelenségeit.

Ő nemigen lehet megelégedve sem Bessenyei, sem Horányi izgató szerepével. Annak eszközeit, a lelkesítés szavát és a költői próbákkal való példaadást valószínűen kevésnek találja; ennek működésében pedig nyilván a magyarság vezérgondolatának hiányát veszi észre. Hogy Bessenyei mily lépéseket tett szellemi műveltségünk irányítására, talán alapjában ekkor még nem is tudja; de ha tudja is, sikertelenségét a nagy izgató egyéni életének körülményeivel magyarázza. Azonban a Bessenyei nemzeti tüzét ő is magasra lobogtatja, a magyar nyelv és magyar műveltség fejlesztése neki is legfőbb célja, s az általános haladás megindulását csak magyar alapon tartja lehetőnek. E tekintetben ő is Bessenyei nyomdokaiba lép, s fokozottabb lelkesedéssel, merészebb eszközökkel, mindenek fölött pedig élénkebb sürgellemmel fog a nemzetmentés nagy munkájához. Egy ideig az újságíró tollát forgatja, s a Magyar Hírmondót megrendelés nélkül is küldi mindenhová, ahol „nagyobb betsülői vágynak a' hazai nyelvnek”. Küldi egyeseknek és a nagyobb iskoláknak valláskülönbség nélkül, hivatkozván Bessenyeire, hogy „a' közönséges dolgot közérővel kell fogni, mert különben hiába erőszakoskodunk”. És ha ilyképpen némi jövedelemre tehet szert, a már évek óta tervezett Magyar Versgyűjteményt akarja megindítani, s emellett a nyugati nemzetek jeles íróit is (Batteux, Voltaire stb.) megszólaltatni nemzeti nyelvünkön. Segítő társakul magához akarja vonni nemcsak a szerzetes írókat s az anyagilag tehetősebb papokat, hanem a világi főurakat is, Rádayt és Orczyt, Károlyi Antal és Viczay grófokat s magát az uralkodó családot is. Mert a Magyar Költeményes Gyűjtemény kibocsátásával „az egész hazát mozdulóba” akarja hozni.⁶

1784 májusában kihallgatást kér a császártól, hogy a Magyar Tudós Társaság tervét megismertetvén vele, a legfőbb hatalom pártfogásával biztosítsa célját. S noha a császár a maga rendszerének megvalósítása ellen intézett e naiv ellenmondást gúnyosan fogadja, s a szegény piaristát azzal az elkoptatott kijelentéssel bocsátja el, hogy majd gondolkodik a dologról: Révai nem szűnik meg a terv érdekében izgatni, kérni, könyörgeni, az akadályokat megfeszített munkával legyőzni. A betevő falatja sem bizonyos, baráti szívességből tengeti magát, de azért Rájnis vendégszerető cellájában barátjával együtt lelkesedik a magyarság ügyeiért, s míg Rájnis a magyar Vergiliust készíti, ő a korabeli és régi magyar írók műveit akarja a nemzet kezébe adni, valamint az említett idegen írók fordításait, hogy „a' Nemzetben gyorsabban nevedjék a' finomabb íz, a' helyesb megítélés a' szebb Tudományokra nézve is”.⁷ Mily körültekintéssel tudja Krisztina kir. hercegasszonyt megnyerni, hogy gyűjteményes kiadását neki ajánlhassa; s emellett, ahol csak a fogékonyság szikráit észreveszi,

⁴ *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. Viennae, 1775–7. 3. köt.

⁵ Csaplár B. id. m. II. köt. 14., 15. és 162. 1.

⁶ Uo. 117. 134. 160–2. 180. 197. stb. 1.

⁷ Uo. 211. 1.

mily törhetetlen buzgalommal igyekeznek azokat lánggra gyújtani, hogy az olvasókedvet gyarapítsa, és „nagyobb megvilágosulást” gerjessen. Nem egyéb, mint hazájához való „forró szeretete ösztönzi” e bámulatos sürgelemre, amely szellemi életünknek a nyolcvanas években egyik legfontosabb jelensége.

Kazinczy még nem tölti be huszadik évét, s már az akkor legnagyobb tekintélyű magyar írók ismeretségével dicsekedhetik. Közülük egyik-másik nemcsak buzdítja az írói pályára, hanem egyszersmind fényes jövőt jósol neki, mint Bessenyei, Baróti Szabó és Báróczy. Nem is lép akkor egy magyar író sem öntudatosabb előkészülettel e pályára, mint ő. Nem csupán tanulmányait értjük. Láttuk, hogy a klasszikus és újabb külföldi nevezetes írók munkáit főképp a német irodalom révén behatóan tanulja, s Ráday Gedeon könyvtárában a régi magyar írókkal is több alkalma van megismerkedni, mint bármely társának. A korabeli irodalomnak egyetlen valamire való terméke sem igen kerüli el figyelmét, kivált mióta gyakrabban megfordul Pesten, s többször tartózkodik Ráday, néha-néha Horányi társaságában, hol az általános európai és a tulajdonképi magyar műveltségnek annyi jeles képviselőjéről szerezhet tudomást, s mintegy feltárul előtte irodalmi életünk egész múltja és jelene. Öntudatos törekvése épp abban nyilatkozik, hogy az előtte feltárult szellemi haladásnak újabb lendületet óhajt adni mindazon eszközök számbavételével, amelyek kivált Bessenyei, Horányi és Révai izgató tevékenységében annyira megragadják fogékony lelkét. Nem hiába keresi már 17 éves korától fogva ez írók barátságát; nem hiába törekszik sárospataki deák- s még inkább jurátuskorában a magyar közélet kimagasló alakjainak közelébe jutni, mintha csak az a gondolat bontakoznék ki egyre világosabban elméjében, hogy a Bessenyei és Révai nyomdokaiba lépve terelheti haladásunkat előbbre.

Báróczy már észreveszi „heves írásaiból”, hogy „isteni tűz melegíti ereit”, ami „különös adománya az Egeknek”. „Légy ébresztő példája az el zsidadt Magyar ifjúságnak – így buzdítja. – Légy második Prometheus; lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket!” Báróczynak e hatalmas szózata szíve mélyéig hat, s az első gyökérszálát ülteti lelkébe azon későbbi meggyőződésének, hogy az isteni Gondviselés őt választotta ki a nemzet fásult közönyének megtörésére. Ezért óhajt a legkiválóbb emberekhez csatlakozni, hogy – mint Terentius mondja, akire gyakran hivatkozik – a lehető legtöbb jó ember tetszését megnyerhesse.

Fogékony lelkének egész mohóságával keresi fel a nevezetes férfiakat, s hová sorsa vezérli, sehol sem mulasztja el ismeretséget kötni mindazokkal, akik műveik, tanulmányaik, külföldi tapasztalataik vagy értelmi felsőbbségük által kiváltak. E tekintetben nekivalóbb hivatalt keresve sem találhatott volna, mint amelyet ekkor viselt. Izgalmas vérmérséklete, amely folyvást újabb hatásokra vágyakozik, s a különféle hatásokat nemcsak magába olvasztja, hanem egyszersmind másokkal is közli, 1785 óta bő táplálékot nyer utazásai alatt, midőn kerületének minden írástudó emberével érintkezhetik: papokkal, tanítókkal, egyházi, városi s vármegyei előljárókkal, a kormány tagjaival, a főurakkal, kiknek figyelmét korán sikerül maga iránt fölkeltenie s évről évre gyarapítania. Ez a figyelem aztán erősíti önérzetét, s arra sürgeti, hogy mennél többekkel kössön ismeretséget, barátságot és ennek révén akár hivatalos ügyeiben, akár irodalmi törekvéseiben segítségükhöz folyamodhassék. Senki sem leleményesebb nálánál az egymásra hatás eszközeinek kikutatásában. Már pályája elején nagy érzéke van az iránt, hogy mindenkire oly módon közeledjék, amely az illető jellemének legjobban megfelel, esetleg hiúságának legjobban hízeleget. Serdülő gyermekkorában megszokván a tekintély tiszteletét még a nagyapai ősi kúriában, e tisztelet valódi áhítatosságig emelkedik, midőn Ráday Gedeon, Orczy Lőrinc, Teleki József, Pász-

thory Sándor, Prónay László, Széchenyi Ferenc vagy Brigido Mihály szepesi, Esterházy Károly egri s Andrassy Antal rozsnói püspök körébe juthat, gondolkozásuk módját kiismerheti, s működésüknek közeli tanúja lehet. Amit tőlük hall vagy lát, amit társalgásukból elsajátít, mindazt nemcsak maga vési elméjébe, hanem gyakori utazásai közben mindazokkal megismerteti, akikben a szellemi élet iránt egyáltalán fogékonyságot tapasztal. Szóval és írásban hintegeti a jó magvát, terjeszti az ismereteket.

A kath. egyház főpapjai közül nemcsak Esterházy Károly és Andrassy Antal tünteti ki bizalmával, hanem Brigido Mihály is, akit 1788-ban nevez ki a császár szepesi püspökké, de akivel még lőcsei plébános korában megismerkedik Kazinczy. Ha azon a vidéken voltak hivatalos dolgai, nem volt szabad elmulasztania, hogy a püspököt meg ne látogassa s társágában kellett minden szabad idejét töltenie. Kazinczy nemcsak a kiváló szónokot, a nagyműveltségű embert, hanem a felvilágosodott papot is tisztelhetette benne. Itt volt alkalmá Molnár János szepesi kanonokkal is többször érintkeznie, aki akkor a legszaporább író volt. Molnár János magyar és latin nyelven írta vallási és nevelésügyi munkáit, szentbeszédeit, fordított különféle tartalmú műveket, prózát és verset, s gyönyörrel mutogatta Kazinczynak kiadott munkái hosszú sorát. De a felvilágosodás terjedését aggodalommal kísérte, s midőn Kazinczy búcsút vett tőle, szívére kötötte: keljen a panaszosok védelmére. Kazinczy megígéri, hogy amit az igazság nem tilt, sőt parancsol, mindent megtesz; mire a kanonok erősen hangsúlyozza, hogy az igazságszeretet ugyan kitűnő erény, de mégis csak szolgálja a vallásnak.⁸

Egerben nemcsak Esterházy püspököt látogatja meg, hanem a szabadelvű felvilágosodás legállandóbb s legkeményebb üldözőjét is, Szeitz Leo Mária szervita szerzetest, akinél hevesebben senki sem vitatja, hogy csak a jó katolikus lehet jó magyar. Kazinczy érdekes alaknak rajzolja, ki az első látásra figyelmet kelt maga iránt. Kancsalul tekint félre, bajuszát borotválja, de hosszú veres szakállá melléig nyúlik. Oldalán szíjövön az olvasó csörög. Igazi szerzetesi alázatossággal kél fel, de minden szava elárulja, hogy nagy olvasottságú férfiú, s hogy a kath. egyház érdekeiért teljes fegyverzettel mindig az első sorban kész harcolni. Fő művét, az *Igaz Magyar*át,⁹ a felvilágosodás ellensúlyozására írja, merész határozottsággal állítván, hogy az „aufklärungsfantaszta” egészen fel akarják forgatni hazánkat, midőn a Mária tiszteletét üldözik, noha szerinte csak addig volt boldog az ország, míg Mária tisztelete sértetlen maradt. Ezek a szabadelvű bölcsek – úgy mond – csak ahhoz értenek, hogy gonoszat cselekedjenek. Szacsvay maró gúnnyal támad rá, Bálám szamarának s minden csúfnak elmondja, aminek csak tudja. Az ilyen támadásokra fakad ki:

Hát én csak mindenkor néma kutya legyek?
S midőn ők ugatnak, én egy szót se tegeyek?

E szavakat ismétli Kazinczy előtt is, aki szemére veti élességét. Türelmetlen erélye még püspökének sem tetszik, s Kazinczy úgy hiszi, hogy alaptalanul vádolják azzal Esterházyt, mintha ő lovalná fel a szerzetest szünet nélküli támadásaira. Erős és tántoríthatatlan meggyőződéséért Kazinczy is becsüli, noha felfogása homlokegyenest ellenkezik az övével.

⁸ *Pályám Eml.* 252. 1.

⁹ *Igaz Magyar. Az az az Igaz Magyarinak Máriához, az ő Nagy Asszonyukhoz és Nagy Patronájukhoz való különös ájtatosságáról; és a mostani újságokról. Írá Máriafi István.* Parisban és Berlinben. I–IV. rész, 1785–1790.

„Hadd mondja – írja Kazinczy –, a’ mi felől őt lelki ismerete meg-győzte; minekutána ez a’ veszni indult Világ látni mer ’s nem állítja véteknék, hogy az értelem’ belső sugallását kövesse; nem lehet attól tartani, hogy tanítása veszedelmes legyen.”¹⁰ Kazinczy ugyan azt véli, hogy az ő Igaz Magyarja, egymás ellen ingerli a hazafiakat, s „egyptusi homályt terjesztenek írásai”; de a magyar történelemben való jártasságát méltányolni tudja;¹¹ s ha elszomrodva vesz is búcsút tőle, látva, hogy nem közönséges tehetségét a sötétség szolgálatában pazarolja el, vigasztalja az a tapasztalat, hogy Egerben is terjed már a józan okosság, és a hadakozó szervita ott „sem az, a’ ki óhajt lenni”.

Nemcsak azok társaságát keresi, akikkel vitára kelhet szabadelvű felfogása mellett, hanem azokét is, akiknek elméjébe szikrát vethet. Mert ami egész pályájának egyik leginkább jellemző sajátja, már ekkor szembetűnőleg nyilatkozik. A szárnypróbálgató írókon kívül megakad szeme az ifjú papokon, tanítókon, akikkel nemcsak hivatalos úton érintkezik, hanem egy-egy látogatása alkalmával gazdag ismereteinek egész garmadáját megosztja velük, s pályájukat a nemzeti életre szélesebb körben is gyümölcsözővé teszi tanácsaival, útbaigazításaival. Voltaképp hivatalát is úgy fogja fel, mintha legfőbb kötelessége éppen az általános műveltség eszméinek hintegetése, a józan felvilágosodásnak mennél gyorsabb terjesztése volna. Nem is annyira a kormány rendeleteinek pontos végrehajtására törekszik, mint inkább a legszükségesebb életfilozófiai, társadalmi és irodalmi ismeretek közlésére a tanítók, iskolafenntartók, egyházi és világi előljárók körében egyaránt. Így buzdul munkára szavai és példája után Aszalay János (–1796), öccseinek házi tanítója, akit ő vezet az irodalomba Lessing meséinek fordításával; Ivánkay Vitéz Imre (–1806), aki maga megvallja, hogy Kazinczy személye és „anyanyelvünkhöz ’s az édesebb tudományokhoz világossá tett buzgósága”, valamint a magyar idillek olvasása ébresztette benne azt „a titkos vágyódást”, amely az írói pályára vonzotta. Wályi K. András (1764–1801) pedig, akinek törekvéseit Kazinczy nemcsak méltányolja, hanem éleszti is, tőle nyer útmutatást tudományos ismereteinek szerzésében és felhasználásában, úgyhogy a kassai normális iskolától a pesti egyetem magyar nyelvi tanári székére emelkedhetik.

És amellet, hogy a közvetetlen érintkezés, buzdítás által annyi fogékonnyá lett elmét vonz a szellemi működés útjaira: minden valamire való igyekezetnek elhíresztelése, követésre serkentő példa gyanánt való feltűntetése által közvetve ugyanannyiban ébreszt kedvet az általános műveltség, az irodalmi tevékenység iránt. Ekkori s későbbi hatásának ez a legfőbb rugója s az ellene intézett támadások lélektani oka. Semmi sincs távolabb tőle, mint hogy a szellemi törekvések gyertyáját véka alá rejtse. Akár saját tapasztalataiból, akár mások tudósításaiból értesül az efféléőről, siet azt szóval és leveleivel közzétenni, megvalósítását erkölcsileg és anyagilag támogatni, s ha kell, a tehetős hazafiakat is segélyadásra bírni. Emberszerető s eszményi világban élő lelke minden oly hatást százszorososan megérez és viszonz, amely az általános művelődés eszméinek, életbölcseleti s tapasztalati igazságainak s az érzékeny szív nemességének gazdag forrásaiból ered. Pedig buzdításaiban s anyagi támogatásában nem mindig biztosan mutat ítéletének mérőpálcája sem akkor, sem utóbb. Sokan megcsalják, s visszaélnék hiszékenységgel. De éppen az a jellemző sajátja az igazi eszményi hevülésnek, hogy a csalódásokat rendesen figyelmen kívül hagyja, s abban keres vigasz-

¹⁰ Ballagi G. id. m. 199–206. 1. – *Orpheus* I. köt. 170–173. 1., II. köt. 194–198. 1.

¹¹ Jóllehet, midőn az *Orpheus* I. köt. egyik füzetének borítékján hirdeti, hogy Szeitz magyar történelmi munkát ír, ezt veti utána: „Érzzük, mit reménylhetünk”, ami jó és rossz értelemben egyaránt magyarázható ugyan, de Kazinczy kétségtelenül az utóbbi értelemben mondja.

talást, hogy az elhintett magból nem mindenik hull terméketlen, sziklás földre, s amelyik jó talajba esik, százszoros aratást ígér.

II.

Kazinczy az ó és új irodalom tanulmányozója. – Bécsi utazásai. – Bécs és a magyar közművelődés. – A bécsi irodalom. – Sonnenfels József. – Blumauer Alajos és köre. – Alxinger János. – Kazinczy a bécsi szabadkőművesek közt. – Born Ignác. – Angelo Soliman. – Bécsi élményei. – Művészeti tanulmányai. – A németországi folyóiratok. – A magyar időszaki sajtó kezdetei. – Windisch Károly. – Kovachich Márton György. – A budai tudós magyar társaság. – Révai és a magyar időszaki sajtó. – A Magyar Hírmondó. – A Magyar Kurír. – Szépirodalmi mellékleteik. – Révai mint Kazinczy előde az izgatásban. – A Magyar Museum eszméje. – Kazinczy és Batsányi. – Az első magyar folyóirat terve. – Kazinczy Bevezetése; ennek eredeti fogalmazványa. – Ráday Gedeon a vállalat pártfogója. – Kazinczy és Batsányi összetűzése. – A folyóirat munkatársai.

A tudományos ismereteknek, életbölcseletnek és emberszeretetnek azt a gazdag kincs-tárát, amelyből Kazinczy hosszú pályáján sohasem szűnik meg osztogatni, részben az ó- és újvilág mestereitől, Cicero, Sallustius és Tacitus, Vergilius és Horatius, valamint Klopstock és Herder, Lessing, Schiller és Goethe, Voltaire és Rousseau munkáiból meríti, részben pedig a jelesebb magyar és osztrák férfiakkal való társalgásból. Senkinek sincs nagyobb fogékonysága, valódi készsége a társalgás alatt érintett gondolatokból a hathatóságok kiválogatni és távolabbi körben is elterjeszteni. Nemcsak hű emlékezőtehetsége van itt segítségére, hanem az a szokása is, hogy amit olvas vagy társalgás közben hall, rendszeren papírra veti. Korán hozzászokik a nagy gondolatok, életigazságok gyűjtéséhez, hogy aztán gazdagon gyümölcsöztesse. Örömmel utazgat nemcsak kerületében, hanem az ország más részeiben is, a Dunán túl, ahol Horváth Ádámot látogatja meg, sőt készül Erdélybe is Aranka Györgyhöz. De kivált Bécsbe szeret gyakran felrándulni, amelynek íróival, államférfiaival és művészeivel 1786 óta mind jobban megismerkedik.

Nem számítva első ottlétét (1777), fogsága előtt öt ízben tartózkodik hosszabb-rövidebb ideig Bécsben, néha több hétig, sőt hónapig is, mint 1786., 1789. és különösen 1791. évben, néha csak néhány napig, míg hivatalos dolgait végzi, vagy szerelmi ábrándjai foszladni kezdenek, mint 1788. és 1792. A magyar testőrőrök, Báróczy és Czirjék s emellett hivatala révén jut ismeretségbe Pászthory Sándorral és Széchényi Ferenc gróffal, aki ekkor majdnem állandóan Bécsben él.

A Habsburgok ez ősi székvárosa Mária Terézia uralkodásának mintegy közepétől fogva az általános műveltséget és irodalmat illetőleg nem csekély változáson esik át. Addig a nyugati eszmék nehezen tudnak utat törni a lakosság körében, a rövidlátó politikusok mindig meg tudják e próbákat hiúsítani. De már Van Swieten Gellért nyomdokain a tudományos életben kissé szabadabb szellem lengedezik, s mikor az iskolaügyi újítások megindulnak: az irodalom is gyorsabb vérpezsgést mutat. Gottsched János Kristóf (1700–1766), a híres lipcsei tanár, éppen akkor jut Bécsben tekintélyre, midőn Németországban az újabb áramlat működésének úgy szólván minden eredményét megsemmisíti. Gottsched tanítványai szívos küzdelemmel egyengetik az utat, hogy mesterök eszméi testet ölthessenek. Sikerral harcolnak a főurak franciás iránya, a bécsi irodalmi nyelv elmaradottsága és a színpad durva-

sága ellen. És ha a költészet más fajaiban Gellert, Klopstock és Wieland népszerűsége csakhamar feltűnően nyilatkozik is, a drámában Gottsched uralkodik a század közepétől fogva, midőn 1748-ban Cato című tragédiáját az udvar jelenlétében nagy tetszés mellett játsszák, Atalanta című vígjátékának előadásában pedig az ifjú királyi hercegek és hercegnők is szerepelnek.¹² A Bécsben 1749-1760-ban kiadott színműtár 48 darabja közül több a Gottsched hasonló tartalmú nevezetes kiadványából¹³ van átvéve, más része meg a jelesebb francia drámák fordítása Corneille, Racine, Molière, Destouches és Voltaire után. 1772-ben a rég idő óta működő francia színtársulatot elbocsátja az ifjú császár, s az ő pártfogása mellett a német lép helyébe.

Azonban nemcsak a játékszín mutatja Gottsched hatását, hanem a bécsi irodalmi nyelv átalakulása is. Addig az osztrák költészet a Németországban már uralomra jutott új felnémet nyelvtől nagyon elmaradt tájnyelven szólalt meg, amely a nagy német írók gúnyjának valódi céltáblája volt. De az ötvenes évektől fogva itt is érvényesülni kezd Gottsched legfontosabb vívmánya, s a bécsi írók is az egységes német irodalmi nyelvhez igazodnak, sőt az iskolai tanításban is az ő munkáit, vagy az azok szellemében írt grammatikákat használják. A legkiválóbb osztrák költők, tudósok és hírlapírók, mint Bleyer mondja,¹⁴ az egységes német nyelv grammatikájával kezükben írják munkáikat, s boldogoknak érzik magukat, ha a németországi kritika tiszta és korrekt nyelvű német íróknak ismeri el őket.

Az ily úton fejlődésnek indult irodalom maga után vonja a közéletet is, amely az újabb francia felvilágosodás eszméinek is kaput nyit, hisz maga I. Ferenc császár ez eszmék leghatalmasabb pártfogója. S vannak nevezetes embereik, akik megértvén a kor intő szavát, az általános műveltség szellemét is kezdik átalakítani. Ilyen a később bárói rangra emelt Sonnenfels József (1732–1817), a politikai tudományok egyetemi tanára, akinél tán senki sem munkál nagyobb buzgósággal nemzete haladásán. Maró gúnnyal támadja Bécs társadalmi és irodalmi elmaradottságát, a nép közönyét, ízlése romlottságát, a színpad durvaságait, a Hanswurst tobzódó orgiáit. A *Die Welt* és a *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratai, amelyek közül az elsőt Klemm Keresztély Gottlob 1762-ben indította meg, a felvilágosodás eszméinek hatalmas tényezőjévé válnak. Sonnenfels bátran hadat üzen minden régi balfelfogásnak, amely az újabb haladás akadályá, s ami az ő elveivel ellenkezik. Az ő sürgetésére (*Über Abschaffung der Tortur*, 1775) törli el Ausztria a kínvallatást. Ő a bécsi színpadnak Lessing szellemében működő reformátora, amiért bécsi Lessingnek nevezik, noha Lessing átható értelmével távolról sem versenyezhet. Voltaképp Gottsched szellemének örököse, küzdelmeinek folytatója, de már Lessing hatását is éreztetve. Az írói és tudományos törekvések lelkes pártfogója, az ifjú írók gyámola, aki Ratschky József Ferencet kiemeli alacsony sorsából, s úgy szólva megmenti az irodalomnak.¹⁵ Ratschky lírai költeményeket s epigrammákat, majd egy hat énekre osztott komikus eposzt ír (1794); de nem annyira művei juttatják népszerűsége, mint inkább a bécsi *Musenalmanach*, amelynek Blumauerrel együtt egyik kiadó-szerkesztője.

¹² *Gottsched hazánkban*. Írta Bleyer Jakab. Budapest, 1909. 12–14. 1.

¹³ *Die deutsche Schaubühne nach den Regeln und Exempeln der alten*. Lipcse, 1742–45. 6 köt.

¹⁴ *Id.* m. 21. 1.

¹⁵ *Briefe über die wienerische Schaubühne*. Wien, 1768. 4 kötet. – Kazinczy érdekesen beszéli el, miképp vonta el Sonnenfels alacsony sorsától, a bécsi mészárosok szolgálatától Ratschkyt; miképp taníttatta, úgyhogy a Bécsbe hajtott „ökrök nótáriusa” később „Referendarius leve a Cseh Kancellariánál”. *Pályám Eml.* 241. 1.

Blumauer Alajos (–1798) előbb jezsuita, majd könyvkereskedő, kitűnő könyvész, aki nemcsak költeményeivel, kivált epigrammáival s az Aeneis travesztíájával, hanem társalgásával, amelyben élcei s gúnyos ötletei egész szellemét visszatükröztetik, egyik nevezetes alakja ez idétt a bécsi közéletnek. Gazdag leleménnyel, de fékevesztett ízléssel csúfolja ki mindazt, ami a régi kath. egyház fenséges hagyományaihoz tartozik, ami a meggyökerezett felfogást mutatja, s a régi tekintélyek uralma alatt él. Mindennek a nevetséges oldalát látja. Ezért lesz nála Aeneas, a római nagyság megalapítója, közönséges lézengő kalandor. Ezért szerepelteti a pogány isteneket és a keresztény szenteket egyaránt a bohóc csörgősapkájával. Háza a bécsi írók gyülekezőhelye, ahol az említett Ratschkyn kívül leggyakoribb vendégek Alxinger János (–1797), az udvari színház titkára, Wieland egyik legtehetségesebb utánzója, kinek könnyed folyamatú lovagi költeményeiben (Bliomberis, Doolin von Mainz) az ekkori osztrák irodalom nyelve és stílje tetőfokon mutatkozik.¹⁶ Továbbá Leon Gottlieb (1752–1832), néhány vidám hangú dal írója. Blumauer rendes társasága vasárnap délelőtt szokott összegyűlni, s ki-ki beszámolt az előbbi héten végzett munkájával s olvasmányaival. Mindenki szívesen látott vendég volt, aki a felvilágosodás eszméiért lelkesült, irodalommal, tudománnyal vagy művészettel foglalkozott.

Kazinczy bécsi tartózkodása idején gyakran megfordul e társaságban, s nagy fogékony-sággal vési elméjébe az ott érintett eszméket, kivált a szabadelvű haladás eszméit, a költői műfajok elméletét, a humanizmus nemes példáit. Sok új ismerettel gyarapszik, s ízlése is nagyban fejlődik. Kivált Alxingerrel jut közelebbi ismeretségbe, aki barátilag érdeklődik közpályája s írói működése iránt. Alxinger gazdag ember, s gyermektelen lévén lemond hivataláról, s egészen az irodalomnak él. Többször beutazza Németországot, meglátogatja Wielandot. Nagy pártfogója az íróknak s tudósoknak. Haschka Lőrincnek tízezer frt-ot ajándékoz, hogy „egyedül a tanulásnak fekhessék”.¹⁷ Kazinczy kritikai tehetsége is sokat köszönhet Blumauer társaságának, mert amint az összegyűlt írók felolvasták műveiket: „a többi szent kötelességének tartotta tartalék nélkül adni-elő ítéletét”. Annak is tanúja Kazinczy, hogy a felvilágosodott gondolkodás híveit miképp igyekeznek e társaság segíteni gr. Migazzi Kristóf bécsi érsek és váci püspök, valamint Fast Patricius áskálódásai ellen, mert amit e társaságban elhatároztak, azt hűségesen végre is hajtották. Akire rábízták a végrehajtást: „úgy ment a veszedelemnek, mint Curtius vagy Horatius Cocles”.¹⁸

E társaságon kívül megismerkedik Kazinczy Sonnenfels József b. és Born Ignác környezetével is. Amott leginkább a politika és általános műveltség fontos kérdéseiről s Mária Terézia uralkodásának szelleméről nyer alapos tájékozódást, emitt a tudományok haladásáról. Sonnenfels önérzetes ember volt, nagyon ismerte a maga érdemeit, amit a királynő is szemére vetett, és Kazinczy a vele való társalgásból s a vele váltott levelekből csak fokozhatta hasonlóképp erős önérzetét. Az iskolalátogatókhoz írt beszédét is megküldi neki, és semmit sem kíván jobban, mint hogy Sonnenfels őt figyelme méltassa.¹⁹ Born Ignác (1742–1791), a bányászati ügyek igazgatója, kapnikbányai születésű lévén, különös szeretettel fogadta őt, sokat beszélt neki az uralkodó családdal való ismeretségéről s egyszersmind akkori nevezetes tudományos kísérleteiről, amelyek Selmezbányán a foncsorozás rendsze-

¹⁶ Bleyer J. id. m. 21. 1.

¹⁷ *Pályám Eml.* 243. 1.

¹⁸ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 53. 1.

¹⁹ 1790. febr. 3-án írt levele a M. Tud. Akadémia könyvt. Vegyesek 8-r. 3. sz.

rének javításához vezették. Ez a rendszer hírnevet szerzett neki az egész tudományos világban.

Minden, ami a közönséges életből kiválik, érdeklí Kazinczyt Bécsben is, mint hazánkban, s már előre készül megismerésére. Hogy Angelo Solimannal, az afrikai király fiával, aki mint magánzó él ez idétt Bécsben, érintkezhessék, finom tokaji aszút küld neki, hogy a tudós szerezcsen kénytelen legyen őt meglátogatni. Kazinczy célját éri, s inntól fogva levelez is vele, többnyire franciául. „Vonásaiban ’s ártatlan ’s csaknem gyermeki mosolygásában egészen festette magát szelíd szép lelke.”²⁰

„Valamit Bécsben látni kell, igyekeztem meglátni” – írja Kazinczy. A templomok, nevezetesebb épületek és a műkertek után a képtárakat s a művészek dolgozótermeit, a műárusok boltjait szemléli behatólag; különösen gyakorta megfordul a Belvedere-ben, ahová, ha nyitva találja, naponként örömmel s a műosztón mohó vágyával látogat, eleinte vezető nélkül, később vezetővel, hogy a saját ítéletét összevethesse a műértő felfogásával. A művészekkel annál örömebb társalog, minél jobban érzi, mennyit köszönhet ez élvezetes időtöltésnek. A művészet iránti szeretete, a képírás remekeinek csodálata folyvást növekszik benne, s műértése annyira fejlődik, hogy későbbi látogatásakor nem egy hivatásos műbírórt megszégyenít. A színházban is megfordul néhányszor, különösen a Hamlet és Clavigo előadásain, s bizonyára itt határozza el, hogy e darabokat magyarra fordítja. Szóval az irodalmi, tudományos, társadalmi és művészeti élet mindazon jelenségét megismeri, amelyet csak ismerhet az akkori művelt osztrák, de aminek ismeretével még vajmi kevés magyar dicsekedhetik.

Így neveli Kazinczyt maga az élet, amelynek újabbnál újabb hatásai izgató törekvéseit erősítik és irányozzák; ezek viszont az élettapasztalatok mennél gondosabb gyűjtésére sarkallják. Bécsben nemcsak az osztrák műveltség tényezőit ismerheti meg, hanem a német irodalom révén s azon társaságokban, ahová járatos, az általános európai műveltségét is. Kivált a németországi folyóiratok, amelyekről itthon csak a Ráday Gedeon körében hallhat, s egyik-másik évfolyamát forgathatja is, fokozza rendkívüli érdeklődését. Hamarosan belátja, mily fontos eszközei ezek a közművelődésnek. Wieland folyóiratai, a Teutscher Merkur (1773-1789) és folytatása a Neuer Teutscher Merkur (1790-1810), amelyek a legnagyobb német írókat, Schillert és Goethét is dolgozótársaik közé sorozzák, valamint a göttingai és bécsi Musenalmanachok, amelyek egy-egy kisebb irodalmi központot alkottak, világos példakul tűntek elébe: mily úton kell a magyar íróknak határozottabban indulniuk, hogy a szellemi munkásokat tömöríthessék, s a közönség fogékonyágát fölgerjeszthessék.

Nem Kazinczy az első, aki e sikerrel biztató példát utánozni törekszik. De ő az első, aki a nemzeti haladás alapját nemcsak határozottan a magyar nyelvű irodalomban látja, mint Bessenyei és Révai, hanem egyszersmind az írástudókat erre a célra tömöríti is, a főurakat pártfogóivá teszi, horgonyt vetve áldozókészségükre. Rát Mátyás és Horányi Elek, főleg pedig Révai Miklós téres ösvényt vágnak előtte, amelyen a régi és új magyar műveltség összekapcsolódik. De éppen a tüzes Révai helyzetének s körülményeinek nehézségét egy-egy derék főúr vagy főpap szembetűnőbb áldozókészsége sem tudja megtörni, s a legyőzhetetlen akadályok mintegy szárnyát szegik. Aztán nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Révai idegen nyelvű íróink munkásságával majd semmi közösséget sem keres. Még Horányi Elek törekvéseihez sem csatlakozik, mert ő csak a nemzeti irodalom alapján remél

²⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 283. l.

biztos haladást. Pedig nemcsak Horányi, hanem más idegen nyelvű íróink is buzgón fáradoznak ekkor az általános művelődés terjesztésén éppen oly eszközök segítségével, amelyeket Révai is nagyon jól ismer, foganatosít is, de büszkén lenéz minden hasonló igyekezetet. Windisch Károly *Ungarisches Magazin* (1781-1787)²¹ című folyóirata dolgozótársaiul akkori legnevesebb tudósainkat megnyeri, mint Benkő Józsefet, Conrad Józsefet, Cornides Dánielt, Horányi Eleket, Korabinsky János Mátyást, Seivert Jánost és Wagner Károlyt, akik a szerkesztővel együtt a történelmi, földrajzi és természettudományi ismeretek gyarapításán fáradoznak. Ellenben Kovachich Márton György a *Merkur von Ungarn* (1786-1787)²² hasábjain a magyarországi iskolák, akadémiák és a pesti egyetem tanításrendjének, tanárainak, tankönyveinek ismertetésével foglalkozik német és deák nyelven; de mellékezen történelmi adatokat is közöl, Gyöngyösy István emlékéét felújítja, s rövid életrajzban is méltatja Baróti Szabó Dávid, Hannulik Chysosthom és Wagner Károly működését. Mint Windisch Károlyról említettük, Kovachich is egész kis tudós társaságot igyekszik maga köré vonni azokból, akik a közlendő adatokat hozzá küldik. A Magyar Múzsza szerint a Helytartó Tanács veszi oltalmába a Budai Tudós Magyar Társaságot, amely 1786-ban még sok bajjal küzd, de aztán „szerentsés elő menetelén többé senki sem kételkedik”, noha az irigység ugyancsak feni rá a fogát. Ha a Magyar Múzsza tudósításának hitelt adhatunk, maga a császár is megkedveli s jóváhagyja a „társaság” igyekezetét, s oly rendelést kíván tenni, hogy a folyóiratot minden közép- és felsőbb iskola ingyen kapja. A tudósító azt reméli, hogy e „társaság” idővel éppen úgy királyi pártfogás alá juthat, mint a prágai. Mindenki tagja lehet, aki Kovachichnál jelentkezik. 1787-ben már sorozatos kiadványt tervez, amelynek első sorozata Magyarország föld- és természetrajzi, valamint gazdasági ismertetését s mesterséges találmányainak leírását tartalmazná; a második a magyar történelmet és régiséget s „a magyar tudósok között levő vetélkedő írásokat” foglalná magában; a harmadik alkalmi műveket, verseket, halotti s egyéb tartalmú ékes beszédeket közölné. A társaság az egész magyar tudós világra hivatkozik, s mennél többet óhajt magához vonni. A műveket négy nyelven lehet írni, de legjobbnak találja a szerkesztő, ha deákul vagy németül írják.²³

Ez a terv csak papíron marad ugyan; de ha megvalósulhat is, sem ettől, sem magától a folyóirattól nem vár Révai semmi kielégítőbb eredményt, már csak idegen nyelve miatt sem.

Ellenben a magyar időszaki sajtó igyekezetét nemcsak gyámolítja, hanem az első hírlapnak, a Magyar Hírmondónak szerkesztésére is vállalkozik, amitől midőn néhány hónapi működés után megválni kényszerül is, pályáját folyton figyelemmel kíséri. Csakhogy sem a Magyar Hírmondó, sem az 1787-ben megindult Magyar Kurír hatásával nincs megelégedve. E lapok, ámbár művelődésünk történetében kiváló szerepük van, mivel az olvasókedvet alkalmasint gyarapították, a közélet nagy kérdései s főszereplői iránt némi fogékonyságot keltenek, és a magyar nyelv jogainak visszaszerzésében nem sikertelenül fáradoztak: sem az

²¹ Teljes címe: *Ungarisches Magazin oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und der dahin einschlagenden Literatur*. Herausgegeben von K. G. v. Windisch, Pressburg; bey Anton Löwe. Folytatása a *Neues Ung. Magazin*, 1791–2. 2 köt.

²² Teljes címe: *Merkur von Ungarn, oder Litteraturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer*. Herausgegeben von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur, geordnet und besorgt von Mart. Georg Kovachich. Pest, gedr. mit Lettnerischen Schriften; Ofen, mit kön. Universitätsschriften; Pest mit Trattnerischen Schriften.

²³ *Magyar Múzsza* 1787. évf. 34. (ápr. 28.) és 56. (júl. 17-iki) számok.

alaposabb ismereteket nem terjeszthették, sem a pallérozottabb irodalmi ízlést nem művelhették. A német nyelvű hírlapok, a Pressburger Zeitung és a Pressburgisches Wochenblatt szerkesztője, Windisch Károly, szépirodalmi mellékletet is nyújt olvasóinak. Példáját a magyar hírlapok kiadó-szerkesztői is követik, s mind Pozsonyban, mind Bécsben egyszerre indul meg ily tartalmú melléklet, amott a Pozsonyi Magyar Múza, emitt Magyar Músa címmel. Amaz a magyar tudósok életrajzának ismertetésével tesz próbákat, de csak egy-egy útszéli, többnyire tréfás adatot vet az illető tudós neve után, vagy egy-egy magyar találmányról tesz futólagos említést, egészségügyi szabályokat közöl, vagy éppen a kiadó a saját üzletének érdekeit szolgálja, hirdetvén az általa kiadott munkákat. Emez már bővebben nyújt közhasznú ismereteket, nevezetes irodalmi kérdéseket taglal, eredeti és fordított verseket közöl, a nyelvújítás erőszakosságai ellen gúnyosan kikel, s a papságot támadja.

Szerkesztője, Szacs vay Sándor született hírlapíró-tehetség. Nem rajta múlik, hogy a Magyar Kurír és szépirodalmi melléklete hírlapirodalmunkat aránylag kevésbé fejleszti. Hiába van Szacs vaynak rendkívüli érzéke a közönség érdekei és a szabadelvű haladás fontos kérdései iránt, a körülmények vas kényszerét nincs hatalmában megtörni. A cenzúra kíméletlenül áthúzza számításait még oly közleményekre nézve is, amelyeket a bécsi hivatalos lapból fordít. Hogy politikai eszméket fejtegetessen, vagy csak érintsen is, arra természetesen gondolni sem szabad. Azonban a Magyar Músa már eleven érzékkel s több oldalról szolgálja a nemzet fogékonyságát. Megindulásakor azt vallja céljául, hogy „azokat az új dolgokat, a’ mellyek a’ Tudományoknak és a’ Szabad és Szép Mesterségeknak kerületeibe befoglaltatnak, született Nyelvünkön meg-vigyen az ezek után szomjúhozó Nemes Lelkeknek”, s e célja felé hűségesen törekszik. Mivel a versek – úgy mond – nem mindenkit gyönyörködtetnek, az akkori tudomány színvonalán álló értekezéseket is közöl, s általában ismeretterjesztő cikkei komolyabb igyekezetről tanúskodnak. Igazságtalanság a vállalat, tervszerűtlenségét s a „biztos elv” hiányát hánytorgatni,²⁴ midőn az első úttörő kísérletről szólunk. A Magyar Músa már azért is méltánylatot érdemel, mert először próbálja a nevezetesb írókat maga köré vonni: Batsányi Jánost, Baróti Szabó Dávidot, Földi Jánost, Horváth Ádámot, Kazinczyt, Péczeli Józsefet, Szentjóni Szabó Lászlót és Weszprémi Istvánt. Itt lép az öreg Ráday Gedeon először a nyilvánosság elé, habár csak A J vagy N Y jegyek alatt is. Itt látunk határozottabb törekvést a nemzeti érzés erősítésére, íróink működésének figyelemmel tartására. Orczy Lőrinc és Ráday Gedeon, mint a hazai nyelvnek gyámolai, ezt harsogtatják a sír széléről:²⁵

Magyar! meg emlékezz Eleid’ híréről;
Hajdan minden Nemzet félt és betsült Téged,
Neveld Óseidről Rád szállt Ditsóséged’,
Fenekig a’ Duna elébb ki száradgyon
Mint nagy Neved’ s ékes Nyelved elhervadgyon.

²⁴ Mint Ferenczy József teszi *A magyar hírlapirodalom története* című műve (Budapest, 1887.) 69. 1.

²⁵ 1787. évf. ápr. 21. számban közölt *Barátságos levél a poétákhoz* című versben; vagy a 44. (jún. 6.) számban közölt vers, amely Baróti Szabót, Rájnist, Péczelit, Molnár Jánost és Révai Miklóst magasztalja.

Gondja van a szerkesztőnek arra is, hogy az újonnan megjelent könyvekről tudósítsa olvasóit. Így Péczeli Henrias és Zayr-fordításáról a nagyenyedi levél azt mondja, hogy „szer- te széllyel nagy gyönyörűséggel olvastatik”,²⁶ s Eperjesi Zsigmond szuperintendens azt ítéli róla, hogy ezzel már Péczeli jogot nyert a halhatatlanságra. Gvadányi József gr. szánakozás- ra méltónak tartja a munka olvasóját, ha Péczelit nem sorozza az igazán érdemes emberek közé, hisz oly „sima, tsinos, igaz és tökéletes Magyarságot találunk benne, mellynél szebbet lehetetlen kívánni”.²⁷ Hasonló dicséret hangzik a Young-fordításáról is egy Pápán kelt le- vélből, úgyszintén Pozsonyból is, hogy a papnevelő intézet tanárai nemcsak maguk olvas- sák, hanem tanítványaikat is serkentik olvasására. A főrendek közül többen köszönetet mondanak Péczelinek e munkájáért. Orczy Lőrinc b. a hozzá írt levélben így szól: „Örök érdemet szerzettél nevednek mind azok előtt, valakik szeretik született Nyelveket ’s betsülik a’ jó erköltsöket.”²⁸

A közhasznú ismeretek terjesztése szintén nem csekély érdeme a szerkesztőnek. A Bécs tükre című német fordítást több számban közli, valamint a nevezetes asszonyok (Sarolta. Gizella királynő, Kunigunda) életrajzát. A magyar verselésről és fordításról később élénk eszmecsere-t keltő elmefuttatás olvasható hasábjain. De a kritikai vizsgálódásnak nem bar- átja. Versben és prózában üldözi a bírálatokat, s azt hiszi, hogy éppenséggel az Isten dolgá- ba avatkozik, aki a magyar írókat megítéli: „Nem szükség, nem is szép, nem is hasznos, – írja Andrád Sámuel – sőt nagyon káros akármí, de kivált motskos módon kitsiny tehetsé- gét valakinek még jobban is kisebbíteni és benne a’ szikra igyekezetet is meg oltani”. Mert „nem ítélnünk, tsak remélhetünk a’ tojásból tsirkét”. A mocskolódo bírálat elakasztja a jó igyekezetet, és „a mi tsetyszopó literaturánk” legnagyobb akadályá.²⁹

Jóllehet azonban a Magyar Músa a nemzeti közszellem ébresztésére s erősítésére szerény eszközeivel is érezhetőleg hat, szerkesztésével sem Révai, sem Kazinczy nincs megelégedve, s majdnem egy időben gondolkoznak oly folyóiratról, amely izgató törekvéseiket inkább érvényre juttassa mind az ismeretek terjesztésében, mind az irodalom fontosabb kérdései- nek taglalásában. Révai a Magyar Músával minden összeköttetést kerül, nyilván Szacsvey túlzóan szabadelvű felfogását sem helyesli. Kazinczy meg épp ezért vonzódik hozzá, ha más tekintetben, különösen a kritikai vizsgálódásra nézve, ellenkezik is vele. Révai a saját helyzetének körülményeit nem tévesztheti szem elől, s papi pártfogóinak jó akaratát nem kockáztathatja a Szacsvey vallás- vagy legalább egyházellenes felfogásának támogatásával. Kazinczy viszont, ha Szacsvey támadásainak módjával nem ért is egyet, a felekezeti szel- lemét éppen úgy megveti, mint Szacsvey, s nem haboz e téren a folyóiratot segíteni. Ő maga beszéli el a hobbárdi plébános buzgóságát, a császártól nyert kitüntetését, amelyet körlevél- ben is siet a nemzeti iskolák igazgatóinak tudtára adni, az egész haza előtt „kevélykedve hirdetvén másoknak felösztonözésére”. „Tökéletes gyönyörűségemet találván – úgy mond – abban, hogy a’ homályban fekvő virtust setét ködjéből az Uralkodó széke elébe állítot- tam ’s most meg-koronázva látom.” Ugyane céllal teszi közzé Wályi András kinevezését is, hogy „azon veszedelmes ellenkezés, melly eddig a’ különböző vallású tanuló ifjakat a’ Haza’ nagy kárára egymás ellen való gyűlölségben nevelte-fel, el-töröltessék és mint egygy édes- anyának, az az egygy földnek keresztyén gyermekei egymáshoz való szeretetben neveltet-

²⁶ 1787. évf. 44. sz.

²⁷ 1788. évf. 11. (febr. 20.) sz.

²⁸ 1788. évf. 2. (jan. 5.) sz.

²⁹ 1787. évf. 78. (okt. 3.) és 87. (nov. 3.) sz.

hessenek fel”.³⁰ És ámbár Kazinczy a Magyar Músa verseinek nagy részét izlésrontó műveknek tekinti, nem tartózkodik Az esthajnalhoz című versét hasábjain közölni. Buzgón támogatja a Kovachich folyóiratát is, részint megrendelőket toborozván számára, részint kerületének fontosabb eseményeiből küldvén bele tudósításokat. Ezen felül volt kedves tanárja, Szentgyörgyi István iránti szeretetének is meleg hangú sorokat szentel, s történelmi adatok közlésével is iparkodik a folyóiratot segíteni.³¹ Mert kétségtelenül úgy van meggyőződve, hogy míg komolyabb eszköze nincs a szellemi életnek, a meglevőt is gyámolítani kell, ha némi haszonnal járhat. Révai ellenben egymaga óhajt a küzdőtérre lépni, hogy igyekezetében senki se korlátozza. Ő is „józanon vélekedő philosophushoz illő szabadsággal” akar írni, de a Szacsvey túlzásait nem tűrheti. Ezért „az olvasásban gyönyörködőknek hasznos időtöltésekre” egy Holmi című vállalat megindítását tervezi, amelyben „mindenféle léssen: régiség, újság, erkölcsi oktatás, széptudomány, dicséret, feddés, osztályozás, egy szóval minden és mind olyan, a mi nemzetünkben a finomabb ízlést nevelheti és nagyobb megvilágosulást okozhat, hol versben, hol szabadon folyó beszédben”.³² De Révai vérmes reményei sem most, sem később nem valósulhatnak; csak gyűjteményes kiadványa juthat a nemzet kezébe, s ez legalább a nemzetietlen kormányrendszer elleni visszahatásnak egyik fontos tényezője.

Kazinczyt mind tehetős anyagi helyzete s az irodalomban szélesebb látköre, mind nagyobb ismeretése s a társadalmi érintkezésben simulékonyabb modora alaposabb remény-nyel kecsegteti. Révai Miklós is ugyanazt a célt tűzi maga elé, mint Kazinczy, de a hozzá vezető utat sokkal kevésbé ismeri, vagy helyesebben szólva, szűkös körülményeinél fogva csak ingatag lépésekkel haladhat rajta. Kazinczy önmagára hagyatva is meg mer indulni célja felé, mert nem kényszerül mindjárt az első lépésnél idegen segítségre szorulni. Aztán Révai a felvilágosodás hirdetőivel nem érthet egyet, s ez áramlat túlzásaitól gondosan kell óvakodnia. Kazinczy meg éppen a József császár alatti felvilágosodás eszméinek sodró árájára bízta magát, s a közhangulat hullámozását sokkal élesebb szemmel figyeli. A Rádayval való társalgás és a könyvtárában, valamint a bécsi idegen körökben forgatott idegen folyóiratok az időszaki sajtó felkarolására ösztönzik, mert így remél kissé gyorsabb vérpezsgést előidézhetni. Izgató tevékenysége szerepre vágyik, tenni, hatni akarna nagyobb körben is, mint amelyben eddig megfordult. Nemzeti érzését – mint mondja – az ősök lelke cselekvésre sarkallja, s valami olyat szeretne tenni, ami a magyar szellemet fenntartaná s erősítené. A nagyra törekvés lázában ég s az izgató eszközöknek hol egyikét, hol másikat ragadja meg, hogy nemzetét a haladás útjára segítse.³³ A magyarországi idegen és magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok némi tapasztalatot érlelnek meg benne, hogy biztosabban indulhasson célja felé, mint előfutárjai. S ha nem látja is most még oly világosan a szétszórva élő írók tévételét irányát, mint pályája közepén, de kétségtelenül sejti már, hogy a magyar szellemi élet „vastag ködét csak egy jóltévívő vihar fogja elverhetni”. Lehet, hogy e vihar előidézésére magától Rádaytól nyer ösztönt, legalább midőn célját megismerteti vele, Ráday örömmel fogadja, s maga is segítségét ígéri annál inkább, mert ő maga is hasonló tervet forgat elméjében.

³⁰ *Magyar Músa* 1787. évf. 74. (szept. 19.) sz.

³¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 121., 154., 162. stb. 1.

³² Csaplár B. id. m. II. köt. 306. 1.

³³ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 161–162. l.

Nem ötletszerű gondolat, hanem hosszabb tervezgetés tehát Kazinczynak az az elhatározása, hogy rendszeres magyar folyóiratot indítson meg, amely „bírálgassa megjelent munkáinkat” s a közlendő dolgozatokkal finomítsa a közízlést. Gyűjtögeti író társainak kisebb szépirodalmi műveit, hogy egymást tüzeljék, s nemes versenyt idézzenek elő. A szépirodalmi művek részben a külföldi nemzetek klasszikus munkáinak fordításai legyenek, s ezekhez járuljanak a magyar könyvek bírálatai. Úgy látja, hogy ő Kovachich példáját más eszközökkel annál hathatósabban követheti, mivel ő is protestáns levén, a kritikai vizsgálódás terén szabadabban mozoghat.³⁴

Ily tervvel köszönt be 1787. nov. 13. napján Baróti Szabó Dávidhoz, kinek a magyar költők sorában elismert hírneve van, s akit már csak azért is óhajt munkatársul megnyerni, hogy vallásbeli felvilágosodottságának tanúságát adhassa. Baróti Szabó örömmel hallja ifjú barátja tervezgetését, késznek nyilatkozik mellé állani, sőt magukhoz akarja vonni a kevéssel azelőtt Kassára telepedett Batsányi Jánost is, aki rövid otléte alatt már megnyerte barátságát.

Kazinczy ismerte Batsányit, még Pesten Horányi Elek társaságában találkozott vele; de az első pillanattól fogva érezte, hogy van valami különös tulajdonsága, mely nem kedvez baráti vonzalmának. Úgy látta, hogy önérzetes magatartása, tehetségében s eddigi működésében való bizakodása ellentétben van szűkös anyagi helyzetével s alacsony sorsból való származásával.³⁵ Nem tagadhatja, hogy a saját erejéből oda küzdötte fel magát, ahová másokat szerencsés körülményeik emelnek; hogy szavában, járásában van valami „eggy régi ritterből”; hogy „tisztá ’s velős magyarsággal szóll és ír”, emellett „csudálást érdemlő munkássággal ’s fáradsátlansággal bírja azt, a’ mit kiad, annak rendi szerint kiköltöni”, azonban „nincs rajta semmi franczia sikló könnyűség, semmi megelőző, elfogadni kész ajánlóság”.³⁶ Épp e merev, hajlongáshoz nem szokott, de parancsolni s vezetni vágyó magatartása volt visszatetsző Kazinczy előtt, akiről Batsányi a saját szempontjából igen csak hasonló ítéletet alkotott. Mind a kettejüket a dicsőség fénye vonzza, s a vezér szerepe ösztönzi; de Kazinczy hivatalánál s ismeretségeinél fogva bátrabban indulhat, Batsányi viszont szívós munkaerejével, makacs elszántságával inkább győzhet az akadályokon. Amaz a világfi sima modorával könnyebben hozzáférközik az emberek szívéhez, emez az önerején emelkedő férfiú hajlíthatatlan jellemével igyekszik biztosítani jóakaróinak segítségét. Amaz már kezdetől fogva a külföldi művelődés eszméire függeszti tekintetét, s nem bánja, ha nemzetünk haladásában szakadást idéz is elő, csak magával ragadja nemzetét; emez inkább ragaszkodik a magyar műveltség elfogadott eszközeihez, ezeket akarja fejleszteni vagy átalakítani. Amaz a régi magyar nemes jogait sohasem meri kockáztatni, emez, ha elkapja szenvedélye, a társadalmi felforgatástól sem riad vissza. Mind a kettőt a munka ösztöne élte, de amaz lobbánékonyabb hevével sokfélébe kap, s türelmetlenül keresi az érvényesülést; emez iparkodik meggyőződni útja helyes irányáról, amelyhez állandóan hű marad.

Amint Baróti Szabó Batsányi társul fogadását javasolja Kazinczynak, ez meglepődve hallja régi mestere óhajtását, de kénytelen-kelletlen beleegyeznek. Miért? Mert – mint írja – hasonló esetekben egyetértésnek kell lenni a tagok közt, és sem kor, sem hivatal nem jöhet

³⁴ Uo. 154. 1.

³⁵ Az újabbban előkerült adatok valószínűvé teszik, hogy Batsányi családja nemes eredetű, de maga a költő a pesti gimnázium érdemsorozatában ignobilisnek, plebejusnak van mondva, s bizonyos, hogy Kazinczy is így tudta. L. Szinyei Ferenc *Bacsányi János életrajzát*. Budapest, 1904. 4. 1. Valamint Horánszky Lajos *Bacsányi János és kora*; Budapest, 1907.

³⁶ *Orpheus* I. köt. 376. 1.

szóba, midőn a legönzetlenebb szándékkal társaságot létesítünk a nyelv kiművelésére.³⁷ Tehát elnyomja ellenszenvét, tudva, hogy Batsányi szintén bebizonyította már hivatását arra, hogy a nemzeti művelődés munkájában tehetségére számíthassanak. Nem a későbbi ellenségeskedés mondatja Kazinczyval, hogy „személyes idegenségekről, a’ hol ügyünk java forog szóban, emlékezni nem szabad”,³⁸ hanem valóban a célhoz törekvő égő vágy. Baróti Szabó látván, hogy javaslatát Kazinczy elfogadja, nem győzi buzdítani, hogy csak mielőbb indítsa el a dolgot, s igyekezzék mennél tekintélyesebb írókat magukhoz csatolni, amit Kazinczy természetesen önmagától is megtett volna.

Még a részletes tervet valószínűleg meg sem állapítják, midőn belép Batsányi. Helyesli a megindítandó vállalat eszméjét, ajánlja is magát munkatársnak, de mindjárt olyan kívánságokkal áll elő, amelyeket együttműködésére föltételül szab. Kívánja, hogy az első füzetbe csak ők hárman írjanak; hogy a vállalatot illető minden kérdésben a szavazatok többsége döntsön, s végre hogy y-isták legyenek. Kazinczy a két első föltételt nem ellenzi, de a harmadikat nem látja szükségesnek. Mindemellett a megegyezés létrejön, s az első magyar tudományos folyóirat eszméje a megvalósulás útjára lép: a „kassai társaság” megalakul.

Másnap Kazinczy a már „régóta készen állott” bevezetést felolvassa társai előtt, s bemutatja azt a néhány darabot, amelyet részint ő maga írt, részint e célra barátai munkáiból kiválasztott. Batsányi színleg elfogadja a bevezetést, illetőleg magával viszi, hogy komolyabban foglalkozhassék vele, s alaposabban megítélje. Következő együttlétük alkalmával aztán némi módosítással elfogadja. Míg azonban Kazinczy távol van Kassától, Batsányi újra előveszi a bevezetést, fontosabb adatait megtartja, újakat told hozzá, s az egészet a maga ízlése szerint úgy átalakítja, hogy alig lehet fölismerni Batsányi bevezetésében Kazinczy eredeti fogalmazványát. Minderről Baróti Szabótól csak akkor értesül Kazinczy, midőn visszatér Kassára. Baróti Szabó, úgy látszik, csak igazításokról beszél Kazinczynak, s nem az egész fogalmazvány újjáalakításáról, s ezért mondhatja Kazinczy, hogy hiúságát nem érzi sértve, s csak azt jegyzi meg, hogy ha Batsányié lett volna a vállalat eszméje, s az általa írt bevezetést a másik két társ elfogadta volna, ez igazításokat is Batsányival tette volna meg. Baróti Szabó azzal menti Batsányit, hogy két szavazat mindég több mint egy; holott Kazinczy a két szavazatot nagyon hajlandó egynek tekinteni, mivel szerinte a két másik társ egy személy.³⁹

Hogy Batsányi mennyire átalakítja Kazinczy bevezetését, ezt nyilván csak a kinyomtatott munkából látja. Ekkor győződik meg, hogy Batsányi az ő munkáját „összebontotta ’s nem hagyván követ köven, materialéjából új bevezetést épített”.⁴⁰ Valóban az átalakítás oly nagyarányú, hogy Kazinczy gondolatmenetét Batsányinál nem is lehet nyomon követni. Csak a kezdete hasonlít az eredetihez, de itt erősebb és határozottabb kifejezéseket használ Batsányi, rámutatva politikai elnyomatásunkra is, amit Kazinczy nem is érint. Ő a magyar nyelv újabb terjedéséből azt látja, mintha egyszerre ébredtünk volna fel mély álmunkból, amihez Batsányi hozzáteszi: „mintha egyszerre szabadultak volna fel kezeink a’ lántzok

³⁷ Kazinczy F. Lev. I. köt. 162–163. 1.

³⁸ Pályám Eml. 263. 1.

³⁹ Nem tudjuk, miféle ellenmondást lát Szinnyei Ferenc Kazinczy levelei s a *Pályám Emlékezetében* előadott elbeszélés közt. Vajon hol állítja Kazinczy, hogy Batsányi a megegyezés után írt volna új bevezetést? Hisz ő szóról szóra így ír: „Visszatérvén kevés napi távollétem után Kassára, Baróti tudatá velem, hogy előbeszédemet Batsányi újra dolgozá, kitoldá.” *Pályám Eml.* 264. 1 Szinnyei id. m. 21. 1. 25. sz. jegyz.

⁴⁰ Kazinczy F. Lev. I. köt. 301. 1.

alól, mellyek alatt századok óta szenvedtek”. A késő ébredés okait Kazinczy részint a nemzet viszontagságából, részint a deák nyelv uralmából magyarázza. Ez okokat Batsányi is érinti, de a főrendek nemzetietlenségét sem hallgatja el, s ezt azon körülménnyel hozza kapcsolatba, hogy Mária Terézia férje, I. Ferenc császár, francia volt, s így a főrendek is a francia nyelvet beszélték. Aztán Batsányi a külföldi népek haladásának folyamatát rajzolja, amiről Kazinczy csak annyit mond, hogy más nemzeteknél minden szerencsés körülmény közremunkál arra, hogy íróik sikerrel működhessenek, holott „mi mind ezek nélkül szükkölködünk; minket nem Nagyaink’ megkülönböztetése, nem Nyomtatóink’ adakozása, nem az elhíresedés, hanem egyedül a’ nemes elmékbe öntött akadályok’ meghaladása s a’ közhaszon’ kereseti elevenit”. Ezt a gondolatot szintén meghagyja Batsányi, de rövidebben s velősebben fejezi ki. A nyelv fejlesztésének munkáját – mondja Batsányi – más nemzeteknél egész társaság végzi, így a németeknél, s felhossa azon német folyóiratokat, amelyeknek megemlítését Ráday is ajánlotta. Kazinczy ehelyett a magyar írók, nevezetesen a most szövetségbe állott kassai társak feladatát világosabban s a saját céljához hívebben megjelöli. Batsányi a kritikai vizsgálódás szükségességéről semmit sem szól, Kazinczy meg épp ennek a fontosságát emeli ki, midőn azt írja, hogy a tökéletesedésre nem elég könyveink számát halomra szaporítani s „tűz nélkül való és ízetlen Verseket írogatni, szépnek tartván, mihelyt sorai egyenlő hangokra nyekkennek, vagy a’ Görög és Római mértéket toldozva-foldozva megütik”. A tökéletesedés felé csak akkor fogunk közelíteni, ha „egy néhány Hazája szeretetitől megihletett barát együvé áll s félrehevén minden részrehajlást, sőt nem gondolván azzal a’ nehezteléssel is, mellyet ítéleteink egyenes kimondása maga után vonzani szokott, a’ közrebocsátott Munkákat a’ Kritika’ szövétnekével megvizsgálja, azt a’ mi benne dicséretet érdemel, megdicséri, a’ mi távoztatni való, kimutatja s e’ szerint Hazafi-társait a’ Szépnek és Rútnak, az Igaznak és Nem-igaznak, a’ Tökéletesnek és Hibásnak megkülönböztetésére s eleven érzésére vezérli s mind azt, a’ mi a’ Szép Tudományoknak elterjesztését hábár oldalaslag is, előmozdíthatja, közönséggé teszi.”

E gondolatok ösztönzik a kassai társakat vállvetett munkára, ami – remélik – másokat is hasonlóra serkent. Kazinczy úgy vélekedik, hogy ők bizonyos elnézésre tarthatnak számot, ha céljuktól elmaradnak, mert nekik hivatalbeli kötelességeik mellett nem lehet úgy munkálkodniuk, mint szeretnék. Szívesen fogadják mások műveit is, csak azt kívánják, hogy megüsse a mértéket, személyeskedés vagy vallási versengés ne legyen bennök és „minden illetlen s nem a’ Nemzet’ hasznát arányzó alacsony tekintettől mentek legyenek”. Végül kifejezi Kazinczy azon reményét, hogy ha „szándékok teljeseedik: a’ Nemzet’ régi panaszát sikerül valamivel enyhíteni”.⁴¹

Batsányi nem ily közvetlen. Kissé hidegebb és feszebb mondhatni önmagába biza-
kodóbb, de a külföldi példák felhozásában részletezőbb, magyarázóbb. Mégis a fő külön-
ség a két bevezetés között a kritikai vizsgálódás szükségességének bátor hangoztatása Ka-
zinczynál. Batsányi ezt most még nem tartja olyan fontosnak, s tán nem akarja vállalatuk-
tól elidegeníteni az ifjú írókat, előtte lebegvén a Magyar Músa példája, jóllehet a
gyakorlatban ő is örömet mond bírálatot Horváth Ádám és Földi János munkáiról, s a
magáéira is kikéri Aranka György kritikai észrevételeit. Kazinczy meg éppen a vállalat fő
feladatának mondja bírálat által nevelni a magyar közönség ízlését. Ezért mindjárt az első

⁴¹ Kazinczy előbeszéde a kassai *Magyar Museum*hoz megvan a M. Tud. Akad. könyvt. Tört. 4r. 166. sz. Az előbeszéd aláírása: „Kassán, Novembernek 13-án 1787”.

füzetben meg is kezdi ez irányú működését, Gelei József Magyar Robinsona fordítását vé-
vén bírálat alá.⁴²

Semmi kétség, hogy Kazinczy a saját bevezetésének újjáalakítását, kitoldását s vezérgon-
dolatának elhagyását annál inkább zokon vette, mivel fogalmazványát Ráday is „igen he-
lyes”-nek találta, s alig egy pár külföldi irodalmi adattal kívánta javítani. Másfelől Kazinczy
már előbb eldicsekszik Kovachichnak, hogy a vállalat eszméje s előbeszéde az övé, bár arra
kéri barátját, hogy ha ezt hírül adja a Merkurban, hallgassa el az ő nevét, mert nem ezáltal
akarja azt megörökíteni. Vagy ha megnevezi is, tartózkodjék minden dicsérettől, nem akar-
ván Batsányi hiúságát sérteni. Tehát már akkor sejti, hogy Batsányival nem lehet huzamo-
sabban együtt dolgoznia; ravaszkodást vesz észre irányában, de azért nem fél tőle. Ha
Kovachich külön kiemeli őt, Baróti Szabó jezsuita társai, akik Török gróf szabadkőműves-
ségének ellenségei, őt magát is részrehajlással vádolják. Különben is nem szeretné, ha őt
Batsányival hasonlítanák össze, mert a születés, jellem, tekintély és a kor mégis csak kü-
lönbséget tesz kettejük közt.⁴³

Egyelőre azonban Kazinczy a vállalat ügyében úgy buzgólkodik, mintha tartós együtt-
működésre számíthatna. Legelőször Rádayt kéri fel segítő társnak, azután Molnár Jánost,
Szentgyörgyi Istvánt és Horváth Ádámot. Ráday a Teleki grófok megnyerését is kívánatos-
nak tartja, s óhajtaná, hogy megkérnék gr. Pálffy Károly kancellárt is: fogadná el a „társaság”
védnökségét. Ez a vállalatnak nagyobb kelendőséget biztosítana, s kiadót is könnyeb-
ben találhatnának. Ráday örömmel közbejár a pesti könyvkiadóknál, sőt már a folyóirat
revizoráról is gondoskodik Földi János személyében, aki ekkor Pesten orvosi szigorlataira
készül.

Kazinczy a folyóiratot Magyar Parnassusnak akarja nevezni, de Batsányi a Museumot
ajánlja, mit Ráday is helyesnek tart, s ebben Kazinczy is megnyugszik. Baróti Szabó versben
magasztalja a „társaságtötést”, s nagy reménnyel tekint a jövőbe:

– – – Kis időnek alatta

E' szikrátska derék lángot fog vetni. Szerentsés

Példánk mindenüvé, minden Rendekre kiterjed.

A folyóirat nyomtatását Trattner vállalja magára, s Ráday készségesen közvetíti a szer-
kesztők működését, a küldött kéziratokról elmondja véleményét, s megígéri, hogy saját mű-
vei közül is többet átenged közlésre. Így jelenik meg az első füzet 1788 őszén mint az évne-
gyedes vállalatnak első negyede.

Tartalma határozottan magas színvonalon mutatja a kassai társak működését, amely-
hez fogható addig nincs a magyar irodalomban. Csak a három szerkesztő munkáit közli:
eredeti verseket, verses és prózai fordításokat, értekezéseket és bírálatot. Kazinczy terve
tehát megvalósul, noha Batsányi az előbeszédben elhallgatja is. Az érdem nemcsak Kazin-
czyé, osztozik benne Batsányi is, sőt a következő füzetekből látszik, hogy Batsányi önma-
gára maradván is fenntartja vállalatát a megkezdett színvonalon szellemileg és technikailag
egyaránt. Mind az írók toborzásához, mind az anyagi segély előteremtéséhez ért, s emellett
alaposan tájékozva van mind a hazai, mind a külföldi irodalomban. A fordításról Gatterer
után írt dolgozata, melyet már előbb a Magyar Musában közlött, s most folyóiratuk első

⁴² L. az 50–54 1. Vö. az előbbi fejezet utolsó szakaszával és a jelen fejezet 4. szakaszával.

⁴³ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 162–163. l.

füzetében némileg rövidítve ismét kiadott, jótékony eszmecsérét idézett elő; Ányosról írt soraiban először méltányolja a bánatos magyar lantost, s megígéri, hogy összes műveit kiadja. A verses művek a klasszikus és németes irány termékei. Kazinczy Az esthajnalhoz című elégikus hangú költeményét újra lenyomatja a Magyar *Musából*, s emellett Klopstock Az Isten szemlélése című művét közli, s tán az első igazi ódai hangra ebben ad példát. Gessner idilljeiből is közöl egy részletet Az éjtszaka címmel, meg az említett bírálatát. A két nevezetes író egész felfogására nézve jellemző e néhány dolgozat, s nem csekély irodalmi veszteség, hogy a két vezérszerepre törekvő író össze nem férhetett, s együttesen nem dolgozhatott.

Mi a tulajdonképi oka Batsányi és Kazinczy összetűzésének, máig sincs tisztázva, s véglegesen azért alig is lehet tisztázni, mivel erről csak Kazinczy nyilatkozik, aki épp oly kevésbé hiteles tanú egymagában, mint Batsányi volna egyedül. Előttünk a legfőbb ok a két írónak egyaránt feltűnő dicsvágya s emiatti féltékenysége. Lehet, hogy Batsányi kevésbé tudta tűrni az ellenmondást, mint Kazinczy, jóllehet ő is éppen Batsányitól, aki ifjabb volt nála, s hivatala is alsóbb rangú volt, szintén nem akart függeni. Baróti Szabó pedig inkább Batsányi mellett volt, mint ő mellette, kivált, ha igaz, hogy Török gr. ellen a kassai jezsuiták alattomos lépéseket tettek, amint Kazinczy állítja. Batsányi életírói általában Kazinczyt okolják, különösen Horánszky Lajos.⁴⁴ De voltaképp ő sem bizonyít semmit. Az kétségtelen, hogy inkább személyes természetű okok választják el őket egymástól, mint a szerkesztésbeli véleménykülönbség. Kazinczy ugyan bizonyos cselszövénytől tesz említést,⁴⁵ amelyet szerkesztőtársai őellene szöttek, s amely tudtokon kívül előtte fölfedeztetvén: „kedvét egészen elverte”. De Földi Jánosnak egy-két elejtett szava⁴⁶ azt mutatja, hogy ilyet csak képzelt Kazinczy, miután már Batsányival mint emberrel szakított, akinek – mondja – erőszakosságát s ifjú hevesességét nem tűrhette. Batsányi pedig szintén elég erőt érzett magában, hogy versenytársától megszabadulva, egyedül is tudjon boldogulni, és a saját felfogását mind a kiadandó darabokban, mind a munkatársak megválasztásában korlátlanul követhesse. „Csak azért nem akartam közelebbi barátja lenni, hogy ellenségévé ne kelljen válnom”, írja Kazinczy Kovachichnak.⁴⁷ Pedig azzá kellett volna, mert Batsányi rá akarta venni, hogy írja meg Rádaynak, hogy versei semmit sem érnek. Megtámadta Batsányi az ő helyesírását is, kivált, hogy keresztyént írt a Batsányi követelte keresztyény helyett. Mindez azonban csak a személyes ellenségeskedést szította, úgyhogy Kazinczy megátkozta még azt az órát is, amelyben Batsányival először szövetségre lépett. „Midőn látám – írja a Pályám Emlékezetében –, hogy beadott dolgozásimat nem okok, hanem kéj veti-meg, minden lárma nélkül vonám félre magamat.” Ezt azonban már a pályája vége felé közeledő Kazinczy mondja; az egykorú forrásokban ennek semmi nyoma.

Ismerve a két írónak egy célra s egyenlően vezérszerepre való törekvését, egészen természetesnek találjuk a meghasonlást, amely az első füzet megjelenése után folyvást erősebb lett, de csak a második negyed szerkesztése közben vezetett végleges szakadásra. Sőt Baróti Szabó még a harmadik negyed szerkesztésekor is világosan megmondja Kazinczynak, hogy nem tud belenyugodni az ő visszalépésébe, nem is tekinti őt a társaságból kiváltként.⁴⁸

⁴⁴ Id. m. 74–75. l.

⁴⁵ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 321., 471. l.

⁴⁶ Uo. 360., 371. l.

⁴⁷ Uo. 471. l.

⁴⁸ Uo. 348. l.

Kazinczy elhatározására, hogy Batsányival szakítson, minden bizonnyal nem csekély hatással van a folyóirat sikere is, amelyet Kazinczy nagy részben önmagának tulajdonít, mind azért, mivel Rádayt ő nyeri meg, s ő bírja rá, hogy darabjai közül némelyeket a saját neve alatt bocsásson közre. Prónay László b. és Fejérváry Károly, valamint a Teleki grófok dicsérete csakugyan neki szól, s a csatlakozni kész írók, Horváth Ádám, Péczeli József, Aranka György, Földi János és Molnár János szintén őt tekintik a társaság lelkének. S habár a hiányos szállítás miatt Nagyváradon még a következő év májusában sem ismerik a folyóiratot;⁴⁹ s habár az Alföldön, nevezetesen a Kiskunságban Földi János csak egyetlen példányt talál: a Dunán túl s Erdélyben nagy örömmel olvassák, s Marosvásárhelyre száz példányt kérnek.⁵⁰ Még Nagyszében környékén is akadnak javallói, s azt ítélik róla, hogy ha a folyóirat minden következő negyede annyival haladja meg az előzőt, mint a második az elsőt: „a társaság érdemes tagjai feltett céljokat elérik”. Megérthető tehát, hogy Kazinczy önmaga akarja megragadni a kínálkozó alkalmat fejlődő népszerűségének gyümölcsozterésére. S amint Batsányi örömmel fogadja, hogy szabad kezét nyer a további szerkesztésben: éppen úgy Kazinczy a saját politikai, társadalmi s irodalmi elveinek remél kellő érvényt szerezni, ha a társaságból kilép.

Még talán nem is szól szándékáról társainak, midőn már külön folyóirat kiadását tervezi, munkatársait gyűjti s nyomtatásáról gondoskodik. Lehet, hogy először tájékozódni óhajt: milyen véleménnyel fogadják tervét, mielőtt a Museum kötelekéből véglegesen kilép. S miután Horváth Ádám, Földi János, Péczeli József meg az öreg Ráday is javallják szándékát: megkezdi az új folyóirat szerkesztését, úgy mindazonáltal, hogy a Museumban is közli még néhány darabját. A második füzetben közli Boldog bolondoskodás című versét, Anakreon 19. énekének, Young Első éjtszakája s a Klopstock Messiása, I. és II. éneke néhány részletének fordítását, valamint Barczafalvi Szabó Siegwartja bírálatát. Sőt még a harmadik füzetet is támogatja két verses és egy prózai fordításával.⁵¹ Ezért írhatja a Pályám Emlékezetében, hogy „kerülte a’ kedvetlenségeket ’s a’ Kassai Museumot segéllé dolgozásaival ’s annak dolgozó társakat gyűjte”. Leveleiből kitűnik, hogy e tekintetben emlékezete híven megőrizte az, igazságot.

III.

Kazinczy új folyóiratot tervez. – A Mindenés Gyűjtemény. – Mi a célja Kazinczynek az Orpheusszal? – A győri és komáromi irodalmi társaságok. – Horváth Ádám és Széchényi Ferenc gr. – Kazinczy a saját áldozókészségére támaszkodik új folyóirata kiadásában. – Kiket sorakoztat az Orpheus köré? – Az első füzet. – Az európai felvilágosodás eszméi. – A két első folyóirat összehasonlítása. – Az Orpheus kiadásának nehézségei. – Az Orpheus Kazinczy izgató törekvéseinek első igazi képviselője.

Kazinczy 1789 elején már elhíreszteli barátainak, hogy új folyóiratot tervez. Kezdi érezni a nemzet szívének hevesebb dobbanásait, az ébredező magyarság közhangulatának hullámveréseit. S izgató lelke oly munkára vágyik, amely a benne szunnyadó erőt szabadabban

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 404. 1.

⁵¹ Szinnyei F. tévesen állítja, hogy még a 3. és 4. negyedben is van egy-egy verse, mert a 4-ikben már nincs. Id. m. 24. 1.

s hathatósabban kifejtse. Az időszaki sajtó újabb terméke, a Péczeli Mindenés Gyűjteménye, amely mint hetilap a hasznos ismereteket válogatás nélkül közli, messze jár attól a céltől, amelyet Kazinczy maga elé tűz. Nem látja benne az újabb irodalmi irány térfoglalását, a választékosabb ízlésre törekvést, a felvilágosodás eszméinek hirdetését s a szabad szó kimondásának bátorságát. Legalább eleinte nem, noha a tüzes magyar érzésű Péczeli kedvvel közöl oly híreket, amelyek alkalmasok a hazafiság gyarapítására, valamint a felekezeti türelmetlenség csökkentésére.

Azonban Kazinczy sem szépirodalmi, sem tudományos közleményeivel nincs megelégedve. Amazokban csak a jóakarató szárnypróbálgatásokat látja, emezekben pedig az alsó néposztály ismereteinek bővítését s nem a művelt közönség fejlettebb kívánalmainak kielégítését. Kazinczy az időszaki sajtó legfőbb hivatását abban keresi, hogy az irodalom vezérszerepét nyíltan és a sorok közt egyaránt hirdesse, az étellel érintkező kapcsolatot szemléltesse, s a kor áramlatait nyomon kísérve a nemzet fogékonyságát ébresztgesse. Mindebből keveset talál meg Péczeli hetilapjában; de ha sokkal különben szerkeszti is Péczeli a vállalatot, akkor is megpróbálkozik Kazinczy egy új folyóirattal. A nemzet közhangulata és saját törekvései vezetik. Amaz nagy változásokat sejtet, emezekkel meg éppen az átalakulásban akarja duzzadó ifjú erejét elszánt harcba vinni. Voltaképp ezért válik ki a kassai társak közül, s kezd a maga kezére dolgozni.

Akikkel tervét közli, mint Földi János, Horváth Ádám, Dayka Gábor, Szentgyörgyi István, azok azt remélik, hogy valami újabb „társaság” összetoborzásáról van szó, hogy tehát a szerkesztésben a munkatársak is érvényesíthetik felfogásukat. Azért, különösen a helyesírás és a prosodia alapeleit igyekeznek előre megállapítani. Különösen Földi János és Horváth Ádám buzgólkodnak ebben. Amaz a „kálvinista” és „pápista magyarság” összeegyeztetésében való reménységét megcsalatra látván, azon iparkodik, hogy a „reformáltakból” összeállított társaság versenyre keljen a katolikus írókkal „ösi nyelvünket örökkévalóvá tenni, ékesíteni s pallérozni”. Horváth Ádám azt szeretné, ha a helyesírásban egyöntetűleg járnának el, s minden társ engedne valamit a maga felfogásából a köz érdekében. Ő a munkafelosztást is előre sürgeti. Verssel ő, Földi János és a leoninus Gyöngyössy ellátnák egy ideig a vállalatot, mások inkább a prózai műfajokkal próbálkoznának: a nevelés, irodalomtörténet, a külföldi irodalmak ismertetése köréből. Csak a bírálatot akarja még egyelőre elhalasztani. „Előbb – írja Kazinczynak – convincáljuk hazánkat, hogy mi nem vagyunk crisis alá való írók s azután critizállyunk.”⁵²

Földinek nem tetszik az új folyóirat neve, A Literátor. Emlékezik, hogy midőn Dugonics a Magyar Museumot meglátta, mindjárt az idegen szón akadt fel. Ráday Gedeon szintén nem tartja szerencsés választásnak; ő a Magyar Tárház, Magyar Gyűjtemények Tárháza, vagy még inkább Igyekezők Gyűjteményének szeretné nevezni az új vállalatot. Kazinczy azonban az Orpheus cím mellett dönt, ezzel is jelezni akarván a beavatottak előtt, hogy mint szabadkőműves a felvilágosodás eszméiért akar elsősorban síkra szállani, ez lévén az ő szabadkőműves neve. Hónapos folyóiratnak tervezi, úgy, hogy ötíves füzet jelenjék meg havonként. Földi attól fél, hogy e terv leküzdhetetlen akadályokba ütközik, s jobbnak látná, hogy vagy negyedévenként, vagy legalább kéthónaponként jelennének meg a füzetek. Kazinczy nem hagyja magát eltántorítottatni szándékától, s az 1789. év második felét már a megindítandó vállalat anyagának összeszedésére s elrendezésére fordítja. Ami a magyar olvasót érdekli, mindennek helyet ad folyóiratában; nemcsak nyelvünket, hanem a felvilágo-

⁵² Kazinczy *F. Lev.* I. köt. 324. l.

sodást, morált, bölcséletet, költészetet, zenét és a többi művészetet illető dolgozatokat is örömet közöl. Ez év őszén már azzal dicsekszik, hogy tekintélyes gyűjteménye van ilyenmű dolgozatokból, s emellett a német és francia neveléstani munkákat és időszaki sajtót is segélyül veszi.⁵³ Decemberben már a cenzúra kezébe adja az első füzetet, hogy aztán nyomatni kezdje.

Míg Kazinczy az Orpheus megindítására szükséges előmunkán dolgozik, Győrben is, Komáromban is újabb irodalmi szövetségek létesülnek. Amott Rát Mátyás, Révai és Rájnis mintegy a kassai társasággal akarnak versenyre kelni, főleg Baróti Szabó hírnevét fenyegetve; emitt Péczeli Mindenes Gyűjteménye köré sorakoztatva néhány író, akik Szacsuvay Sándornak a Péczeli tervét kigúnyoló támadása ellen felingerelve, a komáromi lelkész buzgó igyekezetét örömet gyámoltják. Kazinczy is segítségét ígéri, valamint Péczeli is neki, midőn tudomására jut, hogy ő is új folyóiratot szándékozik megindítani.⁵⁴ Horváth Ádám nagy reménnyel látja e jámbor szándék megvalósítására törő iparkodást. „Már Istennek hála! – írja Kazinczynak – lábbadoznak társaságaink, azoknak virágzásokat reménylhetni, a’ mikor maga az igazság ki fogja magát mutatni.”⁵⁵ Sikerül neki Széchényi Ferenc grófot is rávenni, hogy egy újabb irodalmi társaság megalakulását támogassa.

Előbb az Orpheus kiadására óhajtja ez új társaságot létesíteni; midőn azonban Kazinczynak ekkor nyáron halálhírét hallja, legalább Péczelit sürgeti a vele való társulásra.⁵⁶ Horváth Ádám, Péczeli József és Széchényi Ferenc gr. személyesen is találkoznak ez év augusztusában Füreden, s azt határozzák, hogy a két író keressen magához más magyar írókat, a gróf pedig néhány mánás barátját arra igyekezzék megnyerni, hogy mindenik vegyen maga mellé egy-egy ifjú író titkárul, akinek az lesz a feladata, hogy a jó német és francia könyveket magyarra fordítsa. Horváth Ádám azt javasolja, hogy évenként vagy háromszor összegyülekezzenek, munkáikat bemutassák s megbírálják. Széchényi azonban e tervet nem helyesli, mert könnyen szemet szúrhat, mintha valami titkos politikai szövetség dolgoznának.⁵⁷ Kazinczy osztozik Horváth Ádám lelkesedésében, őszinte szívvel hozzájuk csatlakozik, s kéri barátját: csak kezdjék el a munkát, ő mindent elkövet, amit csak kívánnak tőle. „Kényszerítetek, kedves Barátom – írja neki –, fogj hozzá minél előbb.” Szeretné ugyan, ha az évenkénti füredi találkozás gondolata testet ölthetne; de másfelől igazat ad Széchényi grófnak, hogy a hatóságok rosszat gyaníthatnának. S még egyéb ok is ellene szól a gyakori összejövetelnek. Hátha valamelyik író megbontja az egységet, s uralkodni akar a többin, mint Batsányi.⁵⁸

Ennek a gondolata nagyon lehűti a „társaság” iránti lelkesedését. Arról pedig, hogy az *Orpheust* is ily társaság közlönyévé tegye, már úgymint lemondott. Toldy Ferenc írja,⁵⁹ hogy előbb ő is egy „forma szerinti magántársaság szervezésén” dolgozott, amelynek anyagi alapját is meg akarta vetni, s e célra „a haza némely előkelő fiával levelezett is”, mint Batthyány Lajos herceggel és Széchényi gróffal. Kazinczynak e szándékáról a következő fejezetben szólunk; itt csak azt jegyezzük meg, hogy az egykori források inkább arról győznek meg, hogy Kazinczy a saját áldozókétségére támaszkodott. Ő maga akart szerkesztő és kiadó

⁵³ Uo. 472. 1.

⁵⁴ Uo. 276–277., 343. 1.

⁵⁵ Uo. 335. 1.

⁵⁶ Uo. 411. 1.

⁵⁷ Uo. 420. 1.

⁵⁸ Uo. 437. 1.

⁵⁹ Id. m. 118. 1.

lenni. Bele akarta ugyan vonni vállalatába az országban szétszórva élő írókat, de csak mint munkatársakat. Horváth Ádám már ez év tavaszán megírja neki, hogy nem kívánja áldozókészségét annyira kockára tenni. „Illendő – mondja –, hogy ha részesei leszünk az ebből valaha várható ditsőségeknek, szenvedgyük a’ terhét is egyformán: a’ mit rá költünk, a’ Hazának adjuk.”⁶⁰ De Kazinczy megmarad elhatározása mellett; még akkor is, midőn a Széchényivel és Péczelivel való tanácskozás eredményéről tudósítja is barátja, azt feleli, hogy ő külön adja ki az Orpheust, aminek barátja is örül, s megígéri, hogy a kassai társaságtól egészen visszavonul, és csak az Orpheusba dolgozik. Sejti, hogy az új folyóirat „a’ Maradék előtt meg betsülhetetlen munka lesz, azt talán még Batsányi sem merné tagadni, noha ő kénytelen lesz által látni, mihelyt Orpheus’ lantja meg tsendül, hogy az ő Museumjok dugába dől”.⁶¹ Ráday azért is örömmel hallja Kazinczy tervét, mert Péczelivel együtt azt hiszi, hogy „mentül több ilyen forma Gyűjteményeink lesznek, annyival hasznosabb lesz az a’ Nemzetnek”, mert nemcsak az írók, hanem a szerkesztők is igyekeznek egymással versenyre kelni. Megerősíti Kazinczyt elhatározásában Rádaynak az a tanácsa, hogy „ne keressen sok segéd-társakat, a’ kik gyakran az igaz szándékot inkább meg zavarják, mint segítik”.⁶²

Kazinczy a közlendő művekről jó előre értesíti munkatársait, akik nagy reménnyel várják a folyóiratot. Ő maga is azt hiszi, hogy vállalata „sensatiót” fog kelteni, s „nem lesz érdeketlen a több szakaszokra osztott írásaink mellé tétetni”.⁶³ Ezzel kívánja magát a nemzet előtt mint a közszellem ébresztőjét bemutatni. Nemcsak az írókat gyűjti maga köré a Dunán túl és Erdélyben, Pesten és a Fölvidéken, kath. és prot. papokat, tanárokat, vármegyei tisztviselőket, hanem az ország vezérembereit, a nagy birtokú főurakat is, akiktől anyagi támogatást remél, s akiknek pártfogását serkentő például tünteti föl a nemzet előtt, mint a Ráday, Széchényi, Forgách, Teleki és Berényi grófokét, Orczy, Prónay és Podmaniczky bárókét. Mindazokat tehát, akiktől nyelvünk és egész szellemi életünk kifejtését s megerősítését várhatja, mind az Orpheus köré sorakoztatja, akár mint írókat, akár mint mecénásokat, akár csak mint olvasókat. Most akarja már Ráday tanácsát követni, hogy a vállalatot gr. Pálffy Károly kancellárnak ajánlja, akiről Széchényitől is úgy értesül, hogy igaz magyar szívvel nagyra fogja becsülni az ő irodalmi törekvését, és szívesen fogadja az ajánlást. Egész tervét közli Széchényivel: miképp gondolja irodalmunkat fejleszteni és a gróf – mint írja – óhajtva várja e terv megvalósulását, hogy „annál hamarabb a’ szerint hazánknak ifjúsága nagyobb közhaszonnal neveltessék és a’ magyar Literatura elő mozdíttassék”.⁶⁴ Szívesen átengedi barátjának, Pászthory Sándornak arcképét közlésre, mert Kazinczy ily módon is fokozni kívánja nemzete fogékonyságát.

Sok ösztönző szó, sok javalló írás biztatja Kazinczyt, hogy fáradozása nem marad sikertelen. Ezért a következő év elején sajtó alá adja Orpheusának első füzetét, amely februárban meg is jelenik⁶⁵ Kassán Landerer Mihálynál, aki Kazinczyval úgy egyezkedik, hogy minden hónapban egy füzetet ad ki; de – mint látni fogjuk – nem tartja meg szavát.

⁶⁰ Kazinczy F. Lev. I. köt. 326. 1.

⁶¹ Uo. 507. 1.

⁶² Uo. 513. 1.

⁶³ Uo. 512. 517. 1.

⁶⁴ Uo. II. köt. 9–10. 1.

⁶⁵ Teljes címe: „Orpheus. Egy hónapos írás, a’ józan gondolkozásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő-segíllésére. Ki-adta Széphalmy Vintze. Első Kötet. 1790 dik Jan. Febr. Mart. April. Kassán, Fűskúti Landerer Mihály költségevel.” K. 8-r.

Kazinczy a bevezetésben röviden okát adja, mi végre indítja meg folyóiratát, amely a Magyar Museum és a Mindenes Gyűjtemény irányának egyesítésére törekszik, vagyis a nyelv és költészet művelésére, valamint az ismeretek terjesztésére. Elsősorban a józan gondolkodás ösvényét egyengeti, távol a közönytől és vallástalanságtól, valamint a felekezeti türelmetlenségtől is, hogy a „Meg-tévelyedtettek az igazabb út felé vezesse, a' bolondságnak elibe tükröt vessen és ezen két igyekezet által a' szív javulására, el-tsenedesedésére 's az igaz, nem-phantasmai boldogságra utat nyisson: a' babonáságtól meg-tisztult Religióra, az eleve-állatásoktól ment philosophiára”.

Második célja a nyelv tökéletesítése. Különösen költői műveket közöl versben és prózában, nem mindig remekeket, néha a selejteket is beiktatja; de az igazságos bíráló megérti az okokat, mi indítja őt az efféle munkák kiadására, s ha irodalmunk valaha virágozni fog, vizsgáló szemekkel tekintik a leggyöngébb kísérleteket is.

Emellett gondja lesz a közélet luktetésére is. Ami nemzetét maga magával megismertetheti, minden helyet talál vállalatában. Voltaképp ez a pont az, amelyben minden más akkori magyar laptól vagy folyóirattól különböző irányt követ. A Magyar Museum szerkesztője, Batsányi is számít a főurak pártfogására, de Kazinczy éppenséggel belevonja őket az irodalmi életbe, hogy érdeklődésük s áldozókészségük példája a nagyobb közönséget is hasonlóra serkentse, s az irodalom iránti fogékonyságot, mint a nemzeti élet nélkülözhetetlen tényezőjét mutassa be, amely nélkül az ébredező magyar hiú reményt táplál jövője felől. Nem idegenkedik a hírnév terjesztésével járó hiúság legyezgetésétől sem, csak célját érhesse. Ezért közli a kancellárnak, Pálffy Károly grófnak Péczelihez a Voltaire Henriasa. magyar fordítása megjelenésekor írt francia nyelvű levelét, amelyet a szerkesztő ültet át magyarba; ezért közli Prónay László bárónak őhöz intézett levelét, amelyben ez a nemzetünk felett őrködő Gondviselésnek mond köszönetet, hogy a magyar nyelv művelése még megmentheti népünket a végenyészettől. S Kazinczy világosan rá is mutat a levelekhez csatolt jegyzetekben a fönt érintett okokra. Hálából és hazafias örvendezéssel közli – úgy mond – e leveleket: „hadd ragadtasson munkára ezeknek el-hevítő olvasások által ismét valamely érdeemes Hazafi, és azok, a' kik tsüggedni kezdenek, végyenek vigasztalást”.

Szándékához képest csakugyan oly közleményeket ad az első füzetben, amelyek a felvilágosodás eszméit hintegetik: Helvetiusnak a pétervári akadémia elnökéhez írt levelét Kallós Dániel, Wieland Diogenesének egy töredékét Vitéz Imre fordításában s Rousseau-nak a törvényszabásról című töredékét a magáéban. Ennek jegyzetében alkalmat vesz, hogy Rousseau-t a szabadkőművesek ellenségeinek otromba vádjaitól megvédelmezze. A Kassáról keltezett két levelében a mindennapi élet jelenségeit az irodalmiakkal egyesítve óhajtja az el nem mélyedő olvasónak hasznos szórakozásul nyújtani, a „literátori tudósításokban” pedig részint rövid nekrológokat (Palásthy Márton, Orczy Lőrincz b. s Ragályi Sámuel), részint élő írókról életrajzi adatokat közöl, különös figyelmet fordítván a készülő irodalmi termékekre, amelyek iránt éppen ez értesítéssel kíván jó előre érdeklődést gerjeszteni. Tehát mintegy a folyóirat tudományos színvonalú közleményeinek komoly alaposságát próbálja a hírlapok újdonságainak könnyedségével egybeolvasztani, hogy a műveit magyarság szélesebb rétegére hathasson.

A közlött költői munkák nem jobbak, de nem is rosszabbak, mint a Museuméi, s nagyrészt ugyanazon írók szólnak meg az Orpheus hasábjain, mint amott: Aranka György, Döme Károly, Földi János, Horváth Ádám. Szentjóni Szabó László, az öreg Ráday; emellett Rájnis és Révai is közreműködnek, akik a Museumban természetesen Baróti Szabóval átalnának egy gyékényen árnulni. Az *Orpheus* többi füzeteiben még Dayka Gábor, Fejér

György, Molnár János, Teleki József gr., Verseghy Ferenc és Virág Benedek szerepelnek, míg a Museumot a közös írókon kívül Simai Kristóf, Gvadányi József gr., Bessenyei Sándor, Weszprémi István, Sándor István és Szuhányi Ferenc támogatják.

Érdekes, hogy Kazinczy az Orpheus IV. füzetében lenyomatja Batsányinak a Museum-ban megjelent Martinestyei csata című epigrammáját is, megmondva a jegyzetben, honnan vette, s okát adva közlésének, hogy a sikerült műveket nem lehet elég sokszor a közönség elé bocsátani. Mind a Magyar Museum, mind az Orpheus szerkesztője sokat dolgozik a maga vállalatába. Batsányi a kor legmagvasabb tanulmányait írja hasábjain, de verseiből is közöl. Kazinczy inkább könnyedebb olvasmányokat nyújt, útirajzokat, irodalmi újdonságokat, a francia felvilágosodásról írt művek fordítását, bölcséleti szemlélődést s eredeti és fordított verseket. A nevezetesebb vármegyei szónokok beszédeinek közlésével s az ezekhez csatolt buzdító szavaival már a nemzeti forrongás árába csap, s az átalakulás útjait egyengeti. S akkor is, midőn a felbuzdulás lángra lobban, s a francia forradalom hullámai a Tiszáig zúgnak, megmarad Kazinczy eddig követett iránya mellett, s jóllehet mindjárt az első füzetben örömmel közli a francia enciklopédisták munkáinak (Rousseau, Voltaire) töredékeit, de a forradalom megrázó eseményeiből elvont tanulságoknak hangot adni tartózkodik. Ellenben Batsányi, ámbár a nagy forradalom előzményeinek ismertetésére úgy szólván semmi különös gondja, az események sodró árja úgy magával ragadja, hogy ő írja az első igazi forradalmi verset a kuruc kor óta.

Képzhetjük, mennyi baja van mindkettejüknek a nálunk még e tekintetben gyakorlatlan sajtóval, a folyvást akadékoskodó kiadóval s a nehézkes és késedelmes szétküldözéssel. Azok sem kapják meg a kellő időben az egyes füzeteket, akik a szerkesztést és kiadást közvetítik, mint például Ráday Gedeon, vagy akik a vállalatot a leglelkesebben támogatják, mint Földi János. Batsányi a kiadás költségeit is nehezen tudja előteremteni, s nem egyszer kénytelen annak a kevés főúrnak anyagi segélyére szorulni, akik szellemi életünk haladását szívükön viselik (Széchényi Ferenc és Forgách Miklós grófok). Megpróbálja az előrefizetés szokatlan módját is, sőt munkatársait is felszólítja az anyagi támogatásra. És ha mindenből kifogy, a saját csekély jövedelmét is vállalatára fordítja. Kazinczy valamivel könnyebben boldogul, fizetése nagy részét irodalmi célokra szenteli, de aztán ő is kimerül. Batsányi a pesti Trattnerrel a negyedik füzetrel megváltik, s Kassán, Ellingernél nyomtatja tovább. Kazinczy a kassai Landererrel kötött szerződést nagy ügyel-bajjal fenntartja ugyan, bár a kiadó mindjárt az első füzeteket késedelmesen nyomtatja. 1790 júniusáig csak a második füzet jelenik meg, holott Kazinczy már áprilban a negyedik füzet kéziratát is sajtó alá adja. 1791 ápriliában kezdi szedetni a nyolcadik füzetet, s még októberben is csak a második ív készül el belőle, az utolsó ívvel pedig a következő év februárjában sincs készen. Ekkor Kazinczy kénytelen a szerződést felbontani. Más úton próbálja vállalatát folytatni, de fáradozása kárba vész.⁶⁶

A szétküldözés késedelmessége miatt is folyvást panaszkodnak olvasói. Ráday 1791 februárjában is csak az I. II. és IV. füzetet kapja meg, holott már a VI. füzet is elhagyja a sajtót. Nem tudja Kazinczy kieszközölni a postai szállítást, s így minden egyes füzetet külön kell árulni.

Pedig az Orpheus még a Magyar Museum mellett is kiváló helyet foglal el a magyar időszaki sajtó történetében. Kazinczy izgató tevékenységének első igazán hathatós eszköze s egész felfogásának hű kifejezője. Amit a felvilágosodás eszméi, a vallási türelem, a közélet

⁶⁶ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 248. l.

s az irodalom iránti fogékonyság ébresztgetése ügyében ő maga ír útirajzaiban, a lélek halhatatlanságáról közlött jegyzeteiben, a fordításról s grammatikai kérdésekről mellesleg odavetett észrevételeiben, mindenek fölött pedig íróink működéséről, igyekezeteiről közölt híradásaiban, mind a magyar művelődés félreismerhetetlen úttörőjéül s ritka lelkes bajnokául tünteti elénk. Az Orpheus irodalmi értéke általánosságban nem éri utói a Magyar Museumét, de tisztán journalistikai szempontból felülhaladja. Elevebb és könnyedebb, inkább számol a derengő közélet kívánalmaival s a művelt embernek szükséges ismeretekkel. Viszont a Magyar Museum mélyebben járó irodalmi kérdéseket tárgyal több tanulmánnyal, szélesebb mederben mozgó fejtegetéssel. A Magyar Museum inkább a későbbi folyóiratok őse, az *Orpheus* inkább a hetilapoké. Amaz nem kapcsolódik bele kivált első füzetével a kor mozgalmába, emez a nemzeti küzdelembe vegyül, s híradásaival a heti krónikát igyekszik pótolni. Szóval mind a kettőnek megvan a maga érdeme, s nincs miért cáfolnunk Horánszky Lajost, aki az Orpheust halva született gyermeknek tartja.⁶⁷ Szerinte alig néhány hónap múlva megszűnik, habár Kazinczy maga is azt hiszi, s mások is azt rebesgetik, hogy a Museumra halálos csapást fog mérni. Ebben már kénytelenek vagyunk ellentmondani Horánszkyknak. Sem Kazinczy nem hiszi, sem az Orpheus munkatársai. Talán csak Horváth Ádám az egyedüli, aki ilyesmit jósol, de ő is csak az Orpheus megindulásakor. Batsányi méltó önérettel írhatja: „Mi törtük meg a jeget, mi emeltünk úgy szólván zászlót hazafitársainknak nemzeti nyelvünk szent ügyének hathatósá védelmére oly szerencsés foganattal, mely nem sokára minden reménységünket felülhaladta.”⁶⁸

A zászlót Kazinczy veszi először kezébe, jóllehet kitűzésénél Batsányi tehetsége érvényesül, de amannak érdemét tagadni igazságtalanság. Ő is hasonló önérettel tekint vissza évek múlva is az Orpheusra, amelynek hibáit jól látja ugyan, de bátor szókimondását mindig büszkén emlegeti, s el meri mondani, hogy „et heic dii sunt”.⁶⁹ Nem hiába örül László öccse is a folyóiratnak különösen azért, hogy az igazságot merészen kimondja a balgatógoknak.⁷⁰ A felvilágosodás, a hazafi lélek sugalma s a finomabb ízlés oly táplálékot meríthetett az Orpheusból, amennyit addig az időszakai sajtó egy magyar termékéből is alig.

⁶⁷ Id. m. 77. l.

⁶⁸ Szinnyei Ferenc id. m. 19. l. Horánszky L. id. m. 77. l.

⁶⁹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 514., III. köt. 50. l.

⁷⁰ Uo. II. köt. 5. l.

IV.

Kazinczy mint kritikus általánosságban. – Bessenyei mint kritikus. – Ráday Gedeon kritikai észrevételei. – Ráday nagy tekintélye. – Rát Mátyás mint a magyar irodalmi kritika első képviselője. – Rájnis József. – Baróti Szabó és Rájnis vitája. – Batsányi Baróti Szabó pártfogója. – Rájnis és Batsányi. – Kazinczy kritikai észrevételei leveleiben. – A verselés szabályairól. – Kritikai megjegyzéseinek lényege. – Mire inti Csokonait? – Kis Jánosnak Matthissont ajánlja. – A kritika mint Kazinczy izgató törekvéseinek egyik fő eszköze. – Három író táplálja különösen Kazinczy törekvéseit: Horváth Ádám, Földi János, Batsányi János. – Ez utóbbi a magyar tanulmány első írója. – Kazinczy a kritika fontosságáról. – Kazinczy első kritikai cikkei. – Bírálatait nem szívesen olvassák. – A kritika a nemzeti felbuzdulás szolgálatában.

Az igazság bátor kimondása Kazinczy írói jellemének egyik fő vonása. Már most is agódva keresi ennek a módját, bár nem annyira, hogy a lényeg szenvedjen a kicsiszolt külső által, mint későbbi éveiben, midőn az igazság kimondásának módját inkább az illető vitatkozó személyéhez méri, semmint általános érvényét tekinti. Éppen abban különbözik az Orpheus a korabeli folyóiratoktól, hogy Kazinczy lépten-nyomon ítéletet mond ízlése és meggyőződése alapján; hogy a saját felfogását nyíltan meri hirdetni az irodalmi és a közéletben, s megvan benne a bátorságnak az a foka, mely nélkül új ösvényt egyetlen téren sem nyithatni. A kritikai bátorság izgató tevékenységének fő tényezője.

Mint a németeknél, nálunk is a folyóiratokkal együtt jelentkezik az irodalmi bírálat, sőt egyenesen a német folyóiratokban olvasható bírálat kelti életre a magyart is. A Bremische Beytrage, Literaturbriefe, Deutsches Museum, kivált pedig Wieland említett folyóiratai, amelyekben Wieland korának társadalmi és politikai kérdéseit azzal a szabadelvű felfogással fejtegeti, amely műveltségének s emberszeretetének egyaránt fényes bizonyossága, szembe-tűnő hatást tesznek Kazinczyra és Batsányira. Amaz nemcsak az irodalmi, hanem a társadalmi téren kifejtett izgatásaiban is Wielandra támaszkodik.

Először a magyar szellem első ébresztői, Bessenyei György és társai sürgetik a bírálatot. Abban a társaságban, amelyet Bessenyei György és Horányi Elek 1779-ben akarnak alapítani,⁷¹ a tudományos működésnek egyik fő eszköze éppen az lett volna, hogy a tagok a beküldött könyveket megbírálták volna. Bessenyei nemcsak hirdeti a bírálat fontosságát, hanem egyszersmind gyakorolja is jogait a Magyar Nézőben és a Holmiban;⁷² nemcsak magasztal vagy becsmérel, hanem okok alapján igyekszik kimutatni a botlásokat. A gúny fegyverét is szívesen forgatja, például A philosophusban Kónyi Jánost állítja pellengérré, amiért Ráday Gedeon s később még Batsányi János is pártjára kel.

Ráday Gedeon máskülönben is hozzájárul a magyar irodalmi bírálat fejlesztéséhez. Ismeretes, hogy a köréje gyűlt ifjaknak szívesen magyarázgatja a régi magyar és külföldi írók műveit, kivált a dráma és színelőadás szabályait, azonban papírra vetni észrevételeit folyvást tartózkodik. A hozzá küldött művekről őszintén elmondja véleményét, nem hallgatja el hibáikat sem, de csak magánleveleiben. Azonban a nemzeti tudatlanság vádja, vagy régi nagy költőink feledékenységbe süllyedése kiragadja tartózkodásából. Ilyenkor nyíltan és határozottan kimondja meggyőződését, amely hazafiságának s művelt ízlésének egyaránt becsületére válik. Midőn a Magyar Museum első bevezetésében a német folyóiratokra való

⁷¹ L. a következő fejezetet.

⁷² L. a *Magyar Néző* 55–62. és a *Holmi* 242–260. 1.

hivatkozást olvassa, nem tudja elnyomni ellenkezését, mintha e folyóiratokat csak most ismerte volna meg nemzetünk. Zrínyi költői lángelméjének pedig ő az első hirdetője;⁷³ tőle tanulja Kazinczy e külső fogatkozásai mellett is nagybecsű művet méltányolni.

Ráday Gedeon észrevételeit nemcsak Kazinczy, hanem a többi ifjú írók is nagyra becsülik, ami arra ösztönzi őt, hogy kivált Kazinczy sürgetéseire a régi magyar írókról rövid jellemrajzokat készítsen. Kazinczy természetesen kapva kap az ígéreten s Orpheusában szeretné ez új kísérleteket kiadni. „A’ régi Magyar írók eránt való ígéretét a’ Méltóságos Grófnak örvendő fogadtam-el – írja hozzá Kazinczy⁷⁴ 1791. március 13-án –, régen ezt óhajtottam. Kérem alázatosan: méltóztassék annak kidolgozását ne halasztani; – senkitől sem várhat erre tökéletesebb tanítást a’ Haza, mint attól a’ Fiától, a’ ki azon felül hogy minden nemeiben a’ Tudományoknak, nevezetesen a’ Poesisnek, leg-jártasabb, a’ Magyar íróknak alig esmért Munkáit bírja is.” E terv azonban, mint Rádaynak annyi más szép terve, sohasem valósul.

Ráday Gedeon nagy tekintélyét általában elismerik, s véleményét az irodalmi kérdésekben sokáig tiszteletben tartják. Sokszor hozzá föllebbezik az írók eldöntetlen ítéleteiket. Például Édes Gergely is hozzá fordul Kazinczy bírálata ellen, amelyben a leoninus verset „a legostobább századokból” valónak mondja. Ráday úgy akarja őt kiengesztelni, hogy verseit elküldi az Orpheusnak, de Kazinczy nem közli. Erre Ráday maga is megmagyarázza, hogy Kazinczy helyesen ítélte, mert a leoninus „minden jó ízlésű tudós emberek előtt contemptusban van”.

Ugyanakkor, midőn Ráday az ifjú írók körében esztétikai felfogását fejtegeti, az időszaki sajtó hasábjain megjelenik a magyar irodalmi bírálat első alakjában. Bessenyei György ugyan megelőzi őt, s vele egy időben Szerdahelyi György, az első magyar esztéta, akárhány talpraesett megjegyzést tesz magyar és külföldi költői művekről, bár latin nyelven: mindemellett Rát Mátyás könyvismertetései, amelyek néha a Magyar Hírmondó egész számát elfoglalják, tarthatók az irodalmi kritika első igazi képviselőinek. A Baróti Szabó verseiről mondott bírálata, jóllehet egészben véve nem ismerjük, az első életrevaló kísérlet. Mint Rájnis és Horváth Ádám adataiból következtethetjük, Rát Mátyás elismeri a székely poéta érdemeit, de hibáit is felsorolja.⁷⁵ Rájnis már ezért is fel van indulva mind a bíráló, mind a megbírált költő ellen, emezt az időmérték s kivált a szórendi nehézségek miatt is erősen támadva, mire Baróti Szabó Ki nyertes a hangmérséklésben című munkájával felel, igyekezvén kimutatni gyakorlati példáinak helyességét. Közben Batsányi a fordításról értekezvén Gatterer után a Magyar Műsában, művelt ízléssel s alaposan állapítja meg a műfordítás sajátosságait, az alakhoz és tartalomhoz hű fordítást sürgetve. Batsányi nagy szállka Rájnis szemében, mivel egy társaságba állott Baróti Szabóval. Alig várja tehát Rájnis, hogy egész epéjét kiöntse mind a kettő ellen. Vergilius ecclógáinak fordításához függeszti Sisakos, paizsos, kardos mentőírását, amelyben a durva személyeskedéstől sem óvakodva azt bizonyítgatja, hogy Baróti Szabó nemcsak nem jó költő, de nem is jó magyar hazafi. Ugyancsak e művéhez csatolja Batsányinak a fordításról írt tanulmánya elleni észrevételeit. Mind a két toldalék érezteti Rájnis sértett hiúságát, az újabb irodalmakban való teljes járatlanságát, az esztéta közt még mindig Scaligert tartván a legfőbb tekintélynek. Egyszermind azonban nagy vitázó kedvét s tehetségét is mutatja. Ez az első irodalmi harc nálunk,

⁷³ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 158. 1.

⁷⁴ *Uo.* II. köt. 178. 1.

⁷⁵ *Uo.* I. köt. 315.

amely szélesebb körben is némi figyelmet kelt, bár természetszerűleg nagyon különbözőképp ítélik meg. Batsányi okosan és művelt modorban felel támadójának. Érvei tanult elmére vallanak. Hangja éles ugyan, de nem goromba, „Hatalmasan megadta Rájnisnak”, mint Kazinczy írja.

E szenvedélyes tollharc, amelyhez hasonló a vallási viták lezajlása óta nem tüzelte az ellenfeleket, minden magyar íróat megszólaltat, s ítéletmondásra bír. Általában Baróti Szabónak, illetőleg Batsányinak adnak igazat, ellenben Rájnis kíméletlen személyeskedéseit, esetlen szörszálhasogatásait s durva gúnyjait mindenki elítéli. Még Révai Miklós, aki pedig legközelebbi jó barátja, sem örül Rájnis támadásának. Nemtelen viadalnak mondja ez elke-seredett harcot, amelybe többé nem akar avatkozni. De legjobban elítéli Földi János. Mind Rájnist, mind Baróti Szabót megleckézteti, hogy „idegen Nyelvek’ szabályait tsapják a’ mi Nyelvünk’ nyakába”, nem vizsgálván tulajdon természetét. Szándékozik is grammatikájában, amelyet már elkezdett, megbélyegezni tévedéseiket.⁷⁶

Baróti Szabó többé nem válaszol Rájnisnak. Batsányi tesz néhány észrevételt támadása-ira, s ez alkalmat ad ellenfelének, hogy Batsányit is célba vegye, nevetségessé akarván tenni egész működését, Meg is írja csúfondáros pasquillját, amely az esztetikai fogalmak közti száználmas vergődésnél egyébnek alig mondható. Címe elárulja, mit várhatni tőle: Apulėjus tüköre, mellyben a’ Kassai Proteusnak képét és annak sokféle tsúfos tűnéseit láthatni.⁷⁷ A pasquill 30 jelenésre volt tervezve, de csak 25 készült el belőle. A Sámbar és Matkó vitatko-zásának modora elevenül meg benne. Batsányit „cancellista ötsém”-nek szólítja, mondatait agyafúrtnak elcsavarja, s kiforgatja igazi értelmükből. Milont s Ossiant sem kíméli, mivel-hogy nem követték Vergiliust. Úgy látszik, a korabeli német és francia kritikusokat egyál-talán nem ismeri, s bizonyos tekintetben kortársaitól is elmaradt.

Ugyane tájban Aranka Györgynek Pap József elleni méltatlan támadásai s Gombási Ist-vánnak azokra írt feleletei botránkoztatják a művelt közönség ízlését.⁷⁸ Talán egyetlen toll-harc sem volt ekkoriban, amely mindkét részről oly szenvedélyes felindulást gerjesztett volna, mint a Rájnisé és Arankáé. S éppen a vitatkozás nyers hangja gyűlölteti meg a bírál-atot a közönséggel s az írók nagyobb részével is. Senki sem helyesli Szacsvey Sándornak a Mindenés Gyűjtemény elleni gúnyos kikelését⁷⁹ sem, s maga Kazinczy is Péczelinek fogja pártját. Láttuk, hogy Horváth Ádám, aki – mint mondja – ifjú korában szintén foglalko-zik bírálattal, minden rábeszélő tehetségét felhasználja, hogy Kazinczyt az Orpheusban visszatartsa a bírálattól, ami természetesen nem sikerül neki.

Az ifjú Kazinczy, amint 1776-tól kezdve kísérleteit a jeles bírálat alá bocsátja, már csak azért is egyengeti az irodalmi bírálat útját, hogy a maga törekvéseit támogassa, s bizonyos irodalmi közvélemény kialakulására hasson. Az ő próbáit Bessenyeitől kezdve úgyszólván mindenki érdemén felül dicséri, de egy-egy gáncs is elhangzik Ráday és Aranka ajkáról. Mintegy megszokja tehát önmagára nézve a bírálatot, amelyet aztán szóval és írás-ban ő is gyakorol, s úgy szólva kényszeríti barátait példája követésére. Mert csak így alakul-hat ki valamiféle irodalmi közvélemény, amely nélkül haladásról álmodni sem lehet. Példá-

⁷⁶ Uo. II. köt. 208–213. 1. Grammatikájából a verstani rész hiányzik, ahol ígéretét kétségkívül beváltotta volna; a megjelent részben is nem egy célzást tesz e tollharcra; 1. id. kiadás 12., 65., 82. stb. 1.

⁷⁷ M. Tud. Akad. könyvtára: Régi és új magyar írók művei, 4-r. 19. sz. A XV. és XVII. jelenése a *Tud. Gyűjtemény* 1820. évf. VIII. f. 3–51. 1.

⁷⁸ L. mindezt részletesen a *Beöthy-emlékkönyvben* megjelent tanulmányomban, 215–232. 1.

⁷⁹ *Magyar Músa* 1789. évf. 6. (febr. 25.) sz.

ul a Dugonics Etelkájáról mondott ítéletét Ráday Gedeon, Horváth Ádám s némileg Aranka György is helyeslik. Röpke ítéletei nemcsak a bennök nyilvánuló ízlésnél fogva, hanem azért is tanulságosak, mivel a legtöbbször új eszmét gerjesztenek.

Irodalomtörténet-íróink bizonyos kicsinyléssel emlegetik, hogy Kazinczy bírálatai jórészt csak a stílre, nyelvre és kifejezésekre vonatkoznak. Ez igaz. De ki tagadhatja: mily nagy szüksége volt fejlődő irodalmunknak éppen erre a fárasztó és gondos tisztogatásra? Nem a költői nyelv fejlődése útját egyengette-e a kifejezések hathatóságának, erejének s jellemzetességének szorgos keresésével s a grammatikusoktól kevésbé tanított oly finom különbségek feltüntetésével, amelyek még ma sem avultak el?⁸⁰ Nem az ily aprólékos megjegyzések kezdték-e szoktatni íróinkat arra, aminek akkor oly nagy híjával voltak: műgondra, csínra s a nyelvvel bánás készségére?

De nemcsak a nyelv, a verselés szabályai is folyvást foglalkoztatják bíráló tollát. Szívvel-lélekkel Rádayhoz csatlakozik, s a nyugat-európai verselésnek egyik úttörője. A magyar versidomot nem tartja művészinak, csak cadentiás prózának, sermo merusnak. A versekről mondott bírálataiban a legfőbb éppen a külalak vizsgálata. Örömmel látja, hogy ifjú társai a Ráday-féle versidomot használják, mint különösen Dayka Gábor és Szentjóni Szabó László. A magyar versidomot ő inkább csak ellentétül és gúnyból írja; művészi ritmus szerinte csak a nyugat-európai és klasszikái versidomban hangzik. Sokan osztoznak e téves felfogásban, sőt még a négysorú versszakok ellen is kifogást emelnek. A Mindenes Gyűjteményben⁸¹ Az észről vagy elmésségről című gúnyos értekezés írója gyermekjátéknak tekinti a négysorú versszakokat, amelyekkel „igen nehéz, sőt talán lehetetlen a’ Helikonra menni és ott valaha a’ régi és újabb Poéták között helyet érdemelni”. Horváth Ádám, a magyar versidomnak akkor legalaposabb ismerője, egészen felháborodik e cikk olvasásakor, s elhatározza, hogy megtanítja a garázda kritikust. Már előbb a Magyar Műsában⁸² nem egy fontos tulajdonságát észreveszi a magyar versidomnak, s leveleiben is egész tanulmányokat ír e kérdéstről. Földi János és Verseghy Ferenc is osztoznak vele a ritmus sajátosságainak vizsgálatában, úgyhogy fejlődő irodalmunknak egyik legtöbbször vitatott kérdése a versidomok természete.

Kazinczy a leveleibe szőtt bírálataiban minden verselésbeli apróságot figyelembe vesz, míg a tartalomról csak pár szóval tesz említést. Fő gondja: vajon a nyugati vagy klasszikus költők hatása érzik-e az illető versírón, s az ő ízlése, a német-görög eszményiség szelleme nyilatkozik-e benne. Itt-ott kiterjeszkedik a költői gondolatok kapcsolatára, a képek és alakzatok szerencsés vagy hibás használatára, a lírai hév meghatározására, sőt a szerkezet fontosságára is. Műérzéke ez iránt is fejlett. Az Ozmondok fordításához írt előszavában a cselekvény szövéseéről, a szerkezet örökérvényű szabályainak művészi felhasználásáról is megemlékezik, s figyelmezteti az olvasót, hogy a színdarab értéke nem „a’ szokatlan scénáktól és dagályos szóllásoktól” függ, hanem az előadott esemény mesteri kézzel való szövésetől, mi által „a’ néző’ lelke a’ ki-fejlődésig kedves függésben tartatik”.

⁸⁰ P. o. Aranka Györgynek a *Júlia levelei* című fordításában tömérdek nyelvbortlást vesz észre, s oly megjegyzésekkel kíséri, amelyeket nagyon érdemes figyelemmel olvasni; mint: a *nálam* és *nálamnál* közti különbség, amaz *apud me*, emez *prae me*; hogy az *egy* nem mindig használható, ahol a német használja; hogy a székely nyelvjárásnak nem minden sajátága ültethető az irodalmi nyelvbe. *Kazinczy F. Lev.* 1. köt. 457–463. 1.

⁸¹ 1789. évf. okt. 3., 4., 5. sz.

⁸² 1787. évf. 47. (jún. 13.) sz. egészen az 52. számig.

Azonban vizsgálatainak uralkodó szempontja: melyik külföldi költő nyomán indult, s mily hatás alatt írt az illető; meglátszik-e művein a hosszas tanulmány; szereti-e munkáit javíttatni, s elég szigorú bírása-e önmagának. Bizonyos, hogy itt is sokkal inkább a külsőségek kötik le figyelmét, semmint a költői tartalom vejeje, a külalakkal való összhangja, a képzelet alkotó működése. De azért kritikai megjegyzései mégis nagyon tanulságosak, mert ízlésére s az akkori kor művészi áramlatára mindig jellemzők. „Az Úr versei – írja Csokonainak – igen kedvesen folynak, s az ideák nemesek és nem földszint csúszók. Ez pedig maga is poezist teszen, ha a szavak prózában íródnak is.” Ezért ő szeretné a világ elé vezetni Csokonait,⁸³ kinek az érzelgős német költők tanulmányozását ajánlja.

Kis Jánosnak is a Matthisson utánzó verseiben leli legtöbb gyönyörűségét. Ezért bálvány Dayka Gábor is. „Nem ismerek – írja Daykáról Kis Jánosnak 1794. márc. 4-én – semmi szebbet, mint némellyik dala, ’s gyönyörködve látom, mint hányja tűzre ’s rakásokban mindazt, a’ miben magának nem tetszhetik. Némelly dolgozása 8-9 ízben van leírva táskájában, elhintve mindenike új meg új igazításaival.”⁸⁴ Nemcsak Horatiusra támaszkodva sürgeti a folytonos javíttatást, hanem Pászthory Sándor tanítását is szem előtt tartva. „Munkádat – ezt magyarázta neki Pászthory – csak akkor tartsd jónak, midőn azt még jobbra semmi erőlködések sem tehetik”. Így érthető, hogy Poocs Andrást, Mátyási Józsefet, Édes Gergelyt, Gyöngyössy Jánost már akkor keményen megbírálja, s műveiket az ízlés vastag tévedéseinek tartja. Sajnálja, hogy Poocsnak bírálatra hozzá küldött verseit tűzbe nem dobta, most legalább „egy érdemmel” dicsekedhetnék a haza előtt. Hasonlóképp ítél Mátyásinak Semminél több valamijéről, ez „idétlen szülemény”-ről, amelyről nem tudja, kacagjon-e rajta vagy széttépje. „Oh Istenek – kiált fel bírálata végén –, üzzétek-el az elmék’ döghalálát.”⁸⁵

Izgató lelke hamar megérzi a kritika eszmegerjesztő hatását, s ezért öntudatosan vág előtte ösvényt. Mint a Magyar Museum egyik szerkesztője s mint ízlésével korán tekintélyre jutott író, a kezdőknek úgy szólva hivatalos bírálója, akik bizakodva kérik ki véleményét. Ezért szánja – mint láttuk – a folyóirat egyik legfontosabb rovatát a bíráltnak. S részben azért válik ki a szerkesztőségéből, mert a kritikai tollat szabadabban és bátrabban óhajta forgatni. „Elszántam magamat – írja Édes Gergelynek⁸⁶ –, hogy recenziókat készítek, mert látom, hogy literatúránk nem annyira a resten írás, mint az igenis szapora írás által veszít. Káromkodva olvastam most gr. Gvadányinak az ország gyűléséről írt satíráját, mely teli van setét gondolkozással, intolerantiát prédikálván, rossz hazafisággal, alacsonylelkűséggel és erkölcstelen szemtelenséggel. De ez nem maga lesz általam megkorbácsolva. A bolondoknak száma igen sok, és az ő útok igen-igen tágos”.

Kazinczy mint kritikus pályájának elején a gondolatszabadságot hirdeti, a felvilágosítás eszméiért küzd, a finomabb ízlés terjesztésére igyekszik, s ily módon akar az eszmék súrlódására s a véleményeknek egymással vívandó harcára hatni.

Három író táplálja különösebben Kazinczy törekvéseit: Horváth Ádám, Földi János és kivált Batsányi János. A két első csak leveleiben fejtegeti elveit, amaz inkább csak idegen írókról mond ítéletet, Gessnerről meg Gellertről, és pedig költői érzékkel s néhol meglepő elemzőtehetséggel; a magyar írókról nem tartja ildomosnak még most nyilatkozni. Földi

⁸³ Kazinczy F. Lev. II. köt. 285. 1.

⁸⁴ Uo. 343.1.

⁸⁵ Uo. 362. 1.

⁸⁶ Uo. 223. 1.

meg épp a magyar írókat veszi bírálat alá: Ráday Gedeont, Arankát, Horváth Ádámot, Verseghyt. Magáról Kazinczyról is tartózkodás nélkül szól, s jóformán ő az egyetlen magyar író ezidétt, aki szembe száll vele, s fordításait éppenséggel elhibázottaknak tartja. Nyíltan megmondja neki, hogy Rádaytól félrevezetve sokhoz hozzáfogott, amihez nem ért; hogy Rájnis után indulva, a szótagok mértékét hibásan állapítja meg, s a h hang természetét nem érti; hogy nagyon szerencsétlen folytonos javítgatásaiban; minél tovább simítgatja írásait, annál inkább elrontja. Versein sem talál semmi dicsérni valót.⁸⁷ Ellenben Horváth Ádám csak magasztalni tudja Kazinczy műveit. Elismeri, hogy Holmiját Kazinczy helyesen bírálta meg, mert csakugyan rajta van még iskolai esztendeinek pora. Egyáltalán nagyon sokat tanult Kazinczy bírállataiból, s az ő ítélete alapján merte a Sári rózsám, hová mégy kezdetű dalát írni.

Rát Mátyáson és Rájnis Józsefen kívül, akik az irodalmi bírálat első csírait fejlesztik, Batsányi és Kazinczy működésével erősödik meg az életrevaló ültetvény, s már a XVIII. század utolsó évtizedében olyan gyökereket ver, amelyek a további fejlődést kétségtelenül biztosítják. Mind a kettő a Magyar Museumban teszi közzé első bírállatait, számítván az ellenhatásra, mely nyomokban jár. S nem csalódnak. Batsányinak a Bessenyeiről, Ossianról és Ányos Pálról írt értekezése⁸⁸ az úgynevezett irodalmi tanulmány tiszteletreméltó őse irodalmunkban. Ő e műfaj első írója nálunk. Felfogásának alapossága, művelt ízlése s a szerkezet iránti műérzéke szembeötlő. A kor szellemének átértése, hősének a környezetbe állítása s az ellentét világos feltüntetése mutatják, hogy Batsányi behatóan tanulmányozta a külföldi kritikát. Voltaképp ő és Kazinczy hirdetik először nálunk a kritika szabadságát és szükségét, noha ő kissé tartózkodóbb. Viszont azonban ítéletei s felfogásának helyes történeti szempontjai máig is figyelemreméltók. Világosan megmondja, hogy Bessenyei gyúlasztotta fel először a hazaszeretet tüzét, amelynek lángja fölverte nemzetünket álmokorságából. Van vizsgálódásának bizonyos módszere, amely az irodalomtörténeti adatok ügyes csoportosításán épül.

Batsányi csak nagy vonásokban állítja olvasói elé a tárgyalt író sajátosságait, részletekbe nem igen bocsátkozik, finomabb elemzései nincsenek. A főgondolat keretébe más mellék-kérdést is szeret belefoglalni, amely előtte nem sokkal csekélyebb fontosságú, mint a vizsgálat alá vett személy. A Bessenyeiről írt értekezésében hosszú kitérést tesz a gondolat szabadságra, az Ányos Pálról írtban pedig a nemzeti közönytől elmélkedik. Nem is annyira bírállatot mond, mint inkább ismertet. Élő íróról, Bessenyein és Báróczyn kívül, csak leveleiben mondja el véleményét. Személyeskedéssé ekkor még nem alacsonyodik bírállata. A Magyar Museum bevezetésében mondja, hogy a folyóiratban közlendő dolgozatnak „semmi személyt vagy vallást érdeklő versengésbe” nem szabad ereszkednie. A Báróczyról és Rádayról írt rövid dolgozatai csekély becsűek, de mindegyikben van néhány magvas gondolat, amely mélyebbre ható elmélkedésről tanúskodik. Különösen szépen s a korra jellemzőleg méltányolja Rádayt, midőn főérdemének tudja, hogy ő volt „hazánk főbb rendű fiai közül legelső, aki az írók közé állott oly időben, mikor sok nagyszületésű magyar magyar lenni s magyarul beszélni általlott”. Batsányi inkább a tanulmány felé hajlik, Kazinczy inkább a későbbi értelemben vett könyvbírállat felé. Batsányi inkább irodalomtörténeti szempontból indul ki, Kazinczy a tárgyalás alatti mű értékét állapítja meg.

⁸⁷ Uo. 211., 218., 305–308. I.

⁸⁸ *Magyar Museum* I. köt. 2. f. 106–133. 1.; Ossianról uo. I. köt. 1. f. 38–50. 1.; Ányosról uo. 62–72. 1.

Kazinczynál senki sem hirdeti buzgóbban a kritika fontosságát s a műveltség fejlődésére várható hatását. Mint a mai szerkesztők, ő is már azzal a céllal küldözi az új műveket író társainak, hogy azokról bírálatot mondjanak. Így küldi Földi Jánosnak Szenthe Pál grammatikáját s Verseghy munkáit.⁸⁹ Maga is él a kritika jogával nemcsak leveleiben, hanem a közönség számára írt dolgozataiban is. A Magyar Museum hasábjain megjelent bírálatairól már megemlékeztünk.⁹⁰ „Egész szabadsággal” mond véleményt Gelei fordításáról, s ez mutatja, hogy javallása éppen úgy ment a hízelgéstől, mint gáncsa a személyes idegenkedéstől, büszkeségtől. Így kívánja ezt a bírálat természete más nemzetek példája szerint is, mert „soha sem érzi mélyebben az Olvasó az elő-adni kívánt Tárgynak igazságát, mint midőn azt, a’ mi hibás és rút, nevetséges színekkel látja be-festeni”. A Barczafalvi Szabó Siegwartfordításáról írt bírálatában megígéri, hogy az író magánszemélyét illetni mindég óvakodik. A névtelen bírálatot különben sem helyesli. Ha az ellenkező nézet igazságáról meggyőződik, kész visszavonni a magáét, s amazt, ha szinte éles hangú is, közleni. Teljes mértékben magára veszi a felelősséget; maradjanak író társai „vádolhatatlanok”. Mind a két bírálatban már a későbbi Kazinczy szólal meg. „Felhevült bosszankodással” olvassa Barczafalvi Szabó fordítását, de nem tagadhatja, hogy a természet neki sok könnyűséget és leleményes elmét adott, s ezért azt kívánja, hogy e tulajdonságait úgy használja, hogy nekünk is legyen „az egész Hazát philosophiai katzagásra ragadó travestált Aeneisünk”.

Irodalmunk fordításokkal indulván újabb fejlődésnek, majd minden jelesb írónk itt összpontosítja erejét, tehát a kritika is itt próbálgatja szárnyait. Kazinczy majd minden akkoriban megjelent fordításról elmondja véleményét leveleiben, önálló cikkeiben vagy szerkesztői jegyzeteiben. Például Young Éjtszakái verses fordítását közölvén Péczelitől a Magyar Museum,⁹¹ Kazinczy meg nem állhatja, hogy a fordítót ne figyelmeztesse némely hibáira. Udvarias hangon bár, de határozottan. Egyik mondatára ezt jegyzi meg Kazinczy: „A közönséges kedvelést nyert munkás Hazafi” az eredetinek értelmét tökéletesen elvesztette, nem vévén fontolóra Batsányinak a fordításról adott helyes tanítását. Sajnálja, hogy az eredetinek tömörsége a fordításban egészen hiányzik. „Igaz – mondja Kazinczy –, hogy így többen fogják az Író-t érteni; de a’ ki a’ hazai Nyelvnek elő-vitelén törekszik, nem annyira azt kell óhajtania, hogy még a’ tanulatlanoktól is megértessék, mint azt, hogy azoknak, a’ kiknek számok igen is kevés, javallását megnyerhesse.”

Íme, a magyar stíl reformátora már bontogatja szárnyait, s éles szeme hamar észreveszi az eredeti nyelvben a stíl azon különféle sajátosságait, amelyeknek átültetését méltán oly fontosnak tartja.

Bírálatait még író társai sem szívesen olvassák, mert attól félnek, hogy a gáncsolódások a legbuzgóbb igyekezetet is megakasztják. De Kazinczy határozott céllal, a jövőbe vetett erős hittel halad megkezdett útján. Izgatásainak egyik főszközvévé avatja a bírálatot, s ilyennek tekinti egész életében. Ha Péczeli, Aranka s más megbírált író társa nehezelt is rá ideig-óráig, Kazinczynak a vélemények súrlódására célzó törekvéseit előbb-utóbb megértik és méltányolják; s lassankint sikerül neki a magyar gondolkodás kereteiben meghonosítani az irodalmi bírálatot.

⁸⁹ Szenthe Pál mohácsi prédikátor munkája: *Magyar Oskola ... I. Magyar Grammatika*. II. *Magyar Oratoria*. III. *Magyar Poesis*. Ezeket követi a’ meg-holt és élő Nyelvek’ Lajstroma a’ tudományoknak a’ négy fő-tehetségek szerént való Tükörével. Pest, 1792. – Verseghy: *Proludium in institutiones linguae Hungaricae, ad systema Adelungianum...* Pestini, 1793.

⁹⁰ L. az előbbi fejezet 151–152. 1.

⁹¹ I. köt. 2. f. 100–101. 1.

Mint a fejlődésnek induló irodalomban általán: nálunk is csak külsőségekben, nyelvben, kifejezésben s verselésben nyilatkozik először a bírálat Rát Mátyásnál, Rájnisnál, sokszor Kazinczynál is; valamivel mélyebbre hat Földi Jánosnál, Horváth Ádámnál, Bacsányinál, s igazi alakját megtalálja Kazinczy említett könyvbírálataiban. Ezek a külsőségek mellett a tartalom lényegére is ügyet vetnek, sőt Batsányi mélyebb szempontból indul ki vizsgálódásaiban. Az a szűk körű felfogás, amely minden művészi érzék híjával van Rájnis csúfolódásaiban, Batsányinál és Kazinczynál a művelt ízlés alapján egészen megváltozik; nemcsak kibővül, hanem egyszersmind eszmei tartalomra emelkedik. A rideg, szőrszálhasogató, sivár hangot, a pasquillus nyers hangját a komoly tanító hang váltja fel. Batsányi – mint mondtuk – ítéletei alapjául helyes történelmi szempontot választ, Kazinczy pedig már ekkor a műgondot sürgeti.

Még nem igen kereshetjük e próbálkozásokban az író és kora, valamint az európai eszmemozgalmak közti kapcsolat elemzését, de már van bennök valami a külföldi irodalmak tanulmányából, mindennek fölött pedig abból a törekvésből, hogy a véleményszabadságot, mint haladásunknak leghathatósabb eszközét, védelmezze, s a kritika jogait hirdetvén, kezdje ránevelni a magyar közönséget. Másfelől az irodalmi bírálat is a nyelv és általános művelődés fejlesztésének szolgálatába szegődvén, ha észrevétetlenül is, de kétségkívül sieteti a nemzeti felbuzdulást.

VIII. A nemzeti felbuzdulás

I.

József császár kormányrendszerének vége közeleg. – Az európai demokrácia eszméinek haladása. – Az időségi sajtó szembetűnő hatása. – Íróink a nemzetébresztés nagy munkájában. – Révai Miklós fáradozásai. – Kazinczy okul elődei példáján. – Dugonics Etelkájának páratlan hatása. – Gvadányi Falusi Nótáriusa. – Görög Demeter és Kerekes Sámuel; Nunkovics György. – Az első tudományos pályadíjak. – Péczeli József s az első magyar drámai jutalom kitűzése. – Kazinczy élére tör a küzdelemnek; irodalmi törekvései nagyobb lendületet vesznek. – Munkakedvének fokozása. – Az irodalom hatása a nemzeti életre.

József császár kormányrendszerét folyvást aggodalommal szemléli az ország, különösen 1784-től fogva. Nem annyira a törvénytelen adók behajtása keseríti el nemzetünket, noha ez ellen is nehéz sóhajok hallhatók, hogy „ugyan mi lesz mindnyájunkból, ha ő felsége még a falatunkat is kikapja szájunkból”,¹ mint inkább az alkotmány alapjait megrázó rendeletek szigorú végrehajtása, aminek gátat vetni meg sem kísértheti az ország. Még a császár leghűbb alattvalói is kénytelenek bevallani, hogy „elértük azt az időt, a melyről bizvást mondhatjuk: nem szeretjük ezeket”.² S a császár cinikus gúnyja, amellyel a nemzet aggodalmait fogadja, mintegy lehetetlenné teszi, hogy jó szándékát is észrevegyék. Egyik vármegyénk alispánjának elbizakodva jegyzi meg, hogy az utóbbi közgyűlésen ugyancsak sok nem lehet hangzott, s meglássa, hogy mégis csak végre lehet hajtani a népösszeírást célzó rendeletét.³

S hogy a nemzeti ellenállás még szóval se nyilatkozhassék, nem engedi, hogy a vármegye rendjei összegyűljenek mindaddig, míg a török háborúk ezt elodázhatalanná nem teszik 1787-ben. Ekkor a vármegyék leplezetlenül feltárják elfojtott keserűségüket, rámutatván a veszedelem kútforrására, a császár és nemzet közti bizalmatlanságra, amely egyre mélyebb gyökeret ver.⁴

Innentől fogva a törvénytelen kormányrendszer roskadozni kezd. Nemcsak az elkeseredés növekszik, hanem egyszersmind az ellenállás gondolata is erősödik, kivált, hogy a török háború egyre nagyobb áldozatokat követel, s a siker sokáig kétséges. A bizonytalanság komor érzése megüli a lelkeket. S a császár még sem akar semmi oly jelenséget észrevenni, amely legalább gondolkodóba ejtené, noha Kaunitz herceg és Zichy Károly gr. nem késnek

¹ Kazinczy F. Lev. I. köt. 57. 1.

² Uo. 67. 1.

³ Uo. 63. 1.

⁴ L. Pongrácz Boldizsár Pest vármegyei táblabíró beszédét, amelyet Ballagi G. igen tanulságosan fejteget id. m. 256. 1.

figyelmeztetni a várható következményekre. A kormányférfiak mindinkább vesztik lábuk alól a talajt, s tapasztalniuk kell, hogy az elfojtott nemzeti fájdalom hovatovább tettekben is nyilvánulást keres. „A tűz az ellenség ellen igen kevés”, mint Kazinczy László írja,⁵ s a magyar hadi vitézség, amely Mária Terézia alatt bámulatba ejti Európát, most hideg közönybe látszik fulladni.

De nemcsak a történelmi jogok elvesztésének keserű tudata, hanem az Európa-szerte megindult szellemi haladás iránti fokozódó vágy is új erőt önt a magyar nemzetbe. Ezt a vágyat semmi sem táplálja oly eredményesen, mint íróink lelkes munkája, mely a bibliabeli mustármag példájára lassankint terebélyes fává növekszik. A világpolgári eszmék utat engednek a nemzeti eszméknek, s az alkotmányos érzés tompultsága szűnni kezd. A romokon új élet jelei tünedeznek elő. Történelmünk régebbi századaiban tisztán nemzeti szempontból sohasem jut addig oly fontos szerep irodalmunknak, mint ekkor: a nemzet megmentésének rendkívüli feladatát kell megoldania. Ha valaha igaz volt, bizonyosan ekkor volt legjobban igaz Claudianus ismeretes igéje: Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit. A császár maga ad fegyvert alattvalói kezébe a cenzúra engedékenységgel. Mert csak így indulhat meg az eszméknek az a szabad vizsgálata, mely nélkül bizonyos közvélemény kialakulása alig elképzelhető. Igaz, hogy ez eszmék nem eléggé járnak át a nemzetet, de kétségtelen, hogy a szunnyadó nemzeti érzést táplálják, elkobzott alkotmányunkhoz való jogainkat erősítik, s kivált a magyar nyelv kiművelésének s a közéletben való használatának elmaradhatatlan szükségét határozottan követelik. Irodalmunknak e zajtalan, de folyvást növekvő hullámgyűrűkben terjedő hatását, melynek utánzása a XIX. század elején és közepén oly izmosult erőben nyilatkozik, talán az a férfiú veszi legjobban észre, aki az ekkor szerzett fontos tanulást legsikeresebben értékesíti majd pár évtized múlva, midőn az elalélt magyarságba újra lelket kell önteni. Kazinczy már alig húszéves korában megsejti a Rát Mátyás Magyar Hírmondójának a közszellemre várható hatását, amely elsősorban az érdeklődésnek és fogékonyságnak napról napra fokozódó terjedésében nyer kifejezést. S igyekszik is már 1782-ben felhasználni a kínáló alkalmat, hogy a maga törekvéseit nemzetünkkel megismertesse, tápot adván az ébredező figyelemnek. Ez a tudat ösztönzi a Magyar Museum megindítására, amelyről Kovachich nem haboz megvallani, hogy új korszakot nyit irodalmunkban.⁶

Voltaképp ez a korszak a Bessenyeitől megindított mozgalom továbbfejlődése, amelynek előzményeit nemcsak a testőrírók, deákosok és a régi magyar költészet folytatóinak működésében találjuk, hanem az időszaki sajtó szerkesztőinek öntudatos iparkodásában s áldozókészségében is. A pozsonyi Magyar Hírmondó, a bécsi Magyar Kurír, a bécsi Hadi és Más Nevezetes Történetek egymás után igyekeznek a német lapok és folyóiratok hatását a magyar közönségben utánozni, s elszántan működni a nemzeti eszmék szolgálatában. Bármily kezdetlegesek is a magyar időszaki sajtó első termékei, már természetüknél fogva az olvasókedv gyarapításával nagy szolgálatot tesznek az irodalomnak s vele együtt a nemzeti életnek. Igaz, hogy a cenzúra sokszor szárnyát szegi törekvéseiknek, s a szerkesztők nem egyszer kénytelenek üres lapot adni a közepére nyomtatott azon kijelentéssel, hogy a „rostában maradt”; de bizonyos, hogy az átalakulás előkészítésében igen-igen fontos szerepük van. Ez az időszaki sajtó, amelyhez a komáromi Mindenés Gyűjtemény s a nagyszombati, majd kolozsvári Erdélyi Magyar Hírvivő járul, s az inkább irodalmi érdekeket szolgáló

⁵ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 169. 1.

⁶ Uo. 424., 479. l.

pozsonyi és bécsi Magyar Músa, valamint a kassai Magyar Museum és ugyanottani Orpheus is, teszi lehetővé, hogy irodalmunk nemzetmentő munkáját nagyobb lendülettel folytathassa. Ez az időszaki sajtó terjeszti lassankint azt a meggyőződést, amely legmélyebben Kazinczyban él és munkál, hogy a nemzeti életnek, nemzeti haladásnak legfontosabb ága az irodalom; hogy a korszellem leghűségesebb kifejezői, az írók, minden nemzet életének elsőrangú irányító tényezői.

Nemcsak Kazinczy tudja és hirdeti az időszaki sajtó kiváló fontosságát. Révai Miklós már előbb kezébe veszi az első magyar hírlap szerkesztését, később pedig tudományos és szépirodalmi folyóirat kiadásán fárad. De körülményei más térre kényszerítik, ahol az irodalom ébresztő hatásán szintén dolgozhatnak. Mert őbenne szintoly mély gyökeret ver az a meggyőződés, hogy az irodalomra a legnagyobb feladat vár a bekövetkezendő átalakulás idején, mint Dugonics Andrásban, Gvadányi József grófban vagy magában Kazinczyban. Nem riad vissza a legnagyobb akadályoktól sem. Úgyszólván a semmiből akarja terveit valósítani. Gyűjteményes kiadványa III. kötetét Krisztina kir. hercegasszonynak ajánlván, gondja van arra is, hogy a „magyar szépek” tetszését megnyerje „az öröm énekeivel, a szerelem enyelgéseivel”; hogy a komolyabb olvasók méltánylatát megszerezze „az Istenről, felséges dolgokról, szép erkölcsökről s nagyságos férfiakról” írt munkáival. S ha az anyagi eredmény nem is eléghető ki, tagadhatatlan, hogy az érdeklődés sokkal tágabb körökben nyilvánul iránta, és ami különösen a mi szempontunkból fontos, az ébredező magyarság egyik szellemi vezéréül kezdik tekinteni. Révai gyűjteményes kiadása éppen akkor jut a nemzet kezébe, midőn az irodalom hatása átszüremkőzik a közéletbe, s a fölgerjesztett fogékonyság minden téren szembetűnik.

Hogy az anyagi eredmény messze marad várakozásától, annak okát valószínűen ő maga nem látja; de az ifjú Kazinczy bizonyosan okul példáján, s aligha meg nem sejtí, amire Csaplár Benedek figyelmeztet, hogy Révainak azért oly nehéz boldogulnia, mert a főrendeket, világiakat és egyháziakat, „nem tudja célzata javára alkalmasan megnyerni”.⁷ Kazinczy százszorta jobban érti a módját: miképp vonja bele főurainkat az irodalmi küzdelembe. S ami példa előtte van, mindaz bizalmat önthet belé saját törekvéseinek sikerére nézve. Látja Péczeli Józsefet, akinek írói tehetségét nem sokra becsüli, de fáradozásait és lelkes buzgalmát méltányolja, hogy fordításainak milyen híre támad. Olvassa a Magyar *Músa*-ban, hogy Pápán nem győznek betelni a Young-fordításával; hogy a pozsonyi papnevelő-intézet tanárai és tanítványai egyaránt „nagy gyönyörűséggel” olvassák; hogy Pálffy Károly gr. a haza dicsőségének emelkedését látja a magyar Henriasban, s a hazaérkező császár figyelmét is ráirányozza; hogy Orczy Lőrinc b. és Gvadányi gr. mennyire méltányolják stb.⁸

Még feltűnőbbnek kell találnia Dugonics Etelkájának addig páratlan népszerűségét. E műnek egy év alatt minden példányát elkapkodják, pedig 2 rhénes frt az ára, jóllehet az írók nem osztoznak a közönség dicséretében. Nemcsak Kazinczy rója meg alant járó nyelvé, hanem még Horváth Ádám is, aki pedig ízlésére nézve sokkal közelebb áll hozzá. Mindamellet az írók közt is van akárhány magasztalója, s akik közmondásokkal sújtásozott nyelvével felakadnak is, mint Aranka György és Ráday Gedeon,⁹ készséggel elismerik általános értékét. Dugonics szerzetestársai mindjárt a biblia után teszik az Etelkát, s az

⁷ Id. m. II. köt. 319. 1.

⁸ *Magyar Músa* 1788. évf. jan. 5. sz.; *Orpheus* I. köt. 11–12. 1.; *Magyar Músa* 1788. évf. febr. 20. sz.

⁹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 194., 292., 297. l.

üdvözlő levelek egymást érik a népszerű írónál. Almásy Ignác, a Hétszemélyes Tábla bírása Ottília leányának nevét e mű megjelenése után Etelkára változtatja. S midőn pár év múlva, a felbuzdulás napjaiban, akkori lapjaink a magyar nők nemzeti öltözetét dicsérik, e dicséretet nem tudják méltóbban kifejezni, mint hogy mindegyik magyar öltözetű nőben egy-egy Etelka elevenedett meg. Pest vármegye gyűlésén a nekihevílt rendek egyike azt súgja Dugonics fülébe, hogy amit nemzeti tűzzel mondanak: „mindazt az Etelkából puskázzák”. Maga az önérzetes író az Etelka hatását úgy tünteti föl, mint amely „kinyitotta a magyaroknak szemeiket s lassan-lassan meg kezdték unni József császárnak, koronázatlan királyunknak erőszakos uralkodását”.¹⁰ Ha némi túlzás van is Dugonics ítéletében: kétségtelen, hogy a titokban erősödő nemzeti visszahatás gazdag táplálékot talál nemcsak rejtett célzataiban, hanem az író egész felfogásában, a hajdani korból merített s a régi dicsőségre emlékeztető tárgyában s darabos, de töről metszett népies nyelvében is.

A titkon forrongó nemzeti érzés sugallja Gvadányinak a Falusi Nótáriusát is, amelyről helyesen mondja Széchy Károly, hogy „fokozza a fordulatot, még pedig minden esetre rohamosan, mint a nemzeti eszme egyik legerélyesebb szószólója”.¹¹ Hatását sok tekintetben épp annak köszönheti, hogy a legalkalmasb időben jut a közönség kezébe, midőn az író hazafias felfogása mintegy visszhangzik a nemzetben. Tehát ha az előkészítésnek évről évre fokozódó munkájában nem vehet is részt, annál inkább erősíti a nyíltan kitörő visszahatást.

De az időszaki sajtó a nemzeti irodalom ápolásával tudatosan készíti elő a magyarság felbuzdulását. Addig nincs adatunk, hogy nyilvános pályadíjak kitűzésével próbálták volna nyelvünket és irodalmunkat fejleszteni; most egymás után nyilatkozik az erre célzó áldozókészség itt a hazában s Bécsben is. Görög Demeter és Kerekes Sámuel, a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői először tűznek ki 20 arany pályadíjat magyar grammatikára, megígérvén, hogy a nyertes művet ki is nyomtatják a saját költségükön, maguknak csak 150 példányt tartva meg. Áldozókészségüknek azt az indítóokát adják, hogy példájukon hazánk „oszlopemberei” is fel fognak buzdulni, s jövedelmüknek legalább egy kis részét a haza oltárára teszik, hogy „nyelvünk elkészíttessék”.¹² A példa Nunkovics György pécsi nagyprépostot ragadja meg legelőbb, s 30 aranyat áldoz ugyane célra. Az ezen támadt hazafi örömmel kifejezést adván a szerkesztők remélik, hogy ha az ily példa „behat a Magyar szívekbe: napja derülhet még Nemzetünknek”. Egyszersmind Nunkovicsot is magasztalják, aki azonban elhárítja magától a dicséretet, mert úgy mond: „Nem adósság e az, mellyel tartozom Hazámnak? nem kötelesség e, mellyre kötelez mind a’ levegő, mellyet szívok, mind a’ tej, mellyet szoptam, mind az az édes szó, mellyet magyarul ejtettem?”¹³

Ugyancsak Görög és Kerekes tűzik ki ekkor az első pályadíjat a legjobb magyar lélektani munkára is, amelyet Bárány Péternek ítélnék 1791-ben. A pályadíj átadása ünnepélyes gyülekezetben történik, olyan szertartással, amely a későbbi Marczibányi-féle jutalmazáskor kifejtett ünnepélyesség előzményéül tekinthető. A Bécsben tartózkodó magyar írók s irodalompartoló férfiak Kerekes Sámuel lakásán gyülekeznek január 22-én az esti órákban, s Görög Demeter előadja az egész pályázat rövid történetét, fölkérvén Báróczy Sándort,

¹⁰ Endrődi S. tanulmánya a *Figyelő* VIII. köt. 349. l. – Dugonics A. följegyzései. *Olcsó Könyvtár*, 162. sz. 52–53. l.

¹¹ *Gróf Gvadányi József*. Budapest, 1894. 170.

¹² *Hadi és Más Nev. Tört.* 1789. évf. szept. 25. sz.

¹³ Uo. nov. 20. sz.

hogy ő nyújtsa át a jutalmat a kitüntetett íróknak. Báróczy mind a maga, mind a haza nevében köszönetet mondván a szerkesztőknek „hanyatló Nyelvünk’ élesztgetésében mutatott fáradhatatlan szorgalmasságokért”, átadja Bárány Péternek a díjat, „nem mint méltó jutalmat, hanem tsak mint az érdemnek Oltárához benyújtott áldozatot”.¹⁴

A Mindenés Gyűjtemény szerkesztője, Péczeli József szintén még 1789 végén tűzi ki az első drámai jutalmat, 20 aranyat „Hazánk’ Történetének valamely Tzikkelyéből” választott „olly Szomorú Játékra, mellyben a’ Szomorú Játéknak minden Regulái fel találtassanak, ’s a’ melly olly velős és hathatós Ékessen Szól-lással legyen ki dolgozva, hogy az Idegen Nyelvekre leendő Fordításában semmi szépségét el ne veszítse”. A sikernek azt a próbakövet állapítja meg a szerkesztő, hogy „a’ Németre fordítandó Szomorú Játék a’ Bétsi Theátrumon tapsolással játszottassék”.¹⁵ Török Zsigmond ügyvéd s országgyűlési követ pedig Montesquieu-nek a *Lesprit des lois* című munkája fordítására tűz ki 20 arany jutalmat. Sajnos – sóhajt fel a szerkesztő –, hogy oly kevesen követik a szép példát, sőt némelyek a legszebb szándékot is elnyomják, úgyhogy a magyar íróknak a fogságból megtért zsidókat kell utánozniuk, kik a samaritánok ellen egyik kezükben fegyvert voltak kénytelenek tartani, másikkal pedig az elpusztult Jeruzsálem falait rakni.¹⁶

Bármily szórványosak is e jelenségek, együttvéve a nemzeti léleknek nemcsak ébredését, hanem a haladás felé való indulását is szemléltetik. A magyar nyelv szeretete, kiművelése szükségének élénk tudata s jogaiba való visszaállításának folyvást erősebben nyilatkozó vágya fegyverzi föl első sorban íróinkat a küzdelemre, amelynek egyre magasbra csapkodó hullámai már a trón és kormány közelébe érnek. Kazinczy fordításaival, a Magyar Museummal, még inkább az Orpheus előkészületeivel, levelezésével s egész egyénisége varázsával élére tör e küzdelemnek, megsejtven a közhangulat újabb fordulatát, belevonva a munkába az ország első embereit is, akiktől a mozgalomnak nemcsak erősítését, hanem egyszersmind irányítását is várja. Még nem mer szakítani a kormányrendszer sugallta felfogásával, de a változó közhangulat hatását lehetetlen nem éreztetnie. Láttuk, mily hévvel szól a magyar nyelv tanításának szükségéről. Az nem lehet a császárnak célja, hogy a magyar nyelvet eltörülje. A még fennálló, bár roskadozó rendszer végkövetkezménye ellen szinte hangosan tiltakozik, ami aztán a Mindenés Gyűjtemény szerkesztőjét is, aki pedig a közös iskoláknak oly elkeseredett ellensége, dicsőre ragadja.¹⁷ Két tanítót, Wályit és Bálintfit éppen a magyar nyelv sikeres tanításáért dicsértet meg a Helytartó Tanáccsal,¹⁸ s tagadja, hogy az iskolaiügyi újítások ellenkezzenek „kedves nyelvünkkel”.

Másfelől azonban irodalmi törekvései általán ezidett nagyobb lendületet vesznek, mint eddig bármikor. Buzgalmához, izgató tevékenységéhez áldozókészség járul, s fölemelt fizetésének tetemesb részét irodalmi céljaira szánja. Erélye oly arányokat ölt, mint előtte egyetlen írónké sem; mert ha nem hirdeti is még, tetteivel már bizonyítgatja, hogy aki valamely célt el akar érni, semmi akadálytól sem szabad visszariadnia. Ezért ragadja meg a legkülönbébb eszközöket, hogy az irodalom által a közélet vérpezsgését gyorsítsa, a felvilágosodás eszméit hintegesse, és a magyar művelődés útját feltörni segítse. Verset és prózát ír, bölcselkedő, mulattató és politikai tartalmú vizsgálódásokat tesz vagy ilyeneket fordít. Orpheusá-

¹⁴ Uo. 1791. évf. IV. szakasz 89–95. 1. és *Kazinczy F. Lev.* XI. köt. 509–510. 1.

¹⁵ *Mindenés Gyűjtemény* 1789. évf. 18. (dec. 2.) sz.

¹⁶ Uo.

¹⁷ L. az V. fejezet 65. számú jegyzetét.

¹⁸ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 438. 1.

val fölkeres mindenkit, aki csak némi érdeklődést mutat haladásunk iránt. Nem várja be, hogy folyóiratát megrendeljék, elküldi kéretlenül is, mintha vállalatának anyagi oldalát tekintetbe sem venné. A nyilvánosság iránti érzéket iparkodik erősíteni szélesebb körben, mint bárki más. És sikeresebben. Nemcsak a saját fordításait adja a közönség kezébe, hanem író társaiét is, vagy igyekeznek azoknak pártfogókat szerezni a főúri körökben, ahová egyetlen írónk sem oly járatos, mint ő.

Barátai maguk is megsokallják áldozókészségét. Egyazon időben, midőn Orpheusát megindítja, mind Gessner minden munkáinak fordítását, mind a Messias tíz énekének, Wieland Diogenesének és Shakespeare Hamletjének a fordítását is sajtó alá készíti; tervbe veszi az első magyar költői antológia szerkesztését, sőt Aranka György és Aszalay János fordításainak (Júlia levelei, Lessing meséi) kiadását is. Sürgeti az ifjú Szilágyi Sámuel, hogy apja fordítását, a magyar Henriast, küldje hozzá kéziratban; oly pompásan szándékozik kiadni, mint a Bács megyeit, és a jövedelemből a nagytekintélyű szuperintendens sírjára emléket állít.¹⁹ Főuraink közül többeket belevon az irodalomba, hogy példájok a nagyközönséget is magával ragadja. Egész tervet készít Széchényi Ferenc gr. számára, miképp gondolja ő irodalmunkat emelni; majd meg Prónay László b. áldozókészségét akarja szintén a közszellem érdekében gyümölcsöztetni. Keresve keresi az ország legtávolabbi vidékén lakó írókkal is az érintkezést, számon tartja működésük természetét, kész vagy készülő munkáikat, hogy alkalmas időben a közönség elé vezesse őket, s érdeklődést keltsen irántuk az olvasók körében. Amerre megfordul, mindenfelé hinti a művelődés magvait szóval és tolla, rábeszéléssel és példájával. S bár nem tartózkodik bírálatot mondani a legnépszerűbb művekről sem, ha a tömeg ítéletével homlokegyenest ellenkezik is, még most könnyen szemet huny a kezdő írók fogyatkozásai előtt, mert az egész irodalmi tevékenység legfőbb célja a fogékonyság ébresztése és fokozása. „A’ mit – írja Rádaynak – a’ legmunkásabb szorgalom tehet, azt én megteszem; és bíztat is a’ reménység, hogy valaha nevetem nem fogja szégyenleni a’ Haza.”²⁰

Munkakedvét természetszerűleg fokozza olvasóinak dicsérete. Nemcsak Prónay László b. mondja őt „szentelt magyarnak”, akihez ha két-három hasonló férfiú élt volna a múltban: „most virágjában volna Nyelvünk ’s vetekedne a’ most uralkodókkal”; nemcsak Teleki Sámuel gr. dicséri a nála összegyűlt társaság előtt, hanem Molnár János szepesi kanonok is azt ítéli róla, hogy fordításaival minden magyar író meg szégyenít. Nagyvárad „közönségesen gyönyörködve olvassa”.²¹ Fejérváry Károly is várva várja kiadott és kiadatlan munkáit, s azért örül Kazinczy hivatala emelésének, hogy ez „módot és alkalmatosságot nyújt elmebeli fáradságát és tehetségét nagyobb mértékkel az okos világgal közölni”.²² A pozsonyi kispapok lelkesedve ölelik keblükre, s Döme Károly az utána küldött epigrammában fejezi ki távoztán érzett fájdalmát.²³ A Mindenest Gyűjtemény szerkesztője nyilvánosan dicséri éles elméjét, mely „a’ dolgoknak nem csak külső hárttyját, hanem belső valóságát is” tekintetbe veszi, s „nagy hazafinak” mondja.²⁴ Szacsvey a Magyar Músa mellékletében úgy szól

¹⁹ Uo. 322–323. 1.

²⁰ Uo. 192. 1.

²¹ Uo. 259. 1.

²² Uo. II. köt. 25. 1.

²³ Uo. I. köt. 521. 1.

²⁴ 1790. évf. 11. (febr. 6.) sz.

Kazinczyról, mint akinek „a’ magyar Literatura’ gyarapodását ’s a’ Tudományoknak azon lehető virágzásokat tárgyazó szíves törekedése” már régóta ismeretes a hazában.²⁵

Érthető tehát, ha Kazinczy a javallásban nemcsak örömét leli, hanem egyszersmind önérzete is erősödik, s munkakedve is fokozódik. Dugonics és Révai hírneve őt is elszántabbá teszi a dicsőségért küzdeni s büszkén kiált fel: „Anch’ io sono pittore!”²⁶ Csakugyan eddigi működésével már méltó jogot szerez, hogy az irodalmi törekvések vezéréül tekintsék; egész közéleti tevékenysége beleolvad a nemzet haladásába, s egyik főelemévé lesz a magyarság felbuzdulásának, öntudatra ébredésének.

Nem annyira a császár erőszakos rendeletei hevítik nemzetünket a cselekvésre, mint inkább az irodalmi törekvések. Ezek öntenek lelket a nemzetbe, hogy a létünket fenyegető kormányrendszer adáz csapásait elhárítsa, s nemzeti öntudatát visszanyervén, a benne szunnyadó faji sajátosságokat kifejthesse. Kétségtelen, hogy az így eszmélni kezdő magyarság érdeklődése annál inkább fokozódik a közügyek iránt, minél jobban érzi a korlátlan uralom szorításait s a külföld részvételét. Amint úgy szólva egész Európát a felvilágosodás és demokrácia eszméi rázzák fel nehéz tompultságából: a magyarságot is ezek sarkallják munkára. De ennek aztán a nemzeti eszmék adnak lendületet. Épp az okozza József császár tragikus bukását, hogy akkor sem veszi számításba a nemzet történeti jogait, midőn külföldön már a demokrácia diadala sejthető; hogy korlátlan akarata akkor is makacsul szembe szegi a nemzeti alkotmánnyal, midőn a magyarság faji öntudata szemlátomást izmosodik, s megtetszik, hogy a felvilágosodás és nemzetiség eszméi egymást erősítik.

II.

A titkos társulatok és levelezések szítják a nemzeti elégtelenséget. – Fordulat a közélet fejlődésében. – A császár is gondolkodóba esik, és bizalma megrendül. – A vármegyék gyűlésein magásra lobban a hazafiság lángja. – Szórványos jelenségek. – A császárnak 1789. dec. 18-án kiadott rendelete. – A Hadi Történetek buzdításai. – A vármegyék készülődése nyelvünk jogaiért sikra szállani. – A császár 1790. jan. 28-iki rendelete. – A magyar viselet fölelevenítése. – Példák. – A szent korona hazahozatala. – A vármegyék diszbandériumai. – Kazinczynek a Hamlet előtti ajánlása. – Az irodalom mint nemzetfenntartó tényező. – Kazinczy a magyar nyelv jogai mellett. – A vármegyei tisztviselők búcsút vesznek hivatalaiktól. – A régi kormányrendszer híveinek üldözése.

Az évről évre fokozódó elégtelenséget a titkos társulatok és titkos levelezések szítják. Hatalmas drámai összeütközés készül. A császár annál rövidebb erőszakos rendeleteinek kíméletlen végrehajtásában, minél több akadály tornyosul előtte; viszont a nemzet annál keményebben megragadja az ellenállás eszközeit, minél merevebb a császár akarata. Egyes vármegyei tisztviselők, például Luby Károly bihari alispán maguk izgatnak a rendszer ellen, kivált midőn 1789 tavaszán a gabonát és takarmányt oly kíméletlenül csikarja ki a kormány. Előbb a vármegyék azt határozzák, hogy pénzért adnak gabonát a háború céljaira; most meg a végrehajtók erőszakkal feltörik a vermeket, magtárakat, nem gondolván azzal: marad-e a tulajdonosnak vagy sem. Akinek magának nem termett elég, köteles a

²⁵ 1791. évi melléklet.

²⁶ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 192. 1.

követelt részt pénzen megvenni. A császár újabb parancsára gyűléseket tartanak a vármegyék, s izgatottan tárgyalják az újabb rendeleteket mint sérelmeket; keserű kifakadások hallhatók, s tíz vármegyében minden segélyt megtagadnak.²⁷ A Komárom vármegyei Keszegfalván agyonlövik a gabonát összeíró szolgabíró, Marcaliban meg fegyvert fognak a jobbágyok. Egyre hangosabban követelik az országgyűlést, a császár megkoronázását. Híre van a külföldi udvarokkal való összeköttetésnek is, amely a császárnak is fülébe jut, s mégsem hajlandó engedni.²⁸ Forgách Miklós gr., Nyitra vármegye volt népszerű főispánja egymás után két erős támadást intéz az önkényuralom ellen, határozottan szembeszállva a császár akaratával, szemére vetvén az uralkodónak, hogy nemzetünket „megrabolta szabadságától”.²⁹

A Magyar Músa még 1788 elején³⁰ valóságos jeremiádot énekel nemzetünk elenyésztről:

Kedves Nemzetemet nagy szívszakadással
Keresem 's nem lelem, bizonyítom mással,
Úgy hogy (ha nem ártok az igaz mondással),
Igen kevés Magyarot találsz ma lámpással.

Szégyenli a magyar nemes eredetét, megtagadja hajdani szokásait, nyelvét, öltözetét. Kár, hogy „az igaz Magyarok megholtak”, sóhajt fel az ismeretlen versíró. Még Báróczy Sándor is kételkedve emlegeti a magyar nyelv fennmaradását.³¹ Horváth Ádám szerint pedig nyelvünk már régóta gutaütésben sínylődik, s csak most kezd lábadozni.³² Hanem már 1789 őszén a pozsonyi alispán magyarul hívja meg a vármegyei rendeket a gyűlésre, amiből a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői azt következtetik, hogy „született Nyelvünk naponként jobban jobban fog éledni 's még a' törvényes dolgok' folytatására is alkalmaztatódni”.³³ A vármegye gyűlésén a kir. biztos a segélyadás iránti rendeletek végrehajtását ajánlja; de a rendek kimondják, hogy ily fontos kérdésben csak országgyűlés határozhat. A végzést a császárhoz küldik. Így történik Pest, Bihar s több vármegye közgyűlésén is. Más vármegyék, ha pénzt nem is, de gabonát ajánlanak; mások ismét nemcsak minden segélyt megtagadnak, hanem a hatóságot egyenesen eltiltják a rendeletek végrehajtásától. Azonban valamennyien kimondják, hogy alkotmányos úton készek a fejedelmet életükkel is védelmezni. Szatmár és Ung vármegyékben az elégületlenség kitörésétől tartanak. Prónay László b. azt jelenti, hogy katonai segély nélkül nem tudja végrehajtani a rendeleteket, s nagy felindulással hagyja oda kerületét, ahol „sok háborodással és az igaz hazafiúságot emésztő tűzzel” tanácskoztak. Nógrád és Hont vármegyékben eltörlik az új rendszert s a régít állítják vissza.³⁴

Ezek az események a császárt is gondolkodóba ejtik, s megrendül bizalma. Bevallja, hogy csak valami csoda szabadíthatja ki súlyos helyzetéből. Most már hajlandó a vármegyék fölirataira válaszolni, s félbeszakíttatja a föld fölmérését s a házak összeírását célzó

²⁷ Keresztesi J. id. m. 179–181. 1.

²⁸ Marczali H. id. m. 452–453. 1.

²⁹ Ballagi G. id. m. 256–258. 1.

³⁰ 5. (jan. 23.) számában.

³¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 238. l.

³² Uo. 241. l.

³³ 1789. évf. 8. (okt. 30.) sz.

³⁴ Marczali H. id. m. 459. 1. – *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 30. l.

rendeleteinek végrehajtását. Rövid idő múlva, december 18-án beváltja ígérését: magyar és német nyelven válaszol a nemzetnek. E választól Pálffy kancellár és Zichy országbíró nagy fordulatot várnak, mert a császár a háború megszűntével országgyűlést kíván összehívni s a sérelmeket orvosolni.

A kancellár és országbíró nem csalódnak. A császári szózat úgyszólván szabad utat nyit a nemzet visszafojtott érzéseinek. Nem annyira a válasz tartalmát nézi, mint inkább megjelenése módját, illetőleg külső alakját, nyelvét. „De sok vigasztalásoknak kintsei vágynak még ebben a’ Kegyelmes ígérletben el rejtve: mert magyarul lett az”, írják a Hadi Történetek szerkesztői.³⁵ Lám a császár nem utálja nyelvünket, s nem igyekszik kiirtásán, sőt elébe teszi a deák nyelvnek is. Világos – így okoskodnak –, hogy őseink a hibások, akik eltékozták a drága időt idegen nyelv tanulására. Megfoghatatlan, hogy a magyar oly igen szereti hazáját, s mégis megvetette anyanyelvét. De most már vége e gyászos időnek.

A vármegyék gyűlésein magasra lobban a hazafiság lángja. Beköszönt a magyar világ. A Rákóczi szabadságharcának emlékei elevenednek meg nemzetünkben. „Bezzeg – olvassuk az idézett lapban – kezd már a’ Magyar’ szeme is kinyílni; most látja már, mit ártott magának azzal, hogy a’ Hazai Nyelv helyett tsak az idegen vagy a’ Holt Nyelven, a’ Deákon kapdosott.”³⁶ Majd minden vármegye a magyar nyelvet törekszik legelőször nemcsak régi jogaiba visszaállítani, hanem egyszersmind a közélet nyelvévé is tenni. Nem arról van szó most már: vajon a német helyett a régi deák nyelv uralmát állítsuk-e vissza, hanem arról: miképp biztosítsuk a magyar nyelv jogait minden téren. Az irodalom nevelte nemzet tudja már, hogy anyanyelvének közhasználata kútfeje alkotmányos életének, szabadságának, haladásának. Ezért már a titkos levelezésekben is követelik nyelvünk jogait. Amint pedig a nemzet nyíltabban szólhat, az újságokban s politikai iratokban egyaránt ez a kívánság nyer leghangosabban kifejezést. Tévesnek mondható tehát Marczali Henriknek az a véleménye, hogy a nemzeti ellenállás először a magyar viseletben nyilvánul.³⁷ Jóval régibb a magyar nyelv jogaiért vívott küzdelem; de most a korlátlan uralom végnapjaiban együtt jelenik meg mind a kettő. Midőn az alispán a Pozsony vármegyei gyűlésre először hívja meg magyar nyelven a rendeket 1789 őszén, ugyanakkor már a magyar köntösnek is nagy becsé van itt és Biharban. A magyar nyelv jogainak követelése az ellenállás belső tartalma, a magyar ruha viselete pedig csak külső tüntetés. Csakhogy midőn nemzeti sajtóságainkhoz való visszatérésünket kell bizonyítanunk, minden külsőség fontosnak tetszik.

A magyar nyelv tanulását, irodalmi művelését vagy közhasználatba vételét illetőleg minden szórványos jelenség szokatlan figyelmet gerjeszt, s emeli a lelkesedést. Dicsérik a pozsonyi kispapokat, akik a vizsgálaton magyarul felelnek. Példa gyanánt emlegetik a tót lakosságú vármegyéket, amelyek szintén a magyar nyelv mellett kardoskodnak; sőt még a horvát vármegyék is készséggel ígérnek nyelvünk ápolását. A Mindenés Gyűjtemény csakhamar a magyar nyelv hivatalossá tételét sürgeti. „Soha ennél – úgy mond – a’ Hazának igazságosabb kívánsága nem lehet, hogy a’ kik Magyar-Országon s Erdélyben hivatalt folytatnak, azok Magyarul tudgyanak, és semmi azt inkább meg nem alázza, mint az, hogy a’ szegény Magyarok a’ maga Hazájában sok Tisztekkal tolmács által kell beszéljni.”³⁸

³⁵ 1790. évf. jan. 1. sz.

³⁶ Uo. jan. 15. sz.

³⁷ Id. m. 457. 1. Cáfolatul elég az irodalom fönt érintett hatására, ezenkívül Baróti Szabó Dávidnak Orczy Lőrincet sirató elégiájára s Zinke Ferencnek a magyar nyelv dicséretét zengő versére s akkori lapjainkra hivatkozni.

³⁸ 1790. évf. 7. (jan. 23.) sz. *Hadi és Más Nev. Tört.* 1790. évf. jan. 15. sz.

A nemzeti érzést azonban a császárnak 1790. január 28-án kelt leirata szabadítja fel minden tartalék alól. E rendkívüli fontosságú sorokban a császár egy tollvonással megsemmisíti majd egész élete művét. Ami a legfőbb sérelmeket okozta, mindazt eltörli, és országunkat a trónra léptekor meglevő állapotába helyezi vissza. Még nyilvánosan nem közölhetik a császár elhatározását, de már Bécsben és Pesten sokfelé rebesgetik: mily nagy meglepetés éri a nemzetet. A Hadi Történetek szerkesztői még a február 2-án kelt számukban is csak sejtik a nagy elhatározást, amelyet aztán pár nap múlva a Helytartó Tanács magyar leiratban közöl a vármegyékkel. „Örülj, Kedves Haza! – kiált fel jogos önérzettel Péczeli. – Tapsollyatok Anyai Nyelveteket szerető nagylelkű Hazafiak! Meg van már egy része annak, a’ mire törekedtünk, fel emeltetett szintén a’ földre tiportatott Nemzetünk és Anyai Nyelvünk a’ porból.” S innentől fogva minden számában közli a magyar nyelv érdekében hozott vármegyei határozatokat, s keményen rápirít azokra, akik a német nyelv hivatalos használatának főtényezői voltak, mert csúf megalázása volt az a magyarnak, hogy a saját kormányához csak német nyelvű folyamodvánnyal járulhatott, amiért „holmi kóborló Németnek egy forintot kellett fizetni”. Pedig mily gyönyörűen hangzik az édes anyai nyelv a Sigrayak, Zichyek, Telekiek ajkán, vagy a Pest vármegyei főrendű asszonyokén, akik ha nem elég jártasok nyelvünkben, most a legnagyobb szorgalommal tanulják. Valóban nem abban kell kimutatni a magyar dicsőséget, hogy házunkon számok ne legyenek, földünket föl ne mérjék, a nemesség szabadon nyuláshasson, hanem abban, hogy nemzeti nyelvünk legyen az első a hazában; irodalmunkat ne csak ismerjük, de becsüljük is. Ha nemzetünk minden alkotmányos jogait visszanyeri is, de ha a magyar nyelvet a közhivatalokban s iskolákban uralkodóvá nem teszi: „olybá tartsa, mintha semmit sem nyert volna, mert a’ mi legfőbb lett volna, azt mulasztotta el”.³⁹

Pest vármegyében már jó előre készülnek, hogy az összehívandó országgyűlésen a magyar nyelv jogaiért síkra szálljanak. A követeknek ily értelmű utasításokat adnak, s megtartásukra esküvel kötelezik őket. Hasonló jelenség tanúi vagyunk Sopron, Nyitra, Borsod, Győr, Bihar, Szabolcs és Csongrád vármegyékben is. Temesben magyar nyelvű iskolák felállítását határozzák el. Bécsben egy magyar indigena főúr 25 aranyat áldoz irodalmi célra, s titkárja negyvenre egészíti ki az ajánlatot. A Hadi Történetek szerkesztői megint 20 arany jutalmat tűznek ki a következő kérdések megfajtására: Micsoda ereje van az anyanyelvnek a nemzeti tulajdonságok megtartására; mennyire segíti a nemzet boldogságát s pallérozását az anyanyelv gyarapodása, s mennyire szükséges a magyarnak a deák nyelv tudása? Kassán a vármegyei rendek és írók azon tanácskoznak: miképp lehet nyelvünket megillető méltóságába visszaállítani. A pesti egyetemen még „a’ Főbb Tudományokban is Magyarul felegetnek nem tsak a’ Növendék Papok, hanem a’ Világi Tanuló Ifjúság is”. Cziráky Antal gr. felelete különösen meghatja az egyháztörténelem tanárát, Tóth Farkast aki a grófot ez alkalommal üdvözlőlvén, a többi közt ezeket mondja: „Nagyságodnak tökéletessége és Édes Hazájához most is ki mutatott Szeretete meg érdemli, hogy én Nagyságodnak Magyar Országban Nádor Ispánságot jövendöljek”.

Annál elszomorítóbb Heves és Baranya vármegyéknek az a nemzetellenes elhatározása, hogy a közdolgok vitelét ezután ismét deák nyelven kívánják, ami általános ingerültséget kelt. Zala vármegye rendei szintén a deák nyelvhez térnek vissza, azonban a császárhoz magyar fölterjesztést intéznek, s kívánják, hogy míg az országgyűlés e tekintetben határoz, a

³⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évf. 7., 14., 19., 22. stb. sz.

magyar nyelvet használják.⁴⁰ Még Vukovárról is azt a tudósítást kapja Péczeli egy ismeretlen levélírótól, hogy nagy megütközéssel hallják e vármegyék végzését, aminek csak az lehet az oka, hogy nem ismerik alapjában nyelvünk fejlettségét.⁴¹

A magyar nyelv jogainak követelésével karöltve jár a magyar viselet. A múlt év ősze óta egyre többen szedik elő magyar ruháikat, férfiak és nők, főrendek, nemesek és polgárok. Az ekkori vármegyei gyűléseken már több helyen magyar ruhában jelennek meg a rendek, így Biharban, Győrben és Pozsonyban.⁴² Nagyváradon a Tisza István palotájában tartott bálon csak két férfi jelenik meg idegen öltözetben, s az egyiknek a kabátját maga a háziúr tépi szét.⁴³ Szabolcsban, Nógrádban és Komáromban a vármegyei bálókra általán magyar ruhába öltöznek. A következő év elején már szégyennek tartják az idegen viseletet. Eddig – panasolja egy Pest vármegyei levél – sok nemest nem lehetett megkülönböztetni a mesterlegénytől, sok magyar dámát a szobalányoktól, a lányokat az anyujuktól, hisz mind egyforma idegen ruhát viselt;⁴⁴ most nem is magyar, aki nem magyarosan öltözik. Még a bécsi magyarok is nemzeti ruhát viselnek. Batthyány primás „Bétsben is magyarosan mutatja magát”, talpig érő prémes magyar ruhában jelenik meg egy mágnásmulatságon, íróink nem győzik lelkesíteni a nemzetet a magyar ruha viselésére. Révai népies versben magasztalja a magyar ruhába öltözött asszonyokat, Rájnys és Fábchich pedig a magyar papi öltözetet is nemzetinek kívánják, s hazafias buzgalmukban egészen világias öltönyt terveznek, s a mintát „Magyar pap magyar köntösben” címmel közlik is a Hadi Történetek június elején kiadott számában.⁴⁵ A szerkesztőség is pártját fogja a tervezetnek, hisz – úgy mond – más nemzet papjai nemzeti öltözetben járnak, mint ahogy a protestáns papok közül is többen „dicséretes példával mentek elől e részben”.

Kazinczy és Keresztesi egyhangúlag állítják: mily nagy kelete van az arany zsinórnak, sujtásnak, paszomántnak, amelyeket a gombkötők nem győznek verni. Erdélybe, ahol minden arany fonál elfogy, Kassáról küldik a kalpagrojtot és mentekötőt, mégpedig a levélpostán, hogy négy nap alatt odaérjen. „Lobogott a Zrínyi kucsmája – olvassuk a Pályám Emlékezetében – minden fejen pipacsszín posztóból, fekete magyar bárány prémjével; lobo-gott a kócsagtoll a nyusztoz kalpagokon s prémet növeszte szája felett minden.” S a nők versenyeznek a férfiakkal „a nemzetiség külső jelenségei viselésében”. „A’ Párizsi lipántok helyett asszonyságaink fekete csipkés kontyokat vevének-fel, leányaink pártákat ’s derekai-kat vállakba szoríták ’s kötényt kötöttek ... ’s fekete bársony csákócskát nyomtak fejükre.”⁴⁶ A német nyelvű lakosság is magyar ruhába öltözik féltében, s tisztos magyar köntös nélkül nem tanácsos nyilvános helyen megjelenni, mert kivált a tavaszfélen már az áramlat akár-hány helyen túlzásba csap, széttörvén a józan mérséklet korlátait. Keresztesi arról tudósít, hogy sok helyen a kalapot elhányják, megégetik s kucsmát és csákósüveget tesznek fejükbe. „A kin német ruha találtatott, magyar lévén, róla leszaggatták.” Még a nőkön is hasonló csúfságot követtek el, ha nem magyar ruhában jelentek meg.⁴⁷

⁴⁰ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. febr. 9., 12., márc. 2., 9., máj. 11., 21., 25. sz. – Marczali H. id. m. 470.1. – *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 10–14. 1.

⁴¹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évf. 21., 22. sz.

⁴² *Hadi és Más Nev. Történetek* 1789. évf. 8. (okt. 30.) sz.

⁴³ Marczali H. id. m. 457. 1.

⁴⁴ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évf. 22. (márc. 17.) sz.

⁴⁵ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. jan. 1. és jún. 3. sz.

⁴⁶ *Pályám Emlékezete.* 292. 1.

⁴⁷ Id. m. 183–184. 1.

A lelkesedés lángjai először a szent korona hazahozatala s a fogadására rendezett ünnepélyek alkalmával csapnak magasra. Az egetverő „éljen a magyar szabadság!” harsogása összevegyül a harangok zúgásával, amerre a szent korona hintaja halad, s a nemesség és polgárság, férfi és nő, ünnepi magyar ruhát öltve siet a drága ereklye látására. A vármegyék díszbandériumokat alakítanak, amelyek egymás után érkeznek Pestre és Budára, hogy a szent korona mellett őrt álljanak. Minden vármegye bandériuma külön díszes öltözetben teljesíti kötelességét. Az Abaúj vármegyei, amelyben Kazinczy is jelen van, aranyozott s fekete bárányprémmel szegélyezett világoskék mentét, veres nadrágot s mellényt, arany vitézkötésű s kócsagtollal díszített kalpagot s fekete csizmát visel; tarsolyuk szintén veres, rajta kivont kard, e fölött pedig a szent korona látszik; cafrangjuk világoskék, veres posztóval beszegve s „arany sújtással a mértékletes illendőségig kihányva”.⁴⁸

Az Abaúj és Borsod vármegyei koronaőrző sereg május 19-én érkezik Pestre, s 21-én déli 12 órakor váltja fel a pozsonyi és nyitrai őrálló vitézeket a primás és számos főrend jelenlétében Orczy László vezetése alatt. Már az úton elhatározza a két csapat, amint Pécelen összetalálkozik, hogy együttesen teszi a szolgálatot. Kazinczy Bárczay Ferenc, Bónis Zsigmond, Soós János, Boronkay István és Darvas János földieivel együtt áll őrt a szent korona mellett, s élénken figyel, hogy a hazafiúi lelkesedés árja mennyire magával sodorja az egész nemzetet; hogy az öregek is egy szívvel-lélekkel osztoznak az ifjak elragadtatásában. Meghatja őt is, amint Biharból a galambósz Beöthy Imre és Domokos Lajos díszmagyarba öltözve kivont karddal áll őrt vármegyéjük ifjúsága között; vagy amint Szabolcsból az aggastyán, de öles magasságú, torzonborz ősz bajuszú Kállay Ferencet látja, aki törődöttsége miatt lóra már nem ülhet, s gyalog vezeti vármegyéje díszes zászlóalját a budai várba, kezében tartva családjá ősi buzogányát, a vezéri méltóság jelképét.⁴⁹

Az örömmámor e zajló áradatában elkábítja minden, ami Buda és Pest utcáin eléje táruul. A nemzetnek önmagáról való megfélelkezése szégyenérzetét elnyomja a kigyúlt lelkesedés tüze, s a közeli múlt sötét emlékei a biztató jelen s a reménnyel várt jövő képébe olvadnak. „Édes Álom e vagy Valóság, a' mit látok? Hazámnak kegyelmes Istenségei! mi ez illy hirtelen? illy véletlenül?” – kiált fel elragadtatásában. Nem az a nép tolong most Buda utcáin, amely még csak imént „nap-paizsok alatt, le vont süveggel, fel tornyozott hajjal, tarka strimfliben” járt-kelt; amely idegen nyelven mormogott; amely a boldogtalan idők aqua tophanájától megittasodva nemzeti lelkét megtagadta. Újjászületett ez a nép, ősei nyelvét gyönyörködve beszélve, ősei ruhájába büszkén öltözve, ősei szokásait egyszerre visszaállítva. Jól tudja Kazinczy, hogy a külső jelenségek nem csálhatatlanok; de lehetetlen, hogy üres keblet takarjanak, midőn látja, hogy a magyar ismét feltalálja magát hazájában, s eltaposott nemzete kiemelkedik a porból, s az lesz, ami ősei voltak: „szabad Nemzet, tulajdon Törvényeivel, Nyelvvél, ruhával bíró nemzet”. Előbbi megaláztatásunk javunkra vált, mert megtanulta nemzetünk, hogy az ősi erkölcsöktől való eltávozás mily közel ragadta az enyészet-hez, hogy „még neve eltörlésétől is méltán rettegethet”. Ezek az idők tanítottak meg bennünket, hogy a nemzeti nyelv „megtartása és elterjesztése nélkül Hazánkban is mindég idegenek leszünk, és a' Nemzet nem különös Nemzet, hanem csak Colonia lesz”; ezek tanítottak meg bennünket, hogy a magyar irodalom a német nyomdokaiba lépve néhány év alatt oly haladást tehesen, mint különben félszázadig sem tett volna. Sohasem volt jogosb

⁴⁸ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. jún. 3. sz.

⁴⁹ *Pályám Emlékezete*. 291. 1.

a remény, mint éppen most, hogy Pest, Bihar, Komárom és más vármegyék példájára s minden igaz magyar kívánsága szerint nyelvünket a közélet nyelvévé tegyük.⁵⁰

Kazinczynak e szárnyaló prózáját, amelyben több hév van, mint verseiben s az ekkor kelt magyar versek legtöbbszörében, a nemzeti elragadtatás sugallja: de meggyőződése, amelynek valószínűsége sorompóba száll, írói pályájából ered. S ha még Hivatalba bevezető beszédekben nem mert nyílt kifejezést adni e meggyőződésnek, ez inkább a hivatalára való tekintet, semmint meggyőződésének hiánya. S különben irodalmi törekvései a legkésebben szóló bizonyítékok. Ő is, mint íróink általában, úgy hitte, hogy csak az irodalom által tudjuk lassankint a magyar lelket kiművelni s öntudatra ébreszteni, amiben nem is csalódik. Már a Hadi Történetek szerkesztőségéhez március elején intézett soraiban⁵¹ éppen ily határozottan nyilatkozik meggyőződése, midőn még csak elvétve lehet hallani a vármegyék hasonló értelmű szavát: a közügyek nyelvének a magyarnak kell lennie, ez teszi nemzetünket nemzetté, s így olvad belé a köztünk lakó idegen. Múlhatatlanul megkívánja, hogy iskoláinkban magyarul tanítsák az ifúságot, ami semmiféle akadályba nem ütközik, annál kevésbé, hisz már Debrecen, Sárospatak, Losonc s az egész Erdély készségesen megteszi erre vonatkozólag az előkészületeket.

Kazinczy először hivatkozik az irodalomra, mint nemzetfenntartó tényezőre, s először sorakoztatja rendbe a magyar írókat, akiknek munkája nemcsak megőrizte nyelvünket, hogy most már tagadhatatlanul alkalmas a közdolgok vitelére, hanem egyszersmind biztosítja is a további fejlődést. Egybe kell tehát fornia minden magyarnak abban a kívánságban, hogy nemzeti nyelvünk uralkodó legyen a hazában. „Vétkeztek a’ Haza ellen – kiált fel –, a’ ki ezt a’ szent szándékot teljes erővel elő nem mozdítja! a’ ki kész nem lesz ezért minden hasznát, elő menetelét feláldozni!” A maradék átkával fenyeget, ha a kellő alkalmat elszalasztjuk. Mint egész életében, most is vigyáz, hogy a magyart el ne zárja a nyugati népektől. Tudja, mily szükséges azok nyelvének ismerete, s e szempontból sem hallgatja el meggyőződését. De „szemeink – úgy mond – mindenképpen oda légyenek függesztve, hogy a’ Magyar legyen az első és közönséges és hogy azt a’ Német, Tót, Rác és Oláh gyermek egyaránt tanulja, valahol csak benne mód vagyon”. Ő is az országgyűléstől várja igazságos kívánságunk teljesedését. Kimondja a nemzet előtt határozottabban, mint bárki más és jóformán Péczeli mellett legelőbb, hogy „ha a’ Magyar Nyelvet hozzuk-bé, állani fogunk; ha a’ Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb elől az idegenek’ özöne, ’s Nemzetünk korcs zűrzavar lesz”.⁵²

Érthető tehát, hogy látva a nemzet fölhevülését, a fővárosban összesereglett magyarság örömmámorát, Kazinczy szilárd meggyőződése a lelkesedés szárnyaira kap, s „boldog elragadtatása” a Prónay László báróhoz intézett ódai lendületű ajánlásban tör ki. S nemcsak a fővárosban elébe tárult látvány hevíti. Amit az ország különböző vidékeiről hall, szintén erősíti felfogását, hogy most van az ideje megvetni alapját boldogabb jövőnknek. A vármegyék közül többen a francia felvilágosodás, sőt a forradalom elveit emlegetik, mint Nyitra, amely az ősi szittya erkölcsöket tüzi ki követendő példakul, vagy Gömör, amely Rousseau tanításait tekinti irányadókul. Biharban és Szabolcsban a nemesség fegyverbe öltözik, s így jelenik meg Nagyváradon az isteni tiszteleten, a tárogatók pedig a sírva vígadó kuruc dalokat harsogják. A szabolcsi nemesség a szabad ég alatt gyülekezik, hogy tanácskozzék a trón

⁵⁰ A Prónay L. báróhoz szóló ajánlás, *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 82–84. 1.

⁵¹ Uo. 45–47. 1.

⁵² Uo. 47. 1.

betöltéséről, azt határozván, hogy az országbíró haladéktalanul hívjon össze országgyűlést. Pest és Borsod vármegyék is tárgyalják e kérdést, s úgy vélekednek, hogy a trónöröklés fonala megszakadt. Zemplén is sürgeti az országgyűlést, amelyre rendkívüli feladatok várnak.⁵³

A vármegyei főtisztviselők sietnek búcsút venni hivatalaiktól, s töredelmesen megbánni, amit a nemzet ellen vétettek. Fáy Ágoston abaúji alispán azon a réven kér bocsánatot a vármegyétől, mivel „a’ sok keményen fenyegető Felséges Parancsolatokat” kénytelen volt végrehajtani; s emiatt becsülete is veszedelemben forgott, vagyona is tetemes kárt szenvedett. És ha még mindez nem volna elég kiengesztelni a rendeket: ősei emlékezetéért bocsásanak meg neki, akik az alispáni hivatalt érdemesebben vitték.⁵⁴ Teleki József gr., Ugocsa főispánja, is kénytelen bevallani, hogy nem iszonyodott a nemzet romlásának eszközévé válni, s az alkotmány védelmétől a veszedelem árnyéka is elriasztotta.⁵⁵ Amadé Antal gr. a Nyitra vármegyei közgyűlésen a korlátlan uralmat kegyetlenül éles vonásokkal rajzolja, s a keservesen szerzett tapasztalatokra hivatkozva kívánja, hogy a nemzet megtalálja a jövőendő biztosítékait a hatalom s annak kezelői ellen.⁵⁶ Orczy László b. abaúji főispán beiktatásakor Batsányi és Baróti Szabó fejezik ki a rendek örömét. Amaz figyelmezteti a nemességet: úgy siessen hazánk oltalmára, hogy most vagy szabadság lesz jutalma, vagy szolgaság a büntetése.⁵⁷ Különösen fontos Pozsony vármegye fölirata, amelyben a törvénytelen uralom tisztviselői, kivált a császári tanácsosok ellen fordulnak, s tiltakoznak, hogy továbbra is hivatalban maradjanak. Ily értelmű utasítást adnak követeiknek is. Bihar és Arad vármegyék is pártolják e határozatot, kijelentvén, hogy a királyi biztosok hazaárulók lévén, főispánok nem lehetnek.⁵⁸ Ugyane felfogás fejeződik ki Révai Miklósnak a szent korona örömnépe írott versében, amelyben a tüzes lelkű szerző a közmegejtés átkával sújtja a haza ellen vétkezőket. A „kevély Béts’ Ura” – mondja Révai – maga is átkozza sírjában „azt a’ bűdös döngöt rothadó porában, ki nemes érzésre megtompult szívével, Udvert eltsábitó rút szövevényével”. Arra biztatja a magyart, hogy rúgja félre az elfajult fojtogatót, aki a gonoszság megtestesült eszköze volt.⁵⁹ Kétségtelen, hogy Révai első sorban Niczky grófot érti, a Helytartó Tanács volt elnökét, akinek tetemeit az akasztófa alatt szándékoznak megégetni Biharban és Aradon.⁶⁰

Így zajlik és háborog a nemzeti szenvedély, mint a medréből kitört folyó áradata, magával sodorva a múlt idők oly intézményeit is, amelyek a haladás eszméit szolgálták, de a korlátlan hatalom léptette életbe. Éppen a külsőségekben csap túlzásba, midőn a német ruhát neveltséges ceremóniákkal megégetik, a német írók munkáit tüzes kemencébe dobják, a

⁵³ Marczali H. id. m. 471–474. és Keresztesi J. id. m. 212–213. 1.

⁵⁴ *Orpheus* 1790. évf. I. köt. 147–153. 1.

⁵⁵ Uo. II. köt. 16. s köv. 1.

⁵⁶ Ballagi G. id. m. 298–299. 1.

⁵⁷ *Két magyar hazafi érzékenysége*; h. n. 1790.

⁵⁸ Ballagi G. id. m. 294–295. 1., s *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 117. 1.

⁵⁹ *Orpheus* 1790. évf. I. köt. 218–223. 1.

⁶⁰ A sok gúnyos vers között, amely ekkor keletkezik, idézzük a Niczky epitaphiumát:

Christophorus Niczky hic tandem jacet,
Quod omnibus placet, quia iam tacet.
Eheu Christophorus Niczky occidit,
Cito regi, sero Patriae.

Közli Takáts Sándor a pesti kegyesrendi kollégium 1890–91. értesítője 68. 1. *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 117. 1. Imre Lajos értesítése az *Irodalomtört. Közl.* 1894. évf. IV. köt. 199–200. 352. 1.

földmérőket elkergetik vagy katonáknak adják, a házak számait karddal vagdalják le, s a királyi biztosokat fenyegetik, hogy törvénybe idézik őket, ha nem követik példájokat. Rebesgetik, hogy egy magyar gróft ki akartak dobni az ablakon, mert nem magyar ruhában jelent meg. Kreil Antalt, a pesti egyetem bölcselőtanárát istentagadással vádolják, s mindenféle hazugságokat koholnak róla, mivelhogy német születésű. Bécsben számosan elvesztik hivatalukat német származásuk miatt.⁶¹

III.

Az olvasás iránti fogékonyság terjesztése. – A szabad sajtó eszméje. – Kazinczy különösen buzgólkodik az olvasás megkedveltetésén. – A magyar játékszín eszméje. – Péczeli József; a Hadi Történetek írói. – Kazinczy a játékszín megalapítását a főuraktól várja; a haladás egyik legfontosabb eszközének tartja. – Drámai fordítások. – Kazinczy a Hamlet fordításával óhajtja a játékszín működését megkezdetni. – Prónay Lászlóhoz küldött ez iránti levele. – Két irányban vár Prónay b. áldozókészségétől eredményt. – Kazinczy fejlett esztétikai érzéke és nagy műveltsége. – Kazinczy észreveszi a visszahatás kezdetét. – Prónay b. örömmel fogadja Kazinczy tanácsát; Kazinczy ezt közbírré teszi. – Fölkéri Ráday Pál gróft. – Az első színtársulat. – Mily szerepe van ennek megalapításában Kazinczynak? – Elkedvetlenedése.

A nemzeti felbuzdulás komoly tartalma nem merül ki a magyar nyelv jogainak vissza követelésében s néhol visszaállításában. Jövendő haladásunk biztosítása érdekében több oly fontos eszme megvalósítását sürgetik, amelyek szellemi és anyagi művelődésünk alapjaivá lehetnek. Hogy csak a főbbeket említsük: íróink az olvasás iránti fogékonyság ápolását s ezzel együtt a sajtószabadság kivívását, a magyar játékszín, a Magyar Tudós Társaság megalapítását, a jobbágyok sorsának javítását, sőt felszabadítását is a nemzeti buzgalomtól várják s az országgyűlés teendői közé sorozzák.

Péczeli már 1789 őszén nyilvános könyvtárak alapítására buzdít. Különösen a nagyobb városokban kellene könyvtárakat, olvasótermeket létesíteni, hogy a nép is művelődhessen. Ezt annál könnyebben tehetnők, mivel a császár nyilvánosan kimondotta, hogy könyvet mindenkinek szabad árulni, ha a cenzúra meg nem tiltotta. Győrben már egy derék polgár fel is állít ily „olvasó kabinetet”, amelyben másfélszáz új magyar könyvet forgathat a közönség; még a közeli falvakba is örömmel viszik a könyveket. Komáromban hasonló szándékozik álltani egy érdemes hazafi. Péczeli a Mindenes Gyűjteményt is azért indítja meg, hogy „az asszonyokat s még eddig az olvasásban nem gyönyörködő Nemeseinket kapassa az olvasásra s a Magyar könyvek szeretére”. Számít a papok és tanítók buzgóságára, akiknek bele kell nevelniök a népbe, különösen a serdülő ifjúságba az olvasókedvet. Számít a könyvkiadók áldozókészségére is; olcsón kell adni a könyvet, hogy a legszegényebb is hozzáférhessen. Lám az angolok is így jártak el, s most már az olvasás szeretete annyira emelkedett, hogy „nints olly drága könyv, a melyet meg ne vennének”. Szegedről is oly értelmű tudósítást közölnek a Hadi Történetek szerkesztői, hogy ott nyilvános könyvtárat akarnak felállítani.⁶²

⁶¹ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. jún. 18. sz.

⁶² *Mindenes Gyűjtemény*, 1789. évf. 8., 9. sz. és 1790. évf. 23. sz. *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. jún. 15. és aug. 31. sz.

Természetesen a József császár alatti szabad vizsgálódás továbbra is fenn akarja tartani uralmát. S bár a kath. egyház újra vissza óhajtja nyerni a szellemek vezérlete jogát, a felvilágosodásnak nemcsak jelszava, hanem észrevehető terjedése is útját vágja egyelőre e törekvésnek. Igaz, hogy a császár uralkodásának a végén néhány politikai irat a bilincseiből fel szabadult sajtó túlzásait nagyon is erősen mutatja, ami könnyen érthetőleg sokakat elkese- rít; de mégis feltűnő, hogy a sajtószabadság eszméje oly kevésbé tisztázódott az irodalomban és közéletben egyaránt. A szabad gondolatnyilvánítás jogával minden megszorítás nélkül élni kívánnak, másfelől pedig a cenzúra intézményét is fenn akarják tartani. Különösen a protestánsok tanítására nézve. Megtörténik, hogy maga a vármegye rendeli el a könyvviz- gálatot, amire jellemző példa, hogy Bihar vármegye megégetteti azon emlékiratot, amely- ben két káptalani követ (Kende és Sauer) a nagyváradi káptalan néhány községének a Haj- dúsághoz való csatolása ellen tiltakozott. Decsy Sámuel és Révai Miklós a cenzúrát a felál- lítandó tudós társaságra óhajtják bízni. Az országgyűlés rendi hasonlóképpen össze kívánják egyeztetni a gondolat szabad nyilvánítását a könyvvizsgálat bizonyos enyhébb alakjával, ami a dolog természete szerint merőben hiábavaló igyekezet.⁶³ Talán csak Kazin- czy és Péczeli gondolkoznak e tárgyról behatóbban és teljesen szabadelvéen. Ők nemcsak sejtik, hanem világosan látják is, hogy a valódi haladás mindaddig nem tehet bátrabb lépé- seket, míg cenzúra korlátozza az írókat. S így az olvasókedv sem erősödhetik, amire pedig oly égető szükség van.

Ha nem mondja is Kazinczy Orpheusa bevezetésében, hogy az olvasás iránti fogékony- ságot akarja gerjeszteni, minden sora bizonyítja, hogy senki sem érzi inkább ennek a hiá- nyát, mint ő, és senki sem törekszik nagyobb buzgósággal és elszántsággal az irodalom fej- lődésének e legszükségesebb alapját biztosítani. Jól tudja, hogy a magyar író nemcsak arra nem számíthat, hogy „írásaiból meggazdagodjék”, hanem még arra sem, hogy „a’ Nyomta- tás’ költségét néha néha tetemesen meg ne érezze”. A magyar írókat csak a hazafiság ösztö- nözheti. Azért kiált fel az Orpheus egyik jegyzetében: „Hazafiak, csak segedelmet! csak segedelmet! csak könyveinket vegyétek, megmutatjuk majd, mire mehetünk”.⁶⁴ Sajnos, íróink igyekezete még sokáig a pusztába kiáltó szó marad. S ha itt-ott néminemű biztató jelenség tünedezik elő, mint Aranka Györgynek a Magyar Museumra vonatkozó értesítése mutatja, a magyar könyvek szeretete nem tud derekasb lendületre jutni. Gyöngyössy János nem győzi panasszal Horváth Ádámnak, hogy Erdélyben még a tehetősb urak sem olvas- nak, vagy ha igen, a szegény papoktól kéregetik el a könyveket és újságokat, de maguk meg nem veszik.⁶⁵ Földi János még 1791-ben is sajnálkozva mondja, hogy Kazinczy Bácsme- gyeijéből két év alatt két példányt sem tudott eladni.

Kazinczy is, mint a magyar írók általában, a fölgerjedt érdeklődésben bízik. A magyar nyelv kiművelése és jogainak biztosítása a nemzet legfőbb törekvése; ez mindennél előbb való. De nem elég, hogy vármegyéink csak utasításokat adjanak követeiknek. Hogy az or- szággyűlés e kérdést valósággal meg is oldja: a közéletnek, a mozdulni kezdő társadalom- nak is meg kell tennie a magáét, hogy nemzeti fennállásunk alapja szilárd legyen. Meg kell ragadni azon eszközöket, amelyek nyelvünk kiművelését hathatósan előmozdíthatják. Ezek közt a legelső az iskola, de e tekintetben a kormány intézkedései után kell indulni. Aztán gondoskodni kell oly eszközökről is, amelyekre nézve a nemzet önállóan határozhat,

⁶³ Ballagi G. id. m. 267–283. 1.

⁶⁴ 1790. évf. I. köt. 88–89. 1.

⁶⁵ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 485. 1.

s áldozókészségével szintén gyümölcsözőkké tehet. A legsikeresebb ilyen eszközök – írónknak úgyszólván teljesen egyező felfogása szerint – a játékszín és tudós társaság.

Hírlapban és folyóiratban számosan sürgetik a magyar játékszín felállítását. Mióta 1779-ben egy német nyelvű nyomtatvány először pendíti meg a magyar játékszín eszméjét,⁶⁶ az irodalom nem hagyja kiveszni, bár voltaképp csak a felbuzdulás korában karolják fel. Az iskolai dráma nagy sikerei, amelyek a jezsuita s még inkább a kegyesrendi gimnáziumokban a társadalom előkelő rétegeit, sőt az egyszerű népet is annyira megnyerik,⁶⁷ fölötte alkalmasok lehettek volna a világi színészet iránti fogékonyság istápolására is, de a kezdő szerepére jó ideig senki sem mer vállalkozni.

1789 őszén Péczeli József hozza szóba először, midőn a szepesi és más vármegyei nemes ifjak, valamint a pozsonyi kispapok műkedvelő színielőadásáról emlékezik, s először buzdít ez eszme érdekében.⁶⁸ Legott el is számlálja, kik foglalkoznak tudomása szerint színművek fordításával. Másfél hónap múlva már pályadíjat is tűz ki a magyar történelemből vett tárgyú szomorújátéokra, mint főntebb érintettük. Aztán bátrabban és határozottabban szól ez ügyben, kívánva, hogy az országgyűlés tartama alatt Pesten és Budán hetenkint kétszer-háromszor magyar színészek játsszanak. Szégyen volna – úgy mond –, ha most sem tudna megalakulni a magyar játékszín. Büszkén hivatkozik azokra, akik már eddig is dicséretesen gyarapították drámairomalmunkat, s akik készséggel ellátnák a társaságot műsorral.⁶⁹

A fölhevült nemzeti érzés a játékszín ügyét is magáévá teszi. Akik a magyar nyelv jogai mellett felszólalnak, ezt is ritkán mellőzik. Báróczy Sándor és különösen Decsy Sámuel a magyar műveltség fontos tényezőjének hirdeti. A Hadi Történetek szerkesztői igen helyesen a magyarosítás egyik fő eszközének tartják, amellyel nyelvünkhöz édesgethetjük a nemzetiségeket. A főurak adományaiból kívánják az állandó játékszínt felállítani Pesten. „Édes Feleim! – így esengenek – vagy most, vagy sohasem! Ha a’ mostani jó alkalmatosságot elbotsátjuk kezeink között, nem leszünk többé méltók reá, hogy valaki megilletődjön sorsunkon.” A magyar írók pedig „bízvást feldughatják a’ gerendába író tollukat”, kár volna azokért fáradni, akik anyanyelvüket sem tudják érdeme szerint megbecsülni.⁷⁰

Kazinczy, mint az irodalom föllendülését, a játékszín megalapítását is a főurak ösztönző példájától várja, osztozván a Hadi Történetek hirdette felfogásban. Mintegy a hiúságukat akarja legyezgetni, midőn a Csákyak-, Esterházyak-, Grassalkovichok- és Koháryaknak az osztrák színészet iránti fejedelmi áldozókészségét a magyar játékszín hiányából magyarázza, holott bizonyára igen jól tudja, hogy annyi áldozattal, mint amennyit a német Múzsza oltárára tettek, a magyar játékszínt is meg lehetett volna alapítani. De a főrendeknek nemcsak hiúságára óhajt hatni, egyszersmind a magyarabb érzésűeket követendő példakul állítja a nemzet elé, s ezért hivatkozik az Orczyakra és Podmaniczkyakra s két özvegy mágnásnéra (Zichy és Belezny grófné), akik „készek lesznek mindent tenni”. Nem kételkedik, hogy lesznek játszó személyek, csak az erkölcsi és anyagi segítség el ne maradjon, és a színészek iránti oktalan előítélet megszűnjék. Ő is a magyar nyelv művelésének, terjesztésének és megkedveltetésének egyik leghathatósabb eszközéül tekinti a játékszínt, amint Bayer József is helyesen vélekedik; a magyarság nemzeti érdekeinek szolgálatát várja attól, úgy

⁶⁶ Bayer József: *A nemzeti játékszín története*. I. köt. 64. 1.

⁶⁷ Prónai Antal tanulmánya, *Békefi-emlékkönyv* (Budapest, 1912), 340–353. 1.

⁶⁸ *Mindenek Gyűjtemény*, 1789. évf. 5. (okt. 17.) sz.

⁶⁹ Uo. 1790. évf. 3. (ápr. 10.) sz.; Bayer J. id. m. 64. 1. és *Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban*. Budapest, 1912. 10. 1.

⁷⁰ 1790. évf. aug. 20. sz.

levén meggyőződve, hogy abban az irodalom ügye is a legjótékonyabb segítséget nyeri. Ezért irányozza a közfigyelmet, mint Péczeli már a múlt évben, a drámai fordítókra, akikre a műsor megválasztásában bizvást számítani lehet. És itt önmagát sem hallgatja el. Hamletje már készen van, s nemsokára készen lesz Goethe Stellája, Lessing Miss Sara Sampsonja és Galotti Emíliája, Gotter Medeája és Shakespeare Macbethje Bürger után. Felsorolja Göbből, Vitéz, Péczeli és Zechenter fordításait, amelyeket mind használni lehet. A műsor előkészítésében nemcsak Shakespeare és a nagy francia írók, hanem a német költők drámáinak lefordítására is számít. Orpheusának irodalmi tudósításaiban először említi nyilvánosan a magyar közönség előtt Schiller nevét, akinek Tolvajait Darvas János, Fieszkó zendülését Kovács Ferenc, Don Carlosát Bárány Péter vette munkába.

Kazinczy szerint nincs is a magyar játékszín életre keltésének semmi egyéb akadály, mint az áldozókészség hiánya. De a politikai lázas mozgalom napjaiban, midőn „Titusunk’ koronázására ’s boldogságunk’ felállítására az Ország’ Nagyjai Budán öszve gyülekezve lesznek”, nem szállja-e meg a nemzetet a hazafi áldozókészség oly mértékben, hogy a régen érzett hiányt kipótolják? Vajon ki merne arra hivatkozni, hogy „a’ magyar nyelv nem Játszó-Színre való?” Alig hihetné, hisz az ily hivatkozás nem megcáfolást, hanem csak „egy szomorú néma sóhajtást érdemelne”. S hogy a főrendeket ne csak emlegetse, de valóban is példaadásra bírja a játékszín megalapításában: Prónay László bárót, a bukott rendszernek egyik hírhedt képviselőjét, mint volt királyi biztost szólítja fel, hogy ajánljon egynehány aranyat annak a magyar színésztársaságnak, amely „német Játszóink által illendően elkészítettvén”, az ő kész *Hamlet*-fordítását eljátssza. „Ennek – írja Kazinczy Prónayhoz – híre lesz az egész Országban. Minden újság fogja hirdetni Excellentiádnak hazafiúságát.”

Két irányban várja Kazinczy Prónay példájától irodalmunk újabb lendületét. Egyik, ha a magyar írókat barátságára vagy legalább ismeretségére méltatja, fölkeresvén őket leveleivel; másik, ha az összeadandó színtársaságot némi jutalomban részesítvén, a nemzet figyelmét is ráirányozza ez úttörő igyekezetre. A körülményeket, a közhangulat hullámmását ébren ügyelő Kazinczy nem ok nélkül fordul Prónay Lászlóhoz, akinek hazafi jellemére árnyat vetett a múlt, noha Kazinczy meg van győződve, hogy szíve „egyenes és bátor” s „az is maradt, a’ minek maradni kellett”, s hogy „nem volt hűségtelen Hazafi”. Ezt nemcsak barátaitól, különösen Révai Miklóstól hallotta, hanem a hozzá intézett sorok is ékesen szóló bizonyosságai. De a lázas napokban ezt nem vizsgálják, s hamar kimondják valakire az igazolatlan vádat. S ha már Prónay meg nem előzhette a balítéletet, legalább utólag tisztázhatja magát alóla „az írókkal közlött jótétemények” s a kívánt áldozókészség által, mivel ilyképpen „hazafiúi érzéseinek csálhatatlan jeleit” adhatja.

Kazinczynak e lépéséhez mindenesetre nagy erkölcsi bátorság kellett, de részben a saját pályája is igazolja eljárását. A saját hivatalos szolgálatát is párvonalba állíthatja Prónayéval, akinek *Hamlet*-fordítását ajánlja, és pedig hogy „melly szent érzések között”, semmi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy ajánlását a szent korona őrszobájában írta. Vajon ha Prónay a róla suttogott balítéletet hazafias áldozókészségével ily fényesen megcáfolja: nem esik-e abból egy sugár óra is, aki erre ösztönözte, s aki erre alkalmat adott? S ha éppen azok egyikéről, aki a gyűlölt rendszernek mint királyi biztos mondhatni a kormány rúdjánál állott, sikerül a közönség szemében a foltot lemosni a kijelölt eszközökkel: nem gondolhatja-e Kazinczy, hogy ugyanazon rendszernek kevésbé nevezetes támogatói is könnyebben kivonhatják magukat a nemzet sújtó ítélete alól? Nem élesztheti-e az a remény, hogy a saját szolgálatát is tisztább felfogással tekinti a közönség, amelynek ajkáról erre vonatkozólag is elég sok kárhoztató ítéletet hallott?

E szempont minden bizonnyal egyik rugója bátor lépésének, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül. De másfelől abban, hogy éppen a *Hamlet*-fordítását ajánlja Prónaynak, s ennek az eljátszására óhajt vele jutalmat kitűzteni, tehát hogy Bayer Józseffel szóljunk, „a szervezendő magyar színészetet Shakespeare aegise alá akarja helyezni”, mind a magyar műveltség iránti nagy érzékének, mind kiválóan fejlett esztétikai ízlésének is oly ritka bizonyosságát nyújtja, amely vezéri szerepre való törekvését szinte egymagában is igazolhatja. „Nem esmérek – mondja a Prónayhoz írt levelében – semmi darabot, a’ melly inkább érdemelné-meg az eljátszást, mint a’ Hamlet.” S legott meg is érinti az okokat, amelyeknél fogva a kezdő magyar játékszín elé e nagy feladatot tűzi. Az egyiket magában a műben találja. „Az a’ szerencse van benne – írja –, hogy két asszonyi rollnál több asszonyi rolla nem fordul elé; pedig nehezebben lehet asszonyi magyar játszókat találni, mint férfiakat”. Itt hát a kezdő színészetre kíván figyelemmel lenni. De a másik ok, amelyet ő maga is fontosabbnak tekint, s amely mind Kazinczynak a rendkívüli politikai változások iránti felfogására, mind általában kortörténeti szempontból egyaránt a legnagyobb figyelmet érdemli, az, hogy Kazinczy a kor hangulatának mintegy jellemző kifejezését sejtí a Hamlet tartalmában. „Tudjuk – mondja az említett levélben –, hogy az a’ rémítő borzadás, a’ mellyet a’ Hamlet’ személye és a’ kísértet támaszt a’ Nézőkben, nagyon analogizál Nemzetünknek mostani nem-rózsaszínű érzésével.” Kazinczy tehát a leglázasabb napokban is észreveszi a visszahatás oly jelenségeit, amelyek a mámoros reményt a bizonytalanságban rejlő kétséggel mérséklék, az elszánt küzdelmet a hamleti tépelődéssel intik óvakodásra. „Mintha – jegyzi meg Bayer József, aki Kazinczy célzatát először emeli ki a dolog fontosságához mért alapos-sággal – tétovázó hazájának e végül cselekvő Hamlettel akarna példát mutatni arra, hogy a megoldásra megért események kényszere elől nem lehet, nem szabad kitérnie.” De egyszersmind a „nem-rózsaszínű érzésben” a jövő iránti aggodalom is kifejezést talál, akár a lelkesedés túlzásait, akár a régi állapotokat visszakívánó egyre hangosabb szózatokat tekintse. Kazinczy a *Hamlet*-fordításával nemcsak a játékszín napi szükségletének akar eleget tenni, hanem egyszersmind a nemzet közéletére is hatni akar e tragédia tartalmával.⁷¹

Nem tudjuk: elérte-e Prónay b. Kazinczy célzatát, midőn a fővárosból éppen azért távozott, mert „a’ dühösségtől szült rágalmozást érzékenyen szenvedte”, s midőn szinte kényszerült „az esztelen üldözés elől” menekülni s kerülni azokat, akik „a’ vak Haza-buzgóságtól el ragadtatván, minden mérték nélkül a’ mult birodalomnak (ti. kormányzatnak) munkáit s azoknak véghez vitelöit gyűlölik”; de azt a módot, amelyet Kazinczy ajánl a hírnevéen ejtett folt lemosására, nagyon célravezetőnek találja. Megvallja, hogy „soha egy levél sem ébresztette fel benne az elszánt s homályban merült lelket” úgy, mint ez; mert ez nemcsak „csekély s veszett nevét újonnan szüli”; hanem annak egyszersmind „orvosos gyarapítása módját is mutatja”.

Tehát Kazinczy jól számított. Prónay örömmel fogadja tanácsát, felhatalmazván a szükséges rendelkezések megtételére, hogy „a’ nevezetes magyar Hamlet magyarul” előadathassék. A nyújtandó ajándék meghatározását is Kazinczyra bízza, kijelentvén, hogy ha Kazinczy a szándékolt összegről értesíti, azonnal megküldi neki.⁷²

Kazinczy a példa ösztönző hatását is számba vévén, csak természetes, hogy siet azt men-nél előbb közhírré tenni. A Hadi Történetek szerkesztői már a szeptember 3-iki számban

⁷¹ Bayer J. *Shakespeare drámái hazánkban*. Budapest, 1909. I. köt. 16–17., 130–141. 1. és Kazinczy F. *Lev. II. köt.* 80–85. 1.

⁷² Kazinczy F. *Lev. II. köt.* 89. 1.

közlük Prónay ajánlatát, s Kazinczy igyekezetét, bár a nevek elhallgatásával; de kétséget nem szenved, hogy itt csak erről lehet szó.⁷³ Prónay ugyan nem annyira a játékszín, mint inkább a magyar nyelv gyámolítására gondol, de az említett lap éppen a Hamlet tervezett előadásával kapcsolatban különösebben a magyar játékszín megalapítása és népszerűsítése iránt izgat, midőn kiemeli, hogy „Hazánkban egy nagy tekintetű Fia jól érezvén, melly igen fogja segíteni Anya-Nyelvünknek el terjedését 's gyarapodását az, hogy ha íróinknak Játzó-Színre készített Darabjaik nemcsak olvastatnak, hanem közönségesen el is játszód-tatnak, nevezetes Jutalmat rendelt annak a' Játzó-Seregnek, a' melly Kazinczy Ferencz Úrnak Hamletjét, illendően elkészülvén, Budán el fogja játszani”. Hivatkozik az említett lap arra, akire „ezen rendelés teljesítése bízott”, vagyis magára Kazinczyra, hogy ő a Hamlet előadására szervezendő színtársaságnak aztán a Péczeli fordításait tűzze ki legközelebbi műsorára. Vagyis Kazinczy esztétikai eszményéhez híven a kezdő magyar játékszínt klaszszikus műsorral óhajtja ellátni, és pedig hogy „végtére egy Magyar Játzó-Seregünk legyen, a' melly míg kívántatni fog, Budán és Pesten”, azután pedig az ország nagyobb városaiban tartson előadást. Kazinczy azt is megírja a Hadi Történeteknek, hogy „a' kik magokat a' Személyeknek fel vállalásokra, mellyek Hamletben előfordulnak, alkalmasoknak érzik, Budán, Strohmayr Úr' Könyvtáros Boltjában (hol Hamletek elegendő számmal vágynak letéve) magokat jelentsék és onnan további utasítást kérjenek”. A jelentkezőktől elsősorban azt kívánja, hogy „tisztá Magyar Accentussal szólljanak és beszédeken idegen íz ne esmér-tessék”.⁷⁴

Kazinczy a Prónaynak írt s főntebb idézett levelében azt mondja, hogy ha kérése teljese-dést nyer, azonnal Pestre siet. hogy a tervet maga is segítse. Ezt a szándékát azonban nem valósíthatja meg; legalább egyelőre nem. Ezért míg Pestre rándulhatna, Ráday Pál grófot, mesterének unokáját, a koronaőr Gedeon fiát kéri föl, hogy a jelentkezőket fogadja, s ossza ki köztük a szerepeket, de Prónay nevét hallgassa el. Ha Pesten volna – úgy mond –, ő maga is közreműködne a színészekkel együtt, csakhogy a kívánt sikert elérhesse. Minden valószínűség szerint tehát Kazinczy rábeszélése vonja Ráday Pált a játékszín ügyébe, amelyhez inkább is ért, mint Kazinczy, akinek e téren, mint mondja, semmi tapasztalatai nem voltak.

Amint Kazinczy szeptember közepe táján Pestre térhet, azonnal hozzálát kedvenc ter-véhez. A lelkesítő szövegek, amelyek a magyar játékszín megalapítását célozták, nemcsak a Pesten összegyűlt követek szívében, hanem a felbuzdult társadalomban is visszhangra kel-vén, néhány tette vágyó ifjú, férfi és nő, összeszövetkeznek, hogy „a nemes magyar nemzet-nek valahára egyszer már azt az elme gyönyörködtető mulatságot” szerezze, amelyet „a já-tékmesék szoktak adni”. E társasággal lép érintkezésbe Kazinczy, hogy a magyar Hamletet eljátszassa, és a merész kezdőket talán a Prónaytól ígért jutalommal is izgassa. A mámoros hevülésnek e szédületes pillanatában azt hiszi, hogy főuraink áldozókészsége s a balítéletek megszűnése legott alapot rak „Melpomene és Thalia templomának”; s a kezdet nehézségeit annál inkább sikerül legyőzni, mivel az igyekezetet gr. Zichy Károly országbíró is támogat-

⁷³ Bayer J., aki ez adatot szintén felhasználja, nem meri megmondani, hogy ezt bizonyosan maga Kazinczy írta meg a lapnak. Csak annyit mond, hogy „valószínű része van benne annak is, ki *Hamletet* első ízben fordítja magyarra: Kazinczynek.” Id. m. I. köt. 17. l. Kazinczy 1790. aug. 15-én Kassáról Ráday Pálnak a többi közt ezt írja: „*Ich habe bereits mein Avertissement in die Ung. Zeitungen Hadi Történetek und Magyar Kurír eingeschickt.*” A levélnek ide vonatkozó része majd-men szóról szóra megegyez a *Hadi és Más Nev. Történetek* közleményével. *Lev. II. köt. 96. 1.*

⁷⁴ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. szept. 3. sz.

ja. Hiszékenysége ugyan nagyobb, mint az emberekről és körülményekről szerzett ismerete; de ki ítélhetné meg emiatt? S bárha Kassán, Pesten és Bécsben sokszor megfordult is a színházban, s magát Hamletet is látta a német színészektól itthon s Bécsben Brockmanntól: inkább csak a mű esztétikai szépségeit érezte, semmint színi előadásának nagy nehézségeit. De amint a műsor megválasztása szóba kerülhet, s Kazinczy gyakrabban érintkezhetik Ráday Pállal, a vállalkozó ifjakkal s a pesti német színészekkel: hamarosan meggyőződik azon akadályokról, amelyek kedvenc tervének szárnyát szegik. Azonban még mindig reméli, hogy ha nem is az első, legalább a harmadik előadandó darab már az ő magyar Hamletje lehet, hisz a Schröder-féle átdolgozás sokat könnyít az eredeti remeken, ő pedig a német átdolgozást fordította magyarra.⁷⁵

Annyira érdeklődik a játékszín első feladatai iránt, hogy Ráday Pállal együtt őt kéri fel a most alakult társaság szervezetének megállapítására s a német színházak bérlője engedélyének kieszközlésére. De csak ez utóbbi tekintetben tesz lépéseket, mert az előbbihez magának is tanulnia kellett volna.⁷⁶ Személyesen jár el megbízatásában; de sem a budai, sem a pesti német színházak bérlőjével nem tud boldogulni, s emiatt az első társaság nagyon kényes helyzetbe jut, amelyből csak Pest vármegye pártfogásával szabadul ki, hogy aztán az előre kitűzött műsorból legalább az Igazházit október 25-én előadhassa Budán, s két nap múlva ugyanazt megismételhesse Pesten.

Kazinczyt elkedvetleníti a német színházak bérlőjénél tett eredménytelen közbejárása. De másfelől a nagy eszmétől tette hevült első szintársaság vérmes reménye s elszántsága nem engedi elcsüggedni, bízik tehát a sikerben, hisz az országgyűlés rendei még a fővárosban időznek s várva-várják a híresztelt előadásokat. Ily állapotban vesz búcsút Kazinczy már október közepén vagy tán előbb is a társaságtól, azt híván, hogy Hamlet-fordítását a harmadik előadásra csakugyan kitűzik. Később, midőn még mindig alig van sejtelve azokról a nehézségekről, amelyekkel az első szintársaság küszködni kénytelen, s még mindig abban a reményben él, hogy a lelkesedés minden akadállyal megbirkózik, és a társaság újabb műsor kiválasztásán s betanulásán munkálhat: a Hamlet-fordítást is az előadandó darabok közé sorozza. De lassankint mégis beletörődik, hogy kedvenc eszméje boldogabb időkre várjon annál is inkább, mert nemcsak a kezdő színészek, hanem Ráday Pál is úgy vélekednek, hogy csak több könnyebb darab után foghatnak a nagy feladathoz.⁷⁷ Ő is meggyőződik tehát, hogy a „Hamlet nehezebb, mint hogy először is azt adhaták vala”. Mindamellert lázas sietséggel dolgozott drámai fordításait javítgatja, hogy szükség esetén értékesíthesse. Az irodalmi törekvések egyéb ágaiban is igen nagy tevékenységet fejt ki, hogy nemzetünk szellemét az általa oly melegen ápolat irányba terelni segítse.

Ha a magyar játékszín első próbáin jelen nem lehet is, legalább hírét óhajtja elterjeszteni a közönségben s följegyezni az utódoknak, hogy „a felébredt patriotismus’ és nyelvserzetés’ epochájában ezen szükséges tárgy’ elérhetése felől gondoskodtunk, habár szerencsétlen előmenetellel is”. Ezért előbb Ráday Pált kéri föl, hogy tudósítsa az első előadásról, s midőn ezt hiába várja, nagyapját, az öreg grófot sürgeti, hogy az Igazházi előadásáról színlapot

⁷⁵ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 119. 1. Bayer J. id. m. 145–149. 1.

⁷⁶ Maga írja, hogy itt minden érdem Ráday Pálé. *Magyar Pantheon* 34. 1. Bayer J. *A nemzeti játékszín története*, I. köt. 74. 1.

⁷⁷ „Pestről elindulván – írja Arankának –, jó karba hagytam a’ Schauspieler-Truppot. Eddig *Hamletet* el is játszották talán.” Ráday Gedeon bizonyosan unokája felfogását tolmácsolja Kazinczynek írt levelében, amelyet Bayer J. tévesen Kazinczynek tulajdonít; id. m. 148. 1. *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 162–163. 1.

küldjön neki, s írassa meg a színészek valamelyikével az első előadás történetét, amelyet Orpheusban akar felhasználni. S ha senki más nem vállalkoznék e tudósítás megírására: parancsolja meg a gróf a jószágigazgatójának, Gáncs Pálnak, hogy a legfontosabb adatokat vesse papírra, s ne akadjon fenn a stíl darabosságán, majd elsimítja ő, ha a közönségnek megírja.⁷⁸ A magyar nyelv érdekében tartja kívánatosnak e tudósítást, amely a nemzeti buzgalomnak újabb táplálékot adhatna.

IV.

A Magyar Tudós Társaság eszméje. – Bessenyei ez eszme első hirdetője. – A Hazafiúi Magyar Társaság. – Tanácskozás Széchényi Ferenc gr. házában. – Révai Miklós törbetetlen buzgólkodása. – Az eszme még nem eléggé érett meg. – Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság. – Kiket akar Révai a M. Tud. Társaság tagjainak? – Kazinczy különböző véleménye. – Az országgyűlés nyelvünk jogai mellett. – A politikai irodalom egyik legjelesebb terméke. – A jobbagység felszabadításának nagy eszméje. – Péczeli radikalizmus. – Kazinczy és a demokrácia. – A felvilágosodás eszméiért folytatott küzdelme. – A felekezetek jogegyenlősége. – Miképp igyekszik olvasóinak bemutatni a felvilágosodás európai képviselőit? – Emberséges felfogása. – Sokat bízik a felvilágosodás eszméinek hódító erejében. – Eszményi hevülései; vitái. – Az általános művelődés nagy bézágait igyekszik pótolni. – A nemzeti felbuzdulás erősíti Kazinczynak nemzetünk jövőjébe vetett reményét.

Csodálatos, hogy Kazinczy izgató lelkét éppen a tudós társaság eszméje nem ragadja meg erősebben. Alig érthető, hogy nemzeti nyelvünknek e rendkívül fontos élesztő eszközt figyelmen kívül hagyja, holott sokkal csekélyebb tényezőket oly lelkesen felkarol. Legalább nem ismerjük akkori életének egyetlen oly adatát, amely arra mutatna, hogy Bessenyei eszméje, amelyet most Révai akar megvalósítani, benne is erős gyökeret vert volna. Pedig ez az eszme az utóbbi tíz év alatt egyre jobban hódít. Hisz amint Beöthy oly találóan mondja, a „Bessenyei György Társasága nemcsak egy verses könyv címe volt, hanem egy nagy eszme képviselője és megvalósulásának alapja”.⁷⁹ A kassai, győri és komáromi irodalmi szövetségek is Bessenyei hatalmas eszméjéből sarjadzanak, s maga Kazinczy mintegy öntudatlanul is ettől a hatástól érintve keres küzdőtársakat az irodalomban, midőn a Magyar Museumot, később pedig az Orpheust megalapítja.

Volt-e hatással Bessenyeire Tersztyánszky Dánielnek 1770-iki hatalmas terve, az Academia Augusta, amelyben a tudós társaság eszméje legelőbb öltött határozott alakot: nem tudjuk; de annyi bizonyos, hogy a Holmi már 1778-ban izgat mellette. A következő évben pedig Bessenyei György, Horányi Elek, Ányos Pál, Kreskai Imre, Glosius Sámuel, Rátz Sámuel és Fejér Antal Belezny gr. pesti házában alakuló gyűlést tartanak, s 33 pontba foglalják a Hazafiúi Magyar Társaság alapszabályait, hogy a nemzeti művelődést az iro-

⁷⁸ Lett-e sikere Kazinczy e kérésének: nem tudjuk. Az *Orpheus*, amelynek októberi füzetében akarta e tudósítást közölni, már a 8. füzettel megszűnt, s így ha megkapta is, nem használhatta fel. *Kazinczy F. Lev.* 11. köt. 183–184. 1. A *Magyar Kurír* 1791. évf. 14. számában jan. 11-iki kelettel közöl tudósítást az *Igazhízi* előadásáról, megemlítvén, hogy a társaság „épen a megelégedésig gyönyörködött” a nézőket, s hogy a további igyekezetet az alacsony irigység akadályozta meg.

⁷⁹ Id. m. II. köt. 274. l.

dalom segélyével ápolják és terjesszék.⁸⁰ Egyszersmind Horányi és Bessenyei a felsőbb hatóság elismerése érdekében fárad. Amaz a királynőhöz folyamodványt fogalmaz, emez pedig bécsi összeköttetései révén óhajtja a tudós társaságot az uralkodó pártfogása alá adni. Sajnos, e fáradozások hiúknak bizonyulnak; sem az uralkodó jóakarátát nem nyerhetik meg, sem az anyagi eszközöket nem biztosíthatják. Bessenyei azonban nem tud beletörődni, hogy terve végleg megsemmisüljön; 1781-ben megírja az ország főrendéihez intézett buzgó szövegét, amelyet Révai Miklós a nemzeti felbuzdulás napjaiban Jámbor szándék címmel kinyomat, és az országgyűlés tagjainak elosztogattat. Sikerül is Révainak az Akadémia megvalósítása iránt fölkeltenie az országgyűlés figyelmét. A Helytartó Tanács is „igen nagy hajlandósággal viseltetik hozzája”. Lapjaink folyvást úgy tűntetik fel, mint nyelvünk kiművelésének leghathatósb eszközét, s ezért a tehetősebb hazafiakat nem szűnnek meg áldozókészségre buzdítani. Maguk is jó példával járnak elől. Péczeli tíz aranyat ajánl fel a társaság céljaira; Botth Ádám urasági igazgató 100, Naláczy József b. pedig 1000 rh. forintot. Bár – sóhajt fel Péczeli – annak a sok százernek, amelyet drága posztókért és paszomántokéért idegenbe viszünk, csak egytizedrészét is arra fordítanánk, amivel „Hazánkknak nem egy két Hónapig tartó fényes pompát, hanem örökös Ditsősséget szereznénk”: a Magyar Tudós Társaság megalapítására. Szívökre köti a követeknek, hogy ez eszme ügyében semmi fáradságot ne sajnáljanak, s igyekezzenek annak II. Lipót királyt is megnyerni. Esterházy József gr. pedig, aki Révai sürgölődéseit nagy pártfogásában részesíti, talán arra is ráveheti az ifjú királyi hercegek valamelyikét, hogy a társaságnak elnöke legyen, kinek „meleg szárnyai alatt e társaság napról napra virágozni fog”.⁸¹

A főurak közül kivált Széchenyi Ferenc gr., aki – mint érintettük – Horváth Ádámmal és Péczelivel már a múlt évben szintén valami irodalmi társaság alapítását tervezi, karolja fel a tudós társaság eszméjét. E célból saját palotájába gyűjt október 3-án néhány előkelő embert a mágnások, köznemesek és írók közül, hogy a társaság felállításának tervét megvitatassák. A vendéglátó Széchenyi grófon kívül ott van Esterházy Károly gr., az egri püspök, Berényi Gábor gr., a későbbi ugcsoi főispán, Orczy József b., akit Révai a tudós társaság igazgatójának szemel ki, Podmaniczky József b. helytartósági tanácsos, aztán a követek közül Vay István szabolcsi, Vay József borsodi, Balogh Péter nógrádi, Máriássy István gömöri és Spissich János zalai követ, akik az országgyűlésen is sorompóba szállnak nyelvünk jogaiért. Az írók közül Horváth Ádám, Nagyváthy János, Bárány Péter, mint Széchenyi gr. titkára s végre Kazinczy hivatalosak.⁸² De nincs ott sem Révai Miklós, sem Batsányi János, akik az eszmét legbuzgóbban felkarolták. Legkülönösebb Révai kihagyása, aki az egész tudós társaság tervét készíti, a Helytartó Tanáccsal közvetlenül érintkezik, a leendő tagokat összeírja, szóval az egész mozgalomnak valódi lelke.⁸³ Nem magánéletének némely kritikus jelenségei jutottak-e a vendéglátó gróf fülébe, amiért készakarva mellőzte: bajos eldönteni. Akik az akadémiai eszme akkori megvalósulásáról írtak, az itt érintett adatot nem vették figyelembe, sem Bánóczi József, sem Csaplár Benedek. Kazinczy pedig, aki az általános művelődésnek sokszor legparányibb adatát is bőbeszédűleg kiszínezi, sem a jelenvoltakról

⁸⁰ Csaplárral szemben Császár Elemér meggyőzőleg bizonyítja, hogy ez első magyar akadémiai terv határozottan Bessenyeitől származik és nem Horányi Elektől. Csaplár id. m. 14., 15., 162. 1. Császár: *Bessenyei akadémiai törekvései* (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből, XXI. köt. 7. sz.) Budapest, 1910. 58. 1.

⁸¹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évf. 7. (ápr. 24.) 15., 26. sz.

⁸² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 120 l.

⁸³ Csaplár B. id. m. III. köt. 165–221. 1.

részletesebben, sem az esetleg meghívottak elmaradásáról, sem a tanácskozásról és megállapodásról egy szóval sem emlékeznek. Csak Batsányit nem tudja elhallgatni, s azt az okát adja meg nem hívásának, mivel „esmérlik garabonczáskodó lelkét”. Mentegeti ugyan magát, hogy ő senkinek nem szólt amiatt, hogy meg ne hívják; de ez a mentegetés nagyon gyanús-nak tetszik, ismervén a kettejük közti feszültséget.

Vajon azelőtt történt-e vagy később, hogy Kazinczy Batthyány Lajos herceget akarta egy szépirodalmi társaság elnökéül megnyerni: nem bizonyos; csak annyit jegyez föl, hogy 1790-ben tervet küld a hercegnek az „Arkadiai Társaság alakítása eránt”, mely azonban „nem ért teljesedésre”.⁸⁴ Lehet, hogy a törekvések szétforgácsolását Batthyány herceg is megsejtvén, nem támogathatta Kazinczy tervét, s maga a tervező is abbahagyta izgatásait, meglátva a nemzetellenes visszahatás előhírnökeit.

Tehát sem az ily magáneszmezeknek, sem Révai törhetetlen fáradozásainak, amelyek a Helytartó Tanács óhajására a felállítandó tudós társaság külső állapotát is rendezték nagyjából, nincs meg a kellő sikere. Bizonyára nem a kijelölt tagok névsorára méltán tehető észrevételek miatt; nem is azért, mivel Révai az ügy szeretetét összetévesztette volna személyes rokonszenvével a tagok kijelölésében; hanem mivel az eszme még nem volt eléggé megérett, s még inkább, mivel a kor szelleme nem tudta kellőleg belevinni a nemzet gondolatvilágába. Érti a pesti magyar ifjúság, hogy a nyelvművelő társaságra valóban szükség van, s azért a maga kebelében „egy magyar nevendek társaságot” állít fel, amely a Révaitól sürgített akadémiának mintegy előkészítője lett volna. Ez ifjúsági egyesület elnöke Cziráky Antal gr., a főntebb említett magyar érzelmű ifjú, titkára pedig Szluha György. Wályi András 1791 májusában az iránt folyamodik az országgyűléshez, hogy a királytól eszközölje ki e társaság megerősítését. Azonban derekasb eredménye e mozgalomnak sem lett, legalább ily alakban; bár az önképzőkörök, kivált a legnevezetesebb, a soproni, bizonyára ennek köszönhetik létüket.

Fölötte érdekes, hogy míg e tekintetben az anyaországban minden buzgó igyekezet hajtörést szenved: Erdélyben Aranka Györgynek sikerül megalapítania a Magyar Nyelvművelő Társaságot s mellette a történeti adatokat kiadó társaságot is, noha a kormány ezeket sem ismeri el, és a bizottságok munkájába iparkodik eltemetni, mint az anyaországban. A nyelvművelő társaság célja „a magyar nyelvnek mint nemzeti nyelvnek fennmaradása, tisztán megtartása s világnak terjesztése”, emezé a kéziratban levő történelmi művek közlése. Az erdélyi országgyűlés törvénycikkbe foglalja a nyelvművelő társaság megalapítását, de II. Lipót e cikket nem szentesíti. Így aztán addig is, amíg a királyi megerősítést a jövőben megnyerhetnék, mintegy az eszme népszerűsítésére s megvalósítása útjának biztosítására, megalakul Marosvásárhelyt 1793. december 13-án a Próba Nyelvművelő Társaság a kormányzónak, Bánffy György grófnak elnöklété alatt; a titkári teendőket Bethlen Gergely gr. végezte. A kéziratokat kiadó társaság már 1791. május 12-én tartotta alakuló gyűlését szintén a kormányzó elnöklété alatt, s 78 tagja volt.⁸⁵ Ha az anyaországbeli hasonló törekvések is oly nagytekintélyű férfiak pártfogásában részesülhettek volna, mint az erdélyiek, talán valami eredményt szintén gyümölcsöztek volna; de az anyaországban az udvarnak e fontos ügy iránt kezdettől fogva mutatott kedvetlensége, amelyet esetleg meg lehetett volna változtatni, minden további igyekezetnek gátat vetett. Hiába Révai olthatatlan tüze,

⁸⁴ Kazinczy F. Lev. II. köt. 296. l.

⁸⁵ *Figyelő* (szerk. Abafi L.) 1884. évf. XVI. köt. 258–277, 341–368. 1. *Irodalomtört. Közl.* 1907. évf. XVII. köt. 493–499. 1. *Hadi és Más Nev. Történetek* 1791. évf. jún. 21. sz.

nem tudja a nemzet vezérembereit átmelegíteni. A tudós társaság eszméjének s tervének bukása – úgy szólván – a nemzetellenes visszahatásnak első gyászos sikere.

Révai Kazinczyt a „becsületbeli” tagok közé sorozza, mint a nemesség íróinak egyik első képviselőjét, Barcsay Ábrahámmal és Báróczy Sándorral együtt. Batsányit a „rend szerint való” tagok közé osztja, akik fizetést is kaptak volna. Kazinczy megmondja, hogy mint „fizetést vonó tag nemcsak nem kívánkozott bele, hanem magát félre is vonta”. Döme Károly éppenséggel azt hallotta róla, hogy ellensége a társaságnak. Kazinczy tagadja ezt; sőt semmit sem óhajt szívesebben. „Csak annyiban nem akarok tagja lenni – mondja –, hogy Pesten lakjam és a’ fizetésből részt vonjak: de egyébbr eránt kész vagyok azt fel-dőjtteni, a’ ki felállhatásának útjába áll.”⁸⁶

De Kazinczynál az erős akarat nem így nyilatkozik. Talán fel sem fogja a tudós társaság eszméjét a maga valóságában. Legalább amit később a Stella előszavában ír, amelyben büszkén nevezi magát a Soproni Magyar Társaság tagjának, azt mutatja, hogy az érettebb s buzgóbb tanulók igyekezetét egyenlő fontosságúnak tartja Révai Miklósnak ez ügyben kifejtett rendkívüli munkájával. Reméli – mondja –, hogy „a’ minek alkotását Budánn a’ Hazát szerető Révai, Kassánn én, egész törekedéssel ugyan, de a’ sok gátlást meg nem győzhető erővel vettem vala munkába, azt, négy öt egymáshoz szoros kötelekkel csatolt Barát’ és egy megdicsőített Polgár’ igyekezeti által, a’ csöndes Soprony fogja felépülve látni”. Világos, hogy a soproni iskolai önképzőkör meg az ő kassai csekély próbája semmiképp nem hasonlítható a Bessenyei és Révai szemei előtt lebegő tudós társasághoz.

Lehet, hogy Kazinczy már kezdettől fogva nem bízott az eredményben; de sokkal valóbb színű, hogy izgató tevékenysége nem kapván ez ügyben megfelelő szerepet, nem tudott iránta föllelkesülni. Aztán ha későbbi felfogásából ide vonatkozólag is következtetünk, nem alaptalanul attól félt, hogy oly elemek kerülnek a társaságba, akik lehetnek derék hazafiak, de az irodalomban és tudományban mit sem számítanak. Nem egyszer mondja későbbi éveiben, hogy a főurak anyagilag segítsék a szellem munkásait, s ne avakozzanak a vezetésbe, bízzák ezt azokra, akik erre való rátermettségüket már bebizonyították. A hozzáértést minden téren joggal megkívánja, s ha Révai és Batsányi működését nem gáncsolhatja is, a főurak egyikének-másikának igazolatlan tekintélyét nem nézheti jó szemmel. Másfelől úgy hiszi, hogy az olvasókedv terjedése, a könyvek kelendősege nagyobbat lendít irodalmunkon, mint bármely szervezett társaság. Erre pedig most végre elérkezettnek látja az időt. Az egész nemzet fölgerjedése bizonyítja, hogy a közélet iránti fogékonyság rendkívüli módon erősbült, s ennek az irodalom pártolását is maga után kell vonnia.

Tán sohasem volt az újabb korban nemzetünk nagyobb várakozással jövődjé iránt, mint II. Lipót kormányra léptekor. Akik távolról figyelik a felbuzdulás hatalmas hullámeréseit, éppen oly türelmetlenül várják az eredményeket, mint akik a fővárosban mindennek szemtanúi. „Az egész világ – írja Kazinczy László a bátyjának – feltátott szájjal várja dolgoknak menetelét; minden reményli, hogy mostani összejövetelek emlékezetessé lesz, vagy még emlékezetesebbé a következők maradákoknál; én pedig bizonyos vagyok benne, hogy az a nép, amelynek a nagyság és szabadság a legfőbb megkülönböztető jelei, magát ebben az alkalmatosságban nagy nemzethez érdemesen fogja mutatni.”⁸⁷

Az elavult alkotmány korszerű átalakítása sokakat elmélkedésre sarkall, s a fölvetett eszmék termékeny talajra találnak a nemzetben és az országgyűlés tárgyalásaira is kétségtel-

⁸⁶ Kazinczy F. Lev. II. köt 126., 141. 1.

⁸⁷ Uo. 68–69. 1.

lenül hatással vannak. Az ismert politikai iratokon kívül, amelyekről a Martinovics-féle mozgalommal kapcsolatban szólunk, különösen egy névtelen munkája⁸⁸ ad komoly hangot az ország közvéleményének, felhíván az összegyűlt rendek figyelmét a napirenden levő kérdések egész csoportjára, hogy mindent elkövethessenek a haza boldogulására. Mintha Mirabeau vezérgondolata irányozná tollát: erős királyi hatalommal párosult szilárd nemzeti államot óhajt, amelyben mindenki a törvény oltalma alatt éljen. Gyávák volnánk – úgy mond –, ha most, mikor az egész világ az emberi jogok biztosításán munkál, mi is nem követelnők emberi és polgári jogaink tökéletes megerősítését. Kezünkbe adta az Isten a hatalmat, hogy fajunk szabadságát megoltalmazzuk. Van valami hasonló az írónak nemcsak felfogásában, hanem hangjában is a szabadsághősök lelkesítő eszméiből és szavaiból. Hűséges királypárti, de nagyon szívében hordja a nemzet sorsát, s a királynak a régi gonosz idők hagyományaiból megtartott legfőbb hadúri jogait nem tudja összeegyeztetni a demokrácia szellemében átalakítandó új magyar alkotmánnyal. Mert ki akadályozza meg a királyt, hogy a hadsereg élére ne idegen vezéreket állítson, mikor az egész hadsereg idegekből áll? Kívánja a szerző, hogy e jog megosztassék a nemzettel, úgy hogy a király és nemzet közös joga legyen a fegyveres hatalommal rendelkezni.

Szabadelvű felfogása s hamisítatlan magyar érzése a politikai élet alapos ismeretével egyesül. Inkább a gondolatok embere, mint a tette; de ha kissé el-elragadja is heve, ritkán csap túlzásba, noha az akkori közvélemény előtt elég radikálisnak tűnhetett föl. Amit az országgyűlésen alkotott törvénycikkek megörökítenek, ő már előre ritka szabadosággal fejezi ki. Az országgyűlés vélemény szabadságát mindenek alapjául tekinti, hogy a nemzeti jogok bátor védője legyen. Az országgyűlés tagjai igazi tehetséggel bírjanak nagy feladataik végzésére. Hogy a király Budán lakjék, az a nemzet közös kívánsága; de a névtelen író tudja, hogy ez óhaj nem érhet teljesedést; legalább tehát a Kancellária tartózkodjék Budán. Hozzászól a valláspolitikai eszmékhez és szabadelvűen tárgyalja a coelibatus kérdését, ezt tekintvén a keresztény felekezetek egyesülése legfőbb akadályának. Az emberi jogok biztosítása a nemzet politikai és vallási eggyé forrásában találná legerősebb támaszát. Törjük, romboljuk szét – úgy mond – mindazon bilincseket, amelyeket eddig keservesen viseltünk, s mutassuk meg, hogy az emberi jogok hűséges őrzői vagyunk. De az emberi jogok védelme a nemzet jogainak céltudatos fejlesztéséből táplálkozhatik. A magyar nyelvnek kell elfoglalni az őt megillető helyet mindenütt; az iskolában, templomban, az igazságszolgáltatásban, a hadseregben. Ezt különösen kiemeli. Szavai a közvélemény elemeivé válnak, illetőleg azt tolmácsolják.

S valóban az országgyűlés mindjárt a tárgyalások kezdetén jogaiba iktatja nyelvünket a tanácskozásban, a naplók és jegyzőkönyvek szerkesztésében egyaránt. Így már remélhetjük, hogy „hanyatlásra fordult Hazánkat újonnan felemelhetjük ’s Nemzetünket boldogabb Karba állíthatjuk”. A királyi elhatározás is kedvezőleg hangzik. Biztosítja az országgyűlést, hogy „idegen nyelvet semminemű dolgok folytatására” nem kényszerít ránk, s bár még most a kormányhatóságokkal deák nyelven óhajt levelezni, a nemzeti nyelv idővel minden téren elfoglalhatja helyét, mert az elemi, közép- és felső iskolákban mindenütt tanítják.

⁸⁸ *Hungaria liberrima et securissima. Sive de rege et regno Hungariae ad leges iuribus generis humani conformes regulando*, h. és é. n. 8r. 139. 1. Széll Farkas gyűjteményében találtuk.

Költőink magasztaló énekeket zengenek a nyelvünk jogaiért síkra szálló követek hazafiságáról, s előre látják a biztató jövőt, amely a magyart ismét nagygyá teszi.⁸⁹

Amiben tehát a legfőbb igaztató írók, Révai, Kazinczy, Batsányi és Péczeli nemcsak egyet-értenek, hanem egyforma buzgósággal küzdenek is érte, a nemzet pedig megosztatlanul nyomukban halad, annak meg is van a kívánt sikere. De amiben ők sem tudnak egységes meggyőződésre jutni, s tevékenységüket nem tudják egy célra összpontosítani, abban az eredmény is kétes.

Az újjáalakulás mozgalmába belehangzik a jobbágyság felszabadításának nagy eszméje is. A felvilágosodás irodalma külföldön már régóta érleli, s József császár kormányrendszere valamennyire nálunk is kedvez neki. Azonban az irodalomban mindeddig csak elvétve hallható róla egy-egy félénk szó. Legelőbb 1785-ben szólal fel egy névtelen író „az örökös jobbágyság igájának elmozdítása” érdekében, de csak a terhek könnyítését kívánja, a felszabadítás gondolatát nem is meri szóvá tenni. A jogegyenlőség elvének tárgyalása magával vonzza e kérdést is, de gyökeres fejtegetésétől sokáig tartózkodnak. Akik szabadelvű taglalását feladatukká teszik is, azok sem merik a végső következtetést levonni. Például Nagyváthy János lelkes humanizmussal beszél az úr és paraszt közti kapcsolatáról, de ennek elnyomott helyzetét természetesnek találja, s egészben véve nem éri el Hajnóczy József demokratikus eszméit.⁹⁰ Az az ismeretlen író is, akinek műve politikai irodalmunk kutatóinak figyelmét kikerülte, mély fájdalommal szemléli a szegény jobbágy terheit, a nemzet egyik szerencsétlenségének s az emberiség szégyenének tartja, de javítása módjáról nincsenek tisztultabb gondolatai.⁹¹

Míg Martinovics Ignác és Laczkovics János a küzdőtérre nem lép, a legradikálisabb hangot Péczeli adja ez ügyben. Nyíltan a felszabadítás mellett igazt, s mintegy az örök emberi jogok nevében követel. Szavaiban nem nehéz észrevenni a francia forradalom, az augusztus 4-én kivívott emberi jogok sugalmazó erejét, midőn a nemességet, különösen a főrendeket ösztökéli, hogy szálljanak magukba, feledjék a szabadok és nem szabadok közti különbséget, amelyet „tsak egyedül az emberiség’ jussaival való visszaélés állított fel”. „Ha – úgy mond – Hazátok’ boldogságának és Ditsősségének örültök; ha Nemzetetek’ ki míveltetését ’s palléroztatását szeretitek; ha Hazátok’ Fiai és Polgár-Társotok szemeitek előtt és szívetekben még emberi betsekben élnek: adjátok vissza nekik emberi Jussaikat: szaggassátok, tépjétek széllyel lántzaikat, oldozzátok fel bilintseiket; törüljétek el nem tsak névvel, hanem valósággal és tselekedettel is ama’ szívet rémítő és le verő boldogtalan rabi és örökös Jobbágyi nevezeteket és állítsátok vissza mind azokat, mind magatokat Emberi Jussaitokba!”⁹²

Kazinczy a politikai jogok megosztásában nyíltan még most nem követi Péczelit, de Batthyány Alajos gróffal s részben Hajnóczy Józseffel annál jobban egyetért, noha e tárgyhoz behatóbban egyszer sem szól. Pályájának későbbi éveiben azonban többször emlegeti: mennyire megegyezett gondolkodása ekkor a magyar demokratákéval, különösen Batthyány Alajoséval. „Lelkének húrjai egészen az enyémmel egygy eránt adtak hangot,” írja többi

⁸⁹ Péczeli József: *Az országgyűléshez nyújtott hálaadó köszönetek*. *Orpheus* II. köt. 194. 1. és külön is; Verseghy Ferenc: *Emlékeztető oszlop*, uo., 219–223. 1. *Helikoni Virágok* 4–9. 1. *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. aug. 20. sz.

⁹⁰ Ballagi G. id. m. 213., 326., 333., 336. 1.

⁹¹ *Realis securitatis indicatio. Solis veris patriotis dedicata*. 1791. Széll Farkas gyűjteményében volt. L. a *Századok* 1888. évf. XXII. köt. 947. 1.

⁹² *Mindenes Gyűjtemény*. 1790. évf. 1. (ápr. 3.) sz.

közt.⁹³ De a felekezetek közti különbségek megszüntetését annál inkább óhajtja. Igaz, e kérdésben sem írt oly nemű tanulmányt, mint a magyar demokraták közül Batthyány Alajos gr., vagy akik a vallási türelmet teljes fegyverzetükkel védelmezték, mint Crudy Dániel s More György; de részint Orpheusában, részint leveleiben és személyes érintkezéseiben folyvást a legszabadabb elvű felfogást hirdette, amelyet mint szabadkőműves tettekkel is megpecsételt. Bár 1783 óta a világpolgári eszmények irányozzák gondolkodását, s bár a nemzeti felbuzdulás szenvedélyes napjai ez eszményeket háttérbe szorítják: a vallásbeli felvilágosodást a nemzeti haladás szükséges elemének tekinti, amely nélkül azt szinte elképzelni sem tudja. A jogegyenlőség fenyegetett elvét itt hiszi leginkább védelmezendőnek, mert ez készítheti elő a politikai jogok arányos megosztásának mélyreható gondolatát is. József császár kormányrendszerének leginkább csak ebből a szempontból híve, s úgy véli, hogy a nemzeti jogok biztosítása idején sem szabad megfeledkezni a vallásbeli türelemről, amely a nemzeti közvélemény egységes kialakulását olyannyira elősegíti, s így a fejlődést egyáltalán lehetővé teszi.

Kazinczy éppen ez alapon száll ki a csatasíkra. Jól látja: mily vastag köd nehezedik még az elmékre, s hogy a felvilágosodás ellenségei mily nemtelen fegyverrel harcolnak. Egymást éri a sok valláspolitikai irat a kath. egyház dogmái és szervezete mellett, mint ellenők. Kazinczy nem ereszkedik a részletekbe, de a felvilágosodás általános eszméjét szóval és tettel védelmezi. Lelkesülése hevében túlbecsüli erejét, hogy a fegyvert kicsavarja ellenfelei kezéből, s a szabadelvű gondolkodásnak dúsan termő magvait hintheti a művelt közönség elméjébe. A nemzeti fellángolás idejét tartja erre legalkalmasabbnak, hisz oly egységesnek tetszik érzéseiben a magyarság. Az egységes nemzeti érzés pedig a vallásbeli felvilágosodásnak és türelemnek legfőbb oltalma. Gyűlöl és megvet minden ellenkező véleményt, amely a sötét századok elfogultságát, felekezeti türelmetlenségét igyekszik régi uralmára visszasegíteni. Üldözőbe veszi különösen azokat, akik a felvilágosodásból gúnyt űznek, vagy terjedése elé bármiképp gátat vetnek. Minden alkalmat megragad, hogy szabadelvű gondolkodását kimutassa, s ellenfeleit megszegyenítse. Nemcsak a nagy írók, a klasszikusok és újkoriak eszméit hirdeti, hanem az azokból leszűrt saját felfogását is. A felekezeti türelmetlenséget tekintvén az általános és nemzeti haladás egyik legnagyobb akadályának kiirtására minden eszközt felhasznál. Részben ezért alapítja az Orpheust, s ebben a felvilágosodás íróinak (Voltaire, Rousseau, Helvetius, II. Frigyes) eszméit tolmácsolni főkötelességének tartja. A józan gondolkodás vezérli szerkesztő tollát, de vigyáz, hogy „a' világosodás, Aufklärung, Eclaircissement” nevezeteket kerülje, mert némelyek mindjárt a vallási közönyre, vallástalanságra, vagy naturalizmusra és deizmusra gondolnak, mihelyt az említett szavakat hallják, és „sikoltanak, mint a' Helvetius' baglya, ha setét barlangjukba a' nap melegítő sugara behat”. Kíméli az igazi vallásos érzést, amely embertársai előtt szent, s tisztelettel van a zsidók és Mahomet vallása iránt is. De irodalmi elveihez híven a filozófiai felfogásban is csak kevés jó embert tart felvilágosíthatónak, miért is „chimaeraí szándéknak” nézi azt az igyekezetet, amely a köznépet is, akár gubába, akár bársonyba öltöztet, fel akarja világosítani.

A felekezetek jogegyenlőségét a legszélesebb értelemben követeli. Mind a kath., mind a prot. írókkal szembeszáll, ha az ellenfél támadása megérdemli. Esterházy Károly gr. egri püspököt védelmébe veszi azok ellen, akik a protestánsok üldözésével vádolják. „Sőt – írja

⁹³ Kazinczy *F. Lev.* XI. köt. 238., 245., 249., 282., 286. l.

róla⁹⁴ – inkább semmit sem óhajt anynyira, mint a ’ nyugodalmas egygyességet.” A protestánsokat – mondja tovább – mind udvarában, mind máshol oly kegyességgel fogadja, mint ha katolikusok volnának. Kazinczy arra is tud példát, hogy a birtokain lakó prédikátorok iránt a püspök „különös kegyességgel” viseltetett. Szeitz Leóról nem tartózkodik bevallani, hogy a róla alkotott ítéletében nagyon tévedett. Nem haragszik Szeitz a protestánsokra, illetőleg nem törődik velük, bármit írjanak vagy mondjanak, de a katolikusokban „a legártatlanabb heterodoxiát sem nézheti”. Kazinczy úgy látja róla, hogy munkáira vonatkozólag mindenféle bírálatot eltűr, csak „a’ hitet ne illesse senki”, és az ő túlbuzgóságától el ne térjen.⁹⁵ Sokan azzal vádolják az egri püspököt, hogy ő biztatja Szeitz Leót azoknak „a’ Hazafiakat Hazafiak ellen ingerlő ’s Egyiptusi homályt terjesztő írásoknak” kiadására, amelyekkel a felvilágosodást üldözi. A vád nem igaz. Sőt talán éppen a püspök türelme okozza, hogy a folytonos harcot kereső szervita – „áldassék érte a’ józan okosság! – Egerben sem az, a’ ki óhajt lenni”. S midőn irodalmi híreibe följegyzik, hogy Szeitz Leó magyar történelmet ír, sokatmondólag – mint érintettük – csak ezt teszi hozzá: „Érezzük, mit remélhetünk!”⁹⁶

A felvilágosodás európai képviselőit úgy igyekszik bemutatni olvasóinak, hogy gondolataikat hűen tolmácsolja, s célja érdekében külön is rájuk irányozza a figyelmet. Rousseau-t „religióval olvassa” és *Contrat social*-ját egészen lefordítja, s ezt közhírré is teszi. Az Orpheusnak mindjárt első füzetében a törvényszabásról (*Gouvernement de Pologne*) címmel néhány lapnyi fordítást közöl, hogy „lássák olvasói, hogy Rousseau nem épen olyan bolond ember, mint a’ millyennek ötet (Molnár) Úr kiáltozza, Keresztyéni constientiositásból és Papi gyűlölségből nem olvasván írásainak csak egy sorát is”. „Így vagdalkozik az – teszi hozzá –, a’ ki hagymázban fekszik, elhevült képzelődése bajnokjaival.” Fordításából a forradalmi eszme árad szét, midőn a régi törvények méltatlan uralmát támadja, s a „megvetett népet” a kiváltságos osztállyal szembeállítja.⁹⁷ Molnár János szepesi kanonokot, aki versben és prózában egyaránt cégéres gyalázatokkal illeti a felvilágosodás legnagyobb alakjait, hirdetvén, hogy a „Mahometszerű Pogányban” nincs oly gonosz fekély, mint Voltaire és Rousseau könyveiben, s akik utána indulnak,⁹⁸ heves gúnnyal vonja kérdőre: mért ismételt Voltaire betegségéről oly gonosz hazugságokat, amelyeket a nagy ember befektetésére koholtak ellenei, s nem annak az igazságnak kimutatására, amelynek megígértetett, hogy „rajta a’ Pokol’ kapui sem fognak diadalmaskodni”. „Az illetén védelmek által – írja Kazinczy – gyanússá teszik mind magokat, mind azt a’ Tudományt, a’ melly Isten’ sugallásából vette eredetét; mert kicsoda az, a’ ki az illy historiácskák felett gonosz kaczagásra ne fakadjon?” Amint Kazinczy Molnárnak e megtámadott sorait a nyomdában megpillantja, legott ír neki és Szeitznek is, hogy a keresztény vallásnak efféle „gyönyörű apológiáját” visszavonassa.⁹⁹

Nagy Frigvest szintén mint a vallási felvilágosodás első rangú képviselőjét mutatja be az Orpheusban, lefordítván a négy berlini protestáns felekezetnek a királyhoz intézett folya-

⁹⁴ *Orpheus* I. köt. 165. 1.

⁹⁵ Uo. 169–171. 1.

⁹⁶ Uo. II. köt. borítékján. Kazinczy episztolát is kezdett írni hozzá, de töredékben hagyta. *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 113. 1.

⁹⁷ *Orpheus* I. köt. 98–99. 1.

⁹⁸ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 142. 1. és Molnár J. *Sacra Solemnia* (Kassa, 1790.) c. műve három részben.

⁹⁹ *Orpheus* II. köt. 150–185. 1. – *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 52. 1.

modványát, amelyben arra kéri, hogy zabolázza meg a vallásújítókat. Frigyes azt feleli, hogy „ő alatta minden azt hiheti, a mit akar, csak jó ember legyen”. De – úgy mond – a papok maguk előtt tartásuk a toleranciát, mert „nékiek az erőszak és az üldözés meg nem fog engedtetni”.¹⁰⁰ A vallási türelem szilárdítására fordíttatja le öccsével, Miklóssal Meissnernek egyik regéjét,¹⁰¹ és vonja le a következtetést Szathmári Paksi Mihálynak a felekezeti türelmetlenségről közölt deák verséből, felsóhajtván: „Kegyelmes Egek, beh boldogtalan idők lehettek azok, midőn a’ vallásbeli versengés még a’ legjobb elméket is illy kifakadásokra tüzelhetete! ’S mikor tisztul-ki Athmosphaeránk attól a’ dögletes ködtől, a’ melly illetén misanthropusi kelevényeket támaszt!?”¹⁰²

Felvilágosodott gondolkozásában a vallási jogegyenlőség nagy elvével természetesen párosul az élet mindennapi folyamatára terjedő emberies felfogása, bár ennek az irodalomban kevés nyoma van. Érzékeny szíve megesik a szerencsétleneken, akár anyagi, akár erkölcsi fogyatkozásban szenvednek, s mindig segíteni törekszik rajtuk szóval vagy tettel. Az emberies bánásmód követelményeit hivatalos pályáján és a mindennapi életben sohasem téveszti szem elől. Nagy Frigyesnek a törvényszabásról írt elmélkedését fordítván, több helyen alkalmat keres, hogy a hazai állapotokra bíráló megjegyzéseket tehessen. Így a „lebetegedő házakról” szólván, ahová a megesett leányok menekülhetnek, a következő észrevételt teszi: „Nálunk híre sincs (ti. a lebetegedőházaknak); ’s az a’ ki ennek felállítását javasolni merészlené, készüljön neki, hogy akármi tiszta életű légyen különben, irreligiositással ’s erkölcstelenséggel piszkoltatik-bé. De micsoda az illy piszok annak, a’ kit szíve’ javalása jutalmaz?”¹⁰³ Máshol a boszorkányokban való hívést mondja bolondságnak, s a babona kiirtásán iparkodik.

Vajmi kevés hasonló felfogás volt nálunk akkor még hallható. Az időszaki sajtó e tekintetben is bátran szembeszáll a meggyökeresedett balítéletekkel. Péczeli is lelki gyönyörűséggel harcol ellenök, csakhogy Kazinczy szava állásánál s írói tekintélyénél fogva jóval hathatósabb. De jóllehet a felvilágosodás ellenségeit Kazinczyn kívül egész sereg író üldözöbe veszi, köztük oly kiváló is, mint Batthyány Alajos gr., az eredmény kevés sikerrel kecsget, ami könnyen érthető.

Kazinczy sokat bízik a felvilágosodás eszméinek hódító erejében, mintha nem venné eléggé fontolóra az ellenfél roppant hatalmát. Sokat bízik a saját igazatáiban is, mintha a lázas napokat éppen megfelelőknek tartaná saját céljaira. Nemzeti boldogulásunk alapjául tekintvén a felvilágosodást, érette minden erejét latba veti. Nemcsak az Orpheus hasábjain terjeszti eszméit, hanem úgyszólván minden sorában, amelyet ezidétt papírra vet. Gessner, Lessing és Wieland, leginkább pedig Goethe műveinek fordításában ez a cél is előtte lebeg, majdnem annyira, mint a művészi érdek. S itt nyilatkozik nála legelőbb az a mély hit működésének sikerében, amely majdan az isteni küldetés sugalmával tölti el egész valóját, mintha egymagának kellene a felekezeti türelmetlenség, a gondolkodás megrögzött balságai ellen sikra szállania, remélve, hogy küzdelme még az utódoknál is illő tiszteletben részesül, s „áldani fogják, ha már régen nem lesz is”. „Valakinek – mondja – fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, a’ mit csinálnak.” Vajon kiket ért a felvilágosodás tűrhetetlen ellensége? Bizonyára elsősorban Molnár János kanonokot és Szeitz Leót,

¹⁰⁰ *Orpheus* I. köt. 349–350. 1.

¹⁰¹ Uo. 382–384. 1.

¹⁰² Uo. II. köt. 205–207. 1.

¹⁰³ Uo. 337. 1.

akiknek levélben mondja el, mily veszedelmes működésük. Azután általában a könyvvizsgálókat, nevezetesen Novák Istvánt, aki Kassán Aranka Júlia levelei című fordítását azért nem engedte kinyomatni, mert azt állította róla, hogy „erkölcsöket vesztegető munka”. S jóllehet ő – mint mondja – „épen nincs vallási fanatismussal profanálva”, mert őt „fiának nevezi a’ Bölcsesség”: nem haboz megvallani, hogy a magyar irodalom fejlesztésére a kálvinistát tartja „választott népnek”, tehát a felvilágosodás terjesztésére is, a katolikus papokat pedig ennek született ellenségeiül nézi. S erről a visszahatás napjaiban még inkább meggyőződik. De most is indulatos haragra lobbán, midőn azt sejtí, hogy a nemzeti haladást az erkölcs nevében akarja a papság megállítani. Keserű panaszra fakad, s bécsi tapasztalataira hivatkozik, midőn Born Ignác szabadkőműves páholyában a felvilágosodás ellenségeinek ártalmatlanná tételére az egyes tagoknak kiosztogatták szerepeiket. Még mindig nagy szükség van a leghathatósb eszközökre, mert a sötétség uralma még mindig nagy, sőt neki úgy tetszik: „mivel némelly helyeken napok támadnak, a’ barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak, míg Egünket estveli homály fogta vala bé”. „Én – írja Aranka Györgynek – megmakacsítottam magamat kicsikarni a’ superstitio’ kezéből a’ véres tört és irtóztató képéről lekapni az ál orczát. Voltaire. Rousseau, Helvetius, a’ Sanssouciba lakott Philosophus ’s a’ kőművéség úgy adnak paizst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették-fel az Istenek az Andromeda’ megszabadítására.” „Tsak attól tartok – teszi hozzá –, hogy lángoló fel-gyűládasaim által el ne rontsam igyekezeteimnek boldogulhatásait.”¹⁰⁴

Félelme nem alaptalan. A nemzeti felbuzdulás áradata őt is elsodorja, mint látni fogjuk, s ha világosan nincs is kimondva, hogy a felvilágosodás eszméiért folytatott küzdelmei miatt kell hivatalos pályájától megválnia, kétségtelen, hogy ellenségei ez irányú működését elsősorban felhasználják ellene.

Jóllehet azonban Kazinczy a felvilágosodás mellett megindított harcában nem tud szabadulni bizonyos felekezeti elfogultságtól, amelyet mintha a világpolgár eszményei nála ideig-óráig inkább tápláltak, mint elnyomtak volna: a felbuzdulás lelkesült óráiban az egygýé fogó nemzeti érzés feledteti vele a vallási különbséget, s irodalmunknak minden rendű és vallású munkását sorompóba szólítja, még Szeitz Leót és Lovasi Benedeket is, amazt mint a magyar történelemben „igen jártas Polemistát”, emezt, aki debreceni kálvinista deákából lett ferencrendi barát, mint kiváló szónokot és nem közönséges műveltségű férfit. Mert rajta is uralkodik magyar érzése. Ő is úgy lángol a hazaszeretettől, mint Baróti Szabó Dávid, ő is csaknem a szenvedhetetlenségig, csaknem „a’ más Nemzetek’ meg-bántásáig kevélykedik abbann, hogy Magyar.”¹⁰⁵ A nemzeti jogok elkobzása őt is aggodalomba ejti, s a római köztársaságot jelképező hajóra gondol, amelyet Horatius ódája szerint kegyetlenül megháynak a hullámok. Látja a hasonlóságot hazánk és Róma között, s aggodalmait belevízi az óda fordításába. Viszont a nemzeti öröm lázas órái senkit sem ragadnak úgy magukkal, mint őt. Megfészíti egész erejét, hogy a magyarság felbuzdulását az általános műveltség és nemzetiségünk érdekében gyümölcsoztesse, s legfőbb kívánalmait valóra váltsa. Folyóirataival, fordításaival, leveleivel s hivatalos és magán érintkezéseivel egyaránt a magyar művelődés töretlen útjaira igyekszik irányozni a fellángolás sodró áráját. Mert itt tűnik szemébe legjobban, mennyire hátra vagyunk még, ha szinte vannak is embereink, akik bár-

¹⁰⁴ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 395–396. 1. és II. köt. 51–52. 1.

¹⁰⁵ *Uo.* I. köt. 163., 191. 1.

mely nemzetnek becsületére válnának.¹⁰⁶ Gessnert s a Bácsmegeit is azért fordítja, mert úgy hiszi, hogy az ifjúság az efféle művekből nemcsak szerelmet, hanem „egy kis Morált ’s egyebecsét is” tanul, s mert az ily művek „a’ legszerencsésebb vehiculumai a’ magyarságnak”.

Az általános művelődés roppant hézagait óhajtja pótolni a maga munkáival s íróársai munkáinak közrebocsátásával s egyszersmind azzal az igyekezetével, hogy a nemzetet ránevelje a szellemi munkásság megbecsülésére. Láttuk, hogy Prónay László bárót arra tüzei, hogy keresse fel az írókat leveleivel, s emelje magához. Meg is mondja, mely írókat tart erre méltóknak. S nemcsak a szépirodalom munkásai, hanem a tudósok iránt is figyelmet óhajt gerjeszteni. Kovachich adatgyűjtő fáradozásait szóval és tettel gyámolítja, s másokat is segítő társaivá avat. Művének, a Vestigia Comitiorumnak első kötetét ő nyújtja át Bécsben a trónörökösnek. S midőn Zemplén vármegye 1792. augusztus 13-án Orczy József bárót főispáni méltóságába iktatja, Kazinczy a díszgyűlésen ajánlja e művet a rendek figyelmébe. „Nem esedezem én – mondja szónoki beszédében – az ő képzelhetetlen fáradozásainak megjutalmazásáért, mert midőn ő ezzel kedveskedik, teljességgel nem áhítzik arra, annyi- val inkább, hogy illetően fáradozásaért a’ Fenséges Királyi Herceg Palatínus legközelebb 1500 forinttal tisztelte-meg, a’ Cardinalis Prímás pedig e’ költséges Munka’ kiadását 1000 forinttal segítette; csak azt kérem, hogy ajándékát kegyesen elfogadni ’s az Archívumba tétettetni méltóztassék.” Szavait örömjaj követi, a jelenlevők szemében könny ragyog, s a főispán Kovachichot a vármegye táblabírájává nevezi ki addig is, míg „e’ derék embernek igyekezetét, úgy a’ mint illik, megjutalmazhatják”.¹⁰⁷

A nemzeti felbuzdulás Kazinczynak a magyarság jövőjébe vetett reményét annál vérme- sebbé teszi, minél önérzetesebben tekinthet vissza eddigi fáradozásaira, az általános mű- veltség, a felvilágosodás eszméinek terjesztésére, a közszellem iránti fogékonyság gyarapítá- sára, az irodalom vezérszerepének a köztudatba vitelére, az írók és pártfogóik szorosabb egyesítésére, a nemzeti játékszín kísérleteire, mindenek fölött pedig az országgyűlésnek a magyar nyelv s a keresztény vallások szabad gyakorlata iránti határozatára. Ezt a maga tel- jességében az utóbbi két évtized irodalmi küzdelmeinek tulajdoníthatjuk, amelyekből Bes- senyei Györgyön s Révai Miklóson kívül senki sem vette ki a részét oly derekasan, mint Kazinczy. Az izgalmas napok heves hangulata elsősorban irodalmunkból táplálkozik, s Kazinczy ez irodalomnak már egyik vezére, sokoldalú hatására nézve a legelső.

¹⁰⁶ Uo. I. köt. 161. l.

¹⁰⁷ Uo. II. köt. 269. l.

IX.

A visszahatás

I.

Az 1790-91-iki országgyűlés eredményei. – A felbuzdulás túlzásai; Hohenlohe Károly hercegné okos felszólalása. – A Babel és Ninive. – Darvas Ferenc verse. – A vallási türelmetlenség. – A korszellem változása. – Kazinczy munkássága. – A protestánsok vallásszabadsága. – Az ez ügyben keletkezett valláspolitikai iratok. – Döme Károly ide vonatkozó fordítása. – Az Igaz Hazafi. – Kazinczy vallási felfogása. – Kazinczy és a papi uralom. – Küzdelme a vallási elfogultság ellen. – Egyes esetek. – Kazinczy tekintélye. – A kormány kezét fog a papsággal. – Nagy személyi változások a kormányban. – A cenzúra és a vármegyék. – Forgách Miklós gr. – Kazinczy a cenzúra ellen. – Hazafi kötelességének tartja ellene harcolni. – Bihar vármegye gyűlésén. – Kazinczy türelmetlen erélye. – Érdeklődés Kazinczy munkái iránt.

Az 1790–91-iki országgyűlés, bár a nemzeti felbuzdulás kétségtelen hatással volt rá, nem váltja valóra a nemzet reményeit, amiért nem a követeket és főrendeket okolhatjuk, hanem a körülményekben rejlő roppant ellentéteket, amelyeket majd semmiféle lehetséges politikai megoldás sem tudott volna kiegyenlíteni. A nemzeti felindulás áradata oly erővel zajlik, hogy a nemzet kívánságai a királynak nem annyira jogkörével, mint inkább a régi idők táplálta felfogásával lépten-nyomon összeütköznek. S a budai tanácskozás szinte önkénytelenül mélyíti az ellentéteket.

De a Pozsonyba áttelepült rendek mintha a király közelében mérsékelni akarnák követeléseiket, nem az alkotmány továbbfejlesztését, hanem csak a réginek sértetlen visszaállítását s új biztosítékokkal való ellátását tekintik feladatuknak. S ebben már a körülményeket bölcsen szemügyre vevő új királynak nincs miért ellenkeznie. Az ország függetlenségének minden félreértéstől ment ünnepélyes kinyilatkoztatása s újra törvénybe iktatása mutatja a közjogi küzdelem józan határát, amelyen túlmenni fölösleges, sőt talán veszélyes is. A nemzet – úgy szólván – harcba viszi minden erélyét, s megjelöli a jövő fejlődés útjait. Csak a külső kereteket kellett volna még a nemzeti élet különféle ágainak kifejtésére irányuló tartalommal kitölteni; mert a törvények alkotmánybiztosító ereje s a bennük nyilatkozó felfogás szabadelvűsége ellen alig lehet szó. Ha az európai politikai állapotok időt engednek a magyarnak, hogy újonnan alkotott fontos törvényeit a való életbe átültethesse: a most rakott joga alapján bizonyára szépen fejlődhetett volna. De a külső események oly rohamosan követik egymást, hogy a nemzeti felbuzdulás lázas napjait szinte a létünket fenyegető megrázkódtatások napjai váltják fel.

A nemzeti öröm kilobbant lángjai magasabbra csapkodnak itt-ott, semhogy csak a közeli múlt hideg közönyét megolvasszák. Hanem ez mindenütt így szokott történni. Egyes józan mérséklők már idejekorán fölemelik szavukat a túlzások ellen, amelyek a német saj-

tóban többszörösen nagyítva jelennek meg.¹ Érdekes a sok között Hohenlohe Károly hercegné Reviczky Judit intelmeire figyelni. E derék magyar asszony már 18 éve elszakadt Magyarországtól, de magyar érzését mindig sértetlenül megőrizte. Most az első alkalmat felhasználja, hogy a nemzet ellenségeit megpirítsa. Oly lelkes, de józan szabadelvű gondolatokat tolmácsol a Hadi és Más Nevezetes Történetek hasábjain közölt levelében, amelyek még most is megszívlelendők. Vétkül kell-e tulajdonítani azt a magyarnak – kérdi –, hogy a saját törvényeihez és szokásaihoz ragaszkodik? S lehet-e azért gyűlölni valakit, mivel más-képp imádja Istenét, mint én? Lám, az isteni Gondviselés valláskülönbőség nélkül árasztja reánk áldását. „Annak – írja – nem oka az ember maga, hogy Pápista, Lutheránus vagy Kálvinista szüléktől vette származását. Kérjük Isten Ő Szent Felségét: engedje megérni azt a’ boldog időt, mellyben e’ vagy ama’ Vallásra való tekintet nélkül szeresse és becsülje egymást az ember, és tsupán a’ jó és rossz életű közt tartsa a’ szeretetet vagy gyűlölséget érdemlő különbséget: így vége lenne a’ sok üldözéseknek.”²

Az ily nemesen mérséklő szózat mellett csakhamar megjelenik a visszahatás kéretlen szava is, amely a néhol feltűnedező túlzásokat a magyar nemzet szégyenének hirdeti, s teljes rosszakarattal állítja a külföld elé, mint Hoffmann Lipót pesti egyetemi tanár, aki a Bábel és Ninive című német nyelvű irataiban durva kézzel akarja széttépni mindazon kötelékeket, amelyek nemzetünket az uralkodó családhoz és a művelt Európához kötötték.³ Torz képet rajzol a nemességről, amelyben szerinte nincs semmi emberies érzés, mert a polgárt és jobbágyot most is csak úgy elnyomja, mint századokkal ezelőtt. Az igaz, hogy a nemesség az emberi jogok egyenlő megosztása tekintetében még nagyon hátramaradt, de az átalakulás mozgalmaiba – mint láttuk – már belesendül a jobbágyság felszabadítására serkentő merész hang is, amely ha testet nem ölthet is, a magyar demokraták behatólag munkálkodnak, hogy valósítása útját előkészítsék. De bár a Pestről Bécsbe áthelyezett Hoffmann Lipót vádjait keményen visszaverik, különösen Horányi Elek, a nagytudományú s erős magyar érzésű pesti piarista tudósunk: a nemzeti életnek sok olyan jelenségére bukkanunk, amelyek a példabeszéddé lett szalmaláng hamar ellobbanására emlékeztetnek. Darvas Ferenc helytartósági tanácsos előre sejtí, ⁴ hogy a medréből kicsapó nemzeti felbuzdulás folyama nemcsak idő előtt visszatér megszokott útjára, hanem el is sekélyesedik, sőt kiapadással is fenyeget, ezért óva int, hogy a lelkesedés ne annyira magasan lobogó, mint inkább tartós legyen:

Magyar! Hajnal hasad, de meg nem virradt még,
Hát estig ki tudja, millyen lészen az Ég?
Sok napnak víg volt már reggele ’s felkölte,
Nyugotig azonban sok keserút tölte.
Örülj, de okosan, ne hirtelenkedjél:
Sok vagyon még hátra, azon törekedjél,
Hogy több sebeid is mind bégyógyuljanak,
Úgy hogy soha többé ki ne újuljanak.

¹ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. jún. 18. sz.

² Uo. Vö. Csaplár B. id. m. III. köt. 298–301. 1.

³ Ballagi G. id. m. 383–387. 1.

⁴ *Hazafiúi intésében; Orpheus* II. köt. 1. f. elején, valamint a *Helikoni Virágok* 2. 1.

Sajnos, e hazafias intelem is a pusztába hangzott el. Amily gyorsan felpezsdül a nemzet vére, szinte oly hamar lehűti a tornyosuló felhők zimankós szele. A kitartó szívósság vajmi ritkán sorakozik jellemvonásai közé, de ekkor még a szokottnál is hamarabb elenyézik. A Bécsből hallható s itthon visszhangra találó fenyegetések sokakat visszadöbentenek, s a kormányférfiak aggodalmi még többeket gondolkodóvá tesznek a megindult mozgalom gyümölcsöző eredményeire nézve. Amiért legjobbaink annyit fáradoztak, majd semmi sem sikerült. Íme, zátonyra jutott a tudós társaság ügye; a magyar játékszín lelkes apostolai két előadásnál többet nem tudnak tartani a fővárosban. A keresztény felekezetek szabad vallásgyakorlatát valamennyire biztosítja ugyan az országgyűlés, de a türelmetlenség csakhamar nagy erővel támad ellene. A sajtószabadságért folyt küzdelem már csak szétágazó voltánál fogva sem vezethet sikerre, s a közszellem iránti fogékonyság nem bírja átjárni a nemzetet. Hiába kísérleteznek írónk, hogy az olvasókedvet föllendítsék, s magát az irodalmat a haladás tudatos tényezőjévé avassák. Lapjaink, kivált a Hadi és Más Nevezetes Történetek ritka buzgósággal ápolgatják a nemzeti lelket, s úgy szólva minden soruk arra irányul, hogy megmentse a magyarság számára, ami megmenthető, de a nemzetnek föl nem olvadt közönye, másfelől pedig a francia forradalom zúgó árjaitól való rettegése majd minden derekasabb igyekezetnek szárnyát szegi.

Senki sem érzi jobban a korszellem ártalmas változását, mint Révai és Kazinczy, s egyik sem tud belenyugodni. Mind a ketten irodalmi vállalatokkal akarják a nemzeti buzgalmat erősíteni s irányítani, és mind a ketten kénytelenek azokat megszüntetni a kedvezőtlen közállapotok miatt. Révai még egész lelkével a tudós társaság megalapítására veti magát, Kazinczy a magyar játékszín ügyében fáradozik, a művelődés különféle ágait szövögeti, íróársait munkára tüzezi, az irodalom és közélet kapcsolatán dolgozik. Az első magyar antológiát, a Helikoni Virágokat szerkeszti és adja ki Weber Simon Péter költségén és betűivel Pozsonyban és Komáromban; összeválogatván a nyolcvanas évek nem gazdag lírai termésének javát. Emellett Orpheusát próbálja folytatni, s drámai fordításait bocsátja közre, Herder paramythionjait, Wieland Diogenesét dolgozza, s a Klopstock *Messiasának* tíz éneke fordítására hirdet előfizetést. De neki is sajnosan kell tapasztalnia, hogy törekvéseit mindenütt megbénítja a közöny, a lelketlenség, a szabadelvű haladás makacs ellensége, a felekezeti türelmetlenség.

Az országgyűlésen alkotott XXVI. t. c., amely a protestánsok vallásszabadságát biztosítja, nagy szállka lett a katolikusok szemében. Akik a felvilágosodás elleni harcot vezették, mint Szeitz Leó, Molnár János és mások, úgy hitték, hogy kitartó küzdelemmel meg lehet e törvényt változtatni. Veszelmesnek találják a katolikusok engedékenységet, s harcot kiáltanak. Vitatják a katolikus vallás egyedül üdvözítő voltát, s annyi türelmetlenséget árulnak el, amennyi a vallásüldözések korában is számot tett volna. Van olyan író is, aki sajnálattal emlegeti a régi időket, mikor a pap a népnek valóságos bálványja volt, s kívánja, hogy az ország azon fáradozzék teljes buzgalommal, hogy a papság középkori jogait visszanyerve, igazi öre lehessen továbbra is a lelkiismeret szabadságának s ezzel együtt az állam boldogságának.⁵ Egy másik névtelen író azt bizonyítja, hogy nagy tévedésben vannak mindazok, akik a szabad gondolkodásnak minden jogát megkövetelik a vallás kérdéseiben, mert ez előbb-utóbb teljes anarchiára vezet. Megtévedettnek hiszi a közvéleményt is, amely

⁵ *Projectum de theologia et theologis ecclesiae Hungaricae praesulibus dicatum ab Anonymo Theologo Hungaro.* 1791. Ballagi G. nem ismeri; Széll Farkas gyűjteményében volt.

hajlik a felekezeti türelem felé.⁶ A Veri catholici responsum⁷ írója a kalocsai értekezlet jogultságát vitatja, mely a királyhoz azért folyamodik, hogy a protestánsok vallásszabadságát ne vegye védelmébe, tiltsa meg a protestáns vallásra való áttérést, s általán ne legyen a protestáns vallás egyenrangú a katolikussal. Azzal vádolja a protestánsokat, mint a XVI. században Monoszlai András, hogy ők zúdítták az országra az Isten csapását. Fáj a lelkének, hogy a felvilágosodás ürügye alatt mily sok vérző sebet ütnek a haza testén. Mindezek ugyan távol vannak Magyar Dániel kívánságától, aki a katolikusoknak kötelességévé akarja tenni a protestánsok üldözését,⁸ de a felekezeti türelmetlenséget eléggé táplálják.

Az efféle politikai iratok folyvást ébren tartják a nemzetnek a felvilágosodás iránti figyelmét, s úgy tetszik, mintha igazat adna azoknak, akik emiatt anarchiától féltik nemzetüket. Döme Károly, a későbbi pozsonyi kanonok, a Világ Nagyjai című művében⁹ nem a protestáns vallás győzelmétől félti a magyart, hanem általán a vallástalanság mételeyeitől. Nem idegen ugyan tőle a Szeitz Leó szelleme, de inkább az általános erkölcsi alap tisztaságát védi, mint a kath. vallás hatalmát. Vallásbölcseleti felfogása szinte óvakodik a felekezeti-tiségtől. Látja, hogy „nagy tűzzel ropog mindenfelől az újítás lelke”, s nálunk is vannak oly „elfajult gonosz fajzatok, kik a' nép' megvilágosításának színe alatt majd eredeti mázolások, majd idegen könyvekből tett veszett foglalatú fordítások által magát a' Religiót, ezt a' minden Országok' boldogságának fenékkövét hol erről az oldalról, hol amarról, hol nyilván, hol alattomban döngetik”. Látja: miképp „ólalkodnak körül a' viszkettető szilaj példák”, s ezért aggódik, hogy a magyar nemzetet is „megfosztja végtére szeme fényétől a' szerfelett való világosság”. Szánakozva tekint a jobbágyságra, s tudja, mily babona rútitja hitét, s mily hátramaradt a józan felvilágosodástól; ámde minthogy a Franciaországot meg-rázkódtató fejtelenség itt is uralomra jusson, inkább az egész nemzet maradjon örökös éjszakában. A bölcseletkedés új irányai, a materializmus és deizmus kiirtandók a föld színéről, mert ezek a trón biztosságának épp úgy halálos ellenségei, mint a kereszténységnek.

Még határozottabb ellensége a vallási és polgári szabadság túlzásainak Az Igaz Hazafi,¹⁰ akit a francia eszmék borzasztanak vissza a haladástól. Ő is esküdt ellensége a bölcseletkedés új irányainak; helyesen sürgeti a szabadság természetes korlátait, hogy „a' természeti szabadság lábra állhasson”, s a vallás gyakorlata csorbát ne szenvedjen. E korlátot semmiféle intézmény meg nem tudja úgy szabni, mint a cenzúra, melynek „fő kötelessége az lenne, hogy a' Vallások és a' közönséges társaság fundamentomit nyilván vagy alattomban áskáló 's gúnyoló, a' közönséges békességet 's Hazafiúi egygyességet motskos írásokkal sértegető munkákat vagy megjobbítva, vagy pedig ha ez meg nem történhetne, a' Haza' tekintete alá jönni épen meg ne engedné”. De azért a szerző nem osztozik Döme Károly felfogásában, hogy inkább örökös éjszakai sötétség boruljon a nemzetre, semhogy a felvilágosodás ürügye alatt megmételeyezzék. Ő a tudományt az elme világitó fáklájának tartja, s kívánja,

⁶ *Apostasiae crimen poenis civilibus etiam antevertendum; sive responsum ad Declarationem Sinceram Christianam patrioticam civis Hungari catholici ad quaestionem, an sic dicta apostasia inter delicta civilia sit referenda.* 1790. uo.

⁷ *Veri catholici responsum ad libellum, cui titulus: Declaratio statuum catholicorum...* 1791. uo.

⁸ Ballagi G. id. m. 717. 1.

⁹ *Világ' Nagyjai Veszedelem.* Fordította német nyelvből egy hazáját féltő igaz magyar. Nagyszombat, 1792. Ballagi G. nem ismeri; Széll Farkas könyvtárából használtuk.

¹⁰ *Az Igaz Hazafi,* kinek Tulajdonságait együgyű Beszédbe foglalta egy Hazája 's Nemzete Javát óhajtó szív. Pesten, Trattner M. bet. 1792. A M. N. Múzeum példányán a szerző is meg van nevezve: *Osvald Zsigmond.* Vö. Szinnyei J. *Magyar írók élete és munkái.* IX. köt. 1436. h.

hogy ez mindenkinek világítson. Csak a hamis felvilágosodástól óvjuk magunkat, mert ez ősi szabadságainkat mind halomra dönti.

Kazinczy – mint a lélek halhatatlanságáról írt értekezése¹¹ mutatja – nem tartozik a kinyilatkoztatott vallás hívei közé. Hajlik a materializmushoz,¹² de inkább a deizmus alapján áll. A legnagyobb türelmet tanúsítja minden vallás iránt, s az a meggyőződése, hogy hadd higgye mindenki, amit igaznak tart. Saját felekezetének buzgóbb tagjai vallástalanak hiszik, pedig a szó valódi értelmében nem az, csak a kinyilatkoztatott vallás tanításai-ban nem tud megnyugodni, mert az emberi ész szerint épp azért adta az Isten, hogy ennek a vezérletére bízzuk magunkat, ez pedig a kinyilatkoztatás nem egy állításának ellene mond. Felfogásának zsinórmértéke: *Dictamini conscientiae etiamsi illa erronea sit, cedendum est.*¹³ A keresztény vallásnak általában nagy tisztelője, mert mélyen meg van győződve, hogy az isteni igazságot Jézus Krisztus tanította legbölcsebben minden vallás-alapító között, hirdetvén az erkölcsök tisztaságát. „Szánakozást érdemlő bolond – írja Döme Károlynak –, vagy utalásra méltó gonosz, a’ ki a’ Keresztyén Vallásból nevétséget űz; ha a’ Keresztyén Vallás alatt tudnillik nem Theologiai zavart értünk, a’ mellybe most sülyedett, hanem azt az erkölcsök’ tisztaságát tanító valamit, a’ melly volt Alkotója’ elméjében és szándékában.” Ilyennek látja a deista a kinyilatkoztatott vallást, amelyet éppen ezért tiszteletben tart.¹⁴

Kazinczy a legegyszerűbb s a legtermészetesebb szempontból nézi a keresztény vallást, s nincs mit csodálnunk, ha a felvilágosodás ellenségeit egyszersmind az általános műveltség ellenségeinek tartja. Különösen a papságnak az emberi gondolkodásra tett rendkívüli hatását szemléli gyanús szemmel, mint a felvilágosodás híve mind. Alig tudja megérteni: honnan meríti a papság azt a roppant erkölcsi erőt, amellyel az emberiséget vezeti. S ő is, mint a magyar demokraták általában, a felvilágosodás terjedésétől várja a papi uralom bukását, amelynek feltartóztatására nálunk éppen a francia forradalmi eszmék győzelemre jutásakor tesznek újabb nagy erőfeszítéseket. Ily szempontból ítéli meg Döme Károlynak ekkoriban megjelent fordításait, azt is, amelyről főntebb szoltunk, azt is, amelyet Bossuet-ből dolgozott.¹⁵ A híres francia szónok klasszikus írói sajátságai sem tudják megnyerni, mert szokása ellenére most csak a tartalmat veszi fontolóra, s így tanítását „elviselhetetlen, sőt lelket öklendező riasztás”-nak mondja. Sajnálja, hogy aki Cicerót, Tacitust fordíthatná, Bossuet-re vesztegeti erejét, idejét, fáradságát. Sajnálja, hogy Döme Károly is azok közé áll harcolni, akiktől ő iszonyodik. Tagadja, hogy a Világ Nagyjaiban a vallást félti. „Nem azt félted, Barátom – írja hozzá. – A’ Papi Rend tekintete’ hanyatlása rettentett-el, nem a’ Religio’ esete; ez most tisztább, minek utána Pozsony és Pest seminariumokat állított keblében, mint annak előtte volt, míg a’ Religiót a’ tudatlanság őrzötte.” Kéri barátját, hogy ha püspök lesz: legyen „akkor ismét ember”, s tegye „emberekké, polgárokká alatta valóit is”. Tanítsa meg őket az igazság szeretetére s az igazság bevallására, s püspöki megyéjében nyisson menedéket azoknak, akik az igazságot szeretik, s akik azért küzdenek.¹⁶

¹¹ *Orpheus* I. köt. 190–198. 1.

¹² *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 416. 1.

¹³ Uo. 155. 1.

¹⁴ Uo. II. köt. 188. 1.

¹⁵ *A’ Katholika Hittudomány’ pörben forgó czikkelyeinek előadása.* Bossuet Jakab után ford. néhány jegyzésekkel. Nagyszombat, 1793.

¹⁶ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 349. 1.

A Rousseau és Voltaire elveinek hűséges követője nem tudja hinni, hogy a pap le ne vetkőzze emberi természetét, s a Krisztus tanításait el ne ferdítse. Bizonyára téves felfogás, sőt sértő is az egész katolikus papságra, mert ezzel Kazinczy nem kevesebbet mond, mint hogy a pap csupa kétszínűségből tanít, s a meggyőződés szavát készakarva elnyomja. Nem ok nélkül tiltakozik e föltevés ellen Döme Károly,¹⁷ aki könnyen észreveszi, hogy barátja a maga felfogásának rajongó rabja, s azt szeretné, ha mindenki az ő szemével látna. Pedig ha a gondolkodás szabadságát csakugyan becsüli, nem volna szabad ezért támadni barátját. De ha a gondolkodás szabadságát ily értelemben venné, egyáltalán lehetetlen volna a tévedések javítása, s így éppen az oly emberek pályája, mint Kazinczy, merőben természetellenes vagy veszélyes volna. Kazinczy a gondolkodás szabadságát tiszteletben tartja, de a meggyőzés lehetőségét, a kritika jogát is hasonló mértékben föltételezi.

Azonban nemcsak az irodalomban munkál a vallási türelem védelmén, hanem a közéletben is szívesen megragad minden kínálkozó alkalmat a józan felvilágosodás eszméinek terjesztésére. Az idők szomorú jele, hogy a József császár alatt meggyökeresedni indult vallási türelem ellen már a nemzeti felbuzdulás idején is, még inkább pedig a protestánsok vallásszabadságának törvénybe iktatása után több helyt oly izgatások hallhatók, amelyek a magyarság várva várt egységét újra megbontják. Kazinczy a vármegye gyűlésein bátran védelmére kél a maga felfogásának éspedig eredményesen. Vitéz Imre, az Orestes fordítója, ezidétt a kassai közös iskola igazgatója, bepanaszolja az egyik kath. káplánt a vármegyén, aki az ifjúságnak tartott beszédében a többi közt füle hallatára ezeket mondta: „A' ti Oskolai Elöljáróitok mindnyájan hunczfutok. akasztófára, utczaseprésre valók”. A panaszt nagy izgalommal tárgyalják. Egyik fél azt vitatja, hogy a panaszt csak a püspök vizsgálhatja, s a papot csak ő büntetheti meg; a másik ellenben amellet kardoskodik, hogy az egész ügy a világi törvény elé tartozik. Végre abban történik megállapodás, hogy a vármegye vizsgálja meg a dolgot, és szolgáltasson igazságot. Ekkor Kazinczy emelkedik szólásra. Heves ellenmondások zaja fogadja. De ő rendületlen. Végre a zaj csillapulni kezd, s Kazinczy kifejtheti, hogy „nem elég a' megtörtént vétket büntetni”: a vármegyének az is kötelessége, hogy „a' megtörténhetőt megelőzze”. Javasolja, hogy a kassai plébános kéressék meg, hogy tiltsa el a káplánt az egyházi szertartás végzésétől addig is, míg a vármegye ez ügyben határoz.

Ugyanekkor (1793. aug.) olvassa Kazinczy Gabelhofer János Gyulának id. Ráday Gedeon grófról mondott halotti beszédét,¹⁸ amelyet Hübner Mihály, a budai cenzor, eltiltott a nyomtatástól. Kijelölván ugyanis a cenzor a szerinte sérelmes részt, meghagyja, hogy azt vagy ki kell törölni, vagy meg kell változtatni. „Mert – írja – mégis csak botrányos, hogy protestáns embert, a ki a megbánásnak semmi jelét sem adta, örök boldogsággal kecsegtessen” a szerző.¹⁹

Kazinczy a rendeket jó előre értesíti a cenzori tilalom okáról, s oly izgatottságot kelt a vármegye gyűlésén, hogy a félénkebb katolikusok nem mernek a kérdéstről tanácskozni. Különbösen is heves közbeszólások közt tárgyalnak már előbb egy más esetet. Ti. egyik plébános amiatt emelt panaszt a vármegyén, hogy egy halva talált protestáns embert a katolikusok „fölszentelt temetőjébe temettek”. Kazinczy résen levén, azonnal szemrehá-

¹⁷ Uo. 354–355. l.

¹⁸ *Oratio piis manibus ill. D. Comitis Gedeonis a Ráday a Joanne Julio Gabelhofer dicta.* H. n. 1792.

¹⁹ „Scandalosum est enim Protestanti, nullum signum poenitentiae danti: aeternam beatitudinem adgratulari.”

nyást tesz a katolikusoknak türelmetlenségükért, úgy hogy a jelenlevők csakhamar ségyellni kezdik a panaszt, kivált midőn Fischer Imre b. azért mondja sérelmesnek az esetet, mert az illető protestáns embert négylépésnyire temették az ő felesége sírjától. Amire Kazinczy szinte önkénytelenül elszólja magát: „Eb a' lelke ostoba aristokratai kevélysége!” A másik plébános egy akkoriban áttért protestánst hitehagyottnak (apostata) nevez, amire szintén nagy lárma támad. Komáromy György, Kazinczy rokona, a plébánost nyíltan huncfutnak, gazembernek mondja. A katolikusok ügyészi beavatkozást kívánnak, s Kazinczy kéri rokonát, hogy ő maga is kívánja azt. De mivel Fischer Imre b. ellen meg a protestánsok zúdulnak fel, mind a kettőnek elengedik a büntetést.

Kazinczy szólásra jelentkezik, de sokáig nem tud szóhoz jutni. „Megint prédikálni akar az úr?” – kérdi egy pap. „Fogok igenis”, hangzik a válasz. És mindaddig nem tágít, míg csak szóhoz nem juthat, és ki nem fejtheti, hogy „a' legmérgeesebb elhevülést” is helyénvalónak látja, midőn „az illy szókkal némellyek készakarva élnek és nem magok elfelejtéséből vagy nem tudásból”. Innen van, hogy a falusi papok előljáróik példáját követik, és a protestánst üldözik vallási meggyőződése miatt. Szavai élénk figyelmet keltenek, s a gyűlés kimondja, hogy ezután nem szabad a protestánst a katolikusnak eretneknek vagy hitehagyottnak mondani.²⁰

Jászberényből már jóval előbb hasonló értelmű tudósítás érkezik a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőségéhez. Egy ferences barát ti. templomi prédikációjában a protestánsokat eretnekeknek mondta, akik valóságos átkai az országnak, mert a nemzetre minden csapás tőlük ered.²¹

A következő tavaszi közgyűlésen Kassán szintén a felvilágosodás bajnokaként szerepel. Valami Domonkos Sámuel vármegyei táblabíróról kezd jelentést olvasni a jegyző, s a név után hozzáteszi, hogy helvét hitvallású. Kazinczy felpattan. Elmondja, hogy „mikor az igazságot nyomozzák, nem kell lenni religiónknak”. Mire a papok zajongani kezdenek. Kazinczy megszeppen, de aztán meggyőződéssel folytatja, hogy a vármegye gyűlésén csak emberek és polgárok vannak, nem pedig ilyen vagy olyan vallásúak. Beszéde közhelyeslést kelt, s az igazság diadala fényesen kitűnik. A jegyző a saját kezével törli az illető táblabíró vallásáról írt megjegyzést.²²

Kazinczynak mint írónak és iskolafelügyelőnek, különösen pedig mint a felvilágosodás bajnokának nagy tekintélye van még olyanok előtt is, akik a régi felfogás makacs hirdetői. Érdekes adatot jegyez föl erre nézve ő maga. 1790-ben a Borsod vármegyei főispán, Mayláth József gr. beiktatásán a többi közt Kazinczy is megjelenik a tisztelkedők sorában. Melczer László, a főispán veje mutatja be, de amint a nevét kiejti, a főispán úgy „meghökken és megrázkódik”, hogy Kazinczy látván „a szörnyű hatást”, nem tud szóhoz jutni, és soha többé nem találkozik a gróffal.²³

A kölcsönös türelmetlenség nőttön nő. „A' mérges Papok, ezek a' setétségnek és háborúságnak tzimborásai – olvassuk a Hadi és Más Nevezetes Történetekben – megént bele avatkoznak mindenbe, Első Rendnek tartatnak és a' legérdemesebb embereket kihányják tiszttségökből és motskos írásokkal ölik hírekben nevekben. A' Mennyből alá szállott Türedelem reszketve tartózkodik már ezen Országban, mert a' babonaság és a' tsalárd

²⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 313–315. 1.

²¹ 1791. évf. júl. 15. sz.

²² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 363. 1.

²³ *Pandektia*, III. köt.

Haza szeretet egészen öszve zavarták.”²⁴ Szó sincs róla, nem minden tudósításnak kell hitelt adnunk; de hogy az utóbbi években terjedező felvilágosodás ellen szembetűnő visszahatás támad, s ez a papságban találja legerősb oszlopát, alig tagadható.

A kormányhatalom szívesen kezet fog a papsággal a veszedelmesnek hirdetett felvilágosodás kiirtására. A francia nemzetgyűlés XVI. Lajosnak szerencsétlenül végződött menekülő kísérlete után a népfeltség elveit korlátlanabban hirdeti és valósítja meg, s a kivándorló papok és főurak határozottabb lépéseket tesznek a forradalom leverésére. Azonban a forradalmi eszmék annál gyorsabban hódítanak külföldön, minél aggodóbban tekintenek Európa kormányai Párizs felé. S természetesen nem a forradalmat előidéző okok gyökeres megváltozásától várnak orvoslást, hanem az erőszakos visszahatástól, elsősorban a gondolatszabadság béklyóba szorításától. A bécsi könyvvizsgáló hivatal fejét, a szabadelvű Van Swietent II. Lipót nemsokára fölmenti hivatalától, s helyébe Martinit, s jezsuiták barátját teszi, aki aztán erősebb kézzel fogja hivatalát. Ferenc királynak legfőbb gondja a könyvvizsgálatot rendszeresíteni, s a veszedelmes eszméknek útját szegni. A vármegyék akarva nem akarva kezére játszanak a kormány ebbeli rendszabásainak. Bars vármegye, amely 30 év múlva a nemzeti ellenállás vezére lesz, most veszedelmes szabadságot lát a Helytartó Tanács azon rendeletében, hogy „a mágnások által saját használatukra rendelt könyveket behozhatják az országba, anélkül hogy a censura elé terjesztetnének”, s a rendelet visszavonását vagy megváltoztatását kéri.²⁵ Viszont azonban Gömör vármegye a sajtószabadság mellett foglal állást, kiemelve, hogy „a szabad gondolkodás és annak másokkal közölhetése természeti jog, melyről a nemzet le sem mondhat; hogy tenné ezt a magyar, mely jogaira oly féltékeny? ... A tilalom ellenkezik az emberi és polgári jogokkal és természettel... Ellenkezik a nemzet boldogságával s méltóságával. Minden nemzet sorsa s boldogsága öntehetőségének és nemzeti erejének kifejtésétől függ. Ez pedig gondolkodás és a gondolatok közlése nélkül nem képzelhető.”²⁶

Ez a felirat minden vármegyének megküldetik. S mind Magyarországon, mind Erdélyben megteszi a kellő hatást. Forgách Miklós gr. a számára küldött könyveket a pozsonyi cenzor tilalma miatt egy ideig nem kaphatja ugyan meg, de a Helytartó Tanács nemsokára elrendeli a könyvek kiadását; Pest és Gömör vármegyék pedig az alispánjuk ellen hasonló okból indított vizsgálatot igazságtalannak és megszüntetendőnek mondják. Hanem ezek csak szórványos esetek. A könyvvizsgálat rendszere némely vármegye hozzájárulásával egyre szigorúbbá válik, s a kormány egymás után bocsátja ki a gondolatszabadság elnyomására vonatkozó rendeleteit, amiben Zemplén vármegye „a magyar nemzet iránti kiváló hajlandóságának zálogát” látja. Így aztán megérthető, hogy Schwartner Márton számítása szerint mintegy ötödfélezerre rúg a tiltott könyvek száma.²⁷

Senki sem érzi kínosabban a könyvvizsgálat vas kényszerűségeit, mint Kazinczy, aki izgató tevékenységének egyik legfőbb akadályát ismeri benne szinte egész életében. Különösen elkeseredik amiatt, hogy még a kitűnő német írók műveiből való fordításait sem engedi napvilágra jutni a cenzúra. Például a Wieland Diogenesét és a Dayka Gábortól fordított Colardeau verseit a bécsi cenzor eltiltja a nyomtatástól éppen Ferenc király trónra

²⁴ 1790. évf. jún. 18. sz. – Imre Lajos: *Adalékok a 90-es évek irodalmához. Irodalomtört. Közl.* 1894. évf. IV. köt. 347–351. 1.

²⁵ Ballagi G. id. m. 768–769. 1.

²⁶ *Figyelő* 1881. évf. X. köt. 254–255. 1.

²⁷ Ballagi G. id. m. 769–770. 1.

léptekor, amit Kazinczy méltán szomorú sejtelemnek tart. „Én, kevésbe múlt – így fakad ki –, hogy a’ Királyhoz nem mentem ’s panaszom közt ki nem mondtam, hogy a’ sajtó szabadsága csak Tyrannus alatt lehet veszedelmes; egy méltán imádott Ferenc alatt szabadnak kellene lenni.”²⁸

A Ferencet koronázó országgyűlés egyik bizottsága, mely a sajtószabadsággal foglalkozott, nem tudott felülemelkedni a vármegyék közfelfogásán. Kazinczy ebben is a papokat veti okul, akiket a francia forradalom ösztökél a sajtószabadság elnyomására. Az újságok is emiatt oly üresek; például a Mindenest Gyűjtemény két utolsó kötetében már hiába keressük azokat az izgató cikkeket, amelyek az első pár kötetet az ekkori idők oly beszélő tanúivá teszik. Kazinczynak alkalmá van látni, hogy még a Custine francia tábornok „humanitásának igen ártatlan emlékezetét” is könyörtelenül kitörli a cenzor. Ezért aztán az időszaki sajtó pártfogása is nagyon megcsökken. Még Kazinczynak is elmegy a kedve újságokat járni, ami egymagában is rendkívül jellemző adat a cenzorok önkénykedésére.²⁹ Az emberi lélek zsarnokait látja a könyvvizsgálókban, s meg nem foghatja, hogy még Aranka György is úgy vélekedik, mintha azokra csakugyan szükség volna. Pedig ők nem arra vigyáznak, hogy a hazugságot üldözzék, hanem hogy „a’ Papi hatalom és a’ Theologusok’ czéhe” semmi kárt ne szenvedjen. Miklós öccse lefordítván Geblernek Ozmondok című drámáját,³⁰ arra kéri bátyját, hogy vezesse be előszóval. Ez teljesíti a kérelmet, s azt írja az előszóban, hogy e darabon nem fognak annyian sírni, mint a Romeo és Julián, mert nincs benne szerelmes jelenet, hanem atyai és fiúi hűséget tanít. S ezt toldja hozzá: „Ezeket a’ szent érzéseket nevezték a’ Rómaiak pietasnak. Ma a’ nagy sereg e’ szó alatt azt érti, hogy valaki templomokat cifráz, az élet’ gyönyörűségeiről, melyeket a’ jó Isten hintett útjainknak tövissei közzé, önként lemond és élete’ minden napjaiból egy néhány órát supernaturalis Speculatiókra fordít.” E sorokat a cenzor irgalmatlanul kitörli. „Mit mondassz rá? – kérdi barátját. – Én annyi fogát szeretném kiverni, a’ mennyi sort kitöröltt.”³¹

Amint a sajtószabadság ügyét a vármegyék gyűléseik napirendjére tűzik, Kazinczy hazafi kötelességének tartja mellette egész erejével síkra szállani. 1793-ban Kassán és Nagyváradon bátor küzdelmet fejt ki e tárgyban, ott a nyári, itt az őszi gyűlésen. Ezeket a napokat a legfontosabbak közé sorozza, mert a jó ügynek merész harcosa volt. Jó barátai s barátnői közül számosan várják küzdelmei eredményét. A Rádayról szóló beszéd eltiltásának hírével úgy szólván ő sugalmazza a rendek véleményét, amely a sajtószabadság győzelmét jelenti. Bihar vármegye gyűlésén csak Sauer gróf, a nagyváradi prépost szólal fel a sajtószabadság ellen. Elismeri ugyan, hogy ez igen nagy kincs, jól teszi a vármegye, ha mellette dönt; ő azonban azt a sok rosszat is látja, amely belőle származik. Kazinczy legott felel neki. Igaz – úgy mond –, hogy a sajtószabadságból rossz is származhatik, de az is igaz, hogy az a kevés rossz, amit ez okoz, véghetetlenül felülmúlja azt a sok és nagy rosszat, amit a sajtószabadság eltiltása von maga után. S abból, hogy valami rosszat szülhet, még nem következik, hogy el kell tiltani. Bessenyei György, akivel nyilvános helyen ekkor találkozik Kazinczy, siet a prépost következtetését a képtelenségig felcsigázni. Mily érdekes lett volna a magyar műveltség első újabb kori nagy apostolát, aki magát remeteségre kárhoztatja, s a mesternek nálánál nagyobb tanítványát szemügyre venni, amint a művelődésnek oly hathatós eszközéért egy-

²⁸ Kazinczy F. *Lev.* II. köt. 264. 1.

²⁹ Uo. 286. 1.

³⁰ Endrődy János: *Magyar Játékszín.* III. köt.

³¹ Kazinczy F. *Lev.* II. köt. 290. 1.

más után sorompóba állnak, s életük vezérgondolatát mintegy föllebentik a nyilvánosság előtt. Amaz már lezorul a cselekvés teréről, de forróan dobogó szíve érzéseit és töprengő elméje borús gondolatait még mindig szeretné közleni nemzetével; emez gazdag pályájának még a küszöbén áll, s erős hittel szegezi szemét a magyarság jövőjébe, ha a gondolat szabadságnak e hatalmas eszközét sikerül biztosítani. Az ifjú merész szavai a mestert is szólásra bírják, s a nagyprépost okoskodásának kigúnyolására csak ennyit mond: „Tekintetes Nemes Vármegye! Tiltsuk-el a’ szőlőművelést, mert részegség és gyilkosság következhetik belőle, s a’ lányokat zárjuk külön a’ férfiaktól, mert paráználkodás történhet.” Nagy nevetés lön erre, s az egész gyűlés a sajtószabadság mellett foglalt állást. Nem találjuk tehát igazoltnak Ballagi Géza azon állítását, hogy a vármegyék általában a kormány kezére járnak a sajtó megszorításában. A vélemények most is megoszlanak, mint 1790-91-ben, s ez a körülmény csakugyan felbiztathatja a kormányt, hogy ráerőszakolja a nemzetre szigorúbb rendszabásait.³²

A félnéken meginduló magyar művelődésnek alig lehet nagyobb akadály, mint a cenzúra szigora, amely miatt jobbára csak a selejtes irodalmi termékek burjánoznak fel. Így természetesen a nemzeti fogékonyság, amely az utóbbi években oly feltűnően erősödött, épp akkor hagyja cserben íróinkat, mikor arra leginkább számítottak. S minél lázasabb tevékenységet fejt ki valamely író, annál kevésbé boldogul a közszellemet lenyűgöző visszahatás idején. Mily türelmetlen eréllyel iparkodik Kazinczy mind a maga, mind a mások műveinek terjesztésén, s mily csekély eredmény koronázza megfeszített fáradozásait! Valóban – sóhajt fel – szomorú a magyar írók és könyvkiadók sorsa. Nemcsak Földi János panaszkodik, hogy a Bácsmegeyeiből majd két év alatt két példányt sem tudott eladni, hanem ő maga is, hogy a Hamletből majd egész év alatt egyetlen fillért sem kapott. A vármegyei felírások gyűjteményéből Szabolcsban egyetlen példány sem kelt el. Kazinczy a Kovachich kiadványaival is hiába próbál szerencsét, tíz példányt három vármegyében sem sikerül eladnia, jóllehet árukat a magáéból már rég kifizette.³³ Így jár Benkő Ferenc Magyar Mineralogiájával is.³⁴

Aranka György fordítása, a Júlia levelei, amelyet Kazinczy oly szépen nyomtatott, hogy addig magyar könyv oly díszesen nem is igen jelent meg, szintén csekély pártolásnak örvend. Hiába hallja Orczy b. elragadtatással e munka megjelenésének hírért; hiába terjeszti Kazinczy szóval és írásban. Az olvasókedv, amely az imént ébredezni kezdett, ismét tompa ájultságba merül. Földi János úgy találja, hogy nálunk csak a papok vagy az „érettebb gondolatú öregek” olvasnak. De a műveltebb ízléssel írt munkákat ezek sem szeretik. Szinte csodaszámra esik, hogy Kazinczynak a *Messiás*-fordítását már többen tudakozzák Erdélyben Benkő Ferenctől, aki a megrendelésen felül is kér példányokat, sőt Kazinczy egyéb műveiből is. Máshonnan annál szomorúbb híreket kell hallania. Például Aranka a Júlia leveleiért s Kazinczy egyéb kiadványaiért járó költséget csak akkorra ígéri, ha a Messiást is megkaphatja. „Átkozom azt az órát – kiált fel e hírre Kazinczy –, a’ mellyben eszembe jutott, hogy írjak, nyomtattassak, költsek, magamat jövedelmemnek egy részétől megfossszam, ha a’ közdologért fel-vállalt igyekezeteknek ez a’ jutalma!”³⁵ Aranka csillapítani szeretné Kazinczy felindulását, s inti, hogy iparkodjék hidegebb vérrel nézni az irodalmi

³² Uo. 309., 313., 318. 1.

³³ Uo. 152. 1.

³⁴ Uo. 191. 1. Benkő F. műve Kolozsvárt, 1786-ban jelent meg.

³⁵ Uo. 168. 1.

állapotokat; a megfeszített igyekezet előbb-utóbb megtermi gyümölcsét. De Kazinczy nehezen tudja megérteni, hogy a két magyar hazában összesen 13 megrendelés érkezik a Messiás magyar fordítására. Ez ugyan szépen jellemzi a magyar ízlést. „Egy Párisi kortsolyásnak – írja – több tudománya ’s Aesthesis-e van, mint Magyar Országban a földes Uraknak.” „És mégis – fakad ki keserűen Aranka előtt – tsendes vért kívánsz. Ha, ha, ha! az van! hogy is ne volna tsendes, mikor a’ Messiásra 13 Praenumerás van.”³⁶

II.

Kazinczy anyagi jövedelme nincs arányban áldozókészségével. – Szacsvey vádja a magyar írók ellen. – Miképp ítéli meg Földi János Kazinczy izgató tevékenységét? – A fatalizmus nem tud rajta erőt venni. – A közös iskolák elleni felháborodás. – A Minden-es Gyűjtemény nagy ellensége a közös iskolának. – Nem az egész rendszer, csak a tanítás nyelve ellen izgatnak. – Mit híresztel Wályi A. Kazinczyról? – Ez jó előre tudja, mit várhat az új állapotoktól. – Az iskolaügyi rendszer bukása. – Batthyány primás. – Vay József pártjára kél Kazinczynak s az iskolaügyi rendszernek. – Kazinczyt elbocsátják hivatalából. – Lemondása. – Utódai a hivatalban. – Bukásának sokan örülnek. – Ellenfelei kibékülnek iránta. – Mily eredménnyel működik mint iskolafelügyelő? – Hogyan ítéli meg ő maga hivatalos pályáját? – Ennek legfőbb fontossága.

A „nemes vesztegetés” nagyon megcsökkenti Kazinczy jövedelmét s az Orpheusnál egyebet nem tud kiadni. Ezt állandóan folytatni szeretné, hogy az irodalom eleven hatását folyvást éreztesse nemzetünkkel. Barátai is mintegy nemzeti becsületnek nézik, hogy e törekvése hajótörést ne szenvedjen. „Tsak az Orpheust – kéri Földi János –, ha lehet, az Orpheust ne hagyd félbe! Ne tökéletesítsd azt az igaz tapasztalást, hogy a’ Magyar igyekezetnek, ha legjobb is az, idő előtt nyaka szegik, gyümöltse a’ megérésnek tökéletességére soha nem juthat.” Csak a hálás maradék köszönete marad a magyar íróknak ösztöne.³⁷ Kivált Kazinczynak, aki annyi sokfélehez fogott egyszerre, s akit ezért óva int Földi János, hogy ne folytasson annyit, mert soha meg nem győzi.

Szacsvey Sándor azzal vádolja a magyar írókat, hogy drágán adják könyveiket, s a szegény magyar közönség nem tud fizetni. De ez meggondolatlan beszéd. Péczeli a Zayr-fordítását 8, a Youngét 57 krajcáron árultatta. Oly áron tehát, amelynél olcsóbban sem Parisban, sem Londonban nem kelt a munka, sőt még ily olcsón sem; pedig ott legalább nyolcszorta olcsóbban adhatnák, mert ezrenként kapkodták el e munkákat. „Ugyan – kérdi Kazinczy – hogy szoktassuk Polgártársainkat az olvasásra, ha 1790 sem tudta őket reá szoktatni?” Pedig ha a közönséget bele nem tudjuk vonni az irodalomba, minden igyekezetünk hiábavaló. A legmelegebb áldozókészség is megtörik a részvétlenség hideg zátonyán. „Gyalázatos dolog – kiált fel elkeseredve –, hogy a’ mi Magyaraink még ezen Magyar Epochában sem olvasnak!”³⁸

Hányszor kell még ezt hosszú pályáján ismételnie! Hányszor kell a régi görög hősök példájára szinte a lehetetlenségen is erőt vennie, hogy izgató lelke sugalmi szerint a nemzet fásult közönyét megtörni próbálja! Hányszor kell a magyar műveltségért vívó apostoli buz-

³⁶ Uo. 186. l.

³⁷ Uo. 170. l.

³⁸ Uo. 135., 143. l.

galmának újabb tápot merítenie fajszeretetéből, hogy a csüggedést mint valami démont környezetéből elűzhesse! Tudja és hirdeti, amit aztán utána Földi János is oly keserves megadással ismételi, hogy a magyar közszellem föllendítésére ész és anyagi javak kellenek. Az elsőt megtaláljuk íróinknál; de sajnos, az anyagi javakat a főuraknál nem erre a célra tartogatják. Pedig a terhet csak így megosztva lehet hordani, hogy célt érhessünk. „Különbén – mondja Földi János – mi utolsók szomorú áldozatai leszünk a’ Hazának.” Ha Kodros életét áldozta hazájáért: „mi nekünk mai Magyar íróknak minden tehetségünket kell feláldoznunk hazai Nyelvünkért”. Ő is alig tengeti életét csekély fizetéséből. Ezért kell legszebb szándékainak hajótörést szenvedniök. Mily örömet segítene Kazinczyn, ha maga is ugyanazon kielégítetlen becsvágy kínjaiban nem vergődnék! Látja barátját, mint a magyar művelődésnek páratlan buzgalma úttörőjét, aki a fellángoló nemzeti érzés hullámaira veti magát, hogy a révparthoz vezérlő irányt megjelölje, s aki fájdalmas panasszal sóhajt fel, hogy fáradozásait maga a nemzet hiúsítja meg. „Fájlalom szívemből állapotodat – írja neki Földi János –, de ez a’ sorsa egy nyomorult és vak Hazában a’ jó ízlést és Felvilágosodást most plántáló Apostolnak.”

Ez a fatalizmus azonban nem vesz erőt Kazinczyn, noha József császár halála után csakhamar be kell látnia, hogy a nemzeti felbuzdulás az ő hivatalos állását is kockára veti. Voltaképp már akkor sejtette a fordulatot, midőn sem a katolikusokkal, sem a protestánsokkal nem boldogult, s midőn a vármegyék a korlátlan kormányrendszer ellen mind hangoztabban nyilatkoztak. Amint aztán a császár január 28-iki leirata napvilágot lát: a nemzeti közvélemény hatalmasan felzúdul az iskolaügyi alkotások ellen, amelyek ügyis sok elégtelenséget okoztak kezdettől fogva. Hírlapjaink a magyar nyelv jogainak visszakövetelésével s a magyar öltözet használatbavételével együtt izgatnak a közös iskolák eltörlése mellett. Kazinczynak éreznie kell, hogy a régi rendszer képviselői közt őt sem fogják kímélni, noha a nemzeti lélek fölgerjesztésében neki tetemes része volt. Hiába áll most a szellemi mozgalom irányítói közé, működését már gyanús szemmel nézik. A katolikusok a felvilágosodás merész harcosát, a papság elszánt ellenségét gyűlölik benne, a protestánsok pedig önkormányzati jogaik csorbítóját.

A közös iskola elleni felháborodást a Mindenés Gyűjtemény táplálja legjobban. Midőn Kazinczynak az iskolalátogatókhoz intézett beszédét ismerteti, s egyik szavával dicséri, másikkal meg keményen elítéli: az egész rendszert kárhoztatja, mert ez a németesítés legvakmerőbb eszköze. S amint a császár említett rendelete nem erőszakolja többé a német nyelvet a közélet hivatalos közegéül, felcsillan a remény, hogy a magyar nyelv jogainak visszaállítása maga után vonja az iskolaügyi újítások eltörlését; hogy „a’ Norma, melly vagy elébb vagy később a’ mi Anyai Nyelvünknek halálos lett volna, vagy egészen meg szűnik, s az a’ temérdek költség, mellyel e’ miatt a’ szegénység terhelhetik, más hasznosabb végekre fordíttatik”. Elismeri Péczeli, hogy van jó is az iskolaügyi újításokban, ami bizvást megmaradhat, de a tanítás nyelvének a magyarnak kell lennie mindenütt, úgy a városi mint a falusi iskolákban. A magyar nyelv jogait nem is lehet egyébként visszaállítani, ha a Norma megmarad. „A régi tanítás módjának visszahozása” majdnem oly fontos követelése a nemzetnek, mint a magyar nyelv közhasználat. Péczeli már 1790 februárjában örömmel tudósítja a nemzetet, hogy Komárom vármegye közgyűlése az új tanítás módját megtiltani határozta, kimondván, hogy „a melly protestáns Oskolákban némelly Inspektoroknak’ ijesztések vagy szédítések által a’ Norma bé vitetett, azok is a’ magok hajdani állapottyokba vissza állanak”. Elég szomorú, hogy némely iskolafelügyelők „vassal, tömlöczcel” fenyegetik a parasztokat, ha a Normát el nem akarják fogadni („noha ez soha a’ Kegyelmes Felsőnek

parantsolattya nem volt”); mások „aranyhegyeket ígértek nekik”; holott az egész rendszernek „egyéb haszna nem lett volna, hanem Anyai Nyelvünknek, Nemzetünknek, szokásainknak, Természetünknek ’s Szabadságunknak is lassanként való el töröltetése.”³⁹

A szabadelvű haladás hívei nem kívánták, hogy József császár iskolaiügyi újításai gyökerestül kiirtassanak. Csak a tanítás nyelvének megváltoztatását követelték, de egyszersmind a régi iskolafelügyelők megmaradását is.⁴⁰ Sajnálkozva rebesgetik, hogy a protestáns iskolafelügyelők és főigazgatók állása megrendült, így Pozsony vármegye közgyűlése elhatározza, hogy Prónay Gábor főigazgató az akadémia felügyeletétől elmozdítottassék, noha ehhez semmi joga nem volt. A visszahatás félre nem ismerhető jelül tekintik, hogy „az új tanítás módjának végét szakasztották, és a’ régi, otromba ’s zűrzavaros tanítás módját vitték be ismét annak helyébe az Oskolákba, hogy az Ország újra olyan haszontalan emberekkel teljen meg, mint a’ millyenekkel tellyes volt az előtt.”⁴¹

Gondolhatjuk: az iskolai közigazgatás képviselői, s maguk a tanítók, tanárok is milyen kétségben voltak jövőjükre nézve. Wályi András, a szemfüles iskolalátogató, már januárban azt hallja, hogy „a’ Norma minden órán eltűnik, mint a’ buborék”, s vele együtt az új iskolalátogatók is. De azért még, ha kedvetlenül is, teljesíti a felsőbbség parancsait, s mivel a vizsgálatok reménységen felül sikerültek, némelyek nagy meglepődésüket jelentették, csak fizetni ne kellene. Áprilisban Bécsbe siet, hogy személyesen meggyőződjék a várható változásokról. Maga Kazinczy ajánlja ottani ismerőseinek. Elhatározza Wályi, hogy ha egyébként nem, a kath. vallásra való áttéréssel is megmenti hivatalát, vagy ahhoz hasonlót biztosít magának. A többi iskolalátogató társainak – úgy mond – könnyebb dolguk van, mert egyik ügyvéd, másiknak a közigazgatásban van gyakorlottsága, de ő csak az iskolák körül szolgált, s ha a rendszer felbomlik, neki is másfelé kell néznie. Úgy hallja ugyan, hogy az újítások megmaradnak, csak a tanítás nyelve és módja s a könyvek változnak; mindamellett résen áll, hogy a kedvező szelet felhasználhassa.⁴² 1790 augusztusában elvesztvén hivatalát, sikerül is neki, miután áttér a kath. vallásra, a Kazinczytól kért bizonyítvány mellett (hogy a magyar nyelv tanítására alkalmas) Batthyány József esztergomi prímás pártfogását megnyernie, s e révén a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanárává lennie.⁴³

Jóllehet Wályi új állásában is sokszor dicséri Kazinczyt, akit „fejedelmi embernek” tart, nem ártallja róla azt híresztelni, hogy ő is át akar térni a kath. vallásra. Mondanunk sem kell, hogy e szándék esze ágában sem volt Kazinczynak; a Wályi áttérésén is nagyon csodálkozott, de attól tartózkodott, hogy megszólja. Egész életében idegenkedett a valláscserélés gondolatától. Az volt meggyőződése, hogy „a’ becsületes ember minden Religio’ nevezeti alatt megfér”, s ritka az a vallásváltoztató, aki vagy egyik, vagy másik felekezetet, vagy mind a kettőt meg ne csalná. Bizonyos, hogy legkevesebbet az a felekezet veszt, amelytől az illető elpártol. „Én az maradok, a’ minek születtem – írja. – Én sem Proselytust nem csinállok, sem az azzá lenni akarót nem tartóztatom. Nincs becsebb ajándéka az Egeknek a szabadságnál.”⁴⁴

³⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évf. 11., 14., 15. (febr. 6., 17., 20.) sz.

⁴⁰ *Hadi és Más Nev. Történetek*, 1790. évf. jan. 15. sz.

⁴¹ Uo. jún. 18. sz.

⁴² Kazinczy F. *Hivatalos levelezéseinek Maradványai*, az id. h. Kiadásukat 1. az *Irodalomtört.* Közl. 1911. XXI. évf. 337–341. 1.

⁴³ *Magyar Pantheon (Nemz. Könyvtár, XXXVI. köt.)* 304. 1., *Kazinczy F. Lev. II. köt.* 99., 115., 126., 141. 1.

⁴⁴ *Kazinczy F. Lev. II. köt.* 126., 141., 389. 1.

A közös iskolák elleni nemzeti felháborodás oly hangosan nyilatkozik az országgyűlés összeültével, hogy sem a főigazgatók és iskolafelügyelők, sem a tanítószemélyzet nem tudják, mitévők legyenek az új iskolai év kezdetén. Természetesen kivált a protestáns vallású alkalmazottak tartják bizonytalannak jövőjüket az oly esetek után, mint a Prónay Gáboré és Wályi Andrásé. A Helytartó Tanács emiatt már augusztus 21-iki végzésével tudtára adja a vármegyéknek és az iskolai személyzetnek, hogy „a’ míg az újonnan kidolgozandó ’s Ó Felségétől helybe hagyandó Systhema közönségessé nem fog tétetni: az addig való Tanítás módjának megváltoztatása nélkül kezdődjenek a’ leczkék Nov. 1-én minden Oskolákban”. De azt is elrendeli a Helytartó Tanács, hogy ezentúl az iskolák felekezeti jellege mindenben megóvandó. Jellemző a közhangulatra a szóban levő rendeletnek az a szakasza, amely az ország minden rendbeli tanítóinak és tanárainak meghagyja, hogy „leczkék közben semmit is olyat ki ne bocsássanak szájajokon, a’ melly a’ Vallással és az Ország Törvényeivel ellenkezne”.⁴⁵

Ez a rendelet sajtóságos vegyülete a régi és új szellemnek. Egyik szavával a felekezeti fel fogást erősíti, a másikkal pedig a vallásbeli türelmet. De Kazinczy már ekkor jóformán tisztában van vele: mit várhat az új állapotoktól. Hisz az iskolaügyi újításoknak senki sem volt buzgóbb híve nálánál. Sem a József császár alatti szabadelvű felfogásnak. Azt is tudja, hogy nemcsak a felvilágosodás eszméiért kifejtett buzgalma, hanem hivatalának sajtóságos jellege is siettetni fogja sorsának eldőlését. Amazt most kíméletlenebbül emlegethették a papok, jóllehet azelőtt „tenyerükön hordozták”, érezvén, hogy „feje, szíve tiszta”; emezt mint tűrhetlent éppenséggel ellene fordíthatták. Egerben épp azok nagyon jól ismerik az ő felvilágosodott eszméit, a Szeitz Leóval vívott harcait, akiknek a jövedelméből fizetését kapta. József császár az egyházi férfiak jövedelmét azon a réven foglalja le az iskolai igazgatás élén állók részére, mivel ők a kanonokok helyett végezték munkájukat. Könnyen belátható tehát, hogy midőn a papság ismét régi hatalmához juthat, elsősorban az iskolák szellemét kívánja megváltoztatni, annál inkább, mivel anyagi érdekei is ezt parancsolják. Az egri kanonokok érthető panasza, amely szerint „protestáns Tisztviselőnek illetlen 1500 Forintot az ő Praebendájokból vonni, ’s nem helyes, hogy protestáns Tisztviselő dirigálja a’ katolikus Oskolákat”, csakhamar igazságosnak ismeri el a király,⁴⁶ s rendeletére a Helytartó Tanács 1791. ápr. 1-jén kelt végzésével Kazinczyt hivatalától fölmenti.

Főigazgatója, Török Lajos gr. ápr. 8-án tudósítja őt a Helytartó Tanács végzéséről, kiemelvén, hogy a fölmentés nem azért történik, mintha Kazinczy érdemetlen volna hivatalára, hanem egyedül azért, mivel nem a katolikus vallás híve; ezenfelül, hogy még megkapja egyévi fizetését, s ha megfelelő más hivatal kínálkozik, a király kegyelméből számot tarthat rá.⁴⁷

⁴⁵ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1790. évf. okt. 1. sz.

⁴⁶ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 454. és V. köt. 214. 1. – Vö. Marczali H.: *Magyarország II. József korában.* III. köt. 305–326. 1.

⁴⁷ Kazinczy F. *Hivatalos Lev. Maradványai* az id. h. Török gr. értesítésének ide vonatkozó szavai: „Ex nullo demerito, sed ideo solum, quod *alienis sacrís a fide catholica addictus sit...* non solum unius anni salarium a die resignationis computando e fundo studiorum solvendum levare habeat, insimul ad eandem evascitura convenienti in alio officio vacantia Altefata Sua Maiestas benigne reflexura sit.” E fontos kijelentésekre később is számtalanszor hivatkozik Kazinczy; 1. *Lev.* II. 187., 190., 220., 229. 1. 1803. aug. 27-én írja anyjának: „Én az én kedves szolgálatomat egyedül azért vesztettem-el, azt tudja Asszonyám is, ’s bizonyosság a’ kezemben levő Parancsolat, hogy változott a’ Systema s a’ Pápista Oskolákat az Udvar nem akarta protestáns Tisztviselők által igazgattatni.” Uo. III. köt. 86. 1.

Ekkorra már az egész iskolaügyi rendszer megbukottnak tekinthető. Maga Batthyány primás állott azok élére, akik a közös iskolák intézményét nem tűrhették. Mind a kath., mind a prot. papság általában esküdt ellensége volt a Mária Terézia és II. József iskolaügyi újításainak. Esterházy Károly gr., az egri püspök Ürményi József rendszere ellen is tiltakozott, mivel nem katolikus jellegű. De a császár alatt nem boldogultak. Azonban most nemcsak a közhangulatra támaszkodhattak, hanem az új király engedékenységére is, amelyet az esztergomi primás alkalomadtán jól felhasznált. II. Lipótnak szokása volt, hogy minden oly kormányügyet előadatni kívánt magának, amelyre nézve a kormányhatóság valamelyik tanácsa külön véleményt adott. Ha ilyen nem volt, a király szó nélkül hozzájárult, s fel sem olvastatta magának. A Helytartó Tanács egyik ülésén Batthyány primás Vay József udvari tanácsos, volt nagytekitélyű borsodi követ, majd hétszemélynök jelenlétében vetette föl azt a kérdést: meg kell-e hagyni Van Swieten iskolai rendszerét? Vay József hatalmasan pártjára kelt. S bár – mint Kazinczy írja – „a’ Cardinális összegázlá ugyan Vayt”, ez rendületlen maradt, s azt kívánta, hogy a fontos ügy a király elé vitessék. A primás erre nem volt hajlandó, inkább „elcsendesíté tüzét ’s maga álla-el a’ dolog vitatásától”. Jobb alkalomra várt, mikor Vay József nem lesz jelen az ülésen. Ez a kedvező alkalom nem sokára megérkezett. A primás látván, hogy Vay József hiányzik: „előhozá a’ dolgot ’s minden jelen volt Consiliáriusok az ő részére tértek, egy sem ada separatum votumot, ’s Lipót ezt vaktában alá írá”. Így aztán a Helytartó Tanács Prónay Gábor Gömör vármegyei főispánt és Vay István udvari tanácsost, amazt a pozsonyi, emezt a pécsi kerület főigazgatásától, Kazinczyt pedig az ország északkeleti részének iskolai felügyeletétől mint protestánsokat elmozdította.⁴⁸

A Helytartó Tanács végzésének foganatosítása sietős volt. Kazinczy hetednapra már megkapta, holott kinevezése az aláírástól számítva egész hónapot késett. A főigazgató megküldvén neki a végzést, felszólítja, hogy hivatalát s a kéziratát adja át utódjának Janusek Józsefnek. Kazinczy ápr. 9-én kapja meg a végzést. „A’ Gróf Török embere – írja Kazinczy – nem mondá, mit lelendek a’ levélben ’s látni akará, mikép roskadok össze a’ meg sem álmódott hírré. Kért, olvasnám-meg. Megolvastam ’s azt felelém neki, hogy a’ levéltárt holnap általodom. Láttam, melly kedves Hivaltal veszték, de azt is láttam, hogy kis lélekkel túrni a’ mit kell, hozzám nem illik.” Szívesen viselte volna e hivatalt késő öregségéig, mert ő nem bérért szolgált, hanem az ügy iránti lelkesedésből. Egész életében büszke önértéssel emlegeti pályájának e szép és hatékony korszakát, amelyben oly sok jó ember barátságával dicsekedhetett, s anyagi állapota is fényes volt. Hiába mondja, hogy a Török gr. értesítése „olly kevés sensatiót csinált benne, hogy apathiáját minden csudál-hatá”.⁴⁹ Bizony fájdalomosan hatott reá, de ő erőt igyekezett venni magán, hogy kivált a tanítószemélyzet előtt eltitkolja a nagy megütközést, s valódi bölcsnek mutassa magát. Alárendeltjei nagyon szerették, s bánatos szívvel váltak meg tőle. Az apácák csaknem megkönnyezték, a férfiak „férfitú komolysággal” viselték a csapást.

⁴⁸ Uo. a kötet bevezetése. Imre S. id. tanulmányában a primás ellenfelét Vay Istvánnak mondja, tévesen. Vay József, a későbbi jeles államférfiú és egyházkerületi főgondnok, a szabadelvű haladás egyik vezérbajnoka (1750–1821.). Kazinczynak mint szabadkőműves, de más tekintetben is nagy pártfogója. Kazinczyt nagyrészt tőle szerezte politikai felfogását, s az egyes kormányférfiakról alkotott véleményét.

⁴⁹ *Pályám Eml.* 296. 1. azt írja Kazinczy, hogy a fölmentő végzést neki ápr. 11-én adták át, ami bizonyosan hiba, mert már 9-én arról Aranka Györgyöt tudósítja is. *Lev.* II. köt. 187. 1., Toldy F. id. m. 130. 1., *Hadi és Más Nev. Történetek* 1791. évf. okt. 12. sz.

Ápr. 11-én mond le hivataláról, s úgy látszik, ekkor adja át a hivatalos irományokat is utódjának, Jabroczy Gábornak; de csak 18-án vesz végleges búcsút. Utódja rokoni összeköttetéseinek köszönhetette hivatalát, mert az anyja Semsey-leány volt. Ezt azonban nem sokára a Török gr. pártfoglaltja, Janusek (Jánosfi) József, egy orosz pap fia váltja fel, akit Török már Kazinczy elmozdításakor utódjának gondolt. Jabroczy kir. tanácsosi címet kapott, míg Kazinczyról megfeledkeztek, ami a visszahatás idején könnyen érthető. Janusek tanító volt a Török családnál, később Egerben a grammatika tanára. Törökéknél ismerkedett meg a gróf szívességéből ott élő árva Perényi báró kisasszonnyal, akit feleségül vett, s e révén foglalt el oly hivatal, amelyet az előtte egy Mártonffy püspök, egy Kazinczy Ferenc viselt. Pedig ha Kazinczynek hitelt adhatunk, jellemileg is sok fogyatkozásban szenvedt; mindig a szél fúvása szerint igazodott, hogy hivatalát el ne veszítse.⁵⁰

Képzeltetjük, hogy bukásának sokan örültek. Nemcsak a nemzeti érzés diadalát látták benne, hanem kivált a katolikusok Szeitz Leó és általában a felekezetiesség egyik legbátrabb ellenségének ártalmatlanná tételét is. A császári rendszer sok és nagy érdeket sértett; a két leghatalmasabb érzéssel, a vallásával és nemzetivel szállt szembe. Bukása tehát mintegy előre meg volt pecsételve. S Kazinczy szívvel-lélekkel szolgálta e rendszert, eleinte nem tudva, később folyvást tagadva, hogy az nemzetiségünk elnyomására vezet. Bizonyára nagy tévedésben volt, s csak a felvilágosult világpolgári eszmény utáni törekvés teszi érthetővé, hogy a mind hangosabban nyilatkozó közvéleményt semmibe sem vette, s a felekezetiességtől való teljes idegenkedése, hogy hitsorsosainak ellenkezését is megtörni próbálta. A nemzeti és felekezeti visszahatás kezét fogott, hogy az iskolaügyi újításokat megbuktassa, és Kazinczyt, mint ez újítások kiváló képviselőjét a cselekvés teréről leszorítsa. Sőt a felvilágosodott eszmék vérszemet kapott ellenségei még akkor sem szüntek meg őt üldözni, mikor már visszavonult a közpályától, mert a felvilágosodás, vagy ami nála egyet jelent, az általános művelődés érdekében megkezdett munkáját éppen olyan lelkesen folytatta ezután is. Hogy ellenfelei gúnyosan emlegették bukását, következtethetjük egy-egy elejtett szavából. Például Döme Károlynak írja: „Engemet a' nem-pápistaságom ezen a' világon hivatalomtól fosztott-meg, a' másikon a' mennyországától fog. azt mondja P. Szeitz, megfosztani. En religio-nem vere salvificam”.⁵¹

Akik benne mint iskolafelügyelőben a magyar nyelvnek tudatos vagy öntudatlan pusztítóját tekintették, hamarább megbékültek iránta. Nemcsak általában írói törekvései nyerték meg a műveltebb közönség figyelmét, s hallgattatták el a hivatalos működésére szórt gáncsokat, hanem a nemzeti fellángolásban való részvétele, sőt vezéri szerepe, amellyel mindjárt a nemzeti visszahatás megindultakor a magyar nyelv jogait teljes erejével visszakövetelte. S voltak, akik a németesítés veszedelmét nem látták oly fenyegetőnek, s osztottak az ő felfogásában, hogy a német nyelv mennyire szükséges a magyar embernek. Kazinczy csak a művelődés fontos eszközét gyámolította a német nyelv taníttatásával mint iskolafelügyelő, s nem tudta érteni sem ekkor, sem később azok aggodalmát, akik a magyar nemzetségre mért csapástól méltán tartottak. Mennyit köszönhetett ő a német nyelv ismeretének! S vajon a művelt embert hűtlenné teszi-e hazájához az idegen nyelv tudása, ha nemzeti tudata fejlett s erkölcsi érzéke szilárd? Ezt kérdezhetette magától, mikor működését kifogá-

⁵⁰ Kazinczy 1806. dec. 29-én írja Cserey Farkasnak: Janusek „egy nyomorult, lélektelen és minden szél fúvásának engedni tudó ember, mert mindig attól retteg, hogy el találja veszteni hivatalát s akkor osztán ismét semmi lesz, mint volt”. *Lev.* IV. köt. 454–455. 1.

⁵¹ Uo. II. köt. 220. 1.

solták. De nem vette észre, hogy ez esetben nem akármilyen idegen nyelvről volt szó, hanem a németről, amelynek alapján a császár nemzetiségünk gyökerére mért halálos csapást; amelynek alapján hazánk függetlensége s régi alkotmánya elkoboztatván, az örökös tartományok közé osztatott. Nem vette észre, hogy a köznép ezáltal mihamarább kiforgatódik nemzetiségéből. Pályája vége felé még egyszer visszatér e működésének bírálataira, s akkor is oly téves meggyőződést hangoztat, mint amelyet hivatalos működésében tanúsított. „Vádlának ’s még a’ Jók is – írja⁵² –, hogy feledém kötelességemet a’ Hazához, midőn azon Nyelv’ tanulását sürgetém, melly előlni készüle a’ mienket. S vádolják e az atyát, ki gyermekeivel Német Nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szüksége van? Nem értém vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a’ Nemzet’ Nyelvéhez.” A művelődés lánglelkű apostola itt felülemelkedik a magyar hazafin, amit világosan bizonyít ez az ítélete: „Tudni jónak mindent hasznos ’s a’ ki rossz akar lenni, rossz lesz, ha csak magyarul tud is. Vannak rá példáink.” Nem tudja e kérdést a helyes nemzetiségi szempontból vizsgálni, hanem csak az egyesek. a műveltek, a jók ismeretszerző igyekezete szempontjából. Vörösmarty is méltán megütközik, midőn a Pályám Emlékezete első kiadásában azt olvassa, mennyi örömét találja Kazinczy mint vármegyei aljegyző a német nyelvű fogalmazásban. Meg is akarja Vörösmarty a szöveget változtatni, mert – úgy mond – „igen különösnek fog tetszeni, hogy országos fölforgatásakor nyelvünknek volt olyan, a’ ki örülhetett ’s gyönyörét találta abban, hogy magát egyebek tudatlansága miatt szomszédink’ nyelvében a’ rá parancsolt fordítások által gyakorolhatta”. Kazinczy azt feleli, hogy ő nem a német nyelv gyakorlatának örült, hanem általában a munkának, az éjjeli-nappali dolgozásnak.⁵³

A hol nyíltan, hol titkon hangoztatott vád ellen, amelyet Vörösmarty idézett soraiban világosan megjelöl, Kazinczy két fontos bizonyítékra hivatkozik. Parancsolták-e a rendeletek – kérdi –, hogy a német nyelv mellett a magyart is tanítsák? S mégis nem köti-e ő szívökre iskolálatogatóinak, hogy a magyar nyelv tanítására különös gondot fordítsanak? S vajon azok közé az alacsony jelleműek közé tartozott-e ő valaha, akik „mindenre készek, mihelytt fizetik”? S nem hagyja-e oda a vármegyei szolgálatot, ahol emelkedése biztosítva volt, a sokkal szerényebb iskolai felügyelőségért, ahová szíve vonzotta? Mindezt nem tagadhatni; de az bizonyos, hogy a magyar hazafin akkor az általános művelődés terjesztője győzedelmeskedett, s a kettőt nem tudta összhangba hozni. Ami pályája vezérgondolata volt, itt is kifejezésre talált. Ami benne a közpálya emberét minden mástól megkülönböztette, a műveltségért égő izgató erélye, itt is érvényesült. „Gyönyörködve nézek-vissza – mondja a Pályám Emlékezete első kidolgozásában – szolgálatom szakára; akkor is terjesztém a’ szent tüzet.”

Ez az ő hivatalos pályájának legnagyobb érdeme s legfőbb fontossága.

Mély bepillantást enged ebbeli egész felfogására nézve azon soraiban, amelyeket Van Swietenhez intéz a Hivatalba bevezető Beszédével együtt. Egyszersmind a működését illető panaszokra is megfelel, s mintegy igazolja magát azon férfiú előtt, akitől voltaképp hivatalát nyerte. Két kifogást emeltek – írja – a közös iskolák ellen: hogy „a Felbiger-féle módszerkönyvben megszabott tanítás módja nem elég philosophiailag van megállapítva”, aztán hogy a német nyelv elterjesztése „a magyar nyelv teljes elnyomásának árán vétetett célba”. E panaszok megszüntetésére eszközökről gondoskodott, hogy a nép felvilágosíttassék, s bizalom keljen benne az intézmény iránt. Ezért mondta el hivatalos beszédét, és adta ki

⁵² *Pályám Eml.* 306–307. 1.

⁵³ *Kazinczy F. Lev.* XX. köt. 455., 456. 1

magyarul és németül, s noha a német kiadásban több hiba van, mert neki a német idegen nyelv: az egyes példányokat sietett elosztogatni. Ezt részben azért is tette, mivel Abaúj vármegye gyűlésén nyilvánosan felszólították: vallja be, hogy az új iskolai rendszer veszedelmes. És ugyane vármegye a császárhoz küldött fölterjesztésében a közös iskolák eltörlését kéri. Beszédének – mondja – két bírálata is megjelent, amelyek hazafiságát s intézkedéseit méltatták ugyan, de magát a rendszert és más iskolafelügyelők egész működését annál inkább elítélték, mint – láttuk – Péczeli is. Ebből sokan azt következtetik, hogy a beszédet ő nem mint iskolafelügyelő, hanem mint magyar író mondta, amiben – mellesleg megjegyezve – igazságuk is volt. De örül azért, hogy Van Swieten szándéka iránt nagyobb bizodalmat gerjeszthetett, hogy reményei teljesültek, s csak azt óhajtja, hogy a miniszter belássa, mily nagyra tudja becsülni, hogy a miniszter védelme alatt szolgálatot tehetett annak az államnak, amelynek kebeléből származott, s a józan észnek, amely itt is segítségre szorul.⁵⁴

Működését vajmi kevesen tudták méltányolni. Láttuk, hogy Török Lajos gr. is nem egyszer elégedetlen volt vele. Íróársai s főrendű ismerősei, még akik szabadelvű gondolkodását szerették is, keményen megszólták. Talán csak a szabadkőművesek körében hangzott felőle dicsérő szó, később meg Cseréy Farkas és Cseréy Miklós ajkáról. Pedig bizonyos, hogy művelődésünknek gazdag tényezője volt az az ötödfél évi munkásság, amely izgató tevékenységből, az ismeretek minden nemének terjesztéséből s a tanítás és nevelés módjának korszerű javításából állott. Valóban Imre Sándorral szólva, összes sikereit, noha sok oldalról kellett az ellenhatást tapasztalnia, nem tarthatjuk kevésnek.⁵⁵ Ő maga mondja Hivatalba bevezető Beszédében, hogy szolgálata harmadik évében „összesen 124 Iskolát s ezek közt 19 közöset, 2 félig közöset, 61 Pápastát, 5 Oroszt, 25 Lutheránust. 5 Kálvinistát és 7 Zsidót” létesített. Toldy Ferenc elfogadható hozzávetése szerint hivatalától való fölmentésekor körülbelül kétszázal szaporította az iskolák számát, ami egymagában is nevezetes siker oly rövid idő alatt, és oly súlyos körülmények között.⁵⁶

⁵⁴ E mondatot előbb így fogalmazta: „a mely itt oly segítségre szorul, mint alig valahol”. *Hivatalos Lev. Maradv.*; Imre S. id. tanulmánya uo. 382–383. 1.

⁵⁵ Id. tanulmánya uo. 194. 1.

⁵⁶ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 579. l. Toldy F. id. m. 66. XIV. 1. Toldy F. ezeket írja: „Kazinczy utazva, levelezve, kérve, sürgetve helyhatóságokat, földesurakat, papokat, csak hivatalviselése első 3 évében 6 kath. iskolát alakított át közössé s 45 új iskolával növelte a régiek számát, melyek közt 13 közös, 28 protestáns, 4 zsidó, iskolái összes számát pedig 1791-ig csaknem 200-ra vitte fel.”

III.

Kazinczy tervei a hivataltól való megválása után. – Bécsbe rándul. – Párniczky Mihály. – Hajnóczy József. – A képzőművészet remekeit tanulmányozza. – Stunder János Jakab dán festő; Kazinczy első művészi arc-képe. – Búcsúja Van Swietenről. – Ferenc kir. hercegnél kihallgatáson. – Bécsből Széphalom felé kerül. – A Helikoni Virágok. – Előfizetés a Messias fordítására. – Félreértés közte és Aranka közt. – Írói tekintélye. – Fordításai. – Az 1792. országgyűlés. – Az ifjú király megnyeri a nemzet szívét. – Kazinczy mint Vécsey b. távol levő főrend helyettese az országgyűlésen. – A szertartás. – Kazinczy részletesen leírja a szent koronát. – Szerepe az országgyűlésen. – A Lanassa fordítása. – Pesti tartózkodása. – Kihallgatáson a királynál. – Hajnóczy mint kamarai titkár. – Kármán József. – A visszahatás jelenségei. – Batsányi, Verseghy, Kazinczy panaszai. – Irodalmi terméketlenség. – Kazinczy tovább harcol a művelődés érdekében. – Tervei megghiúsulnak. – Kinyomott munkái. – Sokan észreveszik Kazinczy nagy tevékenységét. – A magyar szellem köszirtjei.

Amint Kazinczy hivatalától megválik, fölteszi magában, hogy a nyilvános szolgálattól egészen visszavonul, és csak az irodalomnak él. Ha lehet, mielőbb a maga kezére gazdálkodik, ott hagyja Alsóregmecet és a Széphalmon építtetni kezdett házba költözik. Azonban édesanyja és nagybátyja, Kazinczy András, most is, mint pályaválasztásának kezdetén, másképp gondolkoznak. Kazinczy oly tekintélyre tett szert, hogy ezt vétkelték volna fel nem használni vele. Aztán még hét gyermek volt a háznál, akik közül két öccse, Dénes és László ugyan már választottak pályát, de azért még mindig rászorultak a hazai segítségre; másik két öccse pedig most készült vármegyei szolgálatra. Ezek mind hasznát vehetik egyben-másban bátyjuk tekintélyének s tán anyagi jövedelmének is, amelynek hiányát bizony nagyon megérzi az egész család. Így gondolkozhatott az özvegy Kazinczyné és sógora Ferenc jövőjéről. Ráveszik hát, hogy menjen Bécsbe, szóljon a királlyal, hisz ott van Pászthory Sándor és Van Swieten, akiknek jóakarata most is segít rajta: „annyi jeleit adák kegyeiknek”. Hiába mondogatja, hogy többé nem akar szolgálni. Erről anyja és nagybátyja hallani sem akar, s így Kazinczy május 7-én Bécsbe indul azzal a szándékkal, hogy amint a király előtt megjelenhetik, s jövőjére nézve valami biztató ígéretet hall, mintegy tíz nap múlva visszatér Alsóregmecesre.⁵⁷

De minden másképp történik. A király Pízában mulatott, s nem volt semmi remény, hogy hamarosan visszaérkezzék. Így Kazinczy kénytelen levén hosszabb tartózkodásra be rendezkedni, egy párisi születésű özvegy tanácsosné házában bérel szállást, Párniczky Mihály, ifjúkori barátja lakása mellett; s e körülményt hihetőleg okosan felhasználja, hogy magát a francia nyelvben gyakorolhassa. Az özvegy, ízig-vérig francia, mindjárt csapa tűz lett, mihelyt hazája került szóba, és dicsekedve emlegette, hogy ő Bécsben is francia. S mivel – írja Kazinczy – „a’ szent lángot mi magyarok is éreztük”, a magyart is franciának nézte, s Kazinczyt mindig nemzeti öltözetben szerette volna látni. Ha magukban voltak, kedves fiának szólította; ha idegen nyitott be hozzájuk, grófnak, ami Kazinczyt érthető zavarba hozta, mert azt hihették róla, hogy oktalan nagyzolásával másnak akar feltűnni, mint ami. De hiába kérte az özvegyet e rossz szokása elhagyására; azzal védekezett, hogy ez párisi szokás, vendégei már ismerik őt.

⁵⁷ Kazinczy F. Lev. II. köt. 220. l.

Itt és ekkor szövődik közte és Hajnóczy József közt az a meghitt barátság, amely oly végzetessé lőn reá nézve. Párniczky Mihály ismerteti meg őket egymással. Hajnóczy kilenc évvel idősb volt nála, de szintén kisdud termetű, s már kopaszodni és őszülni kezdett. Ügyvédnek készült, oklevelet szerzett, s Forgách Miklósnak, a szabadelvű grófnak magántitkára volt. Innen Széchenyi Ferenc gróf körébe jutott, akinek ügyvédje és titkárja lett. Hivatalos elfoglaltsága mellett beható jogi és történelmi tanulmányokat tett, okleveleket gyűjtött és kivonatolt. Széchenyi mellett maradt akkor is, midőn a császár a gróft Horvátország báni helyettesévé, majd meg Somogy és Baranya, Verőce és Szerém vármegyékből alakított kerület királyi biztosává nevezte ki. Midőn a gróf e tisztségéről lemondott, Hajnóczyt a császár Szerém vármegye alispánjává nevezte ki. A nemzeti felbuzdulás idején mint nem-nemes kénytelen volt hivatalától megválni, s ügyvédi foglalkozásához térni vissza. Közben azonban nagy figyelemmel kísérte a francia forradalom eseményeit, amelyeket az akkori magyar lapokban ismertetett is. S egyszersmind írta azokat az értékes politikai műveit, amelyekben a kor legfontosabb eszméit hamisítatlan szabadelvű felfogással és erős gyakorlati érzéssel fejtegette, s amelyekből – Ballagi Gézával szólva – „a jogállam körvonalai domborodnak ki”. Ha a körülmények kedvezők lettek volna, Hajnóczy eszméi alapján már ekkor végbemehetett volna hazánk 1848-iki átalakulása.⁵⁸

1791 tavaszán Hajnóczy is Bécsben tartózkodik, s így ismerkedik meg vele Kazinczy. Midőn Párniczky őket egymásnak bemutatja, Hajnóczy megöleli s megsókolja Kazinczyt. Innentől fogva naponkint találkoznak egymással, s barátságuk mind szorosabbra szövődik. Kazinczy nagyon ragaszkodik hozzá, mert legott észreveszi: mennyit tanulhat tőle. Hajnóczy már másnap hozzáküldi angol nyelvmesterét, akitől ő hat hét alatt elsajátította az angol nyelvet; de Kazinczy nemsokára megbetegedvén, kénytelen angol leckéit abba-hagyni.

Míg Kazinczy a király visszaérkeztére várakozik, műélvezet, irodalmi tanulmányok, magyar és német írók, tudósok közt tölti napjait. Maga beszéli, hogy amikor nyitva volt a Belvedere, mindég ott volt. Megismerkedett Friedrich bécsi költővel, aki észrevevén, mily gyönyörrel nézegeti a képeket, előbb egyes családokhoz vezette el, ahol művészi képek voltak, aztán pedig Artaria műkereskedésébe, ahová egy alkalommal Hajnóczy tanácsára kalpagosan, kardosán, rövid mentében lépett be (hogy mintegy meghazudtolja a balhiedelmet, hogy akinek oldalán széles kard lóg, az már bizonyosan emberhússal él). A műárus folyvást figyelemmel kíséri, míg Kazinczy a gyűjteményeket végiglapozza, s álmélikodva látja, hogy ez a magyar ember igazi műízléssel bír, amit el sem hitt volna, ha saját szemével meg nem győződik. Tetszett neki, hogy a Claude Lorrain, Vernet, Wouwermann és más hírneves képírók utáni metszeteket jól kiválogatta, anélkül hogy a képek aláírását előbb megnézte volna. Kazinczy megmagyarázza a műárusnak, hogy hazánk pénzeten ország, pedig a szép mesterségek szeretete pénzt kíván. „De – úgy mond – eljő nekünk is az óra, melly később tűnt-fél Bécsnek is, mint Drezdának, Párizsnak, Londonnak. Görög Demeter ajánlatára felszabadítja a műárus, hogy minél gyakrabban járhasson boltjába, hol aztán „néhány temérdek árú festői utazásokat végig forgathatott”.

Ugyancsak Friedrich vezeti el Stunder János Jakab dán festő műtermébe is, ahol Kazinczy kedvére tanulmányozhatta a már kész vagy készülő arcképeket, amelyeken főleg az izomzat ragadja meg figyelmét. A művész maga ajánlkozik Kazinczy festésére, de kiköti, hogy olyan ruhában és helyzetben, amelyet majd ő választ. Kazinczy odaviteti egész ruha-

⁵⁸ Id. m. 330–334., 398., 403., 771–778. 1.

készletét, s a művész kiválasztja a zöld mentét, fehér mellényt s bőrnadrágot. Ebben az öltözetben festi le Kazinczyt életnagyságban 90 aranyért. Ez a kép az első igazi művészi, bár a rajzban elhibázott arcképe Kazinczynak, amelynek azonban eredetije ma már ismeretlen.⁵⁹ Kazinczy arcképe oly hű volt, hogy két év múlva is ráismert Tessedik Sámuel, midőn Kazinczy Szarvason átutazott, s őt ismeretlenül, mégpedig farkasbundában felkereste.

Míg ily módon Kazinczy kedvére használja idejét, egy makacs betegség, sárgaság lepi meg s elfogyasztja testi-lelki erejét. Orvosa eltiltja a melegben való kijárástól, mert az izzadás még jobban elerőtleníti. Tovább egy hónapnál kell a szobát őriznie. Midőn javulni kezd, egy erdélyi orvos, akivel a Griff vendéglőben ebéd alatt ismerkedett meg, utazni küldi. De mielőtt Bécsset elhagyta volna, legalább Van Swieten-től akart búcsút venni. Be is jeltenti magát június 20-ika körül. Mivel betegsége nagyon elgyöngítette, arra kérte a minisztert, engedje meg, hogy papirosról olvassa el, amit mondni akar. S midőn a miniszter engedelmét megnyeri, elmondja: mily szerencsésnek érzi magát, hogy alatta szolgálhatott, mert gondolkozása, érzése összhangban volt a miniszterével. Hivatalba többé nincs kedve lépni, s csak édesanyja rábeszélésének engedett, midőn Bécsbe jött. Kéri a minisztert: fogadja hálaíját kegyeiért, s mivel őt nem előjárójának, hanem atyjának szerette nézni, ha talán tett valamit, ami jutalmat érdemelhet, engedje meg, hogy kezét gyermeki hűséggel megcsókolhassa. „Tudom én – teszi hozzá kéréséhez –, mit köszönhet neki és atyjának az én hazám is.” A hidegvérű miniszter fagyosan nyújtja jobbát, de Kazinczy csupa láng levén, feledi hidegségét, s tüzes csókot nyom kezére. Ez a forróság felolvasztja a kimért modorú miniszter fagyát, megöleli, s háromszor-négyszer megcsókolja Kazinczyt, elkéri papirosát, amelyről beszédét felolvasta, s dicsérettel halmozza el.⁶⁰ Erre a csókra mindig büszke Kazinczy egész életében. „Ezzel – írja Toldynak 1827. január 25-én⁶¹ – inkább kevélykedem, mintha angyalok szálltak volna le hozzám az Égből, hogy megöleljenek. Sírkövemre metszetném, ha illenék, hogy engem Swieten, Pászthory és Gr. Török Lajos szeretének.”

Jobban érezvén magát, lerándul Pestre hajón, s tíznapos út után Székesfehérvárra Virág Benedekhez, majd Füredre Horváth Ádámhoz látogat, innen ismét vissza Bécsbe. Azonban ez alatt a király nemcsak visszaérkezik Pízából, hanem már prágai koronázására készülvén, nem tart kihallgatást. Helyette a folyamodókat Ferenc kir. herceg, a trónörökös hallgatja ki. Kazinczy augusztus 15-én jelenik meg kihallgatáson. Előadja saját kérelmét, s átnyújtja Kovachich munkájának egy példányát s a mellékelt emlékeztető pár sort, amelyben Kovachichnak arra a tervére hívja fel a trónörökös figyelmét, amellyel ez egy országos levéltár alapítását célozta. Kazinczy sem a maga kérelme tartalmát, sem a trónörökösnek arra adott feleletét nem jegyzi föl, csak azokat a szavait, amelyekkel a Kovachich munkáját köszöni meg.⁶² Lehet, hogy Kazinczy azért hallgatja el kérelme tartalmát, mert nem akart föltett szándékával ellenmondásba keveredni, hogy ti. tovább nem óhajt szolgálni. Vagy talán azért, mivel édesanyja kívánságát csak színből teljesíti. Erre abból is következtethetünk, hogy pártfogóiról semmit sem mond, sőt a miniszternek világosan megmondja, hogy hivatalt nem akar többé viselni.

⁵⁹ Bayer József tanulmánya *Budapesti Szemle* 1912. évf. nov. sz.; *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 349. és Toldy F. id. m. XX–XXI. 1.

⁶⁰ Ezt a dicséretet Kazinczy nem jegyzi fel, de hogy őt szinte elszedítette, mutatja e felkiáltása: „Melly pillantása életemnek az, mellyben magamat főbb tetőn érezhetem!” *Pályám Eml.* 295–305. 1. s Toldy F. id. m. 131–132. 1.

⁶¹ *Kazinczy F. Lev.* XX. köt. 193. 1.

⁶² Uo. II. köt. 221. 1.

Bécsből ezután nemsokára visszatér hazánkba a bányavárosokon át; Selmecnek, Radványnak, Kassának kerül, majd Mikóházára, onnan Széphalomra, mert nyugtalan volt látni, mennyire haladt már az építés. „Melly örömek – írja – és melly csapások várnak e’ falak közt reád! E’ gondolat rohana rám, midőn éjtszaka, de világos éjtszaka a’ hold teljes fényében, először léptem-bé pitvarom’ küszöbén. Tudtam, lesznek mind ezek. mind azok: de ki álmodhatta volna meg teljes nagyságában!”⁶³

Több mint négy hónapi távollét után szeptember 10-én ér vissza Regmecre édesanyjához, ahol állandóan tartózkodik, mióta megvált hivatalától. Itt javíttatja fordításait, s készítteti kiadásra. Gyűjti a Helikoni Virágokat,⁶⁴ amelyeket a magyar költészet példái gyanánt kíván feltüntetni. Ebben szeretné a kor költőit egyesíteni, régieket és ifjakat, a különféle irányok művelőit, a franciásokat, deákosokat, a német költészet utánczóit, sőt a régi magyar költészet folytatói közül is Teleki József grófot, Horváth Ádámot és Aranka Györgyöt. Jóllehet a Magyar Museumtól régen megvált, Batsányi költői munkáit a gyűjteménynek mind első kötetében örömmel közli, mind a tervezett második kötetben az első közlendők közé sorozza. Ekkoriban ismerkedik meg Csokonai költészetével, és sokkal jobban méltányolja, mint később. Nemes eszméit és versei kedves folyását legott észreveszi, s a maga költői iránya követőjévé szeretné avatni. Bürger és Kleist, Matthisson és Hölty műveinek olvasására s utánczására buzdítja, hogy „ne névnapi köszöntőket, ne török marsokat, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit”. Kéri, hogy közölje vele egyéb műveit is, és engedje meg, hogy „a világ élébe” ő vezesse. A Helikoni Virágok II. kötetében szeretné őt a magyar közönségnek bemutatni. Szándéka azonban sem erre, sem a tervezett gyűjteményre nézve nem érhet teljesedést. Valamint hiábavalónak bizonyul az Orpheus továbbfolytatására tett előkészülete is.

Még az előbbi évben hirdet a Messiasz tíz énekének fordítására előfizetést, kötetenként két forinttal. Itt néhány igen fontos adatot sorol fel: hogy a Gessner idilljeiből több mint 50 példányt vett meg a kiadótól s osztott ki; a Bácsmegyeiből 270-et, az Orpheus füzeteit sokaknak ingyen küldözte, pedig az arcképeket a saját költségén készítette, s a kiadótól tiszteletpéldányul hat példányt kapott; a Hamletből s a Júlia leveleiből, amelyeket a maga költségén adott ki, mindeddig egyetlen fillért sem vett be. Csakhamar az előfizetés hirdetése után lapjaink arról is tudósítják a közönséget, hogy már sajtó alatt van a fordítás, amely elé a híres rézmetsző, Chodowiecky Dániel, a hetedik énekből azt a jelenetet metszi, amelyben Mária Pilátus feleségével, Portiával beszél. A kép kicsiny lesz, mégis hatvan forintot kíván érte a metsző.⁶⁵

A megrendelők nagyon lassan gyűlnek a Messiaszra; Magyarországból csak hat, de Erdélyből most már 72; ezeknek egy részétől Aranka György és talán Benkő Ferenc be is szedik a könyv árát, s folyvást sürgetik az ígért fordítást.⁶⁶ De mivel Kazinczyt „dolgainak összebomlása” megakadályozza a mű kiadásában, erdélyi megrendelői egyre békétlenkednek, s valószínűleg Arankát okozzák, hogy rászedte őket. Mert csak így érthető, hogy Aranka, bizonyára hirtelen felindulásában, Kazinczyt csalással vádolja, és szét akarja tépni a köztük szőtt baráti kacsot.

⁶³ *Pályám Eml.* 306. 1.

⁶⁴ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 230–231., 297. 1.

⁶⁵ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1791. évf. okt. 12. sz.

⁶⁶ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 226. és Toldy F. id. m. 136. 1.

Kazinczy nemes önmérséklettel menti magát, hogy ígéretét be nem válthatta; de ha – úgy mond – munkája késik is, bizonyosan megjelenik. S midőn magát a csalás vádja alól tisztázza, nem tudja megállni, hogy piritó szemrehányást ne tegyen barátjának. „Idegent sem kellett volna – írja neki 1792. április 24-én – csalással vádolnod, annyival inkább Barátodat nem, azt a’ Barátodat, a’ kiről tudtad, hogy célja nem az. hogy egy néhány forintodat a’ zsebjebe dobja ’s vele el-illantson.”⁶⁷ Fölkéri a lapok szerkesztőit is, hogy nyugtassák meg előfizetőit, mert ő teljes erejével igyekszik az akadályokat útból elhárítani, hogy fordítását kiadhassa. „Azok – mondja –, a’ kik az említett akadályokat közelebbről ismerik, a’ Fordítót nem vádolják azzal, hogy ígéretének eleget nem tett; de azok az akadályok ollyaténok, a’ mellyeket a’ hazafiúi érzés említeni átal.”⁶⁸ S mivel éppen ekkor a Wieland Diogenesének s Lessing meséinek fordítását Dayka Heloíz és Abelardjával együtt Bécsbe küldte nyomtatásra, ezekből akart száz példányt Erdélybe küldeni a Messias helyett, hogy megrendelőit kárpótolja.⁶⁹

Kazinczy írói tekintélye valamennyi akkori lapunkból világosan kitetszik. A Magyar Kurír s a Hadi és Más Nevezetes Történetek részletesen tudósítják ez idő szerinti működéséről olvasóikat, mint akinek „a’ Magyar Litteratura’ gyarapodását ’s a’ Tudományoknak azon lehető virágzásokat tárgyazó szíves törekedése eddig is ismeretesek voltak a’ Hazában”; most pedig újabb jelenségeit közölhetik igyekezetének, s itt elszámolják imént említett fordításait. Ezekhez járulnak Gessner minden munkái, Nagy Frigyes Antimacchiavellje todalékaival együtt: Mikép kellessék törvényeket hozni vagy a régibbeket eltörlni. Ezzel együtt fog maga Macchiavell is megjelenni, úgy mint a francia irodalomban; nem amint a németben ismeretes.⁷⁰ Munkába veszi Goethe Wertherét is, de – úgy látszik – hamarosan meggyőződik, hogy nyelvünk még nem eléggé fejlett ennek a fordítására; hanem A testvéreket és Schiller Don Carlosát átülteti, valamint Shakespeare Macbethjét, amely azonban szintén nem nyeri meg tetszését, mert e fordítás egyik töredékén ez a megjegyzése olvasható: „Vagy szerencsésebb újra dolgozást vagy emésztő tüzet kíván, hogy így Fordítóját el ne temesse.”⁷¹

Ezek mellett Herder paramythionjait is lefordítja s kiadja, valamint Weber Vida regéjét, a Vak lantost és Hollmann filozófiai művét, A természet oekonomiáját; majd előveszi ismét Rousseau Társasági szerződését, s két első könyvét újra lefordítja, de már ekkor megmondja, hogy „Ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthasson, de jó emberek Manuscriptumban olvassák”⁷²

Közben ismét az országos események kötik le figyelmét. 1792. március 1-jén meghal II. Lipót király, s utóda június elejére hívja össze a koronázó országgyűlést. Kazinczy pár nap múlva Bécsbe indul László öccsével s Wesselényi Ferenc b.-val. Mi a célja ez utazásának, sehol sem mondja el. Lehet, hogy anyja ösztökéli hivatalkeresésre, vagy egyéb magándolgai miatt látogat Bécsbe. Csak annyi bizonyos, hogy kevés ideig marad ott, s hamarosan vissza-

⁶⁷ Uo. 259–260. 1.

⁶⁸ *Hadi és Más Nev. Történetek* 1791. évf. okt. 4. sz.

⁶⁹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 261. 1.

⁷⁰ *Magyar Kurír* 1791-iki melléklete; *Hadi és Más Nev. Történetek* 1791. évf. márc. 4. sz.

⁷¹ A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. – Toldy F. id. m. 137. 1. írja, hogy Kazinczy Schiller *Don Carlos*át is lefordította részenként; meg is van kézírata; Császár Elemér: *A német költészet hatása*; 73. 1. Vö. Bayer J. *Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalomban.* (Budapest, 1912.) 23–24. 1.

⁷² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 298. 1.

tér Alsóregmecre, állandó lakhelyére. Akkor már javában folyik a követválasztásra való készülődés. Az új király nyájas leereszkedése már előre megnyeri a nemzet szívét. A visszahatás szomorú folyamata, mondhatni, néhány napig pihenőt tart. S mintha megújulna ismét az 1790-iki budai országgyűlésre sereglő rendek minden öröme és reménye: fellobog a nemzeti érzés, hogy nyelvünk jogait még tovább fejtse. Ámde a francia forradalom vihara végigsöpörvén Európán s alapjukban rázván meg a trónokat és rendi alkotmányokat, csakhamar kitűnik, hogy a demokrácia eszméi nemcsak egyetlen lépéssel sem tudnak előbbre haladni, hanem a forradalom iszonyaitól való rémület minden haladásnak útját szegi. A Budára gyűlt rendek túlláradó bizalommal fogadják a király azon elhatározását, hogy a koronázó hitlevél némely homályos részét szabadságában van az országgyűlésnek világosabban kifejeznie. Az esztergomi érsekprímás vezetésével küldöttség tiszteleg a király és királyné előtt, s a király „az örömmek és szeretetnek édes indulataitól egészen elfogódván”, alig talál szavakat, hogy a „hív magyar szíveknek” köszönetet mondjon. A királyné pedig lehúzza kesztyűjét jobb kezéről, s a küldöttség tagjainak csókra nyújtja.⁷³

Kazinczy májusban a fővárosba siet, hogy mint Vécsey Ferenc b. távol levő főrend követe jelen legyen az alsó tábla ülésein s a koronázáson. Csakugyan ott is van az első királyi ülésen, midőn a király előadja kívánalmait, s Pálffy kancellár magyarul szól a rendekhez. Közel áll a királyné karzatához, és hallja, hogy a királyné gr. Fekete János tábornok kérdésére olasz nyelven felel, és pedig mint Kazinczy magától a gróftól hallja, azt mondja, hogy aki kételkednék nemzetünknek a király iránti hűségében, saját kezével dörzsölné össze. „Boldog Király – jegyzi meg Kazinczy e jelenet elbeszélése közben –, ki magát szeretve látja Népétől! Boldog Nép, melly magát szeretve látja Királyától.” Sikerül Kazinczynak a koronázás szertartását szintén közelről szemlélni, midőn Sándor Lipót nádor és Batthyány József hercegprímás a király fejére teszik a szent koronát, s midőn a király a templomban szentelt vitézeket üt, s a koronázó esküt elmondja. Ott van Kazinczy a királyi ebéden azon hatszáz meghívott között, akik a király vendégei. A szerencsés véletlen úgy hozza magával, hogy midőn a király feleségével s három testvérével együtt a rendek asztalához lép, hogy egészségükre igyék, éppen Kazinczyhoz közel áll meg. Az ebéd idejét jól felhasználja Kazinczy, hogy a szent koronát minden oldalról behatólag megvizsgálhassa. Amint ti. a kancellár leveszi a koronát a király fejéről s a fal mellé egy ezüst tálcára teszi, Kazinczy arra törekszik, hogy oda férközhessen. Egy jó óránál tovább nézegetheti a szent koronát, „úgy fordítván a’ tálon, a’ hogy elejét, hátulját vagy oldalait látnia tetszett”. Két nap múlva, midőn a koronát az udvari kápolnában közszemlére teszik, Kazinczy megint szemügyre veszi, s tapasztalván már előbb, hogy az eddig megjelent rajzolatok mind hibások, irónt visz magával, hogy Schauff rajzát megigazíthassa.⁷⁴ Szándékát ugyan tökéletlenül valósíthatja meg, mert gr. Nádasdy Mihály koronaőr, „a’ mennyire rajta állott, meggátolta azt”. De később Wespéry Istvánnak igen részletesen leírja tapasztalatait, amelyek önmagukban is erős bizonyítékai pontos megfigyelő tehetségének. Hampel József szerint Kazinczy leírása lényegében jól megegyezik a valósággal, s azzal a leírással, amelyet Akadémiánknak a szent

⁷³ *Magyar Hirmondó*, 1792. évf. jún. 8. sz.

⁷⁴ Schauff műve ily címmel jelent meg: *Die Feyerlichkeiten bey der Krönung Sr. Maj. Leopold des Zweyten als König v. Ungarn zu Pressburg den 15-t. Nov. 1790.* – Pozsony, 1790. E műben megjelenik a Lippert József és Schmedhammer budai festőknek a szent koronáról készített rajza tíz színes és két fekete rézmetszeten.

korona megvizsgálására kiküldött bizottsága közvetlen szemlélet s tanulmány után készített.⁷⁵

Az országgyűlésen azonban nemcsak néma szemlélő, hanem tagja annak a bizottságnak, amely a tiszai kerületben a hadisegélyt az egyes vármegyék közt kiveti.⁷⁶ Élénk figyelemmel kíséri a magyar nyelv jogaiért megindult vitákat, amelyek közt megismétlik az előbbi országgyűlés végzését, de egyszersmind megtoldják azzal, hogy közhivatalt csak azok nyerhessenek, akik bizonyítvánnyal tudják igazolni nyelvünkben való jártasságukat. Ez alkalommal jegyzi meg Zichy Károly gr. Grassalkovich hercegnek, hogy a nádor sem kivétel, mert ő is tud magyarul, mire Kazinczy kiált először *vivatot*. Tízszer zendül meg utána a palota *vívattal*, s a nádor így szól: „Én valóban értek és beszélek magyarul, örömmel elfogadom (ti. a rendek határozatát), s ha még valami hiányzik tudásomból, kipótlom.”⁷⁷ Azt azonban az országgyűlés nem tudja kieszközölni, hogy a Helytartó Tanács a hozzá magyarul író vármegyéknek szintén magyarul válaszoljon. Az ez iránti tárgyalást a következő országgyűlésre halasztják.

Kazinczy felhasználja pesti tartózkodását arra is, hogy az újabb lendületet vett magyar játékszín ügyeit, kivált műsorát közelebbről megismerje. Amit pár évvel azelőtt hirdet, hogy a magyar íróknak műsorról kell gondoskodniok, ő maga veszi a legkomolyabban. Nemcsak klasszikus darabokat fordít, hanem olyanokat is, amelyek a kezdő színészek tehetségeinek inkább megfelelnek. Így fordítja Le Mierre Lanasszáját német átdolgozás után színészeink kívánságára, akik – mint e fordítás előszavában írja – régóta vártak tőle oly darabot, amely a Hamlethez, Macbethhez és Lessing remekeihez illő gyakorlottságot nem kíván. Tudja, hogy ennek értéke nem hasonlítható amazokéhoz, de a színpadon jól megállja helyét, ahol a gyönyörködtetés nem cél, csak eszköz. „Lanasszám – folytatja – nem kevésbé tiszteles, mint amazok. Annál sikeresebbek philosophiai tanításai.” Jól jegyzi meg erre Toldy F., hogy abban az időben, mikor a színpad erkölcsi életének sok ellenzője van, a játékszín ügyének tesz Kazinczy valódi szolgálatot, midőn e darabnak erkölcsi célzatát emeli ki, s a színpadot mint az erkölcs iskoláját tünteti fel.⁷⁸ Ugyane gondolatot ismétli a Miklós öccse által fordított Ozmondok előszavában is, világosan kimondván, hogy efféle darabokkal játékszínünk nemcsak nyelvünket gyarapítja, hanem „egyszersmind a Virtusnak ’s minden nemes érzésnek is iskolája lesz”. Kétségtelen, hogy e művet Kazinczy nemcsak bevezetéssel látja el, hanem gyakorlatlan öccse munkáját alaposan ki is javítja. Mind a két művet aztán maga küldi el Endrődy János gyűjteménye számára, amelyben meg is jelennek.⁷⁹ Mind a kettőt előadják a fővárosi játékszínen a következő évben: a Lanasszát először május 20-án, az Ozmondokat március 16-án, s még ugyanazon évben amazzal háromszor, emezt kétszer ismétlik.⁸⁰

Belefog Goethe több drámai művének a fordításába. Lessing két darabjával már készen van, s Bayer József szerint Kotzebue-nek Gessner után készített Erastját is átülteti irodalmunkba. Mert bár könnyen hevülő lelke a nemzeti élet sok jelenségét szokott buzgalommal karolja fel, amelyekért hamarosan be kell látnia, hogy mit sem tehet: a magyar játékszín

⁷⁵ *Archaeologiai Értesítő*, 1880. évf. XIV. köt. 189–192. 1. *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 319–326. 1.

⁷⁶ *Magyar Hírmondó*, 1792. évf. 29. (jún. 12.) sz.

⁷⁷ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 264. 1.

⁷⁸ Toldy F. id. m. 188. 1. Bayer J. *A nemzeti játékszín története*, I. köt. 235. 1. Endrődy János: *Magyar Játékszín* IV. köt. 1. db.

⁷⁹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 271–272. 1.

⁸⁰ Bayer J. id. m. 240. 1.

érdekében kifejtett buzgósága erősebb és mélyebben gyökeredző, semhogy a lelkesedés mámorával együtt eltűnjék. Meggyőződésé szilárdult benne – mint Bayer József mondja –, mégpedig soha nem ernyedő meggyőződésé, hogy „ha magára hagyjuk a színészetet, nemcsak alá fog hanyatlani, hanem drámairodalmunk is elparlagiasodik”. Még hosszú fogságában sem lesz hűtelen e felfogásához.⁸¹

Sok kiváló emberrel érintkezik ezidétt Kazinczy az országgyűlésen és magántársaságokban egyaránt. Mondhatni: a magyar írók közt írói működése révén egynek sincs olyan tekintélye a főúri körökben, mint Kazinczynak. Azok közé tartozik, akik a magyar protestánsok közt önmaguk törtek ösvényt maguknak, s felekezetükre is némi fényt árasztottak. Tehát mintegy a protestánsoknak érdeke, hogy Kazinczy ismét hivatalt viseljen, amelyen valószínűleg még előbbre is juthat. Ez a gondolat sugallja gr. Teleki József koronaőrnek s ugoccai főispánnak, hogy őt hivatalviselésre bírja. Tudja, hogy ígérve van Kazinczynak előbbi hivatalával egyenlő rangú más hivatal, s tudja, hogy a budai kamaránál betöltendő titkári állás éppen neki való volna. Evégből a gróf magához kéreti, s bár Kazinczy most is szabadkodik, hogy ő nem akar többé nyilvános szolgálatot vállalni, azon az okon, hogy ez áldozattal vallásának tartozik, sikerül rábírní, hogy beadja ez iránti folyamodványát.

Másnap, június 17-én, megjelenik a király előtermében. Ha – mint maga vallja – „nagy helyeken vagy gyűlésekben előre készülve” kellett beszélnie, rendesen nem sikerült beszéde; ha pedig rögtönözve beszélt, többnyire sikert aratott. Lejegyzi ugyan most is kérelmének tartalmát, de a pillanat hatására bízza: miképp fogja azt a király előtt szavakba önteni. Éppen erről gondolkodik, midőn Széchényi Ferenc gr. kilép a királytól, s megértvén, hogy Kazinczy is kihallgatásra várakozik, hozzálép s elbeszéli neki olaszországi útját: miképp találkozott Ferdinánd kir. herceggel, Mária Terézia fiával Milanóban, aki vele magyarul beszélt, s megtudván tőle a herceg, hogy Gessner idilljei magyarra vannak fordítva, kérte a grófot, hogy küldje el neki a fordítást. Ezért a gróf azt tanácsolja Kazinczynak, hogy a címlap és a Rádaynak szóló ajánlás helyett nyomasson új címlapot és a kir. herceghez intézett ajánlást.⁸² Még be sem végzi a gróf elbeszélését, midőn a szolgálattelvő kamarás, Orczy József b. Kazinczyt szólítja.

Kazinczy belép, előadja kérelmét, szerencsésen folyván ajkáról a szó. Azzal kezdi, hogy a király atyja őt protestáns vallása miatt elmozdította hivatalától, de megígérte neki, hogy az első üresedéssel ismét kinevezi. A király közbevág, hogy hivatalbeli kinevezéseknél nem néz a vallásra, csupán az érdemre. Kazinczy aztán célzást tesz arra, hogy bár szerénysége tiltja magáról dicsérőleg szólni, de most az a nagy szerencséje levén, hogy fejedelmével beszélhet, bátorkodik azt is megemlíteni, hogy szolgálatával némi hírnevet szerzett, Van Swietennek és Pászthory Sándornak meglegedésére működött. Ez alapon folyamodik a kamarai titkárságért. A király kijelenti, hogy e hivatalra már kinevezte Hajnóczy Józsefet (akit Széchényi Ferenc gr. ajánlott a királynak). „Ha tudtam volna, vagy csak sejtettem volna is – szól Kazinczy –, hogy én az ő versenytársa vagyok, sohasem mertem volna jelentkezni kéréssel.” A király elálmélkodik a folyamodó kijelentésén, merően a szemébe néz Kazinczynak, s így szól: „Hogy megmutassam, mily nagyra becsülöm ezeket a baráti érzelmeket s ezt a lemondást: nevez más hivatalt s megkapod.” Most olyat nem tudok – felel

⁸¹ *A magyar drámairodalom története*, I. köt. 212–213. 1.

⁸² Széchényi Ferenc gr. elbeszélése nagyon érdekelhette Kazinczyt, mert a *Magyar Hirmondó* az 1792. évf. jún. 1. számában már elhíresztelte: mily meglepő előadást fog tartani a rendek előtt nápolyi útjáról, olyat, „a’ millyen nem hallatott még ez ideig Magyar Diétában”.

Kazinczy –, de engedje meg Felséged, hogy ha esedezni találnék, ezen felséges ígéretére emlékeztethessem. „Jöjj tíz év múlva bár, elmondom saját szavaidat”, e válasszal bocsátja el Ferenc király.

Innen Kazinczy az országgyűlésre siet, ahol igen fontos tanácskozás foly. Teleki József gr., akinek Kazinczy hírt visz, elragadtatással hallja, mily ügyesen beszélt a király előtt. Éppen Hajnóczy Józseffel találkozik, akit legott megörvendeztet a hírrel, hogy ki van nevezve kamarai titkárnak. Mindég hittem – jegyzi meg Hajnóczy –, hogy barátom vagy, de ennyit még tőled sem vártam. „Megszorítá jobbomat – végzi Kazinczy elbeszélését – ’s a barátság köztünk még hevesbb leve – veszttemre!”⁸³

A rövid országgyűlés voltaképp fontos eredménye a király és nemzet közti bizalom megszilárdulása, aminek azonban semmi üdvös eredménye nem lehetett. Az ekkor alkotott néhány törvénycikk a nemzet jövődjének szempontjából az eszmékben való rendkívüli szegénységről tanúskodik. Mikor a Szajna partján a demokrácia diadalmámora a királyság romjain tombol: nálunk igazában a Mária Terézia alatti úrbéri rendeletet iktatják törvénybe, vagy ami ezzel egyértelmű, a Mária Terézia s részben József császár úrbéri rendeleteit becikkelyező 1790-1791-iki XXXV. törvénycikket elevenítik föl, hogy a jobbágságnak bírója a nemesség mind a vármegyén, mind az úriszéken. Ez a határozat markol bele legjobban a kor hangulatába, s legjellemzőbb a nemesség ösdi felfogására. Szinte azt kell mondanunk, hogy e törvények némi csekély kivétellel már a nemzetietlen visszahatás kútfejből fakadnak, és sívár szellemüket átültetik a fejledezni kezdő társadalomba és irodalomba is. Még ideig-óráig úgy tetszik, irodalmunk hú akar maradni előbbi nemes szerepéhez, de csakhamar itt is megbénul minden komolyabb törekvés.

Szépen meginduló időszaki sajtónk teljesen kiszorul a hazából. Folyóirataink megszűnnek. A közöny úrrá lesz mindenütt. Egy ifjú pesti ügyvéd, Kármán József szánja el magát, hogy az Urániával újabb munkára sorakoztatja íróinkat, s irodalmi központot létesít a fővárosban. Bátran, szinte kihívólag vágja a nemzet szemébe hibáit, s a nyugati műveltség eszméinek átültetését tekinti feladatának, mint Kazinczy. De más úton igyekszik a nemzeti fogékonyságot életre kelteni. Kazinczy a nyugati nagy írók munkáit tolmácsolja magyarul, Kármán azoknak főgondolatait magyar földre telepítve akarja terjeszteni. Kazinczynak egy elejtett szavából azt következtetjük, hogy őt Kármán tudatosan nem avatja tervébe, amelyet azonban Kazinczy mindemellett is gyámolítani óhajt, hogy „többet nyújtson Kármán, kitől sok fog ki-telhetni, ha vezető barátjai lesznek”.⁸⁴ A két vezérszerepre törő ifjú céljainak közössége mellett sem férhet össze. Mivel Kazinczy ekkor utoljára tesz kísérletet Orpheusa folytatására, törekvései könnyen oly színben tűnhetnek Kármán szemébe, mintha Kazinczy ellenfele akarna lenni a nemzeti fogékonyság fölgerjesztésében. Éppen az az akadály ekkori haladásunknak, hogy a leghivatottabb tehetségek nem tudnak egy úton indulni s erőiket egyesíteni. Így a legkomolyabb igyekezet is egymás után hajótörést szenved. Kármán is büszkén mellőzi a kipróbált írók segítségét, s Urániája, hamarosan kénytelen megszűnni. S mintha általában éreznék a magyar írók, hogy valami kegyetlen csapás zúdul nemzetünkre, az élet és irodalom fejledező kapcsolata megszakad,

⁸³ *Pályám Eml.* 312–315. 1. Kazinczy F. jegyzetei Szirmay Antal *A magyar jakobinusok története* című munkájára; eredetije a M. Tud. Akadémia könyvtárában, másolata birtokomban; megjelent a *Hazánk* (szerk. Abafi L.) 1889. évf. XI. köt. 96. 1.

⁸⁴ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 363., 384. 1.

egyik a másikat megszűnik táplálni. Mindenki szálka a visszahatás szemében, aki a felvilágosodás eszméiért lelkesedik.⁸⁵

Így aztán, ha íróink megkísérlik is az irodalmat az étellel újra összekapcsolni, a kormány közegei szinte erőszakosan törnek szét a kapcsolatot. „Itt írja Bacsfányi Aranka Györgynek – a francia módon gondolkodó emberekre nagyon vigyáznak s a józanul okoskodó és beszélő embereket is hamar jakobinusoknak nevezik, A papok különösen úzik régi mestersegeket.”⁸⁶ Verseyhy Ferenc kénytelen abbahagyni a Millot történelmi műve fordítását s vezekelnie szabadelvű törekvéseiért. Kazinczy is hasonlóképp panaszkodik a „czopfos és czopfatlan papok” ellen. „Őket – úgy mond – a’ Francia veszedelem elkéséritezte alles zu wagen ’s készebbek mindent, mint a’ legkisebb csekélységet is el-veszteni.”⁸⁷

Nem szükség fejtegetnünk, hogy a papokat általában miért tartják demokratikus gondolkozású íróink a szabadkőművesség halálos ellenségeinek. Tagadhatatlan, hogy a nemzetietlen visszahatás főképviselőit bennük látják. S mivel a kath. egyház most is, mint a XVII. században, az udvarral szövetkezik, íróink minden erőfeszítése eltörpül e hatalmas szövettség előtt. Arról immár szó sem lehet, hogy a felvilágosodás vagy szabadelvű haladás politikai és társadalmi eszméit nyíltan hirdessék. A „szörnyű ostopattogás”, amellyel Kazinczy a visszahatás bosszúját jelzi, a legbátrabbakat is megfélemlíti.⁸⁸ Mintegy kerülő úton próbálják tehát némelyek a nemzeti lelket ébren tartani oly írói törekvésekkel, amelyek kevésbé ingerlik a hatalom bosszúját. A francia irodalom termékeinek fordítása általában gyanúsnak tetszik, s így leginkább a német írók vagy a latin klasszikusok műveit fordítják, s részben átdolgozzák. Vagy tudományos bűvárlatokba merülnek. De a sivár terméketlenség irodalmunk minden ágában feltűnő. Még szerencse, hogy az 1792-ben újjászervezett játékszín dacolni tud az idők mostohaságával, s műsora elég gazdagnak mondható. Máskülönb a költészet és széppróza egyaránt csenevész virágokat hoz. Ha Kármán elbeszéléseit, Dayka, Virág s az ifjú Csokonai néhány költeményét figyelmen kívül hagyjuk, alig mutathatunk valamit, ami a magyar lélek művészebb kifejezése volna. Akik az imént még oly felhevült szívvel hirdetik hazafias érzéseiket, mint Révai, Verseyhy és Batsányi, vagy elhallgatnak félelmükben, vagy tudományos tere menekülnek. Amint a francia convent kikiáltja a köztársaságot, és XVI. Lajost halálra ítéli, Európa úgy szólván a forradalmi eszmék kiirtására fegyverkezik. Íróink megdöbbenve fogadják a francia rémuralom iszonyait, s még a felvilágosodás eszméinek eddigi hűséges terjesztői is gondolkozóba esnek. Mintha megállna nemzetünk szívverése, különösen mikor a hatalom oly keményen sújt a forradalmi tanok hirdetőire.

Kazinczy az országgyűlés után még egy ideig teljes erejével harcol a magyar művelődés érdekében mint író, izgató és a vármegyei gyűlések szorgalmas látogatója. Régi fordításait sajtó alá rendezi, s újakba kezd. Wieland A’ Gratziaák című műve két első könyvét s Metastasio Themistoclesét ekkor fordítja, de amaz Szentmarjay Ferenc kezén elvész, emez sem láthat napvilágot. Gessner minden munkái fordítását elhatározzván, az Ábel halálát többszörösen megjavítgatja, valamint az először kiadott idilleket új átdolgozásban készül közrebocsátani. De Goethe Stelláját és Weber Vida Vak lantosát kiadja, amazt, amelyen a soproni önképző társaság tagjának mondja magát, Bárczay Ferencnek, emezt Rájnis Józsefnek

⁸⁵ A magyar demokrata eszmék fejlődésének rövid vázlatát l. a XI. fejezet I. szakaszában.

⁸⁶ Bacsfányi művei, Toldy F. kiadása, 252. 1.

⁸⁷ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 286. 1.

⁸⁸ L. *Daimonia* c. töredékversét, uo. 288. 1.

ajánlva. Hasonlóképp akarja A testvéreket, melynél „édesebb kis darabot nem ismer”, s mely „valóságos szerelme”, Kis Jánosnak ajánlani. Goethe Clavigója, már készen van, sőt Molière „két bohó játéka” is, de miután a Diogenest a Helytartó Tanács eltiltja, új darabok kiadására most nem számíthat.⁸⁹

Tervei egymás után meghiúsulnak. Nemcsak a Helikoni Virágok II. kötetét nem adhatja ki: az Orpheus további füzeteire is hiába gyűjti a kéziratokat. „Fordított apró írásainak néhány kötete” is csak terv marad. Csokonai költeményeire sem sikerül kiadót találnia. De megjelent munkáiból pazar kézzel osztogatja a példányokat, Herderből 71 kötetet osztogat el, valamint a Stellát s A vak lantost is örömmel küldözi szerteszét ingyen. Mert noha jó előre megérzi az idők változását, tüzes buzgósága nem akar csüggedést ismerni. Fialat erélye oly kevéssé tud a mindenütt eléje tornyosuló akadályokkal számolni, mint kiforratlan emberismerete a hangzatos jelszavak hirdetőivel. Már látja, hogy akik vele egyvívású pályát futottak meg, mindnyájokra ránehezedik a sors keze; de azért el van szánva a megkezdett úton tovább haladni. Folyóirata ugyan megszűnik, de leveleivel pótolni törekszik a hiányt. E korbeli levelezésének csak csekély töredéke ismeretes, de izgató erélye az egymásra hatásnak ezt az eszközt szokatlan sikerrel használja, hogy a közélet és irodalom minden fontos kérdéséről eszmecserét kezdjen, vagy legalább saját véleményét közölje. Béctől Erdély legdélibb részéig mindenfelé tudja már, kikre számíthat a nemzeti művelődés munkájában, és szeretetreméltó modorával nem késik azokat fölkeresni, s a nemzeti szellem ébrentartására vagy megnyerni, vagy velők kezét fogva többi társaival megismertetni.

A magyar lelket lenyűgöző fásultság és a rosszakaratú kormányrendszer elleni küzdelmeit korán észre veszik az akkori írók, s méltányoló elismeréseikkel iparkodnak őt támogatni, mintha éreznék, hogy elismerésük hathatós táplálékot ad az izgató erélyének. Rát Mátyás az ifjú Kazinczyban már 1787 tavaszán meglátja „a' köz jó 's kivált Nemzetünknek előmenetele eránt való buzgóságát, jeles íz-érzését 's Tudományát”, és közreműködésre szólítja fel.⁹⁰ A büszke Révai, aki az ifjabb írókat nem igen tünteti ki barátságával, Kazinczyt mindjárt pályája elején barátjává fogadja, s azt hiszi róla, hogy ha sikerül befejeznie, amiben fáradozik, mindaz „neve magasztalására fog szolgálni”.⁹¹ Földi János nem haboz bevallani, hogy az ő barátságát „legnagyobb szerencséjének 's örömeinek tartja”, és „a' gyengéséig elérémül”, midőn soraiban Kazinczy „aggatódzást” lát.⁹² Horváth Ádám Kazinczy első levelén oly örömmámort érez, hogy képtelen gondolatait rendezni. „Ollybá tartom – írja hozzá –, mikor Te olvasod soraimat, mint ha az egész Világ ditsérne és jónak vallana.” Kazinczy az Orpheus tervébe avatván őt, munkatársul kéri, amire Horváth Ádám egészen ellágyulva feleli: „A' Te nagy szíved annyira kötelez engemet, hogy Hazám mellett leendő szolgálomnak módgyát örömet fel kell függesztenem akaratodtól. Ditsőségemnek fogom tartani akárminemű Társaságba is ha Neked társod lehetek.” Ha véleményt kér tőle Kazinczy, azt feleli: „Mi származhatik Kazinczytól, a' mi Horváthnak nem tetszene, ha mingyárt hajszál hasogató Criticus akarna is lenni?”⁹³ Az ifjú Dessewffy József gr., aki még ha nem látja is világosan, legalább megsejdi Kazinczy nagy terveit, az első barátságos szót az író magasztalására intézi hozzá, akit – úgy mond – „esmérői betsülnek, baráti szeretnek, 's a'

⁸⁹ Uo. 384. 1. A Helytartó Tanács 1794. jún. 13-án kelt tilalmát 1. az Akadémia könyvtárában: Tört. 4-r. 15. sz.

⁹⁰ Uo. I. köt. 138. 1.

⁹¹ Uo. 173. 1.

⁹² Uo. 441. 1.

⁹³ Uo. 221., 275., 281., 483. 1.

kinek nevét 's írásait Maradékaink magasztalni, jövendőbeli írónk pedig például fogják választani".⁹⁴ Nagy Sámuel, Csokonai jó barátja, Campe és Sander bölcséleti műveinek fordítója, a későbbi jeles komáromi orvos, egyik fordítását Kazinczynak akarja ajánlani, mint aki „érzékeny szeretetének 's tiszteletének mindenható 's legféltőbb bálványkája.”⁹⁵ Döme Károly, akit pedig éppen a visszahatás elején Kazinczy oly élesen támad, nem haboz bevallani, hogy „senki sem lehet az ő magyar érdemeinek forróbb becsülője, mint ő”.⁹⁶ Kis János és Dayka Gábor versben magasztalják. Ez Kazinczy költészetéről mondja, de inkább egész működésére érthető, hogy „űzi a vak elmék homályát s letépi a bűn álorczáját”.

De mind hiába: tisztelet és elismerés, vonzódás és tekintély; a magyar szellemi élet kőszirtjeit ő is hasztalan ostromolja. Csak éppen tanulságot szerez a jövőre. A rövid ideig tartó második nemzeti felindulás is részint a közönybe, részint a fenyegető forradalom iszonyaiba fullad, s az irodalomnak még csak olyan központja sincs jó sokáig, mint az előbbi években Bécs, Kassa, Komárom, Győr s utoljára Pest. A visszahatás kegyetlenül végiggázol minden nemzeti törekvésen. Jól látja Kármán, hogy „az Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak”. Virág Benedek keserű feljajdulása sejteti, mit éreztek a nemzeti lélek tüzes ébresztői:

Oh sok károd után puhább
Nemzet! büszke Magyar! hát nem okosodol?
Hát mind, a' mire olly nemes
Bátorsággal ügyelt volt minapon heves
Lelked, már oda van? Vitéz
Scythák vére! mi csúf bőrbe pipeskedel!
Most tetszik ki, mi volt tüzed:
Játék volt, 's valamint füst, elenyészedett.

⁹⁴ Uo. II. köt. 351. l.

⁹⁵ Uo. 297–298., 331. l.

⁹⁶ Uo. 356. l.

X.

Kazinczy magánélete s művei 1794-ig

I.

Kazinczy családja körében; testvérei. – Kassai élete. – A Radvánszky- és Kácsándy-leánnyal való társalgása. – A Rózsa-rend alapítása. – Grossing Ferenc Rudolf élete, folyóiratai. – A Rózsa-rend felsővidéki tagjai; a rend sétái. – A kassai Helyi-Rózsa; legfontosabb eredménye. – Kazinczynak Kácsándy Zsuzsanna iránti szerelme; ennek emlékei költészetében. – Török gr. ki akarja ragadni szenvedélye örvényéből. – Szakítás. – Új eszménykép: Radvánszky Polyxén. – Kazinczy titkolódzásai. – Szerelme megoszlik a két Radvánszky-leány között. – Bárczay Ferencné is felkölti érdeklődését. – Házassági gondolatok. – Radvánszky Teréz iránti szerelme. – Nem hitvest, hanem szellemi küzdelmeinek sugalló műzsát keresett a fiatal özvegyben. – Dicsfényvel övezi alakját; a házasság gondolata távol van tőle. – Mily hatással van Radvánszky Terézre Kazinczy írott vallomása? – A nemesebb szerelem védelmezője – Súlyos betegsége. – Két év múlva ismét betegségbe esik. – Széphalom rövid története. – Kazinczy építkezése; a helység neve.

Midőn Kazinczy 1785 elején az Abaúj vármegyei aljegyzői tisztséget elfoglalja, állandó szállást tart Kassán 1791. április közepéig. De nemcsak új hivatala, nyugtalan véralkata is ritkán hagyja huzamosabban egy helyben maradni. Frissebbnél frissebb hatásokra vágyakozva, sokszor akkor is útra kerekedik, midőn semmi külön dolga nem parancsolja. Egyet gondol, és otthon terem anyjánál Alsóregmecen, vagy nagyszüleinél Érsemlyénben. Özvegy anyja a gazdálkodás és gyermekei nevelése közt osztja meg idejét. Idősb fiai már pályát választanak Ferencsel együtt, sőt hamarabb is. Dénes 1784 óta Bihar vármegye al-, majd nemsokára főjegyzője; László a Wartensleben Vilmos gr. ezredében 1783 óta zászlótartó, 1787 tavaszán hadnagy, két év múlva főhadnagy.¹ A legifjabb két fiú: József és Miklós ez időt Kassán tanul; ennek Baróti Szabó Dávid a retorikai tanára. A leányok közül a legidősebbet, Juliannát 1785-ben Dercsényi (eredetileg Weiss) János Bereg vármegyei birtokos, a másik kettőt, Klárát Kraynik József Abaúj vármegyei táblabíró, Zsuzsannát Péchy Sándor Bihar vármegyei birtokos 1788-ban veszi feleségül. A sokgyermekű ház tehát lassankint elnéptelenedik, azonban József és Miklós még jó ideig anyjuk szárnya alatt él. Az öreg Bossányi Ferenc 1786. június 12-én elhalván, özvegye inkább segíthette egyetlen leányát, de Kazinczyné szülei örökségét csak ennek halála után (1798. febr. 1.) kaphatta meg. Okosan és takarékosan kellett élnie, mert csak férje hagyatékára támaszkodhatott; gyermekeinek gondos nevelése s rangjukhoz való szárnyra bocsátása pedig sokba került.

¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 133., 383. 1.

Midőn Kazinczy iskolafelügyelői hivatalától megválnak, szintén hazaköltözik Alsóregmece, s egy év múlva egészen anyjára szorul, hogy költséges életmódját folytathassa, irodalmi szükségleteit fedezze, s Pestet és Bécszet huzamosabban látogathassa. Nyilván ez a körülmény veti el a testvérek közt a viszálykodások magvait, amelyeknek híre már Lászlóhoz is eljut, aki arra kéri bátyját, hogy előrelátó közbejárásával iparkodjék a testvérek közti egyetértést fenntartani.² Ki gondolta volna még ekkor, hogy később László is annyira megváltozzék bátyja iránt?

Kazinczy kassai élete – mint említettük – eszményi szerelménél fogva is nevezetes lónréa nézve. Szíve gazdag táplálékot nyert úgy Szerencsy Józsefné Radvánszky Teréz és testvére, Polyxéna, mint a két Kácsándy-leány, Teréz és Zsuzsanna művelt társaságában. Nemcsak a korabeli magyar, német és francia írók műveiről beszélgettek és vitatkoztak, hanem a század népboldogító társadalmi eszméit is gyakran tárgyalták maguk közt. Kazinczy úgy is mint szabadkőműves, úgy is mint századának hamisítatlan gyermeke melegen érdeklődött ez eszmék iránt, s a Török gr., Kácsándy László, Bárczay Ferenc, Fáy László vagy Szerencsy József házánál összegyűlt társaság tagjai egymást élesztették, tüzelték az emberiséges eszmék ápolására s a közművelődésnek teendő áldozatokra. S mivel erre a titkos társaságokban láttak legcélravezetőbb utat, e társaság is utánozta a külföldi példát, s majdnem valamennyi tagja belépett az akkoriban alapított Rózsa-rendbe.

Ezt a rendet a komáromi születésű Grossing (eredetileg Grossinger) Ferenc Rudolf (1752–1790 ?), a viszontagságos életű jezsuita, majd udvari titkár, számos különböző tartalmú könyv gyártója s részben plagizátora alapítja, s midőn hivatalát és fizetését elveszti, úgy szólva abból él, amit a Rózsa-rend tagjaitól sikerül kizsarolnia. A rend célja a jótékonyosság gyakorlása, az emberiség boldogulásának előmozdítása. Tagjai kötelesek mindazt ápolni, ami üdvös, és mindazt megakadályozni, ami káros az emberiségre. Tagjai beavatottak és barátok. A rend szervezete a jezsuita rend régi szervezetéhez hasonló. Az egy városban élő tagok köre a Helyi Rózsa, az egész országban levő Helyi Rózsákat a Nemzeti Rózsa, ezeket aztán az Alap Rózsa egyesíti magában. Az Alap Rózsa feje a láthatatlan Rosenwald Henriette, akinek nevében Grossing kormányoz. Ő szedi be a felvételtkor az Alap Rózsa pénztárába fizetett 2 aranyat, s küldözi szét a maga munkáit, folyóiratait, amelyeket a tagok összejöveteleiken olvasnak. A jótékonyág mellett az önképzés is célja a rendnek, amelynek nagymestere, Grossing, az emberek hiszékenységét, ábrándos hevülését alaposan kiaknázza. A tag neve virág, összejöveteleik séta. Ezeken vagy valami jótékony intézet alapításáról tanácskoznak, vagy az árvák és özvegyek gyámolításáról, vagy az elhagyatva nevelődő gyermekek pártfogásáról, képzéséről. Egyszersmind folyóirataiból (*Flóra*, *Rosenblatt*, *Monatschrift für Damen*) felolvasásokat tartanak.³ Ha valamely Helyi vagy Nemzeti Rózsa nagyobb arányú jótékonyágot óhajt gyakorolni, az Alap Rózsa kormányzójának (tehát magának Grossingnak) beleegyezésére van szüksége.

A barátság és nemes lelkűség érzése tartja össze a rendet, amelynek tagjai között a születés és rang nem okoz különbséget. A rendes tagnak meg kell szereznie a rend jelvényét s az Alap Rózsa által kiállított elismerő oklevelet. A fölvétel ajánlással történik. A belépő részletes és pontos leírást ad magáról, s valamely rendes tag révén a láthatatlan nő címére Hal-

² Uo. 73., 337. 1. és *Magyar Pantheon* 196. 1.

³ *Flóra*, ein Journal von und für Damen; Halle, 1786. 4 köt. – *Rosenblatt* v. u. f. Damen, uo. 1786. 2 köt. – *A Monatschrift für Damen* 1786 júliusától 1787 júniusáig járt. L. bővebben Szinnyei J. *Magyar írók élete és munkái*, III. köt. 1495–1499. h.

léba küldi oly értelmű nyilatkozattal együtt, amelyben meg kell fogadnia, hogy amit a rend kimond, az iránt hallgat, mint a sír. A láthatatlan nő (ti. ismét maga Grossing) 1786. május 1-jén adja ki az alapszabályokat, amelyeket Berzeviczy Gergely, Orczy István b. és a már említett Párniczky Mihály ismertetnek meg legelőbb a hazában barátaikkal és barátnőikkel. Párniczky Mihály, előbb gömöri főjegyző, később kamarai titkár, alapítja a beszercebányai Helyi Rózsát, megnyervén b. Prónay Ágnes (gr. Ráday Pál nejét), Radvánszky Lajosné Okolicsányi Jankát, Kalisch Károlyné Prónay Jankát és Radvánszky Polyxenát a rend tagjainak. Mások is csatlakoztak hozzájuk, s így a mennyorszázhoz címzett beszercebányai Helyi Rózsa 1787-ben 12 taggal Radvánszky Lajosné elnöklete alatt megalakul, a titkári teendőket Weyher Ignác hadipénztári ellenőr végzi. Ez a Helyi Rózsa 1788. április 2-án tartja első sétáját, amelyen a titkár a Flóra III. kötetéből a serénység, munkásság, nevelés, szívjóság, jótékonyág, háziasság és művelt társalgás című fejezeteket olvassa. A május 20-án tartott sétán Török Lajos gr. és Radvánszky Teréz is megjelennek, s a titkár megismerteti őket az Alap Rózsa negyedévi kimutatásával.

Vajon a kassai Helyi Rózsa mikor alakul, s mily kapcsolatban van a beszercebányaival, nem tudjuk. Csak az bizonyos, hogy ennek a tagjai közt van Török Lajos gr. és felesége, Szerencsy Józsefné, Kácsándy Zsuzsanna, Schröd Erazmus (a bécsi képzőművészeti akadémia tagja) és Kazinczy, akinek rendi neve Fichtenbach Kálmán. A kassai Rózsának az 1788. év második negyedéről szóló jegyzőkönyve ránk maradt töredékben, Kazinczy írásában. Eszerint április 14-én Török grófné házában tartják a sétát, s a Flóra I. kötetéből a házi élet örömeiről szóló értekezést olvassák fel. Ekkor ismerkedik meg Kazinczy Szerencsyné testvérével, Polyxénával, akivel hamarosan összebarátkozik.⁴ A május 12-iki sétát Párniczky Mihály tiszteletére tartják, s az utolsó, melyről még tudomásunk van, a július 10-iki.

A Rózsa-rend legfontosabb eredménye, hogy egy nőiskolat nyitott, s ez ügyben leginkább a két Radvánszky-testvér buzgólkodott. Ez iskolában Szerencsyné igazgatása alatt szegény sorsú német és tót leányokat tanítottak az elemi ismeretekre s a kézimunkára. Ezt az üdvös működést azonban aligha sokáig folytathatta, mert a következő 1789. évben az egész titkos rend megszűnik; megsokalván a hatóság Grossing szédelgéseit, minden ily Helyi Rózsát feloszlattott.⁵

Kazinczy eszményi felfogásának, olvasmányainak s egész lelki világának tökéletesen megfelel a titokzatos társaság, amelynek két tagja folytonos felindulásban tartja szívét. Míg Szerencsy József életben van, Kazinczy a feleségét illetőleg a női erények iránti forró tiszteleten s nagyrabecsülésen kívül minden más érzést elnyomni iparkodik lelkében. Tudja, hogy a szenvedélynek tápot adva, könnyen hatalmába eshetik. Szívét ez években az a leány köti le, akivel Kassára települése után mindjárt megismerkedik, ti. Kácsándy Zsuzsanna.

Nem sokára tüzet fog benne a szerelem, habár egy ideig arra nem is gondol, hogy megházasodjék. Ezért hiába is akarja édesanyja és András bátyja rábeszélni, hogy a gazdag Szulyovszky László rákóci birtokos egyetlen leányát vegye feleségül, amibe a leány apja is szívesen beleegyezett volna. Kazinczy hallani sem akart e tervről, annál kevésbé, mivel új ismerőse sokkal inkább érdekelte, semhogy mondva csinált házasságra gondolhatott volna. Eleinte csak előbbi ábrándjainak emlékei elevenednek új életre. De a többszörös együttlét s a leány szeretetreméltósága mind inkább megkapják szívét. Öccse László, akit mindjárt

⁴ Toldy F. id. m. 87. l.

⁵ Kuhárszky László tanulmánya a *Budapesti Hírlap* 1911. évf. dec. 24-iki 305. sz. és Baros Gy. id. m. 17–18. l.

megismertet kedves társaságával, amelynek körében oly feledhetetlen órákat tölt, azt várja, hogy bátyja hamarosan boldogul szerelmében, de aztán meggyőződik, hogy nagyon nehezen tudja magát véglegesen elhatározni. Vagy talán a leány nem viszonzozza szerelmét? Úgy látszik, László nincs tisztában bátyja szándékaival, mert 1786. augusztus 24-én írt levelében azt üzeni bátyja barátnőinek, hogy „az erdők és hegyek közt sokszor töltötte velők idejét”; később pedig, midőn kapitányi kinevezését várja, ő maga is számít Zsuzsi kezére.⁶

Kazinczy senkit sem avat viszonyába, jóllehet kegyetlen izgalmai a kétségbeesés örvényéig zaklatják. Költői műveiben is kevés adatot találunk ekkori szerelmére. Csak leveleiben emlegeti számtalanszor: mennyire égett ekkor a szép Kácsándy Zsuzsiért. Egy alkalommal a család birtokáról, Kohányból tér vissza Kassára, s útja egy rengeteg erdőn, a Dargón vezet át. A természet csöndje és titokzatossága összeolvadva szerelmével, dalt sugall neki, amely azonban később nem tudja megnyerni tetszését, s tűzbe dobja. De a költői ihlet mintegy megelevenül benne évek múlva, midőn a már özvegy Gyulay Ferenc grófnétól „olgy meleg levelet kapott”, amelyre „ifjú esztendeinek elaludt tüze ismét lángot vetett”, s reggelre kész a következő görög izlésű epigramma, Az erdő (1813. január 3.):

Sírj szabadon: itten nem kémleli senki keserved'.
A' remegő kedvest lombjaim elfedezik.
És ha enyhülsz lyánkád neve zengésére – Sohajtozzd!
'S echóm részt véve visszasohajtja feléd.⁷

E szép epigrammán kívül majd semmi emléke nincs költészetében ez eszményi lángolásnak. Innen van, hogy még Toldy Ferenc is, aki részint személyes barátságból, részint Kazinczy leveleiből s önéletrajzi dolgozataiból oly részletesen ismerte sorsának minden mozzanatát, azt gondolja tévesen, hogy ekkor „egy előttünk ismeretlen leány bírta szerelmét, mely László öccsével folytatott levelezésében Czenczi nevet visel”.⁸ Holott ez a leány senki más, mint Kácsándy Zsuzsi, aki egyszer-egyszer tápot adott szerelmének, s Kazinczy természetesen a legcsekélyebb jelből is komoly következményeket vont le. Az 1787 és 1788 közötti télen azonban egyre fogyó reménnyel gondol a jövőre, bár még bízik a kikeletben, amelynek „lágyl ehelleti” a tél „zúzos fergetegét, bolyongó fellegét messze kergeti”, hogy kedvesét is szerelemre hevíti:

Ó szép kikelet!
Vidd el a telet,
'S ha Czenczi ide jó,
Szerelmet ébresztő
Lehelletteddel
Szívét lágyltsd-el!

⁶ Toldy F. id. m. 56.1. – *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 69., 71., 73., 82., 108. 1.

⁷ Kis J.-hoz 1810. jan. 19-én írt lev. Uo. VII. köt. 212–213. 1. A vers második sorában olvasható *remegőre* azt jegyzi meg, hogy ez a szó az *üldözött* helyett áll, amelyet a versmérték nem engedett. Toldy e megjegyzésből arra következtet, hogy Kazinczy nem mert megvallani szerelmét, „félve a szülők tagadó választól”, s hogy „nem a sors, önhatározatlansága Kazinczy üldözője”. Az előadandókból kitűnik, hogy Toldy ez állítása tévesnek mondható.

⁸ Id. m. 85. 1.

De a leány semmit sem változik, s Kazinczy tovább is remény s kétség közt hánykódik. „Állhatatlansága – írja később Cserey Miklósnak – engem a’ megőrülésg vitt. Elzárkóztam s dolgoztam reggeltől estig, hogy kínzó ideáimtól megmenekedhessem.” Török gr. észreveszi a szerelmes ifjút izgalmait, és mivel szép szóval nem boldogul, magával viszi mulató s kártyázó társaságokba, hogy szórakozzék s feledjen. De nem ér célt. Kazinczy összezavarja a játékot, mivelhogy elméje folyvást a leányon jár, s így neki is, társainak is jól esik, midőn a gróf fölmenti a játéktól, s azt kívánja, hogy az ő gyermekeivel játszadozzék.⁹ Kazinczy tehát a kártya helyett, amelyet sohasem szívelt, a gróf két kis leányával, az öt éves Zsófiával és a három éves Marival játszogat, térdére ültetve s meséket mondva nekik. „Marie gyógyíta-ki – folytatja tovább előbb idézett levelében – szerelmem kínjaiból, ő felejtet velem az állhatatlan szép Süsiet.” Ti. a gyermeket éppen karján tartja, s ez arra kéri, hogy a szobaleány nyakán függő szép gránátot tekintse meg. Kazinczy a nyakéket kezébe veszi, mélyen a leány szemébe néz, mire ez elpirul, s ez az elpirulás az önfelelt ifjút szerelemre gyulasztja. A hirtelen lánggra lobbant tűz oka könnyen érthető. A szerelemért hasztalan sóvárgó szíve a más-hol biztató jelt érzékileg megragadja, s mintegy a dac is ingerli, hogy eddigi hiú sóvárgása most kielégítést találjon. S mivel akkor éppen távoznia kell a Szepességbe, forró vére lopva viszi Kassára, hogy a szobaleányt megláthassa, de ez alatt özvegy tisztne anyja érte megy, a leányt kimentti a köréje szövődő hínárból és hazaviszi. „Egyedül azt nyertem – fejezi be Kazinczy elbeszélését –, hogy lelkem felejté Süsiet.” Ez önvallomással jól összeillik, amit László öccse leveléből olvashatunk, aki úgy veszi észre, hogy bátyja összeveszett Zsuzsival, de „a szép kikelet űzi a telet...” Néhány nap múlva László megismétli e véleményét: „Te – írja hozzá – a’ mint veszem észre, Czenczi miatt nem igen jól vagy disponálva”, s arra kéri, hogy nyugodt szívvel nézze a változást, amely soha nem lesz kárára. „Bester – folytatja László – du bist nicht zur Flüchtigkeit, und ich versichere dir, dass du mit einer Flüchtigen nie bedienet seyn würdest, und wenn sie die Schätze des Krösus hätte.” Azt hiszi László, hogy ő és két bátyja legokosabban teszik, ha soha meg nem nősülnek.¹⁰

A szakítás azonban még nem igen lehet végleges, mert László később is folyvást érdeklődik Zsuzsi iránt. S egy főhadnagy társától tudja, aki Kassáról házasodott, miképp lopó-dzott Kazinczy a leány után.¹¹ De nyilván az ifjabb Radvánszky-leánnyal való ismeretség új érdeklődést keltvén szívében, a Zsuzsi utáni sóvárgása megszűnik, s azzá a forró tiszteletté változik, amely minden kiváló nőismerőse iránt oly állandóan eltölti lelkét. Ekkoriban jelentkezik a leánynál Gyulay Ferenc gr. mint komoly kérő, és szerencsésebb lesz Kazinczynál.

Minden valószínűség szerint Radvánszky Polixén az új eszménykép, aki László leveleiben Mimi néven fordul elő. 1788 tavaszától kezdve erősödik ez újabb ismeretség, amely a leánynak sincs kedve ellen. Erre mutat üdvözlete, amelyet Klaniczay János tolmácsol Kazinczynak 1789. március 26-án. Ő a közvetítő a Radvánszky család és Kazinczy közt, akinek leveléből az érdekesebb részleteket fel is olvassa a nők előtt. Ezek ilyenkor mélyen megindulnak, s közel vannak az elragadtatáshoz, ami nem is csoda – írja Klaniczay –, mert „a nekik nyújtott áldozat, a hízélgés balsamos illatának hathatósan és kellemesen kellett csiklandoznia a gyöngéd női orrocskát. Az illat kissé erős volt, de ilyennek kellett lennie, hisz Kazinczy gyújtotta a tüzet. Jőjön mielőbb Beszterczebányára, hadd élvezhessék társa-

⁹ *Kazinczy F. Lev.* IX. köt. 514. l.

¹⁰ Uo. I. köt. 169., 170. l.

¹¹ Uo. II. köt. 69. l.

ságát s viszonzozhassák a tömjént. Az ön egyetlen Teréze s derék Polyxénje versenyezni fognak ebben”.¹²

Kazinczynak szerelemért vívódó szíve az előbb kiállott sok gyötrellem után most nyilván a legcsekélyebb biztató jelre is lángra lobban, amint László öccse is következteti a tőle kapott levélből.¹³ Egyszermind nyugodtságot ajánl neki, különben nem hiszi, hogy a dolog sikerüljön. „Be igen fogok örülni – folytatja László –, ha kevés idő múlva az Asszonytól (ti. édesanyjuktól) a te jövődöbeli Feleségedről olly dicséreteket olvashatok, mint a tegnapi levélben a Klári Uráról” (ti. nővére férjéről, Kraynik Józseféről). S midőn Kazinczy ez év őszén néhány napra (nov. 8-15.) Bécsbe rándul, nem ok nélkül gondolja László, hogy a szerelem is segített megtenni a hosszú utat bátyjának. Nyilván mások is megsejtik Kazinczynak e szándékát. Az ifjú Ráday Gedeon grófné is azt mondja neki nem minden csípős célzás nélkül, hogy ha csak három napot tölthet Bécsben: „olly kevés idő alatt nem választhat ott Kisasszonyt”. „Ha – feleli Kazinczy – arra jó a’ dolog, én itthon választok leányt.”¹⁴ A következő év elején már „az elkezdett dologhoz sok szerencsét kíván” László, néhány nap múlva pedig „a házasságról olyan nagyon panaszkodó” bátyjáról azt hiszi, hogy Bécsből levelet kapott, és „talán már a harmadik égben van Szent Pállal”.

Bizonyos, hogy barátai előtt is sejteti Kazinczy a házassági szándékát, mert Horváth Ádám is jó szerencsét kíván neki a házassághoz február 18-iki levelében. De nyilván kevés reménnyel biztathatja magát, mert ugyanakkor Arankának ő maga keserűen kifakad, hogy a szerelemnek még mindig csak sóhajtozásait ismeri. Lehet, hogy ezért kéri hiába László, hogy részletesen tudósítsa. Talán Kazinczy a válaszüton levén, nem akarja sem magát, sem öccsét ámitani. László türelmetlensége február 12-én ismét megszólal. Egész örökkévalóságnak mondja, mióta nem kapott levelet bátyjától, s ebből azt következteti, hogy egészen jól foly sorsa, mert különben nem mulasztana el panaszkodni, mivel olyannak ismeri, aki szerelméről örömost irkál. Aztán így folytatja: „Itt az egész politikus Világ tele van Magyar Történetekkel; a hová megyek, mindenütt tudakozzák, mit hallok, a mire nem felelhetem azt, hogy Mimin kívül semmit.”¹⁵ Még június 6-án kelt soraiban is kérdi: „Mire mentél a téli szerelmedben, vagy talán már ennek is vége van?”¹⁶

Valóban, ismerve Kazinczy közlékeny természetét, alig érthető, hogy öccse előtt is ennyire titkolózzék. Vajon nem épp az a körülmény okozza-e ezt a titkolódzást, hogy mind a két Radvánszky-leány iránt melegen érdeklődik, sőt mind a kettőt szereti? Teréz férje valószínűleg 1790 nyarán meghalván, Kazinczy azt is remélheti, hogy feleségül veheti a szép ifjú özvegyet. Hisz férje is „igéretét vevé nejeének, hogy kezével ő utána nem boldogít senkit; ha igen, Kazinczy legyen az, a kin kívül a síron túl is minden mástól irígylé”.¹⁷ S ha előbb már Polyxén iránt is szerelmet érez, most midőn a szerinte „hasonlíthatatlan” és „egyetlen” Teréz keze is szabad, vagy legalább reménye van rá, hogy nem sokára szabad lesz: nem gondolhat-e arra, hogy amattól visszahúzódjék, és ennek a szerelméért vívjon? Vagy az elhatározás nehézségeit nem tudja leküzdeni? Vagy az az aggodalom gyötri, hogy míg anyagi sorsát

¹² Uo. I. köt. 308., 320., 375. 1.

¹³ Uo. 337. l.

¹⁴ 1789. nov. 28-án irt levelében így ír: „De Bétsben, mond meg, mit tsináltál... Ha Te tsak a *dulcet* kerested, menthetetlen vagy, ha *utile* is volt utadban: viel Glück; erről tehát tudósíts, talán a Mimi is okot adott a hosszú úthoz.” Uo. 510. 1. – *Pályám Eml.* 273. 1.

¹⁵ Uo. II. köt. 4., 15., 17., 32., 36. l.

¹⁶ Uo. 69. l.

¹⁷ Toldy F. id. m. 95. 1.

rendezheti: a Radvánszky-leányok szívét más nyeri meg? Vajon nem ezért mondja-e László őt a szerelemben változóknak? S hogy Kazinczy a házasságtól egyelőre idegenkedni látszik: öccse féltékenységnek tartja.¹⁸ De másfelől úgy látja, hogy bátyja „most egészen házasulandó gondolatban él”, s arra kéri öccsét, hogy neki a házassághoz szerencsét kívánjon. Azonban azt nyilván ő sem tudja: szívének melyik bálványát óhajtaná véglegesen magához kötni, merthogy ő már többet tud, akik bátyja szívén győzedelmeskedtek. Könnyűvérűnek (luftig) mondaná bátyját, csakhogy ez nem törli ki emlékezetéből az újabb által régi eszményképét; többet szeretne magához ölelni, s akkor volna szerencsés, ha „a Világnak abban a részében született volna, a mellyben több feleséget tartani szokás”.

Ebből könnyen következtethetjük, hogy Kazinczy a két Radvánszky-leány közt megoszló szerelmében nem tud végleges elhatározásra jutni. S pedig annál kevésbé, mivel ez idétt még egy más nő is felkölti érdeklődését, ha szinte ez a meghitt barátság korlátjain nem lép is által. Ti. Bárczay Ferenc, Kazinczy iskolatársa s egész életében egyik legjobb barátja, ekkoriban nősült. Jenny (Jeanette), az ifjú asszony, szeretete férjét, de ennek barátját is kedvelte.¹⁹ Harmincöt évvel később erre a viszonyra vonatkoztatja Új láncc című ritornelljét. László ugyan kételkedik, hogy bátyja csak olyan barátja az ifjú asszonynak, mintha testvére volna; de – úgy látszik – a Kazinczy család is tudomást szerezvén a benső ismeretségről, Kazinczy szükségesnek látja ártatlanságát bizonyítani, amiben alig is kételkedhetünk, úgy tüntetvén fel világosan a férj előtt is a nőnek iránta való érdeklődését, mint amely a nőnek önkénytelen vonzalma, és nincs semmi köze az erkölcsi érzéshez. A Sztella példányát így ajánlja Bárczay Ferencnek: „A’ Jenny barátjának és az enyémnek”:

Még mindég sírsz, még mindég hullnak
Kebledbe néma könnyeid:
Vedd ezt, barátom, ’s megtárgulnak
Egy kis korig gyötrelmeid.²⁰

E szerelmi izgalmak közt nem csoda, ha Kazinczy bajosan tudja magát elhatározni a házasságra. Ezért írja neki László 1790 őszén, hogy „nálánál egy rosszabb házasulandó személy alig találtatik”. De kérdés: vajon Radvánszky Teréz felbátorította-e házassági nyilatkozatra? Vagy nem történt-e köztük 1789 tavaszán valami félreértés? A Döme Károlyhoz intézett episztolájában bizonyos közvetlenséggel panaszkodik, hogy Amor mennyire megcsalta, pedig úgy mond:

Én nem kerültem a’ rablánczokat,
A’ mellyeket rám fűze Czenczije:
’S mind azt szenyvedtem, a’ mit Bácsmegyeim
Inséges örvényjében szenyvedett.

¹⁸ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 309. 1.

¹⁹ Ezt világosan írja Kazinczy 1794. márc. 4-én kelt levelében Kis Jánosnak: „Sztellám Abaujvári Szolgabíró Bárczay Ferencz Úrnak van dedicalva. Ez a’ szegény barátom épen úgy járt, mint *Sztellában* Cecília. Ceciliát szeretete Fernandó, de az állhatatlan Fernandó Ceciliát elhagyá és Sztellát kezdé szeretni. Azonban szeretete Ceciliát is, Sztellát is. Ez vala az én szegény barátom sorsa. Jenny ötet is szeretete, de *mást* is.” *Könnyű kitalálni, hogy ez a más csak Kazinczy. Uo. II. köt. 341. 1.*

²⁰ *A Sztella* 1794. kiadása előtt; 1. Toldy F. id. m. 88. 1.

Ebből ugyan arra is következtethetnénk, hogy a Kácsándy Zsuzsi elvesztését kesergi; de az episztola végén a maga szerelmi láncának tartósságára céloz, midőn Döme Károlyt óvja, hogy *Bácsmegyeit* dobja tűzbe, és átkozza meg Ámort, így folytatván;

... Öt véled én is átkozom:
De ah! ez a' szív égni 's sírni kész,
'S örökre hordja – 's önként – lánczait.

Vagy azt reméli, hogy a félreértés még eloszlik, s az ő hűséges vonzalma végre is meglágyítja Polyxén szívét? Ez a remény ekkor csak mintegy megvillan előtte, hogy később komolyabb alakban egész a házasság gondolatáig csábítsa. Ez a vívódás mondatja vele az Aranka Györgyhöz intézett levelében, hogy „eggyhamar még nem igen lesz nős”. A Minnyihez című dalában úgy beszél kedveséről, mint aki egyszer égett érte, de most már nem szereti, s neki (ti. Kazinczynak) az is büszkesége s boldogsága, hogy „egykor Minnyi szerette”. Ugyancsak a Minnyihez a tavasz' első zsengejével című dalában ki akarja engesztelni kedvesét a tavasz első rózsájával, amelyre harmat gyanánt hullatta könnyeit, mivelhogy sorsa eltöltötte kedvese előtt kiönteni szívét. S bánata csak akkor enyhül, ha Minnyi és Czenczi szívét a magáénak mondhatja.²¹

Íme, annak a bizonyosága költészetében, hogy ő két szívet óhajt megnyerni. Ha a költői néven Miminek vagy Minnyinek nevezett eszménykép nem Radvánszky Polyxén, amint főntebb előadtuk, akkor ezt a dalt csak úgy érthetjük, ha Toldyval föltételezzük, hogy mind Mimi vagy Minnyi, mind Czenczi előttünk ismeretlen személyiség, akiknek ha szerelmére most már nem számíthat is: „bocsánatjokat, szívöket az az szeretetöket óhajtja bírni, hogy keblének ez a sebe is behegedjen”. Széchy Károly Toldyval szemben azt vitatja, hogy Kazinczy e dalt, amely Zellihez címmel is megjelent, Radvánszky Terézhez írja.²² Abban igaza van Széchynek, hogy Kazinczy közlékenységével semmiképp sem egyeztethető össze az, hogy a leány családi nevét sehol sem említi. Csakhogy ebből még egyáltalán nem következik, hogy e dal csakugyan Radvánszky Terézhez szól. Széchy Károly önmagának is ellentmond, midőn nem tudja felfogni, hogy „mikor Kazinczyt a fiatal és szabad özvegy, kinek gyászveve is letelt (?), a legszenvedélyesebb szerelmi vívódásban tartja: hogyan képes egyszerre kettőért érezni, kettőnek élni s kettőért álmodozni”, mégis az idézett költeményből világosnak látja, hogy Kazinczy „a két testvér szívének összekapcsolására s együttes bírására gondol”.

Azt jól sejtí Széchy Károly, hogy Kazinczy mind Polyxén, mind Teréz iránt szerelmet érez, de ő nem ismeri azt az adatot, amely világosan mutatja, hogy Kazinczy az 1790. és 1791. évben a Polyxénnel való házasság tervén tépelődik. Egyik önéletrajzi följegyzésében előadván, miképp hatalmazza fel édesanyja a széphalmi építkezésre 1790 őszén, így folytatja: „Akkor nekem az a' gondolatom volt, hogy Consil. Radvánszky Jánosnak és Báró Prónay Évának harmadik szülötte leányokat, Polyxént, most Ujházy Sámuelné, el fogom nyerhetni. Ennek testvére, Theréz, Özvegy Szerencsy Józsefné, tisztelt szoros barátáném

²¹ Toldy F. id. m. 92–93. 1. *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 422. 1. II. köt. 1., 2., 111., 139., 179. 1. E dalra nézve így ír Döme Károlynak: „A' napok tavaszi kedvességgel virradtak-fel, 's egy helyt egyy bimbózni kezdő virág szálát láttam-meg; le szakasztám, 's ezzel a' kis dallal küldém meg egyy Barát-némnak.”

²² Baros Gy. id. m. 20. 1.

volt.” Majd ismét az 1791-iki bécsi útját beszélvén el, azt mondja, hogy Pozsonyból Polyxén miatt került Radványnak.²³ Ez a följegyzés 1810 végéről való. Ha föltesszük, hogy Kazinczy emlékezete elég hűen őrizte meg szerelmi hevülése történetét: hihetetlennek kell mondanunk, hogy Kazinczyt éppen ekkor (1791-ben, midőn a fentebb idézett levél keletkezett) „tartja a legszenvedélyesebb szerelmi vívódásban” Teréz, akiről csak mint „tiszelt szoros barátnejáról” beszél. Széchy Károly tehát többet bizonyít, mint ami az igazsággal megyegyez. Bármilyen alapja van is a szóban forgó dalnak, Kazinczy prózai följegyzései, önvallomásai mégis hiteles adatot nyújtanak, s ha ebből visszafelé következtethetünk: ezt a dalt is inkább Polyxénhez írottak mondhatjuk.

Annyi kétségtelen, hogy – mint Baros Gyula is helyesen mondja²⁴ – Kazinczyra előbb az ifjabb Radvánszky-leány tett nagyobb hatást. Ezt akarta feleségül venni 1790-1791-ben. Vajon mikor mond le e gondolatáról teljesen: meg nem állapítható; valamint az sem, hogy Terézt is akarta-e csakugyan feleségének. Toldy Kazinczy Pályám Emlékezete egyik példányának 1792. évi júniusában tett följegyzéséből e vallomást idézvé: „Az én vágyam akkor a falusi csendes élet volt egy szerencsés házasságban,” – kétségtelennek mondja, hogy itt Radvánszky Terézre kell gondolnunk. Pedig ha a fentebbi adattal összevetjük, amelyben Kazinczy világosan a Polyxén iránti szerelmét s a vele kötendő házasságát említi, ez a föltevés önmagától megdől. Tudunkkal Terézzel sehol sem mondja ily nyíltan, hogy feleségül akarta venni.

Mindemellett nem akarjuk azt állítani, hogy Toldy felfogásának nincs alapja. Ő sokat hallhatott magától Kazinczytól, s abból biztosabban következtethet. Csak az bajosan érthető, hogy ha 1792-ben vagy utána csakugyan a Terézre való házasságra is gondol: miért nem mondja meg ezt oly őszintén, mint ahogy megmondta a Polyxénnel tervezett házasságát. Radvánszky Terézzel mindég a legnagyobb tisztelet, sőt csodálat hangján szól szinte oly fölhevült érzéssel, amely csak szerelemmel megittasult szívből fakadhat. De ez a szerelem nem a házasságban óhajt állandóságot, hanem csak a költői ábrándozásban újabbnál újabb üdítő forrást, amely a két szívet kölcsönösen táplálja. Egy szóval úgy tetszik: Kazinczy nem házastársat, hanem művészi hevüléseinek sugalló múzsát keresett e nőben. S nyilván Teréz sem gondolt házasságra; megértvén Kazinczy titkos epedését, ezt akarta folyvást élesztetni, emberies és írói törekvéseinek szárnyakat adni, s az eszményi világ azon magaslatán tartani, ahová a minden földi salaktól ment lélek emelkedhetik. Ez alapon Toldy véleményét találónak mondhatjuk.²⁵ „Neki (ti. Teréznek) – írja – édesb volt Kazinczy szent barátságának biztos birtoka, mint szerelme, mely meglelvén célját, e magasságon magát sokáig fenn nem tudá tartani, s féltés nélkül és nyugalomban nézvé lángolásait, akár barát-női, akár ön kedves testvére voltak azok tárgyai: tudva, hogy mind ezek elmúlnak, s hogy csak ő nem vesztheti el őt soha.”

Hogy Kazinczy csakugyan nem hitvest, hanem szellemi küzdelmeinek sugalló múzsát óhajtott bírni Radvánszky Terézben, erre mutat Klopstock egyik költeményének fordítása, mely Cidli címmel jelent meg az Orpheusban²⁶ éppen akkor, amidőn fentebb idézett önvallomása szerint a Polyxénnel való házasság gondolata forgott elméjében. Innentől fogva

²³ *Széphalom és házi dolgai* című dolgozata az *Irodalomtört. Közl.* 1904. évf. XIV. köt. 224–225. 1. Megjegyzendő, hogy a közleményben Radvánszky Polyxén hibásan van *Újbelyi* Sámuelnének mondva vagy a közlő vagy a szedő hibájából.

²⁴ Id. m. 19. 1.

²⁵ Id. m. 96. 1.

²⁶ II. köt. 365–366. 1.

Cidli névvel nevezi Terézt, holott a Minnyihez dalában még ő a Czenczi. A vershez csatolt jegyzetben is szerelmes szívének önkéntelen kiömlését látjuk. Azt kérdi a vers utáni jegyzetben: „Hát ennek a paraphrasisa?” S így felel: „O barátom, ha azt szívedben nem leled fel, kérdd attól a’ boldog ifjútól, a’ ki Kedvesének első meglátásakor, szemeiknek első összeüt-közésekben érzette, hogy szerettetik; érzette, hogy im ez az, a kit rég olta kerese! O die ich suchte, und – fand! a’ mint Klopstock egy másik Ódája utolsó soraiban mondja.” Ily módon érteti meg Terézzel, hogy őt szíve bálványának tekinti. S nemcsak magánügyeibe avatja be, hanem írói törekvéseit is mintegy az ő jóváhagyásával folytatja, terveire véleményét kéri, s egész lelki világát feltárja előtte. Így midőn Széphalmon építkezni óhajt, az alaprajzot Terézzel is megbíráltatja, s mivel ez azt nem helyesli, hanem ipának színeit kúriáját dicséri, Kazinczy minden további tétovázás nélkül eldobja az előbbi rajzot, s a Teréz ajánlta épületről vesz mintát.²⁷

Irodalmi leveleit vagy azoknak érdekesebb részleteit felolvassa előtte. Így például Kis János első levelét, amelyben ez az ő barátságát kéri. Gessnerné leveleit is közli vele, s egyszerűen Teréz észrevételeit Gessnernével. Például, midőn Gessnerné köszönetet mond azért, hogy Batthyány Lajos herceg Körmenten emléket állít férjének, Teréz azt a megjegyzést teszi, hogy ezt az emléket nem annyira Gessnernek (annak elég a Kazinczy fordításának kiadása), mint inkább az ő derék, hozzá tökéletesen méltó feleségének, az ő műzsájának, élete megédesítőjének kellene állítani. Kazinczy „egy szent kézcsókkal” köszöni meg a kettős bókot. Teréz is figyelemmel kíséri barátja minden lépését. Ott van a vármegyeházán is, midőn Kazinczy a sajtószabadságért harcol, s nagy érdeklődéssel várja az eredményt.²⁸

Kazinczy a legmélyebb megindulással tesz barátnőjéről említést, valahányszor egy-két jellemvonást vet róla papírra. Valóságos dicsfényel óhajtja bevonni alakját még azok előtt is, akiket hozzá a vér kötelékei fűznek, mert olyannak tekinti őt, akit „ha az érdemnek jutna mindenkor a’ jutalom, thronuson kellene az előtte megbukott (ti. térdre esett) világnak szemlélni”. A szép ifjú özvegy anyagi sorsát is tőle telhetőleg gyámolítja, mert úgy veszi észre, hogy a meghalt férj anyja szeretné menyét és unokáját az őket jogosan megillető örökségtől megfosztani. Radvánszky János, Teréz apja nem késik Kazinczy részvételét és segítségét megköszönni, amire ez ellágyuló érzéssel válaszol: „Nem nyújthat az én szolgálatom annyi örömet soha Theréznek, mint a’ mennyit nekem az az érzés nyújt, hogy azt Therézért tehettem”. Első barátnőjének mondja őt, akinek „imádást érdemlő lelkét” megindulás nélkül szemlélni nem tudja.²⁹

Az eszményítés mintegy a vérben van Kazinczynak; de ha Terézzel szól, minden tartalék nélkül halmozza egymásra az eszményi vonásokat. Teréznek Gessnernéhez írt levélkéjét a magáéba zárva megjegyzi, hogy Teréz nem író, s öneki e nőies tartózkodás vagy szerénység nagyon tetszik, bár az írók tehetségét nagyra becsüli. Olyan bálványa neki Teréz, mint gr. Schimmelmänné (gr. Ranzau Emília) a két Stolbergnek. „Ő gyűjté maga köré – írja Kazinczy – az én társaságot, s valódi lelke annak; minden tehetséget vele született hajlama felé vonz: maga is tevékeny s bennünket is fényes tettekre ösztönöz. Arra a polczra emelkedett, hogy mindenki, aki csak közelébe jut, megjavultnak érzi magát az ő jelenlétében. Tekintete előtt elnémul minden irigység, minden könnyelműség.” Neki valóságos mentő szelleme, akitől azt várja, hogy ha az erény útjain tévelyeg, megszilárdítja lépteit, s

²⁷ *Irodalomtörténeti Közl.* 1904. évf. XIV. köt. 224. 1.

²⁸ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 310. 1.

²⁹ 1793. okt. 23-iki levele Baros Gy. id. m. 22–24. 1.

azzal a fölemelő gondolattal tölti el, amelyet ő benne vett észre legelőbb. Ki is fejezi ezt Kazinczy a Teréz emlékkönyvébe írt következő soraiban:

Wenn ich einst am [!] Bahn der Tugend wanke,
Weltvergnügen mich bestrickt,
Dann durchglühe mich der Feuergedanke,
Was in dir ich einst erblickt.
Und als strömt aus Gottes offnem Himmel
Tugendkraft auf mich herab,
Werd ich fliehen und vom Erdgewimmel
Fernen [!] meinen Pilgerstab.

„A’ melly asszony – jegyzi meg Kazinczy e versre Cserey Farkashoz írt levelében – illy érzéseket támaszt, az nem mulatkozásra való asszony.” Tudja, hogy sokan nem képesek megérteni: miképp lehet férfi és nő közt „más neme a’ forró barátságna, mint a’ mit a’ világ’ gyermekei szerelmnek neveznek”; de azt is tudja, hogy a közte és Teréz közti viszony csak a tisztelet barátsága, az egymás nagyrebecsülésének kapcsolata.³⁰

1794 elején Radvánszky Polyxénát feleségül vévén Ujházy Sámuel, Kazinczy az iránta táplált szerelmével most mintegy megkétszerezi a Terézhez vonzó szerelmét. De a házasság gondolata nyilván most is távol van tőle. Legalább egykorú leveleiben ennek semmi nyoma. Teréz elkísérvén testvérét némi utólagos bevásárlások végett Bécsbe, Kassát egy időre odahagyja, s Kazinczy néhány sorban egészen kiönti szívét, amely a veszteség hatása alatt őszinte vallomást tesz. „Halandóban – írja Kis Jánosnak 1794. márc. 4-én – még én nem találtam több méltóságot, mint Radvánszky Terézben. Ez a’ fiatal özvegy bálványa mindnyájunknak Kassán. Sírva ment-el a’ minap karjaink között. Én csak tisztelője, csak barátja vagyok, nincs is senki, a’ ki több volna ennél.” Teréz elmentével eszébe jut Kazinczynak Kleist *Lalageja*, melyet hevenyészve lefordít, s minden megjegyzés nélkül Teréz után küldi, úgy hívén, hogy e fordítás vagy átdolgozás egészen kifejezi érzéseit:

Elment Theréz! oda van nyugodalmam,
Nagy hízak zár el tőle engemet, –
Jer hűs Zefyr, jer, enyhítsd aggodalmam,
'S szárazd fel könnyemet.

A megindulás a negyedik versszakban a legerősebb: egy pillantásáért, egy öleléseért vagy csókjáért elszenvédné a halált is. Az utolsó versszak enyhületet ígér bánatára:

Így éneklé Kazinczy a’ hegyeknek
Kisírt szemmel, hogy elhagyá Theréz.
Érzették ők gyötrelmit 's így feleltek:
Ne sírj, *szeret Theréz!*

³⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 365. 1. A Gessnernéhez írt levél id. részét így fejezi be Kazinczy: „Orthographische u. grammatikalische Fehler ihres (Teréz) Briefes (wie auch der meinigen, ezt csak az udvariaskodás mondatja vele) müssen Sie Hochverehrte ihr u. mir nachsehen; *die deutsche Sprache ist unsre Muttersprache nicht, und wir sind von dem Centrum der Blüthe der Cultur weit entlegen.*” Vö. uo. VI. köt. 55. 1.

Mily hatással lehetett e vallomás az ifjú özvegyre? „Édesen vala meglepve”, írja Kazinczy.³¹ Vajon akart-e a szerelmes ifjú többet elérni? Ha az olvasó figyelemmel kísérte előadásunkat, önmaga megadhatja a feleletet: ez az édes meglepetés Kazinczyt kielégíti, s megőrzi számára az ábrándok világát, amelyhez a művészi és természeti szép után egyként sóvárgó lelke oly állhatatosan ragaszkodik. Mert bár a kor érzékenysége, sőt érzélgőssége is uralkodik rajta, nem temetkezik szíve e beteges áradatba, s ha mint költő, mint az idillek, a Bácsmegyei, a Siegwart, a Messiás stb. fordítója úszik is ez árral, mint ember egészségesebb érzékű, józanabb felfogású. Igazat kell adnunk Toldynak, hogy Kazinczynak „szeretet, szerelem s a kettőnek azon hánykódásai, melyek a szívet örök mozgásban és küzdésben tartják, életszükség valának”.³² Elméjével mintegy igazolni törekszik érzelmeinek és képzeletének az ábrándok világához való vonzalmát, és egész védelmét fejti ki ennek a Vitéz Imréhez szóló levelében, aki a Dusch regénye fordítását („Tiszta és nemes szeretet ereje”) neki ajánlja. „Vallj igazat – írja hozzá 1789. augusztus 23-án³³ – a’ Geszner’ fordítóját nézted é bennem, a’ ki, a’ mint író, a’ literatori pályának futására gyúlasztott! vagy talám a’ nemesebb szerelem esmeretes Apologistáját? Én az utóbbikat gondolom, mert azt óhajtom. Akár miként mosolyogjanak rajtam azok a’ tisztas Uraságok és Matróák, a’ kik a’ szerelmet megértt korok’ méltósága alatt való erőtlenségnek lenni állítják, én meg-megvallani nem átalom, hogy erőtlenségekből össze-szőtt életünknek minden erőtlenségei között ezt tartom a’ leg-édesebbnek, leg-boldogítóbbnak.” Bár – úgy mond – már belépett férfiúi esztendeibe, érzi a tekintély utáni törekvés indulatos ösztönét, s ismeri a hírnév csábító erejét: semmit sem kíván inkább jutalmul, mint azt a szerelmet, amely „eped, kívánczik, sír, rettegve remél, kívánságait bé-teltyesedve, még pedig gyakorta véletlenül bé-teltyesedve látja, ’s hogy boldogságának birtokát annál állandóbbá tehesse, bennünket a’ legnemesebb tetteknek el-követésekre tüzel ’s a’ leg-édesebb nyughatatlanóságban, a’ leg-édesebb kínok között forgat”.³⁴

Íme ez a felfogás őrzi meg tiszta és nemes vonzalmát egész életén át ifjúkori eszményképeihez: Kácsándy Zsuzsannához és a két Radvánszky-leányhoz, különösen Terézhez. De egyszermind ez szegi útját, hogy házi tűzhelyét már most megrakhassa, jóllehet reméli, hogy hamarosan elérheti ezt a célját is. Mert a házi nyugalom és megelégedés az ő szemében is a legirigyléreméltóbb szerencse, ha szinte kissé prózai józanság szükséges is hozzá.³⁵

Házassági terveiben súlyos betegsége is megakasztja. Ennek történetét ő maga úgy adja elő, hogy a szüntelen tartó hivatalos utazásai miatti rendetlen életmód gyöngíti meg egészségét; legközelebb pedig Szepes vármegyei utazása alatt egy hónapig szörnyű hőség uralkodott, amely szinte elviselhetetlen volt reá nézve. 1789 júniusa elején Kassáról Ruszkára, onnan pedig egész éjjel menvén Regmecre, hogy nagyanyjával találkozhassek, majd vissza Kassára: csakhamar ágyának esik. 6-án mellében hörgést, másnap pedig borzasztó hideglelést érez. Azonnal hívhatja Viczay Józsefet, Kassának e nagyhírű s emlékében még ma is tisztelt orvosát, mivel – úgy mond – valami belső sugallást érzett, hogy súlyos betegség fenyegeti. Negyednapra elveszti öntudatát, s idegláza a krízis felé tör. Viczay József nappal s éjjel gyakran meglátogatja, édesanyja is ágya mellett virraszt. Öntudatlan állapotában sok mindent összebeszél, amikről csak később értesül anyjától, s följegyzti a hallottakat. Beteg-

³¹ Uo. II. köt. 342. 1.

³² Id. m. 93. 1.

³³ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 439. 1.

³⁴ Kinek nem jut eszébe itt Széchenyi István gr. hasonló önvallomása?

³⁵ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 365. 1.

ségének híre szinte az egész országot bejárja, sőt már – mint említők – halálát is rebesgetik. Június 19-én láza a tetőpontra lép. Orvosai lemondanak életéről. Baróti Szabó Dávid miséjébe foglalja, Kovács István ref. lelkész pedig vasárnapi könyörgésébe. Kezelőorvosa az utolsó gyógyszert adja neki „rendeletből, de meggyőződés nélkül”, s midőn másnap reggel a beteg ágyához siet, álmélkodva hallja, hogy Kazinczy nem halt meg. Betegsége megfordul, s ő nem győz tréfásan eldicsekedni, hogy ifjú ereje s a ref. lelkész következő imádsága adta vissza az életnek: „Vagyon, Uram – így könyörgött a lelkész – ezen mi gyülekezetünkben egy Úri renden levő betegünk. Ez, Uram, egészséges korában a’ haszontalan gondolatok’ szélvészétől hányattatván, Tégedet meg-ismerni nem akart, adjad hogy ... most ismerjen meg és...!” Emiatt a szuperintendens nyilvánosan a konvent ülésén dorgálja meg a lelkészt, aki Kazinczy felvilágosodott gondolkozását oly annyira félreismerte, megjegyvezvén, hogy előtte sem ismeretlen Kazinczy vallásbeli felfogása, adja Isten, hogy bár mindenkinek anynyi vallása legyen. Javulásának híre nyomon követi halála hírét. Barátai föllélegzenek. Horváth Ádám a tőle kapott levéllel szalad Teleki Sámuel kancellárhoz, aki maga is látni és olvasni akarja az örömhírt vivő levelet, nagyot nevetve a „püderes pap imádságán”. Mások, mint Fejérváry Károly, irodalmunk vezérét sejtik benne új életre kelni; ismét mások, mint különösen Horváth Ádám, versekkel üdvözlük. Július elején már orvosi tilalom ellenére is fölveszi író tollát, noha Török Lajos gr. is óva inti, hogy most csak egészsége teljes visszaállításán iparkodjék, mert a visszaesés halálát okozhatná.³⁶

Két év múlva éppen bécsi tartózkodása idején vesz erőt rajta a betegség, a sárgaság. Alig-hogy osztrák földre lép május elején, ágyba ejti betegsége, a gyullasztó harmadnap hideg-lelés, amely nagyon elgyöngíti, s olyanná teszi, mintha sáfránfürdőből húzták volna ki. A bécsi festők – úgy mond – az Ecce homo! kép mintájául vehették volna. Lelkiereje is nagyon megfogyatkozik, s alkalmatlan minden öröme, minden munkára. Alig tölthet pár órát a Hajnóczy József által hozzá küldött angol nyelvmesterrel, az óra alatt elszédül, s így a tanulást abba kell hagynia. Nem is pótolja többé e mulasztást, s amit angolból fordít, vagy német vagy francia fordítás után ülteti nyelvünkbe. Betegsége miatt rajzbeli tanulmányait sem folytathatja. Tovább egy hónapnál őrzi a szobát. A Dunán hajón Pestre tér, ahol mintegy tíz napig időz, aztán némi kerülővel ismét visszautazik Bécsbe.³⁷

Erre az időre esik széphalmi háza építése. Mint láttuk, a széphalmi birtokhoz a Kazinczyak a XVII. század vége felé jutottak. Sokáig a Kazinczy és Hericz család bírta az itteni erdőseget, házhelyeket, malmot és sörházat. Kazinczy József, a Ferenc atyja, önálló határú birtoknak kívánta ezt tekinteni, s nem engedte meg az alsóregmeci bírónak, hogy itt igazságot szolgáltatson. De halála után özvegye már nem tudta ezt megakadályozni. Nem is akarta, mert az itt élő néhány család sem élhetett bíró nélkül; hogy pedig külön bírót válasszon, arra nem igen lehetett gondolni. A pusztá, többnyire erdősegből álló birtoknak rendes neve sem volt. Hívták a többi közt Eresztvénynek is. Ha meg a cselédeket dolgozni oda küldték, azt mondták: menjenek a malomhoz vagy sörházhoz. Tótul Pri-Mosztu (a hídnál) nevet viselt, majd idővel a Kisbányácska név ragadt rá.

Kazinczy mint sárospataki deák többször mentén erre Regmecről Sárospatakra és vissza, lassankint az a gondolat fogamzik meg benne, hogy ha Isten életének kedvez, azon a szép dombos részen fog magának építeni házat, amelyet a Sátor-hegység koszorú alakban

³⁶ Uo. I. köt. 395., 399., 401., 403., 405., 408., 410., 430., 435. 1. *Rothasztó forró betegségem* című kézírata a M. Tud. Akad. könyvtárában: Vegyesek 4-r. 71. sz. Toldy F. id. m. 121–122. 1.

³⁷ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 205., 220. 1.; vö. a IX. fejezet III. szakaszával.

övez északtól nyugat felé délnek, keletre pedig gyönyörű sík mezőség szegélyezi. Sátoralja-újrhelytől és Borsitól egy-egy, Sárospataktól pedig három órányira van Abaúj vármegyében ugyan, de ötszáz ölnyire sincs Zemplén határához. (Az újabbi közigazgatási beosztás már Zemplénbe sorozta.) Halma, hová a házat tervezi, mintegy százötven ölnyire van az országúttól, s odalátszik az újhelyi templom tornya, Borsinak omladéka kelet felől, Nagy- és Kistoronya északról, valamint Hosszúláz, Csörgő és Legenye; északnyugat felől Mihályi, Alsóregmec és Lasztóc, ennek dombon épült kastélyai közt a nagybátyjájé, Péteré látható, egészen nyugatra pedig Felsőregmec s odább Kázmér falvak területnek, de emezt már elfogják a hegyek. A sivatag, erdős, de szép alakú hegység bércei másfél órányira láthatók e halomtól. Igazán kedves, költői környezet annak, aki Horatius Beatus ille, qui procul negotiis... elvének hódol.

Kazinczy kétségtelenül többször emlegeti anyja előtt azt a szándékát, hogy itt óhajtana fészket rakni. S anyja 1790 őszén a szüret alkalmával meg is ajánlja, hogy hajlandó a fia által tervezett házat fölépíttetni; követ, fát, napszámost ingyen ad hozzá. Csupán azt számítja a fia örökségrészebe, ami készpénzbe kerül. A Szerencsyék szinyei kúriájára készített alaprajz már a következő év tavaszán megvalósulásra vár. Kazinczy maga is jelen van az épület alapvonalainak kitzésénél, vigyázva, hogy „a' pitvar' ajtaja és az ebédli középső ablakán keresztül egyenest menjen a' linea a kistoronyi templom' tornyára”. Az említett szüret után mindjárt hozzáfogtak a fák és cserjék irtásához, s megkezdték az építőanyag hordását. Folyt az irtás is. Kazinczy a maga erszényéből is siettette a munkát. Mintegy húsz holdnyi területet kerítettett körül, külön kiirtatta, hogy szántóföldje, rétje, szőleje, gyümölcsöse, veteményese s méhese legyen „angol ízlésben”. Az építést Radi Károly sárospataki építómester vállalta el, de nem igen volt ura szavának. Kazinczy sokat panaszkodik rá, hogy rosszul és drágán dolgoztatott.

Az építést 1791 májusában kezdték, mikor Kazinczy Bécsben járt. Az alap első követ 16-án reggel két öccse, József és Miklós tették le. Július 27-én a külső falak már készen voltak. A rákövetkező télen felrakták a zindelytetőt is. Aztán lassabban haladt a munka. Leginkább a gazdaság számára készítettek egyet-mást. Kazinczy tizenkét öl hosszú kutat ásatott, de szerencsétlenül járt vele, mert mielőtt kövel kirakták volna, beszakadt. Hasonlóképp járt a pincével is, amelynek gödre később lúdjainak s kacsáinak alkalmas fürdőhelye lett.

Amint így mind közelebb hitte magát céljához, valami szép hangzású nevet kívánt adni leendő birtokának, s előbb Praenestének akarta nevezni Horatius után; de aztán 1794 őszén, elfogatása előtt kevéssel, egy ágast állított fel a birtok határán az országút mellé, az ágasra táblát szegezett, s e szókat írta rá: „Abaúj Vármegye. Praedium. Széphalom. 1794.”³⁸

³⁸ *Irodalomtörténeti Közl.* 1904. évf. XIV. köt. 223–226. 1. *Kazinczy F. Lev* II. köt. 135., 138., 183, 185. 1.

II.

Kazinczy 1790-ben Pesten a vármegyei bandérium tagjaival. – Fölkeresi Dayka Gábort; barátsága vele. – Meglátogatja Dugonics Andrást is. – 1792-ben megismerkedik Fekete János gróffal; mi vonzza hozzá? – A régi vándor lantos deákok nyugtalan vére Kazinczyban. – Füredi látogatása. – Horváth Ádám a maga házi körében. – Milyenek találja s festi őt Kazinczy? – Mi a célja Kazinczy utazásainak? – Gyötrött is megfordul. – A pozsonyi kispapok; Döme Károly és társai. – Kazinczy baráti ragaszkodása. – Érzékenysége. – Eszményi világa. – Testalkata, külseje, viselete.

Kazinczy nemcsak hivatalos dolgai miatt utazgatott, hanem azért is, hogy író barátait megismerje, irodalmi terveit velük meghányja-vesse, és hogy újabbnál újabb hatásokat szerezzen, amelyekre egész életében szüksége van. 1779 óta egészen fogságáig ritkán tartózkodik huzamosabban egy helyben. És nemcsak kisebb kirándulásokat tesz, hanem hosszabb utakat is. Különösen gyakran megfordul Pesten, s innen aztán el-ellátogat Ráday Gedeon birtokára is, Pécelre. Pesten ekkoriban rendszeren a Fejér farkas nevű vendégfogadóba szállt a mostani Kossuth Lajos utca és Szép utca sarkán. Ha hivatalos dolgai parancsolták, a Helytartó Tanács tanulmányi bizottsága tagjainál, esetleg magánál az elnöknél, az országbírónál tett látogatást, aztán az írókat és tudósokat kereste fel, vagy más nevezetes embereket, például Teleki József és ifj. Ráday Gedeon grófokat. Különösen emlékezetes az 1790-iki pesti tartózkodása, mikor mint az Abaúj vármegyei koronaőrző bandérium tagja érkezik a fővárosba, s a nemzeti felbuzdulás napjaiban sorba járja a vármegyei ifjakkal együtt a „nemzet nagyjait, s ebédek, vacsorák, tánczok fogadják mindenütt”. Ellátogat Beleznay Miklós tábornok özvegyéhez, akinél gyermekkorában mint a sárospataki iskola küldöttje tisztelgett, s hihetőleg itt ismerkedik meg Kármán Józseffel. Az egyetemi könyvtárba is kardosan vezeti társait, s az olvasók felugráltnak a zajos kardcsörtetésre, Koppi Károly és Kreil Antal egyetemi tanárok meg üdvözlésükre sietnek. „Ezt ugyan jól tevétek – mondja nekik Koppi Károly. – Mutassátok, hogy nemcsak kardot tudtok rántani.” E dicséretet – írja Kazinczy – legalább ő meg nem érdemelte. Mert midőn az Abaúj és Borsod vármegyei banderisták együtt tartottak gyakorlatot, s kardot kellett rántaniok, Kazinczyét sem ő maga, sem erősebb karú társai nem tudták hüvelyéből kihúzni.³⁹

Ekkor nyílik alkalma személyesen megismerkedni Dayka Gáborral a pesti központi papnevelő-intézetben. Verseikről már ismerték egymás nevét, de személyesen csak most találkozhatnak. Kazinczy senkiben sem tapasztalt az ifjú írók közt oly finom ízlést, mint az akkor húszéves Daykában, és senkinek az egyénisége nem tette rá az igazi költő hatását oly mértékben, mint az alacsony és karcú termetű, fekete szöghajú, játékos kékszemű s csontos, magas homlokú növendékpapé. Valószínű azonban, hogy a Kazinczy barátsága szálka volt a Dayka előljárói szemében, legalább Szeitz Leó bizonyára ezért is vette üldözőbe próbaszónoklata révén, úgyhogy végre is Dayka kénytelen volt a papi pályától megválni. Mint lőcsei tanárt s ifjú férjet és apát Kazinczy még két ízben meglátogatja, s Titkos bújja, és Esdeklése egészen magán kívül ragadják. Együtt lelkesednek költészetünk jövőjeért, s a német irodalom fejlődésének útjait nemcsak vizsgálják, hanem egyszersmind például is választják.⁴⁰

³⁹ *Pályám Eml.* 292–294. 1.

⁴⁰ Dayka G. életrajza. *Magyar Pantheon*, 42–45. 1.

Dugonics Andrással még az előbbi évben megismerkedik. Az Etelka írója már őszbe csavarodott, de különben egyenes testtartású, nyájas modorú ember volt. A hajlíthatatlan magyar piarista – kinek minden külföldi alábbvaló a magyarnál –, és a felvilágosodás eszményeért rajongó szabadkőműves Kazinczy, aki meg a nemzeti haladást mindenben a külföld után kívánta irányítani, érdekes eszmecsere folytatható egymással. Kazinczy a büszke önteltséget már ekkor sem állhatja ugyan ki, de azt éreznie kell, hogy az Etelkának hatalmas szerepe volt a nemzeti fellángolásban.⁴¹

Kazinczyt nagy ismeretszomja s izgató vágya a legkülönbébb felfogású és rangú emberekkel hozza össze. Így 1792-ben, pesti tartózkodása idején gr. Fekete János tábornokkal. Nagyon eleven eszű, elmés, lelkes és nagy olvasottságú embernek találja s félig francia, félig török gondolkozásának s modorúnak. Erkölcsi érzékét, hallatlan cinizmusát ugyan nagyon megszólja (bár, mint Morvay Győző bizonyítja, nem éppen alaposan), de lelkes társalgását, független politikai gondolkodását, a felvilágosodás eszméiért s a magyar nyelv jogaiért vívott harcait annál többre becsüli. Kazinczyt már az a barátság is erősen vonzza hozzá, amely a gróf és Török Lajos, az Orczy, Podmaniczky és Splényi bárók közt kifejtett, s még inkább a Voltaire-rel való ismeretsége. Kétségtelenül sokat hall tőle Voltaire-nek az egyház elleni oly küzdelmeiről is, amelyeknek visszhangja nálunk is észrevehető épp a Fekete gr. működésében. Sokat hall tőle a forradalmi eszmék hódításáról, a bécsi udvar titkos elhatározásairól s az országgyűlés pártjainak egymáshoz való viszonyáról. Meglepi Kazinczyt s méltán, hogy Fekete gr., mint valamely királlyal egyenrangú fejedelem, a maga egyéni felfogását levélben fejezi ki az ifjú Ferenc király előtt, s hogy e levélnek fontos eredménye is lön. Csak azon sajnálkozik Kazinczy, hogy nem olvashatja Voltaire saját kézírását a grófhöz intézett leveleiben, amelyek fői palotájában voltak, hová Kazinczy el nem juthatott.⁴²

Volt Kazinczyban valami a régi vándor lantos deákok nyugtalan véréből, amely meleg baráti érzését összeolvastotta azon tudatos törekvésével, hogy a személyes ismeretséget is felhasználhassa irodalmi céljaira. A magyar írók közt senki sincs, aki annyi író társával s a közélet annyi jelesével érintkezett volna, mint ő; s aki hosszú pályáján soha semmi alkalmat nem mulasztott el, amely erre kínálkozott. Hatásának egyik eleven rugója éppen ebben kereshető. Nemcsak bécsi és pesti utazásait értékesíti e tekintetben, hanem kisebb kirándulásait is. Midőn 1789 októberének közepén Bécsbe indul, Pestről, illetőleg Budáról a Balaton felé veszi útját, hogy a hozzá oly mély érzéssel ragaszkodó Horváth Ádámot meglepje. Október utolsó napján és saját kocsiján érkezik Aszalay Jánossal s inasával Füredre, hideg őszi szélben, amely a szemébe csapja „a parázs esőt”. Horváthot nem találja Füreden. Emberei utasításai nyomán, mivel lovai nagyon kifáradtak, s a hidegben másokat nem kapott, gyalog indul Tihany felé „majd vizenyős réteken, majd meredek ’s nedves kősziklákon... de a’ nyughatatlanság szárnyakat fűze lábaira”. Mire a révészházhoz ér, egészen beesteledik. A kompot kikötötték, s méltán félhet, hogy az egész éjszakát a révházban kell töltenie. Szerencséjére a révészeket sikerül rávennie, hogy átvigyék a túlsó partra, s el is vezetik Szántódra. Már elüti a 11-et, midőn bekopogtat Horváth Ádámhoz, aki még fenn dolgozott. Összeölelik, csókolják egymást. „Őszve-fontt karral jártunk fel ’s alá szobájában – beszél Kazinczy –, dolgainkat emlegettük, ’s szívünk érzette, hogy boldogok vagyunk, hogy szeretettünk.” Közel volt éjfél, hogy vacsoráztak. Aztán Horváth a maga verseit olvasgatta,

⁴¹ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 518. 1.

⁴² *Pályám Eml.* 312. 1. *Kazinczy F. Lev.* XXI. köt. 379., 400–401.1. Morvay Gy. *Galánthai gr. Fekete János (Magyar Történeti Életrajzok XIX. évf.)* 169–177.

némelyiket el is dalolta. Vidám, enyelgő tréfáival iparkodott valódi természetét barátja elé tárni, bár Kazinczyval ellentétben megjegyzi, hogy mivel valami adóssága törlesztéséből harmadfélszáz forintja hiányzott, emiatt csak erőltette kedvét; égett szíve az örömtől, de „a lángot az az alá való hamu fojtogatta, melly miatt betsületének meg nem felelhet”.

Jellemző a korra, hogy a „szeretetreméltó kurucz” Horváth Ádám, aki a magyar nemest az Isten legtökéletesebb teremtésének tartja, s dicsekszik, hogy a magyaron kívül egyetlen újkori nyelvet sem ért, mily mélyen merül az érzelgősség árájába nemcsak költői andalgásai közt, hanem a való életben is. Nem hiába mondja nyomorultnak magát, mivel „olyan érzékeny, hogy nagyon hamar érez minden indulatot”. Beteges ellágyulása oly erőt vesz rajta, hogy bár gyötrődik barátjának útrakészülésén, nem tudja tartóztatni s e pár szót: „ne menj el”, a kétségbeesés hangján ejti ki. Az első szerelem hevülései s aggodalmai közt hánykódó szív nem érezhet nehezebb fájdalmat, mint Horváth Ádám, midőn barátja búcsút vesz tőle. Aztán azon töpreng: miért nem kísérté el néhány mérföldre azt, akivel örökös számkivetésbe is örömmel kellene mennie; miért nem marasztalta legalább három óráig, hisz nemsokára megkapta számadójától a hiányzó összeget, és semmi aggodalom nem háborította volna, hogy egész lelkéből örüljön a látogatáson. Miért kellett éppen aznap évődnie, hogy folt esik becsületén, midőn figyelme minden szálát meg kellett volna feszítenie, hogy barátjának egyetlen szavát el ne szalassza?

Szinte csak a ködös múltba illő baráti együttlét ez, az elérzékenyülés könnyeibe áztatva. Szív és elme egymásba forr, az élet jövőjébe küzdelme egyazon célra irányítva. A naiv öröm és férfias elhatározás komolysága érzelmes összeolvadásban. A makacs kurucz, akinek vastag fekete bajusza eltakarja száját, s üstökbe kötött haja borzasan áll, arannyal kihányt ruhán s nyuszos bársonysüvegen kívül semmi más öltözetet nem tart magához illőnek. Álmélkodva látja borotvált arcú barátját a művelt európai ember divatos viseletében s társadalmi formái között, amelyekről neki sejtelve is alig van. Pajkos kedve szóban és dalban nyilatkozik. Ha a társalgás egy-egy percre elhallgat, mindjárt dalra gyűjt, aztán meg pipára. De „a legkényesebb Párizsi Asszonyosság is elfelejti, hogy neki bajusz borítja-be száját, hogy hajai tornyokra nincsenek fűrtözve, hogy dohány parfümírozza ruháit ’s gyönyörködve mulat társaságában”. Vallási áhítata még megőrizte a debreceni főiskola orthodox szellemét, s nem igen tud osztozni barátja felvilágosodottságában. Költészete Gyöngyösy István nyomdokain indul, de itt az európai áramlatoktól már sem nem tud, sem nem akar különválni, noha távol van barátjának a németeket és franciákat utánozó ízlésétől.⁴³ Az érzelgősségen s némi klasszikus mázon kívül kevés hatással van rá a kor költészete, csak a népdalok zsongnak fülébe, amelyeket ő próbál először utánozni tárgyban, előadásban és ritmusban, jóllehet művészi szerkezetüket még kevésbé érti.

Őt is, mint a többi magyar író, nyelvünk szeretete s ennek alapján nemzetiségünk kifejtésének célja sarkallja valami képzelte irodalmi központ felé, amelynek már most is egyik mozgató lelke Kazinczy. Még mielőtt az írástudó magyar határozottan benne látja művelődésünk főképviselőjét, Kazinczy már személyes ismeretségével törekszik íróársai közt valami közvetítő szerepet vinni, összekapcsolva Bécsset Pesttel, Kassát Győrrel, Komárommal és Kolozsvárral, illetőleg Marosvásárhellyel, ahol művelődésünknek egy-egy bolygócsillaga, vagy legalább egy-egy lidércfénye világít ez években. Ezeket a ki-kilobbanó sugarakat iparkodik utazása alkalmával egy gyújtópontba összegyűjteni. Most is ez a cél viszi Győrbe, hogy Révai Miklóst és Rájnis Józsefet meglátogassa, s talán a megindítandó Orpheus szá-

⁴³ Kazinczy *utazásai*, *Orpheus*, I. köt. 174–183. 1. Kazinczy *F. Lev.* I. köt. 487–489., 518. 1.

mára megnyerje dolgozótársakul. Amazt már ismerte, emezt ekkor látta először. Sajátságos, hogy Révai Miklóst éppen azon oldaláról nem méltányolja eléggé, amelynek ő maga is annyit köszönhet a nemzeti lélek fölébresztésében; jellemének is csak árnyoldalait látja meg, s egyetlen szóval sem említi, mily lelkes apostola a nemzeti törekvéseknek. Később, már fogsága után, annál igazabban átérti egész életének vezérgondolatát. Ellenben Rájnisnak mind hazafiságát, mind egyéni jellemét nyilván túlbecsüli.⁴⁴ Aminek egyébiránt az is oka lehet, hogy Rájnis épp ekkor bonyolódik kemény vitába Batsányival, akivel Kazinczy barátsága már megszakadt.

Győrből a pozsonyi kispapok látogatására siet. Tudvalevő dolog, hogy midőn József császár az itt őrzött koronát Bécsbe viteti 1787-ben, a várbeli palotát papnevelő intézetté alakíttatja. Az ország különböző püspöki megyéiből idesereglett növendékpapok csakhamar egy kis irodalmi kört alapítanak, amelyben saját próbáikat, eredeti költeményeket, fordításokat s prózai dolgozatokat olvasgatnak, színielőadásokat rendeznek, s hévvel lelkesülnek a magyar nyelv műveléséért s nemzetiségünknek titkos, de mindinkább észrevehető erősödéséért. Láttuk, mily szép szerepet visznek a nemzeti felbuzdulás előkészítésében, s hányan kapnak hazafias tüzüktől szikrát a magyarság jövőjeért küzdeni. Kisfaludy Sándor is a kispapok közé látogat, ha Pozsonyban magyar szót akar hallani, és nemzetiségünkért hevülő ifjakkal akar találkozni. Természetesen eléggé ismerik a korukbeli irodalmat s annak fő képviselőit, kivált Kazinczyt. „Kimondhatatlan az az öröm – írja ez – a’ mellyel a’ derék ifjak látásomra ömlöttek. Körül valék fogva a’ fekete talarisba öltözött ifjaktól.” Legjobban szívéhez férközik Döme Károly (1768–1845), a későbbi pozsonyi kanonok, eredeti versíró és *Metastasio* fordítója; Fejér György (1766–1851), a későbbi egyetemi könyvtárigazgató s történetkutató, ki szintén versek írásával kezdi pályáját, de csakhamar Racine-ből s Tassóból fordít, s általán a színműirodalomnak szorgalmas művelője. Itt látja Kazinczy Csergics Simont, a későbbi felsőlendvai, majd tömördi plébánost, kinek néhány csinos versét a korabeli folyóiratok és zsebkönyvek közlik. Ezeket Kazinczy is bemutatja a Helikoni Virágokban. Csergics ekkor foglalkozik a Szigeti Veszedelem „megjobbításával”; kézirata máig is megvan az Árva vármegyei Csaplovics-könyvtárban.⁴⁵ Itt folytatja tanulmányait Horváth János (1769–1835) és Juranics László (1765–1850) is; amaz híres egyházi író, helytartó-tanácsos és székesfejérvári püspök; emez nagyprépost és apátkanonok. Amaz nevezetes munkásságot fejt ki az egyházi irodalom terén, derék folyóiratot szerkeszt, s abban kora legkiválóbb egyházi íróit egyesíti; emez keveset ír, mindössze csak egy beszéde jelenik meg nyomtatásban, de ezeket költ az írók segélyezésére s munkáik kiadására; Batsányival gyermekkora óta szoros barátságban él, és szintén tetemes segítséggel gyámolítja.

E kispapok sereglenek Kazinczy köré, s Döme Károly ki nem ereszti addig maguk közül, míg valamelyik versét el nem mondja. Kazinczy a csókok kedves énekesének, Janus Secundusnak egyik, általa fordított versét szavalja el. Legjobban is megnyeri barátságát Döme Károly. „Szeretetre méltó, derék és nagytehetségű ifjúnak” rajzolja őt Kazinczy, és levelezésbe bocsátkozik vele. És midőn a következő évben az irodalom eleven erejét a nemzet közéletében óhajtja működésbe hozni, az itten tapasztalt írói munkásságra is nagy

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Pályám Eml.* 281–282. 1. Rexa Rezső részletesen ismerteti Csergics Simon „megjobbítását” az *Irodalomtörténeti Közl.* 1912. évf. XXII. köt. 385–394. 1.

örömmel hivatkozik.⁴⁶ Amint Kazinczy búcsút vesz tőlük, Döme Károly a következő epigrammát küldi utána a vendégfogadóba:

Menj szaporán levelem, még itt fogod érni Kazinczyt,
Menj szaporán, ha lehet, kerekét rontsd össze, vagy olyan
Feretegéért könyörögj az Egeknek, hogy el ne mehessen.
Gyenge vagy! ah látom, kerekét nem ronthatod össze,
Vig az idő 's nyájas! nincs mód megtartani; mégyen!

Aztán prózában is kifejezte örömét, új barátját magasztalva. Kazinczy azzal fenyegeti tréfásan, hogy ha meg nem szűnik neki oly szép leveleket írni, úgy bosszulja meg magát, hogy közli az Orpheusban, mert – úgy mond – „én kerülöm ugyan az imádtatást, de azt, hogy Dömém engem forróan szeret 's becsül, igen örömet hallom”.⁴⁷

Kazinczy barátainak hozzá való ragaszkodását hasonló szeretettel viszonzozza. Horváth Ádám érzékeny levelei hasonló érzékenységet gerjesztenek benne, s „csaknem elolvasztják szívét”. Még mikor Aranka György meggondolatlanul csalással vádolja is, bár megütközik ez alaptalan vádon, esküszik mindenre, ami barátja előtt szent, hogy levele tőle el nem idegenítette s nem is fogja.⁴⁸ A nemes engesztelékenység velejár érzékenységgel, amely nemcsak mint költőt és fordítót jellemzi, hanem mint embert is. Az élet örömei és fájdalmai sokszor könnyet sajtolnak szeméből, néha akkor is, ha csak képzeletiek. Midőn Prónay László b.-hoz Horatiusnak O navis referent kezdetű ódája fordítását elküldi, sírva végzi levelét. Döme Károlynak Bossuet említett műve fordítását olvasva, csaknem sírva fakad, hogy barátja ilyenekre pazarolja jeles tehetségét. Ha szép levelet kap barátaitól, kivált, ha szép vers is van hozzá csatolva, örömkönnyeket hullat, s nem győzi baráti szeretetét erősíteni. Kis Jánosnak 1794. március 4-én írja: „Ó szeretlek, kedves Barát, és úgy szeretlek, hogy vesszek-el, ha valakit inkább szeretek! ha valaha valakit inkább szerettem! Ez az érzékeny szív és ez az isteni génusz! – ó Barátom, ki szerethet téged kevésbbé!” Midőn ugyanazon év tavaszán Dénes öccsénél Nagyváradon betegen fekszik, ez egy göttingai 1786-iki almanachot ad kezébe, mondván: „Nesze az orvosság!” Amint megpillantja a füzetben Bürger, Matthisson és Salis verseit, s olvassa ennek Tändeley című versét: „ragyogni kezd képe, mint a' Mózesé, mikor az Istennel való tanácskozás után leszállt a' hegyről”. Azon betegen mindjárt lefordítja magyarrá, s utána küldi bálba ment öccsének, aki „elragadtatva mutatja másoknak”, s általában Nagyváradon mindenki elérzékenyülve olvassa.⁴⁹

Ez az érzékenység, amely akárhányszor érzélgősséggé fajul, nemcsak mint a század betegsége nyilatkozik Kazinczyban; benne van – mint már érintettük – természetében, véralkatában. Az élet minden hullámzását gyorsan megérzi, minden benyomását elfogadja, s mindegyikre visszahat. Szíve éppen olyan fogékony, mint elméje. Éspedig minden iránt, ami akár mint embert, akár mint hazafit és írórt illeti. Mégis tán legfogékonyabb a hírnév, a dicsőség iránt. Sok éjjeli nyugalmát megzavarja a dicsvágy. Önérzete sohasem zsugorodik álszeméremmé. Korán fölbred benne, s működésével együtt folyvást erősödik. Első írói sikerei bizalmat öntenek belé tehetsége iránt, s innentől fogva semmi kitérés, semmi této-

⁴⁶ *Orpheus* I. köt. 85. 1.

⁴⁷ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 516., 518., 521. I. II. köt. 2. 1.

⁴⁸ Uo. II. köt. 360. 1.

⁴⁹ Uo. I. köt. 346., 436. II. köt. 340., 347., 349. 1.

vázás: egyenesen halad célja felé. Egyik barátjától nyert dicséretet éppen nem tartózkodik elmondani a másiknak, mert a dicséretnek és javallásnak minden szava újabb-újabb ösztönt ad lelkének. Gyönyörűség azt hallani, hogy tetszünk, mondja magyarul, s idézi számtalanszor görög nyelven. Amint a Gessner idilljeinek fordítása megjelenik, s mindenfelől magasztalással fogadják, ő már újabb átdolgozásáról gondolkodik, mert még messze a cél, amely után előre kell törnie. „A’ leg-munkásabb szorgalom” viszi előre és – úgy mond – „bíztat is a’ reménység, hogy valaha nevetem nem fogja szégyenleni a’ Haza.” Ezt és „lelkes nagy fiait” fogja majd később megénekelni, most még „csak gyenge szerelmeket”. Kéri Rádayt: segítse igyekezetében, mutassa ki hibáit, fogyatkozásait, és „neveljen benne egy kedves hazafit”. Ráday bizonyosan előbb száll sírba, mint ő, de „hágy maga után valakit, a’ ki kövére könnyekkel áztatott koszorúkat függessen”.⁵⁰

Gyakorta a képzelet világában feledvén magát, nem igen veheti fontolóra a való élet követelményeit, nem is fejlődhetik érzéke irántok. Csak azokat figyeli meg jobban, amelyek eszményi világával kapcsolatban vannak. P. o. a csendes falusi független életet, ahol háborítatlanul szóhesse terveit, s mindennap egy-egy lépést tehessen célja felé, senki sem óhajtja inkább, mint ő. Vagy amiben próbára kell tenni erejét, ügyességét, ott is helyén van. A magyar ember természetes és állandó vonzalmával szereti a büszke, tüzesvérű lovakat, amelyeknek idomítása, lovaglása nemcsak nagy ügyességet, hanem sokszor bátorságot, sőt merészséget is kíván. Egy háromesztendős csődörccsikót idomítva majd szerencsétlenül jár; úgy odavágja fejét a regmeci kőkerítés ajtajába, hogy lovásza nélkül nem tud fölkelni.⁵¹

Testalkata, arckifejezése bizonyos vegyületét mutatja a gyöngédségnek s fellobbanó lelkiertőnek, a szelíd álmodozásnak s makacs elhatározásnak, az érzékenységnek s férfias komolyságnak. Termete alacsony, de elég jól fejlett izmú. Magas és széles homlokát fölül és oldalt dús, barnás haj köríti, amelyet elválasztás nélkül egyenesen fölfelé fésülve hord. Nagy, élénk, szürke, kissé nyugtalan fényű szemei fölött vastag szemöldöke nem közönséges benyomást tesz a vele találkozóra. Arányos, elég húsos, kissé a szögletes felé hajló orra közép vastag ajka felett bátorságra látszik mutatni; barnás fehér arcszínén, amelyet beszéd közben gyakran elönt a pirosság, sok átvirrasztott éjszaka hatása sejtethető.⁵²

Egész magatartásában van bizonyos méltóság érzete, amely azonban nem nehézkes, inkább a mozgékonyaságra hajló. Öltözködése divatos. A nyolcvanas években sokszor egészen bécsi módon öltözködik frakkba, rövid nadrágba, harisnyába. Így jelenik meg egyszer Pászthory Sándor ebédjén is, de amint az ebédlőbe lép, úgy tetszik neki, mintha szemrehányólag tekintenének le rá a falról Széchényi Ferenc, Somssich Lázár s Draskovics János gr. arcképei; maga a házigazda is megütközik öltözetén, s „elámulva” fogadja, őt meg csaknem elnyeli a föld szégyenletében. Járt így máskor is, de ilyen magyar társaságban csak magyar ruhában jelent meg, ti. zöld vagy sötétkék mentében, sárgás vagy vörös nadrágban, fehér mellényben.⁵³ Választékos öltözködése még ekkor semmi gondot nem okoz. Bár az irodalomra anyagi erején felül költ, de más tekintetben pazarló szenvedélye nem levén, édesanyja nemigen tesz ellenvetést sem költséges öltözködése, sem néha rangján felüli élet-

⁵⁰ Uo. I. köt. 192. 1.

⁵¹ Uo. II. köt. 138. 1.

⁵² Uo. I. köt. 422. 1. Forrásul szolgált e korbeli legjobb arcképe, Stunder Jánosé s egyik élő unokája, Kazinczy Lajos, e sorok írójának személyes jó barátja, aki – mint a családi hagyomány őrzi – feltűnően hasonlít nagypapjához.

⁵³ *Pályám Eml.* 249, 299–300. 1.

módja, sem irodalmi kiadásai miatt. A fiát övező tekintély kiengeszteli, bárha nem minden van is kedvére, amit körüle lát.

III.

Kazinczynak 1794-ig írt verses művei. – Ifjúkori tanulmányai és kísérletei. – Klopstock hatása. – Kazinczy ódai fordításainak irodalomtörténeti értéke. – A magyar dal-költészet a régi irodalomban; a német költészet hatása Kazinczy dalaiban. – Anakreón német és magyar utáncói. – Kazinczy Anakreón-utánczó dalai; új nyomok a magyar költészetben. – A klasszikus óda első művelői; Kazinczy ez irányú próbái. – A régi magyar költészet utánczóihoz is közeledik. – Kazinczy episztolái. – Mély eszmei tartalomra törekszik; játsszi hangja. – Költészete általában a klasszikus és nyugat-európai költészet szoros hatását mutatja.

Kazinczy nemcsak mint izgató s a magyar műveltségnek egyik első képviselője emelkedik szokatlan tekintélyre, hanem mint költő és fordító is. Mint költő érdemén felül, de mint fordító annál méltóbban. Nem lehet célunk itt Kazinczy egész költészetét irodalomtörténeti fontossága szempontjából megítélni, annál kevésbé, mert legkülönb verses művei későbbi korából valók. Csupán azt a néhány dalát, verses fordítását s episztoláit tárgyaljuk, amelyek ekkoriban keletkeztek, s nem kerültek újabb átdolgozás alá. Valamint prózai fordításai közül is csak azokról szólnunk, amelyek végleges kiadásban jelentek meg 1794-ig.

Mióta Kazinczy tizenhat éves korában Kästner Caesar és Róma című epigrammáját lefordítja, a klasszikus latin s a korabeli divatos német költőket folyvást olvassa, tanulmányozza, sőt fordítgatja is. A fordítással való foglalkozása mintegy természetesen vezet aztán azon kísérleteire, amelyekben a saját érzéseinek és gondolatainak is hangot próbál adni azon költők utánzásával, akiknek életfelfogása az övével legjobban megegyez. Láttuk, hogy a latin idillek hangja s az érzelgős német költők iránya korán megkapja lelkét, és prózai fordításai is a század beteges áramlatának részben elsőrangú, részben selejtes termékei. Verses költészete fordításban és eredetiben szintén e nyomokon indul, de szélesebb kört ölel fel.

Az érzelgős irány, úgy szólván, mindjárt a magyar szellem megújíjódásával áttelepszik irodalmunkba a Göttinger Hainbund íróinak hatásaképp, s a franciások, maga Bessenyei György is, mihamar követőivé lesznek. Első legkiválóbb tanítványuk Ányos Pál, aki nemcsak hangulatot, hanem gondolatokat s kifejezésformákat is kölcsönöz tőlük.⁵⁴ Költészete tárgyaira, gondolatalkotó tényezőire, a természeti képek kiválasztására nézve szorosan hozzákapcsolódik ez irányhoz, amelynek egyébiránt majd minden magyar író érezteti többé-kevésbé hatását.

Kazinczy, éppúgy mint Ányos, a göttingai Musenalmanachokból s a Báróczy Marмонтel-fordításából ismeri meg legelőbb ez irányt s kiváló művelőit, s a Gessner idilljeiben és Miller Siegwartjában található rövid verseken próbálgatja szárnyait. Majd a legjelesebbeket olvassa, köztük Klopstockot, akinek költészete érzelmes és fenséges hangjával, eszményi tárgyaival s megújított művészi nyelvével igen mély hatással van reá. Mondhatni e hatás alól sohasem tud teljesen felszabadulni. Azonban Goethe, Lessing, Kleist, Bürger, Götz, Stolberg, Salis és Denis műveit is olvasgatja, bár Goethe kisebb költeményeit inkább csak

⁵⁴ Császár Elemér: *Ányos Pál*. Budapest, 1912. 153–154. 1. (*Magyar Tört. Életrajzok*, XXVIII. évf.).

fogságában teszi szorosabb tanulmányává. Klopstocknak nem a dalai, hanem ódái ragadják meg figyelmét, s ezek fordításában tesz próbákat már 1787-től fogva. Az Isten szemlélése, Az én hazám. Az ő halála, A koránti sírok az első magyar ódai fordítások közé tartoznak, s ebben van fontosságuk. Még a klasszikái ódát is csak csírájában találjuk Baróti Szabó és társai lantján, a nyugat-európaire pedig majd semmilyen példánk sincs. A franciások előadásmódja s elnyújtott versidomai nem is voltak alkalmasok erre. Csak Ányos Pál kivétel némileg, akinek Az isteni gondviselés, Eszterházy Pálnak, A régi magyar viseletről című műveiben erősebb lírai felindulás szól hozzánk, s némely részlete az ódai lendület felé tör, bár az igazi fenség hangját ő is csak elvétve találja el. Rajta kívül senki sincs, akit a nyugat-európai óda úttörő művelői közt Daykáig s Csokonaiig említhetnénk.

Kazinczy ódai fordításainak irodalomtörténeti becse éppen az, hogy példákat nyújt az ódai fenség hangjára. Fordításai messze maradnak az eredetitől erőre és tömörségre, de ahol a versidom korlátai engedik, mint az idézett ódákban, nem egy helyt szépen tolmácsolják az eredetinek művészi hangját s az érzés meghatottságát. A Horatius O navis referent kezdetű ódáját pedig a felindulás erejére s a kifejezések tömörségére nézve szerencsésebben fordítja Virág Benedeknél is.⁵⁵

Azonban általában sikerültebbek dalfordításai. Amott alig támaszkodhatott valami előzményre; itt elég gazdag példák voltak előtte; csak hogy ő bizonyára keveset ismert belőlük. A régi magyar dal főképviseleinek, Balassa Bálintnak és Amadé László bárónak legszébb műveit akkor még kevesen ismerhették. Gyöngyösy ugyan közkezen forgott, de ennek legszebb lírai versszakait alig vették észre az elbeszélés fogyatékosai miatt. Innen van, hogy amint a szellemi megújulás korában a dal költészetünkben megjelenik, részint a XVII. század lantos költőire emlékeztet, részint közvetlenül a német dal tolmácsolása, Csak Horváth Ádám dalai mutatnak még a XVII. század lantos költőin s Amadén kívül a magyar népdal forrására tárgyban, szerkezetben s ritmusban egyaránt. Vele körülbelül egy időben Verseghy Ferenc s Révai Miklós is írnak rímes magyar dalt, amelyekben az érzelm könnyedsége ugyan nem hiányzik, de csak Verseghy marad meg a dal aránylag rövid szerkezetében, Révai elnyújtja s néha az egyszerű daltárgyat klasszikus alakba öltözteti.

Kazinczy a Klopstock, Götz, Kleist, Salis és Stolberg dalai fordításában hűségre és dalamosságra törekszik; amaz könnyebb és majd mindég sikerül neki, emez inkább csak a Kleist, Götz és Goethe egy-egy dalának fordításában. Az érzelmes hang lágysága s a természeti képek kedves bája klasszikus tolmácsolóra talál benne, de a vers zengzetessége gyakran csorbát szenved. Sokáig küzd a forma nyűgeivel, s lehet mondani, hogy a nyugat-európai versidomokban sokáig nehezen mozog.⁵⁶

Eredeti dalaiban ugyanaz a hang, előadás és szerkezet, mint fordításaiban. Emellett a német Anakreón-utánzók, Gleim, Uz, Kleist szerelmi és bordalainak mesterkéltége is érezhető bennök. Akkoriban a németeknél s nálunk is nagyon divatosá válik Anakreón.

⁵⁵ A *Helikoni Virágok*ban egymással szembeállítva közli a két fordítást; 14–17. l.

⁵⁶ Panaszkodik is emiatt a *Pályám Emlékezetében* még az 1787-ben készült *Tavaszhoz* című verse jegyzetében is. „Nem értem – úgy mond – mi dolog, hogy midőn hexametereket adhatunk ’s jobban, mint a’ Németek, scandált rimes sorokban nem adhatunk dalokat; és hogy én, ki Németben nem tévesztém-el a’ schémát, magyarban eltévesztém, ’s fülem érzi, hogy a’ sor hibás, de megigazítani nem tudom.” A jambusi és trocheusi sorokat összetéveszti, rossz és rüt formájú szókat használ stb. Id. mű 251. l. Mire Toldy F. örömmel jegyzi meg: „Íme maga nem vevé észre, mint vezérlé őt egy titkos ösztön a magyar fülnek kedves choriambus-lebegésre.” Abafi L. kiadása, I. köt. 179–180. l. (Nemzeti Könyvtár I. köt. Budapest, 1879.)

Fordítják és utánozzák. Még az öreg Ráday Gedeon is megpróbálkozik egy pár versével, természetesen aggodalmasan vigyázva, hogy ne a saját neve alatt lásson napvilágot. Földi és Kazinczy egy időben fordítják. Amaz nehézkes hűségével is messze marad az eredetinek könnyed szeszélyétől; ezt Kazinczy sokkal inkább megközelíti, csakhogy ő meg kevésbé hű. Két XVI. századbéli humanista szerelmi költő, Janus Secundus Hagiensis és Muretus verseinek fordításával is mintegy az Anakreón-utánczók irányának hódol, s kivált amannak a Közös lélek és Lolym szája műveiben lobogó tűzét a disztichon soraiban is szerencsésen utánozza. Az érzéki szerelem veszt ugyan nála hevőbből, de a költői képek az eredetinek elevenességével nyilatkoznak.

Ez érzelmes, Anakreón-utánczó és humanista költők dalainak tárgya és hangja irányozza Kazinczyt saját érzéseinek költői kifejezésében is, sokkal inkább, mint magyar előzői. S bár nem tagadható, hogy eredeti dalait részben igaz érzései sugallják, a költő egyénisége csak nagyon leplezetten nyilvánul, s mondhatni az idegen költészet fátyolán át.⁵⁷ Nem épp a magyar lélek kifejezésformáit keressük, csak az ifjú Kazinczy szívének heves lüktetéseit, töprengő sóvárgását s fel-felzokogó bánatát szeretnők olvasni e dalokban, mindebből azonban majd semmi sincs, csupán a lány érzékenykedés, néhol a természeti képek elnyújtása és a hang erőtlensége, mint A tavaszhoz és Az esthajnalhoz címűekben, mely utóbbi majdnem fordítása Stolberg An den Abendstern című ódájának.⁵⁸ Valamivel több erő van a Minnyihez és a Zellihez szóló dalaiban, s a ritmus is tisztább zengzetű; amabban az eszményileg szétfolyó színek alól is kitetszik a meghatottság s a fájdalom büszkesége, midőn így szól a költő:

Elenyésztek életemnek
Tündér isten álmai!
De ne rettegj, mély sebemnek
Nem terhelnek vádjai.
Légy te boldog; könnyebbedve
Tűröm én majd estemet,
'S ezt sóhajtom kevélykedve:
Eggykor Minnyi szeretett!

Már akkor arra törekszik Kazinczy, hogy a jelesebb német költők művészetének bárha csak egy-egy vonását is ellessesse, és a mi költészetünkbe oltsa, A Hervadó leány című töredékére nem ok nélkül jegyzi meg, hogy „klopstocki vonások” vehetők rajta észre. A holdhoz című pedig a német hasonló tárgyú költeményeknek hűséges másolata, de így is a sikerültebbek közé tartoznának, ha elkészült volna. Maga mondja, hogy semmit sem óhajt inkább, mint hogy lírai darabokat kapjunk s a nyugat ízlésében.⁵⁹ Bele is éli magát egészen abba a gondolatba, hogy a lány érzelmesség hangját kell zöngenie, mint Horváth Ádámhoz írja:

⁵⁷ Nyilván ez a körülmény ad okot némely elhamarkodott véleményre, hogy e korban Ányos és Dayka az egyetlenek [!], akik költői érzést szólatatnak meg, akik az igazságot és költőiséget egyesíteni tudják. Császár E. id. m. 159. 1.

⁵⁸ Abafi L. kiadása 13., 181. 1.

⁵⁹ *Pályám Eml.* 251. 1.

Engemet hív Eratóm' kivirított erdeje' békés
Árnyékába vezet, 's ottan a' holdnak ezüstszín
Fényénél olly búslakodó hangokra tanítgat,
Mint a' *nyúgoti szél' lágy nyögdelése*, midőn az
Illatozó rózsák közt Czenczimet alva találja.

Hiába tiltakozik tehát később ellene, hogy e hang sohasem volt az övé. Említett dalai s a most idézett sorok könnyen megcáfolják. S e korbeli egész irodalmi működése is ellene szól. Sőt alig van valaki a magyar írók közt, aki ekkor az uralkodó áramlatnak jobban hatása alatt állana, mint ő.⁶⁰ Ez az áramlat alig talált egyetlen műfajban is oly gazdag kifejezést, mint a dalban. S Kazinczy is ott érzi legjobban költészetünk elmaradottságát. És noha ő maga azt állítja, hogy a Szigeti Veszedelem török énekese, aki az elbizakodott szerencsefit, Mehemetet zengi, sugallja neki az 1788-ban írt Boldog bolondoskodást: semmi kétség, hogy e dal a német Anakreón-utánzók nélkül meg nem született volna. Rajta van azoknak hideg fessessége s a bor affektált mámorja; jóllehet Kazinczy aligha vallhatta volna a német Anakreón-utánzókkal, hogy leányt soha nem csókolt, s bort soha nem ivott. Mindemellett kivált első versszak tartalmissal és alakilag csakugyan szerencsés kezdetét jelöli a német dal hatásának költészetünkben:

Fogy az élet, 's nem sokára
Szép korom majd el-repül;
Érzem, messze nincs határa,
'S majd komor telére dül.
De borral sebes szárnyának
Lépvesszőket hányhatok,
Bort, hamar, bort! Múlásának,
Ha iszom, kaczaghatok.

Ez a pár dal új nyomokat mutat, s új forrást nyit költészetünkben. Az elégiái panasz, a fájdalmas lemondás a franciásoknál, legkivált Ányosnál már a német érzelmes líra indítékait szólaltatja meg; de a dalban Kazinczy próbálja először a németeket utánozni s a bortól és szerelemtől mámoros kedv derült, vidor hangját dalba önteni. Mértékes rímes sorai, szövevényesebb versszakaszai Ráday után szintén első kísérletek.

Másfelől pedig a klasszikus óda hangját is megszólaltatja Az áldozó, A tanítvány s leginkább az Apollonhoz című műveiben, Horatiust választván példányul, akit nemcsak tárgyban s kidolgozásban igyekezik követni, hanem gondolataiban is, úgy hogy az Apollonhoz című ódája Horatius *Quid dedicatum poscit Apollinem* kezdetű művének voltaképp szabad fordítása, mint Virág Benedeknek is akárhány verse. Nem túlozunk, ha állítjuk, hogy e műveiben az emelkedett hang ihletettségét s a kifejezés tömörségét jobban eltalálja, mint a klasszikus iskola triászja, és Virág Benedek sikerültebb ódáival is versenyez. Például az utolsó versszakban:

⁶⁰ Toldy F. Kazinczynak későbbi, már fogsága utáni nyilatkozatából bizonyítja, hogy „az érzelmesre ő sem teremtve nem volt, sem abban nem gyönyörködött”; holott nemcsak e korbeli költésze, hanem prózai fordításai is mind ez áramlat termékei. Id. m. XVII. 1.

Csak lantom ihlesd! Csak nyilat adj nekem
A' szent tegezből, szörnyek' ölöje, te!
Szorítsa örülve jobbom' híved:
Fussa komoly szemem' a' kaján had!

Horváth Ádám költészete oly kísérletre is vonzza, amely egész irányától legtávolabbra esik, s amellyel a régi magyar költészet folytatóihoz közeledik. Keresztes Bálint című románca népies és egyszersmind régies hangjával s tárgyával, jóllehet előadásában kevés természetes naivság van, sokat ígérő kísérletnek mondható, ha nem is szabad Toldyval „költészetünk örök díszének” tartanunk.⁶¹ Kevésbé szerencsés próbája a Kazinczy András című töredéke, amelyben szépapjának kedveséért való töprengését s kezéért való küzdelmét beszéli el „Stolberg hasonlatosságára”. „Melly bő beszéd, minden ék nélkül!” jegyzi meg önmaga is a hozzá írt jegyzetben. Azonban pirulni nem lett volna oka miatta, ha kiadja is.⁶² Az elbeszélés lassú folyama mellett a hős alakjának rajzában van egy pár vonás, amely Kazinczy jellemfestő tehetségének bizonyítéka: a büszke magyarság és elszántság. Még a következő század harmincas éveiben is írtak ehhez hasonló költői elbeszélést. Kisfaludy Sándor regéi még bőbeszédűbbek.

Ezeket kívül próbákat tesz abban a műfajban is, amelyet annyira kedvelt haláláig, s amelyhez legtöbb tehetsége volt, az episztolában. Baróti Szabóhoz még 1786-ban ír egy szitkozódó episztolát azért, mivel öreg barátja Szanyi Nagy Jánosnak az akkor Győrött megjelent Méhi Gazdaság („a' mellyet Ovidius' rendeihez alkalmaztatott Magyar Versekben”) című könyvét küldte el hozzá olvasásra. A leplezetlen haragos felindulásnak lapos prózába öntése nem igen érdemli meg az episztola nevet. Sokkal sikerültebb a Horváth Ádámhoz s még inkább a Döme Károlyhoz írott. Amabba említett népies románcát is belefoglalva ajánlja barátjának, szembeállítván magát, mint a szerelem lantosát, Horváthtal, a csatazaj éneklőjével:

. . . . Tégedet ádáz
Bellónad hadi kürtre kiált, 's már szárnyra repített,
Hangjaid a' ki-derültt egeken úgy dörgenek, a' mint
A' dagadó Balaton 's Hunyadidnak mennyköve dörgött:
Engemet hív Eratóm...

Alig túloz valamit Toldy, midőn azt írja, hogy „nem zengett eladdig s nem azóta Vörösmartyig a hexameter festőibben s több édességgel s több gördülettel!” A triász tagjai közül egyik sem, sőt még Virág Benedek sem múlja fölül.

A Döme Károlyhoz intézett költői levele már későbbi episztoláinak hangját s versidomát mutatja. Játszi kedv felolvadt fájdalommal vegyülve, zokogó panasz vidor előadásban. Ez episztolát a Bácsmezei mellett küldi barátjának, intve, hogy e könyvet tegye félre, ha nyugalmat óhajt, különben Amor bosszút áll rajta; hogy – pappá levén – megszökött előle. Lám, ő nem került rabláncait, s mégis szenved mindazt, amit Bácsmezei szenvedett. A könnyed hang és választékos nyelv már a tisztultabb ízlésű íróra vall.

⁶¹ Id. m. 99. 1.

⁶² Abafi L. kiadása, I. köt. 153., 187. 1.

Töredék episztolái majd mind a felvilágosodást és a „vak hit békóiban” kínlódók tévelygéseit állítják szembe egymással. A Vallástalan, Daimónia, Örök faj és P. Szeitz Leó Máriához címűekben mind ez ellentéteken hánykódik elméje. Tanítani szeretné nemzetét, de csak magának kénytelen írni. Legalább a babonától elvakított nép félelmének oktalanságát meg nem róhatja nyilvánosan, valamint a papi uralmat sem ítélheti el oly keményen, mint óhajtaná; tegyük hozzá: nem igazságosan, mint e sorokban:

Nevetjük a' csábulást, mellyel a' ravasz
Papok sötétebb századinkban orrukon
Hurczolták a' vak népet, mellyel ők
Világosbb századinkban kincset gyűjtének.

E töredékek már fényes bizonyságok, mely mély eszmei tartalomra igyekszik Kazinczy az episztolában. Nem úgy, mint a jó Baróti Szabó s néha még Virág Benedek is, akik akárhányszor holmi útszéli kérdezősködést vagy üzenetet foglaltak verssorokba.

Egész ekkori költészete – ismételjük – tárgyaira, nyelvére s versidomaira nézve a klasszikus és nyugat-európai költészet szoros hatásának bélyegét viseli magán. Erre pedig fejlődő irodalmunknak nem csekély szüksége volt. A különféle költői irányok összeegyeztetését s egymásba való kapcsolatát Ráday Gedeon után legelőbb hirdeti, illetőleg mutatja be példákban. Sajnos, hogy ez öntudatosná nem erősödhetett iránytól később annyira eltér. Azonban fogsága előtti költői kísérleteinek irodalomtörténeti fontosságát mégis e kapcsolatban s azon törekvésben kereshetjük, hogy a német költészet hatásának utat nyisson a magyar költészetben. Nem ő az egyetlen, aki ez ösvényen halad. Ányos Pál jóval megelőzi, de hatása mégis később feltűnő. Verseghy és Batsányi körülbelül egy időben fordul a német költészet felé; de az öntudatos utánzás, az idegen szellemnek a magyarba ültetése, mint a nemzeti lélek tartalmának gazdagítása, mégis elsősorban Kazinczy kísérleteiben mutatkozik.

Kortársai közül kivált az öregebbek olvassák nagy gyönyörűséggel verseit. Molnár János szerint egy pár klasszikus alakú verse olyan, hogy „Két Gyöngyösinek és Baróti Dávidnak eszével, nyelvével és tollával bírjon, a' ki azokat, a' mik ottan szépek, felségesek, dicsérettel felérje”. Ráday is nagyra becsüli válogatott szavait s verseinek „fúlbe tűnő kedves és könnyen folyó hangját”. Horváth Ádám Az esthajnalhoz címűt nem győzi magasztalni, s minden este eldalolgatja.⁶³ Dayka Gábor, Kis János és Virág Benedek versekben dicsőítik mint költőt, azonban működésének inkább általános hatását, semmint pusztán költészetét véve alapul.

⁶³ *Kazinczy F. Lev.* I. köt. 150–151., 350. l.

IV.

Kazinczy prózai fordításai. – A magyar drámai fordítás 1770-től kezdve. – Péczeli francia drámai fordításai. – Az általános haladás, nyelvünk iránti fogékonyság vezérli fordítóinkat. – Kazinczy drámai fordításai időrendben. – A Hamlet-fordítás előzményei. – Mily elvet vall Kazinczy ekkor a fordításban? Az idegen szólások átültetése. – A Hamlet-fordítás nyelve; példák; nehezégek. – A fordítás irodalomtörténeti becse. – Goethe Stellája. – Ennek fordításában Kazinczy nagy haladást mutat. – Milyen stilbeli célt akar vele elérni? – Újszerű szólásai. – Herder paramythionai. – Wieland Diogenese; Kazinczyt ennek tárgya, politikai háttere, előadása egyaránt érdekli. – Hasonlóság Kazinczy és Wieland pályája között. – Mily helyet foglal el a Diogenes Wieland művei között? Wieland magyar fordítói Kazinczy előtt. – Kazinczy fordításának hűsége. – Újításai; hibás kifejezések.

Kazinczy verses próbáinál sokkal fontosabbak prózai fordításai, a magyar irodalmi nyelv fejlődésének s művelésének e mérföldmutatói.

Már fogsága előtt majd mindazon műveket fordítja, amelyeket később összegyűjtve bocsát napvilágra, csakhogy a legtöbbet úgy átdolgozza, hogy alig lehet az első kiadásra ráismerni. Csupán Wieland Diogenese az, amely a fogsága utáni kiadásában vagy ennek tervezetében nem szerepel többé, kétségkívül azért nem, mivel ezt a Helytartó Tanács elkoboztatta. De többi prózai fordítását, a színműveket (Hamlet, Lanassza, Stella), a paramythionokét, mesékét s egy regéjét, A vak lantost mind újradolgozza.⁶⁴ Mivel azonban ezek pályája első felében már a közönség kezén forognak, megjelölhetjük röviden: milyen helyet foglalnak el irodalmunk, illetőleg nyelvünk történetében.

A magyar drámai fordítás szoros értelemben Teleki Ádám gr. *Cidjével* kezdődik (1770), amelyet a nyolcvanas években széleskörű hasonló munkásság követ. A francia és német színművek egész nagy csoportja fordítóra talál a pezsdülő szellemi élet törekvő munkásaiban, akik tisztán irodalmi szempontból, a magyar nyelv kiművelése szempontjából sürgölődnek a drámai fordítás terén. Az elsők egyike Péczeli József, aki Voltaire Zayrját 1784-ben adja ki magyar fordításban. Ezt aztán még Voltaire három más darabjának fordítása követi, de amannak irodalmi értékét egyik sem éri utol. Nem hiába mondja Toldy a kor legsikerültebb drámai fordításának. Költői lélekkel, könnyen folyó versekben tolmácsolja az eredetit, s ha színi előadásra nem számíthat is a dolog természete szerint, mint kellemes olvasmány a József császár alatt elfojtott nemzeti érzésnek egyik hatásos élesztője. Kazinczy mázolásnak nevezi Péczeli fordításait, de hozzáteszi, hogy „még akkor a mázolást nem nézték mázolásnak”, s megvult az a nagy érdeme, hogy „olvasásra csalogatá az olly olvasókat, a’ kinkél a’ jó dolgozás volt volna mázolás”. Hogy sietős munkával dolgozott, s „neki lefordítani valamit annyiba kerüle, mint másnak papirosról papirosra leírni”, alig tagadható; de egyszerűsége szinte páratlan, lelkes hazafisága, erős nemzeti érzése és józan felvilágosodása példaszzerű volt. „Nem a’ legszebb, de a’ legnagyobb fényben ragyoga.” Egyetlen becsvágya, hogy hasznára lehessen hazájának, amint végsőhajtása is ez vala:

⁶⁴ Még két elveszett drámai fordításáról van adatunk: Kotzebue *Erast* és Albrecht *A vétkesek* c. 3 felv. vígjátékáról. Bayer J. szerint mind a két fordítás csak kéziratban volt meg. Különös, hogy Kazinczy egyiket sem említi, ami gyanút kelt az adat hitelessége iránt; Toldy F. sem tud róluk semmit. S bár e művek előadása is bizonyos, Kazinczy szerzősége nagyon is kétséges. Bayer J. *A magyar drámai irodalom története*, II. köt. 413. 1.

„véglehellésem is Hazámnak szolgáljon”. A róla írt epigrammában is elismeri Kazinczy, hogy sok hasznot tett a hazának.⁶⁵

Rajta kívül egész sereg drámai fordító lát munkához még a nyolcvanas évek végén, s a legnagyobb francia költők művei mellett Lessing és Schiller drámáit s a selejtes német színpadi termékeket egyaránt fordítani kezdik. Ezekre támaszkodik Kazinczy, midőn a magyar játékszín megalapítását sürgeti. Ő maga jár legelől, s bár tagadhatatlanul első sorban őt is irodalmi szempont vezérli a nemzeti érzés fellángolásának napjaiban, midőn a játékszín megalapítása is lehetségesnek tetszik előtte, a műsor összeállítása sem kerüli el figyelmét. A gyors és lázas munka, mely elfogja íróinkat, a drámai fordítások terén nem adhat maradandó értékűt. Mert az a remény, hogy a magyar játékszínnek sikerül szilárd alapra helyezkednie 1790 őszén, a könyvdrámáról a színpad felé tereli figyelmüket. Másfelől pedig klasszikus becsű drámát nem is igen választhattak fordításra, mert a kellő műgondot nem adhatták meg munkájuknak.

De ha csak az Endrődy-féle többször idézett gyűjteményt s az Erdélyi Játékos Gyűjteményt tekintjük is, könnyen meggyőződhetünk, hogy drámai fordítóink voltaképp csak a közművelődés, a magyar nyelv iránti fogékonyság fölébresztését tartják szem előtt, mint a szellemi életnek akkor minden munkása. Nekik is érzéket kell előbb nevelniök a nemzetben, hogy a művelődésnek ez annyira fontos ágát ne hideg közönnyel tekintse, hanem hozzá méltó lelkesedéssel. E többnyire gyöngye fordítások irodalmi színvonala bizony meglehetősen alacsony; de jól mondja Bayer József, hogy e színvonal nem az íróké, hanem a koré; az íróknak le kell szállniök, hogy „közrehatásuk lehetőségessé váljék”.⁶⁶

Kazinczy mind műízlésével, mind fordítása becsével kiválik kortársai közül. A legnagyobb drámai költő egyik első remeke az ő fordításában jut először a magyar nemzet kezébe (ámbar a fordításban időre nézve megelőzi Aranka György a II. Richárd király kísérletével, mint Ferenczi Zoltán kimutatja⁶⁷), s ezzel együtt a legnagyobb német költő 2-3 drámája szintén a fordításra választottak közt van. Ő mer először fogni Goethe drámáihoz, valamint Lessingéit sem emlegetik ő előtte. S akik a kilencvenes években drámát fordítanak, már az ő példája nyomán olyanokhoz is hozzányúlnak, amelyeknek költői értékük van, vagy éppen klasszikus becsük. A Le Mierre Lanasszája, fordításának – mint érintettük – azt az okát adja előszavában, hogy a színészek régóta vártak tőle oly drámát, amelyet könnyűszerrel elő is adhasanak, s ne ütközzenek oly nehézségekbe, mint a Hamlet, Goethe vagy Lessing drámái előadásában. Tehát e selejtesebb mű fordítását szükségesnek látja igazolni, érezvén, hogy a meginduló Külföldi Játékos-Szín első kötetének címlapján a Hamlet mellé ígért Stella és Miss Sara Sampson közé az ifjú indiai özvegy érzékeny története kevésbé illik. S a színészekre való hivatkozáson kívül magának a darabnak a bölcséleti alapját is azért emeli ki, hogy választását érthetővé tegye, célzván a természet mindenható szavára, mely az áltanítás, a conventio tanácsát megdönti s a józan értelemével fog össze.

E színműveket Kazinczy aránylag gyorsan fordítja. A Hamletról először 1787. november 12-én Orczy Lőrinchez írt levelében szól, jelezve szándékát, hogy kiadja.⁶⁸ Aztán 1789. december 23-án a Péczelinek írt levelében tesz róla említést, hogy „majd kiadja”, de – úgy

⁶⁵ *Pályám Eml.* 259–260. 1. *Kazinczy F. Lev.* VIII. köt. 221. 1. Bayer J. id. m. I. köt. 108–111. 1.

⁶⁶ Id. m. 112. 1.

⁶⁷ *A kolozsvári színészet és színház története.* Kolozsvár, 1897. 280. 1. *Magyar Shakespeare-tár* V. köt. 268–281. 1.

⁶⁸ Kardos Samu: *Régi Okiratok és Levelek Tára* 1906. II. évf. 4. f. 95. 1.

mond – „nem Sékspir után, hanem úgy, a' mint az a' Bécsi Theatrumon játszattatik”. A következő év március 8-án már arról tudósítja a Hadi és Más Nevezetes Történeteket, hogy „a' jövő héten sajtó alatt lesz”.⁶⁹ Valószínű ugyan, hogy midőn Péczelit először tudósítja, már akkor nagyjából kész a fordítás, jóllehet még így is nála szokatlan gyorsasággal történik a kiadás, amit csak a kilobbant nemzeti tűz magyarázhat meg. A Stellát a Hamlet címlapján említi először, tehát 1790 közepén, de már a következő év tavaszán késznek mondja. Mivel pedig csak 1794 tavaszán jelenik meg nyomtatásban,⁷⁰ bizonyos, hogy ez idő alatt sokat javít az első dolgozón, aminek a nyoma a fordítás minden lapján kitűnik. Közben még nemcsak átvizsgálja öccsének, Miklósnak, az Ozmondok fordítását, hanem sok helyét kétségtelenül oly alaposan megjavítja, hogy részben ez is az ő munkájának mondható. Emellett a Lanasszát „minden fáradság nélkül” fordítja 1792-ben, s a kész műre „mindig gyönyörködve néz”. Hogy a nemzetnek is annál jobban tessenek, Spissich János, a híres Zala vármegyei alispán és országgyűlési követ által „nyújtja bé a' hazának”.⁷¹ Míg azonban többi fordítását részben már fogsága alatt, részben pedig azután újra dolgozza, s kiadásukról gondoskodik, a Lanasszát meghagyja első kidolgozásában, amint Plümicke Károly Márton német fordítása után irodalmunkba ülteti, s csak akkor említi átdolgozását s újabb kiadását, mikor azt reméli, hogy minden szépirodalmi fordítását kiadhatja húsz kötetben. E szándékáról azonban hamarosan lemond.

A *Hamlet*-fordítást fogsága után egészen elrontottnak mondja.⁷² Nem azért, mivel nem az eredetiből, hanem Schröder német átdolgozásából ültette irodalmunkba; nem is azért, mivel prózába öltöztette: hanem mivel a fordításnak később vallott elveit még nem igen érvényesítette benne. Fogsága előtt még nem hirdeti, hogy „A' fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni”, s ezt másképp el nem érhetni, hanem csak úgy, hogy a fordító sok helyt új szóval él.⁷³ Tudja már, hogy a tartalmi hűség egymagában nem elég; a fordítónak arra is törekednie kell, hogy az eredetinek stílbéli szépségeit, amennyire nyelvünk törvényei engedik, utánozza, s hogy kivált a magyar stíl feszességét hajlékonyá gyalulja. Fejlődni kezdő irodalomban ez a munka vezethet célhoz. A fordítás tehát kétféle hasznot hajt: tartalmával és előadásával. Már most sem tartózkodik az idegen szólásmódokat eredeti alakjukban átültetni, mert csak így tudja az eredeti mű hatását a mi nyelvünkben is éreztetni. Ezt ugyan nem mondja ily világosan, de Hamletjének és Stellájának minden lapjáról leolvasható. Szemere Pál 1815-ben már észreveszi, hogy Kazinczy a Hamletben ad először feltűnő példát „az idegen szóllás által hozására”, sőt a tájszók irodalmi használatára is.⁷⁴

Igaz, hogy még csak elvétve él e móddal Kazinczy, s nyelvének idegenszerűségein aligha ütköztek meg az akkori olvasók. De bizonyos, hogy a későbbi tudatos nyelvújító, vagy inkább a magyar stíl reformátora a Hamlet, Stella és Herder görög példázatai fordításában használja határozott céllal az idegen stíl szépségeinek oly eszközeit, amelyekre Báróczy fordításaiban látott először példákat. A Hamlet magyar nyelve közepén van az akkori megszokott és az új felé törekvő kissé már szokatlan nyelv közt, mind mondatfűzéseire, mind szólasaira és szavaira nézve. Még abban a régít látszik követni, hogy a beleszótt színjátékot

⁶⁹ Kazinczy *F. Lev.* I. köt. 523. 1. Uo. II. köt. 45. és 53. 1.

⁷⁰ Uo. 185., 361. 1.

⁷¹ A fordítás előszava.

⁷² Kazinczy *F. Lev.* II. köt. 514. 1.

⁷³ Uo. III. köt. 304. 1.

⁷⁴ Uo. XV. köt. 180. 1.

magyar Sándor-versben fordítja, Ophelia énekeit szintén magyaros rímes sorokban. A sírásók beszédében egyszerű népies magyarság tükröződik vissza, amelyben az értelem lényege megfelelő szabatos kifejezést nyer, s csak elvétve akadunk ily elmosódott értelmű kifejezésre, mint midőn az egyik sírásó azt kérdi: „Mellyik épület tart leg-tovább a’ világon?” s a másik így felel: „Az akasztó-fa! – mert az ezer lakónál is tovább áll-fen”, ami érthetetlen. Nem tartózkodik a vaskosabb közmondásoktól sem; Oldenholm így biztatja a királyt: „Szólljon oda neki, Felséged... mossa-meg derekason”; máshol meg: „a’ ki rühes, vakarózon”.⁷⁵

Az idegen szólások szépen elvegyülnek a szokott kifejezések közt, de természetesen gyakorlott szem könnyen észreveszi az ilyeneket: Ez alatt valami fekszik; – nyújs mindennek fület; – fecsegéseinek kész füleket adott; – csoport ütötte-elő magát stb. Szerencsésebb a következőkben: Laertes szökevény gerjedelemnek mondja Hamlet szerelmét; ez pedig így szól: Az én képzelődésem az ördög ülő-vasán koholódott; máshol meg így: Életében a’ leg-szélesebb lotts-fetts volt; ismét máshol: A’ hegyes szó tompa a’ bolondok’ fülében. Vagy: Képzelődésünk nem nyomozhatja é a’ Sándor tisztelt hamvait, míg valamely kementze tapasztékon meg-kapjuk stb. Néhol csak a törekvést látjuk, de a siker cserbenhagyja a próbálkozót. Például Oldenholm így szól a királynak: „a leg-áhitatosabb ábrázat, a’ leg-kegyesebb tekintet mellett az ördögöt magát szopjuk”, ami több, mint amennyit mondani akar. Vagy midőn Hamlet így szól: „A’ virtus sohasem oltódhatik-bé olyan erősen régi törzskünkbe, hogy annak fojtósságából bennünk valami meg-ne maradjon”, homályos kifejezés; Arany Jánosnál mily egészen másképp: „Hiába oltja be az erény e mi vén törzsünket, meg-érzik rajtunk a vad íz.” Hamlet híres magánbeszédében is küzd az értelem mélységével: „El-alunni? – talán álmodni is! – Ez ám a’ göts! ... ki állaná-ki külömben az ujjabb ujjabb ostoroztatást, az üldözők’ fenességét ... a’ negédségeket a’ Nagyoknak ... szenvedjünk kínokat, mellyek már rajtunk fekszenek, mint sem ujjaknak siessünk elikbe ... így oszlik széllyel az eltökélt végzés eleven színe az elmélkedés halavány fényje előtt.”

Két mondatot szó szerint fordít, a magyarban érthetetlenül: „Magas időd van”, mondja Oldenholm a fiának, s erre Kazinczy szükségesnek találja megjegyezni, hogy: „Anglus szóllás, azt akarja mondani, hogy indulása nagyon el-késert”. A másikban Hamlet kérdi: „Hány a’ harang?” – amire Kazinczy a következő jegyzetet írja: „Ismét Anglus szóllás. Azt tudakozza, hányat ütött az óra a’ toronyban.” Nemcsak ekkor, később sem akarja észrevenni Kazinczy, hogy e mondatok közül az első a magyarban semmit sem jelent; emennek pedig egészen más az értelme, mint az eredetiben. Ezeknek a helyességét a nyelvújító harc hevében számtalanszor vitatja, azt hozva fel magyarázatul, hogy ezeket dán ember mondja, nem magyar. Felesleges érvelése alaptalanságát cáfolni, első pillanatra szembetűnő. De az akkori olvasók még nem botránkoznak meg e két mondat érthetlenségén, mivel a jegyzetbeli felvilágosítás pótolni látszik a hibát. Különben pedig a fordítás nagyon megnyeri a közönség tetszését. Nemcsak azért, mivel Shakespeare-nek első magyarul megjelent műve, amelyről a Hadi és Más Nevezetes Történetek azt írja, hogy „igen nevezetes Szomorú játéka ama halhatatlan Shakespeare-nek, az Ánglus nép bálványjának, kinek születése’ napját úgy üli a’ Nemzet, mint Innepet”;⁷⁶ hanem azért is, mivel Kazinczy ezzel mintegy példát mutat íróársainak fordítandó színművekre. Ily értelemben fogadhatjuk el Bayer József véleményét, amely szerint e fordítást „az egykorúak, a dolog természetéből folyólag teljes jog-

⁷⁵ Ezt Arany János így fordítja: Kinek nem inge, ne vegye magára.

⁷⁶ 1790. évf. 11. sz. 120. l.

gal irodalmi olvasmánynak tekintették”.⁷⁷ Hihető, hogy az idézett lap sokak véleményét fejezi ki, de közülök csak a Dessewffy József grófé ismeretes, az is sokkal későbbi időből. 1814. június 1-jén írja Kazinczynak: „A’ Hamleted Prósája olyan szép, hogy el felejteti az emberrel a’ Görögök és a’ Frantziák Reguláját.”⁷⁸ Bizonyos azonban, hogy, mint Bayer József is megjegyzi, részben a jó barát elfogultságának rovására kell írni a különben szigorú kritikus elismerő nyilatkozatát.⁷⁹ Kazinczy későbbi verses fordítása Schlegel „igen hív német fordítása” után messze fölülmúlja ez első prózai átültetését, de ez általános műveltség- s irodalomtörténeti szempontból mégis sokkalta értékesebb. Pedig, ami Kazinczynak minden valamirevaló munkáját elsősorban jellemzi, a műgond sokkal kevésbé látszik meg rajta, mint már a Stella fordításán.

Voltaképp ezt lehet a magyar drámai fordítások első sikerült kísérletének mondani. Nem hagyható ugyan figyelmen kívül, hogy Kazinczy feladata itt határozottan könnyebb volt, mint a Hamlet fordításában. De aligha a két mű tárgya és előadása közti óriási különbség az oka a két fordítás különböző becsének, inkább az elmélyedő, az aggodalomig gondos munka, mely minden részletet huzamos mérlegeléssel és egyaránt eleven stílérzékkel vesz fontolóra. Az érzelmes hang, mely az egészen uralkodik, Kazinczy nyelvkincsében könnyen és gazdagon szedi össze a jellemző kifejezéseket. A színek különféle üdesége kézen várja ecsetjét, amely pályája első felében nemigen fog művésziebben seholy, mint e fordításban. A párbeszédék ellentétei és fordulatai az indulatok erősödő hangjában, majd a két szerelmes nő összebékülésének lemondó olvadozásában olyan választékos magyarsággal szólalnak meg, amelyhez fogható nem igen van akkori irodalmunkban. A tudatos nyelvreformátor a stílnak eddigi műveiben félenken és csak helyvel-közzel alkalmazott mindazon módjait felhasználja, melyek a magyarban újszerűleg hatnak: a közmondásokat a maguk igazi helyén, a magyaros szólásokat szabatos rövidségükben, az idegen szólásmódokat eleven nyelvérzékkel átültetve, amelyeken megtetszik ugyan a külföldi színezet, de minden keresettség, mesterkélttség nyoma elfödve; kerülve minden idegen szót, még a társalgásban otthonosat is, de az eredeti előadásának művészi hatására minden sorban törekedve. Ő maga így fejezi ki célját: „Az volt igyekezetem Stellában, hogy a’ nyelvnek energiát, pathoszt, den Ton der grossen Welt, mellyet azok a’ kik ... kongatnak harangot ... nem értenek, és görgést adhassak.”⁸⁰ Az energia ezidét nem e fordításában nyilatkozik legtetjesebben, hanem a görög példázatokban; de a pátosz és a gördülékenység itt jut addig legművészibb fokra. S ha már a Hamlet fordításáról is azt mondhattuk, hogy a magyar drámai fordítások közt nem egy tekintetben mintául szolgálhatott volna, még sokkal több joggal mondhatjuk ezt a Stelláról, amely Kazinczy írói művészetének mindenkor egyik elvitathatatlan bizonyossága.

Ebben már a magyar szólások közé (amilyenek: nem tart senkivel; kedvét szegi; a kapufélfától vesz búcsút stb.) olyan újszerű szólásokat vegyít nagy számmal, amelyek szinte azonnal meghonosodnak stílünkben. Például: Nemes nagy lelkét reszkető ajkakkal szívam magamba; – jószületésű személy; – az Aszszony’ látása csakugyan meg-érdekel; – képzetesem a’ nagy világ’ lármái közzé téved; – a’ velőmig lehelte belém azt a’ hevet, melly szívében lángokkal lobogott; – lelke ki-ömlött; – a’ tűz szikrázva szökdécselt szeméből. S még

⁷⁷ *Shakespeare drámái hazánkban*. I. köt. 147. 1.

⁷⁸ *Kazinczy F. Lev.* XI. köt. 395. 1.

⁷⁹ *Id. m.* 152. 1.

⁸⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 361–362. 1.

számos hasonló, amelyekkel kezdi újjáalkotni a magyar stílt. Olvasói a kevésbé szerencsés kísérletekben sem láttak nyelvrontást, csak az író merészségét, amelynek ki ne nézte volna el tévedéseit a szerencsés próbák mellett? A tévedések közt olyanokra is akadunk, amelyeket tudatosan követ el a fordító; például: Ne félj, eb' ágyából született! ki-kergetem szemedből azt a' fertelmes álmot; itt a szokásos ebadtát s a kiverem az álmot akarta újjátenni. Vagy: Mi lessz az ilyen Isten ostorából, ha a' maga abroszához feni a' késit? Kést csak törülni lehet az abroszhoz, nem fenni. Az ilyen sem tudott gyökeret verni: Életemet szökevény gyönyörködésnek szenteltem-fel. Ebben a mondatban pedig: Elrántsa a' végső romlás elől, – szemléltetővé akarja tenni a romlástól való megmentés kifejezését.

Viszont a következő szólás színezése elbágyad: Egy alkotó hagyására minden kellemével magához csalogat a' Természet. Azonban vannak valóságos hibás kifejezések is, amelyek vagy semmit sem jelentenek, vagy egészen mást, mint amit Kazinczy ért. Például: Nem költénk-ki magunkat. Helyesen csak így: Nem költekeztünk ki egészen; vagy: nem költöttük el minden pénzünket. Vagy: Karjának fekkhettem, ehelyett: karjára támaszkodhattam. Vagy: Elfagyva télben; ez sokkal többet mond, mint az író akarja; mert csak azt jelenti: megdermedve, félig megfagyva. Néhol az eredeti nyelv szólása mintegy áttetszik a fordításra: A' fák, a' kút. minden úgy még most is, minden! Vagy: Nem említek egyebet; ezt Kazinczy mindég az emlékezni helyett használja, ti. nem emlékezem egyébre. Ilyen ez is: Fernandó megháborodva száll. Ez egészen mást jelent, mint ahogy Kazinczy érti; megháborodva annyi, mint megtérbolyodva, holott a fordító csak azt akarja mondani: zavartan, zavarban. Szereti Kazinczy a csak egyes számban használatos főnevet többes raggal ellátni: boldogságaim, hajaim. Arra is van példa, hogy a szokott kifejezést egészen szokatlanná teszi finnyás ízlésével: hömpörög szeméből, – ami már az ő különösségeihez tartozik.

Amily feltűnő Kazinczy fordító készségének erősödése, írói tehetségének kibontakozása a Hamlethez képest a Stellában, éppen oly szembeötlő a Bácsmegyeihez képest a Herder paramythionjaiban. De a Bácsmegyei után Kazinczy fejlődésének legközelebbi fokát a Wieland Diogenesének fordítása jelzi, amely időrendben is mindjárt követi az elbeszélő nemből. 1789 végén valószínűleg a Bácsmegyei megjelenése után fog hozzá, mert a következő év január 26-án azt írja Arankának, hogy „lefordította”; az év közepén pedig, hogy nagy szorgalommal javíttatta meg, úgy hogy sajtó alá készítheti.⁸¹ Azonban részint a cenzúra akadékoskodása, részint a sajtó anyagi körülményei miatt csak 1793 tavaszán jelenhet meg. Új kiadására többé nem is gondolhat, mivel – mint említettük – a munkát a Helytartó Tanács eltiltja. S így Kazinczynak talán az egyetlen fordítása, melyet ismételten meg nem javít, s újabb kiadását nem is tervezi. Pedig e művet nagyobb deák-kora óta állandóan olvassa és szereti, s már midőn Szentgyörgyi Istvánnal, mint tanárával társalog: „ez a' megkábult Szókratész már akkor Tanítója vala” s „a' gyermeki maga hittség' merészségével” kezdte magyarázni előtte, mígnem „megszégyenülve akadt el”.⁸² Tetszett neki, hogy „ez a' kis könyv tele van életre való philosophiával, noha valóban megőrült ember' munkájának nézethetik”; aztán mivel „olly különösségek vannak minden oldalain, hogy elbámul rajtok az ember és mégis látja, hogy igazsága van”. De nemcsak Diogenes életbölcslete kapja meg Kazinczyt, a mű politikai háttere, az előadás érzélgős, sokszor vidor hangja, itt-ott az Anakreón-utánzókra emlékeztető érzéki motívumai s emellett Wieland bőbeszédűsége s érzésbe olvasztott elmélkedése mind egyaránt vonzották.

⁸¹ Uo. 17., 78. 1.

⁸² A fordítás előszava, illetőleg ajánlása.

Mióta Kazinczy Wieland *Muzarionát* olvasta, folyvást vágyakozott íróját többi műveiben, sőt levél útján is megismerni.⁸³ Mintha csak érezte volna, hogy pályájuk közt nem csekély hasonlóság van, amelynek egy része bizonyára Wieland közvetlen hatása. Az önképzésben önkéntelenül Wieland útját járja. Ez is korán fejlődik; hároméves korában már írni tanul, mint Kazinczy. Ez is hihetetlen lelki aggodalmakat áll ki, midőn a kinyilatkoztatott vallás tanításaiban kételkedni kezd, és sok álmatlan éjszakán át hullatja a megbánás könnyeit, mint Kazinczy a Hajnalkőy Jánossal, majd ismét a Szentgyörgyi Istvánnal való vitatkozás után; de mint Wieland a bölcsülethez, a metafizikai vizsgálódások terére menekül, Kazinczy szintén a lélek halhatatlanságán tépelődik. Wieland Klopstock és a francia felvilágosodott írók hatása alatt kezdi költői kísérleteit; Kazinczy szintén bámulja Klopstock művészetét, levélbeli összeköttetést keres vele, ódáit és eposzát fordítja, valamint Rousseau és Voltaire műveit is korán tanulmányozza, fordítja, magyarázza. A legnagyobb valószínűség szerint Shakespeare fordításának gondolatát is tőle veszi át Kazinczy, és bizonyára sok tekintetben ő utána mond le a fordítás alaki hűségéről, hogy a tartalmat annál inkább megközelítse. Az időszaki sajtó életre keltésében is Wieland a Kazinczy mestere, aki viszont a franciák tanítványa. A felvilágosodásnak, a szabadkőművességnek mindkettő kiváló bajnoka, de Wieland előbb éppen a pietizmus rabja, míg Kazinczy ezt az irányt inkább csak hírből ismeri, s fejlődése nem mutat oly ellentéteket, mint a Wielandé, aki pályájának első korszakában a vallásosan érzelgős irányt hirdeti, ebből a könnyelmű, a ledér életfelfogásra tér, amelyből épp akkor kezd gyógyulni, midőn Diogenesét írja 36 éves korában (1769).

E gyöngye szerkezetű s meglehetősen alaktalan mű feltűnően mutatja Rousseau hatását. Wieland különben is titkos rokonszenvvel vonzódik Rousseau tanításaihoz, amelyeket azonban hol pajkosan s iróniával cáfol, hol a vidám bölcs szemléleteivel győzi meg olvasóit, hogy a korlátolt és egyoldalú természeti élet is kénytelen a művelődés sok különmemű eszközét felhasználni. De másfelül Wieland e művén Sterne hatása is észrevehető, nemcsak a nagy bőbeszédűségben, amelynek a német író minden korlát elvetésével átengedi magát, hanem egyszersmind abban a derült humorban is, amely a mese indítékait és az egész előadást oly rokonná teszi Sterne műveire. Wieland általában szereti meséi színhelyeül választani Hellaszt vagy a keleti országokat, de csak azért, hogy annál szabadabban tárhassa fel gondolatvilágát. De ha a görögök és keleti népek közül választja is hőseit, voltaképp a saját korabeli németeket vagy franciákat festi, általok mondatja el elmékedéseinek eredményeit.

A Diogenes vagy *Σωκράτης μαινόμενος* annyiban függ össze Wieland írói egyéniségével, hogy mivel két első regényében (Don Sylvio von Rosalva és Agathon) a frivollal érintkező pajkosságot sokan gyanús szemmel nézték, mintegy e gyanú alól kíván szabadulni Diogenesében, a görög bölcselkedő példájával mutatván meg, hogy a vidám szeszély a legszigorúbb erényes felfogással is összeegyeztethető. Schiller azt mondja róla, hogy éppen szeszélyének e legpajkosabb játéka eleveníti s nemesíti meg az emberi szívet. Schmidt Julián szerint Wieland e műben a vén cinikusból egészen érzelgős eszményképet csinált, ami csak részben igaz.⁸⁴ A Diogenes 1770-ben jelent meg Lipszében, s két év múlva Drezdában fran-

⁸³ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 17., 55. 1. *Egyetemes Philologiai Közöny* 1913. évf. XXXVII. köt. 631-632. 1.

⁸⁴ *Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland von Leibnitz bis auf Lessing's Tod.* II-ter Band; Leipzig, 1863; 379-380.1. – H. Kurz: *Geschichte der deutschen Literatur.* Leipzig, 1856. II. B. 669-671. 1.

cia nyelvű kiadása követte. Nem Kazinczy az első, aki Wieland műveit magyarul tolmácsolja. Orczy Lőrinc b. az Agathont jóval előbb fordítja, s utolsó könyvének egy része a Magyar Museumban világot is lát.⁸⁵ Ányos Pál az Érzékeny levelek IV. részében a Grazien I. könyvének néhány sorát hűen lefordítja. Wályi András pedig a Keresztény érzékenységet ülteti át nyelvünkre, amely Kassán 1789 és 1791-ben jelenik meg. Kovács Ferenc, Veszprém vármegye földmérője, aki alkalmasint 1786-ban kezd fordítgatni, az 1788 elején Horváth Ádámhoz írt levele értelmében már ekkor fordítja Wieland Gray Johannáját „tizenkét táttatú Magyar két soros és cadentiás versekben”; azonban ha e fordítás elkészült is, nyomtatásban sohasem jelent meg.⁸⁶ Orczy fordítása annyiban nevezetes, hogy íme a franciák tanítványa nem szorítkozik csupán a francia irodalomra, hanem a korabeli német irodalom termékeit is felöleli, s éppen ez akkor nagyon népszerű regényt. Vajon csak próbát akart-e mutatni belőle Orczy, vagy az egészet lefordította, nem tudjuk. Batsányi egy ismeretlen írónak (akiben Császár Elemér magát Batsányit sejt) a Neue Göttergespräche XIII. fordítását,⁸⁷ a Juno, Semiramis, Aspasia, Livia és Erzsébet angol királynő beszélgetését közli, amely éppen a nemzeti és királyi jogok összhangba hozatala körül forog. Ez a gondolat Wieland nem egy művének alapja. Talán legjobban a Der goldene Spiegelben (1772) tünteti fel a politikai és vallási elnyomásból eredő erkölcsi romlottságot. A Diogenesben határozottan a demokrácia eszméi hevítik, s Rousseau után egész különálló köztársaságot óhajt szervezni, amelynek tagjai a nagyvilággal még nem érintkeztek, s amelynek mindegyik családja függetlenül él földjén s házában. E köztársaság igazgatásának alapelve, hogy „az Erősebb természet szerint való Védője a’ Gyengébbnek”.

Kazinczy az eredetinek egész tartalmát hűen tolmácsolja. Sem a komolyat színlelő fejtegetésben, sem a tréfás vagy érzékileg csiklandós festésekben nem vész el az eredetinek majd semmi árnyalata sem. Wieland bőbeszédűsége s egyszersmind ecsetjének melegsége és stíljének eleganciája a fordításban is megvan. Nyelvünk minden észrevehetőbb erőltetés nélkül természetesen simul az eredeti tulajdonságaihoz. Még Orczy említett néhány lapnyi töredékében, sőt az ismeretlen író fordításában, valamint Sági Károly kísérletében⁸⁸ a párbeszéd mely nehézkesen kapcsolódnak egymásba, s éppen Wieland könnyűsége hiányzik bennük; ezért nem is tartjuk valószínűnek, hogy a beszélgetés Batsányi munkája volna. Kazinczy már fejlettebb, simulékonyabb, jellemzetesebb nyelvet használhat, s a magyar társalgás nyelvét is határozott lépéssel viszi előbbre. Mint a Stellában az újszerű, új színezetű kifejezésekkel gazdagítja stílünket, a Diogenesnek is minden lapja tele van ilyenekkel. Hosszabb-rövidebb mondatai szokatlan kifejezéseket, ritkán használt vonzatokat szinte észrevétlenül oltanak nyelvünkbe a stílfajok jellemző sajátosságaihoz képest. Például az ilyenekben; Hajtóra vinni vadászni; – veletek ugyanazon ágról szakadtam; – félfej; – félrefaragó; – udvari kullancs; – selyem öltözet folyt-le vállain; – tekintete nagyon megérdeklétt; – gondolat, a’ melly erővel tolja rám magát; – neki ereszttem szívemet azon gyönyörűségek érzésének; – egyszerre omlanak-ki a’ bokor közzül; hány ezer tiforma teremtés nyomorog. S annyi sok hasonló.

⁸⁵ I. köt. 204. 1.

⁸⁶ Bayer J. *A magyar drámai irodalom története*, I. köt. 147–148. 1. *Figyelő* (1878) IV. köt. 69. 1. Császár E. *A német költészet hatása a magyarra*. 69., 121. 1.

⁸⁷ *Magyar Museum*, II. köt. 327–365., 452–463. 1.

⁸⁸ Aki a *Diogenes* 36-ik dialógusának fordítását 1792-ben adja ki mint a *Pesti M. Társaság* kiadásának első darabját.

Nem vehetjük rossz néven, hogy kísérlete nem mindég sikerül; hogy vagy az eredeti szóolás követése, vagy a meglevő magyarnak újszerűvé alakítása közben meg-megsiklik tolla. Például: Beérem magam. Ezt a kifejezést sokszor és mindég hibásan használja. Helytelenek a következők is: Tótágast vet; e h. áll; – róla diadalmat vonhasson, e h. rajta diadalmat vehessen; – útatokba állva talál, e h. ellenáll, ellenszegül; – száját mézes tésztákkal tolta tele, e h. tömte, amint máshelyt használja is. Ez meg érthetetlen: Éltetek... muzsikával 's táncokkal fel kockázva. Hibás ez is: Vígság alatt mulatja-el az egész éjt; vagy ez: Széles elhatások vagyon; annyi szélvész, annyi bolond minden fajtából, e h. csélcsap. Ez is kétes sikerű: Rá lépjek a dologra, e h. rátérjek. Az idegenszerűség egészen kirívó az ilyenben:

„Néked most semmi dolgod, Diogenész, így szóla”,

„Mint mindenkor egyébbkor! felelék.”

De az efféle csak igen elvétve fordul elő.

Az egyes szókban nagyon mérsékeltén újít, s nagyrészt kifogástalanul. Ilyen az őrskány, kellem; fekvő (e h. fekvő hely), füves (e h. gyp), köz-tár; legelte szemeit e h. legettette; előkezdttem e h. elkezdttem; előbeszéll e h. elbeszél, amit akkor mások is így használnak stb. A fordító különösségei közé sorozzuk az ilyeneket: sziszereg a' csalogány; kacsinganak egymásra; szárazkodik, ellopóskodik, könnyebbkén, nehézkén, vidámbb.

Szórendi idegenszerűségek vagy tévedések nagy ritkán fordulnak elő. Talán az egész könyvben csak ez: a' nélkül ellenni tudok e h. anélkül el tudok lenni. Ellenben az ilyen: nem kétségeskedtem sokáig (e h. nem sokáig kétségeskedtem), annál gyakoribb, ami, sajnos, mostani még jelesb íróinknál is éktelenkedik.

V.

A magyar stíl fejlődő elemei Lessing meséinek és Herder görög példázatainak magyar fordításában. – Aszalay János fordítása. – Kazinczy ítélete Lessing meséiről. – A görög példázatok fordításának stilbeli szépségei. – Veit Weber: A vak lantos. – Mi a célja e fordítással Kazinczynak? – Stíljének festő sajátosságai. – A magyar elbeszélő prózai stíl. – Mi szab határt az író stilbeli újításainak? – Kazinczy merészségei. – A választékoság elleni vétségeket már akkor üldözi. – Miképp akarja általában a műérzékeny nevelni? – Az érzelmesség és pátosz fordításaiban. – Miféle módokat próbál Kazinczy a magyar stíl újítására? – Többen megsejtik, mily nagy forrongás támad nyelvünkben. – Desseuffy József gr. üdvözlete. – Kazinczy ekkori helyestrása.

A magyar stílnak előbb érintett fejlődő elemei talán még észrevehetőbb mértékben nyilvánulnak a Lessing meséi, Herder paramythionjai s Weber Vida Vak lantosának fordításában, amely, túlzás nélkül állíthatjuk, a magyar nyelvet, a magyar elbeszélő próza stíljét eladdig a legmagasabb fokon mutatja. Lessing meséi (Zürich, 1760), e művészi egyszerűségű elbeszélések, amelyekben a tanulság is oly természetes könnyedséggel kapcsolódik a rövid esemény előadásához, Aszalay János, illetőleg Kazinczy fordításában jutnak először a magyar közönség kezébe, aminthogy Lessing más költői műveinek, elsősorban drámáinak fordítására is Kovács Ferenc mellett Kazinczy gondol nálunk leelőbb.

Aszalayt is, mint Vitéz Imrét, Kazinczy buzdítása s példája avatja íróvá. Családi nevét is – Szabó – az ő tanácsára változtatja meg. Kazinczy József és Miklós mellett 1785-86-ig házi-, majd a sárospataki normális iskolában nyilvános tanító, de akkor is gyakran Regmecen, a Kazinczy családnál tartózkodik, s pártfogójának egyben-másban segítségére

van. Őt is elfogják 1794-ben, és raboskodik is Kazinczyval együtt, s ott hal meg fogságában 1796. október 12-én.⁸⁹ A Lessing meséin kívül számos színművet fordít, amelyek nagyrészt kiadatlanok. Mennyi része van tulajdonképp a mesék fordításában neki és Kazinczynek, pontosan meg nem mondható. De abból, hogy Kazinczy néha egészen a magáénak mondja, kilenckötetes kiadásában pedig – igaz, hogy egészen újra dolgozva – mint a magáét teszi közzé, bátran következtethetjük, hogy Aszalay fordítását nagyon alapos javítás alá vette, úgyhogy a kiadott munka sokkal inkább az övé, semmint Aszalayé. Az előszóban Kazinczy azt írja, hogy Aszalay az ő kérésére fordította e meséket, de kikötötte, hogy a fordítást az eredetivel Kazinczy hasonlítsa össze, s amit változtatni jónak lát, jegyezze ki. „Felraktam – folytatja – jegyzéseimet, még pedig azzal az egyenességgel s bátorsággal, a’ mellyeket tőlem a’ belém vetett bizodalom kívánt és érdemlett; s vissz’ adtam a’ munkát, hogy jegyzéseimnek, ott, a’ hol önnön érzése javalni fogja változtatásaimat, hasznát vehesse. Így készült-el ez közös igyekezetünk által; mellyet leginkább azért jelentek, hogy a’ kik különöségeimen fogva reám ismernek, Barátomat, és engemet a’ Kiadót, félre ne értsenek.”

Mivel a mesék nagyon vékony kötetre terjedtek volna, nem akarván Kazinczy Lessingnek a mese elméletéről szóló tanulmánya fordítását is melléjük tenni, arra a gondolatra jut, hogy „valamelly érdemes párt kapcsoljon” hozzájuk. Így esik választása Herder paramythionjaira, amelyek eredetije, mint Kazinczy szokása ellenére az előszóban megírja, Herdernek Gothában 1785-ben *Zerstreute Blätter* nevezet alatt megjelent munkái közt található. Magát a műfajt is megmagyarázza. Paramythion szerinte annyit jelent, mint mulatkozás. A görög asszonyok még most is így nevezik meséiket, amelyekkel egymást mulattatják. „Ezeket – úgy mond – ezenfelül azért is így nevezhette Költőjök, mivel tárgyaik a’ Görögök’ Fabuláiból vétettek, mellyeket Mythóznak hívunk.” Magyarul görög példázatnak mondhatjuk, mert hisz voltaképp csak annyit különböznek a közönséges példázatoktól, hogy bennük görög mitológiai személyek szerepelnek, éppen olyan tanító célzattal, mint a mesékben. Kazinczy tehát finom érzéssel párosítja össze a két író munkáit, s jól mondja, hogy ha elhatna Lessinghez a másvilágra az ő kiadásának híre, bizonyosan javallná tettét. Lessing meséit az új írók minden munkái közt legméltóbbnak tartja, hogy a régi klasszikus írók remekei közé sorozzák. Viszont Herder szóban lévő műveit is érdemük szerint becsüli. „Én – írja 1793. október 8-án kelt levelében – Herdernek Paramythionjaiba olly formán vagyok szerelmes, mint a’ szerető a’ maga lyánkjába, mellynek jelét minden tapasztalhatja religiosa fordításomonn: de még sem mernem azt mondani, hogy Lessing sokkal nem szebb Herdernél.”⁹⁰

Herder az első a németeknél, aki e műfajban jeleset alkotott, s akinek aztán több utánzója támad Krummacherben, Gleichban, Schlezben s még a XIX. század húszas éveiben is Franz Ágnesben. Jóllehet azonban – mint Kazinczy helyesen mondja – e példázatokon is „valóságos Görög Kellemelek lebegnek”, s Herder írói művészete itt sem tagadja meg magát, az allegorikus műfajjal járó mesterkedés akárhányszor megtetszik a szerepeken. De Kazinczy e klasszikuskodó példázatoknak mind tárgyait, mind előadását nagyon megkedveli; mert a saját írói hajlamainak talál bennük gazdag táplálékot. Ezért, mintha csak meg akarná mutatni, mire képes tehetsége: „religiosa fordítása” az eredetinek minden művészetét

⁸⁹ *A Magyar Pantheon* 370. lapján helytelen adatok vannak róla, hogy kiszabadul, s ismét nevelősködik stb., amelyek Szinnyei J. *Magyar írók élete és munkái*, I. köt. 280–281. hasábjaira is átjutottak, bár némileg javítva.

⁹⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 317. l.

nyelvünkbe igyekszik oltani. Később is többször javíthatja, s éppen a Marmontel-fordítása mellé teszi.

Csak A vak lantost iparkodik hasonló műgonddal tolmácsolni. Fogsága előtt ez az utolsó kiadott munkája, melyhez már gyakorlott író tollal fog, ami minden során meglátszik. Valószínűleg csak 1793 elején kezd fordításához, mert ez év júliusában írt egyik levele a kész vagy félig kész munkák közé sorozza; de már a következő év tavaszán a Stella függeléke gyanánt nyomtatásban is megjelenik. Hogy e regét mennyire megszerette, semmi sem bizonyítja inkább, mint hogy fogságának mindjárt az elején újra dolgozza. S midőn húsz év múlva összes fordításait sajtó alá készíti, ezt a Bácsmegeyeivel együtt akarja kiadni, mivel – úgy mond – ez „mohón fog kapattatni” és „mindég bírni fogja a’ nagyobb Publicum’ kedvét”. Éppen e szempontból akarja kiadását ezzel és a Bácsmegeyeivel kezdeni.⁹¹

Wächter Lénárt (1762–1837), aki Veit Weber néven adja ki regéit Berlinben 1787–1798-ig hét kötetben, *Sagen der Vorzeit* címmel, korának népszerű írója, ki részben a nép ajkáról vett mondákat költői szabadsággal dolgozza át. Járatos lévén a középkor történetében, előadása a történeti hűség látszatát kelti olvasóiban, akik legalább első kötetét dicsérik is szemléltető rajzai s a szabadságért lelkesedő pátosza miatt. Talán épp e tulajdonságával vonja magára Kazinczy figyelmét a francia forradalmi eszmék hullámszája idején. Wächter nagy ellensége a papságnak, melyet a haladás, a szabad eszmék kerékkötőjének tart, s a gonoszság képviselőit közülök válogatja ki regéiben. A királyok zsarnokságát kevésbé nyíltan, de szintén tollára veszi, ami Kazinczy fordításában is fölkelte nem egy olvasója figyelmét.⁹² Emellett a regék írója mind tárgyaiban, mind előadásában s hangjában az érzelgős áramlat jellemző kifejezője; párbeszédeiben ügyesség s elevenség van, a mese szövegében pedig gazdag lelemény.⁹³ Mind e tulajdonságai együttvéve megkapják Kazinczy érdeklődését, mint számos kortársát, akik közül többen utánozzák.⁹⁴

Érzi-e Kazinczy, hogy e regék éppen úgy hazudják a történeti középkort, mint Dugonics regényei a magyar vezérek korát: bajos megmondani. De az nyilvánvaló, hogy Ossian közvetlen hatását helyesen ismeri fel rajtok, amire A vak lantos tárgya önkénytelenül is rávezethette. Éles műérzékéről tanúskodik tehát az a törekvése, hogy a fordítást nyelviileg is mintegy a régi korba varázsolja vissza. „A vak lantosban – írja – egy Rembrandi fénybe festett komor tableaut akartam festeni. Azért hordtam belé a’ régi elavult szókat.”⁹⁵ S csakugyan ez a komor színezet az egész elbeszélésnek nemcsak meséjén, hanem nyelvén is uralodik; bár elavult szó vajmi kevés van benne. Csak a csélcsap, hölgy, pálya-piacz, szugolya mondhatók ilyeneknek, s ez a pár régies alak: megintlen, ittyetén. E tekintetben Kazinczy törekvése kevésbé sikerült, de annál inkább a stíl festő sajátosságaira nézve. Ezekben Kazinczy talán sohasem emelkedett magasabbra. Behízog, színes nyelve, amely az indulatok kitéréséhez, az iszonyatos jelenetek rajzához épp oly készséggel alkalmazkodik, mint az idilli egyszerűség jellemző vonásait könnyedén, minden erőlködés nélkül fejezi ki, oly fokozaton mutatja a magyar elbeszélő prózát, amelyre Kazinczy kortársai közül senki sem jutott, s ő is csak a Herder görög példázataival.

⁹¹ Uo. 298., 341., 421. I. X. köt. 15., 18. 1.

⁹² Uo. II. köt. 355. 1.

⁹³ Kurz id. m. III. köt. 525 a. h. – Heinrich G. *Kisfaludy S. regéi az Irodalomtört. Közl.* 1891. évf. I. köt. 89–90. 1.

⁹⁴ Heinrich G. id. tanulmányában felsorolja ez utánzókat, köztük Gleich József Alajost is, aki *Sagen der ungarischen Vorzeit* című gyűjteményét Bécsben 1800-ban adta ki.

⁹⁵ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 362. 1.

S ha arra a kérdésre kellene felelnünk, mivel gyarapítja Kazinczy fogsága előtt a magyar stílt, nem túloznánk azt mondva, hogy A vak lantosban a komorság festői színezésével, a görög példázatokban a nyelv erélyével, a mesékben pedig a józan egyszerűség jellemző kifejezéseivel. Ez a három fordítás az elbeszélés könnyed folyamatosságára, a pátoz melegségére, a nyelv tiszta eleganciájára nézve stílünk fejlődésének valódi mérföldjelzője. A magyar elbeszélő prózai stíl bája tudatos művészettel az említett művek lapjain nyilvánul először feltűnőbben.

Ez a báj legelőbb Báróczy fordításaiban szól Kazinczyhoz. Ezekben veszi észre az idegenszerűségekkel kifejezett választékosságot és finomságot, azt az édes sejpítést, amely az akkori nagyvilági hanghoz szokott Kazinczyt érthetően túlzásokra ragadja, midőn a hónapok nevét (április, május), vagy a moralistát is sz-szel írja és mondja. A Stella borítékján⁹⁶ maga is szóvá teszi ezt, mivelhogy a nevet már a címben is Sz-szel írja Sztellának, ami – érzi – „némelyek előtt affectálnak fog tetszeni”. De – úgy mond – ilyenek tetszik a vékony sz hangja is azoknak, akik az exament ekzsamennek, az explicit exssplikónak, az estet esstnek mondják. „Azoknak – folytatja –, a’ kik Nyelvünk’ mívelésén dolgoznak, igyekezni kellene a’ pingvis populustól a’ Venusztusok’ serege felé annyira közelíteni, a’ mennyire a’ nyelv’ természete ’s analogiája enyedi.”

Íme tehát az író azon törekvésének, hogy stíljét gazdagabbá, hajlékonyabbá s a műfajok sajátosságaihoz simulékonyabbá tegye, a nyelv természete és analogiája szab határt. Amit Ráday Gedeontól tanul, aminek a Barczafalvi Szabó és Gelei fordításának bírálatában kifejezést is ad, s a Gessner idilljeiben és a Bácsmegeveiben mint követendő példát tűz maga elé, most is zsinórmértékül tekinti. Azonban sem a nyelv természetének, sem analogiájának a fogalmát nem tisztázza. Inkább csak nyelvérzékére támaszkodik, mint általán a nagy írók, s nem mélyed e fogalmakban rejülő útmutatás magyarázatába, melynek tudata csak homályosan él benne. Azt kitűnő érzékkel észreveszi, hogy a fordított mű eredetijének miféle stílsajátága van, amely a magyarban még hiányzik. Láttuk, hogy részint a magyar szólások használatában, részint a közmondások hasonlóságára képzett új kifejezések alkalmazásában, valamint az idegen szólásmódok átültetésében mily szerencsés és finom érzék vezetitollát; de arra is rámutattunk, hogy kísérletei közt nem egy találkozik, amely egészen ellenkezőt fejez ki, mint az eredeti, vagy éppen semmi értelme. A vak lantosban is van erre példa, midőn így szól: Közlöm veled, ehelyett: megosztom veled; vagy: Szívem öröme felül haladott minden kinyomást. A példázatokban: Ki beszélhetné-le kellemeit? Itt a ki ismétlődését akarja kényes érzéke elkerülni, s egészen más értelmet ad mondatának, mint a szokásos kifejezés kívánja. Vagy a mesékben: szerkezzem-fel, érthetetlen, annyit akar mondani, hogy valamivel ellássam. A le, ki és el igehatározók használatában különösen keresi a szokatlant, de nem szerencsével; A vak lantosban például a szokott meg-bizonyodás helyett elbizonyodást mond. A mesékben meg ezt írja: a’ legkisebb szúnyogot is *kílátják*, ehelyett: *meglátják*. Ismét A vak lantosban: szeretetet hímez, ami azt akarja jelenteni: színlel vagy utánoz; így használja e kifejezést a mesékben is.

A rövides erőnek legtöbb hiányát látja nyelvünkben, s úgy hiszi, hogy ennek hosszú szavaink már magukban véve is nagy akadályai. Megkezdi hát, noha most még csak elvétve, a rövidítést, például: kotkoltó tyúk, véd (védelem helyett); meg az ilyenekben: csatlja, idvezljétek, ellenzhet. Ekkor kezdi nagyobb mértékben a latin nyelv hasonlóságára az elisiót használni, ami ellen pályája második felében sokan felszólalnak, s ő elméletileg is

⁹⁶ A M. N. Múzeum könyvtára példányán megvan e boríték.

kénytelen magyarázgatni határozottan hibás felfogását. Amit a Bácsmegyei és Hamlet után fordít, mindenben kiugratja az egymás melletti hangzók elsejét. Például: abb' a szobába, – abb' a' szép házba, – amod' által, – deszk' állás, – egyyüv' állottak, – félv'értetett, – lelk'isméret, – l'eresztette, – od' által, – örökk' égő, – öszv'ütődés, – öszv'akadunk, – öszv'olvadt. – rózs' arculat, – t' ellened, – vissz'adám stb. Tévedését aztán maga is belátja, de csak annyiban, hogy az igazán fülsértőeket elhagyja; magáról az elvről sohasem mond le, csak a gyakorlatban lesz tartózkodóbb.

A választékoság elleni vétség tűnik szemébe a tájéjtés irodalmi meghonosításában, s azért ezt már akkor üldözi. Aranka fordításait éppen e szempontból javítja ki, s nagyon megszólja a Nyelv-mívelő Társaság tervezetében olvasható tájszókat, tájéjtéseket: ittélünk, leveledzés, segítés. Az idegen szavak magyarosításában nincs kellőleg kialakult véleménye. A latinból a nyugati nyelvekbe jutott szót szívesen meghagyja nyelvünkben is eredeti alakjában. Például: planum. Azt mondja, hogy ezt előrajzoltnak is nevezhetné, ha „haszontalankodni nem szégyenlene”; planumnak azért mondja, mert a német is innen mondja plannak, pedig grundrissnak is mondhatná. De a sermo pedestert piperétlen beszédnek fordítja, noha merné albeszédnek is mondani, bár „előre látja, hogy sokan nem fognak halani akarni”.⁹⁷ Még nem tanítja nyíltan, csak itt-ott mellékesen célozva érinti, hogy az írónak mindég tudnia kell, milyen közönségnek ír. Rosszul esik neki, hogy Decsy Sámuel a Pannóniai Fenikszben oly tudatlannak és járatlannak véli nemzetünket, hogy „előtte impune bolondoskodik a' maga zöld süvegében”; hogy Péczeli felséges hercegnek szólítja Pálffy és Kaunitzot, nem fordítván semmi gondot az idegen szó magyar egyértékesének kikutatására.⁹⁸

Aki az olvasó műérzékét nevelni akarja, a szokatlan kifejezések használatától mit sem kell félnie. Elhagyhatja a sok valót, hogyot, valat, amik a mondatot terjengőssé, lapossá, lazává, erőtlenné teszik. A klasszikus és nyugati nyelvek energiáját, még ha kissé a magyar nyelv megerőltetésével jár is, átültetheti, mint amikre példát ad szóban levő fordításaival. A német írók, elsősorban Klopstock példája, bár erre még nem hivatkozik, felbátorítja az idegen szók magyar átültetésére. Még inkább a latin írók eljárása, a Phaedrus illiteratum plausumja s a Horatius Neque te ut mireturja, éppenséggel ösztönzik a szókincs gazdagítására, stílünk kiművelésére; csak – úgy mond – arra vigyáz, hogy Barczafalvi Szabó Dávid ne legyen belőle.⁹⁹

Az újítás fogalmának sem igazi tartalmát, sem valódi körét nem vizsgálta még. Csak azt tudja, hogy nem minden művet írhatunk „catedrai stílussal”, mert ez élő bizonyosága lenne „az ekkoráig is le nem vetkőzött ostobaságnak”. Tudja, hogy Báróczy már követendő példát adott a magyar elbeszélő próza stíljének kiművelésére, oly sajtáságokat oltván bele, amelyeknek hiányát annak kellett különösen éreznie, aki a francia elbeszélő próza könnyed finomságát, választékos fordulatait, vagy a magyarzó stíl szabatosságát, rövides erejét jól ismerte. Aki látta, hogy a nyers és magyaros darabosság, meg a latin s kisebb mértékben német szavakkal, sőt kifejezésekkel tarkított finomkodó nyelv kimeríti a magyar stíl összes tulajdonságát, egyszínűvé áztatván a külföldi irodalomból átültetett mű bármily gazdag stíljét. Báróczy az elbeszélő és magyarzó prózát nemcsak finomabbá, jellemzetesebbé, hanem egyszersmind magyarosabbá is teszi; mondatszerkesztéseiben pedig – mint Beöthy

⁹⁷ Kazinczy F. Lev. II. köt. 185, 326. 1.

⁹⁸ Uo. 186. 1.

⁹⁹ Uo. 326. 1.

Zsolt oly mélyrehatóig fejtegeti – az eredetinek annyi lényeges sajátosságát utánozza, amennyivel sikerül neki a szépen, biztosan rendezett, változatos és lendületes magyar beszédet újjá képeznie.¹⁰⁰

Az érzelmesség s „a szónoki formákat kereső pathosz” legkorábban meghódítja Kazinczy stílérzékét. De már az idillekben s a Bács megyeiben iparkodik ezekhez valami újabb stílsajátosságot kapcsolni részint az érzelmesség hangjának gazdagításával s a pátosz erejével, részint a természeti képek elevenebb színezésével. Goethe, Herder, Lessing, Weber és Wieland műveinek fordításában pedig a klasszikus tisztaságot, az egyszerűségben nyilatkozó erőt, a régieskedő festőiséget s az áradozó elbeszélésből is ki-kitűnő választékosságot oltja stílünkbe. Legkivált a pátosz melegsége, a társalgás hangjának az érzelmes mellett is szabatosra törekvése, tiszta eleganciája s a magyarázó kifejezések határozott erélye a számba vehető gyarapodása stílünknek.

Miféle módokat használ erre a végre Kazinczy? Ugyanazokat, amelyekre Báróczy tanítja. Mind a szókincs gazdagítását, mind a sajátos kifejezések szaporítását részint a meglevő szokásmondások hasonlóságára valló új szerkezetekkel, részint az idegen szólásmódok átültetésével. Az idézett példák mutatják, hogy Kazinczy nemcsak hűséges, hanem oly tanítvány is, aki tovább akar haladni mesterénél. Báróczy a magyaros szólások közé szinte művészi tudatossággal vegyíti az idegenszerűségeket; Kazinczy kedvtelven használja a szokásmondásokat, s középük még művészebb tudatossággal vegyíti az új színezetű kifejezéseket, akár saját szerkezetei, akár idegenből ülteti át. Féltekenyen őrzi a magyar nyelv tisztaságát. Kerüli az idegen szót, amelyeket még imént annyira halmozott. De az idegen szólásmódok meghonosításában már nagyobb merészség jellemzi, sőt a Hamlet fordításából idézett két példa szerint a szóról szóra átültetett szólásmódok értelmetlenségét is elnézi. A szókincs bővítésére irányuló buzgósága még nem igen feltűnő, de már tudja, hogy a nyelvtisztaság érdekében ennek is sok hasznát lehet és kell venni. Gondolkodóba ejti a latinból németbe ültetett szók alakja és alkalmazása. A hasonlóságot a mi nyelvünkre vonatkozólag is értékesíteni próbálja, jóllehet még csak egy-két példában. Ellenben a mondat szerkezetek fordulatosságára, új kifejezések képzésére annál nagyobb sikerrel törekszik. Szokatlan szófüzések a nyelv báját s erélyét egyaránt emelik az efféle kifejezésekben: nemes nagy lelkét reszkető ajakokkal szívtam magamba; vagy: lelke kiömlött; vagy: selyem öltözet folyt le vállain. Még a teljesen új árnyalattal használt szók fűzése is erre szolgál: a' vér füstörékelve lövödjék ki belőle. Az így képzett új kifejezések adnak a magyar prózának, illetőleg irodalmi nyelvünknek egészen új színt s új erőt. Ezekben tűnik fel Kazinczy eleven s tudatosan művészi stílérzéke, amelyet Báróczy ébresztett benne, s a klasszikus és német írók erősítettek. Elbeszélő prózánk ez úton oly fokra fejlődik, hogy a magyar irodalmi nyelvnek biztos alapul szolgálhat. Kialakulásában Kazinczy fordításai 1788-tól 1794-ig újabb-újabb haladást jeleznek, amely már Csokonai, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi költői nyelvére – a kisebbeket nem is említve – érezhető hatással van.

Kortársai közül többen megsejtik, mily nagy forrongás támad e fordítások nyomán a magyar nyelvben. Földi Jánoson kívül senki sincs, aki e fordításokat becsmérle né. Ellenkezőleg: a legnagyobb magasztalással halmozzák el Kazinczyt, akit épp ezek alapján tekintenek mesterüknek. Az ifjú Dessewffy József gr., aki ekkor Fiumében tartózkodik Pászthory Sándor kormányzó mellett, Lessing magyar meséit s a görög példázatok az eredetiek gyanánt olvassa, s kifejzi főnöke örömét is, hogy „olly fordítások jelennek meg nálunk,

¹⁰⁰ Id. műve, II. köt. 78–81. 1.

mellyek más nemzeteknek írójaikat velünk el-elfelejtetik”. Döme Károly olvasván az említett műveket, így ír: „Nagyon gyönyörködtetett ezekben, valamint tsak nem minden egyéb Munkáidban is különös szépségű ’s kellemetes különösségű Magyarságod. Szín nélkül mondom ezt, és hidd el, hogy senki sem is lehet a’ Te Magyar érdemeidnek forróbb tisztelője mint én.” Dayka Gábor és Pápay Sámuel az egri iskolában legkedvesb olvasmányaiknak Kazinczy fordításait tartják, s ezt Pápay a Diogenes belső címlapjára föl is jegyzi.¹⁰¹ Az ifjú írók halhatatlannak tekintik nevét, amelyet munkái „számtalan magyar szívekre le-törölhetetlen arany-Betűkkel fel-mettszettek”.¹⁰²

Íróink ez időt majd mind foglalkoznak a magyar helyesírás elméletével, mert nyelvünk művelésében fontos kérdésnek tartják, ami pedig tulajdonképp csak egyszerű megállapodás következménye. Először a deákos írók vizsgálják a helyesírás módját, mivel a szótag mértékének meghatározása szinte önkénytelenül rávezeti őket e vizsgálódásra. Nagy zavar uralkodik akkor e kérdésben. Úgyszólván az ország különböző vidékein élő írók mindegyike más-más helyesírást vall jónak. Kivált az erdélyiek mutatnak nagy eltérést. De a Tisza melléki s dunántúli írók is sokban különböznek egymástól. Mégis általánosságban észrevehető az a két irány, amely alkalmasint a könyvirodalom fejlődése óta külön válik, s igazában még ma sem tudott egészen egymásba olvadni: a szó származásán és a hangzásán alapuló. Révai Miklós, Földi János, Rájnis József az elsőhöz, Ányos Pál, Batsányi János, Baróti Szabó és Verseghy Ferenc a másodikhoz tartoznak. Kazinczy határozottan amazokhoz sorakozik; de bár Arankának adott utasításaiban eléggé erősítgeti, hogy az írásbeli egyformaságra kell törekedni: nála is akárhányszor találunk következetlenséget: egyy és egy, -ban és -bann, utána és utánna, nehezenn és nehezen, martt (melléknévi igenév, máskor csak egy t-vel), utáltattnak, felékesítve éppen úgy előfordulnak, mint ahogy most írjuk. Az igekötőt is legtöbbször összekapcsoló jellel írja elül is, hátul is, meg-mutat és mutat-meg; de elül akárhányszor összeírja: megmutat.

Az Orpheusban és leveleiben több helyütt foglalkozik a helyesírás kérdéseivel, s észrevételeit mindenütt a szószármazás alapján teszi. Tehát nem tölle, nálla, vélle, hanem tőle, nála, véle. A könny (lacryma) írása miatt megrója Baróti Szabót, de aztán ennek és Batsányinak felszólalása után beismeri tévedését,¹⁰³ hogy alaptalanul hibáztatta volt szerkesztőtársát. Ifjabb éveiben ő is használja a ts és tz jegyeket még nyomtatott munkáiban (Gessner idilljei, Bácsmegyei, Hamlet) is; de 1792-től fogva állandóan a cs és cz jegyekkel él, s amazokat hibáztatja. Ugyanekkor a cz helyett az egyszerű c-t kezdi használni, már a Diogenesben is helyel-közzel, a görög példázatokban pedig következetesen. A saját családi nevét is így írja. Előszavában célzást is tesz ez újításra, de okát elhallgatja, Orpheusának jövődő füzetére utasítván az olvasót. Az ígért füzet azonban sohasem jelent meg, s így az okra nézve csak a leveleiben elszórt töredékes észrevétellel kell megelégednünk. A fő ok az írás egyszerűsítése, s hogy a latin helyesíráshoz is közelebb juthassunk. Leveleiben nem igen tud hozzászokni ez újításhoz, fogsága alatt meg teljesen visszatér a régi módhoz, és ennél is marad egész életében. Az idegen szókat, szerinte, az eredeti nyelv írása szerint kell írni a magyarban is: Xerxes, Phoenix és nem Kszerkszes, Főniksz.

Az igék ragozásában is világosan a szószármazás alapján áll: adj, és nem agygy vagy aggy, vallja és nem vallya. De néha mégis a hangzás után indul: lejjend, kezdessz, rettentessz.

¹⁰¹ Badics Ferenc tanulmánya az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1897. évf. VII. köt. 8. 1.

¹⁰² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 350., 356., 491. 1.

¹⁰³ *Orpheus* I. köt. 48., 100, 199. l. *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 358, 363.1.

Azonban az ikes igék ragozásában még ő is ingadozik, holott Földi János már ugyanazt tanítja, amit később Révai. Az első személyt helyesen így használja: fekszem, gondolkozhatom; de már a második és harmadik személyt így: látszasz, találkozna, szárazkodj. Mindemellett nem szükség bizonyítgatnunk, hogy az ő helyesírása nagyban hozzájárul e kérdés tisztázásához. Könyvei, kivált a Stella, a görög példázatok és mesék e tekintetben is például szolgálhattak íróinknak, valamint külső kiállításra, az alak és betűk csinosságára s a papír szépségére nézve is. Kényes ízlése a külsőségekben sem tagadja meg magát. Itt is vezére akar lenni nemzetének; itt is éreztetni kezdi művelő hatását, midőn korának politikai eszméi magukkal ragadják, s pályája kétfelé törik.

XI.

A magyar jakobinusok; Kazinczy fogsága

I.

A francia irodalom hatása a magyar közéletre. – A demokrata eszmék hirdetése. – Batthyány Alajos gr. a népfeltség elvének óhajt érvényt szerezni. – Hajnóczy az alkotmányos monarchia híve. – Fő elvei. – Nagy-váthy János munkái. – A Veres Barátnak... képzelési. – Lengyelország sorsát tükröül tartja nemzete elé. – Batsányi forradalmi költeményei. – A kiváltságok elleni izgatás. – Martinovics Ignác és Laczkovics János. – Első munkáik. – Fő műveik alap gondolatai. – A társasági szerződés a természet törvényei szerint. – A királyi hatalom. – Martinovics izgatásai a nemesség s különösen a papság ellen. – Laczkovics mindenben túlozza Martinovics izgatásait. – Mi volt a célja először Martinovicsnak? – Hogyan egyeztethető össze első két politikai munkája későbbi elveivel? – Művei elleni nyomozás. – A Literae ad imperatorem. – Laczkovics nyílt levele. – Általános francia rokonszenv. – A titkos társaságok Európában. – Gyurkovics Ferenc törekvése. – Martinovics szervezi a titkos társaságokat; ezek igazgatói. – Martinovics elfogatása.

A francia irodalom hatása nálunk nemcsak abban nyilvánul, hogy először kezdi ébresztgetni az elernyed magyart lelket, hanem abban is, hogy új eszméket hint a közéletbe. A felvilágosodás az emberi gondolkodásnak, egymáshoz és az államhoz való viszonyának egész körére kiterjedvén, természetes, hogy a régi felfogás minden téren nagyot változik. József császár uralma kedvez e változásnak, s nemzetünk szabadelvű gondolkozása tíz év alatt hatalmas lendületet vesz. És nincs benne semmi különös, hogy a francia írók műveinek ismerete és tanulmányozása egyszersmind a politikai és társadalmi eszmék demokratikus iránya felé ragadja a közfigyelmet. Éppen franciás íróink, Bessenyei György, Orczy Lőrincz b. és Péczeli József műveiben találunk először félre nem érthető célzásokat a szegény nép sorsára, szemben a nemesi kiváltságokkal.¹

Eleinte az új eszmék inkább csak az ember bölcséleti gondolkodásában vernek gyökeret. Társadalmi s politikai tere voltaképp akkor csapnak, mikor a francia nemzetgyűlés egymás után töri össze a régi kormányrendszer maradványait, s körvonalazza az ember politikai jogait új alkotmánya bevezetéséül. A Szajna partján végbement rendkívüli változásokra egész Európa álmélkodva tekint. Kétségek támadnak a kiváltságos osztályokban: vajon fenn lehet-e továbbra is tartani a régi államrendszert s a társadalom kereteit, vagy a fenyegető vihar elsöpri a föld színéről? E kétség bizonyára meglepi a sírjához közeledő József császárt is, akinek balsejtelméi is azt sugallják, hogy az ő bukófélben levő rendszere s a fran-

¹ E célzások közül többet részletesen fejteget Fraknói Vilmos alapvető munkája: *Martinovics és társai összeesküvése* (Budapest, 1880); 1–14. 1. Fejtegetéseit Baróti Lajos a forrás megnevezése nélkül egyszerűen átírja a Szalay József-féle munkába, IV. köt. 311–12. 1.

cia nemzetgyűlés merész előretörése egyaránt táplálja alattvalói elégtelenségét. S majd mind eltörli fejedelmi alkotásait. Mintha érezte volna, hogy a fellángoló nemzeti lélek úgyis megsemmisítené egész rendszerét.

A népjogok diadala Franciaországban nemcsak növeli a magyar nemzeti felbuzdulás erejét, hanem egyszersmind irányozza is. Bátran fejtegetik az előbbi évtized alatt szórva nyosan s mintegy félve nyilatkozó demokrata eszméket, mégpedig nemcsak komoly tudományossággal, hanem merészen izgatva is mellettük. Batthyány Alajos gr. szabadelvű eszméiben osztozik Hajnóczy József és Nagyváthy János is. A fejedelmi jogokkal szembeállítják a nép jogait, s ezeket kívánják mindenáron erősíteni. Batthyány úgyszólván minden hatalmat ki akar venni a király kezéből, s pusztán csak a tekintély alapjára helyezni a királyság intézményét. Méltán kérdi Ballagi Géza: hová lesz a király tekintélye, ha mindazt elveszük tőle, ami a királyi tekintély alapja? Hisz az általa tervezett demokratikus államszervezetben a tekintély elvének tulajdonképp nincs is helye.² Pedig a király nélkül az államot igazában el sem tudja képzelni. Miért akarja tehát megfosztani minden hatalmától? Azért, mivel a kor felfogásához híven a népfeltség elvének akar érvényt szerezni a felvilágosult közvélemény alapján. József császár korlátlan rendszerének roskadozása mintegy visszahatásképpen a népjog szunnyadó vagy eltiport erejét kelti életre. Fejtegetik, hogy a népfeltség elve az egyéni szabadság megvalósulásától függ. Minden polgár hozzájárul az állam terhéhez, csakhogy a maga szabad elhatározásából. A politikai szabadság voltaképp csak akkor méltó nevére, ha az állam minden polgárával közös. Ezért minden téren meg kell szüntetni a kiváltságokat: vallásban, politikában, társadalomban. Batthyány állambölcséleti gondolkodásának e forrásából ered egész tanítása, amely Conchával szólva „a benne rejlő szikrázó szellem, az érzés melegsége, az egyetemes, az emberi művelődés összes tényezőivel számoló színvonal által a magyar gondolkodásnak legnemesb gyümölcsei közé tartozik”.

Hajnóczy előtt a demokratikus alapokra helyezett alkotmányos monarchia képe lebeg, mint amilyen 1848-ban részben megvalósul. Négy becses tanulmányban fejti ki politikai felfogását a törvényhozásra és közigazgatásra nézve, azonban e felfogás néhány rövid év alatt igen nagyot változik. Még József császár halálakor nem éppen igazságosan akarja megosztani a politikai jogokat a király és nemzet között, hirdetvén, hogy a király felelősségre nem vonható s korlátlan vétőjoga van az országgyűléssel szemben; hogy a törvényhozában csak a birtokos osztály vehet részt. De már a forradalmi eszmék hatása alatt írt újabb tanulmányaiban a királyi hatalom túlkapásai ellen megfelelő biztosítékról gondoskodik a parlament sarkalatos jogainak teljes kifejtésében s a polgári jogok kiterjesztésében. Láttuk,³ hogy a köztelherviselést ő is követeli, azonban tudja, hogy a nemességet nem lehet egyszerre megfosztani százados kiváltságaitól, s viszont a jobbágyságot sem tanácsos azonnal felszabadítani. Elég volna egyelőre, ha a közterhek viselésében a nemesség úgy venne részt, hogy a vármegyei házipénztár költségeinek egy részét s a követek napidíjait fizetné. Törvényekkel bizonyítja, hogy a nemesség és papság éppen birtokainál fogva köteles a közterhekben osztozni. Különben a papságot egészen kizárja az országgyűlésből, valamint a Királyi Távla tagjait is. Ellenben a szabad királyi városokat szaporítani kívánja, hogy a polgárságnak mennél több követe vehessen részt a törvényhozában. A Felső Távla nélkül működő népképviseleti országgyűléstől várja a személyes szabadságnak a jobbágyságra való kiterjeszté-

² Id. m. 329–330.1. Concha Gy.: *A 90-es évek reformeszméi*, 116–140.1.

³ A VIII. fejezet utolsó szakaszában (187. 1.).

sét, a jobbágyok hivatal viselhető s birtokszerző jogának, a lelkiismereti és sajtószabadságnak, a törvény előtti egyenlőségnek megvalósítását. A kiváltságos osztály ellen – mint a XVII. század francia írói tanítják – a nép a királyban keres oltalmat. Ezért a királynak meghagyja legalább időleges vétőjogát; azonban hogy a király ezt használhassa, a népre kell hivatkozni. A papságot a hivatalból kizárja, s az egyházi birtokokat elvilágiasítani óhajtja. Szabad vallásgyakorlatot követel, s tagadja, hogy volna uralkodó vallás az országban.

A törvényhozás képviseleti rendszerének tisztán látása mellett főleg a törvények végrehajtó közegeinek felelősségében tűnik fel Hajnóczy mély felfogása. Ő hirdeti először – mint Concha kimutatja – a miniszteri felelősség elvét s a végrehajtó hatalom közegei ki-nevezésének szükségességét az akkori s részben ma is bálványozott választórendszerrel szemben.

A nemzeti függetlenség föltétele a közteherviselés, az egyenlőség elvének megvalósulása a birtokszerzésben és hivatalviselésben egyaránt. Minden egyéb orvosság rosszabb a betegségnél. Ebből következik, hogy az adózás rendszere többé fenn nem tartható, még a tételes törvények alapján sem, annál kevésbé a nemességnek sokat hangoztatott véradója szempontjából. Az adót a földbirtokra óhajtja kivetni, s nem a jövedelemre. Az ország bármely lakosa csak oly adó fizetésére kötelezhető, amelyet személyesen vagy képviselője révén ő maga szavaz meg; amiből aztán önként következik, hogy a jobbágyoknak is kell képviseletének lennie az országgyűlésen, vagy pedig semmiféle adó fizetésére nem szorítható.

De a francia forradalom elvei mind jobban magukkal ragadják, s mind radikálisabb eszmékre hevítik, amelyeket az új magyar alkotmányba szeretne ültetni, úgy azonban, hogy kilencszázados alkotmányunk életrevaló kereteit szét ne feszítsék, mert – mint Fraknói meggyőződéssel írja – „sohasem szűnik meg kegyeletet táplálni az ősi intézmények iránt, melyeknek eredeti szervezetét és fejlődését gyakran mesteri kézzel tudja rekonstruálni”. Másfelől pedig bármily radikális az elvek hirdetésében, egy pillanatra sem téveszti szem elől a gyakorlati lehetőséget, éles szemmel látva, mennyire van még hazánk az ő képzeletében élő állameszménytől. S ez mutatja, hogy nem forradalmi ember.⁴

Batthyány Alajos nemes eszményiségét s politikai ábrándjait talán még túlozva látjuk Nagyváthy János munkáiban,⁵ amelyek nemcsak a felvilágosodás útjait egyengetik, hanem egyszersmind átvezetnek bennünket azon demokratákhoz, akik már a forradalomra izgatnak. Nagyváthy (1755–1819) részint mint a Szapáry gróf családjának nevelője, részint mint katona nagy utazásokat tett, közvetlen tapasztalásból ismerte az európai nemzetek főbb társadalmi és politikai eszméit, amelyeknek buzgó hirdetője lett éppen akkor, mikor nemzetünk egy szebb jövő hajnalára ébredt. Gyakorlati érzéke ugyan csak mint gazdának s gazdasági írónak volt erős, mint politikusnak igen kevésbé; de azért vezérgondolatának, az egyenlőség elvének alkalmazásában sem feledkezik meg teljesen a lehetőség korlátairól. Amit legjobban szíven visel, amit nemzetünk boldogulása föltételének tart, mindazt mint már megtörtént változást adja elő, vagy pedig a lengyel nemzet pusztulásának okait fejtegeti, hogy saját nemzetét figyelmeztesse. A képzeletében átalakult társadalom képét rajzolva, hazafias öröm tölti meg szívét, hogy minden magyar ember egyenlő politikai jogokhoz ju-

⁴ Fraknói V. id. m. 110–118; Ballagi G. id. m. 332–334; Concha Gy. id. m. 156–168. 1. Mind a hárman idézik összes műveit.

⁵ Első nevezetes műve: *A' Tizen-Kilentzedik Százban élt Igaz Magyar Hazafinak Öröm-Órái*. A' Nagy-Szivűség-nél. MDCCC [!] A M. N. Múzeum könyvtára példányán egykorú írással rajta van a szerző neve így: *Nagyváti*. Concha Gy. (id. m. 102. 1.) után Ballagi G. igen helyesen 1790-ben már forgalomban levőnek mondja, mivel egy akkor megjelent mű már hivatkozik rá. Id. m. 335. 1.

tott: a paraszt és polgár, valamint a nemesi rendek közt minden választófal leomlott, s csak „a’ jóságos és nemes tselekedetek számához képest” tartja egyik a másikat magánál előbbvalónak. Nemcsak a nemes mondott le kiváltságairól, hanem a papság is, sőt ez „a’ nemzet’ kezébe nagylelkűen vissza-adta javait”, és a lelkiismereti szabadság visszaállításán is őszintén fáradt. Kiterjeszti figyelmét a zsidóságra is; talán az egyetlen, akit e tárgyban is a legnemesb emberszeretet vezérel, s korának balítéletétől egészen megszabadul.

Politikai gondolkodásának sarkpontja az egyenlőség elve. Minden művét ez sugallja. „A’ Nagy Világ’ Alkotmánya az Egyenlőség’-mértéke meg-tartásán áll” – írja műve elején. Nem vizsgálja, vajon ez elv megvalósítása miképp alakítaná át állami intézményeinket, törvényhozásunkat s közigazgatásunkat: megelégszik azzal, hogy alapeszméjét többféle változatban lelkesen igyekszik rábeszélni a nemzetre úgy is mint szabadkőműves, aki a világpolgárság eszményeiért, az emberiség és lelkiismereti szabadság nagy érdekeiért harcol; úgy is mint „igaz magyar hazafi”, aki ez alapeszme megtestesítésétől várja nemzete boldogulását. A Nagy Frigyes után fordított versében⁶ egy veres barátot (templomos vitézt) támaszt fel sírjából, aki az összeomlott templom udvarán Jeruzsálemben panaszolja el rendjének kegyetlen zaklatásait s kínoztatását; de ami szemébe tűnik, ami hang a fülét megüti, mind azzal a reménnyel tölti el, hogy

– – sokszor Gyalázat, ’s Kínokkal
Azért hal-meg a’ JÓ: hogy még végezetre
Sokkal pompásbb színbe jöjjön az Életre.

Bízva bízik a józan felvilágosodás diadalában, amely az emberi nemnek a legszentebb ünnepe lesz:

SZABADSÁGA leszsz a’ Lelki-Isméretnek:
Szabad leszsz e’ kor az Emberi Nemzetnek
Gondolkozni, írni, szólni, és ítélni.

Lengyelország sorsát tükörül tartja nemzete elé,⁷ hogy színről színre szemléltesse a természeti jognak páratlanul vakmerő megcsúfolását, s okozati összefüggésbe állítsa a nemeség bűneit a jobbagység baromi süllyedésével, kemény szavakkal bélyegezve meg azokat, eziránt pedig részvétet iparkodván kelteni. A vesztébe rohanó lengyel nemzet képének bemutatásával akarja nemzetét az új eszmékre tüzelni, s heve egészen elragadja, midőn a lengyel nemességet szégyenpadra állítja, mintha beszéde nem tudna megférti a magára erőltetett álarc alatt. Hiszi, hogy az új eszméknek előbb-utóbb győzniök kell, s e mély hite sugallja ábrándjait, amelyeknek megvalósulását élénk képzelete előre látja, s ezért nyugodtan tér sírjába, mert akik nemes eszméit megértették: fejfájára „az Emberi-szeretetnek háládatosságból fűzött, ’s tisztelet jelentő tsókokkal meg-harmatozott tisztos Koszorúját fel-tenni

⁶ *A’ Veres Barátnak egy el-pusztult Templom’ Omlása mellett való szomorú Képzelési.* Mellyeket Fridrik Vers-Köteményeiből Magyarra fordított de la Plume. A’ Nagy-Szivűség-nél. 1790. Ballagi G. id. m. 341–343. 1. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1890. évf. I. köt. 213–214. 1.

⁷ *Tsillagok’-Forgásibul való Polgári Jövendölés Lengyel Ország-ra, a’ mellybe a’ Borussiai Király, és ... le-ábrázoltatnak.* Az ötödik kiadás szerént frantziából magyarra fordítva. A’ magyaroknak tükörül. A’ Nagy-Szivűség-nél. 1790.

el-nem mulatják, a' melyről minden Sirom mellet [!] el-menő Utazó meg fogja esmérni, hogy ott egy Igaz Magyar Hazafi nyugoszik".⁸

Azonban e többé-kevésbé tudományos fejtegetés mellett megszólal a forradalmi izgatás hangja is, amely a nagy tömeget igyekszik lázba hozni. Láttuk, hogy Péczeli a Mindenés Gyűjteményben a jobbságát egészen nyíltan erőszakos kitörésre tüzeli.⁹ Batsányi a rab-ságban nyögő nép s a kiváltságok urainak szemét a vérrel patakozó Párizsra irányozza, hogy sorsukat előre láthassák. Mintha elfojtott öröme hirtelen utat törne magának, midőn a francia nép szétzúzza bilincseit, s egész Európa szeme elé tartja követendő például. Véres szavakkal riad a királyokra, nemesekre és papokra, akiket keményen fenyeget. Majd az igazság napjának felderültét ünnepli, mivel most már

Dőlnek a' babona' fertelmes oltári,
Mellyek a' setétség' fene bálványának
Annyi Századoktól vérrel áradának.

A példa megindító erejével állítja nemzete elé a francia népet, amelynek „már lántzoktól szabad vitéz karja”, s az „áldott szabadság” dicsőségét hirdeti. Az egész föld kerekésege megrendülve látja, hogy ütött a rég várt óra, s a büszke trónok megreszketnek a letapodott nép előtt s

Rémülve szemlélik közelgető sorsok'
A' vérré sovárgó koronás gyilkosok.¹⁰

Ilyenforma hang nem hallatszott költészetünkben egészen Petőfiig. Még csak Verseghy lép Batsányi nyomába a Marseillaise fordításával.¹¹ Íróink, bár a XVIII. század második fele sehol sem kedvez a történeti jogokhoz való ragaszkodásnak, s a felvilágosult korlátlan uralom épp ezért mérhet halálos csapást régi alkotmányunkra, nem egykönnyen szakítanak a nemzet meggyökerezett felfogásával.

Azonban a franciaországi események az utóbbi húsz év alatt folyvást terjedő szabadelvű gondolkodást nemcsak gyorsítják, hanem új irányba is ragadják. Batsányi heves kitörései sok elkeseredett szívben visszhangzanak. A József császár halála utáni nemzeti érzés fellángolása újabb erőt önt azokba, akiket a felvilágosodás eszméi mélyebben átjártak, s akik szintén a politikai és társadalmi rohamos átalakulás szükségéről és lehetőségéről elmélkedtek. Síkra szálltak tehát a kiváltságok ellen, hogy az egyenlőség elvét mintegy kerülő úton szilárdítsák, azt hívén és hirdetvén, hogy hátramaradásunk legfőbb oka a nemesek és papok kiváltsága. Ezt a felfogást a szabadkőművesek terjesztették elsősorban. Különösen a katolikus papságot tekintették a felvilágosodás természetes ellenségének, s hatalma megtörésében keresték a haladás első föltételét. S midőn II. Lipót a trónra jut, s felvilágosult gondolkodása főleg egyházi és iskolai ügyekben engedni kénytelen a régi uralmát visszakövetelő papságnak: a szabadelvűek nem minden ok nélkül félnek a vallási villongások meg-

⁸ Az 5. számú jegyzetben id. mű utolsó sorai.

⁹ L. a IX. fejezet 92. sz. jegyzetét.

¹⁰ *A franciaországi változásokra és A Látó* című költeményei; Szinnyei F. id. m. 80–81. 1. Az első a *Magyar Museum*ban is megjelent, a második kéziratban maradt ránk, Szinnyei F. közli először az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1898. évf. VIII. köt. 179. 1. azután id. művében.

¹¹ Császár E. *Verseghy Ferencz élete és művei*. Budapest, 1903. 107–108. 1.

újulásától, a gondolati és lelkiismereti szabadság töredező bilincseinek megszorításától, az egyház hatalmának túlkapásaitól.

Fiatalabb íróink úgyszólván mind ebben a táborban küzdenek, ők érezvén legjobban a nemzetietlen visszahatás fenyegető következményeit. Csakhogy eszméik terjesztése elé sok akadály tornyosul. Alig kecsegtethetik magukat sikerrel. A nemzeti közvélemény gyöngé és félénk, semmi remény, hogy a szabadelvű gondolkozók mellé szegődik, mert a tényleges hatalom ellen nyíltabban támadni fölötte óvakodik. Egy ideig mégis azt hiszik, hogy a Budára összehívott országgyűlés nemcsak régi alkotmányunkat állítja vissza, hanem az újkori, a demokrata eszméket is zászlajára írja. Azonban az újításnak csak elvét fogadják el, s minden arra mutat, hogy ez elv a közeljövőben gyakorlati megtestesítésre nem számíthat. Akik tehát a francia forradalmi eszmék terjedéséről ábrándoztak, nemigen tudtak bele nyugodni az események új fordulataiba. Kezdeni vagy folytatni kellett a küzdelmet abban az irányban, amely a József császár szabadelvű felfogásától a nemzeti érzés tüzén át a forradalmi eszmék felé vezetett. E küzdelemben legélesebb fegyverrel harcol Martinovics Ignác és Laczkovics János. Mindkettő feszült figyelemmel kíséri a magyarországi és külföldi eseményeket, s mindkettő ég a vágytól, hogy a felvilágosodás eszméi a maguk túlzásaiban is testet ölthessenek, s a jövőendő fejleményeiben maguknak új ösvényt vágnak a boldogulásra. Amaz mint Lipót király udvari vegyész és tanácsosa hivatalos állását is felhasználja a küzdelem folytatására; emez a nemzeti nyelv jogaiért való bátor szókimondásának büntetése miatti elkeseredésében fog a harc szokatlan eszközeihez. Amaz tanult és a tudomány több ágában jártas; emez egy ideig csak a kard forgatásához értett, de most a kor szelleme magával ragadja, a hírhedt Trenk könyveivel foglalkozik. Amaz az idők változásait korán megérzi, s új eszméket dob a tömegbe; emez csak terjeszteni s népszerűsíteni igyekszik azokat. Amaz ábrándos és könnyen hevülő, szertelen dicsvágyó és nagyon ismeri a maga értékét; emez inkább a földön jár, noha szintén hiszékeny, nyers és indulatos. Mindkettő rövidlátó s a hangulat embere. Bízna a kornak olyan jelszavaiban is, amelyeket nálunk emlegetni is nagy bátorság kellett.

Midőn a politikai és társadalmi eszmék harcába vegyülnek, aligha vannak tisztában céljaikkal. De a kor szelleme és heves véralkatuk lépésről lépésre sodorja őket. Helyzetük kedvezőtlen változása a szenvedély tüzét egyre szítja keblökben. Martinovicsot épp oly kevéssé elégíti ki a tudományos világban szerzett hírneve, mint Laczkovicsot a katonai pályán elért dicsősége. Mindkettő oly akadályt lát útjában, amelynek leküzdéséhez nincs ereje. Mintegy a sors kerekébe akarnak tehát kapni, hogy a kor uralkodó áramlatát egyéni s nemzeti céljaikra használhassák. Martinovics II. József császár politikai végrendeletében¹² fejteget először politikai eszméket Montesquieu és Rousseau elvei alapján, nemcsak azért, hogy – mint Fraknói mondja – némi figyelmet gerjessen maga iránt; hanem tán inkább azért, hogy mintegy előkészítse a Habsburgok művelt alattvalóit oly eszmék befogadására, amelyeket egyszerre, minden bevezetés nélkül hirdetni nem találja célravezetőnek. Hogy munkája végén közli az északamerikai Unió alkotmányát, ezzel rá akar mutatni tulajdonképi céljára, a kormányforma átalakítására, mi a jövő nemzedék munkájának van fenntartva.

Laczkovics első írói munkáit, amelyek nagyrészt fordítások, a királyok s még inkább a papság, sőt a vallás elleni féktelen gyűlölete sugallja, mely hovatovább a szenvedélyes kitö-

¹² *Testament politique de l'Empereur Joseph II. Roi des Romains*. Vienne et chez les principaux libraires de l'Europe; 1791. Fraknói V. id. m. 57–59. 1.

résig emelkedik. A kalandoréletű Trenk b. Matzedoniai Vitézét,¹³ s a hírhedt Rautenstrauch vallás elleni szitkozódásait¹⁴ szükségesnek találja irodalmunkba ültetni, hogy nyers őszinteségével így adjon kifejezést a közállapotokkal való elégtelenségének. Tetszik neki, hogy Trenk után Nagy Sándort, valamint a világ többi uralkodó zsarnokait is Cartouche-hoz, a leghírhedtebb francia zsványhoz hasonlíthatja; hogy a keresztény, különösen pedig a katolikus vallást éppen alapvető dogmaiban a legvakmerőbb gyalázatokkal illetheti. Egy pap, akivel utazó embere találkozik, maga mondja a szent dolgokról e cégéres káromlásokat: „Ezek az esztelenségek, melyeket most láttál, hallottál és tapasztaltál, mind bolond bűbajos embereknek a’ találmányi, melyeknek némelly gazemberek párttyokat fogták”.¹⁵

Nincs rá adatunk, hogy Martinovics és Laczkovics e műveit miképp fogadja nemzetünk. Az elsőt már csak nyelve miatt is kevesen olvashatták, s leginkább a főúri és a forradalmi eszmékért hevülő ifjúsági körökben. A keresztény vallás otromba támadása csak megvetéssel találkozhatott. Nem csuda, hogy a Helytartó Tanács vizsgálatot indít ellene. Azonban Laczkovics nem vallja be, hogy ő a mű szerzője.¹⁶ Martinovicsról tán legközelebbi jó barátai sem tudják, hogy az idézett mű tőle való, önmaga mondja ezt vallatásakor,¹⁷ ami arra mutat, hogy nem valami nagy figyelmet gerjeszthetett. Ezért aztán csakhamar újabb kísérlettel áll elő, nagyobb olvasóközönségre számítva, s egyenesen az országgyűlés tagjaihoz intézve szavait. Csakhogy mire műve világot láthat a cenzúra akadékoskodása miatt, az országgyűlés már szétoszlik, ő meg Lipót király mellett „bizalmas állást foglal el”. Beszédében azonban, amelyet nyomon követ másik, hasonló munkája,¹⁸ így is sokak érdeklődését fölkelte, kivált, hogy ifjúkori jó barátja, Laczkovics János, azonnal magyarra fordítja.¹⁹

E művekről máig sincs megállapodott vélemény irodalmunkban. Fraknói és Pulszky forradalmi természetűnek mondják, Concha és Ballagi ellenben azt vitatják, hogy Martinovics (és következésképpen Laczkovics) e műveiben még nem köztársasági érzelmű, csak kegyvesztése után lesz azzá. Sőt harmadik munkája²⁰ is csak az első Beszéd gondolatainak újabb fejtegetése. Kétségtelen, hogy Martinovics a József császár és Lipót király iránti magasztalásaival monarchikus érzelműnek mutatja magát; de az is kétségtelen, hogy több helyen az egyeduralmi kormányformát éppen oly veszélyesnek mondja a polgárok jóllétére, mint a főurak és papok uralmát. Másfelől pedig az az izgató hang, amellyel Martinovics a társasági szerződés ősi formáit, az állami hatalom alapjait fejtegeti s amellyel a társadalom kerete-

¹³ *A’ Matzedoniai Vitéz, melyet tíz esztendőbeli magdeburgi fogságban Mélt. B. Fridrik Trenk írt*, most penig magyar nyelvre fordította egy magyar nemes lovas regimentben lévő fő tiszt ’s haza fi L...k...ts J...os, 1790. h. n.

¹⁴ *A’ Keresztény Vallásban magát oktattatni vágyódó Utazó Ember*. Jerusalemben; é. n. – *A’ Jézus Társaságbeli Szerzeteseinek Khinábül való ki-üzetése*. Rómában, é. n. Ballagi G. szerint valószínű, hogy az elsőt Rautenstrauch írta; a másodiktól bizonyos. Id. m. 618–621. 1.

¹⁵ Az előbbi jegyzetben id. mű 59–60. 1.

¹⁶ Ballagi G. id. m. 619–620. 1.

¹⁷ Fraknói V. id. m. 57. 1.

¹⁸ Martinovics mindkét műve névtelenül jelent meg. Az első címe: *Oratio ad proceres et nobiles Regni Hungariae MDCCXC*. Idibus Aprilis conscripta et Vindobonae supressa, nunc primum in lucem prodit. Typis Parisinis. A másíknak címe: *Oratio pro Leopoldo II. Rom. Imp. Aug. Hungariae, Bohemiae etc. rege ab Hungaris proceribus et nobilibus accusato, Anno MDCCXCII. elucubrata*. Germania, 1792.

¹⁹ *A’ Magyar-Ország’ Gyűlésiben egyben-gyűltt Méltóságos és Tekintetes Nemes Rendekhez 1790-dik Esztendőben tartattatott Beszéd*, Most Deáknyelvből Magyarra fordítottatott. 1791. h. n.

²⁰ *Status Regni Hungariae*, anno 1792. h. n.

it rohamosan megbontani óhajtja, egészen a forradalmi íróra vall. S még inkább arra vall, amit a sorok között olvashatni. Miért magasztalja oly lelkesülten az Unió népét s a franciákat, ha nem azért, hogy példájokra tüzelje nemzetünket? Miért mondja, hogy csak az ő alkotmányuknak alapja az erény és igazság; ők térnek vissza a társasági és szerződés igazságos formájához, mi pedig azzal homlokegyenest ellenkezünk? Nem arra céloz-e, hogy a magyar nemzet is haladéktalanul induljon utánok? Concha szerint Martinovics mindenekfelett a felvilágosodás forrószívű barátja. Fájlalja, hogy nemzetünk annyira hátra maradt a nyugati népek mellett, s ezért szenvedélyes gyűlölettel fordul azon intézmények ellen, amelyek a haladás útjában állanak.²¹ De miért tünteti fel Martinovics hazánk elmaradását oly sötét színben; nem azért-e, hogy a régi politikai és társadalmi rendszert annál keményebben osztorozhassa? Hogy a kiváltságos osztályok ellen a népet harcra izgassa? Miért hirdeti, hogy a népek erőszakosan is meg kell változtatnia helyzetét, ha a természet törvényei szerint őt megillető jogával élni akar? „A természet – úgy mond – két hatalmas ösztönt oltott az emberekbe, amelyeknek kifejtésére egy társaságba állanak, hogy vállvetett erővel s a bölcsesség mindennemű eszközeivel mind önmagukat fenntarthassák, mind pedig szabadon élvezhessék a közbiztonság fáján termett gyümölcsöket.”²² A szabadsághoz és biztossághoz való ragaszkodás ártatlan és szent, alapja a társasági szerződésnek, amelyből a nemesség és polgárság közti különbség semmiképpen nem származtatható. Mert „a’ Fejedelemmel egyben kaptosolt Ország-igazgatás, és a’ Polgári Társaságban lévő embereknek alatta-valóságai, engedelmeskedései (subjectio) teszik egyedül a’ Polgári Társaság’ egygyeztető kötéseinek (pacti socialis) természetét és tulajdonságát, a’ mellyeken kívül semmi más egyéb-féle boldogulás a’ Városi Társaságnak kebelében nem lehet”.²³ Ebből tehát az következik, hogy egyenlőségnek kell uralkodnia az emberek közt, s csak annyiban van egyik a másiknak alávetve, amennyiben az az állam fennmaradásának föltétele.²⁴

A természet törvényei szabályozzák a társasági szerződést, mely a polgári jogot minden tagjának egyenlő mértékben osztja ki. Csak az a polgári törvény kötelező, amely a természeti jogból ered. Magyarország alkotmánya nem az ősi társasági szerződésen nyugszik, hanem a kiváltságok rendszerén, amely a természet törvényeinek vakmerő kicsúfolása, tehát kiirtandó. Ennél fogva helytelenül cselekszik bármely nép, amely a törvényhozás és uralkodás jogát kiadja kezéből, s akár egy emberre, a királyra, akár többre, a kiváltságos osztályra ruházza. Mivel „a’ Polgári Társaságban minnyájan szabadon születünk, mert azon biztosság, mellyet benne keresünk, s fel-találni kívánunk, a’ józan észszel meg-egygyező szabadságot ki-nem rekeszti”.²⁵

Az államnak a feje a király, őt illeti meg a korona, a legfőbb tisztelet és méltóság. Ő van kötelezve „mind a’ leg-jobb gyökeres Törvényeknek hozására, mind pedig ezeknek a’ Polgári-Társaságnak javára-való fordítására”, ami a legnagyobb feladat levén, az észnek legfőbb élességét, tapasztalatban megedzett okosságát kívánja, e mellé meg nem rettenő szívet

²¹ Id. m. 147., 149. 1. Vö. a 29. sz. jegyzettel.

²² *Oratio pro Leopoldo...* 5. 1.

²³ Laczkovics J. fordítása, 19. 1.

²⁴ „Nulla alia in societate civili datur subjectio, quam quae e pacto hoc immediate derivatur”; *Oratio ad Proceres...* 10–11. 1. *Oratio pro Leopoldo...* 14. 1.

²⁵ *Oratio ad Proceres...* 10. 1.

s fáradhatatlan munkát.²⁶ De ha a fejedelem a törvény hozója és végrehajtója is egy személyben, az államot bármikor feláldozhatja a saját uralkodó becsvágyának és zsarnoki dühének, ha csak kegyessége és szerencsés véralkata vissza nem tartja, tehát az egész nemzet egyetlen ember boldogulásáért fáradozik.²⁷ „Így tehát az embereknek valóban mindegy, akár az egyeduralmi, akár a főúri despotismus járma alatt szenvednek s úgy vélem – mondja Martinovics –, mind a kettőt gyökerestől ki kell irtani, hogy az emberi szabadság diadalmaszkodhassék.”²⁸ Hát ahol az örökösödés rendje is meg van állapítva, mily nagy igazságtalanság, hogy a király fia, kit a természet talán az eke szarvához rendelt, a trónra jusson. Átkozott dolog, hogy a főurak gyermekei, akik iparos pályára születtek, a közjó legnagyobb kárával az állam első méltóságait foglalják el. Az meg éppen a legszomorúbb sorsa az emberiségnek, hogy az okos, szellemes és erényes emberek homályban sindevésznek, haszontalanul töltve idejüket csak azért, mert nincs nemesi oklevelük. „Oh boldogtalan emberi nemzet! – szánakozik Martinovics –, micsoda igazságtalanságokat szenvedsz, amelyeknek pedig gyökeres kiirtása egyedül csak tőled függ. Félsz a zsarnokoktól, akik nálad nélkül csupa erőtlenség s a lelketlen bábokhoz hasonlók?” Mily gyávaóság, hogy az emberiség megszervezi a kiváltságosokat s a közülük választott udvari tanácsurakat, akik a királyt ellene ingerlik; ellenben akik az emberiség szemét fel akarják nyitni s az igazságot őszintén kimondani, kegyetlen büntetésekkel üldözi. „Törd össze már egyszer – riad Martinovics a népre – anynyi istentelenségek bilincseit, amelyekben mind eddig nyögteél; tedd az újonnan alkotandó állam alapkövévé az erényt s igazságot. Tiszteld a philadelphiai gyűlést (az észak-amerikai Unió első szabad gyűlését), egekig magasztald a francia nép bölcsességét, amely az emberiség dicső kormányzatának alapjait lerakta.”²⁹

Míg a József császár politikai végrendeletében csak függelékül közli az Unió alkotmányát, anélkül hogy arra különösebben is ráirányozná olvasói figyelmét: itt már összefogja az Unió népét a franciákkal, s alkotmányukat nemcsak ő magasztalja, de arra buzdítja a nemzetet is, hogy áhítattal, sőt imádatlalt tekintse. Ki nem érzi, hogy csak a végkövetkezmény levonását bízza az olvasóra? S nem azért fordul-e oly égő gyűlölettel a kiváltságosok ellen, mivel azok a régi felfogás szerint az egyeduralomnak legerősebb támaszai? Ami – úgy mond Martinovics – önmagában jó, és a polgári társaságnak elrendelt s meghatározott céljával nem ellenkezik, azt a polgárok mindég kívánhatják, s ha el akarják érni, munkájukban segíteni kell őket. Voltaképp csak abban határozódik a polgárok imádatlalt szabadsága, amiért az emberiségnek, ha ez életben boldogulni akar, teljes erejével harcolnia kell, hogy az egyeduralom és arisztokratia gonoszságait kiirtván, az erényt s igazságot imádhassa a tró-

²⁶ Uo. 10. 1. Az eredetiben így: „Regibus corona competit, primus honor et majestas, quia legum fundamentalium a societate latarum executionem exactam promovere tenentur, quod onus sane maximum summam ingenii sagacitatem, exactam prudentiam, cor imperterritum, et indefessum poscit laborem.” Laczkovics ford. 17–18. 1.

²⁷ Martinovics uo. 11. 1.

²⁸ Uo. 13. 1.

²⁹ Uo. 15. 1. Az eredetiben így: „O miserum genus hominum! tu tantas toleras injurias, quae funditus evertere a tua pendet voluntate, tu tyrannos metuis, qui sine te imbecilles sunt, et statuis inamatis similes... Rumpe tandem tantorum vitiorum vincula, in quibus hactenus lugebas, pone aedificandae novae civitatis fundamentum virtutem et justitiam. Adora Philadelphiae caetum, extolle ad sidera sapientes gallorum cervices, a quibus virtute plenum societatis humanae regimen sua obtinet fundamenta.” Laczkovics több helyütt kibővíti az eredetit. 33. 1.

non.³⁰ S mivel a nemesség és papság uralma homlokegyenest ellenkezik az emberiségnek e törekvésével, nem csuda, hogy a polgári társaságot zendülések háborítják, amelyek közt a franciaországi már „tzéllýának végére-is jutott”. József császár a természet törvényeit tartva szem előtt, maga akarta felforgatni „a józan észszel ellenkező” kiváltságokat; de bezzeg részen álltak „az Arisztokrátia kegyetlenkedő, önnön kedv és kény szerént uralkodni vágyó hatalomnak támasztó oszlopi” és „undok zendülés által a’ Fejedelemségnek megsértését és disztelenítését el-kövelték”. „Oh ti, nyomorult főrendek és nemesek! – kiált fel Martinovics –, kik fényes nappal is alig láttok s tunyák vagytok felfogni, mily kárára vannak az ily kiváltságok a királynak, nektek és az egész nemzetnek!”³¹ Laczkovics is felszólítja a nemességet, hogy adja át törvénytelen hatalmát egészen a királynak, s hordozza a többi polgárokkal együtt az ország terheit. Ne áltassa magát a nemesség és papság, hogy a király koronázó esküjét megtartja, hisz az így kikényszerített eskü mind az isteni, mind az emberi törvényekkel ellenkezik. „Félre tehát – írja – a’ Ti szemtelen, köz-boldogulást rontó, vadságot és értelmetlenséget mutató Törvényeitekkel, Privilegyium, és szabadságaitokkal!” Az egyházi birtokot el kell világiásítani, amelyeket a papság még akkor kapott, mikor „a tudatlanság, Babonáság ’s búbájosság uralkodtanak”.³²

Így intézik Martinovics és Laczkovics leghevesebb támadásaikat a nemesség és papság ellen, s emez még fokozza a maga durva kitöréseivel, keserű szidalmaival. De egyszersmind az erőszakos átalakításra is lázítanak. Minden halad és fejlődik, csak az emberiség vesztegeljen? Nem, az emberiség is halad; „az európai nemzetek magokat szünet nélkül jobban ki-ékesgetik”. Hát a magyar nemzet, amely a természet szerint mindenre alkalmas? „Te – kérdik –, ki mindenféle ellenséget megversz, a’ leg-nagyobb ellenségednek, tudni-illik a’ Papoknak még tovább-is fogsz engedelmeskedni?”³³ Kivált a jezsuiták ellen harcolnak, mert szerintük minden gonoszságot azok koholtak és hajtottak végre. Martinovics rendesen „pestis terjesztőknek” nevezi őket, akik a királyokat és kormányférfiakat megmételezték.

Vitatják, hogy közgazdasági hátramaradásunknak is a papság az oka, mert tétlenül emészti föl a drága föld minden termését, amelyből a nyomorgó jobbágy bőségben élhetne, ipar s kereskedés virágzásnak indulhatna. Még a haszontalan pompát s a régi oktalan szokásokhoz való ragaszkodást is a papság tartja fenn. Innen van, hogy semmi fontos munkához nem tudunk fogni, hacsak cifra pompával nem kezdjük. Pedig ez csak nevetséges személyesvesztés. Nem átallnak gúnyt űzni nemzetünknek a szent koronához való törhetetlen ragaszkodásából, ami talán mindennél jobban mutatja történelmi érzékük hiányát s a forradalmi eszmékhez való erős vonzalmukat.³⁴

³⁰ Martinovics id. m. 15. 1. Laczkovics ford. 35. l. Emez így változtatja az eredetit: „Ezen kevés dologban áll egy jól el-rendeltt Városban lévő Polgári Társaságnak az ő szabadsága, a’ mellyért-is az emberi nemzet, ha még élteben boldogulni kíván, minden ereit, igyekezetét, tehetségét arra fordítsa, hogy fel-forgatván a’ többes Uradalomnak (Aristokratia) gonoszságait, és kintző kegyetlenkedő Uralkodásit, a’ tökéllenességet, jó erkölcsöt, ’s igazságot egyedül a’ Királynak felszentelt Trónussán imádbassza.”

³¹ *Oratio pro Leopoldo...* 37. l.

³² Laczkovics fordítása 111–113, 158, 175. 1.

³³ *Oratio ad Proceres...* 55. 1. Laczkovics ford. 123. 1.

³⁴ Laczkovicsnál 99. 1. „Most újjolag ismét oly nagy vágyásunkat mutattuk a’ Koronának Budára hozatandó alkalmatosságával a’ Tzeremóniáknak fen-tartásához való ragaszkodásunkat, hogy azt

Laczkovics a nemességet éppenséggel meg akarja utálatni a néppel. Oly példátlanul rítkító színekkel rajzolja az átdolgozásához függesztett jegyzeteiben, mintha csak az volna a célja, hogy a nemességet gyökerestül kiirtassa. Szerinte a nemesember a régi kiváltságok és babonák örököse, aki „a ködöt párolgó Verbőczyt pipafüstye között szomorúan olvassa; Bertsényi, Rákóczi, Bezerédi Nótáit füleket boszszontó tárogató sípon majd zöld, majd pedig a' tsikós, gulyásokhoz hasonló fekete ümeg és gatyában üstökben gondozott vagy szerte széjjel kóztosodott hajakkal, kutszában borított fővel, hogy az esztelensége gyapjas borítékja alul ki ne gőzölögjön, és az Arisztokrati gőz benne annál jobban meg-süllyön, fújja, danollya; ki a' kantsók között hangos torokkal a' legjobb, böltsebb Fejedelmeket szidalmazza, Privilegiumjait, Nemességit hányva-veti...” Iparkodjatok, ország lakosi – így lázítja a népet – a régi bálványokat izzé-porrá törni, a főurak gonoszságait megbüntetni s a közterheket rájuk is kiterjeszteni. Annyira fel van bősziülve a nemesség ellen, hogy szidalmait alig tudja félbehagyni. Még mielőtt befejezné is jegyzeteit, nem állhatja meg, hogy ki ne öntse rá féktelen haragját: „Ti hozzátok szólok már bárdolatlan, tudatlanságban és ormótalanságban vastagon meg-örökösödött Nemesek, kik a' múltt esztendőben az Országot és Nemzetet, idegeny Nemzeteknek üldözésével, és ezeknek ruháin el-követett dísztelen tselekedeteitekkel meg-utáltattátok, kik egyebet a' durva akaratotoknál nem esmértek... Tik az országnak durvaságtok, tudatlanságtok által leg-haszontalanabb tagjai ... dolgozzatok avagy tanuljatok...” Ha pedig tán sértve éreznék magukat a nemesek az ő őszinte szavaitól, jusson eszökbe, hogy velük, akik „fesletségben, meg-átalkodásban, jobbágyok' kínzásában, s más egyébben illetlen pajkosságban töltik élettyeket, módossan s értelmessen beszélni nem lehet”.³⁵

Íme Martinovics sírna modora, behízselgő hangja mily durvasággá fajul Laczkovicsnál, aki – mint már Fraknoi megállapítja – az eredeti értelmét sok helyen megváltoztatja, s valahányszor Martinovics az egyedulalom ellen szól, ez mindig a nemesség s papság ellen izgat. De helyesen vélekedik Ballagi Géza, midőn azt mondja, hogy e most tárgyalt művek nemhogy elősegítették volna a demokratikus eszmék terjedését, hanem még azokat is elriasztották, akik vonzódtak hozzájuk.

Vajon mi a célja Martinovicsnak e műveivel? Vallomásai s egyéb egykorú följegyzések után történetíróink általán azt gondolják, hogy a reformokért lelkesedő Lipót terveinek akart utat készíteni. Alig is lehet különben megérteni, hogy ekegig magasztalja³⁶ az uralkodókat („halhatatlan József”, „bölc s Lipót”), s rúttul befeketítse a kiváltságos osztályokat. Úgy fogja fel hivatását, midőn Lipót udvarába kerül, hogy a fejedelmet „a pestises jezsuiták titkos gyűlöletétől” neki kell megvédenie Európa és a nemzet józanabb része előtt, akik azt tanítják, hogy a fejedelem sohasem uralkodhatik jobban és szerencsésebben, mint ha a népet örökös tudatlanságban tartja és elnyomja. S mintha Laczkovics jegyzetei az ő elkeseredését is fokoznák a kiváltságok régi főképviseelője, Verbőczy ellen: az általa összefoglalt nemesi szabadságról szóló törvényeket egymás után állítja pellengérré. „Gyönyörű szabadság! mondhatom – fakad ki végül –, amelyet a művelt nemzetek s az igazán bölc s királyok, akik az egész államot boldoggá akarják tenni, mint valami zaboláttan szilajságot megutálni s

mind Hazánknak okosabb fiai, mind pedig világosodottabb idegen Nemzetek ki-nevették, midőn azt hallották, hogy azon lelketlen, érzékenység s elme nélkül való Koronát fanyarodással, és Jesovitáskodó Deákságnak meghintett virágjaival Deák nyelven meg-szóllítottuk...”

³⁵ Uo. 129–130, 176–178. 1.

³⁶ *Oratio pro Leopoldo...* 85–86. 1.

örökös feledékenységgel elnyomni kénytelenek.³⁷ Valóban – mondja –, amint Jeruzsálem vesztét siratták a próféták, úgy siratják a bölcselkedők s az emberi egyenlőség hirdetői Magyarország kétségbeesztő állapotát.

Nem a királyt védi ő – úgy mond –, hanem az ország politikai átalakulásának akar ösvényt vágni, hogy az újításokra fogékonyra tegye a nemzetet. Néhány lapon II. Lipót toscanai uralmát magasztalja,³⁸ mintha csak a már ott boldogságot árasztó szellem befogadására kellene izgatnia. S csakugyan műve végén a főúri és nemesi rend mindazon tagjához intézi szavait, akiket a jezsuiták még meg nem vesztegettek, az elnyomott lelkészekhez és szerzetesekhez, valamint a protestánsokhoz, akik a jövő országgyűlésen szavazataikkal megjelennek, hogy II. Lipót minden rútt gyanúsítás alól fölmentsék, a kormányzást megjavítsák, gyökerestül kitépve az egyház és főnemesség uralmának dögleletes alkotmányát.

Azonban Martinovics – mint már Fraknói helyesen jegyzi meg – az általános izgatás mellett az átalakulás nagy kérdéseit és módozatait kevésbé feszegeti. Fő feladatának tekinti a kor hangulatának ügyes felhasználását, a szenvedélyek fölkelését. Voltaképp nem is annyira eszméivel, mint inkább hangjával és modorával teszi a forradalmi író hatását. A polgárok politikai egyenlősége és szabadsága nevében kel védelmére a forradalomnak (revolúciónak), amelyet a társadalom betegsége ellen a leghathatósb orvosságnak nevez, mert a törvények sebeinek gyógyítására, elsősorban a kiváltságok megsemmisítésére céloz. Ettől megkülönbözteti a lázadást (rebellió), amely az állami rend ellen támad s valóságos méreg.³⁹

Martinovics és Laczkovics művei az udvari körök figyelmét is magukra vonják. Megindul ellenük a nyomozás. Azonban Martinovicsra senki sem gyanakszik; míg ellenben Laczkovicsra nézve alaposnak tetszik a gyanú, hogy az *Oratio ad Proceres* ő írta vagy fordította. De a büntetéstől ő is megszabadul. A művek terjesztését a kormány eltiltja, néhány példányát elkoboztatja, de a szerzők kinyomozása nem sikerül.⁴⁰

II. Lipót hirtelen halála Martinovics és Laczkovics minden reményét tönkreteszi. Nemcsak udvari hivatalát veszteli el Martinovics, de sőt az a veszedelem is fenyegeti, hogy izgató működése, amelytől nagy eredményeket várt, éppen ellene fordul. Hanem a pillanatnyi zavar nem téríti el irányától. Minél ijesztőbb alakot ölt a francia forradalom, s minél inkább visszadöbben ennek láttára a többi európai nemzet: annál merészebben nyilatkozik egyesekben a forradalmi eszmék terjesztésének vágya, s annál erősebben megragadnak minden erre alkalmas eszközt. Martinovicsnál jobban senki sem jegyezte meg a francia nemzetgyűlés üzenetét, amelyet XVI. Lajosnak kellett volna Németország fejedelmei előtt tolmácsolnia. „Ha – így hangzott az üzenet – Németország fejedelmei továbbra is gyámolítják Franciaország ellenségeit: a francziák nem tűzzel, vassal mennek közénk, hanem beviszik

³⁷ Uo. 56. l.

³⁸ Uo. 75–86. l.

³⁹ A *Status* című műve 4-5. lapján így fejezi ki a forradalom és lázadás lényegét: „Inter Rebellionem et Revolutionem magnum est discrimen: illa fit per nonnullorum Conspirantium pravam voluntatem ad Sanctas Leges Civitates justamque obedientiam evertendam. Revolutio e contra est, dum vitia et quaevis bonarum Legum vulnera, quo in genere primo loco sunt Privilegia et immunitates eradicantur. *Rebellio itaque est venenum, Revolutio vero efficacissima contra Societatis Civilis morbos medicina.*”

⁴⁰ Fraknói V. id. m. 153–159, Ballagi G. id. m. 347–350. l.

a szabadságot: rajok bízzák, hogy számítsák fel a nemzetek ezen ébredésének következményeit.⁴¹

De Martinovics nemcsak az eszmék természetes hódító erejében bízik, hanem egyszerűen a kor hangulatának céljára kedvező jelenségeit is fokozott mértékben keresi és akarja használni. Megakad a szeme a hírheft olasz forradalmár Gorani grófnak, aki ez időtt Parisban tartózkodik, a Moniteurben az európai fejedelmekhez intézett levelein, amelyeket nagy kíváncsisággal olvastak. Martinovics szintén Gorani néven írja meg Ferenc császárhoz intézett hírheft levelét, amelyet történetíróink egyhangúlag Martinovics legjelesb művének tartanak. Az eredeti francia nyelven szól, de Hajnóczy magyarra, latinra és németre is lefordítja, s közönségesen a latin fordítást szokták idézni *Litterae ad imperatorem* címmel. Nem tartozik célunkhoz kutatni: mily okok íratják Martinovicsal e kemény szemrehányást, amelynek szenvedélyes hangjai mellett a jövő politikai alakulások előre meglátott képét oly éles vonásokkal rajzolja; nem vethetünk ügyet ennek következtében arra sem: mily ellentétek vehetők észre Martinovics jellemében; csak azon rövid megjegyzésre szorítkozunk, hogy Martinovicsnak az egész Habsburg-ház, különösen az előbbi műveiben annyira magasztalt József és Lipót elleni kemény kifakadásai csupán anyagi okokból, Ferenc királytól s udvarától szenvedett sérelmeiből ki nem magyarázhatók. Azokhoz kell tehát csatlakoznunk, akik úgy vélekednek, hogy ő fentebb ismertetett műveit is csak a magára erőszakolt álarc alatt írja, s most már elérkezettnek látja az időt, hogy harcot kezdjen a császári kormány ellen. Nem tagadhatni, hogy e harc rugói közt ott szerepelnek legutóbb szenvedett magánsérelmei; de hogy pusztán ezek irányoznák támadásait, mint Fraknói véli, el nem hihető. A forradalmi eszmék benne is, mint egész nemzetekben, lassankint érlelődtek a kitörésig. De midőn a francia királyi trón összeomlik, a forrongó népek hangulata, mint a hegyi zuhatag, minden ellenállást elsöpör. Martinovics is szembefordulhat a királlyal, szemére vetheti: milyen báb udvaroncai kezében, akik hatalmának sírját ássák, s önkéntelenül is a forradalmat készítik elő. Megmondhatja neki: mily rövidlátó belső és külső politikájában, s figyelmeztetheti, hogy a nemzetet immár nem lehet „a legaljasabb kétszínűséggel” kormányozni, mert önmaga akar saját ura lenni, és hogy a király trónja éppen nem biztos. Megjósolhatja neki: hogy Poroszország előbb-utóbb fölé kerekedik, s Oroszország is erőt vesz rajta.⁴²

A Kancellária és Helytartó Tanács buzgó törekvéssel kutatják a levél íróját, de Martinovicsra senki sem gondol. Ő maga is úgy hiszi, hogy egyelőre nem szükség folytatni az izgatást, hogy a kormányközegek figyelme ébren ne legyen. Azonban Laczkovics, aki neki mindig a nyomában jár, most sem tud nyugodni. Zemplén vármegyének egyben gyűlt, tündöklő tagjaihoz nyílt levelet intéz, a Martinovicsé mintájára, felszólítván a nemzetet: vesse le az osztrák zsarnok súlyos igáját. „Meg-eggyez e az igazsággal – kérdi –, hogy ilyen körmös ház egy igaz úton járó Magyar Nemzetnek parantsollyon?” „Tsak azon iparkodik az Austriai ház – folytatja –, hogy kezeinket, lábainkat meg-kötöztesse, a’ szánkra pedig erős lakatot veressen; valamint az Olasz előbb kemény zablát teszen a’ medve’ szájára, azután tántzoltattya.” Itt az idő, hogy a vármegyék szövetségével a köztársaság felállíttassék, hisz Ausztria hadi erejét leköti Franciaország.⁴³

⁴¹ Duruy V. *Világtörténelem*. Átdolgozta Ballagi Aladár. Budapest, 1880. 519. 1.

⁴² Fraknói V. id. m. 174–177.1. Pulszky F. id. m. 42–44. 1. Marczali H. id. m. 558. 1.

⁴³ Uo. 226–228. 1. – Szalay-Baróti id. m. 319–320. 1.

Vajon miért fordul Laczkovics e nyílt levelével Zemplén vármegyéhez? Nemcsak azért, mivel a zempléni fő- és köznemesség független érzelmeinek hagyománya élénken él a nemzet köztudatában; hanem főleg azért, mivel előbb a felvilágosodás, most pedig a forradalom eszméi sehol sem jutottak fogékonyabb elmékbe, mint itt. Akárhányan voltak, akik várták, hévvel üdvözölték az eljövendő forradalmat, s közeleink hitték az időt, mikor a franciák ide is ellátogatnak, és segítenek felállítani a köztársaságot.⁴⁴ Ezekre támaszkodik Martinovics és Laczkovics egyaránt, midőn a forradalmi eszméket fokozott erővel terjesztik. Zemplénből származik Szentmarjay Ferenc is, aki mintegy az ott magába szívott szellemet ülteti át a fővárosba, midőn Orczy László b. kamarai alelnök mellé kerül titkárnak. Szentmarjay szinte központja a franciák hadi dicsőségén hevülő ifjú nemzedéknek; örömet fordítja a Moniteur érdekesebb közleményeit magyarra, éneklí a Marseillaise-t, s ürít poharat a győzelmes franciák egészségére. Sőt nem egyszer lakásán is összegyűlnek a hozzá ragaszkodó ifjak ábrándozni a jövő fejleményeiről.⁴⁵ Nemcsak lelkesen nyilatkozó francia rokonszenve, hanem délceg alakja s gyönyörű férfias külseje is bálványává teszi az ifjaknak. Kazinczy szerint „külseje olyan volt, hogy a' strázsán álló katonák nem győzték csodálni ennek az Antinousnak szépségét. Gyönyörű sugár termet, az arcz mint a' baraczk, lángoló pirosságú 's délczeg lélek”⁴⁶

Nemcsak a fővárosban és Zemplénben, hanem egybűtt is sok szó esik ekkoriban nálunk a forradalom sikereiről, a convent vad erélyéről s a szabadságtól hősökké avatott nemzetörök diadaláról. S nem csodálható, hogy egyesek a zsarnoki visszahatásnak e nagy figyelemmel kísért napjaiban meg-megfelelkeznek magukról, s nyilvános helyen is kifejezik a forradalomhoz szító vonzalmukat. Szabadságfákat állítanak itt-ott, s még a nyaktílot is jelvényül használják.

A szemfüles Martinovics számba veszi mind e jelenségeket, s egyszersmind a közelről ismert titkos társaságokat sem hagyja figyelmen kívül. Ilyeneket akkor mindenfelé alakítottak, mivel a forradalmi eszmék terjesztésére más eszköz nem igen kínálkozott. Martinovics maga is szabadkőműves levén, a titkos társaságok hatását jól ismeri, de azt is tudja, hogy a szabadkőműves páholyok politikai eszmék terjesztésével nem foglalkoznak.⁴⁷ Oly titkos társaságok szervezésén elmélkedik tehát, amely minden egyébtől függetlenül a francia convent céljait szolgálja. Némi előzményre is támaszkodhatik. Ugyanis Gyurkovics Ferenc, a politikai tudományok egyetemi tanára, a köztársasági kormányforma híve, épp akkoriban fáradozik oly titkos társaság szervezésén, amelynek tagjai az általa írt politikai káté segítségével terjesszék a köztársasági eszméket. Megállapítja a jeleket is, amelyekről a tagok egymást megismerhetik. Beleavatja tervébe Martinovicsot, akinek iratait terjeszti. De ez, nyilván ugyanazon okból, mint amely előbbi politikai műveit sugallja, elárulja Gyurkovics tervét a bécsi rendőrségnek, hogy ha majd ő maga veszi kezébe az ügyet, minden gyanút

⁴⁴ Fraknói V. id. m. 191–194. 1.

⁴⁵ Uo. 190–191. 1.

⁴⁶ Kazinczy jegyzetei Szirmai A. *A magyar jakobinusok* című munkájára. Eredetije a M. Tud. Akad. könyvtárában: Tört. 4-r. 15. sz. Másolata birtokomban. Megjelent a *Hazánk* (szerk. Abafi Lajos) 1889. évf. XI. köt.; az id. hely a 98. 1.

⁴⁷ Azért alig is lehet a szabadkőműves páholyoknak ez ügyben oly fontosságot tulajdonítani, mint Császár Elemér a *Verseghy F. élete és művei*, 133. 1.

elháríthasson magáról. A rendőrség azonban semmi fontosságot nem tulajdonít a titkos feladatának.⁴⁸

Eközben a francia convent Mirabeau szavaihoz (La revolution fera de tour du monde) képest arra határozza magát, hogy a politikai szabadságukért fegyvert fogó nemzeteknek hathatós segítséget nyújt. A párisi jakobinusok ez elhatározásnak érvényt akarván szerezni, megbízható emberek után néznek, akik a köztársasági eszméket terjesszék külföldön. Forster György mainzi jakobinus e célra régi barátját, Martinovicsot ajánlja a magyar és osztrák földön szervezendő titkos társaság fejéül, s ez a megbízást Democrite Lamontagne álnévvel kész örömezt elvállalja. Csakhamar megírja a forradalmi eszmék kátéját, felhasználva természetesen az akkor divatos hasonló műveket. Tanítása világosan a fennálló állami rend felforgatására irányul, hirdetvén, hogy minden népnek „nemcsak jussa vagyon eltörülni a királyokat, hanem tartozik is azt megcselekedni, ha a maga szentséges jussaival élni akar”.⁴⁹ Aztán két titkos társaságot szervez a káté tanainak terjesztésére: a reformátorok társaságát az újoncok, az egyenlőség és szabadság társaságát a beavatottak számára. Majd oly férfiak után puhatolódzik, akik őt működésében segítvén, tagok gyűjtésével s azoknak a társaságba iktatásával foglalkoznak Magyarországon és Ausztriában egyaránt.

Az osztrák földre Riedele András bárót, II. Lipót gyermekeinek nevelőjét nyeri meg, aki épp oly elkeseredett ellensége Ferenc királynak és kormányának, mint Martinovics. Szabadelvű gondolkodása miatt nemcsak Thugut és Colloredo, hanem egykori növendéke, az uralkodó kegyét is elveszti, s forradalmi munkáival akar bosszút állani. Mellé sorakoznak néhányan, mint Hebenstreit Ferenc bécsi főhadnagy, Gotthardi Ferenc nyugalmazott kormánytanácsos, aki Fraknói szerint Martinovics nyílt levelének szerkesztésében is részt vesz; továbbá Blumauer Alajos, az említett költő, s a többi tartományban is egy pár tekintélyesebb férfiú. Itthon először Laczkovics Jánosra veti szemét, aki szívvel-lélekkel hozzá csatlakozik; majd Hajnóczy József, Szentmarjay Ferencre és Sigray Jakab grófra, a kőszegi Kerületi Tábla ülnökére, aki – mint Pulszky írja – „festett, zenélt, vívott, vagyonát elverte, rangján alul házasodott, botrányos házasesete által hírhedtté lett, mindezeknél fogva a felsőbb osztályokkal keveset érintkezett”.

E négy férfival indítja meg a nemrég szászvárosi apáttá kinevezett Martinovics a titkos gépezetet, amely sokkal lassabban működik, mint várta. Pedig mióta Moreau, a párisi közjóléti bizottság küldötte, 1794 áprilisában Bécsben sietteti a mozgalom szervezését, Martinovicsnak éppen nincs ideje halogatni nehéz feladatának megoldását. A politikai helyzet is sürgeti a gyors készülődést. A franciák számítanak Magyarországnak a Habsburgok elleni fölkelésére, Poroszországnak a szövetségtől való elszakadására s Oroszország fegyvereinek lekötésére. Az elégületlenség itt mind nagyobb mérveket ölt. Ferenc király nem meri összehívni a magyar országgyűlést.

Martinovics a körülmények intő szavát megértvén, gyorsan elkészítteti a szabályzatot a tagok fölvetelére. Minden tag kettőre köteles esküt tenni: hogy a forradalom elveit terjeszti, bár „kellő óvatossággal”, és hogy legalább két új tagot szerez. Az eskü letétele után a kátét lediktálják neki, s közlik vele a szó- és írásbeli érintkezés titkos jeleit. Az önmagát és társait

⁴⁸ Pulszky F. id. m. 48. 1. írja, hogy e titkos feladás akkor történt, mikor Gyurkovics már meghalt. Szinnyei J. *Magyar írók élete és munkái* IV. köt. 184. h. szerint Gyurkovics 1793. dec. 9-én hirtelen halt meg, a feladás pedig előbb történt. S mégis Pintér J. is helyesli Pulszky felfogását *A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy F. haláláig* című munkája (Budapest, 1913.) I. köt. 56. 1.

⁴⁹ Fraknói V. id. műve függelékében 427–441. 1.

egyaránt elámító Martinovics megfoghatatlan hiszékenységgel arról ábrándozik, hogy titkos társaságainak nemsokára sikerül mintegy negyedmillió embert beavatnia e mozgalomba, s akkor a nyílt cselekvés terére léphet, amihez az anyagi eszközökről már gondoskodott is a convent.

A tagok toborzása megindul. Különösen Szentmarjay terjeszti a kátét a pesti joghallgatók és jurátusok meg a vidék tekintélyesebb nemesei között. Leginkább fiatal tisztviselők, papok, írók s kisbirtokú nemesek olvassák a kátét, s lépnek a két társaság valamelyikébe. Az akkori periratok csak 75 tagot ismernek, de ma már bizonyos, hogy jóval többen voltak. Egy egykorú följegyzés 425 tagot említ, s valószínűleg ennél több nem is volt.⁵⁰

Mindnyájan szigorúan őrzik a titok pecsétjét. Csupán az igazgatók vigyázatlanok, kiált az egésznek a feje. Az ő „bódult ábrándozása” immár közel látja a sikert, s Pest és Bécs különféle köreiből meggondolatlanul beszél a forradalmi készülődésekről, így a bécsi titkos rendőrség csakhamar annyi adat birtokába jut, hogy feje, Saurau Ferenc gr., a császártól nyert felhatalmazás alapján július 23-ika és 24-ike közti éjjel Martinovicsot bécsi szállásán elfogatja. Ugyanekkor kerül fogságba az osztrák fővárosban működő titkos társaság nyolc más tagja.

A tragédia bonyodalma gyorsan közeledik megoldása felé. Négy-öt hónap alatt mintegy 75 magyar emberről derül ki, hogy egyik vagy másik titkos társaság tagja volt, s életük a dühöngő visszahatás kegyetlen kezébe jut.

II.

Kazinczy a józan felvilágosodás terjesztésén fárad. – A vallás eszméivel tépelődése. – A Martinovics-mozgalom tagjait istentelenséggel vádolják. – Az Igaz Hazafi tanítása. – A szabadelvű felfogás hirdetői. – Kazinczy nagy számla ellenfelei szemében; minden léptére vigyáznak. – A szabadkőművesek elleni támadás. – Szuhányi Ferenc munkája. – Kazinczy bátor szava Abaúj vármegye gyűlésén. – Ismeretsége Laczkovics Jánossal. – Miképp gondolkodik Kazinczy a köztársasági eszmékről? – Szentmarjay ügybuzgósága; Zemplénben tagokat gyűjt. – Szulyovszky Menyhért. – Kazinczy megismeri a forradalmi kátét. – Aggodalmai. – Mi viszi őt a mozgalomba? – A kátét elégeti. – Szentmarjay vallomásai reá nézve. – Az elfogatások nyomában nagy izgatottság keletkezik. – Barkó tábornok szerepe. – A rémület hatása Kazinczyra. – Gyakran átrándul Rákóczra Szulyovszkyhoz. – Németh János elfogató keresete.

Láttuk, hogy Kazinczy szívvel-lélekkel buzgólkodik a józan felvilágosodás terjesztésén. Orpheusát voltaképp ebből a célból indítja meg. Ajka és tolla mindig kész a szabadelvű gondolkodás védelmére, s mindig a legtisztább meggyőződés vezérli. Tudja és hirdeti, hogy a sötétség, a babona legnagyobb akadálya nemzeti haladásunknak. Mint író, köztisztviselő és magánember egyaránt harcol a felvilágosodás eszméiért szóval és tollal, írásaival, társalgásával és tetteivel. Bátran és csüggedetlenül. Az irodalomban és a vármegye közgyűlési termeiben egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy az emberiség biztos haladásának útjára ne mutasson, hogy az értelem szabad nyilvánulása jogait védelmébe ne vegye, s ellenfeleit harcra ne szólítsa. Ez a törekvése nyit neki utat a szabadkőművesek páholyába, s csatolja azokhoz, akiket a társadalmi és később a politikai szabad gondolkodás képviselőinek is-

⁵⁰ Baráth Ferenc: *Irodalmi dolgozatok*. Budapest, 1895. 359–360 1.

mer. Ez a törekvése teszi Hajnóczyval kötött barátságát oly bensővé és eszményivé, amiért a halál révébe jut. De egyszersmind emiatt fordul ellene a felekezeti türelmetlenség, amely hivatalától is megfosztja, s azután sem szűnik meg gyanúsítani, sőt üldözni. Nagy szálla lévén a nemzetietlen visszahatás szemében, amely rováson tartja mindazt, amit Orpheusában a szabad gondolkodás mellett írt, a vármegyék gyűléstermeiben vagy magántársaságokban mondott, már csak azért sem szűnik meg őt gyanúval kísérni, mivel jól ismeri azokat a társaságokat, amelyeket Kazinczy itt a hazában és Bécsben oly szívesen látogat.

Ellenfelei, még a protestánsok is, vallástalannak tartják; annál inkább a katolikusok és támadásait igyekeznek visszaverni, őt állítva a türelmetlenség képviselőjének.⁵¹ Ő maga épp ekkoriban vallási eszméivel való tépelődései között bizonyos tisztultabb pontra jut, aminek történetét így mondja el. Midőn 1789 nyarán (jún.) szörnyű láz gyöttri, azt álmodja, hogy az Isten ítélőszéke előtt áll, s az Isten kérdőre vonja: miért csapott el arról az útról, amelyet neki az ő nevében mutattak? A lázas agy meg nem rettenve kérdéssel válaszol: véttem-e vajon, hogy a Te általad mellém rendelt kalauzt követtem? S az Isten nemcsak irgalmat ad neki, de sőt javallja is eljárását. Így vonja szoros számadásra magát vallási tusakodásai miatt, s jut el oda, ahol aztán egész életében megmarad. Vallási felfogásának alapját így határozza meg: „Nem ismerem az Istent és lelkemet: de szeretem, és ezt függésben lenni érzem ő tőle.” S valóban ez alapgondolat az élet minden körülményei közt szilárdan és ingathatatlanul él benne, és nem osztozik teljesen soha az ateisták és materialisták elveiben, amivel pedig épp a kilencvenes évek elején gyanúsítják. Csakhogy az egyház szolgálai közül ekkor nem mindenik oly erőslelkű, hogy világosan megkülönböztesse a vallás tekintélyét a papokétól. A katolikus egyház az 1790-91-iki országgyűlésen állítólag szenvedett veszteségét mindenáron pótolni kívánja, s az egyház világi hatalmának ellenségeit magának a vallásnak az üldözésével vádolván, szívesen a kormányhatalom kezére jár, hogy őket a cselekvés teréről leszorítsa.

Nagyon elterjedt felfogás, amelyet történetíróink merőben figyelmen kívül hagynak, hogy a Martinovics-mozgalom részeseit akkor istentelenséggel vádolják, mintha ők az Istenről, lélekről, a másvilágról hallani sem akartak volna.⁵² Szükségtelen bizonyítgatnunk e felfogás tévességét, de magyarázatul hivatkoznunk kell a Martinovics és Laczkovics harcaira, amelyeket ezek az egyház, különösen a jezsuiták, sőt a vallás elvei ellen vívtak. Pedig nemcsak a vallás, hanem a papság tekintélyét is ingathatatlanak szerették tartani mind a katolikusok, mind a protestánsok. A közvéleménynek e majdnem egyhangú szava nyer nyomatékos kifejezést Az Igaz Hazafi tanításaiban,⁵³ aki – mint Concha Győző írja⁵⁴ – az új állami és társadalmi rendért száll síkra, de nem szolgálai utánzója a külföldi divatos eszmék hirdetőinek, hanem a régi és újabb politikai felfogást akarja mintegy kibékíteni. Az állami szervezetet, a király és nemesség jogait és kötelességeit szerinte elsősorban a papságnak kell gyámolítani „szent tudományával” s „ártatlan erkölcsével”. „Ez a Rend – írja⁵⁵ – a természet’ Urának az emberi nemzethez küldetett követtye... Ebből a követi Hivatallából foly tehát az is, hogy ez az Isteni felség’ titkainak magyarázója, az emberi nemzet’ idvességére kijelentetett beszédének s akarattjának sáfára, és a’ Lelkeknek orvossa.”

⁵¹ Kazinczy F. Lev. II. köt. 355. l.

⁵² Uo. 36. l. és Kazinczynek József öccséhez 1795. aug. 17-én írt levele a M. Tud. Akad. könyvt. Irod. Levelek közt.

⁵³ L. a IX. fejt. 10. számú jegyzetét.

⁵⁴ Id. m. 168. l.

⁵⁵ Id. m. 33. l.

E felfogásnak szükségképpen össze kellett ütköznie a szabadelvű gondolkodással, amely az imént az irodalomban és társadalmi életben is még csak félve jelentkezett, azonban József császár uralkodása óta egyre szaporodtak hívei. Íróink általában elül haladnak e küzdelemben, s Batsányi és Verseghy meg is szenvednek érte. Kazinczyt eleinte a nemzeti visszahatás veszi célba a közös iskolák miatt, s midőn írói érdemei és a magyarság közhangulatának élesztésében tanúsított bátor harcai már kiengesztelik ellenfeleit: a szabadelvű gondolkodás ellenségei nem tudják feledni azokat a csapásokat, amelyeket a papok világi hatalmára mért az irodalomban és társas életben egyaránt. De jóllehet 1792-ben már meg kellett győződnie, hogy a kormányhatalom figyelme éppen szabadelvű gondolkodása miatt folyvást kíséri: erkölcsi bátorsága még nem tudott meghátrálni. A Diogenes fordításában, amelyet a Helytartó Tanács, mint láttuk, eltiltott, szemébe tűnik a kormányhatalom közegeinek az a Rousseau felfogására emlékeztető tanítás, amely Diogenes képzelte államának szervezetéből szól az olvasóhoz. Vagy A vak lantos egész célzata nem homlokegyenest ellenkezik-e a régi megcsontosodott politikai felfogással? Észreveszi ezt Döme Károly is és „zendítő munkának” mondja. Kivált azt a kifejezést találja ilyennek, amelyben Ulfárról és Utherről (a vak lantosról és fiáról) így szól: „Akkor azt érzették, a’ mit a Királyok soha nem érezhetnek, ha láboknak porait ezer rabok nyalják is.” „Gyúlasztó mondás! zendítő kifejezés!” – kiált fel Döme Károly ez idézetre, s annál gyúlasztóbbnak látja tüzét, minél jobban el akarja takarni a szerző.⁵⁶

A lélek halhatatlanságáról előadott kétségei⁵⁷ mindenkit meggyőzhettek, hogy Kazinczy a vallás tanítását a hidegen boncoló ész bírálata alá fogván, tartózkodás nélkül kimondja, mert „interna vocatiót érez arra”, amit értelme sugall. De azt is észrevehették róla, hogy e tekintetben maga a megtestesült türelem. Sőt egyenesen kimondja, hogy az ő kétségei veszedelmes örvénybe csalhatják a gyöngye lelkeket. Csakhogy a felekezeti türelmetlenség annál rombolóbb hatásúnak tekintette működését, minél inkább meglátta benne a vallás gyámságától elszakadt szabadelvű gondolkozót, aki felfogását sima modorban, könnyen megvesztegethető szavakkal tudta az olvasó vagy hallgató előtt feltárni. Akik néhány év óta szemmel tartották, most egyenesen vigyáztak reá, mióta a sajtószabadság érdekében oly tüzesen síkra szállt, s egy véleményt hirdetett Bessenyei Györggyel, aki még gyanúsabb volt a nemzetietlen visszahatás szemében. Ennek főképviselei szerinte a jezsuiták, akiket ő is a művelt emberiség legnagyobb ellenségeinek tart, mint általában szabadkőműves társai. Ezek ellen most erősebb küzdelem indul meg, mint bármikor azelőtt, mert sokan azt hiszik, hogy a francia forradalom hőseinek szelleme hevíti őket.

E téves felfogást iparkodik ellensúlyozni Vitéz János Zemplén vármegyei birtokos németből fordított munkájával, amelyben azt bizonyítgatja, hogy „a kőművesek nem jakobinusok”. E munkára Szuhányi Ferenc (1742–1824) volt jezsuita, ekkor a gyöngyösi iskola igazgatója, adja meg a feleletet „egy nyomorult füzetkében”, amelynek címe: A szabadkőművesek jakobinusok.⁵⁸ Nem haboz nyíltan kimondani, hogy a szabadkőművesek „egybecsatolt erővel azon izzadoznak, hogy a religiónak és királyi székeknek fenék-követ helyéből kimozdítsák s felforgassák”. Az állam és egyház legveszedelmesebb ellenségeinek tartja őket, akik még a királygyilkosságtól sem borzadnak vissza, mert lám – úgy mond – közü-

⁵⁶ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 355. 1.

⁵⁷ *Orpheus* I. köt. 190–198. 1.

⁵⁸ Mind Vitéz, mind Szuhányi műve ismeretlen, Kazinczy följegyzéseiből tudjuk; *Lev.* VII. köt. 114. 1. Vö. Fraknói V. id. m. 188–189. I. Szinyei J. egyiket sem ismeri.

lük került ki III. Gusztáv svéd király gyilkosa, és „az is, aki második Leopold kegyes uralkodónkat méreggel közüünk elragadta”. Szuhányi műve épp a Lipót királyra vonatkozó adatával nagyon sértette az udvart, s azért a Helytartó Tanács 1794. március 7-én e művet eltiltotta s példányait lefoglaltatta.

A Helytartó Tanács tilalmának tárgyalása alkalmat ad Kazinczynak, hogy a szabadkőművesek mellett lelkesen felszólaljon, s a jezsuiták vádjait visszafordítsa rájuk. Abaúj vármegye tárgyalván a szóban lévő tilalmat, Szentimrey Pál ottani birtokos, „igen vallásos ember” és „imádkozni nagyon szerető”, védelmére kél Szuhányi művének, felbujtogatva ettől és Bodenlosz Mihály volt jezsuitától (aki ekkor a leleszi konvent búzafalvai birtokán számvevő volt, 1802-ben pedig a kassai konviktus kormányzójává s címzetes apáttá nevezte ki a király), a többi közt így szólván: „Bármit mondjanak is, a szabadkőművesek mégis csak jakobinusok!” Kazinczy, tudván, hogy „ez a vak ember Szuhányi és Bodenlosz exjezsuiták által van feldühítve”, azonnal felpattan, szemeit Bodenloszra szegezvén és válaszáat ahhoz intézvén, hangosabban mint illett, e szókkal vág vissza: „Az államokat felforgatni, a királyokat orgyilkos módjára elveszteni nem a szabadkőművesek, hanem a jezsuiták szokták!”⁵⁹ Szavai nem csekély hatást tehetek. Szomszédja, Fáy Mihály megrántja hátul mentéjét, s ezt súgja fülébe: „Öcsém, ezt a szót jól felrödd magadnak, mert bizonyos lehetsz benne, hogy azok, a kiknek mondtad, felróják, és ezért ugyan elébb-utóbb meglakolsz.”

Bizonyosan fel is rótták, s ő keservesen meglakolt. „Ettől és az illyektől rettegtem én – jegyzi meg –, midőn elfogattatám, mert mit vétettem különben?” Midőn a visszahatás dühe a magyar jakobinusok ellen megtorlásra készül, nem kerülheti el a veszedelmet ő sem, talán csak azért, mivel a mozgalom élén állók közül kettővel barátságban volt, Hajnóczyval 1791, Szentmarjayval pedig néhány hónap óta. Martinoviccsal és Laczkoviccsal azelőtt egyszer találkozott, amazzal – mint említettük – 1789-ben,⁶⁰ ezzel 1793-ban. Martinovicst soha többé nem látja, de politikai munkáit, bár nem említi, kétségtelenül ismeri. S ha jelleméhez kevés bizalma volt is, sokszor éppen rikító vonással festi erkölcsi fogyatkozásait: észbeli kiválóságát soha nem tagadta.

Mikor és honnan ismeri Laczkovicst, nem bizonyos. Van Laczkovicsnak egy levele⁶¹ a főntebb idézett Maczedóniai vitéz című fordítására vonatkozólag, de nem tudni, kihez van intézve. Hogy azonban Laczkovics a munka kinyomatására az illető segítségét kéri (amelyet az meg is ígért), Kazinczy meg, bár ellátja jegyzettel a levelet, nem mondja, kihez szól: azt a gyanút kelti föl, hogy e szóban forgó levél hozzá volt intézve. Ha ez a föltevés alapos: Kazinczynak régebbi ismeretsége volt Laczkoviccsal, mint ahogy ő maga elmondja. Szerinte Spielenberg Pálnak, az *Ephemerides Politico-literariae* című budai deák újság szerkesztőjének társaságában találkozik először vele, de már akkor Laczkovics ismeri őt írói nevééről, meg a Hajnóczyval való barátsága s hozzá írt levelei révén is. Azért mutat iránta különös figyelmet. Hanem Kazinczy valami csodálatos idegenkedést érzett látásakor, és sem nem vágyott, sem nem mert felé közelíteni; bár a róla írt jellemzésből az derül ki, hogy Kazinczy

⁵⁹ Szentimrey P. szavait Kazinczy így idézi: „Quidque dicatur, Latomi sunt Jacobini”; más jegyzetében pedig így: „Quidcunq[ue] demum dicamus, Latomi...”; ő meg így válaszol: „Civitates miscere, reges sicario modo tollere non Latomorum est, sed Jesuitarum”. Id. lev. és külön jegyzete a M. Tud. Akad. könyvt. Tört. 4-r. 15. sz. *Magyar Kurír* 1802. évf. III. n. 402. 1.

⁶⁰ Kazinczy jegyzetei a 46. szám alatt id. h. Elmondja különben ezt a *Pályám Emlékezetében* is, bár nem egészen így.

⁶¹ 1789. ápr. 30. kelt. A M. Tud. Akad. könyvtárában: Tört. 4-r. 15. sz. Közli Fraknoi V. is (id. m. 80. 1.), de hogy kihez volt intézve, arról semmit sem szól.

különösebb érdeklődéssel volt iránta.⁶² Bármint van is azonban a dolog a kettejük ismeret-
ségére nézve, az egyáltalán nem hihető, hogy Kazinczy Laczkovics fordításait ne ismerte, és
ne olvasta volna Zemplén vármegyéhez intézett névtelen levelét, amely ott bizonyára köz-
beszéd tárgya volt. Semmi adatunk nincs arra vonatkozólag: miképp gondolkozik ekkor
Kazinczy azokról a rendkívül fontos politikai kérdésekről, amelyeket Martinovics és Lacz-
kovics tárgyalt műveikben, s névtelen leveleikben oly tűzzel fejtegetnek. Ha későbbi felfo-
gásából volna szabad következtetnünk: az erőszakos átalakítást a legnagyobb mértékben
elítéli, s azt óhajtja, hogy a régi alkotmányos élet folytonossága zavartalanul megővassék.
De ki merné tagadni, hogy ez a véleménye a közbeeső rendkívüli események következtében
alakult? Ekkoriban minden valószínűség mellett szól, hogy a magyar demokratákkal való
közeli ismeretsége, a Hajnóczyval és Szentmarjayval kötött szoros barátsága őt is a forra-
dalmi eszmék terére ragadja, ha szinte azok megvalósításában kételkedik is. Az egyház vi-
lági uralma s az emberiség haladását gátló babona elleni harcai különben is nagyon közel
vonják a Martinovics köréhez, még mielőtt politikai törekvései is feltárulnának előtte. Ha
igaz, amiben pedig semmi kétség, hogy Hajnóczyval oly meghitt barátságban élt, lehetet-
lennek tartjuk, hogy már Hajnóczytól ne értesült volna a titkos törekvésekről. Jóllehet
Hajnóczy ezt vallomásaiban nem említi, de azt ő sem titkolja, hogy Szentmarjay értesítette
őt a latinra fordított káténak többekkel, így Szulyovszky Menyhérttel való közléséről is. Ha
pedig Szulyovszky bele van avatva a tervbe, bizonyosra vehető, hogy Kazinczynak is tuda-
mással kell arról bírnia. Hajnóczy óvakodik megnevezni olyanokat, akikről gondolhatja,
hogy talán kikerülhetik a veszedelmet.

Amint Martinovics Szentmarjayt megnyeri céljának, senki sem fejt ki nagyobb tevé-
kenységet annak érdekében nálánál. A forradalmi kátét magyar és német nyelvre fordítja,
és toborozza a tagokat a titkos társaságokba. Innen van, hogy az összeesküvés ismert fájá-
nak éppen derekával ábrázolják Szentmarjayt. A másik kevésbé ismert szemléltető képen
pedig Martinovicsnak mint fősárkánynak a szájából nő ki a többi tagot jelképező sárkány,
s a legvastagabb épp a Szentmarjayt ábrázoló, amelynek a szájából majdnem annyi sárkány
ered, mint amennyi a többiből együtt véve.⁶³

1794 májusában Szentmarjay megállapodván Martinovicssal a teendőkre nézve, csak-
hamar Zemplén vármegyébe utazik, ahol beleavatja a titkos tervbe Tánics Ignácot (1765–
1825), Sztáray Mihály gr. fiának, Albertnek nevelőjét. Sztáray Mihály a zempléni, sőt az
egész felvidéki független érzelmű nemesség egyik legkiválóbb tagja, felvilágosodott gon-
dolkozású férfiú, aki sokat foglalkozott a francia irodalommal, s ismerte az újabb politikai
munkákat is. Az ő hatása alatt szívta magába Szentmarjay Ferenc is, mint a gróf nővérének
titkára, a szabadelvű, sőt forradalmi szellemet, amelynek oly lelkesült híve lett.⁶⁴ Tánics-
con kívül megnyeri céljának Szulyovszky Menyhértet, Zemplén vármegye egyik legkivá-
lóbb emberét, aki mint országgyűlési követ (1790 és 1792) a nevezeteseb szónokok közé
tartozott. Kazinczy „igen jó fejnek”, máshol „igen nagy talentumnak” mondja, aki hiányos

⁶² Kazinczy F. följegyzései a 46. sz. alatt id. h. (*Hazánk*, 97. 1.).

⁶³ A M. N. Múzeum könyvtárában a Kir. Tábla és Hétszemélyes Tábla nyomtatott ítéletének
több példánya van, amelyek egyikében a címlap előtt látható a sárkányok szerinti ábrázolás. Az
ítélet címe: *Sententiae tam Incl. Tabulae Regiae Judicariae quam Excelsae Tabulae Septemvinalis*
contra criminis laesae Majestatis seu perduellionis reos latae. Pestini, 1795. Landerer M.

⁶⁴ Kazinczy F. följegyzései uo.; *Lev.* XVII. köt. 12. 1. Martinovics vallomásában hivatkozik arra,
hogy az egész Pest megmondja: Szentmarjay mennyire mint *bösz* (*enragé*) volt ismeretes, ahol csak
megfordult. M. N. Múzeum kéziratár: Fol. Germ. 1071. sz. 17–18. 22–24. 1.

iskolai képzettségét alaposan kipótolta. Ekkor 42 éves, özvegy, négy gyermek apja volt.⁶⁵ Szentmarjay a reformátorok kátéját júniusban adja át neki, és Hajnóczyra hivatkozva felszólítja, hogy azt Kazinczyval is közölje.

Szulyovszky Zemplén vármegye közgyűlése alatt csakugyan meg is hívja magához Rákócra, mint rokonát és jó barátját, s átadja neki a kátét, amelynek jelenleg egyetlen példánya sem ismeretes. Ha Szirmay Antal állításainak valamennyire hitelt adhatunk, s emellett Martinovics és Hajnóczy vallomásait is tekintetbe vesszük, úgy látjuk, hogy ez a káté a Habsburgok örökösödését József császár törvénytelen uralkodása miatt Magyarországon megszakítottnak mondja, állítván, hogy a nemzetnek joga van fegyvert ragadni s független köztársaságot alakítani, hatalmába kerítvén az állam kincstárát és hadseregét.⁶⁶

Kazinczy rendkívüli aggodalmak közt olvassa a forradalmi iratot, és sokat tépelődik rajta.⁶⁷ Ez is egyik oka valószínűleg, hogy a néhány nappal utóbb Nagykárolyban tartandó főispáni beiktató ünnepélyre megy, azt véelve, hogy a titkos készülődésekről valami újabb adatot hallhat, vagy tán tudva is, hogy ott Szentmarjayval személyesen találkozhatnak. Csakugyan ott volt Szentmarjay, akivel igen behatólag tárgyalhatta a titkos irat tartalmát. Most sem tudta elnyomni aggodalmait, de Szentmarjay igyekezett megnyugtanni, hogy ha Pestre mehet, közölje kételyeit társaival, azok szívesen fogadják a jó tanácsot. Arról is igyekezett meggyőzni, hogy „a társaság tagjait az erény kapcsai kötik össze, és egyetlen céljuk: a nemzetet felrázni álmából”.

Jól jegyzi meg Fraknói, hogy e nyilatkozatnak döntő súlya lehetett Kazinczy elhatározására. Hisz egész életének vezérgondolatát remélhette ezáltal valósítva. Talán épp emiatt a politikai következményekkel nem is tudott eléggé számot vetni, annyira megkapta lelkét annak a nagy izgatásnak az eszméje, amelynek érdekében, íme, most nemcsak az irodalom, hanem a társadalmi szövetkezés eszközeivel is közremunkálhat. De egyszersmind Hajnóczy felfogása is a példa vonzó erejével hatott rá. Úgy hitte, hogy oly terv, amelyet Hajnóczy, akinél – mint vallomásaiban írja – „tisztább lelkű, nemzete díszéért inkább lángoló, tudósabb, fáradhatatlanabb embert nem ismert, nem nemesebbet, nem bölcsőbbet”, javall, sőt megvalósításán teljes erejével dolgozik, nem lehet bűnös vagy csak kártékony is. Az eszményi világban élő Kazinczy, a tekintély nagy tisztelője, Szentmarjay szenvedélyes hevének varázsa alatt nemzete boldogulásáért való lelkesedésében feledi, hogy a titkos irat az erőszakos eszközök használatát nemcsak megengedi, hanem éppenséggel kötelességévé teszi a társaság tagjainak, s így az átalakulás munkája a meglévő állami rend felforgatására vezet. Vagy tán tisztában volt azzal, hogy az előtte ismeretessé tett módon semmiféle erőszakos átalakítást véghez nem vihetni? Csak annyi valószínű, hogy Szentmarjay egyelőre elnyomja kételyeit. Együtt hagyják el július elején az ünnepély színhelyét, vele az ő kocsiján megy Szentmarjay Sárospatakig. Ekkor küldi tőle Kazinczy a Gessner, Wieland és Anakreón némi művei fordítását Pestre Schedius Lajosnak. „Mi ez útban szorosán összefonódtunk”, írja Kazinczy. Ez összefonódás emléke soha sem halványul benne. Fogsága után is ápolja és pallos alatt vértett barátja arcképét legkedvesebb embereié közé függeszti szobájában.⁶⁸

Amint azonban Szentmarjay közvetlen hatásától megszabadul, újra feltámadnak aggodalmai, amelyek Szentmarjayt is foglalkoztatják. Ez, ha vallomásainak hitelt adhatunk,

⁶⁵ Kazinczy F. *Lev.* XVII. köt. 12. 1.

⁶⁶ Szirmay A. id. m. 9. §. Fraknói V. id. m. 212. 1. Toldy F. id. m. XXV. 1.

⁶⁷ Maga mondja ezt vallomásaiban, s az ítélet is említi, a *Sententiae* H. ívén.

⁶⁸ Kazinczy F. *Lev.* III. köt. 377. 1.

Nagykárolyból visszatérve Pestre, azon gondolatra jut, hogy Martinovicsot is lebeszéli az egész tervről, még azzal is fenyegetőzve, hogy különben följelenti. Ha ez igaz, aligha nem Kazinczy tépelődéseiben kereshetjük magyarázatát. Föltehető, hogy ez nemcsak szóval fejt ki aggodalmait, hanem elválásuk után levélben is felújítja, noha a periratok közt talált levele e kérdésről teljesen hallgat. Talán nemcsak a beavatottak életét félti, hanem a csak imént megindult szellemi haladásra mért csapástól szeretné még inkább megóvni nemzetét. S amint a titkos iratokról és titkos társaságokról egyre többen suttognak, s a fenyegető veszély mind közelebb ér hozzájuk: körülbelül egy időben mind a kettő elhatározza, hogy egészen visszavonul a társaságtól, s a kezében levő kátét elégeti. Kazinczy a magának leírt kátét július közepén, vagy hihetőbb, Martinovics elfogatásának hírére csakugyan tűzbe dobja. Amint Szentmarjay meghallja, hogy Martinovicsot július 23. és 24. közti éjjel elfogják, rögtön ír Táncsicsnak és Szulyovszkynak, hogy tagokat többé ne vegyenek föl, s ha a kátét leírták, égessék el. Nem tartózkodik kimondani, hogy az egész titkos ügy „gaz szemfényvesztés volt.”⁶⁹

Szentmarjay azt is említi vallomásaiban, hogy midőn Kazinczyt Szulyovszky a reformátorok társaságába fölveszi, ez ígéretet tesz a szabályok értelmében, hogy egyik öccsét és Gáspár Bihar vármegyei jegyzőt megnyeri a tervnek, de – úgy mond – nem hiszi, hogy teljesítette volna ígéretét. Ez adatról Kazinczy sehol sem emlékezik. Vajon megnyeri-e csakugyan valamelyik öccsét, s van-e valami része abban, hogy legifjabb öccse, Miklós is kénytelen ideig-óráig szenvedni: nem tudjuk. Minderről sem ő nem nyilatkozik, sem a Királyi Tábla ítélete. Azonban Szentmarjaynak említett vallomása elegendő arra, hogy a királyi ügyigazgató ellene is vádat emeljen, annál is inkább, mert a nemzetietlen visszahatás az ő szabadelvű gondolkodását s a papi uralom elleni küzdelmét már évek óta gyanús szemmel nézte.

Martinovics és bécsi társainak elfogatása rendkívüli izgatottságot kelt a császári városban és Pesten egyaránt. A legkülönbözőbb hírek szárnyalnak. Borzasztó összeesküvés hírére rebesgetik. Suttogják, hogy a császár élete is veszedelemben forgott, Bécszet fel akarták gyújtani, a régi kormányt eltenni láb alól, s helyébe forradalmi kormányt állítani. Mikor pedig három héttel később a titkos társaságok magyar igazgatóit is letartóztatják, s néhány nappal utóbb újabb elfogatások történnek: rettegés szállja meg az embereket. Pesten éjjelre bezárják a kávéházakat, ágyúkat állítanak fel a piacokon, s figyelmeztetik a lakosságot, hogy előre lássa el magát vízzel, mert az összeesküvők fel akarják gyújtani a várost, feltörni az Újépület kapuit, ahol másfélezer francia hadifogoly van elhelyezve, hogy velük együtt forradalmat csináljanak.⁷⁰ Titkos följelentők adatai jutnak a nemzetietlen visszahatás rettegett feje, Barkó Vince tábornok, a budai katonai parancsnok tudomására, aki tisztjei közt is valóságos kémkedő szellemet honosít meg, s nagy készséggel működik közre az összeesküvés földterítésén. Egyik följelentő nem kevesebb, mint harmincezer összeesküvő toborzásáról értesíti, ami csak megkettőzteti buzgalmát. A rémhírek elterjednek az egész országban, de az elfogottak Bécsbe vitele a törvényes eljáráshoz való ragaszkodást, az 1790-91-iki országgyűlésen alkotott 56. tc. megsértésének határozott kimondását idézi elő a vármegyei nemesség körében. Pest vármegye szenvedélyes hangú közgyűlésen tárgyalja a törvénytelenséget, fölírván a királyhoz, hogy a foglyokat a törvény értelmében a hazai rendes törvényszék elé állítsák. Példáját a fölvidéki és Tisza menti vármegyék közül vagy tizenkettő

⁶⁹ Fraknói V. id. m. 259, 322. 1. Kazinczy: *Fogságom Naplója*. Másolat a M. Tud. Akadémia könyvtárában: Tört. 4-r. 32. sz.

⁷⁰ Pulszky F. id. m. 23–25. 1.

követi, köztük Zemplén és Szabolcs is; ezt föliratának erős hangjáért a király megdorgálja; de a foglyokat csakugyan visszahozzák az országba.⁷¹

Jóllehet Kazinczy később dicsekedve emlegeti, hogy a félelmet legkevésbé ismeri, s hogy midőn az elfogatások híre már sokakat megrémített is, ő bátran szót emelt a közszabadságok ügyében: az általános rémület hatása alól ő sem vonhatta ki magát. De el tudta palástolni félelmét, s óvatosabb lett szó- és levélbeli érintkezéseiben. Úgy látszik, édesanyja is észrevesz valamit titkos sürgölődéseiből. Különösen nagykarolyi kirándulása ébreszthette föl anyja figyelmét, aztán meg némely kéziratának elveszte, amelyeket Szentmarjajra bízott, de többé mit sem hallott felőlük. Emiatti sajnálatát Kazinczy Kis János előtt sem titkolja, nem hallgatván el: „melly bajos volna csak nyomozni is, hova lettek”. „Ne szállj rólok – kéri barátját –, mert maga ez az ártatlan dolog is gyanút szülhetne.” Nem hihető tehát, hogy e válságos napok izgalmaival mélyen át ne érezte, s ne sejtette volna a fenyegető veszedelmet, mint Fraknói Vilmos állítja. De már ekkor hozzászoktatta magát ahhoz a ritka erős munkafegyelemhez, amely a legsúlyosb körülmények közt is az író toll forгатásával nyomja el izgalmaival. Fáradhatatlanul dolgozik irodalmi tervein, fordításait javítás alá veszi, az elveszetteket újra írja, Orpheusa új füzetéről gondoskodik. Mindenekelőtt Gessner munkáit és a Messiást szándékozik közzétenni. Emez elé a pozsonyi származású Oeser Ádám Frigyesel, a lipcsei képzőművészeti akadémia igazgatójával festet címképet, amely azonban éppen akkor érkezik, mikor a megrendelő élet-halál közt lebeg.⁷² Kisebb fordításaiból néhány kötetet szintén sajtó alá szándékozik készíteni, s általán egész erővel lát céljai valósításához.

Emellett a kertészkedés foglalja el szabad idejét. Széphalmi háza körül angol ízlésű kertet óhajt csináltatni, s úgy látszik, a pesti Orczy-kertet szeretné például venni. Sok különféle magvat és csemetét, gyümölcsfát és dísznövényt összegyűjtöget az ország különböző részeiből. Látszólag Szulyovszky Menyhérttel is e révén érintkezik mind gyakrabban, valójában pedig a titkos tervről vitatkozik vele; de épp a kertészkedés ürügyével leplezi anyja és testvérei előtt Rákócra való gyakori átrándulását.⁷³ Midőn azonban az elfogatások híre bejárja az országot, és a vármegyék gyűléseiken tárgyalják a nemzet sérelmeit: a fenyegető csapás mintegy magába süllyesztí, ritkábban mozdul ki hazulról, napról napra otthon dolgozik, vagy széphalmi erdejét irtatja, hogy mielőbb saját kezére gazdálkodhassék. De az irodalmi munka szenvedélye, izgató törekvései most sem hagyják huzamosabban otthon. Még novemberben is Kassára rándul, bizonyára egyrészt az özvegy Szerencsyné látogatására, másrészt pedig a saját művei és Csokonai költeményei kiadását akarja előkészíteni.⁷⁴ Pedig ekkor már pörölyözi számára a bilincseket Nyéki Németh János, a királyi ügyigazgató, ez a „vérszomjas Caraffa”, aki nem ártallja a szerencsétlenek helyzetét aljas önérdékből kizsákmányolni.

Szentmarjay ugyanis augusztus 27-én írt vallomásaiban, amelyeket azután szóval is ismétél, megnevezi mindazokat, akik tudomása szerint a titkos társaságok tagjai voltak, köztük Kazinczyt is. Tehát mihelyt Németh János a bécsi vizsgálóbizottság jegyzőkönyveit megkapja, legott javaslatot tesz a megnevezettek elfogatására.⁷⁵ Sándor Lipót nádor fogatosítja a javaslatot, s december közepéig mintegy 32-re szaporodik a foglyok száma, ismét

⁷¹ Fraknói V. id. m. 299–305. 1.

⁷² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 384–386. 400. 403. 1. és Kazinczynak a Pótlék kötetben közölt levele.

⁷³ Uo. 386., 388–389. 1. és az id. följegyzések.

⁷⁴ Uo. 390. l.

⁷⁵ Fraknói V. id. m. 258–260. 1.

nagy izgalommal töltve el Buda és Pest lakosságát. A forradalom hírére ugyan nem hiszik, s csak a megfélemlítés szándékát látják; de kivált a Fodor József helytartósági titkár és Kraly József kamarauradalmi felügyelő öngyilkossága miatt még jobban felzaklatott nép egyre zúgolódik, s az elfogatások okait kutatja. És ámbár az elfogatásokat a legnagyobb csendben hajtják végre, s ellenállásra sehol sem találunk, a megrémült lakosság képzelete a leghihetlenebb mendemondákat terjeszti, míg a közbíró közzé nem teszi a keresetet, amelynek értelmében a foglyokat felségsértéssel vádolja.⁷⁶

III.

Kazinczyt elfogják. – Kerepesen olvassa, mivel vádolják. – Vigasztalja hozzátartozóit. – Budára ér; a barátokostorba zárják. – A Kir. Tábla előtti kihallgatása. – Az udvar utasítása a per tárgyalására nézve. – Németh János nagy hatalma. – A bírák részrehajlása. – 1836-ban utánozzák a rossz példát, amelyet Deák Ferenc megbélyegez. – A nemzetietlen visszahatás bosszúja. – Kazinczy első kihallgatása. – Szulyovszky mindent bevall, s ezért Kazinczy is kénytelen vallani. – Börtönbeli élete; aggodalmai. – Védőügyvéd választására szólítják fel. – Sáróy Szabó vádirata. – Németh János lelkiismeretlensége. – A halálos ítélet. – A foglyok kegyelemért folyamodnak. – Kazinczy András és Dénes a királynál. – Kazinczy nagyon elgyöngül; halálfelelme; iszonyú sejtelve. – A kegyelem kihirdetése.

1794. december közepéig engedékeny idő járván, Kazinczy kedvére dolgoztathat széphalmi háza körül tervezett kertjében, s irtathatja erdejét. Még 13-án is ott jár munkásai közt. De másnap, vasárnapra hirtelen keményre fordul, csonttá fagy a sár. Kazinczy egész nap regmeci lakásán dolgozik az Ábel halála fordításán, mit sem tudva arról, hogy az előttük levő korcsmában iddoggal egy ember, s fülig subába burkolódzva már három napja kémkedik a ház körül, minden lépésére vigyázva, s nagy titokban kérdezősködve: vajon otthon marad-e vasárnap, s tart-e töltött fegyvert. A választ azonnal küldi Terebesre, az ott állomásozó Mészáros tábornok ulánus ezredének parancsnokságához. Ez ezred egyik főhadnagyára, Ehrenstein Vilmosra volt bízva elfogatása.⁷⁷

Édesanyja fáradt s álmos levén sietteti a vacsorát, hogy mielőbb lefekhessék. Fiai is korán lenyugszanak.⁷⁸ Egyszerre csak az ablakrostélyt erősen megzörgetik. A szobaleány gyertyát gyújt, kinyitja a pitvarajtót; de majd megfagy benne a vér, amint az említett főhadnagy belép, két közlegény pedig kivont karddal az ajtóba áll. A főhadnagy elmondja küldetés célját, s a nádor parancsára letartóztatja; készüljön, mert azonnal indulniok kell. Megengedi neki, hogy ami legszükségesebb, magához vehesse, pénzét azonban nyugtatvány mellett ő veszi át, valamint irományait is. Ezek közül, amiket magával nem vihet, lepecsételi; hozzájuk senkinek nyúlni nem szabad. „Alávetem magam – szól Kazinczy nyugalommal – ő fensége parancsolatának”, s öltözni kezd. Anyja hallván a borzasztó esetet, bero-

⁷⁶ *Fogságom Naplója* az id. h.

⁷⁷ Uo. 2. 1. Kazinczy fogságának elbeszélésében úgy szólva minden adatunkat naplójából veszünk, s ezért szükségtelennek tartjuk az erre való hivatkozást. Az alábbiakban csak azon adatok forrására utalunk, amelyeket máshonnan merítünk.

⁷⁸ Egyik jegyzetében 7 órára teszi ez időt, ami alig hihető, tekintve, hogy már a cselédek is ágyban voltak. *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 588. 1.

han, „úgy ordítván, mint az oroszánanya, kinek kölykeit elszedték”: „Fiam, Ferencz, az Istenért! ...” „Édes Asszonyám – felel –, látja, hogy én nyugva vagyok, ne rettegjen; nem telik bele két hét ’s itthon leszek megint.”

A tiszt örül, hogy a parancsot teljesíthette, s míg az irományok lepecsételésével foglalkozik, Kazinczy alkalmat lel szerelmes levelei csomóját írószekrényéből kivenni, s az ablakon kitenni, megkérvén titkon édesanyját, hogy gondosan őrizze, míg hazaérkezik.⁷⁹ Aztán a tiszt engedelmével legjobb barátaitól pár sorban búcsút vesz. Így elkészülve, saját kocsiján, négy szép lován fényes holdvilágnál, 12 dsidás ulánustól kísérve megindul Sátoraljaújhely felé, hová éjfélre ér, s a barátszeri fogadó felső szobáiban vár másnap délutáni 5 óráig, midőn Szulyovszky Menyhértet Zsigárdy kapitány, Táncsics Ignácot pedig Ivánkay-Fekete kapitány szintén fogva viszi Újhelybe. Ez alatt édesanyja még élhetett az alkalommal, meglátogathatta fiát, s tőle ismét búcsút vehetett.

A kemény hidegben, a rázós úton csak lassan haladhattak. Mindenik fogoly a maga tisztjével ült külön kocsin, s két katona őrizte. A tiszteknek nagy gondjuk volt rá, hogy a foglyok egymáshoz ne szólhassanak. De ha egy-egy pillanatnyi alkalmat mégis találtak, Szulyovszky kérve-kérte Kazinczyt, hogy el ne árulja; vegye tekintetbe, hogy neki eladó leányai vannak. „Hagyjon békét, Uram Bátyám – fakad ki Kazinczy –, én ismerem magamat, ’s magamért felelek: de azt is kimondom, hogy Uram Bátyám lesz az, a’ ki engem és magát elront.” Liszkán, Szerencsen, Körömön, Keresztesen, Kálon, Árokszálláson, Hatvanon és Kerepesen át tartottak Buda felé.

Kerepesen a szekérszín alatt megpillantja Pogány Ádám Borsod vármegyei főszolgabíró, aki örömmel látja, hogy Kazinczynak sem kezén, sem lábán nincs vas, amiből arra következtet, hogy a Pesten suttogott hírek hazugok. Kazinczy nem is árulja el magát. A Pogánytól kapott nyomtatott lappal szalad a melegre húzódtó társaihoz, s olvasván a Martinovics és Hajnóczy elleni vádat, nagyot lélegzenek: hála Istennek, ha ez a vád, ők megmenekeszenek, mert ártatlanok. Különben Kazinczy már az elfogatása utáni nap anyjához intézett soraiban írja, hogy felségsértéssel vádolják. Bármily szigorú felügyelet alatt van is, lesve lesi a legparányibb alkalmat is, hogy anyjának és testvéreinek írhasson, üzenhessen. Liszkáról Szemere Albert iskolatársától üzen, s kéri anyját, hogy a családi levéltárra nagy gondja legyen, mert „az is felhányást fog szenvedni”.⁸⁰ Nyugodtan viseli sorsát, de anyja fájdalma mélyen meghatja, hiába igyekezik e tekintetben erőt venni magán, hogy ő semmi rosszat nem csinált, s rá senki sem tud semmi gonoszságot. „Te tehát, és ti Édeseim mindnyájan – írja Zsuzsi húgának Kerepestől az indulás előtt⁸¹ –, ne sírjatok, ha szintén nehezen esik is, hogy rabnak tudtok. Kiszabadulunk, úgy hiszem, nem sokára. Nagy Asszonyámnak és Asszonyámnak kezeit csókolom. Nekem az esik nehezebben, hogy tudom, hogy sírnak. De az idő a fájdalom enyhíteni fog, én pedig békével szenvedek, mert hiszem, hogy nem sokára együtt leszünk.” Gondoskodása mindenre kiterjed, ami sorsával összefügg. József öccsét a Radvánszky Teréz pörében látja el megbízással. Fekete kapitány engedelmet ad, hogy Kazinczy a rokonait hozzá utasíthassa sorsa felől kérdezősködni. De vissza ne éljenek e szívességgel. Pestre most – úgy mond – hiába fárad bárki, nem fogják hozzá eresztetni, legföljebb a városban szájról szájra járó újságot hallhatja. „Ha valaki felől – írja idézett levelében – szerencsétlen újságot Asszonyám hallana, ne higye, hogy mindnyájunknak az a’

⁷⁹ Meg is menekültek, de utóbb tűzvész pusztította el mind. Toldy F. id. m. XXIII. 1.

⁸⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 394–395. 1.

⁸¹ Uo. 395–397. 1.

sorsa lesz... Én nem félek és olly bátran megyek most is, mint a' hogy elindultam. Szólni másoknak felőlünk nem jó, mert most minden ember csupa fül. Asszonyámat csak arra kérem, hogy a' mennyire lehet, anyai szívét csendesítse.” Ugyanezt üzeni András bátyjának is, bizonyosnak mondva, hogy őt bírái ártatlannak fogják találni.⁸²

Alighogy a Zsuzsi hűgához intézett levelét bevégzi, megindulnak Buda felé. A három fogoly egy-egy órai késéssel indul egymás után, legutoljára Kazinczy, akit társai Pesten a Duna partján várnak be. Itt este tíz órakor csónakon kelnek át a Dunán, s a váróteremben maradnak, míg rendelet érkezik: melyikőjüket vigyék először a kijelölt helyre. A váróteremben sok sváb sörivás közben éktelenül gajdol, de Kazinczyt, aki Regmecről való elindulása óta csak percekgig alhatott, mégis elnyomja az álom. Éjfélkor aztán fölverik, s viszik a ferencesek kolostorába csikorgó havon, s már kívülről hallja, mint nyitogatják a zárat. Minden hat lépésre a folyosón egy-egy katona puskával, fejét a fehér szűr kámzsájába burkolva. Az őrség feje Novák Ignác nevű kapitány, alá Astleitner főhadnagy rendelve s melléjük két budai polgár: Kramerlauf és Bscherer nevűek. A kapitány nyájas arccal jelenti neki, hogy meg kell őt motoztatnia, s két katona legott végigtapogatja; kivált zöld mentéje gallérját motozzák szorgosan. Pénzét a kísérő tisztől szintén Novák veszi át, s csak öt forintot szabad neki egyszerre adni.

Ekkor a kapitány és Kramerlauf elkísérik a kolostor alsó sorának első szobájába, mely a torony keleti oldalához ragasztott s az „attól 1-2 ölnyi fal által elrekesztett favágó udvarkára néző szárnyán” volt. Az egykori két szoba a közfal áttörésével eggyé lett, alacsony bolt-hajtással.⁸³ Az ágy és asztal közt középen egy öl hosszúságú lánc volt a padló gerendájába erősítve. Amint Kazinczyt ide vezetik, s ágyat vetnek neki: „eszmélet nélkül igen sebes lépésekkel jár fel's alá”, s a félhomályban nem láthatván a földön nyugvó láncot, amely léptei alatt megcsörren, elborzad. De hamar elmúlik rettegése, tudván, hogy azt viselnie kell. Levetkőztetvén, a kapitány megköveti, hogy a láncot rátehesse. Alig hogy rázárják az ajtót, mély álomba merül. A lánc miatt csak két lépést tehetvén a szobában, kéri a kapitányt, vétesse le azt róla, különben el kell vesznie. A derék Almásy Pál titkos tanácsos közbejárására csakugyan leveszik azt róla december 25-én, s csak akkor tesznek kezére, lábára könnyű, úgy nevezett „postavasat”, mikor bírái elé kell mennie.

Martinovics és a többi beavatott ügyének tárgyalása a Királyi Tábla feladata levén, az erre alakult bizottság november végétől február végéig szünet nélkül folytatja a kihallgatásokat. Elnöke, a személynök, ekkor Ürményi József, aki Kazinczy szerint⁸⁴ „bátor, sőt merész védeni az ártatlant, a nyomottat, bár veszélyek rettegteték”. Mind a király, mind a nemzet bizalmával dicsekedhetvén, úgy látszott, hogy a pör tárgyalására semmi különös utasítás nem szükséges, mivel az 1790-91: LVI. tc. a felségsértési pört a Királyi Tábla hatáskörébe rendelte; ennek pedig meglévén törvényes ügyviteli rendje, igazságosan attól el sem is térhet. Csakhogy az udvar az egész pört a legszigorúbb titok leplébe akarván burkolni, Izdenczy József államtanácsos gonosz szelleme által vezérelve, kijátssza a törvényt, s oly utasítást küld a Királyi Táblának, mely a bírói függetlenséget alapjában megrendíti. Ez utasítás, Fraknoi szerint, rendkívüli bíróságot alakít, amelynek tagjai esküvel kötelezik magukat a legszigorúbb titoktartásra, s hogy a vádlottak és tanúk kihallgatásánál és szembesítésénél rajtuk és a közzvádlón kívül senkinek sem szabad jelen lennie. A királyi közzvádlót

⁸² Levele Kazinczy Andrásához a M. Tud. Akad. könyvt. M. írod. Lev. 4-r. 138. sz.

⁸³ Uo. XXVII. 1.

⁸⁴ *M. Pantheon* 175. 1.

rendkívüli hatalommal ruházta fel; ő szövegezi a kérdéseket, s rendeli el a szembesítést. A vádlottak személyesen vagy ügyvéd által védelmezhetik magukat, de a Tábla csak oly védőügyvédet fogadhat el, akinek becsületéhez s titoktartásához semmi kétség nem férhet. A védő a pöriratokat csak az előadó bíró lakásán olvashatja, lemásolnia semmit sem szabad. A személynöknek kötelessége a pör tárgyalását siettetnie, s folyamatáról a királynak hetenkint jelentést tennie.⁸⁵ Az utasítást Ürményi ugyan nem minden pontjában helyesli, s megteszi észrevételeit, azonban az udvar akarata mindenben győz. Vak eszköze ennek kivált Németh János, aki még Szirmay Antal szerint is „minden egyéb hivatalos munkára a legnagyobb mértékben rest, csak a mások elsúlyesztésére volt mintegy a természet által teremtvé, gonoszlelkű, s a Verböczyből kiböngéztet ismereteken kívül semmi tudománya”.⁸⁶ December 10-től fogva a királyi várban lakott, ajtaja s ablakai vasráccsal voltak megerősítve, s lakása előtt fegyveres katona őrködött. A nádor konyhájáról élt, szabadságában levén annyi vendéget hívni, amennyi tetszett. Napidíja egy arany (13 frt 40 kr.). Kazinczy izzó bélyeget süt homlokára, testileg-lelkileg a gonoszság megtestesülésének tüntetvén fel őt. „Kisdéd, hasas emberke”, arca bortól pirosra vagy a szerelem buja élvezetétől rozsdá vagy szederjes színűre festve. „Minden szava, tekintete, mozdulása festette a semmiből érdem nélkül felment bitangot.” Szinte a nemzet felét szerette volna vád alá fogni, mert „a’ sok többet adhat, mint a’ kevés, ’s a’ sokak’ elfogattatása inkább bizonyította volna, hogy rá szükség van, és hogy ő a’ hív”. Rendkívüli hatalmától mindenki reszketett Budán és Pesten, s még a nádor is kénytelen volt elismerni. Embertelensége közmondásossá lett. Még a törvényes védelmet is lehetőleg elfojtotta, megfenyegetvén a legfüggetlenebb gondolkodású védőt, Sáróy-Szabó Sámuel, aki szerint a vádlottak nem követtek el semmi főbenjáró bűnt, csupán eszméket fejtegettek, amire pedig joguk volt: „Fejével játszik az úr, ha így védelmezi őket!” Jól tudta, mily kedves dolgot tesz a bécsi köröknek, ha az egész pört mint az uralkodó és nemzet legnagyobb veszedelmét tünteti föl, amiből aljas pénzvágyát kielégítheti.

De nemcsak a közzvádó volt a kezébe adott hatalomra méltatlan, a Királyi és Hétszemélyes Tábla tagjai közül is többen megfélemedtek az igazságos és minden melléktekinet nélkül saját lelki meggyőződésükhöz ragaszkodó bíró legszebb s egyben legszükségesebb erényéről. A titkos utasításokat a legszigorúbban megtartották, s egynek sem volt bátorsága a törvény szellemére hivatkozni s bírói függetlenségét megóvni. Ezáltal az utókornak is elítélendő példát adtak. S valóban az 1832-36. országgyűlési ifjúság (Lovassy László és társai), valamint a Wesselényi Miklós b. és Kossuth Lajos pörében éppen az 1794-iki rendeletek és jegyzőkönyvek alapján tárgyalt a Királyi és Hétszemélyes Tábla mindég titkos ülésben, megfosztva az ifjakat a szabad védelemtől, ügyvédeiktől törvénytelen esküt kívánva, s a királyi közzvádó szobáiban zárt ajtóknál kényszerítve dolgozni. Szögyény-Marich László, a későbbi országbíró, ekkor személynöki ítélmester, azt az okát adja ez eljárásnak, hogy az egyrészt az 1715. VII. tv. alapján keletkezett, másrészt a Martinovics-pör óta tartott országgyűlések egyikén sem tett senki kifogást az ellen, sem pedig törvény nem szabályozta az eljárás módját.⁸⁷

⁸⁵ Id. m. 309. 1.

⁸⁶ *Historia Jacobinorum*; kézirat az Akad. könyvtárában. A 25. §-ban jellemzi Némethet: „Hic ad alios officii labores vel maxime piger, sed ad accusandum natura efformatus, animo malevolus; si Verböczius, ex quo cursim aliquid arripuit, demos, in reliquo scientiae et eruditionis nullius; ex accusatione Jacobinorum magnas opes sibi corrasit.”

⁸⁷ Idős Szögyény-Marich László országbíró *emlékiratai*. Budapest, 1903. 2–8. 1.

Azonban nem veszi tekintetbe, hogy midőn az 1790-1791. LVI. tc. a felségsértési pörök-
ket kiveszi a király által kinevezett külön bizottság kezéből, s a rendes hazai törvényszékek-
re bízta: egyszersmind az eljárás módozataiban is a Királyi és Hétszemélyes Tábla rendes
gyakorlatához kívánja alkalmaztatni. E felfogás mellett száll síkra Deák Ferenc az 1839-
1840-iki országgyűlésen, midőn az október 2-án tartott kerületi ülésen fényesen védelmezi
a szólásszabadságot, elítélvén a bíróságot, amely a törvény rendelte eljárásmódokat megsér-
tette, s „oly törvény elleni elveket állított fel, melyek nemcsak törvénybe ütközök, hanem
veszedelmesek is”. Törvénybe ütközök, mert nemcsak a Hármas Könyv 12. §-a, hanem az
1790-1791. XII. tc.-kel is homlokegyenest ellenkezik. „Mert – kérdi Deák Ferenc – hogy az
embertől megtagadtassék a teljes védelem akkor, midőn élete és vagyona forog kérdésben,
ügyésze rendkívüli esküre kényszeríttessék, titkon dolgozásra szoríttassék, a perbe iktatandó
védelmet a fiscus censurája alá vegye: vajjon megegyezik-e ez a természeti törvénynyel,
vagy nem borzad-e inkább vissza az emberi természet is ezektől?” Vajon – folytatja – nem
abban van-e a bírói függetlenség legnagyobb szatírja, hogy függetlennek mondja a törvény
a bíróságot, melynél az élet és halál kérdésében az eljárást legelőször felső parancs határozza
meg? Miért sértette meg a törvénybe letett elvet a bíróság, s fogadta el a felsőbb parancsot?
S miért nem volt elég független kimondani, hogy neki ez a parancs zsinórmértéket nem
szab, ezt csak a törvény szabja meg?⁸⁸ Ha egyszer a bíróság hivatalos működésének törvé-
nyes alpjáról letér, hibája többé helyre nem hozható.

Úgy látszik, Kazinczy és társai nagyrészt előre tudták, hogy e pörben nem az igazság,
hanem a visszahatás bosszúja dönt; hogy nincs bíró és vádlott, hanem csak győző és legyő-
zött. Megmentésüket ezért a királyi kegyelemtől várják. Roppant ellentét élesedett ki a
fogságba hurcoltak és a visszahatás főképviseleinek felfogása között. Egyfelől az elkesere-
dett nemes lelkű férfiakat látjuk, akik jó előre készítik a nemzetet a várható eseményekre,
megismertetvén vele a demokrácia eszméit s ábrándos hiszékenységgel tán már a közel jö-
vőben megvalósíthatóknak sejtve az egész világot átalakító forradalmi eszméket. Másfelől
elénk tűnik a nemzetietlen visszahatás „egész undokságában”, amely a rendőrséget és bíró-
ságot egyaránt a hatalom lelkiismeretlen eszközévé süllyeszti, elnyomva az igazság paran-
csát, s az elfogottak szenvedéseivel és halálával akarva a szabad gondolkodást gyökerestül
kiirtani.

Kazinczy december 29-én áll először bírái elé kihallgatásra. Francia kék mentében, nad-
rágban s fehér piquet-mellényben, kéthetes szakállal és „boglyas fejfel”, jobb lábán s balke-
zén bilincsben vezeti Novák kapitány a kolostor ebédlöjében összeült bizottság elé. Hét
katona fegyverrel fogja körül. A bizottság tagjai: Mikos László és Somogyi János ítélőmes-
terek, Berzeviczy András alnádor, Bay Ferenc kir. tanácsos és a közvádló, Németh János.
Mikos intézi hozzá a szokásos kérdéseket. Kazinczy előadja, hogy az úton olvasott vádirat-
ból látja, hogy valami katekizmust keresnek rajta, ő pedig ilyenről mit sem tud. Németh
egy levelet tartogat a kezében, s kérdi: volt-e Nagykarolyban Szentmarjayval? Kazinczy
igenlőleg felel, s hozzáteszi, hogy Szentmarjay az ő kocsiján ment Sárospatakig vele együtt.
A levelet valóban ő írta Szentmarjaynak, de ennél többet nem is írt hozzá, s ebben is arra
kéri, hogy Klopstock műveit küldesse el neki a pesti könyvkereskedő által. Erre Bay Ferenc

⁸⁸ Deák Ferenc ezen beszédére már Fraknói V. is hivatkozik; id. m. 308. 1. Utána Pulszky F.
idézi is Deák Ferenc beszédének ide vonatkozó részeit; id. m. 65–68. 1. Kónyi M. kiadása, I. köt.
második bőv. kiadás. Budapest, 1903. 373–385. 1. Pulszky F. hibásan okt. 3-ikára teszi a napot
2-ika helyett.

hozzá fordulva így szól: „Édes Öcsém Uram, mi osztályos atyafiak vagyunk ’s Öcsém Uram tudja, hogy én Öcsém Uramat gyermeksége olta nagyon szerettem. Erre a’ szeretetre, erre az atyafiságunkra kérem, valljon meg mindent; mindent tudunk, mindent, nincs ideje tagadni.” „Köszönöm a’ Méltóságos Úr’ kegyességét – válaszol Kazinczy –, de én semmit nem vétettem ’s így nem is vallhatok.” Ekkor az alnádor Krisztus öt sebeire kéri: ne tegye magát tönkre, ne legyen méltatlan a legjobb fejedelem kegyelmére; valljon meg mindent, amit tett. Kazinczy állhatatosan megmarad a tagadás mellett ekkor s a második vallatás alkalmával is.

A következő év elején Péchy Imre, Bihar vármegyei alispán, rokona látogat el hozzá, akitől könyveket kér; mert azt hívén, hogy két hét múlva megszabadul, csak Horatius epistoláit, Wieland Musarionát és Gráziáit s Gessnertől Abel halálát vitte magával. Ezeket most, január 17-én kézhez kapja. Öt nap múlva levették róla a láncot nappalra, pár nap múlva éjjelre is. Innentől fogva május 8-ig nem volt rajta bilincs, hanemha vallatóra ment.

Miután a második vallatáskor is állhatatosan tagadta, hogy bármit is tudna a szóban forgó katekizmusról, valamint Szulyovszky is még a harmadik vallatáskor is, a bizottság már arról tanácskozott: miképp tegye jóvá hibáját, hogy ártatlanul szenvedtette őket, midőn Szulyovszky nem gyanítva a szerencsés fordulatot, s remélve, hogy töredelmes vallomásával enyhítheti sorsát, magához kéreti a közvádlt, lábaihoz veti magát, s mindent megvall magára és – Kazinczyra nézve. Erre január 30-án Kazinczyt harmadszor vallatják. Nem is sejti, hogy Szulyovszky megszegte fogadalmát, s írott vallomása a közvádlt kezében van. Bátran viseli tehát magát, s ismét állhatatosan tagad. Ekkor azonban Németh magához inti, elébe tartja Szulyovszkynak mintegy háromívnnyi vallomását, s olvasni kezdi: hogyan küldte hozzá Hajnóczy Szentmarjayt azzal az üzenettel, hogy írja le a reformátorok kátéját, s adja által Kazinczynak; hogy Szulyovszky erre az újhelyi közgyűlés alatt magához híván öt Rákócra s vele a kertbe menvén, így szólt: Uram öcsém! ...

Kazinczy félbeszakítja: Nem szükség tovább Nagyságodnak olvasnia; mindent elmondok; nincs miért hallgassak. Ha Szulyovszky gyermekeiért nem kér, hogy ne nyilatkozzam, már az első kihallgatáskor mindent bevallottam volna. A gonosz Németh nagyon megöri, magasztalással halmozza el, írószereket adat neki, s kéri, hogy ne csak arra terjeszkedjék ki, amit tett és tud, hanem hogy fejtsé ki gondolkodását a közügyekről, kivált a francia forradalomról. Kazinczy február 4-én adja be háromívnnyi vallomását klasszikus latinsággal írva. Előrebocsátja: mily kapcsok fűzték Szulyovszkyhoz, Szentmarjayhoz és Hajnóczyhoz. Az elsővel rokonság, szomszédság s kertészeti közös hajlamok kötötték össze, Szentmarjayt alig nyolc hónapja ismerte meg, míg Hajnóczyhoz szent barátság fűzte; őt – írja később naplójában – úgy festette, mint egy újabb idők Sokratesét, Aztán arra tér: miért írta le a reformátorok kátéját, amelyet midőn először olvasott, haja szála is az égnek állt; hogy Szentmarjay minden balkövetkezmények elhárítását ígérte; Hajnóczy pedig oly feddhetetlen jellemű férfiúként volt előtte ismeretes, hogy vétkes szándéokra teljesen képtelennek hitte. Elmondja, hogy Szentmarjay az egész társaságot mint az erény és a nemzet fölébresztése eszközét tüntette föl előtte, meghíván őt Pestre is, hogy észrevételeit előadhassa, amelyekre készséggel megkapja a szükséges felvilágosításokat. Továbbá: amint behatóbban olvasta a kátét, elrémült rajta s a tűzbe dobta.⁸⁹ Elismeri, hogy vétett a törvények ellen; de távol volt

⁸⁹ E vallomást Kazinczy nem írja le naplójában; de az ítélet indokolásából könnyen kivethető: *Sententiae tam. Incl. Tabulae Regiae Jud. quam Excelsae Tab. Septemvivalis*; Pestini, 1795; a H₂ íven; Toldy F. id. m. 159–160. 1. magyar fordításban közli az egész ítéletet.

tőle minden rosszakarat. „Egy szóval, óh feddhetetlen bírák – végzi vallomását –, elbuktam a barátság és törvények iránti engedelmesség közti küzdelemben, midőn hallgattam. Alávetem magam azok szigorának s a megfelelő büntetést, ha a haza üdve kívánja vesztemet, örömmel fogadom. Örömmel, mondom, mert nem csalódott szívem, midőn azoknak csodálatában, a kik nagy lelküket érte áldozták, örömmel kiáltott fel, hogy ha kell, én is meg tudok érte halni.”⁹⁰

Milyen elme! – kiáltják a bírák a vallomás felolvastakor. „Bár maradékaim – jegyzi meg naplójában – lássák, mit nyerhet az ember, ha szépen tud írni, mit nyer ha úgy gondolkozik a’ mint illő. Én a’ legnagyobb, a’ legvilágosabb veszélyben is tisztelettel ’s magasztalásokkal mertem szólni Hajnóczy felől.” „A’ marha Németh – teszi hozzá – csak hallgatva mutatott erántam figyelmet ’s talán azt forgatá átkozott lelkében, hogy az a vékony nyak nem ad sok dolgot a’ hóhérnak.”

Ámbár cellája elég tágas (azelőtt két szerzetes lakott benne), két nagy világos ablakkal, s naponként kétszer fűtik, a tulajdon ágyn pihenhet, s úgy élmezheti magát, amint tetszik: a lelki szenvedések s az elzárt levegő megrontják egészségét, s a már régebben jelentkező aranyere is gyöngíti, majd két hétig alig eszik valamit. Embert háromszor lát naponkint: reggel, délben s este; a tiszt, akire felügyelete bízva van, a szolgálattévő katonával nyit be ilyenkor hozzá. A szenvedőnek e parányi szórakozás is enyhületére van, s ezen kívül Almásy Pál jóvoltából néhány könyvhöz is hozzájut, mint a Cook kapitány német nyelvű útleírásához, Horatius, Vergilius és Sterne műveihez s a Telemaque deák fordításához. Mivel Németh Jánostól engedelmet nyer, hogy újabb könyveket hozathasson, klasszikusokat kerestet, mindenekelőtt Sallustius, aztán Suetonius és Livius munkáit, írószerei ugyan nincsenek, s ennek – képzelhető – mekkora hiányát érzi; de azért nemcsak a még most is csüggedetlen munkaösztöne, hanem a kényszerű helyzet is dolgozni sarkallja. Verseket költ, s Klopstocknak egy énekét, amelyet könyv nélkül tud, magyarra fordítja s „holmit Wielandból”. Emellett szobája falára festeget, a többi közt egy Pallas-fejet, Medusát s effélét.

E foglalkozásán kívül csak álmaiban lel némi örömet, midőn családi otthonába vagy András nagybátyjához, nagyanyjához és testvéreihez viszi képzelete. Szünetlenül elméjében forognak szerettei, s nem annyira a maga szenvedései gyöttrik, mint inkább a szerető édesanya fájdalmai. Ha reá és testvéreire, nagyanyjára és nagybátyjára gondol, ilyenkor – írja 1795. február 25-én anyjához intézett levelében⁹¹ – „egy csendes könny csordul ki szememből, ’s csak az vígasztal, hogy a’ Királyi kegyelem azoknak a’ karoknak, a’ kik kiterjesztve várnak, nem sokára vissza ad; hogy azokat a’ könnyeket, a’ mellyek most érettem sírnak, felszáradva fogom láthatni”.

Február 17-én délben, midőn orvosságot csepegtet kanalába, megjelenik nála a közvádoló jurátusa, Aradi István, magyar ruhában, kardosán, s az e hónap 23-ára szóló törvénybe idézőt nyújtja át neki, amelyhez mellékelve olvashatja az ellene emelt vádat s a felségsértésre törvényeinkben megállapított büntetést.⁹² De február 21-én újabb aggodalom fogja el. Nizsnyánszky Menyhért udvari ügyvivő egy üveg tokaji bort küld neki, amelyet midőn ke-

⁹⁰ *Fogságom Naplója*, 14. 1. Summa rei est, Judices sanctissimi, me in lucta amicitiae et legum obsequii, cum tacuerim, prolapsus esse. Subjicio me illarum rigori, vindictam quam poscunt, si me pro salute patriae occidere oportet, cum voluptate excepturus. Cum voluptate, inquam; non mentitum est mihi cor meum, dum in admiratione eorum, qui grandes suas animas pro ea projecerant, laete mihi acclamare consueverat, me etiam, si necesse fuerit, pro ea perire posse.

⁹¹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 398–399. 1.

⁹² Toldy F. id. m. XXVII. 1.

zébe adnak, nagy álmélkodással látja az üveget átfogó papírszeletkén e szokatlan helyen áll, s ha csak egy Kazinczy van fogva, szükségtelen is: az a gyanú ébred benne, hogy rajta kívül még vagy valamelyik testvére (Lászlón, a katonán és Dénesen kívül), vagy valamelyik nagybátyja, vagy András fia, István, szintén fogva van. Tehát nemcsak a maga, hanem esetleg valamelyik öccse életéért is rettegnie kell.

Február 23-án az Almásy Pál elnökléte alatti bizottság elé vezetik. Almásy előadván, hogy a Duna jege miatt a Királyi Táblát csak a megjelölt bizottság helyettesíti, kérdi, hogy a bíróság illetékességét elismeri-e. Miután ebben megnyugszik, az elnök védőügyvéd választására szólítja fel. Mivel – mondja Kazinczy – vallomásom után sorsom egyedül ő felsége kegyelmétől függ, azt hiszem, semmi szükségem védőre: senkit sem választok. Bay Ferenc figyelmezteti, hogy nem ismeri a körülményeket, válasszon valakit, de csak a pestiek közül. Mindegy, akárki lesz, Pesten egy ügyvédet sem ismerek, válaszol Kazinczy. Szerette volna látni a bizottság, nem olyat választ-e, akire gyanújuk lehet. Különben is csak négynek volt megengedve a védelem, akik közül egy hamarosan visszalép. Látván Bay, hogy a vádlott nem tud határozni, szól: Édes Öcsém Uram, Dienes (ti. Ferenc öccse), minap itt lévén, Öcsém Uramért és az öccséért Sáróy-Szabót kérte meg; megnyugszik-e benne Öcsém Uram? „Nem ismerem, de megnyugszom” – válaszol Kazinczy, s visszavezetik szobájába.

A kínos bizonytalanság arra indítja, hogy két nap múlva magához kéreti a közvádlt, megtudni tőle: melyik öccse a szerencsétlen. „Azt hitte a’ gyalázatos ember – olvassuk naplójában –, hogy vallani fogok valakire, s örömmel jött. Szépen köszönt, de feltette kalapját; szükségesnek látá éreztetni, hogy alatta vagyok.” Kazinczy előadja kérelmét: melyik öccse a fogoly? Németh gondolkodik, hogy feleljen-e. Végre megszólal: A Miklós. Kazinczy sírva fakad, s felkiált: Az Istenért! hisz az még gyermek. A „fenevad Németh” megszánja, s kevélyen feleli: „Az meg nem hal. A’ gaz Szláv János csábította el!” Szép vigasztalás, gondolja Kazinczy; mert az ő szava: Az meg nem hal, annyit tesz: mint te. „De láttam én – jegyzi meg naplójában –, ki kezében vagyok ’s elkészülve valék mindenre.”

A Kazinczy-család minden követ megmozgat érdekében. Dénes a bátyja utasítása szerint sorba járja Pesten mindazokat, akik az udvarnál valamit tehetnek; de láthatólag csekély sikerrel. Mindenki fél magát ez ügybe ártani, ha csak közbejáróként is. A védőügyvéd sem szólhat vele, a közvádlt ellenben újra zaklatja: nem vallana-e másokra? Kivált Wesselényi Miklósról feni a fogát,⁹³ akivel Kazinczy a nagykarolyi beiktató ünnepélyen találkozik. Különben szigorú vigyázat alatt van. Sem az őrálló katonáknak, sem a fűtőnek nem szabad hozzá szólni. Kazinczy szomorú magányában folyvást rendelkezik: mitévők legyenek földjével, kertjével, jószágaival. Abból, hogy lovait is el akarja adni, bizvást következtethetjük, hogy a hamaros kiszabadulás reménye mindegyre fogy benne. Tartozásait s követeléseit is számon tartja, és József öccsét kéri anyagi ügyei rendezésére.⁹⁴ Április elején a jólelkű Novák kapitány kieszközli Almásy Pál útján, hogy a foglyok ajtaját a söprés alatt nyitva hagyják, egy táblát kivegyenek az ablakból, s legalább a folyosóra kieresszék őket sétálni. Ily alkalommal (ápr. 1.) pillantja meg Verseghyt, aki – szerinte – nagyon nehezen viselte sorsát, sírt, jajgatott, szent énekeket énekelt, amit Kazinczy is örömmel hallgatott. Akkor éjjel Kazinczy az ajtó zárához tartva száját, hangosan éneklé át hozzá: Peiusque leto

⁹³ Kazinczy F. *Lev.* II. köt. 404. l.

⁹⁴ Uo. 401–402. l.

flagitium timet. Ha – úgy mond – megszólítják emiatt, azt hazudja, hogy Horácból énekelget, s csak unalma elűzésére.

Ápril 8-án adják kezébe ügyvéde védiratát azon felszólítással, hogy írja meg levélben: meg van-e azzal elégedve, vagy mit óhajt abban változtatni, esetleg hozzátoldani. Mert ügyvéde is csak egyszer látogathatja meg, s akkor is a felsőbb parancs szerint a Királyi Tábla egyik tagjának jelenlétében. A védők munkáját azonban nemcsak e parancs nehezíti meg, hanem a közvádoló gonoszsága is. Az ügyvédek általán egy értelemben vannak a kérdés lényegére s eljárásuk módozatára nézve. Elítélendőnek tartják „a politikai újítások epidémiáját”, de éppen azt szeretnék kideríteni: forradalomról van-e itt szó? Szabadon kell tisztjükben eljárniok, különben a vádlottak a legfontosabb védelemtől esnek el. Követelik, hogy a vádra nézve a foglyok szabadon tehessék meg észrevételeiket, s miután ügyvédekkel érintkeztek, módosíthassák is azokat. Követelik, hogy a pöriratokat saját lakásukon tanulmányozhassák, és közös tanácskozásokban vitathassák meg, s végre, hogy a viszonyválaszok számát nem szabad korlátozni. A titoktartás esküje alól is szeretnék volna magukat fölmenteni, de a személynök nem engedte.

Sáróy-Szabó különösen lelkiismeretesen fogja fel kötelességét. Öt fenyegeti meg legszigorúbban Németh, mivel ki meri mondani, hogy itt nem felségsértésről van szó, csak törvényeink nem elég alapos ismeretéről. Sem a titkos társaságokba való belépés, sem a káték leírása, annál kevésbé olvasása nem felségsértés. A gondolatközlés szabadságát nem korlátozza tételes törvény; de ha korlátozná is, legföljebb csak pénzbüntetéssel volna sújtható. Vitatja, hogy a káték egyetlen oly tételt sem tartalmaznak, amelyet már azelőtt bárki nem olvashatott volna nyomtatott műben. A káték egyébiránt csak utópiákat foglalnak magukban. „A vádlottak – írja – mint nemesemberek fel voltak jogosítva az alkotmány átalakítására célzó eszméiket országgyűlésen kívül is terjeszteni. Ha tévedtek: világosítsák fel őket, de ne vádolják felségsértéssel.” Sáróy-Szabó a mély meggyőződés lelkesült hangján szigorú okfejtéssel 21 lapon mutatja meg Kazinczy ártatlanságát, s természetesen fölmenteni kéri a vád alól.⁹⁵ Mennyire elálmélkodik azonban Kazinczy, midőn ügyvéde iratából a 20. lapot, amelyen bizonyára a védelem csattanó érve volt, kivágva látta, s folytatását a következő lapon olvashatatlanul kitörölve, de amit azért ő kibetűz. Németh semmi lelkiismereti furdalást nem érez sem a vád megfogalmazásában, sem az egész ügy vitelében.

A tanúk vallomásának s a bizonyítékok erejének megfontolásában hihetetlen hitvány-sággal jár el: meghamisítja a vallomást, illetőleg védelmet, és elég lelkiismeretlen még az ártatlan tréfát is felhasználni a vád súlyosbító bizonyítékául. Kazinczynak Hajnóczyhoz intézett egyik levelét eredetiben csatolja a pöriratokhoz mint súlyos bizonyítékot, ámbár ő csak ártatlan tréfát írt barátjának.⁹⁶ Természetes, hogy a védő nem maradhatott néma. De midőn ápril 29-én másodszer tekinthet az iratokba Kazinczy: „világosan eltiltja”, hogy a levélre csak egy szót is feleljen, s Némethnek e cselekedetét alacsonyáságnak nevezi.

A közvádoló felfogásában osztozik a bíróság is. Nem csuda hát, hogy az elfogottak nagy részére a legsúlyosabb büntetés vár. Kazinczyra május 8-án kerül sor. Somogyi János ítélő-

⁹⁵ Később Kazinczy *A' természet' oeconomiaja* című fordítását védőjének ajánlva, így ír: „Engedd, tisztelt férjfi, a' ki Biráim előtt életemet a' legszentebb hűséggel és általam csudált ékesen-szöllással védelmezted, hogy háladatosságomat Teerántad ez által bizonyíthassam.” M. Tud. Akad. könyvtára: M. irod. Régi és újabb írók munkái, Ivr. 1. sz. Fraknoi V. id. m. 338–345. 1.

⁹⁶ Azt írja ti., hogy Nagyváradon betegen fekszik, az aranyér kínozza, s minden pillanatban félnie kell, hogy beszennyezi nadrágját s így folytatja: „Die haemorrhoiden hat mich zum *Sansculotte* gemacht.”

mester olvassa az ítéletet, amelyben a már említett adatok mind érintve vannak: mi bírta őt a reformátorok kátéjának leírására, hogyan iparkodott Szentmarjay az ő aggodalmait elnyomni, s mit remélt a nemzetre nézve a terjesztendő eszméktől. Előrebocsátja az okfejtés azt is, hogy ő a kátét megégette, s a királyi méltóság és az ország békéje ellen semmit sem forralt, nem álnokság és gonoszság, hanem csak a barátság és erény a kútfejei vétségének. De – úgy mond az okfejtés – mivel teljes tudatával bírt a tervezett gonoszságnak s káros következéseinek: mégis hallgatást ígért s így a társaság tagja lett, a reformátorok kátéját előbb elolvastán s egy titkos társaság létéről tudván, magának leírta, s azt mással is közölte olvasás végett; Nagykárolyból jöve pedig Szentmarjayval a társaság céljairól folytatott eszmecsere, az összeesküvést meg, előbb már kezében levén a kátét, bebizonyíthatta volna, s mégis azt a törvény parancsa szerint illetékes helyen jókor följelenteni elmulasztotta: eképp a királyi méltóság s az ország közjólléte ellen istentelenül szőtt összeesküvésbe beleegyezett, és a kátét, mint a pörirományok mutatják, mással is közölte: alperes mint felségsértés vagyis lázadás bűnébe esett, az ország törvényeinek rendelete szerint, feje s minden vagyona elvesztésére ítéltetik, s a végrehajtás elrendeltetik.⁹⁷

Az elszántság kényszerű nyugalomával hallgatja ez ítéletet, s fellebbezni kívánja a Hét-személyes Táblára. Amint visszavezetik szobájába, a két katona közül egy ottmarad vele. Az alporkoláb levetkőzteti s megmottozza; kiviszi ágyát s minden holmiját.

A Hétszemélyes Tábla május 16-án hagyja jóvá a halálos ítéletet. Számosan jelen vannak az ítélet kihirdetésekor, s hírért mindenhová elviszik az országban. Kazinczy sápadtan, bozontos hajjal, hosszú hegyes szakállal jelenik meg a teremben, szemügyre vevén a védőügyvédek. Nem mondhatni, hogy a föllebbezés sikertelensége váratlanul éri. Mindenre el levén készülve, jól tudja, hogy a bírák igazságérzése meg van vesztegetve. Valóban a legfelsőbb törvényszék eljárása még a Királyi Táblánál is botrányosabb. Több esetben súlyosbítja az ítéletet.

Kazinczy Miklóst másnap szabadon bocsátják.

Az elítéltek rokonai kegyelemért esedeznek a királynál. Kazinczy Dénes és említett nagybátyja is talpon van, s már a Királyi Tábla ítélete után Bécsbe siet. Sorba járja azokat, akik valami reményt adhatnak a királynál való közbejárásra. Így az országbíró és a nádort, akik megígérik a kérelem támogatását. Megjelennek a királynál is, aki azonban semmi érdemleges választ nem ad, míg a főtörvényszékek ítéletét meg nem kapja; de Kazinczy Dénes a király „kegyes beszédéből” mégis azt következteti, hogy esedezésük tán nem lesz sikertelen.⁹⁸

Ezalatt a budai Vérmezőn Martinovics és négy igazgatótársa életét hóhérpallos oltja ki, ami a többi halálraítéltet is érthető borzalommal tölti el. Kazinczy a melléje adott katona egy-egy elejtett szavából értesül a tragédia lefolyásáról. De mintegy a fatalizmus súlya alatt jó kedvet erőltet. S hogy a téboly hatalmat ne vegyen rajta, lelkivilágát úgy szólván erőszakosan, dallal és tánclépésekkel akarja elterelni az iszonyú megsemmisülés gondolatától. Ennek hírért hallván Szulyovszky, egy kis papírszeletre írt levélkében bocsánatot kér tőle, hogy elárulta, s azt veti mellé, hogy bizonyosan jó hírei vannak, azért olyan víg. Kazinczy,

⁹⁷ Id. *Sententiae* H₂ levelén. Az ítélet vége eredetiben így hangzik: „Hinc consensu ejusdem in attentatam contra Dignitatem Regiam et publicam Regni salutem impiis Consiliis proculsum Conscriptioem et facta Catechismi communicatione ex Actis Processualibus eveniente; memoratam Partem I. *Crimini Laesae Majestatis, seu Perduellionis* involutam, *in poena Gladii, et universorum Bonorum amissione*, ad exigentiam Regni Legum convinci, Executionemque eatenus decerni.”

⁹⁸ Máj. 17-én anyjához írt levele, M. Tud. Akad. könyvtár: M. irod. Lev. 4-r. 133. sz.

nem lévén írószere, csokoládé borítékjára tüvel szurdalt betűkkel válaszol, hogy semmi új hírt nem hallott, de nem akarja, hogy lelke végképp elcsüggedjen. „Ha veszni kell – úgy mond –, vesszünk szépen. Virum fortem pati et gaudere cum dignitate decet.”

A szörnyű lelki gyöttrődéstől elgyengülvén, orvosa napjára egy meszely budai bort rendel neki, ami, nem lévén szokva a boritalhoz, csak ártalmára van. Május 31-én elered orra vére, s alig tudja éjjel-nappal egy-egy kis időre elállítani. Már a mellette lévő őrkatona is megsokallja s kifakad: „Mindég úgy foly az a' vér?” Ettől a legénytől, aki előbb Hajnóczy szobájában volt, tudja meg Kazinczy, mit üzent neki Hajnóczy: Hogyha meg nem hal, menjen Sopronba, s vegye el az ő mátkáját. „Nyugodtan fogna menni hóhérkard alá – fejezi be a katona a rábízott üzenetet –, ha tudná, hogy mátkáját az Úr veszi el.” Még a halálos szorongás közt is felfogja Kazinczy e baráti megkülönböztetés egész becsét, s büszkének érzi magát a sír szélén is.

A június 1-jére virradó éjjel, két-három mosdótál vére elfolyván, nagyon elerőtlenedik s bágyadságában elszunnyad. Csak akkor ébred föl, midőn 3 óraker egy öreg katona eloltja gyertyáját. Ettől a katonától, aki közlékenyebb volt társánál, tudja meg, amit a folyósón suttognak az örök, hogy „egy kövér papnak és egy fiatal Úrnak holnap után elütik a' fejt”. Kazinczy nem hiszi; ha el akarták, elütötték volna a minap, mikor az ötöt kivégezték. A katona nagyot káromkodva erősíti, hogy de bizony úgy elütik, mintha sohasem lett volna a két váll között: a hóhér és a két koporsó már amoda által van a gárdaháznál. Minden két órában újabb ör váltja fel az előbbit, s mindegyik megerősíti az első tudósítását.

Mivel Kazinczyt az 1. szám alatt őrizték, Verseglyt pedig a 2. szám alatt, s mindegyik katona úgy hallotta, hogy a kövér pappal egy fiatal urat visznek a vesztőhelyre: Kazinczy borzasztó lelki gyötrellemmel állapítja meg, hogy a kövér pap bizonyosan Versegly, a fiatal úr pedig ő maga. „Természeti halállal veszni – írja naplójában – az is igen nehéz; hát hóhérkarddal, 's mint gonosztevő! De felélesztem lelkemet. A' rettegés nem segít a' bajon 's gyáván veszni rút, nyugalomban szép, mondám magamnak.” 12 óraker beadják ebédjét, s pár pillanat múlva ismét nyílik ajtaja, s a főhadnagy „elfordított képpel” beszél hozzá: Kazinczy úr, öltözködjék; a tanácsos urak már együtt vannak, hogy önnek a királyi választ kihirdessék. A főhadnagy elfordított bús arca s a királyi válasz említése igazolni látszott halálsejtelmét. Öltözni kezd. Sötétkébbe játszó szürke posztómentét és nadrágot vesz magára, s mivel orra vére folyvást csorog, csizmája felhúzásával igen nehezen boldogul. A főhadnagy türelmetlenkedik. Végre indulhatnak; de ismét visszalép véres zsebkendője helyett tisztát venni. Versegly már a bírák előtt áll. Amint Kazinczy a folyósó végén az ebédlő felé fordul, ennek ajtajában szemébe tűnik az oda rendelt két seborvos érvágóval és veres posztóval, hogy ha valamelyikük elájul, eret vágassanak rajta. Megpillantván Kazinczy a két felcsert, felkiált: Je suis perdu. (Ezt kiáltotta XVI. Lajos, amint a guillotint megpillantotta.) Az asztalnál csak ketten ültek: a „nemeslelkű” Somogyi és Németh; amaz „bús képpel, szeméit papirosára süllyesztve, Németh a' maga dicsőségében hideg kegyetlenséggel legeltetvén szeméit Szentjóni Szabó Lászlónak és Verseglynek látásokon 's lesvén, hogy azok mit gondolhatnak”. Csörgött a lánc mindegyiken, amint a terembe lépett. Kazinczy most is az elszántság kényszerű nyugalomával áll az ítélmester előtt, zsebkendőjét folyvást orra alá tartva, mert vére még mindig foly.

„Azon tizen három Rabb Személyeknek, kik hasonló képen ... a párt-ütő szövetségben állottak, és az élő Törvénynek értelme szerént halálra ítéltettek, törvényesen végzett Pörei-

is a' Kegyelem Uttyán Ő Felségének Királyi Széke eleiben-terjesztettek".⁹⁹ a király május 29-én kelt rendeletével adja meg a választ, amelyet most (június 1-jén) Somogyi ítélőmester felolvass nekik. „Megtéktintvén – így szól e válasz – az általatok felküldött 13 pört s látván, hogy Őz Pál és Szolárcsek Sándor magok iránt a javulásnak semmi reményét nem hagyják fenn, ezek iránt a halálos ítéletet végrehajtatni parancsoljuk, a többiek tartassanak addig, míg megbánásoknak elégséges jeleit adják.” A derék Somogyi másodszer is felolvassa a választ, mert – úgymond – „Uraságtok talán iszonyú felindulásokban meg sem értették”.

A királyi kegyelmet a foglyok egyike, Vrchovszky Sámuel ékes beszéddel köszöni meg, s kéri a bíróságot, hogy megtántorodását ifjúságának s Hajnóczyval való közeli rokonságának tulajdonítsa. A beszéd végével a gonoszlelkű Németh a Kazinczy mellett álló Szén Antal felé nyújtotta jobbját, fenyegetve: vigyázzon magára! a sír szélén állott! Kazinczy azt hitte, a közvádoló reá céloz, de ez megmondta, kinek szólt fenyegetése.

IV.

Kazinczy levélbeli érintkezése anyjával. – Sorsa enyhítése. – Sándor Lipót nádor halála; a foglyok reménykedése. – Kínos bizonytalanság. – Hirgeist Ferenc és húga, Anna. – Kazinczy irodalmi dolgozásai. – A Titus Kegyelemessége. – Kazinczy újabb látogatói. – Szorgalmasan dolgozik fordításain. – A „zempléni borulat”. – József királyi herceg Budára érkezése; a fogadására rendezett ünnepélyek. – Kazinczyt és néhány társát Brünnebe indítják. – Kemény fogsága.

„A királyi kegyelmet hozó levél elolvasása – írja Kazinczy június 5-én anyjának – egy erős electrica succussiót csinált bennem, midőn 13 halálra ítélt közül kettőt csakugyan ki-dőlni láttam s úgy vettem, mint ha egy ágyúlövés két embert seprert volna el mellőlem.”¹⁰⁰ De az özvegy Kazinczyné már előbb megtudja az örvendetes hírt sógorának, Kazinczy Andrásnak és Sáróy-Szabó Sámuelnek hozzá intézett leveleiből. Amaz a második királyi kihallgatás után azonnal ír neki: „Ki sem engedte Ő Felsége alázatos instantiánkat mondani, azonnal felelt, hogy már olvasta a processusokat és hogy meg nem hal, hanem a halálos sententiát arestommá fogja fordítani, a resolutiót is már leküldötte.” A védőügyvéd az örvendetes hírhez hozzáteszi, hogy fogsága a király további kegyelmétől függ; azonban „jó reménység van felőle, hogy esztendőnél nem igen tart tovább, vagy tán addig sem”.¹⁰¹ Sajnos, e sejtelen nagyon is alaptalan volt. Képzeltető: mily jól esik e hír olvasása az édesanyjának, akit a csapás ágyhoz szegez, úgy hogy már halálát is híresztelik.

Amint Kazinczy András és unokaöccse, Dénes, Pestre érkezik, azonnal a nádorhoz sietnek azzal az újabb kérelemmel, hogy az életét visszanyert fogoly Budán tölthesse rabságát, s ne vigyék külföldre. Azt is kieszközik, hogy fogságában meglátogathassák, ami június 5-én történik. A tiszt hallván, hogy Kazinczynak látogatói érkeznek, megengedi, hogy hosszú szakállát levéttethesse, s így fogadhassa öccsét és nagybátyját. Ez első látogatás, jóllehet a közvádoló segéde is jelen volt, s vigyázott, hogy titokban semmit se beszélhessen rokonaival, mintegy visszaragadja rég elhagyott családja körébe; de egyszersmind az öröm és

⁹⁹ A közönség kezébe számos egyleveles nyomtatvány került akkor, amelyek a kivégzésről és kegyelemről szóltak. Gyűjteményük a M. Nemz. Múzeum könyvtárában.

¹⁰⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 405. 1.

¹⁰¹ E levelek eredetije a M. Tud. Akad. könyvtárában: M. írod. Lev. 4-r. 133. sz.

hála, a kiállott halálos szorongás és a bizonytalan jövő keservének váltakozó érzése is megkapja lelkét. Azonnal ír édesanyjának, s a hívatlan tanú előtt megdicséri az őrtiszteket, lefesti helyzetét, miképp bánnak vele, hogyan kap egy-egy könyvet, s mily vigasztalást lel a mellette való szobában szenvedő Verseghy szép énekében, amely gyakran földeríti.¹⁰² Megvallja, hogy nem ok nélkül féltették a megtérbolyodástól. Ő maga sem félt semmitől jobban. De immár túl van rajta. A tél hosszú éjjelei elmúltak, szenvedései megenyhültek. Hanem annál kétszeresebb fájdalommal érzi édesanyja betegségét, szenvedéseit. Sohasem talált volna gyógyító balszámot sebére, ha anyja, emiatt meghalt volna. Ennek még a gondolata is könnyeket facsar szeméből; különben tőle a természet megtagadta „a sírás enyhítéseit”. „Ha csak – úgy mond – a’ magam szenvedéseit kell szenvednem, egészen elfásulva szenvedek, s csak akkor hullat szemem könnyeket, mikor vagy a’ gyermeki vagy a’ testvéri érzések egyvednek kínjaim között.”¹⁰³ Minden szavával vigasztalni szeretné a rettentő csapástól lesújtott anyját, s mindenről kérdezősködik, ami családi emlékeivel való foglalkozására mutasson: de a sorok közt bizonyára megérzik a regmeci udvarházban a lélek gyötrődéseit. Sejtik-e, hogy övéinek szeretete, gondja mellett a világ figyelmét ismét megnyerni óhajtja, mint unokahúgának, Kazinczy Honóriának írja?¹⁰⁴ Gondolják-e, hogy rabsága nemcsak a családnak, hanem az egész nemzetnek gyásza, s kiszabadulása nemcsak Regmecen, Érsemlyénben és Berettőn (Kazinczy András házában), hanem az egész művelt nemzetnek örömet okozna?... Aligha.

A következő napokban többször fogadhatta kedves látogatóit, s amennyire a közvádoló segédeinek jelenlétében lehetett, kiönthette szíve keservét öccsének, s minden szükségest megtudhatott a saját kis vagyonkájáról. Mily nagy enyhületére volt, hogy édesanyja levelét is olvashatta, s megérthette, amiről különben sem kételkedhetett, hogy az minden áldozatra kész, csak az Isten meghallgassa sóhajtásait, s megindítsa a király szívét az ő kiszabadulása iránt. „Bizony – írja kelet nélküli levelében¹⁰⁵ – magam is kész vagyok Ó Felsége Kegyelmes lábaihoz borulni s mennél előbbi szabadulásodért esedezni.” A megkegyelmezés híre lecsöndesíti ugyan valamennyire sajtó szívét, de a gonosz nyelvek újra felzaklatják az elfogottakról koholt rágalmaikkal. „Oh Egek – sóhajt fel –, szüntessetek meg már minden gonoszat, sohase engedjete a hazába ilyen Siralmas időtt érni, hadd lenne már egyszer mindenikünknek óhajtott s régen várt csendes békessége.” Bárcsak gyakrabban hallhatna fiáról, s olvashatná leveleit, hisz csak ezek tudják mély bánatát enyhíteni. „Oh Egek – végzi sorait – jöjete az én segítségemre és agyátok vissza nékem aszt, a mit már egy darab ideje elvettetek tőlem.”

Június 10-én főhadnagya megengedi, hogy Szulyovszkyhoz átmehessen, s vele huzamosb ideig beszélgethessen. Még ekkor nem is sejt, hogy másnap a gárdaházhoz kísérik át őket, s Kazinczyt azon cellába zárják, ahol Hajnóczy őriztetett. Itt is az 1. szám alatt tartják Szulyovszkyval együtt, akivel közösen főzet ebédet, személyenkint 40 krért. „Együtt levén – írja anyjának –, egymást vigasztalván, együtt évén, nem lehet elképzelni, mennyivel szerencsésebb állapotunk mint ez előtt volt! és micsoda örömünkre válik mind ket-

¹⁰² Id. lev. Ebben sokkal őszintébb, mint naplójában, ahol a későbbi ellenségeskedés miatt Verseghyről csak rosszat tud mondani.

¹⁰³ Uo. 409. 1.

¹⁰⁴ Uo. 407–408. 1.

¹⁰⁵ Dékányi Kálmán, aki a levelet közli az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903. évf. XIII. köt. 201–202. 1. tévesen gondolja, hogy 1801-ben kelt 1795. jún. vagy júl. helyett. Valószínű, ez az a levél, amelyet később a vizsgálat alatt megtaláltak Kazinczynál, mint alább érintjük.

tönknek atyánkfairól, lakó helyeinkről, dolgainkról beszélgetni. Azolta tért-meg mind kettőnknek egészsége, appetitusa, 's nyugodt alvása.¹⁰⁶

Itt éri az a szerencse, hogy elfogatása óta most először tanú és kémszemek vizsgálata nélkül írhat édesanyjának, s azzal az őszinteséggel panaszkodhatja el keserveit, amely leplezetlenül feltárja egész belső világát. Már az előtte való nap írt levelében, amelyet a közvádolóval volt kénytelen megolvastatni, céloz legalább a sorok közt arra, mily kétesnek látja jövőjét. De midőn most közvetlenül fordulhat anyjához, világosan is megmondja ezt. „Én – írja – elfáradván reményleni, semmit nem reménylek többé, hanem a' mennyire lehet, elcsendesedve várom sorsomat.” „Nem lehet – folytatja – senki olly fa, olly kő közzülünk, hogy irtóztató szerencsétlenségünk egész nagyságát ne érezze. Én bizony érzem, és miolta azt tudom, hogy az Asszonyom Anyámat melly közel rántotta a' sírhoz, kettőztetve érzem.”

Nemcsak az aggodalom, hanem az anyagi költségek is óriási súllyal nehezedenek reá, hogy az egész családot anyagi romlásba sodorja. Mindenki, aki csak teheti, kétszeresen megfizeteti a neki tett szolgálatot. Mindenki húzza, zsarolja. Ha az Isten kisegíti, mindent visszapótol. Nem pirul bevallani, hogy hibázott, mert „a' barátság és a' virtus érzése által elragadtatva” hibázott. S büszke önérzése szembeállítva egy pár, az anyja előtt ismeretes névtelen ember hibátlanságával, mintegy a bizonyosra vett dicsőség fényével akarja édesanyja bánatát enyhíteni. „Mit akar inkább – kérdi anyjától –, azt é hogy illyen hibával az legyek, a' mi most, bár ennyi gyalázatot, bajt, költséget, sőt még betegséget okoztam is, vagy azt hogy ollyan legyek, mint a' megnevezett Urak hiba, mocsok, szenvedés és okozott költség nélkül?” „Nem, édes Asszonyám! – folytatja. – Asszonyám előtt nem idegen úgy annak érzése, a' mi Jó, Szép, Igaz, hogy inkább illyen gyermeket óhajtson magának, mint egygy ollyan megbukottat, mint én vagyok.” S hogy az előbb kiöntött keservét enyhítse, azzal végzi levelét, hogy erős hittel hiszi mielőbbi szabadulását.¹⁰⁷

Július 10-én végre a vérszopó Caraffa-Németh önkénye megszűnik a foglyokon. Megszabadulnak az istentelen embertől, s a katonaság őrizetére bíznak. Novák kapitány és társai meg akarják mutatni, mennyivel nemesebb szíve van a katonának a szerencsétlenek iránt, mint az általuk is gyűlölt közvádlóknak, ahol csak lehetett, könnyítettek sorsukon. Tőle hallja Kazinczy, mily szerencsétlenség érte a nádort Laxenburgban. Ezzel együtt elcsöndesedik a hír, hogy Budáról mihamarább külföldre viszik őket. De nemsokára ismét rebesgetni kezdik. „Ez a' bizonytalanság – írja Kazinczy anyjának 1795. július 29-én –, a' mellyben Júniusnak 10-ike óta vagyunk, egygyike a' legnagyobb gyötrelmeinknek, mert minden felébredésünkkor azt hisszük, hogy a' jövő álmod Budán nem alszuk-ki, és mégis itt alszuk. Megyünk é 's hová megyünk? 's mikor megyünk? nem tudjuk.”¹⁰⁸ Makk Domokos nevű paptársuk rokonai a királynál esedezvén kiszabadulása iránt, a király így szól: „Az nem lessz! ki kell mennie! de nem lessz sanyarú fogsága!” Ez a biztatás a többi fogolynak is vizsgálatásul szolgál, de a bizonytalan ideig tartó fogság a lélek lassú sorvadása. „El lenni rekesztve azoktól – folytatja idézett levelében –, a' kiket szeretünk, megfosztva lenni az életnek még ártatlan örömeitől is, szerencsénket elakadva, eltemetve látni, házi állapotunkat nem csak nem gyarapodva, hanem naponként lejjebb süllyedve látni, ezek felette kínos érzések.” Nem csoda, ha Kazinczy, mint mondja, fél a tükörbe nézni, mert a színe sárga, bőre sorvad, szeme környéke ráncosodik, s haja őszülni kezd.

¹⁰⁶ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 409. l.

¹⁰⁷ Uo. 401–412. l.

¹⁰⁸ Uo. 413. l.

A nádort ért szerencsétlenség után hamarosan meghallja, hogy a király a másik testvérét, József királyi herceget nevezi ki a Helytartó Tanács elnökévé addig is, míg a következő országgyűlés törvényesen nádorrá választja. Ez a hír azzal a reménnyel kecsegteti őt és társait, hogy az új helytartó beiktatása emlékére a király kegyelmet ad nekik, mert „a Helytartónak ide érkezését illő lesz egy illy szembe tűnő Kegyelemmel tündököltetni”. Ez a remény nem hagyja nyugodni fogolytársát, Szulyovszkyt, s már előre folyamodni akar az esztergomi prímáshoz közbejárásáért. Kazinczy csak nehezen tudja szándékáról lebeszélni, hogy a királyi kegyelem kihirdetésétől várjanak legalább három hónapot, s ha az új helytartó Pestre érkezik, akkor folyamodjanak hozzá.

A remény keservesen megcsalja őket. Senki sem kap kegyelmet, sőt augusztus 7-étől fogva kezdik a foglyokat a külföldi várakba szállítani. Soha többé nem élhetnek fogságukban a körülményekhez képest oly enyhe napokat, mint amióta a gárdaházhoz vitték őket. Egy ideig ugyan még Németh önkényétől függtek, de már több látogatót volt szabad fogadniok, egymással gyakorta társaloghattak, s elnézték nekik, hogy titokban kést és írószereket is tartottak. Kazinczyt Dénes öccse ismételtlen meglátogatja, majd József öccse is, akit különösen gazdasága, kertje gondozására kér. Ekkoriban szövődik életébe az a regényes ismeretség, amely a fogoly néhány pillanatát mintegy tündéralomba varázsolja, s későbbi pályája emlékeit is megaranyozza.

Júniusnak egyik forró napján történik, amint nyitott ajtó s ablak mellett Metastasio munkáit olvasgatja, hogy a folyosón egy gyermekleány suhan el ajtaja előtt. Növése – mint mondja – Psychéé, mozgása s lépte mint a legifjabb Gráciáé. Véletlenül a leányka betekint hozzá, mire ő felszökik ültéből. Elveszti lelki nyugalalmát. Hiába akar tovább olvasni; hiába akar a hideg ész lángra lobbant érzése föl kerekedni, nem tud ellenállni annak a váagnak, hogy a leányt föl ne keresse. „Mit tagadjam-meg – gondolja – magamtól az ártatlan örömet és itt? itt! Azt szégyenled, hogy nem bízol magadhoz?” Mint a nyárfalevél, úgy reszket a felindulástól. Hirgeist Ferenc fogolytársának 12-13 éves húga látogatni jött bátyját, akihez többször is feljárt, gyümölcsöt s egyéb apróságot hordva neki. Kazinczy színlelt nyugalommal szorít vele kezét, de lelkét egészen elbájolja a csinos, bár piperetlen, fejér patyolat ruhába öltözött leányka. „Vállán – írja kiadatlan önéletrajzában – égszínű lepel, lábain fekete papucs. Színe tiszta s átlátszó, mint a porcellán; orczái mint a legbágyadtabb rózsalevél; orra, szája gyönyörű metszésű s ez piros mint a vér; homloka, melynek sohasem láttam példáját, csak két ujjnyi magasságú ... és osztán a mi az igen szép arcznak életet ad, az a nagy pillájú s barna pillájú fekete szem, az a gyönyörű két sor fog. Gesztenye haja tömött és mégis lágy. Felvirulva Nini volt legszebb rózsája Pestnek és Budának.” Kazinczy észreveszi, hogy amint a leányka bátyja keblére simul, arra látszik célozni, hogy bár magukra maradnának: azért még egyszer megszorítván kezét, kérve kéri, hogy mivel bátyját és őt a szerencsétlenség testvérekké tette, Nini is nézze őt testvérenek. S csakugyan innentől fogva úgy tekintik egymást, mint édestestvérek, s az élet minden körülményei között szentnek tartják közös emléküket.

Hirgeist Anna, Orczy László b. kasznárjának leánya, ritka testvéri szeretettel csüngött bátyján, s most a szokottnál is megindultabban távozott. Útja a királyi palota mellett vezetett, s hirtelen az a gondolata támadt, hogy megkéri a nádort: szabadítsa ki az ő kedves bátyját. Megpillantván két udvari cselédet a kapu előtt, hozzájuk lép, s megkéri őket: vezessék a nádor elé. S látván, hogy azok kérdőleg néznek egymásra, hozzáteszi, hogy ne tekintsek őt holmi csekély személynek, mert ő Hirgeist államfogoly húga. Az egyik szolga jelenti a kérést a kamarásnak, Esterházy József grófnak. Mit akar, kedves gyermek, Ó Fenségénél?

– kérdi a gróf. Semmi egyebet, mint szegény bátyám kiszabadulásáért könyörögni, volt a válasz. A kamarás nem akarván a szép pillanatot megtagadni a nádortól, bebocsátja a leánykát, aki térdre omolva a nádor előtt kéri: adja vissza bátyjának a szabadságot. A nádor szabadkozik, hogy nem teheti, az ő kezei is meg vannak kötve. Akkor hát, Fenséges Uram, írjon a bátyjának, az csak nem tagadhatja meg a kérést. Én – folytatja Nini – szegény sorsban élek, az atyám nem fogadhat hozzám tanítót, a bátyám volt mindenem. Ő tanított írni, olvasni, számolni, nemrég kezdte meg a franciát is gyakorolni velem, s most úgy vagyok mint a szegfű, mely elvesztette vesszejét, mióta nincsen a bátyám ... egész órákat töltöttünk együtt olvasgatva, ő fejtette meg, amit nem értettem, ő igazítottá dolgozataimat. S most mindennek vége. A nádor néhány vigasztaló szó után elbocsátja.

De a történetnek híre fut a kamarás által. A leány senkinek sem szól, végre apjának bevallja az egészet. Buda és Pest egy hétig alig beszél egyébről, mint Hirgeist Nini nádori kihallgatásáról. S midőn a leány legközelebb ismét meglátogatja bátyját, Kazinczy, aki az egész történetet meghallja Novák kapitánytól, elébe röpül, nagy elragadtatással mellére szorítja, s csókokkal halmozza el. S megkérdezi: honnan, miféle könyvből vette a szegfű-hasonlatot? Semmiféle könyvből, édes bátyám – válaszol az elpirult leányka –, ablakunkban állott egy szegfű, vesszejéhez kötve; a vessző kitört, s ezzel együtt kidőlt a szegfű is.

A Gondviselés különös kegyelmébe fogadja a kedves leánykát. Hajadonná serdülve, előkelő ifjak versenyeznek kezéért, s ő végre is Prónay Simon bárót boldogítja. Kazinczy, amint Budáról elviszik, évekig nem látja; de a Margitszigeten a vele való találkozását egy szonettjében örökíti meg.¹⁰⁹

E bájos látogatón kívül többször megédesíti magányát a „szépségéről híres és nem kevésbé széplelkű” Budnyák Jozefa, utóbb Batthyány Vince grófné;¹¹⁰ aztán Hajnóczy unokaöccse is meglátogatja, s az egyik ezredorvossal közös ismerősükről beszélgethet. Verseggyvel sokszor vitatkozik holmi nyelvészeti kérdéstről. Szulyovszkyval Senecát olvassa, és pedig a gondviselésről szóló könyvét, „melly – úgy mond – még a’ boldog napokban is érdemel figyelmet”. Társa annyira megszereti Senecát, hogy öt hónap alatt szóról szóra leírja.

Visszakapván Kazinczy elfogatásakor asztalán talált s elkobzott irományait, amelyeket még a titkos rendőrség sem ítéltetett ártalmasoknak, folytatja félbeszakadt munkásságát. Amellett hogy Horatiust, Plutarchost és Sallustiust folyvást olvasgatja, régi fordításait is előveszi, s átdolgozásukhoz kezd. Ez okból kéri József öccsétől a Macbeth német fordítását, Gessnertől az Abel halála negyedik könyvét, valamint a Kónyi hasonló című fordítását.¹¹¹ Az öreg Szlávy Györgytől, kinek János fiával összebarátkozik, megkapja a Királyi Tábla és Hétszemélyes Tábla ítéletét is, amelyet Landerer tízezer példányban nyomtatott. Ez ítéletet részben lapjaink is közölték,¹¹² de abból nem igen tudott eligazodni a nemzet, csak azt láthatta, hogy az elítéltek cselekedete „gondolatlanság volt, nem gonoszság”. „Példa kelle – jegyzi meg Kazinczy –, hogy rettegjen az ország.”

Régi fordításai közül mindjárt A vak lantost veszi munkába s azután Hollmann A természet oekonomiája című művét; ezt be is végzi, s a következő ajánlással látja el: „Tekinte-

¹⁰⁹ *Pályám Eml.* 317–320. 1. Toldy F. id. m. 171–173. 1. *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 215–216. 1. VI. köt. 116–117. 1.

¹¹⁰ Toldy F. id. m. 169. 1.

¹¹¹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 414–415. 1.

¹¹² *Magyar Hírmondó* 1795. évf. 46. (jún. 9-iki) számában.

tes Sáróy Szabó Sámuel Úrnak, életem' hűséges és hatalmas de sikertelen védelmezőjének, Buda, júl. 12d. 1795. I-II. rész.¹¹³ Újradolgozza Goethe A testvérek, Wieland A Grátziák s Metastasio Titus kegyelmessége című darabját is. Ezt július 17-én végezve,¹¹⁴ azzal a kérelemmel küldi Barkó Vince tábornokhoz – „a' kitől 1795. Június és September között a 'Király' Rabjai függöttek,” –, hogy adja át a magyar játékszín igazgatójának. Alkalmasnak látja ugyanis, hogy e mű, mint magában véve is jeles és a kir. helytartó beiktatásakor rendezendő ünnepélyekhez nagyon találó színdarab előadassék. Azt hiszi, hogy a magyar közönségben tiszteletreméltó izgalmat gerjeszt, mivel a helyzethez meg a fordító életkörülményeihez illik. Sextust, a főhóst a császár elleni lázadás miatt halálra ítéli a senatus; de a császár megkegyelmez életének. Kazinczyra is kimondja a törvényszék a halált, de a fejedelem kegyelmet ad neki. Azonban más okból is szeretné fordítását színre adni. Világosan mutatná politikai felfogását, amely „szabadon vagy lánczokban”, a trón közelében vagy a legezaltáltabb demokratakörben egyaránt oda céloz, hogy sehol sem boldogabb a nép, mint ahol jó, igazságos, bölcs fejedelem ül a trónon, amelyet többé Néróknak megfertőztetni nem szabad.¹¹⁵ A tábornok a fordítást átadta a Helytartó Tanácsnak, amely annak olvasását Almássy Pál titkos tanácsosra bízta. Ez azt kitűnőnek találta ugyan, de a szintársaságnak át nem adta. Tehát sikertelen maradt Kazinczynek ez ártatlan kísérlete, hogy a kormány figyelmét magára vonja. Ez a sejtelem pedig azért kelt benne némi reményt, mivel az öccse Semsey referendáriustól is jó véleményt hallott róla, s erről ő maga úgy nyilatkozott, hogy „nagy flastrom sebére”.¹¹⁶

Gessner említett művét, az Ábel halálát csakugyan megkapja öccsétől, és szintén átdolgozza, legalább ez évi szeptemberi kelettel máig is megvan kézirati töredéke.¹¹⁷ Azonban „felette hibásnak” mondja, mely „újra dolgozást kíván”. Klopstock Messiásának egy énekét már régebben fordította. Ez időből való Brydon utazásaiból Az Etna¹¹⁸ és az ossziáni Szelmai dalok Peterson fordítása s 1782-iki kiadása után.¹¹⁹ Emellett figyelemmel kíséri társait is. Verseghyről tudja, hogy lexikonon dolgozik. Fogolytársai munkáit később is mint ereklyéket őrzi, így Batsányinak és Szén Antalnak ez időbeli kézírását, valamint Szentjóni Szabó művei maradványát.

De természetesen bármennyire törekszik idejét hasznosan tölteni s magát a munkába belekényszeríteni: gondolatai folyvást otthon járnak, s a családját illető minden esetről sóvárogva vár híradást, mit a testvérek óvatosan, de örömmel teljesítenek. Értesül, hogy Regmecen csakugyan megtartották a szigorú vizsgálatot, de semmi gyanúsat nem találtak. Aztán hogy Zemplén vármegyében többekről rebesgetik, hogy nyomozás indul ellenük. Már 1795 elején Avezzani őrnagy azt jelenti az udvarnak, hogy ott sok a jakobinus, akik Kazinczy András házánál s egyébütt gyűléseket tartanak: miképp szabadítsák ki Szulyovszkyt. Nem sokára „több zemplénvármegyei nemes” aláírásával szintén az udvarhoz küldött jelentés megerősíti az előbbi koholmányt, azzal toldva meg, hogy Kazinczy kisa-

¹¹³ Akad. könyvtár: M. írod. Ivr. I. sz. Piros bőrkötésben Chyzer Kornél orvos, min. tanácsos birtokában is megvolt.

¹¹⁴ A M. N. Múzeum könyvtárában: *Fol. Hung. 149.* jegy alatt.

¹¹⁵ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 417–418. 1. – Barkó tábornok a nemzetellenes visszahatás egyik főképviselője, aki Wesselényi b.-nak úgy nyilatkozott, hogy a szabadság nevét kimondani is bűn.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ A M. N. Múzeum könyvtárában: *Fol. Hung. 138.* jegy alatt.

¹¹⁸ M. Tud. Akad. könyvt. M. Irod. Ivr. 1. sz.

¹¹⁹ M. N. Múzeum könyvt. *Fol. Hung. 140.*

badítására is tervet szőnek. Erre aztán megindul a vizsgálat, amelynek eredménye az, hogy a foglyoknak törvénytelen eszközökkel való kiszabadítására senki sem gondol.¹²⁰

Novák kapitány időnkint politikai újsággal is meglepi. Minden valószínűség szerint tőle tudja meg gr. Zichy Károly országbíró s Ürményi József személynök elmozdítása hírért is. Erre – mint naplójában írja – „szertelen vala a' rémülés az egész Országban 's a' történetet minden oda magyarázá, hogy a' terroristicus időkben az Udvar mind a' felső, mind az alsó Dietai-Táblák Elölülőjít le akará csapni, hogy eldölvén a' két czédrus. az erdő apróbb fáji reszkessenek”. A főrangúak szinte tüntetőleg járnak-kelnek Oroszvárra a volt országbíróhoz, s mindenfelé nagy hazafinak hirdetik, aki – ha Kazinczy adatainak hitelt adhatunk – még azt is megakadályozza Győr vármegyében, hogy az új királyi helytartót ünnepélyesen fogadják. Ellenben Haller József gr., a Helytartó Tanács volt alelnöke és tartományi főbiztos, akit az udvar szintén elmozdít állásától, ünnepi díszben jelenik meg József királyi hercegnek a Pest vármegye főispáni tisztségébe való beiktatásán szeptember 21-én, amikor „ősi szokás szerint háromszor emelkedett fel Ő Királyi Fő-Hertzege, a' maga Fő Ispányi Székében négy Szolga-Bírák által, örvendetes Ellyen kiáltozások között”.¹²¹ Buda és Pest házait kivilágítják. És Novák kapitány este kilenc órakor felszólítja Kazinczyt és Szláv Györgyöt: menjenek el vele megnézni a kivilágítást. Kazinczy ellenkezik, mert ez életébe kerülhet mindhármójuknak. Novák kifakad: csodálja, hogy forradalmat kezdeni lett volna bátorságuk, ő vele Pestre menni meg nincs. Kazinczy váltig erősítgeti, hogy nem magukat, hanem épp a kapitányt félti. Végre is csakugyan elmennek, és szerencsére senki sem ismer rajok.

Mióta augusztus 7-én Iványi Fekete kapitány őrizete alatt Szentjóni Szabót és Erdélyi Lászlót megindítják Kufstein felé, a többi foglyok is napról napra rettegnek a hasonló sorsától. Verseghyt augusztus 10-én indítják útnak, s meghatóan búcsúzik Kazinczytól.¹²² Szulyovszky Menyhértet és Szláv Jánost aug. 22-én viszik Gréczbe. Ekkor még 14-en maradnak Budán, akiket szeptember 24-én kezdenek üveges hintóban Brünnebe szállítani. Kazinczyra és a vele egy hintóban ülő Szláv Györgyre szeptember 26-án kerül a sor.¹²³ Mindegyik hintó éjfélkor indul három tiszt felügyelete alatt. Az egész szállítást Plecz kapitány intézi, aki Kazinczyval egy kocsiban ül. Midőn Novák átadja őket új felügyelőjüknek, arra kéri ezt, hogy a bilincset vegye le róluk. Plecz azonban hallatlanná teszi a kérést.

Az első reggel Csabán köszönt reájuk. Ott találkoznak Fekete kapitánnyal, aki már Kufsteinből tért vissza, s azt beszélte nekik, hogy Bécsben szóval tett jelentést a császárnak: mint viselték magukat foglyai, hogy őrizet nélkül tértek vissza szállásaikra. „A' Császár nem vette nehezettel Feketének, hogy a' Foglyoknak örömet engedé.” Ez a hír némi vigaszt nyújt a külföldi várfogságtól méltán rettegőknek. Szeptember 29-én Győrbe érnek, s Kazinczy fölkeresi Kis Jánost, akivel már akkor levelezett, de csak most láthatta először s most is csak egy pillanatra, Aznap este Ötvenyben szállnak meg hálásra, s itt a kapitány csakugyan levéteti bilincseiket, s az egész úton szabadon hagyja őket. Ötvenyben összetá-

¹²⁰ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 414., 425. I. Fraknoi V. id. m. 408–410. 1.

¹²¹ *Magyar Hirmondó* 1795. évf. 25. (szept. 25-iki) szám. *Kazinczy Fogságom Naplójában* tévéd, midőn az ünnepélyt s a város kivilágítását aug. 21-ére teszi.

¹²² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 509. 1. és Császár Elemér *Verseghy Ferencz élete és művei*; 152. 1. – Verseghy F. levelei a M. Tud. Akadémia könyvt. Tört. 4-r. 15. sz.

¹²³ *A Fogságom Naplójában* e napra teszi az indulást, míg egy régi följegyzésében, amely alapul szolgált naplójának, 27-ére, így: „Budára értem 19. xbr. 1794, el onnan 27. Septb. 1795. a' Spielbergi vár alsó foglyukaiban a' 14dik Nrus alatt” M. Tud. Akad. könyvt. Tört. 4-r. 15. sz.

lálkoznak a Németországból s Hollandiából éppen akkor visszatérő Kallós Dániellel és Kovács Mihály későbbi hírneves orvossal, akik azt újságolták, hogy „egész Németország borzadással és bosszankodással hallá a’ mi Budán történt”. Ácson és Oroszvártt megzemlélheti Kazinczy a gyönyörű kerteket, ott az Esterházy Károly, itt a Zichy Károly grófokét.

Október 1-jén délelőtt a pozsonyi Rózsa fogadóban szállnak meg, s ott maradnak másnap délig. Megtudván Kazinczy, hogy Abafy Ferenc a szomszédban lakik, azonnal fölkeresi. Az elijedve kérdi: mi történt vele, tán megszökött, hogy szabadon jár-ke? Pozsonyban éppen vásár volt, s az emberséges kapitány megengedte Kazinczynak és Szlávynak, hogy minden kíséret nélkül mehessenek a városban, ahová akarnak, csak estére térjenek vissza. Kazinczy elvezette barátját a várba, majd Erdődy gr. kertjébe, aztán a könyvkereskedőhöz. Úgy látszik, estefelé a kapitány már aggódott, hogy a foglyok, akiknek minden pénzük maguknál volt, a vásár alkalmával nem szöknek-e meg, s az ablakon leste őket. Kazinczy már vacsorára visszatért, Szlávny azonban csak a színház után.

Holicson túl átlépvén hazánk határát, az enyhe bánásmód nem sokára szigorúra változik. Amint október 7-én Brünnebe érnek, s a fogadóban megebédelnek, utoljára derülnek föl, azt híven Novák kapitány biztatására, hogy új helyükön is úgy bánnak velük, mint Budán. Ebéd után megindul a két kocsi a várhegyre. Egyszer csak az előbbi nap szállított rabok kocsijáról egy közlegény közelít hozzájuk, s egy kis zacskót nyújt át a kapitánynak azzal a kérelemmel, hogy azt Vrchovszky Sámuelnek adja át, tévedésből az ő kocsijukon feledte. Ide. ide – szól Kazinczy –, majd odaadom én neki. Az Úr-e? kérdi a katona; – hiszen az Úr ötet sohasem látja többé; olyan helyre dugják, hogy se napot, se holdat ne lásson. Kazinczy elrémül e hírre. S amint a várba felkapaszkodnak, az előbb szállított foglyok felvigyázója siet Plecz kapitányt értesíteni, hogy a parancsnok majdnem vasra verette őket, hogy a foglyokkal emberségesen bántak. Rövid pihenő után, midőn Spielmann főhadnagy megmondta neki titkon, milyen embertelen parancsnok kezébe került, a tömlőctartó két gyertyával vezeti a földszinti folyosón a kormányzóhoz, Ugarte Alajos grófhhoz és titkárához, akik előtt ő szótlánul meghajtja magát, s a gróf kérdéseire olyan feleleteket ad, amelyek azt mutatják, hogy az eddigi szenvedés még nem ölte ki férfias bátorságát. Aztán a folyosó szögleténél lefelé vezeti szomorú kalauza kétemeletnyi mélységre. Az ülől vitt gyertya árnyékot vetvén Kazinczy lábai elé, hogy el ne essék, kezével a falat tapogatva lépked a tömlőctartó után. De mintha kígyóhoz ért volna a fűben, hirtelen visszakapja kezét, amelyre a kőszikla penésze ragadt. Itt a XIV. szám alatti szobának csúfolt rekeszt kinyitván kalauza, a fogoly ijedten tántorodik vissza, megcsapván orrát a penész fojtó szaga s megpillantván az oktalan állatnak való lyukat. Mióta a vár állott, soha ezt ki nem meszelték, s a kőszikla hideg penésze beleette magát ajtóba, ablakfába. Az egyik oldalfaltól a másikig gerenda volt húzva, s arra hídlás téve, mint a lovaknak az istállóban. A gerendáról nyolc lánc lógott, egyik végével a gerendába erősítve. Kazinczy az ablakhoz lép, hogy szabad levegőt eressen be, de az ki nem nyitható. Miért? Itt nem kérdeznek semmit – hangzik a válasz.

Egy óra múlva a tömlőctartó minden értékes holmiját elszedi. Ő legalább azt a karika-gyűrűt szerette volna megtartani, amelyet ez említett Rudnyák Jozefa adott neki, de minden rimánkodása hiábavaló volt. Olvasatlanul adja át erszényét neki, mintegy arra célozva, hogy annyit vehet ki belőle, amennyit akar. Reméli aztán, hogy itt is megkapja a maga ágyneműjét, de hiába. Mit van mit tenni: a hídláson levő szalmazsákra fekszik, ruháját feje alá hajtogatva s a durva pokróccal s utazóbundájával betakarózva. Mindemellett az elcsigázott lélek és test pihenőt lelve, szemére bocsátkozik a jóltevő álom, s oly mélyen elalszik, mintha csak a legkényelmesebb helyen feketett volna.

V.

Kazinczy spielbergi fogsága. – József kir. herceg utasítása. – Fogolytársai: Úza, Szmethanovics, Rosty János. – Az obrovici fenyítőházban. – Itteni szomszédai: Pruzsinszky, Új György, Szláv György. – Cellája; életmódja; dolgozásai, Molière 2 darabja. – Levelei anyjához. – Hiú reménykedés. – A campoformiói béke. – Szláv János levele. – Nyomozás. – Kazinczy vallomása. – Betegsége. – A kétségbeesés örvényén. – Panasz. – Búcsú a Radvánszky-testvérektől. – Utasítás munkái iránt Józseföccséhez. – Gyötrődései. – Megindítják Kufstein felé. – A hosszas utazás. – Megérkezés. – Cservenka kapitány.

Kazinczy a spielbergi földalatti nyomorult rekeszben november végéig gyötrődött, anélkül hogy sorsában változás történt volna, Silány eledellel tartották, amelyet a gonosztevők kapnak. S ha kérdi: miért nem engedik, hogy saját pénzén éljen, mindenre csak az a felelet: itt nem kérdeznek semmit. Képzeltető, micsoda irtózatosszenvedéseken kell győzedelmeskednie nagy lelkének, hogy valamiképp megőrizze egyensúlyát. Túrni tudja a legsilányabb ellátást is, csak azt nem, hogy semmiféle könyvet nem szabad olvasnia, Emellett a rettenetes levegő annyira megbetegíti, hogy egész teste dagadni kezd. S az orvosság még jobban elgyöngíti. Föl sem tud kelni szalmazsákjáról.

November végén a kormányzó benyitván hozzá, tudtára adja, hogy József királyi hercegtől, mint a Helytartó Tanács elnökétől utasítás érkezett; eszerint ezután emberséges bánásmódban részesül, megkapja legszükségesebb holmiját s könyveit. Emellett saját erszényéből élhet. Eddig azért tartották rabkosztón, mert az államfogyokkal semmiféle utasítás nem érkezett. Kazinczy megköszöni az ígéretet, s kéri a kormányzót: nyitassa ki az ablakot, mert ő az irtózatosszenvedés áldozata. Majd holnap – hangzik a felelet –, az ablak be van srófolva, csak a lakatos tudja kinyitni. Hogyan? – kérdi Kazinczy egész tüzzel – Excellenciád látja, hogy amit szenvedtem, parancs ellen szenvedtem; hogy ez betegített meg s vitt a halál révébe, s Excellenciád még ma sem engedi ide jöni a lakatost? A városban lakik, s most már este lévén, mindjárt ránk zárják a kaput, s én is itt virradok fel – feleli a gróf. – Excellenciádnak kezében van pénzem, hozzák fiakkeren a lakatost – rimáncodik fogoly. Ma lehetetlen – hangzik a válasz. Engedje hát, Excellenciád, hadd üssem ki én az ablakot. Némi gondolkozás után ezt a kormányzó megengedi. S Kazinczy összeszedi minden maradék erejét, nagy nehezen odavánszorog az ablakhoz, és üvegét kiüti. Tele tüdővel szívja a rég áhított friss levegőt, aminek látása megilleti a parancsnokot, és azt az utasítást adja a tömlöctartónak, hogy ha a földszinten üres zárka lesz, minden további parancs nélkül vezesse oda Kazinczyt.

December 21-én végre teljesült óhajta: a börtönnagy a földszinti 1. számú rekeszbe vezette. Kétszer is elájult, fel kellett locsolni. Lassankint mégis a jobb életről, jobb levegőtől s könyveitől erősödni kezdett. Aztán a mellette levő zárkában lakó Úza Pállal, Szmethanovics Károllyal és Rosty Jánossal a foglyok rendes társalgásmódján, ti. kopogtatással órákig eltársalog. Egyik vasárnap reggeli 7 órától 12 óráig egész értekezést kopogtat át barátjának a lélek halhatatlansága s a feltámadás kérdéseiről.

Úza Pállal valószínűleg az öccse, László révén ismerkedik meg, akinek Sárospatakon iskolatársa volt (1763. márc. 15-én született). Mint pesti ügyvédet nagyra becsülték tiszta, nemes lelkéért, hajthatatlan jelleméért. Gyönyörű növésű ifjú volt, midőn 31 éves korában elfogták. Budáról akkoriban vitték Brünnebe, mint Kazinczyt. Ő is két hónapig szenvedt a földalatti rekeszben Kazinczy mellett. Később Munkácson 10 hónapig szintén szomszédok

voltak. Majd 9 évi fogság után szabadult meg. Kazinczy a vele itt kötött barátságát haláláig megőrizte, s mindég gyönyörködve nevezte barátjának. Kölcsey sokat volt társaságában Álmosdon, ahol „sorvasztó nyugalomban” élt.

Szmethanovics Károly Ferenc, egy trencséni zsugori gazdag ember fia, Hirgeist Ferenc iskolatársa volt. Lobbanékony, tüzes természetű, szőke ifjú, akiben „sok jó vala”. Hirgeist hűgát ő is nagyon megszerette, s midőn Kazinczyval együtt kiszabadult, meg is kérte, de sikertelenül.¹²⁴

Legtöbbet társalog Kazinczy ekkoriban Rosty Jánossal, aki a föld alatt s obrovici fogságában harmadfél évig lakott mellette. Özvegy anyja jezsuitának nevelte, be is lépett a szerzetbe, azonban még mielőtt fogadalmat tett volna, a szerzetet a pápa eltörli, s ő ügyvéd, illetőleg Vas vármegye aljegyzőjévé lesz. A Sigrayval való ismeretség vezeti a titkos társaságba, majd a börtönbe, ahol roppant lelki gyötrődéseket áll ki. Még mielőtt az ítéletet kimondaná rá a bíróság, el akarja magát veszteni. Üvegét eltöri, s egy darabját bilincse lakatjával ízzé-porrá zúzza, s megissza, majd kezén-lábán egy üvegdarabbal felhasogatja az ereket. S midőn látja, hogy még sem hal meg, a legérzékenyebb helyen hasítja föl erét. Eljajdulására az őrkatoná figyelmezzé lesz, orvost hívat, s ő kigyógyul. De kételyei újra háborgatják, jövőjén aggódik. Kazinczy vigasztalja, hogy ha kiszabadul: „minden jó ember kapva fog kapni azon szerencsésén, hogy neki segédjére kelhessen”. De ő nem hiszi. Az elkeseredés sokszor tűrhetetlenné teszi őt mindenkire nézve. Szlávy György még tüzei, Kazinczy csillapítja. Vitatkozik vele kopogtatással, hogy kételyeit elűzze. Ideig-óráig sikerül is neki. Ráveszi arra is, hogy verseket írjon, ami föl-földeríti. Elkeseredésében gorombán s „irtóztató kevélységgel” bánt öreivel s a tömlöctartóval. Kazinczyval is sokszor annyira összetűzött, hogy nem is szóltak egymáshoz. „Az én víg kedvem – írja Kazinczy 1807. március 13-án –, a’ mellyel rabságom’ iszonyúságát magam előtt rejtegettem, néki bántás volt. Sokszor voltak elködösülései.” Midőn 3 évi fogság után kiszabadul, Pesten telepszik meg s ügyvédkedik. Emellett Orczy József b. főlevéltárnokává nevezi ki. Azonban a báró halála után özvegye elbocsátja hivatalából, s ügyvédi gyakorlata is keveset jövedelmez, úgyhogy jó emberek segítségére szorul. Horváth Ádám és Sárközy István nem egyszer kisegítik szorultságából, amelyet nem tud tűrni, s végre is főbe lövi magát éppen akkor, midőn a gonosz Németh János meghal, hogy – mint írta – megelőzze kínzóját a másvilágon (1807. febr.).¹²⁵

1796 elején otthagyják a spielbergi kemény fogságot. Január 21-én reggel azzal az utasítással nyit be Kazinczyhoz a tömlöctartó, hogy öltözzék azonnal, mert más helyre viszik. Amint kocsija kiér a városból, valami kolostorformát lát maga előtt fehérteni. Mi az? – kérdi felügyelőjétől – csak nem fenyítőház? De az – volt a válasz. A kocsi az obrovici fenyítőház előtt áll meg. Kazinczy – mint maga írja – vadul teremtettéz. Micsoda? – fakad ki keményen. – Hát nem vala elég szenvednem? még gyalázatnak is kelle ragasztatni szenvedésemhez Vesztem volna inkább Budán. De aztán megnyugszik, értesülvén, hogy a király azért küldi őket ide, mert azt akarja, hogy ha az idő engedi, az igazgató kertjébe kimehesse nek szabad levegőre. Meg hogy államfogyokul tekintik őket. Itt is az 1. számú rekeszt jelölik ki számára. Mellette Rosty János, azután sorban Pruzsinszky József, Ujgyörgyi József és Szlávy György. Ezek közül leginkább Rosty és Szlávy érdeklík. Amazok iránt hideg marad.

¹²⁴ Kazinczy F. jegyzetei Szirmay A. munkájához az id. helyen; *Magyar Pantheon* 400., 402. 1.; *Kazinczy F. Lev.* XI. köt. 134., 166., XII. köt. 516. 1. Úza P. levele Kazinczyhoz 1803. márc. 7-éről a M. Tud. Akadémia könyvt. M. irod. Lev. 4-r. 29. sz.

¹²⁵ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 420., 485–490., 519., 522. V. köt. 17., 20. lap.

Pruzsinszky József Heves vármegyéből származó földmérő fia, joggyakornok volt, midőn elfogták; a Királyi Tábla két-, a Hétszemélyes Tábla háromévi fogságra ítélte. Kiszabadulván, Breczenheim hg. sárospataki uradalmában inspektori alkalmazást nyert. Utóbb még az egyetemen akarta magát tovább képezni, s ekkor az Eötvös Ignác b. családjához jut nevelőnek. „Peczekesebb módú embert állásban-járásban, mással bánásban nem láttam” – írja róla Kazinczy. S csakugyan Eötvös József b. életrajzírói is úgy jellemzik, mint rideg, kevésszavú, mogorva embert, aki bárkinek őszintén megmondta az igazságot. Egyenes jellege, azok szemében, akik ismerték, mérsékelté modorának szögletességét, alapos képzettsége sokszor meggondolatlan szókimondását.¹²⁶

Újgyörgyi József, atya megnemesítése előtt Neumiller, az esztergomi papnevelő intézetben tanult, de mielőtt fölszentelték volna, kilépett az intézetből. Később nyilván megbánta e lépését, s midőn egyszer Brünnben azt álmodta, hogy atya szemére vetette bűnét: „két hónapig bolond volt álma miatt”. A magányt nem tudta tűrni és Szláv Györggyel vallási kérdésekről vitatkozott.¹²⁷ Kazinczy azt mondja róla, hogy „indolens bécsi németnek illett volna, nem magyarnak”.

Szláv György, a már említett Jánosnak testvérbátyja, fogsága előtt Bihar vármegyei főszolgabíró volt, az öccse pedig jurátus. Mind a kettő csinos, szép ember, emez kivált valódi Alkibiades; de mind a kettő a kiállhatatlanságig büszke. Még fogságukban is éreztetni akarták felügyelőikkel, hogy ők a Nagyvárad melletti Mihályfalván urak voltak. Így aztán a felügyelők nem igen keresték kedvöket, de annál inkább Kazinczyét, aki már kezdetben némi bizalommal fordult hozzájuk, aminek aztán az lett az eredménye, hogy amennyire a körülmények engedték, mindég igyekeztek sorsát enyhíteni.

Az egyes zárkákban nagyon kis ablak volt, s oly magas, hogy ha az alacsony termetű Kazinczy oda akart nyúlni, székét az asztalra kellett rátennie, s még így is alig fért könyöke az ablakhoz, amely vasrostélyal volt megerősítve, drótozat nélkül. A rekeszeknek két ajtaja, két zára. Az egyik kulcs az igazgatónál, a másik az ellenőrnél. A folyosókon morva katonák. Az igazgató (Schramek) és ellenőr (Grünesperg) nem igen szívelhették egymást, de mind a ketten eljártak Kazinczyhoz beszélgetni, s élénken tudakozódtak: mi történt Budán, s miért kell a nehéz rabságot szenvednie. Az ellenőr még a feleségét is megismertette vele. Kazinczy a leírt módon felmászott az ablakhoz, az ellenőrné pedig a folyosó ablakába állott kis leányával együtt, s így gyakran hosszasabban is elbeszélgettek, de csak ha az igazgató feleségestül elment hazulról. Tőle kapott Kazinczy papírt, tollat és tintát.

Május 8-án először vezették le a kertbe, de megparancsolták neki, hogy a kertre nyíló ablakokkal „semmi egyetértésbe ne tegye magát”. Amint a kertben sétál, a szakácsnének, Axmannénak 13 éves leánykája szólítja meg, aki szintén örömet szeretett volna neki szerezni. Kazinczy újságot kér tőle, amelyet frakkja alá dugván, magával viszi, s elolvasás után a sötétben az ablakon kivetí. Arra is megkéri Kazinczy a leányt, hogy ha valamit tudatni akarnak vele, nényével együtt a foglyok ablakai alatt beszéljék hangosan; a szó felhallatszik hozzájuk. Sokszor a leány este 10 órakor ment Kazinczy ablaka alá; ez fonalszálon eresztette le, amit át akart adni, s felhúzta, amit a szakács családja küldött neki. Ezt az alkalmat használta Kazinczy, ha édesanyjának írt is. A levelet az ellenőrné a Teschenben lakó testvéréhez utasította, az meg Kassára, Rozgonyi Erzsikehez, aki aztán Regmece-re küldte. Ily kerülő úton nagy ritkán, de mégis két ízben hírt adhatott magáról édesanyjának, és megtudhatott

¹²⁶ Ferenczi Zoltán: *B. Eötvös József* (M. Történelmi Életrajzok). Budapest, 1903. 13–15. 1.

¹²⁷ *Fogságom Naplója* toldaléka uo. *Kazinczy F. Lev.* XVII. köt. 1. lap.

egyet-mást családjáról, Radvánszky Terézről és kisleányáról. Az ellenőr azt is megengedte, hogy a foglyok néha-néha együtt vacsorálhassanak. A titkos kedvezések valamennyire tűrhetővé tették sorsukat. S Kazinczyét még az is, hogy könyveit olvashatta, s fordításain dolgozhatott.

Igaz, hogy tintát nem volt szabad tartania, de az ellenőrné segített rajta, s így 1796 közepétől fogva a következő év őszéig készen volt a Stella, A vak lantos átdolgozása, s most már szőgyellni kezdte „azt a’ gyermeki mázolás, mellyről 4 esztendő előtt azt hitte, hogy javalást érdemel”. Még fontosabbnak véli Sterne munkája, Yoricknak Elizához írt levelei fordítását, amelyet franciából ekkor ültetett magyarba, meg a Galotti Emília, Clavigo s Molière két vígjátékának, A kénytelen házasság és A botcsinálta doktor átültetését, amelyekről – mint Kis Jánosnak dicsekszik – „minden szenny le van fúva”. Kivált Molière vígjátékai fordításával van megelégedve, amelynek „a’ hozzáértők a’ művészetét, a’ hozzá nem értők pedig a’ gyönyörűségét fogják fel”. „Nem szégyenlem – írja – erre a’ két darabra reá ütni bilyegemet; ’s legalább azt nyerem vele, hogy a’ Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a’ közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kanonjává teszen, és a’ kik soloecismusaim miatt Klavigóban és Emiliában ξεινος-nak fognak szólítani, reám ismernek, hogy én is magyar vagyok.”

Egyszersmind utat mutat Kis Jánosnak: hogyan tudósítsa őt a legnevezetesebb irodalmi hírekről. Küldhet neki levelet, vagy könyveket, csak megbízottja a szakácshoz vigye „titkot nem sejdítő orczával”. S ha írással bizonyítaná, hogy tőle jön, a Clavigo fordítását elvihetné hozzá. Szeretne mindenről hallani, mi történt fogsága óta: Dugonics Gyöngyöskiadásáról, Horváth Ádám működéséről. S nem feledi figyelmeztetni barátját, hogy ő neki nem szabad írnia, s így e levelének örökös titoknak kell maradnia.¹²⁸

Édesanyjának több mint kétévi szünet után írhat hosszabb levelet (1797. nov. 28.),¹²⁹ de arra is sokára kap választ, s emiatt „gyilkos gondok riasztják fel sokszor álmából”, hátha rossz helyre jutott levele. Ami nyilván úgy is történt, legalább ez a levele most nem ismeretes. Mindössze a neki küldött pénzt nyugtázó soraiból győződik meg édesanyja, hogy még él. Néhány sor üzenetet azonban előbb is, később is küld neki és nagybátyjának, de ezek is aligha nem említett levele sorsára jutottak. Mindemellett Regmecen elég jól értesültek szenvedéseiről. Tudták: mily nyomorult rekeszben tartották több mint két hónapig, s hogy emiatt a súly milyen beteggé tette. Azt azonban nem tudták: hányszor széttöri nagy lelke ekkor is bilincseit, s a jónak hűséges szeretete s a gonosz szenvedélyes gyűlölete fejében mint véli magát az isteni kéz eszközének, az egyetemes egész „nem haszontalan tagjának”, aminek tudatában „gyönyörű jutalmat” lel. Csak sejtették, hogy a múzsa néha-néha megnyíthi gyötrelmeit, midőn ifjúkori emlékeivel foglalkozhatik, s képzelete bejárja a kedves tájakat, ahol szerettei keseregnek miatta, s ahová az irtózatoss vihar után mint biztos révpartra menekülni legfőbb vágya:

E’ világ minden zugolyái közt, oh
Széphalom, nékem te nevetsz leginkább.
Oh fogadj csendes kebeledbe, majd ha
Életem elfut.

¹²⁸ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 420–422. 1.

¹²⁹ Uo. 424. 1.

Itt, ah itt öntse dagadott szemekből
A' kegyes könnyet tetemimre Fannim,
Énekét lassú zokogással itten
Dallja Virágom.

De a jólelkű ellenőr és családja szívességéből „felette szenvedhető” sorsában már édesnek mondja átélte szenvedéseit, s ezzel óhajtja édesanyját vigasztalni. Tudja: mily nehéz a háborús időben annyi pénzt összetenni, amennyit fogsága fölemészt; hogy már csak Brünnben 550 frt-ot kapott hazulról. Azonban reméli, most már nem egyhamar szorul meg. Csakhogy amint egyik szavával vigasztalni szeretné anyját, nem tehet róla, hogy a másikkal újabb keserűséget okoz neki, midőn bepillantást enged lelkvilágába. „Imé édes Asszonyám! – írja hozzá 1798. január 10-én – beléptem 39dik esztendejébe életemnek és mégis egészen úgy függök az Asszonyom Anyám anyai gondoskodásaitól, mint csecsemő gyermekkoromban. Én vagyok az, a' kitől Asszonyom Anyám minden gyermekei közt leginkább és leghamarább várhatta az örvendeztetést, sőt a' viszontségédet, 's én vagyok a' ki ezek helyébe annyi keserűséget adott, a' mennyit minden gyermekei egyetemben sem adtak. Még az az idő is, a' midőn reményeim virítani kezdettek, egy hirtelen eltűnt hajnal volt. Egy gonosz szél leverte virágimat, minekelőtte gyümölcse érhettek volna.”¹³⁰

Mivel arról Regmecen értesülve voltak, hogy ő az ellenőrnek, Grünersperg Jánosnak mennyit köszönhet, bizalommal tehetette azt a kérést, hogy egy átalag hegyaljai bort küldjenek neki hazulról, aminek – úgy mond – mind ő, mind társai nagy hasznát fogják érezni. Remélte, hogy a megkötendő béke visszaadja szabadságát, mert nem tudni mily alapon, azt rebesgették társai vagy tán felügyelői, hogy a franciák a békeszerződésben a forradalmi eszmék miatt szenvedő foglyok kiszabadítását is követelik. Hihetőleg ezért éled Kazinczy reménye is újra, s ezért rendelkezik ismét kertjéről, barack- és virágmagvakat küldvén a derék Viczay orvos kezéhez, megírván, hogy egyet-egyet Radvánszky Teréz és kisleánya tegyen valami kis csuporba, s onnan ültesse öccse a széphalmi kertbe. Sok kérdéssel halmozza el öccsét a családot és gazdaságát illetőleg, mintha a várandó felelettel is táplálni akarná szabadulása reményét.

Azonban keserves csalódása most tán jobban fáj neki, mint bármikor azelőtt. Hisz a békét Campoformióban már az előbbi év október 17-én megkötötte Napóleon és Ferenc császár, a magyar foglyokról pedig semmiféle rendelkezés nem történt. Sőt egyik fogolytársának, Szlávy Jánosnak a vigyázatlansága, több: határozott könnyelműsége újabb aggodalmakat okozott neki és társainak. Kazinczy ti. elmondotta nekik: mily úton-módon küldött levelet anyjának, s hogyan kapta meg válaszat. A jólelkű ellenőr meg a szakács és családja Szlávy levelét is postára csempészték volna hasonló módon; de ő nem akart szívességükkel élni, s más úton küldött levelet nemrég kiszabadult bátyjának. A levelet, amelyben a foglyok életét jól ismerő bátyjának nagyon körülményesen ír (megemlítve a többi közt azt is, hogy Kazinczy levelet kapott anyjától), egy nagyváradi kereskedőhöz utasítja anélkül, hogy akár ő, akár a bátyja jó előre megmondta volna neki, hogy ha efféle levelet kap: mi tevő legyen vele. A kereskedő csak elálmélkodik a levélen, nem tudja: hová tegye. Mint valami tréfát beszél el a katonatiszteknek, s azok tanácsára a bíróhoz viszi. Az alispán, Péchy Imre, Kazinczy rokona, elküldi a nádornak, értesítvén Szlávy Györgyöt a történekről.

¹³⁰ Uo. 423. l.

Ennek aztán hosszas nyomozás a következménye. Egy szombati nap, midőn az igazgató engedélyével Kazinczy mértéket akarván vétetni új frakkjához, várja a szabót, félig megírt levelét párnái közé dugja, s épp akkor lép be hozzá Schröter kormánytanácsos és a morva rendőrség feje, hogy minden holmiját megmotozzák. Kazinczy tagadja, hogy írószerei volnának, bár a párnák közé rejtett levéllel e pillanatban még nem tudja, mit tegyen. Minden könyvét egyenkint megvizsgálják, s amelyben valami írást látnak, félreteszik, hogy magukkal vivén, megállapíthassák az írás értelmét. Mivel a nyomozók az ablak felé voltak fordulva, Kazinczy ágyához háttal áll, s kivéven párnái közül a levelet, a tanácsos zsebébe csúsztatja. Ez a nemes lelkű ember úgy hívén, hogy majd az asztalfiókban talál tiltott dolgokat, elfordított arccal húzza ki a fiókot, s legott megjegyzi, hogy itt semmi sincs; hasonlóképp történik, midőn az asztal fenekét vizsgálják. A rendőrigazgató minden térképet letép a falról, hátha a keresett levelet ott leli, de semmi gyanúsat nem talál. A földön egy csomó ruhára toppant, s nem érzi, hogy ott a gyertyatartó. Elkészülvén a motozással, a tanácsos előre bocsátja társát, ő meg a zsebébe csúsztatott levelet a szoba közepére veti.

Ez 1798 májusában történt,¹³¹ s július elején őt is, Szlávty is más szobába zárják, Kazinczyt a 6. számúba. De ezzel még nem volt vége a dolognak. Mert valószínűleg ugyancsak ennek a következménye az az újabb vizsgálat, amely 1799 márciusa elején megint őt és Szlávtyt veszi célba. Vasárnap délután Kazinczyt Baranyay Mihály fogolytársa figyelmezteti, hogy az ellenőrné a szokott kopogtató jellel hívja. Kazinczy az ablakhoz áll, s hallja, amint az ellenőrné elég hangosan csak ennyit mond: „bizottság Bécsből”. A hírre Kazinczy tollát apróra összevagdaldva, tollkését az ablakon kidobja, titkos papírját mosdótálában szétáztatja. A bizottság a bécsi fellebbező fórum tanácsosából (Appellations-Rath), a Magyar Kancellária titkárából és Schröter kormánytanácsosból állott. Legelőbb Szlávtynál tartott motozást, aztán valamennyi fogolynál. Kazinczynál semmi gyanúsat nem találtak. Másnap újra kezdték. Szlávtyt a kertbe küldték sétálni, s ezalatt apróra megmotozták mindenét. Szalmazsákjában pénz, kénygyertya, acél, kova, viaszgyertya, szarvasbőrnadrágjában pedig egy magyar nyelven írt cédula volt. De nem lett bántódása.

Ezután a bizottság Kazinczyt hívhatja. Az igazgató és ellenőr maguk mennek érte, s kérve kéri: el ne árulja őket. Uraim – szól Kazinczy – én kész vagyok veszni, de jóttevőimet soha el nem árulom. Kérdőre vonatván az igazgató és ellenőr bánásmódja iránt, azt vallja, hogy nagyon szigorúan bánnak velük, szigorúbban, mint még katonai felügyelet alatt voltak; hogy soha nem vacsoráltak együtt, Szlávty hazudta az ellenkezőt; csak midőn estefelé félóráig szellőztettek, a foglyok a küszöbre álltak, s onnan szóltak néhány szót egymáshoz. A vallatás alatt orra vére ismét eleredt, s midőn elállította, a Szlávtynál talált írás felől hallgatták ki. Az írás Úza Pálé volt, de Kazinczy tagadta, hogy ismeri. Általában úgy felelt, hogy sem neki, sem társainak, sem felügyelőinek nem történt semmi baja, Sorsán megilletődött a bizottság, amit ő észrevevén, arra kéri a bécsi tanácsost, hogy ha a királynak jelentést tesz, emlékezzék meg róla, s könyörögjön érte kegyelemért, hogy azt a néhány hetet, amelyet még megélhet, az utána siránkozó édesanya szárnyai alatt tölthesse. „A jó ember – jegyzi meg naplójában – azt megígérte és olly szemekkel, mellyekben könnyek rezgettek. Bizonyos vagyok benne, hogy a Császárnak elbeszélle mint talált.” Visszamenvén szobájába, rögtön értesíti kopogtatással Úzát, hogy céduláját Szlávtynál találták, de ő tagadta, hogy

¹³¹ *A Fogságom Naplója* előadásából az következnek, hogy júniusban; de ennél hitelesebbnek kell mondanunk erre vonatkozó levelét, amely szerint a nyomozás májusban volt. Uo. 430. 1.

az írást ismeri, tagadjon Űza is. A dolog így nem derülvén ki, mindenikkel írást, s noha Űza megváltoztatta írását, ráismertek.

A kiállott izgatottságot újabb követte. Szláv, aki közvetlenül a Kazinczy melletti rekeszben volt, éjfélután azt kopogtatta át neki, hogy kivégzi magát. Kazinczy, jóllehet a süly folyvást aludni kényszeríti, minden erejét összeszedi, hogy barátját lebeszélje szándékáról. Elébe tárja: mily következményei lennének annak szüeleire, akiket másik fiuk és vejük fogsága úgys elkeserített. Szláv ellenkezett, s így ő egész reggelig folytatta a kopogtatást, mígnem Szláv álmosságról kezdett panaszkodni. Reggel Kazinczy az igazgatónak is elbeszélte barátja szándékát, aki nevetve válaszolt: „Ne féljen az Űr, az ilyen ember meg nem öli magát.”

A kétszeres nyomozásnak az lett a következménye, hogy a foglyokat a kopogtatástól is eltöltötték. De a leleményes Kazinczy úgy segít magán, hogy délután tükrével fogja fel a napot, s az árnyékban levő falra betűket rajzol, amelyeket társai elolvashatnak. Azonban ez ártatlan kedvtelésének is csakhamar vége. Mind határozottabban szárnyal a hír, hogy ismét más helyre viszik őket.

Úgyszólván csordultig telt keserűségének pohara. Teste lassan sorvasztó betegségben sínylődvé, lelke a kiállott szenvedésektől s még inkább a kegyetlen jövő rémeitől kínozza, a kétségbeesés örvénye fenyegeti. A legnagyobb erőfeszítésre szorul, hogy lelki egyensúlyát megőrizze. Még abban is korlátozzák, miféle ruhát viseljen. Azért kéri József öccsét, hogy a Miklós nadrága mértékére varrasson „valami olyan melírt színű nadrágot”, mert hátha oly helyre viszik, ahol a szabó magyar nadrágot nem tud varrni. A talpalója alatti bélésben az egyik szárán édesanyja, a másikán Radvánszky Teréz hajából legyen egy kis csomó. „Az lesz neki a legszentebb.” Most még a jószívű ellenőrné segítségével szert tehet valami morzsika plajbászra, s nem mulasztja el az alkalmat, hogy ugyancsak az ő közbenjárásával a leírt módon mintegy búcsút ne vegyen szeretteitől; ki tudja, hová jut, s lehet-e neki a külvilággal való érintkezést csak úgy is fenntartania, mint Brünnben. Nem hagyhatja anyját kétségben. Tudósítja, hogy „az apáca derelyét” egyenkint feltörték, hogy nem találnak-e benne valamit, s úgy adták oda neki 4 hét múlva. Aztán hogy a 26 darab könyvet megkapta öccsétől, aki ismét tehet próbát néhánnyal, de írás ne legyen benne. Ha a Rákócon lakó Szulyovszky családhoz fordulnak: hallhatnak valamit sorsáról, mert Szulyovszky Menyhért küldhet oda tudósítást hogylétükről. „Édes Asszonyám – írja egyre fogyó plajbászával –, ha az Isten engem visszaad egyszor Asszonyámnak, óh be elváltozva látjuk-meg egymást. Csak egészségbe lejem Asszonyámat, hogy örvendhessek a visszanyert szabadságnak. Őrizze magát Asszonyám minden veszélytől, kivált azért, mert nagy test. Az Asszonyám pohara keserű. Az Isten tegye édessé már egyszor. Bizony nekem az Asszonyám szenvedése a legérzékenyebb kínom. Adieu édes Asszonyám. Csókolom a legkegyesebb Anyai kezeket, és az Asszonyám neve lesz végső sóhajtásom, akár itt leszek oda, akár szabadságban.” Ha kérdeznék: vajon írt-e ő haza s kapott-e választ hazulról, azt felelné, hogy soha, amivel édesanyját is mintegy értesíti, hogy hasonlóképp feleljen, ha kérdőre vonják. „Most 10 esztendeje – végzi sorait –, hogy halálra beteg valék. Édes jó Anya, mikor okoztam több bánatot? akkor e vagy most?”

Radvánszky Teréztől, kisleányától és testvérétől is érzékeny búcsút vesz. Teréznek emlékül hajából küld egy kis csomót „végső hagyományként” (amely még most is megvan a levél belső lapjához kötve), azt óhajtván, hogy ossza meg testvérével s leánykájával, és néha mint ereklyét hordja nyakában. Űza Pál barátját ajánlja figyelmükbe, hogy küldjenek évenként neki 50 forintot. Aztán föleleveníti emlékeit, mikor látta először Terézt és Polyxént, mikor

szánkázott amazzal. Ezeknek a napoknak évfordulóját fogságában is megünnepli. Kívánja, hogy leánykája, Fanny, vegye meg Rouchefoucauld hg. maximáit franciául és németül. „Ez a' könyv azt – írja –, a' ki Cidlit (ti. Terézt) nem esmeri, megbolondíthatja, mert elveszti a' hitet a' Virtusban: de a' ki Cidlit látja, az nem bukik-meg úgy. De te, kis Angyal, azt nem az elme – hanem a' szív miatt olvasd. O mit veszt az által Fanny, hogy én rab vagyok, mert ki taníthatja ötet más érteni Klopstockot, hanemha az tanítja, a' ki engem – a' Szerelem.” József öccsétől meg azt üzeni a leánykának, hogy ne azért olvassa az ajánlott könyvet, hogy azzal a társaságokban csillogjon, hanem a maga lelki gyönyörűségére. A legmélyebb elkese- redés járja át szívét, midőn Terézhez intézett sorait befejezi, mert – úgy mond – neki nincs többé reménye, hogy valaha meglássa őt. S amint Polyxénnek is köszönetet mond, így végzi levelét: „Szeressétek emlékezetemet, és sírjátok árnyékom után, ha nem leszek!!!”¹³²

Öccsének utasításokat ad,¹³³ hogy a Gessner munkáit, Yorick leveleit, Clavigót, A kény- telen házasságot, Stellát és Galotti Emiliát másoltassa le három példányban, és helyezze el biztos helyeken. Értzi, vallja, hogy e fordítások neki becsületet szereznek. „Mert illő – írja –, hogy ha Isten szabaddá tesz ennyi szenvedés és megmocskolás után, nevemet a' jóknál be- csessé igyekezzem tenni.” Ha fogságában elhalna, Kis Jánosra bízza a kéziratokat, az tegye velük, amit jónak lát. Egyszermind széphalmi kertjének régi tervzetét is küldi, azt óhajt- ván, hogy ha ő rajta az Isten nem könyörül, öccse lakjék a széphalmi házban.

Mikor az a tompa óndarab, amellyel most említett leveleit írja, elfogy, a vérével és túvel veti papírra brünni utolsó sorait, amelyek lelke legmélyéről fakadnak: „Még ennyi szenvedés által sem tudta megtelni üldöző Sorsom dühe, édes édes jó Anyám! de van egy Isten az egekben, számba vette az az én sok sírásomat; ő igaz és hatalmas, 's van gondja rám. Visznek innen is, és bizony nem könnyebb helyre. Nem lelek én sehol illy barátot.”¹³⁴ Csak azt tud- hatnám hogy Asszonyám, a' testvéreim és Theréz élnek és baj nélkül!” Nem titkolhatja, hogy mintegy 8-9 hónap óta folyvást betegeskedik, s hogy „három alsó foga elől veszti az ínyét”. Úgy hallja, Baranyay Mihály társuk a tavasszal megszabadul, tudakozódják öccse: miket szenvedtek Szlávy miatt. S ismét anyjához szól: „Édes Asszonyám! Se czipfálkodni ruhában, se könyvet venni nem szabad többé. A' főzetést kevesebbel beérem ez után, noha abban magamat elgyengült egészségem miatt meg nem szoríthatom.” Majd előadván az el- lenőrnek és papnak küldendő aszúbor iránti kérelmét, így végzi: „A' Ferencz nevet írván le, füleimbe az Asszonyám szájából hallom azt zengeni, 's sírva nézek az Égre.”¹³⁵

Néhány nap múlva e sorok írása után, június 21-én délelőtt 9 óra tájban a kormánytanácsos és egy őrnagy, kísérve Aubert nevű főhadnagytól, sorra látogatja a cellákat, s a kormánytanácsos átadja a foglyokat az őrnagnak, aki meg a főhadnagyra bízta őket, kijelent- vén, hogy éjjélkor indulnak. Kazinczy érzékeny búcsút vesz a jólelkű szakács és ellenőr családjától meg a paptól, aki könyvekkel igyekezett bús magányát tűrhetővé tenni. Búcsú- záskor az igazgató és ellenőr félve hajtják meg magukat, de a kormánytanácsos megszorítja, megrázza jobbját. Mindezek nagyon megszerették, s a legnagyobb magasztalással emlékez- tek róla még évek múlva is a szenvedései színhelyét meglátogató Csehy József előtt; össze-

¹³² Uo. 428–429. l.

¹³³ Uo. 426–427. l.

¹³⁴ Mint a többször említett ellenőrt, Grünersperg Jánost, akinek, valamint a papnak ismét aszú- borból kér anyjától, mert – mint mondja – senki sem érdemel őtől annyit, mint ez a két igen jó ember.

¹³⁵ Uo. 430–431. l.

vissza csókolták arcképét, s rimáncodtak Csehynék: szerezze meg Kazinczy arcképét számukra is.¹³⁶

Éjfélkor csakugyan beállnak a szekerek az udvarra, Kazinczy, Úza és Újgyörgyi egy szekérbe ül három melléjük adott katonával. A főhadnagy kardszíja mellé két pisztolyt is tesz, mintha csak haramiákat szállított volna. Aztán durva hangon a legkeményebben figyelmezteti őket, hogy a melléjük adott őrkatonától egy tapodtat se merjenek távozni, egymást nevéen szólítani, vagy egyetlen szót is magyarul kiejteni. Ha valamelyik megszegi parancsát, rögtön lehúztatja, és 25-öt vágat rá. Azonban a kormánytanácsos kérésére az őrnagy megmagyarázza a bárdolatlan főhadnagynak, hogy államfogyokkal s nem gonosztevőkkel van dolga. Kazinczy engedelmet kér, ha talán magyar szó szalad ki ajkán, ne vegye ezt a felügyelő parancsa megszegésének. Nálam nincs kegyelem – lón a válasz. Segéde, Markusfalvi Gál Mózes zászlótartó, szintén kénytelen eltitkolni, hogy ő magyar.

Június 22-én a mezőn virrad fel a három szekér utazó csapatja. Negyvenöt hónapra ismét csillagos ég alatt! Az erdők, mezők, közeli s távoli hegyek a gyönyörű meleg nyári hajnal friss levegőjében megújulva köszöntik őket, s ők a fák és virágok illatát tele tüdővel szívják. „A’ természet látszék örvideni, hogy szerencsétlen gyermekeit kebelében láthatja, kik most még mindég remény és rettegés közt hányatának, mint a’ ki hajótörés után deszkára kapaszkodva törekszik elérni a’ révet, ’s a’ zajgó tenger hol segéli, hol tartóztatja menését.” A szabad természet üde levegője visszavarázsolja Kazinczy életkedvét; újraéled reménye, hogy a Gondviselés kipótolja szenvedéseit; könnyes szemmel tekint az égre, hogy engedje gyászba borult anyját addig élni, míg ő hálát adhat neki s Isten áldását kérve élete vezércsillagaira, Terézre, Kácsándy Zsuzsannára, s mindazokra, akik a szenvedőknek örömet szereztek.

Útjuk Znaim mellett Egenburgon, Hadersdorfon át Krems felé vezetett. Itt már előre meghallották, hogy államfogyokat szállítanak; ezért sok nép tódult ki eléjük. Kazinczy magyar dolmányban ült a szekéren, s lábát úgy tartotta, hogy meglássák rajta a bilincset. Köszönetett az összegyűlteknél csak azért is, hogy lássák nyugalmukat, s ne higgyék, hogy ők Horák és Kloskák. Neumarkton az ebéd alatt két üveg tokaji bort hozat; egyiket a főhadnagynak adja, a másikat pedig kitöltögeti társainak, s összekocintva poharát szól: „Hazánk felé fordulva, mint a’ Zsidó Jeruzsálemnek, mikor imádkozik.” Erre mindnyájan talpra ugranak, s hazájuk felé fordulva kiáltják: Esto perpetua! „Én – írja Kazinczy naplójában – nem csak anyánkra gondolkoztam, hanem az én anyámra is!’ S most összekocintván poharamat a’ Nini bátyjával: A kis Psyche! ’s ez felugrék székéről ’s megsókola az emlékeztetésért.” A főhadnagy most elszíveli a magyar szót, mert már oldalzsebében volt az egyik üveg tokaji. Meg is részegedett, s az egész úton aludt; de megparancsolta az őrkatonáknak, hogy ha valamelyik rab szökni akar, azonnal lőjék le. Tirolban magyar katonákkal találkoznak, akik közül egyik éppen hangosan fenyegetőzik, hogy majd megadja ő a franciának. Mire Laczkovics László odakiált: Segítsen Isten, legények! Erre a katonák felugrál-
nak, s addig nézik a vészonnal bevont szekereket, amíg el nem fordultak az úton.

O süsse Stimme, vielwillkommner Ton
Der Muttersprach’ in einem fremden Lande!

sóhajt Kazinczy Goethe után.

¹³⁶ Uo. V. köt. 173. 1. Grünerspergné levele Kazinczyhoz a M. Tud. Akad. könyvt. Tört. 4-r. 15. sz.

15 napi utazásuknak július 6-án szakad vége. Ekkor érnek Kufsteinba éppen éjfélkor. A 70 esztendő sánta, zordon kapitány, Cservenka Ignác lakása előtt állnak meg, és szállnak le a szekérről. Ennek az őrizetére bizza a még mindig részeg főhadnagy a foglyokat, s Cservenka 452 lépcsőn vezeti fel őket a toronyba, melynek egy vastag kősziklaoszlop (amelyet 3 ember is nehezen érne körül összefogott karral) tartja födelét, s ez oszlop körül fut a folyosó, amelyre 13 rekesz nyílik. Minden rekesznek van egy pitvara. A rekesz alacsony, és oly kicsiny, hogy az ajtó és a parányi kályha egészen elfogja a négy fal egyikét; de ablaka elég nagy és oly lent van, hogy párkányát az ember térde éri. Az ablak vasrudakkal és dróttros-télyal van megerősítve. A rekesz ajtaja belül vaspléhvel van bevonva s azon egy kis nyílás, amelyet kívülről mindég zárva tartanak. Ezen a nyíláson kapják a rabok eledelüket. Az ajtót csak a kapitány jelenlétében szombaton nyitják ki, míg a borbély a rabot megborotválja, s a szemetet kiviszik.

VI.

Kufsteini börtöne. – Elmélkedése a dicsőségről. – Érintkezése rabtársaival. – Édesanyja levele. – Háborús csapatok vonulása. – Utazás ismeretlen állomás felé az osztrák földön. – Prágában kedves újságot hall. – A hazába érnek. – Értesül, hogy Munkácsra viszik. – Találkozik rokonaival, anyjával. – Munkácsi fogsága; leleményessége. – Riedele András b. – Hogyan tölti Kazinczy idejét? – Szórakozásai. – Kísérletek kiszabadulása iránt. – Kazinczy László folyamodványa. – Majd rajta veszt ártatlan próbáin. – A király kegyelme. – Türelmetlen készülődése. – Kiszabadul. – Hazafelé. – Értésére adják, hogy a rendőrség szemmel tartja. – Látogatásai. – Az 1815-iki esete. – Kedvetlenül hangzó neve az udvar előtt. – Nyugodtan néz vissza kiállott szenvedéseire.

Amint Kazinczyt a maga rekeszébe, a 2. szám alá csukják, a kapitány levéteti bilincseit, amely brünni fogsága óta mindég rajta volt. S megfenyegeti, hogy ha nem jól viseli magát, az oszlophoz láncoltatja. Nem lesz rá szükség – mond Kazinczy –, mert már öt éve, hogy szenvedek, s még nem volt rám panasz. Virradtakor kinéz ablakán. Előtte mered az egekig a Kaiserberg, alatta a külvárosok, s messzire láthatni az országúton. „Gyönyörű lakás, de szabadnak”, jegyzi meg naplójában. Ő pedig az eddiginél is szigorúbb fogságban sínylődik. Nemcsak nem beszélhet senkivel, hanem embert is csak akkor lát, midőn élelmét beadják, és a segédttömlőcartó egy kis mozgás végett a folyosóra kíséri. Nemcsak mindentől meg van fosztva, ami szívének kedves, hanem a külvilágtól, a hazától, övétől is úgy elzárva, hogy hónapokig nem hallhat egy árva hírt hazulról. „Siket, pangó éje a szívnek, emésztő végtelenség”, mint Toldy írja.¹³⁷ De Kazinczy a képzelhető legparányibb szórakozást is lelki örömmel ragadja meg. Ha a város harangjai szólnak, azt képzeletben, hogy valóságos zenét hall; ha a patak szélén nőtt juharfa hosszúnyelű leveleit játékosan ingatja a szél, ráfeledkezik, s levelét később is ereklye gyanánt őrzi; ha a hímsólyom visítva hívogatja társát, vagy éjjelenként a szirtüregből kibúvó ürge súdúkozik a kiszórt morzsát fölkapkodni: mindez ideig-óráig elszórakoztatja. Tekintete el-elrövedez a Kaiserberg égbe nyúló oromzatán, a Kálvárián, egy sűrű fenyvesen s a hegy mélyedésében látható remetelakon.

¹³⁷ Id. m. 195. 1.

Mi több: a hírnévnek, a dicsőségnek még ide is be-bevillan hozzá egy-egy eltévedt sugara. Itt is megjelenik annak csábja képzeletében, s nemcsak enyhületet hint szenvedéseire, hanem abba a hitbe ringatja, hogy megkezdett munkája folytatásával sikerül is teljesen bevésni nevét a jók szívébe. Erdemének tudata segíti át a végtelennek tetsző komorság sivatagján, ahol annyiszor közel van a halál örvényéhez. A halhatatlanság bálványa az, amelyért a büzhödt levegőjű börtönben való szenvedést is kiállja. „Ah! azt képzelni – írja két évvel később ekkori elmélkedéseire, álmódzásaira emlékezvén –, hogy a’ Szépnak, Jónak, Igaznak később tisztelői, midőn már régen sorvadni fogunk, vissza fognak kívánni magokhoz, hogy dicsőségünk el fogja verni álmaikat; hogy sírni fognak olyakká lehetni, mint mi valánk, hogy képünk’ meglátása leveri őket, mint a’ mennyei világosság; hogy neveink zengése a’ Virtusnak szeretetre, a’ legszebb feláldozatokra fogja őket buzdítani...”¹³⁸ Kis János azt énekli, hogy ő nem tart számot dicsőségre, annak fénye nem irányozza lépteit. Kazinczy magából kikelve kérdi:

A’ fény sem az? De oh mi az tehát,
Ha még a’ fény sem az? Ha még az is
Csak olly hiú bér, mint a’ mellyeket
Magát elvesztve hajház a’ pulya?
Nekem pedig csak ő az eggy bálványom,
'S mindég csak ő volt, és mindég csak ő lesz.¹³⁹

Ennél őszintébb hangot soha sem adott Kazinczy lantja. Ki gondolta volna, hogy a testileg-lelkileg elgyötrött rab a sír szélén a dicsőségről álmodozzék; hogy a nyomorult börtönben nemzete előhaladásán tépelődjék? ...

Jóllehet a legéberebb őrizet alatt volt, leleményességén nem fogott ki a legnagyobb szigorúság sem. Mivel mégis néhány könyvet szabad volt olvasnia, úgy egyezett meg társaival, hogy a könyv lapjaira gombostűvel lyukakat szurkál, hihetőleg a kopogtatásnál megállapított abc mintájára, s így közlik híreiket egymással. Természetesen vigyázni kellett, hogy egy-egy lapra csak 4 lyuk essék, s ne minden egymás után következő lapon legyen tűszúrás. Így tud meg holmit a világ folyásáról Szulyovszky révén, aki Fiorella Antal francia tábornok (szintén kufsteini fogoly) inasától hall híreket. A tábornok földije és vérrokona volt Napóleonnak, s Torino feladásakor került osztrák fogságba 1799-ben. Neki nem volt szabad toronybeli tömlőcéből lejárni s újságot olvasni; de inasa szabadon járt-kelt, újságokat olvasott, és Szulyovszkyval Grimmel Ignác tömlőctartó különös kedvezéséből gyakran érintkezett. Képzeltetni azonban, hogy vajmi gyarló, töredékes és homályos értesülés lehetett az, amely ily úton jutott Kazinczy tudomására.

Már a 11-ik hónapja szenvedt a kufsteini vártorony hitvány rekeszében, s hazulról még semmit sem hallott. De a finom tokaji aszú, amelyet az özvegy a várkapitánynak küld, engedékenységre bírja, s elnézi, hogy a tömlőctartó átadhassa Kazinczynak édesanyja levelét, az általa küldött zsebkendőket, s azt a pár üveg tokajit, amely a küldeményből az ő számára megmaradt. Május 22-én este 7 órakor, a vacsora beadása után Grimmel még valamit tar-

¹³⁸ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 473. 1. VII. köt. 213–214. 1.

¹³⁹ E sorok eredetije elveszett. Maga írja id. levelében, hogy tolla, tintája nem lévén, ez epiztolát egy könyv fehér táblájára vasdarabbal karcolta, de a könyv munkácsi útja alatt elveszett.

toogat magánál, s Kazinczy azt véli, hogy az a már régen megrendelt Baehrens műve¹⁴⁰ s mellette a számla. Midőn azonban Grimmel emezt átadja neki, s ő az írásban anyja levelét pillantja meg, elsikoltja magát és térdre rogy, a levelet az ég felé tartva, majd csókjaival halmozva el. A levél így szólt:

„Kedves fiam, édes Ferenczem, Én és a testvéreid mindnyájan élünk, úgy András és Péter bátyád. Küldök 21 Butela Bort és 2 Butela eczetet.

Az Isten legyen veled, kedves gyermekem, szánjon meg mindnyájunkat s írj. A. Regmecz, 27. Febr. 1800.

Kesergő és szerető édesanyád

Árva Bossányi 'Susánna.

Hat zsebbevalót is visznek.

P. S. A költséget magadtól, a mennyiben megengedik, ne kiméld édesem, egészségéd megtarthatása végett.¹⁴¹

Ennyi volt csak a levélben, de e néhány sor szinte új világot nyitott a borzasztó egyházgútságban őrlődő léleknek. Ami neki legkedvesebb volt, íme most meghallhatta – 3 hónapra.

Néhány nap múlva ezután különös jelenségek vonják magukra Kazinczy figyelmét. Dobverést és tábori zenét hall. Letekint, s látja, hogy tiroli katonák mennek a város kapuja felé zászló alatt. Mit jelent ez? – kérdi a tömlőctartót. Most lesz az évenként tartatni szokott szemléjük – volt a felelet. A következő napokon ismétlődik a katonák vonulása. Majd magyar seregek érkeznek Innsbruck felől. Június közepén ágyúk és társzekerek haladnak, magyar s német sereg egymás után sietve. Ámbár Kazinczy a Szulyovszkytól hallott hírek-ből következteti, hogy az osztrák és magyar sereg nyilván visszavonul Olaszországból, nem tudja bizonyosan, mi történhetett, pedig mindez őt mint foglyot is nagyon érdekelhette. Június 29-én délután ágyúszót hall a távolból. Tovább már nem tud néma maradni. Uram – szólt a vacsoráját beadó tömlőctartóhoz –, 7 nap híján esztendeje, hogy itt vagyok, s még azt sem kérdeztem: szombat van-e vagy vasárnap; de most hadd kérjdem: mit jelent ez a mai ágyúzás? Eh, az ostoba bajoroknak búcsújuk van, mozsarakból lőnek – válaszol Grimmel.

Pedig egészen más okból ágyúztak. Napóleon a marengói győzelemmel egy csapásra visszaállítja a franciáknak Olaszországban megingott hatalmát, kiszórja az osztrák és magyar sereget. Moreau hasonlóképp legyőzi Bajorországban a Kray vezérlete alatti császáriakat, június 28-án megszállja Münchent, és hatalmát egészen az Inn folyóig terjeszti. Egy hadszárnya, Molitor vezérlete alatt már a tiroli végvárakat is fenyegeti, s így Kufstein nem lévén többé biztos hely az államfogyokra nézve, a kormány tovább szállíttatja őket.

Másnap, június 30-án reggel 5 órakor csikorogni hallja Kazinczy a lépcsőház ajtaját, meg saját cellája külső, sőt most kivételesen belső ajtaját is. A tömlőctartó lép be a katonacseléddel, aki párnaszákját nyújtja át neki, s Grimmel felszólítja, hogy rakja össze holmiját, mert még ma indulnak. Kazinczynak most első dolga, hogy a vasajtó belső oldalára karcolja nevét, így:

¹⁴⁰ *Anzeige der lateinischen und griechischen Klassiker*. Halle, 1786.

¹⁴¹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 431. 1.

FRANC. KAZINCZY
HUNGARUS

a VI. Jul. 1799 ad 30. Junii 1800.

Két óraker Bastendorff Ferenc főhadnagy átveszi őket, s mindjárt első szava is bizalmat kelt bennük. Elűjságolja ugyanis nekik, amit az Innsbruckban parancsnokló tábornoktól hallott, hogy „mióta ez a torony áll, szeretetreméltóbb emberek itt nem szenvedtek”. „Tapsztalni fogják az Urak – teszi hozzá –, hogy én a szerencsétlent tudom tisztelni.” Kazinczy engedelmet kért, hogy indulása előtt beléphessen az 5. számú cellába, ahol azelőtt 10 évvel idősb Wesselényi Miklós b. szenvedett. Aztán együtt indulnak le a várból, még mindig bizonytalanságban: merre, hová mennek és szárazon-e vagy vízen? Amint azonban leérnek az összecsdüilt nép közé, megpillantják a hajót, amely rajok várt. A hajó 3 rekeszre volt osztva; a magyar foglyokat a középső, a francia foglyokat, ti. Fiorellát és Chipault Károly ezredest pedig a mellette való rekeszbe csukták, szigorúan rajok parancsolva, hogy egymással nemcsak érintkezni, de sőt még egymást köszönteni sem szabad.

Hajójuk nyílsebességgel szeli a vizet. Kedélyük földerül. Nem tudják ugyan, hová viszik őket, de nyomorultabb sorsuk már nem lehetett, mint a sóhajok tornyában volt. Kazinczy egy szép epigrammában örökíti meg útját:

Mint egy nyíl fut el itt part, fenyves, völgy, hegy előttünk,
'S illy hamar a' gondok' szirtfoka messze maradt.
Jaj, de hol a' haza még? hol még Tokaj? hol vagyon a' domb,
Melly a' régen várt számkilököttnek örül? ...

Akkor éjjel Wasserburgban kellett volna megszállniok, de a tisztek meghallván, hogy ott már franciák táboroznak, Rosenhainban kötöttek ki, s a tisztek megparancsolták nekik s katonaseregnek, hogy szedjék ki minden holmijokat, mert kocsin mennek tovább. Vidám hangulatban költik el vacsorájukat, s másnap Salzburg felé haladnak. A nehéz úton Kazinczy tisztje engedelmeivel leszáll a kocsiról, gyalogolni óhajtván. Egyszer csak egy elkényeszedett, zöld köpenybe burkolt alak közeledik felé, háromszögletű szőrkalapban, durva sárga nadrágban, rongyos cipőben. Megszólítja Kazinczyt: ért-e franciául? Félórával ezelőtt egy osztrák tisztet s egy idegent látott erre menni: nem Fiorella volt-e? Az volt – felel Kazinczy. Erre az idegen megmondja nevét: gr. Rossi; kapitánya volt Fiorellának s most orosz közlegény. Kéri Kazinczyt, hogy ha beszélhet Fiorellával, emlékeztesse reá, hogy szabadítsa ki őt. Kazinczy csakugyan talál alkalmat elmondani az üzenetet. „Úgy kell neki, – válaszol a tábornok –, ne fogjon fegyvert hazája ellen 's calculált volna eszesebben a' francia nagyság és a' coalitiók' haszontalan voltak felől.” De fellobbant tüze csöndesedvén, megígéri, hogy szószólója lesz, amit aztán teljesít is.¹⁴²

Július elsején Trauensteinban szállnak meg, s hallván a tisztek a franciák müncheni győzelmét, elnézik, hogy a magyar foglyok a franciákkal társaloghassanak, Neuhausban együtt sétáljanak, a figyelemre méltó tárgyakat, Lodron gr. kertjét együtt nézhessék. Fiorella azt jövendöli a magyar raboknak, hogy csak akkor fognak kiszabadulni, ha a franciák ismét nagyobb győzelmet aratnak az osztrákon, mert a nagylelkű franciák minden békében kikötik a köztársasági érzelmű foglyok kiszabadítását, aminek azonban Kazinczy és társai eddig semmi eredményét sem látták. Teisendorfban francia emigránsokkal találkoznak, s

¹⁴² Uo. VI. köt. 347–348. l.

Bastendorff kéri őket, hogy azokkal szóba ne eredjenek, mert ha meghallanák, miért vannak fogva, még esetleg erőszakhoz nyúlnának. Linzben (júl. 5.) Gotsch Márk Aurél tanár Kazinczyt kihívhatja a foglyok közül, s felajánlja neki szolgálatát. Kazinczy nem tudja: jó barátot nézzen-e benne vagy kémet, ezért bizalmatlanul viselkedik iránta, s arra kéri, hogy görög szótárt s Cicero leveleit szerezzze meg neki. Gotsch el is küldi neki Schneider görög szótárát s a maga Ciceróját, beleírva nevét, s a következő sort vetvén alá: „Magnis excidit ausis”, – amelyet aztán ő kiegészít: Hic situs est Phaëton, currus auriga paterna ... Gotsch nyakába borul s megcsókolja.

Freistadtban a színházba is ellátogathatnak.¹⁴³ Másnap, július 10-én Kaplitzon angol lovaglókban gyönyörködhetnek, Wesseliben pedig Bubna b. postaházánál tölthetnek egy pár víg órát szép leánya és barátnői társaságában. Táborban (júl. 14.) a fogadó ablakából kitekintve Kazinczy, egy lovagló nőt pillant meg, akiről csakhamar megtudja, hogy Szabó László huszárkapitány felesége. Engedelmet kér, hogy csókot nyomhasson kezére mint földijének. A nő azt feleli, hogy ő nem magyar, de a férje az; sajnálja, hogy most Prágában van, különben örömmel meghívná ebédre. Beneschauban Rotter seborvos zongorajátékában gyönyörködhetnek, aki Konopistra Zwirby gr. kastélyába s kertjébe is elvezeti, ahol meg is vendéglik őket.

Július 20-án estefelé Prágába érnek. Rendőrség vár reájuk. Kazinczy Freistadtban tintának valót vett, s most attól fél, hogy ha megtalálják, még valami baja lehet. Amint a kaszárnyában megszállnak, egyik kísérő tisztjük nagy meglepetésükre azt a hírt közli velük, hogy a titkos rendőrség följelentette őket a parancsnoknál, mert nagyon szabadon bántak a rabokkal; hogy Kazinczy és Szulyovszky egyik állomástól a másikig minden kíséret nélkül gyalog mentek, s Táborban egész nap billiárdoztak. Ezért tán vasra is verik őket. Alighogy a tiszt távozik, megjelenik egy őrnagy s a Hadi Tanács titkára, a drámai fordító Zecchenter Antal, de aki nem mondja meg nevét. Jegyzékbe veszi a foglyokat. Távozása előtt ezt súgja Kazinczy felé: Videbunt charam Ungariam. A foglyok nem mernek hinni a szónak, mert hát mért jöttek volna Prágába, hisz innen vissza kell menniök. Aggodalmaikat a derék zászlótartó, Lohrmiller oszlatja el, aki nagy titokban megerősíti a hallott hírt, megfogadta velük, hogy a két franciának semmit el nem árulnak. Másnap tehát ismét dél felé fordulnak. Táborban most már fölkeresi Szabó László kapitány, s megvendégeli őket, elűjságolván: mint emlegette a múlt évben Kazinczyt Orczy József b., s mint sóvárognak kiszabadulásuk után hozzátartozóik.

Július 26-án Kremsnél hajóra szállnak, s Kazinczy dúdolgatni kezdi Kis Jánosnak Matthiissonból átdalozott szép dalát:

Szerettem édes honja,
Indul hajóm feléd.
Hűsége lánca vonja
Szülöttödet melléd – – –

Másnap estefelé megpillanthatják Dévény romját s Pozsony tornyait. Amint a hajó kiköt, Kazinczy, Úza és Hirgeist a hajó ormán állva, levett kalappal üdvözli a rég látott haza határát. Kazinczy kiszállva a hajóból, térdre esik, csókot vet a hazai földre: Öllelek, áldott föld! Te bírd hamvaimat egykor! – sóhajt, hálát adva Istennek, hogy meg nem halt idegen

¹⁴³ Naplójában Kaplitzról írja ezt, de a *Pályám Emlékezetében* kijavítja. Toldy is ezt fogadja el.

földön. Innentől fogva egészen Munkácsig a derék Bastendorff szívességéből minden állomáson fogadják őket, s Kazinczy újabb híreket hallhat családjáról. Mert Ásvány mellett Győrhez közel híre fut, hogy az 5 évvel az előtt lefejezett Martinovicsék társai jönnek külföldi tömlőceikből, félóra múlva látásukra sereglik az egész falu, gyümölcsöt, túrót, kenyeret hozva számukra. Láthatják a francia foglyok, hogy egészen más földön járnak, mint a csehknél, osztrákoknál. Komáromban a zászlótartó, Lohrmiller egy megszökött kalmárlegényt katonává csapat, s Kazinczy ezt használja fel, hogy Hirgeist atyját s hűgát értesítse jövetelük felől. S midőn hajójuk július 30-án a Margitszigetnél kiköt, Kazinczy és Chipault a Dunában fürdik, csakugyan megjelenik az öreg Hirgeist és gyönyörű hajadonna serdült leánya, ölelheti fiát annyi évi rabság után. Nini Kazinczyt s a többi foglyot is megsókolja, mint akiket a szenvedés bátyjának, tehát neki is testvéreivé tett.

Ebéd alatt Lohrmiller azt a hírt hozza a parancsnoktól, hogy a magyar foglyokat és Chipaultot Munkácsra, Fiorellát pedig Péterváradra kell vinni. Fiorella hevesen kifakad: „Szégyeljék az Urak, hogy illy infám uralkodás alatt szolgáljak!” Estefelé tovább indulnak. Fiorella búcsúcsókot nyomva Kazinczy ajkára, elválik a magyar foglyoktól, de már Soroksáron megszabadul. A parancsnokló tábornok a magyar foglyokat útnak indítván, így szól hozzájuk: „Uraim, a’ mint igazi örömmel hallottam, az Urak Kufsteintől egészen eddig soha semmi panaszra nem adtak okot a’ felügyelő tiszteknek. El ne tántorítottassák magokat azért, mivel most már hazájokban vannak, hogy méltatlanok ne legyenek az uralkodó kegyelmére. A’ békét két hét múlva megkötik ’s akkor az Urak szabadok. Isten vezérelje az Urakat.”

Képzeltető, mily jól esett ez a biztatás a Munkács vár szörnyű neve hallatára. Minden nap újabb-újabb örömet hozott. Július 31-én Kerepesen mulatnak Hirgeisték társaságában. Éjjel Bagon háltnak, s Kazinczy a plébánostól Podmaniczky László bárónénak üzen, hogy tudhasson valamit szeretteiről. A báróné már előbb értesült, s finom borokat, sülteket, gyümölcsöt küldött a foglyoknak. Másnap Kazinczy találkozhatott a bárónéval, akitől a legfontosabb híreket mind meghallhatta anyjáról, Terézről s Török Lajos gr.-ról. Hatvanból egy göncruszkai ügyvédttől üzent hűgának, Kraynik Józsefnének, aki aztán sietett bátyja elé. Erdőteleken a helység papjánál, Kőszeghy Györgynél, szállásoltak Hirgeisttal és Szmethanoviccsal. Szihalmon, Keresztesen, Körömön és Szerencsen át augusztus 10-én érnek Tokajba, ahol Avisani ezredes, akiről „az egész világ tudta, hogy titkos Polizey”, azonnal üzen Bastendorffhoz, hogy még akkor este induljon; a foglyok közül kettő zemp-léni, fél, hogy valami történik velük. A főhadnagy visszaüzen, hogy ismeri embereit, mindenért jótáll.

A nép összefut látásukra, s ők kérik látogatóikat, hogy ebéd alatt hagyják őket magukra. Mégis amint az asztalnál ülnek, egy asszony kisgyermekével belép, minden szó nélkül meghajtja magát, s egyenest Kazinczynak tart, nyakába borul, sírva fakad. Klári, az Istenért, te vagy? – kiált Kazinczy hűgának. Éjjelre megérkezik két öccse, József és Miklós is. Együtt folytatják az utat. Kótajba (14.) hajnalban Mufti nevű kedves lován édesanyja cselédje érkezik azzal a hírrel, hogy úrnője Bogdányban vár fiára. Csakugyan hatodfél évi távollét után viszontláthatja édesanyját, s most vele s József öccsével egy kocsin folytathatja az utat. Lónyay László beregi alispán vásárosnaményi házában 3 napig mulatnak, s Kazinczyné, jóllehet sem a ház ura, sem asszonya nem volt honn, úgy rendelkezik az enni és inni valóval, mint a sajátjával. Csarodán augusztus 20-án válik el Kazinczyné fiától, remélve, hogy mihamar ismét láthatják egymást. Akkor estére Beregszászra érkeznek, s gyűl a nép ismét látásukra; mindenki iparkodik valami ajándékot vinni. Az alispán is hazaérkezvén,

tokaji bort, sültet, süteményt, gyümölcsöt, a katonaöröknek pedig két ürüt küld. nem győzve sajnálkozni, hogy otthon nem volt, midőn házánál megszálltak. Egy szegény sorsú nemes ember Kazinczyhoz furakodik: Uram – szól –, én szegény ember vagyok, s neked nincs szükséged az én pénzemre; de ki tudja, miféle bajba juthatsz, vedd e csekélységet! S hat húszast ad neki. Kazinczy „örömmel, sőt kevélykedve fogadja el az alamizsnát”.

Mielőtt Munkácsra értek volna, 25-én pitymalatkor azzal a hírrel veri fel az örkatona őket, hogy Chipault megszökött. A derék főhadnagy igen megijed, főbe akarja magát lőni. Kazinczy és társai csöndesítik, hogy a francia nem értvén magyarul, s nem lévén útlevele s pénze, okvetetlenül megkerül, kivált hogy tüvé tesznek érette mindent. S csakugyan harmadnap múlva meg is került.

Akkor éjjel érnek Munkácsra. Rettenetes villámlások világítják meg útjukat, ami azt a hitet kelti bennük, hogy az isteni Gondviselés mihamar megkönyörül rajtuk. Kazinczy utoljára szedi össze holmiját a kocsiról, s foglalja el a legfelső sorban a 4. számú zárkát Úza Pál és Riedele András b. közt. Jellemző Kazinczyra, hogy külföldi rabsága után az annyi váratlan örömet adó utazás alatt még tudott időt szakítani, hogy Gessner Ábel halálát a harmadik énekig újra fordítsa az eredeti kiadás lapszéleire.¹⁴⁴

Frietsch őrnagy felkísérvén cellájába, kéri, hogy annak falfestéseiben¹⁴⁵ kárt ne tegyen, s megköveti, hogy neki semmi kedvezést nem nyújthat. Kazinczy azt feleli, hogy már több mint öt éve szenved, s tudja, hogy a kedvezés a felügyelőre nagy veszedelmet hozhat, s így ő nem is kér örömeket, hanem – lop. Azt teszi itten is. Nézzen körül ujjain. Különbön hogy a folyosón semmiféle őrséget nem látott, ez némi örömet nyújt neki, hogy a kufsteini szigorúság nem ismétlődik. Az élelmet és mosdóvizet a tömlőctartó szolgálója adja be, aki a foglyok üzeneteit közvetíti. A tisztogatást rabok végzik.

Kazinczyra, Úzára és Szmethanovicsra a hosszú úton csúf betegség, rüh ragadt, még szerencse, hogy száraz fajta. Két társa hamar kitisztul, de őt fürdetik, kenik, s többféle szerrel gyógyítják, mégsem javul. Ekkor az Ungvárról hívott orvos, aki Kazinczyval patvarista korában találkozott, fölismeri őt, és sok érdekes hírrel lepi meg. Neki köszönheti, hogy frissebb levegőhöz és hathatós orvossághoz juthat. Aztán ha feltűnőbbem nem kedveznek is neki, néminemű dolgai előtt szemet hunynak. Tudják, hogy kopogtatás útján érintkezik társaival, akiknek az élelmezésben is segítségökre van. Amint ugyanis értesül, hogy észak felé az 5. számú zárkában Riedele András b. szenved, vele huzamosabban társalog. Nem ismeri a volt királyi nevelő sorsát, rabsága okát, csak gyanítja. Később tudja meg, hogy Martinovicsnak szoros társa volt, amiért 1794. július 24-én elfogták, s a következő évi július 28-án 60 évi súlyos várfogságra ítélték. Ezen kívül az ítélet után 8 nap egy-egy óráig a szegyenpadon kellett állnia. Eleinte Kufsteinban, majd Gréczben, aztán Munkácson őrizték; innen 1806. május 12-én a brünni minorita kolostorba vitték, ahol – mint Csehy József meggyőződött róla – sorsa elég enyhe volt. Szabadon járhatott a kolostor falain belül, látogatókat is fogadhatott.¹⁴⁶

¹⁴⁴ E fordítás most is megvan a M. N. Múzeum könyvtárában: *Fol. Hung.* 138. sz. alatt. A könyv címlapján Kazinczy jegyzete: „Azt a’ mi itt magyarul vagon a’ könyv’ tiszta széleire írva, végeztem azon 57 nap tartó útam alatt, midőn 1800-ban júniusnak 30-dika olta Augustusnak 25-éig kufsteini rabságból Munkácsra vitettem.”

¹⁴⁵ A falon egy bankócsinálásért elítélt fogoly 5 képet festett a vaskályha rozsdájával és a seprőből tört ecsettel.

¹⁴⁶ *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 172–173., 182., 186., 281–292. 1. Riedele b. számos levelet váltott Kazinczyval, 1. a M. Tud. Akadémia könyvt. Tört. 4-r. 15. sz.

Kazinczy nem elégszik meg azzal, hogy kopogtatás és az ételmezt hordó szolgáló útján a legszükségesebb tudnivalókról értesül, próbát tesz arra nézve is: nem férhetne-e ki az ajtón vágott nyíláson, ahol az ételmezt szokták hozzá beadni. „A' lyuk – írja naplójában – szűk volt 's magasan álló a' küszöb felett. Ha rosszul esem-ki rajta, nyakamat szeghetem vagy karomat törhetem. De a' ki nem mer, nem nyer.” Válla nem fért ki másképp, mint hogy ingre vetkőzött, s a bűvés alkalmával oldalt fordult, fejjel esvén a küszöbre, de nagyobb zúzódás nélkül. Így némán és lábujjhegyen sorba járja társai ajtaját, meglesve: mivel töltik idejüket. Riedele ajtaja előtt semmit sem hall. A mellette lakó mainzi tanácsos tébolyában rekedt hangon misét énekel, s közbe ördögűző rigmusokat sző. Innen úgy elsiet, mintha csak kergették volna. Ruzsicska György, a cseh zeneköltő, éppen lengyel táncot komponál; nem lévén semmi hangszere, énekléssel szerzi dallamait. A többit is sorjába hallgatja. S minden baj nélkül visszabúvik. Alighogy cellájába tér, Riedele átkopog hozzá, hogy valami kém jár a folyosón. Kazinczy alig tudja megnyugtatni. A többi fogolyra is átragad a rémlátás, míg aztán Kazinczy megmondja, hogy ő járt kint. Riedelen nagyon megesik a szíve. Ez elpanaszolja, hogy 6-7 év óta csak 4 krajcárral tengődik, bizony szeretne egyszer jóllakni. Kéri: adjon neki valamit enni. Szívesen, de hogyan? Riedele azt mondja, hogy ő le tudja venni a kemence gömbjét, a fűtőlyuk pedig nincs bezárva, csak berekeszelve. Kazinczy ettől fogva őt is, Úzát is sülttel, sódarral, süteménnyel, borral, csokoládéval táplálja a kályhalyukon át. A tömlőctartó szívesen főzet sokat, mert így a felesége többet nyer Kazinczyn egymagán, mint valamennyi társán. Kiszabadulása után nemcsak ő iparkodik Riedele sorsán enyhíteni, de gazdag barátait (Cserey Farkast kivált) is fölkéri erre. Riedele hálás is volt iránta, szép medaillont készíttetett számára, amelybe egy csomó haját foglaltatta; de a küldeményhez Kazinczy nem juthatott. Riedele 1810-ben a francia Davoust-val Franciaországba szökött, ahol nyoma vész.

Kazinczy bár türelmetlenül várja az ígért szabadulás napját, szokása szerint írói munkával igyekszik az időt rövidíteni, Ossian egyik darabját fordítja, s az ajtó vasroszdájával írja.¹⁴⁷ De használ tintát is – szerelmes levelek írására. Egy alkalommal ti. fölfelé igyekezvén a vár árkában tett sétájából, szembe találkozik egy szép szőke leánnyal, s mind a kettő lángorra lobban. Kazinczy leveleit a szobájában tisztogató rab szeretőjének, a tömlőctartó szolgálójának adja, ki a kellő helyre viszi. Kazinczy azonban úgy vette észre, hogy a leány nagyon szeretett volna férjhez menni, s mivel ő nem biztathatta, nem is akarta: lassankint elmaradtak a szerelmes levelek.

Mióta Kazinczy fogva volt, alig telt el egy-két év, hogy családja valami kísérletet ne tett volna kiszabadítása iránt. Dénes öccse és András bátyja sok hatalmas embert megkörnyékeztek e tekintetben; de bár a vármegye is támogatta a kérelmet, sokáig minden eredmény nélkül. Csak a nagy költség terhe súlyosodik a családra. Érdemmel és érdemetlenül többen jelentkeznek, hogy a szorult helyzetet kizsákmányolják. A gyászba borult anya nem mindig nézheti, kinek adja a pénzt, mert a remény folyton táplálja, így Bujanovics Károly udvari ügyvivőnek két ízben 5-500 frt-ot fizet „költségei fejében”. Ez a Bujanovics, Kazinczy szerint, egy kézre játszott Németh Jánossal. „Annyit nyúztak rajtunk – jegyzi meg – és egyébb esedezőkön, a' mennyit azok elbírtak.”¹⁴⁸ De a börtön zárai csak nem nyíltak meg.

¹⁴⁷ Toldy F. id. m. 207. 1. L. részletesebben *Kazinczy F. fordításai* című összeállításomat az *Akadémiai Értesítő* 1914. évf. jan. f. 11., 14. 1.

¹⁴⁸ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 596. 1.

Van egy testvére, ti. László, aki mint katona legtöbbet tehetne; de ő, bár évekkal azelőtt a legbensőbb és meghittebb testvéri viszonyban élt bátyjával, most éppen a fájdalom legégetőbb napjaiban nem áthat edesanyjuk előtt pálcát törni fölötte, szívtelenül kimondván ítéletét: „Nincs kegyelem a lázadónak!” S midőn ez bátyja tudomására jut, nemcsak nem neheztel érte öccsére, akit „a’ maga principiuminak heves szeretete” elragadt; hanem anyját is engesztelni akarja: felejtse el, amit László mondott, hisz „nem tudja, mit cselekszik, ’s jót akart mondani”. Pedig nagyon is tudta; belőle a meggyőződés beszélt. Nem is akart többé hallani bátyjáról, hiába rimázkodott edesanyja, hiába kérték a rokonok s a vármegye előkelő emberei, akik Kazinczy ügyét pártul fogták. László nemcsak meggyőződésből marad hideg és érzéketlen anyja könnyei és bátyja szenvedései iránt, hanem nyilván attól is tartva, hogy akadályt gördít a maga pályája elé.

Minél óriásibb erőfeszítéseket tesz Ausztria és Magyarország a franciák megfékezésére, annál szigorúbban üldözik a forradalmi eszméknek úgy szólva visszhangját is; annál nagyobb irántuk az elkeseredés udvari körökben és a katonaságnál egyaránt. Nem érthetetlen hát, hogy László ez eszmék egyik képviselőjéért, noha testvére, nem akar, vagy tán nem mer szót emelni. Azonban végre mégis meghatják anyja könnyei és esdeklései. Beadja 1801. április 14-én folyamodványát a királyhoz,¹⁴⁹ hivatkozván a maga hűséges és ügybuzgó 19 évi katonai szolgálatára, amelyért a király a Fröhlich-féle ezredben őrnaggyá nevezte ki, most pedig a fölkelő magyar sereg alezredesévé lőn. Nem volna – úgy mond – bátorsága félrevezetett bátyjáért könyörögni, ha „éltes anyja iránti fiúi kötelessége nem sarkalná, mert anyja ezt a gyermekét nagyon szereti, s jól megérdemelt büntetése anyja életét egészen elkeserítette.” „Megrettenve a halálos ítélettől és a 6 évi rabságtól – folytatja – s új életre keltve Fölséged legmagasabb kegyelme által, remélem, bátyám hűséges alattvaló lesz.”

E folyamodvány ügyében április 24-én tesz a Magyar Kancellária javaslatot a királyhoz, ismételve az abban kifejtett kérelem okait. Ezeket a király figyelmére méltatva felszólítja a nádort, hogy a pöriratok tanulmányozása után tegyen javaslatot: mely foglyokat lehetne már most szabadon bocsátani. József nádor azokat ajánlja különösen a király kegyelmébe, akik a mozgalomnak „kevésbbé jelentékeny tagjai voltak”, s „fogságukban a javulás jeleit adták”: Kazinczyt, Laczkovics Lászlót és Szmethanovicst. Erre aztán a király június 16-án ezt a legfelső végzést teszi: „A munkácsi börtönben őrzött Kazinczy Ferencnek kegyelmet adok, mire nézve rendeleteimet a Hadi-Tanáccsal egyidejűleg közlöm.” Három nap múlva Kazinczy Lászlót is értesítik a kegyelemről, hogy bátyja azonnali kiszabadulása iránt a szükséges rendelkezések megvannak téve. Ugyancsak június 19-én intézi a Hadi Tanács a három említett fogoly iránti rendeletét a munkácsi várórság parancsnokságához. S kevéssel utóbb az említett ügyvivő, Bujanovics Károly is tudósítja Kazinczy Andrást az örvendetes hírről.

Bár nem mondja, de bizonyos, hogy minderről Kazinczynak volt tudomása, s napról napra várta a szabadulás óráját, kivált, hogy a sokképp megkülönböztetett Szulyovszky előtt már június 4-én megnyíltak a börtön ajtai. Nem hihető – írja Budai András munkácsi prédikátornak június 17-én – hogy a Gondviselés oly irgalmatlan legyen iránta, hogy még tovább is szenvedtesse, holott Szulyovszky már szabadon jár. „Képelem – folytatja – a’ szegény Anyám melly gondban lesz, látván hogy Szulyovszky elment, mi pedig itt vagyunk

¹⁴⁹ Közlöm az ide vonatkozó adatokkal együtt a *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 593–595. 1.

a' Polyfémus' barlangjában. Vigasztalja az Úr az Anyámat, 's írja-meg, hogy mi is várjuk a' boldog órát."¹⁵⁰ De az még mindig késik. S majd újabb szerencsétlenség esik vele.

Mióta ugyanis egyszer az ajtó fiókján kimászott a folyosóra, ezt aztán többször megismétli. Ilyenkor mindég előre figyelmezteti Menz doktort, a lépcső melletti 1. számú zárka lakóját, hogy álljon ajtajához, s ha valaki fölfelé tart a lépcsőn, rögtön adjon jelt neki, hogy visszaszökhesen. Már négy hónap óta kijárogat, mikor június 26-án majd rajta vesz. Értesíti Menzet, hogy ki akar bújni, s választ kap, hogy ő már örökös. Kazinczy osztogatja az ennivalót rabtársainak; de zápor kezd szakadni, s oly zajjal, hogy Menz figyelmeztető jelét nem hallja. Éppen Riedele ajtaja előtt áll, amint látja, hogy a parancsnok és a tömlőctartó fölérnek a lépcsőn. Mint a mókus hirtelen beugrik az ajtó fiókján, s mire a látogatók benyitnak hozzá, már asztala is helyén van. Kazinczy megrémül, mert az ily esetet botbüntetés szokta követni. De hátha még a szabadulás reménye is füstbe megy? ... Kérdőre vonják, s ő nem tagadhatja, hogy künn járt, de azt állítja, hogy társai nem tudják. A parancsnok fenyegetőzik, hogy följelenti. Kazinczy rimánkodik: ne tegye. A parancsnok ekkor előveszi Bujanovicsnak Kazinczy Andrásához írt s főntebb említett levelét, hogy a király 18-án aláírta a kegyelmet,¹⁵¹ s csak a hivatalos értesítést várja. De ha most följelenti: hiába érkezik a kegyelem. Kazinczy térdre esve könyörög: hallgassa el, senki sem tud róla. Többé – mondja a parancsnok – nyitva nem hagyom az ajtót; az Úr pedig becsületére fogadja meg, hogy el nem mondja társainak, miféle hírt vett az ügyvivő leveléből.

Magára marad, s csak most van ideje átgondolni a környező veszedelmet. „Deprendi miserum est! – kiált fel naplójában. – De hogy társaim' nyomorúságokon enyhítettem, azt nem bántam volna meg, ha gyönyörű tettem miatt, bár az sokba nem került, vesznem kellett volna is. Nyomorult ember, a' ki nem érzi, hogy a' Martyrok csendesen várhaták a' bizonyos halált.”

Azonnal pakolni kezd, hogy mihelyt nyílik ajtaja, készen legyen. Riedele váltig kérdegeti: mi történt? Ő kitérőleg válaszol. De amaz mégis él a gyanúporrel, hasznára óhajta fordítani a kínálózkodó időt, s ellátja Kazinczyt utasításokkal: kikhez forduljon az ő érdekében, ha Bécsbe mehet. Másnap a tömlőctartó szótlánul adja be élelmét, sőt harmadnap (június 28.) reggel is. Félóra múlva Riedele átkopogja hozzá, hogy Laczkovics és Szmethanovics kiszabadultak. Kazinczy megretten: mi az oka, hogy ő nem? 9 órakor megint benyit hozzá a tömlőctartó: a parancsnok üdvözlését küldi, s magához kéreti. Az üzenet minden rettegésének véget vet. Magyar mentéjébe öltözve, táncolva fut le a lépcsőkön, végigrepülve az udvarkán a felsővár felé. Vasárnap volt, mint elfogatásakor, a nép gyűlt a misére. A parancsnok ünnepélyesen fogadja, tudtára adván, hogy a király kegyelméből kiszabadul; kívánja, hogy jövődő élete boldogabb legyen, mint az eddigi volt. Ő megköszöni a királyi kegyelmet s a parancsnok bánásmódját, kérve, hogy jelentésében fejezze ki azon óhaját, hogy mihelyt egészsége helyreáll, és anyagi ereje engedi, azonnal Bécsbe siet, hogy „magát ő felsége lábaihoz vethesse”. Jöjjön most másik fogságba –, e szókkal a parancsnok a szomszéd szobába nyit, ahol ő József öccsét s unokatestvérét, Kazinczy Istvánt (András fiát) ölelheti. Majd a kertjébe hívja, tudván, mennyire szereti a kerteket. De ő szabadkodik: a most szabadult fogolynak nem kert, hanem mező és rét, magány és nem társaság kell; ne is menjen az őrnagy vele, mert azt kellene hinnie, hogy még mindig rab. „Mint az istállóból kiszabadult csikó – írja –, úgy futottam-be a' réteket, mellyek a' vár alatt nyu-

¹⁵⁰ Uo. 432. l.

¹⁵¹ Tulajdonképp a végzés 16-án kelt, 19-én kiadatott.

gatra fekszenek.” Ebéden az őrnagy vendége volt öccseivel együtt. Itt egy öreg kisasszony-
nyal találkozott, aki az ablakhoz híván, azt kérdi: ha megszalasztanák, le merne-e onnan
ugrani? Kazinczy az őrnagyra pillant, hogy az beszélte el az ő titkos kijárását. A kisasszony
tagadja, ő maga látta a tyúkketrec hasadékán: miképp adott Kazinczy társainak enni, s
ezzel végzi: „Az Úr eggyike lesz a’ legszerencsésebb embereknek; emlékezzék az Úr
prófétziámra. mikor majd az lesz.” „Kisasszony – mond Kazinczy –, 2387 napig szenved-
tem; érdemlem, hogy valaha szerencsés legyek; emlékezni fogok a’ jövendölésről ’s óhajtom,
hogy Prófétámat áldhassam.”

Másnap indulnak hazafelé. „Repülök – írja Kis Jánosnak még az előbbi napról –, az
Anyám’ karjai közzé, ’s meglátom megint a’ kies dombot, hol életem hab, szél ’s veszély
után, boldog homályban fog elmúlni. De nem indulhatok, még el nem mondom a’ mit nem
tudsz, hogy élek, ’s a’ mit tudsz, hogy szeretlek.”¹⁵² Útját Berettó felé veszi, hogy derék nagy-
bátyjának őszinte szívvel mondjon köszönetet fáradozásaiért. Július 1-jén ér anyjához
Regmecre.

Munkácsról távozásakor nem kell semmiféle nyilatkozatot tennie, csak azt az utasítást
kapja, hogy lakhelyét a királyi jogügyek igazgatójánál jelentse be. Bujanovics Károly a Ka-
zinczy Andrásához írt levelében azt is tudtára adja, hogy működését ezután is figyelemmel
kíséri a rendőrség, tehát a múltnak se jó, se rossz dolgairól ne beszéljen, s ellenségei cselve-
téseit kerülje. „Rajta leszek – válaszolja Kazinczy július 19-én latinul írt levelében –, hogy
semmi olyast ne tegyek, a mi Ő Felsége kettős kegyelmére méltatlannak mutasson, és pedig
nemcsak azért, hogy ismét királyi nehezteléstől ne kelljen félnem, hanem őszinte hálából ’s
alattvalói hódolatból, hogy ellenségeim is lássák, ha volnának, a’ kiket rendkívüli szeren-
csétlenségem meg nem indít, hogy annak a gonosz embernek (a’ gaz Martinovicsot értem,
nem Hajnóczyt) a hálózába nem rossz akarat vezetett.” „A törvényszékek titkairól – foly-
tatja – sem nem szóltam senkinek, sem ezután nem akarok szólni; érzem, hogy az efféle
dolgokat nem szabad elmondani, különben sem szoktam hosszú szenvedéseimről szónoki
hangon előadást tartani (in tono concionatoris). De ha mégis azoknak az unszolásaira, a
kiknek az Isten visszaadott, egyet-mást elmondanék is, senki sem veheti rossz néven, mert
mindenki bizonyoságot tehet, aki csak hallott, hogy mindannyiszor magasztaltam a fejede-
lem kegyességét, aki engem és enyéimet nem sújtott oly keményen, mint némelyeket.”¹⁵³

Természetes, hogy a legközelebbi napok a rokonok látogatásával telnek el. Megfordul
Kazinczy Szőlőskén másik nagybátyjánál, Péternél, aki ekkor Zemplén másodalispánja,
aztán Göncruszkán Klári hűgánál, Kázmérban Török Lajos gr. családjánál.

Ámbár amit Bujanovicsnak fogadott, hűségesen megtartja, s mindentől óvakodik, ami
a gyanúnak csak árnyékát is vethetné reá: családja nem ok nélkül fél írói ismeretségeitől. De
ő maga is balsejtelmet érez még 15 év múlva is egy különös félreértés miatt. 1815-ben utolsó
bécsi útja alkalmával történik, hogy egy bizonyos gróf keresteti őt szállásán. A rendőrség
utasította hozzá a grófot, aki másnapra összes irataival együtt magához rendeli. Szörnyű
aggodalmak közt tölti az éjszakát. Eszébe jut, hogy egyik munkácsi rabtársát hasonlóképp
csalta kelepcebé a rendőrség, nem akarván, hogy a közönség is tudomást szerezhessen az
esetről. „Más nap – beszéli Kazinczy a Dessewffy József gr.-hoz 1815. július 13-án írt leve-
lében¹⁵⁴ – úgy csókoltam-meg feleségemet ’s gyermekemet, hogy az az utolsó csók, melyet

¹⁵² Uo. 432. l.

¹⁵³ Uo. 435–436. l.

¹⁵⁴ Uo. XIII. köt. 33–34. l.

nekik adhatok az életben, de nekik nem szóllottam. Rettegve mentem-be a' Városba." Amint azonban a kapustól megtudja, hogy az ismeretlen gróf nem osztrák, hanem bajor, föllélekzik. A gróf elé vezettedvén: a félreértés szerencsésen kiderül. A grófnak, mint bajor követnek, kalligraphiai szépíróra (nem literátorra) lett volna szüksége, hogy a congressushoz intézett beadványát letisztáztathassa.

Még Felsőbükki Nagy Pál is azt beszéli Kis Jánosnak, hogy ő azért nem válaszolt Kazinczy levelére, mert nem akarta sem önmagát, sem Kazinczyt esetleg bajba keverni. Mert midőn a királynál volt kihallgatáson az 1807-iki országgyűlés után, a király a többi közt méltatlankodva jegyezte meg, hogy „hiszen Kazinczyval is levelez”.¹⁵⁵ Ha ez adat igaz, mutatja, hogy neve az udvarnál sokáig rosszhangzású volt.

Ő maga nyugodtan néz vissza kiállott szenvedéseire. Abban a hitben él, hogy az isteni végzés választotta eszközévé, s vitte át a rettenetes örvényeken, a halál kapuján; most pedig pártjára kél, s megadja szenvedéseiért az érdemlett jutalmat. Munkához lát tehát, s a kezéből kicsavart zászlót újra kezébe ragadja.

¹⁵⁵ Uo. XVII. köt. 299. 1.

XII.

A kiszabadulás utáni első évek (1806-ig)

I.

Kazinczy kiszabadulásának híre; az írók üdvözlete. – Némelyek nem szívesen találkoznak vele; mások dicsekszenek ismeretségével. – Szálka a család szemében. – Függetlenségre törekszik; kis gazdasága. – Fogsága tartásdíjául nagy összeget követel a jogügyi igazgató két ízben is. – Testvéreinek vele való bánásmódja. – A nagyvárad Felix-fürdőben. – Új ismerősei. – Sárosy András és felesége, Ilosvay Krisztina. – Iránta való szerelme. – Elhidegülés. – Török Lajos gr. két leánya. – Családi egyenetlenkedés. – Pesti útja. – Tatai szerencsétlensége. – Bécsi tartózkodása. – Súlyos betegsége.

Kazinczy kiszabadulásának „áldott híre” hamar elterjed az országban. S az öröm lantot ad Virág, Csokonai és Németh László kezébe. Virág a baráti szív melegével fordul feléje a „búsító aggódások és félelmek” eltűntével:

Édes hazádnak szép ölében
Lészen, reménylem, nyugalmad:
Légyen Lámia, légyen.

Te hív Zefir! tsendes Szeletske,
Röpülly szerettem Lámiámhoz,
'S mondd: „El a' te Virágod;

Mind szíve, mind két karja készen
Áll: oh! siess, siess; barátod
Régen vár, hogy ölellyen.”

S megvallja neki, hogy barátja boldogságától függ az övé is, és csak ő lelkesítheti munkára.

Csokonai elragadó hangon fejezi ki nemcsak a maga, hanem a nemzet örömét is, midőn megérti, hogy Kazinczy „a' poklok' félelmes torkából” kiszabadul, és maga személyesen viszi versét hozzá Regmecre:

Örültek a' folyamatok,
Örült minden part és sziget,
Örült hegy, völgy, mező, liget,
Örültek a' vadállatok:
Fóként Eumolpus – a' tanítván, –
Bús húrjait feligazítván,

Zengette Ötet énekén
És úgy örült, mint Néked Én.

Kis János meg úgy érzi, hogy mivel Kazinczy volt addig is leghathatósb ösztöne, ha ezután vezére és barátja lesz, újra éled munkakedve. Nemcsak barátinak, az egész hazának is örvendeznie kell, hogy Kazinczy „olgy eleven képzelődéssel, forró szívvel és férjfiúi lélekkel tért vissza távol létét sirató Literaturánknak vigasztalására”, meg levén győződve, hogy a dicsőség minden magyar író között az ő számára font leghervadhatatlanabb koszorúkat.

Németh László, a győri ág. evang. iskola igazgatója is nagy elragadtatással szól a hozzá írt versében: „Szeret, él az én Kazinczym, él!” Készséggel ígérkezik Kazinczy munkáit, még az eltított Diogenest, is terjeszteni s árukat beszédni, csak arra kérve őt, hogy a begyüendő pénzzel rendelkezék. „Hadd érezhessem – írja – azt a’ gyönyörűséget, hogy Kazinczynak akkor szolgáltam, mikor sokan nevét is nyelvekre venni nem merték ’s olgy óráiban szereztem neki mulatságot, a’ mellyek legunalmasabbak voltak életében.”¹

Valóban, az írók örömeiben sokan nem osztottak. A sülyedt közszellemnek nem utolsó bizonyossága, hogy a Martinovics-mozgalom részesének lépten-nyomon éreznie kell: mily tartózkodók iránta még azok is, akik fogsága előtt barátságot mutattak hozzá. Rokonai, régi vármegyei tisztviselőtársai, kivált pedig a főúri körökben volt pártfogói közül akárhányan kerülnek a vele való érintkezést, hogy valamiképp az udvar neheztelése ne sújtsa őket. Kóji Comáromy György rokona s a sárospataki főiskola algondnoka, egykori tisztviselőtársa a vármegyénél, mikor Kazinczy első találkozásuk alkalmával megcsókolja, ijedten kapja el arcát, és zavarából nem tud magához térni. Kassai látogatásakor az ottani kereskedők s más ismerősei is kimutatják, hogy szívesen elengedték volna a vele való találkozást. Voltak olyanok is, akik megüzenték neki, hogy a világért se siessen látogatásával.² Festetics György gr., aki annyi magyar író s gyakran nagyon is középszerűeket segít, őt elutasítja.³ Még 1803 májusában is, midőn Kazinczy a fiánál, László grófnál ebédel több íróbarátjával, maga a gróf egy árva szót sem szól hozzá.⁴ Széchényi Ferenc gr. szintén nem igen akar róla tudni. „Én – írja Sárközy Istvánnak – az vagyok, a’ ki voltam: képeled melly keserves ezen érzésekkel azt látni, hogy némelly gyáva fő vagy megváltozott vagy nem mer a’ maga alakjában megjeleni.” Édesanyja előtt is kénytelen beismerni, hogy némely barátja féltékenységét nagyon fájlalja; de lassankint egyik-másik észreveszi pulya bánásmódját, és szégyenkezve hozzá édesedik.⁵

Azonban vannak, akik dicsekszenek a vele való ismeretsséggel. Midőn Dénes öccse a Széchényi Ferenc gr. palotájában Schedius Lajossal találkozik, s megnevezi magát: ez felsikolt örömeiben, úgy hogy a közelülők is mind rátekinenek. Ugyancsak Dénes még 1795-ben gr. Fekete János tábornokkal találkozáván, s ez meghallván a Kazinczy nevet, így szól: „A’ Kazinczy név az Úr’ testvére’ szenvedései által által van adva a halhatatlanságnak”.⁶ A többi közt még csak Wesselényi Miklós b.-t említjük, aki nemcsak azért, mert ő maga is keserves tapasztalásból ismerte Kazinczy fogságát, hanem mert a főurak közül vajmi keve-

¹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 434., 441., 454., 456., 464., 468. 1. Németh László verse a M. Tud. Akad. könyvt. M. Nyelvt. 4-r. 41. sz.

² *Az én Naplóm 1800–1804-ig c. kézirat* a M. Tud. Akad. könyvtárában: *Tört. 4-r. 12. sz.*

³ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 515., 534. l.

⁴ *Az én Naplóm*, uo.

⁵ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 83., 443. 1.

⁶ *Az én Naplóm* uo.

sen fogták fel az írók, kivált Kazinczy működésének értékét oly emelkedett szempontból mint ő, hímetlen szavakkal adja értésére: mennyire távol áll azoktól, akik féltékenységéből kerülnek a vele való érintkezést. „Ne gondolja az Úr, Barátom Uram – írja neki –, hogy reám is elragadott volna az új betegség, mely meg szokott némelly embereket környékezni, midőn az Úrral találkozánk.”⁷

Ő maga még sokáig fogsága emlékeivel foglalkozik. Mintha nem tudná, vagy nem merne szabadságának egész boldogságát élvezni. „Még oly közel áll a’ parton azon kőszálakhoz, a’ hol hajótörést szenvedvén, a’ nyeldeső habokkal küzdött,” hogy akárhányszor viszaképzeli magát a börtön falai közé. Ha meghitt baráti körben szenvedéseit rajzolja, úgy tetszik neki, mintha csak 24 órára nyerte volna vissza szabadságát. Gyakran felriad álmából, hogy ismét elfogják, vagy keresik, hogy tömlöcbe zárják. Katholikus templomba sok ideig azért nem mer menni, hogy első nevezetes ósére ne emlékezzék, aki csak vallás-cserélés által tudott a pallostól megmenekülni.⁸

A viszontlátás örömeit családi körében is nemsokára testvéri egyenetlenkedés váltja fel. Öccsei, Miklóson kívül, s húgai, Klárán kívül, nem jó szemmel nézik, hogy ő mindjárt kiszabadulása után független helyzetre törekszik. Fogságában is az volt legédesb álma, hogy ha megszabadul, miképp fog a gazdálkodáshoz, és miképp hozza helyre, amit a mostoha idők vele elmulasztattak. „Égtem magamé lenni – mondja följegyzéseiben⁹ – ’s érezni, hogy magamtól függök, hogy végtére igazán szabad vagyok.” Egészen természetes, kivált oly férfinál, aki 42-ik évében kezdhet a maga kezére gazdálkodni. Fogsága előtt már kapott anyjától Regmecen földet, rétet és jóságot. 9 darab lova, 14 marhája, 3 bivalya és akkora sertés-falkája volt, hogy elfogatásakor valami 30 darabot adatott el, és a hiány meg sem látszott rajta. Ha – így vélekedik – ezt a kis gazdaságot József öccse megőrzi számára, és a szaporulatot pénzzé teszi, alig kellett volna a közös vagyomból fogságára költeni.

Azonban minden másképp történik. Régi gazdaságából csak a már említett Mufti lovát kaphatja vissza, többi jóságát József mind a magáévá teszi, amire ő maga hatalmazza fel idézett levelében, midőn így ír neki: „Lovaimra tedd rá a’ kezéd... Úgy is Asszonyom Anyámé, mert az Asszonyom Anyám pénzén vevődtek; ha nem azon vevődtek volna is, örömet adnám neked.” S az a felfogás gyökerezik meg a családban, hogy ő csak éljen könyveinek, írásainak, s helyette József gazdálkodjék a maga belátása szerint.

Egyelőre Alsóregmecen anyja szárnyai alatt húzódik meg; de úgy veszi észre: jobban szeretné, ha ő Érsemlyénbe költöznék, így aztán már az első év végén minden holmiját oda hordatja, s 1802. január 19-én maga is oda telepszik. Mivel anyja éppen ekkor a Heritz családdal való egységéből 15 ezer frt készpénzhez jut, ő is szeretne valami kis összeget legszükségesebb kiadásaira, beruházásaira, vagy hogy a pénzt a maga hasznára forgassa, mert henyén élni sem nem akar, sem nem tud. Minderről azonban hallani sem akartak testvérei. Arra kéri tehát anyját, hogy amely földet Széphalmon már fogsága előtt szántott és részben ő maga irtatott: adja vissza neki a házzal együtt, amelynek építése akkor félbe maradt. Ez a kérése is süket fülekre talál. Mindamellet anyja megszánja, és Kólyon egy kis darab szőlőt ad neki 1802 tavaszán, amelynek jövedelme mintegy 300–450 frt közt váltakozott. Ehhez még a jesztrebi földet akarta odaadni neki, de ő azt a messzeség miatt el

⁷ Kazinczy F. *Lev.* II. köt. 470. 1.

⁸ *Az én Naplóm* uo.

⁹ Kazinczy F. *Följegyzései 1803–1805. Irodalomtörténeti Közlemények* 1902. évf. XII. köt. 191–192. 1.

nem fogadhatta: mert hogy gazdálkodjék Érsemlyénből Jesztreben? Jóságot mindjárt kiszabadulása után egy hónap múlva kapott éspedig egy bikát, 11 üszöt és 12 harmadfű tinót; ezen fölül 20 darab öregebb sertést s ugyanannyi malacot. Ehhez járult még 84 darab juh. Jóságai szépen szaporodnak, mert egy év múlva már 3 darab nem hámos lován kívül 16 fejős tehene, 300 darab juha, elég nagy sertésfalkája van. S ezek mind a család közös földjein élnek. De a jóság akkoriban csekély jövedelmet hajt ahhoz, hogy tetemes magánkiadásait fedezze. Aztán csakhamar újabb terhek is súlyosodnak rá.

1802. október 8-án a jogyügyi igazgató, Majláth György felszólítja, hogy fogsága tartásdíjára 1068 frt 50 $\frac{1}{2}$ krt fizessen az államkincstárba.¹⁰ Jóllehet ő – mint láttuk – mindég a magából élt, felszámították neki a Budáról Brünnig, onnan Kufsteinig és Munkácsig tartó utazás fuvar költségeit, a tisztekre, orvosra, orvosságra s fűtésre tett költségeket. Bármily nehezére esik is a jókora összeget előteremteni, fölteszi magában, hogy nem a közös vagyontól, hanem kölcsön vett pénzből fizeti. Távoli rokonaitól kap is annyit, hogy a kért összeget pontosan megfizetheti, nehogy késedelmét „vétek gyanánt” vehessék.¹¹

Arra is szeretett volna összetakarítani egy kis összeget, hogy a királynak és mindazoknak, akik valamit tettek érdekében, személyesen mondjon köszönetet. De már Bujanovich Károly figyelmezteti, hogy erre még nincs itt a kellő alkalom. Most újabban Majláth György leveléből is azt érti, hogy jobb lesz bécsi látogatását későbbre halasztania. Ezért aztán nemcsak Bécsbe nem siet, hanem levéllel sem keres föl majd senkit sem, akinek életéért és szabadságáért hálával tartozik.¹²

Egyébiránt erre kiszabadulása után egyhamar bajosan is tudott volna költséget szerezni. Még az előbbi összeget hitelezőinek vissza sem fizetheti, midőn a pénzügyi kamara ismét 496 frt 4 krt kért, hibás lévén az előbbi számítás.¹³ „Arról – panaszkodik – kérdés sincs, hogy azt is meg fogom-e fizetni? de ... nehéz!” S ahelyett, hogy édesanyja módot nyújtott volna neki: mihez fogjon, hogy a követelésnek eleget tegyen, – még szemrehányással illeti, hogy nem kellett volna megfosztatnia magát hivatalától s „revolutionális planumokat készíteni”. Kazinczy megmagyarázza, hogy az első nem az ő hibája, a másodikért meg inkább szánást érdemel. Hogy hivatalba többé nem léphetett, annak inkább örült, semmint sajnálta. Meg volt győződve, hogy a pesti vagy bécsi lakás csak anyagi romlással járt volna reá nézve, s hogy udvari hivatalokban csak az boldogul, aki „csalárdul tud koczkázni”. De az újabb követelés ismét egy okkal több arra, hogy jóságai mellé megfelelő szántóföldet is kapjon. Azonban a család hallgatással mellőzi kérését.

Nemcsak a megélhetés gondjai fakasztják panaszra, hanem az a bánásmód is, amellyel hozzátartozói minden léptét kísérik. Kivált Dénes, László és József öccseit okozza, akik nagy kegynek tekintik, hogy láncot viselt emberrel egy földél alatt megférnek. Kiszabadulása után László hamarosan megmutatja, hogy nem nagyon örvend a viszontlátásnak, s világosan megmondja előtte, midőn anyja a házasságot ajánlja neki, hogy „nincs olly emberseges ember, a' ki a' maga gyermekét ő hozzá adni nem szégyellené”. Dénesben lassankint fölülkerekedik testvéri érzése, hanem József folyvást arra törekszik, hogy bátyja oly házasságot kössön, amely megélhetését biztosítsa, s ne szoruljon a családi birtokra. Midőn Munkácsról hazafelé mennek, már akkor szóba hozza a házasságot. Valami „fényes luth. ház

¹⁰ Kazinczy F. *Lev.* II. köt. 496. l.

¹¹ Uo. III. köt. 53–44. l.

¹² Uo. II. köt. 520. l.

¹³ Uo. III. köt. 96. 1. és a 9. sz. jegyzetben idézett *föjljegyzései*.

gyermekét” ajánlhatja neki, aki gazdag árva levén, legott birtokhoz juthat. De ő ismervén a hibás testalkatú leányt, kereken kimondja, hogy ebben a kérdésben egyedül csak a saját szíve sugalmát fogja követni. Anyja és többi testvérei, sőt távolabbi rokonai is váltig ajánlják neki a mielőbbi házasságot, de ő nem egykönnyen tudja magát elhatározni, kivált hogy 1802. május 9-én Sárosy András őrnagy szép ifjú feleségével, Ilosvay Krisztinával megismerkedik.

Ekkoriban a nagyváradai Felix-bánya fürdőjét használja, hogy a munkácsi útjában kapott betegsége maradványaiból végleg kitisztuljon. Sok kedves órát tölt itt Spáh Gábor debreceni kereskedő és csinos felesége, valamint Becsky István és fia, de különösen Sárosy András nyugalmazott őrnagy és felesége társaságában. Sárosy (1767–1802) a franciák elleni második koalíció olasz háborújában a fején ért lövés miatt volt kénytelen a katonai szolgálattól megválni alig 35 éves korában. Azelőtt egy évvel vette nőül Krisztinát, Ilosvay László Szatmár vármegyei alispán 19 éves leányát, akiért azelőtt még mint serdülő leányért Batsányi is hevült. Szerelmöknek emléke még jóval később is felújul a nőben, midőn második házasságának boldogtalanságát panaszolja.¹⁴

Amikor Kazinczy az őrnaggal megismerkedik, az már csak romja a régi katonának, s vízi betegségben sínylődik. Annál életrevalóbb a felesége: gyönyörű növésű, szép arcú, barna szőghajú, kékszemű fiatal menyecske, aki nevelése hiányait magánolvasmányaival alkalmasint pótolta. Szerette a költőket, kivált a németeket. Wieland műveiből fordíttatott is. „Nincs ember – írja róla ekkor Kazinczy – a’ ki első órájában is mindjárt tisztelője ne legyen ... Eruditiót nem affectál ... de megtetszik minden szaván, hogy gondolkodó lelke van, ’s hogy könyvek és jobb emberek között élt.” Kazinczy néhány rövid nap alatt szerelemre gyullad iránta. Együtt olvasgatják Kis János verseit, Kazinczy Marmontel-fordítását, s a nő is vonzódni kezd hozzá. „Láttam – írja Kazinczy naplójában –, hogy valamit feleségben kereshetek, benne fellelem, ’s el vala végezve, hogy cultiválni fogom barátságát, és ha elméje olyan mint külsője ’s feje, várakozni fogok Sárosynak halálára.” Néhány napi élvezetes együttlét után otthagyják a fürdőt; de Kazinczy már egy hét múlva meglátogatja őket Poklosteleken, s azután is gyakran megfordul náluk. Viszont ők is ellátogatnak Érsemlyénbe Kazinczyékhoz, s a család nem rossz szemmel nézi a tervezett házasságot. Szeptemberben az őrnagy betegsége már azt a reményt érleli meg Kazinczyban, hogy nem sokáig kell várakoznia Sárosyné kezére. Köbölkúton, hová Sárosyék novemberben költöznek, több napig tartózkodik Kazinczy. Ő vizt orvost Nagyváradról a halálhoz közelgetőnek. Mellette van, midőn végórája üt is. Az előtt néhány perccel az ő jelenlétében mondja el Sárosy végrendeletét, s hálával sóhajt fel az égre, hogy Kazinczyt kiszabadította, s barátjává tette. Azzal köszöni meg most barátságát, hogy feleségét neki ajánlja halála után. A nő is szívesen látja maga körül. Férje halála után (nov. 20) Kazinczy oly hangon tudósítja Spáh Gábornét az esetről, amely csak a kölcsönös szerelemből fakadhat. „Nemcsak tiszteletet, hanem csudálást érdemlő özvegye – írja – ezt a’ halálos csapást olly nagy lélekkel és egyszersmind olly érzékeny hűséggel szenvedte, a’ mellyet képzelni nem lehet.”¹⁵ A temetés után még négy napig ott marad vigasztalására. S midőn egy hónap múlva az özvegy Debrecenbe teszi át

¹⁴ Uo. III. köt. 418. 1, *Az én Naplóm* uo. *Magyar Pantheon* 395. 1. Szinnyi Ferenc (id. m. 30–31. 1.) téved, midőn azt hiszi, hogy Batsányi 1787 végén vagy 1788 elején ismerkedett meg vele, s gyúlt szerelemre iránta; mert akkor a leány még csak 5–6 éves volt (1782. nov. 2-án szül.); ez csak Batsányi kiszabadulása után lehetett valamelyik vármegyei balon. Kazinczy is így vélekedik *Az én Naplóm*ban.

¹⁵ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 511. l.

lakását, ott is többször felkeresi; új barátját, Szentgyörgyi József orvost is bemutatja neki, s vele együtt sok kellemes időt tölt nála. Íróbarátait, különösen Kis Jánost is megismerteti vele munkái révén. „Két évig ég tüzeben” – úgy mond – mialatt mások is reménykedve udvarolnak az özvegynek, de akiket Kazinczy nem tekint magára nézve veszedelmeseknek. Pedig a viszony már 1803 végén lazulni kezd. Félreértés támad köztük, amelyet az özvegy is fájó szívvel emleget a beteg Kazinczynak írt levelében. De másfelől fogadkozik, hogy többé nem fogja látni, s midőn Kazinczy felgyógyulva meglátogatja, hidegen vagy legalább nem úgy fogadja, mint Kazinczy remélte. Öccsei és húgai sok mendemondát fűznek mindehhez, ami tán fülébe is jut az özvegynek. Úgy látszik, a nő Kazinczy anyagi sorsát nem igen találja megfelelőnek, hogy előbbi rangjához hasonlóan élhessen; viszont Kazinczy megütközik az ő heves, indulatos természetén, amelynek nyers kitérését nemcsak hírből hallja, hanem tapasztalja is. Valószínű, hogy az a szóbeszéd is hozzájárul az özvegy elhidegüléséhez, amely Kazinczy s az őt betegségében ápoló leány közti állítólagos viszonyról keletkezett. Erről Debrecenben is suttoghattak, mint az előadandókból kitűnik. Tán ennek a hatása, hogy Sárosyné is viszont mások, a többi közt Csokonai felé fordul kegyeivel. Viszszaküldi Kazinczy levelét, és sok olyat elújságot Batsányinak, ami aztán e különben is duzzogó két író végleg viszályba hozza egymással. Kazinczy többször ismétli, hogy ő mondott le a nőről s nem viszont; de az itt érintett adatokból elég útmutatást láthatott, hogy nincs többé mit remélnie. „Meguntam –írja Kazinczy 1805. január 1-jén Kis Jánosnak – a’ grimassziére és a’ tudományos szép Asszonyt, a’ ki minden új gondolkozása mellett mágnás férjet kívánt ’s ott hagytam.”¹⁶

Míg ő a szép özvegy körül „vesztegeti idejét”, Török Lajos gr. kisebbik leánya, Mária Zsuzsanna titkon hevül érte. Kazinczy rég idő óta nemcsak járatos a gróf családjához, hanem gyermekeit: Józsefet, Zsófiát és Máriát testvéreinek tekinti, s azok őt viszont. Kiszabadulása után csakhamar (júl. 4.) látásukra siet Kázmérba, hol a legszívesebb fogadásra talál. Természetes, hogy az egész idő alatt szenvedéseit kell beszélnie, ami különösen a leányokat részvevő szánakozásra fakasztja, s Mária rokonainak is eldicsekszik, hogy többet érez iránta, mint csak részvétet. Levelezni kezdenek, s bár Kazinczy tartózkodik a leány szerelmi tüzeinek táplálékot adni, érzelmes bókjai, talán a megszokottnál is udvariasabb szavai abba a családba ringatják, hogy Kazinczy házassági gondolatokkal látogat hozzájuk. „Szerelem nélkül is Kázmér vala nékem az a’ hely, a’ hol leginkább valék kényemre a’ nap alatt,” – jegyzi meg *Az én Naplóm*ban. A nagyobbik leány, Zsófia, ekkoriban jegyben járván egy francia emigráns gróffal, D’Etoile Miksával, Kazinczy nem is gondolja, hogy benne jövődő feleségét tisztelheti. Máriát mint „kedves gyermeket” nézi, Zsófiát azonban becsüli, s önkéntelenül felvidul társaságában. Zsófia is megvallja egy közös jó barátjuknak, hogy oly műveltségű férj, mint Kazinczy, boldoggá tehetné őt, de azt ekkor még meg sem álmodta volna, hogy csakugyan boldoggá is teszi.

Azonban Kazinczyt nemcsak a házasság gondolata nyugtalanítja, s űzi folyton egyik helyről a másikra, hanem a családi viszály is, amely hazaérkezte után egyre élesedik a testvérek közt. S nemcsak az anyagi gondok hűtik a testvéri szeretet melegét, hanem az egyformán ingerlékeny természetük s a különböző életfelfogás is. Szinte hihetetlen, mily csekélységből keletkeznek köztük a félreértések, amelyek aztán hovatovább elkeseredéssé fajulnak. Egy-egy véletlenül elejtett szó, egy alkalmatlan pillanatban megjelent mosoly már megza-

¹⁶ *Az én Naplóm* uo. *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 244., 426., IV. köt. 151., 493., 517., 541. 1. Sárosyné két levele (aláírás nélkül) a M. Tud. Akad. könyvt. M. irod. Lev. 4-r. 29. sz.

varja köztük a békét. S mindennek a legfőbb forrása nem egyéb, mint az a körülmény, hogy Kazinczy teljes mértékben akarja egyéni szabadságát használni mind anyagi ügyeiben, mind házasságára nézve. Testvérei meg abban a téves hitben élnek, hogy őt a börtön annyira megtörte, hogy mindenben az ő akaratukon jár.

Növeli a békétlenséget Kazinczynak rég tervezett bécsi útja is, amelyet nem akar tovább halasztani, annál kevésbé, mert Pesten is szeretné régi barátait meglátogatni s egyszersmind édesanyja vagyoni dolgában is közvetítő gyanánt eljárni. Így 1803. május elején megindul Pest felé, hová 8-án kora reggel érkezik s A Fejér Farkashoz nevű fogadóban száll meg. Legelőször a 11 év óta nem látott Virág Benedeket keresi föl a szerviták kolostorában; kocsira ül vele, s bejárájk Budát, a Vérmezőt, azt a helyet, ahol a hagyomány szerint Hajnóczy tetei nyugodtak; de sírjának ekkor nyoma sem volt már. Felújítja Révai Miklóssal való ismeretségét, de őt nagyon megváltozva találja ahhoz képest, amilyennek 1786-ban Győrött látta. Nem is meri előtte magát „igaz színében mutatni, félvén a' papi ruhától, melyet a' ki hord, ha betegség s erőtlenkedő öregség lep-meg, igen gyakran megváltozik gondolkodásában”. Sorba látogatja Kovachichot, Kulcsár Istvánt, Schedius Lajost, Schwartzner Mártont, Orczy László b.-t, Bay Ferencet, Batthyány Vince és Eszterházy József grófokat, Beleznay tábornok özvegyét és sok más ismerősét. Találkozik Úza Pál és Rosty János rabtársaival is; amannak a képét meg is festeti Stunderrel. Midőn Batthyány Vince grófnénál bejelenteti magát, egyszerűen csak a nevét mondja, s az inas úrnőjének arra a kérdésére, hogy melyik Kazinczy, azt feleli, hogy Abonyból. Nem – szól Kazinczy –, hanem a ferenciek kolostorából. Szavai a félig nyitva hagyott ajtón behallatszanak, a grófné legott megérti a célzást, hisz ott látogatta meg őt fogságában. Szép napokat él itt régi barátai társaságában. Az ifjú írók is örömmel keresik föl. Kivált Vitkovics Mihály és Horvát István látogatják gyakran, de emezt, aki akkor Ürményi József országbíró gyermekeinek nevelője, nem meri őszinte vonzalommal fogadni. „Egy jó ember intett – jegyzi meg Az én Naplómban –, hogy ne higyeek mindennek. A' Polizey szemmel tart és félő, hogy barátaim közzül ne küldjön reám valakit vagy olyak közzül a' kik velem egy pályát futnak.” Ez az intelem sok örömét megrontja. Sorra veszi a könyvtárak boltját is, és végigforgatja az újabb irodalmi termékeket, a Széchényi-könyvtárban pedig a régi műveket nézegeti; de a katalógussal elégedetlen, mert az eltiltott könyvek címét nem találja meg benne, noha biztosan tudja, hogy a könyvek megvannak a gyűjteményben.

Május 20-án hagyja el Pestet, Tata felé kerülve, hogy Eszterházy Ferenc gr. gyönyörű kertjét megnézhesse. Neszmélyen egyik Zichy gr. két szilaj csikáját fogják be az őt vivő postakocsiba, amelyen szerencsésen eljut Tataig, ott a grófi kertet huzamosabban szemlélgetvén, azonnal fogat. A megabrakolt csikók már a fogadó udvaráról csak úgy röptik, s az emberek biztosra veszik, hogy kocsisnak, inasnak s neki mindjárt nyakát szegik. Vágtatva viszik végig a városon, s a mezőségre érve kifordítják. Szerencsére a lovak a koci első felével s a kocsissal tovább nyargalnak, ő és inasa messze kiesik az ülésből. Arcát elborítja a vér, s úgy érzi, mintha a szeme is kiugrott volna helyéből. De aztán meggyőződik, hogy szeme ép, hanem orrának a porcogója betört, s balkarja összezúzódott. Visszaindulván a városba, útban találja a seborvost, s az megnyugtatta, hogy csontja nem tört, de nagy zúzódásai miatt az ágyat kell őriznie. Egy hét múlva átrándulhat Komáromba, hol Nagy Sámuel orvos barátja ismét alaposan megvizsgálja összezúzott karját, s megnyugtatta, hogy szerencsétlenségének semmi utóhatása nem lesz.¹⁷

¹⁷ *Az én Naplóm* uo. *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 61., 64., 67., 70., 73. lap.

Június 1-jén délben ér Bécsbe, s első dolga fölkeresni Batsányit s átadni neki Sárosyné üzenetét. Batsányi azonban tartózkodó iránta, s kéri, hogy mivel őt szemmel tartják, többet ne fáradjon hozzá.¹⁸ De megígéri, hogy látogatását visszaadja, s ígérte be is váltja. Mivel egyelőre arra nem gondolhat Kazinczy, hogy a királynál kihallgatáson megjelenhetik, mert balkarját nyakába kötve hordja, s rendesen kabátját sem tudja felölteni, él tehát a kínálkozó alkalommal, és sorra látogatja a képcsarnokokat, a festők, kivált Czetter Sámuel, Kreutzinger és Kininger, valamint John és Junker rézmetszők műtermeit, a műárosok boltjait, a színielőadásokat, amelyeken Lange, Klingmann és az öreg Brockmann színművészek ábrázolásaiban gyönyörködik. Kininger ekkor festi le, s midőn utoljára időz műtermében, s ez bevégzi arcképét, ezt a megjegyzést teszi rá: Vajon ez a kép találó-e vagy nem, azt mások mondják meg, de hogy szép kép, azt én mint festőművész mondom. „Lelkesebben ugyan – jegyzi meg Kazinczy Az én Naplómban – még senki nem is festett. Egyedül a’ jobb szemben van hiba. A kép igen jól hasonlít, de szebbítve.” Carlo Dolce Madonnáját is ekkor másoltatja, s e képre mindig büszke.

Báróczyval kedvére kibeszélgeti magát. Többször meglátogatja, s Báróczy a maga kocsián viszi ki Schönbrunnba, hol majdnem egész napot együtt töltenek. Kétheti ott időzés után kénytelen anélkül hagyni el Bécset (jún. 15.), hogy tulajdonképi célját elérhette volna, de megkéri Bujanovichot, hogy hajótörést szenvedett óhajátását jelentse a királynak. Bécsi útjának legfőbb eredménye, hogy a jó embereket ismét láthatja s ismerni tanulja; akikkel pedig nem találkozik, legalább hírt szerez róluk, s mintegy belekapcsolja magát az élő tudós világba. Hajón érkezik, s kocsiját is hajón szállítja Pestre, ahol egy hetet nagyrészt Ráday Pál gr. társaságában töltvén, Érsemlyénbe indul. Július elején ismét a nagyváradi hévvizet keresi föl. A fürdő kétheti használata után karja is meggyógyul, de azért még sokára tudja egészen kiegyenesíteni, s kissé mindig vastagabb a másíknál. Orra porcogója jól összeforr, de nyoma szintén sokáig látható, jobb szeme felé a nyerge csúcsosabb, a bal felé horpadtabb. De légzőcsövének felső része be-bedugul, s tobákkal segít magán, amelyet az előtt soha nem használt.

Sok szemrehányást kell hallania otthon ez útja, kivált a tatai kerülő miatt. S az ilyen kedvetlenségek okozzák, hogy alig marad néhány napig egy helyben, minden kínálkozó alkalmat megragad, hogy távol legyen a családtól. Ott van a bihari és szabolcsi tisztválasztó gyűlésen, meglátogatja pásztói jószágukat; gyakran megfordul Kassán, Debrecenben és Nagyváradon s a környékbeli falvakban rokonainál és barátainál. 1802 szeptemberében Szepes és Sáros vármegyékben lakó jó barátait látogatja meg, akik úgy fogadják, mint „egy égből jövő Géníust”. 1804 tavaszán Bihar vármegye az utóbbi országgyűlés határozata értelmében elrendelvén a népösszeírást (conscriptio), ennek foganatosításával Baranyay Józsefet és Kazinczyt bízta meg. Május elején Bagoson fognak a munkához, amely bizonyos megszakítással mintegy négy hónapig tart. Ezalatt Kazinczy majd mindég idegen helyen szállásol, csak 1-2 napra mehet haza. E foglalkozása közben egyszer Hosszúpályiban az úri-szék elnöke, Kovácsiban Bessenyei György vendége, akit bizonyosan szóval is (mint már előbb levélben) igyekszik megjavított művei új kiadására bírni. Már két évvel azelőtt készséggel vállalkozik, hogy műveit megszerzi, csak célt érhesen, így írván hozzá: „Mind Nyelvünknek s a’ Tudományoknak szeretete, mellyekért TE annyit tettél, a’ mennyit követőidnek egész seregében nem csak Eggy is! mind halhatatlanságnak szentelt neved azt kíván-

¹⁸ Azt is írja Kazinczy, hogy levelét Batsányi bemutatta Saurau grófnak, a rendőrség fejének, s arra kérte, hogy ha tőle távozik, csak lopva suhanjon el a ház mellett.

ják...”¹⁹ De célt szóbeli buzdításával is épp oly kevéssé tud érni, mint levelével, mert Bessenyei A természet világát s a Tarimenest szerette volna inkább nemzete kezébe adni, mint ifjúkori műveit.

Némiképp e nyugtalan életének tulajdonítható, hogy 1803 novemberében ismét súlyosan megbetegszik. Szüret után kellenlenül érzi magát, ágyban esik, és baja november 19-én fenyegetőre fordul. A hónap végén Szentgyörgyi Józsefet hívják hozzá, aki a helybeli orvosok gyógyítás módját helybehagyja, de a betegség egyre súlyosodik, úgyhogy már halotti ruháiról gondoskodnak. Három napig élet-halál közt lebeg, roppant fájdalmakat áll ki, szüntelenül jajgat, noha „minden testi fájdalmakat különben Spártai elkeményüléssel szokott tűrni”. December 5-én „fölbred halotti alvásából”. Amint kissé erősödik, ágyába lópjaa Seneca munkáit s a Gondviselés apológiáját kezdi olvasni. Azonban észrevevén anyja, hogy valamit rejteget takarója alatt, s hogy szemei meredten függenek rajta, elveszi tőle a könyvet.²⁰

II.

Kazinczy fellábad betegségéből. – Hírbe hozzák egy Maris nevű szobaleánnyal. – Ennek levele Kazinczyhoz. – Izgalmas lelkiállapota. – Összevesz József öccsével. – Konyáron szélütés éri. – Lelki ereje áttör a csapásokon. – A házasság gondolata megerősödik benne. – Kázméri látogatása. – Megkéri Török Zsófiát s eljegyzi. – Mindezt bejelenti anyjának. – Török Zsófia jellemzése. – Kazinczy anyagi sorsa. – Az esküvő. – Kemény összetűzése öccsével. – Panasza. – Az özvegy feltételei az anyagiak rendezésére nézve. – Kazinczy azok egyikét sem fogadja el. – Kázmérba költözik; első gyermeke születése. – A vármegyei hatóság védelméhez folyamodik öccse ellen. – Kiegyezkedés.

Fellábadván betegségéből, anyja egyéb dolgai miatt búcsút vesz tőle, s Regmecre utazik, mellette hagyván egy Maris nevű 15 éves szobaleányt s valami öreg asszonyt, meg László fia inasát. Akkoriban már hidegülni kezdett Sárosyné iránti szerelme, amit testvérei nem tudtak mire magyarázni, és Lászlóra bízták a dolog kipuhatolását. Ez csakugyan többször átrándul hozzá Nagyváradról, s észreveszi, hogy midőn a helység rektora belefárad a felolvasásba, vagy dolgai másfelé szölkítják: a szobaleány folytatja az olvasást, sőt ura diktálásait le is írja. Ebből aztán testvérei mindenféle alaptalan következtetéseket vonnak: hogy Sárosynéról azért mondott le, mert Marist akarja feleségül venni. Januárban a leány betegszik meg, Kazinczy emberséges érzéssel bánik vele, orvosoltatja, ápolja, ami csak növeli a gyanút, amelyet egyébiránt ő maga is táplál, magával vivén a leányt Debrecenbe s elvezetvén ott a bálba is.²¹ Májusban megint Debrecenbe küldi, hogy kificamodott karját gyógyíttassa Szentgyörgyivel, mit az anyja ellenez. A testvérek ismét összesúgnak, s különben is fölingerült anyjukat újabb gyanúval töltik el. Szembe fogják Kazinczyt, hogy a leányt feleségül akarja venni, már szeretője is. Kazinczy esküvel erősíti, hogy ez soha nem volt szándékában, s hogy semmi viszonya nem volt vele. Anyja látszólag megnyugszik, de megint csak kételkedni kezd, mire fia térden állva esküszik meg előtte, hogy a köztük koholt viszonyra nézve minden gyanú alaptalan.

¹⁹ 1802. júl. 29. írt levele a M. Tud. Akad. könyvt. Vegyesek 8-r. 3. sz.

²⁰ *Az én Naplóm* uo. Kazinczy F. Lev. III. köt. 134. 1.

²¹ *Kazinczy F. diariuma. Irodalomtörténeti Közlemények* 1905. évf. XV. köt. 193. 1.

Mindhiába. Alighogy kihúzza lábát hazulról, hogy az összeírást folytassa, anyja cselédet küld utána meglesni: nem a leány után megy-e Debrecenbe, s midőn meggyőződik, hogy fia csakugyan a vármegye megbízásának teljesítésére megy, azonnal lóhalálába siet Debrecenbe Szentgyörgyihez, akinek szintén azt újságolja, hogy a fia el akarja venni a leányt; de az orvos menjen vele a bíróhoz hajdút kérni, aki a leányt elfogja s neki átadja. Az orvos erről nagy nehezen lebeszéli az özvegyet, s ez megígéri, hogy egy ujjal sem nyúl hozzá, csak visszaviszi anyjához. Szentgyörgyi ajánlkozik, hogy ő maga fölkeresi a leányt, s ráveszi, hogy szépszerével menjen vissza Érsemlyénbe. Úgy is történik. De alighogy a leány odalép, a nagyasszony gazdája és inasa megragadja, arcul veri, a száját beköti, s csak Szentgyörgyi kérelmére hagynak neki békét. Az orvos oly fölhevülésben látja a nagyasszonyt, hogy azonnal futárt küld Kazinczy után.²² Ez gyorsan otthon terem, kérleli anyját, a szobába zárt leánynak pedig cédulát adat be ablakán, csak azt írván neki: bármit csinálnak vele, hallgasson és a nagyasszonyt ne ingerelje. Képzeltető: mennyire vigyáznak most már a leánynak minden mozdulatára, mily éber szemmel tartják Kazinczyt, s miképp faggatják inasát: nem hordoz-e a leánynak leveleket.

Mintegy három hétre a debreceni eset után a leány levelet ír Kazinczynak, kérvén, hogy mivel eddig pártfogója volt, legyen ezután is az, és szerezzen neki valami jó szolgálatot. Ez a levél a család kezébe jut, s mi természetesebb, mint hogy a régi gyanú ismét újabb táplálékot nyer, mert a levél egyes kifejezéseiből, Kazinczy egyik fordítására való célzásból bizonyosra veszik a tiltott viszonyt. A nagyasszony kegyetlen dühre lobban, megkötteti a leányt, s csak akkor oldatja fel kötelékeit, midőn fia hazaérkezik. Ez most arra kéri anyját: küldje haza az ártatlanul megkínzott leányt, hiszen mindenféle híre terjed ennek az ember telenségnek; megeshetik, hogy szülei panaszt tesznek a család ellen a vármegyénél vagy éppen a nádornál. Aztán ha ő el akarná venni a leányt, ez a kínzás azt úgysem teszi lehetetlenné. A szörnyen fölingerült nagyasszony maga is nekiesik a leánynak, agyba főbe veri, s mindenféle becstelennek elmondja, Kazinczy több ízben kérleli anyját – hiába. Végre anyja előtt ír levelet a leány anyjának, hogy vigye őt magával; levelét azonban elfogják. De kevés- sel utóbb mégis jónak látják a leányt elbocsátani.

Ilyen izgatott lelkiállapotban él a család heteken keresztül. Kazinczy mint az üldözött vad, egyik helyről a másikra húzódik, sehol sem lelve nyugalmat. Rendes életmódja is meg van zavarva, néha még földél alá sem menekülhet, s mint naplójában följegyzi, a létai erdőben tévelyeg, s ott is vonja meg magát éjszakára. Június végén József öccse is Érsemlyénbe érkezik, s keményen összetűz bátyjával. Ha Kazinczynak sok különféle helyen tett följegyzései hitelesekül vehetők, amely szépen viselkedett iránta József öccse az ő fogsága alatt, épp oly embertelenül bánt vele kiszabadulása után. Nemcsak meg tudja akadályozni, hogy bátyja anyagi ügyeit rendezhesse, s ő „maga maradhasson minden mindenben”; hanem gúnyt űz bátyjának minden cselekedetéből, minden szavából. Most meg mintha csak föltette volna magában, hogy csordultig tölti az elkeseredés poharát, míg bátyja anyjuk ágya előtt valami rézmetszőnek levelet ír, felesége jelenlétében éles szemrehányással illeti: hogy meg akarja csalni anyjukat; hogy jövedelmét haszontalanságokra költi, lefesteti magát, s bolond házassági terveket forral. Anyja és sógorasszonya egy árva szót sem szólnak József szitkozódásaira, amelyek csak azért nem fajulnak tettelegességgé, mert ő mindent elhallgat, s levelét végezvén, kitámolyog a szobából. Anyja most hasonlóan tódítja a szitkokat, közben kinyitván a fogságba zárt szobaleány ajtaját, ráripakodik, főbe veri, majd fiának áll,

²² *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 195. 1. és *följegyzései az id. h.* 194–204. 1.

megfelelkezik anyai érzéséről, és szemébe vágja: bár csak elütötték volna a fejét Budán. „A' mindenható Isten tudja – írja Kazinczy –, hogy csak szántam a' szó miatt, de az nekem nem fájt. Bocsássd-meg neki, mert nem tudja, mit cselekszik.”

Az összeütközés órájában nem lévén annyi lelki ereje sem, hogy az embertelen bántások hatását s a minduntalan ismétlődő családi viszályok kikerülhetése módját meggondolja, szó nélkül elhagyja Érsemlyént, hogy az összeírást folytassa. De amint magára marad, iszonyú gyötrelmek kínozzák, mélységes bánat borul szívére. Nem tud enyhületet találni sehol. Álmatlanul tölti éjjeleit, szünet nélkül érezve a kétségbeesés örvényén vergődő lélek fájdalmát. Július 25-én Konyáron folytatja a nép összeírását, s este a falu jegyzőjével a dinnnyeföldre sétál, ahonnan visszaérkezvén, száját félrerándulva érzi. Másnap alig van annyi ereje, hogy érthetőleg beszéljen, mintha szeme, szája kifordult volna helyéből. A seborvos megmondja, hogy szélütés érte, siessen Debrecenbe Szentgyörgyihez, míg nagyobb baj nem lesz. Kazinczy azonnal hajtat jó barátjához, aki „elholt látására, de igyekezett előtte elrejtetni a' veszélyt, mellyben forgott”. Egy ideig magánál tartotta, ellátta jó tanácsokkal és orvossággal, s „végre Epictétből és Senecából merített biztatásokkal s vigasztalásokkal sírva eleresztette”, de még azután sem szűnt meg levélbeli utasításaival barátja egészségét ápolni.²³

Munkatársa, kivel az összeírást folytatta, elkísérte Érsemlyénbe. Anyja észreveszi szeme, szája félrerándulását, s hidegen fogadja a magyarázatot. Egy okkal több, hogy Kazinczy lelki ereje áttörjön a csapásokon, s életének újabb ösvényt vágjon. Rémülve gondol arra a lehetőségre, hogy a folytonos viszályok és keserítések következtében még erősebb szélütés érheti, s akkor mint „félemberral” bánnak vele. A házasság tehát az az egyetlen biztos rév, amelybe a szüntelenül fenyegető vihar elől menekülhet. Ezt a gondolatot mind jobban érleli, de megvalósításában annál nehezebben boldogul, nem lévén nőismerősei közt senki, akihez reményét fűzhetné. Sárosynéről, aki „két esztendeig hordotta rabbilincsein”, már lemondott, a Török-leányok közül pedig az idősebb, akit magához illőnek tarthatna (1780-ban született), régóta jegyben jár, a kisebbiket meg nagyon is gyermeknek nézi. De amint a választandó személyen tépelődik, mind erősebben megkapja az a gondolat: hátha Török Zsófiánál is szerencsét próbálhat, hisz jegyese már hosszabb idő óta nem ad semmi életjelt magáról. Azt meg biztos kútforrásból tudja, hogy Zsófia őt nagyon becsüli. Elhatározza, hogy megteszi a szükséges lépést. Hittel és bizalommal indul célja felé.

Félbeszakítja az összeírást, s Göncruszkának tart, Klári húgához, akit két év óta nem látott; azonban szándékát előtte is titkolja. Érthető, miért. Hogy ha csalódik, ne kelljen mások előtt pirulnia. Aztán a nagy ingerültségben nem is mer otthon effélet szóvá tenni. Emellett úgy hiszi: ha látja a világ, hogy „ezt a' lépést tulajdon magától teszi”, meggyőződik, hogy a hírbe hozott szobaleányt csakugyan nem volt szándéka feleségül venni.

Augusztus 24-én este ér Kázmérba. Alighogy leszáll kocsijáról, rögtön elmondja neki Zsófia a szomorú hírt. Jegyestől levelet kapott, amelyben tudósítja, hogy engedélyt nyervén a hazatérésre, csakugyan hazatért, gazdagon nősült, s így családját ismét lábra állította. Jó hír, gondolja a titkos kérő, de örömét mérsékli a leány iránti szánalom érzése. Szeretett volna tudakozódni előre a grófnál vagy fiánál: mit szólnának hozzá, ha ő Zsófia kezét megkérné. De a grófot a hideg lelte, fia pedig távol volt. Zsófia kiönti panaszát csalódásán Kazinczy keblébe. Ez azonban „fukarkodva élte legszebb gyönyöreivel”, más napra halasztja nyilatkozatát. Akkor elmondja neki, hogy régóta érdeklődik iránta, de míg jegyese visszalépéséről biztos hírt nem hallott, nem szólhatott. Elébe rajzolja családi állapotát, anyagi

²³ *Kazinczy F. följegyzései* uo. *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 209., 210. 1.

sorsát, testvéreivel való viszályát, s kérdi: vajon ily körülmények közt összeköthetné-e sorsát az övével? Zsófia szó nélkül távozik. Ő meg kétségben maradva önmagát okolja, hogy elsi-ette, s tán el is rontotta dolgát. Nagy lelki felindulásban sebes léptekkel jár fel s alá, midőn Zsófia visszatér, azt kérdezve: Hát, Ferenc, hol fogunk lakni? A legédesebb öröm dobogtatja meg szívüket. Kazinczy a gróffal betegsége és a háznál tartott úriszék miatt még mindég nem szólhat ugyan, de megnyugodhatik üzenetén. „Mondjátok meg Ferencznek – üzeni neki feleségétől –, senkinek sem inkább, mint neki; ismerem ötet, a lányom szerencsés lesz.”²⁴ Augusztus 27-én megnyeri a szülők ünnepélyes beleegyezését, de a gróf azt kívánja, hogy mielőtt gyűrűt váltana, tegye bizonyossá anyjának a szíves beleegyezéséről is. Kazinczy előadja említett okait, hogy ha a gróf anyja jóváhagyásához köti szerencsését, nem éri el azt a célt, hogy a róla híresztelt mendemondákat meghazudtolja. Egyéb kétségeire nézve (a valláskülönbőség miatt, a Török család erős katolikus család volt) is sikerülven megnyugtatni, megtörténik a gyűrűváltás. Másnap búcsút vesz Kázmértól, s visszatér Klári hűgá-hoz, annak dicsekedvén el legelőbb szerencséjével. Tudja, hogy az említett szobaleány bejá-ratos hűgához, menet is ott látta egész nap, s most hasonlóképp; éppen azért azt akarja bi-zonyítani, hogy nincs oka tagadni semmiféle lépését. S midőn hűgától távozik, s a leány a falu végén várja, felülteti kocsijára, és egy darabig magával viszi, amiből aztán újabb perpervar keletkezik Érsemlyénben s Regmecen.

Szeptember 3-án késő este jut Érsemlyénbe. Anyja már lefeküdt, s így nem értesítheti életének új fordulatáról. Másnap ki kell lesnie az alkalmat, hogy célt érjen. Eleinte nem juthat szóhoz, mert anyja kifakad, és kemény leckét ad neki. Fia csöndesíti. Mit sem hasz-nál. „Édes Asszonyám – mond végre türelmét veszve – minthogy csendeszen szóllanom nem enged Asszonyain, kénytelen vagyok elhadarni; – én megházasodtam, elvettem Török Sophiet, ’s ajánlom ötet is, magamat is Asszonyámnak gratziájába, imhol a’ gyűrű!” „Hi-szen én mindég igen szerettem Zsófit!” – ennyit tudott anyja mondani, de sietett a hírt tovább adni azzal a hozzátoldással, hogy ezt a szerencsét nem is áldomhatta.²⁵ A nagyasz-zony jól ismerte a Török családot, s kivált Zsófiát, aki néha napokig Regmecen tartózkod-tott. Nem szép, de megnyerő arcú s kedves modorú leány volt, fekete hajjal, csillogó fekete szemmel, tömpe úgy nevezett Pálffy-orr, szép fehér arccal. Termete csinos, magasságra közepszerű. Az akkor legjobban nevelt leányok közé tartozott. Kis korában 8 esztendeig a bécsi Salesiana-kolostorban növekedett, ahol anyjának, gr. Roggendorf Alojziának két test-vére mint szerzetesnő élt. 16 éves korában (1795) került vissza szüleihez Kázmérba, jól be-szélve a francia és német nyelvet s ismerve e nemzetek irodalmát is. Beszélt magyarul és tótul is, de nem hibátlanul. Otthon a szülők körében német és francia volt a társalgás nyel-ve. Levelezni csakis ezeken a nyelveken levelezett. Igen jószívű, mély érzésű volt. Fájdalma-san hatott reá mindaz, ami a Kazinczy család viszályáról fülébe jutott, és zokon esett neki, hogy nem tudott rajta később sem segíteni. Eszményi felfogása sokszor beleütközik a való életbe, azonban szívós türelme kibékíti sorsával. Bár grófi származású, nem érezteti a szüle-tés rangját; beszédében, viseletében semmi szenvelgés. Egyszerű és szeretetre méltó; nem a társaságokban csillogásra, hanem férje boldogítására született. Mint Kazinczy jegyese föl-menti őt a nászajándékokra való költekezéstől s minden oly kiadástól, amelyre nem feltét-lenül volt szükség. Jól tudta: mily anyagi csapások érték a Kazinczy családot, s okosan szá-mot vetett a körülményekkel. Azt is tudta, hogy leendő férje szűkös állapotban él, de nem

²⁴ *Pályám Emlékezete* 364–367. 1.

²⁵ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 212–215. 1. *Följegyzései* id. h. 336–7. 1.

riadt vissza az élet gondjaitól, remélve, hogy idővel minden jobbra változik. Az ő családját is súlyos csapások látogatták. Apja, ki mint szabadkőműves szintén nagy szálla volt a nemzetietlen visszahatás szemében, 1796-ban elveszti hivatalát, s még nyugdíjat sem kap. Csak később teszi jóvá hibáját a kormány, s adja meg neki a megillető nyugdíjat, Kassáról Nagykázmérba (Regmectől másfél órányira) teszi át lakását, hol csöndes visszavonultságban, vegyészeti kísérleteinek él, különféle tinktúrákat készít, amelyek némileg jövedelmét is gyarapítják.²⁶

Kazinczy 1000 forintot kap anyjától házasságára, s ehhez még 500-at kér kölcsön Nagy Gábortól, a jeles debreceni ügyvédtől, aki, mióta kiszabadult, minden anyagi dolgában tanácsadója, pártfogója, segítője volt. Így nagyjából sikerül a legszükségesebb ingóságokat beszereznie s gazdaságát valamivel jobb lábra állítania. Azelőtt az érsemlyéni pusztát telket kéri anyjától, aki azonban Érkeserűben jelöl ki neki szántóföldet.

Látszólag e házasság elsimítani látszott a családi viszályt. Anyja beleegyezett fia tervébe, hogy a Bossányi János-féle házat magának átalakíthassa; de midőn arra ő már minden készületet megtett, anyja ismét mást gondolt. Azt üzenté neki, hogy mégis jobban szeretné, ha az esküvő után ő hozzá menne lakni; vagy ha ezt nem akarná, Érkeserűbe vigye az új asszonyt. Egyelőre tehát a vőlegény nemigen tudja: miképp alakulnak életkörülményei, pedig az esküvő napja egyre közeleg. De még az elválás sem történhetik meg újabb egyenetlenség nélkül. Október végén a kólyi szüreten hallja a nagyasszony, hogy fia a gyűrűváltás után Ruzskáról hazafelé indulván, a falu határában kocsijára ültette az üldözött szobaleányt, s elvitte a közeli faluig. Emiatt anyja most „olgy irtóztató keménységgel” fogadja, „a’ mellyet képzelni nem lehet”. Az éppen odaérkező Miklós előtt kifakad: csak azt bánja, hogy meg nem verette; ami jellemző kortörténeti vonás.

Ily hangulatban válik el a vőlegény anyjától, s indul Kassára, honnan november 8-án tér Kázmérba, megtévén minden előkészületet az esküvőre. November 11-én déli 12 órakor vezeti a kázméri templom oltára elé Zsófia grófnőt, brabanti csipkével díszített fehér atlasz ruhájában; ő maga vasszín selyemmel tűzött magyar posztóruhát viselt. A helység plébánosa esküdteti meg. Azt tervezte, hogy mielőtt a templomba indulnak, a grófnak magyar, a grófnénak pedig francia nyelven mond köszönetet, hogy családjukba fogadták; de a gróf észrevevén szándékát, zokogó megindulással borul keblére, s int, hogy hallgasson. Az esküvő után Kazinczy azonnal tudósítja anyját, s ismét kéri anyai áldását frigyükre. Úgy tekinti boldogságát, mint amelyet szenvedései jutalmául adott neki az Isten, és pedig minél későbbben, annál dúsabban.²⁷ Egyelőre Kázmérban marad feleségével s cselédjeivel együtt, mert anyja azt ígéri, hogy ő maga megy értük.

Hetekig várakozik anyjára, de hiába. Végre december 10-ike körül Érsemlyénbe indul, megtudni a késedelem okát. Új lángot vet a kialudtnak vélt családi viszály, amelyet most már Kazinczy házassága is táplál; mivel testvérei, ahol lehetett, gúnyosan szóltak nagyzó bátyjukról, akinek mágnásleányt kellett elvennie, hogy lenézze őket. Valamennyire mégis sikerül kiegyezkednie anyjával, s megállapíthatják az Érsemlyénbe költözés módját és idejét. Addig hol Kázmérban, hol Regmecen tartózkodik, de itt nagyon sokszor éreznie kell, hogy nem éppen szívesen látják. Az ízetlenkedések napirenden vannak, s nem titkolják az új asszony előtt sem. 1805. január 18-án, midőn Kazinczy a feleségét visszaküldi éjjelre Kázmérba, nem tudja tovább túrni József öccse bántásait s anyjával elkövetett gorom-

²⁶ Kazinczy F. *Lev.* III. köt. 242–247. l.

²⁷ Uo. 239., 241. l.

baságait, és szemére veti: mily gazságot követett el, midőn kihallgatta titkon, mit beszélt anyjával. Öccse csipőre tett kézzel neki áll, mire ő galléron kapja, meg akarván mutatni, hogy most már férj levén, nem hajlandó tűrni bántásait. De anyja és Klári húga közibük állván, elereszti.²⁸ Mennyit szenved Kazinczy öccsétől, megmérhetjük abból a kifakadásából, amelyet 1812-ben tesz Az én Naplóm tisztázása közben: „Nem szenvedtem én többet – írja – hetedfélesztendei ’s két héti fogságom alatt, mint e’ hóhér miatt szenvedek mind máig”.

Abban állapodik meg anyjával, hogy ő az érkeserői házba telepszik meg, amelyet e célra nagyjából kijavíttatnak. Január közepén négy szekér oda viszi felesége bútorait s kelengyéjét. Meghallván azonban, hogy az érkeserői házra Dénes öccse számított, nem akarva újabb okot adni a további békétlenségre, arra kéri anyját, hogy ideig-óráig inkább nála maradjon Érsemlyénben, míg lakásról gondoskodhatik. Úgy is lett. De naponként érezte ő is, felesége is sorsuk mostohaságát. Sem pénzük, sem élelmük. Házassága óta anyjától 100 forintot, felesége szintén attól némi ezüst edényen kívül 300 forintot kapott, hanem ezt azzal az intelemmel, hogy férjének ne adja, mert az mind a postára költi.²⁹ Zokon esik neki az is, hogy József öccse mennyivel urasabban van berendezkedve, mint ő. Elkéseredve panaszozza mindezt anyjának, ismételten kérve: rendezze anyagi helyzetét, hogy valaha ő is gazdálkodáshoz láthasson. Fölkéri nagybátyját, Kazinczy Pétert is: járjon közbe anyjánál. Török gr. egy időre ismét magához veszi leányát, aki első gyermekét már szíve alatt hordja, s előbb levélben, később személyesen is fölkeresi nászasszonyát megtudni: mit szándékozik az új házások iránt végezni. De az özvegy a levélre nem felel, magát meg éppen nem atyafiságoosan fogadja, mi a grófot úgy elkészeríti, hogy veje alig tudja kiengesztelni.

Sok huzavona után 1805. július 1-jén az özvegy megüzeni föltételeit fiának Kazinczy Péter által. Négy tervet közöl vele, hogy azok közül szabadon válasszon, szívére kötven, hogy mind anyjának, mind testvéreinek békét hagyjon ezentúl, sőt ezt írásban is fogadja meg. Ezek szerint ha fia külön megy lakni, és gazdálkodni nem akar: 1000 forintot kap évenként; ha pedig Széphalomra költözik, az ottani föld egy részét használhatja a jesztrebi birtokkal együtt, s ehhez a Mátyásházi-hegyen levő szőlő járulna. Ha e föltételek egyikét sem fogadná el: költözzék az érsemlyéni kúriába, az úgysis „úri formájú”, itt „minden mezőben” 50 köblös földet kap annyi réttel, amennyi telik. Végre ugyancsak Érsemlyénbe mehet egy más kúriába is, amelyet már körülkerítettett; e mellé is kapna négy telket az erdő és korcsma használatával együtt s az eddig is használt kólyi szőlőt. Emellett a gazdasághoz szükséges jószágot és 500 forintot az ingóságok beszerzésére.³⁰

Kazinczy e föltételek egyikét sem fogadja el, azt állítván, hogy sokkal kevesebbel akarta most anyja kielégíteni, mint amennyije már fogsága előtt volt. Arra kérte anyját, hogy számítsa össze a fogságára tett költséget, s vonja le abból a jövedelemből, amelyet az ő fogsága előtti gazdasága adott. Nem boldogult.

De miért nem fogadta el e föltételek közül a másodikat? Hisz már ifjú korában Széphalomra álmodta magát, s fogsága előtt ott már építtetett, erdőt irtatott, gyümölcsöst, szép hársfasort nevelt. Azért nem, mert házát és környékét szörnyen elrútítva találta. Elszorult szívvel látta, hogy ültetvényeit, oltványait kivagdalták, irtásait parasztok szántották, háza meg József öccsének juhakla volt; a falak vaskapsait kitördelték, ellopkodták. Az új épít-

²⁸ Kazinczy F. *Följegyzései*, az id. h. 203. 1.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 344–346., 493–494. 1.

kezés sok adósságba került volna. S ezen felül, amit legkevésbé akart, az ottani föld nagyobb részét továbbra is anyja szántatta volna. Pedig ő teljesen függetlenül kívánt élni, hogy családi boldogságát háborítatlanul élvezhesse, s irodalmi terveit valósíthassa.

Alkudozások, osztálytervezgetések tehát most sem vezetnek célhoz, noha az ingerültség hírja mindkét részen már a végsőig feszül. Anya és fia mindenben egymás bántását sejtí, és sokszor egyetlen szón is haragra lobban. Az anya azzal vádolja fiát, hogy föltételeiben ingatag, s örvénybe rohan nagyzó életmódjával s egyre növekvő adósságaival. Nemcsak éles, hanem valóban metsző gúnnnyal szól fia kedvteléseiről, írói összeköttetéseiről, még házasságát is hánytorgatja, mely csak az ellentétet fokozza, noha az ifjú asszony a légynek sem vét. Kazinczy viszont azért panaszkodik, hogy őt a család mostohagyermekének tartják (ami-ben nincs igaza); hogy minden lépésére vigyáznak, a cselédek kémkednek körülötte, sugdosnak utána. Házi boldogságát is megzavarja a durva bánásmód, amellyel öccsét vádolja. Hiába tervezget feleségével jövődő életükről, semmi biztos ösvény nem nyílik előtte. Mély fájdalommal írja Kis Jánosnak 1805. július 14-én: „Édes barátom, Ulysszes haza jutván hosszas vándorságából, sokaknak kedvek ellen esett haza-jötte. Ez az én sorsom is. Irtózom papirosra tenni, a' mik értek és érnek. Én sem telhetetlen, sem háládatlan nem vagyok. De az a' juh sem vagyok, mellyet kényekre nyírjenek. Szent Györgyi, a' kinek nem levélben, hanem élő szóval adtam elébe bántásaimat, és a' ki írott bizonyosságait látta kezemben azon példa nélkül való vadságnak, mellynek négy esztendő olta ki vagyok téve, sírt sebeimre.”³¹ Tudván azonban, hogy édesanyja teljesen hatalmába jutott József öccsének, ahol csak lehetett, igyekezett rettenetes ingerültségű anyja hibáit takargatni. De miután férj volt és atya, ura akart lenni önsorsának, s nem tűrhette többé öccse gyámkodását, aki „hogy maga uralkodhassék 's magát tele szívhasssa, minden gonoszságokat elkövetett”.

Összeszedi tehát Érsemlyénben minden holmiját azzal az elhatározással, hogy oda lakni többé vissza nem tér, s Kázmérba siet lebetegedő feleségéhez, aki augusztus 8-án első gyermekével, Iphigeniával örvendezteti meg.³² Keresztszülőkül Wesselényi Miklós bárót és feleségét kéri föl. „Térdre buktam – írja –, midőn a' kis csecsemőt megláttam, 's kértem az élet' Istenét, hogy éltesse a' Jónak, Szépnak 's Igaznak szeretetében, nevelje és adja neki azt a' szerencsét, a' mellyen az atyja mindenkor leginkább törekedett, hogy szerettesék a' Jók-tól, habár lakolni fog is ezen szerencséért, mint az atyja lakolt.”³³ De atyai öröme sem lehet zavartalan. Sárgaságba és forró lázba esik. Apósa ugyan segít rajta, míg orvosi kezelés alá juthat, de a betegség nagyon elgyöngíti, s huzamosan Kázmérban tartóztatja.³⁴ Attól fél-vén, hogy különben is izgatott lelkét vagyoni helyzete rendezésének újabb sürgetése vagy kísérlete még jobban elkészeríti, egyelőre óvakodik bármit tenni, ami a hamvadni látszó paraszat lángra lobbanthatná. A közbejáróul fölkért Péchy Imrének is kénytelen kijelenteni, hogy a vele közlött feltételek egyikét sem fogadhatja el, mert azt senki nem kívánhatja tőle, hogy ott gazdálkodjék, ahol nem lakhatik. Gr. Teleki Sámuel bihari főispánt is fölkéri: vegye őt oltalmába, s utasítsa valami megbízott emberét mind az anyja, mind az ő kihallgatására s az egyességnek békés elintézésére.³⁵ Legalább atyai részét óhajtaná megkapni, amelyhez a törvény jogot ad neki. „De – úgy mond – a' természet felriad az ellen, hogy a'

³¹ Kazinczy F. *Lev.* III. köt. 375. 1.

³² Uo. 391. 1. Kazinczy F. *főljegyzései* az id. h.

³³ Uo. 406–407. 1.

³⁴ Uo. 423–424., 425., 436., 438. 1.

³⁵ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1903. évf. XIII. köt. 357–58. 1.

fiú anyját törvény elébe idézze és eltakarni való gyarlóságait idegen szemekkel látassa”: tehát a szelidebb eszközökhöz folyamodik, noha tudja, hogy ezekkel nem fog célt érni.

Úgy látszik azonban, Teleki főispán nem akart a családi viszályba avatkozni, s tán Péchy Imrétől vagy éppen Kazinczy Dénestől úgy értesült, hogy Kazinczy minden nagyobb veszteség nélkül belenyugodhatik anyja föltételeibe. Elég az hozzá, hogy ő kénytelen 1805 vége felé mind Abaúj, mind Bihar vármegye hatóságánál tiltakozást nyújtani be József öccse ellen, aki az őt illető birtokrészt is használja. E tiltakozás után arra bírja édesanyját, hogy lerásván magáról József fia gyámkodását és a saját józan belátására hallgatván, 1806 februárjában megígéri Ferenc fia kérelmének teljesítését. Március 12-én el is készítteti Álmosdon Péchy Imre előtt a neki adandó fekvőségekről, pénzbeli s egyéb segítségekről szóló iratot, megjelölve a mellékelt térképen az elfoglalható földeket és réteket.³⁶

Eszerint, hogy „Gazdasághoz kezdjen ’s ügyekezetéhez ’s szorgalmatosságához képest Légyen miből tartani háza Népét”, átadja neki a széphalmi birtok egy részét két zsellérral együtt s a félig felépült házat, amelynek befejezésére 1000 frt-ot s 200 szál deszkát kap. Ehhez járul Alsóregmecen három darab kaszáló s egy darab szőlő, továbbá a jesztrebi földbirtok három haszonvételrel s a korcsma és mészárszék jogával. A közös malmokat ő is használhatja, mint a többi testvérei, valamint az erdőt is alkalomadtán, az érsemlyéni gulyában pedig marhákat tarthat. Végre évenként 100 frt-ot kap. „Isten – így végzi az anya – adjon neki elő Menetelt, a’ mint látni ’s tapasztalni fogom Igyekezését ’s hozzám való Fiúi tiszteletét, mások előtt való Kedvesség Keresését, nem tsak a Feljebb valókkal, hanem egyebekkel is Segíteni fogom.”

Kazinczy köszönettel fogadja anyja elhatározását s az örökséget. Csak azon intelem ellen szólal fel, hogy József öccse iránt atyafiságos érzéssel viseltessék. Bántani – úgy mond – nem fogja, de szeretnie nem lehet azt, aki majdnem a halál révébe kergette. Örül, hogy sorsát ennyire is biztosítottnak láthatja, s hozzá foghat családi tűzhelye megépítéséhez. Még egy ideig többnyire Kázmérban tartózkodik, s csak látogatóul megy Érsemlyénbe, ahol idegennek érzi magát. Látván ipa, hogy az építkezéshez sok költség kell, azt ajánlja neki, hogy maradjon nála egész háza népével mindaddig, míg lassankint a jóság jövedelméből felépítheti lakóházát s gazdasági épületeit. Kazinczy elfogadja az ajánlatot feleségére, gyermekére és hozzájuk tartozó cselédjére nézve, de ő maga csakhamar az építéshez és gazdasága fölszereléséhez lát, hogy még ez év folyamán végleg a maga ura legyen.

³⁶ Uo. 361–362. 1.

III.

Fogadalmá jövődő életére nézve. – Hogyan utánozzuk a nyugati népeket? – Minden fordítását egy-egy kiváló embernek akarja ajánlani. – Széchényi Ferenc gr., Festetics György gr. rövid jellemzése; érdemei; áldozókészsége. – Segélyért folyamodik hozzá Kazinczy. – A gróf elutastja. – Mások sem segítik. – Wesselényi Miklós báró; Kazinczy a Themistocles fordítását akarja neki ajánlani. – Wesselényi segélye. – Kazinczy látogatása Zsibón. – Cserey Farkas. – Némely fordításainak kiadására megnyeri a cenzor engedélyét. – Sylvester grammatikája kiadását tervezi. – Fontos irodalmi tervei. – Észrevétlenül visszanyeri tekintélyét. – A régi írók körülötte. – Az ifjú írók is vezérül tekintik. – A közállapotokban rejlő akadályokat nem veszi kellő figyelembe.

Mikor Kazinczy börtönének ajtai megnyílnak, egy pillanatra az a sejtelem szállja meg, hogy élete „boldog homályban fog elmúlni”. De még ki sem piheni magát, máris írói tervén dolgozik. Hisz fogságában is az a remény tartja benne az életet, hogy mivel a szerencsétlen közelebb áll az Isten kezében, sőt az isteni kéz választván eszközül: hivatásának teljes erővel fog megfelelni. Most megújul reménye, hogy eddigi műveit jobbakkal feledteti el; hogy amit a nyugati népek irodalmának fejlődéséről huzamos elmélkedései között megállapított, mindazt értékesíti, hasznára fordítja, a nemzeti életre alkalmazza. „Visszanyervén az életet – írja Kis Jánosnak –, igyekezni fogok azt megérdemelni, ’s új erővel futom-meg azt a pályát, a mire az Isten hitt.”³⁷ Ehhez a fogadalmához hű marad egész életében.

Irodalmunk voltaképp – mint ő mondja – „csecsemőkorát éli”. A nyugati nemzetek hatalmas lépéssel haladtak előre, s mintegy hívogatnak, hogy kövessük példájokat; hogy éppen úgy alakítsuk át szellemi életünket. Vagyis amint a németek az utolsó félszázad alatt egészen kifejtették, felvirágoztatták irodalmukat, s ezáltal új nyelvet képeztek: nekünk is gyakorolnunk kell magunkat a nyugati népeknél már remekekké fejlett különféle műfajokban, hogy azoknak stílbeli szépségeit nyelvünkbe olthassuk, és szellemi életünk tartalmát az újkor eszméivel gazdagítsuk. Ezt a célt pedig biztosabban elérjük, ha – ahelyett, hogy kétes becsű kísérleteket tennénk eredeti művek írásával – az ó- és újkori nemzetek remekíróit tolmácsoljuk nyelvünkön. Amely országban még nem virágozik a képírás és képfaragás: első kötelesség az alvó szellemeket rézmetszetek, olajnyomatok és gipszöntvények által ébresztgetni. Az irodalomban ezek helyét a fordítások foglalják el, amelyek közül még a középszerű is többet ér, mint a legjobb eredeti, de csak akkor, ha „a’ fordítás az Originálnak characterét egész mértékben utóléri, az az olly édes, olly könnyű, olly elegáns”, mint maga az eredeti.³⁸

Ez alapfelfogás mondhatni fogságától kezdve évről évre mélyebbé, erősebbé, tisztábbá képződik elméjében, s amint a királyi kegyelmet kihirdetik előtte, s elnézik, hogy tollat és tintát használjon, már ezzel a felfogással áll munkának. És mind jobban meggyőződik, hogy amit eddig a nemzet kezébe adott: vagy gyermeki esztendei első próbáinak, vagy egészen elrontott kísérleteknek mondhatók. S ha már azokat „a semmi tekintetű igyekezeteit” is, amelyekre ő csak pirulva nézhet, oly igen kedvezőleg fogadta a magyar közönség: mennyivel inkább remélheti, hogy megnyeri a nemzet tetszését, ha azokat újra dolgozza, s az újonnan választott remekműveket is a fogságában tett „philologiai elmélkedések” útmutatása szerint fordítja. Igaz ugyan, hogy 1794 óta semmit sem bocsáthatott nyilvánosságra,

³⁷ Kazinczy F. Lev. II. köt. 432. III. köt. 134. 1.

³⁸ Uo. III. köt. 304., 434. 1.

de a következő hét-nyolc esztendő minden borzalma mellett sem tudta elhomályosítani azokat a célpontokat, amelyek felé fogsága előtt már sebes léptekkel haladt. Most tehát, hogy ura lett önmagának, ugyanott akarja írói pályáját folytatni, ahol félbe kellett szakítania, de sokkal súlyosabb közállapotok és sokkal súlyosabb anyagi körülményei között. Amazokról egyelőre még nincs tiszta felfogása. Nem látja: mily rendkívüli pusztítást vitt véghez a Vérmező tragédiája a magyar szellemi életben. Emezeket nem akarja kellőleg figyelembe venni, azaz úgy hiszi, a segédeszközöket sikerül előteremteni, ha másként nem, azoknak a gazdag főuraknak áldozókészségéből, akik ennek már nem egy jelét adták.

Alig félévre kiszabadulása után már azt forgatja elméjében, hogy ismét megjelenik íróink sorában, mert fogsága óta a stilsztikának sokféle nemében tett próbákat. Késznek vagy nagyrészt késznek mondja Gessner minden munkáit, amelyeket még budai fogságában újra dolgozott, hogy ha szenvedései végképp elgyöttrik, legalább ez az egy fordítása jelenhessék meg oly műgonddal, amely biztosítja számára a koszorút. Megjavította Herder görög példázatait, Lessing meséi és drámái (Galotti Emilia, Barnhelmi Minna) fordítását, Metastasio három művét, a Titus kegyelmességét, a Themistoclest és a Regulust, Goethének hasonlóképp három művét, a Stellát, A testvéreket és a Clavigót. Ezen kívül Molière két vígjátékát, A botcsinálta doktort és a Kénytelen házasságot, valamint Marmontel erkölcsi meséi közül is többet lefordított. Ezeket a műveket elosztogatja azok közt, akiket szeret, illetőleg akik a nemzet tiszteletére méltók. Előbb inkább jó baráti szíve sugalmaira akar hallgatni és íróbarátainak ajánlani az egyes köteteket: A botcsinálta doktort Szentgyörgyi József és Nagy Sámuel orvosoknak, Marmontel regéit Báróczynak, A testvéreket Kis Jánosnak és Németh Lászlónak, a Kénytelen házasságot Schedius Lajosnak. Sőt egyazon mű különböző részeit is többeknek szeretné ajánlani: az ossziáni énekek egy részét Virág Benedeknek, más részét Csehy Józsefnek, harmadik részét Kulcsár Istvánnak és a Dessewffy-testvéreknek, Denis műve fordítását Révai Miklósnak, Csebi Pogány Lajosnak és Lakos Jánosnak, míg a Messias töredékeit Radvánszky Teréznek.

De már ekkor az a gondolat is megfordul elméjében: hátha a hírnevesebb főuraknak ajánlva egyes köteteit, megnyerhetné az illetőknek oly anyagi segítségét, amely a kiadás költségeit fődözné. Ilyeneknek gondolja Batthyány Lajos herceget, Széchényi Ferenc és Festetics György grófokat, Prónay László, Vay Miklós, Wesselényi Miklós bárókat, valamint Ürményi József országbíró, Somssich Lázárt, az „énekek fiát”, volt nevezetes országgyűlési követet és udvari tanácsost, Bay Ferencet, a Martinovics-pörben szereplő kir. táblai bírót és Cserey Farkast, akivel ekkoriban ismerkedik meg. Minden kötet előtt annak az arcképét szándékozik közleni, akinek az illető munkát ajánlja. S egyéb metszetekkel is díszíteni szeretné kiadásait. Terve azonban csak lassankint alakul ki. Már 1802 végén Gessner minden műve fordításával meg akarja kezdeni kiadását; de e tervéről nemsokára lemond, és a Marmontel-fordítással óhajt először a nyilvánosság elé lépni. Két-három évig egyre változtatja kiadása tervét, s majd egyik, majd másik főúrnak a segítségéhez folyamodik egyenesen vagy kerülő úton, hogy vállalatát megindíthassa. De igen csekély remény kecsegteti, amit azonban maga sem akar hinni, másoknak még kevésbé mondhat el.

Először Széchényi Ferenc és Festetics György grófnál tesz kísérletet. Széchényi azonban óvakodik a Martinovics-féle mozgalom részesével érintkezni s vele a régi ismeretséget följújítani. Levelet is csak a könyvtár katalógusával ír hozzá. Régi pártfogói közül a legkíválób, aki szóba sem áll vele kiszabadulása után, amit Kazinczy részint a rosszlelkű Izdeczy József államtanácsos fenyegetéseinek, részint annak tulajdonít, hogy a gróf előbbi szabadkőműves voltát keservesen megbánta. Bizonyosan őrá céloz Kazinczy, midőn Sárközy Ist-

ván, Somogy vármegye ekkori főadószedőjének, aki főispánjára, Széchényire, sokszor panaszkodik, elmondja, mily keserves látnia, hogy „némelly gyáva fő vagy megváltozott vagy nem mer a’ maga alakjában megjelenni”.³⁹

De vajon Festeticsnél több sikert remélhet-e? S ha Széchényi Ferenc attól fél, hogy a vele való érintkezés a rendőrség előtt nem maradhat titokban, vajon Festetics függetlenebb érzelmű hazafi-e? Amit életéről tudott, mindaz felbátoríthatta, hogy bizalommal forduljon hozzá. Festetics (1755–1819) akkor tette nevét először ismertté, midőn mint a Graevenezred alezredese a magyar nyelv érdekében tisztársaival együtt az 1790-91-iki országgyűléshez folyamodott, amiért az udvar kegye jó időre elfordult tőle. Azonban szabadelvű felfogását később sem titkolta a vármegyei gyűléseken. Ott volt Zala vármegyének 1797-ben tartott gyűlésén, s helyeselte a híres alispán, Spissich János elnöklete alatt kimondott azon határozatát, hogy ha a franciák betörnek, a föld népe adja meg magát az ellenségnek, mert úgy sem tud ellenállani. Nemcsak helyesli a gróf e határozatot, hanem írásban is megküldi gazdatisztjeinek. Emiatt még inkább éreznie kell az udvar neheztelését, a király haragját. Még a kamarási kulcsot is visszavéteti tőle.⁴⁰ Csak jeles gazdasági intézete, a Georgikon, a magyar mezei gazdaságnak e valódi úttörő tanítómestere, tudja nevét a gyanú homályából kiemelni. Ez intézet rövid idő alatt meghódítja a magyar gazdaközönseget, s Európa-szerte nagy figyelmet kelt. Németh László 1803-ból azt írja, hogy Anglián kívül egyetlen ország sem dicsekedhetik ily jeles gazdasági intézettel. Érdemei az udvar kegyét is visszanyerik, s József nádor 1801-ben személyesen meglátogatja. Festetics nagy ünnepélyességgel fogadja. Ezüstös szarvú ekét készíttet, s azt maga a nádor tartja egy barázda szántása alatt, főudvarmestere, Szapáry János gr. az ostort fogja, Festetics pedig az ökröket vezeti, mialatt a keszthelyi iskola növendékei hazafias énekeket zengenek.⁴¹ Az uralkodóház más tagjai is megfordulnak Keszthelyen, s élénk figyelemmel nézegetik a mintagazdaságot. Estei Ferdinánd királyi herceg mikor nevét a látogatókönyvbe írja, ezt a dicséretet jegyzi neve alá: „Itten láttam egy igazi magyarnak bölcs gazdálkodását”. A főrangú ifjak úgy szólván kötelességüknek tartják Festetics intézeteit, a gazdaságot és elméleti tanítását legalább életükben egyszer meg szemlélni.

Festetics azonban nemcsak kitűnő gazdákat neveltet hazánkknak, amivel nevének legnagyobb dicsőséget szerez, hanem felkarolja a műveltség egyéb ágait, a szellemi haladás különféle tényezőit is. A keszthelyi kis gimnázium kiegészítésével, a csurgói gimnázium alapításával, s az irodalom pártolásával egyaránt a közműveltség fejlesztésén munkál. Jeles és névtelen íróink közül többen dicsérik jótékonyságát. A Magyar Minerva első kötetei is részben az ő áldozókétségével látnak napvilágot. Rajta és Széchényi Ferencen kívül alig van főuraink közt, aki íróink igyekezetét oly lelkesen támogatná. Sőt hozzájuk fogható sincs. Nyelvünk és nemzetiségünk, szellemi és anyagi haladásunk védelme vajmi keveset talál soraikban. Bizonyára Festetics egyik legdicséretreméltóbb kivétel. Íróink és tudósaink azzal a biztos reménnyel ajánlják neki műveit, hogy így napvilágra hozhatják.

Kazinczy sem kételkedik áldozókétségében. Meg van győződve, hogy aki a nemzeti törekvéseket csak valamennyire is szívén viseli, lehetetlen hogy az ő fordításait, mint a ma-

³⁹ Sárközyhez és Cserey Farkashoz írt leveleiben az ő megváltozásáról szól világosan. *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 443. 1. – Széchényi F. és Miller J. F. levele hozzá a M. Tud. Akad. könyvt. *Irod. Lev.*

⁴⁰ Uo. IV. köt. 443–445. 1.

⁴¹ L. erre vonatkozólag *A keszthelyi Helikon* című tanulmányomat a *Budapesti Szemle* 1905. évf. szept. f. 322–323. 1.

gyar nyelv kiművelésének előtte legfontosabb eszközeit ne kívánja a közönség kezébe juttatni. Ez okok mind együttesen határoznak arra nézve, hogy Kazinczy szintén segélyért folyamodik hozzá s tán több reménnyel, mint bárkihez. Azt hiszi, ha rabsága költségeit, a kamara említett újabb követeléseit s családjá nagy számát, amely miatt az ő csekély gazdagsága nem fődözheti a nemzeti közművelődésre tett kiadásait, leplezetlenül a gróf elé tárja: nem találhat hideg közönyre. „Nagyságotat jövök megkoldulni – írja hozzá 1802. december 3-án. – Ismerem én is nagylelkűségét. Könyveket mutatok-bé ’s olly kevélyen szabom-meg árokat mint a’ Sibylla Tarquinnak. Bízom Nagyságodhoz, hogy esetemet megszánya ’s vélem nem alkuszik, mint Tarquin. Én részemről úgy nem fogom árokat alább-szállítani, mint az a’ vén anyó; nem, mintha annyit érnének, hanem mivel nekem sokra van szükségem, ’s Nagyságod sokat adhat.” A Gessner minden munkáinak fogságában a legnagyobb műgonddal készített fordítását szeretné kiadni s a címlapra tenni a grófnak „közönséges tiszteletet érdemlő nevét”. Erre a célra 500 frt-ot kér tőle s még a kiadás előtt elküldené neki a mű kéziratát. Amíg tehetette – úgy mond – mindég segítette embertársait, s mint rab soha sem evett meg egy tányér levest sem, hogy felét szűkölködő társainak ne adta volna, s örömet osztotta meg velük erszényét és ruháját. Nem csoda, hogy az ő csekély anyagi forrásai kiapadtak, s most ő maga is segítségre szorul. Pirulás nélkül fogadja el most az alamizsnát, mert nem önvétke miatt kéri. Ő kemény szívvel tudja viselni a sors csapásait; érzi, hogy egész életbéli szerencséje föl van dűlva; de arra nincs ereje, hogy éltes anyját s hét testvérét maga miatt szenvedni lássa, „Végyen részt Nagyságod szerencsétlenségemen – folytatja –, ’s magára vévén annak egy részét, gyönyörködjék abban, hogy rajtam, a’ kit a’ sors öszve rontott és a’ kit még most sem szűn meg csapkodni, egy illy nagy teher elviselésében könnyítheteti.”⁴²

Három hét múlva már megkapja a választ, hogy tovább kétközben ne maradjon: kérelmének a gróf nem felelhetett meg. Kazinczy majd két hónap múlva hasonló rövideggyel válaszol. „Egyedül – írja – azt engedje Nagyságod mondanom, hogy valamint kérésem miatt nem pirulok: úgy az én tiszteletem Nagyságodnak példátlan érdemű Személye eránt legkissebb csorbát nem szenvedett; ’s tisztelem az okokat, mellyek Nagyságotat indítják.”

Miféle okokat ért: könnyű kitalálni. Mióta Festetics ismét bejáratos lett az udvarhoz, vigyáznia kellett, hogy annak jóindulatát kockára ne tegye; annál is kevésbé, mert maga a király is azt mondta neki egy alkalommal, hogy „avval a’ bizonyos Kazinczyval kerüljön minden érintkezést”. Ha ez adat hiteles, szükségtelen egyéb okot keresni. Hogy Festetics oly röviden elutasítja, bizonyosan nem fukarságból teszi. Csak az udvariasság mondatja Kazinczyval, hogy a gróf iránti tisztelete semmi csorbát nem szenved ezentűl sem. A valóságban nagyon is másképp ítél róla, s éppen nem tekinti a nemzetiség, a szellemi haladás buzgó gyámolának. Sőt még fukarsággal is vádolja, teljesen igazságtalanul. Csupán annyit mondhatni, hogy a grófnál nem mindig az érdem részesült kellő jutalomban. Némileg sértette is Kazinczy büszke önérzete. Ahhoz nem volt szokva, hogy a segély nagyságát a kérő oly kevélyen megszabja. De mindenek fölött ő is, mint Széchényi Ferenc, a rabláncot viselt Kazinczyval akart mindennemű érintkezést kerülni.

A két főúr visszautasításán érzett neheztelését azzal igyekszik elnyomni, hogy majd a többi gazdag főurak kipótólják azok mulasztását. De keservesen csalódik. Akikre legelőször gondol, azok közül senki sem nyújt segélyt. Talán még Prónay Lászlóban bízik legtöb-

⁴² Kazinczy *F. Lev.* II. köt. 515–517. 1. A levél eredetileg nem dec. 3-án, hanem nov. 30-án kelt; 1. a választ uo. 534. 1.

bet, aki a magyar művelődés iránti fogékonyságának már nem egy jelét adta, s épp akkoriban is 150 frt-tal toldja meg a Kulcsár Istvántól a magyar nyelv művelésének helyesen választandó módjaira kitűzött 12 arany pályadíjat,⁴³ De Prónay szintén megfelelő áldozókészségét, s Kazinczyt ő sem támogatja.

Csak egyetlen főúr találkozik a felszólítottak közt, aki örömét s dicsőségét leli abban, hogy Kazinczy fordításait napvilágra segíti: Wesselényi Miklós b., a középkori hatalmaskodó és erőszakos várurak ez utolsó maradéka. Ő (1750–1809) is szenvedt Kufsteinban éppen erőszakossága miatt, de mint maga mondta, a hatalom csak szenvedni tanította meg, félni nem. Ezért nem osztozik azok gyávaságában, akik Kazinczyt, mint a Martinovics titkos társasága tagját, amennyire belátják, annyira kerülnek. Független gondolkodását s mély nemzeti érzését nemcsak megőrzi, hanem tettekkel is bizonyítja. Az erdélyi magyar játékszín senkinek sem köszönhet többet, mint az ő nagy áldozókészségének. Kazinczy 1794 júliusában látja először Nagykarolyban, ahol Szentmarjayval oly behatólag tárgyalta a reformátorok kátéját, s onnantól fogva mindég iparkodik vele ismeretségbe, barátságba jutni. Wesselényi sem feledi első találkozásukat, mert az „azon Szent tüzet ébresztette fel benne, melly nélkül az Emberek élete pusztá és gyönyörűség nélkül való”.

Kazinczy a tántoríthatatlan hazafi érzés hatalmas képviselőjét tiszteli benne, s ezért akarja Metastasio Themistoclesét neki ajánlani a Titus kegyelmességével s a Regulusszal együtt. Megismertetvén őt művei kiadása tervével s felsorolva, akiknek rajta kívül fordításait ajánlja: bizalommal kéri anyagi támogatását. Az egész kiadás talán 6 ezer frt-ba kerül, egy kötet kinyomatása 500-ba. Ennyit kér tőle és segedelmét nemcsak hálával, hanem egyszersemind kevélykedve is fogadja. Wesselényi hazafi örömmel érti, hogy Kazinczy az ő jellemének épp azon vonásait akarja mintegy a nyilvánosság előtt kiemelni a Themistocles ajánlásával, amelyre maga is legbüszkébb; ámbár ha senki nem ismerné is hazájához vonzó igaz szeretetét, ez erény tudata egymagában is elég jutalmat ad neki, mert életelve: „Nem láttatni, hanem tenni kívánok.” Neveli örömét, hogy oly férfiú tünteti fel őt a hazafi ére nyek képviselőjéül, aki maga legjobban érzi azokat, s oly férfiak társaságában vezet a nemzet színe elé, akikre büszke lehet.

Kazinczy felszólítása után (1804. dec. 15.) Wesselényi három hónapra (1805. márc. 18.) rendelkezik, hogy arcképe s a kért összeg Kazinczy kezében legyen.⁴⁴ Azonban Kazinczy még május végén sem tud semmit a válaszról. Közben a Themistocles kéziratát is Zsibóra küldi, s a báró gyönyörrel olvassa abban „a’ tiszta Hazafiúi érzést és virtust a’ legszebb és elevenebb színekkel előadva”, ami „az alatt járni nem tudó Magyar íróf felemeli a’ fényes Planéták közé fellyebb és nagyobb ditsőséggel, mint a’ Blanchartot tűnő Gollyóbissa”. Kazinczy méltóképp becsüli a nemeslelkűséget. Bizonyára a többektől való visszautasításra céloz, midőn így hálálkodik a báró előtt, aki barátjául fogadja: „Oh melly jól esik, minekutánna száz meg száz nagy emberben nagy embert kerestünk, találni hittünk, ’s végre leesik a’ szemfedél, ’s látjuk hogy bálvány volt a’ kit imádánk; melly jól esik, midőn ennyi tévedés után Wesselényiben Wesselényit leljük.” El is határozza, hogy mielőbb személyes látogatására siet. A báró fiának első vizsgálatára várja, de Kazinczy lebetegedéshez közelgő feleségét nem hagyhatja. Aztán meg anyagi bajlódásai gátolják. Mégis épp midőn a legváltóságosabb családi és anyagi sors izgalmai közt hanykódik, s midőn Napóleon császár a harmadik európai szövetség szétrobbantására indul, szakít időt a zsidói látogatásra.

⁴³ E pályázatra még később visszatérünk.

⁴⁴ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 239–241., 291–293., 341., 352., 367. l.

1805. október 24-én indul Érsemlyénből. A sok esőtől megrontott úton lassan haladhat, s 28-án délután 2 órakor 8 ökör vontatja be kocsiját Zsibóra. Az a négy nap, amelyet Wesselényi és családja társaságában tölt, legszebb emlékei közé tartozik. Nagy várakozással volt a báró személyes tulajdonságai iránt, de az együttlét alatt még nagyobbaknak tapasztalta. Meglepte a kisgyermek kora értelmi fejlettsége s testi ügyessége. Különösen feltűnt neki a plasztikai idomításbeli készsége, hogy „egy szép paripát gyúrt szeme láttára”, amelyet el is kért tőle felesége számára. Álmélkodva nézegette a híres zsidói ménest, s ismerkedett meg a lovak tartás- és ápolásmódjával. A lovak iránt vele született ritka fogékonyságával kedvére gyönyörködött a különböző fajokban, amelyekből a maga kis gazdaságában is nemesített. Hasonló élvezettel nézegette a szép angol kertet, amelyet (sár levén) apró lovakon járt be a báróval együtt.

Zsibóról Krasznára tartott új barátjához, Wesselényi sógorához, Cserey Farkashoz. Levélből már ismerték egymást, de személyesen csak ekkor találkoztak. Cserey (1773–1842), akinek életpályája néhány beleszövődik Kazinczyéba, gazdag s művelt főúr volt. Apja, szintén Farkas, Mária Terézia alatt az erdélyi kancellária előadó tanácsosa (referendarius), régi szabású, klasszikus műveltségű tisztviselő, a dinasztikus hűséget nemzeti érzéseivel párosította. Felfogását fia is öröklö, s az idők kívánságaihoz igyekszik alkalmaztatni. Ekkoriban nejevel, Haller Krisztina grófnővel egy kis faházban lakott, mivel kastélya éppen javítás alatt volt. Kertje és melegháza különösen fölkelte a látogató figyelmét. Meg is ajándékozta új barátját néhány ültetni való csemetével, s később is küldözget neki különféle ritka magvakat. Bár Cserey már azelőtt is érdeklődött az irodalom iránt, s holmi dilettáns fordító-kísérleteket tett is Kotzebue és Eckartshausen munkáival, voltaképp mégis csak a Kazinczyval kötött barátsága révén ismerkedett meg a magyar irodalommal s a magyar írókkal, akiket e célra Kazinczy ajánlott. Azzal az ígérettel vált meg, s vitte hat lovon barátját Szilágysomlyóra, hogy a tavasszal viszonzza látogatását. De ígéretét sem ekkor, sem később, noha folyvást készült, soha sem váltotta be.

Kazinczy november 9-én ér vissza Érsemlyénbe; de még napokig a zsidói és krasznai emlékei foglalják el, mint „a’ legkedvesebb álom phantázmáji”. Néha úgy tetszik neki, mintha csak álmában járt volna Erdélyben. Oly rég vágyott Zsibóra, s oly sokszor akadályozták meg körülményei szándékában, hogy alig tudja elhinni a valóságot. „Oly nem várt dolgokat láttam ’s hallottam ott – írja Csereynek november 16-án –, hogy örööm’ részegüléséből nem egy hamar fogok visszatérhetni magamhoz... Ez az út valóban nagy boldogságokat ada nékem.” Meg is akarja írni utazása rajzát a Magyar Kurírnak, de terve abban marad, valószínűleg a háborús hírek miatt.⁴⁵ Azonban a társaságokban hetekig ő viszi a szót zsidói és krasznai élményeivel. (Majd a második erdélyi utazását fogja az irodalomban megörökíteni.)

A Wesselényitől küldött 500 frt-tal végre annyi tervezgetés után csakugyan meg akarja indítani fordításai kiadását. 1803 decemberében a cenzor Lessing két drámája, a Galotti Emília és a Barnhelmi Minna nyomtatását megengedi, egy év múlva pedig már hat műve várja a sajtót. 1805 júniusában 3 kötet kéziratát Bécsbe küldi, szeptemberben pedig már 5 kötet kiadását rebesgeti. S ide járul még La Rochefoucauld hg. maximái fordítása, amelyet Kis János 1805 júniusa végén lát el bevezetéssel.

⁴⁵ *Kazinczy F. diariuma* az id. h. *Lev.* III. köt. 465–466., 473. 1.

E tervezgetésekből csak annyi bizonyos, hogy Marmontel Szívképző regéi és La Rochefoucauld maximái csakugyan a bécsi nyomtató kezébe jutnak.⁴⁶ Vajon gondolhatta-e Kazinczy, hogy évek fognak elmúlni, míg fordításai közül egyetlen kötet is világot láthat? S midőn a saját munkáival oly nehezen tudja megtenni az első lépést, vajon sikerrel biztathatja-e többi terveinek valószínűsítése? Úgy látszik, egyelőre semmi más akadályt nem ismer, mint hogy a nyomtatónak nem tudja előre kifizetni egy kötet nyomdai költségét. Nem hiszi, hogy a gazdag főúrnál tett kísérletei mihamar eredménnyel ne járjanak. Ezért halmozza terveit egymásra s dolgozik sietős eréllyel, hogy a maga fordításain kívül az irodalom régi emlékeit, s újabb íróink műveit egyaránt közzétehesse.

Mióta Virág Benedek megpendíti előtte azt az eszmét, hogy a Sinay Miklós birtokában levő Sylvester-féle grammatikát újra ki kellene adni: ritka ügyességgel teszi meg a nehezen megközelíthető tudós engedékenységre a legkülönbözőbb kísérleteket, míg csakugyan sikerül az egyetlen példány elég pontos másolata, amelyet Dévai Bíró Mátyás Orthographia Vngaricájával egy kötetben akar kiadni. Jegyzeteit és előszavát 1805 júniusában készíti, s Eggenberger József könyvtárust szeretné kiadására megnyerni; de úgy hallja, Révai Miklós elijeszti Eggenbergert, hogy rajta veszt. Kazinczy vigasztalja magát: „Lelek én – írja – olly nemes gondolkozású Hazafit ennek is, a’ ki száz arany áldozatot nem tart haszontalan pénzfecsérlésnek ’s felsegáll. De sajnálnám, ha elkésne megjelenése”.⁴⁷ Még előbb sajtó alá készíti Zrínyi Miklós Szigeti Veszedelemét, amely három versszak kivételével 1803 decemberében már megnyeri a nagyváradi cenzor engedélyét.⁴⁸ Sajtó alá másolja Dayka Gábor költeményeit; megfordul agyában Csokonai válogatott s javított műveinek kiadása is, és mohó örömmel fogadja Kis János kérelmét, hogy költeményeit ő adja összegyűjtve a közönség kezébe.⁴⁹

Íme, nagyjából irodalmi tervei, amelyek már Széphalomra költözése előtt foglalkoztatják. Mint 1782-től fogva egész életében, kiszabadulása után is úgy szólva egymást űzi agyában a sokféle terv; s mint a saját családi körében, itt sem igen számol az anyagi eszközökkel. A saját lelki erélyén kívül elég ösztönt talál író társainak elismerésében s buzdításában.

Az idősb és ifjabb írók s mindazok, akik nemzeti irodalmunk és műveltségünk iránt érdeklődnek, a jövő vezérét tekintik benne, s nemcsak fogsága előtti tekintélye magaslatán szemlélik, hanem a szellemi életet az ő vezérlete nélkül el sem tudják képzelni.

Virág Benedek, akinek erős magyar érzése a nemzeti művelődés szükségéinek ritka belátásával párosul, s ezért haladásunk alapkövetelményeinek tartja, hogy elsősorban mima-gunkat ismerjük meg, Kazinczyval közli elmékedéseinek eredményét: hogy az ország nevezetességeit, földrajzi és természeti állapotát (például a nagyváradi hévvíz is) meg kellene ismertetni hű leírásban és képben az egész magyar közönséggel. Ezzel kapcsolatban a jellemző néprajzi szokásokat, a népköltészet gazdag termését, nyelvünk és irodalmunk fejlődésének írott és a nép száján élő adatait össze kellene gyűjteni, amíg késő nem lesz. E „nagy nemzethez illendő dolgokról” egy szép költeményt kellene írni. Szükséges volna a nemzetet felvilágosítani a játékszín nevelő hatásáról. Tanítani kellene főiskoláinkon „a’ rajzolás mesterségét”. Vigyáznunk kellene arra is, hogy csak magyar fölírásokat alkalmazunk városokban és falvakban egyaránt. „Int az üdő – mondja –, hogy felnyissuk már sze-

⁴⁶ Uo. III. köt. 134., 237., 240., 275., 276., 350., 357., 434–435. 1.

⁴⁷ *Kazinczy F. diariuma*, id. h. 204–205. 1. *Lev.* III. köt. 435. 1.

⁴⁸ Uo. 134. 1.

⁴⁹ *Kazinczy F. diariuma*, id. h. 205. 1. *Lev.* III. köt. 275., 379., 435. 1.

meinket. Ez arra is szolgálna, hogy a' Haza jobban ismertessék, szerettesek a' mieinktől. Gondolkodgyál 's beszélgess más Urakkal.⁵⁰

Verseghy Ferenc, amint 1803-ban kiszabadul brünni fogságából, legelőször is Kazinczyt keresi föl levelével, neki panaszolja el keserves sorsát, de egyszersem neki dicsekszik el jövődő működése reményével is, mintha jóváhagyást vagy inkább ösztönzést várna tőle mint régi barátjától.⁵¹ Révai Miklós a maga hűségese követőjének tartja; örömmel érti, hogy Sylvester grammatikáját kiadni szándékozik, s jóakarattal, bár nem minden élesség nélkül, bírálja a munkához írt jegyzeteit, hogy megóvja az irigyek támadásaitól.⁵² Kis János azért óhajtja ő vele kiadatni verses műveit, mert ez egymagában is „többeknek és jobbaknak kidolgozására” serkentené. „Egyetlen egy Apollóm – írja hozzá –, Músám, Maecenásom és mindenem egyedül Te voltál és Te vagy.”⁵³ Versben ünnepli az ő házasságát, amely bájozóbb zengésűvé teszi lantját: innentől a hír és szerelem együtt vezérli és emeli pályáját:

Hogy a' mint bámulni fogja dicsőséged,
A' boldogságban is hív unokánk téged
Válaszszon vezérnek.

Kis János ismerteti meg a Dunántúl két jeles költőjével: Kisfaludy Sándorral és Berzsenyi Dániellel. Amaz 1801-ben jelenik meg a nyilvánosság előtt a Kesergő Szerellemmel, s Kazinczy jóformán csak ezt az egy művet tartja fogsága óta irodalmunk nyereségének. Emez sömjéni magányában félve mer kilépni a titok homályából, ahol nemzetünk elkorcsosulását siratja, és csak három verset küld komájának, Kis Jánosnak. Amaz híven és leplezetlenül kitarja előtte egész benső világát, s hathatós kifejezést ad Kazinczy iránt érzett igaz tiszteletének és szeretetének. Azt mondotta – írja Kis János Kazinczynak, hogy „ha az ő (ti. Kisfaludy) tiszteletében valamennyire gyönyörködöl, bizonyossá tehet, hogy egy könyvíró eránt is soha olly szíves tiszteletet és szeretetet nem érzett, mint Te erántad; mert a' Te írásaidból látta legelőszér, hogy a' magyar nyelven másképen is lehet írni, mint a' Biblia és a' régi imádságos könyvek vagynak írva.” „Különös nagy tüzelt” beszélt Kazinczyról, s nagyon várta, midőn híre kelt, hogy az Bécsből arra kerül. Előre leírta számára a Csobáncot, hogy ha majd a vár mellett visz útja, e rege olvasásával mulassa magát.⁵⁴ Berzsenyi előtt szintén az ő koszorúja lebeg törekvéseinek célpontjául, amint Kis János nem is késik vele tudatni, midőn az említett 3 költeményt bírálatra hozzá küldi, ezzel toldva meg észrevételét: „Nagy jót tessz vele 's reményem a' literaturával is, ha hibáit kíméléssel 's szépségeit ditséréssel fogod felfedezni.”⁵⁵

Ugyancsak Kis János révén ismerkedik meg Nagy József szombathelyi prépost-kanonokkal (1753–1810), a nagyhírű szónokkal és lelkes hazafival, aki a dunántúli írókkal, különösen Kisfaludy Sándorral szoros barátságban élt, s aki irodalmunk fejlődését mindég szívéen viselvén, minden arra való tehetséget munkásai közt szeretett volna látni. „Bártsak az az édes Magyar – írja Kis Jánosnak –, a' ki anya nyelvemet annyira megkedvelte velem, a' ki annyi ideig hallgatott, és örökös kár hogy tsak egy pillanatil is hallgatott, az,

⁵⁰ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 7., 80., 112., 208. 1.

⁵¹ 1803. nov. 29-én kelt levelében a M. Tud. Akad. könyvtárában: Tört. 4-r. 15. sz.

⁵² *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 380. 1.

⁵³ Uo. 431. 1.

⁵⁴ Uo. 114. 1.

⁵⁵ Uo. 43–44 1.

mondom, szállamlana-meg; Kazinczyt értem.”⁵⁶ Ő is előre örül, midőn az a hír szárnyal a Dunán túl lakó írók közt, hogy a Bécsből visszatérő Kazinczy feléjük kerül. S még évek múlva is panaszkodik: „Átkozom azt a szerentsétlen feldülést, mely ide jövetelét akadályoztatta, nekünk személyét irigylte.” „Régen vágyódom – írja hozzá 1806. június 5-én – közelebbi ismeretségére, kit távolról igen tisztetek, igen betsülök, kinek halhatatlan munkái Anya nyelvünket velem inkább megkedveltették.” S midőn célját éri: „nyugodtabb elmével lép koporsójába”⁵⁷

Csokonai nyíltan bevallja, hogy „kevés rubrikából álló boldogságának egy édes részét teszi az”, hogy Kazinczynak, akit „a Világ előtt mint gyengéded és tsekély ízlésének legfőbb Mesterét tisztelni betsületének” tartja, szíves barátságával újonnan dicsekedhetik. „Ösztön az – írja – én nékem annak megérdemelhetésére; ösztön arra a kevelységre, melylyel a kevelyeket fogadni bátorkodom.” Anakreonról, Hafizról s a perzsa költészetről szóló értekezését azért is óhajtja mennél alaposabban kidolgozni, hogy méltó legyen Kazinczy nevéhez, akinek művét ajánlani akarja.⁵⁸ Benkő Ferenc örömkönnyekeket hullat, midőn Kazinczy levelét megpillantja, amelyből kiszabadulását megértheti.⁵⁹ Kozma Gergely, ekkor szentgericei unitárius lelkész, is az ő példájából merít ösztönt, s az ő javallását kívánja leginkább megnyerni. Szentgyörgyi József, a már többször említett jeles debreceni orvos és természettudós (1765–1832), a debreceni areopag egyik legtekintélyesebb tagja, a reformátusok 1808-ban megújított énekeskönyve több szép darabjának írója, az iránta érzett nagyrabecsülését azzal fejezi ki, hogy kisleánya gyakori emlegetéseiről szólva, idézi a 8. zsoltár szavait: „Látod nálunk Ditsérnek Téged még a tsets szópók is. Szájokban viselik nevedet ők is.” Készülő természetrajzi munkájából egy részt bírálatra küldvén hozzá, ítéletét kéri a világos, folyékony és könnyű előadásra nézve: „az nékem – mondja – vezetöm, intöm és biztatóm fog lenni igyekezetemnek tökéletességre vitelében”.⁶⁰

Dessewffy József gr. halhatatlanságot jósol neki, s hogy Kazinczy az ossziáni énekek egy részét neki ajánlja, azt hiszi, ő sem homályosulhat el. „A dicsőségnek béllyegét sütöd te annak homlokára, a kit írásaidba felfogadsz”, írja hozzá. Prónay Sándor b. az irodalom főoszlopának mondja már ekkor, s midőn a Kulcsártól kitűzött s az ő apjától megtoldott pályadíjra érkezett munkák legjobbjáról, a Kis János pályaművéről, említést tesz, így jellemzi: „Dicséretére egyebet nem mondhatok, hanem hogy száz aranyba mertem volna fogadni, mondottam is sokaknak..., hogy az írója senki más, hanem Te, kedves barátom; nem tudván a hazában mást, a kinek a Magyar nyelv tökéletes tudása mellett a külső nyelvek annyi ismerettsége, oly finom ízlése, és annyi, praejudiciumok nélkül való disinteressentiája legyen, mint a millyen ebből az írásból kilátszik.”⁶¹

Az ifjabb írók közül Döbrentei Gábor, Buczy Emil, Ragályi Tamás, Vitkovics Mihály és Horvát István tekintik vezérükül; e két utóbbi Kazinczynak pesti látogatásakor 1803-ban hűséges tanítványának vallja magát. Döbrentei vezércsillagát ő benne találja. Buczy boldognak érzi magát, midőn első levelét megkapja, s azt ígéri, hogy az erdélyi írók helyesírását az ő példája nyomán iparkodik megállapítani Kenderessy Mihállyal, Sombory Lászlóval s másokkal. Ragályi Tamás, a későbbi nagyhírű országgyűlési követ és szónok, az irodalmi

⁵⁶ Uo. 198. 1.

⁵⁷ Uo. IV. köt. 212. 1.

⁵⁸ Uo. III. köt. 11., 22., 23. 1.

⁵⁹ Uo. 69. 1.

⁶⁰ Uo. 32., 38., 104. 1.

⁶¹ Uo. 338., 428–429. 1.

pályára való készülődései közt szintén utána igazodik, mivel a „halhatatlan hazafi, halhatatlan író” segíti.⁶²

Kazinczynak, aki egész életében íróársai elismerését tartja leghatalmasb ösztönzőjének, most is csak e buzdító szavak csöngenek fülébe, és mintha nem venné figyelembe a közállapotoknak nemcsak kedvezőtlenését, hanem éppenséggel ezer akadályait. Szemébe tűnik ugyan nemzetünk alacsony sorsa; de ő folyvást a jövőbe néz, amelynek derűsb napja a jelen zimankóit is szerteúzi képzeletében. S mint a görög hősről emlegeti, a legyőzhetetlen nehézséggel is szembeszáll, s mindég az a hit tüzeli, hogy ami másnak nem sikerült, neki sikerülni fog: megindítani a magyar nyelv és irodalom oly fejlődését, amely átalakítólág hasson vissza társadalmi és politikai életünkre is. Céljának e nagyszerűsége mintegy elkápráztatja szemeit, s nem tudja, vagy nem is akarja meglátni: micsoda sivatagokon kell átvergődnie, hogy végre oázishoz juthasson.

IV.

A könyvvizsgálat szigora. – Irodalmi rendőrség. – Haladásunk legnagyobb akadályai. – Központi könyvvizsgálat. – Az 1806-iki újabb rendelet. – A külföldi irodalom termékei. – A fejlődező magyar közélet újra megszűnik. – József nádor. – Az 1802-iki országgyűlés. – A pórság helyzete; pasquillusok. – A haladás szörványos jelenségei. – Az 1805-iki országgyűlés. – Ki az oka a háborúnak? – A magyar nyelv közhasználati. – A magyarság dicsérete. – A XVIII. század végén s a következőnek elején megjelent nevezetesebb irodalmi művek. – A háború; Napóleon magasztalása; az ország hűsége; a béke. – A kormány rosszakarata; nemzeti közöny. – Az olvasókedv hiánya. – Mi okát látják ennek írónk, s miképp akarnának segíteni? – Kazinczy gazdag élettapasztalattal indul a küzdelembe. – A nyugati nemzetek példája. – Kazinczy mesteri képet fest irodalmunk állapotáról. – Harcra kész elhatározása.

Bár Martinovics és társainak sírja jeltelen maradt: mégis szünet nélkül intő példa volt a kormány előtt, hogy a szabadelvű vagy nemzeti törekvéseket csírájokban elfojtsa, kivált Sándor Lipót nádor váratlan halála után. A könyvvizsgálat régi szabályait nagyon is engedékenynek tartván, 1795. február 25-én újat ad ki, amely még keményebb békóba veri a gondolatszabadságot. A könyvvizsgálati hivatal szinte korlátlan hatalom lett; ha akarta, minden műre ráfoghatta, hogy vagy a vallásra, vagy az államra veszedelmes. Így érthető, hogy Ausztriában eltiltottak egy orvosi könyvet, mert szerzője elég vigyázatlan volt, s megjegyzést tett benne a karinthiai rossz utakra.⁶³ Nálunk a jámbor Eckartshausen Duldung und Menschenliebe című munkájának fordítását a hivatalos cenzúra megengedi ugyan, de az erdélyi püspök az engedélyt visszavonhatja, s a fordítóhoz, Cserey Farkashoz írt levelében Batsányit, Kufsteint s efféléket emleget. A fordító erre a Széchényi grófnak ajánlott kéziratát ennek kívánságára Pestre küldi Miller Jakab Ferdinándnak, aki azt a pesti könyvvizsgáló hivatalnak adja át. Ez azon kijelentéssel, hogy a mű kiadásának engedélye „felülhaladja a hatalmát”, a Helytartó Tanácshoz nyújtja be. Itt teljes ülésben veszik a művet tárgyalás alá, s abban állapodnak meg, hogy Bécsbe küldik. Innen nagy sokára azzal a végzés-

⁶² Uo. VI. köt. 212. 1. III. köt. 231., 323–324., 401. 1.

⁶³ Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*. Budapest, 1884, 1890. I. köt. 107. 1.

sel jut vissza Millerhez, hogy a kézirat a Széchényi Országos Könyvtárban megmaradhat ugyan, de nyomtatásban soha napvilágot ne lásson; mert „a munka tele lévén fanatismussal (pedig éppen a fanatismus ellen készült), az mostani időnek környül állásokhoz éppen nem alkalmas, t. i. lévén e felségének teljes akaratta, hogy e féle munkák által az emberi elme meg ne zavartassék”.⁶⁴ A falusi nevelésről írt művéből pedig a nagyváradi cenzor mindazon részeket kihagyja, amelyekben a szerző példákkal bizonyítja, hogy „se a régi, se az újabb időkben történt revolútiókat soha se okozta a köz rendű embernek meg világoztása”. Szándéka is volt az illető cenzort kérdőre vonni, de aztán jobbnak látta elhallgatni.⁶⁵

Helyesen mondják a könyvvizsgáló hivatali irodalmi rendőrségnek, mert a legnagyobb éberséggel vigyáz, hogy semmi oly irat napvilágot ne lásson, amely a korlátlan hatalom szellemével ellenkezik. Egy magyar nemes méltán nevezi ezt Cerberus-őrőségnek, amelynek mindent rejtve kell tartania előttünk, ami a felvilágosodás érdekében máshol történik.⁶⁶ Abban a meghitt baráti körben, amely Horvát István deáktársaiból alakul, szomorú szívvel emlegetik hazánk sorsát, s könnyes szemmel nézik: mily rettentően hátráltatja a gonosz irigység minden léptében. „Ha – írja e baráti kör egyik tagja, Ferenczy János – valaki munkájában leg tsekélyebb okoskodást mutogat, munkája a gonosz vizsgálás (Censura) által rútul meg szaggattatván, gyakorta nyomtatásra sem bocsátatik; így a magyar könyvek bötsöket el vesztvén, a nyelv is előbbeni, kedves ugyan, de gyenge gyermekségében marad.”⁶⁷ Íróink csak félénken merik emlegetni a könyvvizsgálat szigorúságát, s egymás közt sóhajtozzák: mily nagy akadálya ez irodalmunk fejlődésének, s mily nagy oka egész hátramaradásunknak.⁶⁸

E káros rendszernek a külföldi irodalom termékei is áldozatul esnek; mert azok behozatalát is keményen tiltja. Természetesen kivált a francia könyveket vizsgálják nagyon szorgosan az ország határain. Azonban jól tudván a rendőség, hogy a könyvek csempészetét megakadályozni lehetetlen: életbe lépteti a központi könyvvizsgáló hivatal intézményét, amely a már egyszer megengedett és kinyomott könyveket ismét vizsgálat alá veszi. Ez aztán Ausztriában Wieland és Pffeffel költeményeit is eltiltja, Clementi zeneszerzőtől pedig megtagadja az engedélyt, hogy Kotzebue lieflandi utazása emlékeit olvashassa, mert hátha a tiltott könyvet ártalmasan használja fel. Mi több, Ovidius művei fordítását is tilalmazza, sőt az eredetinek az olvasását is szigorú föltételekhez köti. Csak „egy megtisztított deák kiadást” enged kinyomtatni.⁶⁹ Sem könyvben, sem hírlapban nem szabad semmi oly gondolatébresztő adatnak megjelennie, ami csak bár távolról is előmozdíthatná a közvélemény kialakulását. A Magyar Kancellária a Helytartó Tanács útján összeíratja az engedélyezett külföldi lapokat. Ezekon kívül mást nem szabad járatni. Maga a király figyelmezteti a Kancelláriát e rendelet szigorú végrehajtására.⁷⁰

1806. március 27-én a regények kinyomtatása és olvasása, valamint a külföldről való behozatala ellen ad ki a király rendeletet, amelyben a többi közt ezeket olvassuk: „Ő felsége már régiebb idő óta szívére vette a román-olvasmányoknak az ifúságra tett káros hatását s azért ezen túl, habár a censura a kinyomtatást megengedte is, egy románt sem szabad az új-

⁶⁴ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 77. 1. A munka jelenleg is megvan a M. N. Múzeum könyvtárában.

⁶⁵ Uo. 385. 1.

⁶⁶ Wertheimer E. id. m. 51. l.

⁶⁷ *Napi-Jegyzések.* A M. N. Múzeum könyvtárában: 463. Qu. Hung.

⁶⁸ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 106., 400. 1.

⁶⁹ Wertheimer E. id. m. I. köt. 52. 1. II. köt. 53–54. 1.

⁷⁰ Ferenczy József id. m. 97–98. 1.

ságokban hirdetni⁷¹. Mert „a román prózai elbeszélése a polgári életből vett tiltott cselekvényeknek és eseményeknek, tehát tiltottaknak tekintendők”.⁷¹ Arra is szigorúan ügyel a cenzúra, hogy a magyar újságok csak a bécsi hivatalos lap közleményeit fordíthassák. Sőt Kulcsár Istvánnak, midőn 1806-ban a Hazai Tudósításokra, kér engedélyt, azt is megtiltja, hogy az örökös tartományokról közöljön valami hírt. Kulcsár Pest vármegye rendeit kéri ügye támogatására, hogy – mint mondja – „ne legyen alábbvaló a hazai magyar újság a maga hazájában, mint az országbeli német újságok, vagy a németországi magyar újság”. Mind hiába. A Magyar Kancellária nem hajlandó véleményét megváltoztatni. A Helytartó Tanács ismételt fölterjesztésére s több vármegye kérelmére maga a király is nyilatkozik, úgy határozván, hogy a cenzúra Kulcsár iránt se legyen se szigorúbb, se engedékenyebb, mint más szerkesztő iránt.⁷²

De a magyar hatóságok is felhasználják a könyvvizsgálat szolgálatait, ha a saját érdekük parancsolja. A Kancellária amiatt tiltja el a Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der Oest. Monarchie című folyóiratot, mert egyik közleményében a nemesség kiváltságaira sérelmes felfogást állapít meg. Mivel azonban a bécsi kormány az eltiltott folyóirat célzatát a magáénak vallja, nemcsak helyteleníti a magyar hatóságok intézkedését, hanem éppen ilyen esetekkel bizonyítja, hogy a központi könyvvizsgáló hivatalra föltétlenül szükség van, amely aztán életbe is lép.⁷³

Amint a külföld irodalmi termékeit csak a legnagyobb óvatossággal bocsátják be határainkon: éppen oly nehézséggel kell küzdenie, aki a külföldre akar látogatni. Annál inkább rossz szemmel nézi ezt a kormány, mert József nádor is úgy találja, hogy az ifjabb protestáns papok az idegen egyetemeken gonosz elveket sajtótítottak el, s ők terjesztik az elégedetlenséget az országban. Így a nemzeti haladás lépten-nyomon leküzdhetetlen gátakba ütközvén, a fejedelmi kezdő közélet ismét szünetel. Az elmaradottság, az újabb ismeretek hiánya még a nemzet felsőbb rétegeiben is feltűnő. Nem ok nélkül jellemzi Károly kir. herceg a bécsi kormány tagjait oly szűk látókörűeknek, akik nyilvánosan dicsekszenek, hogy harminc év óta sem könyvet, sem újságot nem olvastak.⁷⁴

Nemzetünk azonban éppen a közvélemény minden önállóbb nyilvánulásának elfojtásával alig eszmélhetvén a maga sorsára, hűségesen végrehajtja a kormány akaratát. Annak a forradalmi törekvésnek, amelyet József nádor észlel a polgárság körében, igazában semmi nyoma, hírért csak a rosszakarók koholják, akik a magyar nemzeti érzésnek egy-egy melegbb kiömlésében mindjárt forradalmi hangulatot sejtjenek, s azzal vádolják hazánkat, hogy el akar szakadni az uralkodóháztól.⁷⁵ Ellenkezőleg, az 1796-iki országgyűlésen régi áldozókészsége újra fellobban, s legfőbb gondja méltán a fenyegető veszedelem elhárítása. József nádor megválasztásában nemcsak az előbbi nádor működéséhez fűzött nagy remények megújításának, hanem a fejedelmi család iránti ragaszkodásnak is jelét akarja adni. S várakozásában nem is csalódik. József kir. herceg a nemzet tagjának tekinti magát, s mindig van érzéke a magyarság vágyai és törekvései, öröme és fájdalma iránt. A király és nemzet közti közbejáró tisztségét a lehető legkomolyabban fogja fel. Folyvást egyformán igyekszik annak parancsszavát teljesíteni, bár éppen ezen években sokszor éreznie kell: mily roppant

⁷¹ Jakab Elek: *A censura története Erdélyben. Figyelő* X. köt. 263. 1.

⁷² Ferenczy J. id. m. 115. 1.

⁷³ Wertheimer E. id. m. II. köt. 117–119. 1.

⁷⁴ Uo. I. köt. 106., 113., 137. 1.

⁷⁵ Wertheimer E. is sok forradalmi anyagot lát, de József nádor adatát ő sem hiszi. Id. m. I. köt. 145. 1.

nehéz e tisztséget mind a király, mind a nemzet megelégedésére betölteni. Egész működését gyönyörűen jellemzik az 1802-iki országgyűlés megnyitásakor mondott szavai: „A császár az én fitestvérem; de ha jogaitok közül csak a legkisebbet is megsértené, elfeledném a vérség kötelékeit, hogy arra emlékezhessem, hogy én a ti nádorotok vagyok.”⁷⁶ Sajnos, az efféle nyilatkozatokat a király körében nem egyszer felhasználják az ő gyanúsítására, pedig senki sem törekszik a birodalom érdekeit okosabban összeegyeztetni a nemzet érdekeivel. Kivált az országgyűlések kihirdetésekor tudja jól számba venni nemzetünk kívánságait, s nem haboz megmondani előre, mit várhat a király a rendektől. Az 1802-iki országgyűlés előtt figyelmezteti a királyt, hogy a hadsereg állandó kiegészítésének az ügyét nem fogadják el az alsótáblán. Az ellenzék azt követeli, hogy a magyar ezredek létszámát közöljék a rendekkel, mert csak így lehet világos felfogása a kiegészítés mértékéről. De a főrendek e javaslatot visszautasítják. Végre is három évre kísérletképpen megszavazzák. Az adóemeléssel is csak kevésbé boldogul a kormány.

Károly herceg mindebben bizalmatlanságot lát a fejedelmi ház iránt, s megneheztel nemzetünkre – igazságtalanul. Való igaz, hogy a nemzet eggyé forrasztásának vágya még csak igen homályos sejtelem gyanánt jelentkezik, midőn a nem nemesekre nézve kimondják, hogy az örökségi és szerződési ügyekben mint fölperesek indíthatnak pert, s emellett a javulásnak legalább egy morzsáját dobják a jobbágyok közé; de őrt áll alkotmányos jogai mellett. Ha az újabb kori haladás iránt csekély érzéke van is: a meglevőt óvakodik kockára vetni. Egyébiránt néhol a haladás ösztöne is nyilatkozik, ha szinte öntudatlanul is, midőn néhány vármegye az iránt ad utasításokat követeinek, hogy sürgessék a magyar játékszín segélyezését az országgyűlésen. Csakhogy a főispánok állítólag a nádor kívánságára minden nehézség nélkül ráveszik a rendeket, hogy ez utasításokat visszavonják; holott a pesti német színház kilencvenezer forintos évi segélyben részesül a magyar adófizetők filléreiből.⁷⁷ Így aztán érthető Győr vármegye egyik követének kijelentése, akit kérdőre vonnak beszámolója alkalmával, mit végeztek a játékszín ügyében: „Volt valami szó felőle – úgy mond –, hanem azt felelték, hogy aki komédiázni akar, komédiázzon otthon.”⁷⁸

A politikai közvélemény még bölcséjében szendereg. Ha egy lépést tesznek a demokrácia felé, sok maradi nemes már kiváltságainak rombadóltét kesergi.

Mire való volt a' nemtelennek kelletlen oltalma?

Talán hogy hamarébb következzen Hazádnak siralma?

kérdi egy pasquill-író.⁷⁹ Még talán csak Berzeviczy Gergely gondolkozik behatóbban az ország anyagi sorsáról, s ő meri kimondani, hogy hazánknak az Ausztriától való gyarmati függés miatt kell közgazdaságilag nyomorult helyzetben sýnylődni. Élénk színekkel festi a nagyobb adót fizető Ausztriának hazánk elleni jogtalanul kiaknázó politikáját.⁸⁰ Van bátorsága szót emelni a jobbágyság érdekében és sürgetni felvilágosítását. Mintha csak Széchenyi István gr. Hitelének néhány eszméje és bizonyító módja szólna hozzánk egy negyedszázaddal a korszakos mű megjelenése előtt, midőn az elnyomott jobbágyok lelkes védel-

⁷⁶ Uo. 190., 208. 1.

⁷⁷ Bayer J.: *A magyar dráma története*. I. köt. 239. 1.

⁷⁸ Fábchich József levele Kazinczyhoz 1805. okt. 20-ról. Akad. könyvtár: *Irodalmi Levelek*.

⁷⁹ A pasquill-gyűjtemény a M. N. Múzeum könyvtárában: 153. Qu. Hung.

⁸⁰ Gaal Jenő: *Berzeviczy G. élete és művei. Magyarország kereskedelme és ipara*. Budapest, 1912. 214. 1.

mében világosan kimutatja, hogy az irántuk való szűk körű felfogás éppen a földesuraknak tesz roppant károkat. Emberies gondolkodása jellemzőleg nyilatkozik ez akkor vajmi ritkán hallott szép szavakban: A közbeszéd a pórt nyomorult népnek mondja, de „nem megvetést, hanem gondos ápolást, nem gyűlöletet, hanem szeretetet, ha pedig vétkezik, nem bosszúállást, hanem atyai fenyítéket érdemel”.⁸¹ Az ismeretlen pasquill-író is azt mondja, hogy az igazsághoz híven

A' szegény Parasztot kell fel-segíteni,
Nem pedig erővel el-szegényíteni.
Sír a' köz-nép, kiált az alsóbb Nemesség,
Légyen a' sors szerint a' könyörületesség.
Ne kívánja senki a' mi törvénytelen,
Különben a' hámból ki rúgni kéntelen.⁸²

Schlachta Ferenc, a Horvát István baráti körének ismerőse szintén vizsgálat alá veszi a nemes és jobbágy közti kapcsolatot, hogy szánalmat gerjessen a terhei alatt roskadozó földművesek iránt. Műve azonban éppúgy nem juthat nyilvánosságra, mint a Berzeviczy Gergelyé. A budai cenzor eltiltja. Schlachta a nádorhoz föllebbez, aki Almásy Pál titkos tanácsosnak adja a művet felülbírálatra; de ő sem meri kinyomatását megengedni. Ekkor szerzője Bécsben a Magyar Kancelláriához nyújtja be, amely végképp eltiltja, s csak azon föltétel alatt adja vissza írójának, hogy azt másokkal közölni ne merje.⁸³

Pedig a XIX. század elején néhány szórványos jelenség a távoli láthatáron némi derülést sejtet. Széchényi Ferenc gr. megveti a M. N. Múzeum alapját; Festetics György gr. már előbb a Georgikont virágoztatja föl, s állít a magyar gazdák elé követendő példát; az 1802-iki országgyűlésen pedig egy magyar hadiakadémiára tesz negyvenezer frt alapítványt. Példáján felbuzdul Rhédey Lajos gr. és tízezer frt alapítványt tesz, utána Párniczky Mihály ezer frt-ot. Magyaróvárott a nagy hercegi uradalom is állít gazdasági intézetet, amely később országossá válik. Némi csekély javulás különben a vármegyei utak gondozásában, a Ferenc-csatorna és Sárvíz lecsapolása előmunkálataiban is nyilvánul. Általánossá kezd fejlődni az a törekvés, hogy elmaradottságunkat pótolni kell. De egy magával ragadó irányító szellem még sokáig várat magára. Jóakaratan kevesebb a hiány, mint igazi államférfiúi tehetségben. Maga Károly kir. herceg a bécsi államférfiakról nyers őszinteséggel úgy nyilatkozik, hogy minden elvész, ha a császár Mackót, Cobenzlt és Collenbachot föl nem akasztja.⁸⁴ Nem ok nélkül aggódik hazánk, hogy az új Ausztriai Császárság (1804. aug. 17.) nemzeti függetlenségünket is kemény próbára teszi. Mégis az ezt tudató császári pátenst ünnepélyesen kihirdetik a vármegyékben. A király és nemzet közti bizalom erősödni kezd.

Éppen ebből a célból szándékozik a király ismét összehívni az országgyűlést. De a nemzet kevés jót vár. Hazafi aggodalmával elégtelensége is nő, kivált a protestánsoknak, akiket az udvar szinte tüntetőleg mellőz. A rendek bizonyos fásultsággal tekintenek a jövőbe, és semmi kedvük követül menni Pozsonyba. A balsejtelem elfogja a nádort is, és megírja a

⁸¹ *A magyarországi paraszt állapotja és természete* c. műve. Uo. 159. 1.

⁸² Az id. h.

⁸³ *De nexu inter dominos et colonos in Hungaria* c. műve a M. N. Múzeum könyvtárában. L. Ferenczy J. id. naplóját.

⁸⁴ Wertheimer E. id. m. I. köt. 280. 1.

királynak, hogy nagyobb áldozókészségre semmiképp nem számíthat,⁸⁵ annál kevésbé, mivel Fiume bekebelezését a nádor minden óhajtása és sürgetése mellett is folyvást halogatta.

Azonban midőn a francia császár mérhetetlen uralomvágya ismét a harctérre szólítja nemzetünket, áldozókészsége és vitézsége csorbíthatlanul nyilatkozik. Roppant erőfeszítést kell tennie hazánknak, hogy a válság magával ne sodorja. Szükségesnek látszik, hogy a folytonos fegyverkezés okát ország-világ előtt tisztába hozzák. Ezt a célt szolgálja a *Wer ist der angreifende Theil: Oesterreich oder Frankreich?* címmel Bécsben megjelent füzet.⁸⁶ Természetesen a franciát okozza, bizonyítgatván, hogy Ausztria és Oroszország békére törekszik, de minden ígyekezetük „hajótörést szenved a Francia Császárnak nyakasságán”. Horvát István előtt a füzetnek majd minden lapjáról az tetszik ki, hogy „Ferenz Tsászár egy gyáva, nyomorúlt, megaláztatott, piszszenni sem merő és idegen nemzetnek adózó Fejedelem, ki akármint reszelte is Bonaparte orra alá a tormát, tsak motszanni sem bátorkodott”. Maga a király az 1805-iki országgyűlés megnyitó előadásában csakugyan világosan kimondja, hogy Napóleon kényszeríti a monarchiát a háborúra, s a nádor lelkesítő szavai harci készségre gerjesztik a rendeket, akik újra elhatározzák a nemzeti fölkelést; ezt a nádor, ígérete szerint, maga fogja vezetni, nem kerülve a legfenyegetőbb veszedelmet sem.⁸⁷

De alig gyűlnek össze a rendek, s kezdik meg tárgyalásaikat, mint a villám sújt közéjük az ulmi szégyenletes megadás híre. A nemzet balsejtelve teljesedni látszik. József nádor kockára téve látja az egész birodalom sorsát, s „én – kiált fel a királyhoz írt soraiban – talán szégyennel borítva leszek kénytelen meghalni”.⁸⁸ A sömjéni magányában elvonult költő képzeletében is feltűnnek a haza rémülten futó fegyveres őrei; látja „az éktelen vert had zavarját tébolyogva s Bécs s Pozsony érczkapuit vívatlan kítárva”. S megriadt kétségbeesése rettentő fatalismusba süllyed:

Oh sors! oh csuda nap! mi ez?
Nincs hát remény már? – Itt az idő, magyar!
Mely majd szabad lelked-nem-ismert
Jármot akaszt te szilaj nyakadra.

A rendek meghatva a király szavaitól, megkezdik a nemesi fölkelés szervezését. De a kormány mindenütt módját találja, hogy a nemzet erényeit elhomályosítsa. Amit a rendek önként, szívök sugalmát követve ajánlanak a háborúra, a Kancellária úgy fogalmazza, mint ha ők nem hűségéből, hanem kötelességből tennék a haza oltárára. Neheztelések csak akkor csillapul, midőn a magyar nyelvre vonatkozó óhajtásuk teljesedik, s megalkothatják a 4. t.-cikket, amely a törvény minden megszorítása mellett is határozott vívmány.⁸⁹ A törvényhatóságok a pénzügyi kamarán kívül a többi kormányhatóságokkal magyarul intézhetik hivatalos ügyeiket. És bár ki van mondva, hogy a magyar nyelv használatára senki sem kényszeríthető: nyelvünk jogainak kiküzdésében ily fontos törvényt nem alkotnak 1830-ig. Ez a cikk az önmagára eszmélni kezdő nemzet legelső kötelességének ha nem is teljesítése, legalább fölismerése. Mindenesetre legmaradandóbb kifejezése a biztató jövőnek, amely

⁸⁵ Uo. 399. l.

⁸⁶ *Magyar Kurír* 1805. évf. 30. (okt. 11.) sz. 467–469. l. Horvát István *Mindennapja* a M. N. Múzeum könyvtárában, kiadva az *Irodalomtört. Közl.* 1912. évf. XXII. köt. 332. l.

⁸⁷ *Magyar Kurír* 1805. évf. 36. (nov. 1.) sz.

⁸⁸ Wertheimer E. id. m. I. köt. 401. l.

⁸⁹ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 469. l.

most ideig-óráig ismét magyar világot ígér. Az uralkodó család több tagja szívesen érintkezik a magyar rendekkel, s tüntetőleg iparkodik némi külsőségekben a nemzeti kívánságokat tiszteletben tartani. Már az előbbi országgyűlésen is láthatók ennek jelei. A királyné többször megjelenik az országgyűlés tárgyalásain, sőt részt vesz egy álarcos bálban is, és kosárákjából mindenféle allegorikus felírású cukorkákat osztogat. Egy aulikus érzésű grófnak egy kis babérkoszorút ad, amelyen ez a felírás olvasható: A húnek.⁹⁰ József nádor bajszt nevel és kalpagban jelenik meg a Hét választó vendégfogadó táncmulatságán. Az országgyűlésen tartott beszédében célzást tesz arra, hogy az ő ereiben is Árpád vére lüktet. De ő nemcsak külsőségekben, hanem szívében is a nemzettel érez. Midőn az alsó tábla a magyar nyelv iránti határozatát a felső táblához küldi, s ott hallani sem akarnak róla, a nádor kél pártjára a rendek határozatának, mintegy személyes tekintélyével kényszerítve a főrendekre e fontos vívmányt.

Reviczky József tanácsos már az országgyűlés elején felszólítja az ifjú Horvát Istvánt, hogy siessen Pozsonyba az országgyűlés naplóját szerkeszteni.⁹¹ Ugyanekkor Pest vármegye elhatározza, hogy jövőre csak magyar nyelvű átiratot fogad el. Gömör vármegye egy magyar nyelvművelő társaság érdekében intéz körlevelet a többi vármegyékhez. E példán felbuzdulva néhány törvényhatóság föl is ír a királyhoz és a nádorhoz, hogy a megpendített eszmét támogassa.⁹² A Vas vármegyében folyt élénk vitát, vajon ezután magyarul vagy deákul tanácskozzanak-e, Nagy József, a derék szombathelyi prépost-kanonok magyar nyelvű beszédével egyszerre eldönti, s a magyar nyelv hivatalos használata legott határozattá válik.⁹³ Méltó önérettel dicsekszik maga is, hogy „a’ meg-deákosodott Vass Vármegyének meg-magyarosításában nem utolsó eszköz” volt. Pest vármegye a megcsontosodott hivatalos deák nyelv, illetőleg kifejezések, címek magyarosítására bizottságot alakít, amelyben Révai Miklós is közreműködik. Schreyer Ádám József, pesti plébános, büszkén emlegeti, hogy semmiféle ivadéka nem tudott soha magyarul, ő pedig nemcsak tudja s beszél a nyelvünket, hanem verseit is magyarul írja.⁹⁴ Szabolcs vármegye a Helytartó Tanács rendeleteit magyar fordításban akarja közzétenni. Zala már magyarul vezeti a vármegye jegyzőkönyveit. Sőt még Pozsonyban „sem talál semmi nehézséget a magyar törvénykezés”.⁹⁵ Tolna vármegye annyira felbuzdul a magyar nyelv előmenetelén, hogy német községekben is magyar nyelvű iskolák felállítását határozza el, s kimondja, hogy ha valamely német iskolamester két év alatt meg nem tanul magyarul, elmozdítottassék.⁹⁶ Máramaros azt követeli, hogy az úriszékek kényszerítve legyenek magyarul tárgyalni, s hogy a pénzügyi kamarához is nemzeti nyelvünkön írhasanak. Ez ellen a kamara óvást emel, a Magyar Kancellária pedig az ellentétet elsimítani törekszik. De több vármegye mindenképp biztosítani akarja nyelvünk jogait. Békés az egyes ezredekkel is magyar nyelvű érintkezést sürget, amit sem a Kancellá-

⁹⁰ A gróf tréfának veszi a dolgot, s azt feleli, hogy nem érdemes húnek maradni; az álarcos hölgy is csak addig maradjon hű, míg kedvesének örömet szerez. Erre a hölgy eltűnik. Megtudván a gróf, kivel beszélt, magán kívül szaladt a királyné után, de már sehol sem találta. Berzeviczy Gergely id. m. 116–118. 1.

⁹¹ Horvát I. *Mindennapija*, az id. h. 328. 1. Ferenczy János id. naplója.

⁹² Bayer J.: *A magyar játékszín története*. I. köt. 347. 1.

⁹³ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 212. 1, III. köt. 469. 1. Szinnyei J. id. m. IX. köt. 644. h.

⁹⁴ Horvát I. id. m. *Irodalomtört.* Közl. 1913. évf. XXIII. köt. 113–114. 1. *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 511–512. 1.

⁹⁵ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 39., 195. 1.

⁹⁶ Ferenczy János id. kézirat a jún. 3-ikáról.

ria, sem a Helytartó Tanács nem fogad el. Baldacci államtanácsos hallani sem akar engedékenységéről, s ráveszi a királyt, hogy ne engedje az 1805: 4. tc. korlátait átlépni.⁹⁷

Bátran síkra száll nyelvünk jogaiért Kiss József (1765–1830), Széchenyi Ferenc gr. házi-orvosa. Magyar! Légy igaz magyar!⁹⁸ című munkájában. Erősen kikel azok ellen, akik magyaroknak híresztelik magukat, holott nyelvünket sem értik, s attól félnek, hogy a köznép majd ez úton világosodik fel. Pedig minél felvilágosultabb valamely nemzet minden rétegében: annál jobban ragaszkodik jogaihoz. Okosan és férfias bátorsággal sorakoztatja a nemzeti nyelv használata mellett a már Bessenyei óta számtalanszor elmondott érveket. Nem csekélyebb kérdésről van itt szó – mondja –, mint arról: akarjuk-e magunkat még valaha igazi és állandó nemzetté tenni, amit sajnosan elmulasztottak őseink? A magyar nyelv közhasználatára nélkül ez országban nincs józan felvilágosodás. Magyaroknak kell lennie a tanítás és tudomány nyelvének. Így lehetünk művelt nemzetek; így lesznek a horvátok, tótok, németek, a „mi kedves kenyeres földieink” tiszta magyarokká. Rosszlelkűek azok, akik a fejedelmet attól óvják, hogy magyarul beszéljen. Mert ugyan mi kár háramlanék abból, ha a király nemzetével magyarul érintkeznek? Itt az ideje, hogy felébredjünk, s nemzetiségünk kifejtésén fáradozzunk.

A szerencsétlen háború nemcsak a magyar vitézséget, hanem a magyar nagylelkűséget is hirdeti. A királyi család tagjait igazi magyar vendégszeretettel fogadják Kassán és mindenütt, ahová érnek. Az ifjabb Ferdinánd hercegről beszélnek, hogy midőn Ulm-nál az ellenség keresztyénvágiát magát huszáraival, egyet káromkodik, s megfogadja, hogy most volt német utoljára, ezután mindég csak magyar lesz. Szájról szájra adják egy kozák hadnagy mondását. hogy: nincs tüzéség a világon, csak a francia, nincs katona, csak a magyar huszár. Dolgoruczky hg. is azt mondja, hogy ahol huszárt lát, mindég süveget emel neki. A fekete bugyogósok már az ötödik ágyúszóra eszeveszettül szaladnak. De a magyar gyalogság annál jobban kitesz magáért. „Barátom – kiált Kazinczy a Cserey Farkashoz írt levelében –, ki nem kevélykedik, ezeket látván, hogy Magyar!... Becsülni fog bennünket még az ellenség is.”⁹⁹

Az idegenek csakugyan dicsőítik nemzeti erényeinket. Lichnowsky Krisztina hercegnő, az akkori bécsi előkelő társaság szellemes tagja, ezt írja Stadion Fülöp grófnak 1802. június 14-én: „Részt vettünk egy országos ülésben. Itt láttam, mennyire megvénültem, mert különben ez föllekesített és sajnálkozásra indított volna, hogy nem magyar vagyok, s hogy véleményemet sem latin, sem magyar nyelven ki nem tudom fejezni.”¹⁰⁰ Müller János, a híres történetíró pedig a Nicolai Frigyeshez 1806. június 13-án írt levelében megatva beszél hazánkról, amely „éppen oly termékeny nemes lelkekben, mint Ceres és Bacchus minden adományában”. „Mily csodálatos ennek történelme! – kiált fel. – És mik lehetnének ezek a férfiak! de már mik ők most is! – Mindég barátjuk és bámulójuk lesznek!”¹⁰¹

De semmi sem kelt oly nagy örömet íróinknál, mint a királynak az az elhatározása, hogy a bécsi egyetemen nyelvünk és irodalmunk tanítására tanszéket állítsanak. „Ez a váratlan történet – Kazinczyként – igaz hálát érdemel.” S ő a legközelebbi vármegyei gyűlé-

⁹⁷ Wertheimer E. id. m. II. köt. 111–115. 1.

⁹⁸ *Magyar! Légy igaz magyar! Láss tovább. Becsüld nyelvedet.* Pest, 1807. Név n., de a M. N. Múzeum könyvtári példányán Mátray G. írásával olvasható a szerző neve. Szinyeyi J. id. m. VI. köt. 334–335. h. *Századok* 1888. évf. XXII. köt. 959–960. 1.

⁹⁹ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 12., 16., 18., 135. 1.

¹⁰⁰ Wertheimer E. id. m. I. köt. 209. 1.

¹⁰¹ Uo. II. köt. 110. 1.

sen indítványt szándékozik tenni, hogy a király kegyességét nyilvánosan megköszönjék. Nem ösztön-e ez nekünk is, hogy legalább a jogot magyarul tanítsuk? Hiszen „Erdélyben minden Nagy magyarul beszéll ’s olvas”. A királyi hercegek is kezdenek magyarul tanulni, amiből Kazinczy azt következteti, hogy „nálunk sem szükség lopva tennünk a jót”. Néme-lyek úgy látják, hogy nagyjaink csak akkor kapnak nemzeti nyelvünkön, ha „módiyelvvé” tesszük; legyünk hát rajta, hogy „Anyai nyelvünk becsit a Nagyok házaiba is be iktas-uk”.¹⁰²

Ugyane szempontból Horvát István arra kéri Virág Benedeket: fordítsa magyarra a vár-megyéknek a magyar nyelv közhasználata iránti folyamodványait, mert „tsak úgy leszen valami belőlök, ha elterjed az országban a’ dolog és ösmeretségbe jöhet minden tiszt urak-nál”. „Most illik iparkodnunk – mondja naplójában –, hogy már egyszer jobb lábra álljunk. Int az üdö, int a’ sérelem, intenek minden környülállások: ha elhallasztjuk gondosságunk-at, igen igen későn jutunk boldogságunkhoz.”¹⁰³ Nagy József is lelkes szavakkal hirdeti: „Az Egek látszatnak kedvezni Nyelvünknek. Megbocsáthatatlanul vétenénk, ha az alkal-matosságot elalunnánk. unokáink átkoznák hamvainkat”.¹⁰⁴ Csehy József, ez éppen oly vitéz, mint tudományosan képzett huszárcapitány, Dugonics András tanítványa és Virág Benedek s ennek révén Kazinczynak is méltányoló olvasója és barátja, öt esztendei távolléte után visszaérkezvén hazánkba, elérzékenyülve vallja meg, hogy „nincs szebb, nincs boldo-gabb Haza, mint a mienk”. „Örülök – írja Kazinczynak –, mert még a mi Istenünk lelke lebeg Országunkon. A’ magyar erkölcsök’, a nemzeti nyelv’ és viselet’ böcsülése élnek.”¹⁰⁵

Irodalmunk is újra emelgeti szárnyait. A Batsányi szerkesztette Magyar Minerva Ányos Pál és Virág Benedek költői munkáit összegyűjtve adja a nemzet kezébe. Takács József (1767–1821) Költeményes munkáji még előbb, Erköltsi Oktatásai pedig a Magyar Minerva II. kötetében látnak napvilágot. Kisfaludy Sándor Kesergő Szerelmének már van némi ol-vasóközönsége. Legalább Horvát Istvánnak három példányát hordják el a leányok. De ami nagyon feltűnő Horvát Istvánnak, az idősb írók, Révai, Verseghy, Virág a mű belső értéké-ről keveset tartanak. Ellenben – írja – „a’ Magyar közönség és más nem olyan nagy nevű Tudósok a’ könyvet édig magasztalják, veszik, terjesztik”. Talán – teszi hozzá – még egy könyvnek sem volt akkora kelete, mint Himfy Szerelmeinek, Kövy Sándor magyar törvé-nyeinek és Schwartner Márton diplomatikai művének.¹⁰⁶ Gvadányi József gr. Falusi nótá-riusának elmékedése, betegsége, halála és testamentoma még 1796-ban megjelenik. Má-tyási József Semminél több valami II. része 1798-ban. Baróti Szabó Dávid Költeményes munkái 1802-ben hagyják el a sajtót megjobbítva és bővítve. Ezen kívül már a század elején fordítja az Aeneist, az Ecclógákat, valamint Rájnis a Georgicákat és Fábchich József Euripides egy pár tragédiáját. Rájnisnak a Magyar Parnassusa is készen van. Azonban az említett fordítások csak később láthatnak napvilágot. Csokonainak a Kleist után fordított Tavasza, és Dorottyája 1802- és 1804-ben jelenik meg. Verseghy Rikóti Mátyása szintén 1804-ben, Kolomposi Szarvas Gergelye pedig 1804-1805-ben. Ő kiszabadulása óta ritka buzgalommal dolgozik: eredetit, verset és prózát ír, fordít, nyelvészkedik, s heves toll-csatá-

¹⁰² *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 135., 149., 155., 210. l.

¹⁰³ *Mindennapi* az id. h. XXII. köt. 424. l.

¹⁰⁴ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 212. l.

¹⁰⁵ Uo. III. köt. 374. l.

¹⁰⁶ *Mindennapi* az id. h. XXII. köt. 80. l.

ba kezd. Virág Benedek részint Cicero, részint Horatius fordításán dolgozik s egyszersmind a Magyar Századokat írja.

De különösen nagy szorgalmat fejt ki a fordítások terén Kis János. 1797 óta nincs egyetlen év, hogy valami Zsebbe való könyve, Erköltsi Oktatása, egyházi vagy halotti beszéde, Knigge, Kotzebue, Lafontaine, Meiners stb. egy-egy művének fordítása meg ne jelennék tőle. Ide kell számítanunk Révai Miklós deák verseit, nagy grammatikáját és Antiquitatesét, valamint Verseghy Ferenc német nyelvű magyar grammatikáját és Tiszta magyarságát. Vitkovics Mihály a Tárkányi remete című regényébe kezd, s Fáy András előfutárja gyanánt a jobb nevelés eszméit akarja terjeszteni. Ragályi Tamás a Segítő című havi folyóiratot tervezi s indítja meg. Schedius Lajos pedig Horvát István kérésére a bécsi Annalen der Literatur und Kunst példájára magyar nyelvű folyóiratot akar szerkeszteni, bár Virág azt hallja róla, hogy Széchényi Ferenc gr. előtt nem átalált úgy nyilatkozni, hogy „a’ magyar Nyelv incapax culturae”.¹⁰⁷ Kulcsár István is már ekkor tervez egy magyar időszaki folyóiratot Hazafi címmel, amely a pesti vásárookra jelent volna meg.¹⁰⁸ Nemsokára meg is indítja nevezetes hírlapját, s a régi magyar költők kiadásán is dolgozik. Virág Benedek arról is értesül, hogy a budai és pesti könyvárusok, Eggenberger, Hartleben, Kilián és Leyer külföldi műveket fordíttatnak magyarra. A pesti és debreceni vásárok Kazinczy szerint mindég nyújtanak valami olyan szellemi táplálékot, amely bizvást érdekelheti a művelt magyart. Ohajtaná, hogy a vitéz hadsereg e vásárokból „pakétonként hordatná a’ Magyar könyveket”. Mert „mit tehet jobbat a’ Magyar Lovasság a’ béke idejében, mint ha lelkét magyar írások által gyúlasztja?”¹⁰⁹ Ujjongva híreszteli, hogy Kis István pesti könyvkereskedő a debreceni augusztusi vásárban háromezer forintot árult, és Kis János *Zaid*-fordításából (Kotzebue után) egy hónap alatt 400 példányt adott el. „Itt Literatúránk’ arany századja, ha ez így tart!” – kiált fel. De hozzáteszi, hogy „míg az író hasznot nem lát az írásból, addig ne reméljük annak elérkezését”.¹¹⁰

Azonban amint a nagy háború hazánkra is átveti üszkeit, a szellemi és anyagi haladás ismét aléltásgba süllyed. Napóleon bevonul Bécsbe. A fejedelmi családnak menekülnie kell. A királyné, a trónörökös és más kir. hercegek hazánkban keresnek menedéket. A szent koronát Munkácsra viszik. A nádor kérve-kéri a királyt: jöjjön Magyarországra, amely hűségesen őrt áll a trón védelmére. S amint észreveszi, hogy minden rábeszélése hiábavaló, a legmélyebb aggodalom fogja el, hogy ha az ellenség ide is betör, kénytelen lesz végignézni: mint pusztítja el és rombolja össze országunkat, anélkül, hogy mindezt megakadályozhatná. A régi kormányzás alakja egy időre megszűnik. A nádor teljhatalmat nyer, s a maga mellé rendelt nyolc fő- és négy köznemes tanácsossal intézi országunk ügyeit. Az izgalom nőttön nő. A nádor nyomtatott jelentéseket adat ki nemzetünk megnyugtatására. Mint Károly kir. herceg, ő is csak a hamarosan megköthető békétől remél némi javulást; különben a legrosszabbtól tart. A kétségbeesés súlyosodik lelkére. „Ha a dolgok – írja a királynak – még rosszabbra fordulnának, nem haboznék felségedért és a hazáért meghalni; de nem tudok nyugodtan még az élettől sem megválni, ha meggondolom, hogy sok millió ember szerencsétlenségének csupán mi vagyunk okozói.”¹¹¹

¹⁰⁷ Uo. 213. l.

¹⁰⁸ Uo. 215. I. IV. köt. 75. 1. Horvát I. *Mindennapja*, id. h. XXII. köt. 87. 1.

¹⁰⁹ B. Hertelendy Gáborhoz 1804. jún. 25-én írt levele. A M. T. Akad. könyvt. M. Irod. Lev. 4r. 29. sz.

¹¹⁰ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 95. 1.

¹¹¹ Uo. 471–472., 475., 487. 1. Wertheimer E. id. m. I. köt. 407–408. 1.

Napoleon úgy értesül, hogy a magyarok szívesen elszakadnának az uralkodóháztól, csak kellő alkalomra várnak. Mondanunk sem kell, hogy ez értesülés alaptalan; azonban nem lehet tagadni, hogy ide vonatkozólag néhány könnyen félremagyarázható jelenség csakugyan fölmerül. Egy református papról rebesgetik, hogy Napoleonnól egy francia katonától így nyilatkozott: Ő nemcsak Franciaország, hanem egész Európa embere, s éppen úgy a miénk, mint a tietek. Az oláhok állítólag nyíltan megmondták, hogy minden bizalmuk Napoleonban van, és az ő igazságszeretetére számítanak. A magyar előkelők közül sokan megszerzik arcképét, s a következő magasztaló sorok kézről kézre járnak: Rara sorte, sprete morte, magna arte, fausto Marte factus Caesar Bonaparte.¹¹² Kazinczy az emberi nagyság iránti szokott bámulatával fordul felé, s híreszteli nagy lelki nemességének különböző nyilvánulásait, természetesen anélkül, hogy a királyhoz vonzó hűsége csak egy pillanatra is megingana. Mint annyi mást, őt is elkápráztatja Napoleon tüneményes pályája. Élesen kikel barátja, Cserey Farkas ellen, aki a hatalmas emberben „egy csupa szerencse játszásának bámulást érdemlő szüleményét” látja, s nem ok nélkül retteg, hogy „ezen hódításra törekedő Corsikai puja nagy ember kész el követni mindent vágyódásainak és dagályos intézeteinek be teljesedésekre”.¹¹³ Sikerül is barátját más felfogásra bírnia, s innentől fogva Cserey is nagy bámulója a francia császárnak, és szorgalmasan kutat hű arcképe után. De ami Bihar vármegyében történt, legtöbbet emlegették. Az 1805. decemberi közgyűlésen egy himlőhelyes, ormótlan nemesember minden alkalom nélkül egyszerre csak el akarja hallgattatni a deák írást olvasó jegyzőt, mert „hiszen – kiabálja – úgy sincs Király; azt mondják, bujdoklik! Más idő van”. Az elnöki széken ülő Teleki Sámuel gr. irtóztató tűzbe lobban, s magából kikelve kérdezősködi: miféle hóbortos ember ez? De senki sem felel. A főispán aztán magyarázni kezdi: mily okok készítették a királyt, hogy Morvaországba, hadseregéhez menjen. Az előbb elhallgattatott ember újra megszólal: „De bizony, régen fű már annak a szele!” Az ezt követő felzúdulásban aztán hamarosan kilopódkodik.¹¹⁴ Kétségtelen, hogy ez adatokból a fejedelmi család iránti hűtlenségre következtetni merő botorság. Ellenben a nádor a való igazságot írja a királynak, midőn arról tudósítja, hogy nemzetünket a legjobb akarat és a trón iránti hűséges odaadás tölti el. Ez abban is határozottan kifejezést talál, hogy Napoleonnak a magyarokhoz intézett első kiáltványától a kihirdetést Pozsony vármegye nyíltan megtagadja, noha Davoust keményen megfenyegeti. Midőn pedig Károly kir. herceg halálbüntetés alatt megtiltja, hogy a magyarok Bécszet Napoleon ottlétében élmezzenek: József nádor azonnal a királyhoz siet, s kifejtve, hogy hazánk csak úgy menekülhet meg a csapástól, ha nem ingerli az ellenséget, megnyeri a király beleegyezését, hogy a magyarok azután is vihessenek Bécsbe élelmet.¹¹⁵ Nem hiába mondta Vay József a nádort hazánk őrző angyalának, s hazafi fájdalommal emlegették azt a kósza hírt, hogy a király megfosztja őt nádori méltóságától. A három császár csatája után ő is vigasztalanul tekint a jövőbe. Még a béke megkötésekor is borzadva látja a következményeket. Mivel a béke egyik pontja szerint az oroszoknak azonnal vissza kell térniök hazájokba, ezek Péchy Imre vezetése alatt Nógrád, Gömör, Abaúj és Zemplén vármegyéken át vonulnak a határ felé. A magyarok jobban félnek a szövetséges oroszoktól, mint az ellenséges fran-

¹¹² Wertheimer E. id. m. I. köt. 414. 1.

¹¹³ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 482. 1.

¹¹⁴ Uo. IV. köt. 19. 1. és id. tört. följegyzései a M. T. Akad. könyvt. M. Irod. 142. sz. Idézi Wertheimer E. is I. köt. 416. 1.

¹¹⁵ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 17. 1.

ciától, mert már Morvában is barbár pusztítás jelölte előnyomulásukat. Csak egyetlen vármegye, Zemplén 150,000 frt-ot kénytelen az orosz sereg ellátására fordítani, s csak a pálinka 23,000 frt-ba kerül. József nádor fájdalmasan panaszskodik, mily zokon esik neki országunk pusztulását szemlélnie.¹¹⁶

De bármilyen szégyenletes is a pozsonyi béke, legalább ideig-óráig némi reményt nyújt a vérző sebek begyógyulására. „Csak egy billentés kellett volna, hogy boldogtalan hazánk’ boldog constitutiója feldőjtessék” – írja Kazinczy, bár sok jeltől következtetni lehetett, hogy a feyverek nyugalma vajmi kevés ideig tart.

E szörnyű bizonytalanság lenyűgözi a nemzetet, amelynek nemcsak kormánya érzéketlen, sőt rosszakaratú szellemi és anyagi törekvéseink iránt, hanem azok is, akiket születésük s társadalmi állásuk vezérszerepre kötelezett volna. A vármegyéknek a magyar nyelv-művelő társaság iránti jámbor szándékát csírájában elfojtja a kormány, még csak azt sem engedvén meg, hogy egy magyar szótár készítésére bizottság alakulhasson.¹¹⁷ A magyar nyelv hivatalos használata a lehető leglassúbb haladást mutatja. Hiába határozza el az országgyűlés, egyetlen egy magyar nyelvű rendelet sem érkezik a kormányhatóságoktól a vármegyékhez. Sőt, a felsővidéki vármegyék nem is örömet fogadnák az illet, azt adva okul, hogy „az ő elejik a’ tót hegyek közzé bújtak a’ Török elől ’s elfelejtették a’ nyelvet”.¹¹⁸ De a magyar nyelvű lakosság közt is sok helyen vétkes közönybe fullad a nemzeti nyelv jogai mellett megindult igyekezet. Győrött követeket választván az 1805-iki országgyűlésre, alighogy a jegyző Szabolcs vármegyének a magyar nyelv „promoveálására” vonatkozó átiratát olvasni kezdi, az egyik nagyhangú hazafi oda kiáltja, hogy „promoveálja, a kinek tetszik”. „Az Vicsispán – írja Fábchich – hasonlót bőfögött,” s mindenünnen kiabálták, hogy az átiratot az aktákhoz kell tenni. Fábchich az országgyűlésen alkotott törvénycikket is szégyenletesnek tartja reánk nézve: „Tartsák magoknak – írja –, hogy mást ne mondjak, a’ mostani Dietai végezést, hogy szabad legyen Deákul és Magyarul Instanciánkat be adni: talán koldusokká, nem Magyarokká akarták hazánk fiait tenni!”¹¹⁹ Érthető az ismeretlen pasquill-író keserves felsóhajtása: Hiába sírsz óh Hunnia édesanyánk, haszontalanul keseregsz fiad boldogtalanságán, mivel „már Német az Istene a’ Magyaroknak”.¹²⁰ A módosabb lakosság a városokban németül beszél, s az utcákon sokkal ritkábban lehet magyar, mint német szót hallani. Egy magyar utazó 1804 körül írja: Magyarország fővárosában kevés polgári leányt találhatni, aki ne ismerné Klopstock, Gessner, Kleist, Goethe, Gellert, Stolberg és mások neveit.¹²¹ De tán mindennél jellemzőbb a kor nemzetietlen szellemére, hogy az első magyar író, Kazinczy, ritka örömmel beszéli el, hogy kisgyermeké az első szót magyarul ejti ki.¹²² Horvát István mint kivételt jegyzi föl barátját, Májer István pesti papnövéndéket, aki hosszas könyörgés után tudja kieszközölni előljárói engedélyét, hogy a vizsgálatokon magyarul felelhessen. S midőn Horvát István e barátjával arra vállalkozik, hogy a pesti papnövéndékeket a magyar nyelvre és diplomatikára ingyen tanítja, ajánlatát igen kevesen fogadják el. A tüzes magyar érzésű Horvát István „undok hálátlanságnak” bélyegzi a magyar főpapoknak

¹¹⁶ Uo. 16. l.

¹¹⁷ Bayer J. id. h.

¹¹⁸ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 17–18. l.

¹¹⁹ 1805. okt. 20-iki és 1806. febr. 11-iki levelei a M. Tud. Akad. könyvt. *Irodalmi Levelek.*

¹²⁰ Id. pasquill-gyűjtemény.

¹²¹ Bredetzky S. *Beytrage zur Topographie des Königreichs Ungarn.* Wien, 1803–1805. III. köt. 7. l. Idézi Wertheimer E. is II. köt. 123. l.

¹²² *Levelezése* III. köt. 430. l.

nemzeti nyelvünk iránti közönyét. „Tudjuk – írja a főpapokra célozva – ’s pedig nyilván és minnyájan tudjuk, hogy három vagy négy országgyűlésekben nyomtatók, üldöztettek, hátráltatók a’ nemzeti nyelv terjedését!” Sokan közülük nem is tudják becsületesen nyelvünket. „Mi olta nem látunk – sóhajt fel – egy egyenes szavú buzgó Magyar Telegdit, egy ékeesen szóló Pázmányt Magyar Érsekeink és Püspökeink között?” Nemzeti törekvéseink is nagyrészt idegenek előttük. Fábchich, aki különben még a misét is magyar nyelven szeretne volna mondani, hasonló elkeseredéssel szidja a püspökök „violaszín sapkáját, ha az hűségtelessé teszi őket a nemzet iránt”. Révai Miklós is nem egy főpapra panaszkodik, hogy nagy műve kiadásában kevés gyámolítja, noha neki Paintner Mihály győri prépost és címzetes püspök, Mártonffy József erdélyi püspök és Kapuváry Antal veszprémi kanonok melegszívű és áldozatra kész pártfogói voltak.¹²³ Virág Benedeknek meg azt újságolják, hogy „egy valaki kanonokságot nyervén, minden könyveit kivetette az ablakon”.¹²⁴

De vajon a világi főurakról kedvezőbb kép tárul-e olvasóink elé? Ha az említetteket ki vesszük, s hozzájuk számítjuk a Teleki grófokat és Orczy bárókat, a többiekben vajmi fogyatékos a nemzeti érzés. A legnagyobb terjedelmű földbirtokok urai a legrosszabb magyar hazafiak, s idegen, többnyire osztrák érdekeket gyámolítanak, néha fejedelmileg.

Baldacci köztudomásúnak mondja a főrendek fiainak az állami szolgálatra való alkalmatlanságát, József nádor meg csak névleg tartja őket magyaroknak. Még Ürményi József is kifakad a magyar üdvözlő vers mint bolondság ellen.¹²⁵ A főrangú nők még kevésbé ismerik nyelvünket, mint a férfiak. Kazinczy mély szomorúsággal emlegeti, hogy Splényi b. leányai, a „nagy Orczy unokái” nem tudnak magyarul. S vajmi kevés oly gyermek találkozik körükben, mint b. Vay Miklós tábornok kisfia, aki bár jól tud németül, midőn sétája közben valaki németül szólítja meg, az őt kísérő vadásza felé fordul, hogy „azon a nyelven feleljen ő.”¹²⁶ Ellenben a francia nyelvnek újabb divata kezdődik; kivált a főúri körökben ismét ez a társalgás nyelve. A hazafiatlanság mótelye még mindég ott szedi legtöbb áldozatát. „A legmélyebb fájdalom lepi meg szívemet mindenkor – írja Cserey Farkas –, midőn egy enerválódott és mind Physicai, mind morális erő nélkült való Magyar nagy Urat látok és kénytelen vagyok benne egy Nemzetem elenyészésére intézett feltételnek olj szerentsétlen áldozatát látni, ki magát Boldognak érzi.”¹²⁷

Hányszor sóhajtognak íróink, hogy hiába minden erőfeszítésük, mindaddig nem haladhat nyelvünk közkelete, amíg nem magyar a tanítás nyelve. A nagymérvű tudatlanságnak is ezt az okát adják. Virág Benedek azt állítja, hogy a növendékek nagy része nem is érti tanárai előadását. Ha Dugonics nem tanítana a pesti egyetemen, nem is lehetne magyar tanulóifjúságról beszélni. „Ha ezek – írja – magyar nyelven hallhatnák a’ tudományokat, a’ szép mesterségeket, boldog Isten! melly sokra mennének csak egy esztendő alatt is!”¹²⁸ De amíg a jobb igyekezetűek is sokszor a nyelv megértésének nehézségeivel küzdenek, semmi remény az előmenetelre.

A nemzetnek az a rétege is, amely a művelődés fő képviselője, amely az ősi magyar lelket még féltékenyen őrzi, egykedvűleg nézi az irodalom tengődését, ami a költészetnek is szár-

¹²³ *Mindennapi* az id. h. XXII. köt. 72., 87., 339. és XXIII. köt. 109., 111. 1. *Kazinczy F. Lev.* VII. köt. 305. 1.

¹²⁴ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 123. 1.

¹²⁵ Wertheimer E. id. m. II. köt. 90–91. 1.

¹²⁶ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 164., 166. 1.

¹²⁷ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 400. 1.

¹²⁸ Uo. 6. 1. Horvát I. *Mindennapija*, az id. h. XXII. köt. 212. 1.

nyát szegi. Líránkban a Berzsényiét kívül, amelyet még csak a beavatottak ismernek, alig hallható egy-két hazafias hang. Csokonai és Kisfaludy Sándor szerelmi bánatukat zokogják, s amaz legfőljebb a Mária Terézia alatti lelkesedést éneklí, a jelenben nem talál semmi lelkesítő példát, a francia rémuralom iszonyaitól meg rettegve fordul el. Virág Benedek még az imént „jobb szerencsénk hajnalának pirosodását” sejtí, de aztán ő is elhallgat. Révai Miklós nem győz szánakozni búba merült nemzetén, hogy „ha ki elevenen érez hazájáért: gonosz vétkesnek kiáltják a nép közt”. Ezért keserűen kifakad a Sándor Istvánhoz intézett levelében, hogy „lemond a magyarságról ... mert. neki bajt szült minden magyarság”.¹²⁹

A közélet süllyedtsége mindenütt szembeötlő. A magyar játékszín 1796-ban kiszorul a fővárosból, s tovább egy évtizednél nem is mer itt szerencsét próbálni. A tudományos vizsgálódás szabadsága is kockán forog. Kant bölcséletének tanítását az ország összes iskoláiban eltiltja a kormány. Némely tanár ellen vádat emelnek; Koppy Károly piarista történetíró műveit lefoglalják. Maga Révai szintén emiatt kénytelen a felsőbb iskolai hatóság kemény leckézéseit eltérni s még az írókkal is majdnem szakítani.¹³⁰

Ha főntebb kiemelhetjük Horvát István naplója után a fővárosi közönség némi olvasó kedvét, annál szögesebb ellentétbe állíthatjuk vele a vidéket. Kazinczy azt írja Kis Jánosnak, hogy zsebkönyvéből csak egy-egy példányt látott Debrecenben és Nagyváradon. „Finnyás Urficskáink ’s Asszonykáink – úgy mond – szégyenlenek magyar könyvet olvasni.” Még Kisfaludy Sándort sem olvassák. „Fogadom – folytatja –, Kassa és Várad között az én Himfyemnél nincs több Himfy; és ha talán valami Szabolcs Vármegyei édes-Úr egy nyomtatványt, elszédítve a’ könyv’ külsője által, megvett is, az olvasatlan fog heverni.”¹³¹

Németh László szerint Győr vidékén is igen kevés kedvelője van a magyar irodalomnak. Kis János meg azt írja, hogy Veszprém vármegyében nemcsak nem olvassák, de sőt nem is ismerik a magyar könyveket. A Himfy Szerelmeit nemcsak nem bámulják, hanem éppen „tsudálkoznak rajta, a’ kik azt történetből esmérik is, hogyan vesztegethette olyasmire az időt”. „Boldog Isten! – sóhajt fel – hogyan lehessen a’ Magyar nyelvnek ditsősséget ígérni, ha az ilyen gyönyörű szülemények is úgy megvettetnek!”¹³²

A nemzeti fásultság kezére játszik a kormánynak, hogy a közművelődés fejledező csírait legjobb esetben is magukra hagyja, de a legtöbbszor a fagyasztó szélre dobja. Ennek tulajdonítja Ferenczy János,¹³³ hogy „Jobb lelkű íróink nem tsak megvettetnek, hanem üldöztetnek is, élelmekre elegendő eszközöket állig nyerhetnek.” De a magyar szellemű német folyóiratok sem virárganak, legalább Schedius Lajos folyóiratának, a Zeitschriftnek Debrecenben csak egy megrendelője van, Kolozsvárott, Gyulaféhérvárott és Nagyenyeden pedig egy sincs.¹³⁴

Kazinczy ennek okát részben a könyvárusok hazafiatlanságában találja, s ellenök az írókat kívánja sorompóba állítani. Mivel a legtöbb könyváros nem árul magyar könyveket, Kis István, aki „kényére nyúzza az írókat”, monopóliumnak tekinti a magyar könyvekkel való kereskedést. Lám, a kassai Landerer is három évig tartotta magánál Csokonai Lilláját, hiába sürgette a beteges költő; végre is Kazinczy a három év alatt kiszedett három ívet kifizeti, s a kéziratot visszaveszi. Kazinczy szerint a nyomdai kiállítás csínosságának is emelnie kel-

¹²⁹ Csaplár B. id. m. IV. köt. 140., 143., 301., 391. 1.

¹³⁰ Pauler Tivadar id. m. I. köt. 350–352. 1. Csaplár B. id. m. IV. köt. 393. 1.

¹³¹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 446. 1.

¹³² Uo. 455., 458. 1.

¹³³ Id. naplója.

¹³⁴ Aranka Gy. levele 1803. aug. 30-án *Irodalomtört. Közl.* 1910. évf. XX. köt. 222. 1.

lene a könyvek kelendőségét, ha a nyomtatók nem mint mesteremberek, hanem „mint érdemeket becsülni tudó Művészek” dolgoznának. Néhány társával megkísérli, hogy az ország különböző részeiben olyan buzgó irodalompartolókat keressen, akik a könyvárusok helyett bizonyos számú példányokat eladnának, s árával okvetetlenül beszámolnának, nem úgy mint az ő Diogenesével, amelyből mindjárt kiszabadulásakor harminc példányt küldött Kolozsvárra, s négy esztendeig mit sem hallott felőlük. Kis János 2000 frt-nyi tőkét szeretett volna összegyűjteni, s azzal kezdeni meg a jó könyvek kiadását, de Kazinczy nem hitt e terv valósíthatóságában, ismervén „Gazdagjaink hidegségeket”. Három-négy pártfogóval is megelégedhetnének, akik egy-egy kötetet tulajdon költségükön kiadnának, s az így nyert haszon maradna állandó tőkének.¹³⁵

Horvát István szerint azért nem szeretik a magyar könyveket, mert nem az olvasók kívánságaihoz vannak alkalmazva. Lám, Kis István zsebnaptára minden évben elfogy. Ilyet kellene a nők és serdülő ifjúság részére szerkeszteni. Csakhogy, sajnos, mi magyarok „aluszunk még most: ébresztő Szerekekkel köllene élnünk. Jaj nekünk, ha aluvásban találunk esküdt ellenségeinknek alattomi mesterkedéseik”!¹³⁶

Ezeket az ébresztőszereket akarja Kazinczy alkalmazni. A fogsága előtt szerzett gazdag élettapasztalattal ragadja meg a célra segítő eszközöket, bár most vigyázóbbnak, óvatosabbnak kell lennie. Azonban neki a beláthatatlan sivatagon felbukkanó néhány fűszál is elég, hogy képzeletében életre varázsolja az egész gazdag tenyészetet. Pedig tán senki útjába sem tornyosulnak oly rendkívüli akadályok; de senki sincs jobban meggyőződve a csüggedést nem ismerő munka bizton várható eredményéről, aki a földalatti börtön penészes falai között bilincsbbe verve is a biztató jövőről álmodozik, miképp eshetnék most kétségbe, midőn a nemzeti életnek oly jelenségei tűnnek szemébe, amelyek csalhatatlanul magukban rejtik a dúsabb fejlődés csíráit, de amelyeket csak az ő szemei látnak meg? Az egész Európát megrázó rendkívüli válságok közepette is bízva bízik az események jobbra fordultában s törekvései sikerében. Midőn Bécsben először parancsol Napóleon, s a régi magyar kormányhatóságok működése egy időre megszakad, nem hiszi, hogy „az irtóztató csapás” huzamosabban tartson, s egy pillanatra sem gondol tervei abbahagyására.

Meg nem ingó hittel néz előre. A nyugati népek példáján okul, hogy a nyelv és irodalom kifejtése maga után vonja az egész közélet átalakulását. A kevesektől remélt boldogulásnak ezt a folyamatát kell tehát szembeállítani minden belső és külső akadállyal: a nemzeti közönnyel és a bécsi kormány rosszakaratával. Számba kell venni még oly parányinak látszó jelenséget is, amely e célra alkalmas, és valamennyit a végpontra irányozni. Ezért kell egymásra utalni, egymáshoz közel hozni az ország különböző részein ismeretlenül munkálkodó írástudókat, műveltségünk, a közélet vagy az európai válságok iránt érdeklődőket. S ha egy-egy ismeretlen tehetség tűnik fel: utat egyengetni neki, s a dicsőség fényével ösztönzeni munkára. Mintha nemzetünk jövőjébe vetett hite új erőre lobbanna ilyenkor, annyira átjárja egész valóját a z örvendetes hír, hogy még testi szenvedéseit is feledteti. Kis Jánosnak főntebb említett levelét, amely Berzsenyi három költeményét viszi hozzá, betegen kapja meg, de amint elolvassa, semmi baját nem érzi többé. „Íme – kiált fel elragadtatásában –, midőn azon kesergék, hogy az a' szent tűz, melly már csak kevesek' szívében tápláltatik, közelít elaluvása felé, eggy dicső lángot látok fellobbanni véletlenül. Háládatosan borulok a' szent anyának, a' természetnek lábaihoz 's tisztelettel imádom bölcseségét, hogy a' törté-

¹³⁵ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 257. IV. köt. 46., 49. 1.

¹³⁶ *Mindennapi* az id. h. XXII. köt. 83. 1.

netek' fonalán olly szorosan fűzte a' segédet a veszély mellé.¹³⁷ Ha panasz fakad is ajkán a fenyegető veszedelmek láttára, egy ily jelenség ámulatba ejti, s örömmel hangolja. S képzeletében már a biztató jövő bontakozik ki. „Csendes gyönyörűséggel nézem messzinnen – folytatja – azt a' gyönyörű hajnalatot, melyet egünkön az a' szép Phosphorus terjeszt, 's kérem az élet' fonalát nyújtó lányokat, hogy az enyémet el ne messék, míg megláthatom déli ragyogását!”

Néhány évvel később mesterileg festi ő maga irodalmunk akkori állapotát, saját törhetetlen elhatározását, a bátor nekiindulást s az elérendő nagy célt. „Sík és meredek” előtte a tető, amelyre föl kell vergődnie, s visszaretten egy-egy pillanatra, valahányszor előre tekint, észrevevén, mi van máris hátra. De mégis csüggedetlen elhatározással indul fölfelé. Micsoda látvány tárul eléje! „Készületlen minden: Lexiconunk szűk, szegény; Gram-maticánk habzó, hiányos; Stylisticánk feszes, ügyetlen; 's a' mi mindennél bajosabb, mi magunk, írók és Olvasók, készületlenek vagyunk, 's egészen készületlenek. Nincsenek Nyomtatóink, nincsenek Könyvárosaink, könyveinket csak az írók olvassák; bennünket, gátol minden, semmi sem segít. De ez így volt máshol is, 's a' dolog máshol is azért méne, 's csak azért méne, mert gondolatlanok, mint mi, máshol is valának. Rajta tehát! merjünk!”¹³⁸ Mert „az idők bennünket inteni látszanak, hogy halálos álomkórságunkból riadjunk-fel”¹³⁹

Íme, a harcra kész elhatározás, amely szembeszáll minden akadállyal. Mihelyt a nagy válság csak pillanatokra is enyhülni kezd, családi viszálya némileg elsimul, s lelki nyugalma visszatér: legott munkához lát, hogy nagy terveit megvalósíthassa.

Széphalomra telepedése művelődésünknek újabb korszakát jelöli.

¹³⁷ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 47. 1.

¹³⁸ *Uo.* II. köt. 301. 1.

¹³⁹ Hertelendy G.-hoz 1804. jún. 25-én írt s id. levele.

MÁSODIK KÖTET

I
Scéphalom.

Készítenék készítenék a scéphalomtól építkezéshoz; ahogya káb-
molt; almat talajszelvénye. - Első szarmócsok, szigéniauk, kalán. -
Egy szelvény. - Sabbathova teszi kábont. - Caladi vizsgálja to-
vább tartanak. - Anya segítő; Készítenék kábaja. - Caladi: hat-
dovaga; felsőge okon is társaságban. - Hiszenes talajszelvény
vise. - Mit tart készítenék a falusi kalánok? - Készítenék grótaraga,
isapárol látogatják. - Anba borsatja tömörögjtem enyet a városi kalánok
járólalmak; - Készítenék emberéges gondolatok, nem esz esznie-
nyisége; felsőge követi ebben. - Török szójog gr. kalán.

petit

Készítenék az almasdi egyet-egyetem legfőbb gondja, hogy
Scéphalomtól építkezéshoz mi által lakhatom tegye s egész válságjával
bale költéshez. A tavaszi kábont készítenékkel tölve el,
munkálat fogadással s anyag készítésével. Egy fűséri kábont
munkálat elállításig meg is isigantat fogad vólgot vóni. Le meg az
anyagot, fat s meszt kordani nem kezdik, addig o' nagyrést ipa-
kábant, kábontban tartózkodik s csak látogatón meg felsőge-
vól s isigantatással építkezéshoz. Anya nem is szemmel meg a
kábont készítenékkel s kemény hangja isenket kábont kábont, hogy
szelvényben lakon a munkához s vne várszógon, mert az ifjú gas-
tánat a vólcsjei vól a munkát lójjal. Készítenék mentegeti magát,
hogy míg nagyobb erével munkához men laknak, nincs szikéig, hogy káb-
donn a munkához vól, mert az ajtó, abba nélkül vól meg a
kábont kábont meg a munkához lakon. De miképp egy munkához vól
lakon meg a munkához lakon és kábont lakon melle, kábont, vól-
vól oda kábont. Kábont, hogy sok lakon meg a munkához lakon, vól-
tátia, a mit kábont idegenek is oda kábont, s ha ipa-
li nem segítés, meg a készítenékben is kábont.

5. L. az I. köt.
584-5. l.

3. L. az I. köt.
1806. jún. 3. kábont
kábont. Szél. Kábont. Kábont.
Lava: Szél. Kábont.

Mivel a kábont kábont vól meg a munkához lakon, kábont-
kábont, meg a munkához lakon a kábont s kábont s kábont a kábont és az ipa-
li meg a munkához lakon. Első sorban kábont a munkához lakon kábont lakon.
gám, mert a kábont kábont lakon volt kábont lakon ott tartó lakon.
kábont lakon lakon kábont lakon kábont lakon, mert a kábont

I. Széphalom

I.

Kazinczy készülődik a széphalmi építkezéshez; elhagyja Kázmért; álmait teljesülve látja. – Első gyermekének, Ifigeniának halála. – Egy szőlőt vesz. – Lakhatóvá teszi házát. – Családi viszállyai tovább tartanak. – Anyai segítség; Kazinczy hálája. – Családi boldogsága; felesége otthon és társaságban. – Kis János lakodalmas verse. – Mit tart Kazinczy a falusi lakásról? – Szűkös gazdasága, csapások látogatják. – Áruba bocsátja könyvgyűjteményét a sárospataki főiskolának. – Kazinczy emberséges gondolkodása, nemes eszményisége; felesége követi ebben. – Török Lajos gr. halála.

Kazinczynak az álmosdi egyezés¹ után legfőbb gondja, hogy Széphalmon épült házát mielőbb lakhatóvá tegye, s egész családjával belé költözhessék. A tavaszi hónapok készülődéssel telnek el, munkások fogadásával és anyag beszerzésével. Egy fűzéri kőműves mesterrel alkuszik meg, és cigányokat fogad válygot vetni. De míg az anyagot, fát és meszet hordani nem kezdik, addig ő nagyrészt ipa házánál Kázmérban tartózkodik, s csak látogatóul megy feleségével s kis gyermekével Érsemlyénbe. Anyja nem jó szemmel nézi a hosszas készülődést, s kemény hangú izenetet küld fiának, hogy serényebben lásson a munkához, s „ne csavarogjon”, mert az ilyen gazdának a cselédjei csak a napot lopják. Kazinczy menteti magát, hogy míg nagyobb erővel munkához nem látnak, nincs szükség, hogy állandóan a munkásokra ügyeljen, mert „az ajtó, ablak nélkül való négy fal közt” bizony vajmi kényelmetlen lakni. De mihelyt egy nyoszolyáját valamelyik sarokba tehetnek, és záros fiókú szekrényét mellé helyezhetik, azonnal oda költözik. Kifakad, hogy sok holmit magának kell csináltatnia, amit Regmecen idegeneknek is oda kölcsönöznek, s ha ipa ki nem segítené, még a készülődésben is fennakadna.²

Mivel a házat József öccse évekig juhakolnak használta, képzelhető, mennyire átjárta a szemét s hulladék szaga a falakat és az épület földjét. Elsősorban tehát ennek a maradványait kellett eltisztogatni, mert a bűz miatt lehetetlen volt huzamosabban ott tartózkodni. Azután le kellett bontani egyik szobája boltozatát, mert a falon nagy repedések voltak. Vakolva csak két szobája volt, de azokat is újra kellett vakolni. Ebédlője, pitvara boltozatlanok voltak. S mégis kora tavasszal mindjárt az álmosdi egyezés után már azt tervezgeti Kazinczy, hogy májusban újonnan átalakított házába költözködhettek. Pedig akkor még hozzá sem készülhettek a munkához.³ Áprilisban már be is látja, hogy ismét elszámította magát, s talán csak júniusban telepedhetik meg Széphalmon.

¹ L. az I. köt. 370–1. l.

² Levele anyjához 1806. jún. 2. A M. Tud. Akad. könyvtára: Irod. Lev.

³ *Kazinczy Fer. Levelezése*, IV. köt. 83., 91–2., 95., 104. l. – *Széphalom és házi dolgaim* című följegyzései az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1904. évf. 228–31. l., – *Diariuma*, uo. 1905. évf. 345. l.

Csakugyan június 10-én elhagyja Kázmért és családját, s inasával és szakácsnéjával Széphalomra költözik. Nyár lévén, könnyen tűri az alkalmatlanságot. Az ablakok helyét gyékénnyel csináltatja be, s egy fődél alatt tanyáz cselédjeivel s a vályogvető cigányokkal. De legalább szeme előtt foly a munka, és siettetheti az ügyis elkésztett mesterembereket. S ami előtte legfontosabb: beteljesültek ifúsága arany álmai; mert ide Széphalomra, ahonnan magát fogságában s még azután is évekig örökre kirekesztve látta, képzelte magát, valahányszor a szülői háztól Sárospatakra ment. Micsoda rettentő utat tett meg azóta, hogy e remény megfogamzott benne! De végre is elmondhatta Horatiussal: „Hoc erat in votis.”⁴

Két óra alatt lóháton Kázmérba rándulhat feleségéhez és Ifigeniához, akinek fejlődésében s gagyogó hangjaiban oly benső atyai örömet érez. Azonban ez az öröm mihamar szomorúságra változik: kisgyermek a fogzás kínjaiba 1806. aug. 18-án belehal. Az orvos az apát is félti a gutaiütéstől. S valóban Kazinczy érzi is ezt a fájdalmat, amelyet az 1804-i szélütés után érzett először. „Úgy jártam mint Niobe – panasolja barátainak. – Kevélykedtem a’ gyermekben, s’ egy bosszús Isten nékem szegezte minden nyilait.”⁵ Ifigenia meghalt, atyja legott ír a kassai püspöknek, hogy engedjen egy kis helyet széphalmi földjén temetőnek fölszentelni. S miután a püspök az engedélyt megadja, augusztus 21-én Kázmérból átviszik a kis halottat Széphalomra s ott temetik el azon a helyen, ahol huszonöt év múlva majd atyja is követi. Ősszel a kis sírt körülültetik cserjékkel, hogy a kertben járók elől a szentelt föld el legyen takarva.⁶

Közben még időt szakít arra is, hogy vagyona gyarapításához lásson. Sátoraljaiújhelyben a Kis-Szárhegyen egy rossz karban lévő dézsmás szőlő megvételére kedvező alkalom kínálkozván háromezer frton megalkudja a szőlőt termésével együtt. Aztán pénz után jár. Szeptemberben Lőcsére utazik az ott ajánlott kölcsönért. Ezalatt cselédjei s munkásai gazda nélkül maradnak, s természetesen vígan élnek. „Könnyen vethet hozzá kiki – írja följegyzéseiben –, hogy a’ Kőművesek és Czigányok mint gazdálkodtak holmimmal.”⁷ Akiket Kazinczyné, férje távollétében, megbízott a felügyelettel, összejátszottak a mesteremberekkel s munkásokkal. Ezt már Kazinczyné nem tudta tűrni, maga is Széphalomra költözött „az ajtótlan s’ ablaktalan szobákba,” hogy az építkezésnél valamennyire helyettesítse férjét, megosztva vele az új gazdaság minden kellemetlenségét. Még konyhája sem volt, s a későbbi ebédlőben rakott tűznél főztek ebédet; télen pedig egyik zselléröknél főztek, s ha az idő engedelmes volt, maguk is oda sétáltak ebédre. Csak november 28-án rakhatják fel az ablakokat. Addig Kazinczy és felesége fűtetlen szobában lakik, aminek természetesen meg is adják az árát, mert mind a ketten ágnak esnek. Azt a gyakori rheumás fájdalmat, amelyet Kazinczynak fogsága okozott, ez alkalmatlan lakás, a halmon álló ház öles ablakhelyein besüvöltő hideg őszi szél még jobban elmérgesítette, aminek aztán keserves következményeit minden télen szenvednie kellett.

Az év végére hát sikerült egy pár szobát lakhatóvá tennie. De a gazdasági épületek még mindig hátra voltak. Istállójának egyelőre csak a szarufái voltak felrakva és nagyjából szalmával befödve. Hámos lovai az első télen a saját szobái melletti szobában teleltek igaz bivalyával s tehénével együtt. Még három-négy évig folyvást építkeznie kellett a maga és cselédjei, zsellérjei számára. Két lakószobáját 1807 folyamán látta el ablakvédőkkel, egyszersmind

⁴ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 184, 185., 188., 198–200. l.

⁵ Uo. 273., 278., 306–308. l.

⁶ Uo. 277., 300. l. – *Széphalom és házi dolgaim* az id. h. 227. l.

⁷ Uo. 226. l.

a többi ablakokra is vasrostélyt csináltatott. Őt szobából álló lakása 1808-9-ben lett készen úgy, ahogy a múlt század hatodik évtizedéig fennállott. De kívül még 1813-ban sem volt bevakolva. Pusztuló zszindelytetőzetét is gyékénnyel kellett fölcserélnie. A melléképületek, istállók, csűrök, ólak a szükséghez képest készültek. Hasonlóképp mindjárt ültetgeti kertjét, amelyből a fogsága előtti ültetvények mind kivesztek. Gyümölcsfákat, nagyszámú szilvafát, különböző csemetéket, később szép fajú rózsafákat ültet háza körül. Csak az út felől hagyja szabadon a kilátást.

A Sátoraljaújhelyből északnak vivő út nyugati felén, ettől mintegy háromszáz lépésre, a hegyek erdős magaslata által környezett szelíd emelkedésű halmon épült szegényes udvarházat sokszor emlegeti ettől fogva a művelt Magyarország. Azonban eleinte Kazinczynak nem kis fáradságába kerül megmagyaráznia barátaihoz írt leveleiben: merre keressék az ő lakhelyét, mert a régi térképek közül csak a Lipszky-féle említi nevét,⁸ Kisbányácskát.⁹ Sokan azt hitték ismerősei közül, hogy Kazinczy csak a maga lakását hívja Széphalomnak s nem az egész kis községet, amely az ő odatelepülése idején 20-24 parasztházból, de már a húszas évek elején 40-ből állott. Szerinte a térképek azért nem említik a nevét sem, mert – mint láttuk¹⁰ – a XVIII. század vége felé még a birtokosok maguk sem állapodtak meg a helység elnevezésében. S mivel hősünk apja 1760 táján sörházart állított fel ott, a cselédeknek s az odatelepült tót lakosságnak erről a sörházról kezdték nevezni; csak hogy a térképíróknak mégis volt annyi belátásuk, hogy Sörházart nem írhatták fel a térképen. Mivel a helység lakói a vármegye parancsát a regmeci bírótól kapták, már-már ezt a helységet is oda számították, később meg Bányácskához, és csak a XIX. század eleje óta hívták Kisbányácskának. Kazinczy úgy hitte, hogy általa adott nevét, Széphalom, a tót lakosság nem tudta kimondani, azért nem jelölték meg a térképírók, s azért nem ismerte a vármegye közönsége sem erről a nevről.¹¹ Vajon sejtette-e Kazinczy, hogy e kis község Zemplén vármegye régi helységnevei közt *Széphánya* néven fordul elő, mint Kertész Manó véli:¹² nem mernők állítani. Tudtunkkal erre Kazinczy sehol sem céloz, csak annyit mond, hogy nevét szép fekvésének köszönheti.

Háza s földje csakugyan szép fekvésű volt, s történeti emlékek övezték. De Kazinczy nemcsak ezért vágyott ide, hanem mivel itt kezdte magát egész embernek s önálló gazdának érezni most, hogy menekedhetett „az irtóztató labyrinthusból”. Mert hiába kötött egyezséget anyjával: az ízetlenkedések még jó ideig tartottak. Hiába vett magán erőt a ki egyezéskor, elhallgatván, mivel károsította meg öccse, aki az egész ház ügyeit vitte, s még anyjuk is hatalma alatt volt. Hiába vonta magát félre, hogy öccsével ne találkozzék, ennek gúnyos izenetei nem egyszer fölingerelték. Nem csuda, hogy ő hasonlóan sértő izenettel

⁸ [Ilyen számú jegyzet nem található a kéziratban. A szerk.]

⁹ Joann. Lipszky de Szedlusna: *Tabula generalis Regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae, nec non Magni Principatus Transylvaniae generalis...* Pesthini, 1806.

¹⁰ Az I. köt. 263–4. l.

¹¹ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 110., 191., 282. l. XVI. köt. 483. l.

¹² *Magyar Nyelvőr* 1912. évf. XLI. köt. 388. l. Valóban a Szamota-Zolnai-féle *Oklevél-szótár* 915 hasábján 1450-ből idézi e nevet így: Possessionis *Zepbanya* alio nomine *Banyachka* vocate [!] in Com. Zempl. – Kazinczy pályájának második felében részletesen ismerte Zemplén vármegye történetét s régi földrajzát; de mikor e nevet először adta a helységnek, fogsága előtt, semmi valószínűség sem szól amellet, hogy már akkor tudta volna, hogy a község régi neve *Széphánya* volt; annál is kevésbé, mert hisz maga mondja, hogy eleinte *Praenestének* akarta nevezni Horatius birtoka példájára. *Széphalom és házi dolgaim* című följegyzései az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1904. évf. 223. l.

válaszol, ami a testvéri viszály paraszát folyvást izzítja. De ezt már – úgymond – könnyebben eltűri, csakhogy végre megérhette azt a boldog órát, hogy anyja megint anyai módon bánik vele. Most már csak anyjától függ, hogy a minduntalan fellobbanó indulatokat mérsekelve s oltogassa.¹³

Kazinczy azonban rosszul ismeri a családi körülményeket. A nagyasszony rossz néven veszi, hogy József fia iránti kérelme legidősb fiánál siket fülekre talál. Még midőn Ferenc fia utoljára elválik tőle, azt köti szívére, hogy öccsével békességben éljen. De Ferenc most is kijelenti, hogy akitől a közelmúltban annyit szenvedt, ki leveleit válasz nélkül hagyta s látogatását nem viszonzta, szeretnie nem lehet. A nagyasszony erre minden érintkezést el akar vágni maga és Ferenc fia közt, azt üzenvén ennek, hogy hagyjon fel a hozzá való irkálással, leveleit úgyszólván felbontatlanul visszaküldi. De mintha Kazinczy kételkednék anyja izenetének komolyságában, s mivel némely gazdasági ügyek is sürgetik, május közepén feleségével s gyermekével együtt Érsemlyénbe érkeznek. Anyja szótlanul fogadja, le sem teszi a fonást kezéből. S midőn menyé kezét csókol neki, nemcsak nem fogadja üdvözlését, hanem úgy tesz, mintha gondolkoznék: vajon oda nyujtsa-e kezét vagy ne. Fia hasonlókép kézcsókkal köszönti, s kegyességébe ajánlja kis gyermekét, kit nagyanyja most lát először. A nagyasszony ezt is szó nélkül hagyja, s csak később parancsolja a dajkának, hogy vigye hozzá a kis ártatlant. Ez így tart a látogatás egész ideje alatt, 4-5 napig. Hiába keresi anyja kedvét Kazinczy a gazdasági dolgokba való beleavatkozással, anyja ingerültsége majd semmit sem enged. Már-már attól fél Kazinczy, hogy felesége látván „ezt a' kibeszéllhetetlen 's példa nélkül való vadságot”, teljesen kedvét veszti s azonnal visszakívánczik. De az áldott lelkű fiatalasszony ismervén már napa ingerült természetét, iparkodik magán erőt venni, s noha fájdalmasan esik neki e hidegség, óvakodik a viszályt bár csak egy zokszóval is élesíteni.¹⁴ Kazinczy illő tisztelettel ugyan, de kimért hangon emlegeti anyja előtt, hogy minden bajuk szülőoka József öccse kapzsisága, s hogy anyja kiadta a vezetést kezéből. Amíg József fiára nem bízta magát, ő is boldogulhatott minden gazdasági dolgában. De most már látja, hogy a szeretet minden szála szakadozik, ha anyjával egyáltalán nem lesz módjában érintkeznie. „Minden kérésem abból áll – írja anyjának 1806. június 2-án –, hogy ha Asszonyám érdemetlennek tart kegyeire 's el tudja felejtetni, hogy Anyám, némelly fíjainak példájok szerint, kik felejtik hogy testvérek vagyok, legalább ne vigyen abba a' kísértetbe, hogy tiszteletlenségre légyek kéntelen vetemedni.”¹⁵ Egy ideig aztán csak közvetve, az érsemlyéni pap, Fazekas István, vagy a falusi rektor, Hőke József révén tud meg egyet-mást anyjáról s házi körülményeiről. Szinte belefásulva az évekig tartó viszályba, s nem levén reménye, hogy dolgai e részben jobbra fordulnak, anyjától s testvéreitől egyaránt távol telepszik meg, hogy nagy céljain munkáljon. „Elunván reményleni a' jót, – izeni Fazekas Istvántól 1806. június 12-dikén – éppen úgy, mint szenvedni a' rosszat, nem reménylek semmit, nem kívánok semmit; de hadd mondjak ki hát még egy harmadik semmit is: *nem akarok többé szenvedni is semmit.*”¹⁶

Csakhogy Kazinczy hálás szíve a gyermeki kötelesség érzéseitől egy pillanatra sem tud megszabadulni. Testvéreivel is keresve keresi az atyafiságos érintkezést, annál inkább anyjával, akinek minden ingerültségét takargatni, mentegetni igyekezik. Mihelyt anyjának

¹³ Kazinczy F. *Lev.* IV. köt. 103–107. 168–170. l.

¹⁴ Kazinczy F. *Diariuma, Irodalomtörténeti Közlemények* 1905. évf. 339–42. l.

¹⁵ A M. Tud. Akad. könyvtárban: *Irod. Lev.*

¹⁶ Kazinczy F. *Lev.* IV. köt. 192. l.

betegségéről hall, szeretne hozzá repülni, csak azért nem teheti, mert így találkoznia kelle- ne József öccsével, ami kínosan hatna rá. „Asszonyámnak még mindig tartó betegeskedé- se felől – írja az érsemlyéni rektornak 1806. október 17-én – úgy vettem a’ hírt a’ mint il- lett. A’ természet ösztönei szentebbek, mint hogy azokat el felejteni lehetne; én pedig akár minek nézetessem is a’ fel hevült indulat által, nyúgodalomban vagyok e’ részben lelki ismérétemmel.”¹⁷ Anyja is meg-megfelekedzik a gyermekei közt dúló viszályról, pénzzel és terménnyel segíti legidősb fiát, apró-cseprő, sőt nagyobb adósságait is kifizeti, értékesebb ruhára valót küld neki, remélve, hogy lassanként mégis csak összebékülnek gyermekei. Azonban ebbe még két-három év is beletelik. Mivel Kazinczy a Ligeterdőben többi testvé- reivel közösen vágathatott fát, emberei mellé József öccse őrt állított, hogy mennyit vágat. Az ellenőrzésnek e módja ismét felszította az ellenkezés tüzét, mert Kazinczy úgy fogta fel a dolgot, hogy most már még a cselédek is packáznak vele. Mélyen elkeseredve panaszo- lja sérelmeit anyjának, méltatlankodván az elkövetett jogtalanságon, a mindenben tapasztalt mellőzésen, Dénes és József gorombaságain. Anyja tán maga is kezdi belátni, hogy mégsem egyedül Ferenc az oka minden viszálynak, többé nemigen érezteti vele ingerültségét, s bár nehezebbre esik is, hogy Ferenc a második gyermeke keresztelőjére meg nem hívta, lassanként kiengesztelődik iránta. Ferenc is meg-meglátogatja, ha megtudja, hogy sem Dénes, sem Jó- zsef nincs körülötte. 1810. január 3-áról írja, hogy anyja megenyhült iránta, de József által kötve vannak kezei. Ez évtől fogva a rheumás bántalmak mind jobban erőt vesznek anyján; a következő év tavaszán már halálától is félnek, ami az ellenséges indulatú testvéreket végre csakugyan kibékíti egymással. Fortélyoskodásuk, mint Kazinczy írja, kudarcot vall, s az ő ártatlansága győz. Ezzel szívének minden keserősége megszűnik. Csak József iránt nem tud soha teljesen kiengesztelődni. Látszatra, érintkezésük hangjára nézve testvéreileg van- nak egymással; de a sokat szenvedett idősb testvér őszinte szeretetet nem érezhet öccse iránt.¹⁸ A nagyasszony azzal a meggyőződéssel tekinthetett élete végén gyermekeire, hogy az ő akaratát tiszteletben tartják, s egymással testvéri szeretetben élnek. Ferenc „a’ gyerme- ki hűség legszentebb érzéseivel” szánja szenvedéseit. „Mind én, mind feleségem gyönyörű- ségünknek tartanánk – írja neki 1811. máj. 21-én –, ha az Asszonyám gyengélkedésén ’s fájdalomain gyermeki gondoskodásunk által enyhíthetnénk, ’s ámbár tudom, hogy azt min- den testvérem egész tőle kitelhető módon tenni kész, de elmondhatom magamról ’s felesé- gemről, hogy hívebben ezt a gyermeki kötelességet egy sem tenné mint mi fognánk.”¹⁹ S midőn a következő évben Dénes öccse halálos beteg, s Nagyváradon úgy szólva együtt van az egész család: anyja még érezheti a gyermekei közti ragaszkodásnak legalább külső kifeje- zéseiben való örömét.

A régóta húzóódó testvéri viszály ez erős hullámválásaiban az újonnan rakott családi fé- szek nyújt enyhületet Kazinczynak. Bármily zímankós felhők fenyegetik is e fészket kívül- ről, belső világa boldogságot áraszt rá. Ha feleségét karjai közt tartja, keble lassú pihégését figyel, vagy ha Zsófia az esti szürkületben leánykori kedves hangszerén, hárfáján egy-egy dalt játszik s mellé lágyan zengő hangjával ifjú álmodozásaikat varázsolja vissza, Kazinczy minden szenvedését elfeledi, minden keservét örömet viseli. De amint első gyermekük megszületik, a hárfá nemigen kerül többé kézbe, s a fiatal anya csak Fizsijök, majd Zsenijük

¹⁷ A levél eredetije a Kisfaludy-társaság levéltárában.

¹⁸ *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 203., 235–6. 367, 473. I. VI. köt. 81, 197, 251. I. VII. köt. 496. VIII. köt. 1. 571. I. IX. köt. 234–41, 391. I. *Irodalomtört. Közl.* 1903. évf. 363–71. I.

¹⁹ A M. Tud. Akad. könyvtárában: *Irod. Lev.*

bölcsője mellett énekelget, míg később az ének is elmarad, noha Kazinczy gyönyörrel hallgatná.²⁰ A mindennapi élet kezdte egészen elfoglalni sokszoros aggodalmaival s hamisítatlan örömeivel. Búcsút kellett mondania leánykori ábrándjainak s a hitves és anya kötelességeit teljesítenie. Bár a korabeli francia és német költők műveiből szívesen olvasgatott, semmitől sem irtózott jobban, mint hogy tudákosnak tartsák. Nem azt nézte, miképp élnek mások, milyen javait élvezhetik a sorsnak, hanem hogy mit enged meg vagy kíván a saját élete. Ami ékszert szüleitől kapott, mind odaadta férjének, valamint pár száz forint évi járadékát is, hogy az új gazdaság felállításában segíthesse, s terhein könnyíthessen.²¹ A társaságban mindenki szeretreméltónak találta. Örömet szórakozott férje barátaival, akik igyekeztek kedvét keresni, amit ő nyájasságával viszonzott. Ha cselédjeik vagy a közeli helységek rutén papjainak körében tartózkodott, éppen oly természetes őszinte modorú volt, mint a míveltebbek közt. Szívesen elment velök táncolni, ha jó kedvre pezsdültek, és soha eszébe nem jutott grófi származása. Mélyen fájlalta azokat a családi háborúságokat, amelyeknek most már maga is tanúja, ha nem is részese volt. Ha látta, mennyit kell túrnie férjének testvéreitől, vagy éppen egy-egy hevesb jelenet élénkebben megragadta, még álmából is felriadt, sőt ágyából is kiugrott, hogy ne hagyják az ő Kazinczyját megölni.²² Olykor, ha anyai és gazdasszonyi gondjai engedik, férje íróasztala mellé ülve olvasgatja kedves íróit, Lessinget, Schillert, Goethét és Richardsont, s ha valamely rész különösen megkapja, férjéhez fordul, s hangosan olvassa el neki is, nem törődve annak bármily sürgős dolgával. Máskor meg, ha gyöngytyúkjai és görcsirkéi ablakuk alatt szedegetnek, hirtelen felszökik ültőhelyéből, hogy morzsát vagy valami szemet szórjon nekik, nem bánva, bármiképp zavarja is férjét, akit már-már meg akar szállni a gonosz lélek, hogy kifakadjon, de Zsófiának egyetlen pillantása elég, hogy férje duzzogása mosolyra változzék s örömkönnyeket hullasson áldva Istenét, akinek „mindhatósága az asszonyi lélek” szépségét tudta alkotni.” No, az igaz – zsémbel szeliden Zsófia –, nekem olyan férjem van, aki egész nap olvas vagy ír, s az ember elfeledheti mellette a beszédet is. Ilyenkor ráparancsol férjére, hogy míg ő künn jár, nem bánja, ha folytatja is az írást, de ha visszatér, hagyjon fel vele. A nevelésről szóló elméleti és gyakorlati könyvek iránt legjobban érdeklődik, és szemrehányást tesz férjének, hogy az efféléket nem olvashatják együtt. Különben kerülve kerül a regényekből kiszedett szólásokat, s esze ágában sincs, hogy ilyenekkel akarjon feltűnni a társaságban. Ritkán ártja magát férje dolgába, s nem mondhatni, hogy férje írói lelkesedésének a maga sugalmaival szárnyakat adna, mint Dessewffy József grófné vagy Vay Miklós báróné a saját férjének. Jobban szeretné, ha Kazinczy többet forogna gazdasági dolgai között, minthogy napról-napra íróasztala mellett ül. Aligha fogja fel egész mivoltában férje működésének a nemzeti műveltségre teendő hatását, s nem igen van tisztában: miért költ annyit oly kiadásokra, amelyekből semmi sem térül meg. Ifjabb éveiben szívesen lovagol férje mellett; később már csak a gazdasági dolgokra ügyel; nemcsak majorságára van gondja, hanem az istállókra, ólakra s a künn dolgozó emberek szorgalmára is. Ha érkezése van, örömmel húzódik meg férje szobájában, s pörgeti kerekcsapját.²³ Jó gazdasszony; hamar belátja, hogy férje mulasztásait neki kell pótolnia. Rendkívül gondos és gyöngéd anya. Eleinte maga szoptatja gyermekeit s „nem engedi magát e’ szent kötelesség teljesítésétől megfosztani, mely egyszersmind öro-

²⁰ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 233., 249., 253. 273, 435. I. V. köt. 240. I. IX. köt. 4. l.

²¹ Uo. V. köt. 203. I. IX. köt. 130. l. *Irodalomtört. Közl.* 1911. évf. 447. l.

²² *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 311., 392–3. I. IV. köt. 576. l.

²³ Uo. III. köt. 260. I. IV. köt. 518–9. I. V. k. 98–99. I. VII. köt. 195. l.

me is.” Az 1807. dec. 4-én született második gyermeküket, Eugeniát, majd tizenöt hónapig szoptatta, ami miatt nagyon kiszáradt.²⁴ Anyai féltékenysége most, hogy első gyermekük meghalt, még önfeláldozóbbá tette. 1809. október 15-én Thalia nevű leányuk, 1811. június 18-án Emil nevű fiuk született. Családi boldogságuk ezzel teljessé lőn, de egyszersmind az anyai gondok is megszorodtak. Most már a kertészkedésre nem maradt ideje, de egyéb gazdasszonyi teendőit folyvást szorgalmasan végezte. Nem zúgolódt a sorsnak olykori kemény csapásai ellen, bár megtörtént, hogy midőn élet-halál közt lebegett is, magára volt hagyatva.²⁵ S a válságos pillanatok múltával maga küldte dolgai után férjét, s a viláért sem kívánta, hogy mellette virrasszon. Anyai gondjait nemes eszményiség tartotta össze. Arra törekedett, hogy gyermekeiket magukhoz méltókká, a jó és szép szeretetére nevelje. Házasságuk évfordulóján férjének falra akasztott arcképét mutogatja pár hónapos csecsemőjének, s többi gyermekeivel is iparkodik a művészet azon néhány remekét korán megismertetni, amelyeknek metszetei férje szobáját díszítették.

Vallásos volt minden bigottság nélkül; hűséges követője a katolikus hitnek, anélkül, hogy alapelveiről mélyebben gondolkozott volna. Szerette a maga vallását, mert abban nevelődött s nem látta be, miért ne szeresse. Egyetlen zokszóval sem bántja a többi felekezetet, bárha nem érti is a köztük kifejtett különbséget, lehetőleg józanul ítél az arra vonatkozó kérdésekben. A vallás neki a szív ügye s megszokott tápláléka. Este, reggel imádkozik, néha hangosan is, hogy férjét is áhítatra bírja. Ezt az érzést gyermekeibe is beléjök oltja, mintha sejténé: mennyit köszönhetnek majd a vallás vigaszának az élet súlyos megpróbáltatásai között.²⁶

Jól választani s megelégedni a maga sorsával: ebben látja Kazinczy a családi boldogságot. Ennek fényes napja süt a széphalmi udvarházban, s Kazinczyt mint fiatal férjet és több gyermekű apát szerencsésnek mondják, több vidámságot s életkedvet vesznek észre arcán, mint bármikor azelőtt. Még Dénes öccse is dicsekedve emlegeti: mily szép házanépe van bátyjának. Ragaszkodik is feleségéhez szívének minden dobbanásával, s kívánságból sem vét férji hűsége ellen. Házassága előtt valahányszor szerelmes volt, mindég bántotta a féltékenység; most nem ismeri e tetet-lelket ölü szenvedélyt. Hitvese iránti szeretetét elméjének gyönyört árasztó sejtelmeivel is erősíti, meggyőzve önmagát, hogy felesége nemcsak annyi, mint ő, hanem több nálánál. Nincs igazsága szerinte Rochefoucauld-nak, hogy házasság csak jó van, de gyönyörűsége nincs, mert az övé gyönyörűsége is. Szemere Pál tőlük kap kedvet a házassághoz. Döbrentei Erdélyben elhíreszteli: mily ritka családi boldogság honol Széphalmon. Kazinczy nem győzi eléggé csodálni feleségében az asszonyi lélek tisztaságát, amely által a Teremtő önmagát dicsőítette meg. S mikor két-három kisdedit anyjok körül lát, vagy észreveszi, hogy az idegenek is rajtuk felejtik tekintetüket gyermekein, vagy mikor már a gyermekek lelki tehetsége napról-napra mind jobban nyilvánul: családi boldogsága betölti egész lelkét. Mint a fiatal apák szokták, ő is gyakran emlegeti barátainak: mennyire szeretné, ha gyermekik összeházasodnának. Hanem ha valamelyik gyermeke megbetegszik, apjuknak sem éjjele, sem nappala; ágya szélén virraszt, s a leggondosabban ápolja. Lép-ten-nyomon meglátszik rajta az idősb apák gyöngédsége s gyöngesége. Amennyire meg van edzve az élet csapásainak elviselésére, annyira megrendíti feleségének vagy gyermekeinek betegsége. Ilyenkor mindjárt a bekövetkező legrosszabb eset foglalkoztatja, s lesújtva

²⁴ Uo. VI. köt. 236. l.

²⁵ Uo. VIII. köt. 588. l.

²⁶ Uo. IV. köt. 27., 578–9. l.

érzi magát. De első gyermeke halála után megkíméli a sors hasonló fájdalomtól, s ő a családi boldogság verőfényében minden szenvedéséért jutalmat talál. Sőt, az a felfogás gyökeredik meg benne, hogy a Gondviselés csak azért vitte az örvény szédítő mélységein által, hogy aztán kárpótlást nyújthasson neki feleségében. „Ő rendeltetett – írja – a’ sors által életemnek keserveiért poltolékom lenni, ’s az is minden mérték nélkül. Boldogabb egyességet én nem ismerek, nem képzelhetek”. Ha valaki tanúja házi boldogságának, igaznak kell találnia Lessing mondását, hogy „a’ Gondviselés mindíg ad poltolékot a’ jó embernek”; s ha az élet bajaitól nem tud is megmenekülni, oly szépnek találja családi körét, hogy hajlandó megköszönni a sorsnak, hogy „szerencsáját így alkotá.” „Ha – írja Gyulay Ferenc grófnának – boldogságot akar Nagysád látni a’ földön, azt minden bántások mellett is az én házamban fogja lelteni. Minden bántások mellett is, mondom, mert azokat én is szenvedek. De azt szenvedni könnyű annak, a’ ki illy boldog mint én vagyok.”²⁷

Ez a felfogás nyilvánul Kis Jánosnak a *Kazinczy Ferencnek öszvekelésére* című bölcselkedő versében, amelyet szerzője a házasság himnuszául tervezett, de voltaképp a méltatlan üldözések jutalmául nyert boldogság magasztalása. Kazinczy levelei sugalmazták; ezek után mondja Kis János:

Édesebben örülsz felderült egednek
Te is, hogy gyászosbak voltak életednek
Eddigi sok éjjeli, –

és hogy a tenger bős habjai után következett csöndes nyugalomban élő férj boldogságát példa gyanánt veszik a késő unokák.

Kazinczy úgy tekinti a saját házi körét, mint amelyben elsimulnak a mindennapi élet lelket ölő küzdései. Nemcsak a táj szépsége vonzza őt a Sátorhegyek bárceitől koszorúzott halomra, hanem hogy családi otthona régi lakhelyétől távol zavartalan legyen, s mintegy rejtve maradjon az irigy vizsga szemek elől. Ifjabb éveiben volt része a városi lakásban is, de most elvonulva akart élni magának és családjának, noha az akkori közbiztonság mellett, midőn napról-napra rablásról s gyilkosságról lehetett hallani, ehhez nem csekély bátorság kellett.²⁸ De a kellemes tájon való falusi lakás valamely nagyobb városhoz közel, mívelt, jó emberektől sem távol, oly ingerrel volt reá, mint maga mondja, hogy örömebb volt Széchalmonon, mint Párisban.²⁹ Háza messzire ellátszik a domb ormáról, s az öles nagy ablakok a felvilágosodás hívét, a „setétutálót” sejtetik lakójában. Vele egy kedves asszony kisgyermkeivel, képek és könyvek közt. Az udvarháztól délnek és keletnek messzire nyúló rétek, szántóföldek, észak-nyugatnak, „száz öltre a’ háztól egy szent tölgyliget, ’s azon felül a’ bort adó tetők,” aztán egy szelíd patak s az éj csöndjében a malmok zörgése hatnak varázserővel lakóira, akiknek feje

... a’ gonosz sors üldözéseinek
Nem gyáva homlokot vet ellenébe,
Nem retteg semmit, és semmit nem óhajt,
Békében él magával ’s a’ világgal...³⁰

²⁷ Uo. III. köt. 233, 249, 253. I. V. köt. 150, 240, 272, 450. I. VI. köt. 15, 16. I. VII. köt. 312. I. VIII. köt. 190, 608–9. I. XII. köt. 146, 363, 407. l.

²⁸ Uo. III. köt. 494. l.

²⁹ Uo. IX. köt. 424. l.

³⁰ *Eggy Római Arcászhoz*; uo. VIII. köt. 362–3. l.

Új otthonának szívet élesztő derűje többet ér szemében a nagyvilág minden ragyogásánál, s a tizenkét esztendeig szörnyű örvények közt vergődő lelke a független nyugalomban, áldott jó hitvese mosolyában s apróságai vidám játékában több örömet s boldogságot talál, mint a nyilvános szereplés minden izgalmaiban, pedig ez is hatalmasan táplálja munkakedvét. Neki a nagyvilág Széphalom; bizonyára „Tibur és Praeneste nem lehetett szebb”; vagy mint máshol éneklí:

E' világ' minden zugolyái közt, oh
Széphalom, nékem te nevensz leginkább.

Szeretet s nyugalmas otthon után sóvárgó lelke kiszakítja magát a mindenünnen fenyegető aggodalmak közül, s nem engedi, hogy a mindennapi élet bajai erőt vegyenek rajta. Még jó ideig éreznie kell a hiányokat gazdaságában, de az ő derült életkedve s emelkedett világnézete látatlanokká teszi azokat. A szenvedések iskolájában megedzett, béketűrő természete, amely mindennek megtalálja jó oldalát, hamarosan megbarátkozik a minden új gazdaságot kísérő nehézségekkel.

Negyvenhét éves, midőn a maga kezére kezd gazdálkodni oly időben, amely a sokkal nagyobb vagyonú gazdákat is folyvást elsüllyedéssel fenyegeti. Mint később annyiszor panasolja, az a legnagyobb baja, hogy nem kap kölcsönt, legalább nem annyit, hogy gazdaságát jobb lábra állíthassa. Kis birtoka még nagyobb szorgalom mellett is próbára tette volna gazdasági készségét. Hátha még hozzávesszük, hogy sokszor a legszükségesebb segédeszközökben is hiányt szenvedett, még szalmája sem volt elegendő; marháit is el kellett prédálnia, hogy pénzhez juthasson. Jóllehet anyja a jogügyi igazgató követelését, amelyre Kazinczy kölcsönt vett, kifizeti, s az álmosdi egyezségben ígért kétszáz forintot ötszázra emeli; s jóllehet más tekintetben is igyekszik segíteni pénzzel, terménnyel, jószággal s a háztartásra szükséges egyéb holmival: cselédjei és szellérei annyit főlemésztének jövedelméből, hogy adósságai egyre szaporodtak. Már 1808-ban kilencezerre rúgnak, s évenként 540 forint kamatot kell fizetnie.³¹ Széphalmon megtelepedvén, legott számot vet anyagi helyzetével, s belátja, hogy a szőleje jövedelmét inkább felhasználhatja adósságai törlesztésére, mint a szántóföldjeét. Azért ragadja meg az alkalmat az említett szőlő vételére, amelyet öt év múlva 600 Ft veszteséggel ad el, de helyette a köves-hegyi szőlőjét veszi, amely kitűnő bort terem. Csakhogy a hitvány időjárás miatt a szőlő alig érik meg tökéletesen. 1806-ban még sikerül neki néhány hordó aszúbort szűrnie, de aztán évekig gyöngé minőségű terem, úgyhogy számításaiban egyre csalódnia kell. 1807-ben elég bőven, de közönséges terem; aszú semmi. Az 1808- és 1809-i termés egyaránt csekély; a sok eső miatt a szőlő megrothad, a fűrtök lehullnak. Ha toronyai kisbirtoka ki nem segítené, nem volna sem gabonája, sem szénája.³²

Emellett csapások látogatják. Alighogy Széphalomra telepszik, akkor télen megég hatöles szénakazla. 1810. június 3-án a dér sok kárt tesz szőleiben, s ugyanakkor a nagy felhőszakadás a földjét szegélyező kis patakot, amely átcsap kertjébe, jó részén elhordja a munkált földet, majd száz darab oltványát összetördeli, három évvel azelőtt ültetett szilvafáit gyökerestül kiforgatja. A dér csípte szőlő ki nem heverheti a csapást, s meg nem érik. Az a szőleje, amely máskor 45 hordóval termett, mindössze 9 hordót adott. Hanem az árával

³¹ Uo. VI. köt. 56. l., XVII. köt. 460. 468. l. *Irodalomtörténeti Közl.* 1903. évf. 363. 365. 370. l.

³² Uo. V. köt. 352, 435. l. VI. köt. 6, 109, 204, 253. l. VII. köt. 38. l.

meg lehetett elégedve. Az 1806-i aszúból már a következő évben 35 aranyon adott el egy átalaggal (kb. 60 liter); Cserey Farkas három átalagért 1012 rajnai forintot fizetett neki. Így egy-egy ezer forinttal sikerül régebbi adósságait törlesztenie. Csakhogy az ország silány közgazdasági helyzete, a hadi adó emelkedése, a szertelen drágaság minden igyekezetének szárnyát szegi. Családját a legszükségesebbre szorítja, de még így is nagy megerőltetéssel tud jövedelmével boldogulni. S ami legjobban fáj neki: „lelki szükségéről” nem gondoskodhatik. Az 1811. évben köves-hegyi szőlején hatodfél hordó színbora s hat putton aszúja terem, mégpedig olyan, hogy a Hegyalja „a’ Tokaji hegy be plántálása óta soha sem termett édesebb gyümölcsöt”, úgylátszóan az az évi termés egész szőleje árát kiadta volna, ha elkél.³³

Látván, hogy az anyjától kapott föld és a jószág jövedelme korántsem elég háztartására, régebben az a gondolat is foglalkoztatja, hogy regmeci birtokukat haszonbérbe veszi, bár tudnia kellett, hogy József öccse mindent elkövet ennek megakadályozására. Valószínű, hogy e tervről hamarosan le is mond.³⁴ Tapasztalván, hogy testvéreinek a cselédjei készakarva tesznek kárt neki, keményen fenyegetődzik, hogy erőszakkal bánik el velük, mert az elégtétel kérés hosszú és késedelmes dolog. A szőlejében szomszédai kapásainak részéről tapasztalt kár ellen pedig a vármegyénél keres orvoslást.³⁵

Míg anyja él, s ő testvéreivel meg nem osztozik az apai és anyai örökségen (1812–3), nem sikerül sorsát javítania. Ez az oka, hogy régebben s újabban vett könyveit is áruba bocsátja. Gyűjtő szenvedélye gyermekkor óta egyre növekszik, de ekkoriban oly könyvgyűjteményt vásárol Bajorországból, amelynek becsét főleg a hazai tudományosság szempontjából igen nagyra értékeli, s hazafi kötelességének tartja megszerzését. Már 1805 májusában megkötö az egyezséget, júliusban pedig egy átalag aszú árán ismét „becses történelmi dolgokat” vesz. A három szekrény magyar vagy Magyarországot illető könyvgyűjtemény 1805 végén érkezik meg Münchenből, ehhez adja régebbi szerzeményeit, s az egészről katalógust készít, hogy mielőbb áruba bocsáthassa. Addig is elhíreszteli: mily unicumok találhatók gyűjteményében, s kedvtelve másolatja a XV. századbéli gótírású Leonardus Aretinus *Atilája* címlapját, Martinus archidiaconusnak a Pozsonyban feltetsző üstökös felől 1468-ban Mátyás királyhoz tett jelentése kezdő sorait, ismerteti az újonnan kapott térképeit s Pelbart és Michael de Hungaria műveinek ősnymtatványait. Az egész gyűjtemény mintegy 1400 darab könyvből s több mint 900 darab metszetből, vázlatból s különféle térképekből áll. Az árát 2000 rajnai frtra szabja. Elsősorban azt az iskolát kínálja meg gyűjteményével, amelyhez őszinte hála érzése köti: a sárospatakit. Vay József főfelügyelő az egyháztanács gyűlésén pártolja Kazinczy ajánlatát, bár a gyűjtemény árát akkor még nem tudja, de a pénztári állapotra való tekintettel akkor még nem biztathatja. Ezért Kazinczy még ez év őszén háromezer frt adósságától akarván szabadulni, a debreceni főiskolát is megkínálja könyveivel, amelyeket idegen kézre eresztenei helyrehozhatatlan kár, oly kezek közé pedig, amelyek a tudományos kutatók elől elzárnák, „a’ Haza ellen elkövetett vétek volna.” Alkuban az árából nem enged, hanem ha bármelyik főiskola veszi meg, tetemes összeget odaajándékozik. Csak azt köti ki, hogy Leonardus Aretinus *Atiláját*, e becses codexhez méltóan ő maga bocsáthassa közre deák nyelvű előszóval és jegyzetekkel, s míg e kiadás el nem ké-

³³ Uo. VII. köt. 492, 519, 520, 522. I. VIII. köt. 139–140, 153, 220. I. IX. köt. 103, 107. I. XVII. köt. 460, 468. I. *Széphalom és házi dolgaim* című följegyzései az id. h. 224. l.

³⁴ Anyjához írt levelének kivonata az *Irodalomtört. Közl.* 1903. évf. 370. l.

³⁵ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 104. I. X. köt. 86. l.

szül, a codex nála maradjon. Vay József meggyőződve a felajánlott gyűjtemény tudományos becseről, nem engedi a megvételre kínálkozó alkalmat elszalasztani, s mintegy a maga felelősségére lefoglalja a gyűjteményt addig is, amíg az egyháztanács végleg határozhat. A tanács 1806. okt. 5-én elfogadja az ajánlatot, s a könyvek árát részben a jelen levők adakozásaiból szedik össze. A leggazdagabbak közül Vay József 100, Lónyay Gábor s Kazinczy Péter 50-50 frtot adnak, s a szegény Kazinczy 250 frtot enged. Így a gyűjtemény, mivel Kazinczy néhány nagyobb munkát, amelyek a főiskola könyvtárában megvoltak, nem adott át, 1694 frton kelt el. Maga Kazinczy szállíttatta el 1806 végén s 1807 februárjában, megtoldva a katalógusban összeírt műveket majd 200 darabbal.³⁶

Értékesebb könyveiből később is áruba bocsát alkalmilag néhányat, részint jó barátait kínálva meg azokkal, részint a főiskolai ifjúságra számítva. Sárospatakon Kézy Mózes, ekkori könyvtárnok, később az intézetnek egyik legkiválóbb tanára³⁷ közvetíti Kazinczy ajánlatait az ifjúság körében, semmi fáradságot nem kímélve a könyvek minél drágább áron való eladásában.³⁸

Az első nagyobb könyvgyűjteményének kedvező kelete arra bírja Kazinczyt, hogy a még megmaradt darabokat, kiegészítve a Németországból 1808 őszén kapott két nagy szekrény újabb szerzeménnyel, ismét áruba bocsátja. Ezúttal nem a ref. főiskolákat, hanem Jankowich Miklóst (1773–1846), az akkori Magyarország leghíresebb régiségbúvárat és gyűjtőjét kínálva meg könyv-, metszet- és térképgyűjteményével. Ebből Kazinczy legértékesebbnek Appianus 22 táblából álló atlasát s azt a három rézmetszetet tartja, amely II. Rákóczy Györgynek a svéd királlyal való találkozását ábrázolja. A gyűjtemény árát most is 2000 frtra szabja. Jankowich ezt drágának véli s pár száz frt elengedésére szólítja fel. Nincs biztos adatunk, hogy Kazinczy engedett-e; azonban mivel gyűjteménye értékét az előbb eladottal egyenlőnek mondja, valószínű, hogy Jankowich 1700 frton szerzi meg a gyűjteményt, amely Kassáról 1810 folyamán érkezik meg Jankowichhoz Pestre.³⁹

E kísérletein kívül is nem mondhatni, hogy Kazinczy meg ne ragadta volna az anyagi boldogulásnak oly eszközeit, amelyeket másoknál sikereseknek látott. Nem szólva itt írói törekvéseinek anyagi céljairól, hány próbát tesz, hogy jövedelmét gyarapíthassa. Majd a marhatartásból akar valamit szerezni, majd a méhészettel kísérletez, majd ismét csikókat nevel. Aztán azt tervezi, hogy nagyobb mennyiségű bort vesz nyereségre. Csak az a fő baj, hogy a tervek itt is, mint a szellemi téren, egymást űzik agyában, s ő nem igen marad meg állhatatosan egyik mellett sem. Ide járul, hogy a bevétel és kiadás közti egyensúlyt nem tudja megtartani, s mint a könnyelmű emberek szokták, akkor is költ, ha nincs miből. Test-

³⁶ Uo. III. köt. 336, 389. I. IV. köt. 37, 224, 242, 286, 328, 340, 499. I.

³⁷ Kézy Mózes 1781. nov. 6. Fehérgyarmaton (Szatmár várm.) született és 1831. júl. 31. halt meg. Mint sárospataki deák oly hírnévre tett szert latin s görög nyelvi ismereteivel, hogy már 1808-ban, tanulmányainak végeztével tanárrá választották s 2 év mulva külföldi tanulmány útra küldték. Az 1810-ben Napoleon házasságára írt *De nuptiis Napoleonis Magni et Mariae Ludovicae Austriae* című deák ódáját Kazinczy közbenjárására gr. Esterházy József zempléni főispán Bécsben velinre nyomtatta, hogy okkal-móddal Ferenc császárnak és vejének is bemutathassa. E költeményt Heyne, az akkori német klasszikus philologusok feje is figyelemre méltatta, s midőn Kézy Göttingában meglátogatta, Heyne e szókkal fogadta: „Nosco te.” Kézy 1813 őszén foglalta el tanszékét s a mennyiség- és természettant tanította. Latin versei összegyűjtve *Opuscula poetica* címmel 1822-ben, mennyiség- és természettani, geometriai latin s magyar nyelvű iskolai könyvei 1818-tól kezdve 1831-ig jelentek meg Sárospatakon. Kazinczyval 1808-tól kezdve szoros barátságban élt.

³⁸ *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 294–5. I. VI. köt. 136. I

³⁹ Uo. VI. köt. 133, 214, 278. I. VII. köt. 22. 188. I.

vérei s kivált anyja őt is könnyelműnek ítélik csupán azért, mivel tán külsőleg többet mutat, mint jövedelme után várható. Voltaképp fölösleges kiadásnak csak a legnemesb életcélja érdekében tett kiadásait tekinthették, mert oly szenvedélyei sem neki, sem feleségének nem voltak, amelyek a könnyelmű pazarlás vádját igazolhatnák. Még fiatal éveiben is került a bortól zajos és kártyázó társaságokat, annál inkább Széphalomra települése után, mikor nagy ritkán mozdult ki hazulról, hanemha mulaszthatatlan dolgai miatt.

Azonban emberséges felfogása, a nemes eszményekért való lelkesedése gyakran tétet vele oly kiadást, amely a mindennapi élettel való számításait ingatagoknak mutatja. Ahol segítségre van szükség, ő és felesége mindég oda sietnek, ha maguktól kell is megvonniok. Valódi lelki örömet éreznek, ha valakin segíthetnek, nem nézve korra, nemre, vallásra. Kazinczy dicsekszik, hogy bár felesége mosolyogja a szabadkőművesek szertartásait, de azért minden lépése elárulja, hogy az apja szabadkőműves volt. Egyik nőismerősüket már börtönnel fenyegetik külföldön, s hozzájuk folyamodik. Kazinczyné olvasván a szorultságba jutott asszony levelét, fölteszi magában, hogy mihelyt atyjától évi járadékát megkapja, legott küldi a szerencsétlennek a szükséges összeget. S mintha férj és nő versenyezni akarna egymással a jótékonyosság gyakorlásában, a nemes eszményiség túlzásában, Kazinczy rendelést tesz bécsi könyvnyomtatójánál, hogy a nála maradt 200 egynehány frtot küldje azonnal a szükségben szenvedőnek.⁴⁰

Ekkoriban történt, hogy Kazinczyné anyai nagybátyja, Roggendorf Kajetán, aki ifjú kora óta folyvást az udvar levegőjében él Milánóban mint Ferdinánd kir. herceg udvarmestere, később meg Paduában mint a pénzügyi kamara elnöke, a Napóleon elleni háborúban hivatalát s minden holmiját elvesztvén, hosszas kísérletezés után hűgához, Török Lajos grófnéhez folyamodik, hogy utolsó napjait az ő házában a testvéri kéz ápolása mellett élhesse át. A grófné szívesen fogadta volna, de férje megijedt, hogy az udvar körében élt sógora kém lesz házában, s ő többé még saját otthonában sem beszélhet szabadon, megmondta tehát, hogy sógorát el nem fogadhatja. Felesége sírva fakad, de Zsófia vigasztalja: írjunk Ferencnek, adja elő neki a kérést, bizonyos, hogy ő szívesen befogadja a nagybácsit. Nem is csalódik. Kazinczy átmenvén Kázmérba s hallván a tervet, meleg köszönetet mond feleségének a bizalomért, s hamarosan elkészíttet két szobát a viszontagságos életű gróf számára, ki 1807 novemberétől 1808. január 7-én történt haláláig a széphalmi udvarházban éli végnapjait, s ott is temetteti el Kazinczy kisleánya sírja mellett.⁴¹

Pár év múlva Kazinczyné Sárospatakra kísérvén világtalan apai nagybátyját, Török József grófot, megáll a gróf volt inasának lakása előtt, és szánakodva látja a lebetegedéshez közlgő asszonyt és gyermekeit betegen, éhséggel küzdve, hideg szobában. Valódi mentőangyalként jelenik meg, s a szenvedésnek azonnal véget vet, sőt a szegény asszonyt a maga házához veszi, hogy ott fekdje ki gyermekágyát.⁴² Ha szerencsétlen vetődik az udvarházba, sohasem távozik segítség nélkül. Ha a jószívű úriasszony valami gyámoltalant talál az útban, kocsijára veszi, nem gondolván a kocsis zsémbeléseiével. „Illyen scénát – jegyzi meg Kazinczy – sokat ad nekem az ég.”

A szegény sorsú írók közül is nem egy érzi Kazinczy segítségét. Virág Benedeknek nemcsak finom aszúborral kedveskedik, hanem a budai tűzvész után 100 frtot küld neki, s később művei jövedelméből ugyanannyit. Rummy Károly Györgynek, hogy Sopronba költöz-

⁴⁰ Uo. V. köt. 356., 404. l.

⁴¹ *Széphalom és házi dolgaim* című följegyzései az *Irodalomtört.* Közl. 1904. évf. 226, 229. l.

⁴² *Kazinczy F. Lev.* VII. köt. 223. l.

hessék, szintén 100 frtot ad, s máskor is nemcsak maga segít rajta, hanem Cserey Farkassal is segített. A Szár-hegyen szerzett szőleje kitűnő borából a barátságának is örömet áldozik, s Kiss János, Cserey, Németh László s Révai Miklós barátainak nem kis összeg árú bort küld. Rabtársai közül Riedel András b. sorsán nemcsak ő maga igyekszik hasonló ajándékkal könnyíteni, hanem Cserey Farkast is ráveszi, hogy pénzzel segítse, amihez nem csekély bátorság kellett, mivel kiszabadulása után minden lépésére figyelt a rendőrség. Volt idő, hogy tekintélyes összeget elosztogatott a megszorultak közt, például 1808-ban kilenc, 1812-ben, e „mindnyájunkra olly felette terhes esztendőben” 600 frtot, pedig Isten-ember tudta, hogy nem sok adnivalója volt; hogy mint osztozatlan hét testvér egyikének rabsága s testvéröccsei fortélyai által szerencsését örökre megrontva kellett látnia. Gyermekai szaporodtak. Adósságai súlyosan nyomták. Lelki szükség volt benne a jótékonyság gyakorlása, nem vetve számot a következményekkel. „Én – írja Virágnak – nem vagyok azon *okasok* között, a’ kik midőn a’ mások baját látják, kalmári calculust tesznek, ha segíthetnek e, ’s mindenkor segíték, mikor van miből, ha osztán meg kellene is koplalnom.”⁴³

A széphalmi udvarház egy része kívülről még évekig vakolatlan marad, de sok szegény ember áldása lebeg fölötte. Kazinczy és felesége sok éhező könnyeit letörli, sok özvegyen és árván segít. Cselédjeikkel, zselléireikkel oly emberségesen bánnak, hogy szerencsésnek tartja magát, aki szolgálatukba szegődhetik. Nemcsak az élet terheit iparkodnak rajtuk enyhíteni, mintha azok is a család tagjai volnának, hanem igazi nemes szívvel osztoznak bajaikban. Kazinczy minden nemest emberséges bánásmódra szeretne rábeszélni a jobbágyok iránt. Évek óta szomorúan látja az adófizető nép helyzetét, nevelésének elhanyagolását, ami oly rettenetes visszahatással van egész nemzetünk sorsára. S mintha Eötvös b. későbbi nagy eszméje már ekkor nyilatkoznék csírájában: a vármegyei közigazgatást is felelőssé teszi a jobbágyság sorsáért. Mert ha „Tiszt viselőink nem szívnák égre-kiáltó vérengzéssel annak a’ népnek vérért, mely terhet visel, holott ők magok nem viselnek”, „nem süllyedt volna-el Nemzetünk illy rettenetesen”. Kazinczy egy vármegyében sem fordulhat meg, hogy a szegény nép „nyúzását” ne látná. Irtózatosság – úgymond –, hogy a szegénységen nem akarunk könnyíteni, hiába mondják az alispánok a gyűlés megnyitásokor, hogy a rendeket az Isten tartsa meg „az adó fizető nép védelmére.”⁴⁴

Senki sem jár szívesebben közbe, ha az emberiség követelményeit kell gyakorolnia, a megszorultakat segítenie, és senkiben sincsenek jobban kifejlődve a pártfogás érzelmei, mint őbenne. Nem szólva itt az ifjú írók gyámolításáról, csak a köznapi életben nyilvánuló emberies felfogását érintjük. Az a nemes eszményiség, amely Kazinczynak mint írónak második természetévé lett, a magánembernek is minden cselekedetére rányomja bélyegét, s mint írói működésében, a köznapi életben is túlzásba viszi, amit nemegyszer szemére lobbantanak édesanyja s testvérei. De ő nyugodt lélekkel viseli a szemrehányást, azt hívén, hogy a jótékonyság gyakorlása emberies kötelessége. Néha a legkényesebb természetű ügyekben is segélyére siet a szívéhez közelállóknak. Példa erre a Prónay László bárónál való közbejárás. A báró fia, Simon, az Orczy bárók tisztartójának leányát, Hirgeist Annát, Kazinczy egykori rabtársának ritka szép hűgát vette feleségül, mi az akkori felfogás szerint a főúri körökben mesalliance volt. Az öreg báró nemcsak a menyétől, hanem a fiától is elidegenedett. Kazinczy „a’ szép Nini” ügyét lelkesen felkarolja. Nemcsak a balvéleményt szeretné megigazítani, hanem a fiatal asszonynak annyi szép tulajdonságát festi az öreg Prónay

⁴³ Uo. IV. köt. 521. l. V. köt. 46, 221, 356, 404. l. VI. köt.

⁴⁴ Uo. IV. köt. 573. l. VIII. köt. 558. l.

előtt, hogy az idegenkedés jegét lassanként mégis sikerül megtörnie. A nőnek őhozzá írt leveleiből oly részleteket idéz, amelyek annak nemcsak tiszta lelkét mutatják, hanem egyszersmind ipa iránti mély tiszteletét is. Elmondja, hogy ugyanakkor, mikor Prónay Simon a leányt feleségül kérte, már két gazdag és fényes születésű kérője is volt. A nő pedig lelki nemessége miatt bármely fényes háznak is díszére válnék, amit következő szavai is bizonyítanak: ha megszakad is a szíve – úgymond –, ha a szenvedések végkép elgyöttrik is, férje apját megkeseríteni nem fogja; vagy: semmi sem fáj – írja – az én szívemnek annyira, mint ha azt látom, hogy az ipam félreismeri a fiát; Simon nem dachból vagy hidegségből hallgattott, hanem fájdalomtól, hogy apját még jobban megbántja. Legalább szájalomért esd a sokat szenvedett nő iránt, hogy gyermekei atyjától elszakítva ne kelljen élnie, s végre az örök végzések segélyéhez folyamodik, mivelhogy „dolgainkat egy látatlan kéz kormányozza.”⁴⁵

Hogy a való élettel folytatott számításai akárhányszor balul ütnek ki, mindez nem veszi el kedvét, csak emberbaráti szíve sugalmait követhesse. Reméli, hogy anyja és felesége szüleinek halála után tetemesen javul majd sorsa, könnyebben rendezheti anyagi ügyeit, s talán olyan kedvteléseinek is engedhet, amelyeket eddig kénytelen volt megtagadni. A való életben is a jövőt látja maga előtt, ennek a terveit szövögeti, megkeményítve lelkét a rázúduló csapások ellen. Hiszi, hogy a maga és felesége örökségéből egészen talpra állhat, s nemcsak adósságait fizetheti ki, hanem irodalmi céljaira is többet áldozhat. Ipa 1809 őszétől folyvást betegeskedik. Különben is lelkének már minden elevenségét elvesztette, s túlságosan félénkké lett, amit ellenfelei elmebeli tompaságnak híreszteltek. Alig is volt most már gondja egyébire, minthogy vagyonának megmentett része, kázméri birtoka, három gyermeke közt egyenlően osztassék fel. Ily értelemben intézkedett szóval és írásban;⁴⁶ de végakarata éppen oly szerencsétlen volt, mint egész pályája. Mikor 1810. június 23-án meghal, Kazinczyné attól a csekély segítségtől is elmarad, amelyet évenként apjától kapott. A bátyja, Török József gr., nem hajlandó apja végrendeletét tiszteletben tartani, amiből aztán – mint alább látni fogjuk – évekig húzódó nagy pör lett. Napa még hat évig él, s addig Kazinczy sem tehet semmi törvényes lépést az örökséget illető követelésre nézve. Csak amit az álmosdi egyezség biztosít számára, abból éldegél 1812-ig, anyja haláláig. De bármi nehézségekkel küzd is az anyagi téren, valódi élethivatásáról soha egy pillanatra sem feledkezik meg.

⁴⁵ Uo. V. köt. 341, 399, 402–3. l.

⁴⁶ Uo. VII. köt. 539. 543.

II.

Kazinczy a XVIII. század tanítványa emberies eszméiben. – Ez úton akarja a halhatatlanságot elérni. – Kazinczynek Csokonai V. Mihály iránti különös figyelme; közös tanulmányaik. A köztük fejlődő ellentétek. – Csokonai észrevételei Dayka Gábor költeményeiről; nevezetes kritikája. – Mi az oka, hogy Kazinczy nem lehetett Csokonai őszinte barátja? A Kazinczy-család ellenszenve. – Csokonai ragaszkodása Kazinczyhoz. – Kazinczy tévesen ítéli meg Csokonai műveit, kivált a Dorottyát. Kazinczy és Debrecen. – A Debreczeni Grammatika szerkesztői. – Ellentétek Kazinczy és a debreceni tudósok felfogása között. – A „debreceniség” fogalma Kazinczy szerint.

Kazinczy mint a XVIII. század íróinak és bölcselkedőinek fogékony tanítványa, igazi rendeltetésének tartja az emberszeretet gyakorlását, s Herder után ő is úgy vélekedik, hogy minél többen s melegebb szívvel gyakorolják az emberszeretet erényét, annál biztatóbb a remény, hogy fajunk romboló szenvedélyei folyvást gyöngülnek. Az emberszeretet érzése egész tömegekre hatva a népek boldogításában üli diadalát. Innen a XVIII. század ember- és népboldogító törekvései s harcai a múlt hagyományai ellen. Akik egyeseket és nemzeteket boldogítani akarnak, égnak a vágytól, hogy a felfogásuk szerinti célhoz vezérlő átalakulás munkájába kezdjenek. Ezért a szellemi élet minden ágában, vallásban, nevelésben, állami kormányzatban új alapokat keresnek, s a haladás ösztöne irányítja mindazokat, akik az emberiség életéről mélyebben gondolkoznak.

Kazinczy mindazok pályáját ismeri és tanulmányozza, akik az európai népek irodalmi átalakulásának harcait vezérlik, különösen a franciáknál és németeknél, Voltaire-től és Gottschedtől kezdve. S meggyőződik, hogy ha nemzete haladását igazán szívén viseli, ő is kénytelen hadat üzenni a tényleges állapotoknak s el kell készülnie a harcra. Hogy csak küzdelem árán éri el célját: ez nem tartóztatja vissza egy pillanatra sem. Az eszmékért lelkesedőknek harc az életelemük. Kazinczy tudja, hogy irodalmi terveinek megvalósításával maga ellen ingerli az írástudók seregét; de törhetetlen hittel hiszi, hogy a meginduló küzdelem végre is elválasztja a világosságot a sötétségtől; a nemzet józanabb része észreveszi a haladás ösvényét, s előbb-utóbb rálép. Ő pedig a jók szeretetében találja jutalmát. Ez az ő becsvágya. Ebben keresi büszkeségét s hírnevét. A jók szeretetét – mondja – halhatatlanság gyanánt veszi. Márpedig azt látni, hogy küzdelmeink által olyanok is megszeretnek, akik eddig nevünket sem ismerték, s irodalmi munkáink által „kedvesekké tesszük magunkat a’ Nemzet legjobbjai előtt”, minden eszes embert boldoggá tehet, s munkára hevíthet. Ha pedig lelkünk nemesb ösztöneit követve halhatatlanságra törekszünk: egyszermind a jók szeretetét állandóan biztosítjuk. „Jaj annak – szól Kazinczy –, akiben a dicsőség’ szeretete nem lángol! Csak hogy azt a’ jó ember nem ott keresi és nem azon az úton, a’ hol és a’ milyen a’ gonosz.”⁴⁷ Jó előre megérzi Kazinczy, hogy az ő és nemzete felfogása közt nem csekély különbségek mutatkoznak; meglátja, hogy az összeütközés előbb-utóbb kikerülhetetlen; de azt aligha sejtí, hogy a harc mindjárt kezdetben ott fog kitörni, ahol a haladás és maradiság legközelebről érintkeznek, s neki csakhamar körvonalaznia kell saját felfogását. Mindjárt kezdetben tisztában van, hogy sok balhiedelmet kell megostromolnia; de ha nemzete figyelmére tovább is méltó akar lenni, nem szabad a küzdelem elől kitérnie.

⁴⁷ Uo. II. köt. 473, 494, 515, 530. I. III. köt. 327, 372. I. IV. köt. 535. I.

Meggyőződven íróársainak üdvözlétéből, hogy az irodalom őt tekinti vezérének:⁴⁸ mintegy erkölcsi kényszerrel lát a harcra kínálkozó alkalom megragadásában. Mielőtt a könyvvizsgálaton átesett fordítások vagy a munkába vett írók kiadását megkezdené, előleges csatározással próbálja a figyelmet magára irányozni, ha már a körülmények a küzdőterre szólítják. Nemcsak vezéri tekintélye, hanem a kívánt hatás biztosítása még inkább ösztökéli, hogy az ifjabb írókat magához csatolja, s törekvéseiket irányítsa. Már fogsága előtt megkezdte izgató munkáját, maga köré gyűjti az ifjú tisztviselőket, akikben írói hajlamot sejt, vagy a nagyobb diákokat, akik zsenyéikkel fölkeresik. Ez a pártfogó és vezérlő lélek kiszabadulása után még inkább erősödik. Fogságában huzamosan elmélkedvén a haladás tényezőiről, arra a meggyőződésre jut, hogy csak azon az úton remélhető nemzeti műveltségünk kifejtése, amelyet a nyugati népek már megtettek, s amely az irodalom által elterjesztett eszmék után igazodik, és a nemzet haladását egyedül biztosítja. Nem azon tehát, amely a külföldi műveltségtől elzárkózik, és csak a hazait bálványozza, ha szinte szemlátomást különb is a külföldi. A saját felfogásának erősítésén és terjesztésén kell tehát dolgoznia. Ez pedig úgy érhető el legjobban, ha mennél több követője lesz egyelőre legalább az írók közt. Természetesen elsősorban az ifjú írókra kell számítani, mert azoké a jövő. Az egymást lelkesítő s egymásra ható írók hova-tovább fölkeltek a nemzet figyelmét, magukkal ragadván az olvasók tekintélyesebb csoportjait.

Senki sincs az ifjú írók közt, akinek hozzá való csatlakozása s ennek következménye oly elhatározólag siettetné Kazinczynak a fogsága utáni első küzdelmét, mint Csokonai Vitéz Mihály. És senki sincs, akinek megítélésében oly fokozatos elfogultságot mutatott, s akinek az utókor vele szemben oly fényes igazságot szolgáltatott, mint Debrecen nagy fia. Kazinczy fogsága előtt még számos közös eszmék vannak, ízlések is rokonabb egymással. A francia, olasz és régi klasszikus költők világa egyaránt vonzza mindkettejüket; de Kazinczy megismerkedésük után csakhamar azon német költők utánzatára buzdítja Csokonait, akiknek ő már régen hatások alatt állott. Az érzelmesség áramlata vagy betegsége Csokonait is fogva tartja. Mind a ketten nagy kedvvel foglalkoznak Anakreonnal, és pedig nem csak magával a teoszi dalköltő kecses és bájos lantjával, hanem német utánzóinak mesterként szellemességével, amelybe a szerelemnek és a természet szeretetének hangjai vegyültek. Mind a ketten nagyon méltányolták Horváth Ádámot. Kazinczy az érzelmesség mellett észreveszi népies hangját is, amelytől még ő sem idegen. Csokonai meg éppen ezt becsüli legtöbbször. Azonban éppen itt, ezen a ponton történik a különválás is.

Kazinczy mind egyre a nyugati népek, különösen a német irodalom hatása alá jut, és mind jobban távozik a nép szellemi világától. Viszont Csokonai egyre jobban kibontakozik az idegen hatások alól, önállóbb lesz, a népi költészettel szorosabban érintkezik, és a lángelme eredeti nagy tehetsége mind inkább azzal a tanulmánnyal kapcsolódik egybe, amely vele igazán rokon. Amaz költészetében, fordításaiban s egész működésében a német eszményiség híve; emez a valóság felé tör, s nem idegenkedik a vaskosabb realizmustól sem. Pályája rövid arra, hogy példányainak összes hatását teljesen lezárhassa; de alkotó tehetsége sokkal nagyobb, semhogy új ösvényt ne vágjon. Csokonait vele született nagy szelleme s mélyreható tanulmánya jeles költővé avatja, aki eredetibb és önállóbb, mint akkorig bármely magyar költő. Kazinczy költői tehetsége csekély, s épp ezért sohasem tud példaképeitől megszabadulni; általában mint költő szóba sem jöhet Csokonai mellett. S amely közel áll Kazinczy fogsága előtt Csokonaihoz költői szellemére nézve, épp annyira távol-

⁴⁸ L. e mű I. köt. 378–81. l.

dik tőle fogsága alatt és után. Mikor Csokonai eredeti költői szárnyait bontogatja, és mer a saját útján járni, Kazinczy hetedfél évi rabsága alatt beletemetkezik az idegen, főleg német írók munkáiba, s mind jobban hatásuk alá jut. Könnyen érthető, hogy e huzamos, folyvást egyazon eszme körüli foglalkozás, a szellemi üdülés minden egyéb lehetősége nélkül, szinte állandóan odaköti lelkét a fordított vagy fordítandó műhöz, amelynek nemcsak tartalmát, hanem külső és belső alakját, gondolatainak eredetiségét, kifejezéseinek sajátosságait, mondatainak szerkezetét s egymással való kapcsolatát, az egyes szók összefűzésének arányát, hangzását s jellegzetességét is megszokja, s mintegy beléjük temetkezik. Amit műérzéke előbb csak gyakorlatképp kíván, később elodázhatatlan szükségnek tartja: élvezet, éjjeli s nappali foglalkozás, szellemi működésének egész világa. Az idegen irodalommal való ez egyedüli foglalkozás, az idegen szellemi termékeknek e folytonos fordítása, kiszakítva az élő irodalom, sőt a való élet természetes fejlődésköréből, szükségképp átalakítja egész értelmi körét. Csoda-e, ha oly író, aki már pályája elejétől fogva oly fogékony az idegen szellem iránt, s a nemzeti talajban gyökerező régi magyar költészet hagyományait ízléstelenségük s avultságuk miatt Dugonicsnál és Gvadányinál csak megvetésre tartja érdemesnek, minél huzamosabban él az idegen írók világában, annál inkább vérebe veszi azok gondolkozását, nyelvét s kifejezőmódját. Gessner és Klopstock, Lessing, Goethe és Wieland némely művei éjjel-nappal kezében vannak, s az a remény táplálja, hogy ez írók bálványozott műveit a maga lelkén át sugározta meg nemzete elé az eredetinek szelleméhez híven s ehhez simuló magyar nyelven. Ez a remény teszi írói foglalkozását élvezetté és szükséggé egyaránt, e háttérző jövő pályájára nézve.

A börtönből kiszabadult Kazinczy legott észreveszi a maga felfogása s az élő irodalom közti ellentétet. Akiknek költészete az újabb idegen, kivált német vagy olasz és latin költők utánzata, mint Kis Jánosé, Dayka Gáboré s Virág Benedeké, azok műveit alig ismeri a közönség. Aki az ilyen hatás mellett a maga eredeti szellemét is ki tudja fejezni, annak a műveit eleinte szintén csak a kiválasztottak olvassák, mint Kisfaludy Sándorét. Még Csokonai művei közül is azok aratnak tetszést, amelyekben Kazinczy nem sok különbséget lát közte és Mátyási József, hogy ne mondjuk, Poocs András közt, mind a *Diétai Magyar Múzsza*. A *Lilla-dalok* közül is keveset ítél becsesnek; csak *A pillangóhoz*, *A reményhez* és *Szemrehányás* címűeket méltányolja. Amik aztán a következő években napvilágot látnak, mint Verseyhy *Rikóti Mátyása*, Csokonai legkitűnőbb művei, Kisfaludy Sándor regéi, Szemere Pál *Alkalmi versdarabkái* s néhány klasszikus fordítás, mind más-más költői ízlés termékei. Kazinczy egyet sem tart a jövő fejlődése alapjának. Ellenben sajnálattal látja, hogy a finomabb ízlés, mely a német klasszikai irodalom tanulmányán élesedett, majd mindegyikben hiányzik; de a nagyközönségnél annál több tetszést arat, minél közelebb jár a nép eszejáráshoz. Nem haboz hát Kazinczy régi barátja, Csokonai legjelesb műveit, a *Dorottyt*, a *Lilla-dalok* nagyobb részét s még *A lélek halhatatlanságát* is korcs szüleményeknek hirdetni, amelyeket csak az ő irányától eltért Csokonai írhatott. De ha Csokonai csakugyan őt tartja mesterének, ezeket el kell feledtetnie oly művekkel, amelyeket ne a „mendikási hangkongatásához szokott” magyar közönség szeressen, hanem csak azok, akik az idegen nagy írók művein fejlesztették ízlésüket.

Kazinczy azon üdvözlő sorokból, amelyeket kiszabadulásakor hozzá Csokonai írt, valamint hozzá intézett leveleiből bátran hihette, hogy megújuló ismeretségek szorosabbra szövődvén, képes lesz ifjú barátját az ő ízlése követőjévé avatni. Hogy költői tehetségét ekkor még sokra becsüli, bizonyítja Dayka verseinek hozzá küldése oly céllal, hogy Csokonai pótolja a hiányokat, igazítsa hibáit, szóval a kiadásra elkészítse. Költői szellemökön,

ízlésökön kívül itt tűnik fel köztük az első nagyobb ellentét. Csokonai a költői művek kiadását mai felfogásunk szerint kívánja, s csak a legkivételesebb esetben meri a meghalt költő hibáit javítani; a „szent maradványok” úgy jussanak a közönség kezébe, amint azokat Dayka hátrahagyta. Mindemellett némi csekély igazításra hajlandónak mutatkozik, ha azáltal „Dayka’ árnyékának ’s az ő Nemes Tisztelőjének és barátjának legkisebben is kedves dolgot tsinálhat.”⁴⁹ Ismeretes, hogy észrevételei mind költői, mind esztétikai tekintetben egyaránt becsületére válnak Csokonainak, s habár azokkal Kazinczy nem mindenben ért is egyet, ez korán sem akadályozza meg, hogy ne csak mint költővel, hanem mint emberrel is szorosabban érintkezzék. Tőle telhetőleg gyámolítja őt. Közbejár a kassai könyvnyomtatónál, Landerernél a *Lilla-dalok* kiadásában, s ő maga fizeti a kiszedett három ívet 28 frtjával. Aztán könyveket küldöz neki esztétikai tanulmányai folytatására, nevezetesen Sulzer esztétikai leckéit. Meg akarja festetni arcképét, s folyvást sürgeti a Dayka műveinek megigazítására.

S ha mindemellett barátságuk nem lett őszintébb és melegebb, nem annyira Kazinczyn, mint körülményein s családjá ellenkezésén múlt.⁵⁰ Érthető, hogy Kazinczy anyja és testvérei folyvást gyanús szemmel nézik az ő levelezését s ismeretlen írókkal való társalgását, mert attól félnek, hogy ismét valami veszedelmes társaságba keveredik. Föltehetjük, hogy a hányt-vetett életű Csokonairól olyan balvéleményt táplál a Kazinczy-család, amely félelmet sok tekintetben igazolja. A fogyasztékosabb műveltségű nemes ember különben is hajlandó a költőben afféle mulattató énekmondót látni, aki csak a haszontalan időtöltésről gondoskodik, és nem veszi komoly számba. Van okunk fölteni, hogy a Kazinczy család, Miklós kivételével, aki maga is írogat, igencsak így gondolkozik. Van okunk fölteni, hogy a felfogás Csokonaira vonatkozólag még kedvezőtlenebb. Hiszen magának Kazinczynak is védekeznie kell amiatt, hogy „az írásban multságát leli”, mert ezáltal „sok jó és valóban tiszteletet érdemlő emberek’ szeretetét megnyerte és megnyeri”. Ezzel kell cáfolnia anyja s kivált József öccse balvéleményét, s erősködni, hogy az efféle foglalkozás éppen úgy megérdemli a fáradságot, mint például a gazdálkodás, kivált ha „a’ firkálásból pénz is jó-be”. Innen magyarázható, hogy Kazinczy és Csokonai nem úgy és nem akkor érintkezik, amint és amikor akar. A család megghiúsítja találkozásukat mind Érsemlyénben, mind Debrecenben. Kazinczy határozottan Csokonai pártjára áll anyjával szemben, és zokon esik neki, hogy hazaérkezvén Bécsből, Csokonai levelét azzal a megjegyzéssel adja kezébe anyja, hogy az „valami *haszontalan ember* levele”. „Azt az embert – így fogja pártját Kazinczy – Csóka János Uram⁵¹ nem tartja alább való embernek magánál, a’ világ pedig különbbnek tartja... Csokonainak *igen szép oldalai*, mellyért őtet nem én, de a’ *legnagyobbak* (értsd: Széchenyi Ferenc, Festetics György és Rhédey Lajos grófokat) *is distinguálják*”. Mentegeti magát, hogy nincs vele szoros kötelékben, de neki nem válik gyalázatára Csokonai barátsága, aminek „ő most egy szép példáját adja”; ez pedig hálára kötelezi, ha némelyek mosolyognak is rajta. Tudván azonban, mennyire idegenkedik anyja Csokonaitól,⁵² eddig nem merte magához hívni, sőt négy embert felszólított, hogy beszéljék le a hozzá való menetelről, fél-

⁴⁹ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 11. l.

⁵⁰ E tekintetben nem érthetünk egyet Beöthy Zsolttal, aki ezt Kazinczy aristokratikus felfogásának tulajdonítja, amely csak csekélyebb részben mondható akadálynak. Beöthy Zs. *Horatius és Kazinczy* (Budapest, 1890); 55. l.

⁵¹ Érsemlyéni ref. pap.

⁵² Ez idegenkedés okául Kazinczy azt hozza fel, hogy „ő testvére egy falusi notáriusnak”. Honnan veszi ez adatot, nem tudni; Csokonai egyetlen fiú volt.

vén, hogy anyja éreztetni fogja vele megvetését vagy legalább lenézését. „De most – végzi – kéntelen vagyok Csokonait vagy harmad napra ide hívni dolgozni. *Azért nekem pénzt adnak.*”⁵³

Íme, Kazinczy az anyagi haszonnal kívánja okát adni nemcsak az írással való foglalkozásának, hanem a Csokonaihoz való barátságának is, ami nem utolsó bizonyíték, hogy ekkor még Kazinczy sokkal többre becsüli Csokonait, mint később, midőn már legjelesebb műveit mind ismerheti. Csokonai őszinte ragaszkodással igyekszik viszonzni Kazinczy pártfogását, s minden kínálkozó alkalmat felhasználni, hogy vele többször találkozzék, és személyes tiszteletét a világ előtt is bizonyítsa. Neki akarja ajánlani anakreoni verseit, s főleg azért iparkodik a bevezetést lehető alapossággal elkészíteni, hogy méltó legyen Kazinczy hírnevéhez. Ezen kívül közbejáróul kéri föl Széchenyi Ferenc és Rhédey Lajos grófnál, hogy egy-egy ódáját juttassa hozzájuk. E kérelmet azonban alkalmasint nem teljesíti Kazinczy, mivel kiszabadulása óta Széchenyi nem akart övele érintkezni, Rhédey működésében pedig Kazinczy nem minden ok nélkül, de azért korántsem igazságosan csak az üres hiúság megtestesülését látja, akitől semmi derekasabb dolog ki nem telik. De midőn Kazinczy a *Magyar Hírmondó*ból az anakreoni dalok kiadásáról értesül: fölhevült örömmel üdvözli „nevekedő az az újabb dicsősségeért”.⁵⁴ Igaz, hogy Kazinczy oly elragadtatott örömmel soha sem ad kifejezést Csokonai iránt, mint például Kis János vagy Berzsenyi egy-egy műve iránt; igaz, hogy Csokonainak a régi vándor lantosokra emlékeztető hánytvetett pályája alig kerülheti ki a művelt társadalmi formák közt élő s ezeknek megsértését mindég zokon vevő Kazinczy rosszallását; de mindezt bizonyos tekintetben feledtetni tudja az az őszinte és meleg vonzalom, amellyel iránta Csokonai viseltetik. Többször megkísérli, hogy a „Tekintetes Urat” egy-egy kirándulásakor meglepesse; így 1802-ben a karácsonyi ünnepekre Bagamérba megy, hogy onnan könnyebben átrándulhasson Érsemlyénbe. Máskor meg Regmec vidékén tartózkodik, hogy Kazinczyval találkozzván, megismertesse újabb vagy még Kazinczytól nem látott műveivel, a *Béka-égér-harccal*, *Tempefőivel* és *Ca-tullusból*, *Tibullusból* s *Propertiusból* fordított verseivel. Pár év múlva megint azért akar Derecskére randulni, hogy ott a nép összeírásán dolgozó Kazinczyval találkozhassék. S mivel ez most sem sikerül, levéllel küldi el neki a *Dorottyát*, amellyel pedig személyesen szeretne volna megajándékozni, meg sem gondolván, hogy ez a műve fordítja el tőle Kazinczy barátságát. S bár Kazinczynak ekkor mondott ítélete ismeretlen, semmi kétség, hogy ez ítélet ellentétben van mindazzal a dicsőréttel, amelyben Kazinczy Csokonainak egyéb munkáit részesítette azelőtt.⁵⁵

Kazinczy e komikus eposzból látta: mennyire más útra tért Csokonai, mint amelyre ő akarta vonzani fogsága előtt. Sajnosan tapasztalta, hogy Csokonai annak az iránynak áldozza nagy tehetségét, amely nyelvileg a *Debreczeni Grammatika* csapásán haladt, költészetileg pedig Dugonics és Gvadányi szellemében a nép tetszését vadászta, tehát homlok-egyenest ellenkezett az ő felfogásával, amelynek kifejtésétől várta átalakulásunk nagy munkáját. S jóllehet Kazinczy nem szakít nyíltan Csokonaival, s debreceni barátaihoz írt leveleiben folyvást emlegeti, s megizeni neki, hogy felesége is barátjának nézi őt; hogy a

⁵³ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 87–88. l.

⁵⁴ Uo. 23. l.

⁵⁵ Csokonai levele nemcsak sejteti ezt, hanem kétségtelenné is teszi. Az 1804. jún. 14. így ír erre vonatkozólag: „A’ Dorottyára tett ítéletre akárki is rá esmér, hogy annak fő okát nem én bennem a’ Tekintetes Urban kell fel találni. Mégis köszönöm, mert ha én azt egész mivoltában nem hihetem is, bátorságot ad nekem, s talán ezen a’ háránték úton hasznomra válik.” Uo. III. köt. 200. l.

Bácsmegyeire írt versecskéje „igen édes érzésekre fakasztotta” és szidta a censort; hogy aból nevét kitörülte: éles bírálata gondolkodóba ejti barátját, aki mind jobban tudatára jut nemcsak tehetségének, hanem a Kazinczyétól eltérő iránya életrealitásának is. Kazinczynek elég sokszor nyílik alkalmá Debrecen írástudóival érintkezni s meggyőződni, hogy az ottani olvasók éppen azon darabjainak jósolnak halhatatlanságot, amelyeket ő „ízletlen mázolásoknál” egyebeknek nem tarthatott. S ide járul az a körülmény is, hogy Sárosyné 1804. Csokonait több figyelmére méltatja, mint őt, s Kazinczy tán ekkor veszi észre világosabban, hogy a szép özvegy körül nincs mit keresnie.

Mindez érthetővé teszi, hogy Kazinczy és Csokonai közt fejlődő ellentétek egyre élesednek, noha rejtve maradnak. Barátságuk látszatra még érintetlen. Legfőleg némi tartózkodás vehető észre közöttük.⁵⁶ Hanem amint Csokonai meghal, nemcsak az ellentétek alakulnak ki teljesen, hanem mindazok, amelyek a két férfiú társadalmi helyzetének különbségéből kifejezésre juthatnak. Csakhamar kitűnik, hogy nemzeti haladásunknak két fő iránya kerül egymással szöges ellentétbe: az egyik, amely a külföldi műveltség utánzásától várja előmenetelünket, s a másik, amely a régi magyar nemzeti jellem hamisítatlan megőrzésében keresi jövőnk biztosítását. E két irány végighúzódik egész történelmünkön, s mikor egymással harcba kél, mindég valami nagyobb átalakulás küzdelmét jelenti be. Most is csak előcsatározásra szervezkednek. Csak az ellenfelek bemutatkozása megy végbe, amiben mégis nem nehéz fölismerni a későbbi nagy összemétközés előjeleit.

Kazinczy irodalmi, társadalmi és politikai elvei a francia és német szellemi műveltségből táplálkoztak, s a gyors, sőt erőszakos haladás felé törtek. De már fogsága előtt észre kellett vennie, hogy elveiben kevesen osztoznak. Felvilágosodott gondolkozását szemtől szembe is megtámadják,⁵⁷ s úgy tüntetik fel őt, mint aki a szabadelvű francia írók eszméit minden komolyabb mérlegelés nélkül majmolja, s ha vitára kel azok érdekében, nem tudja megállni helyét. Nagy alföldi városaink, magyarságunk hatalmas várai, amely hűségesen oltalmazták nemzetünk ősi bélyegét, éppen oly nehezen indulunk idegen eszmék után, amelyektől a magyarságnak századok óta fenntartó erejét féltették. Míg Kazinczy rabságban sínlődik, ez a félelem oly téren talál kifejezést, amely a két ellentétes felfogást a legvilágosabban feltünteti: a nyelvben, az úgynevezett *Debreczeni Grammatikában*.⁵⁸ Kazinczy még nem ismerheti teljes alapossággal, de előre sejti, hogy e könyvben „az ízetlenség és tudatlanság épített”, mert szerkesztői sem az újabb jeles magyar írók műveit, sem az idegen nyelvek fejlődése folyamatát nem ismerték. Visszanyervén szabadságát, sajnosan tapasztalja sejtelmének igaz voltát. Valahányszor a debreceni írástudók vezéréivel, a *Grammatika* szerkesztőivel vitába ereszkedik, mindannyiszor meggyőződik, hogy bármilyen tanult és a közügyekben nagy érdemeket szerzett férfiak is ők, a magyar szellemi műveltség és nyelvünk fejlesztése szempontjából azokkal tartanak, akik a külföld utánzásától féltik nemzetünket, tehát a bátrabb haladás ellenségei. Ilyen, Kazinczy szerint, elsősorban Domokos Lajos (1721–1803) debreceni főbíró, Bihar vármegye alispánja és a híres 1790–1. országgyűlésen követe, a magyar nyelv lelkes pártfogója, tisztaságának makacs védője s a régi magyar nyelvre támaszkodó Révay Miklós nagy ellensége. Ilyen Benedek Mihály (1748–1821), debreceni lelkész, 1806-tól kezdve superintendens, számos egyházi beszéd s imádság írója és a híres ref. énekeskönyv szerkesztője. Hozzájuk tartozik Szikszai György (1738–1803), előbb ma-

⁵⁶ Uo. 215. l.

⁵⁷ Barcsa J. dolgozata az *E. Philologiai Közöny* 1906. évf. 313–15. l.

⁵⁸ Teljes címe: *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság Bétsbenn a Magyar Hírmondó írónak költséggel, Alberti betűivel. 1795.*

kói, később debreceni ref. pap s esperes, a *Keresztyéni tanítások* beszéd- s imádságyűjteménynek, amely még a jelen században is több kiadást ért, hírneves írója. Kivált amazokkal szeret Kazinczy eszmét cserélni nyelvünk kifejtése módjairól, de úgy látja, hogy ők „kevélyek azt Affektálni, hogy Íróinkat nem ismerik.” Virág Benedek? A nevét sem hallották. Ányos Pál? Ő nemcsak költő nem volt Debrecennek, hanem még magyar sem. „Tudom – szól Kazinczy egyik vitájok alkalmával –, hogy a’ Dea Debreczen senkit nem ismér Magyarinak, csak azt, a’ ki Debreczenben neveltetett, és olyan maradt mint ott volt”. Azonban azt már nem tudta megmagyarázni, hogy valaki Ányost és Virágot nem ismeri, az élő írók közt senkit nem tart költőnek, csak Gyöngyössy Jánost és Mátyási Józsefet.⁵⁹

Nem mind követik Kazinczynak debreceni barátai Domokos Lajos és Benedek Mihály példáját. Nagy Gábor, a jeles gyűjtő, a haladás minden újabb jelensége iránt érdeklődik; Szentgyörgyi József örömmel olvasgatja az újabb írókat is; Fazekas Mihály, az 1796-ban „nyugalomra lépett Cs. K. felhadnagy”, a felvilágosodás eszméire nézve sokban egyetért Kazinczyval, s Kis Imre, a b. Vay Miklós tábornok salétromfőző-intézetének felügyelője, Fazekas közeli barátja, osztozik ennek felfogásában s irodalmi nézeteiben. De ha az újabb magyar írókat nem veszik is meg, ízlésök nagyban különbözik a Kazinczyétól. Még Szentgyörgyi József is talál alkalmat, hogy Gyöngyössy János védelmére keljen. S bizonyos, hogy mindnyájan a *Debreczeni Grammatika* hívei, pedig ez Kazinczy szerint nyelvünk kiművelésének legfőbb akadályja. Nem fejtegetjük itt, miben volt igaza Kazinczynak, s miben nem, csak az ő ítéletének következményeit tartva szem előtt, igyekszünk az ő s a debreceni írástudók felfogása közti különbséget feltüntetni. Kazinczy azt hirdetvén, hogy szellemi haladásunk alapja csak a nyugati példák szerint kiművelt magyar nyelv lehet, mindazokat, akik a *Debreczeni Grammatika* szabályait magukra nézve irányadóul veszik, a csökönyös maradiság oszlopainak nézi. Ismervén a magyar alföldi városoknak fajunk véralkatában gyökeröző sajátságait, a megszokotthoz való merev ragaszkodást, a külföldi példákkal óhajt azokon változtatni. Szerinte „a’ levegőből származik” e merev ragaszkodás, amelynek, mint a magyarságnak általán, egyik fő fészket Debreczenben látja, s innen mindazon tulajdonságok összességét, amelyeknek átalakításától függött élete munkája, *debreceniségnek* nevezte el. Az itt szerkesztett *Grammatikának* is azért lett oly nagy ellensége, mert a debreceniséget ebben látta megtestesítve. Nem azért kel ki annyiszor s oly indulatosan ellene, mivel szabályait általán véve rosszaknak tartja; hanem mivel e *Grammatika* a régi iránytalanságnak, az irodalmi nyelv kialakulását segítő egyöntetű törekvésnek állandó tiltakozása, a szokás makacs védője, az újabb írók nyelvűvelésének, Báróczy, Ányos, Virág, Dayka, Kis János és Kisfaludy Sándor, kivált pedig az ő stílusbeli újításainak élő tilalomfája. Világosan megmondja ezt a b. Prónay Sándorhoz 1805. július 15-én írt levelében: „Én szüntelen azon vagyok, hogy ezt a’ nyomorúlt munkát (ti. a *Grammatikát*) abba a’ betsbe hozhassam, a’ mellyet érdemel, mert nints bizonyosabb mint az, hogy ezeknek tanításaik szerint literatúránk soha előbbre lépni nem fog; s’ e’ részben úgy nem fogatom el magam ál képzete által, kimondani a’ mi igaz és hasznos, mint Gyűléseinkben nem, megczáfolni a’ mit a’ gonoszság és tudatlanság göggel erőlködik megállapítani.”⁶⁰

Azonban a debreceniség nemcsak abban nyilatkozik, hogy a régi szokástól tágítani képtelen, hanem abban is, hogy a saját ítéletét csalhatatlannak állítja. Irodalmi művek, képzőművészeti remek, tudományos elméletek értékéről a maga szűk látóköre szerint mond

⁵⁹ *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 499–500. l.

⁶⁰ Uo. III. köt. 386. l.

ítéletet, s körömszakadtáig vitatja helyességét. De nemcsak a maga szemével lát s a maga fülével hall, hanem aki másképp ítél, az ellen „vad röhögésekre fakad”. Társalgásában a „vad tónust” kedvtelve utánozza, s a művelt társadalmi formáktól való elmaradottságot, parlagiságot fajunk érinthetetlen jellemvonásának szvenlgi. Szóval: Kazinczy a debreceniség fogalmát egynek veszi az akkori magyar közfelfogással, amelynek jegyei a tanulatlan-ság, az újtástól való félelem, a külföldi műveltség megvetése. Mondanunk sem kell, hogy Kazinczy elfogultsága szembeszökő. Debrecen szellemi élete fejlettebb, mint Pestet kivéve bármely magyar városé, vagy legalább is olyan fejlett. De ő csak az újtástól való tartózkodást látja a város közéletének minden terén, lakosainak minden szavában és tettében, a középületek stíljében, közszellemének minden nyilvánulásában. Aki a debreceniségben osztozik, az – szerinte – el van telve önmagával, büszkén hallatja véleményét arról is, amihez semmit sem ért; jogot követel magának, hogy másokat is tanítson, anélkül hogy először ő maga tanulna rendszeresen. Aki szégyelli bevallani, hogy nem tudhatja, amit nem volt alkalma tanulni, az a legveszedelmesebb tanító.⁶¹ Már pedig a magyar közéletben számos ily hivatlan tanítót lát. Kazinczy, akiknek most bátor leckéket adhat, annál is inkább, mert nemcsak minden újtást kárhoyzhatnak, hanem azokat is elbizakodott göggel gáncsolják, akik annak útjait egyengetik.

Bármiképp akarja is elhítenni, hogy a debreceni „bizonyos nevetségés fastus, túrhetetlenség és magával eltelés lelke” szólítja őt sorompóba: vádját az egész nemzet szemébe vágja. A sanda mézárós szerepét játssza, nem oda üt, ahova néz. Akaratlanul ő a kihívó fél; de aztán annál bátrabban hadakozik s kiönti elfojtott keserűségét a mozdulni nem akaró magyarság ellen, amely hovatovább az örvény szélére jut. Fajunk hibáinak nyílt feltárása nem kis bátorságot kíván. De Kazinczy elszántan indul a küzdelembe. Viszont a közönség legott fölismeri, mily érzékeny oldalról éri a támadás és elfogadja a kihívást.

III.

Csokonai nekrológja; hatása. – A Csokonai-kultusz. – Műveinek kiadása. – Kazinczy Fazekas Mihályt alkalmasnak látja a kiadásra. – Kazinczy téves felfogása a költői művek kiadásáról. – Cserey Farkas ajánlata az emlékköre nézve. – Az emlékkö története; fölírása. – Kazinczy szükségesnek véli a nekrológ félreértett szavait bővebben megmagyarázni. – Ellentét Kazinczy és Debrecen közt Csokonai műveinek értékére nézve. – A Daykával való összehasonlítás. – A Kazinczy ajánlotta emléksorok bírálata; az Arkadia értelme. – Kis Imre véleménye. – Kazinczy válasza. – Fazekas Mihály bele-szólása. – Kazinczy „magyarázó jegyzetei”. – Fazekas durva támadása. – Kazinczy végső szava arkadiai pörben; ennek fontossága. – Miképp kell e vitát magyaráznunk? – Szemere Pál felszólalása.

Kazinczy az 1805. január 28-án meghalt Csokonairól nemcsak azért ír nekrológot a *Magyar Kurír*ba, hogy híriül adja egy kiváló költő halálát nemzetünknek, ezúton is ébresztgetni óhajtván az irodalom iránti közfigyelmet; hanem azért is, hogy a költő hátrahagyott művei sorsáról tájékoztassa a nemzetet. Néhány találó vonással festi az embert és költőt. Sorain őszinte kegyelet ömlik el. „Nagy kedvességet nyert versei által – írja Kazinczy –, még nagyobb azoknál, a kik őtet közelebről ismérhették, szive’ szelid és jámbor volta

⁶¹ Uo. IV. köt. 137, 170, 190, 232, 345, 365, 387, 423. I. V. köt. 162, 205. I.

által; mert az ő *affected* és nem *affected* *misanthropiájából* úgy sűgárlott ki mindég az emberi szeretet, mint *affected* *cynismusából* az aetheticai lélek.” „Emlékezete – folytatja – szent léssen közöttünk; szent nékem minden esetben, nevezetesen poetai munkájira nézve.” Ezeket ő szándékozik kiadni, remélve az édesanya beleegyezését, az anyagi jövedelmet készséggel engedvén át neki. A nekrológot Fazekas Mihály szép soraival végzi, és célzást tesz rá, hogy Csokonai művei kiadásában az ő tanácsával és segítségével kíván élni.⁶² Föl is kéri legott Szentgyörgyi Józsefet: beszéljen a költő anyjával a kiadás iránt.

A nekrológ kedvetlen hatást tesz Csokonai szülővárosában. Sértőnek s a kegyelettel össze nem férőnek állítják, s még napjainkban is Tóth Rezső „legalábbis gyöngédtelen megjegyzésnek” tartja „mindjárt a frissen hantolt sír felett”.⁶³ Pedig az ember egyéni képének jellemző vonásait örökíti meg, amelyek némi módosulást szenvedhetnek, de alapjukban igazak. Néha-néha – így gondolkodtak Debrecenben s ahol Csokonait ismerték – tán meglepte őt a *misanthropia* s nemegyszer szenvedte a cinizmust; de nem e vonásokból kell az ő egyéni s költői képét megalkotni, mert ezek jellemének csak árnyékvonásai.

Vajon igaza volt-e a debreceni bírálatnak? Sértést vagy legalább gyöngédtelenséget követett-e el Kazinczy e könnyen félremagyarázható jellemvonások kiemelésével? Mai elfogulatlan ítéletünk szerint a válasz csak tagadó lehet. Azonban megérthetjük az akkori közvélekedést is. Minden város becsületbeli dolognak tartja kiváló fiai emlékét szeplőtelenül megőrizni, Debrecen pedig annál érzékenyebb Csokonai emléke iránt, mennél jobban meggyőződik tehetsége nagyságáról s költői szellemének a nemzeti lélekkel való erős kapcsolatáról. Másfelől pedig mintha tán a főiskolából való eltávolításáért is utólagos elégtételt akart volna neki szolgáltatni. Az ifjúság ekkoriban s még jóval később is rajongó szeretettel fordul feléje. Akik utána a főiskolában tanulnak, nemcsak kézzel, kézre adják munkáit, hanem minden valamire való deák lemásolja magának műveit. Így keletkezik az a számos kéziratos verskötet, amelyeknek legnagyobb része Csokonai műveit tartalmazza, vagy legalább utánozza.

Nem mondhatni, hogy e meleg vonzódás talán később keletkezett. Amint Csokonai meghal, számos költői kebel összedobban az ő halála okozta fájdalmas részvételben. S a magasztaló hang értékének nagyságához igazodik. Például Domby Márton szerint Csokonai Ovidius, Vergilius és Horatius együtt szállott sírba. Fazekas Mihály, aki a legköltőibb sorokkal tiszteli meg emlékét, úgy írja le halálát, hogy amint „még fül nem hallott szent anygali hangú énekek énekein kezdé dicsérni az élet felséges voltát”, az anygali kar maga köré fogadja. A két Kovács József és Báthory Gábor versei is a közfájdalom tolmácsai. Berzevicy Gergely a halállal küzdő költőt szeretné az életnek megtartani, bár e földön méltó jutalmát nem veheti. Szabó Mihály, a dadi ref. rektor is lanthoz nyúl, hogy elsirassa Csokonai halálát, kit Homérhoz hasonlít. Veres András pápai togátus deák verses soraiban azon kételkedik: születik-e még valaha hozzá hasonló költőnk. Egy másik, aki I. T. K. betűk alá rejtezik, s Csokonai barátjának mondja magát, azon kesereg, mily sokat veszített őbenne nemzetünk. Ismét más névtelen mint bordalköltőt énekli meg. Csákvári Kovács Sámuel latin és magyar versben siratja, mert „nints bizonyára Vitéz, a’ ki tudott hajdan verset

⁶² *Magyar Kurír* 1805. évf. 15. (febr. 19-diki) sz. I. köt. 235. l. Ez Kazinczynak fogsága utáni második nyilvános felszólalása; az első pár nappal előbb jelent meg uo. 203. l. Kazinczy András haláláról, s a saját házasságáról, ami sok alaptalan föltevésre ad alkalmat.

⁶³ Fazekasról írt tanulmányában, *Irodalomtört. Közl.* 1897. évf. 177. l.

dudolni Magyarnek inye szerént”, s magasztalása közben felkiált: „Fájdalom! ím’ közelebb mit hirlele s’ íra Kazinczy” [!].⁶⁴

Ide kell számítanunk a Kazinczytól használt jellemvonások értelmének elferdítését. Debrecenben mind a *misanthropiának*, mind a *cinismusnak* a legrosszabb, hogy ne mondjuk, legdurvább értelmet adták, holott Kazinczy e fogalmakat a legszelídebb, legártatlanabb értelemben használja, mikor költői jelleméből von következtetést emberi jellemére. Tagadni nem lehet, hogy Csokonai hatása alatt állott Rousseau-nak, akiben az emberszeretet és gyűlölet, a műveltség iránti éles érzék s annak megvetése csodálatosan egyesült. Hisz maga Csokonai céloz erre költeményeiben s leveleiben egyaránt.⁶⁵ Könnyen átviheti hát Kazinczy Rousseau jellemvonásait Csokonaira, akit ez maga elé példaképpül tűzött. Méltán kérdi Kazinczy: Vajon Csokonai „gondatlan, rendetlen, állhatatlan, planum nélkül való, jámbor, szeretetre méltó élete nem hasonlított-e a Rousseau életéhez?” Csakhogy – úgy mond – a magyarázat hosszas és azoknak, akik Rousseau-t nem ismerik, érthetetlen.

Csokonai föltétlen magasztalói, ha ismerik is Rousseau-t, a Kazinczytól rajzolt jellemvonásokat az említett okokból nem találják igazaknak. Hiába hivatkozik Kazinczy több jóbarátjára, kik vele egyet értenek; hiába utal Csokonai önvallomására; hiába erősíti meggyőződésének teljes tisztaságával, hogy ha ő róla halála után hasonlóan írnának, minden részvétlenséget elfeledne. Mindez semmit sem használ. A változatlan felelet az, hogy Debrecenben senki sem tud semmit Csokonai misanthropiájáról és cinismusáról. Ennél fogva Kazinczy szándékosan elferdítette a költő jellemét, nem kímélve a még föl sem száradt könnyeket.

Ez a felfogás annál rosszabbul esik Kazinczynak, minél inkább bízott abban, hogy legalább közeli barátainak szeretete megmentést igyekszik keresni az ő gyanúsítása ellen. Hisz Szentgyörgyi Józsefnek élete megmentését köszöni; Nagy Gábor pedig minden anyagi dolgában gyámola. Fazekas Mihály meg Kazinczy kisleánya születésekor üdvözli néhány szép verssorral, amelyek őszinte becsülésről tanúskodnak. Nem várhatta-e Kazinczy, hogy legalább ezek a barátai, akik eddig őszinte vonzalommal ragaszkodtak hozzá, segítik eloszlatni a félremagyarázott szavai miatt keletkezett gyanút? Vagy tán ők sem értettek egyet Kazinczyval? S mivel ő Csokonai jellemének csak azon vonásait emeli ki, amelyek az idegen írókkal való foglalkozására mutatnak s nem egyszermind azokat is, amelyek a magyar szellemben, a debreceni földben gyökereznek, mindjárt okot adott, hogy tiszta meggyőződését is zavaros forrásból magyarázzák? Semmi kétség, hogy az ő megszólalását az irodalom és nemzeti műveltség szeretete sugallja, s esze ágában sincs akár az édesanya iránt gyöngédtelen lenni, akár pedig a költő tisztelőit sérteni. A debreceniek gáncsát enyhíti ugyan sok más jó barátjának javallása, de azért szükségesnek tartja felfogását részletesebben is kifejteni, mert „félreértetni szomorú dolog”.

Azonban Debrecen nemcsak ezért találja Kazinczy felszólalását sértőnek: a kiadás iránti szándékát hivatlan beleavatkozásnak veszi, amire annál kevésbé szorult Csokonai, minél inkább távolodott Kazinczy ízlése az övétől. S hogy feleslegessé tegyék Kazinczynak erre vonatkozólag bármely lépését, a költő eltemetése után Fazekas, Kis Imre, Szentgyörgyi s

⁶⁴ Kardos Albert: *A Csokonai-kultusz régi versgyűjteményekben*; Kardos Samu: *Régi okiratok és levelek tára* 1906. II. köt. 2. f. 34–41. l. – *A Magyar Kurír* 1805. évf. márcz. 15. és 29. sz. toldalékában közli e versek egy részét.

⁶⁵ Az 1802. decz. 26. Kazinczyhoz írt levelében mondja: „Én ugyan Rousseau embere vagyok.” *Lev.* II. köt. 539. l.

még egy negyedik jó barát azonnal összeáll a kiadás szerkesztésére. Kis Imre az ódákat és *Lilla-dalokat* hamarosan sajtó alá adja Nagyváradon, így akarván Kazinczyt megelőzni.

Kazinczy a kiadás szempontjaira nézve mindjárt kezdetben ellentétbe jut a debreceniekkel. Dicséri ugyan Kis Imre fáradtságát, hogy „szép cselekedetet tesz barátja árnyéka eránt”; de úgy gondolja, hogy ily munkára jogosan csak az vállalkozhatik, aki eddigi pályáján már bebizonyította, hogy nemcsak a költészetben jártas, hanem a könyvkiadáshoz is ért. A debreceniek igen helyesen a kiadás diplomatikai hűsége mellett kardoskodnak; Kazinczy viszont azt hirdeti, hogy mivel Csokonai még kiforratlan korában bevégezte földi pályáját, s a Gondviselés nem engedte, hogy ő maga megtehesse az utolsó művészi simítást munkáin, ezt olyannak kell megtennie, aki ért az efféléhez. Ha egyébiránt Kis Imre úgy adja ki Csokonai műveit, amint hátra maradtak, ennek is meglesz a maga haszna, de inkább csak az írástudókra. A nagyobb közönség zavartalan élvezetet óhajt, tehát a kezébe adott műnek a hibáktól meg legyenek tisztogatva. Kazinczy nemcsak a szerkesztésben akar Fazekas tanácsával élni, hanem ami még fontosabb, a hibásnak ítélt darab javítását is egészen reá bízza, mert „ezen munkára alkalmasabb embert nem ismer, mint Fő Hadnagy Fazekas Urat.” Ellenben „a’ systematicus rendet a’ verseknek sorjában” ő maga szeretné megállapítani. Fölötte érdekes: miért híreszteli el, hogy ő akar Csokonai műveinek kiadója lenni. Azért mondja, mert így annál bizonyosabban célját éri, hogy mindenkit megelőz, és Fazekast is magához köti; aztán meg, hogy a kiadás jövedelme az édesanyáé legyen.

Ha Kazinczy az általa mindég magasztalt Dayka műveit is meg akarja igazíttatni Csokonaiival: mennyivel szükségesebbnek tartja ezt Csokonai munkáira nézve, amelyekben annyi törleni való tűnik szemébe. Ő nála Kazinczy rendetlenebb életű költőt képzelni sem tud, műveinek számos helyén fölismerszik a „Kalvinistaság, és a’ mi a’ Kalvinistaságnál még veszedelmesebb: *Debreczenyiség*”. Úgy látja, hogy Csokonai ízlése nem tisztulhatott meg, verseinek szerkesztésében zavaros a rend; szó szerint vette a *Grammatika* tanítását, s úgy írt, amint „könnyebben esett pennájának;” hibás orthographiával élt. Kazinczynak mindez veszedelmes eljárásnak tetszett, s elvi alapja ellen már amúgy is síkra akart szállani. Mert mit nyerhet irodalmunk, ha a régi ízléstelenségnek újabb táplálékot nyújtunk, holott neki éppen most jó alkalom kínálkozik a finomabb ízlés terjesztésére. Kazinczyt nemcsak írói tekintélye ösztökéli, hanem a tekintély szavát elvi magaslatra igyekszik emelni, majd egy negyed század múlva az újabb fejlődés ezt is romba dönti. Másfelül pedig azzal hízeleghet magának, hogy egy, a közönség előtt népszerű költő munkái az ő művelt ízlése szerint jelenhetnek meg, minden debreceniségtől menten. Ebből kettős hasznot remél: Csokonai munkáit kellő rendbe szedve s hibáitól megtisztogatva olvashatja a nemzet, láthatván az ő ízlése nyomait is. Mind ez pedig az irodalmi fejlődés útjait egyengeti.

Nincs miért bővebben fejtegetnünk: mily tévesen akart Kazinczy megindulni, bármennyire vitatta is a maga szempontjából rendezendő kiadás értékét. Ma már a diplomatikai hűség szoros megtartására nézve nincs nézetkülönbség. De a múlt század elején, lehet mondani, a harmincas évekig, sőt később is egészen Berzsenyinek a Döbrentei-féle kiadásáig, Kazinczy felfogásának majd annyi híve akadt, mint a mostani egyedül helyes felfogásnak. E tekintetben azonban a vita nem jut élesebb összeütközésre. Kazinczy sokszor emlegeti leveleiben a két felfogás közti különbséget; követői azonban nemigen vannak. Hanem azért az egymással ellentétbe állított nézetek közt megindult súrlódás már szemlátomást kedvez céljának, bármily szűk körben történik is e súrlódás.⁶⁶

⁶⁶ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 260, 265, 269, 275, 278, 280, 287. l. s több más helyen még a IV. kötetben is.

Miképp kívánja Kazinczy a nekrológ miatt támadt félreértést eloszlatni, nem mondja meg. Nyilván a kiadás elé írandó részletes jellemrajzzal vagy újabb hírlapi cikkel. Erre azonban most nem kerül sor, mert oly váratlan fordulat történik, amely Kazinczy szándékát s a debreceni közhangulatot egészen megváltoztatja.

Erdélyből Cserey Farkas, e könnyen hevülő s erős magyar érzésű főúr ad visszhangot Kazinczy emléksoraira. Kacagni valóknak mondja a „debreczeni bölcsek” okoskodásait s igazaknak a Kazinczytól kiemelt jellemvonásokat. Nem csudálja, hogy ezeket nem értették vagy érteni nem akarták, mert „a minden Dolgokat fessegetni kívánó sápadt indulat olj garázdaság erejével bír, melj kötelőzködni, és mindent megtámadni, minden igazi Jót felforgatni igyekezni meg szokta.” Szükségesnek találja a Kazinczytól megjavítandó kiadást, hogy „méltó díszébe juthasson az örök emlékezetre Csokonainak neve.” Hanem ezzel nemzetünk még nem rója le íranta háláját. A míveltebb nemzetek példája szerint a költő emlékezetét más módon is állandósítani kell, mert ezáltal egyszersmind nemzetünk dízét gyarapítjuk. „Az én ítéletem – írja –, sőt magamban elszánt valóságos vágyódásom a’ volna: hogy mi a *Háláadatos Nemzet nevében* ezen Hazai Verselőknek emlékezete állandósítására lakta heljén álitanánk edgy Monumentumot; tudom, érdemes annya, és Vérei nem fogják ellenezni, hogy lakása heljén a háládatos tiszteletnek, és szeretetnek ezen leg főbb bizonyosságú Jele emeltessen.”⁶⁷ S mivel művészeti dolgokban senkit sem ismer Kazinczynál jártasabbat, ezt arra kéri, hogy ha e gondolatot helyesli, tudósítsa őt véleményéről.

Kazinczy tetszéssel fogadja Cserey gondolatát. Példát is tud hasonlóra a németeknél: Bürgernek is közadakozásból állítottak emléket. Nálunk ez még szokatlan, de ez nem lehet akadály. Csak azt óhajtja Kazinczy, hogy akié a gondolat, az szólaljon föl először a nyilvánosság előtt. Cserey azonban Kazinczy tekintélyétől várja a közrészvét hathatósabb fölgerjesztését.⁶⁸ Kazinczy oly szempontból fogja fel az emlékkő gondolatát, amelyet izgató lelke sugall. Legott eszébe ötlük Sallustius véleménye, hogy a nagy emberek képe az erény szeretetére lobbantja a szíveket, s így a Csokonai emlékköve is a haza és nyelv szeretetére tanítja nemzetünket, ennél pedig jobban, szükségesebbet csakugyan nem taníthat. Aztán az emlékoszlop látása önbecsérzetet kelt a nemzetben; pedig – mint Rousseau mondja – „ezen kell kezdenünk a’ dolgot, midőn egy *elaljasodott nemzetet föl akarunk* emelni.” Kazinczy tehát egész életének vezérgondolatát hitte e céllal szolgálhatni.

De a kétség is meglepi: vajon a közadakozásra való felhívásnak meglesz-e a kívánt eredménye? Nem akadályozza-e meg a censor mindjárt a felszólítás megtiltásában? S bátorságos-e neki, akinek minden lépésére vigyáznak, e hazafias igyekezet hangos hirdetése? Nem azt tanácsolja-e régi jó embere is, Prónay László báró, hogy „ne járjunk *zörögve*?” S mivel még egy magyar írot sem tiszteltek meg hasonlóképen: nem gerjed-e föl az irigység a hazai írókban, s nem tekintik-e ők maguk is e szokatlanságot a censor beavatkozására méltónak? Az írók ingerlékeny faja sok akadályt gördíthet e szép szándék elé. – E gondolatok teszik ingadozóvá Kazinczyt, bármennyire megkapja is a terv izgató lelkét. Egyelőre célravezetőbbnek tartja, ha „dobra verés nélkül” gyűjtenek össze vagy 100 forintot az emlékkőre. S csak mikor már az emlékkő fennáll, tudatják a közönséggel.⁶⁹

Úgy látszik, Kazinczy okai meggyőzik Csereyt is. Csak az emlékkő anyagára és alakjára van köztük eltérés. Kazinczy vagy egyszerű piedestált vagy római ízlésű féloszlopot (cip-

⁶⁷ Uo. III. köt. 315–6. l.

⁶⁸ Uo. 330. l.

⁶⁹ Uo. 395, 409–410. l.

pust) gondol Csokonai emlékéhez méltónak; míg Cserey vas obeliszket óhajt a sírra állítani, amelyen „be kanyarodó kigyók tartanak Laurus koszorút, melj környékezi Csokonainak őssi czímerét.” Ennek alsó része téglából készülne, amelyre egy szögletes faragott kő illesztetnék az emléksorok számára. A sírt körülültetnék keleti platánnal és olasz jejenyével. A faragott kőre helyezendő vas obeliszket ő maga költségén elkészítteti, csak a kőre és munkára szükséges pénz kellene összegyűjteni. Kazinczy nem helyesli az emlékkőnek ezt az alakját. Szerinte Debrecenben a követ eltördelik, a platán meg kivész a hidegben. Ő olyan klasszikus emléket akar, amilyen a költőt megilleti, s amilyenre az olaszok adtak példákat. Nincs szükség címerre; Csokonai költő volt és „felcser fia volt”, tehát „a’ czímer kevélységére sem nem vágy, sem számot nem tarthat”; ehelyett egy lepkét kellene rávésni. S mondja, milyen felírást tartana Csokonaihoz illőnek.⁷⁰

Cserey különben sem mervén Kazinczyval ellenkezni, örömmel beleegyez annak tervébe. Azonban a megvalósítás mind egyre késik. Sem a politikai, sem a társadalmi állapot nem látszott alkalmasnak, hogy Kazinczy kétségeit eloszlassa. Aztán a bécsi *Magyar Kurír*-ban nem is akart Kazinczy a közönség részvételére hivatkozni az érintett okból.

De az 1805. országgyűlés után a magyar nyelv használatára tett intézkedések Kazinczy tartózkodását megszüntetik, mert – mint mondja – már „nem szükség lopva tennünk a’ jót”. Ide járul, hogy az 1806 közepén Pesten meginduló *Hazai Tudósításokat* alkalmasabbnak véli a felszólalásra, mint a bécsi *Magyar Kurír*-t. S mivel Cserey folyvást sürgeti a terv megindítását, Kazinczy megírja a végzetes sorokat, egyszerű szavakba foglalván Cserey gondolatát: „Hogy ezen köz kedvellést nyert Írónknak sírját tisztelnék-meg egygy kővel, ’s így adnánk bizonyosságát, hogy a’ Nemzet azok eránt, a’ kik magokat érdem által megdicsőítvén, ő reá is fényt vontak, nem háládatlan.”⁷¹ Elmondja, hogy barátja egymaga is kész az egész költséget fődözni, de mégis jobbnak látják, hogy „a’ szándoklott tisztelet a’ Nemzetnek minél számosabb tagjai által tétessék”. Hivatkozik a nemzetiség szent ügyének szeretetére, amelynek szívesen áldoznak mindazok, akik a műveltség gyarapodását óhajtják, tudván, hogy ezáltal a nemzet becsülését is öregbítik. A kő „a’ régiek szép egyszerűségével” készül s a rá metszendő írás így hangzik:

Csokonai Vitéz Mihálynak hanvai.
Született 1773. Novemb. 17d.
Meholt 1805. Január. 28d.
Arkádiában. Éltém. Én. Is.

Az emlékkő felső részében pedig „a’ lepe (rút és közönségesebb neve: pillangó) fog lepdetni. A’ márványt Zsibó adja hozzá, ’s Csereinek ajándéka leszen.” Aztán megnevezi a pénz beszédére fölkért férfiakat, s jelenti, hogy az összegyűlt pénzről a közönség előtt számolnak be; s ha több gyűlne össze, mint amennyibe az emlék kerül, azt „a’ kesergő anya sajátja gyanánt tekintik”.

Ámda Kazinczy ennyivel nem éri be. Régóta szükségesnek tartotta a nekrológ kifogásolt szavainak felvilágosítását, s most a kedvező alkalmat mindjárt meg is ragadja, hogy a

⁷⁰ Uo. 441, 449–450, 460–1. l.

⁷¹ Uo. IV. köt. 245–248. l. A *Hazai Tudósításokban* csonkán, 1806. évf. XIV. (aug. 16.) sz. 119–20. l.; épen így a *Magyar Pantheon* 215–217. l. Az *Irodalomtört. Közl.* 1895. évf. 189–90. l. újra közzétette Gyulai Farkas, holott a *Kazinczy F. Lev.* id. helyén egy évvel azelőtt jelent meg.

reá szórt gyanút eloszlassa. Mind a nekrológ kifogásolt szavainak értelmét, mind a kiadás iránti szándékát részletesebben földeríti, s bár az ítéletmondás szabadságát az emberiség legdrágább kincsének tartja, lehetetlen elhallgatnia, hogy ahhoz tehetség és tanulmány egyaránt szükséges, mert „a’ sárgaság kórja is a’ maga szemével lát és mégis hibásan lát”. Nem szabad tehát a más véleményűeket kárhóztatni, kivált ha értenek a dologhoz. A kiadásra nézve határozottan megmondja, hogy a „Csokonainak papirosai között lelt” művek hű közlése majd versenyezni fog az elsőségért az ő kiadásával, amelyben rendszeresen összerkeszti a közönség figyelmére mindenképp érdemes darabokat „a’ gondatlanság sok hibájától megtisztogatva”. Tehát egyetlen szóval sem ítéli el a diplomatikai hűségű kiadást.

Kulcsár István, a *Hazai Tudósítások* szerkesztője, azonban Kazinczy cikkének ezt az önigazoló részét nem közli. Nemcsak azért nem, mivel azt hiszi, hogy Kazinczynek ez éles hangú észrevételei ép az elérendő célt kockáztatják; nem is azért, mivel „aggodalma van békés természetével” ezt össze nem férőnek találja: hanem mivel ő sem ért egyet Kazinczyval. Tudja Kulcsár, hogy Kazinczyt a közönség előtt nyilvánosan még senki sem támadta meg; úgy hitte hát, hogy magánlevelekben tett észrevételek ellen a nyilvánosság előtt védekezni szokatlan is, céltalan is. Kulcsár tartózkodása s túlzó óvatossága sehogy sem tesz Kazinczynek. Nem hihető ugyan, mint Gyalui Farkas véli, hogy „e rész néhány, szívből jövő meleg sora eleve lefegyverezte volna a támadókat, és talán, ki merné biztosan állítani, *más* magyarázatát is találták volna az Arkadiának, ha olvassák vala Kazinczynek bevallott meleg vonzalmát Csokonai iránt.”⁷² Nem hihető kivált azért, mert a debreceni írástudók ingerültsége nem annyira Kazinczy szavai, mint inkább a nyilvánosság előtti egész felszólalása ellen támadt. Úgy vélekedtek: már abban is holmi lenézés van, hogy Kazinczy a város írói közt senkit nem gondolt arra alkalmasnak, hogy Csokonai halála hírért tudtul adja a nemzetnek, s aki műveit hozzá méltóan kiadja, azért avatkozott a dologba hivatlanul. Aztán ismerték Kazinczy elveit s a Csokonairól való ítéletét: nem juthattak-e arra a gondolatra, hogy ő csak hiú becsvágyból lépett a közönség elé?

De legkevésbé elégítette ki a debrecenieket a Csokonaira tett bíráló megjegyzés, amelyvel Kazinczy első s második felszólalásának kifogásolt szavait levélben magyarázza. Debrecen igen helyesen úgy ítéli, hogy Csokonaival a kor legnagyobb magyar költője szállott sírba, holott Kazinczy szerint csak kiváló tehetségű, de kiforrotlan ízlésű költő volt. Kazinczy ép a közönségnek tetsző műveket tartja hozzá méltatlanoknak s ezeket „megtagodott munkák” cím alatt a kiadás végére akarta hagyni, mintegy elbújtatni szem elől. S bár Kazinczy ekkor még, ha igazságtalanul is, legalább nem sértőleg nyilatkozik Csokonai költészetéről: a más magyar költőkről hangoztatott ítéletéből nem alaptalanul következtethetett Debrecen a felszólaló nagy elfogultságára, sőt tán kicsinylésére is. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy Kazinczy néhány hónapra a Csokonai nekrológja után, mikor még annak zokon vett szavai miatt az ingerültség egyre növekedett, Dayka Gábor összes műveinek kiadása ügyében is felszólal a közönség előtt, s a többi közt ezeket mondja: „Elsőbb Poetája Hazánknak nálánál, igen is vagyon: kész volt ő a pályáogat Virágnak még minekelőtte halhatatlan ódáját énekelte is, kész Kisnek által nyújtani: de édesebb, de szeretetre még méltóbb, az ugyan egy sints; ’s Virág és Kis gyönyörködve fognák őtet magokkal egy rendbe ülni látni.”⁷³

⁷² Id. h. 189. l.

⁷³ *Magyar Kurír* 1805. évf. 7. (júl. 23d.) sz. III. negyed, 111–12. l.

Imhol, mondhatták Csokonai hívei, Kazinczy olyanokat tesz a nemzet első költőivé, akiket a haza vagy egyáltalán nem, vagy csak egy-két kisebb műve után ismer, s Csokonait, aki mind alkotó tehetségének, mind nagy képzettségének egyaránt fényes bizonyítékait adta, szóba sem hozza az elsőnek híresztelt középszerűségek közt. Nem volt-e hát elég oka Debrecennek nagyon is vegyes érzésekkel fogadni Kazinczy második felszólalását, az emlékkő tervezetét? Valóban, Kis Imre, a városi közvéleményre hivatkozva válaszol Kazinczynek, de csak magánlevélben s mosolyt keltő naivsággal. Szerinte inkább emlék-, mint sírkő volna állítandó; erre a költő sírja nem is alkalmas. De ha mégis „valamely *Erőszak* az akadályokat el hártván felemeli is azt”: messziről senki sem gondolja egyébbnek „a Priapus oszlopánál”, s kevés idő múlva csak egy idomtalan kő fog ott látszani, amelynek „le vert szegletei 's a' rajta tett Kartzolások azt mutatják, hogy valaha akart az ' Kő valamit jelenteni.” Jobbnak gondolna emlékoszlopot valami nagyobb könyvtárban. De ha épen a sírkő mellett döntene „a' közönséges Megegyezés”: legalkalmasabbnak vélné a pyramist, amely már messziről mutatja rendeltetését.

Azonban mindez észrevételek csak mellékesek. Fontosabb a Kazinczy ajánlotta emléksorok bírálata. Helytelennek tartja, hogy a három első sor 3-dik, az utolsó sor pedig 1-ső személyben szól, tehát az „olvasónak is sokat kell közibe gondolni és nagy Hézakot kell magától ki tölteni, ha tsak valamelyik Jezus szerzetessének Commentariusi vagy Notáji ki nem segítik Képzelő Tehetségét”. A *Mihálynak* szóban a *nak* rag felesleges; a *hamvai* pedig a barbár égetésre vonatkozik. De a legfontosabb észrevételt másnak a szájába adja Kis Imre. „Van olyan értetlen is – írja –, melly azzal tartja, hogy *Rugás van ebben a szóban, Arkadia*, Nemes Debreczen Várossára;” legalább Barthélemy Anacharsissal azt mondatja mindjárt a könyv elején Arkádiáról, hogy „Les patusages-y-sont excellens, sour tout pour les anes”. Ő ezt nem akarja vitatni, de csak azért, hogy hallgatólag annál jobban megerősítse a gyanús rebesztést. Végül kívánatosnak tartja, hogy „a Kő felemelése vagy felszentelése alkalmosságával ülhetnénk egy Arkadiai Innenpet Dátziába.”⁷⁴

Nem valószínű, hogy az *Arkadia* jelentésének Debrecenre sértő vonatkoztatása egyenesen Barthélemy említett munkájából, mint fő forrásból származik. Az idétt szavakat ismerték ugyan Debrecenben, de aligha oly általánosan, hogy a közvélemény ebből a forrásból meríthetett volna. Inkább azt véljük, hogy maga Csokonai a fő forrás. Az ő *Amaryllis* című, 1803. megjelent idyllje a közönséget könnyen arra a gondolatra ösztökélhette, hogy Debrecen vidéke Arkádiával összehasonlítva semmi más, mint számár-, illetőleg marhalegelő. Ő ugyanis említett verse 9. jegyzetében ezt írja: „Debreczen vidékét 's a' lapályos marhatartó Alföldet itt is Arkadiának nevezem, mint már másutt is az ódáimban”. Ez átvitt értelmet tehát Csokonai akarta mintegy közkeletűvé tenni, s így annál könnyebben érthető, hogy Debrecen közvéleménye e név értelmében nem is keres egyéb jelentést, mint amely mind a költőre, mind a városra csak sértő lehet.

Az *Arkadia* értelmezése a magyar írástudókat nemcsak Debrecenben foglalkoztatja, hanem a Dunán túl s Pesten is. Fábchich József Győrben rendtársainak magyarázgatja, hogy Calepinus után mily értelme lehet az Arkadiának.⁷⁵ Horváth Ádám, aki Csokonai emlékének hosszú elégiát szentel, nem akar ugyan hívatlan bíróként a vitába bocsátkozni,

⁷⁴ Kazinczy *F. Lev.* IV. köt. 287–9. l. A levélben még a Kazinczytól ajánlott *lepe* szóra is kiterjeszkedik, és helyesen mondja, hogy semmivel sem találja szebbnek, mint a *pillangó*. S megjegyzi, hogy Csokonai négy jó akarója 20 rh. frtot adott már neki a kitűzött célra.

⁷⁵ Levele Kazinczyhoz 1806. szept. 2-a M. Tud. Akad. levéltára: Irodalmi Levelek.

jóllehet nagyon óhajtja, hogy a költő emlékét tartóssá tegyék, szintén oly értelmet ad a szóban forgó névnek, mint Debrecen. Egyik vessorában azt írja: „Egy kis kripta a’ *tsinatlan Magyar Arkadiában*, A’ hol hajdan sípolgattál... ember szerető szívednek nemes jeleit adtad.” Az *Arkadia* szóhoz aztán hosszas jegyzetet ír, amelyben azt mondja, hogy ha a régi Görögország tartományai és városai fekvése szerint nevezzük el hazánk vidékeit: Eubrea lesz Erdély, Attika Debrecen, Thebae Kassa vidéke, Megara Sárospatak, Argolis Buda Pest, Elis Zala, „Somognak jut Arkadia; van is itt makk elég... *Szamár ugyan kevés, de ló sok*, és számos jóra való Ménések.” Megjegyzi egyszersmind, hogy *Arkadia* nevének rossz értelmét Juvenalis költötte.⁷⁶ Pesten az ifjú írók szintén több adatot összegyűjtenek a szóban levő név magyarázatára, de általában nem osztoznak Debrecen felfogásában.⁷⁷

A debreceni íróknak Kis Imre által kifejezett véleménye határozottan Kazinczy ellen fordul. Nemcsak azt teszik fel róla, hogy az *Arkadia* név leple alatt „rúgást ad” a nemes városnak, hanem azt is, hogy Csokonait is rágalmozza a tervezett emléksorokkal. A gyanúsításnak ez alaptalansága Kazinczyt gyors védekezésre bírja. Részletesen megcáfolja a ráfogást, amely csak abból a forrásból ered, hogy amit ő Csokonaira mond, Debrecenben semmit se találjanak helyesnek. Igaz, mindenki tévedhet; de ha egy komolyan gondolkodó író sokáig érlelt véleményével lép a közönség elé, bírálata hasonlóképp komoly gondolkodást, beható elmélkedést kíván. Vagyis: aki egy művelt író megátad, akinek tehetsége s tanulmányai révén sikerült tekintélyre jutnia, annak a tehetség és tanulmány hasonló mértékével kell bírnia. Enélkül nem szabad eleve kárhozhatni az oly író, akit „nem találtunk mindig méltatlannak becsülésünkre”; de sőt föl kell tenni, hogy „ő is lát valamit”, neki is lehet igazsága. Izgató erélye tehát a gondolkodás beható voltára s az elmélkedés huzamosságára, sokoldalú tanulmánya hasonló tanulmányra, mint az átalakulás egyik föltételére, művelt ízlése pedig a magunk hibáit és elmaradottságát takargató önteltség megszüntetésére hivatkozik. Csak ez úton gerjed a fogékonyság a nemzetben, ami alapja nemzetiségünk kifejlődésének.

A vita tárgyát a költészet és festészet nagy emlékeire való utalással iparkodik földeríteni, hogy a gyanú alaptalansága kitűnjék, s az ellenvélemény útszéli érveit a maga tekintélyének s művelt ízlésének szinte kevély tudatával cáfolja. De tágítani a maga felfogásától nem hajlandó sem az emlékkő alakjára, sem helyére, sem fölírására nézve. Bármilyen szűk – úgy mond – a költő sírja, bármilyen félreeső, vagy „tán éktelen”: „szent hely, mert ő fekszik ott.”⁷⁸ Noha Kis Imre csak magánlevélben támad, sokkal mélyebben hat Kazinczyra, semhogy a nyilvánosság ítéletére fölebbezni elmulaszthatná. Emberi és írói jellemét látja megátadva, s nem habozhat egy pillanatig sem, hogy tisztázza önmagát. Előbbi felszólalásának a szerkesztői ollótól szenvedett csonkítása ugyan kevésbé batoríthatja, de ügyének igazságáról sokkal mélyebben meggyőződik, semhogy emiatt késlekedhetnék. Néhány nap múlva már elküldi a *Magyarázó jegyzések a’ Csokonai sír köve eránt tett jelentésre* című felvilágosítását. De mielőtt ez megjelenhetett volna, már egy másik bajnok is síkra száll a debreceni közvélemény oltalmára. Fazekas Mihály, Csokonai egyik jó barátja, a debreceni

⁷⁶ *Hazai Tudósítások* 1807. évf. IV. (jan. 14.) sz. 29–30. l. s a köv. sz. Egyik jegyzetében a *misanthropiára* is kiterjeszkedik s ezt írja: „A’ mi Csokonayban misanthropiát mutatott, az nem erköltsi hiba, hanem bizonyos írókban *nyavalya* volt; különben ő igen nyájas és emberbarát volt.” – Tóth Rezső, aki ez adatot felhasználja id. értekezésében, nem mondja meg, hogy a versíró Horváth Ádám, ami pedig teljesen bizonyos. L. az id. h. 178. l.

⁷⁷ L. Szemere Pál cikkét a *Hazai Tudósítások* 1807. évf. I. félév XXIII. sz. Toldaléka, 190–192. l.

⁷⁸ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 308–311. l.

egyház pénztárnoka s a *Ludas Matyi* írója, vonja kérdőre Kazinczyt: mit ért ő a debreceniségen? Csak a nép söpreit-e, vagy tán a város egész lakosságát, amelyet „vagy igen ostobának vagy gonosznak tart.” Ő a Kazinczy felszólalását csak úgy fogja fel, mint midőn valamely pajkos gyerkőc más háza tetejére dobál, s a gazda kérdőre vonja a gyerkőcöt ilyenkép: „Hé, Ferencz, a’ hajigálás, kivált a’ más háza tetejére, egy oskolába járó gyerekhez sem illik, te felőled különösen fel nem tettem volna, a’ kit szüleid szinte úgy, mint engem, jó erkölcsbe neveltek; de te talán nem is pajkosságból, hanem gyűlölségből, vagy utállásból hajigálsz fedelünkre. Magyarázd ki magadat, és vagy hadj fel a’ mi bántásunkal, vagy a’ jó emberek tiszteletére, mellyel mi erántunk tanuló gyermekek eránt viseltetnek, számot soha se tarts.” Követeli ő is a bíráló szabadságának jogát, mert tán ő nem tartozik a debreceniség fogalmának körébe azért, hogy Kazinczy „maga viseletét rostálgatni vagy abban hibát képzelni” is mert. „Vegyen ki kérem – írja Fazekas – ebből az eretnekségből, és állítsa helyre bennem azt az eránta való tiszteletet, mellyel ezeknek előtte a’ buzgóságig tele voltam.” Kéri: ne mondja e felszólalást Debrecen melletti vak enthusiasmusnak, bár ő mindég kész a harcra, valahányszor „egy magános személy egész társaságot szembe tűnő ok nélkül, és minden kifogás nélkül megtámad.”⁷⁹

Kétségtelen, hogy amily őszinte Fazekasnak Kazinczy iránt kifejezett tisztelete, épen oly ízléstelen, sőt sértő nyilvános szereplésének megítélése, hajigáló gyerkőc esetlenségéhez való hasonlítása. Nemcsak Kazinczy, a mostani olvasó is roppant ellentétet lát a két felfogás és modor közt. Kazinczynál minden esetre magasabb szempont, a nemzet figyelmének ébresztgetése: a debrecenieknél saját szűkkörű felfogásuk; amott a külföldi műveltség példáinak nemzetünk közéletére való alkalmazása s utánzásra való serkentése: itt a régi parlagság idegenkedése minden újítástól.

Nem csodálható, hogy Kazinczy Fazekas soraira megvető hangon s maró gúnyval felel.⁸⁰ Minden szavából kiérzik, amit különben nyíltan is megmond, hogy ellenfeleit nem tartja magához méltóknak. Csak az udvariasság készletére, mert Fazekas személyét ő is becsüli; de így is kénytelen szabadon kimondani meggyőződését. „Én – írja – azon többé megbotránkozni nem fogok, hogy Debreczen rajtam megbotránkozik; én azt, ha Debreczen meg nem ért, ez után mindég meg fogom érteni.” A vásott gyerkőcéhez való hasonlítást nem tételezte volna fel Fazekas műveltségéről, s azt csak a debreceni levegő magyarázza meg, vagyis az a sajátság, amelyet ő debreceniségnek nevez. Ez az oka, hogy a sértést nem veszi zokon: „Debreczentől az illy dolgok kitelnek.” A debreceniség fogalmát éles hangon tárgyalja, s az önmagával való neveltség eltelésnek nem is annyira a magyar közönségre, mint inkább csak Debrecenre nehezedeő átkát heves szemrehányással magyarázza. Több esetet felhord, amelyet a debreceni ember neveltségnek tarthat, de csak mert a szükséges tanulmány, a hosszas vele foglalkozás nélkül szól a tárgyhoz. Ha ő a hadi vagy fűvésztudomány kérdéseiben követelne szavának tekintélyt, méltán utasítanák vissza, mint a vargát a kaptához.

Az izgatott debreceni közvéleményre Kazinczy sorai nem igen hathattak csillapítólag. Talán figyelembe sem vették, hogy Kazinczy Fazekas magánlevelére alig válaszolhatott másképp.⁸¹ Csak a lenéző s gúnyos hang fullánkját tekintették, amelytől találva érezték

⁷⁹ Levele Kazinczyhoz, uo. 320–22. l.

⁸⁰ 1806. okt. 9. kelt levelében. Uo. 356–8. l.

⁸¹ L. Csűrös Ferenc *A debreczeni fűvészkönyv és írói* című tanulmányát; *a debreczeni ref. főgymn. értesítője* 1906–7. év, 12–19. l.

magukat. Így természetesen a *Magyarázó jegyzések* olajat öntötték a tűzre. Kazinczy csatába viszi hosszas tanulmányainak, sokoldalú képzettségének, művészi ízlésének, nemzetünk megújíthatóságára irányuló törekvésének majd minden fegyverét: Debrecen csak az igazságtalan támadót látja benne. Kazinczy azt várja, hogy újabb felszólalása beható elmélkedésre sarkalja a közönséget, s előbb óvakodott „cicerónéi szolgálatokat tenni”, hogy Lessing intelme alapján önművelésre indítsa olvasóit. De most már be kell látnia, hogy ha a „mesterség szeretetét” gyarapítani akarja, felednie kell „artistai büszkeségét” s le kell ereszkednie a közönség színvonalához. Oly ügyben szólalt fel, amely az egész nemzet ügye, s úgy szólalt fel, amint érzése s józan esze sugallták. S jóllehet egész élete az irodalom és művészet tanulmányozásában telt el, szavait csak az ellenkezés viszketegének tekintették; sorsa a meg nem értés vagy szándékos félreértés volt, mintha ellenfelei el akarnák őt riasztani megkezdett útjáról, tehát a debreceniséget ápolják. A támadást minden pontos az elsőség büszke érzetével veri vissza s bizonyítékait retorikai hévvel kapcsolja egybe.

Legjobban fáj neki az *Arkadia* nevének téves magyarázata, mintha ő „sicariusi döfést akart volna adni Debreczennek.” Vajon – kérdi – hihető-e, hogy épen a költő sírkövét választja ki e célra? S mikor hozta ő magát abba a gyanúba, hogy műveltségéhez ne tartsa illetlennek valakit, különösen egész várost „a’ Silenus’ paripája rokonságával szidalmazni?” Mint már előbb a Kis Imrének írt levelében, cikkében is hivatkozik Vergiliusra, Schillerre és Poussin Miklós francia táj és történeti festőre, akiknek példái vagy szavai voltak előtte, midőn az *Arkadiát* az emléksorokba foglalta. Egyszermind a nekrológ gáncsolt szavait is bővebben felvilágosítja. A bírálati szabadság jogát némileg körvonalazza, s a maga műveltségének felsőbbbségét elég határozottan kimondja: „Az Író szintűgy hibázhat, mint a’ Kritikus; de miért ne hibázhatna a’ Kritikus is, mint az Író? *kivált midőn azt lehet, sőt kell feltennie, hogy az Író, a’ ki magát a’ mesterségben – annyira mennyire! – gyakorlotta, jobban érti azt, mint a’ Kritikus; hanemha szoros studiumává tette az Író mesterségét ez is.*” Elismeri Csokonai nagy érdemeit, de nem huny szemet hibái előtt sem, s „míg némelly tisztelője csak azt tartja igazságos becslőjének, a’ ki őtet vakon csodálja”, ő nem feledkezik meg tévedéseiről sem, amelyek a kiforratlan ifjú tévedései. „Eszméljünk fel butaságunkból!” – ezt kiáltja a nemzetnek; ismerjük meg hibáinkat, s kerüljük a föltétlen magasztalást.⁸²

Képzeltető: mennyire felizgatják a különben is ingerült debreceni közvéleményt Kazinczy *Magyarázó Jegyzetei*, kivált amiket a sorok közt könnyen kiolvashattak, hogy a széphalmi mester őket tudatlanoknak, a dologhoz nem értőknek tartja. A heves támadás egymást éri ellene. Kis Imre zokon vevén, hogy e *Magyarázó Jegyzetek* az ő magánlevelére keletkeztek, magánlevelét a *Hazai Tudósítások*ban közli. „Tartozom – írja – az igazságnak, és a’ megbántott Debreczennek ezen levél közönségessé tételével, a’ mely – a’ mint látni való, éppen nem ilyen czéllal volt írva, ’s a’ Publikum legyen Bíró! – ha elegendő ok volt e ez az írás azon magyarázó jegyzésekre, a’ mellyek ... egy egész Város betsületét ingerlő módon sértegetik?”⁸³ Kazinczy egy szóval sem tiltakozik a levél közzététele ellen, de azt joggal állítja, hogy egyéni és írói jelleme egyaránt megkövetelte a gyanúsítás elleni védekezést. Kis Imre amiatt neheztel, hogy az ő levele volt a tollharc fő tárgya s „ő miatta szenvedett az egész város.” De a *debreceniség* fogalmának értelmezése valóságos tűzbe hozta Fazekas Mihályt, s ez vastag gorombasággal támadt Kazinczyra, akit még az imént őszinte tiszteletéről biztosított.

⁸² *Hazai Tudósítások* 1806. évf. XXX. (okt. 11.) sz. 252–5. l.

⁸³ Uo. XXXV. (okt. 29.) sz. 292–3. l.

Ki gondolta volna, hogy Kazinczy a Debrecenhez intézett magyarázatokkal az *egész magyar közönségnek* akar leckét adni? S hogy gondolta volna ezt kivált Debrecen, amely most Kazinczy minden szavában maga ellen intézett kemény sértést látott?

Midőn Kazinczy azt hiszi, hogy magyarázó sorai után többé nem lesz szükség nyilvános felszólalásra, mind Kis Imrének említett levele megjelenik Kulcsár lapjában, mind Fazekas durván éles támadása.⁸⁴ Kazinczy mind a kettőre felel, de nem egyszerre. Amint Kis Imre levele megjelenik, Kazinczy azonnal megírja feleletét, s midőn Fazekas támadása világot lát, már akkor felelete útban van Kulcsárhoz; így Fazekas támadására utólag kell válaszolnia. *Felelet a' feleletre* című védekezésében⁸⁵ Kis Imrét most már nevéen nevezve, okát adja, miért kellett írnia *Magyarázó Jegyzeteit*. Azért, mondja, mert „immoralis cselekedet” gyanújába vették, s ez ellen tiltakoznia kellett. Ő nem a gondolkodás szabadságát vitatja, hanem a szakértelem szükségét; nem a gáncs szólitotta sorompóba, hanem jó hírneve, becsülete, amelyet mindenkinek kötelessége a legféltekenyebben őrizni. Sajnos, célját nem érte el, a hazai levegő ködösségét nem sikerült elűznie; az ostromlott rossz szokás és téves vélemény továbbra is megmaradt. A magyar ember tanulás nélkül is mindenhez akar érteni, s a Verbőczy tanítványa leckét ad a Brownééknak, a botanikus salétromot tanít főzni, a salétromfőző meg Herschelt tanítja. Magyarul senki sem tud, hanemha a *Debreczeni Grammatika* íveire esküszik, s Révai nyelvtudományi munkái merő silányságok. Kazinczy elvi magaslatra emelkedik, hogy az egész magyar nemzet gondolkodására hathasson, s izgató lelkének tüze mennél távolabbra szórja melegét. De a heves felindulást csillapítani törekszik, a nekrologban kitűzött célt sem tévesztve szem elől. „Áldozzunk a' Gráziáknak – végzi sorait –, hogy *erkölcsünkben mind azt, a' mi darabos, simítsák-el 's tanítsanak bennünket jobban szeretni az igazat ön magunknál.*”

Szavai csak újabb ingerültséget okoztak, amelyet már előbb Fazekas vastag durvasággal jelez. Magánlevelében csak pajkos gyerköchöz hasonlítja Kazinczyt, a *Magyarázó Jegyzetek* után pedig mindazt, amit ellenfele Debrecenről írt, merő rágalmazásnak, magyarán: sült bolondságnak hirdeti, amely inkább szánakozást érdemel, mint nehezteletést. Volt olyan lakója Debrecennek – beszéli Fazekas –, aki különben épeszű volt; hanem ha valaki köhintett, azt hitte, őt csúfolja; egy másik lakója pedig midőn télen didergett, szidta a hideg Debrecenre. Szerinte Kazinczy is ilyen szerepet tölt be. Nem érti – úgy mond – mi „búsíthatta neki a' humanus mívészt”, hogy „eggy egész Publicum, Debreczen ellen vad öklelődzésekkel” támad. S felhordván Kazinczynak a debreceniségre idézett példáit, diadalmasan rájok mutat, hogy „Ime tehát ezek ingerlették a' Művészt arra, hogy le tévén választott praedica-tumát, és el felejtván mivel tartozon [!] mind a' Publicumnak, mind ügyének, mind önön személyének, a' vászon megölli elő áljon, és Debreczennek szemei közé ugordjon.” Nem győzi eléggé csodálni, milyen hideg vérrel fogadta Debrecen „ezen alacsony rágalmazta-tást”.

Azonban e nyers beszédben is van egy figyelemre méltó észrevétel. Fazekas belátja, hogy az *Arkadia* csakugyan kies és boldog földet jelent Vergilius, Schiller és Poussin szerint: de tudja-e ezt mindenki századok múlva is Csokonai sírkövén? A magyarnak magyarul kell e fogalmat kifejezni, nem idegen szóval. Ebben igaza van Fazekasnak. Kár, hogy vitázó modora a hitviták elkeseredett korszakára emlékeztet. Gyűlölete elfojtja józan értelmét, s bösz dühbe abban talál kielégítést, hogy a tiszta értelem zavarodottságát hirdeti. Művelt embert,

⁸⁴ Uo. XXXVII. (nov. 5.) sz. 311–12. l.

⁸⁵ Uo. 1807. évf. VI. (jan. 21.) sz. 44–46. l. *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 380–2., 610–611. l.

első rangú író, akit még az imént „a’ buzgóságig” tisztelt s versben is üdvözölt, futó boldondhoz hasonlítani, ez több a legdurvább sértésnél is. „Az az észnek épen úgy van ellenére írva, mint minden culturának”, mondja Kazinczy. Ő eddig mindig késznek nyilatkozott tisztességes feyyverzettel harcolni, de most szétszaggatja a már megfogalmazott választ. Pedig a gorombaságot nem is fogta fel teljesen; csak aztán vette észre, hogy Fazekas őt egy debreceni őrjöngőhöz hasonlította.

Míg előbbi cikkeit „tűzzel” írta Kazinczy, a Fazekasnak szólót *Végső szavam a’ Debreczeni perben* címmel⁸⁶ „nagy megvetéssel, de vadság nélkül” írja. Kulcsár majd két hónapig halasztja közlését, s akkor is egy kissé szelídít a cikk goromba kifejezésein, amelyeket az engesztelékeny Kazinczy akkorra már meg is bánt, s jól esett neki, hogy Kulcsár szerkesztő tolla elsímította a *marhai citatió* és *galád hazugságoeska* kifejezéseket, amelyek helyét egyszerű vonásokkal töltötte ki.⁸⁷ De így is méltó válasz ez Fazekas durvaságaira. Kazinczynak nincs feyyvere ily támadás ellen, s megvetéssel fordul el tőle a művelt közönséghez, és Aemilius Scaurus példájaképp azt kérdi: ki a vétkes? Akit a bírák annak ítélnék, lakoljon. Kazinczy a gúny feyyverét prózában soha sem használja nagyobb erővel s ostorát csípősebben, mint elbizakodott debreceni ellenfeleire. Elégtételkép – nyíltan s világosan vallja, hogy Debrecen nem vétkes; azok a jámbor lakosok, akik egyik napról a másokra élnek, és semmi gondjuk a nemzet közszellemére, valóban nem vétkesek. Hanem ő azokra céloz, akik a mindenhez értéssel dicsekszenek s követelik, hogy véleményöket s ízlésöket tekintélyül fogadják el német irodalmi kérdésekben is, holott a német irodalom legnagyobb alakjait ismerni sem akarják. A „leghomloktalanabb praefidentia” az, amit ő szó nélkül nem hagyhatott. Többé azonban fel nem szólal. Még egyszer ajánlja a szép tervet Csokonai minden becsülőjének, mert „ki tudja, nem fog e az eggy új Themistoclesnek könnyeket fakasztani szemeiből?”

Barátai természetesen mind mellé állanak, s javallják egész magatartását. Fábchich a maga nyers hangján azt írja neki, hogy „az salétromosnak orrába sütötte az puska port,” Fazekast pedig „pipavakaróvá” tette.⁸⁸ Annál inkább ellene fordul Debrecen. Még Szentgyörgyi József, Kazinczy legöszintébb s legmelegebb szívű debreceni barátja is kételkedik Kazinczy védelmének jogosságában, s pár évig magánlevelekben is foly a vita. Kazinczy sohasem tágit. Megnevezi a forrást is, amelyből a debreceniség fogalmát szerezte: Csokonai fakadt ki előtte a debreceni *pipacéh* ellen. S ha Kazinczy csak ezt támadja, bizonyára senki sem neheztel meg reá. De ő művelt ízlésével egész életében össze nem férőnek tartja a gúnynevek osztogatását, pedig most elég alkalma kínálkoznék erre, látván, mily roppant távolságra vannak a vitázó felek egymástól. Még azt is töviről-hegyire kell magyarázgatnia, hogy a vitában nem a saját személyünket nézzük, hanem ügyünk igazságát. A vitázó felek heveségét nemcsak nem veszi balul, sőt az ellenfél élességét, szenvedélyességét néha kikerülhetetlennek tartja; de bizonyos korlátot soha sem szabad átlépni. Fazekas a művelt észnek és ízlésnek minden korlátján túlmege.

Most már nem az a kérdés: hol és miképp állítsák fel Csokonai sírkövét, s mily emléksorokat véssenek rá; hanem az: vajon a magyar közéletnek el kell-e zárkóznia az idegen mű-

⁸⁶ Uo. 1807. évf. VII. (jan. 24.) sz. 52. l. V. ö. a *Magyar Pantheon* 228–231. l.

⁸⁷ Tóth Rezső id. tanulmányában (179. l.) tévesen írja, hogy Kulcsár nem is adta ki Fazekas gorombaságait, hanem változtatott rajtuk, s felhossa az idézett szavakat; pedig ezek Kazinczy válaszában voltak.

⁸⁸ Levele Kazinczyhoz 1807. jan. 29. a M. Tud. Akad. levéltára: Irodalmi Levelek.

veltség átalakító hatásától, vagy szélesebb utat nyitnia számára, mint Kazinczy sűrgeti. Nem az emléksorok helyessége vagy helytelensége többé a vita tárgya, hanem a régi s új irodalom remekeinek ifjító ereje, amely irodalmunkat s egész nemzeti életünket új irányba tereli; vagy a régi, elavult tudakosság, a finomabb ízléstől tartózkodó parlagiság féltékeny megőrzése, a magyar közélet mozdulatlanságának, veszteglő maradiságának s fenyegető veszedelmének föl nem ismerése. Voltaképp ez a fontossága az *arkádiai pörnek*, Kazinczy önvédelme csak másodrendű. Fő az elvek kimondása s a közönség előtti nyilvános tárgyalása. Kiváló eredménye, amire Kazinczy tudatosan számít, az érdeklődés fölkeltése. Az írók és közönség kezdenek pártokra oszlani. A maradiak kárhozzátják Kazinczyt, hogy az ügyet a nyilvánosság elé vitte; barátai tapsolva fogadják. Amazok régi kényelmes mozdulatlanságukat látják veszélyben forogni; emezek a közönség izgalmanak örülnek. Mind a két fél követeli az ítéletmondás szabadságának jogát; de amazok a huzamos vele foglalkozás, hozzáértés, tágabb látkör nélkül való öntetszelgés alapján alkották ítéletüket; emezek a szakértelem forrásaira, az írói művészet, fejlett ízlés példáinak hatására utalnak.

Kazinczy a tulajdonképi vitát ezzel befejezi, úgy levén meggyőződve, hogy akik céljában gátolni akarták, megkapták a magukét. A „Debreczeni intolerantia” s mások munkáinak piszkálgatása megérdemelte, hogy valaki megszólamljon s Debreczennel éreztesse, hogy nem mindég hiba az, a’ mit ő annak bélyegez.” Más szóval: a magyar közélet szereplői is csak akkor érdemelnek tiszteletet, ha tehetség és tanulmány vezetik működésükben. Nem elég a pusztán józan ész; készségre is szert kell tenni. Az ifjú nemzedék jövője lebeg előtte, amely „örvendeni fog, hogy valaki ostort mert mutatni az imádott vagy csak magokat imádatni akaró nagyoknak.” Tudja, hogy az ő felszólalásai sok izgalommal jártak: de „nem szereti az az igazságot, a’ ki ezen kedvetlen dologra is nem kész, a’ hol azt reményli, hogy hasznos lesz szólása.” „Jól teszi – írja Kis Jánosnak –, a’ ki csendesen megyen elébb tovább a’ maga útján, s nem igyekszik mindent a’ mi görbe, egyenessé tenni: de valóban szomorú volna az ember élete ezen a’ szép és jó világon, ha minden csak azt cselekedné. A’ jónak heves fejú védelmezőkre is van szüksége, s csak arra kell vigyázni, hogy a’ *modus* tartattassék-meg.”⁸⁹

Íme, Kazinczy önvallomása. Ha író barátjai s a közélet emberei kedvezően fogadják felszólalását: célját éri. Lassankint majd a nagyobb közönség is azokhoz igazodik, s így ez a harc is a nemzeti élet fejlesztő elemévé válik. „Fentebb czélom volt – írja Szentgyörgyinek –, midőn a’ privatus pert a’ Publicum elébe vittem; legalkalmatosabbnak láttam azt a’ pert arra, hogy Debreczen azon Unartjáról, mellyel ötet ... mind azok, a’ kik azt a’ mindentudó kis városkai lelkű nagy várost ismerik, vádolják, leszoktatgattassék.” Igazában az egész akkori irodalomnak s társadalmi műveltségnek „Unartját” igyekezett ő megostromolni, s ez az igyekezet avatja e pört a közönséges tollharcoknál sokkal fontosabbá.

Kis Imre iránt csakhamar kibékül. Szívesen fogadja Diószeghy és Fazekas *Füvészkönyvét* is még ugyanazon évben, de nem annyira Fazekas, mint Diószeghy Sámuel iránti tekintetből. Később Fazekas durvaságát is feledi, és Marmontel-fordításával viszonzza ajándékát; mikor meg a következő évben bécsi útjából különféle magvakat hoz, Fazekasnak is küld belőlük. De barátilag többé nem érintkezik vele. Hanem Kis Imrével teljesen helyreáll régi barátsága. Már 1807 végén kiengesztelődve válaszol neki: „Küszdöttünk a’ Publicum előtt, s a’ Publicum vagy tanúlt azokban, a’ miket egymásnak mondogattunk, vagy mulattajunk magát, vagy annak hitében erősödött meg, hogy czivakodni rút dolog, s az sincs

⁸⁹ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 399–402, 464, 469, 477–8, 482–5. stb. l.

minden haszon nélkül”.⁹⁰ Nem volt oka megbánnia előcsatározását, amely a küzdő feleket mintegy bemutatta nemzetünknek. Fel akarta nyitni a közönség szemét, hogy meglássa: kiket kell becsülnie, kik után kell indulnia, kiknek ízlésében kell osztoznia. De egyszerűen megpróbálta a közönség hiú bálványait is lerombolni, nem rettenve vissza az ellenfél tömör soraitól. „Az idoloclastaság – írja erre vonatkozólag Szemere Pálnak – nem kedves munka, de tiszteletes, ’s én utálom azt a’ bölcseséget, melly ott a’ hol helye van a’ szólásnak, hallgat, mert élesen szóllani átall, vagy a’ mások szabdalgásaiktól retteg, és így gyávaságát modestiának ’s bölcseségnek akarja nézetni.”⁹¹

Barátai egymás után nyilatkoznak, hogy neki adnak igazat. Nemcsak Cserey Farkas, hanem Kis János, Dessewffy József gr., sőt az ifjú Szemere Pál s a még ifjabb Kölcsey Ferenc is. Szemere a nyilvánosság előtt pártjára kél a széphalmi vezérnek, részletesen kimutatván a régi klasszikus írókból s ezek német és francia utánczóiból, hogy az *Arkadia* néven, amint Kazinczy használja, megütköznünk s benne Debrecenre „Sicariusi döfést” látni csakugyan nem szabad. Számos idézettel bizonyítja, hogy kivált az újabb írók mindég Vergilius „szép jelentését” tartották szem előtt s így „mind hitelt, mind követést érdemelnek.” Azon férfiú iránt pedig, aki e név igazi értelmére tanítja a magyar közönséget, „hála adó hazafisággal” viseltessünk. Szemere a tanítvány lelkesedésével magasztalja Kazinczyt, akit mesterének választ s így végzi sorait: „Én pedig lelkemnek megilletődésében könnyes szemmel fordúlok el a’ sírkőtől ’s ismételten Arcadiámba térek vissza, a’ hol az Arcadiaiak szokások szerint oltárt emelvén, valahányszor a’ rózsza kivirít, a’ *Széphalom érzékeny Ura* eránt való búzgóság közt ülöm meg a’ Gráciák Innejait.”⁹²

E szerény hangú s mégis hathatós védelem nemcsak azért esik jól Kazinczynak, mert a vitatott igazságot az ő értelmében bizonyítja; hanem még inkább azért, mert a tollharcnak ezzel már mutatkozni kezdett az a hatása, melynek az ő számítása szerint, ha csak egy lépéssel is, közelebb kell vinnie a célhoz, a nemzeti fogékonyság fölbresztéséhez.

IV.

Az ország szellemi központja. – Széphalom műveltségtörténeti fontossága. – Kazinczy és Cserey egymást sürgeti a Csokonai emlékköve ügyében. – Akadályok; adakozások. – Mi az oka, hogy Kazinczy lassankint lemond az emlékmű felállításáról. – Utolsó szava a pörben. – Kazinczy egyéb tervei Széphalomra költözése idején. – Dayka G. kiadása. – Kis János lakodalmos verse; összes versei kiadása. – Magyar Régiségek és Ritkaságok. – Sartori Naturwunderének fordítása. – Hotkóc leírása. – Cserey F. Németországba hívja Kazinczyt. – Wesselényi M. b. a magyar játékszín igazgatását szeretné rábízni. – Ekkoriban írt hírlapi cikkei.

A fölszendült magyar irodalomnak sokáig nincs központja. A XVIII. század végén Bécs és Pest versenyeznek az elsőségért. A testőrírók hírneve s hatása, a Decsy Sámuel a Pánczél Dániel szerkesztésében megjelenő *Magyar Kurír*, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* folytatásaként Görög Dömötör és Kerekes Sámuel által szerkesztett *Magyar Hirmondó* és Sán-

⁹⁰ Csűrös F. id. tanulmánya; Tóth R. id. tan. uo. 180. l. *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 72, 250. l.

⁹¹ 1807. ápr. 20. írt lev. a budapesti ref. theologia Ráday-könyvtárában.

⁹² *Hazai Tudósítások* 1807. évf. XXIII. (márc. 21.) sz. toldalék; Szemere P. munkái (Szvorényi J. kiadása, Budapest 1890), II. köt. 190–2. l.

dor István *Sokféleje* Bécs felé vonzzák a nemzet figyelmét. Viszont az országos vásárok, a szerencsés fekvés, a fő kormányzások, az igazságszolgáltatás fő intézményei, az egyetem, Martinovics tragédiájának emléke, néhány magyar tudós működése a régi nemzeti hagyományon kívül is Pestet és Budát avatják az ország anyagi és szellemi központjává. Azonban sem Révai és Verseghy, sem Dugonics és Virág, sem Horányi és Schedius nem tud a különféle szellemi törekvések összetartására s irányítására határozottabb lépéseket tenni. Közülük inkább csak Révai fejtett ki a múltban nagyobb fontosságú igazgató tevékenységet; de most sokkal mélyebben belemerül nyelvészeti tanulmányaiba, semhogy ezek időt engednének neki a szellemi műveltség egyéb ágainak összetartására vagy vezetésére. Bécsben Görög Dömötör pártfogása és anyagi segítyei, mikor már a *Magyar Hírmondó* 1809-ben megszűnik is, még jó ideig adnak menedéket az oda törekvő ifjú íróknak; de nagyobb igazgató munkát már csak a kir. udvarban elfoglalt nevelői tisztsége miatt sem fejthetett ki. Ily körülmények közt nemcsak Kazinczy pályájára, hanem az egész magyar műveltségre nézve is kiválóan fontos, hogy a fogságából kiszabadult Kazinczy hamarosan visszanyervén előbbi tekintélyét, magához iparkodik kapcsolni irodalmunk régi és újabb művelőit. Míg állandóan meg nem telepszik Széphalmon, ő sem fejtheti ki mindazt a tevékenységet, amelyet nagy céljaira szükségesnek tart. De az 1806. év őszétől kezdve számító ésszel keresi föl művelődésünk különféle szálait, hogy azokat egymásra vonatkoztassa. Lépésről lépésre ragadja igazgató heve s a nemzeti közöny szemlélete.

A célra vezető eszközök közül már fogsága előtt nem egyet felhasznál; de most sokkal óvatosabbnak kell lennie, nemcsak azért, mivel a rendőrség évekig figyelemmel kíséri, hanem az ország közállapota miatt is. Azelőtt a hazafiasabb szellemű főurakat bátran és a siker biztató reményével vonja irodalmi működésébe, tekintélyükkel vértelve lépven a közönség elé: most éppen a legelső és áldozatra legkészebbek kerülnek vele érintkezést. Akkor mint iskolafelügyelő szép fizetését majd teljesen az irodalomra szánja, folyóiratokat indíthat, tetemes anyagi áldozattal segítheti napvilágra az ifjú írók munkáit: most magának is szűkös jövedelme van, új folyóirat indítására nem is gondolhat. Másfelül pedig Széphalom az ország központjától jó távol esvén, az irodalmi vezér tekintélyének fenntartása és gyakorlása is több akadályba ütközik, amelyeknek legyőzése annál nehezebben remélhető, minél alkalmatlanabbak erre életének összes külső körülményei.

Ámde Kazinczy úgyszólván önkéntelenül belesodródik az irodalmi küzdelembe, hogy erőt vegyen élete körülményeiben rejlő minden akadályon, s újra megragadja a kezéből kicsavart vezéri zászlót. Egyelőre mintha csak kísérletet akarna tenni: mily hatása lesz az általa használható eszközöknek, s mily arányú ellenkezést szítanak. Ilyen kísérlet az arkádiai pör, amely fokozatosan mind hevesebbé lesz, és Kazinczy kénytelen végigharcolni. A közfelfigyelemnek az irodalomra irányítását s viszont az irodalomnak a közvélemény alakítására való hatását oly úton-módon teszi próbára, amely se neki, se az elérendő célnak ne ártson. Egyszermind további működéséhez is ösvényt vágjon.

„Szép volna csakugyan látnunk, hogy az olvasni szerető Publicum mennyire empfindlich immár a' háládatosságra kedveltebb írója eránt” – ezt írja Kazinczy Cserey Farkasnak még 1805. júl. 17-diki levelében, s pár évig buzgón igyekszik a sírkő felállításán. Nemcsak hírlapi cikkeiben, hanem leveleiben és társadalmi érintkezéseiben is egyaránt igazat a szép terv mellett. A debreceni közvéleményből azt olvass ugyan ki, hogy Csokonai méltatlan hívei fel akarják forgatni az egész tervet, mert szerintük rosszul van megválasztva az emlékkő helye, alakja s felírása. Szerintük a Széchényi-könyvtárban kellene azt felállítani vagy Debrecen Nagyerdejében. De az ellenvélemény Kazinczyt meg nem ingatja. Hisz alighogy a

vita megindul, Kazinczy csakhamar arról értesül, hogy a Széchényi-könyvtárnak már nincs elegendő helye, s az alapító gróf kénytelen a gyűjteménynek házat is venni. Másfelül ide azért sem lehetne Csokonai emlékkövét felállítani, mert ő nem tudós, hanem költő volt. A Nagyerdőben meg csak oly férfiúnak állíthatnának oszlopot, aki a város haladásáért munkált. A legnagyobb akadályt Kazinczy a város önzésében látja. Hogy ellenfeleinek terve öltön testet, az ő tervét mindenestül félre akarják dobni, aminek szomorú következménye lesz, hogy a célra senki sem áldoz.

Majd fél év telt már el a felszólítás megjelenése óta, s összesen még csak 50 frt közadakozásról tud Kazinczy. Kis Imre Debrecenben csak 20 frtot gyűjt, Dessewffy József gr. ugyanennyit ajánl, Fábchich József 11-et. Cserey pedig egy fillért sem kapott. A tervet azonban helyeslik, de áldozni nem akarnak. Jellemző, hogy Mártonffy püspök, akit Cserey szintén felszólít az adakozásra, azzal utasítja el őt, hogy Csokonait nem ismeri; ha Cserey megismerteti vele, nem „vonja meg kevés részét jövőendő emlékezetétől, de csak *titkon*, mivel sokra nem terjeszkedhet.” Megjegyzendő, hogy akkoriban a püspök évi jövedelme 76 ezer frt szokott lenni. Cserey elhatározza, hogy többé semmiféle hazafias kérelemmel nem alkalmatlankodik nála, de ugyan Csokonai érdemeivel sem ismerteti meg. Aranka György is arról tudósítja, hogy „még fabatkát sem kapott”. Úgy látszott, nekik maguknak kell a tervet megvalósítaniok. „Én – írja Cserey – fel témetül el nem álván, se attul el állani el nem rettenvén, ki pótlom a be gyűlt summat a nélkül, hogy a Nemzettül el akarnám venni e nékie illő dicsőséget; nem akarván t. i. aszt el hitetni a publicummal, hogy Csokonaynak én emeltem követ, mert aszt tenni leg szebb és leg szentebb kötelessége is a Hazának”. Cserey többször kifejezi ezt a készségét s hajlandó a felállítás napját meg is ünnepelni, de csak úgy, hogy „Kazinczy Ferencz legyen az elől ülő és kevés, igen kevés Debreczeni ember legyen jelen.”⁹³

Míg a vita lezajlik, hol Kazinczy tüzeli Csereyt a terv valósítására, hol Cserey Kazinczyt. Ezt a tulajdonképi céltól elvonja az ellenkező nézetűek támadása, azt meg szíve mélyén elkészeríti a nemzeti részvétlenség. Fölteszi hát magában, hogy ha néhány hónapi várakozás után sem gyűlik össze elegendő összeg, ő maga áll elő és „senkinek sem engedi többé a dicsőség fényét.” Vay Józsefet is felszólítja, hogy az 1807. országgyűlés rendjei közt próbáljon szót szólni Csokonai sírköve ügyében. De Vay József éppoly kevéssé biztatta, mint az erdélyi püspök, ami Csereyt nagyon lehangolja. De Kazinczy meg nem szűnik tüzelni. „Az akadályok – írja hozzá 1807. május 1-jén – a’ nemes elmét csak ingerlik. Ezt érzem én a’ Cs. oszlopa eránt... A’ Cs. köve állni fog sírja mellett, még pedig hozzá és magunkhoz méltóképpen.” Ő már kőfaragóval is alkudozott; augusztusban készen lehet a sírkő. „Vetélkedjünk egymással – folytatja –, mert tiéd ugyan a’ gondolat nemességének dicsősége, de minek-utána engem választál eszközévé teljesítésének, benne társaddá lettem. Ne sajnáljunk semmit, bár melly nehezen essék, és ne halasszuk sokára... Csak igazán akarjon az ember valamit, s a’ dolog megyen.”⁹⁴ Azonban a kőfaragó rászedi, azt állítván, hogy nincs munkása a kő fejtésére, holott olyan követ akart felhasználni, amely a hidegen szétrepedezik. Az újabb halasztás alatt meg a kőfaragó meghal, s a terv valósítása egyre késik. A kőfaragó az addig begyűlt összegnek jó részét kikéri Kazinczytól, s halála után valószínűleg ezt is a magából kellett pótolnia Kazinczynak, ami azonban nem gátolja igyekezetében. „Engem – írja Csereynek – a’ Csokonai köve eránt tett lármaütés fojtogatni fog, valamíg azt nem

⁹³ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 396. 418, 464, 491. l.

⁹⁴ Uo. V. k. 5. l.

látom hogy felállott a kő.” Hajlandó az egész terv létesítését barátjára bízni, csak sikerrel járjon. De ha már a közönség szeme rájuk van függesztve, többé a dolgot abba nem hagyhatják. Cserey viszont mindenben Kazinczyra támaszkodik, biztosítva őt, hogy ha a kőfaragóval megegyez, a szükséges összeget azonnal megküldi, hogy a debrecenieket megszégyenítsék.

1808 elején mégis majd 300 frt van együtt e célra. Vay Miklós b. egymaga 200 frtot ad. Most tehát semmi akadály, annál kevésbé, mert Wesselényi Miklós b. is késznek nyilatkozik a szép szándék gyamolítására. Cserey azt ígéri, hogy a felállítás ünnepére maga is Debrecenbe megy, hogy szívéhez szoríthassa barátját. De midőn legalaposabbnak tetszik a remény, akkor távozik legmesszebbre valósulása. Kazinczy már 1808. június 12-dikén Csereynek írt levelében semmi bizonyosat nem tud a dologról. A mind jobban fenyegető politikai válság aztán elakasztja az igyekezetet. Ide járul Kazinczynak az a törekvése, hogy önmaga lépjen a közönség elé fordításaival s egyéb kiadásaival. S mivel nemzeti műveltségünk fejlesztésére célzó felfogásában nagy változás vehető észre részint az arkádiai pörben szerzett adatai, részint klasszikai ízlésének az ifjabb írók közti terjedése miatt: lassankint csak árnyoldalait látja Csokonainak, s még addig magasztalt legkitűnőbb lyrai műveitől is kezdi megtagadni az elsőséget Dayka, Kis János, Virág és Berzsenyi művei mellett. A Csokonai iránti elfogultsága egyre többször és erősebben nyilatkozik. Az 1807. szept. 15-dikén írt levele szerint Kis János verseinek szépsége által elragadtatva, Csokonait nem is tartja arra valónak, hogy nevét a Kis János és társaié közt említse.⁹⁵ A *Dorottya* művészi szépségeiről nem lehetnek tiszta fogalmai, mert – úgymond – az egész eposz semmi klasszikai színt nem mutat.⁹⁶ Megérdemli ugyan költője a közbecsülést, néhol a csodálatot is, de *nem klasszikus író*. „Verselése – írja Rumynak – elragadó, lángelméjű alkotásai sok és nagy élvezetet szereznek, de legtöbbször csak a külső csillogás kápráztatja el szemünket. Mily egészen más mind ez Virágnál, Daykánál és az én Kisemnél!” Elméletileg ugyan még ezután is akárhányszor magasztalja Csokonait, de az ifjú költőknek soha sem ajánlja. S minél jobban emelkedik Csokonai hírneve, annál inkább nő Kazinczy elfogultsága. Ezt pedig abból magyarázza, hogy a debreceniek *vakon és mindenben imádják* Csokonait, míg ő csak kevés versét tartja művészi alkotásnak, de azt tiszta és tökéletes meggyőződésből. Szerinte a közönség pusztán könnyű verseléseért bálványozza Csokonait, holott ez még nem tesz nagygyá egyetlen költőt sem. Úgy találja, hogy Csokonai kevés legjobb lyrai költeményében legközelebb jár Daykához, csakhogy érzelmei nem oly hevesek, nyelve nem oly nemes, sokszor hibás, alantjáró. Ezért távolodik mind egyre az ő ízlése a Csokonaiétól, holott ellenfelei Csokonai egész költészetét, kivált pedig a nyelvében nyilatkozó népiességet dicsérik elsősorban. Csokonai még fentebb hangú költeményeiben is „debreczeni példák szerint” él némely kifejezéssel: *nálamnál, öszvecsföl, gyöngyalak* stb. Ilyeneket a kényes ízlésű költő meg nem tűrhet.

Íme, a súlyos politikai válság mellett a másik fő ok, amiért Kazinczy végképp lemond a Csokonai műveinek kiadásáról s az emlékezetét megörökítő oszlop felállításáról. Pedig ez utóbbi tekintetben írórtársai is segítik. Nemcsak az említettek, hanem Szemere és Kulcsár is buzgólkodik a szép terv mellett. Ha a régi népeknél – úgy mond Kulcsár – dicséretes

⁹⁵ Uo. 155. l. VI. köt. 49. l.

⁹⁶ Ekkor jelent meg a *Neuere Annalen der Litteratur der Oest. Kaiserthumes* 1807. évf. II. f. 78–80. l. egy derék bírálat, a mely Csokonait Wielanddal hasonlítja össze s a *Dorottya*t mesteri műnek mondja. L. bővebben a *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 160–161. l.

szokás volt az elhunyt nagyok emlékét kőben vagy ércben megörökíteni, az új nemzeteknél a „kicsinosodás jelének” kell ezt tartanunk. Van is már példa a nyugati népeknél, csak nálunk hiányzik. Annál lélekemelőbb azok igyekezete, akik a nemzet kedves költőjének akarnak oszlopot emelni. „Aki – írja – azon szándékot úgy tekinti, mint a’ Nemzeti tsinossodásnak (*cultura*) új jelét, és a’ tudományokra való törekedésnek újabb ösztönét, nem lehet hogy helybenhagyását megtagadja.”⁹⁷ Mindhiába. Az említett okok legyőzhetetlen akadályt vetettek a szépen indult kezdet útjába. Kazinczynak fontosabb az ébredező figyelem, amely a nemzet közönyének megtörtét jelzi. Ebből magyarázható, hogy Rummy Károlyt, a magyarországi német írók e nagyszorgalmú s enciklopedikus műveltségű, első rangú képviselőjét, akivel ekkor barátokozik meg, a lezajlott vita német tolmácsolójául kéri föl. Rummy meg is írja röviden a vita lefolyását.⁹⁸ Elmondja, hogy az emlék költségeire nagyon kevesen adakoztak, ami szégyen a nemzetre. Debrecen sem karolta fel az eszmét, s Csokonai iránt még holta után sem igazságos (ami nyílt ferdítés). „A debreczeniek közül egy pár író – olvassuk Rummy cikkében – hosszadalmas, elkeseredett és zajos vitát kezdett Kazinczyval a költő emléke ügyében, de e vitából minden pártatlan hazafi ítélete szerint az igazság védpajzsával Kazinczy került ki győztesen.” Hivatkozik a cikkíró egy levélre, amelyből azt magyarázza, hogy az emlékek fennmaradását maguk a debreczeniek sem remélik a vandál kezektől s „a követ vagy káposztás hordóra fogják tenni, vagy a házak küszöbe előtt padlónak használják a sárban.”

Ki nem ismert a levél írójára? Ki nem látta, hogy Kazinczy éppen úgy túlment a határon, mint ellenfelei? Rummy jó szándéka többet ártott, mint használt az ügynek; de Kazinczy „fentebb célja” még ezzel is csak nyert. Ha terve meg nem valósult is, harca nem volt haszon nélkül közéletünkre. S most már a csillapuló izgalom után kimondhatja a végső szót. Bár Szemere Pál idézett cikke minden félreértésnek véget vetett, szükségesnek találja a közönség figyelmét oly művekre irányozni, amelyek nagyban fejleszthetik műérzékét. Kivált Landon munkájának, a *Französische Kunstannalen*⁹⁹ jelességeit emeli ki, enélkül művelt ember el nem lehet. Goethenek a *Propyleen* című munkája szintén nagyon fontos. Ily könyvekből kell a léleknek táplálékot szereznie. Különösen tanulmányoznunk kell Goethet, akinek „Lessing Kritikája, a’ Klopstock ereje, Wielandnak és Schillernek eleganciája, tulajdon lelke’ nagyságán kívül, melly nem ismér párt, osztályrész és poltolék gyanánt jutott.”¹⁰⁰ A külföldi irodalmat s művészetet vizsgálva, lelkünk önkéntelenül is követésre buzdul se nem fog oly fennhangon kérkedni tudatlanságával és szűk látókörével. Nincs más módja a nemzet fejlődésének s az izlés csinosodásának.

De nemcsak a szavaival, az egész porréll arra céloz Kazinczy, hogy rámutasson a magyarság közművelődésének előtte legfontosabb eszközeire: az idegen műveltség utánzásával a nemzeti lélek erejének gyarapítására. Ez az első tanító szózat, amely Széphalomról elhat az egész hazába, s föleszmélteti az olvasókat. Ez az első vihar, amely a magyar ég „ködös homá-

⁹⁷ *Hazai Tudósítások* 1807. évf. VII. (jan. 24.) sz.

⁹⁸ *Neuere Annalen der Lit. der Oest. Kaiserth.* 1807. évf. Intelligensblatt 181. l.

⁹⁹ Landon műve eredetileg francia nyelven jelent meg: *Annales du Musée et de l'École modern des beaux-arts recueils de gravures aux trait d'après les principaux ouvrages de peintures, sculpture etc. du Musée*; Paris, 1801–1810; 17. köt. A német kiadás, amelyre Kazinczy hivatkozik, 7 köt. Basel 1804–9.

¹⁰⁰ *Hazai Tudósítások* 1807. évf. I. félév XXXXVII. sz. toldaléka. (Ferenczi Zoltán t. barátom szívességéből jutottam e cikk tartalmához; a budapesti könyvtárak példányaiból e toldalék hiányzik, Ferenczi Z. a kolozsvári példányból kivonatolta számomra.)

lyát” űzőbe veszi. S az így kissé megtisztított levegőt használja fel Kazinczy, hogy nemzete figyelmét Széphalom felé irányozza, s megismertesse terveivel, amelyeknek valószínűsítését nemzeti haladásunk szempontjából súlyos közállapotaink korlátai közt legcélravezetőbbnek hirdeti.

Csokonai nekrológja után nem sokára újabb felszólítást intéz a magyar írókhoz Dayka Gábor költeményei ügyében. Amint kiszabadul, egyik legelső feladatának tartja oly korán elhunyt ifjú barátja műveinek összegyűjtését s kiadását. Előbb csak magánleveleiben, később hírlapi cikkben is elmondja szándékát.¹⁰¹ Még 1803 májusában megkapja Virágtól Dayka összes műveit; két év múlva Nagyváradról szintén egész kötet kézirat jut hozzá, valamint kevéssel ezután Ungvárról is. De mivel az egész gyűjteményből nagyon vékony kötet lenne, hosszas esztétikai jegyzetekkel igyekszik vastagítani. 1805 vége felé már készen van a kiadás sajtó alá, 1807 közepén pedig a kassai könyvvizsgáló kezébe jut. Kazinczy nem ok nélkül él azzal a gyanúpörrel, hogy a censor felakad Daykának *Abelard levele Heloishez* című fordításán (Colardeau után), azért Abelard nevét Gallusra, majd Aulusra, Heloizét meg Cleliára változtatta, a kolostor nevét pedig kitörülte. Így sikerült az engedélyt megnyernie, mindössze az idézett fordítás tíz sora esett a könyvvizsgáló tollának áldozatul. Dayka versei mellé Lessing újonnan fordított meséit szándékozik csatolni. Pár év eltelik, míg Kis István pesti könyváros vállalkozik a kiadásra. Ismét a censor kezébe kell adni a gyűjteményt. Kis István lemond a kiadásról. Végre miután Vitkovics és társai majd 200 megrendelést gyűjtenek, Trattner János Tamás vállalkozik a kiadásra és pedig Kazinczynak idegen költőkből fordított kisebb verseivel, a *Poetai Berekekkel* együtt. Az 1813. évi József napi vásárra elkészül a tíz év óta tervezett kiadás. A költő arcképét is megfesteti Kininger Vincével a saját eszményített felfogása s utasítása szerint.¹⁰²

Sokkal jobban boldogul egy másik szándékában. Kis Jánosnak az ő házasságára írt verse annyira megnyeri tetszését, hogy alig talál sürgősb feladatot, mint e lakodalmas vers kiadását. Németre fordítja s célja, hogy a kétféle szöveget egymás mellé nyomtatva és a saját arcképével díszítve, Németországba is küld belőle és Schillernek is kezébe juttatja. 1805 májusában ki van nyomva a magyar, októberben a német szöveg, de a saját arcképének, amelyet még 1805-ben szintén Kininger Vince festett, John Frigystől készült rézmetszeti eltévedtén, az egész kiadás csak 1807 augusztusában jelenhetik meg. Akkorára Schiller már meghalván, egyik fő célját Kazinczy nem éri el. „Örök kár – sóhajt fel –, hogy Schiller nem olvasható”, s a maga lelkét Kis Jánosnál újra születte nem láthatá. De legalább megítélheti a külföld: „mint halad elő a’ Magyar Génie is, ’s a’ Kisé mint mérkőzik össze a Schillerével.” Azzal vigasztalja magát, hogy a nagy német költők figyelmét tán mégis sikerül e versre irányozni. Meg is kéri az éppen akkor Németországba utazó Döbrenteit: ejtse módját, hogy Goethe és Wieland olvashassák a művet. Azonban ez az óhajta sem teljesedik, s az általa leveleiben s magyar és német lapokban magasztalt, kevésbecsű vers a magyar közönségre is hatástalan marad. Nem tartóztatja vissza a hiúság vádja sem, amellyel természetszerűleg ellenfelei illetik, hogy ő maga ne dicsérje a laposra nyújtott ének szerkezetét, gondolatai hathatóságát és erejét, eszméi újságát és csillogását. Olvasói nem igen veszik észre a vers „könnyűségét s kellemes folyamatát”, még kevésbé „azt a’ kifogyini nem tudó ubertást...

¹⁰¹ L. a 73. számú jegyzetet.

¹⁰² *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 24, 58, 334, 407, 421, 423, 435, 437, 443, 446, 750, 783. l.; IV. köt. 91, 179. l.; V. köt. 66, 470. l. VI. köt. 1. l.; VII. köt. 228, 271, 276, 280, 350, 459. l.; IX. köt. 527. l. X. köt. 52–55., 244, 271. l.

melly tárgyát, mellynek érzésétől elmelegedett, új meg új képekben 's gondolatokban adja elő"; talán csak a kifejezések „kényes” összeválogatását, a görög klasszikusokkal való ismeretségét s az életnek józan bölceletét sejtik.¹⁰³

Ezzel egyidejűleg Kis János összes verseinek kiadását is elvállalja, amire barátja kéri fel. Kazinczy nagy becsületet lát e feladatban, s oly lelki gyönyörrel igyekszik azt megoldani, mintha attól egész nemzeti irodalmunk jövődjé függene. Mikor Kis János 1806 májusában versei kéziratát hozzá küldi, teljes szabadságot ad neki mind a kiválogatásra, mind az elrendezésre. „Én – írja neki Kis – a' Te ízlésedhez határ nélkül való bizodalommal viseltem, 's bizonyos vagyok benne, hogy minden tőled származó változtatással nyerni fog munkám.” Felhatalmazza az igazításra is. Kazinczy büszkének érzi magát, hogy e munkára vállalkozhatik; de a bizalmat azzal köszöni meg, hogy a szerző híre nélkül egyetlen szót sem javít. Nagy gonddal lát munkához, de eleinte a versekkel való foglalkozás annyi élvezetet nyújt neki, hogy beléjük feledkezik. Egy-egy német költemény valamely versszaká jutván eszébe, legott előveszi a kéziratokat s megkeresi a rendezendő versek közt a megfelelő magyar utánezatot vagy éppen szószzerinti fordítást. Mégis 1807 közepére készen van Kazinczy az első kötet szerkesztésével, a másodikéval pedig 1808 februárjára. Ekkor Kazinczy kiadó után lát, s Mossóczy Institoris Károly vállalkozik is, azonban a súlyos politikai válságok s anyagi megrázkódtatás miatt két évet kell várni, hogy a kiadás megjelensék.¹⁰⁴

Ugyancsak 1805-ben ölt határozottabb alakot az a terve is, hogy Sylvester grammatikáját s a krakói *Orthographia Ungaricát* kiadja, nemcsak hogy a mű egyetlen példányát megismerhesse, hanem hogy a *Debreczeni Grammatika* „eretnekségeit” megcáfolja. Még ez év júliusában a nyilvánosság előtt is elhíreszteli szándékát, kérve a magyar tudósokat, hogy az *Orthographia Ungarica* szerzőjének kinyomozásában segítsék.¹⁰⁵ Az év végére sajtó alá is adja a nevezett műveket, s csak a következő év tavaszán érlelődik meg az az elhatározása, hogy Varjas János *e* hangzós énekét is melléjük nyomtatja. Trattner Mátyás sajtója munkába is veszi, s Révai Miklós vállalja el a hibák javítását, több fontos észrevételével figyelmeztetvén a szedés közben Kazinczyt a grammatikai alakok téves magyarozatára. De a szépen indult kezdet 1806 őszén megakad, s 1808 tavaszán veszi át a kiadást Institoris, és bocsátja napvilágra mint a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* első kötetét.¹⁰⁶

E régi grammatikákkal való foglalkozás természetesen vezet arra a gondolatra, hogy ő maga is írjon magyar grammatikát, mert amelyeket valamennyire ismer, mint a Révai nagy művét, Versegly, Gyarmathi munkáit¹⁰⁷ s a *Debreczeni Grammatikát*, nem arra valók,

¹⁰³ Uo. IV. köt. 56, 64, 69, 117, 139, 479, 577. l. *Hazai Tudósítások* 1807. évf. XXXXVII. sz. I. félfév; *Neuere Annalen der Lit. der. Oest. Kaiserth.* 1807. évf. 288. l.

¹⁰⁴ Uo. 74, 109, 138, 225. l. V. köt. 96, 109, 131, 151, 183, 217, 265, 284, 296, 312, 319, 345, 402, 405, 458, 472. l.

¹⁰⁵ *Magyar Kurír* 1805. évf. 6. (júl. 19.) sz. III. negyed 94–5. l.

¹⁰⁶ *Kazinczy F. Lev.* III. köt. 342–6, 380–6. l. IV. köt. 4, 10, 40, 59, 109, 152, 177, 191, 347. l. V. köt. 404. l. VI. köt. 26, 37. l. Vö. e munka I. köt. 378. l.

¹⁰⁷ Révai régebbi műveit (*Az ékes írás, ABC könyvetske* stb.) bizonyosan nem vette figyelembe, csak az *Elaborator Grammaticat* (I–II. köt.) Pest, 1803–6; Versegly F. *Pro ludium in institutiones linguae Hungaricae ad systema Adelungianum...* Pestini, 1793; – *Neu verfasste Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet...* Pest, 1805; *A' Tiszta Magyarság, avagy a' tsinos Magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések...* Pestenn, 1805. – Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva Tanító Magyar Nyelvemester*; Kolozsvár és Szeben, 1794. 2. köt.; *Új Próba a' Magyar Írás' Mődjában*; Kolozsvár, 1794.

hogy különösen az írók zsinórmértékül használják. Előtte nem is annyira grammatikai, mint inkább stilisztikai cél lebeg, midőn az ízlés követelésének akar első sorban eleget tenni. Úgy gondolja, hogy Révai után nem vállal leküzdhetetlen nehézségű feladatot magára. Barátjai, Kis János és Dessewffy gr. előre örülnek szándékának. Emez olyan munkát vár tőle, amelyet a szép nem is baj és unalom nélkül olvasgathasson. A gyors elhatározás azonban sem ekkor, sem sokkal később, pályája vége felé, midőn tervét ismét előveszi, nem valósul.¹⁰⁸

Közben a hazai föld ismeretének terjesztését is munkába veszi, mintha csak első szárnypróbálgatásának emléke újulna fel lelkében. Sartori Ferenc (1782–1832) sokoldalú bécsi író, szerkesztő, könyvvizsgáló *Naturwunder*¹⁰⁹ című munkájának hazánkról szóló részeit szándékozik nyelvünkre átültetni. Sartori, mint az osztrák írók általában, Magyarországot minden lelkiismereti furdalás nélkül az osztrák császárság részei közé sorozza, s úgy írja le nevezetességeit, hegységeit, barlangjait, némely fürdőjét, az erdélyi területen garázdálkodó saskákat, egy kiásott elefántcsontvázat. Szól az igen öreg emberekről, egy 172(?), 145(?) és 125(?) évesről s több 100 esztendősről. Kiemeli az emberi erő nagyságát az Andrássy család őseiben, aki Szent István koronázó ünnepélye alkalmával egy páncélba öltözött bajvívó fejét és kezét egyetlen csapással elvágta. Kazinczy e munkának előbb csak legérdekesebb részeit akarja magyarra fordítani s a Kulcsár lapjában közölni. De hamarosan arra a gondolatra jut, hogy a hazánkat illető részeket mind lefordítja, sőt átdolgozza, több helyen kibővíti, mint például a Tokaji hegységről szóló fejezetet; e hegységnek megrajzolja képét s az egész Hegyaljának térképével közli. E munkát Cserey Farkasnak óhajtja ajánlani. Amint 1807 augusztusában a fordításhoz lát, úgy hiszi, hogy egy hónap alatt elkészül vele. Azonban míg a lefordítandó részeket kiválogatja, meghallja, hogy Tanárky Mihály már le is fordította; így hát Kazinczy e szándéka meghiúsul.¹¹⁰

Íme, a magyar műveltség terjesztésének oly jelenségei, amelyeket Kazinczy izgató célja vet fölszínre. Míg szépirodalmi fordításai napvilágot láthatnak, s a várva-várt eszmesúrlódás szélesebb körben is megindulhat, oly eszközökkel tesz próbákat, amelyek az általános műveltség mellett a nemzetiség erősítését is előmozdítják. Parányiak az eszközök, de Kazinczy életének vezérgondolatát szolgálják. Amint Csokonai nekrológiájának írásakor Rousseau szavai ösztökélik „egy elaljasodott nemzet” fölébresztésére, tervet tervre halmozó agyának minden sejtje ezzel a céllal függ össze, midőn az irodalom és közélet sodró áradatába kap. Maga mondja, hogy Sz. Pál példáját követi, aki arra tanít, hogy „akár esztek, akár isztok, akár egyebet csináltok, minden az *Isten dicsőségére* csináljatok”, s hogy ebbe egyszerűsmind bele van foglalva a *haza javára* is. A klasszikus és újkori népek fejlődésének történetéből páratlan fogékonysággal lesi el nemcsak az általános művelődés, hanem a nemzetiség kifejtése módjait is, hogy amint a közállapotok megengedik, legott alkalmazhassa. Mihelyt a legcsekélyebb tér kínálkozik, azonnal megjelenik nevelő, hazafiságot gerjesztő példáival, hogy a nemzet jobbainak szívéhez szóljon, és azokat magához, magát pedig azokhoz csatolhassa.

¹⁰⁸ Kazinczy F. Lev. V. köt. 339–40, 350, 381, 410. l.

¹⁰⁹ *Naturwunder des Österreichischen Kaiserthumes*; Bécs, 1807; újabb kiadás 1809. – A mű Magyarországra vonatkozó részeit Tanárky Mihály fordította magyarra *Magyarország természeti ritkaságai* címmel; Pozsony–Pest, 1814.

¹¹⁰ Kazinczy F. Lev. V. köt. 36, 102, 104, 418. l.

Ez a felfogás vezérli az irodalmi és történelmi életrajzok írásában, midőn Dayka, Csokoinai, majd Báróczy életrajzát tervezi. De a rövidebbekben is, mint az Orczy Lőrinc b., Baranyi Gábor s mások életiratában. Ezekkel folytatja nemzetnevelő pályáját a Kulcsár lapjában.¹¹¹ S a nagy példákra nem mulasztja el külön is ráirányozni mindazok figyelmét, akikkel szóban vagy írásban érintkezik, hogy a hatást mintegy maga is tapasztalhassa. Jellemző tehetsége vonzó példákat állít nemzetünk elé. De most még csak arra törekszik, hogy nemzeti érzéseink lángjával gyújthasson hazafias felbuzdulásra. S jól esik neki, hogy kezdő próbái általános tetszést aratnak. Cserey Farkas világosan megmondja, hogy „az illy buzdításra fogamatossabb erejű tollat” az övénél nem ismer. Kazinczy örül, hogy „nem csak valami jót, hanem a’ jók előtt kedvest is” tett, s ezáltal a jók szeretetét megnyerhette. Még a jövődühöz is hathatósan szól majd, ami most a jobbak szívét megkapja. „Ah – serkenti Csereyt – ne hagyjuk magunkat elrettenteni, édes barátom, „’s *teljesítsük szentül a’* mit a’ lelkiismeret szent szava cselekedni hágy! *Légyen a’ nemtelené az az íjesztő szózat, hogy az illyet tenni veszedelmes.*” Tőlünk függ, hogy érzéseinket átöntsük a nemzet lelkébe, csak legyen bátorságunk hozzá.¹¹²

Ifjú kora óta folyvást igyekezett a hazai föld ismeretét terjeszteni. Ezért közli már fogsága előtt felső-magyarországi utazásait, s ezért akarja az országban tett utazását mind leírni. A Szepességhez gyermekemlékei kapcsolják s iskolafelügyelő korában kötött barátsága. A gyönyörű táj képe élénken megmarad lelkében, s még ügyes-bajos építkezése s feleségének betegsége sem gátolja, hogy időt ne szakítson e vidék látogatására, kivált, hogy ott kölcsönrel biztatják, amelyből ekkor vásárolt szőlejét kifizetheti. 1806 szeptemberének közepén egy hetet tölt ott, s Lőcséről átrándul Hotkóczra (ma: Szepesújvár), amely a Szepesolaszitól Szepesvárálja felé vezető út jobb oldalán terül el, Zsigrától északra s a Csáky grófok ősi kastélyával s a család ritka és nagyértékű kincseivel büszkélkedik. A grófi pár megtudván Kazinczy ott időzését, vendégszeretőleg fogadja. A gróf, Szepes vármegye főispánja, felolvassa neki latin és német dolgozatait, s megmutogatja azokat a szobákat is, amelyeknek kevéssel azelőtt József nádor volt vendége. Alighogy hazaér Kazinczy, azonnal leírja, amit a Csáky-uradalomban látott: az angol kertet, kastélyt, templomot s a grófok temetkező helyét. Egyszersmind az angol kert jellemző tulajdonságait magyarázza, hét szakaszba foglalva. „Hotkóczon töltött fél napom örökké kedves emlékezetet hagyott elmémben” – mondja e leírás végén.¹¹³

Ez év elején pendíti meg Cserey Farkas előtte azt az eszmét, hogy ő a következő év nyarán Berlinbe szándékozván, szeretné az utat Kazinczyval együtt megtenni. Képzeltetik, mily jól esnék Kazinczynak, ha ifjúkori álmait teljesülve láthatná oly barátja társaságában, aki ott a nemzet becsületét minden lépten-nyomon nevelhetné; s ha egyúttal megfordulhatna Hamburgban, Göttingában, Weimarban és Lipcsében, s talán a német nagy írókkal is megismerkedhetnék. „A’ Berlini út! – kiált fel. – Boldog Isten, melly szép álom! ’S íme előttem el van rekesztve... nem fogom azt a’ földet láthatni!”¹¹⁴ Mily könnyű lenne a gyermektelen s most még dúsgazdag Csereynek barátja költségeit a magáéból fedeznie annál is inkább, mert ez megörökítené utazásukat, hirdetni óhajtván a maradéknak, hogy ők egy-

¹¹¹ Orczy L. b. életrajza a *Hazai Tudóstítások* 1806. évf. II. félév, XXXXVII. sz. 397–8. l. – Baranyi Gáboré uo. 1807. évf. XXI. (márc. 14.) sz. 170–1. l.

¹¹² *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 432–3, 436–7, 506–7, 508, 554, l.

¹¹³ Uo. IV. köt. 317–320. l. – *Hazai Tudóstítások* 1806. évf. XXXI. (okt. 15.) s a köv. két sz. 262–3, 268–71, 276–9. l.

¹¹⁴ Uo. 30, 52. l.

mást ismerték és szerették. Azonban Cserey hallatlanná teszi barátja esengését. Magának pedig még a szükségesebbekre sem telik.

Ez az oka, hogy az elismerésnek egy másnemű nyilvánulását is hidegen kell fogadnia. T. i. Wesselényi b. ekkor, 1806 tavaszán határozza el, hogy a mintegy 30 tagra felszaporodott erdélyi színtársaságból kisebb rajokat bocsát ki Magyarországra, részint mert többen meghasonlottak egymással, nyilván mivel nem szívesen túrték a főúri kormányzó szeszélyeit, részint mert a báró jövedelméből is tetemes részt fölemésztett már a társaság.¹¹⁵ Ápril végén a nagy alföldi városokba, Debrecenbe, Szegedébe s másuvá szándékoztak a kolozsvári társaságból kivált rajok, és úgy látszik, Wesselényi azt hitte, hogy az ő felügyeleti joga azután is megmarad az elszakadt rajok fölött. Így érthető, hogy „az egész országban lévő Super Inspectioját a' Theatrumnak” Kazinczyra akarja bízni, mert – mint írja – „diszesül a' Nemzet azzal”. Természetes, hogy bármily nagyra veszi is Kazinczy Wesselényi szándékát, egy pillanatig sem áltatja magát a felügyelet elfogadhatásával, aminek okát az előadottak után fölösleges bővebben magyarázni. Csak egyetlen okot említünk a sok közül, ti. Széphalomnak az ország nagy városaitól való távol létét. Széphalom a fejlődő irodalomnak, részben az egész magyar közművelődésnek ha nem is határozottan központjává, minden bizonnyal oly kimagasló határjelzőjévé tud már az években emelkedni, amely minden magyar írástudó figyelmét magára vonja; de már arra bajos lett volna komolyan gondolni, hogy onnan igazgassa különböző magyar városokban működő játékszínt.

Mióta 1782-ben először tesz kísérletet, hogy hírlapban jelenjék meg a nyilvánosság előtt, mind jobban meggyőződik, hogy a közönség fogékonyságát ébren tartani ennél hatásosabb eszköz valóban nincs. S bár a rabsága utáni bölcs óvatosság azt tanácsolná neki, hogy a nyilvános szerepléstől lehetőleg tartózkodjék, a magyar közművelődésért égő lelke nem fojthatja vissza sem türelmetlen erélyét, sem nyugtot nem ismerő tettvágyát. Nemcsak szóval hirdeti, hanem példájával is bizonyítja meggyőződését, hogy „a' jó ember semmi retentés által ne ijesztessék tenni kötelességeit, mikor látja, hogy haszna lesz, ha elő áll”, noha Oraniai Vilmos bölcsességét inkább tiszteli, mint Egmont „gondatlan egyenességét.” Sokszor a csekély eszközök is hozzájárulhatnak a cél eléréséhez. Kazinczy oly kérdéseket is igyekszik a nyilvánosság elé vinni, amelyek nagyon keveseket érdekelnek, de a parányi előre mozdulás is az élet jele. Ily felfogással szólal meg a *Magyar-Országának talán első abrosza*,¹¹⁶ a Sárospataknak eladott két kódexe,¹¹⁷ *Az első magyar nyomtatás*,¹¹⁸ *A' legrégebb Magyar Kalendáriom*¹¹⁹ iránt s ismét *Magyar-Országának régi abroszairól*¹²⁰ címmel tudományos kérdésekben. Hasonlóképp midőn Révai családi nevének és születése évének¹²¹ a kinyomozására hívja fel tudósaink figyelmét. Vagy midőn a magyar verselés négy nemét tárgyalja a bécsi folyóiratban.¹²² A magyar közműveltség és felvilágosodás szeretete sugalmazza tollá-

¹¹⁵ Bayer J. *A magyar Játékszín története*, I. köt. 504–5. l. Wesselényi ez okok egyikét sem említi, csak ennyit mond: „Meg határoztam már most, hogy Magyar Országára is menendő Teátralistákat küldjek.” *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 114, 176. l.

¹¹⁶ Hazai Tudósítások 1807. évf. XIX. (márc. 7.) sz. – Kazinczy F. Lev. IV. köt. 497, 540, 619, 622. l.

¹¹⁷ Hazai Tudósítások 1807. évf. XXIX. (ápr. 11.) sz. Lev. uo. 530, 622. l.

¹¹⁸ Hazai Tud. 1807. évf. XII. (febr. 11.) sz. Lev. uo. 497, 619. l.

¹¹⁹ Haz. Tud. 1808. évf. XXXI. (ápr. 16.) sz. Lev. V. köt. 417, 559–60. l.

¹²⁰ Haz. Tud. uo. XXI. XXII. (márc. 12. és 15.) sz. Lev. V. 372, 559. l.

¹²¹ Haz. Tud. uo. XXXIX. (máj. 14.) sz. Lev. uo. 501, 570. l.

¹²² *Neuere Annalen der. Lit. des Oest. Kaiserthumer: Intelligenzblatt* 1807. évf. 32–36. l. Lev. IV. köt. 549, 623. l.

nak a *Károlyfejérvári Tudósítást*,¹²³ amelyben Cserey Farkas levele után egy ref. vallású tanítónak katolikus leánnyal való házasságát tárgyalja, ami miatt a főfelügyelő, Bánffy Pál b. a tanítót meg akarta fosztani állásától, de az egyháztanács ellene szegült. Így híreszteli el Cserey elhatározását, hogy Sárospatak és Debrecen felállítandó botanikus kertjéhez szükséges magvakat és fiatal ültetvényeket ajándékoz krasznai kertjéből, megjegyezvén, hogy Cserey Kolozsvárott már gondoskodott hasonló kert létesítéséről. Nem mulasztja el egyszermind kiemelni, hogy ezt az ajánlatot oly férfi teszi, aki nem sorsosa a ref. vallásnak.¹²⁴ A nemzeti becsület nevelése, hogy *magyar utazó írhat külföldi tapasztalatairól*, szólaltatja meg, midőn az ifjú Wesselényi Miklós első nevelőjének, Tőkés Jánosnak hozzá intézett levelét hírlapi közleménnyé alakítja.¹²⁵ Sokáig fennmaradó emléket emel öccsének, Lászlónak abban a szép nekrológban,¹²⁶ amelyről azt állítja, hogy anyja és testvérei rábeszélésére írta, de amiben nem egy okunk van kételkedni. Hivatkozik a „természet sugalmazására ’s minden nemzeteknek példájok által megszentelt szokásra”, s így reméli, hogy olvasói javallják vagy legalább kimentik felszólalását. Mindenesetre jellemző érvet nyújt benne engesztelékeny lelkéről. A leleszi konvent történetét tárgyalja egy kis közleményben s három más rövid híradásban apróságokat mond el a gólyák életéből s az időjárás különösségeiről.¹²⁷ Sokoldalú ismeretei nem közönséges hírlapírói készséggel és rátermettséggel párosulnak; rendkívüli közlékenysége és a nyilvánosság szeretete egymást emeli. Voltaképp csak életkörülményei okozzák, hogy a magyar hírlapírók nagy úttörőjévé nem válhatik. Korának elfojtott, de folyvást izzó politikai életében minden fejlesztő tényezőt megtalált, amely erre született nagy tehetségét elsőrangú hírlapíróvá avatta volna. Mintegy 15 évvel később így is példát ad Kossuth Lajosnak, hogy ez korszakos fontosságú hírlapíró pályáján az első biztató próbákat megtehesse.

¹²³ [A 123. számú jegyzet Váczy János kéziratából hiányzik. A szerk.]

¹²⁴ Haz. Tud. 1807. évf. IX. (júl. 29.) sz. Magyar Kurír 1809. évf. 11–12. (aug. 8.) sz. Lev. V. köt. 89, 533. l.

¹²⁵ Magyar Kurír 1808. évf. 14. (febr. 16.) sz. Lev. V. köt. 110–13, 552. l.

¹²⁶ Haz. Tud. 1807. évf. XXII. (szept. 12.) sz. Lev. V. köt. 134, 538. l. Magyar Pantheon 200–205. l.

¹²⁷ L. e. cikkekre a szükséges adatokat a Lev. IV. köt. 261, 601. l. – V. köt. 560, 563. l.

II. Köz- és irodalmi állapotaink a XIX. század két első évtizedében

I.

Az 1805. országgyűlés utáni nemzeti hangulat. – A Zemplén vármegyei gyűlés és Kazinczy. – Az 1807. országgyűlés. – Nagy Pál beszéde. – B. Vay Miklós tábornok esete. – Kazinczy hazafi érzése kemény próbán. – Vay M. visszahelyezése előbbi rangjára. – Az országgyűlés eredménye; Vay József. – Az 1808. országgyűlés; nemesi fölkelés és Kazinczy. – Napóleon-ellenes hangulat. – Kazinczy a vármegye hadi választmányának tagja. – Folytonos izgalmai. – A fölkelő seregek; győri ütközet; általános félelem. – A schönbrunni béke. – A zempléni elesett vitézek emléke; Kazinczy és Desseuffy gr. véleménye. – Napóleon házassága Mária Lujzával; Kazinczy Nagyság és szépség diadalmá c. éneke.

Nemzetünknek az 1805. országgyűlés után ébredező reménysége hamarosan elsorvad. Áldozó készsége újabb nehéz próbákra kerül, amit annál érzékenyebb szívvel visel, minél szomorúbb tapasztalatai vannak az utolsó évtized alkotmányos küzdelmeinek hiábavalóságáról. A só árának tapintatlan fölemelésével annyira súlyosítja kormány az anyagi terheket, hogy a közhangulat észrevehetőleg ellene nyilatkozik, néhol éppen szokatlan erővel.

Zemplénben Szemere Albert nem kíméli a király személyét, s emlékezteti, hogy nemcsak arra esküdött meg, hogy a törvényeket megtartatja, hanem hogy maga is megtartja; a kormány menthetetlen, ha a király előtt nem meri felföldni az igazságot. Kazinczy pártjára kér a királynak, mivel „Ő alatta nyerte-meg a ’ Nemzet a ’ Magyar Nyelvnek köz dolgaink folytatására fordítás által a ’ maga legszebb dicsőségét s jutát.” Az áldozattól – mondja – visszariadnunk nem szabad, csak bár az alkotmányos eszközöket is megtartaná a kormány, s ne akkorára halasztaná a parancsolat kihirdetését, mikor a sóházakban már drágábban adják a sót, s mikor a nemzet a maga okait el nem mondhatja fejedelmének. Ez „annál borzasztóbb dolog, mivel ... a ’ Postapénz felrugtatásában is ugyanez a ’ mód tapasztaltatott.” De másfelől e törvénytelen lépés a magyar gazdasági életre is súlyos csapás. Fel kell hát írni a királyhoz, és hogy a nép föl ne zendüljön, a parancsolatot ki kell hirdetni. A zempléni példa az alkotmányos jogaink sérelme miatti fájdalmat közössé teszi, hiába mondogatja Vay József a nádornál tartott értekezlet után, hogy alkotmányunk megcsorbításától nem kell tartanunk, de meg kell nyitni erszényünket.¹²⁸

Ily előzmények után nyílik meg a budai országgyűlés 1807. április 5-én. A király teljes bizalommal várja, hogy a karok és rendek bölcs tanácskozása és bőséges segedelme visszaadja országának a békét, bátorságot és boldogságot. „Reátok függesztik szemeiket – mondja – a ’ véletek atyafiságosan öszvekapcsolt Szomszéd Nemzetek, reátok egész Európa.” S hogy a rendek is bizalommal fogjanak a tárgyalásokhoz, a király késznek nyilatkozik kí-

¹²⁸ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 290–1, 345, 364, 430. l.

vánságaikat meghallgatni, s ami orvoslásra szorul, azon könnyíteni, különösen az igazságszolgáltatás több ágában. Még jobban a nemzet szívéhez igyekszik férközni a nádor, ő ismervén legjobban a magyarok és a bécsi kormány felfogása közti nagy ellentétet. „Atyák! – így szól a királyi megnyitó után. – A’ jövendő Maradéknak Attyai! fel kell ébrednünk, hogy a’ Nemzeti tűz, és az a’ mi nagyságunk paisa, a’ Nemzeti Lélek, mellyet Eleitek lelkei töletek vissza kérnek, újra szülessék és megtartassék.” A követek aztán a kerületi ülésekben azt határozzák, hogy a királyi előadások tárgyalásába mindaddig nem ereszkednek, míg sérelmeik orvoslást nem érnek, ami a nemzet várakozását magasra csigázza. A heves hangú viták az ellenzéki szellemet erősítik, s híre jár, hogy az ellenzék, amelynek soraiban ott látjuk Vay Józsefet, Péchy Imrét, Bezerédy Ignácot, Szentkirályi Lászlót, valamint Dessewffy József és Illésházy István grófokat is, a felségjogok egy részét is megosztani szeretné, nevezetesen a hadizenés meg a békekötés jogát. Rebesgetik, hogy a királyt kényszeríteni akarják: tegye át székhelyét Budára, – s midőn a király feleségének rosszul léte miatt sietve kénytelen Budát elhagyni, megígéri, hogy amint körülményei engedik, legott visszatér. Egy okkal több, hogy a mendemonda hitelre találjon; noha a bécsiek előtt még azt is titokban tartják, hogy készülleteket tesznek az udvarnak Budára költözése iránt.¹²⁹

Bizonyos, hogy a Ferenc alatti országgyűlések közt ez az első, amelyen erősebb ellenzéki és kormánypárti csoportokkal találkozunk. A hazafiasabban gondolkodó karok és rendek felfogásában mutatkozó ellentéteket Vay József, Péchy Imre és Szentkirályi László iparkodnak összeegyeztetni. Közülök a két elsőt az ifjúság „kípiszegeté”, míg Dessewffy és Felsőbükki Nagy Pál és „sok fiatal Ablegatus ... imádatnak.” Gr. Rhédey Lajost, az udvari párt egyik vezérét pedig közbekialtásokkal hallgattatják el. Csakhamar híre fut Bécsben, hogy az országgyűlés a magyar lelket a maga igazi tüzében mutatja; hogy a kalocsai érsek nem tudván magyarul, deákul akart javaslatot tenni, de lepisszegték; hogy a felső-magyarországi eltótosodott követek és „az el kortsosodottak dunnognak, mivel kéntelenek magyarul tanulni”. A karok és rendek dacos szelleme nem csekély izgalmat okoz Bécsben. Egy akkori jelentés annyira megütközik ezen, hogy szerinte más uralkodó alatt a követek feje a vérpadra jutna.¹³⁰

Az ellenzék erejét a kormánypárt akaratán kívül erősíti, midőn „az erők felett való segedelem” megadását minden föltétel nélkül megszavazza, holott az ellenzék csak úgy hajlandó erre, ha követeléseinek érvényt tud szerezni, például hogy hazánk és Ausztria közt a vámok törvényesen szabályoztassanak; a papírpénzt a fejedelem elapassza, kivált pedig, hogy a király ragaszkodjék a békéhez, és ne kezdjen oly háborút, amelyet nem az ország védelme parancsol. Azonban a fenyegető külpolitikai állapot az ellenzéket is engedélynyebbé teszi. Az országgyűlés megszavazza a 12 ezer újoncot, fenntartva a toborzó rendszert; megszavazza a földbirtok tiszta jövedelmének egyhatod részét, az ingó vagyon értékének pedig egy százalékát.¹³¹

Az uralkodó „királyi kegyelemmel ’s tetszéssel fogadja az ajándékot”, de megmondja, hogy jöllehet az országgyűlés elején a sérelmek orvoslását is megígérte, ez ígérését most nem válthatja be, mivel az újoncokra és hadi segélyre halaszthatatlan szükség lévén, a fő- és alispánok kénytelenek az országgyűlésről távozni, az országgyűlést hát bezárja, hanem a sérel-

¹²⁹ *Hazai Tudósítások* 1807. évf. XXX. (ápr. 15.) sz. – *Lev.* IV. köt. 457–8, 507, 555, 568. l.

¹³⁰ Wertheimer Ede: *Az 1807. évi országgyűlés. Századok*, 1896. évf. 301. l.

¹³¹ Wertheimer E. *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*; Budapest, 1890; II. köt. 254–262. l.

meket a legközelebbi országgyűlésen tárgyalás alá véteti. A fölingerült rendek emiatt hevesen kifakadnak. Megmondtuk, hogy ez lesz a vége! – törnek ki némelyek. Nem kellett volna a sérelmek orvoslása nélkül tárgyalásba bocsátkozni! – hangoztatták a békétlenek. A feszült hangulat az ellenzék legkiválóbb szónokát hatalmas támadásra tüzezi. Felsőbükk Nagy Pál, aki már az előbbi vitákban is vezérszerepet játszik, s tekintélye napról napra növekszik, nem haboz kimondani, hogy nemzetünk csalódása annál fájdalmasabb, mennél világosabb az összefüggés Napóleon jövendölése s a király ezen elhatározása közt.¹³² S mivel a személynök a szónokot beszédének abbahagyására nem bírhatja, megfenyegeti. Mindenki erőszakra gondol, ami csak annyiban következik be, hogy maga a király dorgálja meg kihallgatáson. A vármegyék sietnek új utasítást adni követeiknek, hogy ne engedjék az országgyűlés idő előtti bezárását; sőt mondják meg, hogy ha „Sérelmeink fel nem vétetnek, ők a’ Dietán ígért segédet meg nem adják”.¹³³ Nagy Pál kemény bírálata elhallgat. A király úgy akarja az ellentéteket összeegyeztetni, hogy a rendek az országgyűlés határozata nélkül egyenesen a kormányhoz küldjék fel sérelmeiket.

Az országgyűlés feszült hangulatát szemmel láthatólag fokozza b. Vay Miklós tábornok esete. Midőn a főrendiházban július 17-én a nemzet hadisegélyét tárgyalják, s egyesek a megszavazott összegben felül önkéntes adományok ajánlását is javallják, Vay ezt elítéli, a többi közt azzal is érvelve, hogy ha ez a javaslat elfogadtatik, kérdés: vajon a király igazságos maradhat-e a hivatalok osztogatásában s az érdemek jutalmazásában. Mert – úgymond – ha itt az önként megajánlt adományok hatása nyilvánulhat, valósággal megnyitjuk vagy legalább megkönnyítjük az utat, hogy a jövendő miniszterek hivatalaikat megvásárolhassák. Pedig – teszi hozzá – a vesztegetés meghonosulta bármely birodalmat előbb megingat, majd végképp is romba dönt.¹³⁴

Vay beszéde rendkívüli hatást tesz. Többen már a beszéd alatt fejüket csóválják, s kifejezik megbotránkozásukat. A nádor azzal kezdi válaszát, hogy semmi sem mutatja inkább a magyar országgyűlésen a szólásszabadságot, mint Vay b. beszéde, amelyet oly nagy türelemmel hallgattak végig. Aztán „neki áll ’s nagy tűzzel öszve meg öszve szabdalta ... irgalom nélkül”. Az esetnek híre fut, és sutto gják, hogy a bárót elfogják felségsértés miatt. Zúgás és heves vita Bécsben és Pesten. Nagy Gábor azt hallja Bécsben, hogy „Vayt csak familiájának tekintete mentette meg a’ bajtól.” Beszédét másolatban kézről kézre adják s nyilván elferdítve, amit Vay helyre akarván igazítani, némelyeknek maga adja át beszéde hiteles szövegét, hogy „tudhassa a’ Világ, ha ő mondott e lázasztó beszédet”. Mielőtt még a nádor jelentést tehetett volna az esetről a királynak, elárulják neki Vayt, s a király a nádor megkérdezése nélkül azonnal intézkedik is, parancsot küldve Károly kir. hercegnek, hogy Vay

¹³² *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 190–1, 194–5. l. Kazinczy úgy értesül (nem egészen hiteles forrásból), hogy Nagy Pál ezeket mondta: „Annál kevésbbé várták a’ Rendek igazságos kívánságoknak elmellőzését, mivel készek voltak bízni a’ Királyi ígéletben, ’s egész Európa tudja az újságlevelekből, hogy Napóleon 1805-ben ezt mondá: Nem félek én a’ Magyaroktól, mert azok tudják, hogy nekik oly Királyok van, a’ ki tőlük mindég kér és vesz: de sérelmeiket soha elő nem véteti a’ Diaetákon.”

¹³³ Uo. 247. l.

¹³⁴ Kazinczy szerint Vay beszédének id. része az eredetiben így hangzik: „Rex, ut feliciter atque beate regnare possit, semper aequus iudex esse debet tam in distributione officiorum, quam in remuneratione meritorum. At vero si in his vel minimis effectibus gratuitarum particularium oblationum irrepere potest, (quem quidem ipsa Regis praecellens bonitas elicere potest) tum vero Ministris futurorum temporum venalitati officiorum, via aperiretur, ad minus facilitabitur. Qua venalitate semel introducta Imperium quodlibet pedetentim labefacturatur, mox evertitur.” *Figyelő* (Abafi L.) 1876. évf. I. köt. 376. l. *Magyar Pantheon* 268–273. l.

tábornokot törültesse a rangsorból, s vétesse vissza kinevezését. Az alsó táblán elálmélkodva hallják a szokatlan büntetés hírért, s mivel a nádor Bécsbe távozik, az országbíró kéri föl, hogy hívja össze az országgyűlést, mert a szólásszabadság alapján van megsértve. A személynök halasztást eszközöl ki. A rendek fölírást sürgetnek. A király nem akarja elharmarkodott intézkedését megmásítani. A követek kimondják, hogy míg a király Vayt katonai méltóságában vissza nem helyezi, sem újoncot, sem hadi segílyt nem adnak.¹³⁵

A nemzeti közhangulat erősen hullámszik. Sokan – köztük Kazinczy is – rettegve gondolnak a következményekre. Kazinczy hazafi érzése nehéz próbára kerül. A királyhoz vonzó hűségét minden kínálkozó alkalommal mély meggyőződéssel hirdeti; de Vay b. személye is szívéhez van nőve. „Én – írja – alig szerettem ’s tiszteltem Oskolai esztendeim olta valakit ezen B. Vay Miklósnál még inkább, ’s nem voltam soha egy fertálynyi ideig is vele, hogy tőle sokat nem tanultam volna.” Országos szerencsétlenségnek tekinti az esetet, amelynek nemcsak a báróra, hanem az országra, sőt a királyra is káros következményei lesznek. „Nem merek jót reményelni” – ezzel végzi tudósítását. Némelyek a nemzet alkotmányos szabadságának sérelmével együtt a Martinovics-tragédia hagyományait is felújítják. „Semmi – panaszkodik Cserey Farkas – éngemet úgy meg nem rezzenthetett, mint azon leg nagyobb méltatlanság, a mi B. Way Miklóssal történt. Sajnálom ötet, könnybe merült szemmel zokogom nemzetem szabadságának alacsony szolgaság igájának terhére való hanyatlását, mert a midőn egy Wayt, egy olj tökéletesen nagy embert azért, hogy a Törvény szentségének védelme mellett szól, ilj minden fejedelmi atyai szelídséget el mellőző Itélet ér, akkor nincs mit ohajtani egy megijedni nem tudó hazafinak, hanem... Kamschadtka vadságaiba rejtezni ... siratni Hazája boldogságának ... hanyatlását ... borzasztó képek tűnnek előmbé.”¹³⁶

Vay Bécsbe menvén a nádor kívánságára, folyamodványt nyújt be a királyhoz, miután már előbb a beszéd hiteles szövegét beadta. A felsőtábla tagjai nyugodtan olvasván a beszédet, arra a véleményre jutnak, hogy Vay „a’ Felső ellen egyenesen semmit nem mondott”. A nádor lemondással fenyegetődzik, ha Vay előbbi méltóságát vissza nem kapja; Károly herceg meg akkor, ha visszakapja. A főtanácsadók résen állnak. Végre is a király „különös kegyelemből” visszahelyezi Vayt tábornoki rangjába. De az országos rendek ezzel a szólásszabadság sérelmét nem láthatják orvosolva. József nádor ismét közbejár, s a király kijelenti, hogy nem tett semmit, s nem is fog tenni a jövőben sem, ami a szólásszabadságot gátolhatná.¹³⁷

A dec. 15-én bezárt országgyűlés eredményét Vay József így foglalja össze: „Hála Istennek, hogy ha annyi jó nem lett is, mint kívántuk: legalább olly rosszul se végeződött az Ország Gyűlése mint vége előtt csak egy Héttel is, kivált a’ Császár leérkezésével féltünk. Azt jól látom, hogy Urunk se nyert sokat. Vajha az embereket esmerhette volna meg igazán. E mindent kipótolhatna.”¹³⁸ Voltaképp a kormány kívánságai jórészt teljesültek, a nemzet pedig semmi fontosabb eredményt nem tudott elérni. De azért az országgyűlésnek megvan a maga nevezetessége, ezt főképp a tárgyalás szellemében s modorában látjuk. A kormány működésének nemcsak alaposabb és többoldalú bírálatát hallhatták a rendek, hanem merészebb hangút is, amelyből lépten-nyomon kicsendült az a felfogás, hogy ehhez teljes joga

¹³⁵ Wertheimer E. id. m. 263–5. l. *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 120, 125, 133, 135, 137, 144. l.

¹³⁶ *Kazinczy F. Lev.* uo. 135, 164. l.

¹³⁷ Uo. 179–180. l.

¹³⁸ Uo. 252. l.

van a követnek. E bíráltnak eddig is az ellenzék volt főképviselője; de most Nagy Pál ezt a jogot minden előzőjénél hatásosabban gyakorolta, és a századok óta folytatott sérelmi politikának a XIX. század elején első kiváló harcosa lön. Az átalakulás korának nagy szónokai ő hozzá járnak iskolába. A nyelv és nemzetiség eszméje az ő akkori beszédeiben emelkedik a szónoki pathosz oly magaslatára, mely az 1848 előtti országgyűléseken annyiszor elragadó hazafi lelkesülést gerjeszt. A magyar nyelv rendkívüli, alkotmányunknál is döntőbb fontosságát ekkor hirdeti Nagy Pál lelkes hevével; ekkor akarják az alsó táblán nyelvünket államnyelvvé avatni. De erre törvényt alkotni nem sikerül. Emellett Nagy Pál a szegény jobbágy érdekében is bátrabban síkra száll, mint bárki más. Hogy működése a nemzeti lélekbe mélyen belevésődik, semmi sem bizonyítja jobban, mint Berzsenyi egyik legkitűnőbb ódája.

A magyar közművelődésre nézve igen nevezetes törvénycikk keletkezik ez országgyűlésen. Széchenyi Ferenc gr. alapítványát, a M. N. Múzeumot ekkor cikkelyezik be, s a nemzet áldozó készségét mintegy nyilatkozatra kényszerítik. Amint az országos követek beszámolót tartanak a vármegyei gyűléseken, mindenütt megindul az önkéntes ajánlás, ha nem is oly bőkezűleg, mint Pesten, amely minden forinttól egy garast ígér. Zemplénben a gazdagabb mágnások ezer-ezer forintot ajánlanak, Kazinczy az ott lévő kis birtoktól három garast ajánl.

De a nemzet általában elégedetlen ez országgyűléssel. Csak az nyugtatja meg némileg, hogy a király a közeli országgyűlésre ígérte a sérelmek orvoslását.¹³⁹ Az ország terhei folyvást növekedvén, a kormány kénytelen beváltani az ígéretet. A kettős monarchiára kirótt 150 millió frt felét hazánknak kell kiizzadnia, s híre jár, hogy a király világosan megmondja egy nála tisztelgő küldöttségnek, hogy ha Magyarország az állam szükségleteinek kielégítésében fukarkodik: nem biztosítja alkotmányunkat. Nem az a fontos, mondta-e ezt a király, hanem, hogy a nemzet felfogásában a fejedelem trónjának megmentése a magyar alkotmány fennmaradását jelenti. Hangoztatják is, hogy a trón egész fényét s dicsőségét a magyaroknak köszönheti. Anyagi áldozatokat sohasem tett nemzetünk nagyobb erőfeszítéssel. Ezt most mindenki kötelességének ismeri, noha az udvar vesztegetései sok derék hazafit gondolkodóba ejtenek nemzetünk jövőjére nézve.¹⁴⁰

Az 1808. országgyűlés voltaképp a király trónja körüli sorakozás. Nagy Pál nem lehet követ, s az ellenzéki szellem nem mer nyilatkozni. A kedvező hangulatot a kormány arra igyekszik felhasználni, hogy a hazánk és Ausztria közti kapcsolatot mennél szorosabbá tegye, s mennél jobban meggyőzze az országot, hogy sorsa Ausztria biztosságától függ.¹⁴¹ A rendek beleegyeznek, hogy a király három évig a nemzet minden megkérdezése nélkül összehívja a nemesi fölkelést; megajánlanak húszezer újoncot a sorkatonaság kiegészítésére, s készeknek nyilatkoznak egyéb segély adására is. Természetes, hogy a király „szép országgyűlésnek” mondja ezt, s midőn bezárja, így szól: „Egyek voltunk, egyek vagyunk s egyek is maradunk, míg a halál bennünket el nem választ.”¹⁴² A magyarok tántoríthatatlan hűségének, bizalmának s áldozó készségének híre Bécsset is meglepi, s oktalan neheztelése múló-

¹³⁹ Uo. 211, 329–331. l.

¹⁴⁰ Uo. 309, 354, 390, 408, 421, 428, 495, 499, 502. l.

¹⁴¹ Ily szempontból iratja a nádor a király tudtával a *Fregmüthige Gedanken eines ungarischen Patrioten über die Verfassung des Defensiv-Systems seines Vaterlandes* című füzetet; 1. Wertheimer id. m. 382–4. l. Vö. a 20. számú jegyzettel.

¹⁴² Eredeti latin nyelven így: „Juncti fuimus, juncti sumus, juncti semper manebimus, donec mors nos separabit.”

félben.¹⁴³ A békés megegyezést a nádor és primás meg a királyné együttesen készítik elő s a szókimondó követek távolléte. Mint Szemere Albert írja Kazinczynak:

Nem vólt köztük Vay a' száz szemű Argus!
Nem voltak Balogok, Vitézek 's Tzinderik:
A' kik az igazat kimondani merik!
Fákba 's nem kovákba vert egy rozsdás *Atzél*,¹⁴⁴
Hogy tűz nélkül legyünk, el sült hát az a' tzél,
Ily hidegbe minden merévedve állott,
Követünkre álom gőzös mákja szállott.¹⁴⁵

A megszenvedett hadi segílyre sürgős szükség lett. Már midőn a követeket választják, határoznak törvényhatóságaink a nemesi fölkelés iránt. Minden hónapban több helyen gyülekeznek össze a nemesség 18–50 év közt katonai gyakorlatra; legyen mindenkinek kék nadrágja, kék inge, kardja s két pisztolya. Megtörtént az összeírás az egész országban. Kazinczy csak pár hónapja, hogy 50-dik évébe fordult, s így még tartoznék katonai szolgálatot teljesíteni; azonban – mint panasolja – tört karral és tört orral, gutaütötten és folyvást rheumával küzdve, bizony nem tudna fegyveresen lóra ülni. Erre nem is kerül sor, mert Zemplén egész lovasezredet állít ki, amelynek eltartására a királytól kér háromszázezer forintot kölcsön. Másfelül pedig Kazinczyt annak a tizennégy tagú bizottságnak is tagjává választják, mely az alispán elnöklete alatt a fölkelés ügyében intézkedik. Ezért ekkor gyakran Sátoraljaújhelyen kell tartózkodnia, mert a bizottság négy tagja ott köteles állandóan maradni.¹⁴⁶

A háború kikerülhetetlen volt. Hiába mondta Napóleon Erfurtban, hogy az osztrák császárral barátságban akar élni. Minden tette arra vallott, hogy Poroszország megalázása után a Habsburgok országaira keríti a sort. A dicsőségnek az a fényköre, amely eddig nemzetünk szemében a győzhetetlennek tartott francia császár fejét övezte, oszlófélben. Sokan nyilvánosan megtámadják, s kemény szavakkal bélyegzik meg rettenetes önzését. Cserey Farkas már akkor, mikor inkább csak magasztalást hallott fölöle, büszke lenézéssel hánytorgatja corsicai alacsony születését, igaz hogy aztán Kazinczy okos magyarázatai után annál föltétlenebb magasztalójává lesz. Az 1809. júl. 19–24 közt Sopron városát pusztító nagy tüzről azt beszéli a megrémült lakosság, hogy „Napóleon plánuma minden Magyarországi nevezetesebb városokat a' végre kiküldött gyűjtogatók által egészen elégettetni.” Az országgyűlési követek is kifakadnak ellene, ami – mondják – Napóleon fülébe jutván, nagyon fölingerli a nemesség s az országgyűlés végzése ellen. Verseghy Ferenc, mint Császár Elemér kimutatja, a nádor felszólítására fordítja le Cevallos Pedro munkáját *Hiteles Előadása a' Spanyol Történeteknek* címmel, amely Napóleon jellemét annyira befeketíteni törekszik, s amelynek előszavában Verseghy mint nemzetünkhöz intézett lángoló szózatban epébe mártott ecsettel rajzolja Napóleon elvetemült zsarnokságát.¹⁴⁷ Cserey Farkas is le akarja fordítani; Kazinczy tudósításából értesül, hogy már elkésett.

¹⁴³ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 88, 91, 100, 228, 243. l.

¹⁴⁴ Aczél István, az akkori személynök, akit Kazinczy eszes, de jellemtelen embernek mond. *Magyar Pantheon*, 369. l.

¹⁴⁵ Eredetije a M. Tud. Akad. könyvtárában: *Irodalmi Levelek*.

¹⁴⁶ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 24, 59, 174, 196–7, 221, 233, 250, 282, 296–9. l.

¹⁴⁷ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 24, 59, 174, 196–7, 221, 233, 250, 282, 296–9. l.

Mindez kétségtelenül fokozza a nemzet elkeseredését, s gyorsítja készülődést, midőn híre fut, hogy Napóleon rohamlépésben közeleg Bécs felé. A vármegyék gyakorolják a lóra ült nemességet. De a fővárosban Vitkovics sehol sem látja Árpád lelkét, s ha – úgymond – a vidéki magyarság ősi bélyege lépten-nyomon vissza nem tükröződnék, kétségbe kellene esnie jövőnkön. A nádor és az esztergomi prímás, Károly Ambrus (a királyné testvére) többfelé megfordulnak az országban lelkesíteni a nemességet. Zemplénbe a prímás látogat, de nincs megelégedve a készülétekkel, mire a vármegye a nádorhoz küld követtséget, amelynek Kazinczy is tagja, betegsége miatt azonban nem vehet részt a megbízatásban. Hanem az említett hadi bizottságban annál szorgalmasabban dolgozik, s annál készségesebb a fontos híreket tudatni jó barátaival. Kegyetlen aggodalmak kínozzák. „Eltépett szívvel” nézi hazánk sebeit, és napokig alig tudja lehunyni szemét. Úgy látja, hogy a küzdő felek annyira el vannak keseredve egymás iránt, hogy hiú remény békét várni. Vajon „ez a’ szép és boldog nemzet” eltörültek-e a föld színéről? S ha csak politikai életét veszti, mily sorsa lesz a jövőben? De még ha a szerencse nekünk kedvezne is: gondolható-e, hogy politikai életünk úgy maradhat, mint 800 év óta volt? Vajon miben bizakodnak a jó kedvű fölkelő nemesek, akik oly büszkén emlegetik elszántságukat? Ily gondolatokkal vívódik Kazinczy, s a hadi szerencse kockájától retteg. „Bár ne engedte volna Isten soha ránk ezt a’ kockát!” sóhajt fel. Előtte is szent a nemzeti lelkesülés tüze, s ha az ő holmijának feláldozásával segíthetné megtartani a hazát, nem volna neki terhes a kérdés; de így a maga és családja életéért egyaránt rettegnie kell.¹⁴⁸

Minde mellett tisztét hűségesen betölti, s a szörnyű aggodalmak nagyon megviselik. S ha mégis írói céljairól a legnagyobb szorongatások közt sem feledkezik meg, s izgató lelke egy pillanatra sem lankad: mindebből korántsem lehet a nemzet politikai viszontagságait figyelmetlenül hagyó érzéketlenségére következtetni.¹⁴⁹ Az igazságnak megfelelő felfogás az, hogy ő is mélyen érzi a nagy rázkódásokat, minden idegszálát elfogja a kétes jövő iránti aggodalma, búcsút vesz barátaitól, nem tudván, nem kell-e életével is lakolnia. De amíg csak a reménynek egy halvány sugára felcsillan, nem tud lemondani a nemzet életéről, amelyet bármely parányi eszközzel éleszteni Istentől beléoltott hivatásának tartja.

A regensburgi ötnapos csata közrémületet idéz elő. Kazinczy éppen a bizottságban dolgozik, midőn a főispán magához hívhatja társaival együtt, s e szókkal fogadja: „Oda vagyunk!” Csakhamar érkezik a nádor levele is, hogy a nép induljon, ha „bár gatyában s ló nélkül van is s kérjék kölcsön szomszédjaiknak pisztolyaikat s kardjaikat”. A bizottság azonnal parancsot küld, hogy a lovakat nemestől, nem nemestől azonnal szedjék be. Kazinczy is odaadja két szép lovát. A zempléni sereg útnak is indul, mégpedig a körülményekhez képest eléggé fölszerelve s ruházva, míg „a’ többinek sem ruhája, sem fegyvere”. Még nagyobb rémület fogja el az országot, midőn Napóleon bevonul Bécsbe. Zemplénben a nemességet akarják lóra ültetni, de sem elegendő puskapora, sem fegyvere. Aztán az a lehetőség is fennforog: hátha a föld népe észre veszi a fenyegető helyzetet, s az ellenséggel szö-

¹⁴⁸ Uo. VI. köt. 259, 269, 289, 301, 306–7, 309, 312, 346–8. l. – *Magyar Kurír* 1809. évf. 30. (ápr. 14.) sz. Kazinczyn kívül a tizenégyes bizottság tagjai voltak még: Sennyei János b., Sulyovszky Menyhért, Szemere László és István, Boronkay Gáspár és Zsigmond stb.

¹⁴⁹ Beöthy Zs. *Horatius és Kazinczy*; 16–17. l. – Pintér J. *A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy F. haláláig*; II. köt. Budapest, 1913; 20. l.

vetkezik; vagy pedig míg a nemesség távol hadakozik, a pórság feldúlja a nemesek tűzhelyét. „Minden esetre szörnyű a’ jövendő”, mondja Dessewffy gr.¹⁵⁰

A különböző kiáltványok közt a Napóleoné ragadja meg legjobban nemzetünket, de nem a franciáktól várt irányban.¹⁵¹ Nagyobb reményű kezdet ritkán idézett elő ellentéte-
sebb eredményt. A nemzet tántoríthatatlan hűsége egy pillanatra sem ingadozik. A nemesek az ellenség feltartóztatására sietnek. A Dunántúlt előzönlik a franciák. A nádor a fölkelő nemességet Győr felé vezet, hogy János kir. harceg seregével egyesülve védekezzenek. A zempléni fölkelők a borsodi és hevesi nemesekkel együtt vonulnak; de már akkor szembehozzák velük a sebesülteket, s mivel „nekik sem kovájok, sem patrontások, sem fent kardjok nem lévén, nem csoda hogy megszállotta a’ rettegés ’s siketekké levén tisztjeiknek parancsolatjok eránt, megfordultak, ’s harmad nap olta sem prófontot sem lehungot nem kapván, erőszakra vetemedtek, rablottak ’s így a’ Pesti hídhöz érvén, ott elfogattak”. Lengyelországban is „csúful viselte magát” a zempléni fölkelő sereg, vadul prédált, fosztogatott. Hanem a másik csapat Kandó Gábor ezredes vezérlete alatt annál jobban kitünteti magát, az ágyúk közt rohanván előre. Vesztesége mégis csekély: öt meghal, huszonöt megsebesül. Beszélik, hogy félóra alatt vége volt a győri csatának. Az az ijedelem szállja meg nemzetünket, hogy Buda és Pest védetlenül van hagyva az ellenségnek. Sokan el is menekülnek. Azonban Napóleon most az Aspernnél szenvedett csorbát akarja kiköszörölni, ami sikerül is neki. Ezzel Ausztriát megalázza, hazánk területét megcsonkítja. Jól mondja Cserey Farkas: „Ha valaha, most ugyan van szükségünk a Magyarok Istenének segítségire.”¹⁵²

A király újabb fölkelést parancsol, ez évben most már harmadszor. Kazinczy fáradhatatlanul dolgozik a bizottságban, amely azt határozza, hogy a szegényebb nemesség álljon ki a lengyel határszélekre s a belső hátország védelmére. Izgalmai folyvást nyugtalanítják. Bár semmit sem színlel, s egyenesen kimondja, mi a szívéen van, alig meri aggodalmait, kétségeit szóba hozni társai közt, mert azt sejti, hogy nem átallják gyanúsítani, mintha „rettegése alatt valami tilalmas, veszedelmes lappangana”. A titkosrendőrség nem tart pihenőt, s a felcsigázott képzelet igen hajlandó rémeket látni mindenütt. Suttogják, hogy a két Bujanovichot – apát és fiát – elfogták, s bár a hír alaptalansága hamar kiderül, újabb rémhírek kelnek szárnyra. Buda és Pest tele van azzal a hírrel, hogy Kazinczyt a király elfogatta. „Engem – írja Kazinczy, midőn a hír fülébe jut – el nem fognak; mert sem nem tettem semmit, sem nem fogok. Nincs okom sem gondolkozásomat, sem szívem’ kívánságait akar megváltoztatni, akar titkolni.” Sajnos, az önálló gondolkozású ember hamar a rossz hazafi gyanújába esik, és „sokszor a’ legtisztább ártatlanságnak sem jó látatni, a’ mit keblében hord”. „Egy ártatlan szó a’ leg nagyobb bajba keverhetné az embert” – mondja Dessewffy

¹⁵⁰ Kazinczy F. Lev. VI. köt. 370–1, 373, 377–9, 390–94, 396–398, 405. l. – R. Kiss István: *Az utolsó nemesi felkelés*; Budapest, 1909; I. köt. Ugyanez: *Századok* 1911. évf. 652–3. l. – Viszota Gyula: *József nádor és az 1809. nemesi felkelés*; *Századok* 1909. évf. 629 s. köv. l.

¹⁵¹ E kiáltvány magyar fordítója felől maig sem vagyunk teljesen tisztában. Kazinczy szerint Bacsfányi János fordította. Az újabb kutatások szerint Márton József; Bacsfányi csak a nyomdai javítást végezte, s némely stilbeli módosítást tett rajta. L. Schuy Gilbert tanulmányát (*Történeti Értéke-
zések* 5. sz.) s ennek ismertetését *Irodalomtörténeti Közlemények* 1915. évf. 125. l.

¹⁵² Kazinczy F. Lev. VI. köt. 355, 359, 366, 373–74, 377–79, 406–408, 419, 422, 427–28, 444, 446, 495–96. l. – *Hazánk* (Abafi L. szerk.) 1886. évf. V. köt. 237. l. – Paintner Mihály naplójegyzeti *Történelmi Tár*, 1902. évf. 136 s. köv. l. – Vö. a 23. számú jegyzettel.

gr. Valóban „nem szabad most igazán gondolkodni annak, a’ ki bátran szokta kimondani véleményét.”¹⁵³

Sötét kétség mardossa a lelkeket. Mintha a nemzet szívverése is elállna. „Félek – írja Dessewffy –, ne hogy ma holnap könnyebb legyen halni, mint sem élni.” Napóleon szándékai kiszámíthatatlanok. Attól rettegnek, hogy a Habsburgokat is meg akarja trónjuktól fosztani, mint a „spanyol” Bourbonokat, s Magyarországot testvéreinek vagy mostohafiának adja. Egy, a fővárosban elfogott francia kémről, ki a nádori udvarba is bejáratos volt, azt a hímet varrja a lakosság, hogy úton-útfélen kémek leselkednek ránk; hogy a franciák boszút forralnak ellenünk. Másfelől meg azt híresztelik, hogy az angolok tetemes összeget küldtek királyunk segítségére. Így hát vége a fegyverszünetnek, a tábori parancsot már ki is adja a király Komáromban. „Feslik, fejtődik, szakad ’a nagy játékszín kárpittya” – folytatja Dessewffy.¹⁵⁴

Bármily szigorú békefeltételeket szab is a győző, még mindég elfogadhatóbbnak találja nemzetünk, mint a további háború rettenetes bizonytalanságait. A király környezetében egyaránt dolgoznak a béke mellett és ellen, s végre is a királynénak sikerül férjét rábeszélnie a békére, amelyet október közepén írnak alá Schönbrunnban. Magyarország föllélegzik. Jóllehet drágán vásároljuk meg a békét, örülünk, hogy nem mindenünket veszítjük el, amiről méltán féltünk. Német ügynökök suttozták, hogy a király határozott célja hazánktól Pozsony, Sopron és Moson vármegyék elszakítása és Ausztriához csatolása. De hogy a tengerpartot és a déli szláv területet elszakítja Napóleon a kettős monarchiától, miáltal „e népeket el idegenítheti a’ Muszkákhoz való titkos hajlandóságtól,” ebben némi kárpótlást keresett a magyarság. Mert – mint Dessewffy vélekedik – „valósággal tsak vak szerentse, hogy el nem temetődött az, a’ mit a’ magyar nemesség haza szabadságnak hív, és a’ mi a’ békeség után is a’ koporsónak siett.”¹⁵⁵

Mindenki megérzi e „Kun Lászlónkénál is mostohább idő” súlyos csapását. Természetesen amerre a hadak dúlnak, ott szenved a lakosság legjobban: a Dunántúl s az északnyugati fölvidéken. „Meg vagyunk rontva” – sóhajt fel Kazinczy. A veszedelemben csak az vigasztalja nemzetünket, hogy többé nem kezdhetünk háborút, Napóleon meg nem akar bennünket végképp tönkre tenni, mert ha az lett volna célja, most kezében voltunk. Nemzetünk hűsége ingathatatlan levén, csak „egygy Privátus sem találkozott, a’ ki az ellenség ajánlását, biztatását elfogadta volna.”¹⁵⁶

Zemplén első vármegyéje hazánknak, amely az utolsó nemesi fölkelés áldozatainak emlékét kőben kívánja megörökíteni. Ebben nyilván Kazinczy hatását kereshetjük. A győri csata után néhány hétre, a július 24-én tartott vármegyei közgyűlés megbízta Dessewffy grófot és Kazinczyt: mondjanak véleményt a Győrnél elesett öt zempléni vitéz emlékkönyvének alakjára, helyére s fölírására nézve. Kazinczy hazafias örömmel teljesíti a megbízást. Ő foglalja írásba a véleményt, s klasszikus szépségű sorokban ad kifejezést nemzeti érzéseinek. Mintha a véletlenül kínálkozó alkalmat nem akarná elszalasztani anélkül, hogy e válságos időkben ne hallassa tanító szavait, ostorozva elkorcsosodásunkat, amely lelkesedésünket, a „nagy tettek szülőjét nevétségesnek, sőt veszedelmesnek nézette ’s arra a’ mélységre süllyesztett-el, hogy a’ nagy tetteket is egyedül mellékes tekintetek miatt tettük, ha

¹⁵³ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 448, 510–12, 515, 517, 523, 524. I. VII. köt. 12, 13. I.

¹⁵⁴ Uo. VI. köt. 448, 499, 515. I. VII. köt. 137. I.

¹⁵⁵ Uo. VII. köt. 22, 27, 36, 43, 44, 65, 143, 146. I. – L. Wertheimer E. i. m. 347. I.

¹⁵⁶ Uo. VII. köt. 42–3, 55–6, 70–71, 74–5, 84, 270, 432. I. VIII. köt. 212–14. I.

tettük!” „Elaludt bennünk – a’ közönséges ítélet jóknak, tisztáknak ’s nagyoknak tartson és tarthasson: de fel fog ébredni, mihielytt az igaz érdemet becsülni fogjuk.” Úgy hiszi, hogy az emlék új bajnokokat fog hazafiúi lángokra gyúlasztani, s így midőn csak hálát akarunk tanúsítani meghalt földieink iránt, egyszersmind „a’ hazát is tetemesen szolgálják.”

A fölvetett kérdésre azt felelik, hogy a Tokaj felé vivő csinált út szélén kell a mintegy három öl magasságú dór kőoszlopot elhelyezni, s mellékelik Landon művészeti évkönyveinek azon füzetét, amely mintául szolgálhat. A fölírások közül a deákat Dessewffy, a magyart az egész véleménnyel együtt Kazinczy fogalmazza. „Be jó és be könnyű – írja Dessewffy – az ilyen munkát alá írhatni, a’ melly nekem semmi fáradságomba nem került, és még is annyi betsületet szerez”. Aztán némi apró javítás után feleségével lemásoltatja, és ezt a példányt nyújtja be Kazinczy az 1810. január 15-én tartott közgyűlésen, de akkor föl sem olvasták, csak egy-két tag beletekintett; hanem a május 14-én tartott közgyűlésen olvasták fel Dessewffy jelenlétében. Úgy látszik Kazinczy lelkesítő szavai kevés hatást tettek, leginkább a felírásokat bírálhatták. Megoszlott a vélemény a deák és magyar mellett; végre a magyarban állapodtak meg.¹⁵⁷ Kazinczy megleégszik, hogy legalább nyilvános ülésben felolvasták véleményét, s elhatározza, hogy kinyomatja. Meg is jelenik száz példányban ily címmel: *Cserneki és Tárközi Gróf Dessewffy József és Kazinczi Kazinczy Ferencz kiküldött Tábla bírának vélemények a’ Tek. Zemplén Várm. Rendeihez a’ Győrnél MDCCCIX. Jun. XIV. el esett vitézeknek állítandó emlék dolgában.* Maga az emlék felállítása még vagy tíz évig várat magára.

A válságos idő nem kedvez a terv megvalósításának, s a jövő sem kecsegtet jobb sorssal. „Irtóztató dolgok érhetnek bennünket – írja Kazinczy –, ha az Uralkodás a’ veszedelmet el nem fordítja.” De midőn a nemzet kétségei a legsötétebbek, érkezik a híre, hogy Napóleon feleségül veszi Ferenc királyunk leányát. Ez örvendetes fordulat egyszerre megváltoztatja az emberek felfogását. Előbb Napóleon volt a nemzet legnagyobb ellensége, akinek fejére ezernyi átok szállt; most csak magasztalás hangzik nevére. A kassai püspök egy estélyen „Európának Hérosát, a’ nagy Napóleon” dicsóíti. A költők lanthoz nyúlnak, s magyar és deák versekben ünneplik Napóleon, akinek az égiek „erőt és bölcsességet ’s példátlan fényt” adtak, s aki most már véget vet az örökös harcnak. Kazinczyt, aki előbb olyan gyanúba esett, hogy már elfogatását rebesgették, most nagy örömmel fogadják a vármegyei gyűlésen, s igazat adnak neki. Versét, a *Nagyság és szépség diadalmát*, amelyben Napóleon házasságát mint a hatalom és báj szerencsés egyesülését tünteti föl, mindenfelé magasztalják. „Adta volna Hazánk védistene – kiált fel Kazinczy 1810. ápr. 18. – hogy ez a’ Pozsonyi béke után történt volna ’s ne voltunk volna kéntelenek eltépett szívvel hazánkknak tavalyi sebeit ’s Horváth Országnak elszabadulását látni!”¹⁵⁸

¹⁵⁷ Uo. VI. köt. 465, 467, 476, 514, 519. l. VII. köt. 23, 65, 71, 84, 126, 193, 237, 450, 454, 468, 496, 510. l.

¹⁵⁸ Semmiképp sem érthetünk egyet Wertheimre Edével, aki azt állítja, hogy Napóleon házassága után alkotmányunk leggonoszabb ellenségének tekintették. *Századok* 1896. évf. 302.

II.

A pénzügyi patens; a nagy drágaság. – Cserey Miklós beszéde. – A vármegyei gyűlések a rendelet végrehajtása ellen. – A júl. 1-jén kiadott újabb rendelet – Desseffy Wallis pénzügyminiszterről – Az 1811–12. országgyűlés elkeseredett hangulata; tárgyalásai. – Desseffy nagy szerepe; satírája. – Az országgyűlés miatti elégedetlenség. – Miben keres Kazinczy vigasztalást? – Újabb hadi segély. – A Napóleon-ellenes hangulat. – A Szt. Szövetség. – A nemzet sanyargatása. – Anyagi csapások. – A közbiztonság szomorú állapota. – A király látogatása 1817. és 1820. – Nagy idők készülnek. – A spanyol fölkelés.

Míg a külföldi események csak éber figyelmet gerjesztenek, de a kormány már nemigen tudja takargatni az anyagi süllyedést. 1810 közepén a só árát egyszerre több mint négy forinttal emeli. A következő év elején pedig elkészíti Wallis pénzügyminiszter hírhedt rendeletét a pénz értékének leszállításáról, amelyet Magyarországon és Erdélyben március közepén hirdetnek ki. Budán és Pesten a polgárságot a városházára hívja a hatóság, s felolvassa előtte a bankócédulákról kiadott kegyelmes királyi rendeletet, amelynek rövid velejét aztán az utcákon és a vásártéren álldogáló sokaságnak is megmagyarázzák: hogy a most folyó papírpénz csak 1812. január végéig marad kelendő, de értékének csupán ötöd részében fogadtatik el.¹⁵⁹ A roppant csapás, melynek nagyságát az első pillanatban alig képes felfogni a nemzet, szinte koldusbotra juttatja hazánkat. „A' Banco czedulák eránt érkezett parancsolat – írja Kazinczy – bennünket földig vert.” Ő előre látja ugyan, hogy a hosszas háborúk természetes következtése az anyagi romlás; de úgy véli, mint annyi sok más, hogy Franciaország példája szerint fokozatosan csökkenti a kormány a papírpénzt. Hanem a rendkívüli baj rendkívüli orvosságot kíván. A vármegyék gyűlésein heves kifakadások hallhatók a rendeletekkel való kormányzás, kivált ez annyira sérelmes patens ellen, mert kiszámíthatatlan „az a' nyomorúság, mellyet reánk ez a' bankó sokasága vont.” „Az Isten könyörüljön rajtunk – sóhajt fel Kazinczy –, közel vagyunk az elsüllyedéshez. A' melly Országban pénz nincs, az a' veszedelemnek párkányán lebeg.” Megezik a szíve a szegény adófizető népen, amelynek ötszörösen kell fizetnie portióját, a sót és a hatóságot. Az ifjú Wesselényi bárót is arra kéri, hogy most halasszák el az apja emlékét megörökítő emlékoszlop felállítását, mert „az ötszörös fizetés, és a' nagy nyomorúság, melly a' Haza leggazdagabb Nemes-embere, Hg. Eszterházyn kezdve le a' legutolsó Napszámosig mindent, mindent földig rontott, arra szorít bennünket, a' mi nélkül ellennünk épen nem lehet”. Csak ha „keresztül megyen rajtunk ez a' vért-izzadtató kehely”: lélegezhetünk szabadabban.

De ha már szenvednünk kell, jobb ha most szenvedjük el a csapást, semhogy még tovább is az örvény szélén lebegjünk. Kazinczy a nemzetet is okolja, mert nem akarta előre látni a háború elmaradhatatlan következtéseit. Őt szánalmasan kinevették. Most már hiába minden fölírás, az alkotmányra hivatkozás. Az osztrák tartományokban életbe lépett, nekünk is el kell fogadnunk. Kazinczy azt tervezi, hogy a vármegyei gyűlésen ily értelemben szólal fel, s az iránt tesz indítványt, hogy a hatóság január végéig ingyen szolgáljon. Ha ő hivatalban volna, ezt tenné. Azonban az ápril 2. tartott gyűlésen nem jelenhet meg, de nyugodtan hallja a határozatot, mely az ő felfogásával megegyez.

¹⁵⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1811. évf. XXII. (márc. 16.) sz. és a következő 3–4. sz. mind erről szól. – *Kazinczy F. Lev.* VIII. köt. 652. l.

A drágaság alig elviselhetővé lett. Már régebben panaszkodnak a városokban élő emberek a drágaság miatt, de voltaképp csak most érzi meg az egész ország. Erdélyben a boltokat és a mézsárszékeket bezárják, s a piacról minden élelmiszerfélélet eltakarítanak. „Az emberek alá ’s fel jártak az utzákon, panaszólkodtak, zugolódtak” – írja Cserey Miklós. A régóta tartó országgyűlés rendei nem tudtak a tárgyaláshoz fogni. Zajongtak, bosszankodtak. Különbféle indítványt tettek, de az értelme majd mindegyiknek az volt, hogy ne fogjanak a tárgyaláshoz, hanem oszlojanak szét. Cserey Miklós kormányiszéki tanácsos, ez akkoriban ritka érett politikai gondolkodású férfit, aki – mint írta – olyan szerencsétlen természetű volt, hogy mindent jó előre megérezvén, kibúsulta, kibosszankodta magát azon, amit már régen sejtetett, bár láthatóvá csak most változott, – szintén szót kér. Évek óta meg volt már győződve – úgy mond –, hogy a bankjegyek forgalomba hozatala alkotmányiszértés; most íme újabb sérítés azok értékének rendeleti úton való leszállítása. Méltó a mi felháborodásunk; de illő-e hozzánk a legnagyobb felháborodásban is megfélekednünk, hogy mik vagyunk, s mivel tartozunk hazánknek? Mi egy egész ország képviselői lévén, a nemzet tőlünk várja a vigasztalást és segedelmet. Őseink életök veszedelmével is összegyűltek tanácskozni, mikor valami rendkívüli baj fenyegette hazánkat, és mi eloszoljunk? Hát elébe tegyük a saját megmaradásunk csekély gondját a haza megmaradása nagy gondjának? Nem elozslani, nem haza menni, hanem itt maradni s a nagyobb rosszak eltávoztatásáról tanácskozni a mi kötelességünk. Ezzel tartozunk a hazának, lelkiismeretünknek s a becsületnek. Sőt, akit győzhetetlen akadály nem gátol, mindenkít reá szorítsunk, hogy itt velünk együtt munkálkodjék. Indítványozza, hogy írjanak fel a királyhoz „tisztelettel ugyan a’ mint illik, de egyszersmind olyan egyenességgel és energiával, mellyből látható légyen, hogy Erdély a’ maga jussait és Törvényeit el nem felejtette.” Majd a rendekhez fordulva kérdi: „Ki az, a’ ki mégis haza készül? A’ szemibe akarok nézni, ’s meg akarom látni, mit érez a’ Hazához?” Csenedség lön, s megszügyenyülés csöndessége. Indítványát elfogadták, s tovább tanácskoztak: miképp vegyék elejét a roppant drágaságnak. Másnap már nyitva voltak a boltok s mézsárszékek, s mindent lehetett kapni az előbbi áron. E nagy szónoki siker sugalmazza Kazinczynak a Cserey Miklóshoz intézett szonettet, amelyben a jeles hazafi iránti tiszteletének ád kifejezést, midőn „a’ nép véneinek sorában hatalmas szózáttal mennydörög:

Miklós! Erdélynek lelkes, nagy polgára!
Hazád isméri szent hűségedet
'S tölgyággal koszorúzza tettedet.

A vármegyék a rendelet visszavonását kérik, a törvényre s királyi hitlevélre hivatkozván. Mindhiába. Lassankint a nemzet felocsúdik kábultságából, számot vet az állam nehéz körülményeivel, s arra a meggyőződésre jut, hogy a rég megromlott anyagi állapotnak mindez szükségszerű következménye. Egyesek úgy vélekednek, hogy a hitelvesztett papírpénz értékének a kormánytól tervezett csonkítási módja olyan szelíd és sikeres fogatátú, hogy „valóban becsületére válik finanziaális urainknak”, mert egyenlő mértékben háromlik az ország minden rendű lakosára! De a nagyobb rész annál szigorúbban elítéli a kormányt. Gondolkozni sem mert a jövőről. Sejtelve sincs a veszedelemből kivezető Ariadne-fonálról. Kazinczyt is oly mélyen sújtja a csapás, hogy teljes bizonytalansággal néz a jövőbe. „Mit kell csinálni? – kérdi. – Én megtompúltam belé, nem értek semmit.” Hiábavalónak tart minden okoskodást. Eszes embernek – úgy mond – nyugodtan kell várnia, míg a dolgok maguktól megérnek és kifejlődnek. Siettetni az események haladását a legnagyobb kockázattal jár.

Most már csak az orvoslás módját kell kutatnunk, mert „akár gyújtogató vetett tüzet háza-inknak, akár gondatlanság hozta lángba, akár a' menny' nyila csapott beléjük, már ég.”¹⁶⁰

A gyűléseken nyilatkozó nemzeti határozottság kétes értékűnek bizonyul, a hatalom szava előtt eltöprel. A férfias állhatatosságnak kevés nyomai maradnak. A felbuzdulás a nehezebb próbát nem tudja kiállni; csak pillanatnyi fellobbanás, nem hatja át alapjában a nemzetet. Ilyenkor tűnik ki, mily nagy csapás az rajtunk, hogy a magyarnak két hazája van. Erdély nem akarja végrehajtani a rendeletet, de azt hallja (tévesen), hogy Magyarországon örömmel fogadták, Bécsben tapsoltak mellette. Így hát kénytelen-kelletlen Erdély is beletnyugszik, bizonyos fenntartással. Voltaképp a magyarországi vármegyék is éppen úgy jártak el, mint Erdély. Nyitra ellenszegült, s ezért a király a vármegye négy főemberét maga elé parancsolta. Veszprém tisztelettel félretette a sérelmes rendeletet, s a kormány kemény parancsot küldött végrehajtására, de a vármegye ekkor is tiltakozott. Pozsony emberül megállta helyét. Csak az 1811. július 1-jén közlött újabb rendelet, amely meghatározza, mily értékű váltócédulát fog a kormány kibocsátani, nem találkozik a vármegyék ellenmondásával, bár megjelentét rémes hírek előzik meg. „Mindenek és igen nagyon megijedtek” – mondja Kazinczy, akinek nappal kevés, éjjel semmi nyugta nem volt. A Sátoraljaújhelyt július 15-én tartott részleges gyűlésen felolvastatván az újabb rendelet, elhatározzák kihirdetését. Kazinczy egy ideig csak figyel, majd látván a tompa érzéketlenséget, megjegyzi társainak, hogy mégis föl kell írni a királyhoz, amit aztán szomszédja bővebben kifejt. A rendek azonban tétováznak. Ekkor Kazinczy részletesebben szól. E rendeletet sérelmesebbnek találja az előbbinél; ezt a kormány azért adta ki, hogy az országgyűlés se másíthassa meg. Indítványozza, hogy felírás nélkül ki ne hirdessék, s azzal zárja be felszólalását, hogy „a' Magyar inkább érzi a' maga törvényeinek 's szabadságának megrontását, mint az erszény megcsonkulását, noha ez is így felette érezhető.”

Sokan teljes meggyőződéssel erősítik, hogy a pénz értékének a Wallistól ajánlott leszállítása nemcsak szerencsétlenség, hanem igen nagy politikai hiba is. Dessewffy gr. az elképzelhető legnagyobb politikai szemtelenségnek tartja. „Lehetetlen – írja –, hogy az illetén tselekedet által az országló szék mint a' külsők, mint a' belsők előtt minden betsületét, minden hitelét el ne veszejtse.” Mert a régi papírpénznek legalább képzelt törvényes alapja volt, az újnak még az sincs. „Egy anya méhében meg holt gyermekhez hasonlít, még a' világon sint, és már meg holt a' betse; az az oda hitele, élete.” Azt bizonyítgatni, hogy a szegény ember március 15-dike után sem fizet több adót, mint azelőtt, nem egyéb, mint a nyomorúság bosszantása. Ha szabad a kormánynak országgyűlésen kívül a pénz értékét leszállítania s így emelni az adót: oda a nemzeti szabadságnak legfőbb oszlopa, kész a nép koldusbotra jutása. Dessewffy szerint a kormánynak be kellett volna vallania, hogy a királyt szerencsétlen háborúk nagy adóssága süllyesztették, s mivel a király 60–70 milliónál több jó pénzt nem szánhat a megromlott pénzügyek rendezésére: a magyar áldozókészségéhez és nemességéhez folyamodik, s őszintén felfödözi a bajokat. Alkotmányos úton rávehetné a nemzetet, hogy bizonyos alapról gondoskodjék, melyen a mostani papírpénzt minél kevesebb veszteséggel beválthatná. A királynak is kötelessége lenne ez alapot gyarapítani, a rendek pedig „egész Európának tapsolási közt szíves meglelégedéssel érezhetnék, hogy midőn a' Királyt, a' Monarchiát és önn magokat is a' leg nagyobb veszedelemből, a' mely súlyos háborúk után a' békekesség közt a' nemzeteket érheti, szerentsésen ki segítették, ugyan akkor egyszer 's mind szegényebb polgár társaikat is az őket még inkább fenyegető veszély-

¹⁶⁰ Uo. 150, 153, 296, 311, 354, 394, 398, 400, 418, 423, 430, 435, 454, 461, 493–500, 563. l.

ből kegyes segedelmek által annyi szenvedett inségek után ki ugratták.” Sajnos azonban, hozzánk a kormány mindég bizalmatlan, régi korok elavult eszméinek téveteg útjain bolyong, s I. Lipót idejének „gőgös stílusával” beszél velünk.

Ily körülmények közt a nemzet az 1811. aug. 25-ére Pozsonyba összehívott országgyűléstől is vajmi kevés jót várhat. A nádor ugyan amellett kardoskodik az uralkodónál, hogy az egész monarchia központja Magyarország legyen, s az örökös tartományok is alkotmányt nyerjenek, de a király a régi politikai felfogástól eltérni sem nem tud, sem nem akar. Sőt, a rendek akaratának erőszakos úton való meghajlításától sem riad vissza, legalább erre magyarázzák azt az intézkedését, hogy pár nappal az országgyűlés megnyitása előtt „3 gránátéros batalion” érkezik Pozsonyba, mi az országot nagyon megdöbenti. Cserey Miklós egyenesen kimondja, hogy a rendeknek meg sem kellene jelenniök Pozsonyban. A törvényhozásnak nincs szüksége oltalomra, önméltóságában találja legbiztosabb oltalmát, ő adta a koronát, ő szabta ki a kölcsönös összefüggés módozatait. Amit az országgyűlés fegyverek közt végez, nem kötelező. A magyar alkotmányt gyalázó iratok¹⁶¹ közzététele is azt sejteti, hogy a kormány az erőszakot sem veti meg, csak célját érje.

A király elismeri, hogy súlyos a helyzet, és nagy áldozatokat követel, a nádor pedig azt feleli, hogy a nemzet teherbírásához aránylik a kívánság, melyet a nemzet hajlandó teljesíteni. Azonban az alsó tábla nem haboz kimondani, hogy már a sérelmes rendeletek kiadása előtt össze kellett volna hívni az országgyűlést, s óvást tesz a rendeletekkel való kormányzás ellen. Nem is bocsátkozik a veszélyes rendeletek tárgyalásába. A nemzet elfojtott panaszja is kitér a követek ajkán, s nem egy erős kifakadás hallható Wallis gr. ellen, noha szájról szájra jár a hír, hogy a király nem tűri hű embereinek megleckéztetését, hogy „semmi nyakasságot meg nem szenved, semmi lármát, kiabálást meg nem hallgat.” De a szólásszabadság védelmére legott síkra száll Dessewffy gr., s hivatkozik az angolokra, hol a miniszternek a legkeményebb hangon, szemtől szembe is megmondják működése bírálatát. A nádor szokott buzgóságával teljesíti közbejáró tisztét, de az ellentétek napról napra jobban kiélesednek. A hadisegély emelésébe sem egyez az országgyűlés, csak a só árát emeli két frttal, amire a kormány azzal válaszol, hogy önkényesen négy frttal emeli. Ebben az országgyűlés kénytelen-kelletlen mégis belenyugszik, sőt egy millió mérő rozsot s másfél millió mérő zabot ajánl hadisegélyül. Viszont azonban nyelvünknek az 1807. országgyűlésen követelt jogait törvénybe óhajtja iktatni: hogy a törvényhatóságok magyarul levelezzenek; a Helytartó Tanács ügyviteli nyelve magyar legyen; törvényeink magyar és deák nyelven adassanak ki; 1815 elejétől fogva a törvényszékek magyarul hozzanak ítéletet; az iskolákban ne csak rendes tárgyként tanítsák nyelvünket, hanem fokozatosan az legyen az előadás nyelve, úgy hogy nyolc év múlva teljesen magyarul tanítsanak az alsóbb és felsőbb iskolákban egyaránt. Még a játékszínről sem feledkezik meg az országgyűlés; kívánja, hogy a pesti német színházban a magyar színészek felváltva játszhassanak a németekkel.¹⁶²

E nyelvi vitákban Dessewffy gr. viszi a főszerepet. Különben is egyike az ellenzék vezéreinek, s mint ilyen nem egyszer összetűz a higgadtabb s mérsékeltebb felfogású Vay József-

¹⁶¹ Ilyenek: *Die Ausbildung des Verfassung des Königreiches Ungarn...* von Ant. Wilh. Gustermann; Wien, 1811. – *Ungarns Bänderien und desselben Gesetzmässige Kriegs verfassung überhaupt*, von Mich. Piringer; Wien, 1810. – S névtelenül: *De potestate et juribus Status in Bonâ Ecclesiâ et Clericorum*. (Matthey.)

¹⁶² *Magyar Kurír* 1811. évf. 17. (aug. 27.) sz. – *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1811. évf. XXVIII. (okt. 5.) sz. toldaléka; u. az XXX. (okt. 12.) sz. told. – *Kazinczy F. Lev.* IX. köt. 74, 78, 108–110, 133, 145, 183, 185–86, 190–1, 197, 215, 252–53. l.

fel, akivel együtt Szabolcs vármegye követe. Kivált nyelvünk jogait védelmezi nagy erővel s elszántsággal. Egyszersmind az írók küzdelmére is ráirányozza követtársai figyelmét, első-sorban Kazinczyéra, akinek a magyar nyelv jogaiért vívott harcait is szóba hozza. Őszintesége s bátor szókimondása közbeszéd tárgya Pozsonyban. Mivel a kormány Sándor Mihály székely nemest az ő szállásán fogatja el a pozsonyi alispánnal, Dessewffy nem haboz ennek azonnal megírni, hogy inkább egy rabország komisszáriusának, mint magyarországi alispánnak való volna. Ez aztán Dessewffy levelét rögtön Bécsbe küldi. Dessewffynek a feliratok szerkesztésében is vezérszerepe van, s bizonyára sokan olvassák kéziratban egyik maró szatírját, amelyben gr. Wallis pénzügyminisztert, mint a törvénytelenység s anyagi megrázódás legfőbb okozóját a szívtelen kapzsiság hitvány vázaként állítja nemzetünk elé:

Vétek nyúlni más zsebjébe,
Onnan fogni két kezébe
Aranyat vagy ezüstöt;
Ezzel oztán el-szaladni,
Tékozlással mind ki adni
'S oszlatni mint a' Füstöt.
De ha ki jól meggondollya,
Hogy a' szükség parancsollya,
Bizony szabad azt tenni.

Vagy egy másik gúnyos verse sem igen maradhat ismeretlen a követek előtt, amelyben Borsod, Gömör és Heves vármegyék követeit rövidlátással vádolja, kik nem átalják tagadni, hogy

Fárasztott lelkére az ős Magyaráságnak
Századoktól fogva hogy hágtak, hogy hágnak, –

s akiknek „ki hült keblébe Vér helyett Lőre foly”. Éles tollával mintegy bosszút akar állani azon sérelmekért, amelyeket nemzetünk becsületén s anyagi életén a régi osztrák rendszer hitvány zsoldosai, Wallis, Gustermann, Piringer és Matthey okoztak. Amazon mert minden rossznak kútforrásául tekinti; emezeken mert hosszabb-rövidebb irataikban a bécsi kormány becstelen szolgálivá szegődtek.

Könnyű tehát belátnunk, mily megdöbbenést kelt mindenfelé az a hír, hogy a rendőrség Dessewffy grófnál házmotozást tartott, s ötödmagával a munkácsi várba záratta. A hír ebben az alakjában nem volt igaz. A házmotozás megtörtént, de az elfogás nem. Semmi kétség, hogy a kormány ettől sem riadt volna vissza, de maga a király tiltott el minden további erőszakoskodást. Hanem a királyi válaszok semmi engedékenységet sem mutatnak, s a régi központosító rendszer újabb kísérletet tesz önállóságunk teljes elkobzására. A nádor ugyan tőle telhetőleg a nemzeti jogok mellett fog, de a nemzet előtt mégis vesz népszerűségéből, mert erélytelennek látja, az udvar meg gyanúsna. Arról is hallani, hogy a kormány kész-akarva idézi elő a király és nemzet közti összeütközést, hogy „rést nyithasson magának” országunkat fegyverrel leigázni. Keserű gúnyval mondogatják: „Az el puhult Nemzettel nem is lehet, nem is kell másképp bánni!” Bár az országgyűlés folyvást folyó bizalommal tekint a jövőbe, szilárdul megmarad követelései mellett. A király neheztelessel hagyja el Pozsonyt, s minden arra mutat, hogy az országgyűlést feloszlatja. De a nádor ismét latba

veti szavát, s a király kijelenti, hogy bosszúra egyáltalán nem gondolt. A rendek kívánják, hogy a király „nyissa meg ládáit ’s adjon pénzt.” A király meg azt feleli, hogy „pénze nincs”. A többszöri feliratok is eredménytelenek. A király meg sem jelenik az országgyűlés bezárásán, hanem Antal kir. herceg oszlatja szét, szemrehányást téve a rendeknek, hogy nem tettek annyi áldozatot, mint az udvar óhajtotta.

Az országgyűlés eredménye senkit sem elégtett ki. A nemzet politikai erőtlensége s anyagi romlása ijesztő módon nyilvánult. Kevesen tudták, mint Kazinczy, az udvar ridegségét menteni. Desseffy mély keserőséggel s fájdalmas lemondással szól ez országgyűlésről. „El végeztem – mondja – leg alább ezen Dinistia alatt, politikai pályá futásom”. Az el múlt Diaetáról baj tsak emlékezni is. Mint az Udvar, mint a’ Nemzet a’ leg alacsonyabb oldalról mutatták magokat. Sajnos volt ez Országban születetni, és szégyen Magyarak lenni.” Három vármegye versenyzett, hogy őt küldhesse követéül, jóllehet ő már akkor meg volt győződve, hogy sem különösebb jót nem tehet, sem valami nagy rosszat el nem háríthat. Csak annyit remélt, hogy „némelly felette oktan szemtelenekeket még nagyobb szemtelenségektől visszatartóztathasson”. E célt szolgálta is teljes lelki erejével s ritka műveltségével. Emiatt vonta magára a kormány haragját, de ezzel nyerte meg a nemzet jobbainak szeretetét. Döbrentei ódában magasztalja érdemeit, akinek neve mint „a’ sebes víz nagy rohanása zúg Erdély völgyeibe”.

Kazinczy minden ellenzéki felfogást gyöngíteni törekszik. Azt hirdeti leveleiben, hogy a kormány nem akarhatta tüzelni az országgyűlés rendjeit, s a király sem gondolt alkotmányunk megtámadására, mert ha erőszakkal akart volna, élhetett volna. De azért olykor ő is reménytelennek látja helyzetünket. Csak abban a megnyugvásban keres vigasztalást, hogy a sors végzései ellen úgy is hiába szegülünk; hogy „vétkünk nélkül bukunk”, mint a görög tragédiák hősei. Ő is kénytelen bevallani, mily mélyre süllyedt a magyar, hogy Klopstock kifejezése szerint a lélekgyilkos meggyilkolta lelkünket. De az országgyűlés szerinte egy nagy eredményt mégis elért: „A’ nemzet megmutatta, hogy érzi hogy *Nemzet*”, amit az előbbi országgyűlések közül egyik sem bizonyított így be. Talán ezért beszélnek, hogy Bécsben elhatározták a közigazgatás megváltoztatását, s készüléteket tesznek „az egész monarchiát magyar formába önteni,” aminek azonban kevesen adnak hitelt.¹⁶³

Még az országgyűlés alatt kiadja a király a hadi segély iránti újabb rendeletét. Ismét nagy a készülődés. A katonákat kötéllel fogdossák. Az élelmet nagy mennyiségben szállítják a határokra. De a vármegyék akadékoskodnak. A zempléni rendek csak önkéntes ajánlatokat hajlandók tenni. Kazinczy felszólal, hogy mivel a szükség parancsolja, s el vannak határozva a segélyre, ajánlják meg arányos felosztás alapján, de mondják ki, hogy ez a jövőben nem szolgálhat bizonyíték gyanánt.¹⁶⁴

A magyar katonák egy része Schwarzenberg hg. vezérlete alatt a „legbuzgóbb indulattal” harcol az oroszok ellen. Ott vitézkedik Lublin alatt Csehy József is „hazánkért s az emberi Nemzetért”. Ki is tünteti magát személyes bátorságával, s halálával pecsételi meg vitézségét.¹⁶⁵ A „vég kezdete” óriási változást idéz elő. A végzetben való kényszerű bele nyugvással híresztelik a „legrettenetesebb háborút”, amely „talán annál jobb minél rettene-

¹⁶³ Kazinczy *F. Lev.* IX. köt. 221, 436–37, 445, 516–17, 524. I. X. köt. 8083. l.

¹⁶⁴ Uo. X. köt. 44, 62, 66–67, 69–70, 96, 113–114, 124, 206. I. *Hazánk* (Abafi L.) 1885. évf. IV. köt. 639–40. l.

¹⁶⁵ Uo. IX. köt. 505, 519. I. X. köt. 69, 119. l. – *A magyarok az 1812. orosz hadjáratban* (Márki S.) a *Hazánk* 1886. évf. V. köt. 249. s. köv. l.

tesebb, mert hamarjában éri végén az emberiség.” Most már az előbbi tartózkodás, mely Napóleon házassága után az ellene ingerült kedélyeket megőrzi a hevesebb kitöréstől, ismét féket vesz. Egy magyar ember Bécsben nyilvános helyen szidalmazza Napóleonot, amiért a rendőrség megfeddi. Sárospatakon Szentes János „minden hunczfutok elsejének” mondja, és csak Kazinczy meri csillapítani. Szentes azzal válaszol, hogy maga a ministerium lovalja fel a népet. Török József gr., Kazinczy sógora, megjelenvén a zempléni katonai állításon s megmondva három fia nevét, az utolsó, a *Napóleon* nevűre az egész bizottság csodálkozva kérdi: Micsoda? Napóleon? A főispán sületlen szójátékot csinál a két névben, kiáltva: „Jó! jó! Török Napóleon annyi mint Napóleon török, az az *megettöröm*.” A válság rendkívüli, a kifejlődés a lehető legbizonytalanabb. Megeshetik, hogy nemzetünk három év múlva dicsőségesebben fölemeli fejét, mint bármikor azelőtt; de attól is félhetni, hogy „olylan tsapást kap, melly alól a’ felkelése bizonytalan.” Alkotmányunk folyvást kockán forog.¹⁶⁶

Míg a népek csatáját vívják, majd Páris felé nyomulnak seregeink, sötét aggodalmak nehezdednek hazánkra. A győzelmeknek semmi hasznát nem látja népünk, s az elszakított részeket sem csatolja a király országunkhoz. Pedig a mélyebben látók a közelmúlt eseményeiből mind arra következtetnek, hogy ezután a közvélemény sokkal nagyobb hatalom lesz. Marad hát az óriási erőfeszítéseknek oly eredménye, amely a népakaratot rendkívüli hatalommá teszi, amely okulni készíti a kormányokat, hogy a népek jogait számbavegyék, szabadságától ne rettegjenek. „Közel az idő, – mondja Dessewffy – a’ mellyben minden sartz-uralkodásnak vérrel fog íratatni számkivettetés levele.” Magyarország fennállásához is hozzá van kötve az emberi nem szabadsága.¹⁶⁷

A bécsi kongresszus és a Szent Szövetség azonban nemcsak nem váltja be a vérmesebbek reményét, hanem az alkotmányos felfogást gyökerestül ki akarja irtani. Mintha az utóbbi negyedszázad tapasztalatai tökéletesen veszendőbe mentek volna. Rebesgetik, amit tizenöt év óta annyiszor lehetett hallani, hogy József nádort lemondatja az udvar, és Rajner kir. herceget ülteti helyébe, hogy az ősiségi törvényt rendeleti úton változtatja meg a kormány. Az efféle mendemonda azért talál hitelre, mivel a legártatlanabb szabadelvű gondolatokat is keményen üldözi a hatalom, mely attól retteg, hogy Magyarország tele van szabadkőművesekkel; ezek pedig a francia forradalom eszméinek terjesztői.¹⁶⁸ Vörösmarty évek múlva is aggódva kérdi:

Mit forralt kebelén a *hármás erőszak*,
Mely szentségtelenül *szentnek* ítéli magát,
Mit forralt vesztedre, magyar...

A vármegye gyűléstermei néhol évekig zárva maradnak. A tízes években tisztviselő választást alig ejtenek; Szabolcs 1811-től 1820-ig nem választ új tisztviselőket. Nem csuda, hogy több helyen aztán roppant zajjal történt a választás: a főispánok nemcsak jelölnek, hanem választanak is. Ebből az *Allgemeine Zeitung* arra következtet, hogy nemzetünk nem méltó a maga szabadságára.¹⁶⁹ Metternich 1817-ben a királyhoz intézett emlékiratában a

¹⁶⁶ Uo. X. köt. 247–48, 339, 341, 345, 347, 382, 420, 429, 479. I. XI. köt. 12, 16, 74, 206. I. XIII. köt. 547. I. – Wertheimer E. id. cikke a Századok 1896. évf. 302–303. I.

¹⁶⁷ Uo. XII. köt. 170, 483. I. XIII. köt. 107. I.

¹⁶⁸ Uo. XIII. köt. 311, 382, 384. I.

¹⁶⁹ Uo. XV. köt. 340. I. XVII. köt. 62. I.

kormányhatóságoknak még szorosabb központosítását kívánja, s a magyar és erdélyi kancellária amilyen olyan önállóságának megszüntetését. Habár e terv nem valósul Metternich akarata szerint: tényleg a bécsi kormány még nagyobb mértékben intézkedik magyar ügyekben is, mint 1815 előtt. A magyar kormány tagjai – mint Cserey Miklós panaszoja – csak eszközök a bécsi kormány kezében; úgy kell mozogniok, amint felülről mozgatják őket, nem amint belátásuk s hazafiságuk sugalmazná. „Lehetetlen – írja Dessewffy – rosszból igazgattatni, mint ez az Ausztriai Monárkia, minden tekintetben. Vegyék fejemet, ha 28 millió ember között egy millió meg van elégedve e’ kormányzással”. Ez a rendszer – úgy mond – nemcsak az elszegényítésnek, hanem a folytonos kínzásnak is rendszere.¹⁷⁰ Dessewffy szembeállítja hazánkat a bécsi kormánnyal. Idéz egy angolt, aki állítólag azt mondta, hogy sehol sem talált annyi józan eszt, mint nálunk, és hogy a kiváló ész sehol sem oly ritka, mint Bécsben. Amely kormány a szabadelvű intézményekről hallani sem akar, attól semmi jó nem várható. Hiába hivatkoznak alkotmányunk régi erejére, ha a kormány nem tud nemzetivé lenni, s a hazánk és Ausztria közti ellentéteket folyvást élesíti. Hogyne keserednék el a magyar, látva, hogy a nemesség jogait állandóan fenyegeti a bécsi kormány, de a nép sorsát éppen nem javítja? Mintha ég s föld összeesküdött volna nemzetünk elaljasítására; minden eszközt, minden utat-módot elzárt boldogulása elől. A kormány a pénz értékének újabb leszállítását rendeli el. S midőn a vármegyék e rendelet visszavonását sürgetik, Bécsben hallani sem akarnak róla, sőt Metternich nemsokára alkotmányunknak még romjait is feldúltni igyekszik. Nem ok nélkül ad igazat Dessewffy annak az angol államférfiúnak, aki nyíltan megmondta egyszer az országgyűlésen, hogy századok óta minden rossz a bécsi kormánytól származott Európára. Nem tudom – úgy mond Dessewffy –, min csodálkozzam inkább: azon-e, hogy sanyargatóink el nem unták még a sanyargatást, vagy pedig szörnyű elaljasodásunkon. „Sokszor gondolkodom – írja – ezen méltatlanságok’ végérül, és tsak a’ történetek’ sorsában, nem pedig nemzetem’ lelkében talállok reménységet... *Damus profecto grande patientiae documentum!*” Ezért látja ez években a „legnagyobb magyar’ is apját oly sokszor búba merülni s nemzetünk alacsonyságát siratni.¹⁷¹

Ide járulnak a szigorú időjárás csapásai, amelyek a készakarva szegényítő közgazdasági politikával együtt az anyagi bukás örvényébe sodorják az országot. Évről évre gyöngye vagy rossz termés. Az 1816-diki rettenetes hózivatarok mindenfelé roppant károkat okoznak, s a barmokat csapatostul elpusztítják; a föld árja a vermekben levő gabonát elrothasztja, a házakat romba dönti. Csak a bihari sárréti járásban 22 ezer juhot megöl a hideg. Csupán a debreceni határban félmillió frtra becsülik a barmokban tett kárt.¹⁷² Az éhhalál nemcsak fenyeget, hanem áldozatokat is szed. Ezért Erdélyből egyre takarodik ki a föld népe. Krassó vármegyében gomba és éretlen szilva a tápláléka. Kazinczy kénytelen elengedni jobbágyság tartozását; nincs lelke, hogy betevő falatjuktól is megfossa őket. Az 1817. év tavaszán hihetetlen nyomorban sínlódik a nép. A vidékről a nagyobb városokba vándorolnak az éhségtől elcsigázott emberek a jószívű tehetősebbek könyörületességére számítva; de szinte ijedelmet kelt sápadt arcuk, beesett szemük, rongyos ruhájuk. Az erdélyi vármegyékben

¹⁷⁰ (A 170. lábjegyzet hiányzik Váczy János kéziratából! A Szerk.)

¹⁷¹ Uo. XVII. köt. 226. l. – *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Írta Gaál Jenő (Budapest, 1902); 189–195. l.

¹⁷² Uo. XIV. köt. 3, 497. l. *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1816. évf. XI. (febr. 7.) XIII. (febr. 14.) s köv. sz. – *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évf. VI. füz. 57–70. l.

borzalmas látvány tárul elénk. Náprád körül egy oláh asszony „füstre tette meghalt gyermekét ’s lassanként megette”; Szilágy vármegyében pedig a félig meghalt cigányt fogyasztották el az életben maradtak. A vagyonosb nemesség társaságokba állva igyekeznek a nyomort enyhíteni. Erdélyben az ifjú Wesselényi Miklós b. jár elől jó példával, s Cserey Farkas, Döbrentei s néhány magnás barátjával együtt mintegy 750 embert táplál naponként.

A közigazgatásnak régóta tapasztalt hibái, s az évről évre ismétlődő rossz termések miatt a közbiztonság állapota is felette megromlik. Az ország keleti és nyugati felében úgy elhatalmasodnak a zsványok, útonállók, hogy egész vármegyék közbiztonságát veszélyeztetik. Bihar, Szabolcs és Szatmár vármegyében egy 70 tagú haramia-banda fosztogat éppen akkor, midőn Kazinczy Erdélybe utazik. Vajdájok nemesember s nem is holt-szegény. Ez a banda világos nappal is megállítja s kirabolja az úri embereket. Így Szunyogh Farkast, aki vendégeit öt kocsin viszi a diószegi szüretre. A haramiák minden kocsiból kifognak egy-egy lovat, elveszik az aranyórákat s tovább állnak. Kazinczy is emiatt nem mer Erdélyből jövet Debrecen felé menni. A három vármegye egyszerre intézkedik elfogatásuk iránt, rögtönítélő bíróságot alakítván. A Dunán túli falvakban is elszaporodnak a rablók, s a szántó-vető embert még ruhájától is megfosztják. Édes Gergelyt kétszer is kerülgetik, pincéjét fölverik, méhesét megdézsmálják. Horváth Ádámnak kamráját s pincéjét ürítik ki. A gr. Gyulay-családnál is fessegetik az ajtókat, s csak Döbrentei ébersége s töltött puskája riasztja el a gonosztevőket.¹⁷³

Sokan a király magyarországi látogatásától állapotunk némi javulását remélik. A bécsi kongresszus idején az orosz cár és porosz király budai fogadását úgy értelmezik, hogy a magyar király hazánk önállóságát akarta külföldi vendégei előtt kimutatni, s négy nap budai tartózkodásukat nemzetünk valóságos ünneppé varázsolja. Sándor cár nem haboz bevallani, hogy „illy pompás nemzeti fényességet sem Párisban, sem Londonban nem látott.”¹⁷⁴ A királyi párnak 1817-i erdélyi látogatását pedig úgy fogja fel nemzetünk, hogy a fejedelem a hosszú háborúk után beköszöntött béke áldásait akarja népeivel megosztani. A király tíznapi ottléte alatt meglátogatja a kolozsvári közintézeteket, s ami azóta soha nem történt, a kormánytanács ülésén mintegy négy óra hosszáig elnököl. Sokat emlegetik, sőt versbe is foglalják a királyné egyik nevezetes megjegyzését, amelyet Bruckenthal Mihály szász kómesznénak tett. Ez ugyanis a királynénak azt mondta, hogy leányai több nyelvet tudnak, de legjobban a németet tudják, mert szégyen volna az uralkodó nyelvét nem a legjobban érteni. Valóban szép – szól a királyné – több nyelvet beszélni, de gyalázat a saját anyanyelvét nem a legjobban tudni. Az is sokáig emlékezetben marad: mint pirongatja meg a király Alsó-Fehér vármegye rendeit, mert a hadi segílyt megtagadták, s jegyzőkönyvbe iktatták, hogy a kormányshéknak ne is közöljön velük többé ily törvénytelen kérést. S midőn az alispán mentegetőzni akar: a király egy szót sem enged szólni, reszketve a haragtól. Kazinczy erdélyi barátai közül többen, kivált Cserey Farkas, huzamosabban érintkeznek a királlyal, s nem győzik dicsérni a nemzet sorsa iránti fogékonyságát s nyájas leereszkedését. Azonban e látogatásnak semmi nevezetesebb eredménye nem lett. Jól vélekedik Cserey Miklós, hogy bár a király sokat észrevett az ország bajaiból, nem vette észre: „hól fekszik az

¹⁷³ Uo. XIV. köt. 263, 266, 276, 282, 300, 362, 369, 416, 421, 435, 446. I. XV: köt. 586. I.

¹⁷⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások*, 1814. évf. XXX. (okt. 12.) s köv. számok 35-ig. – *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 164, 588–90. I.

Ország nyavalyája”, mert eltakarták előtte, s még a selejtes hazafiak is a legjobb színben iparkodtak feltűnni.¹⁷⁵

Királyunk 1820. látogatása alkalmat ad nemzetünknek, hogy alattvalói hűségét nyomatékosabban kimutassa, mint az örökös tartományok bármelyikében tapasztalta. Íme, mondogatják, nem hiába követelték az országgyűlésen, hogy a király minél többször tartózkodjék hazánkban, csak így remélhető, hogy megismeri népünket s viszont. Pedig tán épp az ellenkező történik. A főurak azért is akarnak magukért kitenni, mert a királyi pár Csehországban nagyon hűvös fogadásra talált. S egymást érte a folyamodvány a király asztalán. Nálunk azonban a mágnások nem ismernek határt a pompában s fényűzésben. A vármegyei küldöttségek „csaknem nyakába, lábaihoz borulnak”, mert úgy szól a rendekhez, ahogy király még nem szólt alattvalóihoz. Elítélte ti. a szabadságért való rajongást, amely betegség – mint mondta – az egész világot meglepte, míg a magyarok ősi alkotmányuk védelme alatt boldogan élhetnek. Ebből a rövidlátó magyarok azt a vérmes reményt merítik, hogy alkotmányunk századokra megerősödött. De akárhányan úgy vélekednek, hogy az évek óta tartó anyagi csapásokkal ellentétben főuraink határtalan fényűzése nevetéssé tette nemzetünket, mert elhitették a királlyal, hogy a magyar nemzet meg van elégedve sorsával, s így megcsalta a jószívű, de rövidlátó fejedelmet. A királyné dicsekedett is, hogy Prágában 24 óra alatt több kérvénnyel zaklatták férjét, mint Budán két hétig. Csak egy ember, Wurm József székesfehérvári püspök mert őszintén s okosan beszélni. A magyarok azt remélik, szólt a királyhoz, hogy Felséged ezután nem fogja őket patensek által kormányozni. A nagyobb rész csak hízelegni tudott. S vajon mi lett az eredmény? Gustermann hírhedt munkájának harmadik kötete eltiltatott a nyomtatástól, később pedig „két Zsidót Magyar Nemesekké nevezett ki Ő felsége”. S ami a legfontosabb, Metternich már készíti a rendeleteket, amelyek alkotmányunkra nyílt csapást mérnek, de amelyek aztán sorompóba szőlítják a magyart.¹⁷⁶

Mióta a Szent Szövetség az európai népek szabadságának mindennemű nyilvánulását éberrel figyeli, nem egy szórványos jelenség mutatja, hogy a szabadság eszméje erősebb a fegyverek tüzeinél. Nagy idők vannak készülöben, s nagy dolgok csíráznak, bár lassan érnek. A gondviselés némán dolgozik. Dessewffy már 1816. április 4. ezt írja: „Be szeretném ha tegnap jöttem volna a’ Világra! Láttam volna a’ két Hazának virító napjait! Nem fog mindenkor ez a’ homály rajtunk feküdni, és úgy hiszem, hogy már fíjaim is napfényt fognak látni.” S míg az elbizakodott kormányok abban a reményben ringatódznak, hogy a nemzetek ébredésének minden jele elfojtható: Európa déli részein, a spanyoloknál és Nápolyban vakító sugarakat szór a szabadság kivillant napja. „Hozza ide által hozzánk az Úr Isten a’ Spanyol, és Nápolyi lángot – óhajtja Dessewffy –, hogy szívesebben éljünk, és nagyobb megelégedéssel halhassunk meg.” Most tetszik csak ki: milyen kárt tett Napóleon az emberiségnek. A népek bizalma megrendült a fejedelmekben, s a rabigától való félelem általánossá lón. Most már föleszmélnék a kormányok, de csak hogy kénytelenek legyenek belátni: mily balgatagság, sőt bűn az alattvalók érdekeit a királyéitól külön választani. A nép mindenütt tördelni kezdi a korlátokat. Vak, aki nem látja mindezt az utóbbi jelenségekből. Dessewffy szeretné megmondani a fejedelmeknek, amit egyik versében Schiller után írt:

¹⁷⁵ Uo. XV. köt. 318–21, 323, 328–29, 333, 612–14. l. – *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1817. évf. XVIII. (aug. 30.) s köv. számok 37-ig. Vö. a *Magyar Kurír* 1817. évf. 23. s. köv. sz. – *Erdélyi Levelek* 334–36. l.

¹⁷⁶ Uo. XVII. köt. 226–28, 262, 286, 398. l.

A' szabad embertől mit félsz? De a' lánczait untig
Rázótól a' midőn azokat szagatja: ijedj meg.

Bár a megindult küzdelmet el ne fojthassák, mert minél később fognak a küzdelemhez, annál több vér foly miatta. A természet rendje végre is a szabadságnak szerez győzelmet.¹⁷⁷

III.

Kazinczy politikai felfogásában Vay József után igazodik. – A király és nemzet jogainak közössége. – Kazinczy conservativismusa; hazaszeretete. – Berzeviczy Gergely felfogása ellen; hite a nemzet jövőjében. – A magyar nemzetiség csekély ereje. – A nemzeti öltözet. – Idegen szellemű nevelés. – A magyar nyelv közhasználatára évről évre gyarapszik; némely vármegye kívánsága. – A hivatalos latin nyelv kifejezéseinek magyarítása. – Pest vármegye indítja meg a mozgalmat. – Egyesek segíteni törekcsenek a hivatalos mőszők magyarításában; Révai szerepe. – Verseyhy ellenkező véleménye. – A magyar nyelv közhasználatára Erdélyben, Magyarországon. – Biztató jelenségek.

Kazinczy politikai felfogásában nagyrészt Vay József után igazodik. Őt tartja a hazafias érzelmű követek fejének, aki éles látásával, logikus gondolkozásával, az ellentétek tapintatos kiegyeztetésével a legnagyobb szerepet játssza a XIX. század elején tartott országgyűléseken. Mint szónokot többen fölülmúlják; de az ország törvényeinek és szokásainak beható ismeretében, a bizonyítékok láncolatának szigorú rendjében senki sem. Az alkotmány és nemzetiség tántoríthatatlan híve, a nemzeti önállóság elszánt harcosa, de hűséges királypárti. Az országgyűlés sarkalatos jogainak minden körülmények közt éber őre, komoly tárgyalásainak féltékeny ügyelője. A külpolitikai események szövevényes kapcsolatát alig érti valaki jobban, mint ő, s követtársait is arra szoktatja, hogy ítéleteiket, határozataikat a külpolitika okos mérlegelése szerint irányozzák, ne pedig a kormány követelése szerint. Emiatt némelyek az ő felfogását majdnem felségsértésnek találták, s benne látták a korlátlan királyi hatalom erősítésének egyik fő akadályát. De a tekintélye előtt még ellenfelei is meghajoltak. Kazinczy szívvel-lélekkel osztozik felfogásában, csakhogy ő a királyi jogok sértetlen fenntartását kívánja, de e tekintetben könnyen érthetőleg nagy változáson esik át. Volt idő – mint mondja –, midőn a köztársaság eszméiért lelkesült, bár az eszmék valósítása soha eszébe sem jutott. Szerinte csak az egészséges állam valósíthatja meg ez eszméket, de a mienk nem az, mint Európának egyetlen állama sem az az újabb korban. Tulajdonképp csak az angyalok serege tudná azokat megvalósítani, vagy a meg nem romlott s meg sem is rontható ember. A mostani Európa kicsiny e nagy és felséges eszmék számára. Fogságától kezdve azonban szívből monarchikus érzelmű, s osztozik abban az „istentelen, hírhedt” elvben, hogy a fejedelemnek szabad a maga népét, ha annak jólléte kívánja, megcsalnia, mint ahogy az orvosnak is szabad a beteget rászednie, ha egészsége parancsolja.¹⁷⁸

Ebből következik Kazinczy politikai gondolkozásának sarkpontja, hogy monarchiában a nemzet boldogsága egyszersmind a fejedelemnek is boldogsága. A kettő közt felbonthatatlan szent kapcsolat van, amelyet egyiknek sem szabad lazítania, de amelynek erősítése érdekében az eszes hazafinak minden áldozatra készen kell lennie. Csak addig tarthat bá-

¹⁷⁷ Uo. XIV. köt. 105, 109. l. XVIII. köt. 96, 208, 227, 430. l.

¹⁷⁸ Wertheimer E. id. cikke uo. 308–309. l. – *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 321. l. VIII. köt. 12. l.

torságunk, míg az ország s fejedelem közti békés egyetértést ápoljuk; amíg szilárd meggyőződéssel valljuk, hogy egymásra vagyunk utalva s egymás jóllétéért kell minden erőnkkel küzdeni. „Szörnyű szerencsétlensége az Hazánknak – írja –, hogy a’ Királyi méltóság és a’ Nép, melly elválaszthatatlanul *eggy*, elválasztatik ’s diametralis Antagonismusba hozatattik.” Csak „az a’ nép boldog, a’ melly szereti Fejedelmét és a’ melly szeretve érzi magát Fejedelmétől.” Átkozott hazafi az, ki nem egyaránt híve az egyiknek is, másiknak is. A mi sajátos politikai szerkezetünk sem kerüli el figyelmét, s az ország jóllétét a király és monarchia boldogsága nélkül képzelni sem tudja. Hazafisága s a király iránti hűsége a legteljesebb összhangban van. De ha a szükség parancsolja, mind a király, mind a nemzet külön jogait védelmébe veszi. Midőn az 1807. országgyűlésén a felségjogok megosztása mellett kardoskodnak, s még oly higgadt s éles látású politikus is, mint Vay József és Cserey Miklós, kétségbe vonja a király abbeli jogát, hogy maga izenhessen háborút s köthessen békét: Kazinczy erős meggyőződéssel vitatja, hogy e jog egyedül a királyt illeti, ezt a nemzettel meg nem oszthatja. Másfelül azonban a nemzeti érdekeknek is hűséges ápolója, ha kell, a királylyal szemben is. Midőn az 1807. júliusi sárospataki egyházi gyűlésben azt tárgyalják, hogy a király kész telket adni a ref. iskoláknak, amit sokan örömmel fogadnak, Kazinczy fölkel és kijelenti, hogy „a’ Királytól ez a’ segedelem *nem kell*, mert *veszedelmes*.” Valahányszor a király Magyarországot meglátogatja, s itt fényes fogadtatásra talál, Kazinczy nagy örömmel mondja el: mily jól esik neki, hogy nemzetünk hűsége oly őszintén nyilatkozik. De másfelül azt sem mulasztja el szóvá tenni, mennyire sajnosan érzi „a’ nemzet jussainak elnyomtatását.” Minden bajunk kútforrását abban keresi, hogy a király tanácsadói, szembeszállva az ész parancsával, nem mernek nyílt őszinteséggel szólni s az idők követelményeinek engedni. „Én – írja – kis teremtsé vagyok, de ha a’ fejedelemmel szólhatnék, elég bátor volnék kimondani, hogy csak azt nézem hív jobbjának ’s jó hazafinak, a’ ki azt óhajtja hogy tanuljunk, lássunk, ’s szabadon ne csak gondolkozzunk, de szövellünk is.” Csakhogy nálunk a tanulás és szabad szólás tiltva van s gyanúsak kiáltva, ki saját meggyőződését követi.¹⁷⁹

E nagy általános szempontokon kívül nem fürkészi a politikai élet titkosabb rugóit és szövevényesebb kapcsolatait. Ő maga kevésbé látja meg a kormányzás hibáit, s nyilvánosan kevészer veszi bírálat alá. Az államférfiúban jellemet és tudományt keres, meg előrelátást. Ez utóbbit éppen nem tapasztalja a bécsi államférfiakban, s innen származtatja a kettős monarchia nagy válságait. A nádort állandóan túlzó magasztalással halmozza el, s megdöbbenve emlegeti: mily nagy csapás éri a nemzetet, ha a király őt csakugyan megfosztja méltóságától. Tehetsége s nemzetünkhöz vonzó ragaszkodása iránt soha sem kételkedik, hanem attól fél, hogy az udvari ármány játéka s ravasz fondorlata keresztülhúzza számításait. Egyedül ő benne ismer föl előrelátást s ezért adózik neki nagy tisztelettel. Alig meri kimondani, mily sok rossz következményt szül a királynak a gonosz tanácsosokba helyezett bizalma, s mily haszon háramlanék abból nemzetünkre, ha a király „a’ jobb fejek” tanácsain járna, mi az uralkodónak kötelessége is volna. A napóleoni háborúk erőszakos átalakulása-it is ebből a szempontból ítéli meg. Legsajnosabban érzi Poroszország megalázását, a németek veszedelmét, amelyet Isten büntetésének tart, mivel a porosz udvar a mi fejedelmünk ellen „áskálódott”. Elítéli az angolt, mely mindég önző érdekét szolgálja. Viszont lelkes örömmel fogadja Lengyelország visszaállításának hírért. A legválságosabb küzdelmek, a legkétségbeesettebb megrázkódások közt sem alszik ki belőle a remény, hogy nemzetünk túl-

¹⁷⁹ Uo. V. köt. 94, 254, 332, 342, 354, 417. l. VI. köt. 302, 398. l. VII. köt. 75, 84, 292. l. IX. köt. 80, 163. l. X. köt. 129, 207–208. l. XI. köt. 74. l. XVII. köt. 33, 371. l.

éli a rettentő időket. Nem tagadható, hogy őt is meg-meglepi a kétség, aggodalmak kínozzák; de ügyekszik magán uralkodni és a legcsekélyebb jelenségből is reményt meríteni, mert a magyar, e „gyönyörű tulajdonságú ’s vitéz nemzet” el nem törülhet a föld színéről. Alkotmányának oltalma alatt tovább kell élnie, boldogan, mint eddig, hisz a magyarnál „boldogabb halandóra nem nézett-le a’ nap”. Marhának szülte azt a természet – úgymond –, aki minden ólat jónak talál, ahol jóllakhatik. De a magyarnak van oka büszkélkednie a maga alkotmányával. Jó, nem jó: nem kérdi. Óhajtja, hogy örökké fennmaradjon. Átkot mond arra, kit valaha az az istentelen gondolat szállna meg, hogy atyáink alkotmányát, mely már annyi zivatart kiállt, felforgassa. Nem hibátlan ez, de jobbá tevése tőlünk függ. Sokat irigyelhetünk másoktól, de a magunkét nincs okunk nem szeretni. Némely változást mind a fejedelem, mind a haza jobb fejei óhajtanak, de épp abban mutatkozik az államférfíui belátás: meddig terjedhetnek e változások. Hogy őseink annyi viszontagságok között is meg tudták menteni hazánkat: alkotmányunk nagy ereje magyarázza. S ha a nemzet és király alkotmányunk védelme alatt együttes iparkodással áll ellen a további veszedelemnek, s a bölcsességnek arra a fokára léphetünk, hogy „az idegen jót követni nem tartjuk szégyennek”: bizonyosok lehetünk, hogy „a’ mit atyáinktól vevénk, megerősítve fogjuk általadhatni gyermekinknek, és hogy az kiállhatja az idők’ fenyegető ostromait.”¹⁸⁰

Igazságtalanság volna kételkedni Kazinczy szavában, midőn azt mondja, hogy „saját vesztével is örök állást óhajtott hazájának.”¹⁸¹ Egyetlen szóval sem panaszkodik a rettentő háborúk által követelt áldozatok miatt. Töprengve kérdi: vajon a sors meghagy-e bennünket „boldog Constitutióink birtokában?” S hozzáteszi, hogy ő nem fél az áldozatoktól, ha a nemzet szüksége kívánja. „Csak magyar maradhassak, mindent szívesen”, – ez az ő politikai gondolkodásának másik sarkpontja s egyszersmind a nemzetiségről alkotott felfogásának is iránymutatója. A magyar faj szeretete uralkodik egész valóján, mint a legnagyobb magyarrén; ez az ő bálványja, ki előtt térdet-fejet hajt. „A’ Nationalismus – írja – olly szent dolog, a’ miről nem lehet szó. Szent az, mint a’ Virtus és dicsőség’ szeretete.” Annyira hatalmában tartja őt magyar érzése, hogy voltaképp egész működését ennek a sugalmazásából magyarázhatjuk. Innen elszánt küzdelme minden ellen, ami az ő felfogása szerint árthat fajunk jövőjének. Innen a nemzet hibáinak sokszor kíméletlen kigúnyolása, haladásunk vélt vagy valódi akadályainak egészen az igazságtalanságig menő üldözése. Azt hiszi magáról, hogy ő a „dühösségig magyar”; azt hirdeti hazafi elvként, hogy az igazságnak mindenkor a haza felén kell állnia. Berzeviczy Gergely, a kor legkiválóbb magyar nemzetgazdája, a világkereskedelemtől szóló tanulmányában attól teszi függővé a kettős monarchia anyagi fejlődését, hogy tartományai miképp tudnak szoros egységbe olvadni egymással. E tartományok közé foglalja Magyarországot is, mely most még sokban különbözik a többi tartománytól; de – úgymond – az egyes részek különbözősége lassankint kiegyenlítődik, s idővel nagy egészszé olvad össze. Kazinczy borzadva olvassa Berzeviczynek e hidegvérrel, sőt mintegy óhajtvá tett jóslatát. Világosan megmondja neki, hogy egy nemzet eltörlése (Auflösung) politikai gyilkosság, amelyre minden jólelkű ember irtózáttal gondol. A nemzet megmaradásának alapja éppen nemzetisége, amely Kazinczynak ezerszer drágább, mint mindaz az arany, amelyet Berzeviczy – mint látszik – nemzetiségünknek az oly higgadtan jóslat elenyészése

¹⁸⁰ Uo. IV. köt. 422, 441, 497. I. V. köt. 342. I. IX. köt. 162, 219. I. X. köt. 113–114. I. XI. köt. 283. I. XIII. köt. 61. I. XVII. köt. 359–60. I. – Viszota Gy. *József nádor és az 1809. nemesi felkelés; Századok* 1909. évf. 4640–41. I. – *Történelmi Tár* 1905. évf. 449, 451. I.

¹⁸¹ *Pályám emlékezete* 369. I.

által akarna megvásárolni. Neki még a sírban sem lenne nyugalma, ha azt oly gyermeke vagy unokája látogatná, aki nyelvére s érzéseire nézve nem magyar, hanem német. Gr. Batthyány Vince (1772–1827) kamarai elnök osztozik Berzeviczy felfogásában, s ő is meg műve bírálója is „azt az átkozott óhajtást teszik, hogy Nemzetünk szűnjön-meg az a' Nemzet lenni, mely eddig volt”. Kazinczy a mély hazafi fájdalom hangján emlegeti e nemzetrontó törekvést, s idézi a római államférfiút, aki „szíve fájalmában” azt kiáltotta, hogy minél jobban tud valaki görögül, annál gonoszabb hazafi. Ugyanezt kell nekünk is kiáltanunk az efféle „magyar-németekre”. Hirdeti, hogy ahol az anyagi érdek s a nemzeti érzés ellentétbe jut, minden habozás nélkül ennek a pártjára kell állni. Berzeviczy a XVIII. század nemzetietlen világpolgárainak értelmében azt mondja, hogy a nemzetiség már valami egyoldalú tulajdonság, s hogy Magyarországon voltaképp nincs is nemzet. Nem hisz a magyarság jövőjében. Neki – mint Kazinczy írja – mindegy, akár magyar, akár német vagy inkább osztrák, csak aranya legyen. De amely nemzetben az ily gondolkozás gyökeredzik meg, ott előbb-utóbb kihál a törekvés minden nagy tetre.¹⁸²

Mondanunk sem kell, hogy a magyar nemzetiség erejére nézve nemcsak Berzeviczy Gergely él akkor oly roppant tévedésben. Sokan osztoznak felfogásában s Herder szomorú jóslatában. Berzsenyi a végzet megmáshíthatatlan rendelkezésének tekinti hazánk vesztét. Kölcheynek semmi hite a nemzet jövőjében. Kis János minél inkább meg van győződve, hogy akármely nemzet is „az itt alatt elérhető legszebb boldogságban is tsak úgy részesülhet, ha anyai nyelve' segítségével formáltatik”: annál fájdalmasabban vallja be, hogy ő is „elenyészést kéntelenítettik jövendőlni Nemzetünknek és nyelvünknek.” Kazinczy kacagásra méltónak mondja Herder jóslatát, magát Herdert meg hamis prófétának, s tántoríthatatlan hittel hirdeti, hogy a magyar nép és nyelv soha sem fog elenyészni, míg Európát philosophusi szellem igazgatja. Kéri Berzeviczyt: kiáltson *áment* és *ainsi soit ilt* azon könyörgésre, hogy a magyar nemzet és nyelv „perennáljon, 's' virágzásnak minden részeiben a' fő polczra lépjen”. „Én – mondja – erős hittel hiszem, hogy előbb utóbb az meglészen.” 1809-ben, midőn nemzetünk áldozó készsége oly elhatározó fontosságú a monarchia sorsára, némi engedékenységet tanúsít a kormány, s Kazinczy örömmel veszi észre, hogy a hazaszeretet immár nem tartozik a tiltott érzelmek közé. Az 1811–12. országgyűlés rendeit szintén e felfogás lelkesíti, azért viselik magukat „a nemzetiséghez illő módon.”

De a magyar nemzetiség, bár észrevehető erősödést nem mutat ez években, még nagy szállka a bécsi kormány, sőt a legtöbb magyar főúr szemében is. Ezért panaszkodik Virág Benedek, aki egy versében a régi magyarok „keménymarkú kezeit 's' harcos fegyverét” emlegeti, de e sorát Almásy Ignác alkancellár kitörli, hogy némelyek nem akarják, hogy nemzetünket a maga erejére s hatalmára emlékeztessük. Mikor Berzsenyi költeményeinek kiadására a kispapok lelkes hazafisággal áldoznak, Berzsenyi arra kéri Kazinczyt, hogy ezt a hazafiságot dicsérje meg nyilvánosan a hírlapokban, célzást téve a gazdag főurak közönyére: Kazinczy nem meri e kérést teljesíteni, mert sajnosan kell tapasztalnia, hogy a „nemzetiség ellenségei” szemmel tartják az így buzgólkodókat; ez az elhíresztelés akadályt gördíte-

¹⁸² Berzeviczy G. id. m. 297. l. – *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 342, 359. l. VI. köt. 180–181, 193, 220–27, 240–47, 321, 381. l. VII. köt. 192. l. IX. köt. 382, 388, 570–71. l. XV. köt. 175, 177. l. – Kazinczy levelei Berzeviczy Gergelyhez. 1800. febr. 5. és 1810. júl. 23-ról; amaz a M. N. Muz. kéziratárában, emez megjelent a *Magyarország* 1900. évf. 329. számában. – Gr. Batthyány Vince: *Reisen durch einen Theil Ungarns Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina*; Pest, 1805. 215–18. l. – Bredetzky Sámuel bírálata, mely mindenben helyesli Batthyány felfogását, az *Annalen der Lit. u. Kunst* 1812. évf. febr. füz. 202–219. l.

ne pályájuk elé. Emiatt kellett Fejér Györgynek is éreznie a székesfehérvári püspök neheztelését. Döbrentei mély keserőséggel fakad ki az osztrák írók, kivált b. Hormayer József ellen, aki *Der österreichische Plutarch* című munkájában nem pirul Hunyadi Jánost, Zrínyit, Pázmányt osztráknak mondani. Megszólja a magyarországi német írókat is, akik egymást nagy emberré teszik. „Ezek a’ denevér Magyarok – írja – elnyomnak még bennünket.” Sartory Ferenc a magyarországi és erdélyi tudósokhoz intézett felhívásában, hogy a *Tudósok Lexicona* című vállalatát támogassák, minden tartózkodás nélkül az Osztrák Birodalomhoz számítja a két magyar hazát, s Kulcsár e felhívást egy szó észrevétel nélkül közli. Ezekre céloz Döbrentei, midőn felkiált: „Mi aluvók! ’s még is Oroszlányoknak merjük magunkat nevezni.”¹⁸³

Találkoznak ekkor is, mint később mindég, akik a nemzetiséget nemcsak a nyelvvel látják elválaszthatatlan kapcsolatban, hanem a ruhával is. Ócsai Balogh Péter szerint „csak addig leszünk külön álló nemzet, míg tulajdon nyelvünk és köntösünk leszen”. De fájdalmasan sóhajt fel, hogy az elsőt nem tudjuk, a másodikat meg elhagytuk. Kazinczy nem osztozik e nézetben. Amennyire testestül-lelkestül védi nyelvünket, majdnem oly közönynyel viseltetik a ruházat iránt. Ezt nem számítja a nemzetiség valódi tényezői közé. Ellenben Horváth Ádám a régiség és nemzetiség tiszteletét egynek tartván, a ruházatban is óvakodik a divattól. Sőt úgy vélekedik, hogy a nemzeti ruhájából kivetkőzött ember nem igen tud „Nemzete javára gondolkodni.” Kazinczyt – úgymond – örömet nézi s öleli a zöld asztal mellett „bajusztalan ’s idegen köntösben”, de mikor a magyar nyelv deréksége mellett izzad, ázsiai öltözetben szeretné látni. Döbrentei is zokon veszi Kazinczytól, hogy a bajusz és guba viseletét kifogásolja. Bárcsak – mondja – mindazt viselnénk, úgy „nem volnánk illy elmcsevészett Semmik.”¹⁸⁴

A nemzetiségből való kivetkőzésnek sokkal ártalmasabb alakja az idegen szellemű nevelés. Kazinczy szükségesnek találja kiemelni, hogy gyermekei először magyarul tanulnak. A gazdagabb nemesség házában a gyermek egyszerre tanul magyarul és németül. A főúri asztaloknál meg csak idegen nyelvet tanul. Kevés oly magyar mágnás család van, mint a Dessewffy József, Sztáray Albert, Festetics György, Széchenyi Ferenc és Teleki Sámuel s József grófoké, a Prónay, Majthényi, Malonyay és Orczy báróké. Döbrentei azt tapasztalja, hogy amely úri házaknál Erdélyben megfordult, a magyar nyelv egészen el van temetve. Nyomorult felfogása a műveltségnek azt gondolni, hogy ha a gyermek kis korában már magyarul beszél, nem tanulja meg a németet hiba nélkül. Török József gr. gyermekei egyszerre három nyelvet tanulnak, s anyjuk váltig tiltakozik, hogy a magyart is már kis korukban beszéljék, hisz „talán csak nem lesznek szolgál-bírák”. Dessewffy József gr., bátyja, Ferenc gyermekeinél sajnos győződik meg, hogy nevelőjük minden magyar intézmény és szokás iránt ellenszenvet igyekszik beléjük oltani. Elhíhetjük neki, midőn azt mondja, hogy iparkodott nekik „antidotumot bé adni... ez igen veszedelmes nyavalya ellen.” Valóban nem alaptalanul mondja Cserey Miklós a nemzetiségből való kivetkőzés kezdetének azt a rossz szokást, hogy a gyermek még gyöngye korában tudjon idegen nyelven beszélni. Pedig ha az idegen annyira közönségessé válik nálunk, a magunkénak el kell csenevésznie. Így hanyatlak nemzetiségünk, aminek „a’ mű tulajdon Nemzeti Nagyaink okai.”¹⁸⁵

¹⁸³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1812. évf. XXII. (szept. 14.) sz. – *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 306. l. VIII. köt. 534. l. IX. köt. 132, 279. l. X. köt. 22, 25. l.

¹⁸⁴ Uo. IX. 489. l. XV. köt. 156–59. 191. l.

¹⁸⁵ Uo. V. köt. 209. l. VI. köt. 66–67. l. XII. köt. 472. l. XIII. köt. 109–110, 178, 193. l.

Mindemellett a magyar nyelv közhasználatára évről évre gyarapszik, holott az 1805-diki nyelvi törvényeket nem hajtja végre a kormány, az 1807. és 1811–12. országgyűlés óhajtásai pedig nem találnak meghallgatásra a királynál. A vármegyék általában magyarul szerkesztik jegyzőkönyveiket, s a nemzetiség érzése erősebben kezd lüktetni a köznemesség szívében. Némely vármegye még az alsó-ausztriai kormánnyal is magyarul akar levelezni, s csak hosszas tanácskozás után egyez bele olyan nyelv használatába, melyet mind a két fél megért, a latinba. Bihar vármegye 1806. március 17-én Váradolasziban tartott közgyűlésén azt határozza, hogy nemcsak a többi vármegyékkel és kormányhatóságokkal, hanem a magyar katonasággal, a magyar fő haditanáccsal is magyarul levelez, csak a kancelláriához és a királyhoz „menjenek most még Magyarul és Deákul a' felírások és a' Német Katonasággal a' Levelezések Deákul.”

Midőn Pest vármegyében az 1805. nyelvi törvényeket az ugyanazon évi november 21. tartott közgyűlésen kihirdetik, s a főispáni helytartó, Barkóczy Ferenc gr. figyelmezteti a rendeket, hogy e törvények már elég módot nyitnak nyelvünk tökéletesítésére: a rendek elhatározzák, hogy 1806 elejétől fogva minden iratot magyarul fogalmaznak, csak a királyhoz és kancelláriához írnak magyar és deák nyelven. Egyszersmind a hivatalos műszók magyar fordítására nézve is megállapodnak úgy itt, mint Baranya, Veszprém és Zala vármegyékben.¹⁸⁶ A munka végrehajtására legott bizottságot alakítanak. Leghamarább elkészül a Pest vármegyei bizottság, amelynek munkálatát Révai Miklós vizsgálja át s javítja ki. Ezt a szótárt aztán megküldik a többi vármegyéknek, amelyek egymás után foglalkoznak e fontos tárggyal. Különösen érdekes a bihari határozat, melynek értelmében a vármegyék külön bizottságot alakítanak, s e bizottságok egy kitűzött napra Pestre gyűlnek össze, s előszóval adják elő észrevételeiket. Somogy Horváth Ádámot, Zala pedig a többi közt Kisfaludy Sándort s Takács Józsefet is a bizottságba választja. De a tervezett összejövetel elmarad. A nádor nem meri megengedni. 13 vármegye aztán írásban küldi meg véleményét. Pest vármegye 1807-ben kinyomatja a Révai Miklós javaslata után megigazított tiszti szótárt, amelyet használni kezdenek.¹⁸⁷

Egyesek segíteni akarnak a vármegyei tisztviselőknek a hivatalos kifejezések magyarításában. Így keletkezik a Perecsenyi Nagy László, Péchy Imre és Szirmay Antal ide vonatkozó munkája.¹⁸⁸ Legjobban elterjedt s legismertebb lett a Szirmayé, amelyet a Zala vármegyei bizottság is alapul vett, de a Péchy Imre munkáját is használták. Az a törekvés, hogy a deák hivatalos műszók magyar egyértékeseit használhassák, némi mozgalmat idéz elő a vármegyei írástudók közt, és sokan minden idegen szót ki akarnak küszöbölni. Hozzá való készség s nyelvérzék nélkül fognak munkához, s mint általában az újításban, itt is számos korcs hajtás keletkezik. Például P. Nagy László a *notariust dézsmásnak*, a *politikust* pedig

¹⁸⁶ Viszota Gyula: *Révai, Versegby és a tiszti szótárak*; a *Nyelvtudományi Közlemények* 1905. évf. XXXV. köt. 194–97, 212–13. l. – *Figyelő* 1876. évf. I. köt. 364. l.

¹⁸⁷ Uo. 204–205, 207–13. l. *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 236, 257. l. *Hazai Tudósítások* 1807. évf. XIV. (aug. 15.) és XVI. (aug. 22.) sz.

¹⁸⁸ P. Nagy L.: *Értekezés azon Deákból Magyar Nyelvre fordított szavak iránt, mellyek az Egyházi és Világi Hivataloknak... honnyi szó ejtéssel való nevezését tárgyazzák*; Nagyvárad, 1806. – Péchy I.: *A Magyar Nyelvről a' polgári és peres dolgok folytatásában*; Pest, 1806. – Szirmay A.: *Magyarázattya azok Szóknak, mellyek a' Magyar-országi polgári 's törvényes dolgokban előfordulnak*; Kassa, 1806. – Viszota Gy. id. dolgozatában (206–7. l.) még a Balogh István váci kanonok, Georch Illés és Szrogh Sámuel munkáiról is szól, ezek azonban nyomtatásban nem jelentek meg. Sokkal becsesebb ezeknél Pápay Sámuel névtelenül megjelent műve: *Észrevételek a' Magyar Nyelvenek a' polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról*; Veszprém, 1807.

tsinomlónak akarja magyarítani. Nem is könnyű a helyes középutat megtalálni. Dessewffy azt az alkalmas eszmét pendíti meg, hogy amely magyar kifejezést az ország különböző hivatalaiban használnak, gyűjtsék össze, rostálják meg s válasszák ki a megfelelőeket. Nem egyszerre terem meg a magyar hivatalos nyelv, mint külföldön sem egyszerre alakult ki, s ezért a mód nélküli sietés és minden áron való magyaroskodás célt tévesztett. Verseghy, akit a zalai bizottság elnöke, Nagy József prépost a Pest vármegye tisztii szótárának megítélésére s esetleges kijavítására fölkér, nagyon elégedetlen e mozgalommal, amelyet „tsak ifiú elmékhez illő pözsögésnek” mond, s amely „a’ Curialis stílust, sőt még magát a’ Magyar Nyelvet is egészen fel akarja forgatni.” Verseghy azt óhajtja, hogy e mozgalom mielőbb megszűnjék, mind – úgymond – „a’ helyett hogy ezenn a’ kész curialis magyar nyelvenn az Ország dolgait az új törvény szerint folytatni kezdenék, a’ mi a’ fő dolog; a’ curialis magyar stílust a’ *purismus* által úgy felforgatták, hogy végtére a’ fő dolgot sem ezenn, sem az új nyelvenn végre nem hajthatták. Ennek a’ vége az lessz, hogy a’ magyar nyelvnek ellenségei egyszerre kiáltják, hogy az Ország dolgainak folytatására alkalmatlan, és a’ deákot visszakerik.” De azért teljesíti Nagy József kérelmét, s a hivatalos műszók közül a helyesebbeket ő is elfogadja, sőt maga is készít újakat, p. o. *mestermű, közbíró, bűnpör, napkönyv, párbaj, népszónok, határnap, nagykorú, kiskorú, búcsúlevél, talpok*.¹⁸⁹

Elvétve találkoznak a régi tisztviselők közt, akik nemcsak a deák hivatalos műszókat, hanem az ügyvitel nyelvül a deák nyelvet is megtartani kívánják. Nagy József panaszkodik a Vas vármegyei alispánra, hogy ismételten kikelt a magyar nyelv ellen, azt „dörmögven, hogy leg alább a’ Juridicumban szükség volna meg tartani a’ Deák Nyelvet.” De Nagy József azonnal megfelel, hogy arról már késő beszélni; most minden igaz magyarnak arra kell törekednie, hogy nyelvünk kenyérnyelvvé váljék. Így aztán érthető Cserey Farkas öröme, aki midőn Csáky Manó gróftól levelet kap, mindenkinek eldicsekszik azzal a szerencsével, hogy „Magyar nagy urtul Magyar levelet kaphatott.” Mert noha Erdély – mint Cserey Miklós megjegyzi – fészke a magyar nyelvnek, s a hivatalos és társadalmi életben mindenütt otthon van: az idegen nyelv majmolásának kártékony divata ott is elharapózik a főúri körökben. Döbrentei azt a panaszt hallja, hogy az uraságok nem tudnak magyarul, a magyarországi eredetű Gyulay grófné sem teljesen jártas nyelvünkben. Viszont azonban Kállay Ferenc úgy értesül, hogy a szászoknak Brassóban és Nagyszebenben is van magyar iskolájok, s általán a szászok örömet tanulnak magyarul.¹⁹⁰

Az anyaországban is lépésről lépésre tért hódít a magyar nyelv használata. Kulcsár István hazafias örömmel hirdeti, hogy a 15 év óta tapasztalt lassúságot vagy langymelegséget most szépen kipótolja a lelkes buzgóság. A hazafiak meg akarják mutatni, hogy a nyelvünk közhasználatára érdekében alkotott törvények valósággal fejlődésünk elemeivé válnak. A vármegyék s városok általában élnek azon jogukkal, hogy hivatalos ügyeiket magyarul intézik, legalább a tanácskozásokban csak a magyar nyelvet használják, az ügyvitel többi ágában pedig időt szabtak nyelvünk „tökélletes bevitelére”. Mert hiszen „könnyebb egy résznek a’ hazai Nyelvet tanulni, mint valamennyinek az idegent”. A felsővidéki szász városok közül Késmárkon, Lőcsén már állítottak magyar iskolát. A Túróc vármegyei Neczpál község magyar iskolája felállítására Prónay László b. ezer r. forintot ajánlott. Pethő Jakab iskolafelügyelő, aki már 1786-tól kezdve kísérletezik nyelvünk tanításával némely budai

¹⁸⁹ Vizota Gy. id. dolg. 213, 231. l.

¹⁹⁰ *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 431, 561, 573. l. IX. köt. 445. l. X. köt. 291. l. XII. köt. 291. l. – Kállai F. levele 1815. ápr. 2-ről a M. Tud. Akad. levéltárában: M. Irod. Lev. 4r. 36. sz.

elemi iskolában, 1806-ban oly tanítót iktat hivatalába, aki csak magyarul tanítja a gyermekeket. Dessewffy és Kazinczy bizalmasokdva közli egymással, amit az uralkodók köréből e tekintetben hallanak: hogy Miksa kir. herceg magyar beszédet mond egy vendégségen; hogy Ferenc kir. herceg Sátoraljaiúj helyen az őt fogadó küldöttséggel csak magyarul beszélt, noha Lónyay Gábor német nyelven üdvözli; hogy a nádor legalább egyszer 1809 végén magyarul ír Zemplénnek. Sőt hogy Bonaparte Lucían is tanul magyarul. Kézy Mózes még Göttingában is talál olyan tanárt, aki magyarul ért. Szalárdi Jakkó László huszár főhadnagy a magyar huszárok tanítására írt munkájához magyar „szép tüzes Tábori dalokat” kíván kapcsolni 1812-ben, mert csodálkozva tapasztalta, hogy a magyar katonák kénytelenek voltak idegen dalokat dúdolni az utóbbi táborozás alatt. Ezért arra kéri a jelesebb magyar költőket: ne engedjék meg, hogy „Magyar Huszárjaink németül vagy francziául dúdoljanak”, és segítsék őt hazafias törekvéseiben. Virág Benedek szívére is köti Kazinczynak, hogy tegyen meg mindent, amit megtehet e „szent célért”, mert „ha csak magunk nem hozzuk vissza a’ régi bátor lelket, ki fújja azt belénk?” Csehy József úgy látja, hogy majd minden tudományszakban lesz maholnap derék magyar könyvünk. Ha tehát az iskolákban magyarul akarunk tanítani, nem mondhatja a kormány, hogy nyelvünk alkalmatlan erre. Sajnos, a Ludoviceumtól nem sok jót várhatunk, mert ott „a magyar ifjakat német szóval fogják zaklatni.” Hiába akarja a nemzet saját nyelvének jogait biztosítani, ha ellenségeink „az álnokság minden fegyvereit előkeresték, hogy célunktól elejtsenek”. Pedig hiszen – elmélkedik Csehy – semmi áldozatot nem kívánunk nagyjainktól, csupán azt, hogy a magunkéval szabadon élhessünk; hogy anyanyelvünkön munkáljuk művelődésünket, boldogságunkat, és hogy saját honunkban „idegen nyelvvel ne ostoroztassunk”. Miért tekintik a mi igazságos kívánságainkat chimaerának? Azt hiszik, hogy oly erős zárrakkal rekeszthetnek el bennünket annak elérésétől, hogy azokon emberi erő által nem hathat? „Higyék el – jegyzi meg Csehy –, ha tűrni tudunk, tudunk még törni is.”¹⁹¹

A magyar nyelv jogainak ez elfojtott, de lassankint mégis az elszántságig fokozódó védekezésében sok hazafi lélek elkeseredik, midőn az 1807. országgyűlés óta egyre mélyebb gyökeret ver az a meggyőződés, hogy a kormány nemcsak nem gyarapítja e jogokat, hanem inkább minden eszközt felhasznál ellenök. Merő rossz szándékot lát nemzetünk abban is, hogy Révai Miklós után oly tehetségtelen ember kerül a magyar nyelv egyetemi tanári székére, mint Czinke Ferenc (1761–1835), akinek ízléstelen alkalmi verseit, nyelvünk ügyében több jóakarattal, mint hozzáértéssel elmondott beszédeit s a „magyar ékesszóllásnak gyakorlásaiból” adott együgyű próbatételeit nem ok nélkül vették kemény bíráló alá Révai tanítványai.¹⁹² Czinkét nemcsak az idegen nyelvű hallgatók, hanem a magyarok is kerültek, kivált a „bársony ágyakból valók”. „Adgyon verejtékes számot Istenünknek az, a’ ki Bétsbe Illy Nem-Éneklő Madarakat ajánl azon felül is Politicai szabdalásba vett Literaturánknak!” – sóhajt fel Vitkovics.

¹⁹¹ *Hazai Tudósítások* 1806. évf. LI. (dec. 24.) sz. – *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 49. l. VI. köt. 155, 338, 415, 425, 461. l. VII. köt. 218. l. VIII. köt. 192. l. IX. köt. 370, 503. l. XIII. köt. 257. l.

¹⁹² Különösen Szemere Pál, Vitkovics M. és Horvát István, később meg Ungvárnémeti Tóth László. Legismertebb Szemere bírálata: *Az új Holmi első csomójának kritikai megítéltetése*; Pest, 1810.

IV.

A tübingai pályakérdés fontossága. – Armbruster terve a magyar írók megnyerésére. – Az 1807. országgyűlés nyelvvitái. – Sumeraw b. módosítja Armbruster tervét. – A pályakérdés kitűzése. – A magyar írók megütköző álmétkodása. – Dessewffy véleménye. – Kisfaludy S. kifakadása. – Kazinczy elhatározza, hogy felel a kérdésre. – Munkájához fog; tervezett előszava. – Művének alapforrása a nemzetiség. – Bizonyítékai. – A magyar nyelv és irodalom föllendülésének magyarázata. – Rummy híresztelése a pályakérdés kitűzéséről. – A pályázat eredménye eldöntetlen marad. – A többi pályázó. – A pályabírák. – A könyvvizsgálat szigora. – Esetek. – Kazinczy munkái. – A kormány a szabadelvű felfogás ellen.

A magyar nyelv jogai ellen nyílt támadást látnak íróink az úgy nevezett *tübingai pályakérdés*ben, amelyet 1808 márciusában tűz ki a tübingai Cotta-féle könyvkereskedés, illetőleg ennek útján a bécsi rendőrség a császár és a kormány tudtával és támogatásával. A kérdés egész története, amely a közelebbi évekig homályos volt, s csak újabban derítette föl Wertheimer Ede és Heinrich Gusztáv,¹⁹³ nyelvünk jogaiért vívott félszázados küzdelmeinknek tán legérdekesebb szakasza. A bécsi udvar és kormány magyarelles törekvéseinek kiáltó bizonyítéka, íróink páratlan lelkes buzgalmanak, legféltebb kincsünk melletti éber vigyázásának megható példája. Éppen oly érdekes, mint tanulságos, és sokféle következménynek szolgálhat alapul. Kazinczyra mint íróra és hazafira, mint a nyelvünk jogaiért folytatott harcaink elszánt vezérére s közművelődésünk forró szívű s fáradhatatlan bajnokára egyaránt fontos és jellemző.

Az 1807. országgyűlés izgatott vitáinak közepette Armbruster János Mihály (1761–1814), a bécsi irodalmi élet egyik kiváló alakja, a *Vaterländische Blätter* szerkesztője s udvari titkár, észrevevén a magyar íróknak nemzeti műveltségünk fejlesztésére tett hatását, azt a javaslatot teszi b. Sumerawnak, a rendőrség fejének, hogy próbálkozzanak meg a magyarországi nevezetesebb írók megnyerésével. Alkalmassá látja erre az *Österreichische Blätter* alapítását, amelyből a *Vaterländische Blätter* gazdag tartalmú folyóirat keletkezett. Armbruster szerint ha a magyarországi írókat, hiúságukat legyezgetve, királyi kitüntetésben részesítenék, esetleg anyagilag is támogatnák, könnyen megnyerhetnék arra a célra, hogy azok az osztrák felfogás szószólói legyenek hazánkban. Ezeknek a segítségével aztán a politikai ellenzék is elnémítható lenne, s a kormány politikája minden nagyobb nehézség nélkül győzedelmeskednék. Nemcsak Sumeraw, hanem Stadion gr., sőt maga a császár is helyesli a tervet. Armbruster elsősorban Schedius Lajosra, a pesti egyetem aethetica tanárára gondol, másodsorban Rummy Károly György ekkoriban iglói, majd löcsei tanárra és szomolnokai lelkészre. Amazt a császár legfelsőbb elismerése mellett arany dohányszelencével ajándékozhatná meg; emennek *Musen Almanach* című zsebkönyvéből legalább 30 példányt rendelhetne. Javasolja továbbá Armbruster Schwartner Márton pesti egyetemi tanár, Batthyány Vince gr., Decsy Sámuel,¹⁹⁴ a *Magyar Kurír* szerkesztője, Engel János Keresztély (1770–1814), az *Ofner Zeitung* majd a *Vereinigte Ofner-Pesther Zeitung* szerkesztő-

¹⁹³ Wertheimer E. id. cikke uo. 304–307. és 404–405. l. – Heinrich G.: *A tübingai pályakérdés* (1808) előbb az *E. Phil. Közöny* 1899. évf. 436–442. l., utóbb a *Régi M. Könyvtár* 37. k. ahol a pályázatra küldött német s az eredeti fogalmazványú magyar szöveg is, bár sok sajtóhibával, közölve van.

¹⁹⁴ Mind Wertheimer E., mind Heinrich G. *Décsinek* írja nem tudni mi okból ez ismert nevet id. dolg. 306. és 439. l. és a külön kiadás 22. l.

je megnyerését. Kívülök még a következőket óhajtáná eszközül felhasználni: Bredeczky Sámuel (1772–1812) leMBERGI luth. lelkész és szuperintendens, néprajzi író, Lubeck János Károly (1770–1814) előbb Pozsonyban, majd a Neuhold udv. tanácsosnál Sövényházán (Győr vm.), pár év múlva a Nákó családnál Nagyszentmiklóson (Torontál vm.), utóbb Pesten, végre Ipolyságon működő orvost s közgazdasági író, és Rosemann a Bécsben megjelenő *Europa* című latin újság kiadó-szerkesztőjét s udvari ügyvivőt. Ezek valamenynyien német, illetőleg deák nyelven írtak a hazai és külföldi folyóiratokba, s a bécsi irodalmi körök előtt ismeretesebbek voltak, mint nemzeti irodalmunk igazi képviselői. Róluk, az egy Decsyt kivéve, mint lanyha magyarokról föltehetette Armbruster, hogy engedelmes eszközei lesznek. De hogy mennyire nem ismerte a magyar közhangulatot, semmi sem mutatja jobban, mint ez a névsor. E férfiak többé-kevésbé szaktudósok, akikről csakugyan merész gondolat volt azt hinni, hogy az ellenzéki szellemet elnémíthatják. Legföllebb a hírlapok szerkesztőitől lehetett volna ily irányú hatást várni, de a többtől édeskeveset, mert munkáikat éppen azok nem igen olvasták, akiknek gondolkozását szerették volna Bécsben maguk felé hajlítani.

Midőn az 1807. országgyűlés az 1805-dikinél nyelvünk jogaira nézve egy lépéssel tovább akar menni, s a karok és rendek tábláján hangos viták folynak emiatt: az udvar körében aggódva szemlélik a nemzeti érzés kilobbanását, aminek – mint féltek – a birodalom egységére fölötté káros következményei lehetnek. Mert ha a magyarországi ügyekben a magyar lesz a hivatalos nyelv, hazánk és az örökös tartományok közti kapocs nagyon meglazul, annál is inkább, mivel – mint érintve volt – némely vármegyék még Ausztriával is magyarul akartak levelezni. A bécsi irányadó körök tehát azt határozzák, hogy síkra kell szállni e törekvések ellen, s elnyomni a magyar nyelv jogaiért megindult mozgalmat előbb az irodalomban, aztán az országgyűlésen is. Tudva mindezt, könnyen érthetjük íróink ez időbeli reménytelen fáradozásait, a cenzúra szigorát s a külföldi műveltség tanulásának alig leküzdhető nehézségeit. Megmagyarázhatjuk: miért akarja a bécsi kormány mind a Magyar Tudós Társaság megalapítására, mind a magyar játékszín megerősítésére célzó iparkodásunkat csírájában elfojtani, s miért tekinti a magyar írók és az országgyűlésen működő hazafi párt küzdelmét államfelforgató szándéknak.

Sumeraw b. ismertetvén Armbruster tervét Stadion gr. előtt, új indítványt tesz. Azon „nem jelentéktelen klikk” törekvésének ellensúlyozására, mely a magyar nyelvet akarja jogaiba iktatni, jónak látná üszköt dobni az egymással vitázó pártok közé. Ez az üszök olyan pályakérdés volna, mely éppen a magyar nyelv jogaiért küzdők taborát érdekelné elsősorban, de a nemzet minden írástudóját foglalkoztatná. Azt a kérdést kellene megoldásra kitűzni: vajon lehetséges, tanácsos és jogos volna-e a magyar nyelvet a közélet nyelvévé tenni. S hogy a tervezendő pályakérdés kitűzése semmi irányban se kelthessen gyanút igazi kútforrása iránt, az egész ügy elintézését a tübingai Cotta-féle könyvkereskedésre bíznák. Stadion készséggel fogadja a tervet, jóváhagyja a császár is, és mielőbbi valószínűsítését sürgeti. A könyvkereskedő vállalkozik a megbízás teljesítésére s 1808 márciusában a következő pályakérdést hirdeti ki az *Allgemeine Zeitung* 10. száma mellékletében: „Mennyiben lehetséges, tanácsos és a Magyar Királyságban valamint a hozzá kapcsolt tartományokban lakó különféle népek jóllétével és szabadságával összeegyeztethető a magyar nyelvet tenni a közhivatalokban, jogszolgáltatásban s a közoktatás terén egyedüli hivatalos nyelvvé? Megvan-e a magyar nyelvnek az e célra okvetlenül megkívántató fejlettsége? S mily haszon vagy kár háramlanék ebből az országra politikai, kereskedelmi és irodalmi tekintetben?” Mivel –

olvassuk a kérdést megelőző figyelemgerjesztésben – ennek a szándéknak érdeme és megvalósíthatása iránt igen különbözők az ítéletek, maga az ügy pedig annyira fontos, hogy minden oldalról pártatlan és alapos vizsgálódást kíván: azért egy magyar hazafi 100 arany jutalmat tűz ki a kérdés legjobb megfejtőjének. A pályaművek deák, francia vagy német nyelven írhatók, s július végéig küldendőek el a tübingai Cotta-cégnek, amely a jutalmazott művet kinyomatja, és szerzőjét megfelelő tiszteletdíjban részesíti. A pályaművek bírálói közé nem számítják a kérdés kitűzőjét. Ítéletöket a *Morgenblatte für gebildete Stände* című tübingai havi folyóirat fogja közölni.

Ez a pályakérdés 1808 elején vagy tán már előbb is meg volt fogalmazva, márciusban kihirdetve, s áprilban Hager b., a bécsi rendőrség főtisztviselője felszólítja a tartományok kormányzóit, hogy gondoskodjanak e kérdésnek a lapokban való kihirdetéséről. Az *Allgemeine Literatur Zeitung* közli is már ápril 25-diki (121.) számában, de Kulcsár lapja csak a május 4. (36.) számában.

Íróink megütköző álmélkodással olvassák e pályakérdést, amelynek kitűzése már eleve gyanúsnak tetszik előttük. Mintegy fölismerik az ellenséges szándékot s a hazafi érzésnek oly kihívólag vetett kelepécét. Kétkednek: vajon csakugyan magyar hazafi-e a kérdés kitűzője, vagy ennek a képében az udvar valamely megbízottja, vagy éppen a nádor. Úgy látják, hogy a magyar írókat csak lépre akarják csalni, s bizonyára azt a munkát jutalmazza meg, amely nyelvünk jogai ellen érvel. Ez az oka, hogy akik könnyűnek találják is a feleletet, bosszúságukban nem mernek tollhoz nyúlni, vagy legalább nem akarnak rendszeres munkával felelni. Másokat meg úgy elragad hazafi tüzük, hogy jobbnak látják gondolataikat elrejtteni. Mások ismét írói hivatásuk legfőbb parancsának tartják, hogy nyelvünk jogaiért síkra szálljanak. Dessewffy gr. Kulcsár Istvánhoz intézett levelében, amelyet nyilvános közlésre szán, mondja el észrevételeit. Voltaképp nemzetiségünk kifejtéséről szól, azonban mellékesen „ama Tübingai magyart is betsületesen, de motsok nélkül lerakja,” oly bizonyítékokat hordva elő, amelyek az ellenkező felfogásúakat leginkább szorongathatják. A természeti jog szempontjából indul ugyan ki, de a kérdés gyakorlati oldalát sem hanyagolja el. Szemlét tart az európai országokon, s kimutatja, hogy minden, valamennyire önálló nemzet anyanyelvével él közdolgaiban. Napóleon is azért oly nagy az ő s még inkább Kazinczy szemében, mert a nemzeti nyelvet sehol sem nyomja el, hirdetve, hogy mindég megérdemli egy ország, hogy nyelvét fejedelme megtanulja. „Nints nemtelenebb kegyetlenség – mondja – mint valamely országot honnyai nyelvétől lassan lassan meg fosztani akarni”, mert ez a nemzetnek olyan sajátja, mint az egyes embernek a maga nyelve. Be kellene látni a kormányoknak, hogy ha már az egész világnak nem lehet egyazon nyelve: minden független országnak joga van a magáéhoz. Emellett nem szabad felednünk, hogy a deák nyelv nálunk annyira megromlott, hogy alig lehet többé deák nyelvnek mondani. És ugyan miért akarják a németek most nálunk a deák nyelvet megtartani? Nem tudják, hogy náluk is ez volt a közügyek nyelve? Miért nem fogadták el a francia nyelvet, hisz az már akkor fejlettebb volt, mint a német? Tán a Pragmatica Sanctiót, az örökös tartományokkal való kapcsolatunk alapját hozzák fel okul? Hát nem akarják megérteni, hogy az a fontos törvény megerősíti nemzeti függetlenségünket? De ha még meghódított nemzet volnánk is: akkor is jogtalanság volna „nyelvünket annyira üldözni és a’ magokét reánk tolni szándékozni”. Tudniok kellene, hogy Magyarországon több nép, több nyelv, de csak egy nemzet, egy alkotmány van. Nyelvünk fejlettségét Dessewffy nem tartja érdemesnek magyaráztatni a rossz szándékú „magyar hazafi” előtt, csak annyit említ, hogy a XVI. századig volt olyan fejlett a mi

nyelvünk vagy még fejlettebb, mint a német. Ha tehát azóta megelőztek bennünket, azt nem nekünk, hogy pedig mi meg nem előztük őket, azt csupán nekik lehet tulajdonítani.¹⁹⁵

Kisfaludy Sándor elfojtja hazafiú keserűségét, mert „csak egy átkozódó és vagdalkozó Ibit tudna írni, a' mit a' hidegvérű nem Magyar mégis csak kacagna”. Mert „Keserű Siralom az, hogy *olly nehéz, és boldogtalan dolog Magyaroknak lenni Magyar országban!*” Kész volna mint egy poroszló kardot rántani s véglehetőleg harcolni anyanyelve mellett, és kikorbácsolni innen mindazokat, akik örömet élnek magyar levegővel és magyar kenyérrel, de magyarul tudni még sem akarnak.¹⁹⁶ Döbrenteit úgy elragadta tüze, hogy csak hazafias rhapsodiát írt.¹⁹⁷

Azonban úgy tetszik, mintha íróink részint nyíltan, részint hallgatólagos megegyezéssel attól várnák a pályakérdésre adandó alapos feleletet, aki legtöbbet elmélkedett e tárgyról kora ifjúságától fogva; aki öntudatos számítással éppen e célból vette kezébe a vezér zászláját; aki tán jobban tudta, mint bárki más, saját botlásán is okulva, hogy a nemzeti műveltség, sőt maga a nemzeti lét is a nemzeti nyelvhez van kötve. Kazinczy maga is úgy érzi, hogy írói becsülete parancsolja magyar érzésének teljes hevével síkra szállni a létünk alapját támadók ellen, s Isten, ember előtt megmutatni, hogy legszentebb jogainkon is miképp agyarkodik szüntelenül reánk leső ellenségünk. Hiába is mondja, kötve hisszük, hogy a pályázatra Prónay László b. ösztökéli. Mert ha ez adaton nem is kételkedünk: akár a kérdés természetét, akár Kazinczynak ez iránti felfogását tekintjük, biztosra kell vennünk, hogy őt annyira megragadta a kérdés egész köre s eldöntésének rendkívüli következménye, hogy önlelte sugalmazásából is vállalkozik a pályázatra, bár kezdettől fogva gyanúsnak tekinti a kérdés kútforrását s ravasznak és álnoknak a kérdés kitűzőjét. Annál is inkább, mert hiszen „Tudósaink, Vármegyéink 20 esztendő óta elég világosan kinyilatkoztatták vélekedéseket, az Ország pedig egynéhány Diaetákon meghatározott végzéseket szabott eránta”.

Alighogy a pályakérdést olvassa, legott gyűjti az adatokat, különben is rövid lévén a határidő. Éjt nappallá tesz. Vánkosa alá dugja írószerét, s álmatlan óráiban éjjel is jegyezgeti gondolatait. Fogságának emléke ugyan bajosan engedi, hogy *szabadon* szólhasson, ami másnak sem éppen bátorságos, annál kevésbé neki: mindamelllett a kérdés minden oldalát nyílt őszinteséggel, erős fajszeretettel s a *Hamlethez* írt ajánlat hangján tárgyalja. Munkájával nemcsak magának, hanem nemzetének is becsületet akar szerezni. Azzal hamar tisztában van: mit kell mondanía; de hogy *miképp* mondja, amit akar, az sokkal több aggodalmat okoz neki. Hazafi érzése tüzre lobban, valahányszor ez „istentelen kérdés” megfejtéséről gondolkodik, s éppen azt akarja legfőképp megmutatni, hogy a magyar ember jellemének alkotó jellemvonása a hazaszeretet, amely a hazai földben gyökerezik. Ez a hazaszeretet táplálja őt gyermekeveitől fogva; ezért nem tudja meginni fogságában egyetlen csepp hegyaljai borát sem anélkül, hogy hazája felé ne forduljon. S midőn először hazai földre lép, leborul és megcsókolja. „Bújjon-el – úgy mond – az a' Patrióta, a' ki nem Cosmopolita is egyszersmind. De valóban a' hazafiúi büszkeség sok virtusnak anyja... Míg még büszkék vagyunk, míg még büszkék lehetünk ennyi nyomás mellett is, addig nem alszik el a' Vesta oltárán a' tűz.”

Amint május közepe körül munkájához fog, mindjárt az előszót írja meg, amelyben az igazság iránti mély meggyőződésétől s hazafiúi bosszús aggodalmától sugallt éles hangon,

¹⁹⁵ *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 480–82. l.

¹⁹⁶ Uo. VI. köt. 85. l.

¹⁹⁷ Uo. VII. köt. 201. l.

amelyhez fogható nyílt őszinteséggel később soha sem írt, fejezi ki gyanúját a pályakérdés kitűzőjének ellenséges szándéka s a reánk törő ellenfél cselvetése iránt. Ugyan hogy lehet az „magyar hazafi”, aki nem ismeri nyelvünknek az utóbbi évtizedek alatti haladását, jogaiért vívott küzdelmeinket? Vagy tán a deák és német nyelv „bal szeretete” annyira elfogja, hogy kérdéseivel csak fortélyoskodik? De legyen bár e bűnös szándék a kérdés kitűzésének rugója: az illető mégis hálát érdemel, mert alkalmat ad az igazság mellett ismét felszólalni s megcáfolni az ellenfelet. „Ha a’ pert – írja – elvesztjük, az nem az ő vétké lesz, hanem a’ miénk, kik az igazságnak nem fogtuk eléggé buzgón pártját, ’s ügye’ védelmezésében elfáradtunk, minek előtte a’ viadal véget ére.” Jól tudja Kazinczy: mily hatalmas azok tábora, kik magukat „a’ Nemzet’ kétségbe vehetetlen javának ’s dicsőségének ellene szegzik”, s látja: mily egyenlőtlen felek állanak egymással szemben, s mily egyenlőtlen a küzdelem, amelyet velük vívnunk kell. „Ők miellenünk erővel ’s kelepczével jönnek: mi magunkat az igazság’ és hazaszeretet’ aegisével védelmezzük.” De a pályabírák kötelessége mindezt tekintetbe venni s úgy ítélni, mintha magyarok volnánk, s nyelvünk az ő anyanyelvük volna, s úgy tudnák, mint mi, hogy a magyar nyelv „minden ápolás nélkül, sőt elhagyva, ’s még rosszabbúl mint csak elhagyva, nem épen sok idő alatt mennyire ment”. Jeligéül Themistoklesnek a salamiszi győzelem napján mondott emlékezetes szavait választja: *πάταξον μευ, ἀγωνιον δέ* (üss, csak hallgass meg). Később azonban jobbadán Kis János tanácsára, ki attól félt, hogy a hazafias tűz egészen magával ragadja Kazinczyt, elhagyja e jeligét a mély értelmű s fölötte jellemző előszóval együtt, mert „nem jó a’ hatalmas ellenfélnek *πάταξον*-okat kiáltozni. Elég volt 2387 napig.” Új jeligében, Schiller ismeretes szavaiban. „Stolz will ich den Spanier”, állapodik meg, arra célozván, hogy „az Uralkodó örülhet, hogy bennünk *hazaszeretet* lobog, mellynek *eggy része a’ nyelv’ szeretete.*”

Ez a lángoló nemzeti érzés, ez az erős fajszeretet, amely művének alapja, minden során előmlik. Ebből indul ki, és ide tér vissza. Fejtegetéseit e természetbölcseleti szempontból kezdi: a hazaszeretet egyike a természet legszentebb érzéseinek, amely sem az értelem ítéletétől nem tart, sem javallatára nem áhít. A magyarnak ez érzés különösen „tetszetes bélyegje”, s nálunk is, mint más népnél, elsősorban a nemzeti nyelv szeretetében nyilatkozik. Mi az oka hát, hogy törvényeinket deák nyelven szerkesztették? Kazinczy szerint az, hogy a mohácsi vész óta királyaink (Jánost kivéve) nem tudtak magyarul. Pedig az ország java azt kívánja, hogy a nemzeti nyelv legyen a közélet nyelve. Kazinczy a tehető ellenvetések cáfolatát, mint a jó hadvezér, mindenre kiterjedő figyelemmel végzi, egyetlen rést sem hagy védtelenül, s oda csoportosítja erősségeit, ahol a támadás legparásabb. Nem mellőzi a politikai szempontokat sem, bár tudja, mily vastag tévedésekkel s balfogalmakkal kell itt szembeszállnia. Azt is tudja, éppen a kérdés kitűzőinek körülményeit sejtve, hogy az ellenséges szándék nemcsak leplezett, hanem nyílt támadásra is készen van ellenünk, s így neki a legnagyobb óvatossággal kell az igazságot védelmeznie. Annál jellemzőbb reá, hogy magyar érzését s magyar gondolkozását mind önmagához, mind a kérdés fontosságához méltóan feltárja. Nem csekély politikai bátorság kellett hozzá s éppen neki mondani, hogy hazánknek az örökös tartományokkal való kapcsolata nem áll útjában nyelvünk közkeletűvé tételének, mert e kapcsolat Magyarország függetlenségét elvben soha sem szüntette meg. Magyarország különálló volt a múltban, az a jelenben is. Ezt királyaink többször elismerik. Aki pedig bármely nemzet függetlensége ellen tör: politikai gyilkosságot követ el; mert egyedül a függetlenség érzése képesíti a népeket az erényre, amelynek kihaltával örökre végük.

De Kazinczy nemcsak a természeti jog szempontjait teszi bizonyításra forrásaivá, hanem a politikai életből merített érveket is felhasználja. Statisztikai adatokból is azt a következtetést vonja, hogy ebben az országban a magyar az uralkodó faj. Azaz – igazítja ki magát – nálunk nincs uralkodó faj. Aki ez országban él: hazafi vagy idegen, más nem lehet. Magyar és hazafi voltaképp azonos fogalmak. Minden hazafi osztozik a jóllétben, de viszont ennek érdekében áldozatra is köteles. Ha a magyar azt követelné más nyelvű polgártársaitól, hogy mondjanak le anyanyelvükről családi körükben: bizonyára mostohán járna el. De ha a szláv és német nyelvű polgár, mikor már magyar állampolgár lett is, még mindég szlávnak vagy németnek tartaná magát, s a magyar Magyarországon el akarná nyomni: bűnt követne el. Íme, nagyjából ugyanez a felfogás, amelyet jelenleg is vallunk, de amelyet akkor kevés magyar mert hangosan hirdetni.

A pályakérdés második részének a megoldása ezzel tisztázva van. Kazinczy a *Hazai Tudósításokra* hivatkozva állítja, hogy az ország 8 milliónyi lakosságából 5 millió magyar anyanyelvű, de a műveltebb németek és szlávok is tudnak magyarul. Ennél fogva Magyarországon nem lehet más hivatalos nyelv, mint a magyar, mert egy nemzetnek csak egy hivatalos nyelve lehet. S mily nagy politikai haszon háramlana ebből az országra! A nép is közvetlenül megértené a törvényt s rendeletet, ami erkölcsi felfogását is szilárdítaná. Aztán a különböző anyanyelvű lakosság mind testvérének tekintené egymást s a hazát közös anyának. A magyar ember szembeötlő jellemvonásait, a bátorságot és jó kedvet (hoher Muth) csak úgy sajátíthatná el a német, szláv és oláh, ha mindenekelőtt nyelvünket megtanulná. Vajon mi kára lenne ebből a nemzetiségnek? Hogy lassankint meg kellene magyarul tanulniok, s a köztisztviselőt is mind köteleznék erre, meg az iskolát is? Hát ugyan nem végtelenül nagyobb hasznot merítene-e az ország ebből, mint amily csekély kellemetlenséget kellene elviselnie s némi csekély áldozatot tennie a közügyek oltárára, míg az uralkodó nyelvet megtanulja? Példa lehet József császár német nyelvi rendelete, amely oly rövid időt tűzött ki a német nyelv hivatalossá tételére. S nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Erdélyben 1763-ig magyar a hivatalos nyelv; hogy a Királyhágón innen is az ország- és vármegyeegyházakon magyarul folytak a tanácskozások, s a törvényt s rendeletet a magyar anyanyelvűek számára magyarul is közzéteszik. Apáczai Cseri 1553-ban már magyarul tanított a gyulafehérvári iskolában, s a magyar nyelv hivatalossá tétele mellett kardoskodott. De kivált 1790, még inkább 1805 óta a nemzeti nyelv sok téren hódított, s vármegyéink magyar föliratai, ügyvédek magyar vitái s bíránk magyar ítéletei éppen oly könnyen érthetőek, mint előbb a deák nyelvűek voltak; a jelesebb magyar fogalmazványok épp oly kiválóak, mint amily hitványak voltak még a jobb fők deák írásai is.

Kereskedelmi tekintetben sem haszonról, sem kárról nem szólhatni. Ha a magyar lenne a hivatalos nyelv, egyszerűen a latin helyébe lépne. Hogy a kereskedő egy nyelvvel sehol sem boldogul, a dolog természete hozza magával. Amint a hamburgi vagy trieszti kereskedőnek meg kell anyanyelvén kívül még több más európai nyelvet is tanulnia: a magyar kereskedőt is rákényszeríti a szükség. A legfőbb haszon szellemi tekintetben háramlana az országra. Mily gyorsan fejlődnék a magyar nyelv, s mily értékes gyümölcsöket termene az európai irodalom számára, mikor az utóbbi pár évtized munkája is mily nagyot lendített nyelvünkön. Báróczy már 1775-ben oly fordításban adta Marmontel hat elbeszélését, amely pirulás nélkül összemérhető a németeknek jóval későbbi fordításaival. Még ellenségeink sem tagadhatják, hogy kivált a költészet komolyabb nemében már is előretört a magyar nyelv; s ha a bölcséletben és társas érintkezésben még hátra van, az irodalom más ágaiban való haladá-

sa világosan mutatja, mily drága kincseket adhat e gazdag aranybánya, csak hozzáértők munkáját erősíthetné meg.

Kazinczy a magyar irodalom föllendülésével s ennek révén a magyar nyelv kifejllettségének magyarázatával óhajt legjobban hatni bírálóira. A kérdés harmadik részének tárgyalásában állítja össze a magyar irodalomtörténet legfontosabb adatait, minden sorára reá nyomva egyéni felfogásának bélyegét. Ha igaz, amit mond (s kétkedni semmi okunk), hogy lelki gyönyörűséggel dolgozott e munkáján, bizonyára elsősorban ezt a részt dolgozta valódi lelki gyönyörrel, mert itt már kritikai észrevételeinek is tért engedhetett. Másfelől pedig irodalmi haladásunk szembetűnő voltának kimutatásával jobbára eldöntöttnek tartotta a kérdést, hisz jól tudta, hogy József császár is nyelvünk fejletlenségének ürügye alatt zúdította reánk a németesítő rendszert. Itt ő legjobban elemében van, s legkevésbé kell félnie a cáfolattól s az ellenséges szándék gonosz indulatától. Írói és hazafiúi célzatát teljes összhangba hozva küzdi végig e harcot nemcsak a maga, hanem nemzete nevében is, érezve: mit vár tőle az irodalom s a magyarság.

Július vége felé (27.) készül el munkájával, s németre fordítva küldi Tübingába a Cotta-féle könyvkereskedésnek. Szeptemberben Pesten ő maga olvassa fel Prónay László b. és leánya (Honoráta Kubinyi Gáspárné) meg Schwartner Márton társaságában, ahol „theatrális tapsolásokkal fogadtattot”. Schwartnernek volt ugyan egy-két megjegyzése különösen azon részre, amelyben Kazinczy a svábokról megvetőleg szól, mivel örömmel hagyják oda ősi hazájukat, de azért Schwartner is elismerte, hogy a pályamű sok olvasottságot, sőt tanultságot mutat. Olvasták e munkát Kulcsár és Virág s Kazinczynak még két más jó barátja, kiket nem nevez meg, majd Sopronban Kis János, és valamennyien meg voltak vele elégedve; semmit sem találtak benne, amin a censura felakadhatott volna. Ez volt a véleménye róla Dessewffynek is. Maga Kazinczy azt ítéli róla, hogy műve „okosan és tisztelettel van írva s nincs benne semmi, a’ mi a’ részre nem hajló Censura engedelmét meg ne nyerhetné”. Barátai meg vannak győződve, hogy a pályadíjat Kazinczy nyeri el, és sürgetik a mű mielőbbi kiadását. Ő maga is szeretne nyertes lenni, már csak azért is, hogy meggyőzhesse anyját és testvéreit, (kik „még azt az örömét is háborgatják, hogy írkal”), hogy írói működését nemcsak szóbeli elismerésre, hanem anyagi jutalomra is érdemesítik.

Azonban még tán postára sem teszi munkáját, mikor Rumytól azt a „leghitelesebb tudósítást” kapja, hogy „a’ kérdéseket Bécsből tették-ki, és azt a’ feleletet várják, hogy a’ Magyar nyelv béhozása *veszedelmes és alkalmatlan*.” „Már én nem bánom – jegyzi meg erre –, akármit várnak és kívánnak: én megírtam, a’ mit jó lélekkel mondani kellett, bátran, szabadon, de okosan. Bántásom értte nem lehet.” Ha a jutalmat el nem nyeri is: „mondva van a’ minek mondva lenni kell,” az pedig neki elégséges, kivált, ha sikerül kieszközölni a censura engedélyét, hogy művét mind magyarul, mind németül kinyomtathassa. Nemzeti felbuzdulása a József császár halála utáni hangulatba ringatódzott, de tekintetbe vette a mostani idők követelményeit is. Mert „hallgatni szabad (*néha!*): de egyebet mondani, mint a’ mit érzünk, soha nem szabad.”

Rumynak említett „leghitelesebb tudósítása”, úgy látszik, ugyanazon forrásból eredt, mint az *Allgemeine Literatur-Zeitung*nak¹⁹⁸ egy későbbi megjegyzése, amelyben az egész kérdés kitűzését nagyon különösnek találja, mivel bizonyos titokzatosság köde burkolja; ismeretlen a jutalom kitűzője, ismeretlenek a bírálók, ismeretlen az ítélet kimondásának határnapja. Ezenkívül a kérdés úgy van fogalmazva, hogy eleve látszik: mily vélemény szá-

¹⁹⁸ 276. (szept. 21.) száma. – *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 565–66. l.

míthat elfogadásra. Csakhogy becsületes tudós nem engedi magát efféle hirdetés által lépre csalni, s óvakodik fáradozásával derűs perceket szerezni a jutalom kitűzőjének. Valószínű, hogy ez a rövid közlemény is hozzájárul a Kazinczy körében egyre mélyebben meggyökerező véleményhez, hogy a kérdés kitűzője senki más, mint maga a nádor, vagy valamely megbízottja, kinek a bécsi udvari körökkel egyező a felfogása nyelvünk közkeletéről. Kis János keserűen kifakad, mikor azt hallja, hogy „valamelly szemtelen tsak bolondságból tette volna fel a' kérdést”, amelyet jó embernek nemcsak elhinni, hanem elgondolni is fölötte nehéz. Dessewffy hallani sem akarja, ki a jutalom kitűzője; de az bizonyos, hogy az illető „mocskot szórt mind reánk, mind magára”. A „bodzás lábú patrióta” oly feleletet vár, amelyet egyetlen hazafi sem adhat. Éppen ezért volt szükséges, hogy megmondják neki az igazságot. Ezt pedig – mint Csehy vélekedik – Kazinczynál senki hathatósabban nem tehette.

Hónapok telnek el a pályamű benyújtásának határideje után, és az eredményről senki nem tud semmi bizonyosat. Megbíralták-e a Tübingába küldött kéziratokat, s odaítélték-e valakinek a jutalmat, maguk a pályázók tudják legkevésbé. Kazinczy úgy vélekedik, hogy hazánk, illetőleg Ausztria határán ki sem eresztették munkáját, s tán oly kézbe került, amely jónak látta megtartani. Később maga is hinni látszik, hogy csakugyan a nádortól ered a pályázat eszméje, mert egy alkalommal 1809-ben ő is nyelvünk közhasználatára nyilatkozott. Nem is tudta meg az eredményt soha. Műve nyomtatásban sem jelent meg, noha ezt nemcsak ő maga, hanem író társai is nagyon óhajtották.¹⁹⁹

Kazinczyn kívül a tulajdonképpeni magyar írók közül csak Döbrentei pályázik a 100 aranyra. Kis Jánost nem tudja Kazinczy rávenni, hogy szintén pályázzék. Van ugyan adatunk arról, hogy Legéndy János trencsényi kegyesrendi pap, Schihulsky József zempléni harmincados számvevő, Plachy András vágújhelyi evang. lelkész, Nagy György, Neustädter, Holkó Mátyás rimaszombati evang. lelkész, Fejes János kishonti evang. egyházi s iskolai felügyelő szintén pályázik, de ezek csak deák és német nyelven írtak, mint az ismertebb idegen nyelvű magyarországi írók közül Genersich János késmárki ev. lyceumi tanár, Smith Armand Vilmos késmárki főorvos és Bredeczky Sámuel, az említett ev. lelkész. Ezekon kívül még kilencen küldtek feleletet a kérdésre, öten kívül mind Magyarországból: Roth ulmi ev. lelkész, egy felső-ausztriai seborvos, egy osztrák őrnagy, egy névtelen s egy horvát nemes. Összesen 21 pályamű érkezett, amelyeknek bírálatára Hager b. a következőket ajánlja Stadion gr.-nak: gr. Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár, Sonnenfels József, Birkenstock udvari tanácsos, Schwartner Márton, Schedius Lajos, Széchenyi Ferenc gr., Márton József („hogy a magyar nyelvnek egy vak védője is szóhoz jusson”) és Engel Keresztély, az említett udvari fogalmazó.²⁰⁰ Úgy látszik azonban, hogy ekkor a bírálók nem is értesültek megbízásukról. Az 1809. év nagy válságai sokkal jobban lekötötték a bécsi udvari és kormánykörök figyelmét, semhogy e pályázat további sorsának intézésére gondolhattak volna. De másfelül épp e fenyegető válság miatt nem is mutatkozott ildomosnak a kérdés ez idő szerinti bolygatása. A magyarellenes felfogást egyelőre titkolni kellett, a magyar nemzetnek tetsző felfogásról meg hallani sem akartak Bécsben. S csak midőn Metternich Kelemen jut hatalomra, s mindinkább meggyőződik hazánk s az örökös tartományok összeolvasztásának szükségéről, veszi kezébe 1813 márciusában a tübingai pályázat ügyét, meg-

¹⁹⁹ Csak a 3. rész, az irodalomtörténeti, jelent meg az *Erdélyi Múzeum* I. füz. 1–10. l. – *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 466, 469, 488, 509. l. VI. köt. 1, 11, 27, 85, 88–89, 117, 179, 203, 343, 381. l. VII. köt. 201, 472. l. VIII. köt. 23, 160. l. IX. köt. 243, 293. l. XI. köt. 63, 240. l.

²⁰⁰ Heinrich G. id. cikke uo. 439–440. l. Külön kiadás 25–32. l.

hagyva Hager b.-nak, hogy a kérdést a bírálók véleménye alapján döntse el, s a díjat a német nyelvet ajánló legjobb műnek adja ki. De Hager b. több mint két év múlva tudja csak a bírálók véleményét összegyűjteni. Még 1815 májusában s augusztusában is értesít egyeseket bizalmasan, hogy a jutalmat maga a császár tűzte ki, s ő nevezte ki az illetőt bírálónak. Hagernek a bírálókhoz intézett felszólítása, hogy őszintén, meggyőződésük szerint mondjanak ítéletet, az egész pályázat kútforrását tekintve, üres alakoskodásnál egyébnek nem mondható. Érdekes, hogy az először javaslatba hozott bírálók közül csak Teleki Sámuel gr., Sonnenfels és Schwartner maradnak meg a később fölkért bírálók közt. Rajtuk kívül Mikov László, Kornoki Ignác, Dobrowszky József és Kopitar Bertalan bécsi censor adnak véleményt a pályaművekről. Eszerint a magyar nyelvet a közdolgok vitelére föltétlenül ajánlja 5 pályamű, éspedig Roth, Döbrentei, Nagy György, Legédy János és Kazinczy munkája; a magyart a deák, illetőleg a német mellett 4, a deák nyelvet 8, illetőleg 9 s a németet 3, illetőleg 4 pályamű ajánlja. A bírálók közül Teleki gr., Sonnenfels és Schwartner jutalomra a magyar nyelvet ajánlók közül a Rothét s némileg a Kazinczyét tartották méltónak; a deák nyelvet pártolók közül kettőt, s a németet vitatók közül szintén kettőt kívántak díjazni. Az ilyenképp nagyon megoszlott véleményt bajos lett volna összegezgetni, s a jutalmat egy pályázónak adni. De jól jegyzi meg Heinrich G., hogy maga az ügy is már alaposan idejét múlta. 1816-ban, mikor az összes bírálók ítélete ismeretes, már el van határozva, Metternich: mint fog elbánni Magyarországgal, s nem szorul többé semmiféle támogató véleményre, hogy lassankint romjait is eltemethesse alkotmányunknak. Azért természetesnek találjuk Sedlnitzky b.-nak, a bécsi rendőrség fejének elhatározását, amely a pályaművek s a velük kapcsolatos iratok csomójára tett következő megjegyzésben talál kifejezést: „Az iratok egyelőre félreteendőek, minthogy egyrészt a jutalomkérdés nincs megoldva, másrészt a kor állapota ez ügynek újabb tárgyalását nem teszi tanácsossá.”²⁰¹

Kazinczy – mint említettük – minderről semmit sem tud. Az ügy nálunk nyilvánosan csak egyszer kerül szóba, midőn Dessewffy gr. az 1811–12. országgyűlésen nyelvünk jogai mellett szólva célzást tesz Kazinczy szóban levő munkájára. A tízes évek kockára teszik magyarságunk csekély erejét, hogy a hatalom rosszindulatát ellensúlyozhassa, s legalább az irodalom szabadon hagyott keskeny mesgyéjén védelmezhesse magát, míg a társadalmi és politikai küzdelem is lehetővé válik. De jóllehet az irodalom épp ez években igazi nemzetmentő munkát végez, s a magyar játékszín tagjai, a vándor apostolok csodálatos buzgalommal iparkodnak írónk küzdelmét fokozni: a magyar nyelv a városok társadalmi életében még mindig csak túrt vendég gyanánt szerepel. Kivált Pesten. Déryné a magyar fővárosban uralkodónak mondja a német nyelvet, s úgy tapasztalja ifjú korában, hogy „a főbb rendűek szégyeltek magyarul beszélni s ha tudtak is, eltagadták”. „Az utcán egy magyar szót hallani épen nem lehetett”, – mondja, s kivált a polgári házak közt csak elvétve akadt igazán magyar. Még 1818 végén Dessewffy gr. is keserűen panaszolja, hogy Magyarország fővárosában hány magyar leány nem tud magyarul, akik különben a nemzeti műveltség terjesztésén örömmel munkálnának. Ezért nincs miért megütköznünk, hogy „fel se veszik nemze-

²⁰¹ Uo. 440–441. l. külön kiadás 30–32. l. – Kopitar B. Kazinczyval vitába ereszkedik, bár művét a legtűrhetőbbnek találja a magyar nyelvet kívánók közt; szerinte a mélység s kimerítő alaposág hiányzik benne. Hogyan állíthatja Kazinczy – kérdi Kopitar –, hogy a magyart, ha hivatalos nyelvvé akarjuk tenni, a lakosság legkisebb részének kell tanulnia, holott Magyarország 7–9 millió lakosa közül legfőlebb ha 3 millió tud magyarul? Miért követi az ország harmadrésze az összes lakosság jogát? Uo. 183–185. l.

tünket a' Külföldiek." Kazinczy még 1821 augusztusában is szükségesnek találja b. Malonyay János zempléni kir. biztosról kiemelni, hogy *magyarul* tartotta beköszöntőjét.²⁰²

A tübingai pályakérdésről csak sejtik: miféle ellenséges szándékból eredt, de ahogy a könyvvizsgálat a század első negyedében működik, arról bizonyosan tudják ezt. Szinte értelmetlen a könyvvizsgálók akadékoskodása a legártatlanabb költői és tudományos munkáknál is. Kis János bölcselkedő versei közül többet kitörül a censor. Dayka verseit a kassai censor a Helytartó Tanácshoz küldi, s így esztendőnél tovább tartóztatják, s csak Kazinczy különös fortélyának, hogy némely neveket elváltoztat, sikerül az engedélyt megnyernie. De még a kinyomott munkát is csak Vitkovics könyörgése menti meg az utólagos lefoglalástól. Ti. Kazinczy a Dayka műveihez kapcsolt *Poétai Berek* című fordításai közt Goethe *Prometheusát* is közli, s erre nézve Korbély Mihály pécsi kanonok és pesti egyetemi tanár Pécsről azt az utasítást kapja, hogy mind a szerzőt, Kazinczyt, mind a kiadót, Trattner, jelentse föl. Korbély nyíltan megmondja Vitkovicsnak, hogy teljesíti az utasítást, mert – szerinte – vagy rászédtek a könyvvizsgálót, vagy a kifogásolt verset azután iktatták a gyűjteménybe. Szerencsére Vitkovics résen áll, s egyrészt annál fogva, hogy az engedélyt Madarassy Ferenc szentszéki házasságvédő, majd választott püspök adta meg, másrészt, hogy a vers nem eredeti, csak fordítás, végre, hogy Kazinczynak a felesége és három leánya katolikus, Trattner pedig „a legszentebb könyveket, Predicatiokat ótsón nyomtattya”, sikerül Korbélyt lebeszélnie a följelentésről.²⁰³

De nemcsak a szabadelvű gondolkodás szülötteit, hanem a pusztá történelmi adatokat sem engedi a censura megrostálatlanul a közönség elé. S különös, hogy a bécsi censura kevésbé engedékeny, mint a németországi, de engedékenyebb mégis, mint a magyarországi és erdélyi. Például a *Magazin für Geschichte und Staatsrecht der Oesterreichischen Monarchie* (Göttinga, 1808) című munkát, amelynek második kötete Caraffa eperjesi vértörvényszéke borzalmait adja elő az akkor írt latin munkák fordításában, szigorúan eltiltják Bécsben is, nálunk is. Kazinczy még írásban sem mer íranta tudakozódni a könyvkereskedőknél, mert még az is bajba dönthetné. A Rummy Károly György szerkesztésében megindult *Emlékezetes Írások* második kötetét, amelynek kinyomását Madarassy Ferenc megengedi, az új censor eltiltja. Madarassy nem elég szigorú a kormány szemében, s őt a kormány elmozdítja hivatalától. A Goethe *Stellája* új fordítását, amely 1794. minden akadály nélkül megjelenhetett, 1813 elején még az engedékenyebb Madarassy is eltiltja, jóllehet Kazinczy hivatkozhatott a nagyváradi könyvvizsgáló jóváhagyására is. Szegény isteni Stella! – sóhajt föl Kazinczy. – Mi szerencsétlen ez a' Magyar Nyelv, hogy ezen nem szabad olvasni a' mit németen szabad." De később Helmezy Mihálynak mégis sikerül az engedélyt kieszközölnie. Hogy a Lessing drámái fordításának kiadására engedélyt nyerhessen Kazinczy 1813., azzal érvel, hogy Bécsben már megkapta, s hogy a drámákat gyakran játsszák a magyar játékszínen. Sőt még Cicerónak *A kötelességekről* írt művét is veszedelmesnek mondja a soproni egyházi és iskolai előljáróság egyik tagja, mivelhogy e művet Hajnóczy mindég olvasta.²⁰⁴

Még szigorúbb a könyvvizsgálat az oly művek iránt, amelyek a magyar nemzeti érzést vagy érdeket szólaltatják meg. Kisfaludy Sándornak 1809. a nemesi fölkelés buzdítására írt *Szózatát* csak megcsönkítva engedi kinyomtatni a censura. Báróczynak a *Védelmettetett*

²⁰² *Kazinczy F. Lev.* XVI. köt. 267. l. XVII. köt. 519. l. – *Déryné Naplója*, kiadja Bayer József; Budapest é. n. I. köt. 143. l.

²⁰³ Uo. V. köt. 66, 470. l. VI. köt. 1. l. XI. köt. 291, 445. l.

²⁰⁴ Uo. VI. köt. 245. l. X. köt. 252, 269, 374, 501, 505. l. XII. köt. 32, 93, 301. l.

Magyar Nyelvét 1814. eltiltja a budai könyvvizsgáló az újabb kiadástól, és sem Kazinczy, sem Helmezy nem meri a dolgot ismét szóba hozni. Kazinczy nyomatékosan megigeni Helmezynek, hogy az idézett művet hagyja ki a Báróczy minden munkái kiadásából, mert félni lehet, hogy a censura az összes példányokat eltiltja emiatt, s a Helytartó Tanács parancsot ad a rendőrségnek, hogy mind Kazinczyt, mind Helmezyt szemmel tartsa. Midőn 1815. Kazinczy Zrínyinek a prózai munkáit is nyomtatás alá szerkeszti, a kassai könyvvizsgáló megigeni Kazinczynek, hogy a *Ne bántsá a Magyarit* című művét át sem vizsgálhatja, mert a királyi parancsolat azt szigorúan tiltja. Hasonló akadályokkal küzd Erdélyben Döbrentei, midőn 1810. az *Erdélyi Muzéum* iránti hirdetéseket akarja kinyomtatni. Cserey elkeseredve tudósítja Kazinczyt a könyvvizsgáló akadékoskodásáról, hozzátevéen, hogy az ilyen „schlendrian censort” káplárpálca alá szeretné adni. Dessewffy gr. 1809. a király neve napjára készített soraiban finom gúnnnyal fordul a szellemi sötétség kútfejéhez:

Drága, kegyes Ferencz, kiért
Annyi gyertyavilág fogy,
Mond meg, kérlek, ó vallyon mért?
Nem engeded nekünk, hogy
Nemtsak tsupán setét éjjel
Fényes napot indítsunk;
Ha díszedre szerte széjjel
Nappal is világítsunk?

S noha Dessewffy szívvel-szóval erősíti, hogy a királynak nincs hívebb tisztelője nálánál, mégis kénytelen bevallani, hogy az a néhány sor „egész Munkátság világíthatna neki egy setét szobába.” Nem is tagadhatja senki, hogy éppen a könyvvizsgálat szigorúsága a legnagyobb akadály, hogy minden nemű tárgyban nehezen űzheti el a mértékletes világ a mértékletlen homályt, ezt a setétség tőzsomszédgyát.”²⁰⁵

A lipcsei csata után azt lehetett volna gondolni, hogy a kormányok általán nagyobb szabadságot adnak a censurának, de csakhamar meggyőződik nemzetünk, hogy e tekintetben semmiféle változás nem várható, vagy ha igen, csak a nemzeti életre még károsabb. Mikor Dessewffy gr. meghallja, hogy Rummy *Emlékezetes Írások* című vállalatának új kötetét csak oly föltétellel engedte meg a censura közrebocsátani, hogy ha Kazinczy a kiadni szándékozott krónikában „az akkori Uralkodást és a Religio’ akkori nyomorgatásait Scholionokban az *elégységig* kimentí” azt következteti, hogy végre kormányunk is felvilágosodottabb kezd lenni, különben nem akarná mentetgetni, s nem szégyellné a vallás miatti üldözéseket. De mikor a „szabadságnak visszaadott Európa” föllélekzett volna: legott résen álltak a Szent Szövetség hatalmai, hogy a békókat még jobban megszorítsák a szabadelvű törekvések szószólóin. Kazinczy jóelőre megérzi a még súlyosb időket, s a legnagyobb óvatossággal kell minden sorára, melyet nyilvánosságra szán, vigyáznia. Kis János verseihez írt kiadói előszavában szeretné a papköltők közt felemlíteni Janus Pannoniust is, de tudja, hogy „annak nevét a Censura megszenvedni, kivált *most* (1814. márc.) ezen boldogságra hajlani kezdő időszakban! bizonyosan nem fogná.” „Mert – folytatja fájó iróniával – boldog idők, igen igen boldogok várnak, ha valamely Isten nem szán-meg bennünket.” Hány-szor panaszkodik, s hány-szor kifakad a szellemi élet e kerékbetörői ellen. Mily érthetetlen-

²⁰⁵ Uo. VI. köt. 351. l. VIII. köt. 49, 63, 181–2. l. X. köt. 164, 172, 176, 321. l. XIII. köt. 333. l.

nek tartja könyvvizsgálóink félelmét, hogy oly keményen megtiltják lapjainknak az országgyűlés tárgyalásairól, az ott elmondott beszédekről közölhető tudósításait, holott az angol és francia országgyűlésen elhangzott beszédeket szóról szóra közlik. „A’ tenger csendjét – írja – a’ hajósok veszedelmesnek tartják. Bizony ez a’ *Publicitás elkerülése is az.*” Még a bécsi irodalmi vállalatokból is azt látja, hogy a könyvvizsgálók minden jó külföldi szellemi terméket valóságos méregnek néznek. Döbrentei sem tudja megbotránkozás nélkül túrni a kolozsvári censor akadékoskodását, amely alkotmányos szabadságunk hangoztatását sem engedi meg. Például midőn azt írta, hogy nemzetünknek törvényes külön királya van, és hogy a két Magyarország nem tartomány, – a könyvvizsgáló egyszerűen kitörülte. A Dunán túl bizalmasan suttogják egymásnak a jó barátok: micsoda vizsgálatot indított a cancellária Horváth Ádám ellen az *Arion* című kéziratban terjesztett verseskönyve miatt, holott ezt a vármegye főispánja, Amade gr. ki akarta nyomatni. Horváth azt ígérte a cancellária megbízottjának, hogy az *Ariont* kinyomatva adja kezébe. De csalódott; a budai censor, Truka Alajos „egy hosszú és tsúfos opinioval visszavetette” 1815. Az ily esetek után hiába akarja a kormány elhítenni a nemzettel, hogy szabadelvűen gondolkodik, s a nemzet jólléte csak a maga iparkodásától függ. Íróink sajnos tapasztalják, hogy a sajtó folyvást kemény békókba van szorítva. Csak amiatt is kifogyhatatlan türelemre s igazi hazafias elszántságra van szükségük nemzetmentő munkájokban.²⁰⁶

V.

A magyar irodalom külső fejlődése. – Verses művek 1806–1820. – Prózái elbeszélések; a legszorgalmasabb fordítók. – A német irodalom legolvasottabb termékei nyelvünkön. – Névtelen szerzők munkái. – A magyar könyvkiadás. – Kazinczy Fordított Egyveleg Írásainak első kötete. – A könyvkiadás rendezetlensége s nehézségei. – A pesti könyvkiadókra sok a panasz. – Takács József nevezetes próbája a könyvkiadás terén. – Írói jutalmazások. – Trattner János Tamás kiadói szerepének fontossága. – Vitkovics Mihály terve. – Írói t. díjak.

Ha a korbéli súlyos közállapotainkhoz mérjük a magyar irodalom fejlődését, szinte bámulnunk kell azon a lelkes buzgalmon, amellyel íróink a nemzeti lelket táplálják. Fajunk szívóssága, szellemünk fejlődésre való képessége a nemzeti élet egy ágában sem nyilatkozik ily szembetűnően, és sehol sem készíti elő ily öntudatos következetességgel a további haladás útját. Nem is volt tán soha nagyobb szükség a fáradalmat nem ismerő munkára, az önfeláldozó iparkodásra, mint ez idétt. Íróink megértik a kor, a mindenfelől veszélytől környezett nemzet segélyt kérő szavát, s folytatják a XVIII. század hatvanas éveiben megkezdett nemzetmentő nagy munkát, amelynek nemzetiségünk megerősítését, fajunk polgárosodását s az újkori Magyarország megalapozását köszönhetjük. Azon másfél évtized alatt, 1806-tól 1820-ig, amíg ez öntudatos munka nemzeti életünk más ágait is szembetűnőleg kezdi áthatni, s a magyar lélek ős ereje a külföldi szellem hódító áradatán győzelmet vesz: tekintélyes számú verses és prózái, költői és ismeretterjesztő vagy éppen tudományos mű, eredeti és fordítás keletkezik és lát napvilágot.

²⁰⁶ Uo. V. köt. 120. l. VII. köt. 181. l. XI. köt. 240, 269, 275. l. XII. köt. 241, 554. l. XIII. köt. 316–17, 496. l. XIV. köt. 168. l. – *Berzeviczy Gergely munkái* id. h. 191. l.

Csupán az irodalomtörténet által számon tartott főbb műveket említve is, igazoltnak kell találnunk e felfogást, annál inkább, ha a kevésbé ismertekre is ügyet vetünk. Verseghy 1806-ban adja ki a *Magyar Aglája* című verseskötetet, amelyet a következő évben *A' Magyar Hárfásnak ... Énekei* s Kisfaludy Sándor *Himfy Szerelmei* (az I. kötet 2. kiadásban, a II. kötet először) és *Regéi* követnek. Amaz leginkább a német költők és Horatius eszméiből szövi énekeit, vagy műveiket fordítja, s csak kevés egyéni érzést lehel beléjük. Emez nemcsak dalaiban zokogja keservét, vagy örvend boldogságán, hanem regéibe is beleönti hazafi bánatát. Szemere Pál a *Poétai Zsengéket* szintén 1806-ban bocsátja ki. Berzsenyiben már évek óta forrong a *Romlásnak indult hajdan erős magyar* eszméje, és rövid idő múlva nyeri mostani alakját. Döbrentei, Kölcsey és Szász József mind gyakrabban társalog a múzsával, s amazok Kazinczy bírálatát várják új verseikre. Fáy András *Bokrétája* mint egészen új jelenség lát napvilágot 1807-ben, s Weber Simon Péter Gvadányi *Falusi Nótáriusát* második kiadásban is a közönség kezébe adja. Minden év meghozza a maga költői termését, eredetit vagy újabb kiadást. Csokonai *Dorottya* s a *Lilla-dalok* 1808-ban második kiadásban hagyják el a sajtót, a következő évben pedig az *Ódák* valamint Kisfaludy Sándor *Hazafiúi Szózata* is ekkor lelkesíti a magyar nemességet őseihez méltó vitézségre. Kazinczy a gyermek Wesselényiben, midőn mint kapitány s apjának segédtszjtje a vármegyei fölkelő nemességet a nádor előtt ellépteti, megsejti nagyra hivatottságát, amelyet a hozzáírt s ekkor megjelent epistolájában fejez ki. Pázmándi Horváth Endre is ekkor írja a fölkelő nemzethez intézett szép sorait, bár csak öt év múlva jelennek meg. Szemere Pál híres epistoláját *Vida Lászlóhoz* 1810-ben adja ki, s ünnepli a derék férfiú áldozókészségét, amellyel a magyar játékszint ápolja. Cserey Farkas Kazinczynak a hozzá írt epistoláját ugyanekkor nyomtatja, s Kazinczy is siet a nemzet elé bocsátani a *Nagyság és szépség diadalma* című üdvözlő versét. Baróti Szabó Dávid *Aeneis*-fordításának első öt éneke szintén ekkor hagyja el a bécsi sajtót. 1811-ben Virág Benedek *Poémák* címe alatt bocsátja közre újabb eredeti műveit és Horatius ódái fordítását, Kis János Horatiusnak magyarra fordított epistoláit, s Horvát István Kazinczy és Szemere Pál hat sonettjét. Azonban az évnek irodalomtörténeti szempontból kétségtelenül legértékesebb terméke Kazinczy két műve, az *Epigrammok* füzeté s a *Vitkovics Mihályhoz* írt epistola. Szemere Pál a következő évben adja közre kevés számú lírai darabjait *Dalok azoknak a' kik szeretnek* címmel.

Az 1813. év költői termése egymagában is nevezetes. Midőn Napóleon ellen hazánk és Ausztria rendkívüli erőfeszítést tesz, s a nemzet anyagi tehetsége már-már teljesen kimerül: szellemi életünk mintha el akarná leplezni a sivár valót, s annál szembeszökőbben mutatna a nemzet törhetetlen szívósságára. Ekkor hagyják el a sajtót Berzsenyi és Dayka költeményei, s ez utóbbiak mellett Kazinczy verses fordításai, a *Poétai Berek*. Csokonai *Poétai Munkáit* Márton József négy kötetben bocsátja nyilvánosságra Bécsben; Baróti Szabó *Aeneis*-fordítása második felét szintén ekkor adja ki, valamint Virág Benedek is a *Thaliát*. Virág innentől fogva az 1818. évet kivéve, egészen 1825-ig minden esztendőben kiad valamely munkát, eredeti ódáit, régieket és újabbakat, Horatius ódái, epistolái, epodosai és satírái fordítását, meséket Phaedrus után és végre zoltárokat. Az első magyar hexameteres hosszabb elbeszélés *Zirtz Emlékezete* címmel 1814-ben lát napvilágot Horváth Endrétől, s akkor adja közre Kondé József Rájnis *Magyar Vergiliusának* második darabját, a *Georgikon* fordítását. Fazekas Mihály *Ludas Matyija*, mely már a század első éveiben kész, 1815-ben jelenik meg először, s ekkor érheti el célját Kazinczy is, hogy Kis János verseinek évekkal azelőtt tervezett kiadása három kötetben elhagyhatja a sajtót. Horváth Endrének a pesti nemzeti színház ügyében a *Nemes szívű magyarokhoz* ez évben intézett szózatát sokan di-

csérik. Az 1816. év hozza Kisfaludy Sándornak *Hunyadi Jánosát*, Csokonai *Nevezetesebb Poétai Munkáit* két kötetben, Berzsenyi költeményeinek második kiadását, Ungvárnémeti Tóth László verseit, Horváth Ádámnak a *Tétényi Leány* című művét s Gvadányi *Rontó Pálját* második kiadásban. A következő évben adja ki Horváth Ádám *Rudolfiását*, Vitkovics Mihály meséit és verseit, valamint Domby Márton Csokonai *Kiadatlan Munkáit*. 1818-ban jelenik meg Fáy András *Friss Bokrétája*, 1820-ban pedig meséinek és aphorismáinak első nevezetes gyűjteménye. Kis János vállalataiból e korra esik az *Elmés Nyájasságok* (1806), a *Flóra* (1807) s végre a Helikoni *Kedvtöltés* (1809–1820) című füzetek kiadása, melyekben adomák, regék, mesék, eredeti és fordított versek is olvashatók. 1819-ben Kisfaludy Károlynak a *Tatárokja* lelkesedésre ragadja a pesti magyar közönséget; ő is, meg Igaz Sámuel is egy-egy zsebkönyv kiadását tervezi, amellyel a nemzeti szellem fejlődésének új korszaka kezdődik.

Azonban bármily tekintélyesnek mondható is aránylag e másfél évtized verses költői termése, nem szabad mellette figyelmen kívül hagynunk azt a számos prózai elbeszélést sem, amely a magyar közönség lelki szükségletét akarja kielégíteni. Nem említjük ezúttal azokat a tudományos, részben tanító, részben vitatkozó műveket, amelyek jobbára nyelvünk művelése érdekében keletkeznek, sem a nemzeti vagy világtörténelmet tárgyozó munkákat, amelyek Buday Ézsaiás, Virág Benedek és Horváth István tolla alól kerülnek ki, vagy amelyeket Kis János és Verseghy fordítanak. Csak az úgynevezett szépprózai elbeszélés több-kevésbé ismert termékeiből kísértjük meg az olvasottabbakat kiemelni, hogy láthassuk, milyen tartalmú és alakú művek között jelennek meg Kazinczy munkái.

A XIX. század első két évtizedében a Dugonics eredeti és átdolgozott s a Báróczy fordított elbeszélései nyomán egész sereg prózai elbeszélés jut olvasóink kezébe. Nagy részük lovagregény vagy rabló és kísérteties történet, kevesebb az érzelmes vagy gáláns regény. Pesti és pozsonyi kiadóink s később a kassai Ellinger István is füzetes vállalatokban bocsátják közre ezeket a műveket. Csak az eredetiek, legalább amelyeket szerzőik ilyeneknek mondanak, jelennek meg külön-külön. A sort Dugonics nyitja meg *Jolánka Etelkének leányával*, amely két kötetben 1803–1804-ben jelenik meg; maga az *Etelka* 1805-ben már harmadik kiadásban jut a közönség kezébe. Ugyanekkor jelenik meg először Pálffy Sámuel (1774 v. 1775–1835) komáromi, majd Bihar vármegyei birtokos regénye, az *Erbia*, mely átdolgozásnak mondható. Ilosvay Sámuel helytartósági titkár és földbirtokos (1775–1836) ismert regénye, a *Palugyay története* 1807-ben lát napvilágot. A következő évben Dugonics *Cserei, egy honvári hercege* követi Szegeden, 1809-ben pedig egy névtelen *Cselvay Ákos és Zsigmond az ő fia* című regényét adja ki, s ugyanekkor bocsátja közre Dobay György algyógyi birtokos *Bakonyi történetek* címe alatt első regényét, amelyet még három műve követ: *László és Lajos*, valamint *Élesdinek szerencsés eltévelyedése* 1813-ból, s a *Két nagylelkű férfiak jegyesei* 1814-ből. Négy évvel később jelenik meg az első igazi eredeti magyar elbeszélés, Fáy András *Különös Testamentoma a Friss Bokrétában*, egyszersmind ez is az utolsó e nemben az *Auróra* megjelenéséig.

Annál számosabb a fordítás. Amint az e korbéli magyar játékszínen kevés kivétellel a német érzelgős drámák fordítása vagy inkább átdolgozása mulattatja közönségünket, az elbeszélő prózában is az elterjedtebb német lovagregények fordításait vagy átdolgozásait találjuk, s ezen kívül egy pár francia mű fordítását. Csery Péter (1778–1830), a Magyar Kir. Helytartóság hiteles jegyzője, Czövek István (–1829) losonci ref. teológiai tanár, utóbb pesti táblai ügyvéd, Holosovszky Imre (–1829) sótiszt, később szegedi mázsáló mester,

Abrudbányai Szabó Sámuel (1756–1856) unit. lelkész és Verseghy a legszorgalmasabb fordítók. Rajtuk kívül Kis János, Ajtay Sámuel (1774–1991) ügyvéd és Bachich József (–1851) a Kőszegi Kerületi Tábla iktatója ültetnek át még nyelvünkre 2-3 elbeszélést. Különösen három vállalat számít a közönség érdeklődésére: Legkorábban indul meg a *Rózsaszínű Gyűjtemény* 1804 (?)-ben, követi a *Téli és Nyári Könyvtár*, amelyet Landerer Mihály indít meg 1805-ben és folytat 1813-ig, majd a *Mulatságos Könyv-Tár*, amelyet Hartleben Adolf ad ki 1808-ban. Ennek négy, annak 13 füzetet forog közkézen. Ezt Holosovszkyn kívül Farkas Ferenc ügyvéd látja el fordítással, amazz Szabó Sámuelen kívül Bachich József s egykét névtelen. Csery Péter fordításait leginkább a Kis István-féle könyvkereskedés bocsátja forgalomba, Czövekéit pedig Trattner. 1818-ban a kassai Ellinger a *Haszonnal Mulattató Könyvtárat* indítja meg, s 1823-ig négy kötetet ad ki belőle. A vállalat „erkölcsi rajzolatokat”, „élet példázó regéket” s „lélekismértető ábrázolatokat” nyújt a közönségnek Florian s Lindau után Molnár András ügyvéd, Halászi József losonci ref. tanító s az ismeretes Dulházy Mihály fordításában.

De a magyar közönség kezébe kevés kivétellel az idegen irodalomnak nem a művészi termékei, hanem többnyire gyarló utánzatai jutnak. A kevés kivétel közt Radcliffe Annát, az angol romanticismusként leghíresebb képviselőjét említjük, akinek *The Romance of the Forest* (1791) című regényét *Adeline vagy az Erdői Veszedelmes Történetek* címe alatt névtelen fordította nyelvünkre, s adta ki Ellinger Kassán 1801–1802-ben. A francia irodalomból – ha Báróczy munkáinak második kiadását nem számítjuk – csak a nagyon termékeny Genlisné (1746–1830) egy kis regényét olvashatták nyelvünkön Sebestyén László Nógrád vármegyei birtokos fordításában *A fiatal bűnbánóné* címmel (1815). De nem hagyhatjuk említetlenül Staëlnének híres, nálunk is eredetiben olvasott regényét, a *Corinnát* (1807), amelyet Bölöni Farkas Sándor szintén ez idétt fordít magyarra, s ajánlja fel 1821-ben Trattnernek kiadásra, eredménytelenül.²⁰⁷

Ezekon kívül az említett fordítók mind a német irodalom olvasottabb termékeit ültetik át nyelvünkre, azokat a lovagregényeket s rabló és kísérteties történeteket, amelyek a német romantika legbujább hajtásai. Ilyenek Bornshein J. E. (1774–1834) gérai könyvkereskedő, akinek 39 regénye közül, amelyek a rabló romantika termékei, egyet Csery Péter ültet át irodalmunkba *Albánó Zindi vagy Egy Czigány Hertzegnek igen tsudálatos és mégis Természetes Történetei* címmel (1821); ilyen a bécsi születésű s ottani színigazgató Gleich I. Alajos, akinek 76 rémregénye közül ötöt olvashattak magyarul: *Setta szép Tündér-Asszony* (Kassa 1798), *Farkasvölgyi Imre avagy Pozsonyvári Kisértő Lélek* (Pozsony és Pest 1807), *Vassziklai Fridolin vagy a Baglyok' Vára* (Pest 1817), *Waldráf vagy: a' Vándorló Lélek* (Pest 1819), s végre *Pokolkői Vendel vagyis a' Holtak Harangja* (Pest 1823) címmel. Ezek közül a *Vassziklai Fridolint* Rózsa István, az utolsót pedig Némethy József, a Trattner-féle sajtó korrektora fordította; a többi három regény fordítója ismeretlen. Olvasták nálunk Korn Kristóf Henrik *A' Nagy Kanut* című négykötetes regényét, amelyet Kupai Nagy Rácz István ügyvéd és Borsod vármegyei táblabíró fordított magyarra (Pest 1815). Két más elbeszélése már a XVIII. század nyolcvanas éveiben forgott közönségünk kezén. A Rittgräff álneve alatt író Gräffer Ferenc bécsi könyvkereskedő rabló és kriminális kalandokból szerkesztett gyűjteményét Czövek István *A' valóságos Világban sok csudálatos történeteken keresztülment Tátos, vagy Fejér májű Embereknek Galleriájok* (Pest, 1818–19, I–II. r.) címmel adta ki. Lafontaine Ágost Henrik számos műve közül Verseghy egyet *Gróf Kaczaifalvi*

²⁰⁷ György Lajos dolgozata az egyet. *Philologiai Közöny* 1815. évf. 235. l.

László vagy a Természetes Ember címe alatt fordított le (Pest, 1808), egyet meg Ajtay Sámuel *Fedor és Mária vagy A Holtig tartó Ritka Hűség Tükre* címmel (Pozsony, 1807), Unger Helena Friderikától *Külneki Gilméta* címe alatt szintén Verseghy ültetett át egyet (1808).²⁰⁸ Wagener S. Kristóf superintendensnek a babonás és kísérteties történetek ellen irányuló elbeszéléseiből egy kötetet Farkas Ferenc ügyvéd *Az Éjnek Diadalma a' vagy a Tündér Lelkek* címmel bocsát nyilvánosságra (Pest 1808), s Kis János egyes részleteket ad az *Iffúság Barátja* című vállalatának I. és II. füzetében (Pest 1816). Wobeser Vilma Karolina regényét, amelyben a női eszmény páratlan képviselőjét állítja olvasói elé, Veres Márton dunántúli evang. lelkész fordítja magyarra, s adja ki Pozsonyban 1803-ban ilyen cím alatt: *Elisa, vagy milylenek kell lenni az Asszonynak*.

Azonban az idézett műveken kívül többnek a szerzőjét nem ismerjük. Névtelen írók sokszor teljesen silány fércmunkákkal szaporítják a lovagregények, rabló és kísérteties történetek számát, mint: *Gróf Bellafont avagy: Az Afrikai Leányka* (Kassa 1799) és *A' fősvény ángy, a' vagy Amália és Albert*, melyet szerzője vagy ismeretlen fordítója „egy nagyon szívre ható 's bájos, de magában mégis valóságos eredetű Történetnek” mond (Pest 1807). A *Mulatságos Könyv-Tár* két első füzetében is ilyen olvasmányokat magyarosít Holosovszky Imre: *Lelemények és Rózika' Titkai* (1818), míg a harmadikban névtelen *Antsa, A' Tiszai Tündér Asszony* címmel (1808) nagyon elterjedt népkönyv a *Báró de Manx' Lengyel orsz. confed. Generálisnak a' tengeren és szárazon tett Utazásai és tsudálkozásra méltó történetei*, a leghihetlenebb kalandok egész sora; melyben a rémes és csodálatos lépten-nyomon érintkezik (Pest 1805). Szabó Sámuel fordításai közül a *Téli és Nyári Könyvtár* füzetei a következő elbeszéléseket tartalmazzák: *Zoriáda vagy a' nagy Mogol' Leánya tsudálatos történetei* (1805), *Klementi Laura vagy a' Velentzei szép Leány* („Egy rajzolatja az emberi indulatoknak”, 1806. I–II.), *Lizára az Abyszsziniai Amazon* („Egy költeményes rajzolat” 1806), *Zoriáda fejedelem Kis Asszony vagy Anikónak a' Szerályból lett ki-lopattatása* (1813). Ugyancsak az említett füzetek közt jelenik meg névtelen fordításban *Vanda, Krakkói Hertzeg-Aszszony vagy A' Szerelem Áldozatai* („valóságos történeten épült román”, 1806, I–II. r.), valamint Bachich Józseftől magyarosítva: *Saidár és Rurik avagy a' Margaréta Szigete Buda és Pest között* (IV. Béla idejéből; 1808) és *Bertarid és Grimoald a' Longobardusok' Királyai* („Egy érdeklő Historikus történet A' közép századból” 1813). Verseghy két ismeretlen szerzőtől ülteti át *Vak Béla a' magyarok' Királyját* (1812) és az *Almarék Erdélyi Hertzeg avagy a' Szebeni erdőt* (1813). Tormássy János a saját neve alatt adja ki *Brendt Vitéz Árnýéka, vagy a' Tsudálatos erejű Kardot* (Pest, 1819), Barkassy Ádám *Zrini Miklós baráttjainak és Illyefalvi Judit kisasszonynak történeteit* (Pest 1804), Csery Péter Gróf Zrinyi Miklós, vagy *Sziget' várának ostromlását* (Pest 1817), valamint Czövek István *A' Nemesszívű Gróf Nádasdy József Vincze, Egy valóságos Magyar Történetet* (Pest 1816). Mind e műveknek ha szerzőit nem is, de az eredetieit ismerjük. Megemlítünk még egy pár olyan regényt is, amelynek sem szerzőjét, sem fordítóját nem ismerjük ez idő szerint. Ilyenek: Mészáros György Veszprém vármegyei esküdt kéziratban maradt fordítása: *A' szerelmes Halottak, vagyis Vallenburgi gróf Albrecht és Jákobinának ritka Történetei* (Pápa 1800), Csery Péter magyarosítása: *Ottó vagy a' zabolátlan indulatok' áldozata* (Pest 1812), és három névtelen fordítása: *Az El-ragadtatott Lyánkák* (Kassa 1779), *Gróf Szálmonyi és Mairanti Isabella historiája* (Pest 1805), végre *Negalisza, Anglia-Ország Hertzegnéjének Historiája* (Pest,

²⁰⁸ Uo. 1912. évf. 65–67. l.

1807).²⁰⁹ Csery, Czövek, Holosovszky és mások az említett regényeken kívül még többet is fordítottak; ilyenek Csery fordításában: *Silvius és Valéria vagy a Vesta Szent tűzének eloltása a Római Templomokban* (Pest 1811), *Auguszt és Károly vagy a titkos házasságnak szerencsétlen gyermekei* („a’ Francia fel-zendülés idejéből”, Pest, 1818), *Verner vagy a’ tengeri hajós csendes gunyhója* („a’ szép lelkeknek magyar rajzolatja”, Pest 1819), a *Katinka és Engelhard Márton* című pedig 1824–26-ban jelent meg. Czövek fordításai közül, nem említve a Napóleonnal szülőket, a regény körébe tartoznak: *A’ Magyias Ezeremester*, *Az Orosz hadi fogoly a’ Francziák között*, Schillertől az *Európai híres zsványok, útonállók, tolvajok és Zschokke Henriktől Somlyai Báthory István* címűek, amelyek mind 1816-ban jelentek meg Pesten, két év múlva pedig *A’ gályás rab-szolga vagy Az én életemnek szomorú története*, *mellyeket saját jobbkezemmel írtam-meg* című fordítását adta ki. Még csak Holosovszkynak két fordítását említjük meg, egyiknek címe: *Amaz Ország-szerte el-híresült néhai Suszter Liplinek nevezetes élete, tettei, dévaj és czégyeres furcsaságai* (1818), a másiké pedig: *Vitéz Kálnoky Móríczy vagy a’ Magyar Huszárok a’ burkus háborúban* (1812). Kupai Nagy Rácz György Szegeden 1813-ban adta ki *Gróf Tanko Juliusnak nevezetes Történeteit*. Ezek közül egyik-másik két kiadásban közkészen forgott, mint a *Klementi Laura*, *Zoriada*, *Ottó*, *Lizara*, – a *Vanda* pedig 1822-ben már harmadik kiadást ért. Legolvasottabb volt a *Pokolközi Vendel*, amelyet még 1904-ben és 1909-ben is újabb kiadásban bocsátottak közre. Vegyük mindezekhez Báróczy összes fordításainak Kazinczytól való második kiadását, s magának Kazinczynak „Egyveleg Fordításai”-t, amelyeket 1808-ban és 1814-ben indít meg, s előttünk van a XIX. század két első évtizedének irodalma. Nem vizsgáljuk itt ez irodalomnak sem tartalmát, sem stílbéli előadását, csak a terjedelmét akarjuk nagyjából kijelölni, hogy a vázolt mostoha közállapotokkal szembeállíthassuk a magyar írók törhetetlen buzgalmát, amelynek e korból is annyi lelkes példáját ismerjük.

De vajon az írók és könyvkiadók egyazon felfogással működnek-e a nemzet pallérozásán? Vajon a hazafiságnak az az olthatatlan tüze, amely íróink keblében ég, nem hamvad-e el azoknál, akik hívatva vannak e tüzet mintegy a nemzeti lélekbe általvinni? Ugyan várhat-e az író szellemi munkájáért némi anyagi jutalmat? E kérdések vizsgálata az irodalomtörténet oly rétegére késztet leereszkedni, amelyet nem igen szokás figyelembe venni; vagy ha véletlenül ügyet vetnek is rá, nagy általánosságban végeznek vele. Jelenleg is hallhatni azt a panaszt, hogy az irodalomnak a művelt közönséghez szóló ága nem részesül támogatásban sem a kiadók, sem a közönség részéről. Még sokkal inkább alapos e panasz a múlt század elejéről, midőn a selejtes irodalmi termékek külön-külön vállalatokban s egyenkint is elég nagy számmal jutnak a közönség kezébe, míg a hazai és külföldi jeles írók művei évekig várnak kiadóra, ha az illető írók nemegyszer a betevő falatjuk megvonásával nem áldozhatnak kiadásukra. Majdnem páratlan eset akkor, hogy Kisfaludy Sándor *Kesergő Szerelme* hat év alatt második kiadást ér, s Csokonai említett kiadásai mind elkelnek. Azonban ismeretes, hogy Berzsenyi költeményeire nem találkozik kiadó, s ő maga nem is meri senki előtt szóba hozni a kiadást, egészen természetesnek tartván, hogy az író ne csak szellemi munkáját, hanem az annak megfelelő anyagi erejét is nemzetének áldozza. De pesti barátai meg akarván lepni őt, titokban gyűjtenek művei kiadására, s a kath. kispapok lelkes hazafisággal adják össze a szükséges költséget, amely a költőnek nemcsak örömet okoz, de sőt szemrehányást is tesz önmagának, mintha ő rászorulna az afféle segítségre.

²⁰⁹ Uo. 1913. évf. 587–600; 1915. évf. 234–237, 787–788. l.

Láttuk, hogy Kazinczy kiszabadulása után hány sikertelen próbát tesz, hogy a tehetős hazafiakat irodalmi pártfogókká tehesse,²¹⁰ mert arra a világot sem mer számítani, hogy találkozzék olyan kiadója, aki bármelyik művét a saját költségén kinyomtassa. S midőn Wesselényi b. anyagi támogatásával *Marmontelnek Szívképző Regéji*²¹¹ két könyvben 1807 végén Haykul Antal bécsi nyomdásznak mintegy kétévi állandó hitegetése s halogatása után megjelenhet: a magyar közönség alig akarja észrevenni, mint a Kis Jánosnak az ő házasságára írt versét sem, mivelhogy drágállja. Pedig a regéket nem adhatja alább 5 frtnál, a velin papirosút pedig 10 frtnál. Így nem csoda, hogy jó barátainak minden iparkodása hiábavaló, hogy könyveit eladhassák. Cserey Farkas vajmi keveset tud eladni Erdélyben is. A művelt közönség kedves olvasmánya a lovagregény. Kazinczy tudja, hogy munkája „rosszul fog kelni”, de azért nem bánja, hogy a Wesselényitől kapott 500 frton kívül még egyszer annyit vagy többet áldozott, mert legalább a báró nagylelkűségét megörökíti.²¹² De hogyan folytassa a kiadást? Előbb azt reméli, hogy az első kötet jövedelméből fokozatosan kiadhatja összes fordításait, de most már ez a reménye is megcsalta.

A háborús idők szertelenül megdrágítják a munkát és anyagot egyaránt. A papiros ára hallatlanul felszökött. Még a kancelláriának is intézkednie kell, hogy a hivatalok a papirossal takarékoskodjanak. A nyomtató műhelyekben majd minden munka megszűnik. Míg a század első éveiben 20-25 frtéért elvállalták egy ív szedését és nyomását, de 1808-9-ben már 45 frtot is elkértek a budai egyetemi könyvnyomdában, Bécsben pedig 50 frtot. Ezért írja Kazinczy 1810. január 22-én Döbrentének, hogy „rossz időket értünk a’ könyvnyomtatásra nézve”. Vitkovics, aki Dayka verseit akarja nyomtatni, azt a választ kapja a sajtó intézőjétől, hogy 1810-1811-ben semmit se nyomassanak, ami nem sürgős, mert egy ívért 100 frtot is elkérnek. A Kazinczy *Poétai Berekje* ívéért 85 frtot akarnak számítani, pedig a választott kis nyolcadrétű alakhoz papiros is, munka is kevés kellett volna. Érthető tehát, midőn Kazinczy az id. Wesselényi b. emlékezetére szánt mű példányszámaira célozván, ezt írja az ifjú bárónak: „Illy nehéz időben mint a’ millyeket reánk hozza a’ maga eszközei által a’ munkás Gondviselés ’s a’ papirosnak ezen rettentő drágaságában ’s ritkaságában ez olly articulus, a’ mellyel gazdálkodva kell bánni.”²¹³ Vajon igaz-e – mint Erős Gábor, e kiváló tehetségű ifjú rajzoló és betűmetsző állítja –, hogy a könyvnyomtatók által kért árnak fele tiszta hasznul marad meg nekik, nem tudjuk. De annyi bizonyos, hogy akik e jövedelmező iparágat űzik, majd mind meggazdagodszanak. Ezért szerette volna Erős Kazinczyt megnyerni társnak, hogy egy könyvsajtót állítsanak fel. Természetesen Kazinczy erre nem vállalkozhatik, s nyilván Erős mástól sem kap segítséget, sem engedélyt, s így 36 éves korában sírba vitte kielégítetlen becsvágyát.²¹⁴

Ha igaz, amiben kételkedni nem lehet, hogy a lovagregények, rabló és kísérteties történetek elbeszélései kedvelt olvasmánya közönségünknek, s ezen kívül a könyvnyomtatók rendes kiadványai, az imádságos és énekeskönyvek meg a naptárak busás jövedelmet hajta-

²¹⁰ E mű I. köt. 373-7. l.

²¹¹ *Kazinczynak fordított Egyveleg Írásai*. Első kötet. Széphalom, Abaújban 1808. Wesselényi b. arcképével; az „első könyv” ajánlata: „Bárczának, példányomnak, mesteremnek, pályaág gyanánt”, a másodiké: „Hazánk’ Ország-Bírájának, egykor Bihar, azután Nyitra, majd Bács, végre Fejér Várm. fő-Ispánjának, Ürményi József Excell. Szent-István’ rendje’ Commandeurjének, a’ Kalocsai nagy Érsek’ Joannes de Ilmur érdemes maradékának.”

²¹² *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 182. l. VI. köt. 410, 429, 459-60, 473, 491. l. VII. köt. 409. l.

²¹³ Uo. VI. köt. 444. l., VII. köt. 223. l. VIII. köt. 520. l. IX. köt. 193, 299, 429. l.

²¹⁴ Uo. III. köt. 189, 528. l. VIII. köt. 512-520. l. *Magyar Kurír* 1815. évf. I. félév 23. sz.

nak:²¹⁵ vajon a tisztább irodalmi cél előttük lebeg-e a magyarországi könyvnyomtatóknak és kiadóknak? Fogsága előtt Kazinczy csak egyetlen magyar könyvkiadót dicsér ebből a szempontból: Weber Simon Pétert. Fogsága után, mivel anyagi sorsa egyre súlyosabb, még nehezebben boldogul, s még többet kell számítnia a kiadók szívességére. De a kiadók elsősorban üzleti érdekeiket tartják szem előtt, amit nem is lehet rossz néven venni, ha egyszerűen az irodalom ügyét is szívükön viselik. Azonban ha az általuk kiadott könyvek jegyzékeit figyelemmel kísérik (akkori lapjainkban): nem mondhatjuk alaptalannak íróink panaszát. Különösen Kis István ellen vannak íróink fölingerelve, akinek ez idétt a pesti kegyesrendiek épületében van könyvesboltja, s aki a könyvek vásári árusításához legjobban ért, s egy-egy debreceni vásáron tetemes összegeket vesz be. Róla mondják íróink, hogy nemcsak a saját hasznát nézi elsősorban, hanem ebből a szempontból oly önkényességekre vetemedik, amelyek miatt még Kis János is kifakad ellene, hogy a címekeket tetszése szerint változtatja, az egyes darabokat majd kihagyja, majd más helyre teszi, ízléstelen képekkel csúfítja a szerző tudta s akarata nélkül. „Istentelen nádályaink!” – kiált fel Kazinczy, reá célozván. Ha Kis István jobb órájában elvállal valamely irodalmi színvonalon álló munkát kiadásra, mihelyt egy-egy vásár nem jövedelmez neki a remélt mértékben, mindjárt ki ügyekszik menekülni efféle kötelezettsége alól. Mesterileg ért a vidéken lakó írók hitegetéséhez. Ha Kazinczy jó barátai mint közbenjárói – előbb Ragályi Tamás, később Vitkovics és Szemere Pál – sürgetik az elvállalt mű kiszedett íveit, azzal áltatja őket, hogy már ennyi meg ennyi ívet el is küldött a szerzőnek, holott még hozzá sem fogatott a szedéshez. „Nem érdemli Kis – írja Vitkovics 1810. december 27-én Kazinczynak –, hogy egy Magyar könyvet is nyomtattasson. Ez az ember végképen a hazudozásnak és a bor kereskedésnek adta magát.” Elvállalja Dayka versei kiadását, ha Kazinczy előfizetőket gyűjt, mire Vitkovics nagy szorgalommal lát az előfizetők gyűjtéséhez. Hiába. Kis István szokott kifogásaihoz folyamodik. Szemere Pál szembesíti vele Sággy Ferencet, az egyetemi könyvnyomda főintézőjét, aki világosan megmondja neki, hogy midőn Kis István saját bevallása szerint már 5 ívet ki is nyomtatott, igazában még hozzá sem fogatott a munkához. A kelepcebe került kereskedő csak hímez-hámoz: neki – úgy mond – nemcsak Dayka verseivel van dolga. „Nem – válaszol Szemere, haragra lobbánva –, hanem a’ borkereskedéssel, holmi mázolások kiadásával; mégis azt hirdetjük ugye hogy mi az *édes Hazáért*, a dicső Nemzetért mindent megteszünk!” Végre is a szedő kezétől még érintetlen kéziratot vissza kellett adnia Kis Istvánnak.

Általában sok a panasz a pesti könyvkiadókra. Hartleben Konrád Adolf és Institoris Mossóczy Mihály ekkor még csak elvétve vállalják nevezetesebb író munkáját kiadásra. „Nagy kár az, sőt nagy hiba könyvárosainkban az, ha mi szépen is nyomtattatnak, gazdálkodni szoktak, hogy annál nagyobb nyereségek legyen, semmit sem gondolván a hazai Literatura’ nyereségével” – írja Vitkovics. Kazinczy hasonlóan panaszolja irodalmunk

²¹⁵ Virág Benedek 1808. jún. 15-én írt levelében arról panaszodik Kazinczynak, hogy a *Magyar Századokat* a sok naptár és regény miatt nem érnek rá nyomtatni. Uo. V. köt. 502. l. – Vitkovics hasonló miatt okolja Hartlebent, hogy a Marmontel regéit nem vállalta árusításra, mert „nem *Tudós Palótz*, se nem *Hustra* írta Tündér Történetek a Tzímje... Kis Istvánnak minden gondgya a Kalendárium, a ... Bárodé’ Manx és fiatal pápista felesége, a szépre igen keveset hajt.” Uo. VI. köt. 213. l. Kazinczy meg ezt írja Dessewffynek 1811. jan. 17-ről: „A’ Magyar könyvek, mellyek most megjelennek, mind haszontalan firikálások. Kis István a’ Pesti könyváros ... *másodszor* nyomtattatja *Erfa* nevű Románt, melly az első kiadást sem érdemlette; másod ízben hasonló becsű mázolást kettőt vagy hármat.” Uo. VIII. köt. 276. l.

egyik nagy veszedelméről: „nincs tiszta moralitású Könyvárosunk.” Eggenberger kivétel; de mit ér, ha ő nem akar magyar könyvekkel foglalkozni. Oda jutunk – jegyzi meg Döbrentei keserű gúnyjal –, hogy köszönettel kell fogadni, ha egy magyar könyvkötő vásárjainkban a maga abécés könyvei közé egyéb könyveket is vesz, hogy jobban pakolhasson. Micsoda eszközökhöz kell tehát íróinknak folyamodniok?

Midőn Kazinczy 1810-ben a két évvel azelőtt megindított egyveleg fordításait folytatni óhajtja: ajánlatot tesz könyvkiadóinknak. Csak kettőnek a választát ismerjük. Wéber hajlandó a kiadásra, ha a papírt Kazinczy fizeti; ez esetben a szerző 100 példányt kap tiszteletdíjúl. Institoris Mossóczy pedig csak úgy vállalkozik, ha Kazinczy kellő számú előfizetőt szerez. E tekintetben már elég szomorú példa volt előtte a Dayka kiadásában, melyre az első 50 előfizető hamar összegyűlt, de a többi annál nehezebben. Kápolnai Pauer Antal 500 frtnyi ajándéka tette lehetővé a kiadást. „A' Magyar Olvasók előtt – írja Vitkovics – közönségesen ez előtt is igen drágának tetszett a' Magyar Literaturának szépe, hát most ezen ötszörös árú Világunkba? Mindenki drágán és szaporán eladhattya műveit, egyedül tsak a' Magyar Literator nem. Így volt ez eddig is mindég, 's tudhatom, meddig kell így maradnia.” Kazinczynak a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* című munkáját Institoris kiadja ugyan, de az előtte álló képet (Kazinczy András arcképét) a szerző fizeti, s a kiadásból egyetlen egy példányt sem kap ingyen. Ki mert volna anyagi jövedelemre számítani? „A magyarországi könyvárosok oly vigyázók voltak – írja Kiss János *Emlékezéseiben* –, hogy magyar könyveket, ha saját hasznokat reménylették is, vagy becsületdíj nélkül, vagy szót sem érdemlő becsületdíj mellett adták ki költségeken.”²¹⁶

Hogy könyvkiadó magyar írónak anyagi jövedelmet biztosítson: arra a XVIII. század végéig alig van példa. Nem számítva az Árpád-korbeli regősök, igricek énekmondásai fejében járó telekadományokat, voltaképp csak Tinódiról tudjuk, hogy lantos verseiből, illetőleg ezek előadásából éldegélt. Gyöngyösy regényes elbeszélései sem maradnak jutalom nélkül. Főúri pártfogók akkor is, később is találkoznak. Csokonai hol Széchényi Ferenc és Festetics György, hol Rhédey Lajos grófok s mások szívességét hálálja. Bacsányi Orczy Lőrinc b. és Forgács Miklós gr. jó akaratával dicsekedhetik. Révai Miklós Mártonffy és Paintner püspökök és több főpap anyagi támogatásával segít magán, s műveit is ily módon adja ki. Bizonyos, hogy szerzetes íróink, ha föl nem jegyzik is, csak a főpapok áldozó készségével bocsáthatják napvilágra munkáikat.

Fölötte érdekes e tekintetben az a derék próbatétel, amelyet Péteri Takács József tesz a XVIII. század végén. Ő is, mint valamennyi magyar író, valóságos átoknak érzi rajtunk azt a méltó panaszt, hogy a magyar olvasók száma hihetetlenül csekély, és hogy „a kik meghunyorodás nélkül hiábavalóságokra ezeket készek elfecsérelni, a századik részt is kímélik a nemzeti dicsőségtől.”²¹⁷ Sok ideig tartó elmélkedés és fáradozás után módot talál, hogy e bajon segítsen. 1788-ban kidolgozza egy könyvkiadó s könyvterjesztő társaság működésének tervét, s benyújtja Festetics Györgynek, aki évi 1000 frtot ígér a magyar írók munkáinak kiadására, kikötvén, hogy döntő szava legyen abban: micsoda művek jelenhessenek meg. Takács József terve szerint oly magyar és deák nyelvű munkák jelenhetnek meg, amelyeket a könyvvizsgáló hivatal jóvá hagy, s a bírálók elfogadnak. A tervezet 9. szakaszában szó szerint ezeket olvassuk: „A helybehagyott munkáért az író jutalom nélkül nem fog

²¹⁶ II. kiadás (Olsó Könyvtár 47. sz.) 488. l. – *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 394, 509. l. V: köt. 333. l. VI. köt. 71, 324. l. VIII. köt. 11, 96, 220, 230, 251. l.

²¹⁷ Takács Sándor: *Péteri Takács József*; Budapest, 1890; 100. l.

maradni. *A legnagyobb jutalom 500 exemplárban, a legkisebb 150-ben állhat.* Ha pedig talán inkább *kész pénzt kívánna a szerző,* jókor jelentse szándékát, és úgy azután *közmegegyezéssel a jutalom meghatározatni.* Tudni való, hogy az eredeti munkák mindig nagyobb becsben tartatnak, mint a fordítások, mindazonáltal a jelesebb könyvek fordítóira is illendő tekintet foglenni.” Íme, az első igazi gondoskodás a szellemi munkáért járó anyagi elégtételről, amelynek elvi fontossága is elismerésre méltó. Itt látjuk világos szavakba foglalva legelőször az irodalmi munkának nemcsak szóbeli méltánylatát, hanem anyagi jutalmazásának szükségét is. Takács azzal is számot vet, hogy a kiadás jövedelme ne csak újabb-újabb művek közrebocsátását tegye lehetővé, hanem egyszersmind a szűkölködő tudósok segítségére is szolgálhasson.²¹⁸

Amint e tervezetről Takács tudósításaiból értesülnek írónk, egymás után sietnek munkáikat kiadásra ajánlani. Több mint száz ajánlat érkezik Takácshoz oly munkákról is, amelyeket máshonnan nem is ismerünk. Tudni való, hogy Takács a *Magyar Minervában* az ekkor ajánlott művek közül csak Ányos költeményeit adhatta ki, bár el volt fogadva Teleki Domokos grófnak egy latin műve s Molnár Borbála költeményes gyűjteménye. A vállalat 1798-ban indul meg, s második kötetében Takács *Erköltsi Oktatások* című munkája lát napvilágot. Ekkor a gróf megvonja az ezer frt segélyt, ami a magyar írók és tudósok közt érthető megütközést kelt. Takács váltig törekszik a gróftól más elhatározásra bírni, de hiába. Hanem azért nem esik kétségbe. Állandóan Bécsben tartózkodván, Görög Demeterrel együtt azon fáradozik, hogy a vállalatot továbbra is fenntarthassa. „Reá szánom – írja – időmet, fáradságomat, csekély mindenemet, amíg csak győzöm. Ha kevesebbet is, de csak fog esztendőnkint valamit látni édes hazám. Bécsben kívánván tölteni életem napjait, eshetik módom, hogy pártfogókat szerezhet a jámbor és hasznos igyekezetnek.”²¹⁹ Sikerül is még Virág Benedek költeményeit 1799-ben kiadnia, de innentől fogva egészen 1808-ig szünetelni kénytelen a vállalat, mikor is Pápay Sámuelnek *A' Magyar Literatura Esmerete* című munkája jelenik meg, mint a vállalat negyedik kötete. A kiadás költségeit Takács a magából fődözi, míg a vállalat ötödik kötetét, Ruszek bölcséleti művét Dréta Antal anyagi támogatásával adja ki. Azonban Takács nemcsak e vállalattal mutatja ki áldozó készségét. Kisfaludy Sándor *Himfy Szerelmeit és regéit* is ő adja ki 1807-ben, ami ezrekbe kerül, mint maga mondja. Tervezi Rájnisknak a *Magyar Parnasszusa* kiadását is, és ezért nem vállalkozhatik Kis János verseinek közzétételére. Hét év múlva ugyancsak ő adja ki Horváth Endre *Zircz Emlékezete* című hexameteres elbeszélését.²²⁰

Ímhol egy szerény anyagi tehetségű magyar író, aki többet áldoz a nemzeti művelődés oltárán, mint sok nagybirtokú magyar főúr. Az író anyagi jutalmáról nemcsak gondolkodik, hanem gondoskodik is. Bacsányit 100 frt. tiszteletdíjban részesíti Ányos művei kiadásának szerkesztéséért, Molnár Borbála pedig 12 aranyat kap. Kulcsár Istvánnak Takácshoz intézett soraiból van tudomásunk oly írói tiszteletdíjról, amelyenhez fogható kétsőbb is sokáig nem ismerünk. Azt mondja ugyanis Kulcsár, hogy Landerer könyvnyomtató és kiadó Dugonics munkáit ívenként egy arannyal fizeti, s ezen kívül még 50 darab arannyal jutalmazza.²²¹ Ez az adat ugyan egy kissé hihetetlenül hangzik, bár Dugonics népszerűsége sokat nyom a latban, de úgy látszik, hogy Landerer az író jutalmát a munka kelen-

²¹⁸ Uo. 100–103. l.

²¹⁹ Uo. 107–109. l.

²²⁰ Uo. 110–111. l. – *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 223–24. l., VI. köt. 343. l., IX. köt. 84. l.

²²¹ Takács S. id. m. 104–105. l.

dőségéhez méri. Különben pedig a magyar írók továbbra is egy-egy jólelkű pártfogóra vannak utalva, akik ha a rendszeren nekik ajánlott művek kiadásának költségeit fődözik is, az író külön jutalmazását ritkán tekintik feladatuknak. Irodalmi műért legfőleg csak egy-egy nemes szív sugalmából eredt segélyre számíthat a szegény sorsú író, nem pedig az azt megillető anyagi jutalomra vagy elégtételre. Széchenyi Ferenc és Festetics György grófok, Prónay László és az Orczy bárók segélyét több magyar író megérzi; különösen Kis János, kinek Festetics „nagyon tisztességes becsületdíjt” küld, – aztán Róth tábornokné b. Podmaniczky Johanna, Prónay Sándor b., Teleki József gr. özvegye Róth Johanna, Tóth Imre Győr vármegyei főadószedő pedig „pénzbeli segedelemmel” buzdítják. Azt is rebesgetik 1806-ban, hogy Festetics gr. tízezer frttal ismét alapot vet a magyar munkák kiadásának; de a hír nem bizonyul igaznak.²²² Baróti Szabó pályája vége felé Pyber Benedek virthi birtokán talál nyugalmas otthont. Kondé József pedig Rájnist és Virágot gyámolítja; ennek például a *Horatius Levelei* fordítását kinyomatja, és az összes példányokat neki ajándékozza. Virágot mások is többször segítik; a *Magyar Századokért* egy névtelen hazafi 500 frttal jutalmazza 1808 nyarán. Az 1810-diki budai nagy tűzvész után majd csupán a jó emberek segélyéből éldegél. Ideig-óráig Kulcsár István házánál tartózkodik, azután a főváros körül lakó papoknál száll meg, míg felejt a szenvedett csapást. Később Horvát István, mint Szemere Pál tudósít, 50 frtonként hordja neki az ajándékot, csak Horatiust fordítsa.²²³

Egyik-másik városunk, vármegyénk szintén gyámolítja az írói törekvéseket pénzbeli jutalmával. Kecskemét városa Révai Miklósnak híres grammatikájáért s egyéb műveiért 70 frtot küld, Pest vármegye pedig 570 frtnyi segélyt szavaz meg neki. Kecskemét, nagy fiának, Katona Józsefnek a *Bánk bán*ért 100 frt jutalmat ad.²²⁴ Veszprém vármegye Fábián József ref. lelkészt Chaptal Lajos francia író munkája („A bortermesztésről”) fordításáért dicsérettel tünteti ki, és fordítását a nádornak ajánlja.²²⁵ A debreceni ref. egyháztanács Beregszászi Nagy Pált a Kazinczy ellen írt *Dissertatio Philologica* című bírálatáért s egyéb nyelvészeti munkáiért 100, Szatmár vármegye pedig 1500 frttal jutalmazza.²²⁶ Horvát Istvánnak a *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás Híres Magyar Királyoknak Védelmetetése* című művéért 24 arany ajándékot visz egy ismeretlen. Vályi Nagy Ferencnek Kanyó László 400 frtot küld az *Iliász* fordításáért. S midőn a művet a sárospataki főiskola kinyomatja, a fordító özvegyének 100 példányt ad jutalmul, s a pénzért eladottak árából minden tíz után egy frtot fizet.²²⁷ Magyarországi könyvkiadó Landerer Mihályon, majd Trattner Mátyáson, illetőleg ennek fián, János Tamáson kívül vajmi gyéren gondoskodik az író jutalmáról. Még az olyanról is a legcsekélyebb mértékben, akinek munkája kelendőségére biztosan számíthat. Például Hartleben Holosovszky Imrének *Amaz Országszerte elhíresült Suszter Liplinek nevezetes élete* című fordításáért 40 frtot fizet.²²⁸

Az irodalmi foglalkozás nálunk rendszeren tetemes anyagi áldozattal is jár. Ha egy szegényebb sorsú írónak van is bátorsága némi anyagi jutalmat kérni munkájáért, a tűrhetőbb körülmények közt élők eléggé megjutalmazva érzik magukat, ha műveiket a kiadó ingyen

²²² Kis J. *Emlékezései*, id. kiadás, 343. l. – *Kazinczy F. Lev.* IV. köt. 223. l.

²²³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1815. évf. 20. (szept. 6.) sz. – *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 502. l., VIII. köt. 27,81, 100, 112, 134. l., XIV. köt. 85. l.

²²⁴ Báróczi S. id. m. 404. l. – *Allgemeine Literatur-Zeitung* (Halle u. Leipzig) 1822. évf. 284. sz.

²²⁵ *Hazai és Külf. Tudósítások* 1815. évf. id. h.

²²⁶ Uo. Takáts S. id. m. 148. l. tévesen írja, hogy e jutalmat Sípos József kapta.

²²⁷ *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 288, 298, 321. l., XIII. köt. 88, 320. l., XVIII. köt. 112, 116. l.

²²⁸ Szinyeyi J. id. m. IV. köt. 1028. h.

kinyomatja. De ebben a megkülönböztetésben is csak a jelesb írók részesülhetnek. Mikor Döbrentei az *Erdélyi Muzeumot* szándékozik megindítani, Kis János azt ajánlja, hogy részesítse a dolgozó társakat valami szerény tiszteletdíjban. Kazinczy nem osztozik barátja véleményében. Nem hiszi, hogy irodalmi állapotunk megengedhetné a rendes jutalmazást. Nem is tartja szükségesnek. „Sokan vagyunk – mondja –, a’ kik, *ha kellene, fizetnének is, csak hogy portékánk felvételük.*” Döbrentei azonban Kis János nézetére hajlik, s hat példány jutalmat küld az illető füzetből az érdekelt íróknak. Nemigen ismerünk e korból Kis Jánoson kívül magyar írókat, aki anyagi hasznát is látta volna irodalmi fáradozásainak. Ő nemcsak a tehetős hazafiaktól részesül jutalomban, hanem a könyvkiadóktól is. Ha pénzbeli jutalmat nem, legalább a kiadott mű bizonyos számú példányát kapja, s ezeket ismerősei közt eladhatja. Verseinek kiadására 1811–12 közt, „ezen rettenetes időben” is vállalkozik Trattner, ami szinte példátlan jelenség. Kazinczy csak a *Rochevoucauld Maximái* fordítását tudja értékesíteni úgy, hogy a kiadó, Geistinger József a kiadás minden költségét viseli, tiszteletdíj pedig 50 példányt ad a fordítóknak.²²⁹ Dayka verseiből s a hozzá ragasztott *Poétai Berek*ből 30 példány jutalmazza.

Trattner János Tamás az első magyar könyvkiadó, aki a tízes évektől fogva mindinkább törekszik üzleti érdekeit az irodaloméival összeegyeztetni. 1789-ben született, s igen fiatalon átvette apja régi jó hírű üzletét. Folytonos összeköttetésben állott az írókkal, és mindig sokat adott jó tanácsaikra. Nem riadt vissza némi áldozattól sem, ha jeles író műve kiadásáról volt szó. Egyetlen könyvkereskedő sem mert volna akkoriban oly művek kiadására vállalkozni, mint ő. Dayka verseit s egyszersmind Kazinczy *Poétai berek*jét, még inkább Báróczy munkáit igen súlyos időben kiadja, s ugyancsak ő vállalkozik Kazinczy fordításainak a kiadására is, mégpedig oly föltétellel, amely tagadhatatlan bizonyítéka áldozó készségének. Kazinczy 100 példányt kap minden kötetből, s tetszése szerint áruba bocsáthatja. Igaz, hogy később Trattner is sok önkénykedést mutat a kiadásban – mint látni fogjuk –, és az író legsajátosabb dolgaiba is beleavatkozik; de ez részben az ifjú tapintatlanságának, részben a Kazinczyval ellenséges írók hatásának tulajdonítható. Trattner az első magyar könyvkiadó, aki a maga költségén havi folyóiratot indít, s rövid, 35 évre terjedő pályájával is elismerésre méltó helyet biztosít magának a magyar művelődés XIX. századbéli úttörői közt. Hogy a magyar író fáradozása nem csupán hazafias áldozó készség, hanem hova-tovább némi anyagi jutalomra is számot tarthat, ebben nem kis része van Trattnernek. Kazinczy is örömezt hirdeti, hogy az ő vállalatai minden igaz magyar pártfogását megérdemlik, mert ő „Literaturánkért minden társainál a’ kik eddig voltak, többet tesz.”²³⁰

Amíg Trattner neki nem bátorodik a jelesb írók művei kiadásának, legtöbbször csak a főúri pártfogók jóakarata, néha éppen szeszélye segíti életre szegény sorsú íróink munkáit. De az így nagy nehezen kiadott munka sem terjedt volna el, s általában íróink minden erőfeszítése kárba veszett volna, ha buzgóbb tanáraink, lelkészeink, kivételesen lelkesebb ügyvédeink nincsenek. Ők iparkodnak az irodalmi újdonságokat elhíresztelni s vevőkről gondoskodni; ők fáradnak önzetlenül az új művek szétküldésével s árok összegyűjtésével. Hús-harminc év óta sokat elmélkednek íróink: miképp lehetne biztosítani az érdemes irodalmi mű megjelenését, de célhoz vezető út nem kínálkozik. Ez a törekvés folyvást észrevehető íróknál és irodalmi pártfogóknál egyaránt, de az eredmény jó ideig kétes. Majdnem az úgy nevezett magán-bizomány az egyetlen módja az új könyvek árusításának, ha

²²⁹ *Kazinczy F. Lev.* VII. köt. 72. l., XII. köt. 287, 320. l.

²³⁰ Uo. XII. köt. 471, 523. l., XIII. köt. 477. l., XV. köt. 68. l.

könyvkereskedő nem vállalkozik. Kis János 1805-ben főurainktól 2000 frt tőkét szeretne összegyűjteni, s ez alpból indítani meg kiadásait. Kazinczy nem hisz e terv létesítésében. Szerinte meg lehetne elégedni, ha 2-3 jóltevőnk találkozna, aki egy-egy kötetet kiadna, s a jövedelemből valami állandó alapot lehetne valósítani. Áldozatra kész emberünk kevés van; s ha egy-kettő mégis találkozik: a sok szűkölködő író „úgy elszívja”, hogy merő „vétkes erőszak” újabb áldozatra kényszerítene.²³¹ Ugyancsak a Kis János tervét – bár változott alakban – ajánlja Csehy József Kazinczynak, midőn ez összes fordításait nem tudja kiadni. Ti. öt-hat tehető jó barátunk kellene vállalkoznia, hogy az új könyvekből 50-50 példányt átvesz és elad. Az árát két részben fizetné, felét a kötelezettség elvállalásakor, felét meg a könyv megjelenése alkalmával. Csehy kész 50 példány megvételére kötelezni magát, s Kazinczy azt reméli, hogy számos jó barátja közt találkozik még legalább 5-6, aki kész hasonló áldozatra. De amily tetszetősnek mutatkozik a terv, éppen oly nehéz megvalósítása. Kazinczy sem boldogul vele, s mindaddig nem adhatja ki fordításait, amíg Trattner megnyernie nem sikerül.

Még később is keveset javulnak ebbeli állapotaink. Vitkovics egész tervet készít: miépp lehet a magyar könyv forgalmát föllendíteni, ami az író jutalmazását is maga után vonná. Szerinte az a legnagyobb akadálya irodalmunk pangásának, hogy a magyar könyvek megjelenéséről nem értesül a közönség. Mert igaz ugyan, hogy a korabeli lapok egész jegyzékét közlik az új vagy raktáron levő műveknek, de hányadik magyar nemes olvassa a hírlapokat. Pedig hiába tartja a közmondás, hogy jó bornak nem kell cégér; enélkül bizony sokszor még az sem értesül róla, aki örömmel betérne egy-egy italra. Vitkovics tanácsa az, hogy könyvkiadóink minden vármegyében kérjék meg a levéltárnokokat: vegyék át bizományba az új műveket, s a vármegyei gyűlés alkalmával tegyék a tanácskozó asztalra a náluk bizományban levő könyvek jegyzékét. Így nemcsak a vármegye gyűlésén megjelenő nemesek, papok s már érdeklődők szívesen vennék, hanem ezek haza menve terjesztenék az újkönyvhírt, mi által új vevők is jelentkezének. „Hát a nemes asszonyok és kiasszonyok – kérdi Vitkovics – nem kapnának-e az ily könnyű alkalmatosságon? Sőt igen is. Ritka bocsájtaná el kedves férjét vagy kedves ösmerősét a gyűlésre anélkül, hogy magának új magyar könyvet ne kérne; főképpen téli időben, midőn az olvasás józún esik a magyar szobában.” Semmi kétség – reméli –, hogy minden vármegye szívesen adna ily célra külön helyiséget, s minden levéltárnok örömmel vállalkozna e hazafias fáradságra. Ha ily módon 2000 vagy fele, vagy csak 500 könyv kelne is el, már meg lenne az író jutalma. Rendkívül érdekes Vitkovics számítása, hogy a tervezett mód csalhatatlanul sikerre vezet. Ha csak minden vármegyében tíz világi s öt papi személy vesz magyar könyvet, már 780 példány elkél. Vagy más számítással: Van hazánkban 200.000 nemes és 10.000 pap; ha ennek csak fele tud magyarul, s minden századik olvas és vesz magyar könyvet, már 1050-nek akad vevője. De ha még ez is vérmes számítás, vegyük ennek is a felét; már azt senki se merje mondani, hogy még ennyi vevő sincs az egész hazában. „Magyarok! – kiált fel Vitkovics – csak 500 példány keljen el fél vagy egész esztendő alatt minden jól készült magyar munkából; újra éledünk, újra élünk;” mert ha még ennyi sem találkozik: „akkor jó éjszakát néked magadnak magadból veszedet érző Izrael!”²³²

Valóban mióta könyvirodalomról szólhatunk, magyar írókat mindég csak hazafisága lelkesíti a munkára, a nemzeti műveltségért vívott küzdelemre. S mennél fenyegetőbbek a

²³¹ Uo. VI. köt. 48–49. l.

²³² Vitkovics Mihály *Prózai Művei*; kiadja Szvorényi József; 218–222. l.

közállapotok, annál önfeláldozóbb hazaszeretetnek kell írónkat tüzelnie, hogy nemzetiségünket erősítsék. A XIX. század első két évtizedében oly kegyetlen sors nehezedik hazánkra, hogy akik a műveltség világát továbbra is terjeszteni ügyekeznek, amellet, hogy kétszeresen buzgó hazaszeretetnek kell őket hevítnie, szünetlenül, pihenést nem ismerve, éjt nap-pallá téve kell dolgozniok egyfelől a közállapotokban másfelől a nemzet rideg közönyében rejlő roppant akadályok elhárításán. E küzdelmet írónk hazafisága ugyan még mindig szítja; de őket napról-napra erősíteni, s nemcsak védekezésre, hanem újabb-újabb támadásra is ösztökélni a fenyegető ellenség ellen, egymagában most már nem képes. Segítségül kell sietnie az anyagi jutalmazásnak is, ami egyáltalán lehetővé teszi a védő s támadó fegyverek készítését s gyarapítását. Ez a jutalmazás a szórványos esetekből akkor kezd a mai értelemben vett tiszteletdíjjá fejlődni, midőn írónk küzdelme a magyar politikai és társadalmi élet hullámain is fölveri, s e küzdelem nyomán újabb nemzeti életünk megszületik.

III.

Az izgató

I.

Az osztrák politika régi iránya. – A nemzet megfélemezik önmagáról. – A felsőbbség rosszindulata s a nemzet közönye. – A fásultság zsibbasztó hatása az irodalomra; Vályi Nagy F. panasza; Kulcsár István kifakadása. – A nemzet életerejébe vetett hit kialakulásában. – Hol kell kezdeni a mentés munkáját? – Kazinczy példaképei a franciáknál és németeknél; Bodmer és Gottsched harcai. – Kazinczy korán fölismeri az eszmék áramlatának nagy erejét. – Klopstock és Mathisson. – Gleim mint a szegény írók pártfogója. – Kazinczy ezeken kívül sok külföldi és magyar író hatását egyesíti magában. – Kazinczy magyar érzése, nemzeti büszkesége; kozmopolitása. – A magyar nyelv és irodalom szeretete; ebből fakad izgató erélye. – Ébresztés.

A napóleoni háborúk s a nyomukban járó közgazdasági rázkódások, majd a szövegségnek minden szabadelvű haladást csirájában elfojtó törekvései alkotmányos jogaink még meglevő maradványait is veszedelemmel fenyegetik. S akik az országgyűléseken s a vármegegyék termeiben jogaink megóvása s az anyagi romlás végzetes következményeinek elhárítása mellett bátran síkra szálltak, nemsokára már csak reménytelenül tekintenek a jövőbe, s mint költőink, ők is azon a rettentő gondolon évődnek, hogy minden nagy nemzet elbukik, ha szerepét eljuttassa. Nem tudják: vajon a bécsi kormánynek rosszakarata vagy rövidlátása ijesztőbb-e, hogy hazánk elnyomásával kívánja a Habsburgok hatalmát gyarapítani, holott éppen országunk megerősítésével kellene állandóan emelni? Amit a német államférfiak a XVIII. század óta Bismarckig többször hangoztattak, hogy királyi családunk hatalma igazában akkor erősödik meg, ha elsősorban hazánkra támaszkodik, uralkodása súlypontját ide helyezi s osztozik nemzetiségi törekvéseinkben, a magyar államférfiak is hirdetik. Cserey Miklós már 1813-ban meggyőzőleg fejtegeti: Ha én – úgymond – Ferenc császárnak volnék, a magyar nemzet megbomladozott szabadságait egészen helyreállítanám, *nyelvét államnyelvvé tenném s közibe költözném*, – nem érette, hanem magamért és maradékaimért; ez az egyetlen útja, hogy a fejedelmi ház nagy és hatalmas legyen.²³³ Azonban a bécsi államférfiak oly kevéssé tudnak a régi központosító hagyományoktól megszabadulni, mint amily kevéssé tudják a Habsburgok hatalmának föltételeit mérlegelni. Kivált az 1807. országgyűlés után tapasztalva, hogy a sokkal szabadabb német közszellem békóba verése is eredménnyel kecsegtet, biztosan számítanak a megbénított magyar közszellem elfojtására. Nemcsak a könyvvizsgálat szigorával, hanem a külföldi eszméknek hazánktól való elzárásával is akadályt vetnek haladásunk el. Metternich 1813-ban a tudós társaságokat veszi gondos őrizet alá, rendeletet adván ki, hogy minden magyar és osztrák tudós jelentkezni köteles, ha valamely tudós társaság tagja.²³⁴ Íróink ajkán félnék nyíltság-

²³³ Kazinczy F. *Levelezése* XI. köt. 4–5. l.

²³⁴ Uo. X. köt. 472. l.

gal tör ki a panasz: mért nem boldogulhat nemzetünk semmiféle igyekezetében. Kazinczy egy sátorlajújhelyi dőledező házról vesz példát. A házon ezt a verssort olvassa: *Stare die nescit, quod non falcitur ab alto*. A vers – úgymond – az Istent érti (ti. ab *alto*), de ő a királyt érti minden intézetre nézve. „Miért nem boldogul Nyelvünk, literatúránk, theatrumunk?” – kérdi. „Mert – feleli – ellene van az *altus*.” Lám még Bukarestben is egyetemet állítanak, halomra fordítják a külföldi munkákat s tanulnak. „Így van az – teszi hozzá –, a’ hol az akarja a’ tudományok virágzását, a’ ki trónuson ül. A’ Magyar mért nem halad?”²³⁵

De voltaképp nem annyira a politikai kormányzat hitványsága nyűgözi le nemzetünket, mint inkább hogy önmaga nem táplálja létének egyre apadó forrásait. Nem annyira a hatalom irigysége kárhoztatja tétlenségre, mint inkább hogy megfélemedezik önmagáról. Nem annyira a külérőszak taszítja a bukás örvénye felé, mint inkább önmaga zsiszbasztja életerejét. Akiknek a nemzet vezéreiuil kellett volna előljárniok, hogy a roppant európai válságban függetlenségünket megóvhasssák, az udvar készséges eszközeivé törpülnek. Nem ok nélkül kételkedik Kazinczy főuraink hazafiságában, akiknek elkorcsosulása magával ragadja a tehetősebb nemességet is. Nem kívánjuk annak a néhány magyar főúrnak az érdemeit kisebbiteni, akik néha-néha megsegítik a szegény magyar írókat, s a magyar műveltségnek hathatós gyámolai, mint Széchényi Ferenc, Festetics és Teleki Sámuel grófok, az erdélyiek közül pedig elsősorban Wesselényi Miklós b., de az bizonyos, hogy irodalmunk érdekében tetemesb áldozó készségről, amely egyetemesebb hatással lehetne szellemi életünkre, nem beszélhetünk. Íróink azt várnák a gazdag főuraktól, hogy oly anyagi áldozattal táplálják igyekvésüket, amely lehetővé tegyen némi derekasabb haladást; de mindhiába. „Nagy akadályunk – jegyzi meg Szemere Pál –, hogy a’ literatúrának okos, pénzes és fényes segédjei nincsenek.” Az említettek méltányolják íróink törekvéseit; de ennél tovább alig mennek. Hogy akiket a Gondviselés sokkal áldott meg, azoknak sokat is kell tenniök nemzetökért, ezt az igazságot szinte csak Széchényi Ferenc gr. érzi, és majd később nagy fia vési bele kitörülhetetlenül a köztudatba. Ezért mondja Kazinczy csipős ironiával, hogy gazdagjainknak nem lehet gondja oly haszontalanságokra, mint a nemzeti nyelv és irodalom; s hogy neki, ha áldozókészségről van szó, a nagyokhoz nem nagy a reménye. „Keserves dolog – fakad ki Cserey Farkas –, hogy nállunk semmi jó nem akar előre haladni, pedig ha egyébbül nem tudnánk, vagy tanulni nem akarnánk ezen meg világosodás fényes epochájába, példa elég áll előttünk, meljbul tárgyat és ösztönt vehetnénk.” Csakhogy mi nagyon mélyen belete-metkeztünk a sötétségbe. Pulyaság lepi meg a szíveket, mihelyt a nemzeti szellem ébresztéséről esik szó. Dessewffy sem tartózkodik pellengérré állítani az elkorcsosult nemzet azon „salakos sepredékét”, amely hazánk kifejlődését, minden kigondolható módon ellenzi, „vagy mikor eszközteni is kívánnya, inkább a’ maga mulandó díszérül, tisztességéről, mint a’ nemzet valóságos betsületérül már észre se vett el fásultságában gondoskodik.” Festetics György gr. egy negyed század alatt több magyar író megajándékoz kisebb-nagyobb összeggel; de ő is megelégszi a segélyt, és Rummy történelmi adattára ajánlatát azért nem fogadja el, mert már sokat költött az irodalomra. „Ha Nagyaink akarnák, és *ha tudnák, melly igyekezet érdemel elősegélést*, most nem ott állnánk, a’ hol vagyunk” – írja Kazinczy. „A’ kiknek módjukban volna a nemzeti dicsőséget szolgálni, inkább a szemvákításra tartozó pompát” úzik, semhogy a pallérozódást emelnék, aminek aztán erkölcsi visszahatása is elmaradhatatlan. Szájról szájra jár Apor b.-nak, Kolozsvár tudós plebánusának elkeseredett kifakadása, amellyel a kolozsvári országgyűlésen a gubernátornak valamely nemzetietlen indit-

²³⁵ Uo. IX. köt. 13, 73. l.

ványát fogadta. Előbb a fejét csóválta, majd a száját húzta félre, amint a gubernátor meglátván kérdőre vonja: „Hát a' Méltóságos Úr miért csóválta előbb a' fejét 's miért vonja most a' száját félre?” „De – válaszol a báró – nem csak a' fejemet csóválom, nemcsak a' számat vonom félre, hanem a' fogaimat csikorgatom, mikor látom, hogy azok, a' ki a' Haza hiúságára esküdtek, a' haza java ellen cselekszenek.”²³⁶

Így hatja át egymást a felsőbbiség rosszindulata s a nemzet közönye, a külső erőszak és a belső tehetetlenség, a kormányhatalom tudatos ellenségeskedése s a nemzet megszibbadt akarata, hogy életerőnket folyvást apassza. Hányan merik megmondani, hogy a bennünk rejlő okok nem kevésbé döntő fontosságúak, vagy tán még döntőbbek, mint a kívülről fenyegetők? Hányan merik felvilágosítani a nemzetet, hogy ha a saját palástolt hibáit meg ne javítja, soha sem várhatja a kormányhatalom rosszindulatának megváltozását?

Csak néhány magyar író látja egész ijesztő nagyságában a szörnyű veszedelmet, amely nyíltan és alattomban reánk tör. Ők mérik össze nemzetünk sorsát a nagyobb és szerencsésebb nemzetekével, s nekik kerget szégyenpírt arcukra a nemzeti elaljasodás és vastag tudatlanság, s még inkább az abban való makacs megátalkodottság, a műveltség gögös lenézése s a külföldön felismert haladás tényezőinek konok megvetése. Nemcsak a kellő fogékonyságot nem találják a szellemi élet, a közügyek iránt; hanem az elmaradottságnak, parlagiságnak, közönynek oly jelenségein is minduntalan meg kell ütközniök, amelyek elszánt küzdelmeiket is kétségessé teszik. Kölcsény panasolja, hogy Debrecenben az iskolai hatóság eltiltja az ifjúságot a regényolvasástól, ami megakadályozza az ifjak ízlésének kifejlődését, erkölcsi fogalmainak tisztulását. A magyar költészetnek még jogosultságát is tagadják, s aki Vergilius mellett a magyar költők műveiben is gyönyört keres, csúfra emlegetik. Később, mikor a nyelvújító harc megindul, a magyar könyvek kikölcsönzését egészen eltiltja a felsőbbiség. Sárospatakon egy akadémiai tanár a bolondság elvitathatatlan jelének tartja a magyar versírást, és szánakozva beszél Vályi Nagyról, aki ilyeneket is ír. Erdélyben Koross Imre kegyesrendi igazgató már régebben kezét fog Cserey Farkassal, hogy a kolozsvári akadémiában az esztetikának is állítsanak tanszéket, s éppen ez ügyben egy grófnak élénken magyarázza: mily fontos a művelődésre az esztetika tanítása, mikor a gróf tűzbe jön s kifakad: „De az ebatta aestheticája vagy hogy hívják aztot, az Erdéljbe be ne jöjjön, mert eddig is lettünk a nélkül.”²³⁷ Akad olyan magyar főúr is, aki nem átalja nemzeti törekvéseinket a külföld előtt nyíltan gyalázní. Batthyány Vince gr. a debreceni játékszínről azt hirdeti, hogy az az erkölcsiségnek utolsó csíráit is kitepi a nép szívéből, s felszólítja a város tanácsát, hogy tiltsa el a magyar színélőadásokat, de a német színészetet annál inkább magasztalja.²³⁸

De még hány adatot kellene felhoznunk, hogy ez idők közművelődésének képét csak megközelítőleg is teljessé tehesük! Van elég példa, hogy az irodalom és tudomány művelése „dicsőség nélkül irigységet és háborgató üldözést hoz a jobb fejekre”, mint Dessewffy mondja. El kell hát fojtani a panaszt a hazafiak ajkán. Épp az a legszomorúbb jele a nemzeti süllyedtségnek, hogy sokszor a legártatlanabb gondolatokat is titkolni kell; hogy a jó barátoknak is „hazudniok” kell egymás előtt. Hogyan terjedhetne ily körülmények közt az a világosság, amely az irodalomból kilövell? Nem természetes-e hát a fásultságnak az a zsibbasztó hatása, mely szellemi törekvéseinkre súlyosodik? Mielőtt a Bessenyeivel meginduló

²³⁶ Uo. VII. köt. 503. l.; VIII. köt. 84–85, 335, 471, 481, 486. l.; IX. köt. 311, 382. l.

²³⁷ Uo. V. köt. 513. l.; VII. köt. 7, 410. l.; XII. köt. 351. l.

²³⁸ *Annales der Literatur und Kunst in der Österr. Kaiserthume*, 1812. évf. (febr.) 217–18. l.

nemzeti fogékonyság nagyobb lendületet vehetett volna, ismét eltompul. A művelődés eszközei elzárva vagy eltiltva, vagy a nemzet zömétől észre sem véve. Nagyváradon, amelyet Budához és Pesthez hasonlítanak, ahol két püspökség s egy jogakadémia van, egyetlen hírlapot sem járatnak. Még az oly előkelő ember is, aki hercegi módon él, angol istálló mestert tart, Bécsből hozatott szőnyegekkel divatoz s különben is eszes ember, semmi szükségét nem érzi, hogy folyóiratot vagy hírlapot olvasson. Igaza van Vályi Nagynak, mikor a megdermedt közszellem miatt panaszkodván felsóhajt: „Félő, hogy ha ez a’ Genius soká fog uralkodni, a’ Litertúra oda fog vissza esni, a’ honnét sok századok’ elfolytával is alig kezdett kigázolni.” Végre is – írja másutt – irodalmunk „a’ nemzeti hidegség által fog a’ jégtengerbe fúlni.” Még az oly írókon is, akik a legcsekélyebb buzgóságot is számító lelkesedéssel fogadják, bosszúság vesz erőt, hogy a magyar írók mily kevés vagy semmi figyelmet sem tapasztalnak a gazdagabb nemeseknél, pedig ez nekik „szoros tiszték” volna. Nem ok nélkül panasolja ismét Vályi Nagy, hogy „nincs honnan jutalmat várni. A’ Literatori kenyér ma eléggé nyomorúságos kenyér.” Ha íróink e közöny jegét meg akarják törni s korholni merik a magyart: szemrehányás éri őket, mint például Somogyban, midőn az ottani nemességnek Berzsenyi ódáit ajánlgatták. De Kazinczy erélyesen visszautasítja a szemrehányást. Nemcsak Somogy, hanem az egész nemzet érzéketlensége ellen kikel. Ugyan – kérdi – „hány *Tekintetes Úr* olvas? Vagy azt is érdemnek vegyem, hogy némelyek olvasnak? .’S mit olvasnak? Becsülik e a’ jobb Írókat? Vagy csak azokat, a’ kik szunyókálás alatt is érthetők?” Hazafiasabb kiadóink nem győzik a panaszt a könyvek rossz kelete miatt. Kazinczy kilenc kötetes fordításából néhány ezer frt bevételt remél, s 1816 végeig 50 frtot árul. A magyar olvasó közönségnek, amely még megőriz némi fogékonyságot nyelve s irodalma iránt, csak olyan csemege kell, amely a művelteknek émeltyést okoz, mint Kis János mondja. „Vajha – sóhajt fel ugyanő 1817. febr. 12-én írt levelében – a’ mostani rettenetes idők ostora hamar eltávoznék vagy legalább tágulna! talán akkor jobb jövőndő nyílik jó készülétű s tüzes buzgóságú *Literatoraink’* igyekezetének.” De még négy év múlva is igen mostohának mondja az időt irodalmunkra. Kulcsár István is, aki nem igen fukarkodik a magasztalással, ha a nemzet előmenetelének bármi csekély jelét látja, 1820 elején nem bírja magába fojtani hazafias felháborodását, hogy az 1790. oly nagy tűzre lobbant nemzet mily kevés haladást tett a művelődésben, hogy „a’ Tudósok nem dolgoznak, a’ Nemesek nem olvasnak, a’ Gazdagok a’ Nemzeti Literaturának semmit sem áldoznak. Így lévén dolgaink, lehetne e tsudálni, ha az a’ Nemzet, melly maga tulajdonaihoz olly hideg, olly érzéketlen, nem sokára a’ Nemzetek sorából is kivészne?”²³⁹

Hányszor évődnek jobbaink a komor gondolaton a mohácsi vész óta! De régebben a nemzet életerejébe vetett hit fölülkerekedik a kétségbeesésen. Most azonban ez a hit is kialvó félben. A félelmes bukás örvénye fenyegetőbb, mint valaha. Fásult lemondással, zord egykedvűséggel emlegetik a végzet határozatát, irigyelve a holtakat. Az enyészet szele megcsapja nemzetünket.

Senki sem látja az örvényt végzetesebbnek, nemzetünk sorsát nehezebbnek, mint Kazinczy. Mik voltunk, és mik vagyunk? – veti föl a kérdést számtalanszor kora ifjúsága óta; de soha nem hiszi oly közel a veszélyt, mint a győri csata utáni években. Annyira erőt vesz rajta e gondolat, hogy egész működésére elhatározó. „Oh barátom – sóhajt fel 1812 elején a

²³⁹ *Kazinczy F. Levelezése* IX. köt. 311, 379, 382. l.; XIV. köt. 90, 450, 459. l.; XV. köt. 65. l.; XVII. köt. 299, 495. l. – *Hazai és Külf. Tudóstársok* 1820. évf. 4. (jan. 12.) sz., közölve a *Lev.* XVII. köt. 604–605. l.

Vida Lászlóhoz írt levelében –, mi a mi nyúgodalmunk, szerencsénk, boldogságunk, ha attól retteghetünk, hogy szíveinknek az az Idoluma (a' Haza 's a' Nemzet) velünk vagy utánunk kivész, és a' mit annyi incselkedések által olly sok századok sem tudtak eloltani, most mint egy megvénült, erejében kiholt Oroszlánt még a' samár is halálra rugdos!” Még sötétebb színekkel festi korát, midőn ezeket írja: „Minket *nem élő nem vinni, hanem rontani akarnak*, és mi derekasan meg vagyunk maszlagolva, 's így erőnk kiholt.” Máshol ismét: „A mi korunk frivolitasnak kora: *megalacsonyítottak bennünket, hogy velünk mind azt tehessék, a' mit akarnak.*” De egyszersmind hozzáteszi: „Illó, hogy ki erőt érez magában, *ellene szegezze magát a' reánk törő szörnyű veszedelemnek.*”²⁴⁰ Ő érzi erejét, s újra hozzáfog a nemzetmentés nagy munkájához.

E munkát úgy szólva ismét előlről kell kezdeni. Megragadni azon eszközöket, amelyeket a francia és német példák nyújtanak, s amelyeket Bessenyei s Révai sikerrel használtak: fogékonyságot önteni a nemzetbe önsorsa, különösen legdrágább kincse, nyelve iránt; lépésről lépésre vezetni a művelődés ösvényén, amíg bizonyos közvélemény nem keletkezik, amelynek ereje aztán felrázza a magyart álomkórságából, s a haladás útjára igazítja. S ámbár fölötte parányi eszközei vannak a rendkívüli feladat megoldására, kétséget és csüggedést nem ismerő elhatározásával veszi újra kezébe a vezér zászlaját, hogy leküzdve az útjába tornyosuló ezernyi akadályt, s keményen ostorozva a tétlenséget, megtörje a közöny jegét, s érdeklődést és hitet öntsön a nemzetbe jövődjé iránt. Sokoldalú s gazdag tapasztalataihoz hozzáteszi fogságában évekig szövögetett eszméit s a nyugati népek újabb kori fejlődésére nézve tett beható tanulmányait. Tudja, hogy amely nemzet politikai jogai romokban hevernek, csak az irodalom útján megindított küzdelemből építheti fel a romokat s vívhatja vissza az elkobzott jogot éltető erejét. Tudja, hogy a nemzeti nyelv az egyetlen eszköz, amelynek révén fogékonyságot önthet a magyarba; hogy a szellemi munkásoknak egyazon célra irányítása kecsgetetheti csak eredménnyel, s a közművelődés különféle tényezőinek egyazon gócpontba gyűjtése adhat majd sikert. Próféta előrelátással, apostoli buzgósággal s vezéri ildommal áll a küzdelem élére, törhetetlenül és elszántan, merészen s a külföldi példák után indulva. Ismeri már fogsága előtti tapasztalataiból: mily nehéz a magyar művelődés útjait egyengetni. Látja, hogy az erre szolgáló eszközök még gyérebbek most, mint a XVIII. század végén voltak. De azt is látja, hogy más nemzetek is hasonló akadályokkal küzdve készítették elő jövődjé sorsukat.

Legmélyebben megragadja figyelmét a franciák és németek újabb kori története. Előtte az eszméltető példa, Montesquieu, Voltaire, Rousseau és követőik miképp rázzák fel a francia népet, hogy széttörje középkori béklyóit, kivívja emberi jogait, s új alapokon építse fel hazáját. A sziget-országból átültetett eszmék termékeny talajra találtak náluk, s ezekből oly gazdag vetés sarjadt, hogy az új termésből Európa összes népeinek jutott. Nincs ennél eszméltetőbb s lelkesítőbb példa: mit tehet az irodalom valamely nemzet általános szellemének fejlesztésében. A nemzeti közvélemény fölkelése s irányítása az említett francia írók tollának soha nem múló sikere. Kazinczy a német irodalom útján korán megismerkedik a francia enciklopédistákkal, majd közvetlenül is, munkáik révén. Láttuk, mint kelt pártjára már fogsága előtt Voltaire-nek, s mint ügykezett Rousseau két művét irodalmunkba átültetni. Felvilágosodott eszméit tőlük tanulja. Emberies gondolkozásában s a kárhuzatos balfogalmak irtásában egyik mintaképe mindenha Voltaire. Míg Rousseau-t főleg abban követi, hogy a jellemképzésben az értelemmel együtt az érzelmet is fejleszteni kívánja. Nevelő

²⁴⁰ Uo. IX. köt. 222, 270. l.; XIII. köt. 193. l.

rendszerében a „szív vallása” kellő gondban részesül akár a családfőt, akár az irodalmi igazgatót, akár a protestáns egyházközség egyik fejét tekintsük.

Kazinczy azonban közelebről és közvetlenebbül szemléli a német irodalom általános hatását, az átültetett francia eszmék romboló, majd építő munkáját, az egész nemzet megújulását. Könyvekből s a bécsi társaságokban szerzett adatokból egyaránt ismeri a német irodalom és közélet egymásra hatását. Rendkívüli fogékonyságával korán kiragadja az előtte legnagyobb becsben álló német írók, Klopstock, Wieland, Lessing, Matthisson, Herder, Schiller és Goethe működéséből azokat az adatokat, amelyek az ő törekvéseit, hite szerint, a nemzeti életre gyümölcsözőkké teketik. De nemcsak ez írók hatását tanulmányozza. A XVIII. század német irodalmát Gottsched és Bodmer harcaitól kezdve alaposan ismeri. Sokat okul e harcok eredményeiből. Jóllehet az úgy nevezett lipcsei kör élén Gottsched, a svájci kör élén pedig Bodmer tisztán költészeti kérdésben, a költészet felfogásában, a költői hívatottság értelmezésében méri össze fegyverét, sok tekintetben kicsinyes és jóformán neveltségessé vált küzdelmök²⁴¹ nemcsak az írókat, hanem a nagyobb közönséget is érdekli és foglalkoztatja már csak azon egyszerű oknál fogva is, mert mind a két vezér mellett egész kis buzgó csapat harcol különféle, általuk alapított folyóiratban. Az irodalmi közvéleménynek e szembetűnő alakítása lebeg Kazinczy előtt, midőn az első magyar folyóiratot megalapítja Bacsfányival együtt; még inkább, midőn fogsága után újabb tudományos közlöny alapítását sürgeti. Oly eszközt ismer föl az előtte lezajlott heves tollharcokban, amelyet mind maga használni akar, mind íróársainak használatra ajánl. És noha Gottsched költészetét – nem alaptalanul – lenézi, stíljét és nyelvét vizenyősnek tartja, és egyre gúnyolja, nem hunyhat szemet azon hatása előtt, amely a deák és francia nyelv uralma elleni huzamos küzdelem eredménye. Ebben, ha nem vallja is be Kazinczy, önkéntelenül is figyelnek Gottsched példájára.

Kazinczy az első magyar író, aki átfogó tekintetével mélyebben fölismeri a nagy európai nemzetek szellemi világának közösségét, s az eszmék áramlatának útjait buzgóbban, tudatosabban és sikeresebben egyengeti, mint előtte bárki más. Ő tanulmányozza először a fejlődés tényezőinek kapcsolata szempontjából az újabb kori népeket. S összehasonlítván a magyar és német nemzet történelmét, sok oly jelenségre bukkan, amely bár elszomorító, igazgató erélyének szárnyakat adhat. A németeknél is nemzeti tartalom nélkül való élet uralkodott, mint nálunk. Az előkelő körökben ott is francia ízlés, sőt francia nyelv divatozott. A német öntudat is elveszti erejét, s lemond hagyományos erkölcséről. De az irodalom pár évtized alatt hatalmas átalakító munkát visz véghez. Klopstock mintegy német földre ülteti a római hazaszeretetet, fölébreszti a németben igazi érdemeinek tudatát, miáltal nemzeti önérzetét is hathatóssá teszi. Való, hogy kerülő úton kellett e sikerhez jutnia: egy idegen, képzelt világot, a régi klasszikus népek életét kellett mintegy elsajátítania, hogy a német nemzet a saját életét is aszerint fejlessze. Klopstock tanítványai, a Hainbund tagjai – mint Schmidt Julián helyesen mondja – a görögöktől tanultak németek és keresztények lenni.²⁴² De hatásuk alatt új nemesség támad, amely hovatovább szembeszáll a rendi nemességgel. Még oly előkelő férfiak is, mint a Stolberg grófok, büszkén vallják magukat Klopstock tanítványainak. Az erény és haza fogalma lesz jelvényük, s az ókori élet iskolájuk. Nem a te-

²⁴¹ Schmidt Jul.: *Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland von Leibnitz bis auf Lessing's Tod*; Leipzig, 1862. I. Band, 576–79. l.

²⁴² *Geschichte der deutschen Literatur im 19-ten Jahrhundert*, dritte Auflage, I. Band, Leipzig, 1856. 10. l.

hetségek kiválóságát nézik, hanem a valláshoz, az erényhez, a művészetekhez való meleg vonzalmat. Mint *széplelkek* akarnak érvényesülni, azért érzelmeikben s társalgásuk hangjában és modorában a nőket utánozzák. Gyöngéd, túláradó baráti szeretet fűzi őket egymáshoz; örömet tömjénezek, sőt hízelegnek egymásnak s személyi kultusszal takargatják emberi fogyatkozásaikat.

Ez irodalmi légkörben növekszik Kazinczy, s a költészetéről és az élet különféle jelenségeiről alkotott felfogása Klopstock és tanítványai után igazodik. Nem szólunk itt arról a hatásról, amelyet Klopstock Kazinczyra, az íróra és nyelvújítóra tesz, csak azokat a nyomokat vizsgáljuk, amelyek izgatásaiban is föltetszenek. Természetes, hogy az izgatás eszközeinek használatában nemcsak Klopstock után indul. Jól ismeri, mint érintettük,²⁴³ Wieland sokoldalú működését, folyóiratainak termékenyítő hatását is, ami Kazinczy vezéri tekintélyének kivívásában egyik főtenyező. Wieland folyóirataiba, a *Teutscher Merkur*ba s a *Neues Teutscher Merkur*ba a kor legkiválóbb írói dolgoztak, maga Wieland is tanulságosan fejtegette a legkülönfélébb politikai és társadalmi kérdéseket. Kazinczy efféle kérdéseket fogsága előtt az *Orpheus*ban, később pedig inkább csak leveleiben fejteget. Hatással van rá Matthisson is nemcsak mint költő, hanem mint levélíró, a műgyűjtemények hozzáértő szemlélője, a hozzá csatlakozó írók (Bonstetten, Salis, Conz, Sander) feje is. Klopstock tekintélye folyvást Kazinczy előtt lebeg, s ezt az ösztökélő példát Matthisson pályája még élenkább s tartósabbá fokozza. Herder műveinek, különösen az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–91) olvasása Kazinczynak történelmi felfogására elhatározó. De egyszersem emberies érzelmeire s gondolkodására is. Az ember hivatását Herder a humanizmusban jelöli meg; e révén érheti el a boldogságot, ha eszessége és szabadsága megvan hozzá. Az ember boldogsága az egyéni jó. Sajnos, mi nem mindig ismerjük fel sem az egyesnek, sem a népeknek egyéni javait. A nemzetek sajtásága s eredetisége szabja meg igazában rendeltetésüket, s ezek a döntő tényezők a világeseményekben. Azonban minél inkább hódít a humanizmus a történelem folyamán, annál inkább csökken az emberek gonoszsága.²⁴⁴ Kazinczynak mint izgatónak s a műveltség soha ki nem fáradó apostolának ez a humanizmus a vezérgondolata. Szabad, felvilágosodott gondolkozás nélkül el sem képzelhető fejlődés. Pedig amit a természet alkotott, nem maradhat egy állapotban. Nemzetünk sem maradhat tovább lenyűgözött állapotában. Meg kell indulnia a humanizmus felé, de ennek ösvényét csak az irodalom jelölheti ki számára, s azért a haladásnak e legfontosabb tényezőjét kell első sorban művelés alá venni és gyarapítani. Az izgatás eszközeinek is ide kell irányozva lenniök, hogy az irodalom erkölcsi és anyagi támogatása valósulhasson.

Kazinczynak ez ügyekvéseben az említett német írókon kívül bizonyára Lessing elszánt küzdelme sem kerüli el figyelmét, s Lessing az általa is nagy tisztelettel említett Molière és Shakespeare művészetének, ha nem is teljes megértésében, mint csak az ő ízlésének finomításában volt egyik vezére. Bár Lessingben őt inkább a költő ragadja meg, semmint a kritikus: a nagy német író lelkesedése, elszánt harcai s a német prózára való rendkívüli hatása is ösztönző példa előtte. Azonban a nagy magyar izgatónak még egy mintaképe van, akire már régebben Riedl Frigyes mutatott rá:²⁴⁵ Gleim J. V. Lajos (1719–1803). Életével s működésével korán megismerkedett Kazinczy. Gleim egyik kötetét Csokonai kölcsön kéri Ka-

²⁴³ L. e mű. I. köt. 283–4. l.

²⁴⁴ Schmidt Jul. id. m. 16–19. l.

²⁴⁵ *Kazinczy és a német irodalom* című tanulmányában; Budapesti Szemle, 1878. évf. XVII. köt. 147. l.

zinczytól, de ez nem küldheti, mert „Aszód bírja használatlanúl”, ami arra mutat, hogy Kazinczy már fogsága előtt ismerte Gleim verseit, különösen epistoláit. Sőt Anakreont utánzó verseiben követte is. Később Gleimnek nem annyira verseit, mint inkább levelezését dicséri, főleg amely Gleim és Jacobi közt folyt.²⁴⁶ Valóban Gleim széleskörű levelezése barátaival, pártfogoltjaival s mindazokkal, akik hosszú életén át vele érintkeztek, Kazinczyra nemcsak a levélírásban volt félreismerhetetlen hatással, hanem aminek a levél főszövege volt: izgató munkájában is. Gleim kivált a XVIII. század közepe óta működik mint költő és az ifjú írók lelkes, áldozatra kész pártfogója, mióta ti. a halberstadti káptalan titkára s a közeli walbecki apátság kanonoki jövedelmeinek ura lett. E jövedelme tette lehetővé, hogy nemes szíve sugallatát követvén, erszénye félszázadig folyvást nyitva állt az ifjú, a sorsától éppen nem kegyelt tehetségek gyámolítására. Mint Goethe mondja önéletrajzában:²⁴⁷ az ifjak pártfogása irodalmi működésükben s lelki vígasságra igyekezetükben annak a német férfinak szerzett dicsőséget, akit eleven hatására nézve elsőnek szabad neveznünk, ti. Gleimnek. S bár élénk munkaösztön dolgozott benne, ez teljes erejével sem tudta kielégíteni. Egy még erősebb ösztönnek engedett: hogy másokat előre vigyen s istápoljon. Egyébiránt, hogy mind maga dolgozzék, mind a rászoruló írókat zavarukból kisegítse, arra épp oly szüksége volt, mint a mindennapi kenyérre. Nem csuda, hogy annyi jó barátot, annyi hálás leköteleztetett szerzett, hogy azok szívesen elnézték „lapos költészetét”. Jacobi elragadtatva magasztalja baráti szeretetét.²⁴⁸

O schönes ist kein Glück auf Erden,
Als das, von Gleim geliebt zu werden.

Gleim nemcsak buzdítja az ifjakat, hanem a szűkölködőket legalább egy-egy darab kaláccsal s itatós papírba takargatott ezüst tallérral is megsegíti.²⁴⁹ Ha új tehetség bukkan fel az irodalomban, szereti magához fűzni, vele személyes ismeretséget kötni, s ilyenkor valódi gyermeki érzékenység fogja el kedélyét. Igen nagy baráti körben él. A régebbiek közül Klopstocktól Müller Jánosig, az ifjabbak közül Jacobi, Michaelis, Göcking, Heinse, Tiedge és annyi más érzi baráti szíve melegét. Életrírója, Körte, azt mondja róla, hogy Halberstadtban egy előkészítő akadémiafélélt szeretett volna alapítani, hová az ifjú költőket gyűjtötte volna, hogy Nagy Frigyes nevét dicsőséggel övezzék, s egész Németországot dicsóítsék. Irodalmi hatása voltaképp ebben a jótékonyágban, lelkes pártfogásban nyilvánul. Kazinczy rendkívüli hatását is részben munkára serkentő, művelődésünkért rajongó lelkessége, buzgó pártfogása magyarázza.

De ez írókon kívül bizonyos, hogy sokat tanul Kazinczy nemcsak szabadelvű emberies gondolkodására és finom ízlésére, hanem az izgatás fegyvereinek bátor és elszánt használatára nézve is a legnagyobb német költőktől, Schillertől és Goethétől. Minden egyebet figyelmen kívül hagyva itt, csak röviden célozunk rá, hogy izgatása eszközeinek, az eszmésúrlódás előkészítőinek, gúnyos epigrammjainak élet csak úgy irányítja a maradiakra, mint

²⁴⁶ Ezt még Szemere P. is dicséri, s azt mondja, hogy *éppen úgy nyeli* a Kazinczy leveleit, mint Jacobi mondja Gleimjának levelei felől. *Lev.* II. köt. 91. l.; III. köt. 23, 33. l.; IV. köt. 156. l.; VI. köt. 521. l.; VII. köt. 342. l.

²⁴⁷ *Sämtliche Werke*, XXV. Band, 293. l.

²⁴⁸ *Werke*, Carlsruhe, 1780; I. köt. 6. l.

²⁴⁹ Riedl F. id. tanulm.

Goethe és Schiller a xéniákét politikai, társadalmi s irodalmi ellenfeleikre. Ahogy minden nagy fogékonyságú író, Kazinczy is minden hatást magába olvaszt, amit könyvekből s tárgyalásból elsajátít. Ha nem foglalkozik is behatóbban valamely íróval, működésének egy-egy oldala sokszor erősen megragadja. Hányszor hivatkozik például Luthernek arra a kemény ítéletére, hogy a bolondokat ostorral kell észre téríteni. Ki tagadhatná, hogy Kazinczy erős hangú vitáiban a nagy reformátort is egyik példaképének tekinti amellet, hogy Lessinget, Herdert, Wielandot, sőt Rabenert is utánozza? Másfelől aki a klasszikus írók tanulmányain növekszik föl s később is minden nap szükségét érzi, hogy velük foglalkozzék: ritkán tud megszabadulni hatásuktól. Kazinczy nemcsak nem akar megszabadulni hatásuktól. Kazinczy nemcsak nem akar megszabadulni, hanem tudatosan követi példaképeit. De mint a francia írók közül az említettekén kívül Boileau és Molière is némi nyomot hagy pályáján; az ifjabb íróknak adott jóakarató tanácsaiban s episztoláiban amellet, hogy Klosstock és Gleim a főminta előttte: a legnagyobb római írók közül is Horatiuson kívül sokat köszön Vergiliusnak, Cicerónak és Sallustiusnak, sőt Quintilianusnak is. De csak mint író. Izzató tevékenységét a francia és német írók táplálják.

A magyar írók közül senkisen sem köszön annyit, mint Ráday Gedeonnak. Mily jól esik neki ifjú korában, midőn a nagy olvasottságú s kegyes szívű öreg báró nemcsak olvasmányokkal látja el s gazdag ismereteit oly készségesen közli vele, hanem rokonaival és barátai-val is megismerteti, pályáját mintegy előkészíti, s irodalmi terveinek valósításában örömet támogatja. Akik Kazinczynak ifjú éveiben pártját fogták (Széchenyi F., Teleki József és Sámuel, Török Lajos gr., Orczy Lőrinc és Prónay L. b. meg Pászthory S.), kitörülhetetlen jegyet nyomtak lelkébe. S mihelyt némi hírré jut, mint valami villamos érintést, azonnal közli másokkal s fogsága után pedig valódi lelki szükségét érzi, hogy vezéri tekintélyével, gazdag – akkor páratlanul gazdag – ismereteivel, s ha szerét ejtheti, erszényével is gyámolítsa a fiatal írókat s a megszorult tudósokat.

Tapasztalatait tehát a sokoldalú tanulmányaiból elvont hatások gazdagítják, s módosítják céljai szerint. S mind e tapasztalat és tanulmány összeforr benne apjától és anyai nagyapjától örökölt jellemvonásaival: kimondani, amit gondol és érez, ismeretekkel látni el, aki közelébe jut, s anyagilag is segíteni, aki rászorul. Az örökség, az élet, a tanulmány és elmélkedés sok különféle erecskéje egyesül izzató működése tekintélyes folyamában. Sodró áriját pedig szünetlenül égő lelkesedés táplálja, s a nemzeti élet parancsoló szüksége irányítja. Lelkesedésében több az örökölt hatás, mint a tanulmányoké. Forrása is, amely oly dúsan ellátja, nemzetségtől ered, ti. hazafisága.

Csak jellemének és működésének félreismeréséből érthetők a hazafiságára szórt vádak. Természetesen nem szabad korából kiszakítani. Ugyan ki mondhatja üres dicsekvésnek Kazinczy állítását, hogy amint Sz. Pál tanítása szerint, mindent az Isten dicsőségére kell tenni: neki is minden szava, minden tette a haza dicsőségére ügyekszik szolgálni? Nem erre buzdít-e különösen kiszabadulása után mindenkit, akitől a nemzeti haladásra bármi kis hatást remél? Vajon az élet soknemű jelenségei között nem keres-e hazafisága mindenütt nyilvánulást? Lám rabságában egyik „gondviselője” megbotránkozik, hogy Anacharsis rabszolgája *sír*; midőn meglátja hazáját, s a „gondviselő” úgy véli, hogy ez az írónak, Barthelemynek színészi fogása; szerinte a történelmi munkákban efféle érzélgősségnek nincs helye. A szemrehányást halló Kazinczy nem tudja elnyomni hazafi érzését, amelyet idegenben vagy idegenek előtt nemzeti büszkeségből is mutatni szeret. Meglátszik az Úron – válaszol –, hogy nem magyar, különben nem mondaná ez érzést túlzottnak. Hiszi-e az Úr, hogy egy csepp tokajit sem tudok megízlelni, hogy arccal hazám felé ne forduljak? Ha meg-

láthatom hazám földjét, első, amit teszek, az lesz, hogy megcsókolom. A német nagyon csudálkozik Kazinczy szavain, de ez minden ellenvetésre azzal érvel: „mert ő nem magyar”. Tudjuk, mily elérzékenyült szívvel tudósítja barátait, hogy első gyermeke *magyar* szót mond ki először. Ő szívesen beszél németül, ha a körülmények kívánják; de megbotránkozik azokon, akik előkelő magyar nevet viselnek, s nem tudnak magyarul; felindulását csak az enyhítheti valamennyire, ha legalább érzésökre magyarok. Az árkádiai pör előtt még dicséri Fazekas Mihályt, csak azt nem szereti benne, hogy „forró barátja a' Németnek”. A hazaszeretetet az ember főerényének hirdeti, amely nagyrészt a nemzeti nyelv szeretetében jut kifejezésre, mint a *Tübingai Pályairat*ban oly hévvel magyarázza. Valahányszor nyelvünket idegen nyelvvel szembeállítja, főleg ha nyelvünk jogait is érintenie kell, mindég lángra gyúl hazafisága. Mennyire óhajtanám, hogy a fejedelmi család is meglássa: mily „elektrizáló hatással” van ránk nyelvünk iránt mutatott legkisebb figyelme is. Költészetében kevés hangot ad hazafi érzésének; de annál jobban megkapják Virág, Berzsenyi és Kisfaludy Sándor hazafias énekei. Ennek regéiben is a „hazafiúi hangzatokat” szereti legjobban s örül, hogy a regényes szerelmi történetek zengése közé „egy még szentebb érzés” hangja is vegyült. Berzsenyi első műveiben szintén a „szent hazafiság” hatja meg, s főleg ezért mond hálát a Gondviselésnek, hogy Berzsenyit éppen akkor adja hazánkknak, midőn a „szent láng” kialvó félben van. Mindég büszkének érzi magát, ha a magyarról olyasmit hall, ami a külföld előtt ismertté teszi nevét. Még rabságában is, midőn külföldön hurcolják, mindenütt örömmel mutatja magyar voltát. Goethe műveinek előfizetői közé a maga és Cserey Farkas nevét azért is óhajta, hogy „lássa a' Német, hogy nekünk is mosolyognak a' Múzsák”. Valóságos lelki gyönyörűséggel olvassa a hírt, hogy Apponyi Antal gr., párizsi nagykövetünk fényes magyar bált adott, amellyel egész Párizst lázba hozta. „Valahol – írja – nemzetem ragyog, az engem kikap magamból, bár táncz által”. Még jobban átjárja szívét a hazafias öröm, midőn Toldynak németországi felolvasásai 1829. becsületet szereznek a magyar névnek. Hát még mikor azt hallotta, hogy a hercegprímás az oltár előtt magyar nyelven imádkozott, mily naiv örömmel mondja, hogy „ezt bizonyosan meghallgatta Isten”. Első fia jövőjéről ábrándozván, az az óhaj fakad ajkán, hogy ha tán az írotollat tudná forgatni, bár oly munkát írhatna, mely „a' magyar nevet tiszteletessé tehetné irhás szomszédjaink és zselléreink előtt”. Azonban, midőn a magyar nyelv virágzását óhajta és munkálja, korán sem igyekszik más nyelveket homályba vonni. Magyar hazafisága e pontban összeolvad emberies és így kozmopolita felfogásával. Azt hirdeti, hogy „Bújjon-el az a' Patrióta, a' ki nem Cosmopolita is egyszersmind”. De a hazafiúi büszkeség sok erény forrása. Stolz will ich meinen Spanier! idézi számtalanszor Schiller ismeretes szavait. „Míg még büszkék vagyunk – írja –, míg még büszkék lehetünk *ennyi nyomás* mellett is, addig nem alszik-el a' Vesta oltárán a' tűz.”²⁵⁰ Nagy érzéke levén a külső fény iránt, hazafisága sem veti meg a dicsőségnek nevünkre verődő bármily gyöngé sugarát.

Izgató eszközei közt első helyre teszi a főurak és főpapok érdeklődésének megnyerését. Mind a saját, mind íróársai munkáit számtalanszor ajánlja áldozatra készebb főurainknak, ki nem fáradva újabbnál újabb tervei előadásában, törekvései megismertetésében, kérve, könyörögve támogatásért, legtöbbször anyagi segélyért. Kikeresi az illető főúr gyöngéit, azt igyekeztve vele elhíttetni, hogy áldozata kamatostul megtérül, s voltaképp nem is segélyről, csak kölcsönről van szó. Nála szokatlan őszinteséggel tárja fel anyagi helyzetének

²⁵⁰ *Kazinczy F. Levelezése* IV. köt. 122, 124, 164, 168, 367, 507. l.; V. köt. 446–48, 450–51, 488. l.; VI. köt. 2, 425. l.; VIII. köt. 599. l.; IX. köt. 276. l.; X. köt. 68. l.; XXI. köt. 12, 28. l.

szorongatásait, rabsága miatt szenvedett anyagi romlását s családi vizsállya nyűgeit. Tudja, hogy sok ember nem tenne jót, ha hiúsága nem buzdítaná; ezért nem tartózkodik az illető hiúságának tömjénezni sem, úgy adván elő kérelmét, mintha annak teljesítését éppen csak az ő nagylelkűségétől és hazafiasságától várhatná a nemzet. S a hiúságot úgy tudja legyezgetni, hogy ez emberi gyarlóságból nyerhessen a közhaszon. „Gyönyörűségemet érzem abban – írja Majthényi László helytartósági tanácsosnak 1808. április 30. –, hogy fekvésemet, magamat, feleségemet egy illy lelkű Férjfi ismerje, ’s fő kincsnek tartván egy illy Ember szeretetét, *a’ kokettségnek minden fortélyait munkába veszem*, hogy azt megnyerhessem, bírassam.”²⁵¹

Midőn 1809 elején fordításai kiadásának folytatását tervezi, Prónay Sándor b.-hoz folyamodik, hivatkozván imént megjelent első kötetére, a Marmontel regéire, önérzettel mutatva rá, hogy „több gonddal készült munkát még nem ismér literaturánk”; hogy ezzel ő „a’ nemzet ízlését minden oldalról igyekezett művelésbe venni”; hogy grammatikája tiszta, orthographiája pedig tökéletesebb, mint másoké, s végre hogy egész kiadása csinos, és így drágának kell lennie. Éppen ezért szorul segítségre. Ha Prónay ezer frtot ad neki kölcsön, kamatostul visszakapja, mert semmiféle kockázatra nincs szükség, csupán „az itt egyenesen a’ dolog, hogy olly gazdagunk találkozzék, a’ ki e’ végre 1000 frtot kölcsönözni akarjon ’s a’ legnehezebb esetre interesét pénzének esztendő alatt ne kívánja”. „Nem magamnak kérem, a’ mit kérek – folytatja –, ’s a’ legbiztosabb kinézés alatt kérem, ’s Tőled kérem nemes lelkű férjfiú”. Prónay nemcsak maga tehet sokat, hanem rokonai és barátai is, akikhez Kazinczy közvetlenül nem folyamodik. S ha, mint ez esetben is, esdeklése siket fülekre talál, a világért sem mond le tervéről, hanem új pártfogót keres, új hódító útra indul, s új lelkesedésből merít erőt. Mikor Kis János verseit akarja kiadni, a lutheránus egyház két fő tagjához, Prónay László b. és Ócsai Balogh Péter titkos tanácsosokhoz fordul, szinte bizonyosan számítva a sikerre. Azonban csalódik. Mindemellert hiába mondja később, hogy a nagyokhoz kevés a reménye. Sokszori csalódása után is meg-megpróbálja az irodalmi pártfogásnak ezt a módját, még élete végén is, mikor Pyrker László bibliai eposzának fordítását magával Pyrkerrel adatja ki. 1812-ben Klobusiczky Péter szatmári püspöknek hozzá küldött üdvözetlere felelvén, nem mulasztja el kérni, hogy „tündöklő pályájával” terjessze nyelvünk és irodalmunk szeretetét megyéjében, mert az ilyen segítség nélkül „e’ szép, és a’ természetnek minden adományaival épen nem fősvényen megáldott, de sok gátlásokkal küzdő nemzet boldog nem lehet”.²⁵²

Mily lobogó lelkesedéssel ragadja meg a vonzó példákat, csak eredmény kecsgetesse; s mennyire iparkodik annak megindító hatását kiaknázni többszörös csalódásai után is. Hogy eldicsekszik a kispapok áldozó készségével, amely Berzsenyi műveinek kiadásában nyilatkozott, s mily számító ügyességgel tér át erről a példáról egy másikra, hogy a megindítást még inkább biztosítsa. Kivált a Győrnél elesett zempléni vitézek emlékére írt szép hazafias soraival mily buzgósággal keresi föl a nagyokat, hogy a nemzeti közöny megtörésében hozzá hasonló lelkesedéssel mint vezérek álljanak a küzdelem élére. A többi közt kiönti ez alkalommal hazafi keserűségét Ürményi József országbíró előtt: mi lehetett volna a természetből oly dús adományokkal ellátott nemzetünk, ha úgy művelhette volna a tudományokat, amint az tőle kitelhetett volna, és mennyire hátra maradt! „Ez a’ gondolat, ennek

²⁵¹ *Irodalomtörténeti Közlemények* 1911. évf. 447. l.

²⁵² *Kazinczy F. Levelezése* VI. köt. 56, 76, 181, 199. l.; kézirat a M. T. Akad. könyvtárában: Vegyesek, 4^t 72. sz.

szomorú érzése – mondja – elkeseríti a' hazáját 's nemzetét szerető szívet 's felkönyörög a' sorsot igazgató Istenséghez, hogy *áalom kórságunkból engedjen valaha felébredni.*" Megküldi művét magának József nádornak is, kérve, hogy olvassa el sorait, amelyekből világosan láthatja, hogy még sokan vannak e hazában, akik teljes szívükből óhajtják, hogy „a' nemzet a' maga egykor tulajdon nagylelkűségét visszanyerje 's *el süllyedéséből 's veszedelmes áalom-kórságából* felébredhessen 's felemelkedhessék.”²⁵³ Néha ilyenkor esdeklő hangja közel jár a betevő falatot könyörgőéhez, és írói tekintélyéhez mérve nagyon is alázatos és kevés férfias önértetre valló. De általában Kazinczy mesterien játszik a megindítás húrjain, mint valamely nagy népszónok s minden kínálgató eszközt számító ügyességgel megragad, mert folyvást él és tüzel benne az a hit, hogy szavai olykor-olykor szikrákat vetnek a fogékonyabb lelkekbe, s haladás szükségének érzete tágabb körökben is terjedni kezd.

II.

A közvélemény majdnem teljesen hiányzik a XIX. század elején. – Kazinczy a hírszolgálat érdekében. – Kazinczy az írók központja. – Érintkezése modorában ráismerünk benne a németek tanítványára. – Egy-egy ifjú költő feltűnését hogyan tudja újabb izgatásra felhasználni. – Senki sem örvend szívesebben az ügykezetnek. – Mire tanítja az ifjakat? – A folytonos javítgatás és törteni tudás; a műgond fejlesztése. – Kazinczy az írók művei kiadásán buzgólkodik. – Az időszaki sajtó a XIX. század elején. – Különféle tervek. – Ragályi Tamás Segítője. – Kulcsár István rövid jellemzése. – A Hazai Tudósítások. – Kazinczy és Kulcsár; Kazinczy folyvást gyámolítja a Hazai Tudósításokat. – Kazinczy irodalmi folyóirat alapítását sürgeti. – Kis János tervei; meghíúsulnak. – A pesti triász hasonló tervei; Amalthea; Lehel Kürtje. – A dunántúli írók terve. – Biztatóbb hír Erdélyből.

Nemzetünk süllyedtségének egyik fő oka a közvélemény aluszékonysága s majdnem teljes hiánya. Kazinczy számtalanszor panaszoja: „mily kár, hogy a jobb agyagból gyúrtak nem tanácskoznak, s mindenki magára hagyatva építgeti várait. Pedig a közös eszmecserék, lelket éleszthetnének bennünk, a' mellynek hűjával vagyunk”. Mindenekelőtt a nyilvánosság terét kell biztosítanunk a szellemi munka megismerésére. A nemzeti ügyért végzett munkának nem szabad homályban maradnia. Kazinczy példával jár elől. Ami nevezetesen az irodalomban vagy a nemzeti élet bármely ágában hall, amit az országgyűléstől vagy a fontosabb vármegyei gyűlésekről olvas, vagy magántudósítások útján megjegyez, ami egy-egy kiválóbb magyar politikussal vagy általán előkelő emberrel folytatott írás- vagy szóbeli társalgásában megkapja lelkét: amint asztalhoz ülhet, legott papírra veti s röpíti szét az országban mindenfelé: Erdélybe, a Dunán túlra, az Alföldre vagy éppen a fejlődő központba, Pestre. Azonban ez nem elég. A jobb hazafiaknak össze kell állniok. Mindegyik szerezzen magának szorgalmas és hozzáértő tudósítót Pozsonyban, Pesten, Kolozsvárt s más nagyvárosban, s az így első körből kapott híreket viszont azonnal igyekezzék tovább terjeszteni. Amily fáradhatatlanul másolgatja ő az irodalmi és politikai életről szóló híreket, a maga és mások szebb verseit, velős mondásait s munkára serkentő egyéb adatait, úgy kell példáját követni mindazoknak, akik a nemzeti művelődés ügyét szívökön hordják. Az olvasó kedv

²⁵³ Uo. VIII. köt. 305. l.; IX. köt. 269, 383. l.; XI. köt. 215. l.; XII. köt. 209. l. – Pandekták, VI. köt.

fölkeltése, az egymással való szó- és levélbeli társalgás, egymásnak megismerése és kitanulása szoktathatja csak nemzetünket mind a saját sorsa iránti érdeklődésre, mind a közügyek iránti fogékonyságra.

Míntha csak a mai hírszolgálat szövevényes hálózatát akarná Kazinczy kiépitni abban a korban, mikor még sem a villám, sem a gőz nem segíti a mohó kíváncsiságot, amelynek leggyorsabb kielégítője a gyors futár. Valóban rendkívüli feladatra vállalkozik, s egyetlen eszköze az író toll. De minél rendkívülőbb a feladat, annál rendkívülőbb munkakedve és buzgalma, hogy soraival behálózza az egész országot. Alig van nálunk akkor nevezetesebb ember, akivel levél útján ne érintkezzék; alig van a közéletnek fontosabb kérdése, amelyről társaival eszméket ne cseréljen, néha beható vitát ne folytasson, s a megvitatott nézeteket ismét másokkal ne közölje. Olthatatlan szenvedéllyel keresi a nyilvánosságot. Páratlan közlékenységével a nemzeti élet minden terét bejárja s a művelődés minden jelenségét egymásra vonatkoztatja s egymásba fűzi. Hiába áll útjába ezernyi akadály, lebirkózza valamennyit. Lankadatlan kedvvel lobogó lelkesedéssel, kitérést nem ismerő elhatározottsággal töri szét saját körülményeinek, a cenzúra szigorának s a titkos rendőrség hitvány kémkedéseinek vaskorlátait. Éjjel-nappal, a mindennapi élet legnehezebb foglalkozásai, gazdasága legsürgősb teendői között, betegen fekvő vagy utazás közben mindenütt és mindég tud alkalmat lelni, hogy közlékenysége mohó vágyait kielégítse. Amit korszakos működésében most és minden időben méltányolni kell, s amit jellemében mint árnyoldalt korában is többen hánytorgattak, s ma sincs miért mentegetni, erényeit és hibáit, mind ebből magyarázhatjuk.

E szerfölötti nagy közlékenység forrását bámulatra méltó fogékonyságán kívül olvadékony szíve táplálja, mely a vele érintkezőket nemcsak az általános emberit messze fölülmúló érdeklődéssel, hanem a bizalmas barátság megkapó hangjaival igyekszik magához kötni. A régibb írókhoz, akik részben pártfogói, a tiszteletnek és vonzódásnak azzal a bensőséggel közeledik, amely a nagy emberek iránt gyermekkorától óta élt benne, s a kegyelet érzelmeivel olvadt egybe. Kortársait vagy a kevéssel ifjabb írókat, Virágot és Kulcsárt, Földit és Horváth Ádámot, Péczeli Józsefet és Aranka Györgyöt, Dayka Gábort és Döme Károlyt, Hajnóczyt és Szentjóbí Szabót, Szentgyörgyi Józsefet és Sípos Pált, Kis Jánost és Dessewffy József grófot, Kisfaludy Sándort és Berzsenyit stb. a meghitt barátság melegével kapcsolja magához, s iparkodik viszonzszeretetőket magának biztosítani. Amint Klopstock a köréje gyűlt német írókkal nemcsak barátságát érezteti, hanem még inkább a vezér szellemi tekintélyét s a költői eszménynek azt a varázsát, amely a mester képzeletében a költőről s művészetéről kialakult: Kazinczy is örömet viseli a vezér szerepét s az érintkezés hangjában, az írók méltánylatában szívesen utánozza a Hainbund tagjainak modorát, bókjait, dicsőítő szólásait. A Hainbund tagjai tédret hajtának egymás előtt, hogy a maguk képét is az oltárra emelhessék – mondja Schmidt Julián.²⁵⁴ Kazinczy is nagyon szereti a jó tulajdonságokat magasztalni s a hibákat takargatni, régi barátait az ifjabb tehetségekre bizalmat keltőleg figyelmeztetni, s ezeket nekik melegen ajánlani.

De különösen a kezdőket, a szárnypróbálgatókat igyekszik a gondos családapa gyöngéd szeretetével gyámolítani, nekik pártfogókat szerezni, követendő útjakat s utánzandó külföldi példáikat kijelölni, őket, ha lehet, anyagilag is segíteni, műveik kiadását előkészíteni s írói hírnevüket mintegy megalapítani. Soha semmi sem tudja kiirtani belőle azt a meggyőződést, hogy az ifjakkal való társalgása egyik szerény biztosítéka szellemi haladásunknak.

²⁵⁴ Id. műve 10. l.

„Én – írja Kölcseynek 1808, november 21. – a’ többek közt abban is különbözök a’ Debreceniekétől, hogy azok azt hiszik, hogy vesztenek azzal ha fiatal embereknek társalkodásokba ereszkednek: én ellenben ezekkel örömet egyveledem barátságba; örömet lesem ki, kiből keves esztendő alatt mi válhat, gyönyörködve nézem a’ talentumok kifejlődését, ‘s emel az a’ gondolat, hogy az ő képzésekben talán nékem is volt valami részem”. Tehát mint „Gleim papa” a németeknél, Kazinczy is atyamesteri pártfogással fogadja a hozzáforduló ifjakat, a jövő reményeit, akik az ő képzeletében már a nemzet nagy énekesei vagy nagy államférfiai gyanánt élnek. Patriarchális tekintéllyel intézi sorsukat. Mindenki számára van biztató, bátorító szava, sőt mindegyikben törekszik azt a hitet éleszteni, hogy a nemzeti élet jövő fejlődésében fontos szerep várja. Ritkán figyeli a tehetség mértékét. Akárhányszor a közepszerűségeket is elhalmozza dicséréteivel. Nem igen számol a körülményekkel, hogy az érdemtelenszóra magasztalás nem szédíti-e el az illetőt. Buzdításai szüntelenül áradnak, de nem a valódi tehetség előtte a fontos, hanem a tanulni vágyás, az igyekezet. Mindenekelőtt pedig hogy az ő irányának követője legyen, az előtte nagy becsben álló külföldi írók műveit ismerje és tanulmányozza, tőle meg ne kímélje a tömjént se. Csüggedetlen kedvvel küldözi nekik a maga s barátai műveit, de óhajtja, hogy ezeket magasztalással fogadják s terjesszék saját körükben. Sokan csak a hiúság legyezgetését látják Kazinczynak ez atyamesteri szerepében, vezéri tekintélyének féltékeny őrzésében s azoknak az elkoptatott dicséreteknek jól eső fogadásában, amelyek mostani ízlésünk szerint igen sokszor émelegzősek, a legtöbbször üresek.

Tagadhatatlan, hogy Kazinczy örömet hallja a dicséretet. Hiúságát sem nem tudja, sem nem akarja titkolni, sokszor éppen dicsekszik vele, mert abból sok erény származhatik. Azonban nem kell felednünk, hogy ő mindenik hozzácsatlakozó íróban a fejlesztendő közvéleménynek újabb terjesztőjét látja, ki az általa adott elvekkel és ízléssel a szellemi élet újabb munkása lesz, a „jók masszáját” gyarapítja, s jövőnk megalapozását sietteti. S aki annyira meg van győződve a maga hívatása fontosságáról, működése irányának helyességéről, mint ő, nem csoda, ha nem tud az ítéletnek arra a tárgyilagos magasztalásra emelkedni, amelyen a hozzácsatlakozók hibáit is megláthatná s az ellenfél jó oldalait is méltányolhatná. Más pedig első sorban azért győződik meg az ő irányára követéséről, ha a felbukkanó új tehetségek ismerik és dicsérik az ő munkáit. Azt sem kell felednünk, hogy az érintkezésnek az a hangja, mellyel az ifjú írók mesterökhöz fordulnak, pártfogásáért köszönetet mondanak s vezéri zászlaja alá esküdnek, a Klopstock és Gleim körének utánzása, idegen ég alatt termett növény, amelyek gyökerei magyar földön nem is tudtak mélyebbre hatolni, s azért Kazinczy vezéri tekintélyének hanyatlásával ki is vesznek. Kazinczy a Klopstock, Gleim és Matthisson, sőt Voltaire hatását is magába olvasztotta, s e hatást az irodalmi közvélemény előkészítésére, az ifjú írók serkentésére s általán a magyar közműveltség istápolására majdnem annyi eredménnyel fordítja, mint verses és minden rendű prózai művei által.

Érdemes fontolóra venni, hogy egy-egy kiváló fiatal költő feltűnése mily újabb hullámokat vet az irodalmi közvéleményben s mennyire terjeszti a fogékonyságot. Például egy Kisfaludy Sándornak, egy Berzsenyinek vagy egy Kölcseynek a szellemi küzdők közti megjelenése szinte láthatólag megkettőzteti az irodalom szeretetét nemcsak abban a kis körben, amely Kazinczyt tekinti mesterének, hanem az írástudók szélesebb rétegeiben serdültebb ifjaink előre törő kiseregében is. Kisfaludyt nem Kazinczy ismerteti meg a közönséggel, de nagy része van benne, hogy a *Himfy Szerelmeinek* két kötete utat talál oly olvasókhoz is, akik eddig gyanakodva vettek kezökbe magyar verset. Berzsenyit már ő vezeti be az irodalomba. Hogy mily rendkívüli szolgálatokat tesz Kazinczy az ébredő közvéleménynek,

fokozva erejét s tágítva körét: megmérhetjük abból a körülményből, hogy 1808-tól fogva, midőn Berzsenyi műveit sajtó alá másolja, 1812-ig oly olvasók is élvezik és terjesztik Berzsenyi költeményeit, akik azoknak klasszikus alakjaitól különben visszariadtak volna. Könyv nélkül tanulják, szavalják, egyik költeményét Bethlen Ádám grófné kőlapra véseti kertjében; egy szóval két országra szól a költő híre, mielőtt művei nyomtatásban megjelentek volna.²⁵⁵ Hasonló jelenséget látunk Kőlcseynél is. Kazinczy révén már ismert neve van az irodalomban, mielőtt egyetlen verse napvilágot láthatott volna.

Soha őszintébb szót nem ejt ki Kazinczy ajka, mint mikor így szól: „*Senki sincs a' ki az igyekezetnek szívesebben örvendhessen mint én, senki sincs a' ki annak inkább kívánja előmenetelét.*” Ez hatásának egyik fő oka. Ha megakad szeme valami versen, valami kiadandó munkáról tett jelentésen, vagy ha barátai leveleiből ilyenekről értesül: első dolga, hogy üdvözlő soraival fölkeresse az ismert ismeretlent s hívatása és jövője iránti reménnyel és bizalommal, buzdítással és jó tanáccsal lássa el. Nem annyira a tanítványt, mint inkább a társat, barátot nézi a kezdetben, akinek első levelét szeretete zálogául veszi, s kevélységét találván benne, eldicsekszik vele, s kimutatja neki a célt, hová törekednie kell. Egyiket-másikat részletes utasítással is ellátja: hogy ne sokat s mindég csak nagy írórt olvasson, de ezt mennél többször; hogy olvasása közben kivonatokat, jegyzeteket készítsen; hogy – mint Goethe mondja – gyakorolja esztét, szemét és kezét szüntelenül az írásban, s ne engedje magát semmi nehézség által elriasztani. Előbbök iparkodik varázsolni jövődjöket, a hírnévnek, a közpályán szerzett dicsőségnek folyvást előbbre ösztökélő hatását, amely nemzeti haladásunk élesztő kovászává duzzadhat. Mintegy átönti szívökbe a maga édes gyönyörűségét, amelyet a művészi élvezet nyújt, s a maga reményét, amelyet a most és ezután élők szeretetének megnyerése gyűjt benne. Megmondja, hogy ő az oly ifjakat szereti, akik nemcsak a hideg, fagyos esztől, hanem a forró szívtől is kérnek tanácsot, s ettől inkább, mint attól. Fejtegeti: mennyit nyer irodalmunk, ha a költészet „virágai közöltetnek a' publikummal 's vetelkedést támasztanak”. Kitarja szívét tanítványa, új barátja előtt, akiben az övével egyazon láng lobog, hogy lelkesedést öntsön bele hívatása teljesítésére; mert – úgymond – csak rajtunk áll azt a szépet, amit lelkünk érez, a kimondás által magunkévá tenni; s mennyire hevíthet az a gondolat, hogy „az ilyen cselekedet századok múlva is hathatósan szóll a' jókhoz”. És hogy szavai annál inkább megkapják a kezdőt, majd mindenikben azt a hitet kelti, hogy megbecsülhetetlen szolgálatot tesz a hazának, ha bátran halad célja felé, s hogy ő senkitől sem vár annyit, mint éppen attól, akit első ízben fölkeres.²⁵⁶

De különösen szereti mindegyiknek szívére kötni, hogy gondos, huzamos és többszöri javítás nélkül egy sorát se bocsássa közre. Kis Jánostól kezdve Toldy Ferencig és Szalay Lászlóig számtalan ifjú írónak fejtegeti: mily haszna van munkánk folytonos javításának, s idézi Schiller epigrammjának tartalmát, hogy „a' correctio a' legkisebb és legfőbb érdeme az írónak”. Nemcsak Horatius intését ügyekszik rábeszélni a szárnypróbálgatókra (Nonum prematur in annum); hanem a saját példájával is arra buzdítani őket, hogy el ne unják munkáikat a szennytól tisztogatni. Enélkül igazi sikert nem arathatunk, s nem ígérhetünk magunknak halhatatlanságot. Ismét és ismét felújítja egykori előljárója, Pászthory Sándor buzdítását, hogy mindaddig javítsunk írásunkon, amíg az oly jó nem lesz, hogy már jobb nem lehet. Soha intelem oly erősen meg nem fogamzott senkiben, mint ez Kazinczyban.

²⁵⁵ Berzsenyiről szóló munkám 101–105. l.

²⁵⁶ *Kazinczy F. Levelezése* IV. köt. 554, 565. l.; VI. köt. 132. l.; IX. köt. 427. l.; XI. köt. 237. l.; XIII. köt. 274, 405–406. l.

Érthető hát, midőn azt mondja, hogy „minden szép mesterségbeli mívnek a' *rajta-dolgozás* a' legszebb jutalma.” Minél kiválóbb tehetségű ifjúnak adja e tanácsot, annál mélyebb meggyőződéssel, annál nyomatékosabban ajánlja. Kölcseynek első versei egyikét bírálva, több kifogást tesz kifejezései, szavai ellen, nem mulasztva el egy angol író ítéletét idézni, hogy „Kezdő Irónak abban áll a' legfőbb mestersége, ha sokat tud törölgetni a' maga írásán.” Ez a gyakorlás adja meg az írói készséget. Egész elméletét fejti ki a javítgatásnak a Dessewffyhez 1819. június 6. írt levelében. Ha az író – mondja – valami jót akar írni, nem azon van, hogy a más javallását nyerje meg, hanem első sorban a magáét, mert „ha magát akarva nincs kedve megcsalni, minden javulások között *ezt* megnyerni legnehezebb”. Azért is legkedvesebb írója a régiek közt Sallustius, mert nagy gonddal válogatta össze szavait, s oly formán gyalultatott munkáján, mint Kazinczy az ő fordításán.²⁵⁷ Annyira fontosnak tartja Kazinczy a hasznos javítást, hogy idegen író munkája kiadásában sem tud attól tartózkodni. Voltaképp innen magyarázható az idegen művek kiadásában követett, mai nap semmiképp el nem fogadható elve.

Kazinczy hivatása fő parancsának, valódi lelki szükségnek tartja, hogy másokat buzdítson. Virágnak arra a kérdésre, min dolgozik, azt feleli, hogy *buzdítgat másokat*. Ha maga nem tud fordításain dolgozni, legalább mások tüzelése által éleszti a közvéleményt. Besznyeitől és Baróti Szabótól kezdve Virágig majd minden régiebb íróat ügyekszik e vagy ama munkája újra dolgozására s kiadására megnyerni, félbeszakasztott művét befejezni, vagy a könyvvizsgálat akadékoskodását türelemmel legyőzni. Még tüzezebb lélekkel ösztökéli az ifjakat Ivánkay Vitéz Imrétől kezdve Szalay Lászlóig, tehát éppen félszázadig. Érti, sőt tudja, hogy midőn egy-egy igyekvőbb ifjút sikerül az irodalomnak megnyernie, annak a révén megint újabb hullámgyűrűt vet a nemzeti közvélemény, s újabb lépéssel halad előre a szellemi műveltség. Kedves azt hinnie – úgymond – hogy buzdítások, meleg ömledések által fejtegetheti a tehetségeket. Ha pedig az illető ifjú anyagilag is szerencsés körülmények közt él, még többet kér és vár tőle. Így Cserey Farkastól, így Gyulay Lajos gróftól, az ifjú Vay Miklós és Wesselényi Miklós báróktól. Ezt 1809-ben a hozzá írt epistolája révén elhíresztvén, nagy reményeket kelt a hazában a kora érett gyermek iránt; nem hiheti hát Kazinczy, hogy az ifjú e reményeket meghazudtolja, s közönséges ember lehessen. S mikor arról értesül, hogy Wesselényi a szükséggel küzdő Bölöni Farkas Sándort asztalánál tartja, nagy örömmel mond neki köszönetet, hisz „nincs nemesebb tett, mint az elhagyottnak kapni karja alá”. Mikor pedig Döbrentei a Kazinczy magyarországi szerepét Erdélyben sikerrel követi, izgató tevékenységének legszebb gyümölcseit láthatja Kazinczy zsendülni.²⁵⁸

Senki sincs a magyar írók közt, aki annyit tett volna mások műveinek kiadására, mint Kazinczy. Takács József többet áldozhatott a magáéból, de Kazinczy élénkebb sürgellemmel s megindítóbb rábeszéléssel tudta író társait munkára serkenteni. Annak kiváló írók műveit sikerült napvilágra bocsátania, ennek szinte az egész magyar íróvilágot mozgásba hoznia. Takács költői, irodalomtörténeti és bölcséleti művek kiadását egyforma áldozó készséggel támogatja; Kazinczy elsősorban szintén költői és szépprózai művek kiadásán fárad; de a műveltség a haladás másnemű eszközeit is használni ügyekszik. Berzsenyit ő nyeri meg, hogy rászánja magát ódái kiadására, Vitkovicsot, hogy meséit és verseit a világ elé bocsássa,

²⁵⁷ Uo. II. köt. 473, 530. l.; VI. köt. 36–38. l.; VII. köt. 190, 348. l.; XVI. köt. 399–430. l.; XVII. köt. 276. l.

²⁵⁸ Uo. VI. köt. 533. l.; IX. köt. 427. l.; XIII. köt. 504. l. – *Gróf Gyulay Lajos naplótöredékeiből*, kiadta gr. Kuun Géza, 214–217. l.

Virágot és Kis Jánost, hogy Horatius-fordításaikat a közönség kezébe adják, Szentmiklóssy Alajost és Ungvárnémeti Tóth Lászlót, hogy műveiket összegyűjtsék. Az ő serkentése nyomait látjuk Nagy Gábor igyekezetében, hogy a régi magyar klasszikus alakú verseket összegyűjtse s kiadja (1805), noha éppen Kazinczy tudósításából értesül, hogy Virág is dolgozik hasonló terven, ami aztán Nagy Gábornak kedvét szegi. Leginkább Kazinczy ösztönzéseiből s példájából merít lelkesedést Ragályi Tamás, hogy Wieland *Agathonját* (1805), Zilahi Kis Sámuel, hogy Bonterweck aesthetikai műveit (1807), Vitkovics, hogy a szerb népköltészet virágait (1810), Szemere Pál, hogy Körner *Zrínyijét* fordítsa (1815), Kölcsey, hogy a nemzet nagy énekeseit megítélje és Homért irodalmunkba ültesse (1815), Bölöni Farkas és Sinó Károly, hogy Schiller összes drámái lefordítására szövetkezzenek (1817), Döbrentei, hogy egy színműtárt megindítson (1813), amely nevezetesebb külföldi drámák magyar fordítását tartalmazza, s e tervet aztán Bajza továbbfolytassa (1830). Kis János maga megvallja, hogy Kazinczy nemcsak ösztönzője s bátorítója, hanem Maecenása és pártfogója, kritikus és magasztalója, kiadója és árusítója is egy személyben. A széphalmi mester buzdító hatása régi magyar írók fölelevenítésében is nyilatkozik. Révai és Dugonics nyomdokain itt is példával jár elül. Cserey Farkast Barcsay Ábrahám műveinek kiadására szeretné megnyerni; Rumyt régi történelmi adatok közlésére bírja; Döbrentei a Zrínyi nagy eposzának kiadását tervezi, amit aztán maga Kazinczy eszközöl.²⁵⁹

Azonban a közvélemény ébresztésére, a nemzeti fogékonyság gyarapítására semmitől sem vár termékenyítőbb hatást, mint az időszaki sajtónak a nyilvános eszmecseréket első sorban előmozdító szerepétől. Kora ifjúságától kezdve folyvást s méltán a haladás legfontosabb tényezőjét látja a hírlapokban és folyóiratokban. Ezzel kezdi közpályáját, ezzel mutatja be magát, mint az irodalom egyik lelkes munkását, csakhamar mint egyik vezérét nemzetének; ezzel próbál némi központot alkotni az írók számára; ezzel sietteti a megújodást. De igyekezetének hajtásait, fogsága alatt, ismét a közöny fagyasztó szele tarolja le. A magyar időszaki sajtó megszűnik a hazában. A bécsi *Magyar Kurír*on és Sándor István csekély hatású *Sokféléljén* kívül egyetlen terméke sem él. Nem egy kiváló emberünk sajnosan érzi ennek a hiányát, s majdnem egyszerre több elmében megfogamzik az a gondolat, hogy az időszaki magyar sajtónak új ösvényt vágjon. 1804-ben Horvát István buzdítására Schedius Lajos a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst* mintájára magyar nyelvű folyóiratot tervez, Kulcsár István meg *Hazafi* címmel akar egyet megindítani, s hasonló terven dolgozik Ragályi Tamás is.²⁶⁰ Legelőbb az ifjú Ragályi terve valósul meg. Schediusé végleg elalszik, Kulcsáré más alakban ölt testet. Ragályi (1785–1849), aki Kazinczynak József öccséről rokona volt, ez időt Pesten tartózkodván, mintegy közvetítő volt Kazinczy meg Virág és Révai közt. Voltaképp azt a szerepet vitte Kazinczy életére nézve 1805–6-ban, mint pár év múlva Vitkovics, Szemere és Horvát István; vagyis a széphalmi mesternek pesti ügyvivője volt.

Kazinczy kiszabadulása után semmit sem tart sürgősebb teendőnek, mint egy hónapos írás szerkesztését. Ezt várja a pesti írótól, erre buzdítja Kis Jánost s a hozzá csatlakozó kezdő írókat. Azonban Virág éppen nem érez magában erre semmi tehetséget, s különben is meghallja, hogy mások már javában készülnek egy folyóirat megindítására. Révai Verseggyvel harcol, és nagy grammatikáján dolgozik; nyelvvizsgáló értékezeit azonban időszakonként szándékozván kibocsátani, a folyóirat hatását többé-kevésbé megközelítthe-

²⁵⁹ *Kazinczy F. Levelezése* IV. köt. 89, 125, 133, 141, 145, 158, 197. l.; VI. köt. 516, 527. l.; IX. köt. 19. l.; X. köt. 415. l.; XII. köt. 131, 189, 300, 357, 383, 385, 441, 470. l.; XV. köt. 169. l.

²⁶⁰ L. az I. köt. 390. l.

ti. Ebben bizakodik Kazinczy, és arra serkenti Révait, hogy bírálatokat is közöljön. De Révait betegsége és halála megakadályozza, hogy pályája közepén kifejtett izgató munkáját folytathassa. Ez alatt Ragályi merészen nekivág a töretlen útnak, s minden hosszabb készület nélkül indítja *Segítő* című folyóiratát 1806 elején.²⁶¹ Kezdeté ugyan nem sokat ígérő, de mégsem oly hitvány, mint amilyennek Ferenczy József és Széchy Károly feltünteti.²⁶² Ragályi a szerkesztő mondanivalóit a füzet végén a *Nyilatkoztatásban* közli. Fájjalja nyelvünk elhagyatását, de reményt merít az utóbbi huszonöt év óta lelkes buzgalommal folytatott munkásságból, mely hazai nyelvünk csinosítását tűzte ki céljául. Nagy méltánylattal szól Révairól, aki hanyatlásnak indult nyelvünket sírja szélén megragadta, s a végső veszedelemből kimentette, és erős ellenségén, a rossz szokáson tökéletes diadalra segítette. Ezt a munkát folytatni kell, s épp ez az egyik célja a *Segítő*nek, amely közölni akar grammatikai és a szép ízlés természetét fejtegető értekezéseket, a szépmesterségeknek bármily alkotásáról írt tanulmányt, eredetit és fordítást, verset és prózát egyaránt. Az első füzet nagyjából a szerkesztő tolla alól kerül ki. Mindjárt az első cikk *A' Szépnek Munkáiról* szól. Ragályi megmagyarázni igyekszik benne: miképp keletkezik a szépmű, költemény vagy festmény. Leginkább a magyar költészet nevesebb művelőit emlegeti, magasztalva különösen Virágot és Kazinczyt. „Pirúljon – írja – az a' Magyar a' ki nem ösmér Tégedet még élő, de már halhatatlan Virág's a' Te Kazinczidat, az örök Dicsőség, Hír's Tisztelet Mátkáját, kinek szerete- te életemnek legfőbb örömei közé tartozik, 's kevélysége az én Ifjuságomnak.” „Ifjak! – így végzi buzdítását. – Csak ti kövessétek Zrínyinek, Orczynak, Rádaynak és Kazinczinak nyomdokait, meg vetve a' szépmesterségektől el tiltó bal vélekedéseket, kész a' Győzedelem.” A második cikk írója, Palóczy László, a *hazai nyelv csinosítóihoz* intézi szavait, arra serkentve az ifjú írókat, hogy ne egy emberért, hanem az egész hazáért egyesítsék erejüket, s ne engedjék magukat a tudatlanság és csúfos ijesztgetések által elriasztatni. Azután Palóczy, Döbrentei, Bölöny László és Ragályi egy-egy gyöngye verse következik, majd Rabener két rövid satirájának fordítása álnévvel. Bizony sovány tartalom, de a kor meddőségéhez mérve maga az igyekezet is figyelemre méltó, és Ragályi tehetségétől sokkal jobbat várhattak jövőre.

Azonban a *Segítő*ből csak egyetlen füzet ismeretes.²⁶³ Bizonyos, hogy az első számmal megszűnt, nem hagyva hátra semmi nyomot. Kazinczy, bár a *Segítő* róla csak magasztalással emlékezik, nem lehetett vele megelégedve, mert épp az hiányzott benne, amit ő oly fontosnak tartott, az eleven élet lüktetésének az irodalomban való visszhangja, amint az *Orpheus*ban megkísérelte.

Egészen más ítélet alá esik Kulcsár István vállalata, a *Hazai Tudósítások*, amely ugyanez évben indul meg. Kulcsárnak (1760–1828) szép és nagy szerepe van művelődésünk történetében. Nem előkelő család ivadéka, nem nagy tehetségű, mélyebb tanultságú ember volt. Nem dicsekedhetett gazdag tapasztalatokkal. Nem az úgy nevezett világlátott emberek sorába tartozott. Néhány kisebb városban tanárkodott a nyolcvanas és kilencvenes években, aztán Festetics György gr. házánál nevelősködött, majd Pesten telepedett meg, s pályájának nevezetesebb korszaka a fővárosban telt el szakadatlan munkában, izgató tevékeny-

²⁶¹ *Segítő* – Hónapos Írás a' Szépnek előmozdítására, ki-adja Kis-Csoltói Ragályi Tamás. Budán, Landererné betűivel, 1806. (Világoskék borítékú füz., kis 8' 3/4 iv.)

²⁶² Id. m. 168. l. – Széchy K.: *Az Erdélyi Múzeum*. Az Erd. Múzeum egyesület Bölcsélet-, Nyelv- és Történelem-tudományi szakoszt. kiadványai, 1887. IV. köt. 359. l.

²⁶³ Szinyei J. id. m. XI. köt. 429. l. 7. füzetet említ ugyan, de ő sem láthatott egynél többet, sem Ferenczy, sem Petrik. Széchy K. azt írja, hogy még 2–3 f. ki volt szedve.

ségben, ritka lelkes buzdító hatásban. Kevés ember értette jobban: mint kell valami eszmét megkedveltetni, megvalósítása útját elkészíteni s e célra híveket gyűjteni. Senki sem tudta inkább a nemzeti önérzetet fölkelteni, a legcsekélyebb nemzeti törekvést is kiemelni s egyesek hiúságának hízelegni soha sem önérdekből, csak a közhaszon szempontjából. E tekintetben senki sem hasonlít jobban hozzá, mint Kazinczy. De míg ez inkább csak magánleveleivel, verses műveivel és bírálataival izgat irodalmi kérdésekben s az általános műveltség ügyében; az a kor legismertebb hírlapjával. Ez a nemzeti műveltséget nem tudja külön választani az európaiától, s mintegy az egész emberiség haladásának tényezőjévé kívánja avatni a magyart; az csupán a nemzetiség, a magyarság legközelebbi érdekeit tekinti s felfogására nézve sokkal szűkebb körű. De mind a kettőnek a vérében van a közügyek iránti fogékony-ságra való rábeszélés, serkentés. Mind a kettő tudja: hogyan kell síkra szállni valamely ügy mellett, s adva és kérve, példát mutatva s egész csoportot hasonlóra ösztökélve vezéri szerepet vinni s központja lenni a nemzeti törekvéseknek. Kulcsár azonban szerencsésebb körülmények közt él, s gondtalanabban dolgozhatik tervein. Ő is fontosnak nézi a régi írók föllevenítését, s még szombathelyi tanár korában kiadja Mikes becses művét, a *Törökországi Leveleket*. Szándéka a XVI. és XVII. század emlékiróit mind kiadni, hogy „a’ hazának egy méltó áldozatot tegyen”. Azonban mint izgató fejt ki ő is rendkívül hasznos tevékenységet. Szerkesztői s írói működése is ebből a szempontból oly igen fontos. Pártolja az ébredező magyar játékszint, sőt néhány évig élére áll mint igazgató, s tollal és szóval, áldozó készséggel és utánajárással folyvást izgat érdekében. Mindig és mindenütt fáradhatatlan, buzgó emberbarát. Erős katolikus érzésű, s a más vallásúakat legalább egy fokkal alacsonyabb színvonalon látja. Hanem ha a magyar dicsőség forog szóban, iparkodik elnyomni felekezeti felfogását, jöllehet ez nem mindég sikerül neki. Hazája sorsa annyira szívéhez van növe, mintha az egész nemzeti életben első rangú szerepre volna hívatva. Keresve keresi a nagyok pártfogását a jó ügy érdekében, s negyed századnál tovább szolgálja hazáját nem anyagi jutalomért, csak erkölcsi sikerért, híven, önfeláldozólag, tele olthatatlan lelkesüléssel és lankadatlan buzgóssággal.

Pestre települvén, legott megkezdi a hírlap előmunkálatait. Jól tudja: mennyire megköti tollát a cenzúra; mennyire késleltetik szándékát a szétküldés nehézségei, s mily rosszakaratot tanúsít a magyar időszaki sajtó iránt a már erősen meggyökeresedett s félszázados múlttal dicsekvő hazai német sajtó. De mindez csak munkakedvét fokozza. 1805 decemberében benyújtja folyamodványát a nádorhoz, hogy magyar nyelvű hírlapot indíthasson, amellyel nyelvünk művelését előmozdíthassa. S megkapván a kancelláriától az engedélyt, 1806 márciusában közlést teszi a *Híradást*, megismertetvén szerkesztői tervét, amely szerint lapja hetenkint kétszer jelenik meg kis negyedréte alakban, eltérve a *Magyar Kurírtól* s az előbbi magyar lapoktól, amelyek mind nyolcadréteben jelentek meg. Ezt a híradást, amelyben a magyar nyelv művelését, a hazaszeretet gyarapítását s a nemzeti műveltség terjesztését mondja főcéljának, megküldi mindenkinek, akiben csak a legcsekélyebb érdeklődést is remélheti. Pest vármegye pártfogása átsegíti őt a legtöbb akadályon. De hogy a külföldi nevezetesebb eseményekről, vagy bár csak az örökös tartományokról is közölhessen újságot, arra Pest vármegye pártfogásával sem tud engedélyt nyerni. Kulcsár kénytelen belenyugodni a kancellária végzésébe, s 1806. július 2. megindíthatja a *Hazai Tudósításokat*. Az első számban olvasható bevezetés feltárja a vállalat hazafias célját és szerkesztője forró nemzeti érzéseit. „Ditső Nemzet! – írja Kulcsár. – Néked szenteltem ezen áldozatot, melyet ma tészek le a’ Haza oltárára. Nem olyan ugyan, mint Méltóságod kívánná: de nem kisebb, mint az idő engedte. *A’ jó szándéknak is akadályt vethet a’ hatalom.* Ámbár tsekély is igye-

kezetem, legalább azt a szennyet eltörölte Nemzeti Nevünkről, hogy a Magyaroknak még Újságja sinsz a maga Hazájában. Pedig melly hasznos az Ujság egy nemzetnek!...” Azért indítja meg lapját, hogy érintett célját szolgálja; mert az idő szorít, késlekedni nem lehet: „iparkodásnak nagyváltával pártoljuk ki a’ mit gondatlanságunkkal el múltunk.” A nemzeti lélek fölelevenítésének eszköze s a nemzeti haladás szószólója akar lenni. S valóban sem igyekezetén, sem akarátán nem múlt, hogy lapja nem mindenben volt hű kifejezője az ő politikai s társadalmi felfogásának. Bár gondos szerkesztő, s a körülményekhez képest elég leleményes, lapja távol van attól, hogy az akkor magyar életnek csak valamennyire is hű tükre legyen. De nem szabad kicsinyelnünk érdemeit. Lapja így is nagy szolgálatokat tett. A nemzeti dermedtség szomorú korszakában az egyetlen hazai magyar közlöny volt, amely mindig melegen ápolta a magyarság érdekeit, s amennyire lehetett, erélyesen küzdött nyelvünk, irodalmunk s játékszínünk mellett. Szembeszállt a félreértéssel és gyanúsítással, hazaszeretetét mint áttörhetetlen páncélt szegezve ellenük. Azért merete Toldy Ferenc nemes hevében azt írni róla, hogy „soha nyomtatott betű béke idején sem többször, sem nyíltabban, sem több határozottsággal nem hirdette e nemzetiség történelmi jogát, mint az övé”.²⁶⁴ Kulcsár lapja volt az első, leghosszabb életű magyar hírlap a fővárosban, mert egészen 1848-ig életben volt, s e hosszú idő alatt csak a harmincas években ment át nagyobb változáson. 1808-tól kezdve címe *Hazai és Külföldi Tudósítások*, Kulcsár halála után pedig *Nemzeti Újság* volt; 1817-től fogva szépirodalmi mellékletet is adott ki, a *Hasznos Műlatóságokat*, amely azonban még abban a korban is igen csekély mértékben tudta kielégíteni a szerényebb kívánalmakat is.

Kulcsár hazafias törekvései, kivált, hogy a magyar nyelv kiművelésének történetére s módjainak bírálatára pályadíjat tűz ki,²⁶⁵ s a régi írók műveinek új kiadását sürgeti, annyira megnyerik Kazinczy nagyrabecsülését, hogy kiadandó fordításaiból az *Ossian* egy részét neki akarja ajánlani, tehát a legtisztelietreméltóbb magyarok közé sorozza. Kétségtelen azonban, hogy semmivel sem szerez Kulcsár nagyobb érdemet Kazinczy szemében, mint lapja kiadásával. Csak azt tudjuk bizonyosan, hogy Kazinczy üdvözlő sorokat ír hozzá, midőn a *Híradást* olvassa, de magát a levelet nem ismerjük. Senki sincs a hazában, aki Kulcsár törekvésének nagy fontosságát helyesebben felfogja, s megindítandó lapja hatását tudatosabban mérlegelje, mint Kazinczy. Gyönyörködve olvassa a hírt, s megmondja, hogy sokat vár a vállalatától. „Hála legyen érte az Egeknek – írja –; lesz tehát magyar Ujságunk, melly által *Literaturánk*’ productumai a’ Publicum előtt megismértetnek, a’ munkák recenseáltatván, felverettetnek Íróink álmoosságokból, ‘s több figyelemmel fogják írni munkáikat.” Nem győz rajta méltatlankodni, hogy a *Híradást* később kapja meg éppen ő, aki az újabbnál újabb hatásokra oly rendkívül fogékony. Legott szolgálatába is szegődik a vállalatnak, amelyet várva várt, s amelyről az a véleménye, hogy minden embernek kötelessége teljes erejéből segíteni, aki tudja: mennyit nyer műveltségben valamely nemzet, ha egyes írók eszméi forgalomba jutnak.

Nemcsak a maga közreműködését ígéri, hanem barátait is hasonlóra ösztönzi, sőt az olyanokat is ügyekszik számára megnyerni, mint Nagy Gábor, aki régi történelmi adatok közlésével szolgálhatná a lapot. Épp olyan buzgósággal köti barátai szívére a lap anyagi tá-

²⁶⁴ *Magyar Sajtó* 1836. évf. 117. sz. – Régebbi tanulmányom a *Figyelő* 1887. évf. XXIII. köt. 271–283. l. – Ferenczy József id. m. 111–116. l. – Bausz Teodorik: *Kulcsár István élete és működése* a komáromi kath. gymn. 1902–3. évi értesítőjében.

²⁶⁵ L. erről a VI. fejezet I. szakaszát.

mogatását, s nagyon fáj neki, hogy még oly hűséges követője is, mint Cserey Farkas, holmi csekély neheztelés miatt abba hagyja a hírlap járatását. Pártjára kél Kulcsárnak, hogy nem lehetett szándéka egyeseket bántani; de még ha szándéka lett volna is, végzetlenül több hasznot hajt lapjával, semhogy művelt magyar ember meg ne bocsássa tévedéseit. S ámbár a *Hazai Tudósítások*nak kevés szigorúbb kritikusa van Kazinczynál, hűségesen megtartja ígéretét s állandóan dolgozik a lapba.²⁶⁶ Nemcsak apróbb híreket s hosszabb tudósításokat, hanem tudományos és művészeti cikkeket is közöl hasábjain. Itt harcol az *arkádiai pörben*; itt ügyeszik a hazafiság érzéseit ültetni az ifjú szívekbe a kiváló magyarok rövid jellemrajzaival. S jóllehet határozottabb pártállásúnak szeretné Kulcsárt s emellett bátrabbnak, aki nem retten vissza egy-egy keményebb szótól sem, ha az igazságot kell kimondani: soha sem feledi, mily sokat köszönhet a nemzet e vállalatnak. S midőn látja, hogy Kulcsár a megjelent művekről ritkán mond igazi bírálatot: Révait kéri föl, hogy próbálja Kulcsárt bírálatok és grammatikai cikkek közlésére is megnyerni. De Révai olyan embernek ismeri őt, aki föltett szándékától s a megkezdett útról el nem téríthető. Amiatt is megszólja Kazinczy, hogy a politikai hírek közlésében nagyon félénk, hogy például az országgyűlés tárgyalásairól még csak annyit sem közöl, mint a pozsonyi német újság. De mind e hiányok mellett is nagy érdeméül tekinti, hogy legalább van egy magyar hírlapunk a fejlődő fővárosban, amelynek jövőjeért a *Hazai Tudósítások* dolgozik először a nyilvánosság előtt. Véleménye akkor sem változik, midőn Kulcsár a nyelvújítás leghatalmasabb ellenségei közé sorakozik.²⁶⁷

Azonban bármily hasznosnak tartja is Kazinczy Kulcsár lapját, az irodalmi közvélemény szempontjából még egyéb eszközök foganatba vételét is halaszthatatlan kötelességének tekinti. Főleg olyan folyóirat mellett buzgólkodik, amely a bécsi, jenai-hallei és lipcsei irodalmi újságok példájára minden irodalmi munkát ismertet és bírál, a tudomány különféle ágainak haladásában tájékoztat, s mintegy a nemzet ízlésének vezére ügyeszik lenni. Oly férfit szeretne ily vállalat megindítására bírni, akinek széleskörű tudományos ismerete s klasszikuson és újabb kori nagy írók művein képzett ízlése van, s aki tekintélyénél fogva követelheti magának a meghallgatást. Ilyennek tartja Kis Jánost, aki jól ismeri a külföldi irodalmakat, több nyelvből fordít, s neve a bécsi irodalmi körökben sem ismeretlen. Kis János belátja ugyan a folyóirat szükségét, de nem igen bízik magához, és nincs is kedve a szerkesztéssel bajlódni. Azonban Kazinczy rábeszélésének engedve komolyabban foglalkozik a tervvel, s arra az elhatározásra jut 1805 végén, hogy bizonyos – mint ma mondanók – részvénytársaságot próbál szervezni, 2000 frt tőkét gyűjtve alapul. Cserey Farkas a legnagyobb örömmel fogadja e tervet, a legkiválóbb erdélyi embereknek ajánlja, s mindent elkövet a sikerére. Csakhogy a megfelelő áldozó készség éppen nem akar jelentkezni egyik magyar hazában sem. Hónapokig ápolgatja Kis János a tervet. Buzgósága – mondja – hevesen küzd ezer akadállyal vagy tán a lehetetlenséggel. Schediust akarja maga mellé venni szerkesztőnek. De így sem boldogul. Telik-múlik az idő, s még mindig semmi eredmény. Közben, 1807 elején, Rummy K. György is egy német folyóirat tervén dolgozik. Természetesen Kazinczy ezt is örömmel hallja, szent kötelességének tartja a megindítandó vállalatot támogatni. De Rummy még kevésbé érhet célt. 1807 szeptemberében Kis János ismét szerencsét próbál. „Ha Te – írja Kazinczynak – nem adhatod reá magadat, én bizonyosan min-

²⁶⁶ *Akadémiai Értesítő* 1913. évf. 50–62. lapjain összeállított jegyzék.

²⁶⁷ *Kazinczy F. Levelezése* III. köt. 58, 63, 74, 106, 124, 162, 393, 428. l.; IV. köt. 185, 226, 233. l.; V. köt. 15, 200, 283, 328, 434. l.

den órán előállok valamely miscelláneákkal. Akármilyen Olla potrida legyen, tsak a' te jegyzéseid és alkalmatosságoként születendő aprólékos írásaid legyenek benne, nem félek, hogy haszontalan legyen.” Kazinczy senkinek sem ajánlja segítségét szívesebben, mint Kisnek; ő – mint mondja – annyi különféle munkába kezdett, hogy időszaki írás kiadására nem is gondolhat; de annál repesőbb örömmel érti barátja szándékát. „Valami tőlem kitelik – válaszolja neki –, azt mind kész vagyok egygy illy szent szándéknak áldozni. Gyönyörűséggel sőt kevélykedve lések egyik szorgalmas Dolgosod. Te abban inkább fognál boldogíthatni mint én, ha reá érnék is.” De ismét hónapok múlnak, s Kis a tervezett folyóiratnak még csak címében állapodott meg: előbb még inkább szépirodalmi lett volna, *Florának*, most, hogy inkább tudományosnak készült, *Magyar Tárháznak* akarta nevezni. Kazinczy mind maga készíti, amire Kis fölszólítja, mind ifjú barátait hasonló közreműködésre serkenti. Csakhogy az anyagi segély egyre késik. Hartleben Konrád Adolf egy ideig biztatja. Kis már az első füzet kéziratát készíti sajtó alá, és sürgeti Kazinczyt. Ez annál örömebb kész munkának állni, minél inkább meg van győződve, hogy valamíg időszaki írásunk nincs; valamíg a bírálatokat s irodalmi értesítéseket nem olvas a nemzet: mindaddig az írók minden igyekezete haszontalan; mert: „A' nemzet fel nem fog verettethetni lethargiájából 's olvasásnak nem lesz egyéb, mint toldozott foldozott munka, nyomorúlt románokon 's theatrális darabokon való nyalánkoskodás, mesteri vezetés nélkül tett firválások.” Csak Kis ne engedje magát az akadályoktól visszariasztatni. Lépjen ki bátran; hisz a *Magyar Museum* és *Orpheus* megindulása óta húsz év eltelt; most már nem lesz annyi titkos ellenség, mint akkor volt. Hányszor eltűnődik ő a magyar közönség érzéketlenségén: miért nem akar az irodalom semmi jelenségéről sem tudomást venni, amiről Németországban napokig s minden művelt körben beszélnek. „Én – írja – azért tartom sok dologban jónak a' csípősséget, hogy ezt az *indolens népet részvételtre ébressze*. Mi lehet ennek oka, hogy illy indolens? Mi egyéb mint az, hogy periodicus írása, mellyel még a' frivolus nép is olvasna, nincsen. Bár csak a' Tiédet póstán is jártnák némellyek; bár csak el tudnánk találni a' Nemzet' ízlését, hogy egygy két Tomus után ez is örök nyugodalomra ne menjen.”²⁶⁸ Ettől ugyan nem fél Kazinczy, mert Kis lesz a szerkesztő és árusító. Azonban inti, hogy a szerkesztésbe senkit se engedjen beleavatkozni. Ő maga legyen felelős a szerkesztésért, s ne tartozzék érte senkinek számot adni, hanemha a közönségnek. De minél közelebb hiszi Kazinczy és Kis e terv létesülését, annál messzebb odázódik el. Végre is az 1809. viszontagságos év közepén meg kell győződnie Kisnek, hogy célját elérni teljes lehetetlenség.

Jóllehet Kazinczy nagyon sajnálja, hogy három év óta oly melegen ápolt tervök dugába dőlt, a másfelől felvillanó remény hamar kiengeszteli. Pesten átutaztában 1808 szeptemberében hallja, hogy a triász szintén egy folyóirat megindításán gondolkozik. Előbb Vitkovics szövögeti a tervet, majd inkább Szemere foglalja meg vele. Kazinczy utasításokkal látja el őket: mit vegyenek mintául, s mire törekedjenek; mit fordítsanak Sulzer tanulmányaiból s mily irányt kövessenek. Azonban a triász még a következő év tavaszán is csak a kezdet kezdetén van. Szemere gyűjtögeti ugyan az anyagot, de a folyóirat, az *Amalthea* nagyon nehezen akar létesülni. Mikor Kölcsey Pestre jut, és Szemerével barátságot köt, Kazinczy újabb reményt táplál. „Uram Öcsémék – írja Kölcseynek 1810 márciusában – szép frigyben élnek, és sok távol fekvő barátjaik vannak mindenfelé. Mit nem lehetne kezdeni, csak kezdeni valaha valaki.” Berzsenyi is serkenti őket pesti látogatásakor, felajánlván versei egész

²⁶⁸ Uo. IV. köt. 102–103, 109, 598–9. l.; V. köt. 171, 184, 266, 319. l.; VI. köt. 150–151, 166, 168–69, 189, 201, 231, 260, 324. l.

gyűjteményét. Fejér György 1808. az egyetem theologiai tanárává kineveztetvén s Pestre költözvén, késznek nyilatkozik Szemerével a szerkesztésben közreműködni. Közben Ragályi Tamás is folytatni akarja a 2. számmal megszünt *Segítő*t 1811-től kezdve Sárospatakon, és szintén gyűjti a kéziratokat. Kis János a fővárosban időzvéen, nem mulasztja el a triász szándéka teljesítésére buzdítani, de azt ismét háttérbe szorítja Kulcsár István, aki maga tervez szépirodalmi folyóiratot *Lehel Kürtje* címmel. Kis ehhez sem sok reményt táplál, mert mint írja: „Általában egy Magyar folyómunkát olly nehézségek környékezhettek, mellyeket tsak a' közönségesnél jóval nagyobb buzgóság és szorgalom győzhetnek meg.”²⁶⁹

Kulcsár 1810 őszén úgy vélekedik, hogy a folyóirat megindításának legnagyobb akadályát, a pénzbeli alap hiányát, könnyűszerrel legyőzheti. Egy névtelen hazafi ugyanis, nem levén közelebbi maradékai, azt a kérdést tűzi ki a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban, hogy miképp értékesíthetné legtöbb haszonnal százezer frt érő vagyonát, háromszáz frtot ígérvén a legjobb feleletnek. Az 53 pályamű közt a Virág Benedeké és Fehér Györgyé lett a győztes, Kulcsár a díjat megosztotta közöttük. A díj kiosztása bizonyos ünnepélyes szertartással történik. Kulcsár magához hívja a pesti írókat, s elmondja nekik, hogy a legjobb két pályamű egyhangúlag azt tanácsolja, hogy az érdemes hazafi a magyar irodalom gyámolítására fordítsa százezer frtját. Az tehát a kérdés: mi a legsürgősebb teendő irodalmunkban. A vélemények sokfelé oszlanak. Kovács Mihály orvos például a könyvkereskedést panaszkodván, azt ajánlja, hogy az említett összeg kamataiból könyvkereskedést állítsanak. Kulcsár ellenben egy folyóirat kiadását tartja legfontosabb teendőnek, s véleménye általános helyesléssel találkozván, azt határozzák, hogy a kiadás tervét egy erre a célra választandó bizottság készítse el.²⁷⁰ „Ezek szerint – jegyzi meg Szemere Pál az itt előadottakat elbeszélvén – a' *Lehel Kürtje* kürtölni fog.” Azonban Szemere csalódik. Minden adat, amely Kulcsár ebbeli tervéről ránk maradt, azt mutatja, hogy ő maga sem volt tisztában a megindítandó folyóirat céljával és szerkesztése módjával, s bizonyos, hogy az ígért összeg kamatait nem sikerült megkapnia. Így ez a pár évig kecsegtető terv is minden eredmény nélkül füstbe ment.

Valószínű, hogy Szemere mindjárt az említett ünnepies ülésen észreveszi, hogy Kulcsár nehezen tudja szándékát valósítani, s azért ő ismét behatóbban kezd foglalkozni régebbi tervével, csakhogy most nem annyira folyóiratot, mint inkább évkönyvet óhajt kiadni *Auróra* címmel. Versek és szépprózai darabokat kíván benne közölni, s egyszersmind irodalmi tudósításokat, sőt bírálatokat is. 1810 végével már mintegy 14 ív terjedelmű kéziratgyűjteménye van, amit még Kazinczy verses és kisebb prózai dolgozataival bővítve, sajtó alá készít. Csakhogy előbb az első füzet egész anyagát Széphalomra akarja küldeni bírálat végett. A szerkesztésben elég szigorú ítélettel jár el, s azon van, hogy a közlendő darabok lehetőleg eredetiek s értékesek legyenek. A triász 1810 végén Virág Benedekkel együtt meg is issza a kiadandó évkönyv áldomását. De az 1811. nehéz év ezt a tervet is eltemeti.²⁷¹

²⁶⁹ Uo. VI. köt. 107, 168, 213, 231, 256, 260, 324. l.; VII. köt. 345, 417, 459, 536. l.; VIII. köt. 82, 542. l.

²⁷⁰ Ez ülésen Pyber Benedek a kiténtetett első pályamű jutalmát megtoldotta 150 frttal, és Kulcsárt is ugyanannyival jutalmazta. Uo. VII. köt. 199–200. l. – *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1810. évf. 46. (dec. 8.) sz.

²⁷¹ Uo. VIII. köt. 201, 203, 216, 241–42. 548. l. – Széchy K. téved, midőn azt állítja, hogy Szemere a gyűjtött kéziratot akkor adta át Döbrentének, mikor ez Széphalomról Pestre ért 1809 végén. Mint alább érintjük, ez jóval később, 1813. történt. L. id. tanulm. 362. l.

Szemere nemcsak a közállapotok szigorúsága, a papír és nyomtatás rendkívüli drágasága miatt mond le tervéről, hanem mivel azt hallja, hogy a Dunán túl és Erdélyben is készülnek hasonló tartalmú folyóirat kiadására. Amott egy kanonok, emitt az erdélyi hazafiak áldozó készsége nyújt pénzbeli alapot. Mind a kettőnek a terve körülbelül egy időben fogamzik meg. A dunántúlié akkor, mikor Kisfaludy Sándor mint a nádor hadsegéde 1809. Pesten tartózkodik; az erdélyié pedig, miután Döbrentei Kazinczy ajánlatára a gr. Gyulay családhoz jut nevelőnek (1807), s pár év alatt megismerkedik az erdélyi értelmiséggel. Kisfaludyt a pesti írók szeretnék megnyerni egy folyóirat kiadására, s Horváth János veszprémi kanonok, később székesfehérvári püspök a jeles egyházi szónok és író ajánlkozik anyagilag támogatni. De Kisfaludy csak úgy hajlandó a folyóirat szerkesztését vállalni, ha Takács József és Pápay Sámuel társai lesznek. Ezek örömet vállalkoznak. Kazinczy ezt is „repeső örömmel” hallja. „Indúljatok szerencsés órában, kedves barátom!” – írja Pápaynak. Midőn azonban a terv megvalósítására kerül a sor, kitűnik, hogy a megfelelő pénzbeli alap hiányzik, mert Horváth János nem fődözheti egymaga a költségeket.²⁷²

Sokkal biztatóbb hírek szárnyalnak az erdélyi készülődésről.

III.

Kazinczy fölismeri Döbrentei gyors készségét egy folyóirat megindítására. – Döbrentei 1809-i fáradozásai. – Az Erdélyi Múzeum előleges terve. – Cserey Farkas folyamodványa királyi engedélyért. – Akadályok. – A folyóirat sajtó alá készítése. – A megrendelők folytonos szaporodása. – Kazinczy az első füzetéről. – Az Erdélyi Múzeum általános nagy sikere. – Ez az első határozott célra szolgáló magyar folyóirat, – Ismertetése és bírálata. – Fontossága Kazinczyra. – Döbrentei legtöbbre tartja Kazinczy véleményét. – Kazinczy arra törekszik, hogy Döbrentei a folyóiratot meg ne szüntesse. – A Tudományos Gyűjtemény előzetes terve, szerkesztő bizottsága. – Kazinczy és a Tudományos Gyűjtemény.

Amint Erdély vezérszerepet visz a magyar játékszín fejlesztésében, az időszaki sajtó történetében is szép és fontos szerepe van. Ott indul meg a legsúlyosabb politikai és társadalmi körülmények közt az első életrevaló folyóirat a XIX. század második tizedében. Kazinczy a Kis János tervezte vállalat dugába dőltekor elkeseredve kiált fel: „Irtóztató, hogy Holnapos írásunk nem lesz.” De nem nyugszik. Az ifjú írókat egyre tüzezi: tegyenek kísérletet; ő teljes erejével segíti ügyekezetőket. Különösen Döbrenteit nem szűnik meg szóval és írásban buzdítani, hamar észrevehén, hogy benne sokkal több elevenség, gyors készség s becsvágy van, mint a pesti írókban. Aztán Döbrentei külföldi tanulmányútjában alaposabban megismerte a német irodalmi s közállapotokat, mint Szemere s társai, s mélyebben érezte elmaradásunkat, és erős nemzeti érzésével meg tettvágyával türelmetlenebbül iparkodott szerepet vinni. 1807 őszén Erdélybe települván mint az özvegy Gyulay Ferenc gróf és Kácsándy Zsuzsánna fiának, Lajosnak nevelője, a grófi ház révén úgy szólva Erdély minden számot tevő emberével alkalma nyílik megismerkedni. Irodalmi babérok után vágyva s észre véve, mily jóleső méltánnyal fogadják törekvéseit: csakhamar megfogamzik benne az a gondolat, hogy egy *Műzsák Almanachja* című zsebkönyvet adjon ki versekkel és kisebb szépprózai dolgozatokkal. A többi közt Barcsay Ábrahám hátrahagyott munkái töredéke-

²⁷² Uo. IX. köt. 496. l.; X. köt. 53, 74, 430. l.

it, Barcsay László Schiller-fordításait, Sombory Lászlónak a magyarok dicsőítéséről írt versét, Haller Gábor gr. és Szabó Sámuel fordításait s a maga irodalomtörténeti értekezéseit akarja a zsebkönyvben közleni. Azonban mivel a magyarországi hasonló törekvések semmi sikerrel sem járnak, s Kazinczy emiatt folyvást csak tőle várja a bátran kezdő lépést, Döbrentei a zsebkönyv tervével együtt 1808–9. egy folyóirat eszméjét is terjeszti Marosvásárhelyt és Kolozsvárot, mintegy puhatólódzva az irodalom iránt érdeklődő tehetősb nemesség körében, mily pártfogásra számíthat. Egyelőre azonban nem sok biztatót hall, de Kazinczy szóbeli buzdítása, midőn Döbrentei őt 1809 augusztusában meglátogatja, új lelket önt belé, s Döbrentei mind a zsebkönyv, mind a folyóirat kiadását szükségesnek vallja, s azon munkálkodni eltökélt szándéka. 1809 októberében hozzá is kezd a kéziratok gyűjtéséhez, kérve Kazinczyt, aki „a Munka reális részére sokat tehet”, küldje el a folyóiratba Kisfaludy Sándor *Himfy Szerelmeiről* németül írt bírálatának magyar fordítását és sonettjeit. A széphalmi mester a legkészségesebben teljesíti ifjú barátja kérését, tüzelve őt a további ernyedetlen munkára. „Ne hagyja az Úr – írja Döbrenteinek – hiú álommá válni azt a reményemet hogy kritikus írást fogunk olvashatni magyar nyelven. Menni fog az, csak jól kezdődjék. Jól fog pedig, ha derék munkás társakat választ az Úr.” S erősítgeti, hogy nem oly nehéz e munka, mint gondolja. Szerinte csak elő kell venni a bécsi irodalmi és művészeti évkönyveket, s le kell fordítani a bennünket érdeklő bírálatokat, nem szolgálilag, csak amennyiben ítéletünkkel egyeznek; aztán az irodalmi tudósításokat közleni, régebbieket s az újakat. „Menni fog az – ismétli Kazinczy –, csak kezdjük valaha, mert sokan óhajtják s érzik híjokat.”

Döbrentei Kazinczy lelkes szavainak hatása alatt végleg határoz, hogy kísérletet tesz egy folyóirattal. Minden erejét ennek szenteli, s inkább lemond a zsebkönyv tervéről. Társulni kíván Szemerével, hogy a kétféle törekvés össze ne ütközzék. Már 1809 végén, midőn még tán nincs is tisztában sem az anyagi, sem a szellemi teendőikkel, az előleges tervezet kéziratát cenzúra alá adja. Mivel ő maga nagyrészt Andrásfalván, majd Dédácson (a grófi család birtokain) tartózkodik, a folyóirat nyomdai javítását nem végezheti, s e célra sikerül megnyernie Szilágyi Ferenc kolozsvári ref. lelkészt, jeles egyházi szónokot és tanárt.²⁷³ De Szilágyi mindjárt az első lépésnél megakad. A kath. püspök, aki bár a vállalat pénzbeli alapjához 50 frttal járul, mint a könyvvizsgálat feje nyíltan kijelenti, hogy nem hajlandó a tervezett dolgozatok kiadását megengedni. Emiatt Szilágyi is visszavonja ígéretét. Döbrenteinek tovább kell várnia, de lemondani többé nem szabad. Ha még ő sem boldogul: Kazinczy maga szerkeszt valami zsebkönyvfélét. A szorongatott nemzet nem lehet tovább segédeszközök nélkül. „Ne csavarogjunk, lássunk dolgunkhoz – biztatja Döbrenteit. – Az én tanácsom az volna, hogy az Úr készüljön úgy a Periodikus írásnak, mintha az bizonyosan meg fogna jelenni.” Különösen szívére köti a kritika bátor alkalmazását. Ő „minden tekintetben” teljes erejével gyámolítja, nemcsak mivel Döbrentei jó barátja („azt fogná tenni, ha ellensége volna is”), hanem mivel a folyóiraatra halaszthatatlan szüksége van a hazának. Ő is szeretné, ha Döbrentei Szemerét magához venné szerkesztőtársul, s Pesten nyomtatná a folyóiratot, hogy itt a „siető jelentéseket beszúrhassák”. Azonban most már Döbrentei maga akarja vállalatát szerkeszteni s irodalmi tudósításokkal ellátni, ha tanítványával Kolozsvárra költözködhetik. De mielőtt a közönségnek nyilvános jelentést tett volna szándé-

²⁷³ Kazinczy *F. Levelezése* X. köt. 156, 201, 569. l. – *Vasárnapi Ujság* 1872. évf. 29. sz.

káról, a pozsonyi német újság elhíreszteli a tervet.²⁷⁴ Cserey Farkas, akin Kazinczy hatása lépten-nyomon fölismerhető, s aki oly lelkes buzgalommal karolja fel Döbrentei tervét, nemcsak arra ajánlkozik, hogy a jelentést kinyomatja, hanem arra is, hogy a vállalat számára a királyi engedélyt kieszközli.

Döbrentei az *Erdélyi Muzéum* előleges tervét Erdély 42 főurának 1810. július 20-án kelt felszólításában küldi meg. A főurak neve ki van nyomtatva a felszólítás elején, természetesen mindegyik a maga címével s állása megjelölésével: Hozzájuk szól Döbrentei, és nekik magyarázza a folyóirat fontosságát; hogy külföldön minden nagyvárosban olvashatunk ily folyóiratot, nálunk pedig, noha már itt is tettek néhány szép lépést, jelenleg egy sincs. Tehát „legyen különösen Erdélyé az érdem – írja Döbrentei –, hogy egy tudományos periodikus újságot hazafiúi indulatból elésegített; sokan jól érzik Erdélyi fiai között, milyen szép a Haza Köz Javát elésegíteni!” „Az *Erdélyi Museum* – folytatja – alkalmatosságot szolgáltatván annak megmutatására hazaszeretettel kérem Excellentiátokat, Nagyságotokat, ne hagyják füstbe menni igyekezetünket, mely meglészen ez áldozat nélkül.” Nem akar sokat ígérni, inkább azt szeretné, ha vállalata igazolhatná komoly törekvését. Minden negyedévre 8-10 íves füzetet tervez 1811 elejétől kezdve. Két füzet kiadása 800 r. frtba kerül. Ennyit kér hát a főuraktól. A 3-dik füzetet már előre fizetés útján teheti közzé, az előleges segélyt, a 800 frtot pedig két pályakérdés jutalmazására kívánja fordítani. A munkatársak közt minden valamire való erdélyi író helyet foglal; de a magyarországiak közül csak Kazinczy és Kis János. Reméli azonban a szerkesztő, hogy később a többi nevezetesebb író is szívesen közreműködik.²⁷⁵

Már e híradás kinyomása is soká késik. Azonban még nehezebben sikerül Csereynek az a terve, hogy a királyi engedélyt is megszerzi. Ha az ő ellentétes adatainak híhetünk, mind az erdélyi gubernátor Bánffy György gr., mind az erdélyi püspök Mártonffy József ellene van Cserey törekvésének. A kormánytanácsban a püspök nyíltan felszólal ellene, a kormányzó meg titkos gátakat emel Döbrentei célja elé, úgyhogy a királyhoz 1810. dec. 5. intézett folyamodványának csak 1812 novemberében lett eredménye. Hiába fogadja s áll jót Cserey e folyamodványban, hogy „ezen periodicus Írás az igaz szép ízlésnek a Nemzeti character nemesebb tulajdonira való be foljhatásán és annak mívelésin kívül egyebet nem fog magába foglalni”: a tervet sokáig gyanúsnak találják. Másfelől mivel a főuraktól 1810 végéig majd semmit sem sikerül összegyűjteni: maga Cserey is gondolkozóba esik.

Kazinczy szintén félti Döbrenteit, hogy ha meg tudja is indítani vállalatát, Erdély közönye miatt kénytelen lesz mielőbb megszüntetni. Kis János nemcsak az olvasók csekély számát tartja akadálynak, hanem a szerkesztő hiányát is. Mert akik alkalmasok lennének, alig tudnának időt szakítani „tsoportos foglalatosságaiktól”. Akik meg ráérnének, azoknak „nints a magyar tudomány ugy szíveken, a mint kellene.” Miért áldozza fel idejét, életét a magyar író? Hogy kinevesse a köznép? Ezt még csak eltűrné hazafiságból; de mikor élete alkonyán is azt kell éreznie, hogy „fáradozása az egészre nézve füstbe ment”, s törekvéseinek semmi eredménye: nagyon erős léleknek kell lennie, hogy önértetében találjon jutalmat. „Kicsiny vígasztalás valóban – panaszolja a húszéves Kölcsy –, midőn a sorsot veszszük

²⁷⁴ *Pressburger Zeitung* 1810. évf. 35. (máj. 4.) sz. „Vieles wird von Gabriel Döbrentei erwartet... es will in Verbindung mit mehreren Ungarischen Gelehrten eine Ung. Literaturzeitung herausgeben.”

²⁷⁵ E felszólítást Szilágyi Sándor közli a *Figyelő* 1886. évf. XXI. köt. 313–326. l. ahonnan Ferenczy J. is lenyomatja id. m. 129–131. l.

elő 's azt mondjuk, hogy ez nem eshetik másképp. Ott, hol nincs többé helye a' reménynek, nem jöhet fel egyébb a' kétségbeesésnél; 's úgy vagyunk, mint a' ki nagy fájdalomában többé nem érez." Ezért Kis János úgy vélekedik, hogy nincs más mód irodalmunk emelésén munkálni, mint hogy a magyar írók a német folyóiratokban igyekezzenek társaik műveit ismertetni, bírálni.

Meggyőződven Kazinczy, mily hűségű követőre talált Cserey Farkasban, aki széphalmi barátjának a nemzeti műveltségre célzó eszméit egész lelkével iparkodik erdélyi földbe átültetni: őt is ép úgy tüzeli a folyóirat megindítására, mint Döbrenteit. Keserves látvány – panaszkodik neki –, hogy „keves fejeket kivévén, a' Nemzet Masszája elébb nem megyen". S neki is, mint annyi jó barátjának, fölveti a kérdést: „Mi által kellene tehát azt a' mi lethargiába süllyedett és *süllyesztett* Nemzetünket elektrizálni, mert az a' sok semmire való Román és theatrumi darab, mellyet azoknak Irójik, Fordítójik, a' nyelv grammaticájának 's a' könyvcsinálás mesterségének értése nélkül, mindég írnak és mindég egyformán rosszul, – az jobb időket nem hoz reánk." Bárhogy forgassa is ezt a kérdést, fogatosabb eszközt nem láthat erre a folyóiratnál. Miért? Azért – magyarázza Kazinczy –, mert „sokan nem olvasnak valódi munkákat, de apróságokat még is csak vesznek kezeikbe; 's erről osztán szó esik, egyik a' másikat vezeti, egyik a' másik mécsénél, gyertyájánál, szövétnekénél gyertyát gyújt, míg végre annyi világ gyujtatik, hogy az is lát valamit, a' ki gyertya nélkül maradt." E meggyőző szavak nem téveszthetik hatásukat a fogékony Csereyre, s új erővel folytatja ügyekezését. De közben sok szomorú tapasztalatot szerez, mindazáltal csüggedetlen segédje kíván lenni Döbrenteinek, jóllehet „minden segedelmét szent titok uttyán" nyújtja, hogy a Döbrenteitől „forrva, égve tett lépések" célhoz vezessenek. Mind a kormányzó titkos cselvetéseit, mind a püspök akadékoskodásait ellensúlyozza „hazafiúi forró lelke", amely Kazinczy tüzét megkétszerezve iparkodik lángra kelteni. S mégis jó két év eltelik, amíg a készülétek biztos ösvényen indulhatnak, s Cserey a vállalat anyagi oldalát biztosíthatja, úgy hogy Döbrentei 1812 tavaszán már abban reménykedhetik, hogy az *Erdélyi Muzéum* ez évben csakugyan megindul. Az összegyűjtött pénzből új betűket kíván vásárolni a kolozsvári sajtó. Cserey Miklós is lángot kap unokaöccse tüzétől, s az ígéri, hogy ő maga megtéríti az új betűk árát, s azon fáradozik, hogy a folyóirat fenntartására külön kis társaságot szervezzen.²⁷⁶

Amint Szemere arról értesül, hogy Döbrenteinek három évi tervezgetése végre a megvalósuláshoz közelít, a maga *Aurorája* számára gyűjtött minden kéziratot a legnagyobb készséggel átengedi Döbrenteinek, aki a vállalat első füzetét 1813 közepén sajtó alá, illetőleg a cenzor kezébe adhatja. Ekkor bocsátja ki második híradását is, amelyben már a „Hazai Literaturánkat gyarapítani kívánó néhány Méltóságok segítségével által" meginduló *Erdélyi Muzéum* megjelenéséről, tartalmáról s az előre fizetők gyűjtőiről szólhat. Ez újabb híradásban ismétli az első értesítésnek a folyóiratok fontosságáról írt szavait; összehasonlítja a külföldi irodalmat, a németet és angolt a mienkkel, s buzdítja nemzetét: ne hagyja kialudni „annak az energiának tüzét", mely mindeddig fenntartotta. De e buzdító szót csak Erdélyhez van intézve, mert a megnevezett s az előre fizetés gyűjtésére fölkért írók és tanárok mind erdélyiek, egyetlen egy sincs a Királyhágón inneni Magyarországból. E híradást a

²⁷⁶ Kőlcsey levele Döbrenteikhez 1814. jan. 21-ről, *Minden Munkái* (Budapest, 1887) 35–36. l. – Szász Ferenc becses adalékai a folyóirat történetéhez: *Erdélyi Múzeum* 1915. évf. 86–87. l. – *Kazinczy F. Levelezése* VII. köt. 86. l.

korabeli lapok is közlik, s e révén aztán mégis tudomást vesznek arról mind a két magyar hazában.²⁷⁷

Azonban a folyóirat még mindég késik. Valószínű, hogy a könyvvizsgáló tartóztatja hónapokig, mert Döbrentei csak 1813 novemberében tudósíthatja Kazinczyt, hogy hozzáfogtak a folyóirat szedéséhez. Az ötödik füzet nyomásakor szükségesnek látja Döbrentei, hogy ismét jelentést tegyen vállalatáról. Az a terve, hogy minden negyedévben 12 íves füzetet ad ki. Mikor az első füzet szedéséhez fogtak, csak mintegy harmadfélszáz megrendelő jelentkezett; de ez a szám folyvást szaporodott. Ha – mondja Döbrentei – 300 megrendelője lesz vállalatának; tovább folytathatja; ha pedig legalább 500 füzet elkél belőle, minden füzet jövedelméből 200 frtot áldoz irodalmunk szükségére. Így akarja „nemzeti díszre fordítani azon Summa pénznek mintegy interestét, mellyet Erdélyben 4, Nemzeti előmenetelét Dáma, és 3 Hazafi a' Kiadónak jelentésére adtanak, hogy új betűket szerezhessen, s ezen Időszaki folyó Írásnak azt fundusává tehesse.”²⁷⁸ Már 1814 elején 380 megrendelő jelentkezik, ami azt mutatja – mint a szerkesztő véli –, hogy a nemzet föl van serkenve. Immár csak az a kívánsága, hogy vállalatát írónk java támogassa, mert csak értékes munkát hajlandó kiadni, rosszat senkitől sem fogad el.

Képzeltetjük, mily kíváncsian várja Kazinczy azt a folyóiratot, amelynek megindításában oly tetemes része van, s mily mohó örömmel veszi kezébe, midőn az első füzetet a sátoraljaújhelyi postán 1814. május 21. megkapja. Jól tudja Döbrentei: mennyit köszönhet vállalata Kazinczynak, s előre fölteszi magában, hogy a május elején megjelent első füzetet, amely Kolozsvárt elhagyja, Széphalomra igazítja. Nem is érdemelte meg azt senki jobban Kazinczynál, nemcsak mivel versei és bírálati legjavát közli abban, hanem mivel a vállalat eszméjének ápolásában senki sem tüzelte Döbrenteit és Csereyt többször és buzgóbban, mint ő. Kazinczy úgy érzi, hogy ifjú barátja dicsőséggel lép nyomába; hogy izgató lelke teljes mértékben átöröklődik egy nálánál ifjabb íróra, aki megkettőzteti ügyekezését. És jóllehet a széphalmi mesterben bármily csekély új irodalmi jelenség reményt tud gerjeszteni haladásunk iránt: tulajdonképp az *Erdélyi Muzéum* megjelenésétől számítja nemzeti szellemünk igazi fejlődését, amivel egyszersmind e folyóirat legnagyobb érdemét is megmondtuk.

Kazinczy feleségével együtt sétál hazafelé Sátoraljaújhelyből, alig várva, hogy a városból kiérjen, elővehesse és kivághassa a füzetet. A gyalogösvényen felesége után ballagván, anynyira belemerül a füzet olvasásába, hogy lába valami gazban megbotlik, orrára bukik, s két ujjá kificamodik. De – úgy mond – ezt a fájdalmat és alkalmatlanságot kész volna még egyszer elszenvedni, ha még egy ily derék füzetet olvashatna. „Oh – kiált fel –, tagadja hát a' ki akarja, hogy *haladunk*. Mik ehhez képest előbbi próbáink e' részben!” Nemcsak a tartalommal, hanem a külső alakjával is nagyon meg van elégedve, mert „ez a' holnapos írás mind külső, mind belső érdemére nézve akárhová beillene.” Anyagi sikere meg akkor majdnem hihetetlen. Az első füzet 550 példányát egy hónap alatt elkaptokták, újra nyomatta Döbrentei Pesten Trattnernél. A harmadik füzetre már nyolcadfélszáz vevő jelentkezett.²⁷⁹ Író és közönség versenyzett egymással a folyóirat pártolásában. Pápay Sámuel egymaga el-

²⁷⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. évf. 7. (júl. 24.) sz.

²⁷⁸ Uo. 1814. évf. 4. (febr. 5.) sz. Döbrentei *Híradása* még 1813. dec. 25. kelt.

²⁷⁹ *Kazinczy F. Levelezése* VI. köt. 156, 424, 522. l.; VII. köt. 24, 43, 49, 63, 91, 121, 129, 140, 170, 185, 331, 395–96, 531, 616. l.; IX. köt. 319, 333. l.; X. köt. 84–85, 291, 308, 414, 416. l.; XI. köt. 54, 64, 136–37, 162, 182, 364, 381, 383, 432, 407. l. – Széchy K. id. tanulm. 376. l.

vállal 10 példányt, akár el tudja adni, akár nem. Kozma Gergely unitárius pap, aki szintén Kazinczytól kap lángot, 20 vevőt szerez. Kiss József Alsófehér vármegyei főjegyző pedig 39 előre fizetőt gyűjt.²⁸⁰

Nemcsak Kazinczy fogadja e folyóiratot nagy örömmel. Benn a hazában s határainkon kívül is, ahova eljut, mindenfelé megleléssel, lelki gyönyörűséggel olvassák. Szentmiklóssy „kényére olvadott szívvel” fogadja, Zombory József pedig megvallja, hogy reményességét nemcsak betöltötte, hanem fölül is múlta; Dukai Takács Judit „kedves úti társának” nevezi az *Erdélyi Múzeumot*, s magasztalja szerkesztőjét; Lutskai Mihály, a bécsi Pazmaneum növendéke, ki sem tudja szóval fejezni a folyóirat becsét, s csak arról tudósítja Döbrenteit, hogy valóságos elragadtatással szóltak felőle társai, s többen előfizetőivé lettek. De tán Cserey Farkas öröme a legőszintébb, a vallásos szív hálájával nyilatkozik: „Áldassék a Magyarok Nagy Istenének Neve – írja Döbrenteinek 1814. május 25. kelt levelében –, a’ ki ezen Nemzetünk közjávára intézett igyekezetnek kezdetét meg Engedte, és Nyujtsa Kegyelmet annak folytathatására. Az Úr pedig fogadja el töllem ugy is mint Baráttjátul, ugy is mint Hazafi társátul a legszivesebb háládatosságomat... hogy édes Nemzetem, és Hazám Díszére, közjávára a darabos utat ily leg jobb reménnyel biztató módon meg törni el kezdette és lényen abba meg győződve, hogy a leg szentebb tartozások tiszteletes kötelességének ismerem... mint az Úr törekedésének töllem kitelhetőbbe való elő segítségbe fel találni létemnek legfőbb kellemű örömét.” Pár nap múlva arról is tudósítja, hogy felesége is annyira hatása alatt áll a folyóirat keltette köztetszésnek, hogy önként s a legmelegebb honleányi érzéssel vállalkozik előfizetők gyűjtésére.²⁸¹

Az *Erdélyi Múzeum* minden bizonnyal az első folyóirat nálunk, amely határozott célra törekszik, s a szerkesztés jól megállapított tervéhez mindvégig hű marad; az első, mely fajunk szellemi műveltségének színvonalát észrevehetőleg emelte, ismereteinek körét tágitotta, s a külföldi irodalmak fejlődésére is ráirányozta a magyar olvasók figyelmét. Komolyabb és mélyebb tartalmú előző társainál, s a magyarországi és erdélyi írók egyesítésével először gyökereztetni meg a két magyar haza összetartozásának eszméjét. Döbrentei minden valamire való magyar író vállalatára kőre csoportosít Kazinczytól kezdve a gyermekifjú Kelemen Lajosig. Nemcsak nagybecsű és magvető vállalat, s nemcsak az erdélyi tudományos művelődést éleszti, az írói kedvet fokozza, mint Széchy Károly mondja,²⁸² hanem az első magyar folyóirat, amely négyévi pályafutása alatt nemzetünk fogékonyságát mélyebben és tartósbabban fölébresztette, mint addig minden más hasonló magyar vállalat. Döbrentei érdeme nemcsak abban van, hogy a legszigorúbb körülmények között sikerült ily elég gazdag változatosságú folyóiratot indítania és korához képest magas színvonalon megtartania, hanem abban is, hogy Kazinczy izgató működését nagyban fokozza e folyóirattal s Erdélyre nézve mintegy közvetíti. Maga Döbrentei mondja, mily örömet szerez neki a hozzá csatlakozó ifjak ügyekezete, s mily serényen iparkodnak ezek az ő nyomdokaiba lépni. „Ki ne lobbanjon ifjainknak ébredező haladásán öröme – kérdi –, ki ne fogadja azoknak nemesebbjeit a’ barátság vezető érzésével?” Bátorító szavai: „Legyünk fáradhatatlanok a’ tudományok ter-

²⁸⁰ Ez alkalommal írja Döbrentei, hogy ha minden vármegyében találkoznék egy-egy lelkes ember, ki a gyűlések idején, nem sajnálná a fáradságot, hogy az könyvekre vevőket gyűjtsön, biztosabban terjedne az irodalom. Valószínű, hogy innen vette Vitkovics főntebb érintett javaslatát.

²⁸¹ *Erdélyi Múzeum* 1915. évf. Szász F. id. tan. 90–91. l.

²⁸² Id. tan. 391. l.

jesztésében, álljunk ellene hatalmasan a ’ nemzetet megalacsonyító korcsosodásnak”, ifjú tanítványai szívében fogantattak meg legjobban.²⁸³

Az *Erdélyi Muzéum* az első magyar szemle. Igaz, hogy az akkori eszmék küzdelmének csak bár visszhangját is hiába keresnők benne, amit pedig már az *Orpheus* hasábjain észrevehetünk; igaz, hogy a nemzet élet tágabb köréből, kivált a politikai és közgazdasági eszmék nyilvánulásából semmi tájékoztatót nem ad, holott a bécsi folyóiratokban²⁸⁴ hazánkat illetőleg is szerezheti értesítést, de máskülönben az ismereteknek elég széles útját bejárja, amelyhez régebbi folyóirataink pályája távolról sem fogható. Tartalmát az első füzet előbeszéde így állapítja meg: Hazai s külföldi nevezetes férfiak életrajza, amit Herder is szívére köt nemzetének; néprajzi cikk, utazások leírása, hazai történelmet s nyelvünk állapotát tárgyazó dolgozat, költemények s a költészet egyik-másik fajtát fejtegető cikk, az olasz, angol, német és francia irodalom ismertetése, erkölcsi elbeszélés, neveléstani dolgozat s magyar művek bírálata: minden füzetet *tudósító levelek* zárnak be, amelyek kiváló magyarokról s jelen foglalkozásukról adnak hírt. A füzet előtt egy-egy kitűnő hazafi arcképe látható, így gr. Bethlen Gergely kormányzói tanácsos, gr. Batthyány Ignác volt erdélyi püspök, id. Cserey Farkas, gr. Teleki József kormányzói tanácsos, Dessewffy József gr. arcképe. Az előfizetők neve lakhelyük közlése szerint van közölve.

Az előleges terv értelmében Döbrentei a neveléstudományt és a kritikai vizsgáldást kívánja leginkább ápolni. Amazt, mert nálunk még meglehetősen parlag terület; emezt, mert nagyon fejleszti az ízlést. Csakugyan a bölcslelettudomány tágabb és szűkebb köre különös figyelemben részesül; de a kritikának leginkább csak Kazinczy, Zsombory József és maga a szerkesztő a képviselői. Az életrajz legszorgalmasabb írója Döbrentei; de mellette Kazinczy és Kresznerics is megszólalnak e műfajban. Kétség kívül nem a szerkesztő akaratán múlik, hogy némelyik füzetben hírül sincs megtartva a dolgozatok aránya. Ilyen hibába mostani szerkesztő is könnyen beleeshetik. Döbrentei már a második füzetben panaszkodik, hogy író társai nem eléggé támogatják; igaz, hogy ő csak jó munkát közöl; mert már az nem érdem, ha valaki magyarul ír; de a jó írók szorgalmasabban terjeszthetnék az ismereteket. Máskor is meg-megszólal az írókat munkára, a közönséget pártolásra serkentve, mert amily magasra szökött a vevők száma a harmadik füzetig, éppen oly érthetetlenül megcsappant a hatodik füzetrel. A következő füzetet már csak Rigyiczai Kovács József anyagi segítségével tudja kiadni Döbrentei, s ezért buzdítja nemzetét: ne hagyja elcsenevészni ez egyetlen magyar tudományos időszakos vállalatot: „Itt az idő. Szükséges bátor szót emelni a’ két Hazában.” Azonban a kezdetben mutatkozó pártoló kedv nem tér vissza többé. Az előfizetők száma 177-re csökken, s így a szerkesztő nagyon rászorul egyesek, mint Dessewffy 400, Waldstein Manó gr. 200, Horvát István és Gedő József 100-100 frt segítségével. Az egész vállalat mintegy 6000 frtba került, a betűket az unitáriusok kollégiuma vette meg, a betűk árát szintén fölemesztette a kiadás.²⁸⁵

Az *Erdélyi Muzéum* Kazinczyra nézve is kiválóan fontos. Nemcsak ő a legszorgalmasabb munkatárs, aki verset és prózát szép számmal közöl benne, hanem egyszersmind a

²⁸³ A folyóirat X. f. 1. l., a IV. f. előbeszéde.

²⁸⁴ Legyen elég csak a Hormayr-féle *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunstra* hivatkoznunk. Vö. *Kazinczy F. Lev.* XIV. köt. 3234., XV. k. 3582. sz. levelével s ezek jegyzetével.

²⁸⁵ A folyóirat történetét az id. forrásokon kívül számosan feldolgozták; egyike az érdemesebb dolgozatoknak Bodor Aladár tanulmánya, Losonc, 1906; viszont a leggyaralóbbak közül való Murajda munkája a gyöngyösi kath. nagygymnasium 1897–8. évi értesítőjében. Sallay Géza dolgozata is figyelmet érdemel. Alább idézzük.

bírálatnak legbátrabb s legtekintélyesebb képviselője, a finomabb ízlés leghathatósabb terjesztője. Fogsága után csak itt és ekkor nyílik alkalma, hogy magyar nyelvű bírálatait a közönség kezébe adhassa; hogy a nemzettel gyakrabban és tudományos ismeretei útján érintkezhessék s izgató munkájának sikereit láthassa. Epigrammjai, epistolái és sonettjei, Kisfaludy S. *Himfy Szerelméről* és Pápay Sámuel művéről, *A' Magyar Literatura Esmeretéről* írt bírálati s Kulcsárral való harca az elisiók tárgyában, a folyvást kiadni hasztalanul óhajtott tübingai pályamű egy részének, a *Magyar Literatura Története*i című szakasza, *A verselés négy nemeiről* szóló értekezése s az ő és Dessewffy *Véleménye* a Győrnél elesett zempléni vitézek emlékének megörökítésére nézve itt jelennek meg először nagyobb közönség előtt. Itt olvasható tőle Herder híres értekezésének fordítása: *A' széptudományok befolyásáról a' felsőbb tudományokra*, valamint Haller Gábor gr. Barcsayról írt dicsőítő beszédének szép fordítása és Hormayr báróval váltott levelezése is. Tervezi a Virág költeményeiről s a Kis Horatius-fordításáról írt bírálati közlését is. Ígéretét, hogy a folyóiratot tőle telhetőleg gyámolítja, meg is tartotta, mert mélyen meg volt győződve Döbrentei izgatásainak fontosságáról. Mintha csak a saját lelkesítő szavai visszhangzottak volna a folyóirat hasábjain, és a saját türelmetlen erélye rázta volna meg az érzéketlenség kőszirtjeit. Nyíltan megmondja a szerkesztőnek, hogy ő tüzelte föl a sok derék erdélyi ifjút, s öntött lelket az erdélyiekbe. Amint az első füzetet elolvassa, nincs kétsége, hogy ha a többi füzet is hasonló lesz, elmondhatja, hogy Döbrentei oly folyóiratot indított meg, amilyent remélni sem mertünk volna. Nem habozik bevallani, hogy előre tudta: mennyire tetszenek prózai művei, s mennyire nem tetszenek epigrammjai, mert ezek nagyon megelőzték a nemzet ízlését. De ő tudja és hirdeti, hogy „az Írónak nem utól ballagni illik, hanem vezetni a' Nemzetet”. Döbrenteit is arra kéri: „Ne gondoljunk a' nagy sereg hidegségével, ne gondoljunk magasztalásaival s becsüljük inkább magunkat mint hogy általa akarnánk megszabattatni érde-meinket.”

Szerette volna ugyan Kazinczy, ha Döbrentei nem szelídít az ő bírálatain, s lett volna bátorsága a szigorúbb ítélet kimondására, ha kivált Kölcseynek a Csokonairól írt bírálatát közölte volna. Leginkább pedig azt óhajtotta Kazinczy, hogy Döbrentei határozottabban s minden félreértést kerülve álljon az újtók pártjára, s ennek ne csak leveleiben, hanem a folyóiratban is világos jeleit adja. Döbrentei azonban helyesen hivatkozik szerkesztői állása követelményeire, visszautasítja a kétszínűség vádját, többre becsülve a jellemnek egy tiszta vonását ezer új szó miatti perből nyerhető tetszésért. Hisz – mondja – csak nem áldozhatja fel egy-két új szóért az egész vállalatot. Kazinczy maga is belátja, hogy őt ok nélkül szólta meg, s változatlan buzgalommal támogatja, mert Döbrentei „azzal örök nevet és a' mi a' névnel jobb, örök érdemet szerez”, és „a' mi azzal együtt jár, örök hírt is”. „Vele valóban kevélykedhetik Erdély.” Rumynak pedig azt írja, hogy nem tudja eléggé Istennek megköszönni, hogy addig éltette, míg megláthatja, mily jól futjuk szép pályánkat. Soha sem feledi: mily rendkívüli szolgálatokat tett ifjú barátja nemzetünknek. Mikor útjaik később a húszas évek közepén szétválnak, s a mester és tanítvány engesztelhetetlen gyűlöletet rejteget egymás iránt szívében, Kazinczy Döbrenteinek az *Erdélyi Muzéum* által szerzett igazán nagy érdemeit mindig elismeri és méltányolja. Osztozik ez elismerésben nemcsak minden magyar író, hanem kivált Erdély minden művelt embere. Döbrenteit bizonyos hatalomnak nézik Erdélyben, akinek izgatása, lelkesítése a jó ügyet diadalra segíti. Maga a kormányzó is megkülönbözteti, Hunyad vármegye pedig táblabírájává kiáltja ki, ami a máshonnan oda költözött magyarra nézve nagyobb kitüntetés számba ment a rendesnél, Cserey Farkas pe-

dig arany emlékéremmel lepi meg, mivelhogy annyi „becsületet, fényt, leírhatatlan sok hasznot szerzett Erdélynek”.

Jól esik Döbrentének e mindenfelől nyilatkozó elismerés, különösen a Kazinczyé. Mint hat évvel azelőtt Berzsenyi az egész nemzet tetszésével egyértékűnek találja Kazinczy ítéletét, Döbrentei is legbüszkébb mestere javallatára, mely minden fáradozásáért megjutalmazza, s minden aggodalmait elfeledteti. „Vágytam Néked tetszeni – írja mesterének 1814. június 3. – s most hogy helyben hagyod Intézetemet, megkoszorúzva látom magamat. Ha Előtted, a’ ki vélekedésedet szabadon kimondod, kedves az első füzet, nem hiszem már, hogy a’ Magyar Mindentudományban (mellynek nem jó nevet választottak) is becsületesen ne lennének recenseálva, melly azt fogja tenni, hogy én fellángoltatott tűzzel fogok jó folytatásán igyekezni; az Olvasók pedig kedvet kapnak, s elvégtére látni fogjuk egy magyar Időszaki Irásnak megmaradását.” Íme Döbrentei az elért siker jó részét Kazinczynak tulajdonítja, ki tüzet gyújtott lelkében, s mintegy megszabta működésének helyes irányát. A mesterétől nyert buzdítást megkétszerezve adja tovább a hozzá csatlakozó ifjú íróknak s az egész közönségnek nemcsak vállalatát hirdető jelentéseiben, hanem magában a folyóiratban is számos helyen és alkalommal. „Éreztek buzgóságot Hazafiak! – írja az első füzet előbeszédében. – Készítsetek olyan munkákat, mellyek az Idegenéinek erejével hatalmasan megvívjanak. De minek a’ serkentés? És mindig a’ serkentés idejében maradjunk? ... magunktól kell az áldozó tüzet fenn tartani tudnunk, melly szentül égjen mint a’ Vesztaké.” A lelkesítésnek e hangja majd minden füzetben megszólal, de a nemzet kezdi hidegen fogadni. Döbrentei ennél fogva már a negyedik füzet kiadásakor világosan megírja, hogy vállalatának évei meg vannak számlálva; tanítványával Bécsbe vagy más külföldi egyetemre szándékozik menni, s így ha vállalata kellő pártolásban részesülne is, nem folytathatná. Aztán neki is sok félbe hagyott munkája van, amelyeket be szeretne végezni.

Kazinczy sajnosan hallja Döbrentei elhatározását, s legott kész rimázkodó levele: mondjon le szándékáról, ne hagyja folyóirat nélkül a nemzetet, hisz máris sok jót tett, a jövőben pedig még több jót tehet. Még ha külföldre megy is, folytathatja. Belefáradt? Elhiszi, de nem szabad gondolni a fáradsággal. „Rettenetes dolog volna – írja hozzá ismételtten –, ha ez a’ te becses Journáloed elakadna.” S mikor már nem reméli semmi eredményét a maga szavainak, Döbrentének mindvégig hálás tanítványát, Gyulay Lajos grófort kéri föl közbejáróul: „Ne engedje ezt a’ véghetetlen becsű folyóiratot megszűnni.” De a szerkesztő szándéka változtathatatlan. Folyóirata a tizedik füzetrel megszűnik. Legfőlebb arra hajlandó Döbrentei, hogy a maga, Kazinczy, Dessewffy és Buczy kész dolgozataiból, amelyek a vállalatban már nem jelenhettek meg, egy kis kötetet összeszerkeszt. Sőt az is megfordul elméjében, hogy négyök munkáiból több kötetet is kiad.²⁸⁶ Azonban minden másképp történik.

Mint a Pesten kivesző magyar játékszínt a kolozsvári támasztja új életre, a tudományos jellegű folyóiratot is az erdélyi kísérlet segíti meggyökereztetni. Döbrentei vállalatának az is alig eléggé megbecsülhető érdeme, amit nem szoktak emlegetni, hogy megtörte a jeget, fölbátorította a magyar írókat, s először próbált némi komoly közönséget toborozni. Bizonyosnak mondhatjuk, hogy az *Erdélyi Muzéum* készíti elő a *Tudományos Gyűjteményt*, s önt bizalmat Trattner János Tamásba, hogy merjen havi folyóiratot kiadni. Így vet újabb hullámot a fölkeltett buzgalom ott, ahol a nemzeti műveltség haladásán munkálók régóta

²⁸⁶ *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 287, 314. l. XIII. k. 47–8, 298, 305. l. XIV. k. 72, 100, 118, 171. l. XV. k. 141, 190, 330, 417, 422, 431, 471. l. XVI. k. 241–42, 316. l.

várva-vártak: a fővárosban. 1816 őszén, midőn az *Erdélyi Muzéum* tartalmilag és anyagilag egyaránt biztos jövővel kecsegtet, ölt határozottabb alakot a pesti írók tervezgetése, hogy tudományos folyóiratot szerkesszenek. Trattner vállalkozik kiadására mégpedig 7–8 íves havi füzetben. Tulajdonképp az egész tudományos mozgalomnak ő a látható feje nemcsak anyagilag, hanem bizonyos tekintetben szellemileg is, mert a szerkesztésben is döntő szavazatot követel. Ő állítja össze a szerkesztő bizottságot, amint akkor mondták: a tudós társaságot, amely aztán a saját kebeléből felekezetek szerint válogatja össze a szerkesztőket. Jankowich Miklós, az áldozatra kész híres műgyűjtő mellett ott látjuk Horvát Istvánt, Schedius Lajost, Kulcsár Istvánt, Fejér Györgyöt, Vitkovics Mihályt, Szemere Pált és Pethe Ferencet, a *Magyar Gazda* kiadó-szerkesztőjét. A pesti triásznak nem kis része van az új folyóirat, a *Tudományos Gyűjtemény* megindításában. Már évekkel azelőtt tervezgetett ilyet, s Fejér György, amint Pestre települt, hajlandónak ígérkezett Szemerével társulni hasonló céllal. Neki már mint növendékpapnak alkalmi ódák és színművek írása s fordítása révén ismert neve volt íróink közt. Sokat és sokfélét dolgozott: egyházi szónoklatokat, theológiai, bölcséleti, anthropológiai, történelmi s gazdasági műveket írt vagy átdolgozott; hozzászólt a tudós társaság felállítására kérdéséhez, később pedig a történelmi adatok s oklevelek gyűjtésével s kiadásával szerzett érdemeket. Mint pesti egyetemi tanár összeköttetésben élt a fővárosi írókkal és tudósokkal, s a „kath. felekezet részéről” ő vállalkozott a folyóirat szerkesztésére. Az evangélikusok képviselőjében Schedius, a reformátusokéban Pethe szegődött hozzá. Az igazi szerkesztő azonban Fejér György volt, bár a bizottság beleegyezése nélkül nem intézkedhetett.

Első magyar folyóirataink szerkesztését egész kis társaság intézi. Csak az *Orpheus* kivétel. Ellenben az *Erdélyi Muzéum* szerkesztésében Erdély majd minden ismert írója és tudósa részt vesz. Döbrentei éberem ügyel, hogy a különféle vallásfelekezetek képviselői helyet foglaljanak a szerkesztő tanácsban, s érvényesítsék szavazatukat a kiadandó művek elfogadása vagy visszautasítása körül. Ez a tanács hetenként vagy havonként összeül Döbrentei lakásán, aki felolvassa a beérkezett dolgozatokat, amelyekre minden jelen volt megteszi észrevételét. Nemcsak az a haszon háromlik ebből, hogy az érdeklődést egész kis kör, annak minden egyes tagja igyekszik fenntartani, hanem a tudományos ismeretek úgy szólva mindegyik ágának van szakavatott képviselője, aki a szóban levő dolgozatot legalaposabban megbírálnak. Ott látjuk Buzna Lázár és Koross Imre kegyesrendi, Lengyel István ref., Szilveszter György és Molnár Dávid unit. tanárt, illetőleg igazgatót, Buczy Emil, Döme Károly, Szabó János kath., Szilágyi Ferenc, Hegedűs Sámuel református, Szász Mózes unit. és Liedmann Márton evang. lelkész. Tagjai a tanácsnak Fricsi Fekete Ferenc, a művelt, gazdag tapasztalatú nyájas öreg, a Kir. Tábla egykori bírása, b. Naláczy József, a volt testőr-író, Kenderessy Mihály kormánybiztosi tanácsos, kivel Kazinczy levelezett is, és végre a legbuzgóbb valamennyi között: Cserey Farkas.²⁸⁷ Jóllehet azonban a szerkesztőség ügyeit egész tanács viszi: magának Döbrenteinek egyéni felfogása s ízlése mindenütt érvényesül, s ebben is példával jár a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztő bizottsága előtt. Csakhogy Fejér Györgynek és társainak mégis egészen más a helyzete. Döbrentei maga a kiadó és szerkesztő, míg a *Tud. Gyűjtemény* kiadója, Trattner elsősorban anyagi érdekeire ügyelvén, amennyire a szerkesztőségben szavát érvényesíti, az anyagi szempontokra van tekintettel. Ő kér és kap engedélyt a királytól 1816 végén a vállalat kiadására; ő nála tanácskozik a bizottság, amelynek szavazatában döntőleg vesz részt.

²⁸⁷ *Erd. Muz.* X. f. előszava. Vö. Széchy K. id. tan. 382–87. l.

A *Tud. Gyűjtemény* szerkesztő bizottságát „a magyar becsület megmentésére” az *Erdélyi Muzéum* példája állította egybe. Mint a *Tud. Gyűjtemény* elmondja, az 1808. országgyűlés VIII. t. cikke reményt adván egy tudós társaság alapítására, némelyek már javaslatot is készítettek ez iránt, s be is nyújtották a nádornak. Mások azonban kételkedtek az eszme megvalósíthatóságában, s nem áttették azt híresztelni, hogy erre nézve nincs is elég tudásunk. Ezt a rágalmat akarják a pesti tudósok megcáfolni, s ezért állnak össze egy folyóirat alapítására, mely lemossa a szégyenfoltot nemzetünk arcáról, hogy hazánk hiába gazdag természeti ajándékokban, hiába színhelye sok nevezetes eseménynek, s hiába vannak tudósai, akik az ismeretek minden ágában jeleskednek, nincs számukra oly közlemény, mely a nemzet és országa ismeretét közkinccsé tenné. Halad a magyar műveltség, de erről nem vesz tudomást a nemzet zöme. Egymást érik az új találmányok, a tudományok óriási léptekkel közelítenek a tökéletesedés felé, s minderről a magyar majd semmit sem tudhat. Idegen folyóiratra támaszkodjanak? Ámde nem szabad feledni, hogy minden nemzet a saját nyelvén művelődhetik, amit most a szerkesztő bizottságnak újra és újra kell hirdetnie, holott már félszázaddal ezelőtt Bessenyei hazafi tüzének egész fölgerjedésével hirdette. Ha most – mondja a bizottság – tudományos dolgainkat, régiségeinket, találmányainkat, intézeteinket, szóval haladásunk minden ágát magyar nyelven fejtegetjük, s „együgyű, tiszta, hathatós írással közöljük”, nemcsak terjesztjük nyelvünket, hanem méltóvá is tehetjük a külföldéhez való összehasonlításra, s kivesszük polgártársaink szájából a panaszt, melyet elmaradásunk miatt hangoztattak, és őket „Magyar Koronánkhoz a’ hívségnek, egyetértésnek, szeretetnek lánczával szorosabban bilincsezzük”. A közművelődésnek minden ágát figyelembe veszi. „Valamit a’ Magyar tudós ész szül, a’ szép elme költ, az eleven képzelés fest, a’ munkásság alkot, s a’ t. mind ezeket, hogy minnen magunk egybe szedjük, érdemeikre méltassuk; a’ nemzeti dicsőség és köz jó int, kötelez bennünket.” Megnyílik a tér a küzdésre, a vetélkedésre. Senki se keslekedjék lefizetni, amivel hazájának tartozik.²⁸⁸

Kikből állt a szerkesztő bizottság, arról egyetlen szóval sem szól a tervezet. Ki felelős a szerkesztésért, egy árva jel sem mutatja. Ellenben Trattner érdemeit annál jobban kiemeli az idézett előszó. S valóban minél mélyebben hatolunk e kor ismeretébe, annál jobban méltányoljuk a kiadó nem közönséges érdemét, s megbocsátjuk a szerkesztésre gyakorolt önkénykedését. Nemcsak a kiadásra vállalkozik a saját költségén, hanem arra is, hogy „a’ munkatársakat érdemlett jutalommal éleszti.”²⁸⁹ S mikor az első évfolyam 1817-ben 800 előfizetőt szerzett, a kiadó már a novemberi füzetben kinyilatkoztatja, hogy a folyóiratot terjedelmesebbé teszi, s 9-10 íves füzeteket bocsát ki. A második év végén hazafias örömmel látja kiadó és közönség tudósaink igyekezetét a műveltség terjesztésében, a felekezetek közötti kíméletes hangban, a régóta pusztító gyűlölség abbahagyásában, mert – úgy mond a kiadó – e polgári erkölcsöknek tenyésző magvait hintegeti a *Tudományos Gyűjtemény*, melynek fennállását biztosítja a szerkesztőhöz a múlt évben beküldött 400 dolgozat.

Nem tartozik tárgyunkhoz a nagyfontosságú folyóirat egész történetének előadása. Megindulása, mint Kazinczy igazgató tevékenységének egyik legmesszebbre ható hullámgűrűje, mint az *Erdélyi Muzéum* példájának követése s az általános nemzeti műveltségnek első igazán nagy tényezője, nemcsak a kor, hanem Kazinczy működése szempontjából is kiválóan nevezetes. Az a hír, hogy a pesti tudósok a mondott célra összeállottak, még in-

²⁸⁸ Az 1817. évf. 1. f. előszava, az 1819. évf. 1. f. előszava.

²⁸⁹ Döbrentei még csak 6 példányt ad t. díj az írónak, Trattner már a nagyobb értekezésekért pénzbeli jutalmat is ígér, a szerkesztőnek pedig rendes fizetést, előbb 600, majd 800 frtot.

kább maga a vállalat nagy reményeket gerjeszt. Végre – mondották – ott is egyesül az igyekezet, ahonnan „legméltóbb jussal” várta a nemzet az ország szívében fekvő „s tudományi tekintetben is legfőbb városunkban.” Nem a szerkesztők, hanem Trattner szólítja fel az írókat a közreműködésre, biztosítván őket, hogy „minden Írónak Munkája maga eredeti épségében (még az Orthographiára nézve is) fog kiadatni.” Elgondolhatjuk: mily erős villamos érintéssel hat Kazinczyra ez egész mozgalom, s mily mohó vággyal várja az első füzetet. Törhetetlen kötelességének ismeri a vállalat szellemi emelését, s nemcsak kész dolgozataival (*Erdélyi Levelek* részletei), hanem az e célra írt életrajzi, történelmi s kritikai munkáival is gyakran fölkeresi hasábjait. Mind a kiadó, mind a szerkesztőség értéke szerint méltányolja az ő közreműködését, s a szerkesztőségben beállott változás okait egyik is, másik is siet vele tudatni s dolgozatainak becsét kiemelni, hogy további segítségét biztosítsa. Kazinczy azért is örömet rész vesz a közös munkában, mivel az író „a’ szerént szól és ír itt a’ mint magának tetszik, ’s így a’ Stylistikai ’s Orthographiai, Grammaticai ’s Lexikalis *libertas conscientiae* tiszteltetik, ha hibáz is.” Maga mondja, hogy amennyire csak teheti, segíti Trattnerrel, s kéri barátait, álljanak mellé a magyar műveltség istápolására. A jutalomról lemond, és sem nem reméli, sem nem kívánja. Úgy véli: nem a hazafi, hanem csak az ügyes számítás adta jutalmazás gondolatát Trattnernek; de mert e gondolat bizonyosan jó következményeket szül, nem az üzletember számítása, hanem a legtisztább hazafiság hatásának tekinti.²⁹⁰ Szinte utolsó leheletéig dolgozik e folyóiratba. Itt vívja a leghevesebb nyelvújító harcot, s itt bocsátja közre értékes történelmi dolgozatai egy részét. Eleinte az *Erdélyi Múzeumot* jóval különbnek tartja, de azért mindjárt kezdetben fölisméri a *Tudományos Gyűjtemény* hivatottságát is. Egész pályájának egyik legmaradandóbb érdeme, hogy a magyar írók közfelfogásává gyökereztetni az időszaki sajtó állandó támogatását. Nemcsak tudományos kérdésről szereti véleményét elmondani lapban vagy folyóiratban, hanem készséggel vállalkozik az újdondász szerepére is egy-egy nevezetes vármegyei gyűlés, valami előkelő vendég látogatása vagy az időjárásnak valami rendkívülisége alkalmával. Ha megesik is, hogy duzzogva fogadja is a vállalat egyik-másik cikkét, mint az ő küzdelmeinek ellensúlyozóját, esze ágában sincs, hogy huzamosan félrehúzódjék a közös munkától. Jól tudják ezt ifjú barátai, és nem igen mulasztják el, hogy nevéhez és tekintélyéhez ne folyamodjanak, ha valamely újabb szépirodalmi vagy ismeretterjesztő vállalatot terveznek. Még midőn irodalmi állapotaink kedvezőbb fordulatot vesznek is: az új törekvések az ő izgató munkájából merítenek erőt és bátorságot.

²⁹⁰ *Kazinczy F. Lev.* XIV. köt. 317, 351, 399. l. XV. k. 68, 216–17, 348, 351, 356, 368, 394, 406, 421–22, 493. l.

IV.

Kazinczy az eszmecserék leghathatósbb eszközét az irodalmi bírálatban látja. – Német hatás. – A bírálat erkölcsi szempontjai. – Kíméletlenség. – A névtelenségről való véleménye. – Leveleiben egész elméletét fejt ki a bírálatoknak. Az ítéletmondás szabadsága. – Kazinczy kritikai működésének nagy fontossága. – Nevezetesebb kritikai vizsgálódásai. – A Himfy Szerelmeiről, Pápaynak A magyar literatura esmérete c. munkájáról, Verseghy Magyar Aglájáról, Baróti Szabó Aenis-fordításáról, Márton István Katekizmus elleni bírálatokról írt kritikái részletezve. – Hogy fogja fel a maga szerepét?

Kazinczy a pangó magyar közszellem ébresztésének leghathatósbb eszközét pályája kezdetétől fogva állandóan az időszaki sajtóban s az általa közölt irodalmi bírálatban keresi. Voltaképp amannak a megindítására is azért iparkodik, hogy a kritika fegyvereit forgathassa, s ezáltal az eszmék súrlódását elősegíthesse. Gazdag tevékenységének minden iránya e középpontba fut össze. Múzsája látogatását is a legtöbbször azért fogadja, hogy epistoláiban és epigrammaiban véleményt mondjon korának számot tevő embereiről, akik a közélet forgatagában sürgölődnek, vagy az elhunyt nagyok erényeit állítsa tespedő kora romlottságával szembe. Fordításait is e cél szolgálatába szegődteti, s ezek nyomán a nyelvújító harcot legkivált a pezsgőbb eszmecserék s így a közvélemény kifejtése érdekében vívja. Nemcsak vele született ösztöne vezeti, hanem gyermekkori hatásai s a külföld példái is erősítik. Izgató tüzének kritikai lángjai olthatatlanul égnek haláláig, s az izgató hősök tragikus fordulata a kritika útján éri Kisfaludy Sándor, még inkább Bajza kemény támadásaival.

Valahányszor a magyar közélet dermedtségét szemléli s orvoslásáról elmélkedik, mindig arra a meggyőződésre jut, hogy csak a véleményeknek egymással szembeállításával verheti föl nemzetünket közönyéből. Bodmer és Gottsched harcai, majd Lessing, Schiller és Herder bírálatai s a két legelső német költő xeniai nemcsak az ízlés tisztulását mozdítják elő a németeknél, hanem egyszersmind a nemzeti és általános emberi eszmék határozottabb kialakulását s a német közvélemény hatalmának megerősödését is. Lessing bírálatában nem az egyes vitatott kérdések alapos kifejtése, hanem a meggyőződés ereje s az igazság melletti bátor és állandó harci készség ragadja meg Kazinczyt, aki neveltetésénél fogva amúgy is a szabad eszmecserék híve. Maga mondja, mennyire szereti nagyapja példáját utánozni. Ehhez járul a külföldi hatás. Sokszor emlegeti, hogy a német irodalmat „a’ maga lomha csúszásából az a’ per kapta-ki, mellyet Bodmer kezdte Gottshed ellen, és hogy az öt esztendő alatt többet halada, mint fél század alatt fogott volna különben.”²⁹¹ Voltaire és Lessing példáin okulva, mély meggyőződéssé válik benne az a gondolat, hogy kritikai vizsgálódások nélkül a magyar irodalom sem haladhat. Lessingre hivatkozva védi a nyilvános eszmecserék jogait és mérhetetlen nagy következményeit. Lám a templomi szónok is szabadon feddi hallgatóit; az országgyűlésen vitatkozó követ is kötelességének tartja a felfogásával ellenkező véleményt megcáfolni. S vajon nem az-e a legbiztosabb útja az igazság kiörlődésének, ha szóra szót adunk, s ítéletet ítélettel állítunk szembe? S vajon az ily küzdelem, nem számítva a vitatott kérdés fontosságát, már a fegyverek izgatottabb használatának természeténél fogva is nem teszi-e fogékonyabbá a nemzet oly rétegeit is, amelyek egyébiránt a küzdelem tárgyával mit sem törődtek volna? S így aztán nem hat-e a világosság oly fejekbe is, amelyek

²⁹¹ Prof. Tiszt. Márton István Úrnak Ker. Morális Katekizmus Nevű Munkájára Irrt Recenziók az azokra tett feleletekkel egybekötve. Bétsben 1818. Előszó.

a sötétségben megátalkodtak. Hánynak nyitja fel ő szemét az árkádiai pörrel, hogy tanulni nem szégyen, s a mások véleményének meghallgatása már a javulás jele. Igaz, hogy csinosodni, másnak a hibáit elhíresztelni nem éppen szép dolog; de vajon aki az igazságot szereti, nem kénytelen-e magát „a’ bántásoknak is kitenni?” „*En részemről – írja 1808. február 28-án költ levelében – semmit szükségesebbnek nem tartanék, mint azt, hogy írásaink recenseáltassanak.*” Nemtelenség, sőt több mint csak nemtelenség valakit becsületében kajánul megtámadni, gyűlölségből esztengára vonni s egy jámbor, tán csak hiúságtól s önhittségtől elvakított emberre orozva rajtaütni. Azonban a tévedéseket s hibákat kimutatni szent kötelesség. Hogy e kimutatásnak milyen legyen a módja, nagyon sok körülménytől függ. Oly irodalomban, hol az olvasók még nincsenek szokva a bírálatokhoz, általán az ildomosabb szerényebb tanító hang van helyén. Csakhogy az erősebb, izgatottabb hang több embert figyelmeztetni készlet, ha szinte a civakodó feleket sokan elítélik is. Ha a XVIII. század végén Baróti Szabó és Rájnis, még inkább Rájnis és Bacsányi harcai, a XIX. század elején Révai és Verseghy tüzes vitái nem keltettek is oly fogékonyságot, mint más nemzetnél keltettek volna: legalább az írók közt nem maradtak hatástalanul. S ha e tollcsatákat újabbak követnek, remélhető a szélesebb kört mozgó figyelem fölbresztése is.

Kazinczy előtt pedig elsősorban mindég ez a cél. Ezért a csípős, éles hangú bírálatokat is örömmel fogadja, s maga is hajlandó ilyeneket írni. Én – úgy mond – azért tartom sok dologban jónak a csípősséget, hogy ezt az *indolens népet részvételre indítsa*. Döbrenteit folyóirata kiadására ösztökélvén úgy véli, hogy érdeket „csak a bátor csipkedés” által adhat neki, mert „a’ csipkedésnek több spectátora akad, mint a’ tömjénezésnek”. Aztán meg „a’ csipkedést inkább érdemlik a’ magyar gondatlan ’s nem rettegő írók”. A harcban álló felek „verik, tépik, döfik egymást”, s végre is „a’ *dolog* nyer e’ veszekedések által, mert a’ kérdés kiörlődik ’s a’ plebs figyelemre vonattatik, holott különben soha nem jutott volna-el hozzá annak híre, hogy olyan kérdés is forgott szóban.” Kölcsényt is hasonlóra buzdítja. Míg a kritikai vizsgálódás meg nem erősödik nálunk, semmire sem boldogulunk, s gyalázatára van nemzetünknek, hogy ilyenek a szükségét még a XIX. században sem érzi. Hogy né-melyek neheztelnek? Ki akar mindenkinek tetszeni s kedvében járni? S nem több haszon háramlik-e véleményünk szabad kimondásából az egész közéletre, semhogy attól egyesek neheztelése visszatartson bennünket? A tervezett folyóirat is csak akkor éri el célját, ha bírálatokat közöl, „még pedig *kíméletlen* tónusban, ha nem vastagon is”, mint a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst* példája mutatja, melynek „borsolt pilluláját” nagy örömmel látja. Ő is ilyeneket akar adni a „himpellér íróknak”, mégpedig azért, hogy „a’ szörnyen rossz Író vagdaltatásain az is jajgasson, a’ ki megérdemlette ugyan, hogy vagdaltassék, de kímélést kívánt tekintete”. Érti ugyan Döbrentei tartózkodását, de mégis sürgeti, hogy Dayka és Berzsenyi költeményeit bírálja meg „teljes szabadsággal, vagdalva a’ hol érdemlik és minél hosszabban.” Fájjalja, hogy a magyar olvasók nem akarnak hozzászokni a bírálatokhoz, pedig „egy szer sem teheti gondosabbakká dolgozóinkat, mint az igazságos, ’s olykor éles, csípős Recenziók, ’s a’ *homályban álló dolgok soha sem jutnak inkább tiszta fényre*, mint midőn Íróinkat, a’ vizsgálat alatt, az ellenmondás tüze ingerli.” A közönségnek szánt irataiban nem mer nyilvánosan szólni a közvélemény fejlesztésére célzó törekvéseiről, amelyeknek oly hathatós eszköze a kritika, s csak a nemzet ízlésének tisztulására mutat mint fontos következményre. De a sorok közt könnyen kiolvashatjuk legfőbb célját.²⁹² Annál világosab-

²⁹² Például a most idézett sorokban is. Vagy mikor a *Himfy Szerelmei*ről szóló bírálatában így ír: „Azt hiszem, hogy a’ *Nemzet ízlését* semmi nem tisztíthatja inkább, mint a’ bátor, de igazságos

ban hirdeti leveleiben, mit vár ő a kemény hangú bírálatoktól. Jaj úgy irodalmunknak, ha csak oly munkákat merünk bírálni, amelyek szerzőinek tömjénezünk kell. Ha igaz, hogy a kritika legjobb iskolája mind az íróknak, mind az olvasóknak: nem kevésbé igaz, hogy a feddő, hibáztató bírálat sokkal hasznosabb a csak javallónál. Az ilyen bírálat várható következményének fejében el kell tűrni, ha a bíráló meg nem nevezi is magát, vagy álnévvel ír is; mert nem az a fő, *ki* mondja az ítéletet, hanem hogy *ez* az ítélet igazságos és alapos legyen.

Ő esküdt ellensége a névtelenségnek, mert a „legbüdösebb és legnevetségesebb gőgnek” tartja. Az álnevű vagy névtelen munkák „hamis gyanúkra vonják a’ mostaniakat, a’ maradékot pedig elgyöttrik”. De ha másképp nem nyilváníthatja véleményét szabadon, kénytelen belenyugodni abba a szokásba, mely a korabeli német folyóiratokban divatozott, hogy a bíráló nevét rendesen elhallgatták, csak a megbírált író kérelmére nevezte meg a szerkesztőség magánúton. Kazinczy is névtelenül írta a német folyóiratokban közlött bírálatait, a szerkesztőség szokásaihoz alkalmazkodva; de az *Erdélyi Múzeumban* közölvén a *Himfy Szerelmeiről* írt bírálatát, megnevezi magát, hogy „a’ kik meg nem foghatják, hogy dicsérni hízelkedés ’s gáncsolni idegenkedés nélkül lehessen, érezzék, hogy tiszta lélekkel járt el.” Azt nem említi, hogy hiába hallgatta volna el nevét, az írók közül mindenki tudta, hogy ennek a minden tekintetben nevezetes bírálatnak ő a szerzője.

Leveleiben egész elméletét fejt ki a bírálatnak, mindenütt követelve a tárgyilagosságot, de nem tévesztve szem elől a kíméletre számítható tekinteteket sem. Míg a kritikai vizsgálódás szüksége észrevehetőbben nem nyilvánul, addig mindég a keményhangú bírálatok mellett tör lándzsát. Hanem mikor az ő nyomdokain heves hangok szaggatják pártokra a magyar írók táborát, kedve volna az engesztelékenyebb hang meghonosítására. Azonban az éles, kemény modort folyvást szükségesnek tartja. Csak a gorombaságot, nyersséget, parlagi viselkedést ítéli el nyilvánosan; mert leveleiben őt is akárhányszor elkapja a tűz. A vadságot nem tudja megbocsátani. De úgy hiszi, az efféléken át kell esnünk, mint ahogy a németek is átestek. „Lehet ellenkezni – mondja – nemességgel is, ’s a’ tolcsaták egyedül akkor gyalázatosak, midőn gyalázatosan viseltetnek, a’ *személy*, nem az *ügy* miatt.”²⁹³ A hívatlan íróknak, akik minden készülgetés nélkül akarnak tanítani, épp úgy, mint a készületlen színészeknek, észre térítő intés kell, amely mindenkinek használjon. Igaz, hogy Kazinczy a gyakorlatban nem mindég igazodik elméletéhez, ami nagyban hozzájárul az egymással szembenálló pártok izgalmaihoz, a csatározások elfajulásához, amiért nem ok nélkül őt tették felelőssé. Ő megküzdelve általános céljaira, az irodalmi közvélemény kialakulására mutatván, szívesen viseli a felelősséget, mivel ügye mindég nyert, ha a küzdő felek pörben maradtak is egymással. S midőn – mint alább előadjuk – hatalmas ellenfelei támadnak, s úgy szólva saját fegyvereit szegeznek ellene, alapfelfogása semmit sem változik. Éppen oly nagy barátja marad a bírálatoknak, mint kiszabadulása óta bármikor, mert „azok tördelik le rólunk a’ letördelni valót ’s gondosabbakká tesznek az írásra.” E meggyőződése ingathatatlan akkor is, midőn Márton István katekizmus ügyében megszólalva védelmébe veszi Kant bölcséletét, s igazságot szolgáltat a *Tudományos Gyűjteményben* megtámadott szabad szó védőinek. „Ha öszve tipornak is – mondja –, örvendeni fogok, hogy ... megszólaltam ’s a’ votorum libertas mellett harczoltam, ’s azt most stabilizálva látom, ha nem *csak* az én

Recenziók és hogy ezeknek *már az is megbecsülhetetlen haszna* [tehát ez a kisebb], hogy Íróink ezután több gondnal fogják elkészíteni sajtó alá bocsátandó munkájikat.” *Erdélyi Múzeum* I. évf. 89. l.

²⁹³ A 291. sz. jegyzetben id. h.

megszóllamlásom munkáji is.” Az ügy érdekében, ha kell, ismét megszólal, szerényen bár, de szokásos tüzével, amelyet sem nem akar, sem nem tud megtagadni. Pályája végén, mikor Bajza a Kazinczytól mindég nagy tiszteletben tartott tekintély elvét merészen ostromolja, s a széphalmi mester vezéri zászlaja az Auróra-kör lobogója előtt majd egészen a földre hull, régi felfogása ugyanaz marad, mint pályája elején vagy derekán volt. Soha sem bánja meg, hogy „vészt támasztott, mert a’ ködöt csak fergeteg verheti el”.

Mily megcsontosodott balfogalmakkal kellett megvívnia, s a szabad szótól való félelemnek mily bevehetetlen várait kellett ostrom alá vennie: megítélhetjük abból az egyetlen ellenvetésből, amelyet a harcok közt fordítottak ellene. Ki adott jogot Kazinczynak, hogy mások munkáit bíráló alá vehesse? – kérdezték ellenfelei. Kazinczy válaszul a nyomában fejledező irodalmi közvéleményre s haladásra mutatott, amely minden bizonyítgatásnál alaposabban igazolta. Nem jégzápor az ellenkezés, aminek Kisfaludy Sándor nevezte, hanem valóságos áldás. Nem vétett abban a természet, hogy az embernek epét is adott. Maga az Üdvözítő is nem békét, hanem háborút hozott az emberek közé, s a bölcsek bölcse is örökké ingerelte azokat, akikkel nem volt egy értelemben. A harc az élet jele, amelynek a haladás jegyében kell folynia. „Kimondom – írja – ítéletemet: Literaturánk mind addig nem fog gyarapodni, míg éles, de igazságos és nemes Bírálóink nem lesznek.” Mózes szent haragjában összetörte tábláit, Alkibiád pedig feldöntötte az istenek szobraiát. Ő is vihart idézett elő, hogy a vélemények szabad nyilvánulásának útjait biztosíthassa. Nem volt szükség, hogy mentegesse magát. Ha – úgy mond – őt magyar Bodmernek kiáltja a közönség, megtisztelve fogadja ez elnevezést.²⁹⁴

Kazinczy kritikai működése nem a megbírált művek részletes elemzése vagy a fejtegetett kérdések sokoldalú megvilágítása, hanem irodalmunk általános haladása szempontjából fontos. Izgató erélye s a finomabb ízlés terjesztésére és általában a magyar közművelődés iránti fogékonyság erősítésére indított lankadatlan küzdelme nyilatkozik benne és általa. A korabeli, különösen német esztétikai gondolatok, Schiller és Matthisson, még inkább Herder általános ítéleteinek hatása, a bírált mű belső értékének a külsőtől, a nyelvtől való függésbe hozatala minden bírálatából kitetszik. Hellyel-közzel ügyet vet arra a kérdésre is: mily bepillantást enged a vizsgált költői munka a költő lelki világának rejtekébe; mily kapcsolatban vannak az egyes gondolatok a mű tárgyával s a gondolatok kifejezőmódja nyelvünk haladásával. Ha verseket bírál, majd mindig legelső kérdése: mennyire tükrözteti vissza azoknak írója a római klasszikus vagy az újabb európai költők hatását. Ha prózai műről mond ítéletet: szereti a fejtegetett mű tárgyat történelmi vonatkozásban mutatni be. De mindenekelőtt a nyelv régi vagy új volta dönti el ítéletét. Bírálatainak ez az oldala szoros összefüggésben levén a nyelvújítás harcával, az illető helyén kívánjuk fejtegetni; itt csak legkiválóbb s igazán nagy fontosságú bírálatainak a magyar kritika fejlődésének szempontjából is korszakos nevezetességű kezdeményeire leszünk figyelemmel.

Kazinczy szerepe a magyar kritika történetében könnyen meghatározható. A tulajdonképi kritikai vizsgálódás vele és általa indul igazi fejlődésnek. Ő harcol először a legélesb fegyverekkel a vélemények szabadsága mellett; ő száll szembe először teljes határozottsággal az ítélet elleni balfogalmakkal, s kezdi összetörni a jogai ellen táplált s macacsul megrogzött ferde ítéleteket. Ő készíti el az utat Kölcsey és Bajza számára.

²⁹⁴ *Kazinczy F. Lev.* V. köt. 339–343, 424–25. I. VI. köt. 189. I. VII. köt. 224, 343, 345. I. VIII. köt. 86, 478. I. X. k. 481. I. XI. köt. 320. I. XII. k. 320, 324, 370–71. I. XV. k. 353, 519–520, 529. I. XVI. k. 50, 62, 319. I. XVII. k. 522. I. XVIII. k. 34–35. I.

Első bírálatát 1786-ban írta a *Magyar Hirmondó*²⁹⁵ szerkesztőségéhez intézett levél alakjában Baróti Szabó *Vers-Koszorújáról*, az utolsót 1831-ben Lassú István Horatius-fordításáról és Bajzának a Pyrker elleni támadása ügyében.²⁹⁶ Több mint negyven bírálatot írt a korabeli német és magyar folyóiratokba, a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst*ba és *Archiv*ba, a hallei és lipcsei *Allg. Literaturzeitung*ba, továbbá a *Magyar Hirmondó*, *Magyar Museum*, *Hazai Tudósítások*, *Magyar Kurír*, *Erdélyi Muzéum*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Felsőmagyarországi Minerva* s az *Élet és Literatura* című lapokba, illetőleg folyóiratokba. Legtöbb hatása a *Himfy Szerelmeiről*, Verseghy *Aglajajáról*, Pápay *A magyar literatura esmérete* című munkájáról, Baróti Szabó Aenis-fordításáról s Márton István *Keresztyén Moralis Katekizmusáról* írt bírálatainak volt. Számos egyéb verses és prózai művet vizsgált meg ezeken kívül, mint Hubai Miklós verseit, Kis János, Virág, Fáy, Helmecczy, Buczy, Kézy, Majláth János gr. és Szalay László költeményeit, Gellei József és Barczafalvi Szabó ismertetett fordításait, valamint Péchy Imrénének *A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában* című munkáját, Berzeviczy Gergely közgazdasági műveit, Fejér György *Jutalomra érdemesített pályairását*, Horvát István *Pest-Ofenét*, Ertsei Dániel *Philosophiáját*, Kis János, Vályi Nagy és Szentgyörgyi Gellert verses és prózai fordításait s Desseffy József *Bátrfai Leveleit*. Ismertette Goró Lajos, Kunike Adolf, illetőleg Rummy, Mednyánszky Alajos és Tessedik úti rajzait, Toldy *Handbuchját*, Ponori Thewrewk József *Magyar Pantheonát*, az *Auróra* és *Hebe* évfolyamait. Ezek közül a bírált író személyénél s művénél fogva egyaránt kiemelkedik a Kisfaludy Sándor, Verseghy, Pápay, Márton István és Baróti Szabó munkájáról írt bírálata. Nem csekély figyelmet keltett az Ertsei, Berzeviczy és Szentgyörgyi Gellert művéről szóló ismertetése is. De valamennyit felülmúlja a Kisfaludy Sándor említett művének bírálata.

Mint ifjú író határozott ítéletmondáshoz szokik. Később is a legritkább esetben ingadozik vagy tétováz. Teljesen kialakult véleményét szabatosan és nyomatékosan fejezi ki. Rendes irodalomtörténeti szempontból indul ki s jelöli meg a tárgyalt költő helyét a magyar költészet fejlődésében. Általános, összefoglaló ítélete velős rövidséggel állapítja meg a vizsgált író legfőbb érdemét, mint a Baróti Szabó, Kisfaludy Sándor, Verseghy és Virág költeményeiről szóló bírálatai mutatják. Nem vitathatja, hogy Szabó *Vers-Koszorújának* minden darabja igazán szép, s hogy e gyűjtemény mindenkinek tetszik, de az elfogulatlan olvasónak be kell vallania, hogy Baróti „a magyar Parnaszszuson szerentsés bátorsággal újj utat vert”, s vannak művei, amelyek éppen úgy mutatják az „elme játékát s el fáradhatatlan tüzet”, mint a költő magyarságát, képzeletének erejét s verselésbeli ügyességét.

Jóllehet mostani esztétikai felfogásunk nem mindenben osztozik Kazinczyéval, a *Himfy* bírálatában legtöbb maradandó becsű észrevételt találunk. Nem a daloknak nálunk addig nem tapasztalt kelendőségére s hatására tett észrevételeit értjük, hanem a Petrarca és Anakreon költészetének a Kisfaludyéval híresztelt rokonságára, az idegen hatás mellett is megőrzött eredetiségére, a lírai festések szépségére, a tartalom és külalak összhangjára és az egyes dalokban megénekelt gondolatok szerkezeti egységére mondott megjegyzéseit vesszük tekintetbe. Amit ezekre nézve Kazinczy mond ki először s fejteget röviden, ma is elmondható. Talán az idegen hatást nem találjuk fontosságához képest kiemelve, mert a kisebb francia lantos költőkről (Bertin, Deshoulières és Parny) Kazinczy mit sem tud (de ez most sem teljesen bizonyos); a „lyrai hévbe olvasztott szemléletesség” eleven színeit is éle-

²⁹⁵ 1786. évf. 84. levél (azaz 84. sz.) 701–703.

²⁹⁶ E bírálatokat egyenként felsorolom az *Akad. Értesítő* 1913. évf. 58–61. l.

sebb szemmel nézzük most, mint Kazinczy látja: de az egész bírálat tartalma, szerkezete s előadásbeli jelessége az ítélet némely alaptalan túlzásai mellett is első tekintetre kitűnnek. Ez az első magyar bírálat, mely a német aesthetika tanulmányozása, a német kritika, különösen Schillernek Matthisson költészetéről mondott bírálata alapján készült, s amely a későbbi magyar irodalmi kritika tisztos őseül tekinthető. Az első, mely a szó valódi értelmében irodalminak mondható. A magasztalás és gáncs hangjának összeegyeztetése, amit akkori íróink oly kevésbé tudtak méltányolni, teljesen új volt nálunk. A jelességek és hibák minden tartózkodás nélküli fejtegetésére Kazinczy adott először példát. Sőt a méltatlan támadások ellen is ő veszi először védelmébe a bírált költőt, midőn a kritika jogaiért küzd. „Kimutatni, fel fedezni a' fogyatkozásokat – írja már 1786-ben Baróti Szabó verseiről idézett bírálatában – nem csak szabad, hanem kötelesség is; de ennek palástja alatt az igaz érdemet nevetségessé tenni olyly vakmerőség, a' melyly gyalázatot von elkövetőjére... motska az a' Társaságnak, a ki őtet illeti.”²⁹⁷ Az igazságérzetnek és önbizalomnak nem csekély foka kellett e határozott ítélet kimondásához; de még nagyobb kellett oly népszerű költőnek, mint Kisfaludy Sándor és némileg Verseghy is, gáncsolásához. Nemcsak az ő pártos ízlésének az ítélet kimondásában uralkodó vezérszerepe, hanem az a bátorság is feltűnő, amellyel mintegy szembe száll az olvasók megállapodott véleményével, mégpedig oly biztos hangon, amely csak mély meggyőződésből fakadhat.

Legrészletezőbb a *Himfy* bírálata. Ebben tudja a magasztalást és gáncsot legarányosabban összeolvasztani. Tán csak a Pápay művéről írt bírálata hasonlít e tekintetben hozzá. A vizsgált mű általános értéke mellett nyíltan kiemeli azon részeket, amelyeket a maga szempontjából a legsikerültebbeknek tart. Számosat idéz Kisfaludy dalai közül, miután előbb már megjegyzi, hogy bár pirulhat az a művelt magyar, akinek asztalán hiányzik a Himfy-dalok két kötete: mégis szükségesnek tartja a legszebbek idézését. Művelt ízlése úgy eltalálja a választást, hogy kevés kivétellel máig is azokat szoktuk legszebbekül idézni, amelyeket már ő megjelöl. A „Hallottam én szép szavának” kezdetű dalt idézvé, a költő eredetiségének pártjára kel, midőn így szól: „Igazságtalan, a' ki azt kérdi, hogy ez itt mondatik e legelébb, mert elég hogy úgy mondatik, mintha legelébb volna mondvá, 's ha szépen mondatik.”²⁹⁸ Majd meg a „Tőle jönnek, hozzá térnek” kezdetű dal mellé azt jegyzi meg, hogy ha Kisfaludy tíz ily dalt írt volna, vagy csak egyet is az idézettek közül, neve halhatatlan maradna: „Őtet magok a' Múzsák 's a' Kellem Istennéji szentelék Papjoknak.” Valódi műérzékkel keresi ki a bíráló azon versszakokat, amelyek a költő egyéniségére legkönnyebben világot vetnek, s amelyek „valóságos Tibulli életet festenek.”

De a két kötet értékének megállapításában mostani ízlésünk nem követheti Kazinczyt. Ő a lélektani vizsgáló szempontjára hivatkozva teszi előbbre a *Boldog Szerelmet* a *Boldogtalannál*, azt mondvá, hogy aki a „szeretkezés” évein már túl van, azt az „örök egyenlő, epedő vágyás” kevésbé gyönyörködteti, mint „az óhajtott szerencse birtoka” által sugalmazott költő falun lakásának vidám bölselete, amelyet a régi és új irodalom remekeivel való társalgása emel és nemesít, s a lángolva égő szent hazaszeretnek egymást váltogató képei gyönyörködtetnek. Kazinczy ítéletének sem a szempontja, sem az igazolása nem helytálló. Még távolabb jár mai felfogásunktól, de koráétól is, midőn az időmérték s rím kapcsolatát sürgetve Kisfaludyt a szerfelett magasztalt Dayka követésére buzdítja, mivel Kisfaludy

²⁹⁷ A 295. sz. jegyzetben id. h. Kazinczynak e kifakadásához a szerk. azt jegyzi meg, hogy a tudósító úr (ti. Kazinczy) minden igaz hazafi dicséretét megérdemli, hogy az érdemnek így pártját fogja.

²⁹⁸ *Erdélyi Múzeum* I. f. 76. l.

nyelve „bőv ugyan, ’s igen kedves ’s sok helyeken csudálást is érdemlő: de nem tudós nyelv, nem classicus tisztaságú, nem grammatisch correct”. S ugyan miért? Mert Kisfaludy néhánykor a tájszólást követi, s néha olyan szót használ, amely nem valami szép képzetet kelt. Kazinczy kifogásaiban nem egyet találunk, amiben igazát el nem tagadhatjuk, de ebből korán sem lehet azt a sanyarú következményt levonni, amelyet Kazinczy levon. „A’ mit közönségesen csak nem minden Poétáink munkájikról mondhatunk – írja –, ugyanazt lehet a’ jelenvaló két könyvről is mondani: A’ tiszteletünkre méltó Poéta dicsősége sokkal igazabb fényben ragyogna, hogy ha e’ két Kötetnek legalább harmadát elhagyta volna, melly annál könnyebben fogott volna megeshetni, mivel ezek közt olly dalok is vagynak, mellyek szereleménekei közzé teljességgel nem tartozhatnak.” Kazinczy nagyon kevés kihagyandót tud megjelölni. S mégis nemcsak a költőt hibáztatja emiatt, hanem kiadóját, Takáts Józsefet is, ami a Kazinczy s általán a kritika elleni felzúdulásnak egyik fő oka volt. Ide járult még az a körülmény, hogy e bírálat először nem is magyar, hanem német folyóiratban jelent meg,²⁹⁹ s követte ugyanott Verseghy *Aglajájának*, Pápay idézett művének s Baróti Szabó *Aeneis*-fordításának szintén kemény hangú bírálata.³⁰⁰

E bírálatok közt csak az *Aglajáról* írott nem csupa nyelvészeti vita, a másik kettő majdnem teljesen az. De Kazinczy csak nagy általánosságban szól Verseghy lírai és elbeszélő költeményeiről. Amazok közül egyeseket (*Az irígységhez*, *A tél*, *Klárrikához*, *Horácshoz* stb.) nagyon jó és nagyszépségű műveknek mond, azonban elbeszéléseit sikamlósoknak s a *Decameron* ízlésében írottaknak tartja. Dicséri s méltán formaérzékét, elismervén, hogy a német példák után írt mértékes rímes versben kevés magyar költő vitathatja el tőle a jól megérdemelt babérkoszorút. De hibáztatja a könyv rendszertelen összeállítását, hogy az ódák, dalok, epigrammák s hosszabb elbeszélések igazi *olla potridaképp* vannak egymás mellett, ami zavarja az olvasó nyugodt élvezetét. Nem tagadja, hogy Verseghy többnyire szerencsésen fordít a római s újabb német költőkből, de eredetiségéről már nem szól. Bár csak – úgy mond – mind oly dalból állna a gyűjtemény, mint az idézettek, az „undok hosszú elbeszélések” helyett, amelyekben a költő annyira kedvét találja, de amelyeket minden művelt ízlésű olvasója megvet. Nyomatékosan kiemeli, hogy Verseghy ízlése teljességgel nincs megtisztulva, vagy affectálja a romlottságot: szép a nem széppel, nemes a nemtelennel minden tartózkodás nélkül össze van párosítva. A példákat azonban csak nyelvi kifejezéseiből idézi, nem egyszersmind a tárgy választásából vagy kidolgozásából. S mégis él az alkalommal, hogy azt a kérdést is fejtegesse, vajon a művész miképp fesse a nem erkölcsös szépet. Szerinte, ha másképp nem tudja, legalább érzéki oldaláról kell szépnek feltüntetni. Azonban Verseghynél semmi sem kárpótol bennünket a sikamlóságokért, még verselése sem, amelyben pedig könnyűsége szembeötlő.

Mondanunk sem kell, hogy az irodalomtörténet nem igazolja Kazinczy felfogását. Verseghy elbeszélései közül a *Szentesiné*, *Györgyiné*, *Örömfői Tamás* címűeket tárgyukra s előadásukra nézve egyaránt értékeseknek tartjuk, s nemigen látjuk bennük azokat a sokszor hánytorgatott sikamlóságokat. Bizonyos, hogy az egész bírálat nagy elfogultsággal van írva, mint az *Aeneis*-fordításról szóló is. De a nyelvújításra tartozó megjegyzésein kívül igen finom érzékkel emeli ki, mennyiben sikerül a fordítónak az eredetiből nemcsak az értel-

²⁹⁹ *Annalen der Literatur und Kunst* 1809. évf. II. f. 127–136. l.

³⁰⁰ Uo. 262–264. l. 1810. évf. 419–427. l. és 1811. évf. jún. füz. Ezek közül a *Himfy Szerelmeiről* írt bírálaton kívül csak a Pápay művéről szóló jelent meg magyarul is az *Erd. Muzéum* IX. f. 89–99. l.

met, hanem a költői képet is nyelvünkbe ültetnie. Megütközik, hogy a fordító terjedősebb, mint a Vergilius, Sallustius és Tacitus ismerőjének szabad volna. Példákkal igazolja kifogásait, hogy a fordító nem mindég azt mondja, amit Vergilius mondott volna, ha magyarul ír. Azonban a kritika szükséges voltának bátor hangoztatása különös fontosságot ad e bírálatnak is. Sajnos – úgy mond –, a magyar könyvcsinálók nincsenek a bírálatához szokva, s neki már sokszor rossz néven vették, hogy író társai munkáit különbség nélkül szemle alá vette. Hanem ez a panasz korán sem téveszti meg. Ő mindég kész a kritika jogaiért síkra szállni, s akik őt emiatt jogbitorlónak nevezik, lássák be: mennyire emeli a kritikai vizsgálódás az irodalmat. Ezzel is a nemzeti közöny jegét akarja megtörni. „A' Literatura java azt kívánja – tanítja Döbrenteinnek 1811. ápril 21-én írt levelében –, hogy keféljünk, a' hol kell, mert egyedül ez a' *sanyarú mód verheti-el alomkórságunkat, ez nyithatja-meg szeméinket, hogy ismerjük magunkat*, egymást és a' Nyelv' s Szép' törvényeit.”³⁰¹

Kazinczy bírálati nemcsak a vélemény szabadság útjait egyengetik, s a közízlést nemesítik, hanem egyszersmind a logikus gondolkozásra, a helyes ítéletalkotás módjára is jótékonyan hatnak. Sok ideig elfogadott nézet íróknál s közönségnél egyaránt, hogy a költői működés, általában az irodalmi foglalkozás hazafi érénynek számít; hogy a hazafiságra buzdító költő már csak azért is jó költő, mert hazafias gondolatokat terjeszt. Kisfaludy Sándor azt kívánja, hogy aki *Hunyadi János*áról ítéletet akar mondani, mint hazafias művet tekintse, ne pedig mint drámát. Berzsenyi a Kölcsey bírálatát azért tartja fölötté sértőnek önmagára, mert azt hiszi, hogy a bíráló az ő hazafi költészetét s így az ő hazafi érényeit szolta meg. Baróti Szabó *Aeneis*-fordítása – az akkori felfogás szerint – az agg író hazafias működésének mintegy a koronája. Jó ember és szereti a hazát, tehát a bírálónak ezt a szempontot nem szabad figyelmen kívül hagynia, ha ítéletet mond róla. Kazinczy sokáig küzd e balvélekedés ellen, és számtalanszor magyarázza, hogy az emberi jellem mindennemű nyilvánulását a neki megfelelő téren iparkodjunk méltányolni. Ha valaki jó hazafi: valljuk róla ezt; de ha jó hazafi és rossz verseket ír, ezeket hazafi érényei nem tehetik költői remekké. Az elnézés vagy baráti kedvezés nincs helyén a bírálatban. Kazinczy a Baróti Szabó ízlésének ósdiságát, a Bacsányi dicséretében nyilatkozó elmaradottságát s a Gvadányi magasztalásából kitetsző gyenge ítéletét nem tudja menteni az író hazafiságával. Mindez azonban nem azt teszi, hogy Baróti Szabó nagy érdemei előtt szemet hunyjunk. Amit ő a magyar költői nyelv fejlesztésében kezdett, elévülhetetlen érdeme. A kritikai ítéletmondás e szilárd alapjáról csak élete végén tér le Kazinczy, midőn az Auróra-körnek Dessewffy és Pyrker elleni támadásában a társadalmi állás elleni küzdelmet látja.

Kazinczy bírálati elérik céljukat: az irodalom iránti fogékonyság erősödését, az eszmék súrlódását s a közvélemény kialakulását. A különböző nézetek összeütköző harcából, amelyről a nyelvújítással kapcsolatban szólnak, sokféle eszközt felhasználnak íróink, első sorban Kazinczy, aki legjobban örül a harcnak, mert ettől várja a haladást. Lehetőleg minden alkalmat megragad, hogy a magyar közvélemény ne csak megtartsa gyorsabb vérpezsgését, hanem fokozza is. E céllal avatkozik a Márton István katekizmus által támasztott vitába. Márton István (1760–1831) híres pápai ref. tanár, Kant bölcseletének nálunk egyik legkiválóbb ismerője s magyarázója, 1817-ben adja ki *Kis Katekizmusát*,³⁰² amelyet a *Tudo-*

³⁰¹ Kazinczy *F. Lev.* VIII. köt. 463. l.

³⁰² *Keresztyén Moralis Kis Katekizmus*, a 'helvetziai vallástétellel megedgyezőleg a' magános olvasóknak számokra készítette s kiadta M. I. Bétsben, 1817. Pichler Antal betűivel.

*mányos Gyűjteményben*³⁰³ kemény bíráló alá vettek, főleg azért – mint Kazinczy nyilván alaposan gyanította –, mivel Márton a nálunk közzétettül tilalmazott Kant elveinek hirdetője volt. Az első bíráló (M. A. betűk alatt³⁰⁴) úgy szólva semmit sem hagy helyben a hétíves munkában, amelyet rendszertelennel s minden tekintetben silánynak mond. Kantra a bíráló végén céloz: „Ama Philosophust – írja –, kit a Szerző istenelni látszatik, jobb volna Recensens vélekedése szerint, hagyná abba az illy rendbéli Kathekismusban”. A második bíráló (A betű alatt³⁰⁵) szintén erősen támadja Márton munkáját. Nemcsak helytelennek, de sőt botránkoztatónak tartja felfogását, mely szerint a katekizmust is szabad és kell időnkint újítani, mert „a’ kijelentetett Vallás Tudománya is perfectibilitas alatt van”. Nehéznek találja gyermekek számára, s ami még nagyobb hiba, az evangélium szavaitól eltérőnek. Szerinte már csak azért sem érheti el célját, mert még a heidelbergi katekizmus is könnyebben megérthető, mint Márton műve, pedig ezzel a szerzőnek az volt a célja, hogy „amannál világosabb legyen”; aztán Márton művében „a’ legmélyebb Cantiana philosophia uralkodik”. Hiába védekezik Márton a támadások ellen; hiába kel védelmére Horváth Ádám is: védelmük a *Tudományos Gyűjteményben* nem talál helyet, miből Kazinczy azt következteti, hogy a folyóirat szerkesztőse békóba akarja verni a szólás szabadságát. Ezért kel ő Márton pártjára, „egyedül azért, mert a’ jó ügynek ’s üldözött ártatlanságnak védelmére kelni Morális és Keresztyéni kötelesség, ’s jó embernek öröme”.

Kazinczy nem annyira Márton művét, mint inkább a róla írt bírálatokat veszi vizsgálat alá, s kimutatni törekszik, hogy egyik bírálója sem értette meg Márton célzatát, s kifogásaik nem az igazságszeretet forrásából erednek. Márton sehol sem tér el a *symbolicus* könyvek tanításaitól, s a perfectibilitásra nézve is helyes úton jár, mert „illetgethettlennek csak az Úr Jézus’ való, tiszta, jóltevő, idvezítő, isteni tanítását vallja, és azt is csak objective”. Célravezetőnek tartja Márton módszerét, s tagadja, hogy könyve nehéz a gyermekeknek. Arra kell szoktatni a gyermekeket, hogy Istentől gyermeki bizodalomtól függenek, parancsait „minden vizsgálatok és kételkedések nélkül, sőt teljes hittel” teljesítsék, mint Kant leckéi szerint „az *Erkölcsei Kell* (das moralische *Sollen*) teljesítetik.” Azonban e vallási érzés mellett szükség a jó és rossz ismeretére vezetni a gyermekeket, amit Márton első bírálója nem tud belátni. Kazinczy óvakodik a theologiai kérdések velejébe mélyebben ereszkedni, de a bírálók érveinek gyöngeségét nagyon ügyesen felhasználja, hogy igazságtalan támadásaikat kimutassa. Különösen nyomatékosan kiemeli: mért keltek ki Márton ellen oly éles hangon kétszer is ugyanazon folyóiratban. Azért, mert Márton Kant bölcséletét megszerette, vagy mint első bírálója kifejezte: „istenlette”. „Kantot – feleli Kazinczy – istenelni nem kell, de miért ördögleni? ’s azért ördögleni, mert mi nem vevénk magunknak azt a’ nem könnyű fáradságot, hogy az ő tanításaival, sőt csak nyelvével is teljesen megismerkedjünk.” Kazinczy a tanulás nélküli tanítást akarást, a külföldi műveltség oktalan megvetését ostromozza, s vol-

³⁰³ 1817. évf. X. f. 100–108. l.; 1818. évf. I. f. 78–86. l. E bírálatok s Mártonnak ezekre adott felelete, az első bíráló válasza s Márton viszonzóválasza, Horváth Ádám az első bíráló nyelvészeti megjegyzéseire írt észrevételei, a második bírálat s Kazinczynek valamint Mártonnak ezekre írt feleletei, meg ugyancsak Mártonnak *A Morális Katekismus ideája* című magyarázatai összegyűjtve a 291. szám alatt idézett munkában jelentek meg 1818. Bécsben a *Magyar Kurír* szerkesztői költségén.

³⁰⁴ Molnár András sárospataki plebánus, akinek két prédikációja nyomtatásban is megjelent 1819-ben és 1827-ben.

³⁰⁵ Kazinczy szerint: Varga István debreceni ref. theologiai tanár, utóbb szikszói lelkész és esperes.

taképp ezért szól bele a vitába. Nem járnánk-e el bölcsebben – kérdi –, ha Kant munkáival megismerkednénk, előbb a könnyebben érthetőkkel, s úgy fognánk „fenntebb Írásaihoz.” „Ne rettegjünk az igazságért” – mondja – azért, hogy most Kantot s tanítványait üldözik; lesz idő, amely igazságot szolgáltat nekik. A tudományban egyik rendszer a másik ellen harcol, míg az igazság végre is kiderül.³⁰⁶

Kazinczy egy füst alatt azt is be akarja bizonyítani, hogy nem azért adta Isten az észet az embernek, hogy ennek vezérletét megtagadtassa vele, s hogy az észet ellentétbe állítsa a valással. E bizonyításmódjával s érveivel a XVIII. század deismusának tanítványaképp tűnteti föl, de csak olajat önt a tűzre. Mind a katolikus, mind a protestáns olvasók gyanús szemmel nézik felszólalását, s vádolják, hogy keresve keresi a harcot, és csak kötekedő természetű ösztökéli a folytonos villongásra. Kazinczy tudja, hogy a theológusok vitájába avatkozni nagy vakmerőség, az ő bosszújuk rettenetes; de a megismert igazság parancsa szavának, melyet a pokol kapui sem győzhetnek meg, engedelmeskedni kötelesség, ha bármilyen keservesen meg kell is lakolni érte. Az is fáj neki, hogy a nehezen elvert sötétséget ismét vissza akarják idézni, s „az emberiséget hátra felé igyekeznek rántani” s hogy az „a’ mi *Szent*, üldözöben van még azoknál is, a’ kik magokat annak barátjai gyanánt szeretnék tekintetni”; hogy csak névvel vagyunk azok, amiknek neveznek bennünket. Tudja, hogy a körültekintéssel dicsekvők, a „prudensek” nagyon megszólják őt: mily okatlanul avatkozik a porlekedő felek vitájába ahelyett, hogy mint az okos ember teszi, „a’ két veszekedő előtt sietve menne-el az úczán”. De azzal vigasztalja magát, hogy „a’ kiknek az igazság ügye, s a’ Nemzet’ kultúrája igazán kedves, szeretni fogják esztelenségeért”, s amit mond, nem mindenütt kösziklára esett mag lesz. Hallva, hogy Mártonnak a támadásokra írt feleleteit nemcsak ki nem adja a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztősége, hanem azt sem teszi meg, hogy a Bécsben külön kinyomott ellenbírálókat legalább a folyóirat füzeteivel együtt szétküldje az olvasóknak, a *Tudományos Gyűjteményt* erőszakossággal vádolja. A megtámadott író joggal követelheti, hogy mentségét meghallgassák. Ki ezt megakadályozza, nemcsak részrehajló, hanem igazságtalan is. Kazinczy úgy tekinti e harcot, mint a *despotismus* elleni küzdelmet. Ez önkénykedést csak addig tűri, amíg egy új Hutten Ulrich nem támad. Ugyan mi lesz az emberiségből, ha minden ember csak a maga védelmére gondol? Hogy – írja – „az erőszaknak magamat ellene vetettem, azt nekem sok jó ember köszöni, ha sok bölcs ember azt kérdi is, hogy én miért csinálom magamnak szánt szándékkal rossz akarókat s ellenségeimnek miért adok új tört kezekbe”. Az igazság győzelmén érzett örömmel hallja, hogy bírálata a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségét jól célba vette, s Trattner őt az ellenzék vezérének nevezte el. Íme a „Bodmeri idők” beköszöntöttek, s ennek csak kedvező eredménye lehet a magyar műveltségére.³⁰⁷

³⁰⁶ *Kazinczy F. Lev.* XV. köt. 404–409. l. és a 2. sz. alatt id. mű 92–101.

³⁰⁷ Uo. XV. köt. 493, 501, 528, 535–537, 539, 546. l. XVI. köt. 136, 195, 261, 319, 332, 540. l.

V.

Az epigrammák és episztolák. – Német példa. – Kazinczy az írókat akarja kellő esztétikai műveltségre tanítani. – A kritika fegyverei. – Miféle forrásból keletkeznek az epigrammák? – Ezek rövid története; hatásuk. – Barátai véleménye az epigrammákról; nyilvános bírálatok. – Az egyes epigrammák tárgyai. – Episztolái. – Mily eszméket fejtegetnek? Részletezés. – Három legnevezeteseb episztolája: a Cserey Farkashoz szóló története és hatása. – Kazinczy e hatás módjáról. – A Berzsenyi-episztola főeszméi. – A Vitkovics-hoz írt episztola eszmei fontossága; hatása. – Kazinczy sokoldalú és gazdag tehetsége az akkori szellemi műveltség központja.

Még feltűnőbbben nyilatkozik Kazinczy izgató erélye epigrammaiban és episztoláiban. tapasztalván, hogy sem addigi fordításai, sem Erdősi Sylvester s Dévai Bíró grammatikájának kiadása,³⁰⁸ illetőleg ennek jegyzetei nem sorakoztatják ellene a más véleményűeket, s így az eszmék súrlódása nagy nehezen is alig indulhat meg: arra az elhatározásra jut, hogy erősebb szerekhez kell folyamodnia, ha lelket akar önteni nemzetébe. Az álomkóróság oly mély dermedtségbe süllyesztette a magyart, hogy csak gyökeres hatású műtettel lehetett életre hozni. A nyelv kiművelése és e révén nemzetiségünk kifejtése levén a főcél, amelyért egész működését áldozza, fordításaival és *Magyar Régiségeivel* példát ad: miképp óhajtja e korszakos munkát végezni, míg epigrammaival s episztoláival részint tanítja, részint korholja az írókat és a közönséget, mintha a példa nem eléggé fogott volna rajtuk. A nemzetünket fenyegető veszedelem is türelmetlenebbé teszi izgató erélyét a győri csata után. S mindenkinek, aki csak fel tudja fogni szomorú sorsunkat, hazafi kötelességéül tekinti, hogy „ellene szegezze magát a’ reánk törő szörnyű veszedelemnek”. Mivel pedig a nemzet jobbjai a toll fegyverén kívül semmiféle eszközt kézbe nem vehetnek: azt kell megragadniok annyi ildommal és erővel, amennyit az élet-halálharc okvetlenül megkíván. Utánzandó példa lebeg Kazinczy előtt Poroszország újjászületésében. Éber figyelmét, amellyel kora eseményeit kíséri, bizonyára nem kerüli el az a világtörténelemben páratlan felbuzdulás, mely a német nemzet, különösen a poroszok életét látszólag igen-igen rövid idő alatt újjáalkotta. Kazinczy jól tudja, hogy Stein b. és Hardenberg gr. politikai törekvései és roppant erőfeszítései nem kelthették volna a poroszokat öntudatra, ha az irodalom ez átalakulás útját el nem készítette volna. Tudja, hogy a nagy német íróknak mily oroszlánrésze van a német fogékonyság sokszoros meghatványozásában, ami a nemzeti lelket régi aléltságából felriasztotta, s „vér és könnyek közt a haza lelkiismerete megszületett”.

E fenséges példa hatása Kazinczy izgató munkáján mindenütt kiismerszik. Amennyire fájlalja a poroszok megalázását a jeni és auerstädti csaták után, éppen annyi megelégedést érez, midőn a német öntudatot erősödni látja. Nemcsak a magyar nyelv művelését óhajtja a német nyelv példája szerint, hanem a magyar politikai és társadalmi újjászületést is ugyanazon tényezők közrehatásától várja, mint amelyek a német öntudatot életre keltették. E hatalmas tényezők egyik legfontosabbikát a német költészetben ismeri föl. Ezért óhajtja a magyar költészetnek is megújulását. Maga mondja, hogy a nemzeti veszedelem elhárítására „poétai munkák igen alkalmasak, mert a’ nem siket olvasót vonzák az olvasásra”.

³⁰⁸ *Magyar Régiségek és Ritkaságok.* Kiadta Kazinczy Ferenc. Első kötet. I. Sylvesternek Magyar-Deák Grammatikája. Új-Szigeten, 1539. II. A’ legelső nyomtatott Magyar Ábécze. Krakkóban, 1549. III. Prof. Varjas János’ *E* vocálisú éneke. Debreczen 1775. Pesten, Mossóczy Institóris Károly’ számára, Trattner Máttyás műhelyében. 1808. 8r. XL. 223 l.

Meggyőzőleg hirdeti, hogy „minden nemzet a' poézistól vette első világát 's csak a' barbár nem érti, hogy e' játék mit használ”. Innen rendkívüli lelkesedése, midőn oly magyar költői művek jelennek meg, amelyek az ő művészi felfogásával egyeznek; innen az a lángoló pathos, amely felszakad kebléből, midőn Berzsenyi verseit először olvassa és a jelesebb magyar költők újabb műveit a köréje gyűlt írók közkinccsé teszi.³⁰⁹

Kora ifjúságától késő öregségéig folyvást sóvárogván költői babérokra, de a teremtmő képelet éppen úgy, mint a műegésszé tömörülő lírai hév fogyatékos lévén benne: a költészetnek csak oly ágaiban kereshet hamaros sikert, amelyekbe beleöntheti az irodalmi ízlésre, a nemzeti műveltségre, szóval a szellemi átalakulásra vonatkozó eszméit; amelyek mintegy magokba olvasztják izgató lelkesedését, s megkétszerezve viszik az olvasók közé. Ide járul, hogy a kritikai vizsgálódás útja nálunk még nagyon töretlen. S ha az ő, Kis János és Rummy német nyelvű bírálatait közlik is a bécsi és németországi nagyobb irodalmi lapok, másrészt meg sokan csupa ellenszenvből nem is akarnak bírálatot olvasni. Szükséges hát – úgy mond – a kritikától idegenkedőket önhittségükből felrázni, mert semmiféle kritikai lap nincs hazánkban, s magyar írók hozzá vannak szokva, hogy a bécsi *Annalen*ben megjelent kevés bírálatot is fölötté sértőnek lássák. Tekintve, hogy véleménye szerint a nemzet szellemi vezérletére jogosan csak a jó írók vállalkozhatnak; ezeknek pedig hogy hivatásukat betöltsék, bizonyos esztétikai műveltségre kell szert tenniök: Kazinczy utat mutat nekik, amelyen az ehhez való fogékonyságot s a legszükségesebb széptani fogalmakat elsajátíthatják, vagy erre ösztönt meríthetnek. S mivel az általános csüggettségben vajmi kevesed magával ápolhatja nemzetiségünk hamvadó tüzeit: egy okkal több, hogy annál türelmetlenebbül szítsa e tüzet. A nyugodt hangú tanítást nálunk csak a pusztában kiáltó szónak ismervén, nem tartózkodik oly hangon hirdetni eszméit, amely mintegy kényszerítse az írókat, hogy sorompóba szálljanak ellene. Meggyőződése ingathatatlan: „az Isten kit-kit elhítt valamire”, s az új eszmék hirdetői, a próféták és apostolok keservesen meglakoltak, de azért „mégis volt 's lesz apostol”. Ő sem retten meg az akadályoktól. Harcra szólítja mindazokat, akik kellő tanultság nélkül a nemzet tanítómesterei akarnak lenni, ízlés nélkül a nemzet ízlését irányozni szeretnék, minden újítástól rettegnek, az ósdiság s parlagi maradiság posványai-ból nemcsak nem tudnak, de nem is akarnak kivergődni, és képtelenek az irodalomnak a nemzeti élet minden ágára teendő hatásával számot vetni. Törhetetlen hittel indul a küzdelemre, s nem ismer meghátrálást. Csak élcelődjenek, súrlódjanak a közönség közé dobott eszmék; csak érezzék az önhittségükből kivert írók az ő csapásainak sebeit: mindez már az élet jele, amely a közszellem iránti fogékonyságot önmagából fejti ki, közvéleményt szül, s a nemzetiséget táplálja.

De vajon kinek a joga íróársait s ezek révén a nemzetet tanítani, a közízlést irányozni s az irodalmi kérdésekben meghallgatást követelő ítéletet mondani? Kazinczy világosan megfelel: neki is, másnak is; szabad az út. Csakhogy érteni kell a nagy titkot: „jót s jót!” Aki látni akar: *tanuljon* látni; aki a nemzet vezérletére vállalkozik: *legyen vezéri tulajdonsága*. De a tanítás, útbaigazítás néha csak úgy sikeres, ha erre a gúny fegyvereit használjuk. Azonban noha ezeket a fegyvereket legkevésbé szívelik az írók, az igazi vezérnek ettől sem szabad visszariadnia. Midőn Kazinczy dicsérettel halmozza el azokat, akiknek működésében a haladás elemeit látja; azokat pedig, akik az ósdiság széles országútján támoynognak, suhogó vesszővel igyekszik eligazítani; más szóval: akik a külföldi műveltség eleven hajtásait a magyar közéletnek önmagától bizonytalan ideig s tévesen fejlődő ágaiba oltják, mint követésre

³⁰⁹ *Lev.* VII. köt. 270. l., XI. köt. 337. l.

méltókat tünteti föl a nemzet előtt; akik pedig makacs megátalkodottsággal minden újításról idegenkednek, azokat csípős hangon bírálja, s a maró gúny ostorával veri végig: volta-képp a nemzeti élet kifejtésén munkál. „Tegye ki-ki – mondja –, a’ mit tud; mint én írok más ellen, úgy írjon más énellem is, recenseáljon, epigrammázzon ’ tegye valami eszébe jut.” Lám, Klopstock aesthetikai tárgyú, Goethe és Schiller pedig inkább gúnyos epigrammokot írt, s emezek hatása a német közszellem harcaiban sokáig érezhető volt, pedig Goethe még ifjúkori barátait sem kímélte. Kazinczy azt vallja, bár e vallomását kötve hisszük, hogy ez epigrammokot nem is olvasta, míg a magáét ki nem adta, s hogy nem a német írók példája vezette őt a gondatlan s maradiságba vesző írók ellen, hanem közállapotunk romlottsága, melyben nehéz volt megállni, hogy az ember szatírát ne írjon. S bár – mivel ő is Prometheus ivadéka – a baráti kezek simogatása bizonyára jobban esik neki, mint ha Horatius szerint „vakaróval vakarják”: nem bánja, ha ütéseit hasonló ütésekkel viszonozzák, csak célját érhesse, hogy ily módon „aestheticai ’ s morális be hatást tegyen”, s hogy „a’ mi rettenetes Publicumunk kiverettségét indolentiájából ezen megrázás által”.

Ily céllal fog 1809 vége felé epigrammjai írásához. Mestereit, Rádayt és Báróczyt mint az irodalmi műveltség úttörőit óhajtja a nemzeti köztudatba foglalni; barátait, Kis Jánost és Berzsenyit mint a magyar költészet koszorúsait akarja közönségünk ünnepeltjeivé tenni. Akik meg működésük egy-egy oldalával tűntek ki, máskülönben pedig csak szorgalmuk dicsérhető, rövid velős ítéletben részesíti, mint Baróti Szabót, Péczelit, Fábchichot. De a munka nehezebb fele az élő íróknak adott kemény lecke, amely nem annyira tanít, mint inkább dorgál, gúnyol és ostoroz. Nemcsak az említett német írók példája lebeg Kazinczy előtt, hanem Voltaire is, aki Fréront és másokat kíméletlenül üldözött epigrammjával. Kazinczy is mélyen belevág azok testébe, akik oktalan makacssággal ragaszkodnak a parlagi szokásokhoz, a parasztos nyelv durvaságaihoz, a deák s német nyelvből átvett szók tele szájú kimondásához, az elerőtlenedett, művésztlennek tetsző magyar verssorok könnyűségéhez; akik a nyelv alapos ismerete nélkül irkálnak, szárny nélkül repülni akarnak, a merész kezdőket csak nevetni tudják, a finom és kényes ízlésűeket az idegen nemzetek vak utánzóinak híresztelik, s mindjárt az elkorcsosulástól rettegnek, mihelyt valami új szabású öltözetet látnak, vagy a hosszú szavakat megrövidítve hallják. Kazinczy is megveti az üres fecsegőt, a kontár költőt, a leglényegesebb fogalmak ismerete nélkül mindenáron ragaszkodó pedánst. Szóval: vérig ostorozza mindazt a fonákságot, amely ízlését sérti az irodalomban és közéletben. Midőn tehát üldözőbe veszi a Gyöngyössy János, Láczy József, Mátyás József és Poóts András-féle írókat, az a remény kecsegteti, hogy „a’ Publicum így talán megérti, hogy azok nyelv és ízlés rontók”, ellenségei a haladásnak. Bátran hirdeti azt az epigrammi morált, hogy a rossz, a lelketlen író „ütni, csigázni ’ s agyonverni (nevetve) szabad”.

Védelmébe veszi a „fentebb” stílt, a szokatlan, de szép kifejezéseket; kiemeli a költői és prózai szólás különbségét, a műérzék természetességét, amely a szabad lépdelést a művészetben egyedül az aesthesistól teszi függővé. Igazolni törekszik a saját ízlését a nyelvben, verselésben s bírálatban. Tudja, hogy a személyt bántani vadság, s bizonyosan sokan megbotránkoznak szokatlan szabadságán s azt vásottságnak tekintik, bölcsen azt véelve, hogy „51 esztendő emberhez az olly pajzánság nem illik”. Azonban „a’ Jézus Krisztus Isten volt és még is korbácsot kapott azok ellen, a’ kik az ő atyja’ Templomát megfertéztették”. Ő is inkább eltúri nemzete vádjait, csak meghallgassák. Így legalább némelyek megérzik, hogy a pajzán külső alatt nagyon is komoly cél lappang, miáltal példát is ad a könnyedén gúnyos, csípősen tréfás hangra, s íróink majd ki mernek lépni „abból az istentelen gravitas tónusá-

ból”, amelyben oly peckes volt járásuk, mint a pedánsé, aki azt hiszi, hogy minden szem ő reá, a *nagy emberre* mered.

Egyelőre csak leveleiben leghűbb barátaival ismerteti meg epigrammait, a *Virágokat* és *Nyilakat* (mert kezdetben ezt a címet akarta gyűjteményének adni). S barátai szokás szerint magasztalással fogadják azokat. Kis János nagy gyönyörűséggel olvassa, Berzsenyi elméseknek s férfiúi philosophiával teljeseznek ítéli, csak azt óhajtván, hogy a *nyilak* szemlátomást ne sértsenek. Leginkább a Czinke Ferencre írt epigrammon akad fel, s azt ajánlja Kazinczynak, hogy Czinke helyett cinegét tegyen, hisz „ez a’ nyomorult ember elég epigramma maga magának”. Mire Kazinczy azt feleli, hogy nyilai nem sértők, s a Czinkére írottat ki is hagyja, mert „Czinke nem méltó, hogy reá nyíl lövettessék, ’s osztán a’ nyíl tömpécske vala, – pedig a nyíl nem nyíl, ha nem éles, ha tömpe”. Dessewffy szeretné Kis János buzdítását fokozni, hogy Kazinczy mennél több nyilat lövöldözzön a rossz írókra. „Olly édesen szürsz és döfsz – mondja –, mint a’ Lampsacusi Isten. De kéméld Barátaidat”.

Kazinczy azt állítja, hogy Kis János tüzelte az epigrammok írására, mivel ő is el volt keseredve a magyar írók maradisága miatt. De Kazinczy ez állításának kevés alapja van. Csak annyi igaz, hogy Kis János a hozzá küldött epigrammokat – mint mondja – gyönyörködve olvassa. Különb is sokkal mélyebb forrásból fakadnak e művek, semhogy elhíhethetők Kazinczy állítását, mely szerint egyszerű baráti buzdításnak köszönhetik létüket, noha írójuknál senki sem fogékonyabb az ilyen ösztönzésre. Eleinte úgy tervezi, hogy ha epigrammjai százra szaporodnak, *Nyilak* és *Virágok* cím alatt külön foglalja versei gyűjteményébe. Majd midőn az izgató erélye mind türelmetlenebbé válik, s barátainak magasztalásaiból újabb lelkesedést merítve 1810 elején hamarosan vagy tíz darabot ír, az a szándéka, hogy *Tövisek* és *Virágok* címmel bocsátja közre, ha száz vagy csak ötven ily epigramm elkészül is. December 16-án még csak harmincegy van; de mihelyt ötven lesz, azonnal kiadja. Csakhogy az epigrammai múzsa most már ritkábban látogatja meg, nem úgy, mint 1810. október 28-a és 29-e közti éjjel, midőn „5ször nyujtotta kedvezéseit”, néhány nap múlva meg négyyszer. Nem is számít többé annyi türelemre, hogy az 50. számot elérje, meg kell elégednie 43 darabbal, amelyeket 1811 januárjában sajtó alá ad Sárospatakon. Azonban egyfelől a könyvvizsgálóval, másfelől a nyomtatóval sok nehézsége támad. De a hűséges Vályi Nagy Ferenc, aki a kiadás gondozását lelkiismeretes pontossággal végzi, minden nehézséget legyőzni igyekszik, és 1811. febr. 22-én már kész példányokat küldhet Kazinczynak.³¹⁰

A munka³¹¹ név nélkül jelenik meg, de mindenki ismeri szerzőjét. Egyébiránt Kulcsár István nyíltan megmondja lapjában, hogy „Széphalom Ura a’ nevetlen Szerző”.³¹² Kazinczy maga sem akarja egy pillanatig is titokban tartani, hogy az éles nyilakat ő lövöldözi a vele ellentétes felfogású írókra. Egyszersmind kijelöli a szempontot, amelyből epigrammait tekinteni kell. Amint a gyermekek – úgy mond – nagy haszonnal tanulnak az emlékversikékből; amint a görög törvényhozók versben szereztek a törvényeket: nálunk is, hol az irodalom még mindig nem tud gyökeret verni, joggal kiadhatta ez aesthetikai tárgyú epigrammokat, melyek a tanulatlan írókat folyton-folyvást emlékeztetik a közönség és

³¹⁰ Uo. VIII. köt. 169, 181, 186, 193, 256, 278, 284, 290, 299, 300, 308, 323, 43, 354. I. Vö.: a *Régi Magyar Könyvtár* XX. köt., amelyben Balassa József teljes kiadásban közli ez epigrammokat.

³¹¹ *Tövisek és Virágok*. Werke des Geists und der Kunst sind für dem Pöbel nicht da. Göthe. Kevés számú Nyomtatványokban. Széphalom, 1811.

³¹² *Hazai és Külf. Tudósítások* híradását közli Balassa id. h. 12. l.

irodalom iránti kötelességeikre. Óhajtja is, hogy minden magyar írónak asztalán legyen e könyvecske. A *Virágoktól*, amelyeknek illata mind elpárolog a mesterkélt előadásban, maga is kevés hatást vár, de a maradiakat ostorozó *Tövisektől* annál többet. Amazokból inkább csak íróbarátai okulnak; emezek azonban ellenvéleményt támasztanak. A csapások sajkása küzdelemre szólítja a kigúnyolt írókat: az óhajtott irodalmi közvélemény nyilatkozni kezd, noha Kazinczy rejtett célzásait csak a hozzá közel álló írók tudják teljesen megérteni. Még az oly művelt ember is, mint Jankovich Miklós, kénytelen bevallani, hogy az epigrammokat nem mindenütt érti, csak a *Virágok* illatát élvezzi. Hanem a *Tövisek* szúrása nem tagadható, s az izgató célját éri. „Midőn én – mondja – írva czivakodom, az nem azért esik, mintha garabonczás volnék, hanem azért, mert annak a' félnek akarok elsőséget adatni, a' mellyet meggyőződés, erronea vel non erronea, legjobbnak kiált.”

Az az írói kör, melynek Kazinczy első sorban kíván tetszeni, alig győzi ez epigrammokat dicsérni. Szemere Pál, aki azt szerette volna, hogy még az imádságos könyvben is legyen egy-egy költői és prózai darab Kazinczytól, föltétlen magasztalással fogadja. Desseffy az egész gyűjtemény olvasása után is azt ítéli, mint amit a mutatóványokról. „Epigrammaid – írja – nem tsak frissek, és kellemetesek, ha sujtók egyszersmind: mosolyogva vágsz, versz, hullnak alattok az életben maradó nevetséges halandók”. Kis János a „bájoló munkácskát” nemcsak maga olvassa műélvezettel, hanem fiával is megtanultatja könyv nélkül s elhatározza, hogy a külföldi lapokban hosszasan ismerteti. Csak azon sajnálkozik, hogy a működő írók kevés hasznát veszik; a *virágok* illatát nem érzik, de a *tövisek* szúrását annál inkább. Hanem az ifjabb nemzedék sokat tanul a kis gyűjteményből. Csehy hasonlóképp ítél. Döbrentei „hasznos és jó jelenésnek” mondja, csak a Baróti Szabóra írott virág közé rejtett tövis ellen van kifogása. Kölcsey szintén örömmel fogadja az epigrammokat, de kevés foganatjokat várja, mert „Fürmender Uram – írja – soha sem fogja a' *csendet és reményt* megemészthetni, 's az már felette sok, hogy a' kevély Lúdhattyú (Lácza) ocsmánynak ismeri gágogását”. Szentgyörgyi József „nagy meg illetődéssel” olvassa e könyvecskét, s csak azt fájjalja, hogy Gyöngyösy Istvánról egyáltalában nem emlékezik, a leoninus Gyöngyösi Jánosról pedig nagyon „könyörtelenül”.

Kis János a magánlevelében kifejezett dicséretet még túlozza a nyilvánosságnak szánt hosszas ismertetésében.³¹³ Szemrehányást tesz a magyar írónak, hogy nem képezik ízlésüket kellőleg, s nem okulnak a művelt népek előmenetelén, hiába mutatnak német szomszédaink jó példát előttünk. „E megbocsáthatatlan gondatlanság – írja Kis János – és a vele együtt járó még megbocsáthatatlanabb önhittség következtében a magyar Parnaszt egy idő óta az a szerencsétlenség környékezi, hogy valóságos Augias istállójává lesz”. Ennek a veszedelemnek szegezi magát ellene Kazinczy megbecsülhetetlen esztétikai epigrammagyűjteménye; s amely jótékony annak célzata, éppen olyan nyomósak és erősek az erre használt eszközei. „Túlzás nélkül mondhatni – olvassuk a bírálatban –, hogy Széphalom hírneves énekesét maga a józan ész fegyverezte föl az éles nyilaival íróink balgaságai ellen. A 43 epigramm mind sikerült, legnagyobb része éppen mesteri. A formának majd minden változata megvan bennök, ami csak epigrammban előfordulhat: rövid rajzok, leírások, elmélkedések, kisebb elbeszélések, allegóriák, párbeszédes előadás. A tartalom egysége, a kifejezés tömörsége, a várakozásnak a felvilágosítással arányos összhangja mindenütt egyszerre feltűnik. A legtöbb epigramm gúnyos élű, s amelyben ez hiányzik, vagy a látszólagos ellentét

³¹³ *Annalen der Literatur und Kunst in dem Oesterreich. Kaiserthume* 1811. évf. 317–18. l. Vö.: Balassa J. id. kiad., 80–87. l.

pótolja, vagy a főgondolat gazdagsága s a kifejezés finomsága”. Úgy tekinti a bíráló e könyvecskét, mint a jó ízlésnek tetszetős (anmuthig) versekbe foglalt törvénykönyvét, s meg van győződve, hogy ez epigrammok korszakot alkotnak irodalmunk történetében. Aztán sorra veszi az egyes darabokat, igyekezve megmagyarázni mindegyiknek világos vagy rejtett célzatát, óhajtva, hogy ha nem sok is, de tanulékony olvasói legyenek, s tövisei csak hasznos és könnyen gyógyítható karcolásokat okozzanak, virágainak illatát pedig minden olvasója élvezhesse.

Rumy hasonlóképp nagy magasztalással szól e gyűjteményről, amelynek darabjait lángelméjű termékeknek tartja.³¹⁴ Fő célzatukat abban látja, hogy ez epigrammok a kitűnő írók okos szabadságait a pedánsok fékjei ellen megvédelmezik, de egyszersmind szembe szállanak az oktalan újításokkal (erre ugyan alig van célzás!), megvédik a jó ízlés jogait, de megállapítják túlzásait is. Kazinczynak a magyar írókról mondott véleményét talpraesettnek véli, s néhány epigrammot szó szerint lefordít.

Ámbár a levélbeli érdekkeltéshez e két magasztaló ismertetés is hozzá igyekszik járulni: a nagyközönség úgy szólva alig vett tudomást e könyvecskéről. Négy hónap alatt öt példányt adnak el belőle Pesten. Bécsben sem olvassák, amin Kazinczy hívei nem győznek sajnálkozni. Maga az író tisztában van vele, hogy még sokáig kell harcolnia az új ízlésnek a régivel. Még idő kell, hogy a tökéletesedés, a nyelv ideálja felé haladjunk; a régi laposság és köznapiság most még fogva tartja nemcsak a közönség, hanem a legtöbb író ízlését is. De Kazinczy a kevés hozzáértő dicséretét olyan sikernek tartja, melyre nem is mert számítani. Nem a közönséges olvasóknak szánta, azért választotta jellegéül Goethe büszke arisztokrata mondatát, mely – mint a körülmények mutatják – fényesen érezteti igazságát. Azért kevés a közönsége, mivel nem értik. „Engem – írja nem értésre célozva – az ilyen vád sem meg nem bánt, sem élessé nem teszen. De arra igen is tüzel, hogy *literaturánk ’s nyelvünk előmenetele gátlásának ellenére keljek*”.

Csakugyan az epigrammok szemlátomást élesztik Kazinczynak a régi felfogással, a parlagi maradisággal, az önmagával eltelt s minden idegent gögösen lenéző megátalkodottsággal kezdett harcát. A személyes támadások, amelyeket az egyes írók, a Kantot nem értő Buday Ferenc (*A’ szavas Idióta*), Gyöngyössy János (*Kocczantyúsi*), Láczy József sárospataki tanár és prédikátor (*Lúdhattyú*), az ízléstelen Hubay Miklós (*Lukai*) s általán a rossz költők (*A’ békák*) ellen irányoz, nemcsak a megtámadottak, hanem az írástudók szélesebb körében is izgalmat gerjeszt. S természetesen minél nagyobb hírnévre jutott a kigúnyolt író, annál többen osztoznak a reá lőtt éles nyíl keltette izgalomban. A Baróti Szabóra és Fábchichra vonatkozó virág közt is észreveszik a tövist, még inkább a *Himfy*-ben, amely az összes epigramm közt a leghevesebb förgeteget idézi Kazinczy fejére. Írója valóságos darázs-fészekbe nyúl ez epigrammokkal, legkivált a Kisfaludy Sándorra mondott igazságtalan ítélettel. Már maga az a körülmény, hogy az egyik legnépszerűbb magyar író pár évvel azelőtt kemény bírálat alá vette, s most e bírálatban kifejtett véleményt tömör szavakban még nyomatékosabban ismételvén, a költői tizedelés tanát elbizakodott s mintegy föltétlen érvényt követelő hangon hirdeti, nem kevés olvasót lázít ellene. De Kazinczy még fokozza az izgalmat azáltal, hogy a tizedelést a gyakorlatban Daykával hajtja végre, akinek nevét is alig ismeri a közönség, mert művei még sajtó alatt vannak. Másfelől mind Kis János, mind Rumy bírálatában különösen kiemelve olvashatták ez epigrammot. Rumy szó szerint lefor-

³¹⁴ *Allgemeine Literatur-Zeitung* (Halle u. Leipzig) 1812. évf. II. köt. 31. l. Vö.: Balassa J. id. kiad. 87–89. l.

dítja, külön sorba szedette a két öltő párbeszédét. Kis János pedig mintha osztoznék a művelt olvasók ítéletében, nem titkolja, hogy Kisfaludy nem lehet megelégedve a korán elhunyt Dayka igazságszolgáltatásával. Kazinczy csak abban kereshet mentséget, Kisfaludy pedig enyhületet, hogy az epigrammíró másokkal is szigorúan bánik, sőt a maga munkái iránt sem kíméletesebb.³¹⁵

Íme, a kimért számítással előkészített s önkéntelenül fejlődő okok, amelyek az irodalmi közvélemény kialakulásához járulnak. Kazinczy tudatosan veti a szelet, hogy mielőbb arathassa a vihart. A nagyra törés példáit állítani a közönség elé a múltból és jelenből, belevésni a nemzeti tudatba a hazafi és emberséges ember erényei és a bűn fogalmát a költészet gyönyörködtető képei által, nem feledkezve meg a nyelv kifejtését siettető tényezők legfontosabbjairól, sőt ezeket néhol még az epigrammoknál is nyomatékosabban, inkább tanító, mint gúnyos hangon rábeszélni az olvasók belátására: ez a cél adja kezébe az episztolaíró tollát. A *tövisek*ben a gúny ostorát suhogtatja; az episztolákban is sokszor kezébe veszi ez eszközt, de mégis inkább a tanítómester komoly, majd vidám bölcsessége foly ajkáról. Amott az irodalmi ízlésben látott fonákságot, emitt az erkölcsi életben tapasztalt ferdeségeket óhajtja orvosolni, s mind a kettőben a nemzetet végpusztulással fenyegető álomkóróságot elűzni. De hátha süketeknek beszél, mivelhogy „annyira előtte a’ pulyaság szívünkben a’ virtusnak minden érzéseit,” hogy inkább kinevetik, mint meghallgatják? Kazinczy a nagy izgatók biztos reményével vigasztalja magát: nem minden mag esik kősziklára, s némely mag ezerannyit ad vissza. „Bízunk – mondja – a’ Természet’ bölcsességébe! Ó úgy viszi az emberiség’ dolgait, hogy a’ setétség is világosságot, a részegség józanságot ’s a’ romlottság épséget von minden bizonnal maga után.” A buzgalomnak nem szabad lankadnia. Mindaddig kell példákat adni, míg a nemzet figyelmessé nem lesz azokra. S ha egy-egy példából csak tíz ember okul is: a tanítómester megtalálja jutalmát fáradságáért.

Kazinczy pályája elejétől egész végéig folyvást ír episztolákat. Ezekben tárja elénk költőileg elméje és szíve legdrágább kincseit. Nagyon szereti e műfajt, amelyben tanító eszméit legtömörebben kifejtheti, az irodalom és közélet legnevezetesebb kérdéseiben bátor véleményt mondhat, s az érzelmes és gúny pathosát egymásba olvaszthatja. 1786-tól fogva a Baróti Szabó Dávidhoz intézett episztolán kezdve 1831-ig, a *Gróf Széchenyi Istvánhoz* intézettig mintegy 28-30 episztolát ír, amelyek részben töredékek maradnak (*Kis Jánoshoz*, *Gr. Dessewffy Aurélhoz* stb.), de a kidolgozottak az ő írói és emberi pályájának legjellemzőbb vonásait őrzik. Az epigrammokon és bírálatokon kívül ezekben zúditja legerősebben maga ellen az írók táborát, sőt a nagyobb közönséget is, de egyszersmind ezekkel engeszteli ki először ellenfeleit, s költői képet fest egész irodalmi pályájáról.

Nem kívánjuk ezúttal az episztolákat és epigrammokat mint költői műveket vizsgálni, csupán a nagy izgató saját szempontjából tekintjük. Ő maga is az izgatás, ébresztés szempontjából tekinti a legkiválóbbakat, a *B. Wesselényihez*, *Cserey Farkashoz*, *Vitkovicshez*, *Gróf Festetics Györgyhez* és *Gróf Széchenyi Istvánhoz* írottakat. De a hazafi és emberséges ember, a magyar és általános műveltség apostola, a véges ész kutatásainak céljain töprengő philosoph súlyos gondolatai néha szeszélyes hanggal takarva kitérnek a *Gróf Ráday Pálhoz*, *Helmeuczéhoz*, *Gróf Dessewffy Józsefhez*, *Nagy Gáborhoz*, *Gróf Kornis Mihályhoz*, *Vida Lászlóhoz*, *Wadasi Jankowich Miklóshoz* és *Prof. Sípós Pálhoz* írottakból is. Ezek közül egyikben-másikban családi körülményeiről s baráti érzéseiről is ünnepi nyilatkozatokat

³¹⁵ *Kazinczy F. Lev.* VIII. köt. 31–392, 396, 402, 416, 433, 449, 467. l. IX. köt. 50, 92–93, 468. l. Balassa J. id. kiad. 81, 87–89. l.

tesz, mint a *Gróf Ráday Pálhoz, Helmeczyhez s Jankovichhoz* szólókban, még inkább az *Egy arcashoz, Buczy Emülhez, a Gróf Dessewffy Józsefhez* címűekben.

Ember és hazafi lenni minden körülmények közt: ezt akarja Kazinczy a serdülő ifjak szívére rábeszélni. Nem az üres fény, a hiú csillogás az igazi férfiú eszménye; nem a rojt, a pántlika a valódi hazafi törekvéseinek célja; hanem a művelődés haladásának, embertársai jóllétének biztosítása. Az értelmi fejlődés útjait egyengetni nem kevésbé nehéz és dicső munka, mint a csaták mezején küzdeni. Ezt a gondolatot Kazinczy Berzsényivel majdnem egy időben érleli költőivé: az a *B. Wesselényi Miklóshoz, ez a Herczeg Eszterházy Miklóshoz* írt művében. A gyermek Wesselényiben Kazinczy a jövő nagyságát sejtí, s épp ezért választékos módon óhajtja vele megértetni, hogy aki valamely seregnek élére áll, nem elég csak szóval gyullasztani azt, sokkal inkább példával kell éreztetni, hogy „ő azért legelső, mert legérdemesb”. Wesselényi az ősoktól nemcsak az önfeláldozás erényét örökölheti, hogy meghalni mily szép a hazáért; hanem hogy szép élni is; hogy a műveltség világát ápolni épp oly férfiúhoz méltó feladat, mint a harctéren az ellenséggel bátran szembeszállni. Sőt Kazinczy, a magyar műveltség buzgó apostola a közműveltség eszméinek terjesztését tartja elsősorban a legférfiasabb feladatnak. Ezért szintén harcolni kell még kitartóbban, még több nehézség közt, mert akárhányszor láthatatlan ellenséget kell benne meggyőzni. Ez a vezérgondolat irányozza őt egész pályáján, s episztolái közül 4–5-nek ez az alapgondolata többkevesebb módosulással. A Wesselényihez intézett episztolában csak mellékesen teszi szavá a főurak hiúságát, az üres fejek bábjait;³¹⁶ de már a *Gróf Dessewffy Józsefhez* szólóban ez a főgondolat; belejátsszik a *Helmeczyhez, Gróf Ráday Pálhoz* és *Vida Lászlóhoz* című episztolába is. Az anyagi jóllét s az értelmi előkelőség közti ellentét kivált a Dessewffyhez szóló költői soraiban foglalkoztatja. A gondolkozók, az élet visszásságain elmélkedők örökös problémája egyfelől a nyomorral küzdő ész és erény, másfelől a minden jóval bővelkedő butaság és bűn kiegyenlíthetetlen nagy ellentéte Kazinczyt is elkészeríti, gúnyos nyilai leg-sűrűbben s legjobban célba véve azokat érik, akik híg velejükkel a méltán ragyogó nagyjaink nyomában szeretnek kullogni, fényökben sütkérezni. Az ilyeneket mint madárijesztőket mutatja be. Készek ezek „annyi döfdősést, annyi durva szitkot” elviselni, hogy a közfigyelmet magukra vonják s igazi hazafiaknak látszassanak, pedig voltaképi vágyuk a hiú csillogás. Ezeknek típusát látja Sztricsákban,³¹⁷ akivel ellentétbe állítja Dessewffyt, az önzetlenül küzdő hazafit, a nemzeti jogok bátor védőjét s az ország elaljasodásának siratóját, de aki mégsem juthat a népszerűség szárnyára, mert

„... nincs rojt 's kereszt, – 's nem lészesz Excellenc!”

Ugyanez a fő gondolat uralkodik a *Helmeczy Mihályhoz* és a *Gróf Ráday Pálhoz* címűekben is. Néhány nagy vonással festi az igazi nagyokat, s fiát azok követésére buzdítja. Az ember és hazafi erényét Cato feddhetetlenségét s „szent álnokságát” Prónay Lászlóban, a műveltségért való lelkesedést Ráday Gedeonban tűzi utánezandó például fia elé, s óvja, hogy ne engedje magát álfénytől elszédíttetni. A Rádayhoz szóló szeszélyes, tréfás hangjával jól

³¹⁶ E tekintetben nem értünk egyet Czeizel Jánossal, aki a Wesselényihez írt episztolában két dolgot lát különösen kifejezve: „Óvja a főurak közös betegségétől s figyelmezteti önmérsékletre, megfontoltságra”. Ez csak mellékes célja Kazinczynak, nem is volna benne sem eszmei, sem költői mélység. *Irodalomtört. Közl.* 1910. évf. 28. l.

³¹⁷ „Unter Sztricsák habe ich kein Individuum gemeint, sondern das ganze verächtliche genus gemalt”, írja Rumynak. 1809. nov. 6. *Lev.* VII. köt. 45. l.

illik ahhoz a vidám bölcsességhez, amelynek megtestesülését Ráday Pálban látja. A sors valódi kedvezése a józan életbölcsesség,

Melly élni tud; a' jót, a' szépet szereti,
Azt a' mi nem az, megveti;
De a' mi az, szentül és készen követi;
Melly nem vágy csalfa fényességre.

A *Helmecczy Mihályhoz* címűben szintén a példa hatását emeli ki: a rútat irtózni, ami szép, szeretni. Vida érdemét is abban látja, hogy el nem vakította a csalfa fény, mint akiket a külső ragyogás lidérce tévelyegtet. Amivel a sors megáldotta Vidát, azzal „Melpomene árva gyermekeit” vette oltalmába.

Azonban Kazinczy ekkoriban három episztolájától vár nagyobb hatást: a *Cserey Farkasnak*, *Berzsenyihez* és *Vitkovics Mihályhoz* címűektől. S csakugyan mind a három legkidolgozottabb episztolái közé tartozik, tele a nemzeti életre, irodalomra s nyelvünk fejlesztésére vonatkozó súlyos gondolataival, amelyek több mint negyedszázad óta foglalkoztatják íróinkat s a művelt közönséget. Az elsőben a királyához és nemzetéhez egyaránt hív magyar szól hozzánk, s a közel múlt nagy alakjaiban látja megelevenedni azt a dicső korszakot, mely az általános európai műveltség részesévé tette a magyart. A másik kettőben nyelvi és irodalmi kérdéseket tárgyal, az átalakulás szükségét és lehetőségét, mint egyetlen biztos útját nemzetünk fennmaradásának, jövőjének.

A nagyok iránti őszinte kegyelete lángra gyúl azokon az ereklyéken, amelyeket Cserey Farkas küld hozzá: Mária Terézia, Bajtay Antal (József császár nevelője, utóbb erdélyi püspök), Major Gergely (viszontagságos életű fogarasi püspök) és Barcsai Ábrahám kéziratait. S elhatározza, hogy megéneklí elragadtatását, „gyönyörű képet fest” Mária Teréziáról, magasztalva említi Barcsayt, Ürményit s a kopasz poétát (Orczyt), megismerteti nemzetével Major Gergelyt, aki méltatlanul szenvedett fogságot, s Cserey Farkas atyja, Erdély egykori referendáriusa, Mária Terézia egyik legbizalmasabb tanácsadója által szabadult ki. Végre a kéziratok küldője iránti meleg barátságát rajzolja. 1810 nyarán el is készül az epistola, mely Mária Terézia uralkodásának költői színekbe öltöztetett s mégis eléggé hű képe, amelyet az elfogulatlan történelmi kritika is jóváhagyhat. A dicsőített királyné köré csoportosítja a nagy alakokat, kik érthetővé teszik az olvasó előtt a korszak fényét. A római és görög szabadsághősök, Brutus, Timoleon, Aristogeiton és Harmodius emlékét idézi föl, s ellentétbe állítja nemzetünket a régi klasszikus népekkel, akik tudták fékezni önmagukat, s ezért nekik való volt a szabadság, de nekünk nem az, mert még kiskorúak vagyunk, s „atyai fenyíték kapcsol együvé”. Kazinczy nem mondja meg világosan, de az elmélkedve olvasó könnyen megértheti az író célzatát, hogy nekünk is való lesz a szabadság, mihelyt „a' köznek szent szerelme” tanít meg bennünket „a' jót szeretni s gyűlölni a' gonoszt”. Voltaképp hát izgatásainak alapgondolata nyert kifejezést ez epistolában: csak akkor fejlődhetik nemzetünk, ha a közügyek iránti nemes fogékonyság átjárja szívét és elméjét; ha a művelt formák közé akar helyezkedni s önuralmával fékezi korlátlanságra hajszoló szenvedélyeit. Egyszóval: a nyugati népekhez simulás szükségét hirdeti. Amíg erre juthat a magyar, csak a királyi parancs vezérével; de így is boldogok lehetünk oly fejedelem alatt, aki valódi atyja nemzetünknek. Boldogok voltunk a királynő alatt, akinek tömör szavakban emeli ki legfőbb érdemét, hogy

A' járom könnyebb lón a' pór nyakán,
'S most általad magát embernek érzi,
'S felejtí hajdan szenvedett baját.

És ami legfőbb:

Te nyugodalmat adtál nemzetemnek,
'S bőséget és virágzatot; 's mivel
Legfőbb szüksége a' fegyverek fiának
Az volt, hogy *vérrel-ázott koszorúja*
Olajjal egyesüljön, a szelíd
Minerva' papjait lakunkba hoztad.

Ezért marad neve áldásban. Körötte látjuk az említett férfiakat, s a Majorról mondotakhoz fűzi az idősb Cserey Farkas érdemeiről szóló dicséretét, hogy akkoriban az írói körökben többször emlegetett szabatos ítéletét kimondhassa. Aki – úgy mond Csereynek – „Mária Terézia szívét megnyerte a fogoly püspök iránt, neked atyád volt; örülj, hogy ily nagy ember fia vagy s kövesd tisztán fénylő nyomdokát, mert

Fényt bírni, 's a' fényt érdemelni dísz;
Nem bírni, 's érdemelni, nem kevésb dísz;
De bírni 's meg nem érdemelni, szenny.

Kazinczy kevés verses művét becsülte annyira, mint ezt, s dicsekedett, hogy barátai „sírva” olvasták, s hogy a vers „közönséges csudálást, magasztalást talált”. Cserey Miklós bizonyára felfogta Kazinczy rejtett célzatát, s azért vállalkozott az episztola kinyomtatására, amelyre midőn az engedélyt Mártonffy püspök megadja, így szól: „Kevesen fogják megérteni Kolosvártt, mert itt sem értője, sem becsülője nincs a' fenntebb literatúra műveinek”. Kazinczy jól tudja mindezt, Magyarországon sincs különben. „De – mondja – egy-két mag nem a' kösziklára esik, 's kész az aratás; mert itt egy mag ezeret ad vissza. Én szeretem ezeket az ideákat cursusba hozni, 's Mária Teréziát, kit én kimondhatatlanul tisztellek, hirdetni, magasztalni”. Mondhatjuk, a hatás elemeitől kezdve, a szélesebb hullámgyűrűig minden fokát elképzeli a vetett mag megfogalmazásának, sudárba szökkenésének és terebélyes fává izmosodásának, oly olvasót véve például, aki ez episztolát vagy maga megérti, vagy utána kutat, hogy megérthesse.³¹⁸ S nem fárad el a tanításban, vagy ha kell, a feddésben. „Értik, nem értik, jó lesz belőle” – vigasztalódik. Ezzel lelkesíti társait: „Ne fáradjunk el soha jót

³¹⁸ Elképzeli, hogy egy pipázó társaság asztalán véletlenül meglátja valaki és szól: „'S itt ez a' bolond vers? Sokat nevettem rajta. S hát vers az ilyen? Hiszen ilyen verset minden igazítások nélkül lehet írni. Nosza gyujtsunk pipát rajta”. Egy jelen volt magyarulni kezdi, hogy milyen formájú vers. Amaz azt feleli, hogy ahhoz ő nem tud; de füle semmi csiklandást nem érez; különben sem érzelmet, sem gondolatot nem talál benne. Emez meg érzelmet is, fondorlatot is talál benne, s ha minden más érdem nélkül volna is, örül, hogy együtt olvassák a verset, s a ki addig semmi érdemet nem látott benne, egymás után tudakozza: ki volt az a Brutus, Caesar és a többi említett. Aztán haza menvén a gáncsokodó, eszébe jut, mit hallott ismerősétől; elmélkedik, beszélni kezdi, a mit hallott s vagy ő, vagy az, a' ki előtt ő beszél, vágyást kap megolvasni Plutarchot”. Így „a' szikra íme lángot vete, 's a' mag aratást hoz”.

tenni; nem bánt az engem, hogy sok mag kősziklára esik; tudom én, hogy az az egynehány szem, a' melly földre kapott, vissza adja a' munkát elébb utóbb". „Addig kell – írja Cserey Farkasnak – példákat adnunk, míg a' Nemzet belé tanul érteni. Én azt hiszem, hogy minden haszon nélkül *most* sincsen, s legalább azt a' jót szüli Episztolám, hogy némelly Olvasója, megértvén hogy Brútusz, Timoleon felől olyat Plutarchban talál, meg fog ismerkedni Plutarcchal. 'S *ha ezt fogja Erdélyben csak tíz is, nyertem*".

De mivel az ébresztgetésnek, a fogékonyságra keltésnek ez a módja lassú folyamat, próbát kell tenni a gyorsabban ható eszközökkel is, melyek a nemzet nagyobb tömegét izgatják. Ilyeneknek tudja Kazinczy az irodalom és nyelv legfőbb kérdéseit, amelyeket nemcsak leveleiben fejteget, hanem a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* jegyzeteiben is. Ezekről szólnak epigrammjai, amelyek újabb lökést adnak a nemzet gerjedező izalmának. Nem szabad engedni, hogy ez izgalom meglankadjon. Olyan tudatos izgató, mint Kazinczy, nem szalaszthatja el a kínálózó alkalmat, hogy célja felé újabb lépést ne tegyen. Ha az írók nagyobb köre reá fordítja figyelmét, s a közönségből is számosabban érdeklődnek tanítása iránt. Ez az igyekezete sugallja a *Berzsenyihez és Vitkovics Mihályhoz* című episztoláit, amelyek tárgyaikra, alap gondolataikra s hangjukra nézve közeli rokonok. Mintha egyik a másiknak folytatása vagy kiegészítése lenne. Amaz inkább a verselés főszabályaival foglalkozik: mi teszi a verset verssé; emez a külföldi műveltségnek a magyar talajba ültetéséről, hogy nemcsak az lehet szép és jó, ami köztünk lett, köztünk nőtt s köztünk maradt, hanem amit más népektől tanulhatunk is. De amaz is az irodalmi újjáalakulás szempontjából nézi a magyar verselés különböző módjának fejlődését, amit az idegen irodalmakon kiművelt ízlés vitt abba az irányba, hol a művészi szépet leginkább kifejezheti. Ez a példa felnyithatja azok szemtét, kik a régi megszokott csapásról még akkor sem mernek eltérni, ha az új ösvény „kies tájakat ígér”; akik mindjárt ősi bélyegük eltörlésétől rettegnék, ha látják, hogy némelyek az idegen műveltség egy-egy ágát a nemzeti élet különböző hajtásaiba oltják. Hisz voltaképp ennek az alaptalan rettegésnek, ennek a dőre felfogásnak a kiirtásáról van szó ez episztolában. Kazinczy a verselés fejlődésén mutatja meg, hogy a külföldi költészetben finomult ízlés mily széppé varázsolja idővel a megszokott, a régi elavult nemzetit, s hogy ezen az úton biztosíthatjuk egész nemzeti életünk fejlődését is. A verselés nemeinek tárgyalása úgy szólva csak pusztá keret; fő az újítás szükségének megértetése. Tévedésnek mondható hát Beöthy állítása, aki egyetlen szót sem talál e műben másról, mint „az ízlés és vers dolgairól”,³¹⁹ holott maga is megvallja, hogy ez episztola „érdekét csak a rövidlátás szoríthatja a költészetre”. Hogyan szoríthatná, mikor Kazinczy nemcsak célzatában, hanem világos szavakkal is megmondja, hogy csak a butát rettentí, ami új, s mintha fejtegetéseinek összefoglalásában általánosítani akarná a példa magyarázatát, nemcsak a költészetre érti, hanem általában a művelődés egész területére.

Amit a *Berzsenyihez* szóló episztolában komolyan tanít, a *Vitkovics Mihályhoz* címűben szeszélyes, gúnyos hangon hirdeti: az önmagával elteltség, az ósdi szokások közti makacs megátalkodottság káros hatását, amely haladásunkat lehetetlenné teszi. Sehoh sem forgatja a gúny fegyverét kegyetlenebbül a maradiság ellen; sehoh sem szól a maga igazságáról meggyőzőbben s elbizakodottabb hangon és kevélyebb lenézéssel a régi elkopotatt ízlés, a szokás uralmát vallókhoz, mint e soraiban. Nem hiába akarja ez episztoláját a *tövisek* közé nyomtatni. Ezekben a gúny nyilai egyenkint röpködnek az üldözöttekre; de az episztolában egész csapat egyszerre röpül, hogy annál fájóbb sebet üssön, s a jajgató ne tudja tovább tür-

³¹⁹ *Horatius és Kazinczy*. Id. kiad. 8. l.

ni fájdalmát, hanem szemet szemért, birokra keljen támadóival. Az *arkádiai pörben* meggyőződik, hogy nem hiába tartotta Debrecent a maradiság fő fészekének s a parlagság fő képviselőinek a kálvinista versmondókat, ezt a „döre pór hadat”, amely „minden hangicsálást zengésnek véve, mint a' tók' lakói a' fülmilének csattogása mellett rekedt szavával dong, kong untalan”. Ezeknek a típusát rajzolja Hőgyészi Hőgyész Mátéban, a tudatlan és izléstelen rigmuscsinálóban, aki bojtos pipaszárral, sallangos dohányzacskóval állít be a debreceni fogadó egyik szobájába szállt Kazinczyhoz, kihez egész nyaláb versét viszi mutatóba. Kazinczy hamarosan meggyőződik, amit egyébként már Hőgyész külsejéről s megjelenéséről is sejtett, hogy nemcsak tudatlan és öntelt látogatóval akadt dolga, hanem egyszersmind aki nem is akar senkitől sem tanulni, és Kazinczy epés gúnyját komolyan veszi, mert ő a legjelesebb új magyar költőkről semmit sem hallott, s nem is akar hallani. Büszkén kivágja, kit tart magyarnak, és szavaiban a Kazinczy szerinti elmaradottság hamisítatlan képviselője nyilatkozik. Felolvassa legszebb versét, amelyben Kazinczyt követte mértékre nézve – ám a vers szelleme a Mátyásy József s a Pooocs Andrásé. A „kegyetlenül szép” versre mondott gúnyos dicséret megnöveszti Hőgyész taraját, s csakhamar új rigmusra gyújt. Kazinczy már átkozni kezdi, midőn Dessewffy gróf érkezik, s ez kimentti a kínos helyzetből. Természetesen Hőgyész a Dessewffy gr. nevét sem ismeri, csak midőn hallja, hogy gróf és Virágnak „dühödt barátja, 's érte botra kél”, rökönyödik meg. Kapja verseit, s elillan, leverve lábáról a szembejövőket, magát a grófot is, kitől úgy megjijed, hogy „sikoltva megy a' grádicsnak 's lefordúl”. Erre aztán utoléri büntetése: a szolgák tolvajnak vélik, nekiesnek, s jól helybehagyják. De ő az öklözés alatt is egyre kiáltoz: „*Köztünk lett! Köztünk nőtt! köztünk maradt meg!*” A mély megvetés hangján bemutatott író torzképe nem vész ki többé az emlékezetből. A gúny vágásai mindaddig sajognak, míg a végig sértett ellenfél ki nem adja fullánkját, és hasonlóképp meg nem suhogtatja a gúny ostorát az idegen izlést, idegen szellemet s idegen nyelvi szépségeket utánzóok felett.

Kazinczy episztolája, melyet Vitkovics 1811 júniusában kinyomat, minden magyar íróra érezhető hatással volt. A pesti írók Kazinczy legkiválóbb költői munkájának ítélték, s hatásra nézve igazuk volt. Maga Vitkovics oly mélyen megilletődve fogadta a verset, hogy még hónapok múlva sem tudott Kazinczyhoz csak a legérzékenyebb hála hangján szólni. „Barátom! – írja – általad szerzett örömet lehetetlen kifejezmem. Minthogy érzékeny vagyok, mindenem érezte azt a' jót, azt a' szívest, melyet ezen Episztoládban nekem tettél. Áldás rád és tiedre. Hidd el, egy olly emléket emeltél nekem, és tettél ez által előmbe, mellyre valahányszor tekintek (fogok pedig míg élek, mindég), annyszor tollra gyulladok... és több ollyakat buzdítsak Anyai nyelvünknek tanulására és terjesztésére, kiket vagy a' Hitség vagy Nemzetiség magyarul beszélni, tudni elidegenített”.

De amily méltó tapssal fogadják Kazinczy szoros barátai, épp oly elkeseredve olvassák oly körökben, amelyek nemzetiségünk legerősebb védvárát az idegen áramlatoktól való elzárkózottságban keresik. Az utóbbi öt év alatt Széphalomról egymás után érik a támadások ezt a féltékenyen őrzött védvárát, s minden egyes támadás újabb-újabb rést üt rajta. A védelmezők mind jobban aggódnak. Az izgalom nőttön nő. Az *arkádiai pörben* Kazinczy először vág élesebbre köszörült karddal. Fordításaival példát ad nyelvünk kifejtésére, amit a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* jegyzeteivel s a legolvasottabb magyar írókról közölt bírálataival fokoz. A vezéri tekintélyét érző izgatónak van bátorsága a nemzet közvéleményével szembeszállni, és újabb támadást mérni az ősi felfogás elkeseredett híveire a *Tövisék és Virágokban* meg az episztolákban, legkivált a *Vitkovics Mihályhoz* írottban, mely a gúny élet nagy megvetéssel fordítja a maradiak, a haladás makacs ellenségei, tehát szerinte a nemzet-

rontók ellen. S vegyük mindehhez: hány levelét viszi és hozza naponkint a sátoraljaújhelyi posta, melyek mind az ő gazdag és termékenyítő szellemének kincsei. E levelek az ő lelkesedését és buzgalmát, tanításait és elmélkedéseit, feddéseit s gúnyját majdnem oly nyilvánosan sokszorozzák s terjesztik, mint nyomtatott művei. Az így kigyúlt harc pártokra bomlasztja irodalmunkat. Kazinczy évről évre újabb fegyvereket visz a küzdelembe: folytatja bírálatait, epigrammjait és episztoláit; másfelől pedig megindítván összes fordításainak kiadását s megírván Dayka és Báróczy életrajzát, elszántabban szólít sorompóba mindenkit, aki nem akar követője lenni.

Az újjáalakuló magyar szellemi élet hajnalcsillaga, mely Bécsben pirkant föl először, s ideig-óráig Kassa, Győr, Komárom és Pest fölött világított, a zempléni Sátorhegyek alján szerényen meghúzódó széphalmi udvarházból szórja szét majd két évtizedig azokat a sugarait, melyek már a fölkelő napot sejtetik. E sugarak éppen Kazinczy izgató erélyének tüzeitől kapnak folyvást új erőt. Széphalom az ekkori magyar szellemi élet folyton serkedő forrása. Kazinczy éltető alakja nélkül el sem tudnók képzelni a megújulás legszomorúbb s egyben legvigasztalóbb korszakát. Jól mondja Vértesy Jenő, hogy az ő nem léte pótolhatatlan hiány lett volna: megállt volna az irodalom szekere. „Ő volt a kerékagy, ami nélkül a küllők széthulltak volna. Ő volt a vezér, aki fölütötte a zászlót a vár fokára.”³²⁰ Sokoldalú és gazdag tehetsége átfogta a nemzeti műveltség egész körét: az irodalmit, társadalmit és tudományosot. A költő és műfordító, kritikus és nyelvész, történetíró és műgyűjtő, hírlap- és mindenek fölött levélíró, a szép rajongó kedvelője és nyilvánulásainak elmés magyarázója, a hazafi és felvilágosodott eszmék mártírja a dicsőség utáni égő vággyal halad rögös pályáján, irodalmi életet keltve s a közművelődés halaszthatatlan szükségének tudatát ébresztve a magyarban. „Egymaga volt egy egész irodalom, egész akkori irodalmunk” – mondja Gyulai. Sőt ha korához mérten páratlanul gazdag ismereteinek egész körét s ennek életre hívó nyilvánulásait számba vesszük, bátran mondhatjuk őt az egész korabeli magyar szellemi haladás központjának.

Jóllehet Kazinczy eddig említett műveivel is kiváló helyet biztosítana magának irodalmunkban: pályájának igazi nagy eredményeit összes fordításainak kiadásával s az ezáltal új életre keltett nyelvújító harc bátor küzdelmével érhetne csak el. A jeles író, a stílreformátor, a nagy izgató legtermékenyítőbb sajtóságai nyilatkoznak itt előttünk, körülfogva az irodalmi s vele az egész magyar szellemi életet. De mielőtt fordításait vizsgálónók: meg kell állapodnunk, hogy pályája második felének kellő közepén magánéletét részletesen megismerjük.

³²⁰ *Költsey Ferenc*. (Magyar Történelmi Életrajzok); Budapest, 1906. 7. l.

IV.

Kazinczy a magánéletben

I.

Kazinczy utazásai. – 1808-diki bécsi útja; meglátogatja Sopronban Kis Jánost. – 1812-diki bécsi utazása; a festők műtermeiben s a Belvedereben. – Anyja betegeskedése, halála. – Osztokodás; Kazinczy öröksége. – Napa halála és felesége örökségi ügye. – Családjá szaporodik. – A Dunántúlra készül. – Tervei gyermekei nevelésére; valóságos kis nevelőintézetet tart házában. – Utolsó bécsi útja (1815). – Meglátogatja Takáts Józsefet és Horváth Endrét. – Gyermekei nevelése; nyelv és zene. – Ő maga és felesége a nevelés munkájában. – Az érzékeny szívű atya. – Az értelem és szív képzése; a vallási fogalmak tanítása. – A deista Kazinczy. – A Hübner-féle bibliafordítást átdolgozza; a könyv nyomtatása.

Kazinczy a külső hatások iránti roppant fogékonyságától ösztökélve a tizes évek közepéig örömet tesz kisebb-nagyobb utazásokat a szomszéd vármegyékbe, sőt – mint láttuk – Erdélybe s Bécsbe is.³²¹ Különösen a császári várost keresi fel mohó vággyal. Minden évben szeretne ott megfordulni, hogy a szép iránti érzékének áldozhasson, s az események kohójánál foglalkozók révén hallhasson valamit jövőnk felől. Mikor a város kapuján áthalad, úgy érzi magát, mint a bálterembe lépő ifjú, de mikor elhagyja a várost, megrakodva újabb ismeretekkel, még jobban örül, hogy megválhat e csábító „Ninivétől”. Az 1803-diki veszedelmes utazása után öt évig nem látja Bécsset. Annál szívesebben megragadja az alkalmat, hogy 1808-ban odakísérje napát, aki férje jogait akarja egy megnyert családi pörében érvényesíteni. Hosszas készülődés után szeptember 11-én indult Pest felé, hova 15-én érkezik. Itt egy hétig időz Kulcsár, Virág és Vitkovics társaságában. Nemcsak *Tübingai Pályatársát* olvassa fel nekik, hanem Kölcsey első próbáit is. Személyesen megismerkedik Szemere Pállal, akít elvezet az öreg Prónay László báróhoz is. Barátságot köt Jankovich Miklóssal, kit már régebb idő óta ismer, s kinek most gazdag gyűjteményeit nagy okulással nézegeti. Komáromban egy katonatiszt segítségével megnézi az újabb erődítéseket, s Pozsonyban pedig országgyűlés lévén ellátogat a kerületi és országos ülésekre. Bécsben 12 napot tölt régi és új ismerősei (Bárczy, Sándor István, Engel Ker. János, Glatz Jakab stb.) s a festőművészek és könyvkereskedők társaságában. Ekkor ül Kreutzinger József híres bécsi arcképfestőnek, aki 24 aranyért festi meg arcképét oly művészileg, hogy azért magáért érdemesnek találta Kazinczy megjárni Bécsset. Látja Bacányit is egy vendéglőben, de nem szólítja meg, hanem hangosan beszél magyarul, háta magára vonhatja Bacányi figyelmét, de ez hallatlan ná teszi Kazinczy hangját, és szó nélkül halad el mögötte. Október 11-én hagyja el Bécsset „két Anglus-agárral és egy kis Mopszlival”. Kocsijára veszi Balkay Pál (1785–1846) ifjú

³²¹ E mű I. köt. 363, 377. l.

festőt,³²² a Füger és Maurer volt tanítványát, aki római és párizsi útjára pénzt akarván szerezni, hazájában próbál szerencsét, remélve, hogy részint világhírű remekeket másoltatnak, részint arcképeket festetnek vele. Keresve sem találhatott volna jobb pártfogóra Kazinczynál, ki alighogy visszaérkezik bécsi útjából, legott ajánlja őt gazdag barátainak, s maga is másoltat vele.

Október 12-én Sopronba érkezik Kis János látogatására; 13 évvel azelőtt akkor találkozott először vele, midőn mint foglyot Brünn felé szállították. Egy napig volt tanúja Kis János csöndes szép házi életének, s magával hozta tőle Berzsényi költeményeit, hogy sajtó alá másolja. Szerette volna Kisfaludy Sándort is meglátogatni, de ez már Badacsonyan szüretelt. Kazinczy is sietett haza a maga szüretjére. De az út nagyon megakasztotta, mert amit rendes körülmények közt 3 nap alatt megszokott tenni, most a nagy esőzések miatt 8 napjába került. Néhol 6 ökröt kellett kocsijába fogatnia, hogy a nagy sáron átvergődhessék. „Nehezebb, szomorúbb utat sok esztendőök olta nem tevék” – írja Kisnek. Október 25-én késő éjjel ér haza Széphalomra, s néhány nap múlva már repülnek üdvözlő sorai Berzsényihez, akit ekkor avat be az irodalomba.³²³

De a válságos politikai idők késleltetik Kazinczy törekvéseit mind Berzsényi, mind a saját munkáira nézve. Kétszeresen kell éreznie a drágaságot, mert maga is, felesége is osztozatlan testvér. Mind e mellett 1812-ben ismét megragadja az alkalmat, hogy Bécsbe ellátogasson. Az ifjú Vay Ábrahám, a „nagy” Vay József fia (Kazinczy unokahúgának, Kazinczy Zsófiának férje), ki később grófi rangra emelkedett, hívja magával. Kazinczy előre fölteszi magában, hogy minden idejét a szép kultuszának áldozza. Útja október 7-től november 5-dikéig tart. Pesten menőben 2 napot „képzeltetetlen örömei között” él, visszatérőben pedig 3 napot különösen íróbarátaival, a triásszal és Kulcsárral. Donát Jánossal festeti magát Horvát István számára. Utazásának ekkor semmi különösebb célja nem lévén, a képtáron kívül mindég az arcképfestő és restaurátor Braun Ádám, a történeti és tájképfestő Wutky Mihály, Füger József, Bécs leghíresebb festőművésze s Rosa József, a Belvedere igazgatója s a jelesebb képfaragók termeiben tartózkodik. Egyszersmind a templomok híresebb oltárképeit szemléli Pesten s Bécsben is. A pesti evang. templom egyik oltárképének a Raphael *Transzfigurációja* másolatának nézésekor – mint mondja – örömkönyvek gyűlnek szemébe. A Bécsben található képzőművészeti remekök pedig oly élvezetet adnak neki, hogy még évek múlva is, mint egy szép álomra emlékezik vissza ekkori látogatására. Olyan műértő megjegyzésekkel kíséri a művészet különböző termékeit, hogy azokkal a művészek figyelmét is magára vonja, s nem egyszer elcsodálkoznak, hogy magyar ember tesz olyan szakszerű megjegyzéseket, noha ő bizonyos tartózkodással nyilvánítja észrevételeit. Többi közt egy szép női alakra ráismer, hogy az nem eszmény, hanem arckép, hiába tagadja a művész, aki végre is kénytelen igazat adni neki. E bájos képre csókot hány elragadtatásában. Füger *Sz. Jánosát* és Maurer *Sz. Katalinját* az udvari kápolnában egy óránál tovább nézegeti. Általán a művészet iránti szomját soha sem elégíti ki annyira, mint ekkori látogatása alatt. Valósággal tobzódik a művészeti élvezetekben.³²⁴

³²² *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 103. 127. 147. 401. 553. l., VIII. köt. 162. l. – Bayer J.: *Balkay Pál festő életrajza az Irodalomtört. Közlemények* 1902. évf. 385–391. l.

³²³ Uo. V. köt. 385. 442. 454. l. VI. köt. 37. 54. 80. 87–89. 99. 100. 103. 105. 107. 109. 114–116. 133. l. VII. köt. 67. l. VIII. köt. 160–162. l. X. köt. 131. l.

³²⁴ „Most nyolczadik ízben valék ott – írja 1812. nov. 16. Szentgyörgyinek – ’s még soha szomjamat így nem oltogathattam. – Mit mondok? Szomjamat oltogattam – sőt geschwolgt habe ich, wie ein wohlüstiger Wohlüstling.”

De nemcsak a művészet varázsa tartja őt fogva a képtárakban és templomokban, hanem a prédikálószelekből hallott eszmék is, amelyek a felvilágosodással, az emberséges érzésekkel s a haladás eszméivel kapcsolatosak. Emellett a botanikus kertekben magvakat szerez, hogy Széphalmon ritkább fajú virágokat és cserjéket is tenyészthessen; de fáradságát kevés siker kíséri.³²⁵

E bécsi utak, kivált az 1808-diki, sokat fölemésztének jövedelméből. Hiába mondja, hogy neki takarékoskodnia kell, s csak a legszükségesebbre szorítkozhatik. Ha gondosabb számító, e kiadások nélkül is ellehet. De ő anyagi sorsában is, mint irodalmi eszméiben, a jövőre épít, a „kalmári kalkulus” nem fér össze eszményi természetével. Ekkor még a vilá- gért sem hitte volna, hogy anyagi szorultság miatt valaha szenvednie kelljen. Feledni ügyekszik a súlyos idöket, amelyek mind jobban reá nehezülnek, s megkeményíti lelkét a csapások ellen, amelyek még jobban látogatják.

Tartós egészségü anyja 1810 óta, mikor „e’ vas természetet egy lassú guta elgyengítette”, folyvást betegeskedett, bár fennjárhatott. Kazinczy még nyugodtan megindul Bécsbe, s nem gondolja, hogy anyját többé az életben nem láthatja. A nagyasszony József fiával írásba foglaltatja végakarátát, s 1812. nov. 14-én csöndesen kimúlik. Ferenc fia még a koporsóban sem láthatja, mert mire a hírvétel után Érsemlyénbe ér, akkorra már a holtat a „templom kerítésébe” szülei síboltjába temetik. Hét gyermeke közül csak kettő van jelen a végtisztességén, Dénes és Zsuzsánna. De Ferenc fia mintegy félév múlva gyászjelentés helyett a régi klasszikusok példája után meleg szívvel írja meg életrajzát s osztályuk rövid eredményét. Nem halmoz rá szertelen dicséretet, amitől máshol nemigen tud tartózkodni. Nem közön- séges, hanem római lelkü asszony és „áldott anya volt: de más takarózott leplével” – jegyzi meg róla Dessewffynek. A testvérek hamarosan tisztába jutnak a végrendeletre nézve. Nem tartják elfogadhatónak. S miután annak végrehajtói, Péchy Imre alnádor és Domokos Lő- rinc, a nagyasszony rokonai szintén az új egység mellett vannak, megkezdődnek a tárgya- lások. De a megegyezés nehezen jön létre. Dercsényiné Kazinczy Juliánna többször emlegeti, hogy bíróság elé kell vinni az osztály ügyét; míg aztán második tárgyalásaik során sike- rül megállapodásra jutni, s az osztálylevelet 1813. ápr. 10-én Érsemlyénben aláírni.³²⁶

Eszerint a széphalmi és regmeci birtokon hárman osztoznak: Ferenc, Juliánna és József. Ferenc örökli a széphalmi kúriát a belsőséggel együtt; területét 6000 □ ölben határozták meg. Aztán 3 egész házhelyes jobbágytelket örököl Regmecen s 12 zsellérteleket Széphal- mon és Regmecen. Majorságot, szántó földet mind a két helységben, összesen 130 ½ holdat, valamint első és másodosztályú kaszálót mintegy 110 holdat. Őt illeti a Szabolcs vármegyei petneházi jószág fele is, apróbb kis részföldekekkel együtt, aztán a ritkahegyi és mátyásházi dézmás szőlők egyharmada, a köveshegyi szőlő a sátoraljaiújhegyi „ungvári pinczével”, vala- mint a 216 holdnyi Liget-erdő és a préda-hegyi meg kovácsvágási „pusztult állapotban lévő erdő” használatának harmada. A korcsmák, sör- és pálinkaházak meg a vízimalmok közös birtokul jutnak a három testvérré, valamint az említett ritkahegyi s mátyásházi szőlők is. A vízimalmokat egy év múlva osztják fel maguk közt Szemere István (zempléni alispán) és Comáromy István (abaúji főjegyző) ellenőrzése mellett. Mivel a regmeci kúriát, amelyen legtöbbet érő épületek voltak, József örökli, azt ajánlja, hogy nénje, Klára leányának, Kraynik Amáliának 250, Ferenc első leányának, Eugéniának pedig 150 frtot fizet. A meg-

³²⁵ *Kazinczy F. Lev.* X. köt. 131. 133. 142. 169. 172–177. 179. 195. 239. I. XII. köt. 292. I.

³²⁶ Eredeti példányát Dobos Kálmán alezredes úrnál láttam, kinek az osztálylevél a múlt század végéig birtokában volt.

állapított részeket május elején szakítják ki a három testvérnek Széphalmon és Regmecen, ami sok kellemetlenséggel és huzavonával járt; már a földmérők munkáját is félbe kellett szakítani, s majdnem törvény elé vinni az osztályt. Bár Ferenc nem veszi rossz néven, hogy testvérei a méltányosság mellett saját érdekeiket sem feledik, József öccsére nem győz panaszkodni, hogy még utoljára is megrontotta őt, s „megmetélte torkát és gyermekeiét”. Ő azonban iparkodik lelki nyugalmát s igazságszeretetét megőrizni, és óvakodik, hogy valami „mocskos tettet” ne kelljen cselekednie, s hogy az osztály békével történjék: „szép ’s talán nagy lelkű cselekedeteket is” véghez vinni. Az örökség Kazinczy „eddig szenvedett bántásainak véget vet ugyan”, noha nem úgy üt ki, mint remélte, annál kevésbé, mivel László öccse adósságait is fizetnie kell. Mind e mellett beletörődik sorsába. „Nem perlek a’ sorssal – írja Dessewffynek –, megelégszem azzal a’ mit nekem adott; ahhoz képest a’ miből hét esztendő olta nyomorogva ’s adósságokat csinálva éldegéltem, most gazdag vagyok”. Ha a papírpénz értékének nagy csökkenése az adósokat meg nem rontotta volna, tán letörleszthetné adósságait. Így azonban aligha. Pedig elhatározza, hogy csak a legszükségesebbre szorítkozik kiadásában, s mindent kerülni akar, ami „erszényét lapíthatja”. Egyedül az fáj neki, hogy „a’ legnemesebb óhajtásokat” sem teljesítheti. Reszketve gondol rá, és soha sem hitte volna, hogy erre kényszeríti sorsa. Még gyermekei is viselni fogják a terhet. De végre mégis, 54 éves korában, gazdálkodni kezdhet. „Szerencséje örökre meg van rontva”, de legalább „élhetni fog, a’ mi eddig lehetetlen volt”.³²⁷

Némi remény a felesége családjának a Sztáray, Erdődy és Koháry grófok, a Wécsey bárók és a Fáyak örökösivel folytatott pörei szerencsés eredményeivel és kecsegteti. Csakhogy ez mind hiúnak bizonyul. De abban rendületlenül bízik, hogy feleségének az öröksége kipótolja a saját osztályában szenvedett kárait, mert ipa úgy intézkedett, s végakarátát szóval vele is közölte, hogy kázméri birtoka az ő halála után egyenlően osztassék fel özvegye, két leánya (Zsófia és Mária Zsuzsánna D’Ellevaux P. E. Fülöpné) és fia között.³²⁸ Addig csak a maga új gazdasága jövedelmére, szép számú jószágaira szorul, s azzal áltatja magát, hogy szerényen bár, egész családját eltarthatja.³²⁹ De csalódásai egymást érik. Csakhamar észre kell vennie, hogy a boldogulásnak minden útja el van előle zárva. Csak már gyermekeit tudná „végignevelni a’ határig”.

Gyermekei a tízes években egymás után szaporodnak. Negyedik gyermeke s második fia Antonin Sophron Ferenc 1813. május 30-án születik,³³⁰ harmadik leánya, Anna Iphigenia pedig 1817. május 6-án.³³¹ A következő év június 13-án Bálint fia látja meg először a napot,³³² két év múlva, 1820. október 20-án pedig az utolsó gyermeke, Lajos.³³³ Ekkora családot csak a legnagyobb takarékosággal, a gazdaság legerényebb vitelével s minden mellőzhető gondos elkerülésével lehetett volna valamennyire az ősi birtok jövedelméből eltartani s fölnevelni. De a képzelet világában él s a pillanat hatásai iránt oly annyira fogékony

³²⁷ *Kazinczy F. Lev.* X. köt. 182–184. 189–190. 195. 203. 207.208. 222. 227.228. 233–234. 241. 242. 244. 249. 267. 272. 297. 300. 314. 330. 335. 337. 339. 347. 362. 366.367. 388. 404. l. – Anyja emlékezete id. h. 198–199. l.

³²⁸ Kazinczy ezt sok levelében elbeszéli, legrészletesebben a gr. Török Józsefnek 1818. ápr. 26. írt hosszú levelében. A M. Tud. Akad. könyvtára: *Irodalmi Levelek*.

³²⁹ *Kazinczy F. Lev.* X. köt. 1–2. l.

³³⁰ Uo. 391. 393. 395–396. stb. l.

³³¹ Uo. XV. köt. 174. 176. stb. l.

³³² Uo. XVI. köt. 78. 80. stb. l.

³³³ Uo. XVIII. köt. 261. 268. stb. l.

Kazinczy éppen a mellőzhető kiválasztásában gyöngö. Íme, egy eset a sok közül. Helmecky Mihály útján megismerkedik Tatay Jánossal, a Berzsenyi műveinek kiadására áldozó kisapok egyikével, aki első miséjére keresztapául kéri fel. Kazinczy oly nagyra veszi e megtiszteltetést, hogy egész komolyan készülődik e célból Veszprémbe dunántúli barátait sorra látogatni, holott másfelől nem győz panaszkodni a „rettenetes kinézések” miatt. „Öszve kell szednem lelkemnek minden erejét, hogy sorsomat békével tűrjem” – írja Kis Jánosnak. S mégis 3 avult födeles kocsiából sietve alakított egy jót, hogy az útra meg ne szoruljon. Sőt még azon is ábrándozik, hogy feleségét s első kis leányát is magával viszi. Miután azonban a saját alkalmatosságát nem tudja a kellő időre elkészíttetni, Vida Lászlóval akar egy kocsin utazni. S csak összecsoportozott ügyes-bajos dolgai, a közös birtokok első évi jövedelmének felosztása és betakarítása tartják vissza e költséges utazástól. Az ilyen esetek miatt irodalmi ellenfelei s rokonai családi állapotát s anyagi helyzetét is gúnyosan emlegetik, szegény büszkének tartják, aki a mágnásokhoz szít, rangján felül költekezik, holott nincs tehetsége, hogy kocsiat tartson, s magának kell bännia lovaival. Kazinczy megnyugtatja a részvétellel kérdezősködő Horváth Ádámot, hogy attól „a’ kikiáltott szegénységtől” még messze áll, s nem szeretné, hogy ezt híreszteljék gyermekeiről. „Én – írja – gazdagabbnak tartatni, mint vagyok, nem akarok, de mért szegényebbnek? Van anyyim, quod satis est, ’s nem figurálnék, ha sokam volna is. Sem feleségem, ki az Istennek legjobb teremtese.”

Amint most már bátrabban szembeszállhat sorsával, fő gondja, hogy gyermekeinek a kor színvonalához illő nevelést adhasson. Rousseau és Herder tanítását mélyen elméjébe vésvé az ész és szív képzését egyenlő fontosságúnak tekinti. Az általános és egyéni nevelés követelményeit össze akarja egyeztetni. Vagyis: jóllehet „bizonyos célra” óhajtja nevelni gyermekeit, vigyázni akar, hogy „szerencséjek el ne dőljön, ha vagy történet vagy tulajdon választások más útra vonnák mint a’ mellyre készíttettek”. Szerinte hát mindenre kell tanítani a gyermeket, amire szüksége lehet, amire hajlama van, amire módunk lehet, ha anyagi megerőltetéssel jár is. A jellemképzésen „a’ józanság’ és a’ közepszerűség’ szeretete” vezessen bennünket, s a bolondságok nemeitől, például a kevélységtől oktatás és példa által igyekezzünk őket megőrizni.³³⁴ Az eszményi és gyakorlati célok egyesítése lebeg előtte. Jó és hasznos polgároknak, derék honleányoknak szeretné fiait és leányait nevelni. Hogy ezek tudákos asszonyok legyenek, éppen nem kívánja, hanem hogy a szépet és nagyot, hazájukat és nyelvét szeressék. Mért ne hasonlítsanak Corneliához és Portiához? Fő vágya, hogy gyermekei anyjukat vegyék például, s egyszersmind értsenek mindenhez, aminek az életben hasznát vehetik. Kazinczy nem a mások példái, hanem a saját esze után indul, s éppen anynit akar a gondos apa kötelességeiből, mint a nevelés elméletével alaposan ismerős tanító határozott céljából és módszeréből megvalósítani. Nem követi a divatos szokást, hogy nagyvárosba adja gyermekeit. Rumynak is szívesen kezére jár, hogy Szomolnokon tervezett leánynevelő-intézete³³⁵ létesüljön s virágozzék; de nem hiszi, hogy a magyar anyák eltérjenek a divatos szokástól. Ő otthon neveli fiait és leányait egyaránt, mert úgy hiszi, hogy a szülők féltő gondjait semmi sem pótolhatja; másfelől pedig mert maga is örömet foglalkozik velük.

Azonban e tekintetben anyagi sorsa a döntő. Első kisleányát, alig múlik 4 éves, már a betűk ismeretére akarja fogni anyja és nagyanyja, s apja is elkezd az asztalnál késsel, villával, a pohár karimájával képzett betűalakok által tanítani; míg Emil fia 10 éves korában

³³⁴ Uo. XVII. köt. 344. l.

³³⁵ Uo. VI. köt. 487. l.

még nem tud folyékonyan olvasni. 1815–1816-ban valóságos ki nevelőintézetet tart házában, hogy a magán és nyilvános nevelés jellemfejlesztő hatásait egyesítse. Bekény János és Bónis Sámuel 2-2 leánya és Rummy leánya is ott tanul a saját gyermekeivel.³³⁶ De a húszas évek elejével kénytelen nyilvános iskolába adni fiait, mert utolsó gyermekeivel már a legszükségesebb ismereteket is nehezen tudja otthon megszereztetni. Első leánya, Eugénia (Zseni vagy Dencsi, amint apja hívja) több nyelvet tud, szinte virtuóz a zongorában, táncban; emellett jártas a kézimunkában s mindenféle házi dologban. De másik két lánytestvére már az ő ismereteinek felével sem bír. Azért is óhajtja Kazinczy első leányát minden szükséges ismeretre megtanítani, hogyha gyermekei árván maradnának: Zseni a nevelőjük s anyjuk helyett anyjuk legyen. Ámbár ismeri a játszva tanulás rossz következményeit, eleinte ő is játszva tanítja gyermekeit, míg aztán 7–8 éves korukban rendszeresebb tanítás alá fogja legalább két első leányát. Mivel a magyar nyelv mellett, amelyet a gyermekek apjuktól tanulnak, csak a tót nyelvben szereznek némi jártasságot a cselédektől, Kazinczy oly nevelőről gondoskodik, aki szépen beszéljen franciául és németül, értsen az elemi ismeretek s a rajz és zene tanításához is. Mivel itthon tudakozódásai nem vezettek eredményre, 1815 tavaszán Bécsbe utazik feleségével és Zsenivel, hogy a hernalsi intézetben egy tisztán beszélő francia leányt választhasson gyermekei mellé.

Ez az utolsó bécsi utazása majd két hónapjába kerül. Az a szándéka, hogy sorba látogassa a Dunán túl lakó íróbarátait, fölkeresi Csurgót, Zircet, Pápát és Sopront s emellett megismerteti feleségével Prónay Simon bárónét, a szép Hirgeist Ninit. Ápril 10-én indul Széshalomról s hét nap múlva ér Pestre, s itt 5 napig tartózkodik. Ezalatt Vitkovics, Kulcsár, Trattner és Donát látják őt vendégül. Horvát István elvezeti a M. Nemzeti Múzeumba is, mely akkor már tetemesen gyarapodott. Donát újra festi, valamint feleségét s leányát is. 25-én ér Bécsbe, s május 7-ig időz ott. Idejének nagyobb részét ismét a képzőművészeti remekeknek áldozza, s örömmel látja, hogy Zsenije az ő szemét örökölte a „mesterség míveinek” szemléletében. Már is ráismer több képre a Belvedereben, amelyeknek rézmetseteit apja szobájában vagy utóbb Donát műtermében látta. Jól esik neki, hogy tudatos nevelésmódja immár mutogatja zseni gyümölcseit. Sal. Sz. Ferenc apácakolostorában, a plebánus 5 szobás vendéglakásában kap ingyen szállást, s alkalma nyílik „a földi isteneket”, a bécsi kongresszus koronás fejait színről-színre látni, amiért némi anyagi áldozatot sem sajnál. A főcél hamar eléri. Május elején feleségével együtt kiválasztja a francia leányt (Loyan k. a.), s együtt látogatnak el a színházba, hol kisleányának magyar beszéde magára vonja két előkelő néző figyelmét. Kazinczy örömmel büszkélkedik magyarságában, midőn a páholyban ülő két úrnak megjegyzi franciául, hogy leánya még semmi más nyelvet nem tud anyanyelvén, a magyaron kívül, mire azok mosolyogva mondogatják: la petite hongroise! la petite hongroise! Visszatérőben hosszasan időz Györgyén Prónay Simon b. kastélyában, Zsolcán Vay Miklós b. körében és Törtelen Vida Lászlónál, hol Szemere és

³³⁶ Ezt világosan írja Kazinczy a Gyulai grófnéhoz 1815. január 18-án intézett levelében (XII. köt. 337. l.), hozzátéve, hogy valószínűleg még több növendéke is lesz; de ezt a tervét megakadályozta sorsa. Azonban bizonyos, hogy az említett családok gyermekei 1815 szeptemberétől a következő év tavaszáig, Rummy Amália meg 1816–1817 telén Kazinczy gyermekeivel együtt tanultak Széshalmon. S mégis Széchy Károly *Kazinczy otthon* című terjedős dolgozatában úgy beszél Kazinczy tervéről, mint amelyet egyáltalán nem valósíthatott. „Talán Kazinczy maga tesz le róla – írja –, talán idegen gyermekek hiányában hagyja abba; elég az hozzája, – *nem foganatosítja*”. *Erd. Múzeumegylet bölcséleti, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai*, 1888. évf. V. köt. 466. l. Előadásunkból kitűnik: miért nem folytathatta Kazinczy e nevelésmódot.

Helmeccy is vele vannak. Győrött ismét találkozik Takáts Józseffel, megismerkedik Horvát Endrével, s megölelheti Pápay Sámuel, akikkel valamint Pesten a Kulcsár vacsoráján meghányják-vetik az irodalom legfontosabb kérdéseit, a nyelvújító harc esélyeit. Csak azt sajnálja, hogy Kis Jánost nem sikerült meglátogatnia s vele és hitvesével feleségét megismeretnie.³³⁷

Ez az útja természetesen még sokkal többre kerül, mint az 1808-diki. De nem bánja meg, mert célját érheti. Szerény, kedves modorú, szép francia s német kiejtésű leányt hozhat magával; értett a zenéhez és kézimunkához is. Emellé Kazinczy még egy magyarul tanító férfinevelőt is fogad, majd külön zenetanítót. Ezeket Kazinczy és felesége nem cselédeknek, hanem barátjuknak nézik, s nagyon tisztességesen fizetik (400 frt). Amint az új nevelő Széphalomra kerül, Kazinczy és felesége arra törekszenek, hogy maguk közt is francia nyelven érintkezzenek, ami azonban hiú kísérlet marad. Ezért akar Kazinczy valami kiválóbb tanítót fogadni, aki mind maga tanul, mind növendékeit oktatni tudja, hogy a magyar nyelv rendszeres tanítását minden aggodalom nélkül reá bízassa. Azt kívánja tőle, hogy hazáját szeresse, nyelvét ne csak értse, hanem becsülje és művelje is, a széptudományokba pedig be legyen avatva; ismerje a német és deák nyelvet, s tudja tanítani ezeknek elemeit meg a földrajzot és történelmet is. Egy szóval olyan tanító lebeg szeme előtt, mint Döbrentei vagy Pataky Mózes, az ifjú Wesselényi nevelője

A kezdet jól indul. Mind a francia nevelő, mind a magyar tanító megfelel Kazinczy követelményeinek. Jobbat nem kívánhatott, ilyet nem remélt, mondja maga. Gyermekei közi Zseni gyorsan halad a nyelvekben és zenében. Az idegen leánykák közül is a nagyobbak a következő tavasszal már folyvást olvasnak franciául, s értik, bármily sebesen olvasnak is előttük. Azonban a francia leány 1816 májusában apja hívására hazaköltözik, s aki helyét elfoglalja, meggyűlölteti magát; Kazinczy alig várja, hogy túladhasson rajta, s megfogadja, hogy idegen nevelőnő soha többé be nem teszi a lábát hozzájuk. Most már a francia és német nyelvet Kazinczyné tanítja, férje meg a magyar nyelvet és irodalmat, a klasszikus népek történelmét, földrajzot, számtant és rajzolást. Csak a zongoramester marad huzamosabban nála. Később egy emigrált francia kaptány kerül házához, aki csak társalgás útján próbálja gyermekeit a francia nyelvben gyakorolni; de vajmi kevésre haladnak. Még leginkább Kazinczy veszi hasznát, meglehetősen gyakorlatot szerezvén a beszédben.

Míg Kazinczy költséggel győzi, 1815–1818-ig, több idegen nevelő foglalkozik gyermekeivel. De ő a felügyeletet soha el nem mulasztja, s vagy maga, vagy felesége rendszeresen jelen van a tanulás óráján. Ha egyikük sem ér rá, legalább a tanulószoba ajtaját hagyják nyitva az ő írószobája felől, s ő a legszorgosabb munka közben is figyelemmel kíséri gyermekei tanítását. Gyakran étkezik a nevelőkkel, s nyíltan, jóakaratólag, férfias komolysággal elmondja nekik észrevételeit. Mihelyt a gyermekek olvasni és írni tudnak, kivonatokat kell készíteniük olvasmányaikból. A maga rendkívül gazdag ismereteit is ennek a szokásnak köszöni. Gyönyörűségét találja gyermekei tanításában, s nincs oly kedves munkája, amelyet abba nem hagyyna miatta. Különösen Zsenijét neveli nagy gonddal. Amint az 5-dik évében járó leányka az evőeszközökkel képzett néhány betűt apja könyvében is fölismer, apja írás által kezdi a betűk ismeretére vezetni. Egyúttal madarat, rózsát, tulipánt rajzol előtte, hogy a kéz alkalmazkodni tanuljon. Általán Kazinczy a figyelem és fogékonyság fölkeltésére törekszik, amit a tudatos nevelés alapjának tart. Minden lépése a nagy gyakorlati érzékű ne-

³³⁷ *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 455. 460. 468. 489. 494–496. 503. 508–510. 534–538. 545. 551. I. XIII. köt. 34. 189. 270–271. l.

velőre vall. Épp ezért csudálkozunk, hogy a földrajzot mennyire a minden fokozatos ismeretszerzés helyes módszerével ellenkezőleg tanítja. Előbb Európa földrajzát ismerteti meg vele. Dicsekedve emlegeti, mily folyékonyan elmondja leánya: miképp kell Sz. Pétervárról szárazon és vízen a Fekete-tengerre menni; éspedig nemcsak úgy, hogy a térkép előtte van, hanem ha nincs is. De Magyarország hegyeit és folyóit, városait és vármegyéit még csak ezután fogja megismerni. A tízéves Emil már ír és rajzol, de folyékonyan még nem olvas. Kazinczy éber gonddal lesegeti gyermekeinek egyéni jellemvonásait. Úgy látja, hogy Zseniben a jámborság és tisztaság a fő erény, meg a kedély finomsága s érzékenysége. Emil kiskorától kedve fúr-farag, vadász és eleven képzeletével mesét mond. Antonin 6–7 éves korában úgy megüli szőrén a lovat, mint valami csikósbojtár. Míg idegen nevelők foglalkoznak a gyermekekkel, gyakorolják magukat a táncban is. Maga Kazinczy és felesége is járják a menuettet. Zseni táncával hétéves korában már az egész sátoraljaújhelyi úri közönség figyelmét magára vonja.

Nemcsak költséget, hanem fáradságot sem kímél, hogy gyermekeivel minél több ismeretet gyűjtessen. Elve, hogy ami természetes, azt nem kell tiltani előttük. A 8 éves Zseninek Bécsben megmutatja Apollo és a Medici Venus szobrát, melyektől a francia nevelőnő elfordul. De Kazinczy az élet különféle tanulságos jelenségeit is éppúgy láttatni akarja gyermekeivel, mint vele igyekezett apja. Kassán nemcsak a szép kertet látják, hanem két német katona akasztását is készülnek megnézni (bár elkésnek). Mindenhez szokniok kell, hogy az élet minden változásai közt megállhassanak. Mintha csak éreznék apjuk, hogy gyermekeiknek egyetlen öröksége lelkük edzettsége lesz. Mintha csak tudná, hogy apai szeretete nem található másban kifejezést, mint abban a féltő gondban, amellyel minden léptöket kíséri, s amellyel elméjüket a szükséges ismeretek szerzésére ösztökéli.

Amily hűséges férj, aki hitvesi fogadalmát még csak gondolatban sem szegi meg (mint I. Károly angol királyról mondja), épp oly gyöngéd, érzékeny szívű atya, aki lelke mélyéig átérzik minden örömet, minden boldogságot, amit csak egy boldog családapa érezhet. De bár kifogyhatatlan serdülő gyermekei parányi élettörténetének elmondásában, távol van azon elvakult szülőktől, kik a legsecskélyebb tehetség nyiladozásában mindjárt valami lángelmére következtetnek. Az író kritikai érzéke megvan az apában is. Tán csak Zsenije iránt van benne elfogultság, ami könnyen megbocsátható. Ez első leánykája finom modorával, nemes szívével, élénk eszével s nagy műveltségével mindazok szeretetét megnyeri, akiknek körében megfordul. Midőn a családi otthonban már nem képezheti magát tovább: Dessewffy József gr. házában talál új otthont, ahol a grófné szemei előtt mint lányának, Virginiának barátnője gyakorolja magát a zenében s a francia beszédben. Közben huzamosabb időt tölt Szabolcsban a Kállay családnál, majd Kazinczy húgánál, Krayniknénál (kinek fia később feleségül veszi) és ismét Dessewffynéknél. Annyira megnyeri apját nemes kedélyével s jámborságával, hogy egészen nyíltan ajánlja feleségül Cserey Farkasnak, ki első neje elhunytá után több évvel ismét a házasságra gondol. Ha – úgy mond – neki kellene most feleséget választania: vagy Gyulay Karolinát vagy Zsenit választaná.³³⁸

³³⁸ Uo. V. köt. 465. l. VI. köt. 487. l. VII. k. 33. l. VIII. k. 606–607. l. IX. köt. 78–80. 307. 309. 341. l. XI. k. 406–417. l. XII. k. 177. 203. 214. 256. 272. 279. 280–281. 308. 337. 342. 558. l. XIII. k. 27. 50–51. 68–69. 278. 448. l. XIV. k. 57–59. 74. 129. 136. 468. l. XV. k. 223. 270. 297–298. 316. 355. 361. 399. 500. l. XVI. k. 87. 290. 429. 548. l. XVII. k. 14. 32. 59–61. 123. 248. 255. 268. 318–319. 341. 518. l.

Midőn Zseni 1819 novemberében először készül egyedül elhagyni a szülői házat: áldásával együtt olyan tanácsokban részesíti apja, melyek mély bepillantást engednek abba a ritka bizalmas viszonyba, melyben Kazinczy családjának tagjai éltek egymással. E bizalom alapja az őszinteség, a hű és tiszta lélek csálhatatlan bizonyossága. Kazinczy azt köti leánya szívére, hogy minden léptében úgy viselje magát, mint ha mindég látnák szülei, s hogy minden cselekedetét és gondolatát pirulás nélkül, sőt örvendve mondhassa el nekik. „Nincs nagyobb nyugodalom – írja az apa ez alkalommal –, nincs nagyobb boldogság az életnek minden történeteiben, mint midőn magunknak ezt mondhatjuk: *Tiszta vagyok*. S nincs nagyobb és kínzóbb büntetés, mint midőn a' Lélek azt mondja magának: *Kénytelen vagyok útálni magamat*.” Mi teszi az életet szerencsésé? Ha az ész és kötelesség parancsait teljesítjük. De hogy ezt tehesük, vizsgáló tekinteteket kell vetnünk magunkra életünk minden nevezetesebb pillanatában, s ha látjuk, hogy cselekedeteinket az ész nem javallja, vissza kell fordulnunk a megkezdett útról. Csak a romlott lélek mondhatja, hogy ehhez nincs ereje. Miért nincs? Mert hiányzik akarata. Korunk veszedelme – folytatja –, hogy „útáljuk a' rút rosszat, de a' szép rosszat nem utáljuk. Pedig ez az igazán veszedelmes.” Lopni vagy ölni nem fogunk, mert azt rútnak tekintjük; de lelkiismeretünk ellen hazudni, az üresfejük vagy éppen gonoszok csillogó társaságát keresni nem tekintjük rútnak. Ilyenkor az ész és kötelesség azt parancsolja, hogy a rosszak ellen fölfegyverkezzünk s társaságukat kerüljük.³³⁹ A XVIII. század racionalizmusának egyik leghamisítatlanabb képviselője szólal meg Kazinczy atyai tanításában, s mindazon elmélkedéseiben, amelyeket a vallásról s a valóság tanításairól papírra vetett.

Azonban a Rousseau tanítványa a szív képzését egyenlő fontosságúnak tartja az értelemével. A szívet vallásos éréssel kell táplálni, hogy abban vigaszt leljen az élet mindennemű megpróbáltatásai között. Saját tapasztalatából tudja, hogy a „szív vallása”, az Istenbe helyezett erős bizalom mily drága kincse az embernek, ha szenvedések látogatják, s a kétségbeesés fenyegetőleg örvénylik körülötte. S természetesen minél jobban haladnak fölötte az évek, annál inkább erősödik vallásos áhítata, s annál inkább belátja, hogy a nevelésnek is vallásos alapot kell rakni. Jaj annak – mondja –, akit nem vallásosan nevelnek, de mégis úgy, hogy később az elme önállóságra jutván magától juthasson el az igazság keresésére. Őt – úgy mond – kedvező csillagzatai ezen az úton vezették, s azt óhajtja, hogy gyermekei is ezt az utat járassák. Már iskolafelügyelő korában megbotránkozik azon, hogy egy tanár minden aggodalom nélkül adja az ifjúság kezébe Helvetius és Voltaire némely munkáját. „Égő betűkkel – írja Cserey Miklósnak – sütötte magát lelkembe az a' felséges Igazság, mellyet a' nagy és bölcs és jó Napoleon mond: *A' Religio a' bolond* (azaz elmélkedni nem tudó vagy nem akaró) *embernél substitutum a' józan észnek*.”³⁴⁰ Semmi sem fejezi ki világosabban Kazinczy felfogását a vallás lényegéről s tanításának szükségességéről. A nagy tömeg el nem lehet népszerű vallás nélkül, az ésszerű pedig csak keveseknek való. Akiról el van végezve, hogy *ne láthasson*, lennie kell valamijének, hogy belé fogódzhassék; aki pedig maga is el tud jutni az igazságra, könnyen széttépheti a „pókhálót”. A mellettünk és felettünk örökös, jutalmazó és büntető, jó és bölcs isteni Gondviselés tudata folyvást él benne, holott a kijelentett vallás fenséges mysteriumát nem tekinti az élő hit igazi és föltétlenül szükséges táplálékának. Eszközök vagyunk az Isten kezében, amely a maga céljára választ ki bennünket. Mindnyájan „egy jó atya' fiai vagyunk”, s mindnyájunkra egyaránt süt az Isten

³³⁹ Levele Eugeniához a M. Tud. Akad. könyvtárában: *Irodalmi Levelek*.

³⁴⁰ *Kazinczy F. Lev.* IX. köt. 78. l.

napja, csak fogyatékos értelmünk lát igazságtalanságot a reánk nézve kedvező vagy kedvezőtlen végzésekben. Az egyes embernek a világegyetemhez való viszonya magyarázná meg ezt, de ennek világos látása el van titkolva az ember előtt. A természet nagy célja egyenlíti ki a látszólagos igazságtalanságot, mely az ártatlan vergődéseiben s a gonosz győzelmében mutatkozik. A „nagy napon” a jó is, a rossz is elveszi jutalmát.

Tántoríthatatlanul hisz Istenben s az örökkévalóságban. Hanem e fogalmakat nem szabad hideg ésszel illetni, mert nem az emberi érznek valók. Nem ismeri az Istent, nem a lelket sem, de szereti, s ezt függni érzi az Istentől, akinek felségéről csak meleg szívvel szabad elmélkedni, s akár örömeink, akár csapásaink közt csak hálával vagy bizalommal reá tekintenünk. Elég a bennünk lakozó Istent ismerni. Azonban ha valami fogalmat kell a gyermeknek Istenről nyerni, azt igyekezzék a tanító megértetni vele, hogy a legnagyobb tökéletesség fogalmát lássa az Istenben. A lélekről pedig csak azt tudhatjuk, hogy nem vész el, mint semmi nem, ami volt és van; de hogy a másvilágon mi vár reánk, azt az isteni bölcsesség semmiféle halandóval nem tudatta. Ezért nehéz a vallásos nevelés. A legtöbb vallástanító abban hibáz, hogy a vallás fogalmait vagy úgy akarja megértetni, mint a valószerű tárgyakat szokás, vagy pedig az emberi értelmet teljesen háttérbe szorítva. Ő azt akarta, hogy se a sötétség köde el ne takarja gyermekei előtt a tisztán látást, se az értelemnek idő előtti fejlesztése ki ne pusztítsa belőlük azt a hitet élesztő sejtelmességet, amely a vallásos szívet betölti. S ezért nem a felvilágosult gondolkodó ésszerűsége, hanem az áhítatos keresztény vallásos jámborsága szabja meg nevelő irányát. Nem engedi, hogy gyermekei már kis korukban a vallás kérdéseit feszegezzék. Szerinte elég volna általán a vallást úgy tanítani, mint Görögországban, hol a szív ügyének fogták fel. Ő is ilyennek tartja, ilyennek tanítja gyermekei és a közönség előtt. De arra vigyáz, hogy a vallás tanulása ne sok időt vegyen el tőlük, és se a kétely, se a rettegés meg ne zavarja őket.

A vallás vigasztaló igéi s az ész parancsai közt bizonyos egyensúlynak kell lennie, amelynek fenntartására ő nemcsak családjában, hanem egyházában is törekszik. Az örvényeket és szirteket nagy gonddal kerüli. Ellensége azoknak, akik „minden mesterséggel azon vannak, hogy magát azt az organumot, melly az igazság szava értésére vezet, az észet, desorganisálhassák, s a' kik az eszes, elmés emberből egy tompa buta marhát csinálnak.” Legsajnálatosabb, hogy a papok közt is vannak, kik „az észet annyira eltompítják, hogy a' legjobbak sem menekedhetnek meg a' legnevetésesebb superstitiótól”. Ennek pedig igencsak az az oka, hogy valóságos mechanizmussá teszik a szív áhítatát. Nem mintha minden külső szertartás megvetendő volna. Kazinczy a pogány bölcsek, Szókratész, Cicero, Horatius stb. példájára hivatkozik, akik bár tudták, hogy a nép vallása a józan ész ítélőszéke előtt semmi-vé foszlik, a nyilvánosság láttára ők is elfogadták a külső szertartást. Ezek némelyikét az élő hit táplálékának véli ő is, ellenben másokat üres piperének. Minden évben kötelességének tekinti az Úr asztalához járulni, sőt oly papnak, kinek szellemi tehetségét nagyra becsüli, templomi beszédét is szívesen hallgatja. De már az imádságot csak az aestheticus író ízlésével vizsgálja, a nyomtatott imádság suttozását elítéli, mert az merő mechanizmussá súlylyeszi a vallást. De a felesége imakönyvében olvasható könyörgéseket megszereti, mert művészi szempontból szépeknek találja, s hirdeti, hogy a vallástanáítók általán a szép érzését iparkodjanak az ifjú lélekben fölkelteni, mert ez az erkölcsiség egyik alapja. Ezért a szív áhítatából fakadó imádságot *végzetlenül hasznosnak* mondja, mert „nemesít, nagyvá teszen, kiragad abból a' kínos érzésből, a' mellyben a' nyomorúságok sullya alatt vagyok és egy *Mindenható* valósághoz csatol”. Nem a dogmák tartják fenn a vallást, hanem a lelkünkben lakozó hit; ez pedig cselekedetünkben, nem tudásunkban jut kifejezésre.

A deizmus tanítása szerint Isten a maga tiszteletét a jó gyakorlásában találja. Kazinczy a keresztény felfogásban is ezt keresi, s a szív szent hevülését tekinti a hit fő forrásának. Szívéből szól hát Vulkán Sámuel nagyváradi román püspök, midőn azt mondja, hogy a keresztény egész vallása az, hogy bűn és mocsok nélkül éljen. Mint apa a deizmustól egyre közeledik a keresztény valláshoz, bár mindég megmarad benne bizonyos klasszikus pogány vonás, amelyet *A hit szavában* fejez ki költőileg. Hogy a keresztény vallás „bizonyos meleg színt ad a’ szívnek”, ezt vallja és hirdeti anélkül, hogy a józan elmélkedésnek gátat vetne; mint egyik epigrammájában mondja:

A’ szem látni tanúlt, a’ szív csak hinni ----
Láss bizvást, sőt nézz; szemed arra van adva: de higj is,
’S int szívednek szép Religiója, hevűlj.³⁴¹

Később még jobban megszilárdul az isteni Gondviselés uralkodásában való hite, s többé nem kérdi, hogy kiállja-e „az ész fagy próbáját”, elég neki, hogy a „szív’ gyermeki-jámbor érzései azt hinnünk parancsolják. Bár az igazságot az ész fürkészi, de az embernek az ész mellett szíve is van, s ha az ember úgy viseli magát, hogy „sem az Ész’ irtóztató fagya, sem a’ Szív’ melegsége nem veszi-el józanságát ’s középben áll a’ scepticizmus’ vakságba vezető lángfényétől ’s az Érzés’ Mysticismusra és bolondságokra téveszthető setététől, – akkor, úgy hiszi, ott áll, a’ hol belső és külső organistiójához képest állania kell.”³⁴² Az ész és szív összhangja vezet az erkölcsi tisztaságra. Ezt Kazinczy már az elemi iskolában szeretné taníttatni, hogy a gyermek korán megerősödjék az élet oly viszontagságaira, melyek a kötelességeket egymással szembeállítják. Tegyük föl törvényül, hogy „a’ kétes dolgokban az Ész elintéséhez folyamodjunk ’s mindég azt cselekedjük, a’ mit óhajtanánk, hogy minden más cselekedjen minden más eránt.” Azt soha nem szabad tanítani, hogy az Isten tőlünk természetünkkel és javunkkal ellenkezőt kíván. Amit az Isten nevében nekünk parancsolnak, annak tökéletesen meg kell egyeznie természetünkkel, javunkkal, örömeinkkel még e földön is. De a vallástanító arra is vigyázzon, hogy a vallásos áhítat korán kifejlődjék a zsenge szívben; ami szent, arról mindég a legnagyobb tisztelet hangján szóljon. Ne a bosszúálló Isten, hanem a szeretet és jószág Istene imádására tanítsuk. Amit a gyermeki években megérteni nem lehet, ne is akarjon arról vakmerően ítéletet mondani.

Észrevevén a figyelmes apa: mennyire szereti két kisebb fia, a 7 éves Bálint és az 5 éves Lajos a bibliai történeteket, hogy szívüket és képzeletüket foglalkoztassa: átdolgozza a bibliát. Nemcsak vallási, hanem történeti szempontból is tudnia kell a gyermeknek a zsidók és keresztények mythológiáját, amely oly hatalmasan erősíti az Istenbe vetett hitet, de csak ha a gyermeki évek természetéhez képest adjuk elő. Vagyis mint Kazinczy előszavában írja: „Beszéljük nekik a’ történetet, a’ hogy azt egy régi nemzet szent Könyvei beszéllik ’s azon czéllal, hogy a’ soványabb tárgyak később tanulására elkészíthessenek, szoktathassanak, erősíthessenek; hogy szíveikben a’ jónak, igaznak, szépnek szeretetét ébresztgethessük, ’s beszéljük azon bölcs tisztelettel és hűséggel, melly a’ gyermek bizodalmit megnyerheti; ’s tiltsuk-el általján a’ czélra nem vezető tiszteletlen fessegetéseket.” Mondjuk meg nekik,

³⁴¹ Uo. XVII. köt. 500. 575. l. Az epigramma utolsó, itt idézett sorában kihagyta a *ha* kötőszót; eredetileg így volt: *S ha* int... meg is mondja, hogy itt germanizmus van.

³⁴² Uo. IV. köt. 45. 237. 573. 579. l. VIII. k. 130. 247. l. IX. k. 13. 117. 270–271. 372–73. l. X. k. 26. 388. l. XI. k. 203. l. XIII. k. 37. 194. 232. 235. 549. l. XIV. k. 22. 23. l. XVIII. k. 203. 435. l.

ahol szükséges, hogy a dolgot még most nem érthetik, de idővel érteni fogják, s elégedjünk meg vele, ha megtanulták, amit nekik elbeszéltünk. Igen nyomatékosan óvja Kazinczy a vallás tanítóit, hogy ne fogják idő előtt a gyermeki értelmet oly fejtegetésekre, amelyek éppen nem a zsenge kornak valók. Aki ezt figyelembe nem veszi, megfosztja a gyermeket „azon szép szerencsétől”, hogy „a’ dolgokat poétai fényekben is nézelhessék.”³⁴³

Amint megért benne az elhatározás, hogy a Hübner-féle fordítást átdolgozza, rövid egy hét alatt készen volt munkájával, amelynek alapjául a Major József-féle újradolgozást vette.³⁴⁴ Nemcsak az előadás nyelvében tér el eredetijétől, hanem a történet bővebb vagy rövidebb tárgyalásában is. Fő törekvése mind a történetek megválasztásában, mind az előadásnak a nyiladozó értelemhez való alkalmazásában az, hogy a gyermek könnyen megjegyezze, s kevés gyakorlás után a maga szavával nehézség nélkül elmondhassa, amit hallott. Bár Kazinczy elsősorban saját gyermekei lelki életét igyekszik kielégíteni: voltaképp nagyobb hatásra számít, remélve, hogy könyvét a gyermekek általában haszonnal forgatják, s e révén ébred föl bennök a vallásos érzés, amely „kisértetiben támogassa, csapási közt bátorítsa ’s örömeit megszentelje”. Sietve tett munka, tehát – úgy mond – esztétikai érdeme nem is lehet; de – folytatja – nekem kedves, mert „a’ szív’ Religióját igyekeztem megkedveltetni hazám’ új sarjadzatival, ’s jó példát adni, hogy tanítsák tisztán a’ *Szentet*.” Akarja, hogy a gyermek a zsidók és keresztények történetét „historice ismerje”, hogy amit a próféták mondanak, úgy tudja, ahogy azok mondják, s ne mint az idéetlen fejtegetők; s végre hogy a történet elmondásával stílerzéke is képeztesse, és szabatosan el tudja mondani, amit hallott vagy olvasott. Az elbeszélésekhez csatolt könyörgések pedig nemcsak a protestáns, hanem általán minden keresztény lélek áhítatát kifejezik.

E munkáját 1825 vége felé készíti Kazinczy és szokása szerint több hozzáértő barátjával közli még kéziratban. Kis János, Somossy János, Szabó János és Guzmics Izidor számos megjegyzéssel kísérik, de általán nagy javallással fogadják. Kazinczy ismételt újradolgozza, de még megéri, hogy műve, habár névtelenül is, élete végén napvilágot láthasson, és az első példányokat maga küldözgethesse szét. Előszavát mindjárt első kidolgozásában nagy dicsérettel halmozzák el, kivált Guzmics Izidor és Szabó János. Guzmics amely gyönyörűnek, éppen oly igaznak találja. „Benned – írja szerzőjéhez – valódi patriarchát kell tisztelnem, ki familiájának közepette atya, tanító, pap egyszersmind, s példád azt ohajtatja velem, hogy bár minden atya ezt tenné: a vallást, életünk legboldogítóbb kincsét, maga ébresztgetné, intézné magzatának előtte megnyílt bizodalmas szíveikben. Az atyai s anyai nevelés a legtermészetesb, a leghathatós. De kétségen kívül az atyáknak mind Kazinczyaknak s az anyáknak mind Sophieknek kéne lenniük.” A siker arra ösztönzi Kazinczyt, hogy a munkának második kötetét is megírja. Régóta fájjalja, hogy a protestáns egyház történelmét nem ismerik, s nem úgy tanítják, mint kellene. Azért hát a protestáns vallás dogmáinak előadása után a munka második kötetében a protestáns vallás egyetemes történelmét akarja dióhéjba foglalva előadni. Azonban terve, mint annyi egyéb, soha sem valósul.³⁴⁵

³⁴³ *Szent Történetek az ó és új Testamentom könyvei szerint*. S. Patakon, 1831. Nádaskay András. *Lev.* XIX. köt. 528–29. l. XX. k. 310. l.

³⁴⁴ Major munkája 1825-ben jelent meg Sárospatakon.

³⁴⁵ *Kazinczy F. Lev.* XIX. köt. 516. 526. 530. 554. l. XX. k. 52. 56. 74. 87. 108. 116. 139. 174. 254. 302. 310. 399–410. l. XXI. k. 382. 405. 424. 440–42. 451. 559. l.

II.

Kazinczy Széphalomra települése óta figyelemmel kíséri egyháza ügyeit; algondnoknak akarják választani. – A sátoraljaújhelyi egyház ekkori állapota. – Kazinczyt főgondnokká választják. – Hamar fölismeri a bajok forrását, s erélyesen lát a munkához. – A két papi állás megszüntetése; nehézségek. – A színi egyházkerületi gyűlés elfogadja Kazinczy indítványát. – Major Józsefet lelkésznek iktatják be; Kazinczy szerepe. – Az iskolák szigorú bírálata, javaslatai. – A színi egyházkerületi gyűlés az elemi iskolák szervezetének újjáalakítása ügyében véleményét kéri; Kazinczy részletes véleményt ad. – A sárospataki főiskola tanítása ügyében; a magyar nyelven való tanítás mellett. – Lemond a főgondnokságról; ennek okai. – Kazinczy és hitfelei közt ellentétes felfogás uralkodik. – Tóth Ferencsel és Márton ellenfeleivel való vitái. – Kazinczy a vallás kérdéseit is kritikus szemmel vizsgálja. – A vallásunió eszméje; Guzmics. – A vita fő pontjai. – A szabadkőműves eszményei folyvást élnek Kazinczyban. – Felvilágosultsága s ezért való lelkesedése.

Kazinczy a vallás alapkérdéseiről s tanítási módszeréről nemcsak mint családapa elmélkedik, hanem mint a sátoraljaújhelyi egyházköztség főgondnoka is. Mióta Széphalmon megtelepedett, állandóan nagy figyelemmel kísérte egyháza és az iskolák, különösen a sárospataki főiskola működését, bár vezérszerepre éppen nem vágyott. Olykor-olykor megjelent az egyházi gyűléseken, a vizsgálatokon; s ha valamely bizottmányba választották, szívesen közreműködött. Sőt keresve kereste az alkalmat, hogy a tanítandó anyagra s a tanítás módszerére nézve régóta kialakult felfogását előadhassa s megvédelmezhesse. Nem tudta kivetni eszéből: mily sok drága időt elloptak tőle a teológia tanulásával, s ezért ahol csak tehette, bátran kikelt a világiakra is kötelező tanulása ellen. Egyszermind a papnövéndékeket is szeretne volna megkímélni, hogy őket „a’ Theológiának annyi aprólékosságaival” kínozzák, mint egy-egy papi vizsgálaton szemtanúja volt. Így 1807. július 12-én a sárospataki vizsgálatokon nyíltan megmondja: mennyivel jobb volna a tárgy egészét tanulni, mint a sok aprólékosságot, a sok zsidó és görög szöveget könyv nélkül. De bár a szuperintendens helybenhagyólag intetet: a tanács tagjai ámulva hallják a vakmerő újtót. Szemere Albert meg is támadja, szemére vetvén, hogy így csak az beszél, aki nem tökéletesen végezte iskoláit, s mindent a naturalizmus szempontja alá fog. Kazinczy elérte a célzást, de azért hidegvérrel magyarázza meg, hogy a naturalista nevezetet jó értelemben szívesen elfogadja, mert abban találja a keresztény, kivált a protestáns vallás elsőségét, hogy az a naturalizmussal soha nem jut összeütközésbe. Pártjára kél a híres Kövy Sándor, s a jobb fejek általán vele tartanak. A gyűlés előtt többen rebesgetik, hogy a kerületi algondnoki állásra Kazinczyt kell megválasztani. Ő azonban kimondja, hogy ha megválasztanák, sem fogadná el az algondnokságot. Különben is Ciceróval tart, hogy az eszes és jó ember hivatal nélkül is a hatóság dolgát végzi. Ezt óhajtja példájával bizonyítani.³⁴⁶

De 1814-ben mégis reá gondolnak hitfelei, midőn a sátoraljaújhelyi egyháznak főgondnokra van szüksége. Kazinczy ősei is részt vesznek az egyház kormányzatában, szellemileg és anyagilag gyámolítva egyházukat.

Jóllehet a sátoraljaújhelyi ref. egyház a legelsőek egyike hazánkban, híveinek csekély számánál és az alapítványok elégtelenségénél fogva régóta sok bajjal kell küzdenie. A XIX. század elején a reformátusok a 80 ágostai vallásúval együtt összesen csak 1156 lelket szám-

³⁴⁶ *Kazinczy F. Lev. V. köt. 57. 83. 88. 93. l.*

lálnak, pedig a hitújítás elején majdnem az egész lakosság az új valláshoz csatlakozik. De a kis számot némileg ellensúlyozza a ref. családok előkelősége. Mintegy 90 nemes család tartozik a ref. egyházba, melynek épp ez időtt a hívek tetemes áldozatkészségére és sok újításra van szüksége. A belső kormányzat a lelkeszi ügyeken kívül mind a fő- és algondnok, jegyző meg a pénztárnok, vagyis a világi hívek kezében van. Másfelől az újhelyi egyház és az egyházmegye közt régebb idő óta bizonyos ellentét fejlődik, amely egyre nehezíti az újhelyi egyház kormányzatát. Az utóbbi időben az egyházmegye feltűnően kimutatja bizalmatlanságát a sátoraljújhelyi egyház kormányzói, lelkeszei ellen, s ezért nevesebb pap nem igen fogadja el az itteni lelkeszi állást. Ennek természetesen egyéb okai is vannak. Bár az egyház kevés lelket számlál: mégis két papot tart, akiket rosszul fizet. Ide járul, hogy az 1789-ben épített templom zsindeletetözete már annyira rozoga állapotba jut, hogy nemcsak tatarozásról kell gondoskodni, hanem teljes megújításról. A torony eredetileg elhibáztottan épült, azt is újítani kellett. A hívek egyházi tartozásai jókora összegre rúgtak, és a főgondnok óvakodott a darázs-fészekbe nyúlni. A hívek két pártra oszlanak. Mind a kettő fenn akarja tartani a két papi állást, csak hogy az egyik tisztességes fizetéssel, a másik pedig a régi állapotban. Növeli a zavart az a körülmény, hogy az 1794 óta szolgáló papnak, Kecskeméthy Jánosnak csak 200 frt a fizetése, míg az 1810-ben választott György Józsefnek 400 frt. Természetesen mind a kettő a hozzá való gabonával s tűzrevalóval megtoldva. Érthető, hogy Kecskeméthy ez igazságtalanság orvoslására, hívei közt célt nem érven, az egyházmegyéhez folyamodik, amelynek azonban szintén nem sikerül e visszás állapot megszüntetése. Következik a pénz értékének nagy mérvű leszállítása, amit a tehetősb egyháztagok önkéntes adakozással iparkodnak pótolni. Mindhiába. Újabb adókat vet ki az egyház, ami nagy forrongást okoz. A főgondnokok egymás után lemondanak, s a legelőkelőbb tagok nem hajlandók a tisztség elfogadására. Ily körülmények közt merül fel az a gondolat, hogy a sátoraljújhelyi egyház széphalmi leányegyháza tagját, Kazinczyt ültessék a főgondnoki székbe, aki mint teljesen független, szembe mer szállni mind a két párt követeléseivel, ha ezek az egyház érdekeit veszélyeztetik, és akinek tekintélye előtt meg is hajlanak az ellentétes pártok vezetői.

1814 elején hát Kazinczyt választják főgondnokká, s február 3-án kéri föl a sátoraljújhelyi ref. egyház nevében György József és Dókus László (vármegyei ügyész) a tisztség elvállalására. Kazinczy nem minden aggodalom nélkül hallja a közbizalom szavát. De az a biztatás, hogy csakugyan szükség van nevére, tekintélyére s munkaerejére, és hogy új hatáskörében sok jót tehet, készséget önt belé, s György Józseftől átveszi az egyházközség pecsétjét. A következő vasárnap, február 6-án, elmondván beköszöntő beszédét, beiktatják hivatalába. Beszédében nyíltan megmondja, hogy azért vállalkozik e tisztségre, mert reméli, hogy hintheti a jó magvait. Ezért hát, amely pillanatban azt látja, hogy reményében csatlakozik, azonnal lemond. Fölidézi a városnak a magyarországi protestáns vallás történetében vitt fontos szerepét, az ott működő prédikátorok, Dévai Bíró Mátyás és Batizi András emlékezetét, amely arra serkentse a híveket, hogy „ezen fényes helyben ... egy nevezetes iskolát” állítsunk s annak oly szervezetet adjunk, amilyent „a’ Haza’ jövendőbeli polgárainak javok ’s a’ Vallás’ és a Haza’ boldogsága” kíván. Bizonyos, hogy e szavaival a különböző vallásfelekezetek nemzeti érzéseinek közösségére céloz. Beszéde végén meg a nemzeti műveltség apostola szólal meg. „Mindenek felett – mondja – azon kellene igyekeznünk, hogy az *Istennek élő templomot építsünk*; az az hogy oly iskolát nyissunk meg, mellyben gyermekeink mind azt tanulhassák, a’ mi őket jó emberré ’s alkalmas és hasznos polgárokká teheti,

és a' mellyben egy igazabb, szebb gondolkodású 's érzékű maradék neveltethessék". Az a remény bírja őt e tisztség elfogadására, hogy e reményt teljesedni látja.³⁴⁷

Az egyházköztség nem is csalódik az új főgondnokban. Ő hamar fölsimeri a bajok forrását, s gyökeresen orvosolja. Mint hivatalának természete kívánja, két irányban fejt ki üdvös tevékenységet: az egyház kormányzata s az iskolai tanítás terén. Ha valakitől, bizonyára tőle lehetett várni, hogy a szellemi munkát nemcsak megbecsüli, hanem vallásfeleit is arra szoktatja, hogy a papokat és tanítókat tiszteletben tartás. Megérteti velük, hogy ezek nem a tanácsbírák, hanem az egyház szolgálói, ami nagy különbség. Sokan az ily új felfogástól visszariadnak. De ő nem enged. Bár az első székben ül, senkivel sem érezteti, hogy egyházköztségének első embere. Ő adja meg a tiszteletet a legudvariasabban lelkésznek s tanítónak. Nemcsak a papot, hanem a feleségét is megkülönbözteti s a templomban az első sorba ülteti. A tanító teendői közül az állásához illetlen foglalkozást, a harangozást eltörölteti. A rektor állását azáltal is emeli, hogy az egyházzal megadatja neki a professzori címet. Maga mondja, hogy az életnek minden lépéseiben fülébe hangzik Rousseau szava: „Ha egy elaljasodott és elaljasított testet jobba akarunk tenni: öntsünk büszkeséget belé magára nézve”.

Azonban legfőbb igyekezete, hogy az egyház szolgálóinak ne csak erkölcsi tekintélyét, hanem anyagi ellátását is oly fokra emelje, amelyen kötelességeket odaadással, szíves készséggel végezzék. Itt is kemény fába kell vágni fejszét. Jól tudja ő is, egyháza is, hogy ha tisztességesebb fizetést akarnak biztosítani az egyház szolgálóinak, mindenekelőtt a tartozásokat kell behajtani, s újabb áldozatoktól sem szabad visszariadni. Kazinczy erélyesen hozálát a munkához. Az egyházi ügyész a pöröknek egész sorát indítja meg, amelyek bár huzamos ideig folynak, időnkint tetemes összeggel gyarapítják az egyház pénztárát. Aztán újabb adót vetnek ki, mégpedig az akkori körülményekhez mérve valóban igen nagyot.³⁴⁸ Így aztán sikerül oly anyagi alapot létesíteni, amelyből a szükséges átalakításokat is el lehetett végeztetni, s a papi és tanítói fizetést is meg lehetett javítani. Legsürgősebb teendő volt a templom és iskola tetejének megújítása s a templom tornyának gyökeres kijavítása. Mindezeket Kazinczy férfias vezérlete mellett el is határozza az egyház. A templomot palakövel fedik be, amelyet nyers állapotában szállítanak a málinkai bányából. A szállítást a hívek végzik. A főgondnok jó példával jár elől, szekere 43 ízben végez munkát az egyháznak. Szintén palával földik be az újonnan épített tornyot is; gombját 1817. aug. 31-én teszik föl, amire Kazinczy tréfásan jegyzi meg, hogy soha nem hitte volna, hogy oly magasra jut (ti. mint főgondnok neve a gömbbe helyezett íráson).³⁴⁹ Az iskolát is új tanítóval látják el.

Közben aztán az egy papi állás dolgát kellett dűlőre vinni. Már közzsájon forog a kívánság, hogy a két papi állást egyesíteni kell, s az egy papi fizetést az idők követelményeihez alkalmazni. Csakhogy a bátor kezdő még várat magára. Kazinczy nem riad vissza a nehézségektől, de a véletlen is segítségére siet, midőn az egyik pap, György József elfogadván a Szatmárnémetibe való meghívást, lemond az újhelyi lelkészi hivataláról. Kecskeméthy pe-

³⁴⁷ Uo. XI. köt. 211–13. 214. 219–220. l.

³⁴⁸ Így például: Dókus Józsefné és két fia összesen 900 frt-ot, Gyulay Sámuel, Inczedy István, Kelemen Sámuel 252 frt-ot, Komáromy Gábor, Hidegkővy, Pataky Gáspárné 200 frt-ot stb.

³⁴⁹ *A sátoraljaiújhelyi egyház történetének* adatait Fejes István hasonló című művéből (S. A. Újhely, 1889) vesszük át, kiegészítve saját kutatásunkkal. Néhol Fejes tévedését is kijavítjuk. Pl. ő azt állítja, hogy Kazinczy 1816 végén lemondott (184. l.), holott K. világosan írja 1817. szept. 5-én Döbrentének, hogy aug. 31-én tették fel az ácsok a torony gombját, s ha Döbrentei Újhelybe megy, megláthatja: mily magas van barátja neve. *Lev. XV. köt. 308. l.*

dig összeütközésbe jutván az egyház tanácsbíráival (consistoriummal) s nem számítván arra, hogy az egyesített papi állásra őt hívják meg, elhatározza, hogy nyugalomba vonul. Kazinczy egy év alatt többször alkalmat vesz, hogy a tanácsbírákkal tartott gyűléseken meggyőzze a híveket, hogy az egyház tekintélyét csak a két papi állás megszüntetésével biztosíthatja. S midőn már az eszme megéri, s a kerületi esperes a vajáni egyházmegyei gyűlésre meghívja a sátoraljaújhelyi egyházat, Kazinczy betegsége miatt személyesen ugyan nem lehet jelen, hogy akaratának érvényt szerezzen, de gondoskodik, hogy annak érélyes képviselője legyen. 1815. február 2-án írásba foglalja hát véleményét, megmagyarázván, hogy a két lelkész fizetése oly kevés, hogy abból meg nem élhetnek; alapítványa nincs az egyháznak, sem a híveket további áldozatokkal nem terhelhetik. Azon kell tehát lenni, hogy a két lelkész fizetése össze olvasztassék, legyen *egy* pap, ki „a’ hivatalt Ecclesiának kára nélkül ’s díszével vihesse”. Újhely megérdemli, hogy oly papja legyen, akit mások is irigyeljenek. Nem arra céloz Kazinczy ez indítványával, hogy György Józsefet megtartsák, még kevésbé, hogy Kecskeméthyt 21 évi szolgálata után elmozdítsák. „Ne nézzünk – írja – semmit egyebet, mint az Ecclesia’ javát, díszét ’s azt a’ nyugalommat, mellyre nálunk oly nagy szükség van”.

De noha Kazinczy indítványát gondnokságra, Dókus Sámuel s mások is elfogadják, s a csekély számú ellenzék nem akadályozhatja meg az indítványnak az egyházmegyei gyűlésen való tárgyalását: az ügy elintézése nehezebbnek mutatkozik, mint eleinte hitték. Az egyházmegye nem áll a javaslat mellé, s meghagyja Kecskeméthynek, hogy az elköltözött másik lelkész, György József helyét be ne töltsse, viszont a sátoraljaújhelyi egyháznak meg, hogy a második papi szék betöltéséről gondoskodjék. Az ellenzék a maga pártjára vonván Kecskeméthyt, győztesnek tekinti magát, ami Kazinczyt elkeseríti, mert minden fáradságát hajótörés fenyegeti. Nem szereti – úgy mond – a dolgok folyását, s a hivatalról való lemondásra gondol. Míg azonban célját nem éri, el nem csügged. Személyesen megjelenik a zempléni s ungi egyesült tractus közgyűlésén, amelyet az Ung vármegyei Palágyon tartanak 1815. szeptember 8–9-én, és itt sikerül is az indítványt elfogadtatni addig is, amíg az egyházkerületi gyűlés is jóváhagyja. Ezt az egyházkerületi gyűlést október 8-án tartják meg az abaúj-tornai Színben. Kazinczy itt is megjelenik, s véglegesen kieszközli indítványa elfogadását. Az egy papi állást újonnan kell szervezni s mellette egy kápláni állást is. A gyűlés kimondja, hogy a káplánt nem szabad nőtleniségre kötelezni, mint az újhelyi egyház akarta. Megengedi a kerületi gyűlés, hogy a lelkészt és segédét az egyház az egész kerületből hívhassa. Így hát Kazinczy végre is célját érve, indítványa megvalósításához foghat.³⁵⁰

Megállapítván az új fizetést, mely az addigi két papi fizetést is jóval felülmúlta, Kazinczy még egyszer szembeszáll a régi ellenzékkel, s emlékezteti a tanácsbírákat, hogy végre le kell mosni magukról azt a szégyent, melyet a közhír rájuk ragasztott, hogy a templom és iskola szolgálataival nem aszerint bánnak, amint fontos állásuk követeli. Másfelől az egyházmegye egyes vezéreiből sem igen járnak Kazinczy kezére. Mindez okok miatt Major József szépi lelkész, akit az újhelyi egyház kiszemel, nagy aggodalmak közt van a felajánlott papi állás elfogadására nézve. Ezért Kazinczy Lónyay Gábor egyházkerületi főgondnokhoz és Öry Fülep Gábor püspökhöz fordul közbenjárásért. Ezek aztán fel is szólítják Majort, hogy

³⁵⁰ *Fejes I. i. m. 178–184. l. – Kazinczy F. Lev. XII. köt. 61–65. 82. 88. 257–58. 362. 364–65. 401–402. 417. l. XIII. köt. 155–157. 250–251. 409. l. XIV. köt. 22–23. l.*

„magasabb érdekből” fogadja el a meghívást,³⁵¹ ami megtörténvén, november közepén Kazinczy vezetése alatt számos tagból álló küldöttség adja tudtára, hogy föltételeit az egyház elfogadja. Nemsokára Sátoraljaújhelybe szállítják Majort, s 1816. április 7-én lelkészi hivatalába iktatják. Ekkor mondja Kazinczy utolsó szép főgondnoki beszédét, amellyel Majort beiktatja. Visszatekintvén az utóbbi két év eseményeire, a kiküzdött eredményen érzett lelki gyönyörűséggel állapítja meg, hogy egy az akol és egy a pásztor, amiért annyit fáradoztak. El nem hallgathatja, hogy a hívek maguk is „megsikamlottak”; de mégis inkább a hibás szervezetnek tulajdoníthatók némely botlások. Nagy melegséggel üdvözli az új lelkészt, aki fényt hoz Újhelynek, s akinek Újhely is fényt kölcsönöz, mert a Dévai Bíró Mátyás székébe ülteti, ahol nem sokkal azelőtt Katona Zsigmond, Benkő József és György József ültek. Ezeknek az emlékezete ösztökélte a híveket, hogy hozzájuk hasonló lelkészt keressenek, s meg is találták azt Major személyében. Végül elbúcsúztatja a régi papot, megköszönve 22 évi szolgálatát s hűségét.³⁵²

Másik irányú működése az iskolai tanításra vonatkozik. S bár itt nem fűződik nevéhez oly nevezetes eredmény, mint az egyházi kormányzatban: buzgósággal párosult szakértelem itt is megtermi gyümölcsét. Mindjárt az új iskolai év kezdetével az 1814. év végi vizsgálatokon szerzett tapasztalatait akarja értékesíteni, midőn szeptember 4-én az egyháztanácsban szépen kidolgozott indítványt ad elő. Szigorú bírálat alá veszi az újhelyi iskolákat, s a tanításnak mind anyagára, mind módszerére oly javaslatokat tesz, amelyek nagy pedagógiai érzékének s gazdag tapasztalatainak máig is beszédes tanúi. Nem haboz kimondani, hogy a vizsgálatokon mutatott eredménnyel egyáltalán nem volt megelégedve. Csak üres alakú képzés nyomait látta; a lényeg el volt hanyagolva. Nemcsak az emlékezetet kell gyakorolni, hanem az értelmet is képezni, hogy a gyermek eszmélni, gondolkozni tanuljon; hogy a gyermek semmit ne vésson emlékezetébe, aminek értelmével nincs tisztában. A tanítás anyagát az egyházkerület 1811. július 15-én megállapította, de ehhez Kazinczy még az erkölcsstant óhajtja hozzacsatolni, vagy amit életbölcességnek mondanak. A latin grammatika és számtan tanítására is nagyobb gondot kíván fordítani, s érdekesen emeli ki, hogy a számvetés tanítása „nagyon elősegéli a’ Protestantizmus’ lelkét, melly abban áll, hogy mi semmit nem tartozunk valónak venni, a’ mi felől meggyőződve nem vagyunk ’s hogy bár embernek hitet nem parancsolhatni”. Miképp óhajtja a vallást tanítani: főntebb előadtuk. A vallással együtt a hitújítás történelmét is nagy figyelemben kívánja részesíteni, valamint a nemzet politikai történelmét s országunk földrajzát is. Megbotránkozva látta, hogy a gyermekek a hazai történelmet nem is tanulták, amit részben annak tulajdonít, hogy nincs megfelelő tankönyv. Azt ígéri, hogy ő maga fog ilyet írni; de ígéretét soha sem váltja be.³⁵³

Javaslatait az egyháztanács változatlanul elfogadja, s azok csakhamar éreztetik is hatásukat. A tanítók, kiknek fizetését tetemesen javítja, igyekeznek a főgondnok eszméit valóra váltani. Nemsokára az egyházkerületnek Színben tartott s már említett gyűlésén még fontosabb megbízást nyer. A gyűlés bizottságot választ az elemi iskolák szervezetének az újabb idők követelményeihez való átalakítására nézve. Kazinczyt is a bizottság tagjává választják „mind szélesen ki terjedő tudományára, mind különösen az Oskolai dolgokba való különös tapasztaltságára való nézve”. Lónyay Gábor főfelügyelő pedig arra kéri, hogy mielőtt a bi-

³⁵¹ Maga Kazinczy erről nem nyilatkozik, de nincs okunk kételkedni *Fejes* állításában; id. m. 184. l.

³⁵² *Kazinczy F. Lev.* XIV. köt. 123–127. 134–135.

³⁵³ Uo. XII. köt. 61–67. 82. 88. l. – *Fejes I.* id. m. 179. l.

zottság tárgyalásait megkezdi, vesse papírra Kazinczy a tárgyalandó kérdésre vonatkozó véleményét, amely egyik alapja legyen a tárgyalásnak. Kazinczy a megbízást december közepén kapja február 15-i határral. Sok egyéb dolgai mellett a legutolsó időre hagyja munkáját, s február 14-én betegen és sietve mintegy 3 ívnyi terjedelmű véleményt ad,³⁵⁴ mely a sátoraljaújhelyi iskolák ügyében tett indítványának bővebb kidolgozása. Kazinczy ellene szegzi magát annak a szokásnak, hogy az eladó lányokat vasárnap délután oktassák a vallás elemeire, mert ez csak az erkölcs kárával történhetik. Ehelyett azt javasolja, hogy a férjhez menendő lányok az Úrvacsora előtt való vasárnap a lelkész lakásán együttesen kapjanak oktatást a vallásból. De nőtlen férfinak nem szabad ott lenni.

Kazinczy *Vélekedését* a főfelügyelő s néhány bizottsági tag kedvezőleg fogadja, s nem egy észrevétel át is megy belőle az életbe. Figyelme később sem lankad a sárospataki iskola iránt, s különösen midőn 1822. július közepén Sárospatakon nagy tanácskozás folyik a főiskolai tanítás ügyében, ő a magyar nemzetiségért lángoló lelkével a gyűlés legelső tagjait szólítja sorompóba nyelvünk érdekében. Lónyay, Kövy s mások is amellet kardoskodnak, hogy a sárospataki akadémián deák nyelven tanítsanak, s azzal érvelnek, hogy különben ifjaink nem tudnak deákul. Kazinczy a tanítás alapcélját így fejezi ki: magyarnak és protestánsnak magyart és protestánst kell nevelnie. Ennélfogva sehogy sem tud belenyugodni a gyűlés határozatába ugyanakkor, midőn Fejér György „a’ veres övvel és kereszttel a’ Marczibányi ünnepen azt mondá, hogy a’ melly Nemzet idegen Nyelven tanul, soha sem fog Culturát kapni s mindég hátra marad”. Kazinczy egy pillanatra minden küzdelmét hiábavalónak látja. „Vártad volna e ezt a’ XIX. században?” – kérdi Dessewffy-től. Kimutatja, hogy a protestánsokra szégyenletes határozat nemcsak a nemzeti, hanem pedagógiai szempontból is ártalmas.

Ugyane tanácskozások idején bízza meg Lónyay Gábor Kazinczyt a magyar nyelv és irodalom tanítására alkalmas könyv megírásával. Már Dessewffy és Szemere néhány évvel azelőtt ismételten ösztökélték ily munka írására. Kazinczy megtiszteltetésnek érzi a megbízást, azonban, úgy látszik, művét nagyon széles alapon kezdi, nyelvünk eredetével, történelmével, s innen tér át az irodalomtörténet előadására, s csak ezután akarja a magyar nyelv grammatikáját adni. Így csak a bevezetést készíti el, s küldi a következő évi július 6-án Lónyaynak leginkább azért, hogy fogalmat nyújtson: mily módon iparkodik a belé helyezett bizalomnak megfelelni. De bizonyára maga már ekkor tisztában van, hogy ígéretét soha nem tudja beváltani. Egy évi haladékot kér a bizottságtól, de egy betűvel sem jut előbbre. Késedelmének azt az okát adja, hogy nem illik ott öneki szólni, ahol róla magáról is beszélnie kell. Pedig a valódi ok korántsem ez; hanem részint a tárgy nehézsége, részint körülményeinek ziláltsága. Annyifelé tördelve munkaerejét elgondolni is bajos: miképp dolgozhatott volna ily hosszabb művön. Örvendve fogadja hát a hírt, hogy Zádor György dolgozik már egy irodalmi antológián, melyet a nagyobb deákok is haszonnal forgathatnak. Ezzel adja okát késedelmének az 1824-i sárospataki vizsgálatokon is.³⁵⁵

Ekkor már Kazinczy régen lemondott a sátoraljaújhelyi egyház főgondnokságáról. Először is 1816. január 6-i gyűlésen jelenti be lemondását, amelyet azonban a gyűlés nem fogad

³⁵⁴ Megvan a M. Tud. Akad. könyvtárába ily címmel: *Vélekedés az alsóbb iskolák organisatiója dolgában*, Széph. febr. 14d. 1816; 4r. 11 l. – M. Irod. Lev. 27. sz. Lev. XIII. köt. 341–342. l. XIV. k. 22–23. l.

³⁵⁵ Uo. XIII. köt. 65. l. XV. k. 408. l. XVIII. k. 91. 110–111. l. XIX. k. 140. l. – 1823. júl. 6-i levele Lónyayhoz *Sárospataki Lapok* 1896. évf. 899–900. l.

el, s ő is meggyőződik, hogy akkor „a’ rendnek megbontása nélkül” szolgálatát el nem hagyhatja. De mivel ő nem a városban lakik, az egyház „java s’ dolgainak gyors folyamatja” pedig azt kívánja, hogy legyen az egyháznak ott helyben lakó gondnoka: hivatalát ismét meg akarja osztani, s Dókus Sámuelre gondol, aki különben egy év óta már gondnoktársa volt. Csakhogy Dókust megnyerni többé semmi remény. Így hát Kazinczy gondnoknak Fodor Lászlót, algondnoknak pedig Pólya Ferencet ajánlja, mit az egyházi gyűlés el is fogad.³⁵⁶ Azonban egy év múlva Kazinczy ismét megújítja lemondását. Csupán névvel nem akar szolgálni. Azt pedig körülményei meg nem engedik, hogy mint kezdetben, annyi időt áldozzon az egyház ügyeinek. Ide járul, hogy az általa annyira kedvelt pap, Major is elkedvetlenedik amiatt, mivel fizetését nagyon hiányosan kapja meg, s ezért már azt rebesgeti, hogy másfelé gondolkozik. De épp maga Major, aki Dókus Lászlóval együtt az egyháztanács megbízásából követségül jár nála, iparkodik őt meggyőzni, hogy csupán névvel is hasznos munkát végez az egyházban, mert nála nélkül „az Ujhelyi kis Aristokraták’ bohósága Anarchiát szűlné”. Ismét megmarad tehát hivatalában, de a mondott okok miatt csak egy évig. 1818 elején véglegesen leköszön.³⁵⁷

Hogy főgondnoki hivatalától egészen visszavonul, annak bizonyára egyik legdőntőbb oka az ő és az egyháztagok felfogása közti lényeges ellentét. Ő jó protestáns, legalább ezt hiszi magáról, de egész életében távol van a hitbeli türelmetlenségtől s a felekezeti merev korlátjaitól. Ily szellemben neveli gyermekeit is; felesége is ehhez igazodik. A kéregető ferencrendi barátot éppen oly szívesen látják házukban, mint a kálvinista szupplikánst vagy levitát. Jóllehet gyermekei két vallás hívei, köztük a legszebb egyetértés uralkodik, amit a Kazinczy család tagjai is alig tudnak megérteni. Péchyné Kazinczy Zsuzsánna szemére is veti bátyjának: „hogy’ tűrheti el, hogy leányai a katolikus, fiai pedig a protestáns vallásban nevelődnek”. „Úgy – feleli a felvilágosult apa – mint azt hogy a’ fiúk nadrágot, a’ leányok pedig szoknyát viselnek”. „A’ szó – jegyzi meg – elakasztotta a szoknyás apostolt, s nyugtom volt”. Bizonyára nem egyszer szóvá teszik az egyház tagjai maguk közt Kazinczynak ez ekkoriban szinte páratlan vallási türelmét, ami szavaiban és tetteiben egyaránt gyakran nyilatkozik. Zsenijét maga vezeti a kassai püspök elé bér mállkozni, s nyomja orcájára atyai csókját annyi jelen levő szemeláttára. Némelyek kedvtelve hánytorgatják a kath. papokkal kötött barátságát, a kath. vallásról tett nyilatkozatait. Még főgondnoki beköszöntőjében is óvja a vallás tanítóját, hogy a protestáns vallás történelmének magyarázatában túlzásra ne ragadtassa magát, s meg ne alacsonyítsa azokat, akiktől a protestánsok elszakadtak, mert „a’ hit sok esetekben a’ nevelés és körülállások következése”. A közfal már le van döntve, s „a’ hitéért kárhóztatni senkit nem lehet, mert ahhoz, hogy ez vagy amaz így és nem úgy hiszen, csak Istennek és neki magának van köze”. A protestáns nem taníthat gyűlöletet, nem még idegenkedést sem, ahol a kereszténység, az emberiség és polgárosodás szeretetet parancsol.

Kazinczy soha nem rejti véka alá felvilágosodott gondolkodása gyertyáját. Semmi kétség hát, hogy mindazon vitáit, amelyeket Tóth Ferenc pápai lelkésszel, később dunántúli püspökkel és Márton István pápai tanár katekizmusa miatt ennek ellenfeleivel tartott, túl-egyre veszik a kálvinisták. E vitákban még semmit sem mutat a régi felfogású protestánsból; még vallása keletkezésén is sajnálkozik. Előbb azt hitte, hogy a prot. vallás legközelebb van a deizmushoz; a Tóth Ferencel való vitáiból arról győződik meg, hogy a katolikus

³⁵⁶ Uo. XIII. köt. 397–399. 404–405. l.

³⁵⁷ Uo. XV. köt. 38–39. 78. l. – *Fejes I. id. m.* 184–185. l.

vallás is épp oly közel van. Előbb azt hitte, hogy ez a vak engedelmesség vallása, az meg a szabad vizsgálaté. Most azonban tapasztalja, hogy a különbség merő képzelődés. Igazában a kath. vallás az, aminek mondja magát, a protestáns pedig a szájában pengeti az engedelmességet, s lenézi amaszt, mint jármot vonót. Legjobb volna a protestánsnak is úgy hinni, mint a katolikus hisz: minden vizsgálódás nélkül, mert a vizsgálódás szabadságának semmi hasznát sem veszi. Azt mondhatni, hogy Kazinczy a vallást is a művészi ízlés szempontjából ítéli meg. Ezért kárhoztatja Luther elszakadását; e nélkül – úgy mond – a keresztény vallás „azzá vált volna, a’ mi a’ Görögök szép religiója volt: *szívnek és imaginationnak szép religiója*, ’s nemesítő religiója”. Feltűnő, hogy aki a világtörténelmet annyira ismeri, mint ő, a katolikus egyház visszaéléseiből nem tudja igazolni Luther támadását, s a protestáns vallás hasznát csak oly szükségyszerűségnek tekinti, amelyet minden esemény, még a leggonoszabb is, előidéz. Lám, Néror felgyújtja a várost, amelynek így egyenes utcái lettek. Herculanéumot eltemeti a Vezúv, de kincsei ezáltal reánk maradtak.

Kazinczy a nyelvi harcokban nem egyszer kifakad, hogy ellenfelei minden tanulmány nélkül követelik meghallgatásukat. Ő maga is ebbe a hibába esik a vallás kérdéseiben. Barátja, a jeles bölcselkedő és teológus, Sípos Pál úgy szólva egy pár szóval halomra dönti egész okoskodását. Az engedelmesség és szabad vizsgálat fogalmait a dogmatika tanítja; de a vallást nem a dogmák tartják fenn, amint Kazinczy is hirdeti. Csakhogy ő ennél tovább nem tud lépni. Sípos megmagyarázza, hogy az engedelmesség a lelkiismeretben honol; ez bír bennünket arra, hogy Istent kövessük. Ha él bennünk a vallásos érzés, könnyen felvilágosodik előttünk minden. Ha pedig nem él: vizsgáldni kezdünk, s mindent zavarosnak s föltételesnek látunk. Krisztus hitet követel tőlünk, amely „nem akad meg a szemnek látásánál, mint a gondolat szokott meg akadni”. Ezért a kinyilatkoztatott vallás tanítását csak hittel lehet feszegetni, nem elég a pusztá józan ész. Jóllehet Kazinczy nagyon távol áll Sípos felfogásától, látva, hogy ők össze nem egyezhetnek, inkább meghajlik barátja véleménye előtt, semhogy a vitát folytatni próbálja.³⁵⁸

A Márton István katekizmusá támadóit, mint említettük, főleg azért idézi a józan felvilágosodás ítélőszéke elé, mert úgy látja, hogy nemcsak a katolikus, hanem a protestáns írók is a türelmetlenség hirdetői, s a vallást ellentétbe állítják a józan ésszel. Hévvél védelmezi Kantot, s keményen elítéli a tudatlan gögöt, amellyel magyar ellenségei Kantot nevetséges módon támadják, s helyett, hogy megérteni törekednének, kihallgatás nélkül pálcát törnek fölötte. E tárgyaltuk vita is azt mutatja, hogy Kazinczy, mint a magyar közművelődés különféle ágaiban, a vallás kérdéseiben is keresve keresi az alkalmat, hogy a maga felfogását a jelenlevőkkel megismertesse. Ha a józan felvilágosodás eszméit terjesztheti, öröme szembe száll a megcsontosodott balvélekedéssel, sokszor olyan résen világítva arra, melyen senki sem várta volna. Midőn az említett színi gyűlésen a protestáns egyház előkelő tagjai nagy lelki meglepéssel emlegetik, hogy József nádor felesége, Hermina hercegasszony reverzálist adott magáról, hogy soha sem tér át a katolikus vallásra, és első fiát protestánsnak neveli, Kazinczy nem haboz kimondani, hogy sehogy sem tud osztózni a protestánsok örömeiben. Ugyan – kérdi – ha egy katolikus leány ment volna protestáns herceghez, és ily reverzálist adott volna magáról: nem vádoltuk volna-e türelmetlenséggel? Hát illik-e arra kötelezni magunkat, hogy ezt vagy amaszt igaznak elismerni és vallani később sem fogjuk? Erre a fehér asztalnál, hol Kazinczy e merész véleményt a fanatikusok közé dobja, sokan gondolkozóba esnek. Egy-két ajk az ő hitetlenségét is pengeti. Maga a püspök is kötődven

³⁵⁸ Uo. XI. köt. 114. 119. 124. 146. 148–158. 203. 226. l.

vele, azt jegyzi meg, hogy Kazinczy csak a Bayle Péter értelmében protestáns, vagyis hogy minden pozitív vallás ellen protestál. Kazinczy elmésen visszavág: Ha az volna, annak köszönne, hogy Sárospatakon 5 évig ő (Öry Fülep) alatta tanulta a teológiát. Egyébiránt őt minden vallás papja szereti, mivel előtte minden vallás egyaránt tiszteletre méltó. De azzal mégis eldicsekszik, mily jól esik neki, hogy akkor délelőtt a templomból kijövet az öreg püspök megöleli s megcsókolja két főgondnok és sok más előkelő világi protestáns szeme láttára. Mintegy az osztó igazság diadalát érzi e csókban, mert „az a’ rettenetes nép látta, hogy a’ Kálvin János Helytartója innen a’ Tiszán a’ kikiáltott vallástalanságú embert osculo pacis et fraternitatis fogta körül”³⁵⁹

Bizonyos, hogy Kazinczy nem a szó közönséges értelmében „jó protestáns”; de az emberi értelemnek a középkori balfogalmak béklyóiból való kiszabadulását s nemzeti művelődésünk folyamatát el sem tudja képzelni a protestáns vallás nélkül; a szabad vizsgálódás lehetőségét is a protestáns vallás alapelveinél fogva vitatja. Ezt a ható tényezőt állítja szembe a katolikus vallással, melynek miszticizmusa őt is vonzza, mint „a’ jobb sárból gyúrt embert” általában. Ámde a gyermekkorában beleoltott vallás maradványai élnek még benne, s a deizmus hatásával összeolvadva meggyökereztetik benne azt a mély hitet, amelyet az isteni Gondviselésbe helyez, és amely a szívében uralkodó szent érzést semmi teológiai magyarázattól nem félti és semmi kritikai erősségre nem bízta. Utálja a francia szabadgondolkodót, a vallástalan bölcselkedőt, s úgy hiszi, hogy az ő vallási meggyőződése például szolgálhat nemzetének. E közös alapgondolat tartja össze a keresztényeket, és sem nem szükséges, sem nem lehetséges, hogy a kereszténységnek az idők folyamán kifejtett felekezetei egyesüljenek. Kazinczy nem osztozik abban a törekvésben, amellyel József császár *Tűrelmi rendelete* óta sok katolikus és protestáns író nálunk is, mint külföldön, keresi a végleges kibékülés útját.

Samarjay János *Magyar Harmoniáján*³⁶⁰ kezdve hazánkban is, mint a franciáknál és németeknél sokszor föltűnik e szép eszme megvalósulásának lehetősége, kiterjesztve a törekvést a kérdés egész körére, ti. nemcsak a protestáns, hanem a katolikus is, tehát az összes keresztény felekezetek egyesítésére. S bár e törekvés mindannyiszor kudarcot vall, a XIX. század tízes és húszas éveiben új életre kél. A türelem és engesztelékenység szelleme a magyar katolikus és protestáns egyház vezéreiben is nyilatkozik, s tápot ad az ábrándos reménynek. Legjobban Berzeviczy Gergely és Guzmics Izidor élesztik e reményt; az a protestánsok, ez a katolikusok részéről.³⁶¹ Mind a ketten sokat elmélkednek e kérdésről; de amaz sem hiszi, hogy valaha véglegesen megoldhassa. Emez mélyen meg van győződve, hogy nemzetünk boldogsága csak az egy nyelvtől s egy vallástól függ, s úgy széttagolva vallás által, mint jelenleg, nem maradhat. Guzmics az erős katolikus teológus, aki vallását „isten

³⁵⁹ Uo. XIII. köt. 231. 232. 234. 238. 250–251. l.

³⁶⁰ Pápa, 1628.

³⁶¹ Berzeviczy már 1803-ban írt egy munkácskát. Ezt a tízes évek végén részletesebben kidolgozza, s a weimari *Oppositionsblatt* hasábjain kinyomatja, külön pedig Lipcsében, 1822-ben ily címmel *Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*. Guzmics Báthory Gábor pesti ref. lelkész és püspök munkáira, amelyekben az egyesülés lehetőségét tagadja, válaszol több művében: *A Kath. Anyaszentegyház hitbeli tanítása, a Magyarországi Protestánsokhoz; A Keresztényeknek Vallásbeli Egyesülésekről*, mind Pesten, 1822; *A Vallásbeli Egyesülés idejének és a r. kath és prot. Keresztények között fennálló Uniónak vizsgálata*, Győr, 1824.; Ugyanennek másodszori vizsgálata, uo. 1826. Zoltvány Irén *Guzmics Izidor életrajza* c. munkájában (Bp., 1884) az egész kérdés bibliográfiáját összeállítja; vö. *Lev. XVIII. köt. Bevezetése* utolsó szakaszával, a Névmutatóban megjelölt lapokkal és Láczy Gyula tanulmánya Athenaeum (szerk. Beöthy Zsolt) 1873. évf. 14–17. sz.

tekinteten” épültnek hiszi, természetesnek tartja, hogy azon az egyház semmi változtatást nem engedhet. A protestánsoknak kell belátniok, hogy a magyar alkotmányos élet a katolikus vallással lévén összekötve, ennek nemzeti vallásnak kell lennie. Guzmics azon igyekszik, hogy az eszmének híveket toborozzon, elleneit pedig szelíd felvilágosításaival elnémítsa. Ha egyszer a lelkek fogékonyságra gerjednek, a kormány kötelessége az eszme gyakorlati megvalósításáról gondoskodni. Nem a dogmákról kell tanácskozni; ezek már „elejétől fogva meg vannak állapítva”, hanem az isteni tisztelet módjáról, a szertartásról, a fegyelemről; mindennek a nemzeti jellemhez, a kor szelleméhez és követelményeihez kell alkalmazkodnia. Kétségtelen, hogy a katolikus is enged valamit, a protestáns is elfogad egyet-mást.

Kazinczy kárba vesztettnek tekinti a lelkes törekvést. Az okos és művelt emberben amúgy is megvan a vallásunió gondolata, a nép pedig soha el nem fogadja. Csak kölcsönös türelemre van szükség, amely nélkül lelkiismeretbeli szabadság nem képzelhető. Szerinte az egész kérdés nem is az értelmet, csak a szívet érdekli. Ha a katolikus vallásnak „holmi baja s alkalmatlansága nem volna”, jobb és célravezetőbb lenne, mint a protestáns. A főntebb előadottak után könnyen megmondható, mire céloz Kazinczy: a szív és képzelet táplálására. Csakhogy a protestánsok éppen ez utóbbit nem akarják. Kazinczy megint kedvenc párvonalába állítja a katolikus és protestáns vallást egymással: a katolikus vallás „az engedelmesség, parancs vagy tilalom s veszteglés” vallása, a protestáns pedig a szabad vizsgálaté s haladásé. Amazt az egyház korlátok közé állítja, emez a szív sugalmából vizsgálódó ész mint két vezérfáklya segítségével folyvást keresi az igazságot. Csakhogy a vallás kérdéseiben, mint Sípóstól tanulja Kazinczy, a józan ész bármily mélyreható vizsgálódása fölszínes marad hit nélkül. Miért panaszoljuk hát értelmünket olyasmire, amit úgy sem tudhatunk? De különben is föltehető-e, hogy dogmáiból akár egyik, akár másik felekezet engedjen? Másfelől pedig ha a kölcsönös türelem oly mély gyökeret verhet, mint amelyet Kazinczy a művelődés terjedésétől remél: miért építgessük tovább is légvárainkat, mikor a nemzet értelmes része igazában úgyszólván összeforr egymással? Miért sóvárogjunk elérhetetlen vágyak után, ha többé senki sem bolygatja embertársai vallását, s a lelkiismeret szabadsága győzelmet aratván, leomlanak a vallásfelekezetek korlátai? Guzmics eszméje csak egy *szép álom*, az alkimista álma; ez tudja, hogy „nem fog aranyat főzni, de főzi, mert a’ főzés és a’ remény neki örömet ad”. Guzmics szerint minden jó magyar hazafinak munkálkodnia kell a vallás-egyesülésen, mert aki ellene dolgozik, nem jó ember, nem jó hazafi. Tagadja, hogy az ő törekvése az alkimista álma; ennek képzelt aránya soha sem lesz valóságos arany, de az ő eszméje egykor valóság volt.³⁶²

Bármily buzgalommal s mélyreható érveléssel védelmezi azonban Guzmics leveleiben s önálló műveiben a maga eszméjét, nem tudja megingatni Kazinczyt. Ez is óhajtja a nemzet egyesülését, de nem a vallásfelekezetek eltörlése, csak a kölcsönös türelem s a felvilágosodás folytonos terjedése alapján. Neki nem a vallásbeli, hanem a műveltségbeli különbség megszüntetése vagy lehető csökkentése a célja. Nem azt nézi: ki milyen vallású, hanem hogy milyen erkölcsi életű, s mennyire felel meg az ember *általános és nemzeti* fogalmának. Bár kiszabadulása óta egész életében távol áll a szabadkőműves páholyoktól, amelyek úgyszólván voltak tiltva, de a szabadkőműves eszményi törekvései soha egy pillanatig sem lankadnak benne. Nem tud ugyan új híveket gyűjteni, s még az oly hévvel vágyakozó Cserey Farkast sem sikerül felavattatnia; de szavai és tettei mind e törekvés jegyét viselik. Az ember és író, az izgató és apostol egész pályája mind e törekvés szakadatlan láncolata. A szabadkőművesek

³⁶² Vö. Kazinczy F. Lev. XVIII. köt. 4185. 4188. 4199. 4212. 4222. 4263. sz. leveleivel.

iskolája – írja –, „nagy Palládiuma vala az emberiségnek”. Ők voltak a föld sava. Gondolkodásra s egyszermind szeretetre, nyíltságra és közlékenységre szoktak. Mi pótolja most mindezt? Mélyen sajnálja Kazinczy, hogy a szabadkőműves legártatlanabb iparkodása is nagy szálla a kormány szemében, s bár a hazai szabadkőművesek nem is mernek életjelt adni magukról, mégis tele van a főhatóság gyanúval ellenök. Megütközve hallja, amit általában suttognak a magyar szabadkőművesekről, ti. hogy a franciák malmára hajtják a vizet, pedig a franciákat az udvar és kormány körében az európai népek megrontóinak tekintik, s találkozik, aki nem titkolja meggyőződését, hogy minden francia csecsemőt kardra, s minden francia könyvet tűzre kellene hajtani. Ő maga hálával fogadja a francia népnek a lelkiismereti és sajtószabadsághoz való ragaszkodását, mert semmit sem becsül annyira, mint a személyes szabadságot. Mikor Wielandot 1813-ban temetik, s Kazinczy olvassa, hogy 16 szabadkőműves vitte koporsóját a sírhoz, felsóhajt: „Boldog föld, a’ hol az emberiség’ legszébb öszvelánczolatását nem tekintik veszedelmesnek!” Ő is, mint Herder, az egész emberiségért küzdőt tartja legnemesebb hősnek, a vallásbeli gyűlölséget pedig a legnagyobb badarságnak. Lám, Ferdinánd toscanai herceg kimondja, hogy csak azokat hagyja meg hivatalaikban, akik katolikus hitükhöz hívek maradtak. Hát – fakad ki Kazinczy – ez a legfőbb gondja egy fejedelemtnek? Hát érdem a született vallás? Nem jobb volna-e az emberiségre Amerikát utánozni, hol a lelkiismereti szabadság teljesen érvényesült? Nálunk még azok is a felvilágosodás ellenségei lettek, akik a nemzeti felbuzdulás korában, József császár halálakor, legelől lobogtatták a haladás zászlaját. Szánakozva emlegeti, hogy még Batthyány Alajos gr. is megtagadja a francia szabadelvű eszmékkel való közösségét, holott még nem is oly régen ők is ugyanazon eszmékért hevültek.³⁶³

De Kazinczy úgy veszi észre, hogy az európai eszmék forrongásából mégis a felvilágosodás sugára villan ki legelőbb, s a lelki műveltség utat tör magának az emberiség boldogítására. Fürkésző tekintete a legcsekélyebb jelenségen is megakad, amely az ő vezérgondolatának hódító erejét sejteti, s amelyből a jobb jövőre vonhat következtetést. Az 1812-i bécsi időzése alatt a művészi becsű oltárképek szemlélete mellett nem kerüli el figyelmét a templomokban hallott prédikáció sem, kutatva egy-egy bátorító vagy főlemelő gondolat után, mely az emberiség jövőjére nézve megnyugtassa. A Sz. István-templomban megkapják a beszéd következő szavai: Atyámfiak – úgy mond a pap –, ha valaki előttetek a világosságot s a felvilágosodást gyanúba akarja hozni, higgyétek el, hogy az vagy ostoba, vagy gonosz. Ugyan, hát nem azért oltotta belénk az Isten az észet, hogy azt használhassuk? Holott ész és látni merés nélkül magát a Teremtő dicsőségét, hatalmát, jóságát sem ismerhetjük. Vajon a világosság nem a boldogok és a sötétség nem az elkárhozottak jelvénye-e? Kazinczy a „legtökéletesebb gyönyörrel” távozik a templomból, s nem vész csodája, hogy egy bécsi katolikus templomban és Hohenwarth érsek idejében ilyen szellemű beszédet hallhatott. Innen Cleynmann Károly híres ref. lelkész beszédének meghallgatására indul. Ismeri már előbbi bécsi látogatásából, de most nem annyira a szónok, mint inkább a felvilágosult és bátor szókimondású pap kelti föl érdeklődését. Álmélkodva hallja: mily tüzrel s mély meggyőződéssel ostromozza Cleynmann azt a balfogalmat, mintha a születéssel járna az érdem. Mikor meg így szólt a pap: Az oly embernek, aki önállóan gondolkodik és cselekszik, nálunk képzelgő a neve: „megcsendült a’ boltozat, olly energiával ejtette ki” szavait. „Reszkettem a’

³⁶³ Uo. V. köt. 350. l. X. k. 240–41. 278. l. XI. k. 35. 249. 282. 286. 387. l. XII., k. 440. l. XIII. k. 17. 59. l. XV. k. 354. l. XVIII. k. 423. l. XIX. k. 257. l.

tisztelet miatt” – jegyzi meg Kazinczy, és minden idegszálán végigrezeg a felvilágosodástól sugallt gondolatok heve.³⁶⁴

Midőn 1830-ban egy „tudatlan és fukar zsidónak”, aki házalásból tengette életét s fillérenként kuporgatta össze tetemes vagyonát, végrendeletét Zemplén vármegye közgyűlésén felbontják: elámulva hallják a jelenvalók, hogy majdnem 3 százezer forintot hagyott jótékony célra, mégpedig valláskülönbség nélkül. Maga az eset is élénken foglalkoztatja őt, de kivált a végrendelet bevezetése kapja meg erősen. Bár az egész nemzet meghallaná, amit az örökhangyó mond, hogy a Jehova bizonyosan nem néz vallásbeli különbségre, s egyaránt gyönyörködik a jóban, akár a saját, akár idegen felekezetnek nyújtja. Kazinczy mintegy a maga fáradozásainak is diadalát ünnepli, lelkesedéssel kiáltva: „Így hat az ész sugára még a’ bolondok’ agyvelejébe is”. De legott a közállapotokra esik tekintete, s kérdi barátjától: „Nem csudálsz e, hogy az illy sugár előtt azok fogják be szemeiket, a’ kiknek ezt látniok kellene?” Mily tiszta öröm járja át szívét, mikor a felsőbbség is kezdi észrevenni a felvilágosodás félnék bolygóját, mely a felekezetiség sűrű ködéből csak olykor-olykor bukkan elő. Az 18230-i követválasztáskor Torna vármegyének nagyrészt ref. vallású nemessége két katolikus követet küld az országgyűlésre, s a választás után Szcitovszky János, az akkori rozsnyói püspök, azt mondja, hogy ha a következő országgyűlésre a vármegye két református vallású követet küld, ő nemcsak nem ellenzi, hanem előre is belenyugszik, s úgy hiszi, utóda is követi példáját, s ezt jegyzőkönyvbe véteti. Utána egy ref. vallású köznemes tovább fűzi a szép gondolatot, azt mondva, hogy bár ő kálvinista, de ha a megválasztott két követ pogány volna is, ő nem választana mást; mert itt nem az a kérdés: ki menjen a mennyországba, hanem hogy ki menjen az országgyűlésre. „Bizony – jegyzi meg Kazinczy e hírek hallásakor – az Isten hatalmas teremteni kövekből Ábrahámnak fiakat, mikor egy kath. püspök szóll úgy”. Az ily példák feledtetik vele a vallási türelmetlenség számos rút esetét. Ilyenkor ifjúkori emlékei támadnak föl lelkében, s abba a szép időbe érzi visszavarázsolva magát, mikor „az ember ollyat a’ 2 oszlop mellett hallhata”.³⁶⁵ Így nyilatkozik a szeretet vallása a maga tisztaságában, s a felekezeti súrlódások romjain az egész emberiség szebb jövőjének hírnöke. A meg nem valósítható vallásegyesülés helyett, íme, majd a felvilágosodás kapcsolja össze nemzetünket, s bár még csak szórványosan jelentkeznek a példák: a haladásnak ez útja határozottan odavezet bennünket.

³⁶⁴ L. e fejezet 349. sz. jegyzetét.

³⁶⁵ *Kazinczy F. Lev.* XXI. köt. 212. 383. 385. l.

III.

Kazinczy feleségének öröksége; Vay Józseftanácsa. – Özv. Török grófné halála; a végrendelet végrehajtása elmarad. – Kazinczy nem hallgat ügyvéde javaslatára. – Kénytelen pört indítani; az első ítélet. – Anyagi csapások érik; nagy szorultságba jut; Desseffy J. részvétele, segélye. – Miben talál Kazinczy vigasztalást? – Miféle eszközökhöz folyamodik, hogy pillanatnyilag segítsen magán? – Merész anyagi ábrándjai; a véletlenben való bizakodással ámitja magát. – Kazinczy mint ember a tízes évek közepén; főbb jellemvonásai; a népszokások iránti felfogása; politikai gondolkodása; ellágyuló érzése; könnyelműsége. – Lelki és testi edzettsége. – Külső viselete, ruházkodása; rendszer napi foglalkozása. – Betegeskedése. – Jó családapa; ritkán mozdul ki hazulról. – A széphalmi kúria élete; látogatások.

Kazinczy sokáig hiába igyekszik megtudni, mit örökölt felesége után, napa szavain és viselkedésén el nem igazodik. Az özvegy hol megszánja leányait, s kész a kázméri birtok egyenlő felosztásába beleegyezni, hol meg fia hatása alatt mindent megtagad tőlük, Eleinte kész teljesíteni férje végakarátát, de sógora, a „mocskos lelkiismeretű” vak Török József gr. ellene szegül. Kazinczy azzal vádolja őt s egyszersmind napát és sógorát, hogy a végrendeletet elsikkasztották. Mert ő is jelen volt, mikor a gyanúsítottak a végrendeletet zárt ajtók megett keresték, s noha ipa neki mutatta, hová tette azt, a kutatók őt a világeért sem kérdezték volna meg, hanem színleges keresés után kinyilatkoztatták, hogy végrendeletet nem találtak. Mindemellert sógora azt az ajánlatot teszi leánytestvéreinek, hogy mivel a birtok anyja életében fel nem osztható: elégedjenek meg a jövedelem osztalékával. Az ajánlatot elfogadják, de a gróf másnap már más elhatározásra jut. Felszólítja hűgait: adják el neki a maguk részét, egyenkint 20 ezer frtért. Ez az ajánlat nem talál elfogadásra. Innentől kedve Török mind inkább megerősödik abban a véleményében, hogy ha a birtokot terhelő adósságot sikerül törlesztenie, az egész birtokot megtarthatja gyermekeinek. Kazinczy szépszerével óhajt boldogulni, de hamarosan átlát a szitán. A vizály kikerülhetetlen. Az érvek mind a két félen sorakoznak. A vizály híre bejárja a közeli vármegyéket is. Vay Józsefnek maga az özvegy és fia panaszojálk el: „mi történik az ő barátja’ gyermekei között”. Vay egyezkedést ajánl, mire Kazinczy és D’Ellevaux szívesen ráállnak, de az ellen tiltakoznak, hogy megállapodás előtt lekössék magukat a választott bírák elfogadására. Kazinczy a saját legjobb tudása szerint akarja meggyőzni Vayt: mily lehetetlenséget követel hűgaitól sógora. Igyekezete azonban kárba vész. Vay a leányörökösödésnek mindig ellensége levén, most is az a fő érve, hogy „oda lesz a’ ház”, ha a leányok is örökölnek Kázmérból. Nem csoda, ha az özvegy ilyen vélemények következtében megbánja engedékenységét, s nyíltan kimondja, hogy az ő életében leányainak semmi keresnivalója sincs. Sőt, mintegy előkészíti leányait halála utánra is, hogy akkor se kereshessenek bátyjukon semmit, mert azt is értésükre adja, hogy neki semmije sincs, ő csak fia kegyéből él.³⁶⁶

Jellemző Kazinczyra és feleségére, hogy tiszteletük és szeretetük mindemellert sem csökken az özvegy iránt, viszonyuk éppen oly benső, mint régebben volt. S midőn az özvegy ágyának esik, s másfél esztendeig sínlődik, Kazinczyné éppen oly gyermeki hűséggel ápolja, s férje oly szíves részvételt van iránta, mintha nem is az őket érdeklő legfontosabb anyagi kérdés állított volna közöttük éles ellentétet. Még mikor az özvegy 1817. augusztus 8-án meghal, s leányai holmi értéktelen ruhadarabokon kívül semmit sem örökölnek is,

³⁶⁶ *Kazinczy F. Lev.* XV. köt. 641–645. l.

Kazinczy egy zokszót sem szól ellene, csak anyai gyöngeségét veti okul. Most azonban már határozottabban akarja érvényesíteni felesége jogait. Természetesen most is barátságos úton indul. Ragaszkodni óhajt az elsikkasztott végrendelethez, bizonyítva, hogy mivel Kázmér szerzett birtok, tehát az örökhagyó végakarata szerint a fiú és a leányok egyenlő részben osztoznak benne. Sógora, Török gr. azonban azt erősíteti, hogy Kázmért az ősi birtok árából vette apja, s ezért az egész örökség egyedül őt illeti. „Atyai kötelességből” cselekszik, és lelkiismeretét követi, midőn véleményétől nem tágít, hiába fenyegeti Kazinczy, hogy a hosszas pörösködés helyett a kancelláriára folyamodik. Évek múlnak, s a két fél semmibe sem tud beleállapodni. Egyszer Török hajlandó egyezkedni, azonban ügyvéde, Kossuth László (Kossuth Lajos apja) megghiúsítja azt. Majd ismét úgy tetszik, Kazinczy el-lágyulása, gyermekei reménytelen jövőjének balsejtelme, régi atyafiságos szeretetük emlékei „elfogják szívét” (mint mondja), s fáj neki, hogy őt rossz testvérnek tartják; de azért nem enged.

Kazinczy ügyvéde, Nyomárkay József, azt tanácsolja, hogy Kazinczyné s D’Ellevauxné minden készülődés nélkül foglalják el a maguk részét, amihez most anyjuk halála után joguk van; nem kell ezt sem bátyjuktól, sem semmiféle bírótól kérni és várni. Ha egyszer az örökségben „benne ülnek”, nehéz lesz őket abból kirekeszteni („beati sunt possidentes”). Föl kell szólítani a fiúörököst az oklevelek közlésére; ha nem felel, törvényesen meginteni; ha másodszor sem felel, ismét meginteni, de már a jószágot 3 részre osztottnak nyilvánítani. Kazinczy ez utat nem tartja célravezetőnek. Mindennemű békés eszközt ki akar próbálni. 1818. szeptember 29-én új tervet ajánl Töröknek. Válasszák meg a vitás ügyben ítélendő bíróság elnökének Sztáray Albert grófot, Török legjobb barátját, vagy Wécsey Miklós bárót, Török sógorát, s mellé Török is két, a leányok együtt is két szavazó bírót válasszanak. Kazinczy a javasolt elnökök egyikével sincs barátságban, s ez mutatja, hogy titkos célja nem lehet. Az ügyvédek 3 föllebbezésben végezzék el a pört, s az ítélet szavazattöbbséggel hozassék. Amely fél az ítéletben meg nem nyugszik, föllebbezzen a Hétszemélyes Táblához. Kazinczynak hát nincs oka félni a pör elvesztésétől. „Barátom – írja sógorának –, ne hagyj azon bizonytalanságban, hogy gyermekeim koldusok lesznek e, sokáig lebegni”. Török mind csak igaz lelkiismeretére s meggyőződésére hivatkozik, de megmarad elhatározása mellett; ha Kazinczy is ragaszkodik a magáéhoz: vigye pörre az ügyet.

Kazinczy csakugyan kénytelen erre, s az eperjesi kerületi tábla 1820. június 3-án hozza az első ítéletet, elismervén a leánytestvérek keresetében az illetékességet s megállapítván annak jogosságát. Méltán kedvező jelnek tekinti Kazinczy ez előleges ítéletet, bár meg van győződve, hogy még nagyon hosszú ideig húzzák a pört.³⁶⁷ Némi kárpótlást remél a Török családnak egy éppen akkor megnyert nagy pörében. Török gr. nagyon ágas-bogas pörököt folytatott családjának régi elidegenített birtokaiért, többi közt a borsodi Sávolyért, melyet az Almássyaktól nyert vissza. Ebből Kazinczynénak is kellett volna részesednie. Csakhogy az ítélet végrehajtása oly tetemes összegbe került volna, hogy gondolni sem lehetett a megítélt jog érvényesítésére. A hamar lángra lobbanó Kazinczy már rebeszgeti, hogy gyermekei nem maradnak szegények, ha ő neki szenvednie kell is; még tán sokat visszapörölhet felesége jószágaiból. Azonban e révén soha egy fillérhez sem jutnak. Maga Kazinczy is megkísérli a Koháryak, Wécseyek és Fáyak tulajdonában levő Török-birtokok visszakövetelését, de sehol sem boldogul.

³⁶⁷ Uo. XV. köt. 464–465. 474–475. 495. 539.l. XVI. k. 21. 23. 30. 138. 148–149. 156–157. 509. l. XVII. k. 159. 161. 164. 206. l.

Míg a sógora ellen indított pöre szerencsés végében bízhatik, minden anyagi bajt könnyebben visel. S amint írói működésében tervet tervre sző: anyagi téren is egymás után szándékozik a legkülönbélebb segédeszközökhöz folyamodni, de a kísérletek vagy balul ütnek ki, vagy csak a szándéknál maradnak. Mióta 54 éves korában teljesen a maga ura, s arra várhat, hogy lassankint majd tisztázhatja magát régi adósságaiból, évekig alig van csak tűrhető termése is. Eladásra alig terem valamije, annyi is csak ritkán, hogy magának és családjának elég legyen. Olyan szőleje, amely régebben 80 hordó bort termett, most 3–4 hordóval terem. Majd minden évben elveri a jég, néhánykor háromszor is egy évben. Mikor meg remélheti, hogy végre bő szürete lesz 1820-ban, szőleit a roppant sok eső teszi tönkre. Kiadásai pedig évről évre szaporodnak. Nemcsak gyermekei nevelése, hanem gazdasági beruházása is sokat fölemészt. Mert mindent egyszerre kell csináltatnia. 1813-ban 6 gazdasági épületet, istállókat, csűröket, pálinkaházat. Így aztán annyira pénz nélkül marad, hogy legsürgetőbb szükségeit sem győzi, s a legkisebbet is nagy nehezen. Csak az vigasztalja, hogy még a gazdag családok is roppant pénzsűkében szenvednek, s egy igen fényes, gazdag, gyermektelen család 3 hétig nem tudja fizetni a marhahúst.

Más csapások is egyre látogatják. 1812-ben egy szép csikaja, melyet 2 ezer frt-on akart eladni, karóba ugrik. 1814 őszén feltörik pincéjét, s 1811-diki „igen zsíros tokaji borait” rúttul megdézsmálják, több hordaját beütik. 1816. március 29-én konyhája a kéménytől meggyullad, s egészen leég. Szerencséjére a szél nem a lakóház felé viszi a lángot, különben menthetetlenül odaég mindene. A következő hónapban kapja a jogügyi igazgatóság újabb parancsát, hogy mivel a fogsága alatti tartásdíjáért 1801-ben fizetett összeg hibásan volt számítva, köteles ismét 496 frt-ot kifizetni. Két év múlva lovai oly betegségbe esnek, hogy el kell prédálnia legszebb paripáját is. Az 1819. szeptember 23-i éjjel majd az egész Kisbányácska leég, az ő lakóházába is 8 helyen belekap a láng, s csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudják a tüzet elfojtani. Kazinczy biztos helyre kívánva vinni családjá okleveleit, amint a két ládát kifelé viszi, megbotlik, térdére esik, s mind a kettő megsebesül. Két gazdasági épülete elhamvad, ő 2 ezer frt-tal szegényebb.³⁶⁸

Ily körülmények közt jobbadán csak a petneházi földjétől kapott haszonbérre s lábas jószágaiból befolyó jövedelmére van szorítva, mert szőleiből igen kevés hasznot húzhat, pedig előbb épp azokból kapta legfőbb jövedelmét. Nem csuda, ha folyvást szaporodó kiadásait nem fedezheti, s már a tízes évek közepén, midőn gyermekeinek költséges nevelése s utazásai miatt különben is pénzsűkségben szenved, gyakran igen nagy szorultságba jut. Egyik napról a másikra éldegél Isten irgalmából, mint mondja. A második francia nevelőnőtől, aki házánál volt, csak úgy tud megszabadulni, hogy a bérét Dessewffy-tól kéri kölcsön. Irtózva gondol arra, hogy 1818 októberében belép 60. évébe, s gazdasági dolgaira nézve ott áll, hol 22 éves korában kellett volna. A rendkívül súlyos idők terheit ugyan az egész ország érzi, de kivált azok roskadoznak alattok, mint Kazinczy, aki nemcsak régi adósságainak kamatait³⁶⁹ nem tudja fizetni, hanem újabb adósságokat kénytelen csinálni a legnagyobb uzsorára. S néha még így sem kap. Panaszai meghatják Dessewffy-t. „Pénzünk nincs, kedves Ferentzem – írja hozzá. – Feleségem sírt, olvasván leveled’, de van életünk könnyeink mellett; írj hát minden bizodalommal, mennyire lenne szemben szükséged annak pótlására, a’ mit szegényeid számokra adandsz? Segíteni kell a’ szánakozót. Nézd ezt

³⁶⁸ Uo. X: köt. 228–229. 486. 489. 492–493. l. XII. k. 144. 147. l. XIV. k. 91. 97. 106. 129. 187. l. XVI. k. 41–42. 51. 214. 524. 529. l. XVII. k. 269. l.

³⁶⁹ 1814-ben 7 ezer frt volt, de nem sokára megkétszereződött.

kötelességgnek, nem barátságának.” 1820 februárjában már úgy érzi Kazinczy, hogy a süllyedő hajóban szorongó tanítványok példájára neki is Krisztushoz kell segélyért kiáltania, különben vége. Sorsa egyre üldözi. 1822-ben 50 köből gabonáért ismét Dessewffyhez folyamodik, mert nincs betévő falatja. Aratás után mindjárt kénytelen eladni, amiye terem, s aztán a piacra szorul. De mivel pénze nincs, koplalnia kell. „Lehet e tehát *vertebb* ember a földön – kérdi –, ’s nem én vagyok e az igazi Laokoon, a’ kinek vérét 2 kígyó szívja: az öcsém egykor, most a’ Sógorom.” „Hova levének azok a’ szép esztendők – kérdi megint 1823. február 23-án írt levelében –, a’ midőn engem vagy íróasztalom mellett vagy feleségem karjai között találhatott volna a’ Vendég? Eltűntek, ’s bár vissza jöhetnének!”³⁷⁰ Akárhogy megvon is magától mindent, sokszor még a legszükségesebbet is, a legnyomasztóbb terhek súlyosodnak reá, kivált mikor gyermekei jövőjére gondol.

Ugyan mit mondanak gyermekei, ha még őseiktől hagyott örökségüket sem kaphatják meg ő utána? Vajon elítélik-e apjukat? Kazinczy úgy hiszi, az lesz mentsége gyermekei előtt, hogy ő nem azért lett szerencsétlen, mert gondatlanul élt, hanem mert évről évre csapások látogatták. Azt hiszi, úgy sikerül gyermekeit nevelni, hogy belássák: micsoda rettenetes utakat kellett apjuknak megtennie a raboskodástól kezdve a testvérek üldözésein, a háború terhein, a papírpénz roppant értékcsökkenésén át a természeti csapásokig. Belátják, hogy nincs igazuk azoknak, akik azt híresztelik, hogy ő rest és könnyelmű gazda volt, s nem osztoznak abban a hamis felfogásban, hogy aki olvasgat és írogat, annak okvetlenül rossz gazdának kell lennie; ellenben aki vadász, kártyás s reggeltől estig pipál, mind jó gazda. Nem igaz, hogy ő nem törődött volna családjával anyagilag is. Ha a körülmények parancsolták, csak a csillagos este vetette haza a földekről, s egész napokat munkásai mellett töltött. Ha meg valami mentőeszközzel gondolkodott, hetekig is álmatlanul töltötte éjjeleit. Igaz, mondhatják gyermekei, hogy a könyvírás és könyvvásárlás sok idejét s pénzét fölémésztette; de viszont nem voltak oly szenvedélyei, amelyek anyagi erejét fogyasztották volna. S amiben mindenek fölött vigaszt lelhetnek gyermekei, ezt mondhatják apjukról: „Az ő könyvcsinálásai legalább egy kis fényt vetnek ránk gyermekeire, mert nem igen mehetünk olly Vármegyébe, hol azt ne kérdjék tőlünk, ha Ferencznek vagyunk e gyermekei, vagy más valakinek a’ Kazinczyak közül.”³⁷¹

Ő maga is ezzel vigasztalódik. A Gondviselés áldott jó természetet oltott belé. Mint Pylades soha sem mond le a reményről. Széttöri sorsa vaskorlátait, s kiszabadítja magát a legnagyobb szorultságból is. Szinte bámulatos, mi mindenféle segédeszközt megragad, hogy legalább az azzal foglalkozás könnyítsen rajta, s hiszékeny elméje csalálmokban ringatózhassék. Az 1814-ki szerencsés harcainktól azt várja, hogy az ország kegyetlen anyagi megpróbáltatásain is sokat lendítenek, s a gazdag franciák megtérítik a háború költségeit a „haramia városból” hozott kincsekkel. Könnyebben fog hát lélegzeni az ország. Ő is, ha nagyobb kölcsönhöz juthat még nemcsak kivergődik bajából, hanem szerezhet is valamit. De hiába tesz kísérleteket gazdag rokonainál, nagybátyjánál, Kazinczy Péternél, s a maga testvérénél, Krayniknél is. Nem mernek körülményeiben bízni. Legalább tehát két nagyobb gyermekét adja oda, Zsenit Dessewffykhez, majd a Kállay és Kraynik családokhoz, a kisebbet, Thaliát pedig sógorasszonyához D’Ellevauxnéhoz, később Ifigeniát a Gyulay családhoz. Két első fiát, Emilt és Antonint 1821-ben Sárospatakra küldi iskolába.

³⁷⁰ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 56. l. XI. k. 75. 78. 153. l. XIII. k. 126. 254. l. XVI. k. 195. 513. l. XVII. k. 79. 206. 576. l. XVIII. k. 272. 301. 311. 322. k. XIX. k. 2–3. l.

³⁷¹ Uo. XVI. köt. 195. l. XVII. k. 542–543. l.

Emellett meg-megragad többféle biztató eszközt és módot. 1814-ben szarvasmarhákat és zabot vesz nyereségre. Majd csikókat akar nevelni. Később meg bort vásárol, de ez a próba különösen balul üt ki. A bor ecetes és romlott, s Kazinczy nem bírván az árát kifizetni, az eladó törvénybe idézi, s rábizonyítja keresetének jogosságát. Kazinczy fűhöz-fához kapkod, kérlel, rimánkodik, majd meg fogadkozik, hogy ő is ember lesz a talpán, s csak a legnagyobb erőfeszítések árán tudja az eladót némi engedékenységre bírni. Ugyanakkor azt is forgatja eszében, hogy birkákat tenyészt, mert Dessewffyról úgy értesül, hogy a birkatartás felező juhász mellett nem megvetendő jövedelmet hajt.³⁷² Kazinczy már dicsekszik, hogy Dessewffy szerez is neki felező juhászt, holott erről a gróf egy szót sem tett. Ugyanekkor spanyoljuhok után kérdezősködik. 200 darab anyajuhot szeretne vásárolni, de hogy miből, ő maga tudja legkevésbé.

Azonban még sokkal merészebb ábrándok is csalogatják, s a leggyorsabban tovalibbenő lidércfény után is meggondolatlanul szalad. 1820 végén Széphalomhoz másfél órányira Mihályiban egy 300 holdas birtokon alkudozik, amelyhez egész telkes gazda s 16 zsellér tartozik, továbbá két erdő meg szép tágas udvarház. Az alkut megkötöi, s eszerint a vételár 50000 frt első részletét, 10 000 frt-ot 1821 januárjában kell letennie. Hol veszi ezt a nagy összeget? Úgy számít, hogy ha bérbe adja, a bérlő kifizeti az első részletet. De azzal nem vet számot, hogy erre már nincs idő; másfelől ekkora összeget ekkora földtől semmiféle bérlő ki nem fizet előre. Hetekig kölcsön után jár tehát, de mindhiába. Sógora, Dercsényi János Dessewffyt kéri föl közbenjáróul, hogy lebeszélje őt e képtelen tervről, amelynek Kazinczy néhány hónapig egészen hatása alatt áll. Nem győz dicsekedni: mily szép birtokai lesznek egymás mellett: Széphalom, Kázmér, Mihályi. Erősítgeti, hogy nem meggondolatlanul kezdett az alkudozáshoz, és nem akarja észrevenni, hogy míg öncsalásba ringatja magát, máris illan előle a lidérc. Még akkor is áltatja magát, mikor már belátja, hogy ismét homokon épített, s vételből semmi sem lesz. „Mosolygasz – kérdi Döbrenteitől –, hogy ollyat *én merek és most?*” Hogy képtelen számításait, amelyeken „5 egész hétig mindég calculálgatott ’s könyv sem volt kezében”, leplezze, úgy tünteti föl a dolgot, hogy rá akarták szedni. „Ollyanba botlatott a’ történet – írja –, a’ kinél több a’ nyerekedés áhítása, mint az adott szó. Én az efféléől borzadok, ’s mihelytt efféléét látok, oda bizodalمام. Azt hiszem, hogy másnak is olly lehetetlen csalni, mint nekem.”³⁷³

De azért ebből az esetből sem okul. Ábrándjai el-elkapják. S ha néha szorongásai erőt vesznek rajta, s kiöntheti panaszát meghitt baráti keblekbe, ismét megkönnyebbülve építgeti légvárait. A hitelezők zaklatásai miatt örökös gondban s rettegésben él. „Ah, barátom – írja Dessewffynak –, melly nehéz a’ sors, mellyet rám hoztak az istenek, és mellyike lesz az, a’ ki ezek közzül kikap!” Erszénye – úgy mond – élet s halál közt lebeg; vagy „krízist csinál erszénybeli nyavalyája”, s meggyógyul, vagy végképp odalesz. De ugyan hát mitől gyógyulhat meg? Kazinczynak is csak ennyit érő mentőeszköze van – a lutri. 1816-tól fogva, midőn két cseh uradalom kerül kijátszásra, s Kazinczy először vesz egy lutricédulát 25 frt-on: éveken át kergeti a szerencsét efféle kísérletekkel. Ha másképp nem telik, a húszas évektől fogva drágább könyveit adatja el Dessewffy titkárával, Dúlházy Mihállyal Kassán,

³⁷² Dessewffy a maga terveit így mondja el: Egy juhász kisebb-nagyobb nyáját hajt valami birtokoshoz; ez a juhászt és nyáját is eltartja s a hasznon évenként, a nyájjon pedig minden harmadik év végén osztotznak.

³⁷³ *Kazinczy F. Lev.* XI. köt. 78. 153. 208. l. XV. k. 174. 229. l. XVII. k. 313–314. 319. 540–541. 545–546. l. XVIII. k. 271. 273. l.

s így vásároltat lutricédulákat, néha tízet is. Tudja ugyan, s igaznak is tartja Napóleon ítéletét, hogy a lottó nem egyéb mint a „bolondok porciózása”, de aki 15 frt-tal százezret nyer, szívesen eltűri, ha bolondnak mondják is. Ha ő megnyerné a négyszázezret, mindjárt kiségitené Dessewffyt. Esténként azért kártyáz feleségével, hogy próbára tegye a szerencsét.³⁷⁴

Majd új próbát sugall naiv reménye. Eszébe jut, hogy ipának az az orvossága (tinctura), melyet az ő felesége is használt, sok mindenféle belső baj ellen hatásos volt, s a felső vidéken nagyon el volt terjedve. Arra gondol, hátha ez orvosságot valamelyik külföldön, például az oroszoknál értékesíteni lehetne. 1823 elején fölkéri közbejáróul Cseréy Farkast, aki ekkoriban huzamos ideig Bécsben él. Ez meg is kérdezi a bécsi orosz diplomatákat, de semmi biztatót nem hall. Megkérdezi a bécsi rendőrséget is: nem okozna-e valami bajt Kazinczynak, ha egyenest az orosz udvarhoz fordulna. A feleletből Cseréy azt következteti, hogy éppen Kazinczynak nagyon kockázatos volna e lépés, amely különben is kevés reményt nyújt. Mert az ily általános hatású, mindenre alkalmas orvosságról már nagyon csekély véleménnyel vannak az orvosok. Másfelől pedig nem is volna az emberiség követelményével összeegyeztethető olyan orvosságon nyerekedni, melynek az egész emberiség javára kell szolgálnia. Még mikor Török gr. először kezdte használni ez orvosságot, lehetett volna belőle némi jövedelmet húzni, de most más idők járnak.³⁷⁵

A tízes évek közepén, mikor még felesége öröksége táplálja reménységét, tűnik fel Kazinczy előttünk emberi mivoltának legjellemzőbb vonásaival. Írói pályája delelőjén, 9 kötetes fordításai megjelenésével, a nyelvújító harc legmagasabb hullámveréseinek közepette, vezéri tekintélyének teljességében, izgató törekvéseinek sikert ígérő hatásai közt mint ember is legtanulságosabban megfigyelhető.

Alapjában könnyűvérű, víg kedélyű, érzékiségre hajló természet, amely azonban csak művelt, finom, sokszor mesterkélt társadalmi formák közt nyilatkozik. Ingerlékeny és nyugtalan, s mégis békülékeny, és a köznapi életben türelmes. Elméjében a gondolatok és tervek, szívében az érzelmek és indulatok egymást űzik. Forró vére fel-fellángol, s a meg-gondolatlanság és könnyelműség örvénye felé sodorja, de a határnál az utolsó pillanatban az életfelfogás józansága megóvja az elmerüléstől, noha maga bevallja, mily vakmerő lépéseket tett ifjabb éveiben. Folyvást felindulások közt él. Az érzelmek és szenvedélyek végletei érintkeznek keblében, de a jó természetűek sokkal gyakrabban meglepik. Lelki békére törekvő kedélye hamarosan elúzi szomorúságát s keserűségét, szeretete gyűlöletét. Ifjabb kori pajkosságai, csíntalanságai későbbi férfikorában a gúnynak ad helyet; a mindennapi élet ferdeségein gúnyos mosollyal tekint végig. Lobbanékony, ingerlékeny természetét részint öröklí, részint szenvedései nevelik. De tüzes vére föllángolásait, szenvedélyes kipattanásait emberies gondolkodása lehetőleg megtompítja a mindennapi életben épp úgy, mint az irodalomban. Hanem vannak kivételek, mikor erős felindulásai hatalmukba kerítik, mikor gyűlölete nem akar határt ismerni. Az írók közt Batsányi és Verseghy, Somogyi Gedeon s később Döbrentei iránt nem tud többé kiengesztelődni. A közéletben öccse, József mindig indulatos kitérésre gerjeszti, Rhédey Lajos gr. érthetetlen gúnyra. Műveltsége rendesen féket rak szenvedélyes fellobbanásaira, még a testvéri huzamos viszályokban, szolgálival, családjával való patvarkodásaiban is. Csak a magyar művelődés valódi vagy képzelte ellenségeit üldözi kérlelhetetlenül, mint ahogy nem szíveli maga körül az engedetlen s határozottan rosszakarátú cselédet, s keményen fenyíti, akik József öccse megbízásából utána leselked-

³⁷⁴ Uo. XIV. köt. 360. 467. l. XVIII. k. 242. 262. 273–274. 296. l.

³⁷⁵ Uo. XVIII. köt. 276. 301. l.

nek, vagy földjén készakarva kárt tesznek. Különben nem igen van szolgája vagy zsellére, aki ha Kazinczy nevét említi, utána ne tegye, hogy: az Isten áldja meg. Örömet leereszkedik hozzájuk, s atyailag bánik velük, soha sem feledve, hogy rossz erkölcsaik nagy része műveletlenségükből ered. Amennyire szeret hiúságával kérkedni mint író, annyira megveti azt mint ember. Az üres fejet és külső csillogást majd mindig együtt látja, s ezért az emberek megítélésében kissé tartózkodó. De akit egyszer nagynak gondolt, azt szinte vakon követi, és örömet szemet huny tévedései, hibái előtt. Ha az egyéni kiválóság ragyogással párosul; ha a független és szabad élet egyszersmind eszes is, Kazinczynál senki sem hajlik meg mélyebben előtte. Ezt tartja igazán irigylésre méltónak, s nem a köznép bálványait. Fájjalja s csak a műveletlenségnek tulajdonítja, hogy a tömegnek nincs lelke a nagyság megértésére. Innen van, hogy Napóleon megítélésében majdnem egymagára marad kortársai között.

Egész pályáján az emberiség sugalmait követi, s így a természeti, illetőleg polgári jogok megosztásában is azok szerint igazodik. Kazinczy a fogsága előtt vallott politikai elveihez voltaképp sohasem lett hűtelen. Batthyány Alajos gróffal, ki az egyenlőség elvét túlzó elfajulása miatt tagadja meg, azt igyekszik megértetni, hogy e jogelv nem a földbirtokra, csak a személyi jogokra vonatkozik, de itt aztán érvényesülnie is kell. Éppen nem lelkesedik a születési jogért, s nevetséges bolondnak tartja, ki családja régi nagyságával kérkedik, ha saját egyéni érdemei hozzá nem járulnak. De ha a kettő összhangba jut, nincs miért megtagadni a születéssel járó elsőséget, Az egyéni érdem az élet minden ágában tiszteletet parancsol; ha külső fény kíséri, még jobban kiemelkedik. De a külső fény egymagában semmi. Szereti, hogy nemesnek született, s Kazinczynak hívják, nem Szabónak vagy Kovácsnak, de ha rajta állt volna a választás, inkább lett volna Csáky vagy Teleki. Jelen sorsában merő badarság volna rendjelre vagy címre áhítoznia; de ha körülményei kedveznének, nem habozna kitüntetést keresni; mert elszomorodva látja, mily érdemes ember kénytelen ennek hiányában a korlátlan kívül maradni. Ezért serkenti Cserey Farkast, hogy szerezzen valami kitüntetést. Ezért örül, hogy id. Wesselényi főispáni helytartó lett. Mivel csak a nemes ember boldogulhat, nem mondhat le kiváltságairól; de sőt azt hiszi, hogy akit egyéni érdemei kiemelnek a pórság köréből, mind magának, mind maradékainak tartozik a nemesi jogok megszerzésével. Innen öröme, midőn hírül veszi, hogy Kis János atyját Festetics Ignác gr. jobbágyi kötelezettségei alól felszabadítja, s Kis Jánost a király megnemesíti. Szeretné, ha nevét is megváltoztatná, hogy a tömegtől megkülönböztethető legyen. Így bírja rá Helmezyt is, hogy eredeti nevét (Serfőző) megváltoztassa. Kazinczy a régi és új idők határmezsgyéjén állva, a régi felfogás minden túlzását eldobja; de bár az újnak még csak fuvalmait érezteti, az egyéni kiválóság érvényesülésének elve az új idők szellemét alapjában már magában foglalja.

Sokan büszkének s kevélynek tartják. Úgy látszik azért, hogy azokkal, kikben semmi becsültnivalót nem talál, feltűnő hidegen bánik, vagy éppen megveti őket, de a társadalmi formákat mindég tiszteli. Ha tüzes vére elragadja, a dühösség is megejt, mint maga is beismeri. Ilyenkor egy-egy pillanatra bosszúállónak tűnik fel, kivált azok iránt, akik anyagi téren szemlátomást becsapták; de ez ritkábban esik meg. Mély megvetéssel sújtja ellenségeit a közéletben is, mint az irodalomban. Ezért látják némelyek kevélynek, pedig csak önértzetes, sőt a nagy urakkal szemben épp a másik végletbe esik főleg élte vége felé, aminek magyarázata, hogy nagy céljai érdekében a rábeszélés, meggyőzés minden eszközét, minden módját felhasználni törekszik. A mindennapi életben az emberiség talaját sohasem hagyja el, s embertársai jó és tiszta lelkéért szeretik.

Aztán a népszokások és népnyelv igazi vagy látszólagos megvetése visszahat rá mint emberre is. Akik megszólják, igen hajlandók öt olyanok látni, aki semmiben sem akar a köznéppel egy gyékényen áruolni. Pedig a nép nyelvét kevesen ismerik akkor úgy, mint ő, s még kevesebben használják oly művészi érzékkel. Csak a vastag babonát, alaptalan balhiedelmeket, a művelt emberhez méltatlan, néha éppen lealacsonyító dőre szokásokat üldözi. Amikben a néplélek szebb tulajdonságai tükröződnek, azokat ő is tiszteli, főleg a kegyelettel összefüggőeket. Ipa holt tetemét, noha már feloszlásnak indult, háromszor megsókolja, mielőtt koporsóját leszögezik. Szirmay Antal temetésén meg, vége lévén a szertartásnak, a halottvivők közé áll, eltolja a szolgálakat s a vármegyei tisztviselőkkel együtt ő is viszi a koporsót. Nem vonja ki magát a lakodalmi, névnapi s általán az élet egyéb ünnepélyes óráihoz kötött szép szokások alól sem; de *lelki nagyságot* talál annak „megvetésében, a' mit a kislelkűek a' boldogságra el-múlthatatlanul megkívántatónak néznek”.

Áldott jó természetével a dolgoknak mindég csak a jó oldalait látja, kivált a mindennapi életben. Ezért éri a roppant sok csalódás. Maga mondja, hogy mint Egmont, csak jóknak nézi az embereket. E természettől belé oltott sajátságot emberies gondolkozása még gyarapítja. Részben innen magyarázható, hogy néhányszor minden hosszas fontolgatás nélkül nekivág a válságoknak, széttöri szorongató szüksége korlátait. S akárhányszor csalódik, mindannyiszor újabb remény kecsegteti, s még a sír szélén is remélni tud. Ennek a jellemalkotó sajátságának köszönjük fáradhatatlan izgató munkásságát; de ennek a keserves következményeit kell szenvednie a mindennapi élet ezernyi bajai közt is.³⁷⁶ Olvadékony szíve könnyen igazodván a különböző hangulatokhoz, naiv ellágyulása erősen hatalmába ejti, gyermekei, barátai és barátnői körében egyszersmind a művészi szép és erkölcsi jó feltűnőbb jelenségei között. Ha Dessewffynek okos és szép beszédét hallgatja a vármegyei gyűlésterem zöld asztalánál, könnyek lopóznak szemébe, mint amikor egy-egy szép levelet kap Gyulay grófnétól vagy ennek leányától, Karolinától. Ha hétéves leánya táncpróbáján azt kérdezzetik a nézők Zsenire célozva, kinek a leánya az a kis barna, a legjobb, legügyesebb – Kazinczy lesüti szemét, édes könnyeket sír, s boldogabbnak érzi magát, mint Ferenc császár. Mikor azt hallja, hogy a Gyulay-gyermekek öt apjuk gyanánt tisztelik, vagy hogy Radvánszky Teréz csókot nyomott Zsenije arcára: „elrészegül örömeiben”. Ha a sors megígérné neki, hogy legforróbb óhaját teljesíti, nem tudna egyebet kívánni, mint hogy legforróbb óhaját teljesíti, nem tudna egyebet kívánni, mint hogy Andrásfalvát és Dédácsot, a Gyulay-család ősi fészkeit Széphalom közelébe helyezze. Midőn Gyulay Karolina levelei ifjúkori tündérrálmait varázsolják vissza; midőn id. Wesselényi tegeződésre szólítja fel; midőn azt olvassa, hogy Napóleon első felesége még az elválás után is a régi hűséggel viseltetik volt férje iránt: „elnedvesednek szemei”. Senki sem tudja oly teljesen, oly egész szívvel, annyira önfeledten élvezni a „szép scénákat”, mint ő, még akkor is, midőn másfelől ezernyi bajjal küzd. Mintegy egész valója felolvad az ily jelenetek látásában, s valami varázskéz egészen kiragadja a földi lét korlátai közül. Jól ítéli meg Berzsenyi, midőn így ír hozzá: „Te érzéseidre nézve most is gyermek vagy. S mely boldogság gyermeki szívvel 's megérett észszel élni!”

Ellágyuló érzései akárhányszor férfiatlanná teszik. Nem a férj vagy atya elérzékenyüléseire gondolunk. Ezt mindég tiszteljük, mert őszinte szívből fakad. Az oly túlzó udvarias-

³⁷⁶ Uo. VII. köt. 124. 185. 539–540. I. IX. k. 24. 234. I. X. k. 120. 150. 383. 404. 424. I. XI. k. 79. 101. 219. 239. I. XII. k. 224–225. 259. 319. I. XIII. k. 241. 391. I. XIV. k. 191. 215. I. XVI. k. 301–302. I. XVII. k. 317. I.

kodást értjük, amely sokszor émelgyóssá fajul; és szívesen elengednök obligát bókjait. Ifjú barátai szemére is vetik ezt. Megalázkodó udvariasságában majd minden mértéket eldob, midőn ifjúkori eszményképeihez szól, vagy gazdag és hatalmas főurakkal társalog. A művelt lelkű nők iránti udvariaskodása, bármilyen túlzó is, eltűrhető; de a főurak iránti sokkal kevésbé, mert Kazinczy sok esetben épp az ellenkező meggyőződést rejtegeti lelke mélyén, midőn például Festetics György, Teleki László vagy Rhédey Lajos grófokhoz szól. Nem fojthatjuk el gúnyos mosolyunkat, midőn tüzes és könnyű vérért idősebb korában is dicsekedve emlegeti; midőn Gyulay Karolina iránti magasztalása abban tetőzik, hogy ha ő maga ifjabb volna, senki más nem lenne a felesége, mint Karolina; sőt ha Sophie meghalna, mindjárt repülne Andrásfalvára Karolináért, holott már kiszáradt és meggörcbült.³⁷⁷

Nyugtalan, izgalmas természetét tüzes vére táplálja. Ezért idősebb korában sem iszik erős bort, hogy ne hevítse. A hosszú, keserves raboskodás és annyi másféle szenvedés kevés nyomot hagy rajta. Lelki szívóssága győzelmet vesz a test fáradalmain, és megedzi a további viszontagságokra. Azt tarja, hogy csak akarától függ, hogy lelke uralkodjék a testen. Ezért vág merészen neki a veszedelemnek, néha készakarva maga ellen ingerli; ha meg el nem kerülheti, se le nem győzheti, méltósággal viseli a csapást, de a gyáva lemondást nem ismeri. Még 60 éves korában majdnem teljes ifjú erejével dicsekszik. Három év múlva is sietve tud a lépcsőn fölfelé menni. Egy külföldi ember, akivel 64 éves korában Kassán találkozik, azt jegyzi meg róla, hogy senkiben sem tapasztalt még több elevenséget, mint benne. A következő évben hat óra hosszáig pihenés nélkül járja a Sárosi-hegyet, ahol II. Rákóczi Ferencet elfogták, s egész nap egy zsemlyén s két körtén kívül semmit sem eszik. Haja már őszbe csavarodik ötven éves korában, nemsokára egészen megfehérik, majd meg is kopaszodik, de járása, mozdulata haláláig fürge, virgonc. Haja telet mutat, de szíve még lánggal ég. Nemcsak a fáradalmakat könnyen tűri, hanem az élet egyéb kényelmetlenségeit is. Például 1812 decemberében Érsemlyénből négy nap utazik Széphalomra, s ez idő alatt sem meleg szobában nem hál, hanem künn a szabadban, kocsján, sem főtt ételt nem eszik.³⁷⁸ Mikor a húszas években a vármegyei levéltárat rendezzi, vagy pórei miatt Eperjesen tartózkodik, ritkán eszik főtt ételt, sokat gyalogol, sokat nyugtalankodik. Életének egy-egy vidám órája ekkor is feledteti vele a gondok súlyát.

Hányszor eldicsekszik! Mily ifjú erővel üli meg 60 éves korában is gesztenyesárga, hatyúnyakú, szarvas lábú Traján nevű csődörét, ezt az „irtóztató tűzű” lovat, amely nagyon gyakorlott lovását is levetette. Ő maga is forgott már veszedelemben, de csak süvegét ejtette le. Egyszer mégis kénytelen volt két idegen embert segítségül kiáltani, hogy kapják meg a ló zabláját, de „a’ semmirevaló tótok, látván, mit mivel alatta a’ ló, felé sem mertek közelíteni”. Máskor meg egyik ismerősével találkozáskor, ez csaknem sírva kéri, hogy az Istenért, csak hagyja őt menni, látva „ezt a’ sárkányt ’s hallván nyertését és elirtózáskor Arabsz tátogó orrlyukaitól”. Még 70 felé közeledve is szeretné próbára tenni magát: miképp tudna egy tüzes mént megülni, mert a tüzetlenre rá sem ülne. Majd is rajta vesz néhányszor. 1812. december 1-jén egyszer csak azon veszi észre, hogy paripája leröpteti a földre, s patkójával bal térdé alatt lábszárára hág. Alig tud fölkelni, s jó ideig sántít. Híres csődöre pedig 1818. jú-

³⁷⁷ Uo. V. köt. 449. I. VII. k. 53–54. 353. I. VIII. k. 33. 95. 567. I. IX. k. 124. 266. 270. 384–385. I. X. k. 106. 144. 281. 313. 454. I. XII. k. 153. 160. 172. I. XIII. k. 188. I. XIV. k. 296. I. XVI. k. 336–337. I. XVII. k. 317. I.

³⁷⁸ Uo. X. köt. 225. I. XI. k. 142. I. XII. k. 457. I. XV. k. 510. I. XVI. k. 198. 310. 460. I. XVIII. k. 54. 206. I. XIX. k. 84. 91. 194. 197. 238. I.

lius 1-jén, midőn gazdája kenyeret ad neki, majd elharapja két ujját. Egyébiránt a lótarásban és lónevelésben szerencsésnek érzi magát. Módját ejti, hogy a legkiválóbb magyarországi ménesekből is tudjon szerezni, például a zsibói ménesből. Ezekre nem sajnálja a költséget. Voltaképp kettőre költ legszívesebben: lóra és levélpostára. Tudván erdélyi barátai, mennyire szereti a magas és hosszú nyakú csikókat, ilyenekkel ajándékozzák meg. Valóságos szakismereteket sajátít el a lótarásban, s megjegyzéseivel akárhányszor meglepi a híres ménesgazdákat.³⁷⁹

Míntha csak meghallgatta volna a Gondviselés azt a kérését, hogy ha testileg öregszik is, lelke ifjú maradjon: bámulatosan szívós természetűvé lett. Sokszor maga is csodálkozik, hogy „guta ütött, tört kezű, tört orrú, rheumás” ember létére mennyi életerő van benne. Tehát hosszú életet remélhet. Semmitől sem irtózik jobban, mint a fagyos szívű embertől. Mély szájalommal tekint kortársaira, kiket már tétlenségre kárhozott az idő, s kihalt belőlük az életkedv. Ezért írja:

Vénül 's vénüljön testem, de te lelkemet ittasd
Hébe a' szent kelyhből, és soh' elaggni ne hagyd.

Csak szemei gyengülését szenvedni nehezen. Sokáig nem akar szemüvegre szorulni, s évekig nem ír s nem olvas semmit gyertyavilágnál. Csak az 1815-i bécsi útjában vesz szemüveget, s innentől fogva azzal dolgozik éjjel-nappal. 65 éves korában már jól észrevehető rajta, hogy előre görbült, sima, borotvált arca beesett. Csak szeme élénk tüze maradt meg.³⁸⁰

Amint haja ritkulni kezd, 1808 közepétől fogva egy ideig parókát visel; de ezt később elhagyja. Ellenben a Zrínyi-sapka majd mindég a fején van télen s nyáron, nagy hidegben éjjel is. Csak ha gyűlésre vagy előkelő családok látogatására megy, váltja fel a Zrínyi-süveget a gombos háromszögű kalap az akkori divat szerint, vagy pedig a pipacs színű sapka fekete asztrakánnal díszítve. Máskülönb is divatosan öltözködik, és e tekintetben semmi különtség nincs benne. Vasalt gallért, hónig érő nankin vagy bársony nadrágot, fekete vagy búzavirág szín frakkot és fűzős csizmát visel.³⁸¹

Életmódjában sincs semmi feltűnő. Ha egészsége engedi, korán kel, szétnéz a gazdaságban s háza körüli kertjében rendezkedik, igazgatja rózsafáit, virágait vagy ritkább fajú cserjéit. Nagy dologidőben hosszabb időt, néha egész napokat tölt munkásai közt. De ha sürgős írói dolgai vannak, vagy valami gyalogposta akad, aki Kassára, Debrecenbe vagy Pestre indul, rögtön levélíráshoz fog, hogy a kínálkozó alkalmat el ne szalassza. Neki mindég van izenni, kérni, küldeni valója. Ha pedig gyöngéllkedik vagy beteges, ágyban fekvé is akadály nélkül végzi irodalmi dolgait, levelezéseit.

Sokat betegeskedik. Tavasszal és ősszel majd minden évben megfekszi az ágyat egy-két hétig, néha egy-két hónapig. Fogságában szerzett bajai közt a rheuma s az aranyér évenként meglátogatja, mit a kertészkedéssel iparkodik csökkenteni, de így meg a rheumát segíti elő. Legalább ő a kertészkedésnek tulajdonítja, hogy a nyavalya annyira elhatalmasodik rajta. De nagyobb, fenyegetőbb betegség is meglepi 1810-ben, s emellett többet öregedett, mint

³⁷⁹ Uo. III. köt. 341. l. IV. k. 95. 125. 129. 186. 194. 238–239. 472. 496. l. V. k. 9. 279. 374. l. VIII. k. 122. l. X. k. 62. 190. l. XI. k. 142. l. XII. k. 229. l. XIV. k. 102. 103. 110. 198. 201–202. 213. 218–219. 230. 351. 375. l. XVIII. k. 438. l.

³⁸⁰ Uo. VI. köt. 116. 250. l. VIII. k. 20. 122. l. X. k. 101. 106. 144. 244. 259. 269. k. XI. k. 76. 102. 152. 250. l. XIII. k. 76. l. XVI. k. 460. l. XVII. k. 160. 205–206. l.

³⁸¹ Uo. IV. köt. 393. 506. l. V. k. 510. l. VI. k. 461. l. VIII. k. 8. l. XIV. k. 124. l. XV. k. 453. l.

azelőtt 6 év alatt. Már 1809 tavaszától gyöngélkedik, napokig, hetekig ágyban van, föl-fölkel, de nem tud erőre jutni. A következő év nyarán, ipa temetése után, kileli a hideg, forrónyavalyába, tüdőgyulladásba esik. Háta s gyomra megdagad. A halál sejtelmei környékeznek. (Egyik orvos barátja nyilván nem ok nélkül hullamérgezésnek – „dögösödés” – tulajdonítja baját, amit ipától kapott, mikor foszlásnak indult testét háromszor megcsókolta.) Felesége s orvosai megmentik az életnek, s javulni kezd. De nemsokára ismét hideglelés kínozza. Sárgaságba esik. Megint meghűl, heves köhögés bántja, s attól fél, hogy asthmája fejlődik. Félelmének semmi alapja, tüdeje egészséges, hanem gyomra romlik el, és ismét sárgaságba esik. A huzamos sínylődés nagyon elbágyasztja, munkakedvét is elveszi. Képzeltük: micsoda rombolást végezhetett rajta a nyavalya, mikor minden terhére van, ami eddig érdekelte; mikor felesége, gyermekei, első, várva várt kisfia is hidegen hagyják; könyvei, festményei, művészinél művészebb metszetei csak untatják. Orvosai minden szellemi munkától eltiltják. Ő ti. most is próbát tesz: hogyan tudná meggyőzni baját. Elő-elővesz egy-egy levelet, amelyre válaszolni szeretne. Azonban mindjárt kifárad, izzadni kezd, szemei elhomályosodnak. Az 1811. szeptember 14-e és 15-e közti éjjel „krízist tesz a' nyavalya”, s ő másnapról fogva lassacskán javulni kezd. Betegségében régi barátja, Szentgyörgyi József, noha távol él tőle, Debrecenben, jó tanácsaival, útmutatásaival s mindenek fölött meleg ragaszkodásával gyámolítja. „A' tudománybeli elsőséget – írja hozzá igazán nemes szíve sugalmából – örömet által engedem Colléga Uraimnak: de a' szeretet senkit sem tsatol közelebb hozzád: erről pedig tudod, hogy erős ez, mint a' halál, és kész azzal is, kivált ilyen szabados és törvényes úton meg vívni.” Visszanyervén életkedvét még többet kertészkedik, mintegy a Rousseau tanításaira figyelve, hogy visszatérhessen az élethez. Hanem a következő év januárjában kiújul betegsége, mellszúrás kínozza, s hátát dagadtnak érzi. De ez a betegség nem vesz erőt rajta. Egészsége úgy helyreáll, hogy ősz s tavaszi gyöngélkedéseit nem számítva, 1823-ig fenyegetőbb nyavalya elkerüli. Ekkor ősszel, éppen midőn 65. évébe akar lépni, megint tüdőgyulladás veszi elé, s a következő év végén megismétlődik. A forró nyavalya is nem egyszer kerülgeti, de abból már felesége maga ki tudja gyógyítani.³⁸²

Amily hűségesen s önfeláldozólag ápolja őt felesége, éppen oly hűségesen s gyöngéden ápolja ő feleségét s gyermekeit. Mellettök virraszt, s el nem mozdul ágyuk mellől. Szenvedő gyermekét még bájosabbnak találja, s bizonyos esztétikai gyönyörrel csügg rajta. Fialat házas korában felesége teszi próbára türelmét, mikor meg-megzavarja írói foglalkozásaiban; később gyermekei nyugtalanítják, bármily sürgős dolgai vannak is. És a végtelenül gyöngéd apa soha sem akar tőlük szabadulni. Családi élete példaszerű, legalább az ifjú írók ilyennek látják. Szemere, Döbrentei majd Wesselényi b. nem győzi Kazinczynét mint feleséget és anyát magasztalni. Szemere a Kazinczy családi életéből kap kedvet a házassághoz. Ismételtük, hogy ritka forró szeretet kapcsolja a család tagjait egymáshoz, ami sokszor csordultig tölti a férj és apa boldogságának poharát. Csak művészi lélek tudhatta e boldogságot oly mélyen átérezni, s kereshetett benne kárpótlást az élet ezer sujtása ellen. Az ethikai jós a művészi szép egymásba olvadva kapja meg lelkét, midőn a férj és apa boldogságát ifjúkori eszményképeihez vonzó szeretete növeli. „Isteni napokat” él otthon, boldogsága ellágyítja szívét, s ilyenkor kapja Prónay Simon báróné, a szép Hirgeist Anna levelét azzal a hírrel, hogy festeti magát Pesten Kazinczy számára. „Előre érzem a' gyönyörűséget – írja. – Szép festésű képem lesz 's az Ninyt, az én testvéremet adja előmbé.”³⁸³

³⁸² L. a *Levelezés* név- és tartalommutatóját Kazinczy életrajzi adatai között.

³⁸³ Uo. VIII. köt. 190. 210. 526. 609. l. IX. k. 65. 90. l.

Természetes, hogy nem szívesen mozdul ki hazulról, hanemha alkotmányos kötelességei a vármegyeházára, vagy sógorával folytatott pöre Eperjesre szólítja. Családi boldogságának közepette, könyves szobájában, hol költőket, festményeket s metszeteket szép számmal talál (mert dolgozó szobája „egy kis cabinet”): „megszállhatná e az örületség”, hogy máshol keresse az élet örömeit? Holott oly szenvedélyei, amelyek a férfit gyakran elszólítják otthonról, egyáltalán nincsenek. Vadászni nem jár, a mulatozók társaságától teljesen idegen; a kártyát névről is alig ismeri, s legfőlegb feleségével játszik, a pipától – mondja – úgy irtózik, mint Horác a foghagymától. Csak sárga tobákot (burnót) használ 1803-ban betört orrának „légző csatornáját nyitva tartani”. Ha Sátoraljaújhelyre a gyűlésre megy, alig várja, hogy a közebednek vége legyen, siet haza. De a társaságban nem vonja ki magát az étel s ital élvezete alól. Azt mondja, hogy rendesen a vízen kívül semmit nem iszik, de ha vendégségben van: „kitesz a’ legtorkosabban is”. Ami azonban nem szó szerint értendő. A feltűnően külső fitogtatás végett rendezett vendégeskedés nagyon terhére van. Alig tudja magát türtőztetni, midőn a nagyúri fényűzést, ékszerek csillogását, a „hosszú farkú bíbor szín selyem ruhát a’ drága csipkével” látja. Alig tudja elnyomni felindulását, midőn a nyalánkságokkal (puncs, fagyalt, nádmézcsemege) megtelt asztalok mellé ültetik. Mily sivár a lélek, gondolja, mely csak az effélékben talál boldogságot. Egy francia író gúnyos szavai jutnak eszébe, látva a sok gyöngyöt, gyémántot: „Inkább venném a’ kantárt, mint a’ szamarát”. Ő sem mindig takarékosan él, míg erszénye engedi. Váltig ismétli ugyan, hogy konyhájára nem sokat költ, ami az akkori fogalmak szerint igaz is; de a férfi szakács, aki rendesen 5–6 tál ételt főz, elég sokat főlemészt a szerény jövedelemből. Kávét nem iszik sem ő, sem családja. Csak a nevelőnőnek gondoskodik kávéról, vagy ha vendége érkezik.

A széphalmi szegényes udvarházban sok kiváló ember megfordul. Nemcsak a környék nevezetesebb családai keresik föl, hanem távoli vidékről is ellátogatnak hozzá: írók és államférfiak, papok és tanárok. Egy-két művész is fölkeresi. Nem mondhatni, hogy nyílt házat visz, és sok vendég látogatja. De nem is elzárt életet él, noha nem szívesen távozik hazulról. Egy-egy név- vagy születésnap alkalmatosság 20–30 vendéget is összehoz nála. Néha több napig is magánál tartja ifjú barátait, például Szemerét és Kölcseyt, aki három hétig vendége. Gyakran befordul hozzá Dessewffy József, ha a zempléni gyűlésre megy, vagy útközben valamiben megszorul. Döbrentei Gábor kétszer látogatja meg, mégpedig másodszor tanítványával, Gyulay Lajos gróffal együtt. Megfordul nála rövid időre Rummy K. Gy., midőn leányát viszi hozzá nevelőbe. Vida László Szemere társaságában keresi föl, s nagyon kedves napokat töltenek együtt. Mailáth János gr. is vendége egy napra. A sárospataki tanárok közül leginkább Vályi Nagy Ferenc látogat el hozzá, többször feleségével együtt, aztán még ott működik Sípos Pál, Kézy Mózeszel együtt, a húszas évektől kezdve Somosy János is. A papok valláskülönbség nélkül nem egyszer vendégei. Erdélyi barátai közül a két Cserey évekig fogadkozik, hogy ellátogat Széphalomra, de ígéretét soha sem váltja be egyik sem.³⁸⁴ Hanem az ifjú Wesselényi Miklós látogatása mind e mulasztást kipótolja.

Az ifjú báró személyesen akarván megköszönni Kazinczynak, hogy atyja emlékének megörökítésében annyit fáradozott, s őt is barátságába fogadván oly jóakarató tanácsokkal elhalmozta, föltette magában, hogy első nagyobb utazása alkalmával Széphalmot is útba ejti. 1814. június 21-én indul el Zsibórol nevelőjével, Pataky Mózeszel, Döbrenteivel s két Bánffy b.-val, és nemcsak hazánk nevezetesebb városait, hanem a jelesebb magyar írókat is meg akarják látogatni, sőt Ausztriába meg Felső-Olaszországba is átrándulnak. A szándék

³⁸⁴ Uo. V. köt. 239.l. VI. k. 123. 150. 225–226. l. VIII. k. 432. 483. l.

teljesül. Wesselényi ekkor látja először Bécsset, a Dunántúl nevezetesebb városait és íróit, Berzsenyit, Kisfaludy Sándort, Kis Jánost. Pesten épp akkor időz, midőn a király az orosz cárt s a porosz királyt fogadja, s tiszteletükre a várost kivilágítják.³⁸⁵

Wesselényi innen indul Patakyval együtt Széphalomra, és november 2-án ér Sátoralja-újhelyre. Másnap vásár lévén, Wesselényi azt reméli, hogy Kazinczyt is ott találja. De csalódik. Kazinczynak Újhelyen nem volt háza, s ha tovább akart ott időzni, rendesen a gyógyszerészhez szállott. Ide szállt az ifjú báró is, és itt találkozott először Kazinczynéval. Ez azonnal kiüzen férjének. Másnap reggel Wesselényi s Pataky gyalog indul Széphalomra. Értésülvén Kazinczy vendégei közeledéséről, nagyobb leányát kézen fogva eléjük siet. Első tekintetre nem ismeri meg Wesselényit, s kénytelen megkérdezni. A feleletet forró ölelés követi. A báró s nevelője 3 napig mulat Széphalmon, s e három napot ünnepnek tartják a széphalmi udvarházban. Nemcsak maga Kazinczy, hanem felesége és gyermekei is folyvást a vendégek körül vannak. A házigazda élénken rajzolja előttük fogsága történetét; borzasztó szenvedéseit, s megmutogatja a magával hozott ereklyéket. Wesselényi megilletődve hallgatja, szemei könnybe lábadnak. „Mennyit szenvedtél, barátom – szól –, de nézzd körül magad ebben a szép circulusban, ’s valld meg, hogy gazdagon meg vannak jutalmazva szenvedéseid. Én nem ismerek szebb életet, mint a’ tiéd”.

Mind Kazinczy, mind a felesége oly képet alkotnak vendégeikről, melynek vonásait olvasmányaikból, művészeti tapasztalataikból s hazai vágyaikból veszik. Wesselényi fejét egy Rubens vagy Van Dyck ecsetére méltónak ítélik, amit Kazinczyné Schiller *Don Carlos*ára alkalmazván, azzal az észrevétellel told meg, hogy ő a két jó barátban Carlost és Posát látja. E hasonlatot felkapják Kazinczy körében, és sokáig így emlegetik az ifjú bárót és nevelőjét. Wesselényi nehezen tud a szíves házigazdától megválni. Már 5-én készületeket tesz az elutazásra, de a forró barátság kötelékeiből nem szabadulhat, noha szeretne már édesanyja karjai közé repülni. Másnap reggelre halasztja az indulást. S mikor a kitűzött idő elérkezik, s a kocsi már készen várja is, egyre halogatja a búcsúzást. Végre fölkel, megöleli Kazinczyt, megrázza kezét, feleségének pedig meghajtja magát. De az örömmel csordultig telt szívű férj arra kéri a deli ifjat, hogy feleségét is csókolja meg, amit az meg is tesz. Pataky követi példáját. Kazinczyt a bárónak nemcsak gyönyörű férfias alakja, nemes viselete, tiszta, nyílt szíve, hanem gondolkodásának érettsége s komolysága is megragadja. A széphalmi családi körben jó ideig nem is beszélnek egyébről, mint az együtt élt szép napok örömeiről. Kazinczy nem egyszer rajzolja írásban és élőszóval elragadtatását, amelyben felesége is osztozik. Szavaiban nemcsak az atyai jó barát túlaradó érzései nyilatkoznak, hanem a jövőbe tekintő hazafé is, aki Wesselényit már ott látja a nemzet tanácsában vezérszerepet játszva. „Meglásd – írja Síposnak –, hogy Wesselényi mint az erős Hercules, ki a’ kígyót megfojtja, idővel az árva hazának egy fényes csillagává válik ’s ezer, millió nép fogja imádni.” Wesselényi is elragadtatással szól széphalmi napjairól. Ha édesanyja iránti szeretete nem vonzotta volna, Sárospatakról visszarepült volna Széphalomra. Így csak levélben öntötte ki érzékeny szívét. „Ezen utazásomnak – írja hozzá eltávozásá után néhány órával – ha a’ Polusokig nyult volna is, nállad leltem fel jutalmát. Nállad a’ vadságnak ’s az irigységnek is meg kék szelidülni, ’s vélletek érzeni azon boldogságtokat, melyel a’ Haza ’s a’ Virtus Geniusa jutalmazza tetteidet”. Hónapok múlva is azzal az édes örömmel emlékezik vissza Széphalomra, melyet csak a legmegkapóbb hatás kelthet. Atyai barátjának nemcsak írói érdemei, hanem házi körének egyszerű kedvessége, feleségének minden álságtól ment tiszta lelke, női s anyai

³⁸⁵ *Hazai és Külf. Tud.* 1814. évf. II. félév, 30–36. sz.

erényei is erősítették vonzalmát. „Szép-halmot hozod elő – írja Helmecczynek 1814. december 12-én – óh Barátom! isteni két napot³⁸⁶ tölték én ottan! A csendes öröm s igaz barátság ünnepét ültük, s el felejtkeztünk Elyziumról. A’ ki el csügged, életét meg unta, vagy bal sorsa által sápadt ember gyűlölvé lett, s a’ ki az Asszonyi Virtusson kételkedni kezdett, s minden szép szelid érzését elvesztette, Szép-halomra vele. Megbánás könnyei fogják el pirult orczáit nedvesíteni.” Pataky hasonlóan megilletődve hagyja el Széphalmot, s új vágyat ébreszt Cserey Farkasban, hogy igyekezzék Kazinczyt kedves otthonában fölkeresni.³⁸⁷

Kazinczy íróbarátai közül legtöbbször felkeresi Dessewffy nagymihályi kastélyában, s párszor Kassán is. Ellátogat Szemeréhez is Lasztócra, Szentgyörgyihez és Nagy Gáborhoz Debrecenbe, Vályi Nagyhoz és Kézyhez, de kivált az egyházi gyűlések végett Sárospatakra. Anyja halála után huzamosabban kell Biharban és Szabolcsban tartózkodnia öröksége miatt. A tízes évek végén ismét a Dunántúlra készül, Keszthelyre, 1823-ban pedig Nagyváradon tartózkodik pár hétig, öccse, Dénes halála után, szintén örökségi ügyei miatt. De legtöbbször kénytelen Eperjesen időzni, néha hetekig, pörei miatt. Azonban Wesselényi látogatása óta egyre jobban vágyakozik Erdélybe, nemcsak Wesselényi, hanem a Gyulay család s régi és újabb erdélyi barátai látogatására is. Eddig inkább csak barátainak leveleiből ismerte Erdélyt, most színről-színre akarja látni s tapasztalni: miben kell a Királyhágón ineni magyarnak tanulnia az erdélyitől. Éppen a nemzetiséghez való szívós ragaszkodásban keresi az erdélyi magyar fő erényét, amelyet nemzeti létünk alapjává kell tennie az irodalomnak is.

IV.

Készülődés az erdélyi útra; az első tervek meghiúsulnak. – Újabb tervezgetés. – Mit óhajt látni Kazinczy Erdélyben? – Útra kel. – Krasznára érkezik; Cserey Farkasnál. – Kolozsvárott az ottani írókkal való találkozása; iparkodik őket az újításnak megnyerni. Látogatás a gubernátornál, Tordán Göngyössy Jánosnál. – Andrásfalván a Gyulay család vendége. – A nagyszzebeni Bruckenthal-múzeumban. – Kirándulás Krassó vármegyébe sógorához, D’Ellevaux-hoz. – Jósika János b. Hunyad vármegye táblabírájává ajánlja Kazinczyt. – Látogatás Jósikánál és Sípos Pálnál. – Búcsú a Gyulay családtól. – Gyulafehérvárott; Bethlen Imre grófnál Nagyenyeden, Tihón Cserey Miklósnál, utoljára Zsibón. – Kazinczy nagyon megszereti Erdélyt; utazásának fontossága.

Kazinczyt nemcsak a baráti szeretet melege vonzza Erdélybe, hanem a tapasztalat és tanulmány célja is. Nemcsak azokkal óhajt bizalmasan érintkezni, akiknek barátságában él, hanem akiket a hír nagy és jó embereknek rajzol előtte. A szép tájakon kívül az ott látható műgyűjteményekben is gyönyörködni kíván. Az 1805-i rövid látogatása óta sok ízben szövegeti egy hosszabb erdélyi utazás tervét; de ez csak az ifjú Wesselényinek széphalmi látogatása után ölt határozottabb alakot, kivált mivel Kölcsey és Szemere is biztatják, hogy elkísérik. De ők elmaradnak. Hozzá vethetünk, mennyire izgatja az erdélyi út terve Ka-

³⁸⁶ Tulajdonképp 3 napot, 72 órát.

³⁸⁷ *Kazinczy F. Lev.* XII. köt. 152. 156–159. 169. 173. 180–180. 191. 194–197. 198–201. 208. 224. 587–588. l.

zinczyt, ha meggondoljuk, hogy az 1815-i bécsi utazása után alig piheni ki a fáradalmakat, még kevésbé a több mint 2000 frtnyi költséget, s máris egy még költségesebb s hosszabb ideig tartó utazásra készül, hogy – mint mondja – „isteneknek való napokat” élhessen. De mégis kétségei támadnak: nem árt-e meg a hosszas utazás egészségének? S vajon alkalmas idő-e ősszel egész körutat tenni Erdélyben, hol az októberi nedves éghajlat a rendesnél jobban megviseli az embert, mint az anyaországban? Aztán a nyelvújítás magasra csapkodó hullámainak is elsimulását várja, nem akarván semmivel zavarni a látogatás örömeit. Így kétségei mind inkább győznek. Az utazás a következő évre marad, mibe erdélyi barátai is belenyugodtak, s 1816 tavaszától várják a szándék teljesülését. Húsvét vagy pünkösöd ünnepe látszik legalkalmasabbnak, mert Gyulay Lajos és Wesselényi akkor szakíthat legkönnyebben időt, hogy néhány napot Kazinczy társaságában zavartalanul tölthessen.

Amint Kazinczyban megérlelődik az utazás eszméje, fölkeri Cserey Farkast, készítsen úttervet számára: kiket kell meglátogatnia, a természet és művészet milyen remekeit kell megsejmelnie, s jó barátaival hol és mikor találkozhatnak? A kérést nem Cserey, hanem Döbrentei teljesíti. Cserey mélyen el van keseredve a közállapotok sivárságán, s azt hiszi, vajmi kevés olyan embere van Erdélynek, aki méltó volna egy Kazinczy ismeretségére. Inti is, hogy nagyon vigyázzon a velük való érintkezésben, mert a sima külső alatt „átkozott rossz daemon” lappang. Erdélynek nem az emberei, csak természeti ajándékai érdemlik meg, hogy idegen is megismerje azokat. De Cserey Miklós és az ifjak annál inkább iparkodnak Kazinczyt meggyőzni, ne hagyja teljesületlenül a szép szándékot. Döbrentei részletes tervet dolgoz ki számára, s megállapítja az útirányt, amelyen haladva egész Erdélyt megismerheti. Azonban figyelmezteti, hogy ez utat a maga lovain kell megtennie, mert Erdélyben előfogatra nem számíthat, csak a Gyulay család lovai állnak rendelkezésére. Döbrentei maga is ajánlkozik, hogy tanítványával együtt Kazinczyhoz csatlakozik, sőt Cserey Miklós is, Wesselényi pedig csak úgy, ha az utazás szeptemberre marad. Bármennyire óhajtja is Kazinczy, hogy barátaival együtt kelhessen körútra, nagyon bajos a különböző érdekek összeegyeztetése. Hónapokig foglalkozik a tervvel, s azon van, hogy pünkösödöt Zsibón tölthesse. Döbrentei főképp a saját tanítványa és Wesselényi együttes kíséretét tartja szem előtt. Gyulay grófné a júliusi utazás mellett szól, mert így „kétszer örvendhetne” Kazinczynak: Andrásfalván és Dédácson. De a másik ok, amiért Döbrentei a júliusi utazást óhajtja, mestere iránti aggodása. Hisz épp a múlt év őszén panaszkodik Kazinczy, mily könnyen megárthat neki a nedves őszi idő. S mikor az özvegy Wesselényiné is beleegyezik, hogy fia legalább Nagyenyedig vagy Marosvásárhelyig kísérhesse Kazinczyt, minden akadály elhárul a nyári utazás elől. A végleges terv megállapítható.

De az irigy sors majd mindent elront. 1816 tavaszán – mint előadtuk – leég Kazinczy konyhája, s még nem tudja, miből építheti újra, mikor a jogügyi igazgató újabb felszólítása érkezik, hogy rabtartási díja fejében ismét mintegy 500 frtot fizessen. Idejárul a maga és felesége betegsége, az első francia kisasszony távozása s a fenyegető évi terméketlenség. De Kazinczy már hallani sem akar a lemondásról, minden akadályt legyőz, és a sóvárgott élvezet sejtelve nem engedi a legalkalmasabbnak ígérkező időt elhalasztani. Megállapodik, hogy június 10-ét, Széphalomra költözésének tízévi fordulóját még családja körében tölti, s másnap indul Zsibó, illetőleg Kraszna felé. S a várva várt örömek poharát fenékiig akarja üríteni, s előre megírja Cserey Farkasnak, hogy ne övele menjen Zsibóra, hanem utána 3–4 nappal, hogy zsibói örömeit meg ne kelljen osztania. „Örökkévalóságnak való napokat fogunk élni, édes barátom – írja Döbrenteinek –, 's kipótöljük a' mit a' sors nekünk eddig irigylett.” Tudja ugyan, hogy ez utazás most nagy áldozatába kerül, de szándéka már sokkal

határozottabb, semhogy az áldozattól visszariadna. Magával viszi készülő munkájának, a *Pályám Emlékezetének* kéziratát, a Kölcsey segélyével lemásolt kódexet (ti. Pápai Pál fordítását), az irodalmi csatározások főbb adatait, amelyeket mindazokkal szándékozik megismertetni, akik a nyelvújító harc iránt érdeklődnek.

Így indul 1816. június 11-én délelőtt Zsenijével, szobalányával, inasával s kocsisával négylovas födeles kocsján Tokaj, Nagyfalva, Nyíregyháza, Anarcs és Petneháza felé. Útba ejti Debrecen s Érsemlyént, s június 25-én ér Krasznára Cserey Farkashoz, aki éppen lábadozott ínhidegéből, s most meg szemfájásban szenvedett. Harmadfél napot időz itt Kazinczy, részint Csereyné társaságában, mert férjét orvosa eltiltja a fönnléttől, részint önmagára hagyatva, s így annál háborítatlanabban élvezve a különböző műgyűjteményeket, amelyek akár mint ereklyék, akár mint műremek fogékony lelkét gyönyörrel töltötték el. Különösen megragadta figyelmét Nagy Frigyes mellszobra és orvosságos szelencéje. Voltaire mellszobra sértette kényes ízlését. Ellenben nagyon tetszettek neki Cserey ásványai s régi etruszk és római edényei is. Éles szeme csakhamar meglátta a falon függő olajfestményeket s rézmetszeteket. Majd a pompás és drága növényekkel ékeskedő kert szemléletébe merült, hol az olasz nyárfák a szeles esőben kísérteties susogással fogadták. Távolabb a ritka növények közt, egy keleti platán alatt, egy emlékkövet pillantott meg, amelyen Wesselényire írott saját epigrammjának két első sorát olvashatta. A könyvtárban a kéziratok és ösnyomatványok érdekelték; amazok közt Kaprinay levelei³⁸⁸ kötötték le figyelmét. S bár idejét a lehető legjobban iparkodott felhasználni, elégtelen volt krasznai pihenőjével, mert sem barátjával, az „igen nemes lelkűvel nem élte ki magát, sem nagy kincseivel”. Másfelől attól kellett rettegnie, hogy Cserey szembaja olyan fenyegetővé válik, hogyha ő még Krasznára kerül is visszafelé, meg sem láthatja őt barátja.

Innen Perje felé tart, honnan hatókrös szekéren folytatja útját a Meszesen át. Leszáll a kocsirol, hogy jobban gyönyörködhessek a táj szépségében, a domb és völgy változatosságában, a természet főszegecs csöndjében. A bércről áttekinti egész Erdélyt. Rettenetes meredek utakon ereszkednek lefelé, s borzalom fogja el őt, amint a zápor mosta szakadékokon keresztülhaladnak. Elérvén a Nagyváradról Kolozsvárra vezető országutat, gyorsabban hajt. Nagymáson Wass Sámuel grófné híres istállóját tekinti meg, s azt az emlékkövet, melyet a grófné férjének állított, s melyen a Cserey kérésére írt saját szép epigrammját olvashatja.

Június 30-án ér Kolozsvárra. A járókelők nem igen hagyják egy tekintetre sötétzöldlakú kocsját, amelyet gubás kocsisa debreceni szabású kék ruhájában hajt.³⁸⁹ Amint Kazinczy a Wesselényiek utcájába befordul, Döbrentei meg tanítványa és Wesselényi éppen az ablakon néznek ki, s mind a három a kedves vendég elé szalad. Itt öleli keblére Kazinczy először az ifjú Gyulay Lajos grófot s Bölöni Farkas Sándort, a későbbi híres amerikai utazót. Innen kezdve Kazinczy július 25-ig állandóan Döbrentei társaságában mulat. Ő vezeti el mesterét gr. Bánffy György kormányzóhoz, ismerteti meg Kenderessy Mihály kormányzó tanácsossal, akivel egyébként már régóta levelez; aztán Teleki József gróffal, a hasonló nevű koronaőr fiával és Molnár Borbálával. Buczy Emil, az ifjú Kornis Mihály gr. nevelője,

³⁸⁸ Kaprinay István (1714–1785) előbb jezsuita, később világi pap, Cserey Farkas atyjának nevelője, kinek számos magyar és deák nyelvű munkája ismeretes. Különösen kéziratái, hazánk politikai és egyháztörténelmére vonatkozó adatgyűjteményei nevezeteseek, amelyeknek legnagyobb részét a budapesti egyetemi könyvtár őrzi. Ő a XVIII. század latin nyelvű történetíróinak és kutatóinak egyik legjelesebbike.

³⁸⁹ Kazinczy: *Erdélyi Levelek* (Nemzeti Könyvtár, XII. köt. kiadja Abafi L. 1880), 70. l.

Kornis Ignác grófnénak mutatja be, aki mióta Kazinczynak a Gróf Török Lajoshoz című episztoláját az *Erdélyi Muzéumban* olvasta, mindég vágyott őt megismerni. Erre az ismeretségre Kazinczy sokszor büszkén hivatkozik, mint az erdélyi nők nagy műveltségének döntő bizonyítékára. Egész irodalmi társaság gyűlik össze Döbrenteinél a vendég tiszteletére. Ott látja Kazinczy Naláczy István bárót, a Báróczy és Bessenyei volt testőrtársát; Inczedy Lászlót, aki *Kemény Simon* című tragédiáján dolgozott; Szabó Jánost, a kolozsvári plébánost, Koross Imre rektort (kit már említettünk), Szilágyi Ferenc és Molnos Dávid ref. kollégiumi tanárokat s néhány kezdő író, mint Füzesi Józsefet, Aranyosrákosi Székely Sándort s a 14 éves Kelemen Lajost, akinek egy költeményét máris méltónak találta Döbrentei, hogy folyóiratában közölje. Az *Erdélyi Muzéum* szerkesztőbizottságában alkalma nyílik Kazinczynak, hogy bemutassa a magával vitt műveit, a nyelvújító harc adatait, s kedvére beszélhet annak további folyamatáról, melytől irodalmunk s közéletünk átalakítását reméli.

Kolozsvárott időz akkoriban Döme Károly is, Rudnay Sándor erdélyi püspök oldalkanonokja, Kazinczy ifjúkori barátja, s ellátogat Döbrenteihez, hol Kazinczyval is találkozik. Együtt olvassák a Kazinczy elleni erős támadásokat s ennek védekezését. Döme nyíltan megmondja, hogy egy értelemben van a támadókkal, Takács Józseffel, Kisfaludy Sándorral és Horváth Endrével. Kazinczy ezen nem akad fel, de megjegyzi, hogy mind Horváth Endrét, mind Dömét az újítók közé sorozza, annyi újítást hoztak nyelvünkbe. Azzal áltatja magát, hogy Döme barátságát sikerült ismét megnyernie, s Döbrentei társaságát az újítások iránt engedékenyebbé tennie. Mint fáradhatatlan izgató egyetlen kínálkozó alkalmat sem szalaszt el itt sem, a kölcsönös baráti öröm napjaiban sem, hogy életének vezérgondolatát környezetével megismertesse, s híveket toborozzon. De másfelől mint a magyar műveltség buzgó apostola hatalmas táplálékot nyer ez utazásában, s új eszközöket további működéséhez. Mily dicsekedve emlegeti ettől fogva úton, útfélen, hogy Erdélyben a főrangú nők közül többen ismerték már őt műveiből, s óhajtottak vele személyesen is megismerkedni.³⁹⁰ Még büszkébb érzéssel magasztalja Erdélyt azért, hogy ott a „nagy házaknál” is *magyar* a társalgás nyelve; hogy mindazok közt, akikkel megismerkedett, egyetlen nőt talált, akivel németül beszélt, s ez az egy is magyarországi volt, Batthyány-leány, Kemény Farkas grófné.³⁹¹ A gubernátor szintén magyarul társalog vele, s csodálkozik, hogy „magyarul öltözött lengyel vendége olly derekasan megtanulá nyelvünket”.³⁹² Sőt a gubernátorné idegen léteére tökéletesen elsajátította nyelvünket úgy, hogy „azon folytában szólhatott ’s igen jól írt”. Menyét, Bánffy Ferenc grófnét, aki sziléziai születésű volt, Döbrentei tanította magyarra. Mi több, még Tartler János, a „szász nemzet legfőbb tisztviselője” is oly tiszta magyarsággal beszélt, mint akár a legmagyarabb.³⁹³ „De e’ földön nem is hallani más beszédet.”

Jellemző a nemzet közszellemére, hogy Erdélyben az a meggyőződés uralkodik, hogy a Királyhágón inneni magyarok rosszul beszélnek magyarul, s álmélkodva hallják, hogy Kazinczy, magyarországi léte, oly jól tud magyarul, mint az erdélyiek, s ezt egy fiatal tisztviselő „complimentként” meg is mondja neki.³⁹⁴ Kazinczy hazafias örömmel, sőt lelkesedés-

³⁹⁰ *Kazinczy* F. Lev. XIV. köt. 229. l.

³⁹¹ Uo. 281. l.

³⁹² *Kazinczy Ferencz’ Eredeti Munkái. A’ Magyar Tudós Társaság megbízásából összeszedék Bajza és Schedel.* II. köt. Utazások. Budán, 1839. 180. l.

³⁹³ *Kazinczy* F. Lev. XIV. köt. 245. l.

³⁹⁴ A 392. sz. jegyzetben id. m. 180. l.

sel látja nemzetiségünk romlatlan, ősi erejét, s arról győződik meg, hogy a nyelvújító harc tüze ott könnyebben megtszítja a maradiság dohos levegőjét, mint nálunk; de ebben nagyon csalódik.

Jóllehet Kazinczy huzamosabban is szívesen időzött volt Kolozsvárt, mert „gyönyörűségei, mint a' mágiai lámpás festései” úgy rajzoltak előtte, és szemrehányást tett magának, hogy „a' jó földet” hamarabb meg nem nézte: három nap múlva folytatnia kell útját, mivel Gyulay grófné úgy rendelkezett, hogy fia Kazinczy nélkül vissza ne térjen Andrásfalvára, ezért a grófné hat lova már napok óta Kolozsvárt várakozik. Kazinczy július 4-én indul el Kolozsvárról Döbrentei s tanítványai társaságában, hogy Marosvásárhelyre s onnan Andrásfalvára térjen. Négy ökör vontatja fel Kazinczy kocsiját a teleki tetőre, s Kazinczy és leánya, Döbrentei és Gyulay Lajos a grófné 6 szép szürkéjén haladnak Torda felé. Itt Kazinczy Gyöngyössy Jánost, a neves leoninus verselőt látogatja meg, akit felesége déli álmából keltvén föl, nagy zavarba esik, s nem is tudja megérteni, kik a vendégei. Csak napok múlva tudja meg másoktól, és sokáig évődik a maga együgyűségén, hogy álmos ésszel csak az ifjú gróf kísérijét látta Kazinczyban.³⁹⁵ Tordáról Marosvásárhely felé haladván Marosludason Bánffy György grófné kastélyában szállnak meg, s Kazinczy megbotránkozik a Kemény János fejedelem arcképén, meg nem foghatván: miképp tűrhetik a fejedelem maradékai ez irtózatot másolást. Bogáton harmadfél napig kell vesztegelnie a roppant vízáradások miatt. Gyulay Lajos, birtokos lévén ott, 24 embert rendel „a' hidast hajtani”. S mivel útjuk a Maros mellett víz alatt álló réteken vezetett, Gyulay bivalyokat fogatott a kocsikba. Menetelük „a' fekete elefántokon így amadisi menés volt”.³⁹⁶ Bogátról Radnótra indultak, hol Bethlen Gábor fejedelem kastélya tűnik szemükbe, majd Ugrára érnek, hol azonban Kazinczy, nagy sajnálatára, nem találkozhatik a földesúrral, gr. Haller Gáborral, Erdély kincstartójával, Cserey Farkas ipával, akinek kivált könyvtára érdeklí őt, egyszersmind a nagy műveltségű főúr társalgása is vonzza főleg azon ismeretségnél fogva, mely őt a testőrírókhoz, jelesen Barsay Ábrahámhoz fűzte. Marosvásárhelyt utazónk természetesen a Telekiek híres könyvtárát szemléli behatóan, sokféle jegyzetet tesz hamarosan az ottani régi arcképekről s a klasszikusok kiadásairól. Itt ismerkedik meg Szabó Andrással, a bölcslelettudóssal, aki Wesselényit is tanította e tudományra. Itt látja Arankát, kivel régebben oly meleg barátságot tartott, s kivel azelőtt 25 évvel találkozott a hegyaljai szüreten. Most, a nyelvújítás nagy szállka lévén Aranka szemében, e találkozás egyikükre sem tett valami kellemes hatást. Közben még, noha Gyulay grófné nagy gondban volt a vízáradások miatt egyetlen fia iránt, s egyik inasát eléje küldte, hogy az utazást siettesse, megszállottak Tholdalaghy Zsigmond grófnénál, aki Vay-leány volt, s Kazinczy kedvére kibeszélhette magát Vay Józsefről és Vay Miklós tábornokról, akikről különben sem tudott „sem hidegen, sem röviden szólni”.³⁹⁷

Útjuk Gyalakuta mellett Marosszentgyörgyön át vezet tovább, s ebédre a lóci fogadóba szállnak, hol Kazinczy a székely nyelvjárás sajátosságain elmélkedik, s legott meg is villan a gondolat elméjében, hogy erről egy külön munkát ír. Terve azonban csakhamar feledésbe jut. „Sippadozó hegyoldalakon” haladnak legközelebbi céljuk, Andrásfalva felé. „Az utat sok helyeken levert gerendák által kelle a' csuszamlás ellen védeni.” Július 10-én napnyugat táján egy magas bércről megpillanthatják a szűk völgybe zárt andrásfalvi kastélyt s a grófi

³⁹⁵ *Kazinczy* F. Lev. XIV. köt. 401. l.

³⁹⁶ *Erdélyi Levelek*, Abafi kiad. 100. l.

³⁹⁷ Uo. 100., 113. l.

kertet. Estére odaérnek. „Ah, barátom – írja Kazinczy Dessewffynek –, az Erdélyiek nem kevélykedésből járnak 6 lovon, 4 el nem bírja a szekeret ezeken a rettenetes dombokon. Olly nagy hegyek bércein járék, mint az Újhelyi hegyeké, s ha Erdély nekem annyi örömet nem adott volna, átkoznám ide indulásom óráját.” Hasonlóképp panaszodik másoknak is, milyen irtóztató helyeken kellett járnia. De bár kimondhatatlan örömet érzett, nem tudta feledni, mily fáradalmakat kellett kiállnia. A túlradó szív ellágyulása sem fojthatja el panaszát, amely leginkább anyagi gondjai miatt fakad ajkán. De egyik fő célját eléri: viszontláthatja annyi idő óta Gyulaynéét, s megismerheti egész családját. „Képzelheted – folytatja említett levelében –, melly örömök között élek ennek az ifjuságom barátnéjának, szeretetre igen méltó három Kisasszonyának s fíjának s Döbrenteinek társaságában.”³⁹⁸ Itt élvezi az „isteneknek való örömet”, itt újulnak ki legélénkebben képzeletében ifjúkori álmiai. 12 évvel azelőtt látta a grófnét legidősb leányával, Karolinával, ki őt atyjának fogadta, s kit ő bizalmasan „kedves leányom”-nak szólított. Viszont Zseni „kicsiny anyám”-nak hívta. Kazinczy atyai öröme határtalan, Zsenijét Karolina karjaiban látva, s tapasztalva, hogy leánykája reggeltől estig „kis anyjával” mulat; éjjel ágya előtt nyugszik, s ha fölébred, a Karolina neve cseng ajkán. Ha idegen látja együtt a két leányt, nem is sejtí, hogy nem testvérek, Kazinczy pedig feleli, hogy atyja a gyermeknek. A boldogság közepett Kazinczy egész utazásának egyedüli célját a grófné s gyermekeinek látásában keresi, s még évek múlva is visszarezeg szívében az együtt töltött szép napok öröme, s ha egy-egy órára feledni tudja súlyos anyagi helyzetét, mindjárt arra gondol, hogy megismétli erdélyi utazását, mégpedig feleségével együtt. „Napjaim – írja – itt azokhoz hasonlítanak, mellyeket egy májusi november hoz az augusztus forrasztó hősége s a september perzselő derei után, hogy Psyche ismét feléled aludni kezdett őszi-tavas altából, s bujálkodva röpke körül az őszi-tavas ibolyáit. Hanyatló korom, mellyben poltoléket reménylettem találni életemnek 2387 napi csorbájáért, nem érez egyéb kedvetlenséget, mint hogy az epistographphal én is elmondhatom: Mon coeur est étonné de voir sans désirs!”³⁹⁹ De itt panaszomnak vége. Ittam a Léthe vizét; felejtve vagynak szenvedéseim, de úgy, hogy örömeim felejtve nincsenek, sőt ezeket egy tündéri csodatét által újra felvirulva szemlélem.”⁴⁰⁰

Boldogsága hetedfél napig tart, de csak egy röpke pillanatnak tűnik fel, noha csordultig telt szíve ömlengésén kívül az irodalom legfontosabb kérdései is szóba kerülnek közte és Döbrentei meg a grófi kastélyban tartózkodó Puky László helytartói tanácsos s még inkább az odahívott Gyarmathy Sámuel (1751–1830) orvos közt, akit Kazinczy azért óhajtott főképp megismerni, mert Döbrenteitől már régóta hallotta, hogy a nyelvújításnak, különösen az ő fordításainak bírálatán dolgozik. E bírálat mostanában jutott csak Kazinczy kezébe.⁴⁰¹ Közben Fehéregyházára rándulnak, hol a helység urának, Haller János grófnak palotáját „valóságos tündérlak”-nak mondja Kazinczy.

Július 17-én hagyja el Andrásfalvát leánya, Döbrentei, Gyulay Lajos és Wass György társaságában, s Nagyszebennek tart. Közben Segesvárott megállapodik, s először veheti behatóbban szemügyre a százszok viseletét, hallgathatja (éppen hetivásár lévén) beszédüket, s tanulmányozhatja egész néprajzukat. Innen Ebesfalván át Medgyesre ér s úgy Nagyszebenbe. Itt véletlenül találkozik Naláczy István báróval, s együtt mennek a Bruckenthal-

³⁹⁸ Kazinczy F. Lev. XIV. köt. 244. l.

³⁹⁹ Kazinczy így fordítja: „El-rémül e' fa szív, hogy már nincs semmi vágya”.

⁴⁰⁰ A 392. sz. alatt id. m. 225–226. l.

⁴⁰¹ L. a Kazinczy F. Lev. XII. köt. 129–143. l. Vö. a VI. fejezet 5. §-ával.

múzeumba. Kazinczy műértőleg vizsgálja a képtárt, s nem alaptalan dicsekvéssel emlegeti, hogy Choiseul-Gouffier francia követen kívül „nem nézte jobban elkészült szem, mint az övé”. Elismerte ugyan, hogy a képtár „örök kincse a' nemzetnek”, de ő is azt ítélte művészeti értékéről, mint a francia követ: „On pourroit former un joli petit cabinet de tout cela, melly nem francziának, hanem Magyarnek szájában ezt tenné: *Be sok ebadta rossz darab némelly kevés jó között.*”⁴⁰² A tudós Seivert János kalauzolja, s később Kazinczy adatokat is kér tőle a képtár alapítására s egyes remekeire nézve, midőn az *Erdélyi Leveleket* javíttatja, s egyszersmind a szászok megítélése tekintetében elég éles vitába is bocsátkozik vele. Nagyszébenben találkozhatik Haller Gábor kincstartóval s Tartler Jánossal és az ennél töltött óráját az Erdélyben élt legszebb órái közé számlálta. Ugyancsak itt ismerkedik meg Cserey Mihály kincstári tanácsossal, akivel egymást nagyon megszeretik. Nagyszébenből megint a Gyulay család birtokára tér vissza, de most már nem a Kisküküllő vármegyei Andrásfalvára, hanem a Hunyad vármegyei Dédácsra. A kies fekvésű Dédács, melynek kertje alatt ömlik a Sztrigy vize a Marosba, ismét nem remélt örömekeket ad Kazinczynak. Éppen aratás lévén (júl. 23–25.), a börduda hangjai mellett víg mezei munka foly, ami könnyed szórakozásul szolgál az utazóknak. 48 órai pihenés után Kazinczy Krassó vármegyébe, Szpatára indul sógora, D'Ellevaux látogatására.

E kirándulás 16 napjába kerül. Szpatán augusztus 4-ig időz, és innen sógorával együtt Lugosra hajat, hol új ismeretségeket köt. Ideje hát kellemesen telik, de később mégis sajnálja, hogy oly sokáig távol marad Hunyad vármegyéből. Mielőtt ugyanis Krassóba indul, azt ígéri a grófnénak, hogy augusztus 3-ra már ismét Dédácson lesz, hogy másnap Dévára, a vármegye székhelyére mehessen a grófnéval b. Jósika János főispán búcsúünnepére, akit a király kormányshéki tanácsossá nevezvén ki, főispáni tisztségéről akart a közgyűlésen lemondani s a rendektől hivatalosan búcsút venni. Kazinczy azonban akkornap még csak Lugosra indul, honnan 8-án folytatja útját Dédácsra; 9-én estére ér oda, tehát jóval később, mint számította. Így elkésik a vármegyei közgyűlésről is. A főispán csak várja, csak várja: hátha a gyűlés vége felé megérkezik. De mindhiába. Jósika meg akarja őt a rendek előtt tisztelni, hogy a vármegye táblabírájává felelküdteti, előre értekezvén a rendekkel, hogy őt megválasszák. Így e tiszteletnyilvánítás Kazinczy nagy sajnálatára elmarad.

Ha tudjuk, mily sokra becsüli ő Jósikát, mikor Cserey Miklóshoz hasonlítja, ha tudjuk, hogy Jósika arra bírja a rendeket, hogy 12 ezer frtot rakjanak össze a szászvárosi és hátszegi iskolák jobb karba hozatalára; emellett nem feledjük, mennyire megszereti Kazinczy az erdélyieket, s mennyire vágyik egy ottani vármegyei közgyűlésen részt venni: könnyen elhiszük neki, mennyire szívesen elhalasztotta volna egész krassói kirándulását, hogy az említett megtiszteltetés részese lehessen. „Barátom – írja augusztus 10-én Dessewffynek –, én Magyar Országai Magyar Erdélyivé tétettem volna, 's Jósika által tisztelttettem volna meg, a' kihez e' szókkal végezhetém vala-el köszönetemet: Laetor laudari a Te laudatissimo viro (Cicero) 'S e' megtiszteltetést nem Kazinczy Ferencz nyerte volna, *hanem Kazinczy Ferencz az Író, a' Magyar Író.* Érezd melly szerencsétől vagyok megfosztva.” Wesselényi előtt is nagyon sajnálkozik emiatt. „Isten és lelkem a' bizonyág reá – írja hozzá 12-ről –, hogy e' megtiszteltetésnek nem személyem miatt örültem volna, hanem Literaturánk miatt, 's oda van, mert itt nem valék.”⁴⁰³ Némi kárpótlást abban keres, hogy 11-én a Gyulay családdal Branyicskára rándul Jósika látogatására, s az egész napot körében töltheti. Nagyobb férfiú-

⁴⁰² Uo. 258. l.

⁴⁰³ Uo. 253., 261. l.

nak tapasztalja, mint hitte. De Branyicska nemcsak emiatt lett kedves előtte, hanem régi ereklyéje miatt is. A nagy Fráter György kápolnája faláról a régi idők lelke szól hozzá, s költői ihlete művészi kifejezést nyer ekkor fogant szép hazafias epigrammjában. Jósika is ünnepnek tekinti az ő látogatását, a hozzája írt epigrammot pedig örök emléknak. Egyszer-smind figyelmezteti „szeretett anyai nyelve pallérozóját” a vajdahunyadi várra, melyet más-nap csakugyan mély hazafíúi áhítattal szemlélhet Kazinczy. Oda is a grófnéval és gyerme-keivel rándul el, s így annál kedvesebben telnek órái. A hajdani nagyság és erő, a fény és zaj ellentétben a most uralkodó csönddel megkapja költői lelkét, s hevülését tán legszebb epigrammjában fejezi ki.

Két nap múlva Sípós Pált látogatja meg Tordason, s fél napot tölt nála Naláczy István társaságában, Bábólnán pedig Naláczynál Sípossal együtt egész napot egy alvás nélkül vir-rasztott éjt. Sípósnál találkozik P. Thewrewk Józseffel is, akinek szokása szerint nagy jövőt jósol. Ki hitte volna akkor még, hogy e találkozás után egy hónap múlva már Sípós halála hírért kell hallania. De legalább az utoljára együtt élt másfél nap emléke élénken megmarad a jó barát képzeletében mindvégig. Bábólnáról ellátogat a gyógyi fürdőbe, s itt ismeri meg közelebről Alsó-Fehér vármegye főjegyzőjét, a történelemben ritka jártasságú Kiss Józse-fet, akinek nem tehet oly kérdést a politikából és statisztikából, melyre azonnal szabatos feleletet ne kapna. Pray, Schwartner és Smith Ádám munkái itt is vele vannak.⁴⁰⁴

Augusztus 17-én üt a válás órája. Kocsija a falu végén várja. Ide kíséri őt a grófné leánya-ival együtt, azután Kiss József, Döbrentei és tanítványa. „Némán, elfogott, összeszorult szívvel” vesz búcsút a grófnétól, s leányaitól. Döbrentei és tanítványa még Bencengig kísé-rik. Itt hallja Kazinczy, hogy a Gyulayné s leányai „kisírt szemekkel” panaszolták a búcsú-vétel szomorúságait. „Vártam azt – írja az *Erdélyi Levelekben*⁴⁰⁵ –, tudtam, hogy úgy lesz, és még is örültem a’ hírnek, mintha váratlanul ért volna. Az én szemeim rég óta elszoktak sírni fájdalomban; könyeket nekem csak edesebb ellágyulásokban enged az elkeménye-dés, de nedvesedni kezdének, ’s el kell fojtanom keblem’ sóhajtását.” Itt aztán Döbrentei és Gyulay is elbúcsúzik tőle. Útja Gyulafehérvár felé vezet. Leánya és kísézője dúdolni kezdik:

Itt hagyám én ezt a’ falut, ha lehetne,
Ha engemet comtesse Lotti nem szeretne.

Arra számított, hogy Alvincen kiszáll, és Fráter György kastélya omladékait megtekinti; azonban „lelke elborulásában” későn veszi észre, midőn már a helység mellett elhaladt, s így csak Gyulafehérvárott állapodik meg, hogy a Szent Mihály templomot jól szemügyre vehesse, meg a gr. Batthyány Ignác püspök alapította gazdag könyvtárt, tisztelegien Rudnay Sándor püspöknél és Döme Károlynál. A templomban Hunyadi János, testvére s László fia üres koporsóit, valamint Izabella királyné és János Zsigmond fehér márvány szarkofágját megindult hazafi érzéssel szemléli. Zsebóráját, melyet anyósának apja Párizsban vett, ráte-szi Hunyadi János koporsójára, hogy „új becset kapjon az ottlétel által”.

Innen 19-én a közeli Gáldtőre hajat, s az itteni tartózkodás életének „négy napjait is-mét felejthetetlené tette, mind kies fekvése ’s kertje, mind kivált lelkes urának ’s asszonyá-nak minden becset felülhaladó kegyességök ’s oktató társaságok által.” Gr. Bethlen Imre kükküllői főispánt ugyan nem találja otthon, de a szíves vendégszeretet addig marasztja, míg

⁴⁰⁴ *Erdélyi Levelek*, Abafi. kiad., 245–146. l., Bajza és Schedel kiad. 307–308.

⁴⁰⁵ Bajza és Schedel kiad. 312. l.

a gróf megérkezik. Bethlen nemcsak maga óhajtja Kazinczyt megismerni, hanem a nagyenyedi tanárokkal is megismertetni, s ezért megérkezésekor azonnal megizeni nekik, hogy másnap az iskolában tartózkodjanak, hogy Kazinczyt fogadassák. Maga a gróf viszi vendégét oda s 24 óráig mind őt magát, mind cselédjeit s lovait bőkezűen ellátja, s gondoskodik, hogy Kazinczy a lehető leghasznosabban tölthesse idejét a tanárok kalauzolása mellett. Kazinczyt mindenekelőtt a Báróczy hagyományai érdekelték, aztán a Bod Péter és Benkő József iratai. A gróftól is sok becses adatot szerzett a Bethlen családra, kivált Bethlen Miklós kancellárra, meg a kollégiumra, melynek jövőjét a gróf nagyon szíven viselte. Még „legszorosabb foglalatosságai között is feljárt a’ leczkékre, az ifjakat váratlanul kikérdezte ’s olykor 3 óráig is, ’s őket mindenek felett a classica literatura szeretetére gyúlasztotta, mert ez valóban mindenek felett való”.⁴⁰⁶

Nagyenyedről Tordára utazott, s innen ismét Kolozsvárra. Idejét most nagyrészt Kenderessy Mihály társaságában tölthette, akinek vendégszeretete, tudománya, víg kedélye s adomái élvezetes órákat szereztek neki. Még csak két helyen óhajtott mulatni. Tihón Cserey Miklósnál és Zsibón Wesselényinél. Mintegy háromnegyed napig volt együtt Kazinczy Csereyvel, ki aztán Zsibóra is átrándult, hogy még tovább lehessen Kazinczy körében. „Íme – írja Kazinczy Buczynak –, láttam azt a’ nagy embert, a’ kit sok esztendők olta csudálok és szeretek”. Cserey magyaros őszinteséggel fogadta még nem látott jó barátját, s legbecsesebb órái közé számlálta a vele töltötteteket. Zsibón Kazinczy 6 napig időzött. Várta Cserey Farkas is, de őt orvosai most sem eresztették. Ellenben Buczy és tanítványa, Kornis Mihály gr. siettek őt meglátogatni a Wesselényiek ősi kastélyában. Itt tartózkodott Bölöni Farkas is. E társaságban repültek az órák, napok egymás után, mint egy szép álom tarka képei. Kazinczy sokat beszélt ifjú barátainak az id. Wesselényi Miklósról, kinek életrajzi adatait már rég gyűjtögette. Azonban csak az *Erdélyi Levelek*ben szánhatott néhány lapot a tőle oly sokszor magasztalt kiváló ember emlékezetének; külön munkában soha sem teljesítette oly melegen ápolat szándékát.

Kazinczyt Zsibón az ember mellett legjobban a ló érdekelte, a Wesselényiek régi büszkesége, a híres zsibói ménes. Mert abban a meggyőződésben élt, hogy az „épen olly kevélysége a’ nemzetnek”, mint a marosvásárhelyi vagy gyulafehérvári könyvtár s a nagyszebeni múzeum. Már első ittlétekor nagy figyelemmel nézegette a ménest, s azóta mind Tőkéstől, mind Patakytól számos adatot szerzett arról. Most alkalma nyílt apróra megismerni a különféle fajokat, a lótarás és tenyésztés módjait s az idomítás sokféle fogásait. S az Erdélyi Levelek egyik célja az volt, hogy a zsibói ménesről méltó képet adjon. Az ifjú báró azáltal is emlékezetessé kívánta tenni atyai barátjának nála töltött napjait, hogy egy szép paripával megajándékozta. Szeptember 3-án vesz búcsút Kazinczy Zsibótól. Wesselényi és Bölöni Farkas két inással lóháton kísérik kocsiját Hadadig, Wesselényi Farkas kastélyáig, hol Kazinczyék megszállnak. Az 5-ére virradó éjt ébren tölti Kazinczy; Wesselényi kérte, hogy míg ő vissza nem indul, ne feküdjenek le. „Elvontuk magunkat – írja Kazinczy – Farkastól és a ház gyermekeinek nevelőjétől, ’s éjünk így múla-el, mint a’ legboldogabb, mellyet ember élhet.” S hogy a baráti szeretet poharát fenéig üríthesse, midőn reggel lekíséri Wesselényit és Bölönit az alsó udvarban úgy kívánja, hogy erdélyi barátai közt a Wesselényi végső csókjával léphesse át Magyarország határát, s ezért nem engedi, hogy Bölöni Wesselényi után csókolja meg.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ *Erdélyi Levelek*, Abafi kiad. 284. l.

⁴⁰⁷ Uo. 328., 330. l. *Lev.* XIV. köt. 269., 271., 275., 278., 281. l.

Hadadról szeptember 6-án indul Kazinczy s másnap Nagykárolyba ér. Amint Erdély határáról visszatekint a bérces földre, úgy érzi magát, mint a szerelmes ifjú, akit „vad sorsa elűz” a „hív lányka kebléről”, s elszorult szívéből néma fájdalommal tör elő a búcsúszó: Isten veled! Még aznap Nyírbátorba ér, s onnan küldi első sorait Gyulay Lajosnak. 9-én Liskán hál, ahonnan alkalma nyílik családjának üzeni. Tehát családja 10-én estére várja. Gyermekei s tanuló társaik egész nap nyughatatlanul lesik az érkezőket. Csakugyan délfelé feltűnik Kazinczy kocsija a dombon. Gyermekei örömtől sikoltva eléjük röpülnek, apjuk leszáll kocsijáról, s összecsókolja őket. Felesége hallván a gyermekek zíváját, szintén férje elé siet. „Zokogva, fuldokolva sírtunk mind ketten – írja Wesselényinek –, ’s én egész mértékben érzem, mit veszítettünk Erdélyi megbecsülhetetlen örömeim által. E’ scéna nem talál szót kifejtésére. Nem bánhatom, nem bánom, hogy láttam Erdélyt, örvendek sorsomnak, hogy azt az áldott földet, a’ Carlosz [Wesselényi] hazáját ’s Zsibót ’s annyi jó és nagy embert láttam, de sajnálom, hogy három holnapig voltam távol az én szeretetemre legméltóbb asszonytól! Elvesztett örömeimet illő lesz kipótolnom, ’s ki fogom: sok ideig nem megyek-el a’ háztól.”

Napokig nem győzi Erdélyben szerzett örömeit, ismeretségeit, tapasztalatait magasztalni. Gyulay Karolinának azt írja, hogy soha sem érezte magát boldogabbnak, mint Erdélyben. Boldogságát sok részben Döbrenteinek köszönhette, aki majd mindig vele volt. Egy nap híján 3 hónapba került utazása. „Sok idő! – kiált fel a Döbrenteinek 1816. szeptember 12-én írt levelében – de mennyi öröm és melly nagy öröm! Oh, mind a’ mellett hogy sok idő, áldalak benneteket, édes barátaim, a’ kik reá vevétek, hogy a’ jó Erdélyt és a’ világnak szeretetre legméltóbb háza népét meglássam. Így nevezem én mindég a’ Dédácsit.” Desseffynek eldicsekszik erdélyi barátai vendégszeretetével, pirulnia kell, ha Erdélyt Magyarországgal összehasonlítja. „Szebb 3 holnapot – írja Kis Jánosnak –, ha ide nem számlálom, a’ mit a’ szerelem ada, soha sem éltem.”

Anyagi áldozatának egy része Döbrentei s a Gyulay testvérek szívességéből megtérül. Ugyanis Kazinczy a Gyulay család körében említést tevén a jogügyi igazgató említett újabb követeléséről, panasza fogékony szívekre talál. Döbrentei kilesi az alkalmat, hogy elvonhasa magát mesterétől, s Karolinával meghányja-vesse a segély ügyét. Karolina egymaga ígérkezik, hogy mind az 500 frtot megküldi Kazinczynak ismeretlenül. De Döbrentei maga sem akar részvétlen maradni, s tanítványát is bele akarja vonni a jótéteménybe. Így aztán megegyez a két testvérrel, hogy Karolina 200, Lajos 150, ő szintén 150 frttal járul az összeghez, amelyet Fried Sámuel kassai kereskedő útján juttat el Kazinczyhoz. A terv sikerül. Fried teljesíti Döbrentei kérelmét, s a forrást egy szóval sem árulja el. Érdekes, hogy Kazinczynak a Dunán túl is találkozik egy ismereten jótévője, aki a mondott összeget szintén megküldi neki; sajnos azonban Kazinczy csak a levelet kapja meg, a pénz elvész a postán.⁴⁰⁸

Kazinczy alig kezdi meg erdélyi utazását, legott elhatározza, hogy utazásának maradandó emléket állít irodalmunkban, s általa a nemzeti egység eszméjét, ha csak egy lépéssel is, közelebb vihesse a megvalósuláshoz. Tudja, hogy az anyaországi magyar csak afféle gascogne-nak tartja az erdélyit, s inkább külföldre utazik, semhogy a másik magyar hazát

⁴⁰⁸ Kazinczy csakhamar sejtí a segély forrását, s megírja levelét az ismeretlenhez, és arra az útra bocsátja, amelyen a segélyt kapta. A következő évben Döbrentei fölfedezi a titkot, de úgy, hogy a Gyulay testvérek soha meg ne tudják, hogy Kazinczy ismeri a dolog nyitját. *Lev. XIV. köt. 290–291. l. XV. k. 8–9. l.*

ismerni tanulná. De ő semmit sem óhajt melegebben, mint hogy az anyaországi magyarokat Erdély megismerésére bírhasa, s „őket és bennünket a kölcsönös atyafiságos szeretetre gyúlaszthasson”. Amit ő tapasztalt, úgy hitte, más is tapasztalni fogja, csak olyan érzéssel lépjen Erdélybe, mint ő. Ez készülő művének, az *Erdélyi Leveleknek* vezérgondolata, melyet a nemzeti egység eszméje sugall, s mely egész utazásának megadja igazi fontosságát.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ L. részletesebben *Kazinczy erdélyi utazását* hasonló című tanulmányomban: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1905. évf. 1–18. l.

V.

Kazinczy legkiválóbb fordításai (1807–1816)

I.

Kazinczy legsürgősebb irodalmi célja fordításai kiadása. – Kísérletei két irányban. – Lankadatlan törekvései. – Mily terveket készít a kiadásra? Kudarcok. – A pesti triász Kazinczy szolgálatában. – Institőrész Mosóczy csak a Bácsmezei új kiadására vállalkozik; ez a terv is meghiúsul. – Trattner János ajánlata. – Kazinczy minden fordítását felajánlja Trattnernek. – Az első könyv. – Újabb terv. – Jelentés a kiadásról. – Nehézségek a kiadás körül; Kazinczy maga akarja munkáinak egy részét kiadni. – Trattner az egyes köteteket saját belátása szerint bocsátja nyilvánosságra.

Kazinczy irodalmi céljai közt kiszabadulása óta legsürgősebb a fordítások kiadása. Ezáltal kívánja nemcsak nyelvünk gazdagítását s kifejtését elősegíteni, hanem az irodalmi közvéleményt foglalkoztatni, s izgató hatását siettetni is. Láttuk azonban, hogy sem saját körülményei, sem a közállapotok nem kedveztek igyekevéseinek. Évekig tartó fáradozásainak gyümölcse nagyon nehezen érhetett. 1807 novemberében Marmontel regéinek, 1809 májusában pedig Rochefoucauld hg. maximáinak fordítása megjelenik ugyan, de semmi biztató remény a többi fordítás kibocsátására. Kazinczy maga sincs tisztában, mit adjon először a nemzet kezébe. Marmontel mellé még négy kötet fordítását szeretné csatolni, s így *Egyveleg Írások* gyűjtőneve alatt összesen 5 kötetet kinyomatni. Gessner minden munkáit nem számítja ide, hanem Goethe és Lessing drámáit, Osszián töredékeit, a *Messias*ból szemelvényeket s *Bácsmezeit*. Sallustiuszt nem akarja kiadni. Tervét csak úgy valósíthatná, ha Marmontel regéi s a maximák fordítása elkelhet. Az idők súlya és saját anyagi terhei miatt ő maga többet már nem áldozhat, mert hiába áltatja magát, a kiadásra fordított költsége meg nem térül.

Egyelőre hát kísérletei két irányban indulnak meg. Egyfelül az említett két kötet fordítása értékesítésén dolgozik, hogy a befolyt összegből a következő köteteket is napvilágra bocsáthassa; másfelül pedig egy-egy főúri pártfogóra támaszkodva tenni próbákat az *Egyveleg Írások* hátra lévő 4 kötetével. Azonban egyik irány sem vezet célhoz. Mint előadtuk, irodalmi és közállapotaink minden törekvésének szárnyát szegik. Marmontel regéinek s Rochefoucauld maximáinak fordítása hidegen hagyja a lovagregények s kísérteties történetek olvasásához szokott csekély számú közönségünket. Sőt ha Cserey Farkasnak hihetünk, amivel Kazinczy a regék fordításának becsét fokozni véli, a valóságban épp ellenkező hatást szül. Ti. Kazinczy a regék kiadását részben az id. Wesselényi bárónak köszönhetvén, művét ennek arcképével díszítve adja nyilvánosságra. Az erdélyi olvasók pedig éppen emiatt húzódoznak a könyv megszerzésétől. Miért? Mert Wesselényi halála előtt, mélyen elkeseredve becsvágya meghiúsultán túrhetetlen „szilaj vadságával” sokakat megsértett, s „ezen szerencsétlen embernek nem vala jó akarója a Hazába”. Nem hisszük ugyan, hogy ez az ok Kazinczy művének kelendőségére csakugyan oly káros hatással volt, mint Cserey állítja, de az

bizonyos, hogy Kazinczynak a fordítás eladásához fűzött reményei mind meghiúsultak. A maximák kiadásából, mely 600 frtba került, szintén alig térült meg valami, mert a t. díjul kapott 100 példány felét elosztogatta ajándékban.⁴¹⁰

Főúri pártfogói közül legtöbbet bízik a Dessewffy, Ráday és Teleki grófokban, a Prónay, Vay és Majthényi bárókban. Arra számít, hogy a főurak közt mégis találkozik egy-kettő, aki *Egyveleg Írásainak* legalább egyetlen kötetét napvilágra segíti. Jól ismeri önmagát: „mily fortélyos kokett” a főurak gyengéinek kitapogatásában, hogy hiúságuknak hízelegve haladásunk nagy célján munkálkodhassék. Egyiknek a tudományát és szent hazafiságát magasztalja, (holott majdnem az ellenkezőről van meggyőződve), másiknak áldozókészségét dicséri, noha ő még soha sem érezte semmi hatását), harmadiknak gazdag ismereteit emlegeti, negyediknek arcképét akarja közleni, és így tovább. Sallustius fordítását Ráday Pállal óhajtáná kiadatni. Azt tervezi, hogy a munka előtt Ráday ipának, Prónay László bárónak arcképét közli, s Ráday az ajánlásban néhány szóval világosan rámutat ipának a magyar irodalom iránti áldozókészségére.⁴¹¹ Azonban Rádaynak nem jóakarátán, csak anyagi helyzetén múlik e számítás teljesülése. Nem győzi Kazinczy Wesselényi példáját idézni a főurak előtt, hátha ezáltal indíthatná őket az irodalomnak teendő áldozatra; nem győzi a saját emberies gondolkodását, a maga és felesége jó szívet, a szerencsétlenek iránti munkás részvétét elhíresztelni, hogy e példákkal is maga után vonzhasson némelyeket. Bámulnunk kell türelmetlen erélyét, amely a közállapotok vaskorlátait ostromolja. Mikor a nemzeti élet napról-napra kockán forog, a legnagyobb bizonytalanság fogja el az elméket: Kazinczy föltett céljától egy pillanatra sem tágít, s az akadályok kőszikláival szembeállítja törhetetlen akarátát s nemzet jövőjébe vetett ingathatatlan hitét.

Egész rakás munkája várja a nyomtató műhelyt, s ő egyetlen lépést nem tehet előre. Pedig „minden oldalról” akarta segíteni „a szépnak érzését”, nemcsak a művek klasszikus becsű tartalmával, hanem a külső kiállítás mesteri csinosságával is. A „nagy” magyarok arcképének forgalomba hozatala, rézmetszetekkel való díszítés, a papír ízléses megválasztása mind erre szolgált. Nem csoda, hogy így egy kötet kiadása jóval többbe került 1000 frtnál. Pedig a kiadás tervét meg nem változtathatja sem a saját, sem „nemzetünk becsületének sérelme nélkül”. Koldulni kedvetlen dolog, s mégis hiábavaló. Hanem oly terv fogan meg elméjében, amely „nem alamiznaadás és mégis hazai áldozat”. Mint később Széchenyi a jobbágyok felszabadítását a nemesség anyagi helyzetének javulása fejében sürgeti, Kazinczy a főuraktól kért segítyt „gyümölcsöző” anyagi beruházásnak s mégis hazafias áldozókészségnek hirdeti. Hivatkozik a már megjelent regékre, önérettel vallva, hogy ezeknél „több gonddal készült munkát még nem ismér literatúránk”. Ebből bátran következtethető kéziratban levő munkáira, s így hozzávethetni: „mit vesztett a’ közügy, hogy ezek öt esztendőök olta nyomtatlanul állottak és talán még sok ideig így fognak állani”. Nem a saját boldogulása kiált segély után, hanem a nemzeti művelődés ügye, a nemzet jövődjének biztosítása. Lehetetlen, hogy ily életbe vágó nagy cél hidegen hagyja főurainkat. Hiszen csak 1000 frtot kell egy évre kölcsönözni, s valóságos uzsorakamatért (1000 frttól 200) egy évig várakozni, vagy a legrosszabb esetben a kölcsön adott összeg egy évi kamatát elengedni. S hogy a segélyadásra fölkért főurak azt ne gondolják, hogy a kölcsönt Kazinczy a saját szükségére akarja fordítani: azzal is nagyobb biztosságot akar adni a hitelezett összegnek, hogy a

⁴¹⁰ *Kazinczy F. Lev.* VII. köt. 409. l.

⁴¹¹ L. a Majthényi Lászlóhoz 1808. ápr. 30. írt levelét az *Irodalomtört. Közlemények* 1911. évf. 445–8. l.

könyvkiadó, illetőleg nyomtató kezébe óhajtja letéetni, ő maga látni sem akarja. Ha az általa megnevezett nyomtató megkapná az 1000 frtot, Kazinczy arra kötelezné magát, hogy a kiadott kötetből 300 példányt átadna a hitelezőnek, aki abból legalább 1200 frtot kapna. De hát ha nem kél el a 300 példány? Lehet, de Kazinczy szerint mégis számítani lehet 1000 frt megtérülésére, és „így a' Capitális nem szerencsétetik”. Fő dolog hát, hogy „olgy gazdagunk találkozzék, a' ki e' végre 1000 frtot kölcsönözni akarjon, 's a' legnehezebb esetre interesét pénzének esztendő alatt ne kívánja”.

De Kazinczy a tetszetős tervnek csak egyik oldalát nézi. Vajon a többi kötetek kiadása hogyan folytatható? Bizonyára úgy képzeli, hogy a 300-on felül levő példányok ára viszont oly alapot ad, amely biztosíthatja a kiadás folytatását. De épp ez a számítás legnagyobb kockajáték. Mert vagy a kölcsön meg nem térül, vagy az alapul szolgáló pénz össze nem gyűlik, mit az eddig kiadott munkái csalhatatlanul mutatják. Kazinczy nyilván azt hiszi, hogy minden egyes kötet kiadására sikerül külön-külön egy-egy főurat megnyernie. Először Prónay Sándorral tesz kísérletet 1809 elején, s az ő révén bele akarja vonni a kiadásba Teleki László grófot, Prónay sógorát s a két Prónay leányt, Ráday Pálnét s Lónyay Gábornét. „Légy rajta – írja Prónay Sándornak –, hogy az a' 2 kötet, mellyben az Osszián, Dénis és Klopstock énekei 's Emília és Minna megjelennek, nyomtathassanak. Nem lesz neked nehéz e két kötetre 2000 frot szerzeni Magadtól 's sógorodtól, literatúránknak heves pártfogóitól, 's szeretetre olgy méltó testvéreidtól.” Ha a kért összeget a nyomtató megkapja, májusban már árulni fogják a most említett művek fordítását.⁴¹²

Ugyane terv lebeg előtte, midőn Majthényi László helytartósági tanácsos hazafiságát dicséri, vagy midőn egyik kötetét Vay Miklósnak akarja ajánlani. Egyidejűleg, mint említettük, Csehy József tervét⁴¹³ is megragadja. Csehy és két huszártársa össze is tesz e célra 100 frtot, s végrendeletében táborig equipagea értékének harmadát szintén e célra szánja. De mindez csak terv marad.

Midőn Napóleon második házassága után rövid időre úgy tetszik, hogy az élet-halál küzdelem kifárad, s a békés haladás útja biztosítva van, Kazinczy azonnal kérdést intéz a nevesebb kiadókhöz, Weberhez, Institórisz Mosóczyhoz és Eggenbergerhez, de egyik sem mer vállalkozni. Telik-múlik az idő. Kazinczy mindhiába tervezget, mindhiába kísérletez, mindhiába könyörög és reménykedik.⁴¹⁴ Közben legalább Dayka műveit és a *Poétai Bereket* sikerül a pesti triász segítségével kiadatnia. Most szeretne végre sort keríteni az *Egyveleg Írások* s utóbb versei kiadására. Nemcsak tanítványai s régi barátai óhajtják fordításait nyomtatásban olvasni, hanem még az oly író is, mint Pápay Sámuel, aki nyelvünk fejlesztése dolgában ellentétes értelemben van vele.⁴¹⁵ De mivel semmi biztató ösvény nem nyílik Kazinczy előtt, a *Bácsmegyei* új kiadására gondol, hátha az abból befolyó jövedelem megadná neki a várva várt alapot a többi fordítás kiadására. Másfelül ismét tervbe veszi 1812-ben Gessner minden munkái fordításának külön kiadását, valamint Sallustiusét. De megint hiába.

Ha Kazinczyt, az író temberi sajátságai nem segítenék, semmiben sem boldogulna. Szerencsére az ifjú írókhoz való leereszkedése, becsvágyaiknak sokszor a kelletténél nagyobb

⁴¹² *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 181–182. l.

⁴¹³ L. e kötet II. fejezetét...

⁴¹⁴ *Kazinczy F. Lev.* VI. köt. 199. 429. 473. 490. l. VII. k. 409. l. VIII. k. 196–220. 381–382. l. IX. k. 116. l.

⁴¹⁵ Uo. IX. köt. 84. l.

méltánylata, pályájuk ingoványainak jóakarató egyengetése számos oly fiatal író megnyer számára, aki aztán kitüntetésnek veszi, ha mesterének ügyes-bajos dolgaiban szolgálhat. Fontos e körülmény különösen munkái kiadására nézve. Fogsága óta állandóan szüksége van oly íróra, aki közte és a kiadó vagy nyomtató közt az ellentéteket elsimítja, a szedést és nyomtatást gondozza, néha előfizetőket gyűjtsön, s a pesti irodalom és a széphalmi mester érintkezését közvetítse. A század elején pár évig Ragályi Tamás az ő pesti helytartója, pár év múlva Szemere Pál, majd ezzel együtt Vitkovics Mihály. Mindkettő a tanítvány őszinte szeretetével és szolgálatkészségével igyekszik Kazinczy kezére járni, megbízásait a legpontosabban teljesíteni, s általában az irodalom ügyét szolgálni, ha kell, saját erszényével is. Szinte azt mondhatjuk, hogy ez írók működésének fő fontosságát épp a Kazinczy iránti hűséges szolgálatkészség adja meg. Nemcsak anyagi dolgaiban járnak el szorgalmasan s önzetlenül, hanem harci fegyvereit is éleltik, munkái hatását fokozzák, elveinek híveiket toboroznak s küzdelmeiben osztoznak. Vitkovics mint ügyvéd mozgékonyabb és fáradhatatlanabb, gyorsabb és tüzesebb. Szemere inkább belémerül a német írók újításainak kutatásába, vagy a régi magyar nyelvből s a nép nyelvéből kiválasztott szók gyűjtésébe, vagy éppen Homérosz tanulmányozásába. Vitkovics nem fog hosszabb irodalmi munkába, s emellett jártas-keltes mindenfelé. Nem hiába intézi hozzá Kazinczy híres episztoláját.

Csakhogy 1812-től fogva Szemere jobban a gazdaság után lát, s így ritkán van Pesten, Vitkovics pedig annyira beletemetkezik pöreibe, amiért sokszor huzamosabban is távol kell lennie a fővárostól, hogy Kazinczy megbízásait nem teljesítheti azzal a gyorsasággal, amely néha a siker fő rugója. Horvát Istvánra, a triász harmadik tagjára ily dologban nem szeret szorulni Kazinczy. Ezért irodalmunk érdekében nagyon fontos lett, hogy a triásszal ekkoriban ismerkedik meg Helmecey Mihály, aki a széphalmi mesternek innentől fogva évekig a legügyesebb, legleleményesebb s legszerencsésebb kezű gyámoltója. Bátran és gyorsan végzi mestere megbízásait, s az ő tekintélyének felhasználásában egészen a követelésig buzgó. 23–24 éves ifjú, s már egy pályát odahagyott, midőn 1809-ben a kegyesrendből kilépett. A következő évben Pesten telepszik meg, s Horvát István egyetemi előadásait hallgatva megismerkedik a triásszal. Kisebb, többnyire alkalmi verset írogat, idegen nyelveket tanul, s a bölcsélet elvégzése után jogot hallgat s ügyvédnek készül. Szívesen látott vendég Szemerénél s Vitkovicsnál, akiknek örömmel tesz némi szolgálatokat, és akik hova-hamarább az irodalmi életbe is beavatják. Akkoriban kezdő író a széphalmi mester pártfogása vagy vezérlete alatt lép a nyilvánosság elé, ami a választottak előtt már figyelmet biztosít számára. Csakhamar megérti ezt Helmecey, s Kazinczynak 1811-ben született fiát egy szonettel üdvözli, amire Kazinczy episztolával felel. Így kezdődik barátságuk, amelynek mindketten sok hasznát látják. Kazinczy buzgó és ügyes segédtársra talál benne, Helmecey pedig a mester tekintélyének révén jut előbbre. 1811-től fogva Siskovics Pál kir. tanácsos, Bács-Bodrog vármegyei földbirtokos fiának, Józsefnek a nevelője, tehát anyagilag gondtalan életet él, s elég ideje marad irodalmi kísérletekre s a vidéken lakó írók ügyes-bajos dolgainak elintézésére. Szívvel-lélekkel Kazinczy újításaihoz csatlakozik, és a széphalmi vezérhez való ragaszkodás mintegy örökségül száll reá a triáztól. Leginkább Szemere hatása alatt fejlődik, de az újításban sokkal túlzóbb, egészen az érthetetlenségig. Szemerétől veszi át azt a gondolatot, hogy érdemes volna Kazinczy leveleit kiadni. Részint ennek a híre, részint a Kazinczy Emilhez intézett szonett megnyeri a mester szeretetét, s ez csakhamar fölismeri Helmeceyben nemcsak a hűséges tanítványt, hanem az ügyes kezű és készséges segítő társat is, akinek irodalmi szolgálatait nemcsak ő maga fordítja javára, hanem vidéki barátainak is, mint bizonyosan célravezetőnek ajánlja. Reményeit még fokozza Helmecey-

nek a Dayka és Berzsenyi költeményei kiadására fordított szorgalma és elért sikere. Hogy a kispapok oly szépen adakoznak e célra, elsősorban Helmecczy érdeme. Egy okkal több, hogy Kazinczy is általa próbáljon szerencsét fordításainak rég tervezett kiadásában. Előbb csak a *Bácsmegyei* új kiadását szeretné rábízni, de csakhamar megkapja a gondolat, hátha Helmecczy az *Egyveleg Írások* valamennyi kötetét napvilágra segíthetné. Széphalom nagyon messze esvén a fővárostól, Kazinczynak itt oly segédre van szüksége, ki az ő kifogyhatatlan s aprólékos utasításait örömmel végzi, s leveleiért a tetemes postaköltséget nem sajnálja. Ezt Helmecczy sem győzné, de tanítványa örömmel megteszi ez áldozatot, mert úgy hiszi, hogy ezáltal ő is az írók társaságához tartozik.

Midőn Kazinczy 1812 tavaszán a *Bácsmegyeit* felajánlja Institórisznak, s ez a kiadásra hajlandónak ígérkezik, Kazinczy legott valósítani akarja a Csehy tervét. Csehy 50 példányra már megküldte a pénzt, s reméli, hogy még a másik 50 példánynak is szerez vevőt. Helmecczy a kispapokkal együtt szintén kész átvenni 50 példányt, s még számíthatni Döbrentaire is, valamint a váci szemináriumra, mert onnan Kazinczy már évekkal ezelőtt ígéretet nyert. Ilyen biztató jelek mellett nem volna vakmerőség Institóriszt kérni: fogadja el kiadásra Kazinczynak most már 6 kötetre osztott *Egyveleg Írásait*. Az idők mostohasága nem engedi, hogy többi fordításai is oly pompás kiadásban jelenjenek meg, mint a Wesselényi arcképével s több rézmetszettel díszített Marmontel. A papirosnak is olcsóbbnak kell lennie, legföljebb csak rézbe metszett címlappal s esetleg arcképpel ékesítve, nem pompásan, csak lehető csinosan. A 6 kötet magában foglalná ismét Marmontelt, Goethe 3 és Lessing 2 drámáját s ennek meséit, *Yorick Leveleit* és *Utazását* meg Raynal keservét, Herder példázatait s egy keleti regéjét. Brydone *Aetnáját* s egy kötetbe válogatva Ossziánból s a *Messiasból* töredékeket. Az utolsó kötetet a *Bácsmegyei s A vak lantos* újabb kiadása tenné meg Herder regéje, *A repülő szekér*. Minden kötetet egy-egy „nagy” magyar arcképe díszítene. Hogy a kiadó a nagyközönség ízlésének hízelegjen, legjobb, ha a fordítások kiadását a *Bácsmegyei s A vak lantos* kezdi, amelyek „mohón fognak kapattatni”, ezt követné az ossziáni és klopstocki kötet, majd a „felette csapodár festésekkel hízelkedő” goethei kötet. E művek nagyobb részét a könyvvizsgáló már jóváhagyta, s így csak az engedélyt kell bemutatni a pesti cenzornak. A kiadás azonnal megkezdhető, csak a helyesírás és a stíl szempontjából kell a köteteket átnézni. „Azt adom-áttal benne – írja Helmecczynek 1812. június 1-jén – Neked és Institórisz Úrnak, kedves barátom, a’ min szívemnek minden érzései függenek – oly sok esztendei igyekezetemet, óhajtásaimat.” A kiadónak tudnia kell, hogy az utolsó köteten kívül, amely a közönségnek legjobban tetszik, valamennyi mestermű. Ő pedig e fordításokkal megmutatta: mire képes írói tehetsége, „meddig mehet ereje”. „A’ fordításról – írja június 17-én – azt reménylem, hogy barátjaim érezni fogják, mint erőlködtem, méltónak találtatni azon javallásra, mellyel engemet ők tiszteltek-meg”. Hogy a *Bácsmegyei*, az „a’ kedves csemege, mellyen a’ nagy Publikum kap”, még kapósabb legyen, Kazinczy a regényhez toldott levélben föl akarja menteni a leányt a vád alól, amiért Bácsmegyeit elhagyta. S úgy véli, hogy ez a levél többet ér az egész regénynél, amiben természetesen nagyon csalódik. Mert mi okát adja az ifjú asszony hűtlenségének? Hogy amikor Bácsmegyei külföldről visszatért, Mancsi, illetőleg az új kiadásban Nincsi „a’ kevélységig és keménységig” hajthatatlannak tapasztalta, ami félelmissé tette őt a leány szemében. De hisz ezáltal Nincsi maga alatt vágja a fát, s még kevésbé értjük eljárását. S különös, hogy mindezt Kazinczy nemcsak észre nem veszi, hanem az okot még érthetlenebbé teszi, midőn Nincsi maga bevallja, hogy az ifjú a nő barátságát szerelemnek nézte, amiben csalódnia kellett. Szóval az egész toldalék elhibázott kísérlet. De Kazinczy az elbeszélés stíljén sokat változ-

tatott; rövidített, részletezett, csinosított, vagyis „mindent igyekezett neki adni, ami méltó legyen azon javallásra, mellyet egykor nyert, és a' mellyet még mostanig is bír”.

Noha Institorisz egyelőre csak a *Bácsmezei* kiadására vállalkozik, Kazinczy egymás után útnak indítja kéziratait, amelyeket, Klopstock kihagyásával, ismét csak 5 kötetre tesz. Azt érzi, a kiadó más meggyőződésre jut, ha a kézirat mind a kezében lesz, jobban megismeri a művek klasszikus becsét, s fordításukról sem tagadja meg javallását, belátva: „melly gonddal küzd a koszorúért” Kazinczy. „Édes nekem azt reményleni – mondja –, hogy a' mit olly sok esztendők olta készítgetek, végre csakugyan előre lép”.⁴¹⁶ Institorisz 2-3 hónap múlva csakugyan hajlandónak mutatkozik két kötet, a *Bácsmezei* s a Goethe 3 drámája fordításának kiadására, egyszerűen, feltűnőbb dísz nélkül, de csinos betűkkel s jó minőségű papíron. Kazinczy azonban vagy mind az 5 kötet kiadását kívánja, vagy nem engedi meg a *Bácsmezei*ét sem, mire aztán Institorisz a vállalattól visszalép.

De vajon miért nem akarja Kazinczy legalább két kötet fordítását kiadni? Azért, mivel úgy veszi észre, hogy a triász és Helmecezy most sikeresebben egyengethetik az utat mindazon kiadásai számára, amelyeket már évek óta hiába ajánlgat a pesti könyvkereskedőknek. Dayka műveit Trattner gyorsan szedeti, s 1813 tavaszára el is készíti a *Poétai Berekkel* együtt. Berzsenyi kiadása is kész. Kis János verseit szintén hajlandó napvilágra bocsátani, a *Magyar Régiségek és Ritkaságok* második kötetének kiadásától sem idegenkedik. De ami Kazinczy előtt különösen fontos, vállalkozik Báróczy összes munkái kiadására is, ha Kazinczy Báróczy életét megírja, s munkáit összeszerkeszti. S ezt mind akkor, midőn a szövetséges európai seregek sietve fegyverkeznek 1813 közepén Napóleon ellen. Kazinczy nem tud semmi bizonyosat a maga fordításai megjelenése felől, de ily körülmények közt mégis számít Trattner áldozókészségére, s 15 kötet fordítását készíti sajtó alá, hogy ha a háború kilobbant lángja őt is elpusztítaná, egységes szerkesztésben várják a kiadást. Az irodalmi emlék, amelyet halála esetére önmagának állítani akar, nem hagyja nyugodni. S mintha valami biztató szózat csendülne fülébe, egyre élénkülő reménnyel szerkeszti a kiadást, sőt a Sallustius-fordítását a saját érzényéből akarja kibocsátani.

Ily roppant szorgos gondjai közt kapja 1813. szeptember 16-án Trattner levelét, amelyben ez az összes *Egyveleg Írások* kiadására ajánlkozik. Amit Kazinczy eddig Helmecezy ügyességéről hitt, most igazolva látja. Trattner működését rég figyelemmel kísérte már, s tudta, hogy e becsvágyó ifjúnak még nagy szerepe lesz irodalmunkban; de hogy Báróczy minden munkáit kiadja, s utána mindjárt megkezdje az ő fordításai kiadását, ezt nem remélte, s csak Helmecezy megbecsülhetetlen barátságának tulajdonítja. Szemere éppen Szépalmon időzvéen együtt tárgyalhatják a kiadás ügyét. Kazinczy első fölgerjedésében minden eddigi prózai dolgozatát, eredetit és fordítást, ideértve irodalmi levelezését is, kiereszteni szándékozik nem kevesebb, mint 20 kötetben, 5 kötetes 4 sorozatban. Ha eddig is szorgalmasan nekilátott fordításai javíthatásának, még inkább siet most a végleges simítást megadni nekik, hogy ha a megegyezés közte és Trattner közt sikerül, azonnal sajtó alá adhassa. Nemcsak javítja, egyengeti régebbi fordításait, összevetvén az eredetivel vagy más nyelvű fordításokkal, hanem egyiket-másikat egészen újra dolgozza. A *Yorick leveleit* szorosan összeveti a francia és német fordítással. Gessner-fordítását már a sajtó alól kéri vissza. Kivált a Shakespeare-fordításokkal nincs készen, pedig közülük kettőt számít a kiadandó közé, a *Hamletet* és a *Rómeó és Júliát*. Mind a kettőt hihetetlen rövid idő, alig 2-3 hónap alatt akarja lefordítani, mégpedig versben, legalább a *Hamlet* első felvonásának verses for-

⁴¹⁶ Uo. IX. köt. 488. l. X. k. 4. 5. 12. 20. 108. l.

dítását olvassa fel 1814 tavaszán Szemere előtt. S még mikor nagyjából megállapodik is a kiadásra nézve, folyvást a kiadandók közé sorozza Shakespeare említett két remekét, holott a *Rómeó és Júlia* Weisse-féle német fordítását⁴¹⁷ még csak azután keresteti Helmečy által. De a *Rómeó és Júliával* aztán végleg elhallgat, ellenben a *Hamletet* még mindig a megjele-
nendőkhoz számítja, mikor műveinek 4-5 kötete már a közönség kezén forog is. Éppen úgy van Osszián énekeivel, mint alább előadjuk.

Érthető, hogy Kazinczy a sok év óta készített fordításai kiadására kínáلكozó alkal-
mat nem akarja elszalasztani, s öröme napról napra fokozza munkakedvét. Lázás sietséggel szedi össze mindazt, amit a magyar olvasók kezébe adhat, s a tartalom és külső kiállítás minden aprólékos részletére figyel, hogy munkái „nagy csinnal és ékben” (ékesen) jelenhes-
senek meg, s az utókor is láthassa, hogy ízlése nem rossz volt. Izzó becsvágya kielégítését várva s egész írói pályája koronáját elérhetni remélve nem csuda, hogy sokáig nem tud vég-
legesen határozni, s a kiadás tervét többször, úgy szólva hétről hétre változtatja. Körülbelül másfél évig tart, míg véglegesen megállapodik, akkor sem magától, hanem a kiadó kényszere alatt. Hogy neki, mint véli, anyagi áldozatába nem kerül a kiadás, sőt mintegy 100 példányt ingyen kap a kiadótól, ez oly kedvező reá, amit remélni is alig mert. Hálája Trattner és még inkább Helmečy iránt annál nagyobb, minél inkább érzi a rendkivüli körülmé-
nyekben rejlı akadályok leküzdésének örömét. Ízlését nem könnyű kielégíteni, de szeretné, ha kiadója meggyőződne, hogy azt követve a nemzeti ízlés művelését munkálja. Ő sem téveszti szem elől, mivel tartozik a kiadónak, s a megegyezés alapjául is azt az elvet óhajtja, hogy ő a kiadó hasznára, Trattner pedig az ő írói becsületére dolgozzék. Nem csekély elha-
tározásra s áldozókészségre volt szüksége Trattnernek, hogy Kazinczy ízlését kövesse úgy az egyes kötetek tartalmára, mint a sorrendre nézve is. Magyar könyvkiadónak tán ekkor sikerül először az irodalmi és anyagi érdekek összeegyeztetése. Hogy nem mindenben engedhet Kazinczynak, természetes. Ő a *Bácsmegyeit* akarja első kötetül adni, mert a regény legjobban megfelel a nagyközönség ízlésének, de Kazinczy ezt a viláért sem engedheti. Ez, úgymond, annyi volna, mint „egy 9 szobájú épületben egy dísztelen cabinetet tenni a szála helyére”. „Tudom én – folytatja –, mit ér a sokaság tapsa, s miatta magamat nevetségessé nem tehetem”. Hanem a különféle ízlésű olvasók kívánságát ő is összeegyeztetni ipar-
kodik, s azon van, hogy az egyes kötetek úgy jelenhessenek meg a pesti vásárookra, hogy közülük mind a műveltebb, mind az alantasabb ízlésű megkaphassa a magáét.

Első tervét 1803. nov. 1-jére állapítja meg Kazinczy. Négy osztályba sorozza műveit: szépirodalmi, nyelvtudományi, magyar régiségek és ritkaságok osztálya, végre levelek, ön-
életrajz. Összesen húsz kötet. Ebből 12 kötet a szépirodalmi, s első kötete az 1814-i me-
dárdusi (jún. 8.) pesti vásárra jelenik meg Kazinczynak Kreutzingertől festett művészi arc-
képével, a többi kötet pedig az általa kiválasztott vignettekkel. De ha a kiadónak jobban tetszik, a saját arcképét szívesen elhagyja; helyette azonban minden kötet előtt egy-egy nagy magyar író vagy államférfiú arcképe jelenik meg, a címlapon meg egy művészi becsú metszet. Minden vásárra 3-4 kötet szépirodalmi s egy nyelvtudományi kötet hagyja el a sajtót, bár ezzel Kazinczy még maga sem lehetett tisztában. Mégis, midőn Tarttnerrel azt az értesítést hallja, hogy vállalkozik minden munkája kiadására, Kazinczy a régiségekből 5 kötetet számít, a szépirodalmiból pedig 15-öt. S már a közönséghez intézett jelentést forgatja eszében, holott még egyáltalán nincs rendben a kiadás.

⁴¹⁷ 1767. jelent meg. Kun Szabó Sándor innen fordította s adta ki 1786. Pozsonyban. Bayer J. *A m. dráma tört.* I. köt. 107. l.

Hónapok telnek. A nagy vállalat nehezen indul. Kazinczy 1814. március 4-én Döbrentének azt írja, hogy csak a két említett Shakespeare-i darabot meg a *Lanasszát*, *Miss Sara Sampson*t és a *Messiást* nem adhatja sajtó alá. Egy hónap múlva pedig arról tudósít, hogy a *Hamlet*en s a *Rómeó és Júlián* kívül minden kézírata Trattner kezében van. A kiadás ügye hát el van határozva. Helmeccy és Trattner jelentése március 14-éről kelt, s Kulcsár lapjának 1814. évf. 23. (márc. 26-i) számához van mellékelve. Eszerint Trattner Kazinczynak nemcsak kész munkáit kiadja 20 kötetben előfizetés útján, hanem a még ezután írandókat is. Felsorolván Helmeccy az eredeti művek íróit s érintvén a régiségek és ritkaságok tartalmát, nekifog Kazinczy magasztalásának.⁴¹⁸ Nem azt veszik az olvasók, Kazinczy barátai is, rossz néven Helmeccytól, hogy dicséri a mestert, hanem hogy a szertelen magasztalással nevéssé teszi, midőn az eredeti nagy írók minden tulajdonságát mintegy összesűrítve találja meg Kazinczyban. Nem szólva most arról a negédes hangról, mely az egész jelentést oly émelygössé teszi, sem az újításnak a Helmeccy által használt kirívó jelenségeiről, csak arra az elbizakodott, hasonlíthatatlan tekintélyt követelő beszédre célzunk, mely ítéletét fellebbezhetetlennek tartja. Sorompóba szólítja az újítás ellenségeit, akiket a vérig sértő gúny vizes kötelével keményen megvagdál, amire ily természetű közleményben valóban semmi szükség. Mivel a jelentés után a közönség majd teljesen mozdulatlanak látszik, Trattner nem minden ok nélkül Helmeccy jelentését veti okul, s kimondja, hogy ha 400 előfizető nem jelentkezik, nem hajlandó a vállalatot megindítani.

Kazinczy arról gondolkodik, hogy műveinek egy részét ő maga nyomtatja ki 500 példányban, minden ívért 19 frtot fizetve Trattnernek, de azt, hogy csak a könnyebben kelendő műveket adja ki Trattner, nem hajlandó megengedni. Ha a *Bácsmegyeit* s Goethe drámáit kiadja, ki kell adnia Wieland két regényét, *A' bölcsek követ* s *A' Salamandrine és a képszobrot* is, valamint Sterne műveit, Osszián énekeit s másodsor Marmontel regéit. S míg Trattner az előfizetőkre vár, Kazinczy ismét a gazdag főurakra gondol, mivelhogy Cserey Farkas örömmel ígérkezik a Csehy terve támogatására. De ez a felbuzdulás minden eredmény nélkül elenyész. Ezalatt pedig, ha lassan is, mégis csak gyűlnek az előfizetők, s Trattner újabb ajánlatot tesz Kazinczynak. Nem 20, csak 9 kötet munkáját adja ki, csupán a szépirodalmi osztályból. Ebben 1814 júniusában megegyez író és kiadó. De hogy mik legyenek a kiadandó munkák, egészen a következő év végéig nincs végleg eldöntve.

Az első megjelenő kötet, mely 1814 szeptemberében hagyja el a sajtót, a *Bácsmegyeinek Gyötreimét*, *A' vak lantost*, *A' repülő szekért*, az *Etnát* s Lessing meséit tartalmazza, a vállalat 9-dik kötete. Ezt a Gessner munkái követik ugyanazon év végén. De még csak mintegy 180 előfizető jelentkezett, pedig Trattner most meg már nem is 400, hanem 500-ra számít, különben a kiadást abbahagyja. Kazinczy a kiadás anyagi oldala iránt most már kevésbé érdeklődik, mert úgy látja, hogy Trattner csak bizonyos kényszer alatt óhajtja őt tartani, hogy mindenben a saját esze után mehessen. Kazinczy a Goethe drámái mellé Shakespeare *Hamlet*je helyett, amelyet verses formában az I. felvonáson túl tud folytatni, *Rigó Jonathánt* (Molière *A bot csinálta doktora*) szánja, Osszián helyett pedig, hogy „a' maga érthetlenségével” az olvasókat el ne riassa, a Metastasio két művét, *A' Titus kegyelmességét* és *Themistoclest* meg Wieland említett két regényét. De mindez megint csak terv marad. Trattner 1815 nyarán még egyszer próbát tesz, hogy csak a nagyobb kelendőséget ígérő fordítások kiadására nézve jusson Kazinczyval megegyezésre, de mivel most sem boldogul, az egyes köteteket jórészt a saját belátása utáni sorrendben bocsátja nyilvánosságra, s az év végére

⁴¹⁸ L. a *Kazinczy F. Levelezése* XI. köt. 534–6. l.

csakugyan el is készül mind a 9 kötettel. S mivel az arcképek kiállításában néhány derék hazafi segítségét érezte, s az előfizetők is több mint 400-ra felszaporodtak, attól sem idegenkedik, hogy Kazinczy munkáiból közzétesz még 6 kötetet újabb sorozatban. A *Messiás* egymaga 3 kötetet foglalna el, a többi Lessing drámáit, Molière *Rigó Jonathánját*, Wieland egyik regényét, Rochefoucauld gnómáit és Boufflers leveleit tartalmazná. A Klopstock *Messiásáról* szóló jelentést meg is írja Kazinczy 1816 februárjában, s Trattner közli az előfizetésre felhívást,⁴¹⁹ ígérve, hogy augusztusban az I. kötet már meg is jelenik. De mindebből semmi sem lett. Valószínű, hogy író és kiadó nem tudtak összeférni egymással. Pedig Trattner nem bánta meg, hogy Kazinczy fordításait kiadta, mert még közben Zrínyi költői munkáinak sajtó alá készítésére is felszólítja Kazinczyt, egyszersmind a Scheller lexikonának⁴²⁰ magyar átdolgozására is. A széphalmi mester mindegyikre vállalkozik, de csak Zrínyi eposza jelenik meg, a lexikon átdolgozása, miből pedig Kazinczy egy kis jövedelemre is számított, elmarad. Azonban legalább fordításainak egy része háromévi izgalom után a nemzet kezébe jut. S ez mind reá, mind irodalmunkra rendkívül fontos.

Az utóbbi 7-8 év alatt, mióta Kazinczy Marmontel-fordítása először megjelent, majd minden esztendő meghozza tőle a maga irodalmi termését. Szakadatlan munkássága végre látható eredményeket mutat, amelyekre csakugyan halaszthatatlan szüksége volt mind neki, mind nemzeti életünknek. Midőn társadalmi és politikai életünkben a nemzeti lélek kialudni készül, az ő működése, törhetetlen izgató erélye által is életre keltett irodalom nyújt menedéket a nemzeti léleknek, s vág ösvényt jövőjének. 30 év óta áhította a koszorúkat, amelyek most „rakással, halmozva szállanak” fejére. A költő és kritikus, a fordító és izgató törekvései ekkor hatják át egymást teljesen. Nemcsak saját munkái forognak a közönség kezén, hanem azok művei is őáltala, akik az ő ízlése szerint méltók, hogy a nemzet tanítói legyenek, az a „három nagy ember”, kik az ő karjain lépnek a nemzet elé: Báróczy, Dayka, Kiss János. 56. évében jut oda, hogy mindannak megjelenését remélheti, amin még dolgozik. Ha sikerül a 9 kötetet újabb 6 kötetel gyarapítani: „ez a XV kötet egy igen nagy gonddal készült galérije lesz az újabb nemzetekbeli Classicus Írók’ Origináljaik’ másainak, s literatúránknak nem képzelt impulsiót fog adni”. Követőinek száma egyre növekszik, s nincs ok félni a támadók nyilaitól, amelyek önmagukra pattannak vissza.⁴²¹

⁴¹⁹ Trattner 1816. ápr. 12. közli a *Magyar Kurírban* s a *Hazai és Külföldi Tudósításokban*; l. *Kazinczy F. Levelezése* XIV. k. 520–1. l.

⁴²⁰ Scheller: *Latin deutesch, u. deutsche latinisches Handlexikon, vernehmlich für Schulen*; 2 rész, Lipcse, 1792–6; javított kiadás 1807.

⁴²¹ A 9 kötetes fordítás kiadásának adatait l. a *Levelezés* X–XIV. köt. *Név és tárgymutatójában* az *Összes fordításai* címszó alatt összeállítva.

II.

Kazinczy célja a fordításokkal; csak remekműveket akar adni nemzete kezébe. – Ízlése a kiválasztásban; kortársai e tekintetben. – Az érzelmesség köti össze az általa fordított írókat. – Rochefoucauld maximáinak fordítása mutatja legjobban, mily célok vezérlik őt a fordításban. – A maximák becse; Kazinczy kevés hatást ért el. – Gessner minden munkái. – Az idillek; Abel halála; Szemíra és Szemín; későbbi idillek; színművek; Az első hajós. – Gessner értéke. – Goethe Kazinczy lelkivilágában; tanítványainak is őt ajánlja elsősorban. – Hogyan ítéli meg Kazinczy Goethe műveit? Stella; A' Testvérek; Clavigo; Egmont; Római Carneval. – Herder és Wieland Kazinczy által fordított munkái: A' repülő szekér, Salamandrine és a' képszobor.

Kazinczy két nagy célra törekszik fordításaival, hogy a jeles külföldi írók eszmevilágát a magyar közönség elé tárja, és hogy irodalmunk s kivált nyelvünk művelésének az utóbbi 30 év óta tartó korszakos munkáját megkettőztesse.

Az a gondolat vezérli, hogy remekműveket adjon a nemzet kezébe; hogy összes fordításai oly művészi sorozatot tegyenek, amelyben „elgyötrött lelkeink a' való szépnek szemléletében visszavehessék eldült nyugalmokat 's tisztább, fenntebb régiókba emelkedhessenek.” Csak a *Bácsmegyei* a kivétel. Ezt a „nyavalyás románt” másodsor már nem szívesen adja ki, csak annak a kényszernek engedve, hogy „13 esztendeje várja, sürgeti a' Publicum”, s így kelendőségével életre segítheti azon fordításait is, melyeket a nagyközönség észre sem venne. Pedig épp ezek megjelenése a legfőbb gondja, s ezek miatt kell elnéznie oly munka jelentét is, amely csak az ifjúságnak tetszhetik. A külföld java termékeit válogatja össze, amelyek immár a művelt nép közkinccsivé lettek. S mivel Kazinczy a nyugati műveltség részesévé akarja tenni nemzetünket, már ifjú kora óta az a meggyőződés vert benne gyökereket, hogy a remekművek fordítása sokkal inkább gyorsítja irodalmunk s nemzeti műveltségünk haladását, mint ha silány eredetű írására pazarolná idejét s tehetségét. Egy pillanatra sem szédíti el Dugonics népszerűsége. Szerinte az író a nemzet vezére. Aki tolla méltóságát a tömeg tetszéséhez alacsonyítja le, megvesztegeti a jó ízlést, s akaratlanul is akadályos lesz az általános művelődésnek. Ő nemzete élén akar haladni s eszmekörét a nyugati népeké szerint bővíteni. Kétkedés nélkül, biztos léptekkel indul célja felé. Föltétlenül megbízik a saját ízlésében, mert ezt a legjobb iskolában képezte. Ezért annyira meg van győződve kiválasztott íróinak klasszikus becséről, hogy ízlése hosszú pályája alatt sem változik, nem is ingadozik. Amiket ifjú korában csodálni tanult, késő öregségében is remekeknek tartja, s például állítja a közönség elé. Gessner hosszabb-rövidebb elbeszéléseit, az idilleket s pásztorregényeit s pásztordrámáit, Marmontel kecses regéit, Metastasio klasszikuskodó drámáit, Sterne érzelmességbe süllyedő rajzait, Goethe és Lessing valódi művészi drámáit, Wieland nagyon elterjedt regényeit, Molière örökbecsű vígjátékait, nem is szólva Klostocknak korszakos fontosságú *Messias*áról meg Sallustius tömör festésű történelmi képeiről, még kevésbé Shakespeare remekeiről, nemcsak a maga ízlése, hanem az előtte tekintélyben álló kortársainak egyező felfogása szerint is legméltóbbaknak tartja, hogy a magyar elméhez és magyar szívhez alkalmaztassa, hogy irodalmunkba átültesse.

Bármily oldalról tekintjük a külföldi írók e névsorát: kiválasztásuk mindenképp becsületére válik Kazinczynak. Semmi sem mutatja jobban, milyen hasonlíthatatlan ízlése, milyen hatalmas átfogó tekintete, a külföldi irodalmakban milyen gazdag ismerete s nemzeti irodalmunk hiányainak meglátására milyen éles szeme van a széphalmi mesternek. Ugyan ha az akkori divatos olvasmányokhoz, a regényekhez és drámákhoz, nem a Holosovszky,

Csery, Czövek, Abrudbányai Szabó, Pálffy s a ma már jórészt elfeledett nevű írók fordításaihoz, Dugonics, Kis János és Verseghy fordításaihoz és átdolgozásaihoz hasonlítjuk a Kazinczy kiadott fordításait, nem tűnik-e fel azonnal a különbség, amely Kazinczy ízlését, ítéletalkotó tehetségét s a kiváló szellemek nyomdokait fölismerő esztétikai nagy műveltségét majd minden kortársától elválasztja? Csodálhatjuk-e, hogy Kazinczy csak mély megvetéssel tud szólni arról az irodalomról, mely a közönség ízlését rontja, csupán a kiadókat pénzeli, s egy-két névtelen íróat tesz ismertté? Láttuk, mely fércmunkák elégitették ki akkor közönségünk szükségletét.⁴²² A nagy számban szinte egyetlen egy sincs, amelynek marandóbb értéke volna, amely az írói sajtóságok közül a csak valamennyire is kiválóbbakat őrizné az utókor számára. Még a Dugonics és némileg Verseghy átdolgozásai is osztoznak a divatos irodalom fogyatkozásaiban, a mulattató olvasmányok minden fölszínességében, hogy ne mondjuk, léhaságában. Mily világosan megkülönböztethető egy öntudatos író működése az olyanétól, aki csak a napi szükségletre vagy a kiadók megrendelésére dolgozik, és semmi nagyobb írói becsvágy nem vezérel! Kazinczy mellett csekély kivétellel mind oly író dolgozik, aki csak azt tudja kiválasztani, ami a sekélyes ízlésű külföldi olvasók színvonalaát veszi mérték gyanánt, s oly műveket választ, amelyek az elmét és szívet egyaránt nemeőbb gyönyörrel töltik el. De ezzel nem elégszik meg. Arra is tekint, hogy az illető mű tanítson, az erkölcsi fogalmakat nemesítse s a gondolkodás világát gazdagítsa.

E két szempont kapcsolatát alig kísérli meg ekkor magyar író Batsányin, Verseghyn és Kis Jánoson kívül, nem szólva Kármánról, akinek szellemét Goethe termékenyíti meg, és akivel jellemfestő tehetsége messze mögötte hagyja minden más magyar íróét. Csak az említettéké irányul a nyugati irodalom nagy alakjaira, kik koruk eszmevilágát művészileg fejezik ki. Batsányi a többi közt Milton és Ossian énekeit tanulmányozza, s emezeket fordítja. Verseghy ismeri a német és francia irodalmat, de valódi klasszikus becsű művet egyet sem ültet át, csak Rousseau, Voltaire és Bern. de Saint-Pierre egy-egy művét, illetőleg ezek egy-egy részletét, fordítja *Gróf Kaczaifalvi László, avagy A' természetes Emberében* (1808), holott az egész regény, mint előadtuk, Lafontaine Ágost Henrik művének átdolgozása. Többi regényében ő is a német irodalom selejtes darabjait válogatja össze,⁴²³ vagy tán kiadója számára dolgozza át. Kis János szélesebb körből szedi fordítandó műveit; de a nagyon vegyes sorban inkább csak a klasszikus irodalomból választottak a klasszikus becsűek; a német és francia irodalomból átültetettek közt vajmi keveset találunk, ami a kényesebb ízlést is kielégítené. Ezekkel ellentétben Kazinczy minden nagy irodalom színe-javából kiválaszt néhányat, amelyek az akkori művelt közönség ízlésének leginkább megfelelnek, s arra törekszik, hogy ez ízlés nálunk is meghonosodjék. Nincs mit megütköznünk, hogy az ő kiválasztásában mostani ítéletünk nem egészen nyugszik meg; hogy az elsőrangú író munkái közül nem mindig az elsőrendű remeket választja, s hogy a ma is nagynak ismert író munkái mellett igen középszerű írókét is a klasszikus becsűek közé sorozza. Majd semmit sem von le érdeméből, hogy Shakespeare remekein s Ossian énekein kívül Sterne munkáit is meglátja az angol irodalomban; hogy Molière, Rochefoucauld és Rousseau mellett Marmontelt és Boufflers-t is nagy írónak tartja; hogy Goethe és Schiller, Lessing és Herder, Klopstock meg Wieland mellett Gessner minden munkái átültetését tekinti egyik legfőbb feladatának, s hogy végre az olaszból csak Metastasio műveinél állapodik meg. Elég, hogy az angol, francia és német irodalomból a legnagyobbak közül többet megszólaltat egy-egy

⁴²² A II. fejezet V. részében.

⁴²³ Császár E. id. m. 296–302. l. *Irod. tört. Közlemények* 1900. évf. 424–432. l.

csoportban, együtt vezeti őket a magyar közönség elé, s művészeti világukat egyszerre mutatja be nemzetének.

Hogy a nagyok mellett jelentéktelen írók munkáit is a közönség kezébe adja, ennek fő oka a XVIII. század végének szellemi áramlata, az érzelmesség, amely régóta uralkodóvá lett Kazinczy ízlésében. Ez irányozza őt, midőn Goethe művei közül is *Stellát*, *Clavigót* és *A' Testvéreket* fordítja le, s Lessingnek is nem *Bölcs Náthánját* választja, holott annak szelleme az ő felvilágosult vallási felfogásával annyira egyezik, hanem a *Miss Sara Sampson*, *Emilia Galottit* és *Minna von Barnhelmet*, amelyek közelebb állnak a kor szelleméhez. Klopstock, Gessner és Wieland, Sterne, Marmontel és Metastasio szintén e réven jutnak a kiválasztottak közé.

Igazában csak Shakespeare és Rochefoucauld a kivétel. Amannak föltétlen nagyságát nem hirdeti ugyan; nem látja igazán, milyen szellemóriás; de bizonyos ösztönszerű csodálattal forgatja műveit, s Lessing és Wieland nyomán kétségtelenül a legnagyobbak közé sorozza. Nem látja világosan a rendkívüliségét, de azt sejtí, hogy valami hasonlíthatatlan helyet foglal el a világirodalomban. Bár Kazinczy ízlését elsősorban a klasszikus szellem irányozza, Shakespeare-t, aki a szellem merő tagadása, már 1787-től fogva a fordítandó írókhoz számítja, s három elsőrangú remekét választja ki e célra: előbb *Macbethet*, most *Hamletet* és *Romeo és Júliát*. S hogy összes fordításai közé nem sikerült egyik darabját sem fölvennie, nem ízlésén s ítéletén múlik, hanem inkább azon, hogy prózában nem akarja, versben pedig nem tudja kellő időre egyiket sem elkészíteni. Legalább a *Hamletet* szeretne volna újabb fordításban közreadni, hogy elfeledtesse első hevenyészett fordítását, amelyet a nemzeti felbuzdulás hívott életre, s az a remény, hogy a magyar játékszín ezzel kezdheti előadásait 1790-ben. Később is dolgozott rajta versben és prózában, s még a tragédia 4. felvonásából is fennmaradt egy rész a mű kézirati töredékei között.⁴²⁴

De talán egyetlen fordítása sincs Kazinczynak, amelyben annyira szemmel látható volna, milyen célok vezérlik őt ebben a működésében, mint a La Rochefoucauld maximáinak fordítása, elsősorban, hogy próbára tegye a saját nyelve készségét, versenyre kelve nem a maximák írójával, hanem csak német fordítójával. E próbájának sikeréről később szólunk; itt a maximák tartalmi célzatát akarjuk érinteni, amely nem egyéb, mint hogy Kazinczy a nemzet gondolkodása világát bővítse, erkölcsi felfogását szigorúbbá tegye, s önismeretét erősítse. A francia irodalomban különösen nagy hatást tulajdonítanak a maximáknak, s Voltaire azt ítéli róluk, hogy azon művek közé tartoznak, amelyek a francia ízlést leginkább képezték, s elsősorban ezek szoktatták a nemzetet gondolkodásra s gondolatának elven, tiszta s velős kifejezésére.⁴²⁵ Még ha nem ismerte is Kazinczy Voltaire-nek ez ítéletét, bizonyos, hogy ő előtte is ez a cél lebeg, mintha Faludi Ferenc régebbi erkölcsi tanításait óhajtaná az újabb írók véleményéhez szabni. La Rochefoucauld Ferenc herceg (1613–1680) XIV. Lajos arany századának egyik híres írója. Nagy szemlélődő, aki bár viharos pályát fut meg, nem annyira a cselekvés embere, mint inkább a gondolkodásé. Születése, az ifjú szenvedélyei s baráti összeköttetései a polgári háborúba sodorták; de mivel természeténél fogva szemlélődésre volt szoktatva, hiányzott benne a cselekvéshez szükséges határozottság. Amivel akkor jellemezni akarták, hogy minden reggel okoz valami összezördülést, hogy legyen mit estére kibékítenie, szintén szemlélődő természetére illik. Amint elvonulhat a viharos közélet csatapiacáról, s józan okossága minden szenvedélyét győzi: régi szemlélő-

⁴²⁴ Kazinczy fordításai jegyzéke az *Akad. Értesítő* 1814. 16. l.

⁴²⁵ Kazinczy fordításának Kis János által fordított előszavában, XIX. l.

déseit, eleven emlékeit s gazdag tapasztalatait az igazságot kereső, bölcs elme őszinteségével fűzi szabatos alakú gondolatokká, s adja nemzete kezébe.⁴²⁶ A többször átdolgozott s megjavított maximák számos kiadást értek nemcsak Franciaországban, hanem Drezdában, Carlsruhéban s Bécsben is. A franciák mohón kapták, s a könyv úgy elterjedt, hogy még a XIX. század elején is „minden jobb nevelésű frantziák könyv nélkül tanulják a’ benne foglalt mondásokat.”⁴²⁷

A maximák maradandó becsét a bennük rejlő igazság adja meg. Ez sokféle. Vannak általános érvényű igazságok, melyeket az olvasó első pillanatra felfog, s minden kétség nélkül ilyennek ismer el; más igazságok csak különös esetekre szólnak, s nem egykönnyen fogadhatók el, ismét mások az emberi természet dédelgetettebb sajátságainak kemény bírálata lévén, szinte hangos ellenmondásra találnak. S mégis műélvezetet adnak. Mert bármily szempontból támadják is szerzőjüket, hogy az emberi természetet csak árnyoldaláról ismeri, s minden tettünk fő rugójának az önzést hirdeti (amiben támadóinak nincs is igaza): nem igen akad józan ítéletű olvasója, ki be ne vallaná, hogy Rochefoucauld oly éles szemmel vizsgálja gyarlóságainkat, amellyel csak kivételesen gondolkodó elme vizsgálhatja az erkölcsi élet magasra csapó hullámverései között. Rochefoucauld csakugyan lerántja a leplet legjobban takargatott hibáinkról is, nem hogy az emberi rejtelmek nyitját az önszereteten találja meg, hanem csak rámutasson, hogy kevés emberi cselekedet van, amelynek rugója ne az önzés lehetne.⁴²⁸ Nem azért tart tükröt elénk, hogy finoman megkülönböztető értelmét csillogtassa, hanem hogy az emberi lelket gyógyítsa s erősítse. Azzal védekezik támadói ellen, hogy neki is szabad az embereket olyanoknak látnia, mint az egyházatyáknak, akiknek erkölcsi felfogásával az övé tökéletesen megegyez; mert ő is, mint azok, az embereket az eredendő bűn által megrontott természetek gyászos állapotában vizsgálta. S ezt a védekezést Nisard azzal toldja meg, hogy Rochefoucauld maximáiban egyetlen vád, egyetlen kétség nincs az emberi természet ellen, amelyet a kor nagy hitszónokainál meg nem találhatunk.⁴²⁹ Szóval e nagy gondolkodónak ítéletében is megnyugszunk, mihelyt őt saját korába helyezzük vissza. La Rochefoucauld a polgárháború izgalmi és cselszövényei közt vergődő embert látja maga előtt, akinek elhatározásaiban, tetteiben a legtitkosabb rugókat is észreveszi, mert a folytonos felindulások szinte leplezetlenül feltárják az észet s szívet; a képmutatás is elárulja önmagát, az önzés pedig minden nemesnek látszót lealacsonyít, mindent megront.

Tán ez az oka, hogy a maximák e történelmi háttértől megfosztva sehol sem tettek közeletről sem oly hatást, mint a franciáknál, kik azoknak – hogy úgy mondjuk – alaki művésze mellett tartalmuk igazságát is jobban érthették, mint bárhol másutt; mert a különös esetekre szólókat is általánosíthatták, megadván nekik a keletkezésük korában rejlő magyarázatot. E könyv a németeknél csak 1785-ben jelenik meg Mobereczker Vilmos Károly fordításában (Bécs és Lipcse), s 4 év múlva Schulz Frigyesében, amelyet Kazinczy is újra lenyomat a maga fordítása mellett. Noha Kazinczy azt írja, hogy fordítása két hónap alatt elfogyott, semmi különösebb hatást nem tesz. Egyedül Csehy József emlékezik róla, megnyit nyert általa nyelvünk, s Kazinczy munkáját herkulesinek mondja.⁴³⁰ Azóta sem igen

⁴²⁶ *Réflexions on sentences et maximes morales*. Paris, Claude Barbin, 1665.

⁴²⁷ Kis J. előszava, XIV. l.

⁴²⁸ *Rochefoucauld gondolatai*. Francziából fordította és bevezette Béri Gyula. 1895. Budapest, Olcsó K. 347. sz. 171., 173.

⁴²⁹ *A francia irodalom története*, fordította Szász Károly; III. köt. Budapest, 1880. 172. l.

⁴³⁰ *Kazinczy F. Levelezése* VII. köt. 368., 452. l.

esett szó e fordításról; pedig Kazinczy másodszer is ki akarta adni, érezvén, hogy műve mind a két célt, amelyekre rámutattunk, derekasan szolgálja. Tartalma jobban hozzá van alkalmazva a magyar észhez, mint Kazinczy bármelyik fordítása. S így azt hinné az ember, hogy a józan magyar értelem kapva kapott legalább az általános érvényű igazságokon, mintha közmondásokat olvasott volna. De épp itt a roppant különbség. La Rochefoucauld-nak még az általános értelmű igazságaiban is annyi finomság, határozott ítéletmondásaiban annyi váratlan, meglepetésszerű, csak mintegy mellékesen oda vetett s mégis fő fontosságúnak tekintett okadás van, hogy a mindennapi élet százados tapasztalataiból kifürkészett igazságokhoz szokott magyar elme bizony nehezen felfoghatóknak s kétes értékűeknek tarthatta azokat. Még inkább ilyeneknek találta a különös esetekre szóló maximákat, amelyeknek megértéséhez amúgy is hiányzott a történelmi háttere a magyar olvasónak, akiben semmi sem volt a XVII. századbeli francia örökös izgalmaiból, kifogyhatlan cselszövényeiből s nem is nagyon takargatott képmutatásaiból. A szűk körű, zárkózott természetű, de egyenes gondolkodású, meg nem vesztegetett erkölcsű magyar olvasó a finoman megkülönböztető s könnyedén szellemes francia ítéleteket úgy szólva csak az elme játékaiknak tekintette, s alig vette észre, hogy azokban akárhányszor fogyatékos erkölcsünk javítása rejlik. Másfelül pedig a mi olvasóinknak semmiképp sem tetszhetett az emberi természetnek az a komor látása, mely La Rochefoucauld tollát irányozza, midőn érenyeinknek sokkal csekélyebb szerepet juttat, mint amennyit mi tulajdonítunk azoknak. Nem volt meg a magyar olvasóban az a bizonyos bölcséleti műveltség, amely észrevette volna az író célzatit, hogy hozzászoktasson bennünket ítéleteink kimondása előtt az okok kutatásához.

De hát az irodalomban mért feledkeznek meg e műről azok, akik Kazinczy ifjúkori fordításait folyvást dicsérik, mikor 9 kötet fordítását nyelvrontásnak tekintik is? Hát ugyan a maximák fordítását nem hozzá sorolhatnák fogsága előtti fordításaihoz, noha valamivel később jelenik meg, mint Marmontel regéinek fordítása? Hisz a fogsága előtti és utáni Kazinczynak ez irányú munkásságát éppen e műve tartja szorosan össze. A maximák tartalma éppen nem volt alkalmas Kazinczy újításainak oly mértékű forgalomba hozatalára, elterjesztésére, mint például Marmontel regéi, Goethe, Lessing drámái s Wieland regényei. A maximák lehető rövid mondatokban szólnak hozzánk, s itt Kazinczynak is igen csak a közmondások nyelvéhez kellett alkalmazkodnia, s elsősorban a kifejezések világosságára, talpon esetttségére s könnyen érthetőségére törekednie. Ennél fogva nemcsak az idegen szólások átültetésére kevésbé gondolhatott, hanem az újított vagy fölelevenített szók használatára sem. Hogy mégis mennyiben illik e munkája a fordításról fogsága után alkotott elvei keretébe, s mily siker koronázza a német fordítóval megívott versenyét, erről többi fordításainak tárgyalásában szólunk. Itt csak Kazinczynak azon mintaképeihez való kapcsolatáról kívánunk röviden értekezni, akiknek munkáit 9 kötetében napvilágra hozza. Ezen a német irodalomban Gessner, Goethe, Herder, Lessing, Weber és Wieland; Klopstock *Messiásával* most sem boldogul.

Tán valamennyi közt Gessner műveit óhajtja leginkább közrebocsátani.⁴³¹ E munkája egész írói pályájával össze van kötve. „Gyermeksége első esztendei” óta dolgozik rajta majdnem haláláig. Ezzel állapítja meg írói hírnevét, s az idillek megjelenésétől számítja írói pályáját. S alig hogy az idilleket kiadja, belefog Gessner többi műveinek átültetésébe; nagy részével el is készül még fogsága előtt, dolgozik rajta fogsága alatt is, és aggodalmasan rendelkezik, mitévő legyen kész fordításaival öccse, ha ő élve ki nem szabadulhat. Fogsága

⁴³¹ L. az I. köt. 136–41. l.

után ezeket akarja legelőbb a Festetics gróftól eredménytelenül kért költségen kiadni, s később is külön, nem a többi fordításai közt szeretné napfényre bocsátani. S midőn a húszas években új kiadását tervezi munkáinak: Gessner-fordítását ismét átdolgozza. Egyetlen idegen mintaképének sem írja meg oly szeretettel életét, mint Gessnernek; legtöbb fordítását meg sem mondja, kitől vette; de Gessnert nemcsak megnevezi, hanem vele foglalkozásának is egész történetét adja a fordítás előtt. Az újítás hevesebb harcaitól kezdve gyakrabban előveszi Sallustius munkáit, s igen széleskörű tanulmányokat tesz, hogy fordítása minél jobban hasonlítson az eredetihez: de Gessner-fordításába belérejti egész valóját, írói egyéniségét s a magyar stíl kiképzésének legszembevetőbb eszközeit.

Gessner az 1756-ban megjelent idilljein kívül más nevezetes művekkel is gyarapítja népszerűségét. Egyfelől az idilleket még két ízben folytatja, másfelől a pásztorköltészetnek más fajait is műveli. A XVII. és XVIII. század német költészetét a hatvanas évek végéig egész sereg pásztorköltő (Gottsched, Gellert, Gleim, Mylius, Gärtner) műveli. A franciák szintén hatása alatt állnak, s éppen az a nagy francia író mutat vele sok közös vonást, aki az egész szellemi áramlatnak központja, Rousseau. Ez áramlat éppen Miller és Gessner által kapja meg Kazinczyt, s ezek révén már teljesen hatása alatt áll, mikor a német költészet nagy alakjait s ez áramlat más képviselőit ismerni tanulja. Hogy az emberi szív ösztöneit kifejtse, s a lelket nemesíteni törekedjék, Gessner után indul, mintha csakugyan meggyőzte volna Herder, aki éppen e célra ajánlotta Gessnert olvasmányul. A magyar közönségnek is ezért kívánta Kazinczy kezébe adni a saját olvasatából. Mert oly nagy becsű művek, amilyeneknek Gessner munkáit tartja, minden művészetüket elvesztik a Kónyi János és Nagy Sámuel⁴³² kezei közt. S tekintve, hogy Gessner munkái közül a *Daphnis*, *Abel halála* és *Az első hajós* talán még inkább tetszettek külföldön, mint az idillek, Kazinczy sem mulaszthatja el ezek átültetését, illetőleg kiadását. Az elsőt pásztorregénynek, a másodikat prózai bibliai eposznak tartják, a harmadikat leghelyesebben idilli regének mondhatjuk.⁴³³

A három könyvre osztott *Daphnis* nem egyéb, mint Daphnis és Phyllis szerelmi boldogságának elbeszélése. A boldogság teljesülése elé ugyan akadályok gördülnek, egy kikoszorózott vetélytárs előbb az ifjút a leány előtt, majd meg ezt az ifjút előtt el akarja áztatni, de eredménytelenül; a félreértés könnyűszerrel kiderül, a szerelmesek a környék ifjainak részvételével megtarthatják menyegzőjüket, énekkel, táncsal, himnuszokkal és lakodalmas versekkel. E pásztorregény eredetijét Gessner Longus bizánci írótól vette, kinek 1498-ban kiadott *Daphnis és Chloe* című elbeszélését Amyot Jakab francia fordításában apja könyvtárából olvasta. Ezzel kezdi Gessner írói pályáját 1754-ben, bár neve mintegy három év óta már nem ismeretlen az irodalomban. Azóta munkái rövid időközökben követték egymást: a már tárgyalt idillek (1756), Bodmer elbeszélésének befejezése az *Inkel és Yariko* (1756), de ezt Kazinczy nem fordítja, mert – mint mondja – Gessner sem vette föl eredeti művei közé. Két év múlva az *Abel halála* teszi nevét sokkal népszerűbbé, s 1762-ben összegyűjtött műveit bocsátja napvilágra 4 kötetben. Az utolsó kötetben 2 pásztordráma is van, ti. *Evander és Aleimna* meg *Erászt*. Ugyancsak ekkor jelenik meg egy töredéke, *Semira és Semin*, s vala-

⁴³² L. az I. köt. 134. l. – Fürst Aladár: *Gessner Salamon* című derék tanulmányában (Bpest, 1898) azt állítja, hogy Kónyinak az *Abel halála* fordítása 1772-ben megjelent, ez tévedés, csak 3 év múlva jelent meg. Helyre is igazítja Fürst e tévedést. *Irodalomtörténeti Közlem.*, 1900. évf. 178. l. Vö. Császár E. *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, Budapest, 1913. 98–99. l.

⁴³³ Tompa is regének mondja az ennek alapján írt *Vitorlás csiga* című költeményét.

mennyi közt legkülönbnek tartott műve, *Az első hajós*. Az idillekhez még ezután két ízben ad újabbakat, utoljára 1772-ben.

Az *Abel halálában* Gessner az ismeretes bibliai történetet beszéli el, miközben a szerelem, az egymáshoz ragaszkodás érzelmeit szokott finom ecsetével festi. Magát a gyilkosságot határozottan nagyobb erővel, jellemzőbb vonásokkal tárja elénk, kivált pedig Kain lekiismeretbeli furdalásait, aki hiába akar menekülni az őt kínzó rémektől: „a' gyötrelmek egész tengere hull reája”. A szülők fájdalmát hasonlóképp művészi ecsettel rajzolja, s e néhány szép részeért könnyen megbocsátott az akkori olvasó, hogy az egész 5 énekre osztott prózai eposznak voltaképp nincs cselekménye. Gessner csak az emberi gonosz hajlamot akarta költői képben megrajzolni olyan zengzetes, behízelt nyelvvel, amely népszerűségnek fő oka. A német költőkön leginkább Klopstock s részben Bodmer hatása alatt szinte valami beteges láz vesz erőt, hogy annyian megpróbálkoznak az úgy nevezett *patriarchadák* írásával. Gessner is így fog az *Abel halálába*, s részben e költői iránynak köszönheti hírnevét. Hogy ez eposza nemcsak a németeknél, hanem a franciáknál is annyira tetszett, minden valószínűség szerint nagyon hozzájárult Kazinczy azon sokat megrótt szokásához, hogy verses műveket prózában fordított.

A *Szemira és Szemin* valószínűleg prózai eposz töredéke, voltaképp csak egyetlen jelenet rajza. A két boldog szerető egy roppant hullám csapdosta szirten reményt veszítve néz szembe a halállal, s egymással összeölelkezve, egymás hűségében vigasztelve együtt sodorja őket a hullámsírjukba. Annyiban kiválik Gessner művei közül, hogy ebben a szerelmi boldogságnak a halál vet véget. A legtöbb kisebb-nagyobb idilljében, regényében, drámájában az ifjú pár szerelme házasságra vezet. Ezt látjuk *Az első hajósban* is, amelyet ma is legjobb művének mondanak. Milon özvegye, Szemira, egy magános szigeten él gyönyörű leánykájával, Melidával. Semmiféle embertársuk nincs, és az anya vigyázton vigyáz, hogy Melida semmit se sejtessen eredete felől. Pedig amint a leány 16 éves: gondolkodni kezd származásáról. Látja, hogy a szigeten minden élőlény a maga fajtájával társalog, mulat, szeretkezik; látja, hogy az ég madarai meg a bányások, kecskék mind szaporodnak, csak ők maradnak mindég ketten. „Ah – sóhajt fel, kérdőre fogván anyját – miért tagadták-meg egyedül mitőlünk a' szaporodás' örömeit az Istenek!” Amint egyszer a leánynak vágyai ébrednek, anyja többé el nem bírja hallgattatni. A szigettel átellenben egy deli ifjú él, kinek apja sokszor beszélte: mily nagy rettegésben voltak, midőn Milon kalyibáját a kis szigettel együtt elszakította tőlük a „megzúdult tenger”. Talán még él a derék házaspár, s talán „a' szép Melida szebben virágozik a szomorú magányában, mint mind azok, a' kiket emberi szemek csudálnak”. E szavak az ifjúra rendkívüli hatással vannak. Többé nincs nyugalma, míg ki nem találja a módját, miképp jusson a mondott szigetre. Egy üreges fatörzsön nyulat lát úszni. E látvány nyitjára vezeti a hajózásnak. Tovább vájja a fa törzsét, s íme, kész az első hajó. A mitológiai hatalmak segítségével megérkezik a szigetre, megszeretik egymást Melidával, boldogul élnek, s maradékaik derék hajósok lesznek. Az *Abel halála* mellett ezt a regét olvasták legtöbbit, s kivált az eszmélni, elmélkedni kezdő leány alakja tetszett, akit akkor még elég naivnak tekintettek. Ma már kissé tudákosnak, hogy ne mondjuk: egy kicsit rafináltak látjuk.

A már tárgyalt idilleken kívül a később írt idillek valamivel ugyan változatosabbak, de egyszersmind mesterkétebbek is. Tartalmilag nincs miért róluk bővebben szólni, ha csak azt nem említjük, hogy Gessner ezek közt az *Őszi reggelben* saját családi életének állít emléket. Az utolsó egyike, *A' fa lába*, amelyről Goethe azt mondja, hogy többet ér, mint 100

elefántcsontszínű nimfa lábacska.⁴³⁴ A két pásztordráma, melyről főntebb említést tetünk, szintén csekély becsű. Nagyon kisszerű cselekvény, hosszú érzelgő magán- és párbeszéd meg szerelmi ömlengések jellemzik a pásztordramákat általán, s Gessneréi sem kivételek. Az elsőben, az *Evander és Aleimá*ban a városi életet gúnyolja Gessner, a másodikban az ártatlanság megdicsőítését célozza, s a becsületes szegénységet jutalmazza. Mindkettő csupa érzékeny jelenet. Valószínű, hogy az ilyenekre való tekintettel mondja Herder Gessnerről, hogy erkölcsi eszményt választott magának, amelyhez minden művében hű marad.⁴³⁵ Részben ez magyarázza meg Kazinczy régi törekvését, hogy Gessner minden művét nemzete kezébe adja. Láttuk, mennyire megfelelt a Gessner mesterkelt, képzelt világa Kazinczy eszményi irányának, s mennyire felolvadt saját szíve az idillek személyeinek érzelgős boldogságában, s mennyire tetszetek neki az elbeszélések borzasztóan egyhangú, fölötté unalmas háttere, a megfinomított természet mindig enyhe éghajlatával, csöndes kunyhajával, kies tájon kigyózdó patakjával, hűs ligeteivel, mezei virágaival és szelíd hajlású dombocskáival. Ebben a világban minden eszményített, mint a természet. Az embereknek nincs semmi hibájuk. Valamennyi a jószívűség, jámborság és emberiség tökéletes képviselője. Csak egyetlen gonosz van köztük, Kain; azonban lelkiismeret-furdalásai ezt is eléggé megbüntetik. Különbön Gessner személyei előtt rejtély a gonoszság. De a keresztény vallás ismeretlen előttük. Ez a XVII. század felvilágosodottságához nem illett volna. Minden hőse típus, semmi egyéni vonás nincs benne. Csak a lágyszívűségnek s érzelgősségnek különböző foka választja el nagyobb műveinek szereplőit egymástól. Külső életük is egyhangú, hisz mind-egyik jámbor pásztor, egy a foglalkozása, életmódja, sóhaja, öröme, boldogsága. Az emberi lélek erősebb, nyersebb tulajdonságai ismeretlenek előttük. A férfiakban sincs semmi férfias erő, a nőkben csak az örök eszmények élnek. Gessner műveit ismerve érthetőbbé válik előttünk egyrészt a XVII. század emberies gondolkozása, a szabadkőművesség s egyéb titkos társaságok virágzása és a vallási közöny; másrészt Kazinczy egész szellemi világa, lelki nemessége, érzékeny szíve s művelt nőismerőseiben az örök nőiség eszményeiért való olthatlan lelkesedése.

Gessner költészete az irodalomban is hódít. Mint Goethe mondja: „Az idyllek célzata nagyon elharapózik. Gessner költészetének jellemnélkülisége, amellet nagy bája és gyermekies bensősége mindenkivel azt hitette el, hogy ő is tudna hasonlót írni.”⁴³⁶ Egész csoport pásztorköltő utánozza, kiknek ma már neve sem ismeretes. Goethe, Schiller aztán Gessner értékét is a megfelelő színvonalra szállítják. Schiller már a nagyon megváltozott ízlést s a valódi művészi felfogást fejezi ki, midőn azt írja, hogy „Gessner pásztorai sem természetességökkel, sem a valóság utánzásával nem gyönyörködtethetnek, mert ahhoz nincs is eszményi alakjuk; de mint eszmények sem elégíthetnek ki a gondolat végtelenségével, mert nagyon is szegényes teremtetek.”⁴³⁷ De azért Schiller is elismeri, hogy Gessner bizonyos pontig tetszik a közönségnek, mivel a naívat s érzelmest össze szándékozott ol-

⁴³⁴ Idézi Fürst A. 102. l.

⁴³⁵ Idézi Koberstein Á. *Grundriss der deutschen National-Literatur*; Leipzig, 1866. III. 13. 2657. l.

⁴³⁶ *Dichtung und Wahrheit* VIII. könyve, 76. l. Dünther-féle *Deutsche Nat. Literatur* hist. krit. Ausgabe, XVIII. köt. Idézi Fürst A. 125. l. a hely megnevezése nélkül.

⁴³⁷ *Über naive u. sentimentalische Dichtung*, 1795. uo. CXIX. l. 397–8. l. Idézi Fürst A. a hely megnevezése nélkül. 190. l.

vasztani; de mert egyik irányt sem találja el teljesen, a művelt ízlésű olvasó most már nem is keres benne semmi érdekeset.⁴³⁸

Kazinczy nem osztozik Schiller véleményében. Első hatásától nem tud megszabadulni, hiába hódítja meg Goethe és Schiller klasszicizmusa. S ez bizonyos tekintetben jól történt. A magyar próza fejlődésében egy fokot nem tudnánk mivel kitölteni. Mert Gessner műveinek két (a kiadás II. és III.) kötete Kazinczy fordításai között is a legelső helyek egyikét foglalja el. Minden során meglátszik, mily huzamosan, aggodalmasan s mily finom érzékkel, mily művészi becsvágygal simítja a fordító az eredetihez nyelvünket, hogy annak semmi árnyalatát veszendőbe menni ne hagyja. E törekvése ugyan minden fordításában észrevehető, de Sallustiust kivéve sehol annyira, mint ebben, sikerét pedig egyetlen fordítása haladja meg. Pedig mióta Goethével megismerkedik, s művei közül néhánynak a fordítását is elhatározza, egy író óhajt a hódításban részt venni az újabbak közül méltóbban s az eredetihez méltóbban megszólaltatni, mint Goethét. De az elért siker nincs arányban igyekezetével. Egyetlen nagy német írónak sem próbálja annyi művét magyarra fordítani, s egyetlen német író eszméit és gondolatait sem utánozza oly feltűnőleg. Senkinek az ízlése sem oly föltétlenül követendő, amely után mindég biztosra indulhatni. Ifjú korában Klopstock a bálványa Kazinczynak; nagyon correct írónak tartja, több munkáját fordítja, s izgató törekvéseiben sok hasznát veszi; de pályája második felében Goethehez csak egyszer meri hasonlítani.⁴³⁹

Kezdő író korában nem veszi észre Goethe nagyságát. De hogy a *Stellát* már 1790-ben fordítja, s a következő év áprilisában bevégzi, azt mutatja, hogy a német klasszikus költők kiválóságát korán megsejti. Azonban csak fogsága alatt és után 2-3 év múlva változik meg esztétikai felfogása. Goethét már 1804 elején a legnagyobb költők közé sorozza, de még hol Klopstockkal és Schillerrel, hol Lessinggel, Wielanddal és Matthisonnal állítja egy sorba.⁴⁴⁰ Hanem 1806. jún. 10-én arra kéri Cserey Farkast, hogy a saját és Kazinczy felesége nevében rendelje meg Goethe összes művei kiadását, hadd lássák a németek, hogy nekünk is mosolyognak a múzsák. S megtudván a következő évben, hogy a németek közül 1268 megrendelő jelentkezik, nálunk pedig csak ő és Cserey (mert Hartleben harmadik példány megrendelése csak nyerekedő számítás): szégyenpír futja el arcát nemzete alacsony ízlése miatt. Most már ritkábban hasonlítja a legnagyobb német írókat is Goethehez; de megesk, hogy őt és Schillert mondja a legfőbb példányoknak, máskor meg Klopstockot és Goethét „minden német Íróknak elejébe teszi”. Hanem 1808-tól fogva Goethét a német irodalom legnagyobb alakjának hirdeti. Őt szereti legjobban minden német író közt; *az én Goethém*, így beszél róla. Ha egy varázshot azzá változtatná át, amivé óhajt lenni, a magyarok Goetheje szeretne lenni. Mily utolérhetetlen ember ő! Ki ír úgy a németek közt? S óhajtva kérdi Rumytól 1807. október 17-én. Örvendve hallja már 1806-ban, hogy Cserey Farkas megszerzi Goethe arcképét, legalább ha ő Erdélybe látogat, megismerheti azt az író, akit az újabbak közt legjobban szeret. Elismerem – úgy mond –, hogy „Schiller is igen nagy, igen nagy Herder is, de Goethe egyetlen”; ő egymaga „nekem Lessing, Klopstock, Wieland,

⁴³⁸ Fürst A. 131. l.

⁴³⁹ *Kazinczy F. Levelezése* IV. köt. 551. l.

⁴⁴⁰ 1809. jan. 23-i levelében írja, hogy évekkal azelőtt már kiveszekedett a pesti írókkal azon kérdésen, ki a legnagyobb német költő, s hogy Kazinczy már Goethét vallotta elsőnek. De ez az adata aligha elfogadható, mert egykorú leveleiben ennek nincs nyoma. Ez a vita csak 1803-diki pesti látogatásakor lehetett; de ekkori levelei közt hiába keresünk valami hasonló adatot, emlékezőtehetsége cserbenhagyta. *Levelezése* VI. köt. 194–5. l.

Schiller és Herder”. Szerinte a német irodalom semmit sem mutathat, amit Goethe műve-
ihez hasonlítani lehetne, pedig sok és nagy remekekkel dicsekszik. Ő valódi Proteus, aki
minden lehet, ami akar és mégis mindenütt Goethe. Elborzad, midőn Berzeviczy Gergely
Kosegartent Goethe elé teszi, holott Goethe a legelső német író, és utána, mégpedig jóval
utána Schiller és Matthisson. Németország is így ítél, nálunk pedig Schedius és Szemere.
Kazinczy ekkor Klopstockot, Wielandot s némely művei után Bürgert és Vosst egy sorba
teszi Schillerrel. Nincs német író, akinek dicsősége oly vakító fényrel ragyogna előtte, mint
Goetheé. Hosszan és hevesen vitatja Dessewffyvel szemben az ő nagyságát. Dessewffy –
csodálatos – Kotzebue eredetiségét s képzeletének gazdagságát többre becsüli Goetheénél,
akit ő is, mint később Petőfi, hidegnek tart. Kazinczy Kotzebuet csak másolónak tekinti
Goethe mellett, és sértődve szakítja szét a két író közt méltatlanul felállított hasonlatot.
S érdekes, hogy minél tovább tart a vita, annál jobban meghajlik Dessewffy is Goethe
nagysága előtt, bár oly föltétlenül nagynak soha sem ismeri el, mint barátja.

A tízes évektől fogva az ifjú íróknak is Goethét ajánlja; ez az ő bálványa. Gyönyörű világ
az, amellyel műveiből megismerkedhetünk; lehetetlen szebb lelkeket képzelni. Mértékte-
len magasztalással szól róla, mint emberről is, kivált 1806-ban kötött házasságáról. Bölöni
Farkas Sándornak írja, hogy Goethével, Goethével s ismét csak Goethével ismerkedjék
meg; tanulmányozza a többi nagyokat is, de Goethét elsősorban; amazoknak félve higgyen,
ennek, akiben görög lélek lakik, vaktában. „Virít rajta minden – írja –, ő öszve köté
a’ férjfiúi erőt és az ifjú kor’ szépségét”. Az egész európai irodalomban hiába keresné Goethe
munkáinak párját. Még 1829-ben is felsikolt, midőn Toldy levelében azt olvassa, hogy Tol-
dy félóráig lehetett Goethénél „meleg nyájassággal fogadtatva”.⁴⁴¹

Jóllehet azonban Kazinczy ily kivételes lángelmének tartja Goethét, munkáit nem tudja
igaz alaposással értékelni. Előtte minden műve felséges, isteni: római elégiái, epigrammjai,
drámái, a *Római Karnevál* is. Kisebb költeményei közül többet (*Asan aga, A’ művész reggeli
dala, Az első vesztesség, Prometheus* stb.) lefordít, de a fordításai eredeti verseinél is gyarlób-
bak. Drámáit legjobban ismeri, de fogsága előtt inkább csak azokat szereti, amelyeket Goe-
the a Werther-korszakban írt: a *Clavigót, Stellát* és *A’ Testvéreket*. Igaza van Czeizel János-
nak, hogy Kazinczy e tekintetben nem tud a dolgok velejére hatni.⁴⁴² Midőn e most emlí-
tett műveket, aztán *Egmontot* és *Iphigeniát* együttesen magasztalja, nem tudja, mily nagy
változás esett Goethe ízlésében s felfogásában. De azt jól látja, hogy Goethe ez utóbbiak-
ban a görög szellem kifejezője, a német klasszicizmus első képviselője. Az *Iphigenia* szerinte
a drámai művészet csúcspontján áll. 1811-ben határozza el az *Egmont* magyarra fordítását,
s e szándékáról sokáig nem mond le, még 1817. jún. 15-én is úgy beszél e tervről, mint ame-
lyet meg akar valósítani. Helyes, hogy az *Iphigeniát* a leggörögőbb német tragédiának tart-
ja; bár természetesen ismét túlzás, hogy Euripides hasonló tárgyú tragédiájánál is
görögöbbségnek hirdeti; de nagyot hibáz, midőn a *Clavigót, Stellát* s *A’ Testvéreket* is oly kivá-
ló költői alkotásoknak nézi, amelyek sokkal többet érnek, mint mindaz, amit a német iro-
dalomban olvasott.⁴⁴³ Csak a pillanat heve sugallhatja neki ezt az elszólást, s nem tekint-
hetjük megfontolt ítéletnek, amely Lessing s még inkább Schiller költői nagyságáról meg-
feleldeznek. Mert midőn Berzsenyi később tanácsért fordul hozzája: kit tanulmányozzon, és

⁴⁴¹ Uo. III. k. 152. 256. 376. 387. I. IV. k. 479. 551. I. V. k. 195. I. VII. k. 122. 135. 182. 495. I. VIII. k. 380. 430. I. XIII. k. 241. I. XV. k. 136. 182. I. XVII. k. 124–5. I. XXI. k. 186. I.

⁴⁴² Tanulmánya a Heinrich-émlékkönyvben, szerk. Gragger R. Budapest, 1912. 92–184. l.

⁴⁴³ *Kazinczy F. Levelezése* VII. köt. 122. l.

különösen kit utánozzon, ha tragédiát akar írni; Kazinczy Schillert ajánlja, és különösebben kiemeli, mennyire méltó az utánzásra. Schillernek a *Don Carlos*-át becsüli legtöbbször, de alighanem csak a királyfi és Erzsébet szerelme, valamint a királyfi és Posa barátsága, s nem annyira II. Fülöp s a németalföldi szabadságharc megrázó összeütközései miatt. Kazinczy-nak a költészetben nincs elég érzéke a nemzeti küzdelmek iránt, mintha mindaz, ami a nemzeti érzés rétege alól felszakad, elhomályosítaná előtte a tiszta emberit, a költői művészetnek szerinte egyetlen méltó tárgyát. Goethe művei közt is jobbára e szempontból válogat. Ezért becsüli többször a *Hermann és Dorothea*-nál a töredék *Achilleust*. A drámák közt *Tassót* nem is említi, a *Faustot* pedig csak mellékesen. A Werther-korszak hangulata, melyről Kazinczy soha sem tud teljesen megszabadulni, összevegyül nála a klasszikus szellem tanulmányainak hatásával, s ez alapon mond ítéletet a német költői termékekről; de ítéletét nem szabad egészen megfontolt ítéletnek tekintenünk. Azonban akkor nálunk hasonlíthatatlan művelt ízlésének elég beszélő tanúja, hogy egyáltalán a nagy német írók s elsősorban Goethe mellett kardoskodik, mikor még Németországban is Kotzebue van divatban, s nálunk még egy Dessewffy József gr. is ennek nyújtja a pálmát.

Egyébiránt Goethe drámáit különféle szempontból becsüli: *Stellát* és *A' Testvéreket* azért, mert érzékeny játékok, szívre ható eseményt adnak elő, s édes könnyeket csálnak az olvasó szeméből. A *Stella* „nem gonosz, de gyenge vétkest” mutat be, s ennek botlása nyújtja a tanulságot, mint Kazinczy a hozzáírt prológban mondja. Emellett olasz vagy spanyol szellem érzik ki belőle. A *Clavígo* „német szókkal írt francia munka”, *Faustban* az angol. *Iphigeniában* pedig a görög szellem van megtestesítve.⁴⁴⁴ De feltűnő, hogy bár az *Iphigeniát* Kazinczy annyira magasztalja, mégsem ezt fordítja le, hanem az *Egmontot*, amelyet néha amavval egy sorba tesz, de nem mondja: mi okból tartja oly kiválónak. Czeizel azt véli, hogy Kazinczyt nem annyira a mű politikai vonatkozásai ragadják meg, mint inkább Egmont szerelme. Ezt bajos ily határozottan állítani. Sőt midőn Egmont jellemét dicsőíti Kazinczy, s midőn a saját jellemét is szereti Egmontéhoz hasonlítani: a politikai érdek harca is megkapja, csak nem meri megvallani. Ezt annál is inkább gondoljuk, mivel Goethe drámái közül éppen ezt ajánlja az ifjú Wesselényinek, hogy elmélkedjék Egmont jellemének egyenessége s Oraniai Vilmos „hajlósága” következményeiről.

Előadtuk, hogy Kazinczy először a *Stellát* fordítja, illetőleg készíti sajtó alá Goethe drámái közül.⁴⁴⁵ Később ezt is újra átdolgozza, s 1810-ben az a célja, hogy ezzel együtt a *Halászleány* s a *Jery és Bätely* fordítását egy kötetben kiadja. Az iránt nem áltatja magát, hogy a *Stella* kiadására a cenzori engedélyt nem könnyű lesz megszerezni. Igaz ugyan, hogy a németeknél közkezen forog, de színre hozatala Hamburgban is, Berlinben is be van tiltva.⁴⁴⁶ Mert a közvélekedés az, hogy Goethe e művében a kétnejűséget védi s igazolja, tehát a Werthernek valóságos torz képmása.⁴⁴⁷ Fernando minden igaz ok nélkül elhagyja feleségét, Ceciliát s kisleányát, és csupán a szenvedély gyönyöre kapcsolja Stellához. A két nő találkozásán kiderül, hogy mind a ketten egyet szeretnek. Fernandónak megesis a szíve volt feleségén, fölébred benne a kötelesség szava; el akar vele szökni, de most meg felesége érthetetlen módon arra szánja magát, hogy megosztja hitvesi jogait Stellával, s Fernando mind a

⁴⁴⁴ Uo. XVII. k. 125. l.

⁴⁴⁵ E mű I. köt. 281–2. l. Vö. Császár E. *A német költészet hatása* c. id. m. 100. l.

⁴⁴⁶ Koberstein id. m. III. köt. 3088. l.

⁴⁴⁷ R. Koenig: *Deutsche Litteraturgeschichte* (XXV.) Jubiläum-Ausgabe, II. B. Bielfeld u. Leipzig, 1895. 27. l.

kettőt keblére öelve szól: Enyéme! enyéme! Mire Stella hozzá simulva így felel: Tied vagyok! Cecilia hasonlóan magához szorítván Fernandót, kiált: Tied vagyok! Látnivaló, hogy itt egy hatalmas drámai összeütközés magva rejlik a kötelesség és szenvedély szembeállításában, de Goethe nem használja fel a kínálkozó alkalmat, inkább hajlandó a keresztény világ erkölcsi törvényeit megsérteni. Később maga Goethe is rágondolja magát a befejezés átalakítására, s a megoldhatatlan bonyodalomból Fernando csak úgy tud kiszabadulni, hogy meglövi magát, Stella pedig méreggel vet véget életének. De bárhogy ítéljük e műről, bizonyos, hogy Goethének leggyöngébb művei közé sorozhatjuk, ha csupán meséjét tekintjük. Lewes azt mondja, hogy nagy költő soha sem írt silányabb munkát.⁴⁴⁸ De a cselekvény fölépítése, kidolgozása és nyelve nem méltatlan Goethehez. Kazinczy az eredeti kiadást fordítja, s tán tudomást sem vesz Goethe átalakításáról. S hogy a cenzor vizsga szemét kikerülje, a darab címét *Estelle*-re változtatja, s a hozzáírt prológban Tháliával a természet és társadalmi rend ellen vétkezők megtorlását hirdetteti. Kazinczy „nem gonosz, csak gyenge vétkesnek hiszi” Fernandót, s nyilván nem is érzi szükségét, hogy a csomó megoldásában változás essék, mintha a keresztény világnézet a költői igazságszolgáltatásban tekintetbe se jöhetne.

A *Stellával* egy időben fordítja *A' Testvéreket*.⁴⁴⁹ Ezt Goethe 1776 októberében kevés nap alatt írja a weimari herceg műkedvelő színháza számára egyéb vígjátékokkal és dalművekkel együtt, de csak 1787-ben adja ki. Egyfelvonásos érzékeny játék; mindössze 4 személy szerepel benne. Egy kereskedő elhunyt kedvesének a leányát tartja magánál mint édestestvérét. A leány nemcsak ápolja képzelt bátyját, hanem vonzódik is hozzá, s midőn bátyjának egy hitelezője megkéri kezét, bátyja is kinyilatkoztatja, amit régóta titkol, hogy a leány nem testvére, hogy őt szereti, s feleségül óhajtja venni. Kazinczy ennél – úgy mond – edesebb kis darabot nem ismer, ez neki valóságos szerelme. A fordítás első kéziratát valószínűleg Szentgyörgyinek adja, de fogságában újradolgozza, s Kis Jánosnak és Németh Lászlónak akarja ajánlani, midőn az *Egyveleg Írásokat* először szerkeszti sajtó alá. A darabot annyiban nemzetiesíti, hogy a kereskedőt kassaivá teszi, s a harmadik személynek is magyaros nevet ad.

A harmadik drámát, a *Clavigót* szintén még ifjú korában megszereti. Goethe e szomorújátékát a Gervek Antóniának adott ígérete szerint rövid 7-8 nap alatt írta Beaumarchaisnak 1774 februárjában megjelent emlékiratai alapján. Goethe maga így említi ezt egyik levelében: Szomorújátékot írtam, *Clavigót*, egy újkori adomát, a lehető legnagyobb egyszerűséggel s mélyen érzett igazsággal (Herbenswahrheit) alkotva drámává.⁴⁵⁰ Az emlékiratot néhol nagyon szorosan felhasználja, Koenig szerint a II. felvonásban szóról szóra követi.⁴⁵¹ Még akkor egészet Werther hangulatában él, hisz egyazon évben adja ki mind a kettőt. Tárgyválasztásban s jellemrajzban Lessing *Galotti Emiliájához* közeledik vele, s mint dráma az első sikerültebb műve Goethének, bár kétségtelen, hogy a *Götztől* mind a fogalmazás művészetére, mind a kidolgozásra nézve nagyon messze marad.⁴⁵² Goethe itt már művészi ecsettel rajzolja Clavigót, a gyöngye jellemű nagyravágyót, ki a hivatalok rangfokozatain emelkedni akar, de Marihoz, a szegény leányhoz vonzó szerelme, amely szegényebb

⁴⁴⁸ *Gothe élete*, ford. Szász K. Budapest, 1874. I. köt. 275–77. l.

⁴⁴⁹ *Kazinczy F. Levelezése* II. k. 298. 341. l. Császár E. id. m. 100. l. a fordítás idejét 1790-re teszi, holott Kazinczy csak 1793. júl. 27. tudósít e művéről, mint kész vagy készülő fordításról.

⁴⁵⁰ Koberstein id. m. II. k. 1554. l.

⁴⁵¹ Id. m. 23. l. Schmidt J. *Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland*, II. B. 605. l.

⁴⁵² Koberstein id. m. uo.

napjaiban boldogsága volt, megakadályozza. Beaumarchais-nak, Mari bátyjának kényszere visszafordítja szívét a leányhoz, de barátja, Carlos hideg gúnyja s a nagyravágyás ördöge által elszedítve ismét hűtlenné válik Marihoz, és ez megtört szívvel vesz búcsút a világtól, megértvén kedvese érzéseit. A dráma utolsó felvonását Lewes nagyon közönségesnek és szegényesnek tartja, csak hozzá van toldva a drámához, és nem a cselekvényből sarjadt.⁴⁵³ Ez ítéletet nagyon szigorúnak tartjuk ugyan, de nem tagadható, hogy az utolsó találkozás jelenete csak a véletlen következményeül van feltüntetve. De a drámai helyzetek mindenütt megkapók, az összeütközés tökéletes, és a bonyodalom megoldása világos és igazolt. Maga Goethe, mint Jacobinak írja, el akarta kritikai késével választani a kölcsönzött, illetőleg fordított részt az egész darabtól; de óvakodott megcsónkítani, s nem annyira meséjén, mint inkább szerkezetén halálos sebet ejteni.⁴⁵⁴ De később is meghagyta eredeti állapotában, s barátja, Merck kicsinylő észrevételei ellen is védte.

Kazinczy 1786-diki bécsi időzésekor látja a *Clavio* előadását, Brockmanntól játszva Beaumarchais-t, de csak mintegy 12 év múlva fordítja el. Ha a magyar sz. korona szobájának pitvarában írt s Prónay b.-hoz intézett híres ajánló levelének hitelt adhatunk, Ivánkai Vitéz már 1790-ben lefordítja e művet, azonban e fordítás ma már nem ismeretes. A múlt század elején Döbrentei is belefog lefordításába, de látván, mennyire nem hasonlít fordítása az eredetihez, abbahagyja munkáját.⁴⁵⁵ Kazinczy, ha bele is kezd 1794-ben fordításába, csak 1797 novemberében írja, hogy dolgozata kész, és szeretné Kis Jánosnak küldeni. Öcsésnél, Józsefnél rendelkezik iránta. Kiszabadulása után a legelőbb kiadandó fordítások közé sorozza, s bírálatra akarja küldeni Kis Jánosnak. Első kiadásakor Kisfaludy Sándornak óhajtja ajánlani. A többi goethei darabbal együtt ezt is átdolgozza, s így jelenik meg e most tárgyalt három dráma a nagy kiadás V. kötetében. Még az *Egmontot* szerette volna hozzájuk adni, hogy Goethének mind a négy darabja egy kötetben legyen, de a kiadó érthetetlen okból nem hajlott kérésére, bár így az V. kötet vékonyabb maradt, mint a többiek.

Az *Egmont* tudvalevőleg Goethe fejlődésének két korszakát köti össze, a Sturm und Drangot és a klasszikus kort.⁴⁵⁶ Még 1775-ben kezdi, de csak olaszföldön fejezi be két klasszikus tragédiájával, az *Iphigeniával* és a *Tasso*val együtt. A német irodalomtörténet-írók szerint Goethe a főhős tragikumát a szabadságszerető németalföldiek és a zarnokság képviselője, II. Fülöp közti összeütközésből akarta kifejleszteni;⁴⁵⁷ de a kidolgozás közben *Egmont* és Klárika viszonyát tette a cselekvény központjává, s így a tragikum a személyek belső életéből fejlődik ki. Voltaképp Goethe a történelmi és szerelmi indítékot össze akarta olvasztani, s a befejezésben *Egmont* szerelmét a szabadság jelképéül tüntetni fel. Midőn ti. *Egmont* megtudja halálos ítéletét, s Alba fia, Ferdinánd is kijelenti, hogy számára nincs mentség, visszanyervén lelki erejét, mély álomba merül, amelyben Klárika mint a németalföldiek szabadságának védőszelleme jelenik meg előtte, s a szabadságot kivívott hős koszorúját lebegteti feje fölött, miközben távolról tábori zene hallatszik. Ezért Schiller minden elismerése mellett is nem egy kifogást tesz e mű ellen. Megtámadta operaszerű befejezését, a hős jellemét s a költő erkölcsi célzatát. Szerinte *Egmont* jellembeli könnyelműségének esik áldozatául, holott éppen szerfölötti bizalmának s jelleme mocsoktalan egyenességé-

⁴⁵³ Id. műve 238–244. l.

⁴⁵⁴ Idézi Koberstein uo.

⁴⁵⁵ *Kazinczy F. Levelezése* II. köt. 95. l. Császár E. id. m. 100. l.

⁴⁵⁶ Schmidt J. id. m. III. Aufl. I. B. Leipzig, 1856. 120. l.

⁴⁵⁷ Kurz id. m. 401–2. l. Lewes id. m. 69–78. l.

nek, amely szerint nem fér hozzá még ellenségéről föltenni sem, hogy bűn nélkül büntessen, s mivel ő magát ártatlannak érzi, nem gondol a menekülésre, népe cserbenhagyására. De bármiképp ítéljük Goethe felfogásáról, annyi bizonyos, hogy e tragédia egyik kiváló műve, mert alakjait annyi költői igazsággal jellemzi, mint amennyire csak oly lángelme képes, mint ő volt. Mégpedig nemcsak az egyes személyek, hanem a néptömeg lelki világát is Shakespeare mélységével mutatja be. Azért mondják általában, hogy Goethe itt jut legközelebb Shakespeare-hez.

Irodalmunkban ismeretlen e mű mindaddig, míg Kazinczy fordítása meg nem jelenik. A magyar játékszín sem veszi műsorára. Maga Kazinczy is csak fogsága után ismerkedik meg vele; legalább előbből nem említi. 1813. február 7-én írja, hogy szeretné lefordítani, ha megnyerhetné a kiadásra szóló engedélyt, mint annál inkább remél, mivel a német színeszek 1812-ben a színen is előadták. 1813-ban hozzá is fog a fordításhoz, és nagyon valószínűleg be is végzi, tán csak a versek maradnak fordíthatlanok, amelyek nagyon kifárasztják. Aztán mintegy másfél estendeig pihenteti. Még mikor művei sajtó alatt vannak is, még mindég csak szándékát emlegeti, hogy szeretné lefordítani, de elrettenti a munka nehézsége s az idő rövidege. Ezt 1815. febr. 25-én írja, s két nap múlva ismét belefog a fordításba, és oly gyorsan halad, hogy az első felvonással még aznap végez. Az egészet lefordítja öt nap alatt, mi csak [úgy történhetett], hogy – mint mondja – eszében maradt az 1813-diki fordítása, Kazinczynak e dolgozata nem tartozik sikerültebb fordításai közé, a sietős kéz munkája számos helyen megbotlik. A fordításnak a többiek közé beosztása is sok bosszúságot szerez neki. Ti. Trattner nem Goethe másik drámája mellé nyomtatja egy kötetben, hanem a VIII. kötetre hagyja Wielandnak *A Szalamandrine és a Képszobor* című elbeszélése mellé, hová éppen nem illik.

Kazinczy Goethének még egy prózai művét ülteti át nyelvünkre, *A' Római Carnevalt*. Ezt Goethe mint *Második római tartózkodása* című útirajzának egy részét, 1789-ben adja ki,⁴⁵⁸ egy év múlva pedig másodsor. Goethe a római farsangi játékok eleven és hű képét mutatja itt be a különféle emberi csoportok tarkabarka sürgés-forgásában, amely a vidámságnak s életkedvnek oly igen változatos nyilvánulása. Ez a vidámság a voltaképpeni cél, amelyre sürgő-forgó személyek álarcban vagy anélkül töreksenek. Goethe mesterileg ért hozzá, miképp varázsoljon szemünk elé a korzóra olyan mulatozókat, akiket a másik percben hirtelen eltüntet, hogy ismét újbabbakat vessen fölszínre. Valóságos mozgó képsorozat szemtanúi vagyunk, s mint a bohóságok résztvevőinek, beleszédül a fejünk a látványba, mire a hamvazószerdához érünk.

Kazinczy Goethének e művéről csak a 9 kötet kiadása közben tesz említést. 1815 elején már késznek mondja fordítását, mely a IV. kötetben lát napvilágot Sterne művei után.

Kazinczynak egyéb, a német irodalomból választott fordításáról részben már ezeknek első kiadásával kapcsolatban beszámoltunk.⁴⁵⁹ A 9 kötetben másodsor jelennek meg a *Bácsmegyei*, Webertől *A' vak Lantos* és Lessingtől a *mesék* a IX. kötetben. Az I. kötetben pedig Herdertől a *paramythek*. Itt lát először napvilágot Herdernek egy keleti regéje, *A' repülő szekér* a IX. kötetben és Wieland említett regénye a VIII. kötetben. Amaz jól sorakozik a görög példázatok mellé; emez pedig Wielandnak azon klasszikuskodó elbeszélései közé tartozik, amelyeknek szereplői a görög világban élnek, s természetfölötti hatalmak szövik össze sorsukat. Kazinczy Herdertől, akitől szerinte „csak nagyot, szépet és jó lehet

⁴⁵⁸ Kurz id. m. III. köt. 679. l.

⁴⁵⁹ I. köt. 282–9. l.

várni”, *A’ repülő szekéren* kívül még az *Ariadne libera* és *Prometheus* című elbeszéléseket is le akarta fordítani, de csak *A’ repülő szekér* készült el teljesen, a másodikból néhány lap töredék maradt fenn, az utolsóba meg talán bele sem fogott.⁴⁶⁰

A’ repülő szekér azon keleti regék közül való, melyek a középkor végén és az újkor elején csoportostul honosodnak meg a német irodalomban, s innen közvetítve a mienkben is. Akár innen veszi Herder, akár a keleti regék példájára maga költi, a mesék és példázatok célzata lebeg szeme előtt, az előadásban pedig egészen a keleti csodás történetekhez igazodik. Egy Hasszán nevű szegény napszámost szerepeltet, aki összekuporgatott filléreire egy kis szekeret vásárol, amelynek csodatévő ereje van, oda mehet vele, ahová akar. Hasszán a szultán palotájába repül, s pedig leányának hálószobájába, azt hazudván, hogy ő a halál angyala, s ha a szultán oda nem adja leányát neki feleségül, mind az egész családot magával viszi. Nőül veszi hát a leányt, s 8 napig nagy boldogságban él vele. Ezalatt pedig a szekérről megfélekedzik, inasa azt feltüzezi, s így Hasszán csodatevő hatalmát elveszti, meg kell szöknie a palotából. Elkéseredésében már fel akarja magát akasztani, de a lég szelleme megkönnyöri rajta, egy ködsüveget meg egy gyűrűt adván neki. Amaz láthatatlanná teszi, emez minden akaratát teljesíti. Ámde Hasszán e varázsszereket méltatlanul használja, s a szellem bosszút esküszik ellene, éppen dicsőségének tetőpontján hamuvá ég, s a szellem egy szép deli ifjú alakjában megvigasztalja a szultánt és leányát, s ez aztán tanulságul éneкли, hogy nem a szerencse boldogítja az embert. Kazinczy Herder költői művei közül ezt az egyet, úgy látszik, a kiadás tervezgetése közben fordítja. Rövid, 20 lapnyi terjedelmű lévén, hamar elkészül vele, s 1812. június 22-én már sajtó alá küldi. Eleinte az a terve, hogy ezt a regét Wieland két regényével egy kötetben adja ki; azonban időközben megváltozik szándéka, s a kiadás utolsó kötetébe sorozza *Bácsmegyei, A’ vak Lantos* meg Lessing meséi mellé. Tudunkkal ez az egyetlen szépirodalmi fordítása, mely akkoriban máshol is megjelenik, ti. a Horvát István szerkesztette *Dámák Kalendariomában*.⁴⁶¹ Kazinczy úgy hitte, hogy ez sem a nagyközönségnek való, pedig bizonyára sokkal könnyebben megértette, mint Wieland elbeszélését, amely tartalmilag és nyelvilleg egyaránt nagyon nehézkes. Kazinczy ifjú kora óta tanulmányozza és fordítja Wielandot, s mégis csak a már tárgyalt *Diogenest* meg *A’ Szalamandrine* és *a’ Képszobort* adja ki fordításban. Ehhez még *A’ bölcsék kövét* szeretne volna kapcsolni, s e „két kőmívesi románt” Herder említett regéjével egy kötetben közzétenni. De bár *A’ bölcsék köve* fordításával is elkészül, kéziratban marad.⁴⁶² Egy ideig azt reméli Kazinczy, hogy a 9 kötet után meginduló 6 kötetes todalékban bocsáthatja napvilágra, de ez a terv mindenestül hajótörés szenved. *A’ Szalamandrine* és *a’ Képszobor* nem tartozik Wieland nagyobb fontosságú művei közé; de írójára eléggé jellemző. Meséje keleten játszódik le. Két ismeretlen ifjú egymással találkozik, s legott barátságot köt, titkát felfödözi, és szerelmi boldogságért sóvárog. Mélyebb eszméje tán tanító célzatában rejlik. Egy Osmandyasz nevű egyiptomi ifjú, a tartomány főpapjának fia, apja könyvtárában egy szép szoborba halálosan beleszeret. Apja nem tudván őt a varázslat alól feloldani, Osmandyasz bujdosni kénytelen, szegényes öltözetben, álarcval. Már hónapok óta bolyong, s éppen utolsó drachmáját költi, midőn a fenyegető vihar elől egy torony romjai közé menekül,

⁴⁶⁰ Akad. Értesítő 1914. évf. 9. l. Halász Ignác és Radó Antal az *Ariadne liberat* Metastasioéknak mondja, *Magyar Nyelvőr* 1889. évf. 205. l. Herdernek e műve az 1803-diki *Taschenbuch* 75–106. l. jelent meg (Beaunschweig).

⁴⁶¹ Kazinczy *F. Levelezése* XI. köt. 609. l.

⁴⁶² Akad. Értesítő, uo. 17. l.

hol egy magához hasonló ifjút talál, s elmondja neki élettörténetét. A toronyban volt ifjú, Klódion, szintén feltárja múltját. Elbeszéli, hogy esti sétái közt egy Sylphiddel vagy Salamandrinnel találkozott, egymásba szerettek, s elhatározták, hogy egymáséi lesznek. Már a napot is kitűzték. De mikor Klódion a megjelölt helyre siet, sehogya sem leli az oda vezető ösvényt. Egyszer csak valami lidércfény villan meg előtte, s egy pompás palotába vezet, hol egy csodaszép asszonyt lát koporsóban, mellébe ütött nyíllal. Klódion a nyilat kirántja, az asszony tündérkirályasszonnyá változik, és bája, ha csak pillanatokon is, elfeledteti vele előbbi szerelmét. Ekkor aztán megtorlásul e tündéresszony hirtelen eltűnik, az egész csarnok lángra gyúl, s az előbbi Salamandrin ezt kiáltja: „Hitetlen, engem örökre elvesztettél.” Később kiderül, hogy a két gyönyörű nő egyazon személy. Amint elbeszélésében eddig halad, mind a két ifjú elszunnyad, s íme Osmandyasz előtt a szobor eredetije, Klódion előtt pedig Salamandrinje áll, megjelenik a két ifjú atya is; kitűnik, hogy a szobor eredetije Klódion húga, a bájós Salamandrin meg Osmandyasz testvére.

Kazinczy ez elbeszélést nyilván csak a kiadás számára fordította. Csak 1813 augusztusában tesz róla említést már mint kész fordításról. A kiadás kezdetével még a *Bácsmegyei* mellett akarja kibocsátani, később meg Metastasionak *A' Titus kegyelmessége* és *Themistoclesz* című drámáival, valamint Boufflers leveleivel együtt az V. kötetbe. A fordítás első kézírata azonban elvész, s újra kell az egészet dolgoznia, de 1814 augusztusában ezzel is készen van. Kazinczy azt hiszi, hogy ez és *A' Bölcsék Köve* kedvező fogadtatásra talál, s ezért a csak finom ízlésűeknek való *Yorick Leveleivel* és *Yorick Utazásával* egyszerre kell napvilágra hozni, hogy a különféle műveltségű olvasó közül mindegyike megtalálja a maga szellemi táplálékát. Kazinczynak e mű megjelenésére vonatkozó egyik szándéka sem teljesül, Trattner választja ki ez elbeszélés kéziratát, s nyomtatja ki az *Egmonttal* együtt a VIII. kötetben. E fordítás azok közé tartozik, melyek méltán a legtöbb gáncsot zúdítták Kazinczyra, s még legszorosabb hívei is szívesen elengedték volna. Ő maga is belátja tévedéseit, s pirulva veszi kezébe e fordítást. Ezért – úgy szólván – alig jelenik meg az egész kiadás, már hozzáfog átdolgozásához. 1816 novemberében el is készül vele, és a „Salamandrin egészen más leve”. De a megjobbított dolgozat, amelyet fordítója Kis János *Thaliájába* ajánlott, nyomtatlan maradt.⁴⁶³

⁴⁶³ De kézírata ez idő szerint nem ismeretes.

III.

Marmontel erkölcsi meséi. – Kik foglalkoznak nálunk Marmontel fordításával? – Kazinczy a Báróczy fordításaiból kezdi újra fordítani; magyar földre teszi a történet színhelyét. – Báróczy és Kazinczy különbözőképp ítélik a többszörös fordításról. – Kazinczy barátai nagyon dicsérik az ő 1807-diki fordítását; ezért adja ki újra, 1814. – A fordított elbeszélések rövid tartalma. – Brydone Aetnája. – Sterne L.: Yorick és Eliza levelei, Yorick utazása. – Kazinczy Yorick-fordítása. – Ossian énekei; Kazinczy előtti fordításai. – Kazinczy korábbi Ossian-fordításai. – Barátai az egész Ossian lefordítására ösztönzik. – Kazinczy addig nem adja sajtó alá fordítását, míg Ahlwardtéval össze nem hasonlítja.

Kazinczy a francia irodalomból fordított munkái közül csak Marmontel *Szívképző Regéit* adhatja ki a 9 kötetben. Marmontel János Ferenc (1823–1799) a XVIII. század nevezetes francia írója. Nagyszámú drámája, prózai elbeszélése, történelmi s esztétikai dolgozata megnyeri a közönség tetszését. Drámáit s elbeszéléseit több európai nyelvre lefordítják, mert a kor ízléséből sarjadnak. Kivált az 1761-ben megjelent *Contes Moreaux* két kötete jut európai hírre. Ezekben az író a hősi, családi s pásztorregényekből s némileg a tündéres elbeszélésekből összeolvasztja az erkölcsi, a tanító célnak alapján mindazt, ami akkor finomabb ízlést kielégíti. Elbeszéléseinek meséje lehetőleg egyszerű, de kidolgozása annál gondosabb. Marmontel egészben véve az érzelgős irányzatnak hódol, a világpolgár eszményei után sóvárog, s a vallási türelem, emberiesség és jogegyenlőség lebeg előtte. Egyik-másik elbeszéléseiben (*A hét szerencsétlen, A jó anya*) már a korabeli társadalmi életet rajzolja, s von le tanulságot belőlük. Igaz, mint Beöthy megjegyzi,⁴⁶⁴ hogy elbeszéléseiben kevés a változatosság, s az érzelgősség eleganciája néha egy kissé fárasztó; de előadása elég gyors haladású, s ritkán érdektelen. Marmontel megpróbálkozik hőseinek olyan lélektani jellemzésével is, amelyre azelőtt kevés példát láthatott; így az *Alcibiade* című novellájában hősének azzal a hiába tett kísérletével, hogy csak önmagát szeressék minden mellékes körülmény tekintetbe vétele nélkül, határozottan az újabb írók jellemző módját sejtetve rajzolja magát Alcibiadest, az öt nőalakot. Ezt a novellát Báróczy a fordításaihoz írt előbeszédében valóságos remekmunkának mondja. A francia olvasók is így ítélték, mert midőn e novella a *Mercure*-ben névtelenül megjelent, szerzőjében Voltaire-t vagy Montesquieu-t sejtették.⁴⁶⁵ Sikerülten festi Marmontel a tapasztalatlan leánynak a művelt társadalmi formákba ütközését *A próbára tett barátságban* vagy az *Anikóban*. A léha erkölcsi felfogás és a komoly férfiaság képviselőit éles ellentétbe állítja egymással *A jó anyában*. Alakjai nálunk is népszerűekké lettek, mint a *Kartigám* vagy a *Szigvárt* alakjai.⁴⁶⁶

Irodalomtörténet-íróink megállapítják,⁴⁶⁷ kik foglalkoztak nálunk Marmontel fordításával egészen Kazinczyig. Közülök csak Kónyi János és Báróczy fordítása érdekel bennünket különösebben, mivel a fejlődés fokozatait ezeken szemlélhetjük leginkább. Kónyi 3, Báróczy 6 elbeszélését fordítja s adja ki egyazon évben, 1773-ban. Kónyi a következő címűeket: *Laurette, Lauziusz és Lydia s Az alpesi avagy havasoki Juhászné*. Ugyanezeket Báróczy

⁴⁶⁴ Szépprózai elbeszélés, II. k. 56. l.

⁴⁶⁵ Uo. 54–55. l. Horváth J. tanulmánya Báróczyról a *Budapesti Szemle* 1901. évf. 107. k. 107. l.

⁴⁶⁶ Horváth J. id. tanulmánya. 109.

⁴⁶⁷ Beöthy és Horváth J. az id. h.; továbbá Weszely röviden az *E. Philologiai Közöny* 1890. évf. 477–488. l. Bayer Alice: *Marmontel hatása Magyarországon*. Bp., 1916.; Zolnai B. E. *Philologiai Közöny* 1917. évf. 145–6. l.

is lefordítja, az elsőt *Leonórka*, a harmadikat pedig *A' Havasi Jubászné* címmel; hozzájuk adja az *Alkibiadesz vagyis a' Magam, A' két Szerencsétlenek és A' próbára vetett barátság* címűeket.⁴⁶⁸ A Báróczy fordításaiból Kazinczy átdolgozza az *Alcibiád, vagy a' magam, A' két Szerencsétlen* és *A' szép Anikó* (Báróczynál *Leonórka*, Marmontel eredetijében *Laurette*). Ezekhez aztán hozzáadja *A' négy Palaczk, A' Szamniumi Menyegzők* és *A' kétség* címűeket, amelyek 1807-ben jelennek meg. A 9 kötetes kiadás számára még eggyel megtoldja, *A' jó Anyával*.⁴⁶⁹ Mikor pedig életének vége felé e fordításának új kiadását tervezi, 3 új elbeszéléssel szándékszik a kiadottakat gyarapítani: az *Anette és Lübin*, az *Atyák Iskolája* s a *Tódor és Flóra* címűekkel.⁴⁷⁰

Tudvalevő, hogy Kazinczy 1777-ben a Báróczy fordításában ismeri és szereti meg Marmontelt, s azóta évtizedeken át folyvást olvassa és tanulmányozza. Vele van kufsteini fogságában is, és ott szállja meg az a gondolat – mint írja –, hogy Marmontel többi meséjébe fogjon. Azonban elővévén *A' jó Anya* címűt s még két másikat is: elakad. De eszébe jut, amit Franklin életében olvasott, hogy az mint képzelte stíljét: „Egy szép szakaszt valamelly megkedvelt Íróból elolvastam egyszer kétszer – úgy mond –, jegyzést tettem belőle, s másnap, midőn már kifejezéseire nem emlékeztem, magam dolgoztam ki, s öszvehasonlítottam azt Originálommal.” Megtetszik neki a gyakorlásnak e módja, s követi. Előbb *A' két Szerencsétlent*, majd *Alcibiádot* dolgozza újra, szeggel karcolván könyve lapjaira, Munkácson pedig „eczetbe macerált vas darabok levével” írja a Báróczy könyvének elég ritka sorai közé, ami ily gyakorlás által összegyűlik. Így fog aztán *A' négy Palaczkhoz* meg a többihez még Munkácson, s folytatja kiszabadulása után is.⁴⁷¹ Fordításával 1802-ben már készen van, s egy részét Virágnak, majd Kis Jánosnak küldi bírálatra. Mind a két bírálója javallja és dicséri. Neki magának is tetszik, s *A' két Szerencsétlen* meg *A' négy Palaczk* kéziratát együtt olvassa a szép Sárosynéval 1803 nyarán. De csak másfél év múlva küldi a bécsi nyomtató kezébe, azt remélvén, hogy a következő évi medárdusi pesti vásáron már árulni fogják.⁴⁷² A kiadásra elkészített meséket két könyvre osztja. Az elsőben, amelyet Báróczynak, *példánynának, mesterének* pályaaág gyanánt ajánl, *Alcibiád, A' négy Palaczk* és *A' szamniumi Menyegzők* olvasható, a másodikban pedig a „három Magyar történet”: *A' két Szerencsétlen, A' Kétség s A' szép Anikó*.

Magyar földre tenni az idegen mű cselekvényének színhelyét, régi szokása íróinknak. Kazinczy a *Bácsmegyei öszveszedett Leveleiben* hasonlóképp jár el. Nem igen valószínű hát, mint Beöthy Zs. gondolja, hogy Kazinczy Báróczy után indult, midőn a magyarosításnak e közönséges módját követi. Jól tudja, hogy a magyar olvasók nem kedvelik a külföldi eseményeket, amelyekben idegen nemzet fiai szerepelnek. És ha fordításában könnyűszerrel megmagyarosíthatta a színhelyet s a személyeket, annál kevésbé mulasztotta el a népszerűség

⁴⁶⁸ Mindezek rövid tartalmát Beöthy és Horváth is közli.

⁴⁶⁹ Beöthy Zs. tévedésből ezt is az 1807. megjelent kiadásban levőnek mondja, uo. 58. l.

⁴⁷⁰ *Akad. Értesítő* 1914. évf. 12–13. l. Az *Anette és Lübin* megjelent a *Figyelő* 1885. évf. XVIII. köt. 3–10. l.; a *Tódor és Flóra* kéziratban van; míg az *Atyák iskolájára* csak említést tesz. Lev. XXI. k. 224.

⁴⁷¹ Kazinczy F. Levelezése. V. k. 311. l.

⁴⁷² Horváth J. is vázolja Kazinczy Marmontel-fordítása történetét, de tévesen mondja, hogy azért késik Kazinczy fordításának megjelenése, mert Kazinczy a kéziratot megmutatja Báróczynak, aki azt zokon veszi, s ezért Kazinczy elhalasztja a kiadást. *Budapesti Szemle*, id. h.111. l. Előadtuk, hogy Haykul nyomdász késedelmeskedése okozza a bajt. Báróczy csak az 1807-ben megjelent fordítást olvassa.

keresésének e szerény s akkor nagyon divatos módját, minél inkább óhajtotta munkái kelendőségét. S midőn az 1808-diki Marmontel-kiadását gáncsolják, Kazinczy többször is utal arra, hogy a második könyvön kezdjék a mű olvasását, ahol „Magyar történeteket” beszél el. Azonban érdekes, hogy Kis János, aki különben oly magasztalással fogadja e könyvet, nem osztozik barátjának a magyarosítás iránti felfogásában. Úgy vélekedik, hogy *A’ szép Anikó*-ban, amelynek cselekvényét Kazinczy Kövesden, a gr. Széchenyi család birtokán indítja meg, nem valami nagyon emeli a grófi család tekintélyét, mert a grófi társaságot az unalom űzi a mezei mulatságra; mert a dámák szépségét homályba vonja a szép parasztleányé, Anikóé; s mert a grófok közt leányrabló találkozik. Mire Kazinczy azt feleli, hogy Széchenyi grófné bizonyosan „igen édesen érzi magát csiklándva, hogy ott hozattatik el, a hol nem várták”; hogy testvére, Festetics gr. is említve van, s a földesúrnak mind polgári, mind erkölcsi nagyságára célzást tesz.

Ámbár Kazinczy nemcsak deákkorában, hanem később is folyvást magasztalással említi Báróczy Marmontel-fordítását, minél többször forgatja, annál inkább észreveszi, hogy a fordítás nem olyan, hogy „újra ne lehetne valamit merni e’ pályában”. Éles történeti érzéke, amely az irodalmi fejlődés fokozatait oly pontosan megállapítja, kijelöli Báróczy helyét, de egyszersmind a jövő feladatait is. Ezért siet az 1808. évvel 1807 végén megjelent kiadást Báróczynak megküldeni. Ez nem tudja elnyomni megütközését, hogy Kazinczy azokat az elbeszéléseket is lefordította, melyeket már ő átültetett irodalmunkba. Jobb lett volna – úgy mond – az ezekre szánt időt a még ismeretlenek áthozatalára fordítani; hiszen elég ilyen darabja van Marmontelnek, a 23 közül választhatott volna még többet is. Aztán – s bizonyára ez esik zokon Báróczynak – az efféle vetélkedésben vagy egyik, vagy másik fél megsértődik. Ha a második fordítás jobb az elsőnél: „ennek Írója meg pirul; ha rosszabb (mely esettől Bruder Uram nem tarthat) úgy amaz éppen nevetségessé teszi magát”. Szerinte még most ne arra törekedjünk, hogy egyazon műnek különféle kiadásáról gondoskodjunk, hanem csak szaporítsuk a magyar könyveket, hogy minden olvasó ízlése szerint valót kaphasson.

Kazinczy írói becsvégya most is legtürelmetlenebbül várja mestere ítéletét, mint 23 évvel azelőtt, ezért meglepődve olvassa Báróczy sorait, amelyeknek értelmében éppen nem osztozik. Ő nem a művek nagy számától, hanem a kiválasztott írók klasszikus ízlésétől várja irodalmunk föllendülését. Nem vetélkedni akart ő e fordításával, inkább tehetetlenségének érzése ösztökölte a próbákra, míg aztán annyira jutott, hogy olyan elbeszéléseket is lefordított, amelyekre Báróczy nem gondolt. Soha sem szédítheti el őt annyira a hiúság, hogy össze merje magát hasonlítani mesterével. Mindazáltal nem haboz kimondani, hogy „classicus Íróknak az a’ sorsok, hogy tisztelőjük egymással vetekedve próbálgassák rajtok erejeket”. Németben 3 fordítását ismeri Marmontelnek; adná az Ég, hogy a mi irodalmunk legalább hattal dicsekedhetnék. Így remélhetnők „legkönnyebben ’s legbizonyosabban nyelvünknek kicsinosodását, mellynek első ’s legfőbb czélnak kell lennie”. Erre nézve pedig, ha valaki az ő fordítását jobban kedvelné, mint a Báróczyét, azt jegyzi meg, hogy azt hírül sem szabad elfeledni: mennyire haladhatott nyelvünk 30 esztendei csinosgatás után.⁴⁷³ Kazinczy erős meggyőződése akkor sem enged, midőn a 9 kötetet készíti sajtó alá. Barátai közül Pápay világosan megmondja, hogy Marmontel új kiadása oly hamar az első után nagyon kockázatos vállalkozás, Kazinczy arra hivatkozik, hogy fordítását megjelenése után jó ideig csak négyen értették, s négy példány kelt el belőle, de 1812-ben már minden

⁴⁷³ Kazinczy *F. Levelezése*. III. k. 31, 145–148, 160–162. I. V. k. 290, 311, 553. l.

példány elfogyott. Másfelől azonban bátran hivatkozhatott volna mindazon bírálatokra, melyek barátai leveleiben s a nyilvánosság előtt megjelentek.⁴⁷⁴ Anélkül, hogy e bírálatok valódi értékéről itt bővebben szólhatnánk, csak néhány szóval ismertetjük lényegüket, hogy okát adjuk: mi buzdította Kazinczyt Marmontel-fordításának átdolgozására s újabb kiadására.

Kis János épp abból a szempontból dicséri, amelyet a mester tán legjobban óhajt. Sok helyen összehasonlítván az eredeti szöveggel, nem győzte csodálni „itt az enyelgő, negédes ’s újmódi, ott a’ fontos és velős, másutt a’ mesterséges rövidségű és még is egész értelmű szókat ’s szóllásokat magyarul egész az irigységig szerentsésen kiejtve, vagy szint oly szerentsésen másokkal eltserélve”. Hát még a tiszta eleganciát ki láthatná gyönyörűség nélkül? Sorba veszi aztán egyes szavait és szólásait, s néhány helyes észrevételt tesz. Azonban a legfontosabb kérdésben, az újításban még most úgyszólván semmi ellenkező véleményt nem mond. Dessewffy a magyar stíl fejlődése szempontjából ítéli meg a Marmontel-fordítás nyelvét, és sok helyén igazán talpraesett megjegyzéseket tesz. Holmi hibák, szokatlanságok, az eredeti értelmének téves magyarítása nem kerülnek el figyelmét, de a nyelv szókincsének s a magyar stíl virágainak gazdagítását lehetetlen nem javallnia. Példákat idéz, és ezekre mutatva még számtalanra hivatkozhatnék, amelyeket „mint a’ jó gyümölcsnek magvait a’ gyümölcstsel együtt oly szemessen és olly szerentsésen hullatja, azon édességgel rakott termékeny elme a’ magyar Literaturának még helyel helyel parlagos mezejére”. Mikor meg az *Annette és Lübin* kéziratát olvassa, versbe önti véleményét, hogy „Ennél ugyan nints szebb és jobb fordítás a magyar nyelven”, megolvashatnék Bacsfányi és Rájnis, mindjárt meggyőződnének s

Békére némulna mind a’ kettő szája,
Mert ez a’ szeretet ’s fordítás példája.

Mennél többször olvassa, annál inkább megszereti. Mikor harmadszor végigolvassa, nem haboz kimondani, hogyha még egy-két ilyen munkát fordít Kazinczy: „készen lesz a’ Magyaroknál is a szép társaságnak a’ nyelve.” Soha sem hallott Kazinczy ezután fordításairól ily megérdemelt dicséretet. Még csak Csehy József véleményét idézzük. Ez a ritka derék huszárszázados a folytonos hadgyakorlatok majd később az ágyúdörgés közt is figyelemmel kíséri irodalmunk fejlődését, s amit lehet, minden szépirodalmi munkát megszeret. Marmontel-fordítását úgy megszereti, hogy alig tud attól megválni. „Ennél – írja – ékeesebben és correctebben még nem írt magyar toll. Ezt fogadom mától fogva grammaticális példámnak; mert ez maga méltó, hogy tekintetével a’ grammaticusok’ különböző értelmeik közt határozást tégyen”. Bizonyára e szertelen magasztalást Kazinczy sem fogadja szó szerint, de az előbbiekhöz adva nagyon is megerősíthette felfogásában, hogy e fordítást újabb átdolgozásban ismét kiadja, sőt *A’ jó Anyával* megszeresse.

Így jelenik meg az újabb átdolgozás, mint a *Kazinczy Ferencz Munkái Szép Literatura* első kötete *Szívkepző Regék* címmel, Marmontelt meg sem nevezve. A könyv, amelyben a regéken kívül még a *Paramythek* olvashatók, hét elbeszélést tartalmaz egyfolytában, nincs

⁴⁷⁴ Leginkább Kis János, Dessewffy József, Csehy József és Gyarmathy Sámuel bírálataira célunk. *Lev.* III. k. 145–148. I. V. k. 484. I. VI. k. 173. I. VII. k. 450. I IX. k. 38. I. XIII. k. 131. I. – *Hazai és Külf. Tudósítások* 1808. évf. 37. (jún. 7.) sz. – *Annalen der Lit. u. Kunst* 1809. évf. júl. füz. 45–48. l.

két könyvre osztva, mint az 1807. kiadás. Első darabja, az *Alcibiád vagy a Magam*, Báróczy fordítása után készült ugyan, de kétségtelen, hogy Kazinczy az eredetivel is összehasonlította. Tartalma röviden annyi, hogy Alcibiád említett kísérletével (egyedül önmagáért kívánt szerettetni) nem boldogul. Az első nő csak a szerelmi gyönyörért szerette volna; a második, az ártatlan Glycerion szüleit nem tudta miatta elhagyni; a harmadik csak azért a dicsőségért szerette, hogy őt meghódította; a negyedik szakított vele, mert nem akart általa rossz hírbe keveredni; az utolsó meg kikoszarazta, mikor a versenyen vesztes lett. Ekkor Alcibiád elpanaszolja Sokratesnek: mennyire megjárta kísérletével. Sokrates felvilágosítja, hogy mindenki a maga módjával s mindegyik önmagáért akarta szeretni. Térjen vissza Glycerionhoz, s vegye nőül. Alcibiád csodálkozik: hogy adhat Sokrates ily tanácsot; ez meg így felel: ha feleséged eszes és jó, boldog léssz; ha pedig kacér vagy durcás, bölccsé tesz, mindenképp nyerni fogsz.

A négy Palaczkban egy görög ifjút tündére 4 palackkal ajándékoz meg, amelyekben különféle színű italok vannak. Ha a pirosból iszik, tüzes szerelemre gyullad; a fejér hideggé teszi, a rózsaszínű mulatozóvá s végre a kék igazán boldoggá. Az ifjú megunván a kacér nők egész sorát, beleszeret volt tanítójának, a bölcselkedő Aristionnak özvegyébe, azonban ez elutasítja. Megtudván az ifjú, hogy az özvegy mily nemes nagylelkűségből kerül minden férfit, titokban az özvegy rabszolgá-aját kiváltja, s most az apa lesz közbejáró leánya s az ifjú közt. Ekkor üríti ki a kék palackot, s igazán boldog lesz.

A szamniumi Menyegzők arról szól, hogy egy Kálliasz nevű ifjú, aki mellett apja is ott küzd a harctéren, kénytelen a harcból rövid időre távozni, hogy apja sebeit bekötözze. Azonban ezalatt társai megfutamodnak, amit látva az ifjú otthagya apját, visszarivallja társait, az ellenségre törnek, s kivívják a győzelmet. Ekkor Kálliasz visszasiel apjához. Megtérnek a harcból, s a vitézek közt csak egy vetélytársa akad, aki saját testével fődözte a vezért. A bírák ennek adják a jogot, hogy először választhat feleséget magának a leányok közül. Kálliasz attól fél, hogy vetélytársa az ő kedvesét választja, de mily nagy az öröme, midőn az a tanács fejének a leányához lép, ő meg szíve választottját viheti esküvőre.

A két Szerencsétlen címűben egy grófné s egy fiatal leány, Lucilia a kolostor falai közt beszél el sorsát egymásnak. Luciliának és kedvesének szülei pörösködtek; ezek elvesztették a pört, s megtiltották, hogy kedveséé lehessen; emiatt kellett kolostorba vonulnia. De a grófné beszédéből meg az világlik ki, hogy ő szintén ugyanazon ifjú miatt volt kénytelen a kolostor falai közé temetni életét.

A Kétségben egy fiatal özvegy szerepel, kibe egy ifjú belészeret, s hogy megérdemelje, ki akarja magát tüntetni a harcban. Míg odavan, a szép özvegy kezét szomszédja, Ludányi gr. is meg akarja nyerni. Az ezzel való szerelme kétség s remény közt hullámszik, s ezt sikerülten rajzolja Marmontel. Végre is egymáséi lesznek.

A szép Anikó egy szegény parasztember leánya, akibe a falusi búcsún belészeret Bánházy gr., megszőkteti, s mint szeretőjét Bécsben tartja. Az elbúsult apa sokáig nem tud Anikó nyomára jutni. Egyszer azonban ő is Bécsbe megy, s egy pompás fogaton meglátja leányát. Az apa utána megy, s felszólítja, térjen vissza hozzá. Anikó, nem lévén otthon a gróf, követi apját a szegényes életbe. Bánházy csak úgy tudja Anikót ismét magával vinni, hogy megesküszik vele, mire a leány apja is kibékül.

A jó Anyában azt beszél el Marmontel, hogy egy özvegy egész életét fejlődő leányának szenteli. Ennek két ifjú udvarol. Egyik a nagyvilágban laza erkölcsével hódol, a másik szerény, de mély érzésű. A leány az elsőhöz vonzódik, de az anya emezt akarja neki, s úgy inté-

zi a dolgot, hogy az elsőnek léhasága, emennek férfias jelleme világosan kitűnjék. Célját is éri, s leánya boldog lesz.

Ezeket az elbeszéléseket Kazinczy *regéknek* mondja, míg Báróczy megtartja a *mese* elnevezést Marmontel eredetije után. Beöthy részletesen szól e művekről.⁴⁷⁵ Kazinczy nem szerencsés elnevezést választ. Midőn véletlenül tolla alól kiszalad e műfaj akkori neve, egészen helyesen mondja ez elbeszéléseket a nép nyelvén *magyar történeteknek*. A *szívképző* jelzőt is mesterkéltnek mondhatni.

Kazinczy az angol irodalomból Shakespeare-en kívül három író művéből fordít: Brydone és Sterne műveiből és Ossian énekeiből; de amint Shakespeare-t nem, a most említett írókat sem az eredeti angolból. A 9 kötetes kiadásban ezek közül először Brydone Péter *Etna* című útirajza jelent meg az utolsó kötetben. Brydone (1714–1818) angol utazó, ki az európai szárazföldet, az Alpokat és Appennineket beutazván, Olaszországra és Málta szigetére vonatkozó tudományos megfigyeléseit 1773-ban két kötetben Londonban tette közzé *A Tour through Sicily and Malta* címmel. Franciára Demeunier (1775), németre Zollkoffer fordította (1777). Nagyon olvasott munka volt, mert 1783-ban Lipcsében a német fordításnak 3. kiadása jelent meg két részben. Kazinczy nem ismerte az egész művet, csak az *Aetnát*, s óhajtja, bár az egész útirajzot olvashatnák magyarban is, mert „az ám a festés”. Nyilván valamely német folyóiratban találta e részt, s 1806 végén már úgy említi, hogy lefordította, s az *Egyveleg Irások* IV. kötetébe szánta. Ez összesen 16 lapnyi részlet Brydone-nak az Aetna tölcseréhez, illetőleg annak legmagasabb pontjához tett fáradságos, de rendkívül tanulságos utazását festi.

Sterne Lőrinc műveit, a *Yorick leveleit* és *Érzékeny utazását* már fogsága előtt ismeri Kazinczy. A XVIII. századnak e híres angol írója (1713–1768) egyszerű falusi lelkész volt, de midőn *Tristram Shandy* című regényének az eleje megjelent, lemondott állásáról, Londonba költözött, s egy csapásra népszerű író lett. Franciaországban két ízben is hosszabb időt töltött, és ellátogatott Olaszországba is. Ezt az utazását örökítette meg *Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick* (London, 1768) című művében. Franciára s németre is csakhamar lefordították, franciául 1786, németül pedig Bode fordításában már 1775-ben megjelent. A német irodalomra nagyon érezhető hatással volt; Lessing s Goethe egyaránt dicséri Sterne mélységét. Goethe maga beismeri, hogy nem közönséges hatással volt reá e ritka tehetségű szemlélődő. Igaz, hogy Sterne is az érzelmes, sőt érzelgős áramlatban gyökerezik, de útleírása – mint már Berki Miklós helyesen megjegyzi⁴⁷⁶ – nem a Werther értelmében érzelgős, hanem mivel Sterne a maga valódi vagy költött élményeinek érzelgős rajzára szorítkozik, s nem a külső vidék vagy szembe ötlő tárgyak festésére. Ő maga írja elő utazása célját: „Az volt a célom – úgy mond –, hogy a világot és embertársaimat szeretetre tanítsam, mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint ahogy a szeretetet gyakorolni szokták; ez az utazás tehát azokkal a gyöngédebb indulatokkal és hajlamokkal foglalkozik, melyek bennünket ehhez a célhoz közelebb hoznak”. Valóban az útirajz csak háttér; vagy ha tetszik, külső keret; a fő, hogy az író a maga aprólékos hangulatképeit élénk tárja: miképp találkozik egy baráttal, kinek nem ad alamizsnát, s emiatt aztán szégyenkeznie kell Eliza előtt, aki szerelmet lobbant szívében; miképp fogad Montreuilben egy inast, ki szörnyen tudatlannak látszik, s egészen jól ért mindenhez; miféle késedelmet okoz útjában egy döglött számár, melynek gazdája megindulva panaszolja vesztességét, s magát okozza a sza-

⁴⁷⁵ Id. m. 83–87. l.

⁴⁷⁶ *Sterne Érzékeny Utazása*, Budapest 1907. Olcsó Könyvtár 1489–94. sz. 24–25. l.

már esete miatt. Sterne részletesen, aprólékosan festi a legkisszerűbb dolgokat, miközben az érzékiségnek is gyakran kifejezést ad, s a trágártól sem mindég tartózkodik. Akikkel Yorick (maga az író, az utazó) összetalálkozik, azoknak egy lépése, egy mozdulata, egyetlen tekintete elég, hogy érzelmes, humoros elmélkedésre bírja, s pompás genrekép készüljön belőle. Montégut e művet élénkségére nézve Heine úti képeivel hasonlítja össze, a megfigyelés hűségére pedig Montesquieu *Persa Levelei*hez méri.⁴⁷⁷

Kazinczy az *Érzékeny utazásokon* kívül a *Yorick és Eliza leveleit* is lefordítja. Ennek eredetijét *Letters from Yorick to Eliza* címmel Sterne leánya adta ki apja halála után Londonban 1775-ben. Még ugyanazon évben megjelent németül is Bode fordításában (Hamburg), franciául pedig az *Utazások és levelek* 1799-ben Párisban. Bécsben 1798-ban szintén megjelentek s Lipcsében 1802-ben Bensler fordításában. Sokféle kiadás forgott hát a közönség kezén, s Hettner szerint a Yorick-féle leveleket Goethének Lottéhoz vagy Steinnéhez írt leveleihez hasonlították.

Yorick Londonban találkozik Elizával. Ez anyja után kelet-indiai származású, de atyja angol volt. Draper Dániel veszi feleségül, s mint nagykereskedelmi intézet feje, Bombayben lakik, majd Suratban. De Elizának ártalmas az indiai levegő, s egy időre Angliába vonul. Itt ismerkedik meg Yorickkal, s levelez vele. *Braminnak* azért mondja, mert az indusoknál a főpapnak tudvalevőleg ez a neve, és Sterne is pap volt. A levelek közül először csak Sterne-éi forogtak a közönség kezén, mert Elizát nehezen lehetett rábeszélni az általa írt levelek kiadására, míg aztán ő is engedett. Yorick észrevétlenül belészeret Elizába, s ez szintén vonzódik hozzá. A szerelemnek ez ébredése, erősödése annyi finom részletességgel van festve, amely csak kiváló művésztől telik. Ezt azért emeljük ki, mert újabban *Yorick és Eliza leveleit* közönséges hamisítványnak állítják, s az angol irodalom némely történetírója Sterne művei közt említést sem tesz e *Levelekről* (Taine, Voinovich).⁴⁷⁸ Nem tartozik ránk a kérdés bolygatása, annál kevésbé, mert Kazinczy erről mit sem tud, korában még e kérdést föl sem vetették. Valószínű, hogy Kazinczy Goethe útján ismerkedik meg Sterne műveivel, s budai fogságában fordítja először, mégpedig ekkor Frenais francia fordításából. Későbbi átdolgozásokor előtte van a német fordítás is, sőt figyelemmel kíséri az angol eredetit is, habár nem is érti, csak „divinálja” az értelmet, mégpedig néhol meglepő hűséggel, annyira, hogy Somosy János nem haboz kimondani, hogy Kazinczy értette úgy az angolt, mint nálunk közönségesen szokták, csakhogy eltitkolta.⁴⁷⁹

Nálunk Kazinczy az első, aki Sterne-t ismeri és fordítja. Mégpedig, ami nála ritkán esik meg, fordításával évek múlva is nagyon meg van elégedve. Az 1795-ben átültetett *Levelekről* 1797 végén is kevélyen mondja, hogy „minden szenny le van fúva” róluk. Aztán évekig pihenteti fordítását, s Kis Jánoson és Szemerén kívül alig tudják írótságai is, hogy Sterne említett műveinek fordítása régóta várja nála a sajtót. Döbrenteinek szintén nagyon megtetszenek *Yorick és Eliza levelei*, elérzékenyülve olvasgatja angol eredetiben, s próbákat is tesz itt-ott: hogyan hangzanék magyarul. Egy angolul értő barátja, kinek nevét elhallgatja, megígéri neki, hogy az *Érzékeny utazásokat* lefordítja; de ez csak terv marad, nyilván azért,

⁴⁷⁷ Berki M. id. m. 26. l.

⁴⁷⁸ Uo. 14. l. A nagy angol lexikon (1911) nem dönt e kérdésben, csak annyit mond, hogy e leveleket Sterne leánya adta ki, de hogy hamisítványok, nem állítja. A leveleket Lord Apsley jelentette ki hiteleseknek. Vö. Döbrentei rövid értekezésével az *Élet és Literatura* 1829. évf. IV. k. 201–206. l.

⁴⁷⁹ *Kazinczy F. levelezése*, II. köt. 421, 426. l. XIV. k. 437. l. XVI. k. 243. l. Téved tehát Berki M., midőn azt hiszi, hogy Kazinczy Bode német fordításából ültette a *Leveleket* s az *Utazást* irodalmunkba. Id. h. 24. l.

mert ekkor már híre jár, hogy Kazinczy a *Leveleket* régen lefordította, az *Utazásokat* pedig most fordítja. A *Levelek* kéziratát 1812 júniusában küldi Helmecczynek, de az *Utazásokat* csak a következő év augusztusában ülteti át irodalmunkba, éppen akkor, midőn újtó merszsége a legkorlátlanabb. De a cenzori engedélyen nagyon aggódik, mert e fordítását óhajtva óhajtja nyomtatva látni. Aggodalmát még növeli az a körülmény, hogy Szentmiklóssy elijeszti a munkától Trattner, mivelhogy „galád írás”, és semmiképp sem méltó egy Kazinczy tollára; tele van francia szólásokkal, s ezeket Kazinczy le sem fordítja. Attól fél hát Kazinczy, hogy Trattner e művet nem adja ki. Annál teljesebb öröme, hogy a cenzor nemcsak semmit nem töröl, hanem a műnek tartalmát is, fordítását is dicsérettel halmozza el. Legalább – úgy mond – Trattner láthatja: mit ítél az „isteni munkáról” mindenki, akinek „értelme, szíve, ízlése mévelt”. Kölcsey is megszereti Sterne művét, csak azt sajnálja, hogy Kazinczy franciából fordította, s ki nem leste: vajon nyelvünknek humoros oldalára vonatkozólag miféle kincsei vannak még elrejtve. Maga a mester a mű értékéről alkotott véleményét soha sem változtatja meg, hanem fordításával annál elégedetlenebb lett, megvallván, hogy ha „valami, ez volt igen rosszul dolgozva”; pirulva tekintett rá, 1820 áprilisában tehát átdolgozta, s élete vége felé új kiadását tervezte.⁴⁸⁰

Ossian énekeivel szintén Goethe műveiből ismerkedik meg, de úgy látszik, eleinte nincs annyira elragadtatva általuk, mint a kor áramlata, s az ő rendkívüli fogékonysága után gondolhatnók. Aligha osztozik Herder és Goethe ítéletében. E költemények a XVIII. század 60-as és 70-es éveiben roppant hatást tesznek a német irodalomra, s többféle fordításuk keletkezik.⁴⁸¹ Ezeket a magyar írók közül is többen olvassák, mint Báróczy, Ráday, Kazinczy, Bacsányi, később Virág, Kisfaludy Sándor és Csokonai. Bacsányi az első magyar tudományos folyóiratban a közönséggel is megismerteti, egy énekét már 1785-ben lefordítván, Kazinczy 1788-ban elküldi Báróczynak: adjon róla véleményt. Báróczy hajlandó is erre, csak a német fordítást megszerezhesse. Mit ítél Ossian első fordításáról, nem tudjuk, valószínűleg dicséri; mert e fordítás a meginduló folyóiratnak mindjárt első számában megjelenik Ossian rövid jellemzésével Orczy Lőrinc bárónak ajánlva *Ossian Utolsó Éneke* címmel.⁴⁸² Aztán egy kis töredéket *Oszkár halála* címmel hősi hatásokban fordít, majd ismét prózában nagyjából *Kárthon* címmel.⁴⁸³ Bevezető soraiban azt ígéri, hogy Ossian énekeiről bővebben fog szólni, ha idővel az egészet kiadja. Ezt az ígéretét ugyan nem teljesíti, de Ossiannal fogságából kiszabadulása után is foglalkozik, s rímtelen szabad verses sorokban fordítja *Az Iniszhonai Háború* című énekét, amelynek kéziratával az őt Bécsben látogató Virágot ajándékozza meg (1802). Ez pedig az ajándékot Kazóczynak küldi, aki azt évek múlva az *Erdélyi Múzeumban* közli.⁴⁸⁴ Az öreg Ráday Gedeon is osztozik az ossiani művek iránti rajongásban, és szintén fordít egy töredéket *Eviratta* címmel, s kiadja Kazinczy *Orpheusában* (I. köt. 103–124. l.). Ő is, Bacsányi is németből fordít, mégpedig minden valószínűség szerint Harold után.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ *Kazinczy F. levelezése*, IX. k. 477. l. XI. k. 29, 43. l. XII. k. 379. 407. l. XIII. k. 168–171, 361. l. XV. k. 246. l. XVI. k. 268. l. XVII. k. 135. l.

⁴⁸¹ L. ezeket Heinrich G. *Ossian* c. tanulmányában (Budapest, 1903), 16–17. l.

⁴⁸² A kassai *Magyar Múzeum* 1788. évf. 38–50. l.

⁴⁸³ Uo. 197–200. l.; uo. II. köt. (1792) 299–303. l.

⁴⁸⁴ *Az Iniszhonai Háború*. Ossziánnak egyik éneke, Bacsányi által 1798. fordítva.

⁴⁸⁵ *Ossians Gedichte aus dem Engl. u. zum Theil der Celt. Ursprache* übersetzt v. Edm. v. Harold, Mannheim, 1782. 3 k. – *Neuentdeckte gedichte Ossians* übersetzt v. demselben, uo. 1795. – Vö. Császár E. *A német költészet hatása*, 134. l. Heinrich G. tanulm. 76–80. l.

Íróink akkor még abban a felfogásban élnek, hogy e búbánatos hangú epikai énekeket egy Ossian nevű kelta bárd írta a Krisztus utáni harmadik században, Skóciában. Bacsányi is osztozik az általános meggyőződésben 1807-ig, míg a költemények eredeti gael nyelven meg nem jelentek. Akkor megváltoztatja régi felfogását, s azokkal tart, akik az énekeket Macpherson hamisítványának hirdetik. Ő adta ki e műveket először angolra fordítva 1760–5. Kazinczy megmarad régi felfogása mellett, s bár figyelemmel kíséri e nevezetes irodalmi kérdés történetét, semmi okot nem lát véleménye megváltoztatására, nemcsak fogsága előtt, hanem azután sem. „Minekutána – írja fordítása bevezetésében – ezen Költeményeknek régisége felől hosszasan és nagy tüzzel folyt a’ per, ’s a’ gael Originál ki vagyon adva,⁴⁸⁶ ’s ezek az énekek még új nyelvre fordítva is elég bizonyosságot tesznek önn-magok felől: azon álmélkodhatni inkább, hogy ez iránt mint támadhata kérdés, ’s a’ per hogyan folyhatott illy hosszú ideig”. Fogságának komor hangulatához, sőt hazánk szerencsétlen helyzetéhez is nagyon jól találtak e borongós énekek, amelyekben Ossian, a híres Finnghal fia, a hős Oszkár atyja, nemzetének legnagyobb énekese, megörökíti atyjának, önmagának, fiának s vitéz társainak dicső tetteit. Mély elégiai fájdalom sóhajt hozzánk panaszából, s nagyszámú különféle harcok és szerelmi történetek előadását ilyen vagy hasonló refrain kapcsolja össze: Tetteim dicsősége elröppent! Bánatban ülök a sírok mellett, feleségem és fiam sírja mellett, akik többé nincsenek. Oda Kaledonia dicsősége!

Kazinczy budai fogságában teszi az első kísérletet Ossian fordításában, mégpedig *A’ Szelmai Dalokat* ületi át legelőbb nyelvünkre Petersen stuttgarti tanár fordításából, szem előtt tartván Goethe fordítását is.⁴⁸⁷ Úgy látszik, innentől fogva évekig nem foglalkozhatott Ossiannal; vagy nem kaphatta meg jelesebb fordításait, vagy egyáltalán semmit sem dolgozhatott. Csak a munkácsi fogházban vehette elő ismét Bürger fordítását, a *Karrik-Thura* című éneket, s ültette át nyelvünkre, ecetbe hányt vasdarabból készült tintával lopva szerzett papirosra írván le. Jelenleg is megvan a széphalmi mausoleum ereklyéi között.⁴⁸⁸ E kézirattal Virágnak kedveskedik, értesítvén őt, hogy a kiadásban ezt neki ajánlja. Virág meghatva olvassa a fordítást: „Mennyei Költemény nyelvünkre nézve is! – kiált fel elragadtatásában. – Nekem énekelted! elfogadom a’ legforróbb indulattal, édes barátom! ezt a’ nagy, jeles ajándékot”. Annál inkább megilletődik Kazinczy ajándékán vagy ajánlásán, mivel már régen buzdította barátját Ossian fordítására, mert – mint mondta – „*Minden* megvan benned, a’ mi arra kívántatik”. Kazinczy vagy e buzdítás hatása alatt, vagy már régebben több töredéket lefordított e költeményekből Denis és Rhode fordítása nyomán.⁴⁸⁹ 1804 februárjában már 7 részt mint sajtóra kész fordítást említ, amelyek közül mindegyiket egy-egy jó barátjának akar ajánlani. Mikor eleinte 5 kötetre tervezi *Egyveleg Írásait*, az ossiani műveket az utolsó kötetben szándékozik kiadni (1804–1808). Döbrentei a Cserey Farkasnak küldött *Karrik-Thurát* olvasván, de különben is megszeretvén Ossiant, szintén fordítani kezdi, s a *Lórai csatát* át is ülteti nyelvünkre. Kazinczy buzdítja, hogy eredeti költeményeiben is törekedjék Ossiant utánozni, s csakugyan a *Klára Visegrádon* című elbeszélésében meg is kíséri ezt Döbrentei, de csekély sikerrel.

⁴⁸⁶ IX–X. l. 1807-ben 3 köt. latin fordításával együtt s a művek hitelességéről szóló tanulmány-nyal.

⁴⁸⁷ *Akad. Ért.* 1814. évf. 14. l. Az id. bevezetés XIII. l. Petersent nem említi.

⁴⁸⁸ Uo. Ennek egy másik, szintén ott készült másolatát Cserey Farkasnak küldte ajándékban.

⁴⁸⁹ *Ossians u. Sineds Lieder* übersetzt von Mich. Denis. – *Ossians Gedichte*. Rhythmisch übersetzt von J. G. Rhode, Berlin 1800. 3 köt.

Hogy Kazinczy Ossian teljes fordítását kiadja, erre még akkor nem gondolt. De Virág ismét próbálgatja őt a fordításra rábírní, hadd olvassa a magyar is ezt az érzékeny költőt. Máستól már nem is várhatni e munkát, mert „Batsányi oda van”. „De Te! – írja hozzá – engedj nagy lelkednek egész szabadságot, és énekelly! Te énekelly, mondom, és szívre ható soraiddal éleszd barátodnak tüzét.” Kazinczy azonban még mindig csak az említett hét részt akarta a *Messias*ból fordított töredékeivel együtt egy kötetben kiadni. Két hosszabb eposzt, a *Finnghal* és *Temora* címűt nem szándékozott lefordítani. De Helmečzy alighogy a 9 kötetes kiadás ügye valamennyire a rendes kerékvágásba jut, rábeszéli Kazinczyt, hogy Ossian teljes fordítását is vegye föl a 9 kötetébe. Kazinczy hiúságának nagyon hízeleg Helmečzy buzdítása, és az az ítélete, mely a Virág főntebb idézett véleményét a fő pontra fokozza, merész önérzettel vallja be: „Érzem – úgy mond –, hogy Ossiant *legméltóbban* én fordíthatom”. E meggyőződés igaz is volna, ha Kazinczynak pusztán nyelvbeli gazdagságát s rendkívüli nyelvkészségét tekintjük, de éppen nem igaz, ha ízlésére, amely éppen a régi és népnyelv naiv hangját becsülte legkevesebbre, és a fordításra vonatkozó elveire s azon téves felfogására vagyunk figyelemmel, hogy a fordítások a régi időben szenvedhetőbbek. Erről azonban a következő szakaszban akarunk szólni.

Kazinczy az ossiani költemény régebbi fordítását 1814 áprilisában küldi Szemerétől Pestre, s ezután határozza el magát, hogy a két nagyobb eposzt is lefordítja, s a IX. kötetben adja ki. Ez elhatározásra nemcsak Helmečzy buzdítása indítja, hanem az a körülmény is, hogy Bacšányi 1809-ben a franciákkal együtt Párizsba menvén Ossian-fordítását is magával viszi, úgy hogy az „nap fényt látni nem fog”. De ha látna is, neki nem kell félni az összehasonlítástól. Mert ami már Bacšányitól megjelent, s amit ő kéziratból ismer, az övéhez mérve elmaradt kísérlet. „Illó tehát – mondja –, hogy Ossiant más fordítsa. Én kész vagyok erre.” Hozzá is fog a munkához, mert ő az V–VI. kötetben akarja kibocsátani, míg Trattner a VI. és VII. vagy VII. és VIII. kötetben. Munkájával gyorsan halad, s azt ígéri, hogy novemberre kész lesz sajtó alá. Csakhogy előbb még a Rohde s különösen Ahlwardt⁴⁹⁰ fordítását kéri Helmečzy által. Amazt meg is kapja, de emezt hiába sürgeti. Mindemellert a Denis és Rohde fordítása alapján november közepéig elkészül a magáéval, decemberre a földrajzi és történelmi tárgymutatóval is, és Szemerétől azonnal küldeni szándékozik. Előre tudja, hogy fordítása mind reá zúdítja az újítás ellenségeit, mert érthetetlennek találják, s „ezért adják majd meg nekem” – úgy mond, de folytatja: – „a’ Philologus mind barátom lesz s látni fogja, mit köszönhet nekem az *elrontott* nyelv”.

Munkája közben gondolkodóba esik. Ímhol ez már hetedik dolgozata. Hát ugyan mire való ez az éjt nappallá tevő kemény munka, mely nemcsak semmi anyagi hasznot nem hajt, de sőt az olvasók egész seregét ellenségévé teszi? Egyáltalán mire való Ossian fordítása? Ki akarja, ki olvassa? Csak lelki szorgalma éleszti munkakedvét, hogy fordítása új átdolgozásához fogjon, s a következő év elejére el is végezze. De még most sem küldi a kéziratot, mert „Szemere lesegeti botlásait”, ő meg az előszót írja. Mit nem adna érte, ha Ahlwardt fordítását is láthatná. Addig egyre vonakodik kéziratát küldeni, s január 21-én kijelenti Helmečzynek, hogy egyáltalán nem is küldi, míg Ahlwardt és Stolberg fordításával össze nem

⁴⁹⁰ *Ossian's Gedichte im Metre des Originals, zum erstenmal übers.* v. Chr. W. Ahlwardt, Lipcse, 1811. 3 köt.

hasonlítja.⁴⁹¹ „Alkalmasan – írja – ez az én Ossziánom lesz félszázadig is az egy Magyarra fordított Osszián; illő hát, hogy minél elkészültebben adjam”.

Hogy a könyvvizsgálat nehézségein átéssék, a sárospataki plébánossal akarja az engedély munkájára iratni. S hogy a plébánosnak, aki különben barátja, semmi aggodalmat ne okozzon az engedély megadása, eléje teszi a Denis és Rohde kiadásait is. Eleinte a két Wesselényi képevel akarja díszíteni a két kötet fordítását, mivel a híres zsigódi ménesnek Ossianból vettek neveket. De aztán Döbrentei és Cserey Farkas figyelmeztetésére eláll a szándékától, s az ifjú Wesselényi képe helyett Spissich Jánosét választja, mely a VI. kötet előtt csakugyan meg is jelenik. Hanem az ifjú Wesselényinek mégis szeretne valamiképp kedveskedni. Legalább hát nevelőjének s meghitt barátjának, Pataky Mózesnek a képét akarja valamelyik kötet előtt közölni.

Kazinczy szavának áll, s nem adja ki kezéből fordítását, míg Ahlwardtéval össze nem hasonlítja. S mivel ezt Helmecczytól hiába várja, magának kell megszereznie utolsó bécsi útjában. Hazafelé jövet sokszor előveszi, s igazolva látja föltételét, hogy Ahlwardt felhasználása nélkül ki nem adta a maga fordítását. Mert Ahlwardt azt állítja, hogy a többi fordító előtte sokszor olyat mondott Ossiannal, amit az nem mondhatott, s aminek semmi értelme. Még jóformán ki sem piheni Kazinczy a hosszú út fáradalmait, nekiáll az utolsó átdolgozásnak. Június 1-jén ér Széphalomra, s 15-én már az első rész átdolgozott kéziratát postára teszi a kiadóhoz. Elhíhetjük neki, amit maga is ír, hogy „feszített szorgalommal” dolgozott munkáján, és „szó nem maradt szó mellett régebbi dolgozásában”. „Bizony – mondja –, az én újabb fordításom nagy nyeresége lesz a Magyar publicumnak”. De minél lázasabb sietéssel dolgozik, annál jobban összeesküszik ellene a véletlen. A *Temorának* júliusban Pestre küldött kéziratát Trattner szolgája elveszti, s a kiadó csak 10 nap múlva meri bevallani Helmecczynek, mi történt a kézirattal. Kazinczy az egész 8 énekes eposzt újra kénytelen sajtó alá írni. De az ő páratlan munkakedvén semmi ki nem fog. Szeptember 16-án kapja a hírt, s 5 nap múlva már az 5. éneket írja. Kevéssel utóbb az első kötet már meg is jelenik, s Kazinczy nagyon különböző ítéleteket hall felőle. Tudja, hogy kevesen olvassák, de szükség, hogy mi is bírjuk e munkát. Reméli, ellenségeinek egy része megbékül vele, ha a II. kötet végén álló szómagyarázatokat olvassa, mert onnan látja, miféle rejtett kincsei vannak nyelvünknek.

1815 végén megjelenik a kiadás VI. és VII. kötete, Ossian énekeinek nagyobb része.⁴⁹² A belső címlapon *Ossziánnak Minden Énekei Három Kötetben* olvasható, de a III. kötet soha sem jelent meg, s úgy látszik, Kazinczy nem is fordította le a még hiányzó három költeményt. Az első kötet a *Bévezetésen, Geographiai és Híztörténeli Mutatón* kívül a következő költeményeket tartalmazza: *Fion-Ghal* 6, *Kathlóda* 3 énekekben, *Kombála*, drámai költemény, amelyet Kazinczy is szabad versekben fordít; *Berrathon*, *Kárthon*, *Króma*, *Kuchullin halála*, *Darthúla*, *Kalthon* és *Kolvála*. A kötetet szó- és szólásmagyarázatok zárják be hét lapon. A második kötetben *Temora* van legutoljára téve a kiadó tévedéséből. Előtte olvashatók a következő énekek: *Karrik-Thura*, *A' Szelmai Dalok*, *Lethmon*, *Ojthóna*, *Az Inisz-*

⁴⁹¹ *Ossian's, des Sohnes Fingals Gedichte*; nach dem Engl. der Macpherson ins Deutsche übers. von F. Leop. Graf zu Stolberg, Hamburg, 1806. 3 köt.

⁴⁹² *Kazinczy F. Levelezése* I. k. 239. 569. I. II. k. 328, 470, 506, 535–536. I. III. k. 162, 304–305, 327, 439, 467, 476. I. IV. k. 2. I. V. k. 66, 333–334, 493, 567., L VIII. k. 372. I. IX. k. 131. k. XII. k. 179, 207, 209, 236, 255, 276–277, 281, 305, 322, 341, 347, 374, 542, 601. I. XIII. k. 152, 244, 274–275, 288, 328. I. XIV. k. 2. I.

thonai Háború, A' Lórai Csata, Ojna-Morul, Konlach és Kuthona meg Golnadona. Ezt a kötetet is *Magyarázatok* és *Glosszárium* rekesztik be tizenegy lapon.

IV.

Kazinczynak a fordításra vonatkozó elvei nagyban változnak. – Irodalmunk kifejtését a jó fordítástól várja. – Báróczy; a németek példája. – Elvei. – Fordításában 3 korszak különböztethető meg. – Ízlésének érzékenysége. – Kiszámított céllal fog az idegen mű fordításához. – Marmontel atticismusa. – Rochefoucauld maximái összehasonlítva a német és magyar fordításával. – Kazinczy téves felfogása részben a nyelvnek a ruhával összehasonlításából ered. – Hogyan magyarázható, hogy Kazinczy 1807-től 1814-ig minden addigi óvatosságát megtagadja? – A közvélemény a fordítások ellen. – Kazinczy barátai és tanítványai sajnálják, hogy a mester minden idejét fordításra pazarolta. – Kazinczy tiltakozik, hogy az ő fordításait a közönséges fordításokkal mérjék össze. – A Dayka és Báróczy életrajzában hirdetett elvei. – Epigrammái és episztolái is ez elveket magyarazzák.

Nincs miért megütköznie az olvasónak, hogy e fejezetben Kazinczy nagyszámú fordításai közül csak az 1807–1816 években kiadottakat tárgyaljuk, a többiekéről pedig, amelyek részint élete végén vagy halála után jelentek meg, részint kéziratban maradtak, egy későbbi (VIII.) fejezetben szólunk. Ennek nem egy oka van. A legfőbb az, hogy Kazinczynak a fordításra vonatkozó elvei nagy változáson esnek át fogságában és a tízes években. Ez elvek a 9 kötetben világosan nyilatkoznak. De másfelől a nyelvújító harc 1816–1817 körül fordulópontra jutván, Kazinczynak a magyar nyelv fejlesztésére, következésképp a magyar stíl művészi kiképzésére célzó törekvései az ellenfélnek komoly megfontolásra ösztökélő érvei következtében észrevétlenül magukba olvasztanak egyet-mást az ellenfél alapfelfogásából. Egyszersmind azonban a fordításra nézve oly utolérhetetlen eszmény lép elébe, amelyet minél inkább megközelíteni igyekszik némely régi fordításának átdolgozásában, annál elérhetlenebb, úgy, hogy nemcsak ő, s nemcsak ekkor, hanem mai nap s nála nagyobb tehetségű fordító is kénytelen volna annak eléréséről lemondani. A 9 kötetes kiadás azon elméleti fejtegetések gyakorlati megvalósítása, amelyeket leveleiben s a Dayka és Báróczy életrajzában tesz közzé. Némely, élete végén kiadott s hátrahagyott fordításai pedig azon elvek alapján készülnek, amelyeket 1817-től fogva hirdet.

Fogságában kialakult felfogása szerint irodalmunk csak a külföldi remekművek átültetésével lévén kifejleszthető, természetesen ennek módjairól és eszközeiről kellett gondolkodnia. Rámutattunk, milyen forrásból ered felfogása.⁴⁹³ Ismeri kevés alkotó tehetségét, nyelvünk készületlenségét s kora kívánalmait. Ő nem eredeti művek alkotására született; akik e téren próbákat tettek, még a középszerű művek színvonalát sem érték utol. Kora meg nemcsak minél többet, hanem minél jobbat is kívánt. A fordításokon – mondja – „én azért kapok olly igen, minthogy minden Origináljaink, még a' legjobbak is, nem érnek annyit, mint a középszerű 's épen rossz fordítások.” Nem az a fontos, hogy nincs igazsága, hanem hogy mily szempontból ítéli meg a fordításokat. Mindig szembeállítja az eredeti alkotást és fordítást, önmagából indulva ki, holott szükségtelen fejtegetnünk, hogy véleménye csak a nyelv és stíl fejlődésére nézve vitatható, általánosságban semmi esetre. Az alkotó lángelme

⁴⁹³ I. köt. 136–9., 147. l.

bizonyára nem keresi, mily hatást tesz munkája. Csak az oly író, aki előre megállapított eszközök felhasználásával akar a nemzeti életben forrongást okozni, számít a hatásra. Kazinczy tudatosan halad célja felé, és a saját példáján okul. Amint ő tanult e tekintetben Báróczytól s a külföldi nemzetek irodalmából, azon munkál, hogy az ifjú írók, a nemzet jövő vezetői meg az ő példáján tanuljanak. Báróczy az első magyar író, aki mint fordító nemcsak észreveszi nyelvünk szegénységét, hanem nyilvánosan is hirdeti. A *Kasszándra* előjáró beszédében panaszkodik amiatt, hogy idegen nyelvek segedelme nélkül „csak közönséges beszédünket is alig tudjuk folytatni ’s akaratumkat egymás között magyarázni. Sőt még az Asszonyi rendek is, ha tsak nem elegyítenek kivált Deák szókat beszédgyek közzé, különben szállaniok sem lehet.” Ha tehát az író nem akarja magyar beszédét idegen szókkal elkorcsosítani: kénytelen új szókhöz, új kifejezésekhez folyamodni. Tudnivaló, hogy Kazinczy pályája elején nagy tévedésnek mondja nyelvünk szegénységét hirdetni. De felfogása tán éppen a Báróczy Marmontelével foglalkozása közben egészen átalakul. Báróczy az első magyar író, akit Kazinczy azért is mesterének ismer, mert nála jelentkezik először a törekvés, hogy fordítás által művelje az irodalmat, s emelje a magyar beszédet oly fokra, amelyen a szépet az ékesszólás szerint kifejezhesse. Báróczy az első magyar író, ki főszerepet juttat a fordításban, illetőleg nyelvpallérozásban a szépnak, s mint Horváth J. helyesen mondja: „másodrangra szállítja le a nyelvérzékét, a grammatika szabályait.”⁴⁹⁴ Ő hirdeti először a *Kasszándra* előjáró beszédében, hogy az idegen nemzeteket utánozva kell újítanunk, mint ahogy a görögök újítottak, különben soha el nem híresedtek volna a tudományban és ékesszólásban; mint ahogy a rómaiak nem szégyellték a görögöktől kölcsön venni, a franciák pedig máig is a görögökből és deákból szedik a drága gyöngyöket. Igaz, hogy Báróczy próbáiban, útmutatásaiban nagyon mérsékelt újítást látunk. Szóban aránylag keveset, kifejezésben jóval többet, de jó magyar nyelvérzéke nem igen hagyja cserben. Kazinczynak így mindenestül, elveivel s gyakorlati útmutatásaival együtt mestere, munkára serkentője; neki köszöni, hogy íróvá lett; neki Báróczy „nyomdokait csókolni, ötet távolról követni nyert dicsőség”.

Emellett a római s még inkább a német irodalom irányítja Kazinczyt fordításaiban, illetőleg a magyar nyelv kifejtésében. Itt is tovább fejté Báróczy gondolatát, és számtalanszor hirdeti leveleiben és tanulmányaiban, hogy a legelső római írók, Vergilius, Cicero és Horatius mily gyakran és mily teljes sikerrel fordulnak a görög nyelv virágaihoz, amelyeket a saját nyelvükbe ültetnek. Sokszor nem megszorultságból, csak kényeskedésből, merő pajzányságból görögös mondaszerkezetet használnak, hogy nyelvüket minél hajlékonyabbá, kifejezőbbé, gazdagabbá pallérozzák. Idézi Horatius ismert szavait a szókincs gyarapítására, az íróknak adott szabadságra nézve. Még inkább megragadja Kazinczyt a németek példája. Nem akarunk itt a német irodalomnak a nyelvújítás szempontjából Kazinczyra tett hatásával bővebben foglalkozni, ezt a következő fejezetre hagyjuk; csak röviden célzunk Kazinczy tanulmányainak eredményére, amelynek alapján a legszilárdabbá erősödött benne az a meggyőződés, hogy a német irodalom virágzását is a fentebb érintett Gottsched s Bodmer harcaival meginduló nagy mozgalom készíti elő. Ezzel indul a nemzeti közvélemény fejlődésnek, erősödik a fogékonyság, s jut tekintélyre az irodalom. Művelői közül Klopstock, Lessing, Wieland, Herder, Schiller és Goethe rendkívül magasságra emelik a német nemzeti szellemet a kiképzett nyelv által. Goethe az előtte ismert idegen nyelvek virágait mind egyenítette a németekével, s „ezek a’ sokféle virágok az ő írásaiban mily gyö-

⁴⁹⁴ Id. tan. Uo. [Budapesti Szemle, 1901.] 202. s köv. l.

nyörű játékokat tesznek.” Voss J. H. meg éppen fordításaival segítette a német nyelv kifejtését oly nagy mértékben, vagyis megvalósította gyakorlatilag, amit először Herder hirdetett, hogy fordítás által lehet leggyorsabban a nyelvet kiművelni.⁴⁹⁵

Ez alap gondolatok adják a fordító szorgalmas tollát Kazinczy kezébe pályája elején. Maga mondja, hogy egész élete annak a nyomozásában telt el: miképp követheti nyelvünk más nyelvek stílbéli szépségeit, s miképp szólaltathatja meg magyarul a külföldi nagy írókat, megtartván kinek-kinek tulajdon színét. Azzal korán tisztába jut, hogy egészen más egy gazdasági méhész könyvet fordítani, mint Vergil *Georgicait*. Abban elég a dolgot minél érthetőbben kifejezni, itt azonban ez korán sem elég. De hogy még mi szükséges, azt csak a saját gyakorlatából tudja meg, ti. hogy Vergilius költői szépségeit is éreztetni kell. Fogsága előtt osztozik Bacsfányi felfogásában, ki a XVIII. század nyolcvanas éveiben Gatterer göttingai tanár után két ízben is részletesen kifejti a fordítás törvényeit.⁴⁹⁶ Kazinczy csak egy megjegyzést tesz a fordításban követett elveire nézve, rendszeresen sehol sem értekezik e tárgyról. Eleinte csak azt hirdeti, hogy a fordítónak szoros tiszte az eredeti hű és igaz másolatban adni. De a külalak hűségét Wieland s a franciák után indulva nem kívánja; ehelyett a gondolati árnyalatok, a kifejezések sajátosságainak átültetését követeli. Fogságában Báróczy Marmontelén gyakorolja fordítói ügyességét, s nemcsak nyelvünk hajlékonyságának elérésére törekszik, hanem egyszersmind az eredeti jellemzetes kifejezéseinek, az író jellemzetes stíljének a műfaj természetével való összhangjára is. A legapróbb részletekig tanulmányozza az eredeti mű nyelvét: miféle stílbéli szépségek kifejezésére alkalmas az író tehetsége, a műfaj s az előadás hangja. A latin, német, francia, angol s részben az olasz irodalom köréből válogatja a fordítandó műveket, mindig behatóan igyekszik megismerni a fordított író életét körülményeire s egyszersmind „szeretett sajtáságaira nézve”, s egyikhez-másikhoz annál fogva is vonzódik, amit életrajzából megtud. (Gessner azért is szereti, mert boldog házasságban élt; Marmontelt is úgy ismeri emlékirataiból, mint hű férjet s értekeny szívű embert.)

Ismeri a kiválóbb magyar fordításokat, s azokon „hozza tisztábbra” a fordításra vonatkozó eszméit. Ha csak azt akarjuk, hogy az eredeti művet tartalmilag ismerjék meg olvasónk, és sem az író, sem a műfaj stílbéli sajátosságait nem kívánjuk éreztetni, nagyon könnyen boldogulunk; de annál nehezebben, ha ez utóbbira is törekszünk. Pedig őt már fogsága előtt az a felfogás irányítja, még inkább fogságában s azután fokozódólag, hogy csak „remek munkákat”, az „igen jót” kell fordítani; hogy „A’ fordítás az Originálnak *minden szépségével* tartozik bírni”. Ha ezt a fordító másképp el nem érheti: „új szólással” éljen. Nem elég tehát, hogy az eredetiből semmi el ne vesszen: „az a’ mesterség, hogy *úgy*, nem hogy *azt*” mondja a Gessner-fordításnak sajtó alá rendezett kéziratában. Nem szabad a fordítónak visszarettennie attól, hogy az eredeti stílbéli szépségeinek átültetésében utánzó legyen, s a maga nyelvén az eredeti író gondolatainak árnyalatát is kifejezze, nem kérve a maga nyelvénél sem szokását, sem grammatikáját. Mert a szépírónak nem azt kell kérdeni: „Szóllanak e így, szóllott e már így más; hanem ezt: lehet e nekem így szóllani, hogy szóllásom elegáns, energicus, új zengésű szóllás legyen?” Irodalmunk előmenetelét éppen az gátolta mindeddig, hogy az írók közül csak kevesen mertek a nyelvszokáson felülemelkedni. Az újtól, szokatlantól, idegentől való rettegés megbénította a nemzeti szellemet, s

⁴⁹⁵ Dayka G. életrajzában, az 1813. kiadás XXXVI. l. a *Magyar Pantheon* 46–51. l.

⁴⁹⁶ A *Bécsi Magyar Musa* 1787. évf. szept. 1. 5. 8. 12. sz. és a kassai *Magyar Museum* 1888. I. füz. 6–19. l.; amaz teljesebb.

most már erősb szerekhez kell folyamodnunk, hogy életerő pezsegen benne. De azért épp oly hiba lenne mohón kapni mindazon, ami új, szokatlan és idegen. Mi adja meg tehát a kellő mértéket? Semmi más, mint az ízlés, amely megéreztette s éreztesse, mi a szép, a művészi; mikor van az újítás helyén; mikor szabad szokatlan szólással élnünk; hol használhatók idegen szók, idegen szólások, s hol szabad eltérnünk a közönségestől, a megszokottól. A német nyelv s irodalom utánezandó példáiival szolgál. A német írók megtisztították nyelvüket az idegen szóktól, így vagy amúgy újakat csináltak, a rúkatat szebbekké, a hosszúkat rövidebbekké tették, új eszméket új szókkal fejeztek ki, a francia szólásokat a maguké közé olvasztották. Így járt el a latin is. Így jár el a debreceni *Magyar Grammatika* szerint minden nyelv. Miért akarunk mi kivételt tenni, ha irodalmunk föllendülésének sorsát szívünkön viseljük?

Hogy az *Egyveleg Írások* újításait elfogadtassa: előre bocsátja elméleti fejtegetéseit leveleiben meg a Dayka és Báróczy életrajzában. Noha már a nyelv szokás és grammatika tekintélyének hadat izen: a gyakorlatban még kerülni látszik a tekintélyekkel való összeütközést. Óvatossága ugyan évről évre kisebb, merészsége folyást feltűnőbb, de 1804–5 körül, mikor az *Egyveleg Írásokat* először sajtó alá adja, még könnyű megtalálni a kapcsolatot a fogsága előtti Kazinczyval. Az 1804. február 5-én Szentgyörgyi Józsefnek írt levelében azt mondja, hogy ő ugyan nem vágyik arra a dicséretre, ami bizonyos tekintetben *minden író kötelessége*, hogy úgy szóljon, mint a szokás kívánja; de épp ezáltal ismeri el, hogy a nyelv szokás előtt sokszor meg kell hajolnia. Minden darabosságot (cruditas, Härte) kerülni akar, s „az újításokat nem halmozva, hanem félénken béhozni, hogy az Írás egészen tarka ne legyen – s az újítás kedvetlenségét két úton pótolni-ki: 1) hogy az Olvasó érezze, hogy arra *szükség* volt, 2) hogy az újítás édes legyen, legalább ne kedvetlen.” Ezen kívül számos helyen magyarázza az újítás szükségét s lehetőségét, hogy nemsokára a magyar olvasók nagy részével harcba álljon ez elvek miatt, mert minden, ami keze alól kikerül, ennek az alap gondolatnak a jegyében jut forgalomba. Dayka jeles lírai költő, egyénibb, mint Ányoson kívül bármely magyar költő akkoriban; de az újításra nézve bajos öt példa gyanánt felállítani. Ezért Kazinczynek az újítás rövid elméleti magyarázata nagyon is laza kapocccsal függ életrajzával össze, ha csak azt nem tekinti Kazinczy, hogy a magyar verselésben Dayka határozottan az új irányhoz csatlakozott. Hanem a kiadás előleges hirdetésében (1805) szorosabb vonatkozásba hozza Daykát az újító törekvésekkel, elmondván: mennyire igyekezett művelni a maga tehetségét, s „képzelhetetlen szerentsével nyesegette és bővítette, tsinósítgatta és tisztongatta azt a nyelvet, melly a tökéletnek magában hordja ugyan minden magvait, de a melly tsak a mi időnkben fakadozik a maga szép virágzatjára”.⁴⁹⁷ Mivel azonban Dayka a Kazinczy költői és nyelvészeti felfogásának híve, Kazinczy megragadja az első alkalmat, hogy a nyilvánosság előtt is kifejtse elméletét.

Csak hogy a német irodalomra, Horatius említett episztolájára való hivatkozásban hiába keresnénk új érveket. De már a magyar társalgásból vett idegen kifejezések (Jónak találtam elvenni: ich fand gut, je trouvai bon; Szerencsém van öt nálad bemutatni: ich habe die Ehre ihm dir vorzustellen stb.) idézése s magyarázata, a *-ni* végű főnévi igenévvel a *hogy* kihagyása, amire már Zrínyi és Gyöngyösy példát adtak, meggyőzőbben szól hozzánk. Heyne és Mitscherlich jeles német philológusok tekintélyére támaszkodva először hirdeti Kazinczy nagy nyilvánosság előtt nyomatékosabban a köznép nyelv szokásától való eltávozás, az idegen szólás követése, a szórővidítés, változtatás és új mondatszerkezettel élés za-

⁴⁹⁷ Dayka életrajza (1813. kiadás) XXI–XXXVII. l.

badságát, megengedve a szóalkotást is. Az ellenfél állításának cáfolata voltaképp kitérés a bizonyítás elől. Szokott hibás hasonlatával, a képzőművészetekre hivatkozással akarja a kérdés velejét megvilágítani, ami neki sem sikerülhet. Mindemellett azzal áztatja magát, hogy ellenfelei közül többeket meggyőzött. Látszólag nem is csalódik. Kis János, Szentgyörgyi József, Döbrentei, Sípos és néhány ifjú író helyesli az újítás védelmét. De Szentgyörgyi az átültetett idegen kifejezésektől (jól néz ki) megkívánja, hogy nyelvünkön erőszakot ne tegyenek. S nem szabad megfélemlenünk arról, hogy Kazinczy legélesebben támadott érveit még nem is nagyon hangoztatta. A népnyelvi szokástól eltérés szabadságát kiemeli ugyan, de hogy az író uralkodhatik a nyelven, a szokással szembeállhat, a maga akaratát nemzetére erőszakolhatja, s mindebben csak a *szépízlés* követelményeit kell követnie: azt még ezután a Báróczy életrajzában, a Beregszászi Nagy Pál támadására adott válaszában s az Antikritikában mondja el.⁴⁹⁸ Részben azért is törekszik Báróczy munkáinak új kiadására, mert itt már tárgyához szorosabban ragaszkodva kelhet az újítás védelmére, s Báróczy tekintélyével is igazolhatja. Mióta Decsy Sámuel a *Pannoniai Phoenix*-ben *aranyszájú magyar*nak mondta Báróczyt, kinek a könyvei „tellyesek a’ szép nemet édesgető ’s a’ szívnek legbelsőbb rejtekéig is bé ható drága magyar szókkal”, azóta általában prózánk mesteréül tekintették, s Bacsányi is többször megdicsérte, holott Kazinczy magyar Marmontelét 1808 körül „kevély mosolygással” fogadta. Kazinczy tehát a maga kiadott és kiadandó fordításaiban követett eljárásának magyarázatát azért fűzi Báróczy életrajzához, mert azt akarja kimutatni, hogy az ő újításai következtében többszínűséget kapott „szép, de szűk nyelvünk” a Báróczytól vert ösvényen művelve „most már alkalmas mind a’ Görög, mind a’ Római, mind a’ Francia, Olasz ’s Német nyelv szépségeit magunkévá tenni nagy botránkozására Debreczennek, de nagy öröme azoknak, a’ kik mélyebben látnak ’s tudják, hogy az élő Nemzet nyelve nem lehet eine abgeschlossene Sprache”.

A fordítónak nem a nyelv szokás szab törvényt, hanem a *nyelv ideálja*, vagyis „hogy a’ nyelv az legyen, a’ minek lennie illik: *bívt, kész és tetsző magyarázója mindannak, a’ mit a’ lélek gondol és érez*”.⁴⁹⁹ Azt kell figyelembe venni: mi által adhatunk nagyobb dízt a nyelvnek; mi által fejthetjük ki a lehető legrövidebb idő alatt, hogy műveletlensége szennyeit lerázhassa, tulajdon szépségében tűnjék elő, amit az idegen, de elfogadható szépségek még növeljenek. S felsorolja mindazon módokat, amelyekkel a kívánt célhoz juthatunk, s amelyekkel a köznép beszédétől eltávozván, szólásunkat nemesebbé, erélyesebbé és szabatosabbá tehetjük. Kellem és báj ömlik el rajta; sokszínűvé lesz, közeledik a nyelv ideáljához. Megszólaltathatjuk rajta Homéert és Vergílt, Sallustiust és Tacitust, az új kor minden nagy íróját, mégpedig „*Eggy* nyelven, az az magyar szókból fűzött beszédben, de nem egynemű beszédben, ’s mindeniket a’ neki tulajdon színben, tónban”. Egyébiránt nyelvünk félszázados fejlődése is biztos útmutatónk lehet. Hány új szó nyert polgárjogot az utóbbi években; hányra rányomta Kis János és Virág a „sanctio pecsétjét”, igazolva Wieland állítását, hogy a nyelvet „nem a’ nép, nem a’ szokás, hanem a’ jobb írók viszik azon tökélet felé, a’ hová az felhághat”, s az új szót a nép mindég elfogadja, ha az csakugyan szükséges és széphanyszás, s vele az író óvatosan él és „stíljével a’ füleket elbájolni tudja”.

Mind e felfogas fokozatosan fejlődik Kazinczy fordításaiban. Ebbeli működésében három korszakot különböztethetünk meg. Fogsága előtt még fő gondja az értelem vagy anyagi húség, bár a nyelvi, stílbéli szépségek átültetésén is törekszik 9 kötetes fordításában az

⁴⁹⁸ Minderről bővebben szólunk a nyelvújítás harca vázlatában, a VI. f. 6. szakaszában.

⁴⁹⁹ Báróczy életrajza (1813. kiadás) 15–27. l.,

értelmi hűségre s a stílbeli sajátosságok átültetésére egyforma erővel igyekeznek, sőt akárhányszor emezt tekinti előbbre valónak, annyira, hogy néhol az érthetetlenségig utánozza az eredeti nyelv jellemző szólásait. Pályája vége felé a *Szalamandrine és a Képszobor*, *Yorick és Eliza Levelei* és *Yorick Utazása* utolsó átdolgozásában, leginkább pedig a Sallustius 20-as évekbeli fordításában megtalálhatjuk mind az értelmi hűség aggodalmaskodó keresését, mind az eredeti stíl legrejtettebb szépségeinek a lehető legszorosabban utánzását. Mert minél gyorsabban fejlődik nyelvünk, s minél többször kezébe veszi Kazinczy régebbi fordításait: annál inkább érzi az eredeti stíl s magáé közti eltéréseket, esetleges fogyatkozásokat, s annál nagyobb készséggel szánja írói tehetségét az észrevett hibák javítására. E készsége életkorával együtt növekedik, aggodalmaskodása egyre túlzóbbá, végül betegessé fajul annyira, hogy később szinte útját állja az irodalmunkra tehető eleven hatásának (*Erdélyi Levelek, Sallustius-fordítás*).

Napjainkban írónak és közönségnek fogalma is alig lehet: miképp igyekeznek Kazinczy fordításait minél hívebbekké tenni az eredetihez nem annyira az értelem, mint inkább a kifejezések fordulatossága, az előadás hangulata és általán a nyelv színezete szempontjából. Gessnert már pályája elején fordítja, vagy hússzor átdolgozza, de még 1804-ben a kiadás szándékolt megindításakor is javítgatja, pedig hányszor elő-előveszi az eredetit és fordítását, s mily finom érzékkel lesegeti: miféle árnyalatokban maradt el az eredetitől, mely képeket s alakzatokat lehetne még találébban átültetni nyelvünkbe. De ez nem elég. Marmontel regéit, Ossian énekeit, Cicero szónoki és Sallustius történelmi műveit hány különféle fordításban hasonlítja össze, s mily kifogyhatatlan ez idegen fordítások tanulmányozásában s annak fürkészésében: miképp próbálják a külföldi fordítók az eredeti sajátos szólásait a maguk nyelvén kifejezni. Sallustiusnak 8 német, 2 francia, spanyol, olasz és angol fordítását megszerzi, s bár e nyelveket nem mind érti, bámulatos finom stílérzékére támaszkodva kiérzi mindeni kifejező sajátosságait. Emellett még próbáját is alkalmazza fordításának: a maga fordítását visszaülteti az eredetibe, s újra szoros bírálat alá veszi: miben közelítette meg az eredetit, s miben tért el attól.

E páratlan türelmet, bámulandó készséget kívánó gyakorlatában oly elevenné, válogatóssá, finommá, sőt finnyássá fejleszti stílérzékét, oly kényeskedővé, akadékoskodóvá csiszolja műgondját, hogy többé kielégíteni sem tudja, akár mert az eredetinek megértésében, stílbeli szépségeinek értékelésében újabbnál újabb szempontok merülnek föl előtte, akár mert nyelvünk még az ő rendkívüli mesterkedései után is megtagadja szolgálatát. Ilyenkor aztán új erővel fekszik munkájának, szembeszáll a nehézségekkel. S addig hallani sem akar a kiadásról, míg kétségei vannak. Nem hiába veti meg a közönség ízlését s kíván a keveseknek tetszeni, de ezeknek aztán *nagyon* tetszeni. Senki sem érezte s hirdette addig az írói működés méltóságát úgy, mint Kazinczy; senki sem veti meg jobban az oly írókat, akik tolluk méltóságát a közönség ízlésének rendelték alá, s vezetőkből követőkkel lettek. Ezért sürgette a tehetség mellett a tanulmányt, a sokszoros javítgatást. Önmagára a legszigorúbb következetességgel alkalmazza a bírálatot. Az írói működést, az alkotó képzelet munkáját e sokszor megbénító aggodalmaskodás magyarázza részben, hogy eredeti munkái majd mind töredékek; hogy fordításait annyi különféle átdolgozásban hagyta, s a legfontosabbnak, a Sallustiusnak kiadását meg sem érthette.

Az így kifejtett ízlésével megérezvén, miféle stílbeli szépségek hiányzanak nyelvünkben: előre kiszámított céllal fog az idegen mű fordításához. P. o. a német társalgó nyelv stíljét kísérli meg a Rochefoucauld maximáinak fordításában, a francia atticismust Marmontelben, a „csupa erőt” Ossianban. Gyakran kísértetbe jut, hogy az eredeti szólásokat szorosan kö-

vesse. Hátha még az elerőtlenedett, színtelen, egyhangú és szétáradó népiessel szemben azokat a stílbeli szépségeket akarja kifejezni és példáival meghonosítani, amelyeket csak a külföldi irodalomban jártas olvasók élvezhetnek: mily könnyen tévedhet tolla az idegen-szerűségek, szokatlan kifejezések átvételére. Kazinczy készakarva használja ezeket. „Az én célom ebben az egész tomusban – írja Marmontel I-só kiadására –, hogy próbát tegyek, mint lehetne a’ franczia Atticismust átalhozni a’ mi Nyelvünkbe is, látni való, hogy nem írhattam úgy, hogy Nemzetes Uraimék Debreczenben megértsek.” Panaszkodnak is sokféle, hogy a fordítás nyelve nagyon erőltetett és nehezen érthető. Debreczenben az az általános vélemény, hogy tudós fordítás, a nép kezébe sem veheti. Dessewffy azt a tanácsot adja a 9 kötetre nézve a Marmontel első kiadásáról varrva hímet, hogy a szokatlan és idegenből átvett szólások értelmét deák vagy német nyelven is jegyezze meg a lap alján, s röviden adja is okát az illető szólás használatának. Mert – úgy mond – nincs oly szerző a világon, akinek minden új kifejezését megértsek, még azokat sem, amelyeket a nyelv gyökeres szelleme szerint képez. Kazinczy tudatosan él a franciás beszéddel, franciás szólásokkal. „Én – írja – abban az egész kötetben nem azt akarom mutatni, mint szóllanak a’ magyarok, hanem azt, hogy a’ *csínra jutandó magyarnak mint kell szóllania.*” Igaz, hogy a kiválasztottak számára dolgozik; de mégis szeretné, ha könyvét Debreczenben is olvasnák, és okulnának belőle, mert ott csak az látszik magyarul tudni, aki úgy beszél, hogy a gubások is megértsek.

Tagadhatatlan, hogy 1807-ig „több gonddal” készült munkát még nem ismer literatúránk. Kazinczy Marmontel-fordítása tartalmilag és stílbileg annyira kiválik az akkori irodalomból, mintha nyelvünk legalább egy pár évtizeddel jutott volna előbbre általa. A prózai elbeszélés közönségesen nehézkes és darabos nyelvvel szemben itt lépten-nyomon új-új szépségek, csín, kellem és elegancia tűnnek szembe. A fordító stíljének a könyv minden lapján érezhető hevét, amelyet Kazinczy barátai *Rousseau-i melegségnek* mondtak, minden magyar elbeszélésben hiába keressük akkor. Nem csoda, hogy fordítását Kazinczy még Báróczy után is rendkívül nehéznek találja; hogy Marmontel stíljének atticismusát, azt a fülbemászó eleganciáját, amely – mint a virágok illata – „megmagyarázhatatlan módra érezteti magát és nem szenved az analizálást és hideg vérrel való feszegetést”, magyar szókkal kifejezze. Ezért kerül ez, mint maga vallja, legtöbb munkájába. De a nehéz munka meg is termi érett gyümölcsét. Azt az új zengésű magyar nyelvet, amely egészen megújított, de újításában a 9 kötethez mérve aránylag még kevés nyoma az erőszakosságnak, itt találjuk először. A társalgó beszédnek ez a tiszta, kellemes hangja, mely a művelt magyar ajkán Báróczynál szólalt meg először, de még egy kissé félénken, nem egyszer kiesve szerepéből, Kazinczy Marmontel-fordítása első kiadásában meglepő bátorsággal, de még mindig mértéket tartva, a szokatlanságokat el-eltakargatva elevenedik meg újra. A szerelem boldog vagy bánatos érzése, amellyel csordultig van a szív, a megindulás érzelmes hangja, amely majd minden személlyel közös, végre a kijózanodás hideg szava, mely szenvedgi az érzékiséget, egyaránt jellemző szavakat keres Kazinczynál. Marmontelnek a rövid, de éles ellentétekkel vagy a szenvedélyek dialektikájával való jellemzését is nagy ügyességgel próbálja a fordítás utánozni. Szabatosságra törekvő mondatait festői színek élénkítik.

Csak a lélektani fejtegetésben vehető észre a többi résszel szemben némi homály s nehézkesség. Csak az általános ítélet kimondásában érezhető mesterkedés és a nyelvvel küzdelem. De ilyen rész kevés a Marmontel elbeszéléseiben. Annál feltűnőbb kivált a Kazinczytól „Magyar történet”-nek mondott elbeszélésekben (*A’ kétség, A’ két szerencsétlen, A’ szép Anikó*) a nyelvnek az a könnyed bája, tiszta eleganciája, behízlgő hangja, mely a magyar költői nyelv első nagy diadala. Nem hiába mondja Kazinczy e munkát még a fordí-

tásban is *excellens*nek. Nem hiába bíztak sikeréhez, noha mindenfelől azt hallja, hogy nehezen érhető. Nem hiába van meggyőződve, hogy kísérletei az óhajtott célhoz vezetnek, bárha sokan ellene zúdulnak. Ezért utasítja a kevésbé művelt olvasót, hogy a könyv olvasását a könyv közepén kezdje, vagyis ahol a „Magyar történetek” kezdődnek; de ha ott is homályosnak vagy érthetetlennek találja, többet elő se vegye a könyvet. Valóban e munka méltó folytatása Kazinczy fogsága előtti működésének; méltó kezdete fogsága utáni pályája második felének, amellyel a várva-várt forrongást szinte egy csapásra megindítja, s méltó koronája lenne a felszázad óta hamu alá temetett irodalmi törekvéseinek, amelyek nyelvünk jogait a kiművelt magyar nyelv alapján óhajtja visszavívni.

Csak egy fordítás mérhető ehhez, a Rochefoucauld herceg maximáié, amely mű Marmontelt másfél év múlva követi ugyan, de mind a kettő egy időben készül. Említettük, hogy e fordításban Kazinczynak kevesebb alkalma nyílik az idegen szólások átvételére, az idegen kifejezésekkel tett próbákra. A műfaj természete okozza ezt. A fordítás nyelve természetesebb, a műfajhoz illőbb, hibátlanabb minden más, ezután kiadott művében. Ha csak a magyar fordítást olvassuk az eredeti s a német fordítás nélkül, alig vehetjük észre: mily aggodalmas fontolgatással keresgeti a megfelelő szót és mondatot; mily kifogyhatatlan türelemmel válogatja össze a közel egyértelmű szók közül a legjellemzőbbet, vagy amely lehetőleg még árnyalatában is egy értékére legyen a kifejezni kívánt szónak vagy szólásnak. Csak ha a fordítást és eredetét egymáshoz hasonlítjuk, tűnik szemünkbe a fordító bámulatos készsége s az a rendkívül eleven stílérzéke, amellyel az eredetinek minden sajátágát legalább sejtetni tudja. Kíérzi a maximák célzatát, és ezt akárhányszor a kellesténél jobban kiemeli s erősebben hangsúlyozza. Ha valahol, itt kellett mindenkifelett rövid szabatoságra törekednie, s Kazinczy valóban emberül megfelel írói feladatának. Sok helyt oly talpraesetten tudja az eredeti gondolatot a magyar észhez alkalmazni, oly magyarosan, régi közmondásaink kifejező nyelvén szólaltatja meg az elvontabb maximát is, amennyire finom nyelvérzéke és páratlan fordítói gyakorlata képesítheti. Fordítása a legkritikább esetben mondható szolgainak. Inkább szabadabb, hosszabb, elnyújtottabb bár ez kevésszer. Néhol feleslegesen magyarázó. Az egymással szoros kapcsolatban levő gondolatokat itt-ott lazán fűzi össze. Néha a német fordítás után indul, máskor azonban jobban a fején találja a szegget, mint a német. Néhol a jelzős mondat felbontásával az eredeti értelmet is elváltoztatja, néhol meg azért, hogy magyarossá legyen, szabadabban fordít. Sokszor ahol könnyű volna szóról szóra fordítania, a kínálkozó kifejezéseket, mint nagyon közönségeseket, szokatlannabbakkal cseréli fel, s akárhányszor így művészebbekké avatja.⁵⁰⁰

Arra is nem egy példa van, hogy a fordító a szó közönséges jelentését újabb, gazdagabb színezetűvé teszi; például: *honteuse* nála *világot kerülő*, *fixement*: *pislogás nélkül*, *l'humeur*: *vak ösztön* stb. S különös, hogy a magyartalan s erőszakos kifejezést rendszeren csak akkor használja, mikor nem az eredeti, hanem a német után indul. Például az eredetit: *Pour s'établir dans le monde, on fait tout ce qu'on peut pour y paroître établi* a német után fordítja így: *In der grossen Welt Fuss zu bekommen, thut man alles, um zu zeigen, dass man schon Fuss darin habe*. Kazinczynál: *Ha ki lábat akar kapni a nagy világban, egész erővel igyekszik*

⁵⁰⁰ Ilyet számtalant találunk, p. o. *Toute le monde en parle*: minden ember pengete. – *Peu de gens*: Ritka ember. – *La passion fait souvent un fou du plus habile homme*, et rend souvent habiles les plus sots: A passio az okos embert is fa-Jankóvá teszi; néha pedig Mihókból is okos embert csinál. – *On est quelquefois un sot avec de l'esprit, mais on ne l'est jamais avec du jugement*: Az ember néha tacsó minden elmésségével. De józan ésszel senki nem lehet tacsó. Stb.

mutatni, hogy azt már kapott. Ilyenre számos példát találunk. Mind e mellett elmondhatjuk, hogy a fordítás a maga nemében éppen olyan sikerült, mint a Marmontel magyar fordításának 1807-diki kiadása. Ha Kazinczy szét nem törí azokat a korlátokat, amelyek őt ekkor még az újítás erőszakosságaitól visszatartják, ha tovább nem ment volna, mint e két fordításában: nagy tévedéseitől ment maradt volna. De bizonyos, hogy a nemzetünket átalakító forrongás jóval később s tán nem oly hathatósan nyilvánult volna.

Vajon miképp lehet magyarázni, hogy Kazinczy az alatt a néhány év alatt, amely e két fordításának sajtó alá adásától 9 kötetes kiadása megindításáig, vagyis 8–10 év alatt minden eddigi korlátait széttörí, minden óvatosságát megtagadja, s merész iramodással egy ugrásra akarja pótolni évtizedek mulasztásait? Vajon mi az oka, hogy régebbi fordításait, sőt a most megjelent Marmontelét is újabb felfogása szerint múlhatatlanul szükségesnek látja átalakítani, és minden kapcsolatot eltépni, amely fogsága előtti munkásságához köti? Ha igaz, amit idéztük levelében Szentgyörgyinek ír, hogy a Kis János és Szentgyörgyi ellenkezése következtében újra előveszi sajtó alá készített kéziratait, s „a’ szükségtelen külön járást” kitorlí belőlük, és még sok ízben tisztogatja műveit: miért nem tud megállni azon a határon, amelyet az újítás ellenségei is hovatovább elfogadtak volna?

E kérdésekre külső és belső okokkal felelhetünk, nem feledkezvén meg elsősorban a minden újítás, minden átalakulás természetes túlzásairól. Figyelemmel kísérve hazánk közállapotát, láttuk: mily vészes zimankók fenyegették nemzetünket Napóleon császárságától bukásáig. És nemcsak a külpolitika romboló hatása, hanem az idegen szellemű kormány rosszakarata is ellenünk esküszik. Nemzetünk meg belétörődve végzetszerű sorsába, alig mer többé remélni jövőjében. Az irodalom, amelynek a nemzeti élet megmentésére kell vállalkoznia, egyre súlyosabb feladatok előtt áll. Kazinczy az irodalom feladatát parancsoló szükségnek tekintvén, minden oly eszközzel megkísérli nemzetünket álomkorságából felriasztani, amelynek sikerét látja más nemzeteknél, s amelynek használatát a kormány is elnézi, vagy észre sem veszi. Ilyen eszköznek ismeri fel a nyelvünkben megindult forrongást. Ha ő ez áramlatot erősebb szerrel éleszti, mint addig bárki más, azt hiszi, hogy nemzete mihamar lerázhatja elaléltága nyűgeit, és szunnyadó erőit összegyűjtve újabb életre támadhat. Aztán ha már az a mérsékelt újítás is, mely eddigi működésében nyilvánul, annyi ellentmondást gerjeszt: mennyivel hangosabb ellenkezésre s így az irodalmi közvélemény gyűjtő hatására számíthat, ha az újításnak mindazon eszközeit bátran alkalmazza, melyeket a külföldi irodalom útmutatásaiból ismer? Tehát az a meggyőződés, hogy az irodalmi nyelv kifejtése maga után vonja nyelvünk jogainak biztosítását, ami meg nemzetünk létét szilárdítja meg, ösztökéli őt az újítás eszközeinek egyre merészebb alkalmazására.

Másfelől azonban minél többet és több nemű munkát fordít, annál jobban megerősödik felfogásában, hogy a fordítás csak úgy lesz hű mása az eredetinek, ha a német minták útmutatását minél szorosabban követi, s az idegen stílbéli szépségeket minél nagyobb számban ülteti át nyelvünkbe. A művelt magyar olvasó az eredetiekből hozzá szokván az idegen stíl szépségeihez, nemcsak eltűri azok áthozatalát, hanem meg is kívánja. Nincs hát – úgy vélekedik Kazinczy – semmi belső oka a további óvatosságnak, hisz a legendkívülibb érdekek parancsolják a megindult forrongás erősítését. Hogy az idegenszerűségek megrottják nyelvünk alapszerkezetét, s a magyar gondolatalkotás tényezőit is kiforgatják valódi sajátságaikból: ez a félelem nem gyöngíti elhatározását. Hogy a nyelvszokás és grammatika tanításával szembe kell szállnia: ettől nem tart. A latin és német írók is szembe szálltak, és utoljára meggyőzték nemzetük közvéleményét is, mert a siker feledtette a küzdelem hevében elkövetett túlzásokat. Aztán ha a cél nagysága parancsolja, a tilalom is megtörhe-

tő, csak hozzáértő író szánja el erre magát. Honnan veszi a szabadságot? Mi sarkallja, hogy ez elhatározó lépést neki kell megtennie? Nem egyéb, mint a nemzet megmentésének mindennél nagyobb érdeke; fájának az a nagy szeretete, amely egész működésének igazi alapja. Mivel pedig ő a cél végpontjáig csak merően előre szegezi tekintetét, nem veszi, nem tudja számításba venni: mily rettenetes kockára teszi nemcsak saját működését, hanem egész nemzete legdrágább kincsét is, ha erőfeszítése kudarcot vall. Ebből a legnagyobb érdekből merít hát szabadságot, ez ösztökéli egyre nagyobb merészségre, nem látva semmi akadályt, széttörve minden tilalmat. Ő maga Epaminondas példáját hozza fel, midőn merész neki-lendülését igazolni akarja. Lám Epaminondas nem kérdezte: szabad-e neki megvernie az ellenséget, hogy megmentse hazáját a szolgaságtól. „Csak nyerjük-meg tehát a’ diadalt – írja Kazinczy a Báróczy életrajzában –, mint Epaminondas, ’s nem fogunk retteghetni a’ kárhozzátástól, mint ő nem rettegett.” A kárhozzátás utoljára dicséretté válik.

E példát százszor is idézi Kazinczy, és az abból elvont tanuláshoz a legszigorúbban ragaszkodik. Ehhez járul néhány íróbarátjának magasztaló bírálata, mely annál jobban erősíti irányát, minél fogékonyabb a hozzáértő írók javallása iránt. A magasztalások írói tekintélyét egyrészt föltétlenül avatják, másrészt ennek következtében újító merészségét mintegy az ő ízlésétől teszik függővé. Mindez okok együttvéve érthetővé teszik, hogy Kazinczy 9 kötetes kiadásában nem tartózkodik a legmerészebb idegenszerűségektől sem, s van néhány lapja, mely magyar észnek teljesen érthetetlen.

Még meg sem jelenik a kiadás egyetlen kötete sem, már itt-ott hangok emelkednek nem is az újítások, hanem általán azon felfogás ellen, hogy irodalmunkat csak fordításokkal lehet kifejtetni, amit a mester Herder tekintélyére hivatkozva számtalanszor magyaráz. Az ő baráti körében sem titkolják az ellentétes felfogást. Már 1803-ban Lakos János b. nem osztja Kazinczy véleményében. Helyes, úgy mond, hogy az író készüljön, gyakorolja magát, de aztán megtisztult s kellő erőre kapott lelke adjon a magáéból is, ne csak a máséból. Fordításokkal soha sem tesszük virágzóvá irodalmunkat. Éppen azok nem veszik a fordítást, akik általán könyvet vásárolnak, mert eredetit is olvashatnak, nem szorulnak fordításra. Aztán nagyon sok silány gyom burjánzott már fel e téren; oly dicséretes kivétel, mint Kazinczy, vajmi kevés van. Ide járul, hogy a fordítások miatt a legnagyobb veszedelem fenyegeti nyelvünket. Annyira „bele szerelmesedünk némely kiejtésekbe és constructiókba, magyarul is szépnek tetszik a’ nyelv trucczára valamely idegenség, idővel hozzá szokunk ezen hajtásokhoz, kifejezésekhez, és így beszédünkben egy más hangú ugyan, de egy idegen grammatika után tekert nyelvet formálunk”. S már Lakos kikel némely oly germanismus ellen (jól néz ki), amely csak kezdett feltűnedezni nyelvünkben.⁵⁰¹ Verseghy megértvén Kazinczynak mily fordításai várják a sajtót, örvend ugyan az így meginduló nagy munkásságnak, de csodálkozik, hogy Kazinczy semmit sem szól eredeti munkáiról. „El nem hitethetem pedig magammal – válaszolja neki 1804. ápr. 9-én –, hogy egy olyan Elme, mint a’ tiéd, tsak arra határozza repteit, hogy fordításokkal küszködgyön.”⁵⁰² Kis János és Pápay Sámuel sem fojthatják el meggyőződésüket, hogy kár volt Kazinczynak fordítóvá lennie. Mi lehetett volna belőle, sóhajt fel Kis János, ha első ifjúságától fogva a saját szárnyán repült volna. Pápay megbocsáthatatlannak tartja, hogy Kazinczy mindég csak fordít és pedig költői műveket is prózában. A 9 kötet megjelenése után tanítványai közül Kölcsey fejezi ki

⁵⁰¹ 1803. máj. 1. és 1804. febr. 17. írt levelében. Kézirat a M. Tud. Akad. könyvtárában: Lev. 41. 36. sz.

⁵⁰² M. Akad. könyvtár: *Irodalmi Levelek*.

legnyomatékosabban: mennyire sajnálja, hogy Kazinczy minden idejét fordításokkal tölti. Horváth Ádám már régebben le akarta beszélni: hagyja abba a fordításokat; mert aki csak szüntelen idegen íróval társalog, annyira magába veszi az idegenszerűségeket, hogy egészen elszokik a magyar szólásoktól, mint a diéta alatt élő a savanyú káposztától. Maga Kazinczy is megvallja, hogy „a’ sokáig gyakorlott fordítást az íróra nézve veszedelmesnek tartja”, mert ezáltal elveszti önállóságát, önbizalmát, s mankó nélkül nem mer egy lépést sem tenni. Hanem előbbi felfogását meg nem változtatja. Hallván, hogy a pesti könyvkereskedők panaszkodnak Marmontelének első kiadására, mivel nem veszik, mert nem értik; szeretnék, ha Kazinczy segítene rajtuk valamiképp: azt feleli, hogy ő sem nem tud, sem nem akar segíteni. Jegyezze meg a magyar közönség, hogy e könyv nem aluszékony olvasókat mulattató román, vagy csinos köntösbe öltöztetett erkölcsi irat, amelyet minden olvasó könnyen felfoghat. Ez a könyv „philologiai próba, a’ mellyből azt tanulhassák, hogy *nyelvünknek mikép’ s melly úton kell megadni azt a’ csínt, a’ mellyel a’ Francia és a’ Német bír.*” A philológiai mesternek pedig nem azt kell szem előtt tartania, hogy megérti-e Tiszteletes Uram, s hogy úgy beszélnek-e a piacon, hanem azt, hogy miképp kell a nyelvnek új s hozzá illő dísz adni. Tudja, hogy tőle sokan eredetit várnak, kívánnak „szent hazafiúságból, de gondolatlanul”. „Én – folytatja – többet használok azzal, ha Emilia Galottit a’ legnagyobb gonddal adom a’ nemzetnek, mintha egy silány Originált faragok. Remek originált írni nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni... Én tehát inkább leszek jó Rézmetező, a’ mennyire tőlem kitelik, mint olly festő, ki originálja miatt becsültetnék ugyan most, de idővel munkája oda tétetnék, a’ hol az Albrecht Dürer darabjai függenek.”⁵⁰³

Az irodalmi harcok ütközőpontja éppen a fordítás. A megújulás kezdetétől fogva élesen megkülönböztethető az a két felfogás, amelynek egyike szerint irodalmunk csak fordításokkal, másika szerint csak eredeti művekkel emelkedhetik. Egyelőre az elsőnek tekintélyesebb képviselői vannak; de Kármán, Csokonai, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi emennek a híve. A könyvárusok a sok selejtes fordítást eredeti magyarnak iparkodnak feltüntetni. Ezért terjed el az *átdolgozás*, vagy amint Bessenyei mondta: „fordítás is, nem is”. Az írók magyarosítani próbálják fordításaikat, még Kazinczy is, aki a fordításnak legelszántabb s legtudatosabb képviselője. Az írástudó magyarok felfogása nem kedvez a fordításnak; s ha az író mégis fordítással lép a közönség elé: igyekszik annak okát adni. Báróczy azért adja ki a *Kasszandrát*, mert fölteszi, hogy a magyart különösen érdekli egy scythia herceg s hercegnő története, mivelhogy nemzetünk „a’ scytháknak vérekből származott maradékja és vitézségeknél is törvény szerint való örököse”. Valóban nemcsak rendkívül önérzetes, hanem bámulatosan erélyes elhatározás kellett ahhoz, hogy Kazinczy egyszerre 9 kötetes fordítást adjon a magyar olvasók kezébe, s nyíltan hirdesse, hogy még meg akarja szerezni 6 kötettel. Csak imént nyert ismét kifejezést irodalmunkban az a felfogás, hogy csupán az eredeti művek „szerezhetnek az íróknak állandó ditsőséget és nyújthatnak a’ Nemzetnek igazi hasznos mulatságot.” Kulcsár lapjában Eggenberger József könyvárus Dugonics „eredeti” magyar románjait hirdetvén, a következő bevezetéssel él: „Nagy ditsőségére válik a’ Magyar Nemzetnek, ha az idegen munkák ízetlen fordításaik által nem hagyja már tovább magát vezetékén hordoztatni, mint a’ jártani tanuló gyermek. Megismerni az elme jussait, és tulajdon lelki erejével a’ természetnek és a’ régi történeteknek mezejeken új pályafutásra ereszkedvén, férfias tselekedet férfias Nemzetet illet.” Arra kéri tehát az írókat, hogy erede-

⁵⁰³ Kazinczy *F. Levelezése* XV. k. 69, 219. 236–237. l. XVI. k. 108–109. l. *Irodalomt. Közl.* 1911. évf. 446. l.

ti románok írásával bizonyítsák hazájukhoz vonzó szeretetüket.⁵⁰⁴ Hanem Kazinczy előre tiltakozik az ellen, hogy az ő fordításait is a közönséges fordítások mértéke alá fogják.

S méltán tiltakozik. Egyetlen fordítás sincs akkor irodalmunkban az övéhez fogható. Most még a divatos regényfordítások megelégszenek, ha az értelmet jól-rosszul tolmácsolják magyarul; Kazinczy mindinkább arra törekszik, hogy az író „szeretett sajátságait” is nyelvünkbe ültesse. Kortársai, még a jobbak is csak *azt* fordították, amit az eredeti nyújtott: Kazinczy nemcsak *azt*, hanem *úgy*. Sőt az értelmi hűség éppen nem szoros célja. Már azáltal, hogy Marmontel néhány elbeszélését nem is az eredetiből, hanem csak Báróczy fordításából dolgozta; hogy az úgy nevezett „magyar történeteknek” kivált bevezetését az eredetinek csak célzata szerint írta; hogy az angol műveket másodkézből, németből s részben franciából ültette át, nem lehetett tartalmilag hű. De nem is kívánt. „Nem vala kötelességem – írja – úgy fordítani, hogy éppen *semmi változást* ne ejtsek, hanem hogy el ne rontsam az Originalt.” Majd ezt a megjegyzést teszi: „*Az egész dolgot kell adni; minden vonást nem kíván a fordítás*”. Ezt azonban csak a fordításra érti, s védelméül írja maga mellett, midőn Kölcsey alapos kifogásokat tesz fordításai ellen. Mikor merni tudását magyarázza a 9 kötet kiadása előtt, nem ily engedékeny. Igaz, hogy a tartalmi hűséget sehol sem hirdeti; hanem azért a maximákban, Gessner, Goethe és Wieland munkái fordításában elég hű marad a tartalomhoz. Ott meg, ahol a gondolat árnyalata a szónak és szólásnak is bizonyos árnyalatát kívánja, szorosabban is ragaszkodik az eredetihez. Fő törekvése azonban ekkor már, hogy az eredeti író jellemző sajátságait is megszólaltassa nyelvünkön. Igen világosan fejezi ki magát, midőn ellenfeleire rájuk olvassa téves felfogásuk minden bal következményét. Ellenfelei alig sejtik, amit ő oly természetesnek tart és hirdet. Azok szerint minden magyar fordításnak olyannak kell lennie, mintha azt az eredeti író magyarul írta volna, miből szerinte nem következik más, mint hogy ha klasszikusokat fordítunk, mindenkinek egyforma magyarsággal kell beszélnie, hogy minden magyar olvasó könnyen megértse. Eszerint a franciák nyomába kell lépni, akik Cicerót éppen úgy beszéltek, mint Sallustius vagy Tacitust. Az eredeti írókat hát „mentébe, dolmányba” öltöztessük, amint később Arany János a túlzókra mondta, hogy a bundaszag is megérezték a fordításon. Kazinczy pedig a németek után indul, s fordításán is fel akarja tüntetni, hogy eredetije milyen nemzetiségű író műve, vagyis a deák vagy német író műve magyar fordításban is deák vagy német marad, bár magyar szóval van írva, tehát az idegen ízlés magyar szóba öltöztetve. Ha Tacitust fordítom: át kell ültetnem a „tacitúsiságot” a dologgal együtt. Csak így jut el irodalmunk az óhajtott virágzásra.⁵⁰⁵

A műfaj természete döntő számításba esik. „Magyar scénájú Drámában” – úgy mond – például *Rigó Sámsonban* (Molière darabja *A botcsinálta doktor*) ő sem szól idegenszerűen, mert itt az egész mű szelleme megmagyarosodott. De ugyan miért ne *Clavigo*ban? – kérdi. Hisz a német *Clavigo* is tele van gallicizmussal. Ha itt a dráma személyei idegen módon beszélnek, azon a fül éppen oly kevésbé botránkozik meg, mint a szem nem azon, hogy rajtuk spanyol öltözetet lát.

Kazinczy meggyökeresedett téves felfogása, amelyet számtalanszor bizonyítékul használ, hogy a nyelvet egyszer a ruhával, másszor meg a képzőművészettel hasonlítja össze. Elég csak rámutatnunk e tévedésére; de azt nem mulaszthatjuk el hozzátenni, hogy felfogása roppant ellentmondásban van azzal a másik felfogásával, amely szerint a nyelvet a nem-

⁵⁰⁴ *Hazai Tudóstítások* 1806. évf. XXXII. (nov. 26.) sz.

⁵⁰⁵ *Kazinczy F. Levelezése* XII. k. 98. l. XIV. k. 203. l. XV. k. 243. l.

zet legdrágább sajátjának hirdeti egész pályája alatt, s félszázados működése ennek a legerősebb tanúja. Csak mikor újításainak okait magyarázza, látszik megfélemleni erről, s hajlandó a téves felfogás alapjára állni. Így megérthető, hogy már ekkor az *új szó* csinálását is megengedi, s ahhoz a laza föltételhez köti, hogy illet „csináljon az az Író, a' ki bízik magához”. Másfelől azonban föntebbi szavaiból kiolvashatjuk legközelebbi célját is. A fordítás által az egyes műfajok külön-külön stíljét akarja megállapítani, vagy legalább erre elég példát adni. A műfaj természete szabja meg tehát: mennyire követheti a fordító az idegenszerűségeket, mennyire kell azoktól tartózkodnia. S a most tárgyalt két fordítása megmutatja a gyakorlatban is: miképp áll a célt megközelíteni. A maximák fordításában nem használhatott idegenszerűségeket vagy csak nagyon elvétve; de a novellákban, amelyek a „csinra jutandó magyar” beszédére akarnak példát adni, a francia szólások átültetése annál gyakoribb. Ebből a nézőpontból halad aztán tovább a magyar Marmontel megjelenése után mindaddig, míg a 9 kötet merészségei föl nem zúdítták az írástudók nagy részét. Hanem ekkor Kazinczy már a magyar stílfajokra nézve alapvető munkát végez.⁵⁰⁶

Az új műveltségnek a magyarba oltására leghathatósabb eszközül a fordítást látja. S minél türelmetlenebbül várja az új termő ágakat, annál nagyobb eréllyel törekszik az oltást, nemesítést végezni. Ezért mondhatja a *Bácsmegyei* újabb kiadására, hogy az castigatissima dictiókból áll. Nincs benne, úgy mond, egy vessző sem, amelyen ki ne leste volna, hogy így lesz-e jobb vagy amúgy. Ezért mondhatja, hogy az új kiadást az elsőhöz (1789) mérve annyira megtisztogatta szennyeitől, hogy „nem marada kő köven”. Ezért tesz 1807-től 1814-ig, a 9 kötet megindításáig oly gyors lendületet, hogy még a kiadás alatt is egyre merészebben tör előre, s az utójára megjelent kötetekben mutat legnagyobb túlzásokat.

V.

Kazinczy fordításainak részletes vizsgálatával még adós irodalmunk. – A Marmontel-fordítás újításai; részletezés; idegenszerűségek. – Báróczy és Kazinczy újításainak összehasonlítása. – A 9 kötet közvetlen hatása. – Soloecismusai. – Műfajok szerint milyen stílbeli szépségeket iparkodik meghonosítani? – A Gessner-fordítás sikerei. – A régieskedő nyelv hiába veszett utánczása. – Az Ossian-fordítás hibái, példák. – Mesterkedései, erőszakossága. – A komorság festői színezete. – Legkevésbé sikerült a Wieland regényeinek fordítása, példák. – Ő maga Yorick Leveleit és Utazását becsüli legtöbbször. – A magyar maximák stílje. – Kazinczy ösvényt vág az Auróra-kör számára. – A drámai nem körébe tartozó fordításai: Clavigo, Egmont. – Nagy tévedések; példák.

A nyelvújítás, illetőleg fordítás imént tárgyalt eszméi gyakorlatilag a 9 kötetben nyilvánulnak kegyetlen következetességgel. Mindaz, amit egy rendkívüli ember tudatosan érelyes nekilendülésében maradandót s napi értékűt, dicséretet s kárhoztatandót első pillanatra észrevehetünk, gazdag változatosságban tárul itt elénk. A színarany salakjával. Alig megbecsülhető irodalmi nyereség nehezen vagy egyáltalán sehogy sem pótolható veszteséggel. Sokszor el vagyunk ragadtatva a magyar stílnak addig nem is sejtett szépségeitől; de sokszor bosszúság tör ki belőlünk a nyelvünkön ejtett erőszakosságok miatt. Vannak lapok

⁵⁰⁶ Uo. IV. k. 37, 152–153, 275, 304, 379. I. V. k. 383, 4319. I. VI. k. 28, 119, 134, 181, 414, 532. I. VIII. k. 297. I. XI. k. 394–395. I.

az első három s az utolsó kötetben, amelyek a nyelvújítás diadalát jelölik; a 4–8. kötetekben viszont oly lapokra találunk, amelyek a legkomolyabb okát adják az ellenfél küzdelmeinek. Amazok nyelvünk gazdag szellemének új bizonyítékai, emezek az újítás túlzásainak kudarcjai. A maradandó értékek megbecsülése nem tehet bennünket elfogultakká az elítélendő tévedések, hibák iránt.

Kazinczy fordításainak részletesebb vizsgálatával még adós irodalmunk. Eddig két nevezetes tanulmány fejtegeti behatóbban Kazinczy elveit és gyakorlatát: a Halász Ignácé s a Simonyi Zsigmondé. Amaz felöleli Kazinczy összes fordításait, és józan kritikai érzékkel iparkodik ítéletet mondani, de inkább csak általánosságban.⁵⁰⁷ Ellenben Simonyi⁵⁰⁸ tisztán nyelvészeti szempontból rendszeres vizsgálat alá veszi a fordításokat, a második kiadásokat összehasonlítja az elsővel és eredetiökkel, sőt a művek újabb fordításával is, de bár figyelemmel van Kazinczy új kifejezéseinek helyességére is, mégis inkább hibáit emeli ki. Hogy a magyar stíl fejlődésében mily rendkívüli érdemei vannak Kazinczynak, erről csak néhány általános ítélet hangzott el, amelyeket a nyelvújítás ellenségei még nemrégiben is kemény ostrom alá vettek. Kortársai csak nyelvi szempontból bírálták; egyedül Dessewffy vetett ügvet alapvető munkájára.

Kazinczy már fogsága előtt sikerrel járja Báróczy ösvényét. Báróczy a magyaros szólások közé vegyíti az idegenszerűségeket, hogy nyelve választékos, előkelő és a művelt társalgásnak megfelelő legyen. A szók kiválogatásában, a helyesebbnek, szép alakúnak, jellemzőbb árnyalatúnak használatában adott példákat éppen úgy tekintetbe veszi Kazinczy, mint amily mélyen megjegyzi magának a kényesebb ízlés válogatásait, s amily hűségesen eltanulja mesterétől azt az öntudatosságot, amely nélkül nem is haladatott volna nyomában. Ő is a szép ízlésre támaszkodva gazdagítja a szókincset mindazon forrásokból, amelyeket már elődeinél és kortársainál látott; de e forrásokat nemcsak kibővíti, hanem szaporítja is. A régi és tájszók közül ugyan kevés újat vesz át, de a kortársainál feltűnedező új szókat annál szívesebben használja. Emellett az összetételek, újabb alakú képzések, főleg a szócsontítások útján képez új szókat, de ezeknek régi alakjait is használja, ha a stíl neme kívánja. Mert neki a műfordítás nem cél, hanem csak eszköz a nyelv művelésére. Nemcsak az a célja, mint Halász mondja,⁵⁰⁹ hogy a tartalmat tolmácsolja, hanem hogy közben miféle szókkal, szólásokkal, fordulatokkal szépítheti a nyelvet. S mióta Marmontelét kiadta: mennyivel kényesebb, finnyásabb lett ízlése, hogy minél jobban eltérjen a közbeszédtől. Míg az első kiadásban a szók rendes alakját használja: *diadalom, ellenkezés, esküszöm, ábrázat, gyönyörűség, édesség, segedelem, segítget, szempillantások, sejdít, tulajdonság*, az új kiadásban már újonnan képz, legfőképp rövidíti a szót: *diadal, ellenzéske, eskem, ábráz, gyönyör, éd, segéd, segélyget, pillantat, sejt, tulajdon*. Az idegen szókat nem a nálunk megszokott latinus, hanem németes alakjukban használja; az I. kiadásban: *theatrum, thrónus, triumphus*, a II.-ban: *theáter, thrón, triumph*. Ott még az ikes igéket nem bántja: *bánik, történik, válik*; itt: *bán, történ, vál*; de ott *aggódj*⁵¹⁰ (53),⁵¹⁰ a II. kiadásban *aggódjál* (54). Ott még a népiesebb ragos vagy képzős alakot sem veti meg: *életrendi* (58), *felgyülekezett, várattatott, adattatni, magánosság, kedveltettem*; itt: *életrende, felgyülekezik* (98), *váratott, adatni, magány, kedveltem*.

⁵⁰⁷ *Magyar Nyelvőr* 1883. évf.; de új szavaival foglalkozik már uo. 1875. évf.

⁵⁰⁸ *A nyelvújítás és az idegenszerűségek*; Budapest, 1891; Akad. Ért. – Radó Antal szintén az idegenszerűségekkel foglalkozik, és sok példát állít össze a *M. Nyelvőr* 1883. évf.

⁵⁰⁹ Id. tan. 595. l.

⁵¹⁰ A zárjel közti szám a kiadások lapszáma; csak a nevezetesebb és nála is szokatlanabb használat után tesszük ki helykímélésből.

Ott még megeleégszik az idegen szóval: *a' virtust és dicsóséget* vesse a szépség és szerelem gondjaim alá (93), itt új szóval él: *a' rényt és dicsét* vesse stb. (97); *valóság: lény* (50). Ott a befejezett cselekvést a rendes *t* ragos alakjában használja, itt majd mindenütt az elbeszélő vagy történeti múltat teszi helyébe: *hajtott: hajtá, ellenzette: ellenzé*. Előbb van rá példa, hogy a birtokos viszonyban a birtokon nem jelöli meg a többes birtokost, mint Révai tanította: indúlatimnak annál inkább ki fog tetszeni *nemessége* (7); itt már: *nemességek* (5). Ezt különben rendesen már régebben is így használja. Arra is van példa, hogy az újabb kiadásban nyersebb szóval fejezi ki magát: *sineg: sinór*. Már itt kezdi az *igaz* értelmét a *valóval* felváltani úgy, hogy amazt soha sem használja. Kényeskedő ízlése ilyenekben is nyilvánul: *Athenába: Athénébe, Ulysszes, Aeropagus*, itt: *Ulyssz, Aeropagusz*; ott: *izelet, mérészség, rád, igazságok van, vág*, itt: *ízlet, merészség, reád, igazok van, való*. Még a hosszabb címet is meg rövidíti az új kiadásban és *A' kétség* mellől elhagyja a magyarázatot: *vagy a' Magával békétlenkedő szerelme*, mely az eredetiben is megvan.

A szokatlan és idegenszerű kifejezések közül néhányat csupán annak szemléltetésére hozunk fel, hogy az első kiadás óta mily mértékben haladt Kazinczy. Az infinitivusi szerkezetet, amelyre különben irodalomban s nényelvben egyaránt találhatott példát, majd minden kínálgzó helyen használja a *hogys* szerkezet helyett: Készítették Szeretőjét, *hogy magát felejtse-el* (7); Készítették Szeretőjét magát *elfeledni* (5). Az eredetiben: tout en elle invitoit Alcibiade à s' oublier (M. I. 2.),⁵¹¹ Báróczynál is hasonlóan: Minden kísértette szeretőjét magát elfelejteni (18). Nekem nincs elég erőm szerelmet színleni (161). Le moyen de feindre longtemps un amour qu'on ne sent plus! Je n'en aurois jamais la force (M. I. 58).

A rövid szabatoság az egyik legfőbb törvénye, amely mondat szerkezetiben uralkodik. Minden feleslegeset elhány, sőt olyat is, ami nem éppen felesleges, de a mondat megérthető nála nélkül is. A *hogy*-ot már ifjabb korában is kerüli, most onnan is kihagyja, ahol még előbb megtúrta. Például: Nem érhették-el azt, *hogy* őket becstelenné tegyék (53); az új kiadásban: mert őket becstelenné nem teheték (54). Előbb: mert *igaz, hogy* férjemet nem szerettem (155); most: mert, való, férjemet... (160).⁵¹² Előbb: Azt tartom, *hogy* a' szív jóságát; most: Azt tartom, a' szív jóságát... Előbb: Valami Asszonyság megszerette, *hogy módos gyerek* (228); itt: Valami Asszonyság módosnak lelte (236). De a megszokottabb kifejezésekben is szeret rövidíteni. Előbb: Hála *légyen* az egeknek (158), most: Hála az egeknek (160). Előbb: Csinálj sok irigyet, de te soha az ne lehess (92); most: Csinálj sok irigyet 's soha az ne lehess (96), pedig a rövidítéssel az értelmet bágyadtabbá teszi, viszont az eredetihez hasonlóbbá: faites des jaloux et ne le soyez jamais (M. I. 115). Vagy: Hány esztendő vagy *te*? E mondatból a *te*-t kihagyja, holott az ellentét megkívánná. Vagy: Így pazarolja el a' *maga* legbecsesbb adományait; kihagyja a *maga*-t. Vagy: Hogyan gyaníthatta volna *azt* az ártatlan Anikó (203); utóbb az *azt*-ot elhagyja (210). De arra is van példa, hogy az előbbi magyartalan kifejezést magyarosabbá teszi: *Eggy* felette kedvetlen, únalmas kötelességen estem által (155). Az új kiadásban az *eggy*-et elhagyja (160).

Azonban a nyelv kincseinek gyarapítása, a magyar stíl alig sejtett szépségeinek kifejtése azon példákból látható különösen, amelyekben Kazinczy az eredeti mondata értelmét

⁵¹¹ Marmontel köv. című kiadását értjük: *Contes moraux et pieces (!) choisies* de M. Marm. I–V. T. à Leipsic 1791. Rövidségből *M*-mel jelöljük, a Báróczyra hivatkozásban *B* a Kazinczy-féle kiadást értjük.

⁵¹² Az eredetiben nincs is meg Kazinczy fordításának az a része, amelyben a szökésnek mintegy okát adja az apa: *Quelque femme aura voulu l'avoir à son service.* (M. II. 192). Báróczynál szorosabban: Valami Asszonyság *szolgálójába vette* (156).

minden árnyalatára vagy csak egy bizonyosra, melyet az értelem legfőképp kívánni látszik, való tekintettel szinte újonnan alkotja: a gyöngébbet erősebbel, a bágyadtat keményebbel, az elvontat valóságosabbal váltja fel. Rendkívül sokféle módot felhasznál erre. Az a legközönségesebb, midőn a megfelelőbb, jellemzetesebb szót választja ki. Például: Nem akarnám, hogy légyen mit *szememre hánynom* (10); ezt az új kiadásban így változtatja meg: Nem akarnám, hogy légyen *mielvel vádolnom magamat* (8); előbb még szó szerint fordítja az eredetit: Je veux du moins n'avoir *rien* à me reprocher (M. I. 4). Báróczy hasonlóképp: Nem akarnám, hogy légyen mit *szemre hányhassak* (20). Vagy ezt: *Meg sem gondolta*, hogy ötet szánni lehessen (203), így változtatja meg: *Nem is álmodta*, hogy... (210). Az eredetiben sokkal általánosabb: il *ne lui étoit jamais venu dans la pensée* qu'elle fût à plaindre (M. II. 174). Báróczy szorosabban ragaszkodik az eredetihez: *Sohasem gondolta*, hogy szánakodó lehetne rajta (138); Kazinczy is őt követte előbb. Ebben is szorosabban követi az eredetit első kiadásában: Ő a' ki teljes életében mindég *engedelmeskedett*, most alig érzette, hogy kíván valamit, azonnal neki engedelmeskedtek mások (226), így változtatja: Ő ki teljes életében *mindég mástól függé*, most alig érzette, hogy kíván valamit 's azonnal látta, hogy most *tőle függenek minden mások* (235). Báróczynál így: Ő a' ki teljes életében örökké engedelmeskedett, most alig kívánhatott valamit, azonnal mások *engedelmeskedtenek* nékie (155). Érdekes módja az új szólás képzésének, midőn az elvont értelmet jelölő szót felbontja, és ezáltal vagy festőibbé, vagy kifejezőbbé teszi: Ez a' *viszketegség* a második kiadásban felbontva: *viszketeg gondolat*, amire egyébiránt Báróczy fordítása lehetett hatással: *kényes gondolat*, az eredetiben: *délicatesse* (M. I. 1.) Vagy: Ő maga gerjeszté az *ellenkezés szellemét* (291): *Elle animoit la contradiction* (M. II. 91); valószínűleg az *animer* értelme sugallja a fordítónak az új kifejezést. Vagy: *Az a' kimondhatatlan kellem*, melly néki egész alakján 's minden mozdulásain *lebeg* (129): *La noblesse de ses traits, la douce fierté* [deses regards], je ne sais quoi de divin dans sa taille (M. II. 170). Máskor az eredeti birtokos viszonyt meghagyja, de azáltal teszi festőivé, hogy a birtokot szemléletessé változtatja: Például: *La fraîcheur de la jeunesse* (M. I. 63); az ifjúság *tavasza* (169–170); *quelque impression de tristesse* (M. I. 153); a' *leggyengébb fellegét* (sejtette) a bánatnak (137). Mennyivel elmosódottabb, színtelenebb még Báróczynál: *Valami szomorúságomat esmérte* (53). Ha semmi változtatást nem tesz is az eredeti szerkezetben, a legjellemezesebb szók megválasztásában bámulatatos érzéke van; pl. *c'est le moment des réflexions* (M. I. 1): *Ez épen az eszméletek ideje*. Néha meg a jelzős szerkezetet birtokviszonnyal cseréli fel, s ezáltal teszi a maga kifejezését hathatósabbá: Une Grâce *timide et décente* (M. II. 135); a' *szemérem' szent kelleme* (216), Báróczynál színtelenebb: *tartózkodó kellemetesség* (143).⁵¹³ Szerencsésen tudja Kazinczy az eredetinek egy-egy szavát magyarázni azáltal, hogy jelzős szerkezetté alakítja, vagy másképp felbontva teszi kifejezőbbé: une *imprudence*: gyermeki *elméltenség*; *simple*: keveset látott. Tudnunk kell, hogy e szókkal az író az öreg földműves leányát, Anikót igyekszik mentegetni.

Azonban Kazinczy e fordításának már első kiadásában is használ sok oly idegenszerű kifejezést, amelyet soha sem fogadott volna el irodalmi nyelvünk. Tehát már fogságában s a következő években meggyökeresedik benne az a gondolat, hogy a nyelvszokást nem épen szükséges uralkodó hatalomul elismerni. Például az ilyenekben: elhitette a' *gyermeket* (az eredetiben: *lui aura persuadé*, ti. *quelque femme*, M. II. 192), *elhittem magamat, engem*

⁵¹³ Tanulságosan rámutat e kifejezésmódok közül egy párra Barbarics R. az *Egyet. Phil. Közl.* 1890. évf. XIV. k. 391–2. l.

számokból kifogott, olly örömek alatt, nagy szüksége van a' leplezetre és száz hasonló! A szó elfogadott értelmének átvitelében nem szerencsés, például: Hagyjuk olly *hitelbe* a' világot: *laissons croire* (M. II. 192), már akkor a *hitel* a *credit*nek volt egyértékese. Több példát találhatni arra is, hogy Kazinczy ottan-ottan semmitmondó vagy nagyon homályos kifejezést tud adni az eredeti világos értelmének csak azért, hogy újszerű és szokatlan szólással élhessen. Például Marmontel e mondatát: *Le voiles les plus légers, le désordre le plus favorable, tout en elle invitoit Alcibiade à s'oublier* (I. 2) Kazinczy így fordítja: *A' legvékonyabb patyolat, a' legbátoritobb felfejtődzetek...* amely sikerült a többi, annyira cserbenhagyja az utolsó szóban megkísérlett próbája. Báróczy szó szerint fordítja: a' legkedvesebb *rendetlenség*. A következő mondatban is csak a szokatlanságra való törekvés tehetné érthetatlenné: Nem vallván-meg senkinek, mi bántja, nem csoda, hogy *nem is vett semmi világot* (238); holott ha szó szerint fordít, könnyebben érthetőleg fejezi ki magát: *Comme il ne confioit sa douleur à personne, personne ne pouvoit l' éclairer* (M. II. 193). Báróczynál helyesen: Mint-hogy senkivel ki nem nyilatkoztatta fájdalmát, senki nem is utasíthatta (ti. az öreg földmívest leánya keresésében, 157).

Ez idézett példák Kazinczy újításainak nemcsak sikerre vezető vagy helytelen módjait, hanem egyszersmind azt a gyors haladást is mutatják, amelyet a széphalmi vezér pályája második felében szükségesnek tart. S ha ily nagy eltéréseket, tetemes változtatásokat figyelhetünk meg Marmontelénél 6–7 évi időközben megjelenő két kiadásában: mennyivel szembeötlőbbek változtatásai a fogsága előtt kiadott és 9 kötetes fordításában. De itt már együttesen kell mind a 9 kötetéről szólnunk, hogy a fordító fény- és árnyoldalai egyszerre szemünkbe tűnjenek.

Nem ismerünk fordítót a világirodalomban, ki az idegen szellem annyiféle termékein edzette művészi tehetségét, s oly öntudatos céllal szólaltatta meg az az ó- és újkor nagy íróit, mint Kazinczy. Gessner idilljeitől kezdve Pyrker *A' Szent Hajdan gyöngyei*ig és Sallustiusig az ó- és újkor költői és prózai műfajainak majd mindenikéből kiválasztja az ízlésével egyező műveket: szomorú- és vígjátékot, eposzt és regényt, elbeszélést, úti- és néprajzot, erkölcsi tanítást, szónoklatot és történetírást, s valamennyinek a jellemző sajátosságait iparkodik átültetni. Senki sem érzi meg nálunk a korabeli magyar stíl és az előtte remekeknek tetsző klasszikus és újkori művek stílje közti különbséget, és senki sem kapcsol össze e különbségek elsimításával oly rendkívüli fontos nemzeti érdekeket, mint ő. Egészen új, ismeretlen stíljével olvasóit az idegenszerűhöz, szokatlanhoz akarja szoktatni, arra célozván, hogy ha egyszer a közönség hozzászokik az újhoz az irodalomban: szellemi műveltségünk többi ágaiban is elfogadja, sőt megkívánja az újítást. Munkájával rendkívüli eredmény jár: felforgatja közéletünk parlagföldjét, hogy az új politikai s társadalmi eszmék megfogalmazására alkalmassá tegye. Az új eszmék hódítása megkezdődik.

Feladatának egy részét már fogsága előtt megoldja. Báróczy újításainak megőrzését, megkedveltetését s gyarapítását biztosítja. Ha ő fogsága előtt kiadott fordításaival meg nem kettőzteti Báróczy kísérleteit: a reánk szakadó súlyos idők könnyen eltemetik a Báróczytól örökségül hagyott vívmányokat, annál inkább, minél jobban erősödik a régi magyar költészet folytatóinak az idegen eszmék és ízlés ellen megindított visszahatása, s minél több szomorú tanulság szól egyáltalán az idegen szellem hódító beáradása ellen. De Kazinczy fordításai a magyar stíl művelésének nagy munkáját ott folytatják, ahol Báróczy abbahagyta, s a tanítvány hamarosan meghaladja mesterét. Marmontel első kiadásával s a magyar máxákkal megteszi az első merészebb lépést, mely azonban mestere után nem merészebb, mint azé a maga korában, akár a társalgás hangjának könnyedségét, akár az elbeszélés fo-

lyamatosságát nézzük. Csak a kifejezések idegenszerűségére s még inkább az egyes szók alakjára találunk felöltő különbségeket. S mégis Kazinczy nyelvét éppen oly érthetetlennek találják, mint 30 évvel azelőtt a Báróczyét. Miért? Mert a Báróczy nál csak helyel-közzel érezhető külföldi ízlés Kazinczynál uralkodó. A nyelv és stíl új színezetét, új mondatszerkezetét s új szólásmódjait e fordításokban kísérli meg Kazinczy roppant nagy számmal, valósággal halmozva. Ha számít is Báróczy a francia társalgásban jártasokra; nem azokat tartja szem előtt. Kazinczy saját bevallása szerint azok számára fordít. Báróczy az idegen szellemet megmagyarosítva mutatja be; Kazinczy a magyar közönséget az idegen szellem élvezetére vezeti, hogy az ő fordításában is olyat lásson, amit az idegen irodalomból már megszokott. Báróczy is számít a művelt közönségre, de a stílképzés eszközeire és módjaira híriül sem meri az erőszakot alkalmazni, noha ő is a *szépet* vallja alapelvének, s a nyelvérzékét alája rendeli. De Kazinczy elsősorban az írókat tartja szem előtt, mert ő tanítani, vezérik tekintélyével követőket akar szerezni. Büszkén mondja Szent Ágoston után, hogy ha homályosnak vagy érthetetlennek találják nyelvét, jele, hogy tévelyegnek. A korabeli magyar stíl nehézkességeivel, faragatlan erélyével szembeállítja a maga stíljét, amely „tele van keccsel, kellemmel”, s több oly szépséggel, amely a külföldi íróknak is csak a legjavanál érezhető. S éppen ezeknek a teljesebb átültetésére törekszik, hogy a gondolatok s érzelmek kényesebb kifejezéseit, a társalgás hangjának elevebb és változatosabb színeit, meglepő gazdagságát, az ellentétek merész fordulatait, az eredetinek minden báját művészien tolmácsolhassa. Jóval maga megett hagyja tehát mesterét. A magyar stílt sok színnel gazdagítja Marmontelében; legfeltűnőbb valamennyi közt az értelmes finomság s a választékoság. E tekintetben egyetlen fordítást sem mérhetünk hozzá. Mert bár minden fordításának megvan a maga fényoldala, de nagyobbak az árnyoldalai, mint a Marmontelnek. Nem hiába lépett ezzel a fordításával kiszabadulása után először a közönség elé, s nem hiába tette 9 kötetes fordításának is az élére. Stílművészete ebben vall legnagyobb mértékben reá. A *Bácsmegyei*, *Stella* s Gessner idilljeinek természetes vagy affektált érzelmességét, festői képeinek ellágyuló színeit, az elbeszélés gördülékenységét mindenütt eltalálja, jóllehet az idillek első fordítása mesterkéletlenebb hangjának hímporát sokszori csinosgatásával jórészt letörli: mégis Marmontelével egyik sem versenyezhet, bár bizonyos, hogy a Gessner művei fordítása van hozzá legközelebb.

Ha a Marmontellel együtt adhatja ki többi fordításait is, nyilván nemigen téved újításában oly szerfeletti túlzásokra, melyeket pár év múlva maga is megsokall, de a magyar stíl új ékességei mintegy ellenmondás nélkül hódítják meg a magyar nemzetet. De az előadott okok miatt Kazinczyt egyre tovább ragadja égő vágya, hogy nyelvünket mielőbb kiművelve, jogait is visszavívhasssa. Félúton nem szabad megállapodnia. Nyelvünk még többet elbír, s a nemzet fölébresztése erősebb szereket kíván. Most már alig ismer határt. Goethe drámáiban, Wieland elbeszéléseiben, még inkább *Yorick Leveleiben* és *Utazásaiban*, leginkább pedig Ossian énekeiben annyira viszi nyelvújító heve, amellyel nyelvünket a legkülönfélébb stílnemek idegen szépségeinek elfogadására alkalmassá akarja tenni, hogy nyelve minden művészi hajlékonysága mellett sem tudja a közönséget megnyerni, mert újításainak halmozása feledtetni látszik művészetét. Mintha az eredeti írók művészi ihlete őt is megragadná, s képzeletök világa nála is uralkodóvá izmosodnék. Nemcsak a Goethe által megszokott világot mondja gyönyörűnek, hanem a többi író is varázshatalma alatt tartja. S ezt a költészettel megszépített világot s nyelvét addig tanulmányozza, míg az eredetiek minden szépsége sajátjává nem képződik, s a maga nyelve azoknak kifejezésére teljes készséget nem mutat.

Hogy az idegen ízlés követése miképp fejleszti a magyar stílt, a következő magyarázattal világítja meg. Aki azon akad fel, úgy mond, hogy ő a Marmontel fordításában nem úgy szól, hogy mindenki megérthesse, hanem úgy, mint „egy jól megtanult és akarva soloe-cisáló francia fogna szólni egy Párisban sok ideig lakott magyarok körében”, bizonyosan azon is felakad, hogy Hamlet a magyar játékszínen nem mentében és dolmányban, hanem „a’ maga nemzeti costume-jében lép-fel”. Nem nevetséges volna-e az ellenkezőt követelnünk? És nem nevetséges volna-e azt kívánnunk, hogy Ossian, A’ Vak Lantos, Clavigo, Egmont, Stella, Yorick, Gessner Ábele és Kainja vagy első hajósa, Bácsmegyei meg Wieland Oszmondysza és Klodiona úgy beszéljenek, mint ahogy mi magunk között szoktunk? Mindaddig szoknia kell a közönségnek az idegen öltözet nézéséhez, míg azt természetesen nem találja. „Nem azt kívánom én – magyarázza a *Messiashoz* tervezett előszavában –, hogy az a’ játészó, a’ ki Hamletet adja, úgy járjon az úczán is, és a’ mikor a’ maga személyében szól, mint Hamlet; hanem hogy Hamlet, Egmont, Kláríka úgy öltözhessenek a’ mint személyekhez’s szerepeikhez illik. ’S megeshetik, hogy *valamellyszépünk Kláríka costumejében lel valamit, a’ mit tulajdon öltözetének szépítésére fordíthat, s nagy okunk van reményleni, hogy az által a’ szép magyar leány öltözte még nyerni fog.*” Igaz, hogy a nemzeti lélek legsajátabb nyilvánulását, nyelvünket, gyökerestül kifogatni eredeti természetéből semmiféle idegen ízlés kedvéért nem lehet, s ezt csak annyiban vihetjük át, amennyiben a nemzeti lélek természetéhez simulhat: Kazinczy törekvésének iránya, hogy a magyarságot az újítások elfogadására szoktassa, élénk világot nyer e különben hibás hasonlat által.

Ez irányban haladva egyenlő írói hévvel hinti szét az idegen stíl virágait minden fordításában. De a siker korán sem egyenlő. Az 1807-től 1815-ig kiadott 11, illetőleg a 10 kötet fordítását 4 csoportra oszthatjuk: erkölcsi elmélkedés (*maximák*), leírás (Gessner *idilljei*, bár ezeket az elbeszélésekhez is bátran sorozhatnók, A’ *Római Carnevál, Etna, Yorick utazásai*), elbeszélés (Marmontel *regéi*, Herder *Paramythionjai*, Gessner minden munkái, két dramatizált darabját kivéve, *Ossian énekei, A’ Szalamandrine és a’ Képszobor, Bácsmegyei, A’ Repülő Szekér, A’ Vak Lantos* és Lessing *meséi*) s végre dráma (Gessner *Evandere* és *Erásztja*, Goethe: *Egmont, Estelle, Clavigo* s *A’ Testvérek*). Mindegyik nemben vannak jelességei és hibái. Legtöbb jelessége van az erkölcsi elmélkedésben és elbeszélésben, legtöbb hibája a drámában. Legjobban eléri célját a maximák, a regék, Gessner elbeszélései fordításában. Amazokat legközelebb hozza a magyar gondolkodáshoz, emezekben legkevesebb erőszakot követ el nyelvünkön, s mégis legszembeötlőbb stílbéli szépséget honosít meg nálunk. Amazokban a rövid szabatosásra törekvést a műfaj természete kívánja, s mintegy magával hozza, emezekben a társalgó hang érzelmes finomságát s az előadás választékosságát Marmonteltól, a festői színek gazdag pompáját Gessnertől, az elbeszélés könnyed folyamatosságát Marmonteltól és Gessnertől tanulja el. Az *Ábel Halálában* a természet szépsége az emberi érzelmek mindenikével összeolvasztva, a mennyei öröm és boldogság, a lassankint hevülő indulat és rettentő elszántság, a kitöltött bosszú sivársága, a mardosó lelkiismeret vergődése, s a félelem mélysége mind megtalálja Kazinczynál megfelelő kifejezését. Az angyalok karának énekében meg, noha az is próza, igazi ritmus lüktet. A Daphnis behízelt kelleme, könnyed bája oly fokon érvényesül, mint addig egyetlen más magyar munkában sem. Gessner az érzelmek sok különféle húrjain játszik, s Kazinczy hűségesen utánozza. Olvassuk csak *Az első hajósból* a leány sóvárgását, akinek szíve határozatlan és nem is sejtett érzelmi hullámvásba csap, vagy anyjának bánatos lepleztetését, aki váltig rejtegeti leánya előtt származása titkát, de a leány természetes izgalmait nem tudja csillapítani: a stíl új szépségei közt mily könnyen elfeledkezünk a hibákról, a hang könnyed lebegése mellett

arról a nehéz munkáról, amelybe mindez került. Csak ha az ilyen lapokat olvassuk, érthetjük Kazinczy erős meggyőződését, mily elsőrendű fontosságú a nyelv kifejtése nemzetünk haladására. Épp ezért nem tud várni munkájával, s követ el türelmetlen erélyével nagy hibákat is. Érthetjük nehéz munkája örömét, amely egy-egy újabb javítása, átdolgozása, simítása után elfogja keblét. De azon sem akadunk fel: miért tartja szükségesnek törni, hajlítani, csiszolni, ékesgetni a nyelvet, hogy e huzamos próbák alatt „hív, kész és tetsző magyarázója legyen” a gondolat és érzelem minden árnyalatának. Bizonyára az a siker, amelyet a Marmontel és Gessner művei, *A' vak lantos*, a mesék és példázatok fordításával elér, téveszti mind nagyobb merészségre Goethe drámáiban, Wieland elbeszéléseiben s Ossian énekeiben.

Rövidített, új alakra változtatott szavainak, arányos, mindenütt kimért mondatainak új zöngése csábítja Ossian költeményei fordításában, hogy a vers ritmusát prózában is utánozza. S valóban a nyelv zenéje egyetlen művében sem oly fülbemászó, mint az Ossianban. Talán csak a magyar Sallustiusé hasonlítható még hozzá, amellyel az új vívmányok ékességeiben legjobban egyezik, de egyszersmind hibáiban is. Ossian-fordításának vannak oly lapjai, amelyeknél szebbet Kazinczy sohasem írt. Az elbeszélés önkéntelen gördülékenysége, sima folyása itt-ott a népmesékre emlékeztet. A sietős előadás sejtelmes hangjában az északi balladákra ismerünk. A rövid, eposzban nem szokásos hasonlatok arányos tagjai a gondolatritmus könnyűségével hatnak, aminthogy a gondolatritmusok gazdagon is hullámzanak ez énekek mindenikében. A színesebbnél színesebb jelzők festőisége, a képek és alakzatok dús szemléletessége először szól hozzánk tudatosan művészi hangon. Amit Kazinczynek a népiest legtöbbször megvető ízlésétől nem igen várhatnánk, legalább a törekvést látjuk, hogy az elbeszélés naiv hangját is visszaadja. De éppen ez legkevésbé sikerül neki, mert nem természetes, hanem mesterséges eszközökkel óhajtja elérni. A régieskedéssel szeretné a naiv hangot megközelíteni, de a régieskedés egyáltalán nincs hatalmában. Bár korához képest elég járatos a régi irodalomban; a régi nyelvet jobban ismeri, mint Révain, Sándor Istvánon és Horvát Istvánon kívül bárki más: a régi szók átvételében, a régi kifejezések utánképzésében, legfőképp pedig a régi költemények hangjának alkalmazásában cserbe hagyja minden képessége, mivel mindehhez a népköltészet gazdagabb ismerete, a mesemondó egyszerű előadásmódja lett volna szükséges, ami őbenne hiányzott. S ahelyett, hogy a régi magyar költők megszépített nyelvét próbálta volna használni fordításában, a saját korabeli, tulajdonképp a maga irodalmi nyelvét önkényesen akarja régiessé átalakítani mind a szókban, mind a szó- és mondatszerkezetekben. Tiszta sor, hogy ez az önkénykedés csak kudarcot vallhat. Itt már semmi mesterkedés nem segít. Vannak sikerült részletei, hol a régi és népnyelvből finom érzékkel választ (*kisség, had erősei, sivány*), saját szavai is a nyelv törvényét követik (*tűzcseregteg, szélhaladó, vérmyszolya, sötét övedzetű*), újszerű kifejezéseit szokottá tudja varázsolni, például az ilyenekben: *Sárga haj lángolja körül fejét; képen el-árasztván minden kellemet* (VI. k. 18. l.); Elnézvén az ifjú' arczát, *vágyást mosolyga reád* mindenike, s karod halált *özönle a harczmezőn* (VI. 50.); *Lelke halált forrala az ifju ellen* (50); *Pillantata halált szikráz* (79); *A' sötét övedzetű éj végig-ömöl az egen* (137); *Nem adtunk sírt a' megholtaknak 's előhívánk az ég' ölyveit* (158); *Magas lángokban lángolt* mellyének haragja (292) s ezer más.

De midőn a szók rendes alakját nemhogy megszépítené, hanem émelygössé teszi az édeskés selypítést utánozva (*gyűlong, bomlong, folyong, nyúlóng, villángzó, villángtat* {villog, villogtat}, *csösszen*), midőn a régi képzőt, amely már erejét elvesztette, minden mérték nélkül használja (*édest, nehéz, rettenet* határozó értelemben), midőn a szókat tűrhetet-

lenül csonkítja (*bék, feku, kés[ik], sér[vés], győzedel*): a lépten-nyomon felötlő hibát nem tudja eltakarni. Minduntalan használ új szókat is, vagy a tájnyelvből átvetteket, s rendszeren nem a helyes értelemben (*barcsa, surjány*), máskor meg az elfogadott értelmet új árnyalatúvá próbálja átképezni: *kegyelet szép íve* = zápor íve (szivárvány); *elsuhintanak* (elsuhannak); a *sarló* szót következetesen *sarj* alakban használja, miáltal a mondatot teljesen értelmetlenné teszi: ideje lesz véget vetni *sarjjal* az harcnak (VI. 146); A Teuthai ifjuság elhullott *sarjaink* alatt (292). A szokatlan vonzatot, amely rendszeren latinismus vagy germanismus, később is sokan utánozzák: *fussd a' bajokat* (VI. 18); *fussam e a viadalt?* (uo.), *félém a' boszszús* Grumált. Számos nehézkes mondatán kiérzik: mennyire küzd a kifejezés szokatlanságával, s a huzamos kísérletezés után is önmagával elégedetlenül kénytelen akárhányat mintegy félbehagyni: Kuchullin egy tölgnél áll, lassan görgött szemekkel (VI. 41); Fion-ghal *szemet lők népére* (54); nem *külde ő soha tetteket a' későbbi kornak* (153); Az ősz király *körül* van *öntve* ellenségeitől (VIII. 297); Ahlwardtnál: Der Greis ist umkreiset von Feinden (II. 183); a' csapkodó szélben *üvöltöttek hajaim* (VII. 116), Ahlwardt fordításában: Im jähen Windstoss pffif mein Haar (III. 198); Döbögök az éjnek ijedelmeiben (VII. 168): Ich erzitter' in Mitte der Graunnacht (I. 297); Lassant haboz-el egy csermely: Sanft wallst ein Bach durch die Thäler (II. 5); Könnyük rohantanak szemeikből (287). E kifejezések azonban érthetők és költői színezetűek. De számos mesterkélt kísérlete teljesen hiábavalónak bizonyult: *Sok lant ömle az ének tusája közé* (70), vagy: *Tágasság lepi meg ívét* (99), *füvel körülsubogott* kövek (213). Rövidség kedvéért néha kihagyja a mondat állítmányát vagy alanyi kiegészítőjét: Emeljétek-fel pajzsotokat, mellyek mint a' sötétült hold (62), kihagyja az *olyanokat*; vagy: Te, atyám, egyedül állál, 's ki olyan dicsben, mint a' Selma fejedelme? (209), kihagyja a *voltat*. Szereti a jelzőt társhatározóvá változtatni, amit hellyel-közzel mások is megtesznek, de Kazinczy nagyon gyakran s éppen az Ossianban: Sztrinadóna a' gyöngö *kézzel* (gyöngö kezű, 151), bajnok az őszült *üstökkel* (217), amely utóbbi mármint rámutató megszólításban helyénvalónak is mondható. Egyéb szokatlanságai és idegenszerűségei többi fordításaival közösek, mint az ilyenek: Nem térek én vissza, míg a' diadal enyém leend (VI. 27), ehelyett: enyém *nem* leend; vagy: *népem a' te népednek áll* (nekiáll, nekiesik); nézik ... néked ellenedbe (ti. szembe); ment *ellenébe a' halálnak*; láncsájára rohan *neki*.

De vannak teljesen érthetetlen mondatai, részint új szavai, részint szószerkezetei, illetőleg mondatvonzatai mellett, amelyekre ily mértékben alig találunk példákat többi fordításaiban. P. o. Az ő *dicse ködöglet* (VI. 122), Ahlwardt fordításában:⁵¹⁴ Sein Ruhm ist Nebelgedunst (I. 217); vagy: A rém' *kövénél ígért* (uo.): Wo er dem *Geisterstein* befragt (I. 218); vagy: Tekintetem *ellehelt nemfajzásokon* nyugszik (153): Mein Blick ruht *aufentschwindenen Geschlecht schreibn* (II. 275), vagy: a' ravatal őszült barcsája hullatja vénhedett szakállát (201): Die grane Distel auf dem Carn strent den Bart vor Alterhin (III. 7), vagy: Kolla ki akar kelni dölyfének 's bosszút áll fija' holtáért: Seinem Stolz will Colla *begeggen* u. *rächen* den Tod des Erzeugten (III. 318); Ki az amott, mint a' rengetegek' szarvasa, mellyet *vemh fölt* követ? (VII. 16): Wer der dort, ähnlich dem Berghirsch, dem folget die *astige Heerde* (III. 92); Tüstént megyen vasának telje között (VII. 19): Rasch naht er *in Waffen des Stahls* (III. 95); Kelő sugár vagy, de mellyet had éjjez körül (VII. 259): Ein Strahl ist Fingal, der aufgeht dem Geist, dem unmachtete der Krieg (II. 119); Árny elterül a' *naplette* téren (VII. 97): der Schatten hinschwebt durch das sonnige Feld (III. 169); Itten *gyapor* hadi-dárda

⁵¹⁴ Az 1809-ki lipcsei kiadást használjuk.

tündököl, itt gyapor veres szem görg (VII. 108): Manches Schlachtspeer funkelt dort, *manch'* dunkelrollendes Aug (III. 182); Érin nyomtatva torlódik a' ravatalok' homályába (VII. 277): Érin sah es *gedrängt* sich nahn vom Dunkel der Carn geschirmet (II. 149); Fillán a' futamló Érint maga előtt torlá-végig a' csattogó harczfenyéren (VII. 283): Die Flucht genst Fillan auf Érin, selbst verfolgend im Brausen der Schlacht (II. 157).

Azonban ha oly lapjait olvassuk fordításának, amelyekben az említett fogvatkozások, sőt javíthatatlan hibák nem zavarnak bennünket, bizonyos művészi gyönyört érzünk, vagy legalább a művészi prózának azt a ritmikus hullámzását, azt a tiszta folyamatát, amely csak művészi ihletből árad. Az eredetinek mély elégiai hangulata majd mindenütt hűen visszatükröződik, valamint az eredeti előadás szaggatottsága is.⁵¹⁵ A fordításnak legtöbb hibája tán éppen abból ered, hogy kifejezéseit Kazinczy mindenütt erővel teljesebbé akarja tenni; hogy addig válogat a kínálgató egyértékes magyar szavak, kifejezések közt, míg utoljára is mintha nyelvérzéke egy-egy pillanatra megtompulna, s vagy innen marad, vagy túllő a célon. De nincs sem Kazinczynak, sem más magyar írónak egyetlen munkája is, amelynek hatását közvetlenebbül nyomozhatnók Vörösmarty nagyobb-kisebb epikus művein, mint a szóban levő fordítása. Baróti Szabó Aeneis-fordítása a klasszikus eposz hangjára, előadásának pompájára nézve szintén nem maradt arra nyom nélkül; de Vörösmarty nyelvének behízelt zenéje, hasonlatainak, képeinek és jelzőinek elragadó színezete Kazinczy Ossian-fordítására utal, mint első példányképére. Ez már magában véve is nem közönséges érdeme Kazinczy fordításának.

A komorság festői színezése még *A' vak lantosban* nyilvánul hasonló mértékben. Csak-hogy Kazinczy a 9 kötetben újra kiadott, fogsága előtti munkáit annyira átdolgozta, hogy alig ismerni első kiadásaira. S ez átdolgozás nem mindegyiknek használ. *A' vak lantosnak* nem. Első kiadásában van valami régies színezet, amely itt sok helyt elmosódik. De a példázatok stíljének erélye, a mesék előadásának egyszerű józansága nemcsak megmarad, hanem fokozódik is. Legjobban átdolgozza a *Bácsmegyeit*, amelynek címét is megváltoztatja. Ebben határozottan nagy haladást látunk. A sok idegen szó és kifejezés mind elmarad, s az újítások aránylag óvatosan jelennek meg. Az átdolgozó huzamosan csiszolt nyelve mintha különben is jól illenék ez érzeltős elbeszéléshez, amely a korabeli elbeszélő stíl könnyű folyamatára nézve első munkának mondható. Minthogy ezt Kazinczy a nagyközönségnek szánja, de meg a mű tárgyánál fogva is, nem tartja alkalmasnak, hogy újításai közül az erőszakosabb módokat is megkísértcse benne. Amit pedig alkalmaz: akárhány javára szolgál.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Mindezt Halász I. is elismeri id. tan. 112. l.

⁵¹⁶ Sok példát hozhatnánk fel, hogy az I. kiadás hosszú szavait a II. kiadás megrövidíti, vagy egyszerűvel cseréli fel, vagy kihagyja, aminthogy a II. kiadás szövegéből egész sorokat kihagy. Ilyen változtatások: *perczentés, érütés*, eledel: táplálat; üresség: ür; hánykódás: előéztés, *szemembe: szemembe*; akad: ötlik; *szánkáztam: szánoztam*; vén kőszirt darabok: szirtmasszák; bátyám: Onkel; phantasie: phantasia. A II. kiadásnak a szavait például: huss (6), magaviselés, labyrinth, lassandan, vagy az ezeknek megfelelőeket az I.-ben nem találjuk, mert az egész mondat újra van szerkesztve. A következő szokatlan s részben helytelen kifejezéseket az I.-ben még magyarosabban olvashatjuk: El tudom *bitetni magammal* (I. 1.): *nem fogom-meg* e gondolatot (II. 3); mint mentem édes *szenderésbe* miattad (I. 2.): mint mentem miattad a' legédesebb *szendergésbe* (II. 4.); bődög *óráimra* emlékeztem (I. 5): *nappaimra* gondolkozám (II. 6); ne vedd rossz néven *édes Marosim* (I. 6): Megengedj, Kedves (II. 8); *édes enyelgése s eleven tréfái* (I. 8): *ártatlan lelkének kilövellése* (II. 9); mitsoda gyönyörködéssel néztük tavaly, hogy Halasy és Veszprémy Maris egymást *a' szerelem' forró tűzével szerették* (I. 10): midőn Halasit és Veszprémy Marist egymást olly híven szeretni látánk (II. 11); hogy Halasy *nem gazdag* (I. 10): mert Halasynak *nincs sokja* (II. 12). De viszont arra is számos

Hogy kortársai közül az első kiadást jobban szerették, nincs mit csodálni. Nemcsak a tartózkodó s alig észrevehető újítás, mely az első kiadást a másodiktól megkülönbözteti, okozta ezt, hanem egyszersmind az elsőben az újság ingere, a kor áramlata s az elbeszélés stíljének addig nálunk alig ismert könnyedsége is.

Az elbeszélő fajban legkevésbé sikerült Wieland románja, *A' Szalamandrine és a' Képszobor*. Maga a mű sem tartozik Wieland elsőrangú elbeszélései közé. Az a titokzatosság, mely az előadás hangját komorrá, az a sok reflexió, mely az elbeszélést nehezebb folyásúvá teszi, az eredetiben is sok helyt nem engedi érvényre jutni Wieland fényes költői tulajdonságait. Kivált a hosszas elmélkedésekkel átszótt elbeszélés ágas-bogas mondatai a magyarban nagyon kevésbé gördülnek, súlyos lépésük mintha el-elakadna. Néhol, mint Pasidora és Klodion találkozásának elmondásában valamivel bátrabb és gyorsabb az elbeszélés, de sehol sem igazán könnyed. És Kazinczynál a nehézkesség még azáltal is fokozódik, hogy az *Egmonton*, *Yorick Utazásán* és részben *Ossian énekein* kívül egyetlen fordításban sem alkalmaz annyi újítást, mint ebben. Amire a Marmontel- s Ossian-fordításból példákat idéztünk, itt mindaz halmozva van: az érthetlenségig csonkított szók, az új alakú képzések, amelyekre semmi szükség, a szokatlan kifejezések, amelyek alkalmasint idegen szólások szolgálai utánzatai, sőt érthetetlen germanizmusok. Nem a *kedvencz*, *lovanczféle* szavaira célozunk, sem nem azokra, amelyeket az ő finnyás ízlése az elfogadott, mint kemény, póriás alakok helyett oly kedvvel alkalmaz (*döbög*, *összedőlöngöz*), hanem azokra, amelyekben az elfogadott értelmet egészen meg akarja változtatni. Például *életlen* nála *élettelen* értelemben (26), *legtehetősb*: *legtetszetősb* (48), *meglátakor*: *meglátásakor* (48), *fog*: *foglal* (91), *nyugtabb*: *nyugodtabb* (40), *vetélgés* (84), *meglakosít* (102), *édesdebb*: *édesdedebb* (79), az ő *hitelek*: *hivések* (51). Aztán az ilyenek: *gyönyörbb* (24), *engedség* (98), *csappanfény* (84), *felruha* (6). A csonkítások közt vannak ilyenek: *temérd* (83, 177), *szederin* (4–5), az *esk*, *sanyarféléket* nem is említve. Elhallgatjuk az ily magyartalanságot is: *lelkeink*, *szíveink*; de ezt is mondja: *atyjaik* (92), *együttléteink* (85). A latinból átvett szókat német alakra csigázza, mire minden kötetében sok példa van, de a legtöbb épp a VIII. kötetben, amely a szóban lévő elbeszélést és *Egmontot* tartalmazza.

Tán sehol sem látjuk inkább Kazinczynak az idegen értelem áthozatalával folytatott nehéz küzdelmét, mint itt. Az Ossian-fordításban is vannak érthetlenségek, de inkább a tájszók használata, vagy a forgalomban levő szók értelmének elváltoztatása miatt. Itt azonban a mondat a maga egészében okoz érthetlenséget; néha csak az eredeti segítségével tudjuk meg, mit akart a fordító mondani; máskor meg a legvastagabb germanizmuson ütődünk meg. Csak egy pár példát: Engem egy *kifosztandó csigvázshoz* lassandan *látszék kistrófolni akarni* (35), az eredetiben: *Jede Minute ... schien mich an einer ausdehnender Folter langsam aufzuschrauben*. Vannak érzések, mellyek ... a' lelket úgy eltöltik, hogy eltiltják az

példa van, hogy az I. kiadás lapos vagy színtelen kifejezését a II.-ban szabatosabbá, elevenebbé alakítja, például nem bírok *magammal* (I. 2): nem bírok *hevemmel* (II. 4); neki eresztém szívemet, hadd érezze a' szép téli nap' kellemetességét: téli nap' *kecsét* (ez kevésbé sikerült változtatás); ez a' mérges gondolat *ötlött elmémbe* (I. 5): ez a' gondolat *szökött keresztül fejemen* (II. 7); új erőt *gyűjtött* (I. 5): új erőt *látszott gyűjteni* (II. 7); annyifelé kellett kapnom (I. 6): annyi felé *kapkodtak* (II. 8), (ez nagyon kifejező szólás, csak hogy egészen más az értelme, mint az előbbinek); szája többnyire pityergő formán áll (I. 7): *pityergőre áll szája* (II. 8); mint *olvasztja-fel el-fagyott* szívemet (I. 8): mint *olvaszt-fel* bennem ... minden érzést (II. 9); a ködarabok is utánam *jajdúlnak* (I. 79–0): utánam *jajdúlnak a' szírtok* (II. 76); esne-le szememről az a' fátyol, melly *szemeink előtt fityeg* (I. 84): melly bennünket *halandókat vakon tart* (II. 80) stb. Igaz, hogy a mesterkélttség nem egyszer megrontja a hatást.

időnek minden megfogását (49): Es gibt Gefühle ... die Seele so ganz erfüllen, dass sie *allen Begriff von Zeit ausschliessen*. Kedv érhetett volna kerülgetni őket (75): dass man *daran denken konnte sich ihnen zu entziehen*; igen tetszetős jeleit nyomta be a' kedvetlenségnek (80): *brachte einen sehr sichtbaren Ausdruck von Verdruss* in ihre schönen Gesichtszüge; azon kínos kifejezésnek, mely ... forni kezdte, nekem egy elakadt, bár tartalom voltot kellett adnia (82): Der peinliche Kampf, der jetzt von neuen in meinen Innern aufging, musste mir ein *zwangvolles und verlegenes Aussehen geben*. Még érthetlenebb: valami kevés *hideg konyhát*'s gyümölcsöt szede-elő (88): Und zog noch etwas *kalte Küche* u. Früchte ... hervor. A lépten-nyomon előforduló germanismusokat felesleges említenünk. De azt méltó megjegyezni, hogy néha a népi szólás példájára próbált új kifejezéseiben is megtéved. Ismeri e kifejezést: ezüst *szöggel kivert* koporsó, s ennek a példájára ezt mondja: *posztóval kivert* nagy palota (66), fekete *bársonnyal kivert* tágas koporsó, holott itt *bevont, behúzott* jelzőt kellett volna használnia. Magyaros szólásai a sok szokatlan és idegenszerű kifejezés mellett szinte eltűnnek, oly kevésbé érvényesülhetnek. Amily sikerültnek mondtuk Wieland *Diogenesének* fordítását,⁵¹⁷ annyira nehézkesnek, élvezhetetlennek kell mondanunk e most tárgyalt regényét. Ezzel hiába tett próbát Kazinczy. A reflexiókkal átszótt elbeszélés komoly, de váratlan fordulatokkal élénkített, s éppen nem nehézkes haladását tökéletlenül ültette át. Komolysága megmarad, de nagyon súlyos léptékkal, mintegy akadozva megy előre. Ha neki-nekibátorodik is: egy-egy helytelen újítása megakasztja.

A leíró nem körébe foglalt fordításai közt ő maga a *Yorick Utazását* becsüli legtöbbszörre. Kétségtelen, hogy a rajznak az az aprólékossága, részletező finomsága, amely Sterne leíró stíljét annyira jellemzi, Kazinczyban rátermett utánzóra talál, úgy hogy Sterne műveinek hatása Kazinczy eredeti munkáin is érezhető. Nem szólunk a *Yorick és Eliza Leveleiről*, amelyeknek fordításában Kazinczy az érzelmes hang minden árnyalatát lehetőleg természetes egyszerűséggel tolmácsolja, s amelyben legkevesebb új szót s idegenszerű kifejezést használ, de annál többet az útirajzokban, mintha csak meg akarná mutatni, hogy ő a nyelv urának tekinti magát. Ebben és *A' Római Carneval* fordításában az újításra a már eddig idézett példákhoz nagy számú hasonló található, nemcsak az elfogadott és szokásos alakoktól eltérő (*tökélmény, példázvány, rakoncáz*) s oly új képzések, amelyeket többi fordításaiban csak elvétve olvashatunk (*ismétletek*, 399, *felcsaparít* kalapot, 389, *tömedék* 389, *kielégletés*, 403, *jenlét, külömbít* 389, *zavarít*); hanem egyszersmind az idegen, leginkább francia és német szókat is oly számban alkalmazza, hogy nyelvét eltarkítja. Ha Sterne a maga eredetijében kedvvel használja a közmondásszerű francia szólásokat, azon nem lehet megütköznünk, bár egyáltalán nem tartjuk valami különösen szépnek. Elvétve jellemezhet e módszerrel az író olyan közönségnek szánt olvasmányban, amelyről tudja, hogy az idegen szólásokat minden fejtörés nélkül megérti; de a magyarban semmiképp sincs helyén a ritkább francia kifejezések alkalmazása. Mintha vissza akart volna térni Kazinczy arra a felfogására, amellyel a *Bácsmegyei* idegen szavait és szólamait igazolta. Pedig a *Bácsmegyei*ben attól most már eltávozott. Annál érthetlenebb, hogy itt még tovább ment, kivált *A' Római Carneval*ban, holott ennek fordítása e szembetűnő fogyatkozás nélkül egyike volna legsikerültebb fordításainak. A tréfa, jókedv, bohóság, pajkosság festése ugyan nem oly természetesen fakadó, mint az eredetiben, de nyelvünk akkori állapotához képest jól alkalmazkodik hozzá; sőt a fordításnak egyes részeit, mint kivált a lófuttatásról, a hamvazószerdáról írottakat mai fordító sem igen fordíthatná szebben és hívebben. Brydone tudomá-

⁵¹⁷ I. köt. 284–5, 290. l.

nyos és mégis festői leírásának átültetésében is szerencsésen próbálkozik meg Kazinczy a változó jelenségek különféle színeinek magyarításával. Az ily fényes tájképek rajzához különben is nagy tehetsége volt Kazinczynak. Itt meg az idegen kalauz nyomán annál jellemzőbben forgatja író tollát, minél jobban megkapja őt magát is a természet nagyszerű pompájának elragadó visszhangja, melyet „soha nem merészlett emberi képzelés terem”. Nincs a kis műben semmi szenvedhetetlen újítás, sem új szó, sem idegenszerű szólás.

Ha igaz, amit bajos volna tagadni, hogy a leírás legjellemzőbb sajátja *szemléletesség*, Kazinczy ezt a sajátját átülteti a magyar stílibe. Ilyen kiváló irodalmi rajzokat voltaképp nem is ismer akkor még a magyar irodalom. Kazinczy hát nemcsak a műfajjal gazdagítja irodalmunkat, de sőt meghonosítja legfőbb sajátját is. Az élénk szemléletességre aztán *Erdélyi Leveleiben* ad néhány megkapó példát. Ilyen biztos kézzel állapítja meg az erkölcsi elmélkedésben a kifejezés határozottságát, a kimondott ítélet nyugodtságát. Rochefaucauld maximái fordításának ezt köszönjük. Itt Kazinczy legtöbbször egyenesen, minden kitérés, minden kertelés nélkül halad célja felé. Rendesen a szög fejére üt. S ha rövid, kimért mondatainak arányát meg kell bontani, inkább hajlandó valamit az eredetiből feláldozni.

E valódi stílbéli nyereséggel szembeállítja az elbeszélő művek fordításában kiemelt új szépségeket, az elbeszélés hangjának könnyű folyását, a társalgás hangjának tisztaságát s eleganciáját, az eposzi énekek régies színezetét és az egymásra torló események szaggatott előadását, bár Kazinczy ezekre nézve is alapvető munkát végez, nem mindenikét tudja egyenlő sikerrel meghonosítani. A hang könnyű folyása, tisztasága és eleganciája éppen merész újításai miatt nem érvényesülhettek úgy, amint szeretne volna. De bizonyos, hogy a Gessner festői előadásával összeolvasztott elbeszélés természetes haladása, a finom társalgás kellemes és kecses hangja, zengzetes nyelve és érzelmes pátosza Báróczyhoz mérve szembetűnő fejlődést mutat Kazinczy 9 kötetében. Itt a mestert jóval meghaladja. A leírásban és elmélkedésben pedig ő maga a mester. Abban nem volt kitől tanulni, s az idegen példákat neki kellett a magyar elme természetéhez szabni; ebben gazdag volt irodalmunk, mert a sok prédikáció voltaképp csupa elmélkedés; de klasszikus példányok után Kazinczy itt sem indulhatott. Faludi kitűnő útmutató lett volna, de őt Kazinczy soha sem becsülte érdeme szerint. Az elbeszélésben szintén sok magyar előzménye volt, de ő csak Báróczy Marmontelét tartotta példányának, azt kívánta követni s újításait fokozni. Amit az idéztük lenézett és megvetett magyar fordításokban vagy átdolgozásokban olvashatott volna, az a céljának nem felelt meg. Legföljebb Dugonics és Verseghy idevágó munkáiról lehet szó, amelyeket ő is olvasott. De hatással egyik sem volt rá. Mindössze egy pár új szót kölcsönöz tőlük, de az elbeszélő stíl említett szépségei közül szinte csak Báróczytól talál utánezandót, egyébként itt is az idegen példák vezérlik. Mindemellett sikerül neki ösvényt vágnia az Auróra-kör számára. A *Hébe* és *Aurora* novellái nyelvökben és stíljökben az ő magyar Gessneréhez és Marmonteléhez igazodnak.

Legtöbbször tanulhatott volna a drámai nyelvre, mert Bessenyeitől fogva 30 év alatt e nemből nagy munkásságot fejtenek ki. Eredeti és fordított drámák szép számmal jelennek meg nyomtatásban s a színpadon. Bessenyei, Dugonics, Szentjóni Szabó, Teleki Ádám gr., Simay Kristóf, Soós Márton és sok más író és színész eredeti s átdolgozott műve egyengeti előtte az utat. Endrődy János *Magyar Játék-Színe* s az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* egész csomó drámát tartalmaz. Azonban Kazinczy a drámai fordításban nem igen indul egy magyar előzője után sem, bár nem tagadható, hogy Szentjóni Szabó *Mátyás király*a, Kármán töredék *Fejvesztése* éppen a drámai nyelvre nézve nagyon méltánylandó alkotások, amelyek Kazinczy fordításával a legközelebből érintkeznek. Az is tagadhatatlan, hogy a nagy-

számú átdolgozás a drámai párbeszéd fordulatosságát s elevenségét észrevétlenül kifejleszti. Csakhogy Kazinczy büszkén megveti a német lovagdrámát. Ő csak az első drámaírók munkáiból fordít, mert a műfaj stílbeli sajátosságai ezekben jutnak leginkább kifejezésre. Neki pedig legfőbb gondja e stílbeli sajátosságok meghonosítása. Csakhogy drámai fordításának java nem jelenhet meg a 9 kötetben. Csupán Goethe 4 művét adhatja ki. Ezek közül az *Esztelle*, *Clavigo* és *A' Testvérek* (az első és a harmadik érzékeny, a középső „szomorú-játék”) többé-kevésbé sikerült fordításoknak mondhatók. Abban a koráramlatban gyökereznek, amely Kazinczyra is oly döntő hatással volt, s amely az ő belső világát is maga után alkotta. Így természetesen a fordító az eredetinek egész szellemét nemcsak átérzi és mintegy magába olvasztja, hanem jellemzetesen is kifejezi. A megindult szív önkéntelen kiömléseit és a lángoló bosszú kitöréseit, az ellágyulás önfeledt szavait és a dicsvágy fel-feltörő büszke lendületét a *Clavigóban* s az *Esztellében* jellemző kifejezésekkel szólaltatja meg. Itt a postamesterné és szolgálja közti jelenetekben a népies kifejezéseket is talpraesetten használja. Ott a két testvérnek, Marinak és Zsófinak Clavigo iránti érdeklődésében keletkező érzelme rajza, mely Mariban mindent megemésztő szerelemmé fokozódik, Zsófiiban pedig az egyszerű érdeklődés csak melegebbé válik, megtalálja a fordításban is kellő vonásait és színeit. Kivált Clavigo dicsvágya, mely írói tekintélyének emelkedésében oly hatalmas táplálékot lel, úgy szólal meg magyarul, hogyha Goethe a mi nyelvünkön írta volna művét, az erre vonatkozó és Carlosz feltüzelő, a dicsőséget keresni sarkalló szerepét alig írhatta volna különben. Itt Kazinczy minden erőlködés nélkül, könnyűszerrel adja vissza az eredetinek minden rejtett árnyalatát is, mintha valami hasonlóság volna a dráma hőse és a fordító dicsvágya között. De már Beaumarchais bosszúszomja, mely oly sokáig hullámszóban tartja keblét, míg végre elolthatja Clavigón, kevésbé kifejező stíllel szól hozzánk. S ezt a színtelenséget még neveli egy-egy szokatlan képzős szava, egy-egy helytelen szórendje, amikor például Zsófi tudtára adja Beaumarchais-nak, hogy ha el nem menekül, tömlőcbe vonszolják, Beaumarchais fellobbanva tör ki: „Vonszoljanak! oh vonszoljanak! de hidegülő testétől! de onnan, hol égő bosszúmat párázó vérében oltom-el... Vért! vért! Mint vagyok megkönnyebbedve! mint vágy minden bennem, minden! megkapni ötet! öszvezúzni, öszveroccsantani!” Az *Esztelle* régebbi kiadásában előforduló hibás kifejezések némelyikét megjavítja, például itt már nem mondja, hogy: nem *költénk-ki* magunkat, hanem így: azért még sem *fogyánk-ki*. Csak egy pár affectált, helytelen kifejezése (Ki kell fuvalnom e fojtó érzéseket, 21, jó születésű, de le szállott, 15) rontja a hatást. Ellenben a *Clavigóban* érthetetlen idegenszerűségek is vannak: Az ember egészen *elfeneklik* (99): Es ist doch auch nichts, wenn man so ganz auf um Sand ist. A' ki magát olly sok *holmin kitette* (112): Der sich über so vieles hinaussetzt. Az ám az *igazi tető!* (139): Das ist die rechte Höhe! Annyira talán csak nem sietsz a menyegzővel, hogy *az ember egy ruhát tűzethessen reá* (154): Ihr werdet doch mit der Hochzeit nicht so schreiten, das man *sich noch ein Kleid drauf kann sticken lassen?* A' mint a' dolog áll, *meg' fekszik meg' van* (155): Wie Sache nun steht, und liegt, und sich verhält. Néki egy mindennapi *emberkének már elég messzére ment* (160): ... ihm, der es *für einem gewöhnlichen Menschen* weit genug gebracht hätte... Hugának kevés esztendeit kivetni méltóztatol (175): (Beum.) dankt auf das höflichste, wenn man *ja seiner Schwester ein jährliches Gehalt aussetzen*.

E kifejezések közül a legtöbb akart szokatlanság, s megvan az a magyarázata s részben mentsége, hogy velük Kazinczy próbára akarja tenni a magyar nyelvet: mit lehet nyereséggel áthozni az idegen szólások közül. Csak kevés az olyan, amely ellen, mint szándékos germanismus előre tiltakozik a magyar nyelvérzék, mert itt már nem szokatlanságról,

hanem teljes érthetlenségről van szó. Például: Az *az igazi tető*; a' ki *magát olly sok holmin kította*. Éppen e tekintetben lett hírhedtté Kazinczy Egmont-fordítása. Érdekes megfigyelni, hogy Kazinczy legnagyobb merészségei azon fordításaiból láthatók, amelyeket vagy ekkor készít először, vagy ekkor dolgozik át egészen újra. Az *Egmontot* nagy kedvvel és gyorsan fordítja, és benne az újítás elveit minden mérték nélkül alkalmazza. Az Ossiában a tájszók gyakori s részben helytelen használata az érthetetlen, de az *Egmontban* a legközönségesebb német szólások szó szerinti átültetése okoz méltó bosszankodást. Valóban nem kell elfogultaknak lennünk az utolsó félszázad orthológiai törekvései iránt, hogy Kazinczy roppant tévedéseit különösebben is kiemeljük. Nincs mit csodálnunk, ha azok, akik a nyelvújítást mindenestül elítélik, Kazinczy Egmont-fordításának némely részletét mint az újító vakmerőség legcégérezettebb példáját idézik.⁵¹⁸ Szinte megfoghatatlannak tetszik, mi ragadja őt e tévedésekre, ami által semmiféle stílbeli szépséget nem sikerül meghonosítania. Itt csak minden mozgalom természetes túlzásáról lehet szó, s később Kazinczy maga is ezzel magyarázza, midőn helyre akarja hozni roppant tévedéseit. Íme, néhány mondata, melyekhez nem is szükséges az eredetieket idézni, mert hisz magyar szóval is németül hangzanak: Éljen a' Király! *fenn! fenn!* (VIII. 106): hoch! und abermal hoch! Felsege' egészségéért! *fenn!* (108). Igyunk Gróf Egmontért Buyck, rajtad a' sor, *az első egészséget hozni. Hozd-ki Urad' egészségét* (111): Lasst den Gr. Egmont leben! Buyck, an euch ist es, *die erste Gesundheit zu bringen! bringt eures Herrn Gesundheit aus.* Egész lélekkel hát: Gróf Egmont *fenn!* (11) *Fenn! Gróf Egmontnak fenn! 's még eggyyszer fenn! 's ismét eggyyszer fenn* (113). No öreg, *hozd-ki te is egészségedet!* (117) *Igyátok a' magatok egészségét*, egy polgári *egészséget* (119): Nun bringt auch eure Gesundheit aus, eine bürgerliche Gesundheit.⁵¹⁹ Tán felesleges is az ily torz mondatok mellett néhányat azok közül is idézni, amelyek szintén vastag germanismusok ugyan, de valamennyire érthetőek a magyar észnek is, p. o. Ked annyira *élte' napjában se lőtt* (105): Drei Ringe schwarz, die habt ihr *eure Tage* nicht geschossen; Jön amott *egy folt* katonaság (118): als wie da *ein Haufen* gezogen kommt; A' juhász könnyen hajthat maga előtt *egy folt* juhót (240): Leicht kann der Hirt *eine ganze Haerde* Schafe vor sich hintreiben; *Fájok neki* (136): Und mich *nagt's am Herzen*; Ezt volna jó *fejvenni* (161): *Der is gut köpfen*; Mit azt? (178): Nun? – Nem mondtam volna magamnak (187): Ich *hätte nicht geglaubt*; Menjen tehát a' mint akar (217): Mir kann 's *recht sein*; Ez nekem idegenként jó ki (219): Mir *kommt es fremd vor*; Őreid a' félelmet *olly fennrevonva tartották*, hogy piszegni se mer senki (225): Eure ... Wachen halten die Furcht so ausgespannt, dass sie sich nicht zu lispeln untersteht; Kimerengetém szokatlan szemeimet, 's az éjből egy fekete polczozat emelkedék előttem (267): Ich schärfte mein ungewohntes Auge, und aus der Nacht stieg mir ein schwarzes Gerüst entgegen. Ezeket Uroknak *üreg szíve tolja*, nem érzésök (292): diese treibt ein hohles Wort des Herrschers, nicht ihr Gemüth. Mellőzők a többi fordításával közös újításokat, amelyek itt is egymásra halmozvák, s az idézetekkel együttvéve elrettentő példái a zabolátlan újító vágynak.

Pedig Kazinczy alig óhajtott valamit szebben fordítani, mint ezt, s a Wieland elbeszélésén kívül semmit sem fordított hibásabban. Mégpedig mert nagyon is hű akart maradni az eredetihez. Goethe nagysága s nyelvének ereje annyira hatalmába keríti őt, hogy egészen

⁵¹⁸ Így Szarvas G. *A nyelvújítás apológiája* c. ért. M. *Nyelvőr* 1875. évf. IV. k. 346–9.

⁵¹⁹ Érdekes Simonyi Zs.-nak egy 1744. *Királyi Beszélgetések* c. könyvből való idézete: *Mondjon Kegyelmed is egészséget!* Id. tan. 33. l. Csakhogy a *mondjon* közel jár a *kivánjon*, *óhajtsion* jelentéshez, egészen más, mint *kihozni*.

közönséges szólásait is mindenestül át akarja ültetni a magyarba. A harc leghevesebb hullámverései közt dobja el magától az óvatosság minden fékét, s bátorítja fel követőit a vakmerőségekre. Mesterkedései még mind szenvedhetők azon érthetetlenségekhez képest, amelyekre az *Ossian*ból, a *Szalamandrine*ből, *Clavigó*ból és különösen az *Egmont*ból idéztünk példákat. Ezeket tanítványai sem mondhatták akart szokatlanságnak, mert minden józan magyar nyelvérzék megcsúfolásai. Annál sajnálatosabbak e hibák, mert különben az *Egmont* sok helyütt magyarul is szépen hangzik. De éppen a sikerültebb népjelenetek nyelvében találni legtöbb idegenszerűséget. *Egmont* és Klárka szerelme s a politikai háttér kidomborodó rajza hasonlóan megfelelő nyelven szól hozzánk. Ahol elfeledkezik Kazinczy a minden áron való újításról: művészi sorok, egész művészi lapok kerülnek ki tolla alól. De a 9 kötet közt mégis legkevésbé sikerült a drámáké. Való igaz, hogy a különféle rangú személyek nagyon változatos jellemének rajzához alkalmasint etalálja az oda illő színt és hangot, s kortársait messze maga megett hagyja; de azt mégis túlzásnak tartjuk, amit Halász mond, hogy sikerült neki a dráma stíljét is megalkotnia.⁵²⁰ Nem, ez nem sikerült. Ha Molière említett két vígjátékának fordítása is megjelenhetett volna, közelebb járna Halász az igazsághoz, de a dráma stíljének megalapításáról akkor sem beszélhetnénk. Mindenesetre tanulságos példákat adott. De az a kitűnő írónk, aki a magyar tragédia stíljét megalkotja, Katona József, nyilván nem is ismeri Kazinczy drámai fordításait, a *Bánk bán* első kidolgozása előtt bizonyosan nem, mert a 9 kötet addig meg sem jelent.

VI.

A 9 kötetes fordítás példányai elfogynak. – Bírálatok a fordításról. – Kölcsey és Szemere hasonlítgatásai. – A magyar szín a megszokott? – A szokatlanságok és idegenszerűségek. – Kazinczy a gyökér nélkül koholt új szók használatában is a legnagyobb szabadságot követeli. – Szó szerinti fordítás. – Szólások újításai. Új színezet. – Az eredeti alakzatainak és képeinek átültetése nyelvünkbe. – Mint tró Kazinczy a 9 kötettel ér el legmaradandóbb hatást. – Csak ettől fogva szólhatunk a stílérzék erősödéséről. – A kiadás rendkívüli hatása. – Ő az első magyar író, akinek a nyelv teljesen a hatalmában van.

Kazinczy 9 kötetes kiadásának utolsó darabja, a VIII. kötet, 1815 végén vagy 1816 elején hagyja el a sajtót, s a tavaszi József napi pesti vásárkor már mind a 9 kötetet árulják. De a szépen felszaporodott megrendelőkön kívül más vevője alig akad, mert a nagyközönség azt tartja, hogy nem az ő számára való. Kazinczy most is azzal vigasztalódik, amit a Marmontel első kiadása után tapasztalt. Az eleinte alig 4 embertől értett könyv 1812-re mind elfogy. Erre annál több a reménye, mert a sárospataki ifjúság gyönyörrel olvasta munkáit, s ezek nagy revolúciót csináltak az ifjúság ízlésében. Ő nem a nagyközönség, csak írórtársai javallását óhajtja, s egy ideig azzal áltatta magát, hogy most is annyi dicséretet arat, mint Marmontelének első kiadásával. De most még tanítványai is nagyon tartózkodók. Régi barátainak is több kifogása van újításai ellen. S így mielőtt bizonyos közvélemény kialakulna: szeretné azt Kazinczy megelőzni részint okát adva szokatlanabb újításainak, részint a nyelv utolsó 30 év alatti természetes fejlődésére hivatkozva. Azt tervezi, hogy mielőtt a nyilvánosság előtt bírálat alá veszik 9 kötetét, ő maga mond róluk bírálatot, kifejtvén: mely

⁵²⁰ Id. tanulm. uo. 540–542. l.

köteteiben tévedt meg tolla, s mely műveket kell megigazítva újra kibocsátani. De már késő. Több felől készülődnek a kiadás ellen. Trattner közzé tevén a *Messias*-fordítás iránti szándékát, a hirdetés írója, Kulcsár, azzal akarja megnyerni az előre fizetőket, hogy Kazinczynek, e „Tudós Férfiúnak a’ Classicusokkal való belső esméretisége kezességet nyújt, hogy ő Klopstocknak magos gondolkozását nem tsak elérí, hanem Nemzetünknek *könnyen érthetővé is teszi*”. Ebből Kazinczy szerint az következik, hogy 9 kötetes fordítása érthetetlen.⁵²¹ S mivel Trattner különben is megmondja, hogy ha újabb fordításaiban is annyi újítással él, semmiféle munkáját ki nem adja többé. De hát a könyvkötők véleménye alapján akarja őt megleckéztetni Trattner a nyelv ügyében? Az ő elszánt küzdelme elé kalmári számításból vetnek akadályt? Ugyan találkozik-e legalább az írók közt, aki megmondja a közönségnek, hogy a 9 kötetes kiadásnak milyen kiszámíthatatlan hatása lesz mielőbb az irodalomra s az egész nemzeti életre?

Ilyenre hiába vár Kazinczy. Ellenben a támadások egymást érik a nyilvánosság előtt és magán úton, nyíltan megnevezve őt, vagy csak célozva reá. De mivel e támadások nagy része őt nem mint fordítót, hanem mint nyelvújítót éri: ezeket az újítás harcainak történetével a következő fejezetben tárgyaljuk.

Csak a hűséges tanítványok veszik vizsgálat alá a kiadást a magyar stíl fejlődése szempontjából. Különösen Szemere és Kölcsey hasonlítgatják össze Marmontel, Gessner, Sterne és Ossian művei fordítását, Kölcsey úgy találja, hogy Kazinczy az eredeti író tulajdonságait nem eléggé észrevehetőleg tudja nyelvünkben megszólaltatni, pedig ő azt óhajtotta, hogy nyelvünk egyszerre több oldalról induljon fejlődésnek. Kölcsey a stíl egyéni sajátosságait nem ismeri fel a 9 kötetben; pedig – úgy mond – a fordítás csak akkor jó, ha az író a maga eredeti színeiben tehetjük által a mi földünkre. Könnyű valamely író követni vagy megszépíteni; de az eredetinek minden sajátosságát felfogni a lehetőségig s tolmácsolni az illető nyelven: ez a legfőbb feladat; ezért küzdött Voss, s ezért mondhatjuk, hogy az ő fordítása gazdagította a német nyelvet. Mert a fordításnál arra kell vigyázni: vajon a nyelv kap-e általa újabb oldalt, hajlékonyságot, színt. E szempontból dicséri legjobban a magyar Marmontelt, bár az első kiadásról az volt a véleménye, hogy a fordítás franciás szellemét még a jövő század elején is kevesen érzik s értik. Még kevésbé a *Yorick Utazását*. De Ossiannal sokat nyer a magyar nyelv és költészet. Gessnert *czifrá*nak ítéli Szemerével együtt, amiben – hacsak nem a német végzetű idegen szókra céloz – nemigen van igaza. Gessner semmi részben sem fogható a drámák és *Szalamandrine* idegen szelleméhez.⁵²²

Szemere abban látja a Marmontel-fordítás fő becsét, hogy Kazinczy ezáltal kísérli meg először az irodalom és közbeszéd nyelvét elválasztani egymástól; eleganciát, szabatoságot és bájnt öntvén a regék stíljébe. 9 kötete mutatta, hogy kora szellemét jobban felfogta, mint bárki más, mert a külföldi és hazai íróktól egyaránt tanult és gyűjtött, amit senki sem tett előtte. Nemcsak jókor észrevette a nyelv forradalmát, hanem élesztette is. Szemere szerint nem az a jó író, aki e forrongást el akarja nyomni, hanem „a’ ki abból tisztán merít ’s a’ ki azt hígítja, ritkítja, ’s az erőt ’s szeszt nem kivonja, hanem az Egész hasznaért egy pontra vezérli”. Még szegény és erőtlen a magyar nyelv, de ha úgy fejtjük ki ereit, s úgy szedjük össze szépségeit, amint a széphalmi mester 9 kötetében megmutatta: bizonyos a győzelem. Szemere véleményéhez csatlakozik Szentmiklóssy Alajos is. Ellenben Döbrentei azt ítéli, hogy Kazinczy csak az Ossian-fordításban tűnik ki, Marmontele franciább szellemű, mint

⁵²¹ Kazinczy *F. Levelezése* XIV. k. 50, 459, 521. l.

⁵²² Uo. XII. köt. 488. l. XIV. k. 232–233, 235–237. 245–246. l.

lennie kellene. Régi barátai általában nem a fordítás, csak nyelvének idegenszerűségei ellen szólnak. A dunántúliak, akikhez lassankint mind csatlakoznak Kazinczy ellenfelei, azt veszik főleg zokon, hogy a fordításoknak nincs magyar színe, s nemcsak tartalmokból, hanem nyelvökből is idegen szellem árad; hogy a fordító kénye-kedve szerint rontja a nyelvet, s erőszakkal tépi szét a szokás és grammatika törvényeit. Horváth Ádám is csak félnék baráti szívvvel emlegeti legnagyobb kifogásait is, pedig kénytelen bevallani, hogy e fordítások nyelve annyira eltér a régi fordításokétól, s oly nagy változást mutat, hogy aki csak a 9 kötetet ismeri, el sem tudja hinni, hogy a barátaihoz írt levelek és e fordítások egyazon tollból erednek. „Originalis Magyar beszéded – írja – már jóformán tsak leveleidben él”. Sajnálja, hogy nem látja okát: miért kellett a *Bácsmegeyeinek* első kiadását, „amaz igen szépet, nem is mindennapit, de még is szép értelműt, ’s fordítás léttére is originált mutató kedvest” fölcserélni az újabbal.

Kazinczy azt hiszi: gáncsolói a *magyar színt* egynek veszik a megszokottal. Szerintük minden, ami idegenből van átültetve, kárhóztatandó, mert a szokással ellenkezik. Holott „valami szép, annak szabad magyarrá is tétetni”; s ő áldja „annak a’ hamvait, a’ ki a’ szülő tövét Tokajnak hegyére ’s a’ rózsát kertjeinkbe általhozta”. Nem tagadja, hogy olykor ízibe eldobja a szokás és grammatika törvényeit, mert szépízlése ezt parancsolja. De midőn a barátai és tanítványai ellenkezésében nyilatkozó igazság előtt neki is meg kell hajolnia: részletesen kifejti milyen szokást kell a jó írónak is uralnia. Egyszermind a legnagyobb készséggel fog hibáinak javításához. Alighogy megjelenik a *Szalamdrine* és az *Egmont*, Kazinczy azonnal hozzáfog átdolgozásukhoz, hogy elejét vegye ellenfelei felháborodásának, ami egyre nagyobb hullámokat ver. Ezt már csak abból is következtetnie kell, mivel Kölcsey sem titkolja: mily megbotránkozással olvasta némely újításait.⁵²³

Valóban, a 9 kötet fordítást minden támadás a szokatlanságok és idegenszerűségek miatt éri. Mái is általános a felfogás, hogy szokatlanságok és idegenszerűségek nem az egyes szókban, hanem a mondatokban érezhetők.⁵²⁴ Pedig a szokatlanságok a szókban, az idegenszerűségek meg a mondatokban kirívóbbak. Amazok éppenúgy mutatják, mily korlátlan szabadságot követel a fordító önmagának, mint ezek: mily önkényesen akarja magyar nyelvérzékét megtompítva az idegen ízlést uralkodóvá tenni. Amazokat a merő kényeskedés, finnyáság diktálja neki, és a legtöbbnek alig tudja valami okát adni; emezekben legalább célját helyesnek kell tekintenünk: új stílrányokat akar tenyészteni. Amazok közül akárhány émelygőssé s ízetlenné válik; emezek sokszor bosszúságot okoznak. Tagadhatatlan, hogy a nyelv romlását az idegenszerűségek okozzák, s az idegen szellem hódító beáradásának szerfelett kedveznek. Ez az oka, hogy Kazinczy szóújításait tűrhetőbbeknek mondják, mint a szólásokon megkísérlett újításait. Pedig ott is annyi különféle módon nyilvánul merészsége, hogy követői kényelmesen válogathattak köztük, s a mester bármily nagy tekintélyével is hiába tiltakozott az övének is nagyobb túlzások ellen. Halász is általában mérsékeltnek mondja Kazinczy szóújításait, de mégis botránkyónak tartja. Hanem abban téved, midőn azt tanítja, hogy tanítványai közül csak Helmezy és Toldy szárnyal-

⁵²³ Uo. XII. 488. l. XIII. k. 20, 165–171, 323–324, 328–358, 460–461, 478–479, 481. l. XV. k. 181. l. XVI. k. 109. l.

⁵²⁴ Uo. Ezt hirdetik a *M. Nyelvőr* lapjain is megalapítása óta folyvást, e véleményt tolmácsolja Halász is id. tan. 447. l.

ták túl a mestert, mert kortársai közül akárhányan voltak, akik még szenvedhetetlenebb módon, mert kevesebb ízléssel és tompább nyelvérzéssel újítottak, mint ő.⁵²⁵

A következő fejezetben összeállítjuk a főbb módokat, amelyekben teljesen új vagy csak új alakú szót használ, bár hisz újításai a nyelv és stíl szempontjából egyaránt nevezeteseek. Itt csak annak a megjegyzésére szorítkozunk, hogy Kazinczy a gyökér nélkül koholt új szók használatában, a sokképp változott szóalakok forgalomba hozatalában, az összevonásban, a képzők szerepének fölcserélésében s a megszokott értelem átvitelében oly szabadságot követel az írónak, amilyeneket a legrendkívülibb lángelme sem kívánt. S ha a nyelv alapszerkezetét nem veszélyezteti is ezzel, példája és elméleti tanítása felbátorítja társait, hogy a nyelv kincseiben minden felelősség nélkül sokszor csak garázdálkodjanak. Mindemellett senki sem tagadhatja, hogy eljárása akárhányszor nagy nyereségére lett nyelvünknek. A gyökereire vagdalt és a hozzátapadt képzőkkel a stíl más fajában igen alkalmas használatra jutottak. Mint ahogy Kazinczy mondta: hadd maradjon a *boldogságos*, a *reménység*, a *kegyelmesség* stb. a templomi nyelvben a gubás hallgatónak; de használhassák a *boldogot*, a *rényt*, a *kegyet*, ha röviden kell írni. Alig hinné az ember, hogy még a méltán hevesen támadt régi, meghonosodott latin szók német végzetre szorításával is gazdagodott nyelvünk, és ma szívesebben élünk akárhány újabb, mint régi alakú szóval (philosoph, stíl, thrón), vagy az *-ivus* végű idegen szók *-iv* végű alakjával: relativ, positiv. A szó értelmének átvitele is mennyire hozzájárul a fogalmak tisztázásához. Nem is szólunk az összetételekről, amelyekben Kazinczy járt úton haladt; de hány festő jelzöt képzett az Ossianban, amelyeket Vörösmarty közvetlenül onnan vett át. S azáltal, hogy a régi szók felelevenítését s a tájszók általánosítását elméletileg és példával Horváth Endrén kívül jobban elősegítette, mint bárki más, a nyelv gazdagításának oly forrásokat nyitott, amelyekkel utána a legnagyobb magyar írók annyi sikerrel éltek. Még az erejük vesztett régi képzők feltámasztása sem maradt hatás nélkül; az ő képzéseit ugyan nem fogadta el nyelvünk, de példája szerencsésebb kísérletekre vezetett.

Azonban a magyar stílt azokkal az eszközökkel fejleszti rendkívüli módon, amelyekkel azt megneemesíti, az idegen szólásokat a magyarokkal összeegyezteti, vagy azokat ezekben oltja, miáltal a megszokott magyar szólások számát még egyszer annyira emeli. Ha csak a már idézett példákat szedjük is sorrendbe: azonnal szembeötlővé világosodik előttünk igazsága.

1) Számos igével képez új szólást, vagy úgy, hogy szó szerint fordít, vagy átvitelrel. Például: Hány ízben óhajtottam neked intést *adhatni*; Valamit *jól adni*; *Lelket adsz* a lant idegeinek (VII. 5); Az ő személyének *igazat adok*. A' dolog *másként áll*; *Így áll?* (helyesen: így van írva?); Nekem egy szín *sem áll jobban*; De ki *áll jót* azért? (előbb: ki felel érte?). A *csinál* igét sokszor szó szerint fordítja: *Szerencsését csinálja* (*Megtette szerencsését*); Kedvetlen *ábrázt csinál*.⁵²⁶ Ide sorolhatnók az értelem átvitelét is, amiben Kazinczy merészsége még gyakori sikertelensége mellett is meglepő. *Begyeskedő*: szerető, kedves; *ered*: esik; *megesett*: nyomorult; *mén*: lépés, menés; *hím*: férj; *suhint*: suhin; *ínség*: gyötrelme, kín, búbánat; *sarj*: sarló; *tábla*: vendégasztal. A *von* igéből hány különböző értelmű más igét képez: vonakodik és vonul: *felnő*, máshol annyi, mint *heveskedik*, ismét máshol: *emelkedik*, de van ilyen is:

⁵²⁵ M. *Nyelvőr* 1883. évf. 447. l.

⁵²⁶ Simonyi Zs. és Radó A. az igék szerint abc rendbe foglalják a Kazinczy új szólásait, s kivált Simonyi igen tanulságosan rámutat némelyikre az eredetivel is összehasonlítva; id. tan. 33–44. l. Radó A. id. h. 417–420. l.

vonat, pedig tudni való, hogy ennek egészen más az értelme, mint *összevonatolja*: Ital bor, melyet a kantán *voníték* (IV. 334), azt akarja mondani: melyet a kantából húztam. Az ilyen átvitelt az érthetlenségig húzza: A' lélek nyúl a' veszély közt (VII. 19): Die Seele wächst in Gefahr (III. 127), karja először mereszi a dárdát (VII. 133): Ihr weisses Arm streckt vor den Speer (III. 226); Száz tölgy lobog felfelé a' felhőkre a' tetőken (VII. 203): Hundert Eichen auf Anhöhn *strahlen flammend empfor* zum Gewölk (II. 26); Röptébe ragadom-meg a' rege' virágát 's dalomba özönlöm-el a' későbbi nyomoknak (VII. 153): Hascher lasst mich der Sagen Blüth, ohne Täuschung *sie singen der Nachwelt* (II. 264); Bárdok özönlék-ki énekeiket a' forduló seregre (VII. 258); Barden *strömten aus ihr Lied*, wie Than, auf das kehrende Heer (II. 99); Ti, kik a' szél' prémjei közt laktok (VII. 228): Ihr, die *hauset am Wolkenbaum* (II. 68); Hangodat *haragodnak prémjei fogják-le* (VII. 245): O Held... hüllt deines Zornes Saum den feind ein (II. 95); Ne bolyongjon a' vitéz lelke többé a' szél bús prémzetében (VII. 253): Und nicht irre des Helden Geist am düsteren Saume des Winds (III. 106) és számtalan hasonló.

2) A cselekvés gyakoriságát az igével jelzi egészen helyesen, nem, mint a német, külön határozószóval (*mehrmal, oft*); máskor az igekötő ismétlésével vagy egyébként: adogat, fel-felvált, nekem-nekem-szövik.

3) De az *ige módjának* használatában még nem tud szabadulni a latin nyelv hatásától. Simonyi óhajtja: bár inkább a német nyelvet követtük volna e tekintetben, mert ez közelebb jár a magyar beszédhez. Az *időket* is sokszor a szokással ellentétben használja, ami különösen a fog igében feltűnő: *fogék* lehetni, *fogna* kínozni, elfogott *hányszor* stb.

4) A műveltető képző helyett a *hagy* igét használja, és sajnos nemcsak fordításaiban, hanem magyar dolgozataiban, még leveliben is akárhányszor.

5) A visszaható igéket sok helyt németes szerkezettel váltja fel: lopom-be magam, szórom-el magam. A tudatos szokatlanság azonban akárhányszor kitetszik. Vitatható ti., hogy *megszabadítom magam* és *megszabadulok* két különböző értelem, de „összegyűjthessem magam, körültekingeték magokat” határozottan hibás kifejezések, bár az elsőre a népnyelv is ad példát: *összeszedjük magunkat*.

6) A nyelvszokással ellentétesen használja a testrészeket jelentő szókat többes számban, vagy az olyan névszót, amely rendesen csak egyes számú személyt vagy tárgyat jelöl: *fejeink*, *együttlételink*, *hajai*, *orrai*, *homlokjaik*, *lelkeink*, *atyáink* (nem *ősök* értelmében, mert így helyes volna), *feleségeink*. A számnév mellett is rendesen többes számot használ, ami különben másoknál is közönséges, legnagyobb íróinknál is, ha különösebb nyomatékkal fejeznek ki valamit: *Ezer átkaim szálljanak rád!*

7) A melléknevet főnév gyanánt használja, s néha nagyon talpraesetten: *had erősei*, *sivány*, *szépe*, *szeretője*, *jegyese*; a maga *szelídjében* jön elő (VII. 67), máskor a melléknevet majd határozó gyanánt használja: *álmatlan*; ismét máskor a helyhatározót melléknév, illetőleg a mondatban jelző helyett használja: *alant* hajlék, *alant* felleg, *fenn* Olímpusz, *fenn* ideje, *felruha*, néha szokatlan képzővel látja el: *távolag*, *távolabblag*.

8) A személynévmást akkor is alkalmazza, mikor a magyarban felesleges: *Az én Onkelem* nekem nevezetes ajándékot küld (Bácsm.); a láncsájára rohant *neki* (VI. 137); Akkor nekem mindent az újság kecsé fogott körül. – Idves légy *nekem!* (III. 6). Helytelenül kapcsolja össze az igevonatot s a személynévmást: *Bízzál engem* bosszús végezeteimnek (V. 91): Überlass mich meinem Schicksal, (az I. kiad. *Hagyj* annak a' bosszúlnak).

9) Feltűnő hibásan használja Kazinczy a mutató névmást úgyszólván egész írói pályáján, kivált pedig a 9 kötetben: *Hogy azt!* Minek *azt!* Miért *azt!* Mint vala *az?* (Hogyan

éreztek akkor magunkat, IX. 3); Kénytelen vagyok elhagyni. – *Az* most lesz először. Adtak e jelt? *Azt* nem (IX. 19). Az ilyenekben – mint Simonyi jól jegyzi meg – Kazinczy Báróczy után indult. Néha Kazinczy elhagyja a mutató névmást, ahol pedig nagyon is elkelve: Hiszed talán? E helyett: *Azt* hiszed talán? A régensné tartja, hogy..., ehelyett: A régensné *attól* tart (VIII. 143, 180).

10) Nagyon közönséges hibája az *egynek* németes használata.

11) Egész német szólásokat szóról-szóra fordít, mint az Ossianból, *Szalamndrine*ből és az *Egmont*ból felhozott példákon láthatni, amelyekből mutató névmást az 1) is idéztünk.

12) A tagadó s tiltó mondat állítmányát akárhányszor egyenesen a német mondatot utánozva hagyja el: Ne ma bajainkról egy szót is! Nun nicht von Geschäften (V, 205); Ne róla, a hatalmasról, semmit! (VII. 195); Ne többet illy szót! Solch' ein' Wort nie wieder! (VIII. 126). De állító vagy kérdő mondatban is van rá elég példa: Csennel, csennel, jó emberek! Veszteg! veszteg! (VIII. 252). Ezekben analógia után is indulhatott. Engedjétek fel pajzsaitokat, a mellyek [olyanok] mint a' sötétült hold (VI. 62); Ojthóna volt az ifjú, 's sebeiben (VII. 80). De *mit* hát most?

13) Sokszor felváltva használja az *előtt* és *elől* névutókat: Szaladni akart, de hogyan szaladjon kínja *előtt* (II. 139). Erre Simonyi számos példát hoz fel, utalva arra a sajtóságos jelenségre, hogy e névutók hibás fölcserélése már a kódexekben is előfordul.

14) Kazinczy nyelvünk alaptermészetét a különféle vonzatok szétszedésével nagyon gyakran megsérti, mégpedig nemcsak az igék, hanem a mellénevek vonzatainak figyelmen kívül hagyásával is: Egy szirt[ként] álla Ossian a' kardküzdésben: Ein fels stand Ossian im Schwertkampf (VI. 64); Ragyogva kélsz elő, *hasonló* a' kelet sugáraihoz: Herrlich steigst du empor dem Strahl in Osten *vergleichbar* (VI. 181); Emeld te magasra síromat, tanúját a' te hűségednek (VII. 7): Hoch erhebe mir das Grab, ein Zeichen deiner Lieb'.

15) A *hogyt* és némely határozószót kérdésben, felkiáltásban s elvértve közönséges állító mondatban is hibásan használja: *Hogy úgy?* (Wie so?) *Ej, hogy igen!* (Ja doch!) *Ej hogy nem!* (Nicht doch!) A *hogyt* felkiáltásban használja a nép is, de csak helyel-közzel, míg Kazinczy nagyon gyakran él vele a német szerkezetet utánozva: Oh, hogy a hűséges esti szellők ártásodra ne légyenek (III. 15): O dass die kühlen Abendwinde dir nicht schaden; az első kiadásban még: Ó ne ártson néked a' hűséges estvéli szellő. Oh, hogy minden gondolat elhagyna (V, 82): O dass ich ohne Gedanken wäre; az első kiadásban: Ó bár el ne hagyna minden gondolat.⁵²⁷ *Mint* szomorú minden körülöttem! Wie traurig alles ist! *Mint* nem rémít-el boldogtalan békétlenséged (III. 377). Különösen idegenszerű az effélékben: minden ok nélkül közbeszúrja a tagadószócskát, mint itt is: Egy *nem szinte* nagy halom' ormán (IX. 3).

16) Az igekötőket néha szükségtelenül, a német mintára használja: *fel*fülel; örvendve *néztem-ki* a' jövődöre (III. 42); *Kitekintem* a' hőst a' tetőről (VII. 5): Ich will ... schauen von Hügel den Held (III. 78); Szemem *kitekint* minden szelek felé (VII. 158): Mein Auge späht nach allen Winden (III. 267).

17) A 9 kötetben gyakran előfordul az infinitivusi szerkezet, mint erre számos példát idéztünk. Nem ritka a kettős infinitivus is.

18) A főnévjelző magában véve nem magyartalan, de oly halmozva, mint az Ossianban, idegenszerűen hat, mint Simonyi helyesen megjegyzi: Szuiván, ősz fűrtözetnek férjfia:

⁵²⁷ Radó A. id. tan. megrója a *ha* kérdő alakú időhatározószó használatát is, holott ez egészen magyaros. 559. l.

O Suivan des grauen Gelocks (VI. 50); Kellemes ifja a' szög üstöknek: lieblicher Jüngling des blonden Gelocks (VI. 116), Szép leánya a' sötét hajaknak (VII. 21). De máskor meg nyelvünknek megfelelőbb -s, -ú, -ű végű melléknévvvel fordítja: *Paizsos* Szvárán: Suaran der Schilde (VI. 36); *Lágy beszédű* Agandóka: Ag. der sanften Red' (VI. 53). Máskor ismét a jelzőt határozóvá alakítja: Darthula a' barna hajjal; Fin-ghal a' szép fürtökkel.

19) A német szórend is nagyon érezteti hatását a 9 kötetben. Szereti a mondat, kivált a mellékmondat állítmányát a végére tenni, illetőleg az igekötőt az igével összeragasztani helytelenül: *Megfrissülve* vagyok egészen (III. 143); Méginkább *megszüntette* volt (III. 232); Azt inkább azok is *nyerték-el* (VIII. 201). Az igekötős igét határozó után helytelenül használja, mire most is ezer a példa: Tekintetei *most még egyszer fordúltak* azon hajlékok felé (II. 135); Egyszerre *szökött-fel* (II. 147); Szemeik ugyan sok ízben akadtak-öszve; Egy része csak jegyzi-meg reptében a' tető hatalmas tetteivel (VII. 302): Ein Theil nur bezeichnet die Höhn mit tapferen Thaten in Flugó (II. 189). Csodálatos, hogy ezt az idegenszerű szórendet sem Simonyi, sem Radó nem róják meg különösebben, pedig alig van kirívóbb germanizmus a 9 kötetben. A tagadószócskának rossz helyen alkalmazása is közönséges hibája Kazinczynak már fogsága előtti fordításaiban is: Nekiek sokat nem tettem (IX. 37); Itt már nem mulatunk sokáig (Nem sokáig mulatunk) (IX. 47); Elég szomorú, hogy nem lesz úgy (ahelyett hogy: nem úgy lesz) (VIII. 287).

20) A jelzőt néha hátraveti: Két fiatala a' ligeteknek (VII. 20); Szép leánya a' sötét hajaknak (VII. 21). Erre különben legmagyarosabb íróinknál is elég példát találhatni. Simonyi azt kívánhatja csak, hogy ritkán éljen vele az író. Arany János rendesen csak akkor használja, mikor nyomatékosan akarja kiemelni a jelző értelmét.

21) A névutós szerkezeteknél, ahol most is nagy bizonytalanság uralkodik, Kazinczy idegenszerűségei nem igen feltűnőbbek, mint a mostani íróké. Az ilyenekben: *Haragja a' jámbor Abel ellen*: Sein Groll gegen den frommen Bruder (II. 164); A' Római nép szenvedelme a' theaterhez igen nagy (IV. 403). Akkor is helytelen szórenddel használja, mikor az egész kifejezésen nyomaték van: Az istenek bosszúsan *s elszomorodva az emberek hálátlanságok felett* költöztenek vissza az Olympba (I. 357): Voll Traurigkeit und Zorn über dem Undank der Menschen zogen die Götter in der Olymp [sich].

22) A tagadó és tiltó igei állítmányok után állító mellékmondatot használ: Nem térek én vissza, míg a' diadal enyém [nem] leend (VI. 27).

Íme, a 9 kötet legfontosabb idegenszerűségei és szokatlanságai. Azonban nem kell gondolni, hogy Kazinczy minden alkalommal a most idézett szokatlan szólásokat használja, illetőleg a magyar beszéddel ellentétes szerkezeteket és szórendet. Akárhányszor, mint Simonyi több ízben rámutat s példával bizonyít,⁵²⁸ Kazinczy is inkább nyelvérzékét követi, és ott is magyarosan fordít, ahol az eredeti nagyon könnyen a téves kifejezésre csábíthatná. Valamint a szóalakok közül egyszer egyiket, másszor másikat találja helyénvalónak, a szólások közül is a stíl neme s a tárgy természete szerint válogat. Kényeskedő ízlésével megérzi, hogy ami hiba az egyikben, érdem lehet a másikban; mert a nyelv ideáljához akkor közelítünk legjobban, ha gondolatainkat s érzéseinket „legvékonyabb, legtestetlenebb hanyatlékaiban (nuances)” is festeni tudjuk. Az egyszínűség szegénysége a nyelvnek. A nyelv ideálja a gazdagszínűséget kívánja, és az esztetikai érzékű írónak erre kell törekednie. „Míg – írja – elég színünk nem lesz, addig nem festünk nagy munkákat, és én nem nézem új e a'

⁵²⁸ Id. tan. 19–20, 31–32. l.

festék, csak *jó* legyen, 's olykor megelégszem ha *nem jó* is, csak *tegyen szükségemről*'.⁵²⁹ Hányszor mesesik, hogy az eredeti színtelenségét vagy határozatlanságát színessé és határozottá teszi; hogy a szó szerinti fordítás helyett, ami sokszor sértené a nyelvet, magyaros szólással él, hogy olyan szokatlanságot követ el, amely mihamar szokottá válik. Például: Valami a' házi öltözetben kísértő vagyon, *munkába vették: fus mis en usage* (M. I. 3). A német in der That kifejezést így fordítja *Diogenesében: Tréfa a' mi tréfa*. Tegyük le itt arról (136): Wir wollen diesen Vorschlag *aufgeben*. Kevesed magammal tértem hon (VI. 65): begleitet *von wenigen Volk*; vagy a *Bácsmegyeiből* idézett példa: Neki ereszttem szívemet: ich genieße alle Freuden des schönen Wintertages *mit vollen Zügen*. Ehhez hasonló: Ne eresszük magunkat e gondoknak (V. 243).

Különösen az olyan szokatlan kifejezések viselnek nyelvünkben új színt, amelyekben a mondat állítmányát új fogalomárnyalatokra foglalja le. Ezekben mutatkozik Kazinczynak rendkívül fejlett stílérzéke, amelynek a magyar stíl oly igen sokat köszönhet, mert gazdagságát s további fejlesztésre való képességét e révén nyeri. Vastag könyvre menne a 9 kötetben olvasható ilyen szokatlan, de azóta közönségesé lett szólások szedeléke. Jó része teljesen kész, a nyelv törvényeivel egyező, csak a szokás szerint idegen akkor. A Gessner-fordításban lépten-nyomon olvasunk ilyeneket: Egy széles czédrus ... *messzére terjedő hűsséget hinte alá a' magasból* (II. 48); Szent *homályt hint* az oltár' felibe (II. 64); Mi *öröm önti-el* az én szívemet (97); Szívemet a' legboldogabb *előérzemények öntötték-el* (233); *homályt öntő lugas* (III. 204); ragyogásából szelíd *fény folyt átal* reájok (II. 156); Így még soha nem *panaszkodott a' fájdalom* (166); *Lelkeik csókjaikban látszottak egymásba általömleni* (252). És ezek a tösgyökeres magyar szólások közé vegyítve, úgy szólva, egyszerre stílbeli kincsünké válnak. Ha csak ilyeneket használ Kazinczy, s nem engedi szertelenségekre tévedni tollát, még példátlanabb hatást tesz a 9 kötet magyar stíljével. De hogy nem üres szó, amit a Báróczy életrajzából föntebb idéztünk, hogy a saját szólásunkat is meg kell hagynunk, sőt szaporítanunk is kell, mutassa e néhány példa. Ki a veséket vizsgálja (II. 110); ne nehezítsd-meg rajtam bosszúló kezedet (II. 113); tördelt kezekkel könyörög érette (II. 114); fonnyadok keservemben (165); vad tüzet szikráztak vérbe kevert szemei (165); szidalmakra fakadva ment-ki (165); hasonló a' rózsához, melly csak most fesel bimbajából (219); búsan ögyeleg a csorda (III. 75); ékes kertet is fogunk-fel (III. 95); igen csak oda le maradna (III. 184). Mily ritka magyar szólás e két utóbbi! Vagy ez: A' ki a vám mellett ül s mégis szárazon marad: fajankó a neve (V. 161); karba lépett be (120); Úgy lököd oda, mint a bohó gyermek a pénzt férges mogyoróért (163); Búcsúvét nélkül *odább álljak* (VIII. 81). Kegyetlenség volt illy cselet hányni szívemnek (79); olly borzasztó éjbe borítá (3); pókja válogatja (217) – és száz meg száz hasonló. Az Ossian-fordításban az értelem átvitelével képez számos szép és általános elfogadott szólást: Könnyűket harmatoztatott szemed (VII. 71); Karjainkon remeg a' nagy kor (VII. 145); búsan hágdos körüle a' halál (VII. 148); mélyen rejté-el Kairbár a' halált, mellyet vad lelkében forrala (193); koroknak rettegései valának (201); orczájaira könnyár szakadt (238); hintsetek ragyogó fényt ösvényemre, hogy haragom megeméssze az ellent (298); Kékes ködök emelkednek, midőn a' nap' sasszárnyai előtt be zárul az éj' kapuja (308).

Ahhoz is ritka finom stílérzéke van, hogy az eredeti alakzatait, képeit általültesse a magyarba. Sőt, ha az eredetiben nincs is kép, rendszeren arra törekszik, hogy rendszeren ilyennel fordítsa a halvány értelmet. P. o. az ilyenekben: *Kivettelek*, annyi, mint: *Fölsimertelek* (III.

⁵²⁹ Kazinczy levelezése XIV. 145, 202. l.

31), ez a kifejezés a magyarban is él: kiveszi a velejét, kiveszi a vadját. E szempontból nem ok nélkül vitatja, hogy a *jól néz-ki*, e vastag germanizmus nem egyértelmű ezzel: *jó színben van*. Elvesztém magam csevegésembe (III. 252): annyi, mint egészen beleveszek, belefeledek. Az Ossian-fordítás II. kötete teljes az ilyenekkel, s ezeknek a tudatos használatával akarja a szokatlanságokat megkedveltetni. Horatius tanításához ragaszkodik, s egyszerűségre és egységes színre törekszik. Ez okból védi a *Yorick Utazásában* használt francia kifejezéseket, mert e mű közönsége azokat jól megérti. Példájában nincs igazsága, de van elméletében. Ossianhoz, Egmonthoz bajosan használhatja a „magyarságot”; viszont *A' repülő székérben* közel járhat ahhoz. Rájnis, szerinte, a *Georgicák* fordításában éppen azáltal vétett, hogy „a' szép költői képeket nem tudta átalhozni nyelvünkbe”. A próbául fordított néhány sorban éppen a költői képek hozatalát tekinti fő feladatának. A szép hangzat, kellemes csengés, sima folyás, szemlélhető kép kedvéért nem haboz a nyelvszokással és grammatikával szembeszállni, hirdetvén, hogy a szépíróra nagyobb szűgyen nem szépen, mint nem jól írni. És habár a magyar úton kell is haladnunk megkezdett munkánkkal, a külföld virágait reá szórhatjuk a magyar útra, hogy „úgy menjünk-be az új Jeruzsálembe, mint az Idvezítő, de nem – számárháton”. Ezért nem tartja hibának, hogy ő néha németül gondolkodik, és magyarul fejezi ki gondolatait. Nagy örömmel jegyzi meg Dessewffynek egyik levelére, hogy írója előtt francia remekművek lebegtek; levele magyar szóval francia gondolatokat tartalmaz. Valóban csodálatos, hogy ily állapotában hibás felfogása még több túlzásra nem téveszti. De ezt csak 1816-ig hirdeti, míg 9 kötete egészen meg nem jelenik. Különösnek találja, hogy nálunk paradoxonnak tartják azt a mondását, hogy „a' Szép-Író szabad hatalmú ura 's törvénybírája a' Nyelvnek, míg a' grammatikus csak őre, rabja”; inentől fogva a józan középút felé törekszik.

De az írónak, az ó- és újvilág legnagyobb íróinak példájára támaszkodva mindég követel bizonyos szabadságot. Erről akkor sem mond le, midőn ellenfeleivel keresve keresi az egyetértést. Rég tudja, hogy a stílművész egészen más szempontból nézi a nyelvet, mint a grammatikus; hogy a stíl különféle szépségeit nem lehet a grammatikai szabályok szűk körébe szorítani. (VII. 298); kékes ködök emelkednek, midőn a' nap sasszárnyai előtt bezárul az éj' kapuja (VII. 308). Tudja, hogy a szép hangzás, az erő, gördülékenység, a beszédarány s anynyi más tulajdonsága a művészi stílnak soha sem lesz sajátunkká, ha az író alkotó munkájában a maga sugalmát nem követheti. Kedvvel hasonlítgatja össze a stilisztát a képzőművész-szel. Ez nem ugyanazt a munkát végzi, mint a körzővel és vonalzóval dolgozó mérnök. De azt mindig elfeledi Kazinczy, hogy a képzőművész sem sértheti meg annak a mesterségnek alaptörvényeit, amelyből kiemelkedett, mint a stílművész sem lehet el a grammatika tanítása nélkül. Mélyen meg van győződve, hogy ha mindég csak a grammatikusokra hallgatna az író, soha nem tenne egyetlen bátor lépést sem, hogy a szépet éreztesse nyelvében s előadásában. A stílművész, szerinte, a táncoló Gráciához hasonlít. Ez is hibásan lép néha, vagy mert nincs kellő tere, vagy kényes csintalanságból, de mindég szépen, gráciásan lép. Még világosabban fejezi ki magát később, midőn a szokással és grammatikával ő sem akar többé ellenkezni, csak annyit kíván, hogy ezekhez hasonló vezérnek ismerje el az ízlést is. Úgy szóljunk, írja 1820. március 15-én kelt levelében, „a' hogy szokás és grammatika kívánják, de a' hol szóllásunk vagy Erőben vagy Szépségben valamit nyerhet az idegenek példaképi után, azt magyarrá tenni ne rettegjünk”. Kisfaludy Károlyt szerencsés fejlődésű írónak mondja, mert a francia és a német nyelvben erőt szerezvén, könnyebben megneemesítheti a magyar nyelvet „által hozván azoknak kényességeket, de a' mi szép nyelvünk virágairól el nem feledkezvén”. Ő maga a legnagyobb szabadsággal végzi a nemesítést, csak – mint

mondja – keble istenére hallgatva, megsiketülve minden tiltakozó ellenvetés iránt. S tanítványai közül csak Bölöni Farkas S. ítéli meg őt e szempontból, midőn arra kéri, hogy visszafelé ne igyekezzék: *Ossianja* és *Yorickja* teszi a legtöbb hasznot nyelvünknek. „Sugallatod – írja – kárhuzatos ugyan sokaknak, de szent sugallat az mégis”⁵³⁰

Kazinczy mint író 9 kötetével ér el legnagyobb, legmaradandóbb hatást. Noha még jeles fordításai várnak sajtóra, élete vége felé egy pár meg is jelenhetik: 9 kötete hatását immár alig emeli. E kiadásnak minden nagy hibái mellett is korszakos fontossága van. Bár fényoldalaira igen-igen sűrű árnyak borulnak, nem tudják egészen eltakarni az áttörő fényt. Amily stílbeli szépséget maga kifejt, amire utat mutat és példát ad, mindaz a tízes évektől maga is alkotó tényezővé lesz. Közvetetlen utódai átöröklik hagyományait, s a magyar írók többé nem menekedhetnek rendkívüli hatása alól. Ha az Aurora-körnek kivált fordításait olvassuk: minden lépten ráismerünk a széphalmi mester újításaira. A szépnak annyi elemét oltja a magyar stílbé, hogy valósággal művészivé alkotja. Ez a 9 kötet elsőrendű fontossága. Nyelvünk és irodalmunk e kiadással szokatlanul gyors haladást tesz. Mintha csak a Gondviselés kedvezett volna a páratlan buzgalmú írónak, hogy élete fő munkája oly dús gyümölcsöt hozzon, és oly gyorsan megérjen. A magyar stílnak sok parlagon hagyott földjét szinte egyszerre műveli meg s veti be oly gazdagon termő magvakkal, amelyekből a magyar nyelvnek egész területére jut vetőmag, s ezek közül mindenik ismét újabb gazdag termést ígér. Igaza van Szemere Pálnak: ez a 9 kötet választja el a sötétséget a világosságtól nyelvünk dolgában. Csak ezután beszélhetünk művészi törekvésekről. Eddig, ha egy-egy komolyabb lépés szemünkbe ötlik is, hatása nagyon korlátozott. Ettől fogva az igazi stílérzék folyvást erősödik írónkban, akik tőle nyernek ösztönt és bátorságot a nyelvvel bánásra, a merni tanulásra, ami nélkül stílünk mostani virágzó fokára soha nem emelkedett volna. E stílérzéssel együtt műgondot sajátítanak el írónk, s minden valamirevaló ifjú tehetségnek erős a becsvágya szépen írni, a mester és jeles tanítványai koszorújéért versenyezni.

E soha el nem homályosítható érdemekkel szemben roppant tévedéseikre is rámutatunk. A szó- és szólás-újításokban a nyereség mellett szinte annyi a veszteség. A külföldi nyelvekből átültetett új szólások erőszakkal tolazkodnak a mi eredeti szólásaink közé, s ottan-ottan egyenesen helyökbe lépnek. A *csín*, *kellem* és *szabatosság* minden lépten szemünkbe tűnik, de akárhányszor a homály, határozatlanság, sőt érthetetlenség is. A szokatlan kifejezések seregestül követik egymást; de igen csak fele tud meghonosodni s a nyelv ősi sajátosságai közé gyalulódni. A jó hangzás, gördülékenység, beszédarány, elegancia és erő a szóvonzatok ősi szerkezetét is akárhányszor áldozatul kívánja, s így nyelvünket életgyökeireiben támadja meg. Erre céloz Arany János is, midőn így ír: „Hiba volt minden esetre alacsonyabb fokú nyereségért, minő a nyelv rövidsége, csínje, hangzatossága, magasb fokú sajátosságát, a szókötést, a nyelv életműszerét támadni meg; annál inkább, mert meg sem vala kísértve, ha vajon rövidség, csín, hangzatosság nem épen úgy eszközölhető-e magának a nyelvnek határai közt”⁵³¹ Ámde Kazinczy nem a stíl új ékességeit állítja szembe a nyelv életműszereivel, hanem a maradiságból való kimozdulást, az újszerűnek elfogadását, a régiséghez, fejlődésre alkalmatlanhoz való ragaszkodással. Céloztunk rá föntebb: mily rendkívüli érdek bátorítja őt túlzásaira. Bizonyításra nem szoruló sarktételnek mondja, hogy „minél kevesebb új szó, új phrasis jut be beszédünkbe, annál hátrább maradunk a’ Tudo-

⁵³⁰ Uo. XII. k. 318–319, 372–373. I. XIV. k. 358–359. I. XV. k. 172, 201–203. 431. I. XVI. k. 458. I.

⁵³¹ *Prózai dolgozatai* (Budapest, 1884) 316. I.

mányban és Szép Mesterségben és valamint minél több, annál előbb megyünk”. Fordításaiban is ez az alapgondolat ösztökéli, hogy minél bátrabban merjen az idegen szépségek közt válogatni. A nyelv ideálja és a tökéletesedés törvénye szabja meg irányát, célját pedig a nemzeti művelődés. Új forrásokat nyit a nyelv fejlesztésére, gazdagítására, szépítésére, de egyszersmind elkorcsosulására is. A magyar stíl művészből képződik, de idegenszerűségei nemzeti bélyegét is veszélyeztetik. Gondolkodásunk szabadabbá, műveltebbé válik, de ősi sajátágaiban megrendül. Újabb, tisztultabb, határozottabb, világosabb eszmék terjednek, de egyszersmind a nemzeti gondolat elerőtlenedik és meglazul. A stíl új szépségei mellett a régiak veszendőbe jutnak. A vezér nagy tekintélyének varázsa jó és rossz értelemben egyaránt nyilatkozik. A gyors haladás nagy pusztítást hagy maga után. De ha hiteles mérlegre tesszük a javulást és romlást: azt súlyosabbnak látjuk. Más szóval: a 9 kötet fordítás tán a magyar stíl szempontjából is több hasznot tett, mint kárt. Kazinczy úttörő volt a műfordításban. A nyelv gazdagabbá, hajlékonyabbá, gördülékenyebbé, finomabbá, szebbé lett, s minden írásfaj megnyerte a saját stíljét vagy már általa, vagy tanítványai által. Erőszakosságait, mesterkedéseit majdan művészi törekvéseivel feledteti. Kazinczy az első magyar író, akinek a nyelv teljes hatalmában van. De azt a célját, hogy az eredeti író általa szóljon hozzánk, nem éri el, mert a szeretett sajátságokhoz rendszeren csak a magyar nyelven ejtett erőszakosságok útján jut az olvasó. Mindamellett célja nagysága menti botlásait. Nemes heve, jó szándéka rendkívüli érdekek szolgálatában működött. S aztán túlzásai legszembetűnőbb hibái ellen a visszahatást már előre megindítják, illetőleg a saját és ellenfelei felfogását össze akarja egyeztetni. Osztozunk Halász véleményében, aki tanulmánya végén ezeket írja: „Volt sok tévedése, de e tévedések annyi tekintetben áldásos működésének csak fattyúhajtásai voltak. Egy-egy ballépésével százannyi érdem áll szemben. Mint műfordítót a mai kor sok tekintetben túlszárnyalta, de ki tudja, mikor emelkedett volna még annyira, ha nem Kazinczy az úttörő... Sokszor botlott, de botlásának mindég a nemzet vette hasznát.”

Azonban a nyelv bővülése s kiművelése, a stíl művészi alkotása mellett még egy igen nagy érdeme van a 9 kötetnek: a nyelvben és irodalomban régtől fogva tapasztalt forrongást teljes kitörésre érleli, s az irodalmi közvéleményt határozottabban a nemzeti művelődés alaptényezőjévé avatja. A nyelvújító harc erősíti meg a nemzetnek saját nyelve s tán önsorsa iránti fogékonyságát.

Utószó

Váczy János Kazinczy-monográfiájához

Akár jelképesnek tekinthetjük, hogy Váczy János abban az évben született, amikor országszerte s szülővárosában is nagy lelkesedéssel emlékeztek meg Kazinczy Ferenc születésének centenáriumáról. 1859. december 3-án, Kecskeméten jött a világra, kézműves-földművelő családban nőtt fel, s tehetségével, szorgalmával kivívta a tanulás lehetőségét. A piarista főgimnázium növendékeként kitűnt a pályázatokon, eminens diákként tett érettségi vizsgát 1879-ben. Méltán érdemelte ki egy önzetlen pártfogó alapítványi támogatását, amely lehetővé tette budapesti egyetemi tanulmányait. A magyar-történelem tanári szakot választotta, s ebben a döntésében bizonyára szerepük volt a Kecskeméten őt ért szellemi hatásoknak. Hatodikos gimnazistaként jutalmul kapta Hornyák János négykötetes helytörténeti művét, tudott Horváth Dömének, a Katona József Kör első elnökének tevékenységéről,¹ s hihető Angyal Dávid feltevése, hogy Katona József tragikus életútjának ismerete élesztgette benne az érdeklődést az irodalomtörténet iránt.² 1883-ban megszerezte tanári diplomáját, de bölcsészdoktori címmel sem volt könnyű állást, megélhetést találni. Az Egyetemi Könyvtár, majd a Magyar Nemzeti Múzeum részét képező Országos Széchényi Könyvtár szerény fizetésű, de megbízható, nagy munkabírású tisztviselője lett, közreadta Deák Ferenc leveleit (1890). Családot alapított, a Tompa utcában egy földszinti lakást béreltek, s az évek során feleségével, Laczy Lídiával négy gyermeket neveltek föl. Anyagi helyzetében javulást hozott, hogy Csáky Albin kultuszminister 1893 nyarán a budapesti VII. kerületi állami főgimnázium tanárává nevezte ki, s szeptembertől kezdve a Barcsay utcában az előző tanévben birtokba vett új iskolaépület (a mai Madách Gimnázium) lett tevékenységének fő színtere. Tanári feladatait komolyan vette, tankönyvet is írt (*A magyar nemzeti irodalom története*, 1902), amely meglehetősen elterjedt, Babits Mihály is használta fogarasi tanár korában.³ Az irodalomtörténeti bűvárlattól azonban nem szakadt el; a Beöthy Zsolt által szerkesztett képes magyar irodalomtörténetben több fejezet az ő munkája (1896), megírta Berzsenyi Dániel (1895), Kazinczy Ferenc (1909) és Tompa Mihály életrajzát (1913), recenziókat közölt, s folytatta Kazinczy Ferenc levelezésének sajtó alá rendezését.

A Magyar Tudományos Akadémia irodalomtörténeti bizottsága 1886 szeptemberében határozta el, hogy megbízza Váczy Jánost Kazinczy levelezésének összegyűjtésével, másolá-

¹ DANKÓ Géza: *Gondolatok Váczy Jánosról*. Széphalom 6., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1994. 145–158.

² ANGYAL Dávid: *Váczy János (1859–1918)*. Századok, 1918. 7–8. sz. 444–445.

³ BABITS Mihály *levelezése*, 1911–1912. Szerk. SÁLI Erika, Bp., 2003. Hivatkozás: A Fogarasi Főgimnázium Értesítője, 1911. 32. Megjegyzendő, hogy Babits forrásul használta később Váczy akkoriban megjelent Kazinczy-monográfiáját *A literátor* című színművének megírásához (Nyugat, 1916).

sával s a jegyzetek készítésével. E munka voltaképpen 1884-ben elkezdődött már, s a Vasárnapi Újság 1885. március 22-én a nyilvánosságnak is hírt adott arról, hogy Kazinczy Ferenc összes levelét kiadja az Akadémia, mert „e levelek az irodalomtörténetre nézve igen becsek. A számos kötetre terjedő gyűjtemény tartalmazni fogja nemcsak a Kazinczy leveleit, hanem a hozzá intézett összes leveleket is. ... A kiadást dr. Nagy Sándor rendezi Gyulai Pál felügyelete alatt.”⁴ Nagy Sándor (1858–1886), a Nemzeti Múzeum könyvtárának ifjú munkatársa azonban, aki három év alatt közel négyezer levelet gyűjtött össze, balesetben váratlanul életét veszítette, s ezután kapta a megbízást a munka elvégzésére Váczy János. 1890-ben jelent meg a *Kazinczy Ferencz levelezése* című sorozat első kötete az Akadémia kiadásában, s 1911-ig Váczy szívós következetességgel – tanári munkája, publikációs tevékenysége és családi kötelezettségei mellett – évente kibocsátott egy-egy újabb kötetet.⁵ Az általa közzétett 21 kötetben 5393 Kazinczy által írt vagy hozzá intézett levél jelent meg időrendben, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval kiegészítve. Irodalomtörténeti teljesítményének elismeréseként 1908-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották; *A nyelvújítás győzelme* címmel olvasta fel november 30-án székfoglaló értekezését.⁶

Az első világháború éveiben egészsége megromlott, s annyiban könnyítettek helyzetén, hogy 1916-ban tanári besorolása megtartásával az Országos Széchényi Könyvtárba kapott beosztást. A Kecskemét határában vett szőlőskertjében keresett nyaranként felüdülést, a városban telket is vásárolt, hogy azon családi házat építsen magának idős éveire, 1918. augusztus 1-jén, életének 59. évében azonban szülővárosában meghalt. A kecskeméti Szentháromság-temetőben nyugszik feleségével, fiával, menyével együtt. A Széchényi Könyvtár 1918. évi tevékenységéről szólván így emlékeztek meg róla: „Fájdalmas érzéssel emlékezünk arról a veszteségről, amely Könyvtárunkat dr. VÁCZY Jánosnak, a Magyar Nemzeti Múzeumba berendelt középiskolai tanárnak, 1918. augusztus 1-én Kecskeméten történt elhunytával érte. VÁCZY közpályáját a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában kezdte meg, melynek tisztviselői karából azonban néhány év múlva kivált s a középiskolai tanári pályán folytatta működését, ahol számos esztendőn át a magyar irodalomtörténetet és a magyar nyelvet tanította. Életének utolsó éveiben belefáradva a tanításba, ismét visszatért első szerelméhez, a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi Könyvtárához. A súlyos kór, melynek végül is áldozatul esett, erősen aláásta szervezetét, törhetetlen munkakedvvel fogott egy újabb nagyszabású irodalmi vállalkozás, a múzeum irodalmi levelestárának feldolgozásához. Sajnos, ez érdemes dolgozat, melyből hosszabb mutatóny nyomtatásban is megjelent, töredékben maradt, pedig ha elkészül, méltó párja lesz annak a kimeríthetetlen irodalomtörténeti adattárnak, mellyel *Kazinczy Ferenc levelezése* címén ajándékozta meg a magyar tudományosságot. Sírjára dr. SEBESTYÉN Gyula osztályigazgató tette le a Magyar Nemzeti Múzeum kegyeletének koszorúját. Áldott emlékét örökre hirdetni fogják művei.”⁷

⁴ Vasárnapi Újság 1885. 32. évf. 12. sz.

⁵ BUSA Margit: *Kazinczy Ferenc munkáinak kiadástörténete*. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1959. 321–343.

⁶ Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 1909. 21. k. 2. sz. 1–64. Bevezetőjében Váczy elmondta: „Innen-onnan negyed százada, hogy a szellemi megújulás korával foglalkozom, különösen a nyelvújítással, amelynek eddig inkább csak nyelvészeti oldalát vizsgálták íróink, holott az általános művelődés szempontjából még sokkal fontosabb e kérdés, mint tisztán nyelvészetiileg.” Ez a székfoglaló is hasznosítható lenne a monográfiája hiányzó befejező részének „rekonstrukciójá”-ban.

⁷ Magyar Könyvszemle. Új folyam, XXVII. kötet, 1–4. füzet 1919. január.

E művek közül a Kazinczyval kapcsolatosak a legjelentősebbek.⁸ A levelezés ismeretében Váczy felkészülten vállalkozhatott arra, hogy Kazinczy korának és életművének monografikus feldolgozását adja. A jegyzetek készítése közben foglalkoznia kellett a kor meghatározó eseményeivel, eszmeáramlataival és szereplőivel, a világirodalmi párhuzamokkal, a kortársi vélekedésekkel, az utókor megnyilatkozásaival. Kazinczy születésének 150. évfordulójára adta ki a Franklin Társulat a Kisfaludy Társaság *Költők és írók* című sorozatában az íróról készített 188 oldalas életrajzát, amely kedvező fogadtatásra lelt. A *Nyugatban* Kuncz Aladár ismertette, aki nem rokonszenvezett az ún. Gyulai-iskola elemző eljárás módjával, de elismerte Váczy anyagismeretének bőségét, a korrajz arányos voltát, ugyanakkor vitatta, hogy Kazinczy szerepe az irodalmi élet megalakulásában oly egyedüli és öntudatos lett volna, mint ahogy Váczy látja.⁹ A széphalmi mester életműve továbbra is foglalkoztatta azonban az irodalomtörténészt, s nemcsak a levelezés sajtó alá rendezése formájában, hanem Kazinczy fejlődéstörténetének vizsgálatában is.¹⁰ Erre ösztönözte az Akadémia, amikor díjat tűzött ki Kazinczy Ferenc életrajzának és munkásságának beható méltatására. Czeizel János és Váczy nyújtotta be pályázatát, az Akadémia mindkettőjüket ezer koronás díjjal jutalmazta, s Váczy Jánost bízták meg a pályázatban fölvázolt monográfia megírásával, vállalva a kétkötetes mű kiadását.¹¹

Váczy a pályázatában egyrészt utalt a témában már megjelent közleményeire, amelyek a mű részeit képezhetik, s részletes, 12 oldalas címvázlatot adott be. E kézirat címe: *Kazinczy Ferencz életrajza. Tervvázlat. Írta: Váczy János.*¹² A két kötet ebben felvázolt szerkezeti besorolása eltér a megvalósult műtől, de hasznos vezérfonalul szolgálhatott hozzá, s jelzi a torzóban maradt mű teljes tartalmi ívét. Az első kötet e tervzetben 15 fejezetből áll. Közülük az első előbb a történelmi-eszmei hátteret kívánta bemutatni. Váczy felfogása szerint – Besenyeihez, Révaihoz hasonlóan – Kazinczy „fajszerepete a nemzeti haladásért égő lelke egyfelől a nemzete és családja történelméből táplálkozik; de másfelől reformatori törekvései az

⁸ BUSA Margit: *Váczy János Kazinczy szolgálatában*. Honismeret, 1984. 4. sz. 10–13.

⁹ KUNCZ Aladár: *Váczy J.: Kazinczy Ferenc*. Nyugat, 1909. 107–108.

¹⁰ Váczy Kazinczyval kapcsolatos publikációi: *Gróf Festetics György és a magyar helikoni ünnepélyek*. Vasárnapi Újság, 1886. 495–498. 511–513. 528–530. – *Kazinczy Ferenc és az első magyar színi előadás*. Vasárnapi Újság, 1890. 743–744. – *A „Mondolat” keletkezéséről*. ItK. 1891. 264–274. – *Kazinczy Pannonhalmán*. Vasárnapi Újság, 1891. 741–742. – *Ráday Gedeon*. ItK. 1891. 47–69, 164–178. – *Báró Wesselényi Miklós látogatása Berzsényinél és Kazinczynál*. Fővárosi Lapok, 1892. 108. – *Kazinczy Ferenc mint epistolograph*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1892. 90. – *Kazinczy megyei tisztségei*. ItK. 1893. 1–14. – *Az „arkádiai-pör”*. ItK. 1896. 129–175. – *Egy fejezet a nyelvújítás történetéből*. Budapesti Szemle, 1904. 40–69. – *Kazinczy Ferenc erdélyi utazása*. ItK. 1905. 1–28. – *A Keszthelyi Helikon*. Budapesti Szemle, 1905. 321–353. – *Horvát Endre és a nyelvújítás*. MNy. 1905. 193–204, 241–249. – *Kazinczy Erdélyi Levelei*. Budapesti Szemle, 1906. 33–62. – *A nyelvújító harc fordulóponton*. MNy. 1907. 1–16., 49–62. – *Széphalmon*. Budapesti Szemle, 1907. 321–347. – *Báró Wesselényi Miklós ifjú kora*. Századok, 1910. 529–541, 617–632. – *Kazinczy történetírói működéséről*. Budapesti Szemle, 1910. 370–407. – *Kazinczy Ferenc ősei*. Turul, 1912. 1. sz. 54. – *Kazinczy Ferenc fordításai*. (Címjegyzék.) Akadémiai Értesítő, 1914. 5–17. – *Kazinczy 1790–1794-ig kiadott fordításai*. ItK. 1914. 1–19. – *A nemzeti felbuzdulás (1790)*. Századok, 1914. 257–276., 370–382. – *Az 1790 utáni visszahatás és Kazinczy*. Budapesti Szemle, 1914. 160–186. – *Kazinczy Marmontel-fordítása*. ItK. 1917. 257–276. – *Kazinczy Ferenc Ossian-fordítása*. MNy. 1918. 1. sz. Vö.: V. BUSA MARGIT: *Kazinczy Ferenc bibliográfia*. Miskolc, 1981.

¹¹ BUSA Margit: *Kazinczy Ferenc életrajzírói*. Széphalom 5., a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 1993. 169–179.

¹² Jelzete az Akadémiai Könyvtárban: Pályaművek, 481.

európai eszmék hullámveréseiből bontakoznak ki”. Ezt támasztja alá a családtörténeti adalékokkal. A következő három fejezet a gyermekkor és a sárospataki diákevek rajzát kívánta adni, majd a joggyakorlat és a vármegyei szolgálat bemutatása következik. Külön fejezet szól a tervezetben Kazinczy iskolafelügyelői éveiről, irodalmi tevékenységéről, a két kassai folyóiratról, a II. József törekvései ellen kialakult nemzeti felbuzdulásról, valamint Kazinczy visszavonulásáról. Két részben esik szó a Martinovics-mozgalomról és Kazinczy rabságáról, s további kettőben a szabadulása utáni nehéz helyzetéről, széphalmi családalapításáról. A tervben így felvázolt életrészek jelent meg az Akadémia által 1915-ben közrebocsátott 639 oldalas első kötetben, amely tizenkét fő és 43 alfejezetre tagozódik, s amelynek címe: *Kazinczy Ferencz és kora* lett.

Ugyancsak 15 fejezetben tervezte meg Váczy a második kötet tartalmi elrendezését. Ennek első részében Kazinczy újrakezdett irodalmi szervező – ahogyan Váczy mondja „izgató” – tevékenységét írja le, kitérve Révay és Verseghy tollharcára és az „árkádiai pör”-re, majd a másodikban a hazai művelődés és a nyelvkérdés helyzetével foglalkozik. A harmadik és negyedik rész középpontjában Kazinczy fordítói tevékenysége (Marmontel, La Rochefoucauld) és a tübingai pályamű áll. A nyelvújítási harc fordulatait három fejezetben kívánta leírni. A kilencedik rész a széphalmi családi otthonnak, az író anyagi helyzetének és erdélyi útjának leírásához ad vázlatot, a tizedikben pedig a kor irodalmi életének alakulásához tér vissza a gondolatmenet, s szólni kíván a nyugat-európai irányzat megerősödéséről, a romanticizmus (Fáy, Kisfaludy, Vörösmarty) térhódításáról, a nemzedéki ellentétekről, az iliászi-pörről, Bajza támadásáról. A tizenegyedik, tizenkettedik és tizenharmadik rész ad áttekintést Kazinczy költői, prózaírói, illetve műfordítói munkásságáról, míg a tizennegyedik levelezésével foglalkozik. A tervezet utolsó fejezetében Váczy visszatér Kazinczy magánéletéhez, pereihöz, vagyoni romlásához, kitér pesti tartózkodására, pannonhalmi útjára. Mondandójával túltekint Kazinczy halálán, s a centenáriumi ünnepélyekkel, kezdeményezésekkel kívánta zárni művét.

Váczy a második kötet kapcsán is hivatkozik hat olyan tanulmányára, amelyek részét képezik a kidolgozásnak, s ezzel a megjegyzéssel zárul kézírata: „E tervvázlatban megjelölt fejezeteken kívül I. a Kazinczy Ferencz Levelezése II–XVIII. kötete Bevezetéseit és a Kisfaludy-Társaság kiadásában sajtó alatt levő munkát, a melynek címe: Kazinczy Ferencz Életrajza; írta Váczy János.”¹³ Ha tehát a monográfia szövegének genesisét kívánjuk tanulmányozni, ezekre az előzményekre támaszkodhatunk. Néhány próbaképpen végzett összehasonlítás arról győz meg, hogy olykor szinte szó szerint emelt át tanulmányaiból szövegrészeket. Így például az Irodalomtörténeti Közlemények 1914. évfolyamában Kazinczynak 1790 és 1794 között kiadott fordításairól írt értekezés átkerült az I. kötet 432–455. oldalára. Máskor kisebb-nagyobb módosításokkal építi be a monográfia szövegébe korábbi publikációt; például Kazinczy megyei tisztségeiről szólva (I. kötet IV. fejezete), erdélyi útját bemutatva (II. kötet IV. részének IV. alfejezete) vagy a Marmontel-fordítás problematikáját tárgyalva (II. kötet V. rész III–IV. alfejezete). Vagyis Váczynak az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Budapesti Szemlében és a Magyar Nyelvben megjelent dolgozatai az életmű monografikus feldolgozásának részmunkálataiként foghatók fel. A Beöthy Zsolt által

¹³ Vö.: Császár Elemér: *Új irodalomtörténeti életrajzok...* Budapesti Szemle, 1910. 147–152.

szerkesztett képes magyar irodalomtörténet¹⁴ Kazinczyról szóló fejezetét Váczy írta, s a tervvázlatban utal arra, hogy Kazinczy kassai éveinek tárgyalásában hasznosítja ezt. Ugyanígy kimutatható a levelezéskötetek bevezetőiből egyes részletek átemelése a monográfiába. Példa lehet a VIII. kötet bevezetőjében Kazinczy epigrammáiról szóló rész gondolatmenetének átvétele a II. kötet III. részének V. alfejezetében. A IX. kötet bevezetőjéből az 1811. augusztus 11-ére összehívott és 1812. június 1-jén szétoszlott országgyűlés vitáinak leírása, Dessewffy gróf bátor magatartásának jellemzése a mondandó gondolatmenetének átvételével kerül a II. kötet II. fejezetének II. alfejezetébe, s vannak mondatok, idézetek, amelyek szó szerint ismétlődnek. De nem mechanikus másolásról van szó, hiszen a monográfia a bevezetőktől eltérő keretet, szövegösszefüggést kínált és követelt. Némi túlzással mégis megkockáztathatjuk azt a föltevést, hogy a levelezéskötetek bevezetőiből (a XVIII–XXI. kötetekre gondolva) a kéziratot tervezet formájában szem előtt tartva összeállíthatnánk a Váczy-monográfia hiányzó befejező részét Kazinczy életének utolsó bő évtizedéről.¹⁵

Váczy műve – bizonyára azért, mert csak az első kötet jelent meg nyomtatásban, csonkának tekintették – nem keltett érdemének megfelelő visszhangot.¹⁶ A Révai-lexikon számon tartja: „A Kazinczy-irodalom 1913 óta is gyarapodott értékes összefoglaló művekkel és számos részlettanulmánnyal. Az előbbieket sorából Váczy János hatalmas, de csonkán maradt műve: K. F. és kora (Budapest 1915), K.-t, mint kora legjelentékenyebb egyéniségét állítja be a XVIII. sz.-végi és XIX. sz. eleji társadalmi és irodalmi élet középpontjába.” Azóta a szerző személye meglehetősen háttérbe szorult, s a lexikonok egyre szűkszavúbban (s olykor pontatlanul) szólnak róla.¹⁷ Az irodalomtudomány mai álláspontját Fried István szavaival jellemezhetjük: „Ennek a hatalmas (639 oldalas) kötetnek legnagyobb érdeme nyolcvan esztendő Kazinczy-kutatásának számos részletre kiterjedő, alaposságra valló összefoglalása; méghozzá olykor legendákat is foszlatva, a Kazinczy-levelezés alapján, feltárva eddig kevésbé vagy sehogy sem figyelembe vett, az MTA Kézirattárában őrzött (és nem egy esetben még ma is csak részlegesen kiadott) Kazinczy-kéziratokat.” Azt is hozzáteszi azonban: „Ez a monográfia nem hozott fordulópontot az irodalomtörténetben, nem jelezhetjük általa a magyar irodalomtudomány új korszakát: a korszak lapossá vált pozitívista szemléletének dokumentuma.”¹⁸ Egy más helyen viszont elismeri: „töredékességében is megkerülhetetlen darabja lett nemcsak a Kazinczy-kutatásnak, hanem a korszak (s nemcsak az életrajz) pontosabb ismeretét célzó feldolgozásoknak is.”¹⁹

¹⁴ A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben. Szerkesztette: Beöthy Zsolt. Budapest, 1896. Az 50. fejezet szól Kazinczyról.

¹⁵ A Kazinczy-levelezés 23 kötetének teljes anyaga fakszimilében elérhető a világhálón Váczy bevezetőivel együtt, azok tehát összeolvashatók a monográfiával: http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/kazinczy_levelezese.php

¹⁶ Lásd: GÁLOS Rezső, ItK. 1916. 244–249.; SAS Andor, Athenaeum, 1916. 240–242. Ravatalánál SEBESTYÉN Gyula búcsúztatta (Akadémiai Értesítő, 1918), az Akadémián Pintér Jenő méltatta életművét (Emlékbeszéd, 1929. XX. k. 10. sz.), Császár Elemér is megemlékezett róla (Egyetemes Philológiai Közlöny, 1918).

¹⁷ Például a Magyar Életrajzi Lexikon szerint „1891-től haláláig bp.-i gimn. tanár”, valójában 1893-ban kapta tanári kinevezését, és 1916-ig tanított gimnáziumban.

¹⁸ „Aki napjait a szépnek szentelé...” Fejezetek Kazinczy Ferenc pályaképéből és utókora emlékezetéből. Sátoraljaújhely–Szeged, 2009. 89–90.

¹⁹ Uo. 151.

A II. kötet kéziratban és befejezetlenül ránk maradt fejezeteit a Kazinczy Ferenc Társaság *Széphalom* című évkönyvében adtuk ki folytatásokban.²⁰ Igény mutatkozott azonban arra, hogy Váczy műve együtt elérhető legyen, hiszen a Kazinczy-kutatás tisztas eredményei és az újabb életrajzok²¹ ellenére hiányzik egy részletes, összegző pályakép. Toldy Ferenc – ugyancsak töredékes, mert Kazinczy életútját csak a fogságból való szabadulásig áttekinthető – monográfiája elérhető modern kiadásban,²² s hatalmas vállalkozásként megkezdődött Kazinczy műveinek kritikai kiadása, ezekhez és ezek mellett hasznos háttér-információkkal szolgálhat Váczy János monográfiájának hozzáférhetővé tétele. Noha Váczy az addig előkerült Kazinczy-levelek és Kazinczy-kéziratok ismeretében dolgozott, s igyekezett témáját a történelmi folyamatokba és a világirodalmi mezőbe beilleszteni, az utóbbi száz év sok ismeretet felszínre hozott, számos újabb értékelési szempontot kínált fel, amelyeknek következtében az egyes művek, irodalmi irányok, törekvések más megvilágításba kerülnek, mint ahogyan Váczy megítélte őket. Az általa rögzített és közvetített tudás azonban ma is hasznosítható, helyenként gondolatébresztő, vitára serkentő. Orbán László a *Pályám emlékezete* kritikai kiadásának előszavában így nyilatkozik: „nem lehet megtenni azt sem, hogy ne emeljük ki egy évszázad távlatából is Váczy János munkásságát, akinek monográfiája és számtalan Kazinczy-tanulmánya ugyanúgy megkerülhetetlen ma is, mint legnagyobb teljesítménye, a Kazinczy-levelezés 21 vaskos kötetének kiadása”.²³ Addig is, míg – épp a teljes Kazinczy-életmű kritikai feltárása, közzététele nyomán – el nem készül egy új szintézis, a Váczy által festett korkép és írói portré közérdeklődésre tarthat számot, mai olvasókra találhat.

Hogy az olvasást megkönnyítsük, Váczy szövegét a helyesírás mai szabályai szerint igazítottuk át. Ez megnyilvánul a mássalhangzók időtartamának jelölésében (pl. *épen* helyett *éppen*, *kevésbbé* helyett *kevésbé*, *végkép* helyett *végképp*), a névmások, határozószók, településnevek egybeírásában (tehát a *mínek*, a *mely*, *mind untalan*, *Sátoralja-Ujhely* helyett *amínek*, *amely*, *minduntalan*, *Sátoraljaiujhely* alak szerepel). Követjük az egyszerűsítés elvét a kétjegyű mássalhangzók kettőzésében (pl. az *öcssével* helyett *öccsével* formát írunk), a *cz* betűt *c-re* cseréltük. Megtartottuk természetesen Váczy stiláris jellemzőit, s a Kazinczytól megkörtársaitól átvett idézetekben mindenütt meghagytuk az eredeti írásmódot. A szöveg alatt Váczy János lábjegyzeteit közöljük, a hivatkozásokat nem módosítottuk.²⁴ Személy- és helynévi mutatókkal egészítettük ki a kötetet, ezzel segítve használhatóságát.

²⁰ 2. k. 7–32.; 3. k. 61–94.; 4. k. 141–159.; 5. k. 1233–130.; 6. k. 19–47.; 7. k. 273–284.; 9. k. 19–39.; 10. k. 75–86.; 11. k. 35–44.; 12. k. 61–74.; 13. k. 61–74.; 14. k. 31–43.; 15. k. 17–31.; 16. k. 72–83.; 17. k. 25–34.; 18. k. 109–124.; 19. k. 73–85.; 20. k. 29–42.; 21. k. 51–77.

²¹ NÉGYESY LÁSZLÓ: *Kazinczy pályája*. Bp., 1931. SZAUDER JÓZSEF a Magyar Klasszikusok sorozatában kiadott kétkötetes Kazinczy-válogatás (Bp., 1960) előszavaként írta meg Kazinczy életrajzát, Z. SZABÓ LÁSZLÓ *Így élt Kazinczy* címmel az ifjúságnak (Bp., 1977) írt pályaképet, s a Nagy Magyar Írók sorozatban jelentetett meg monográfiát (*Kazinczy Ferenc*. Bp., 1984).

²² *Kazinczy Ferenc és kora. Életrajzi emlékek*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1987. A szöveget SZALAI ANNA gondozta.

²³ Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009. 9.

²⁴ Remélhetőleg kevésbé zavarja az olvasót, hogy pl. Váczy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát említi, amely időközben Országos Széchényi Könyvtár néven önállósult. Érthetőnek véljük az alkalmazott rövidítéseket is, noha eltérnek a mai gyakorlattól. Pl. *Orsz. Levél.* = Magyar Országos Levéltár; *M. Tud. Akad.* = Magyar Tudományos Akadémia; *jegyzők.* = jegyzőkönyv; *várm.* = vár-

A XXI. század embere – érthető módon – kritikával, bizonyos távolságtartással közeledik a régiebb idők alkotásaihoz, hálás lehet azonban az elődöknek a szorgos és alázatos munkával feltárt kincsekért. Váczy érdemét Kazinczy egy mondatát reá alkalmazva összegezzük: „abban a’ szép örömben áll jutalma, mellyet a’ Mesterség ád az azt gyakorlónak, és abban az érzésben, hogy korát előbb vitte, hogy segíté az ügyet”.²⁵

Kováts Dániel

megye; *Tört. Tár* = Történelmi Tár, *Kazinczy F. Lev.* = Kazinczy Ferenc levelezése; *id.* = idézett; *id. m.* = idézett mű; *id. kiad.* = idézett kiadás; *köt.* = kötet; *Pályám Eml.* = Pályám emlékezete. A Váczy művére vonatkozó belső hivatkozásokat a jelen kiadás oldalszámaihoz igazítottuk.

²⁵ Levél Berzsenyi Dánielnek Széphanomról 1821. január 18-án. *KazLev.* XVII. k. 365.

A helynevek mutatója

Mutatónk a települések, településrészek, megyék, tájegységek, tartományok, országok, kontinensek, hegyek, vizek megnevezéseit tartalmazza. Kerek zárójelben az előforduló névváltozatokat, szögletes zárójelben a magunk értelmező megnevezését közöljük.

- Abaújszántó (Szántó) 119
Abaúj vármegye (Abaúj, Abaúj-Torna vármegye) 15, 28, 33, 36, 75, 79, 81, 85, 86, 88, 90–92, 109, 119, 121, 200, 202, 226, 238, 251, 264, 265, 308, 311, 371, 391, 490, 558, 571
Abony 362
Ács 334
Alföld 174, 427, 509
Algyógy 486
Álmosd 336, 371, 399, 407, 412
Alpok 634
Alsó-Ausztria 470
Alsó-Fehér vármegye 463, 526, 600
Alsóregmec (Regmec) 18, 33, 37, 41, 42, 49, 51, 58, 73, 77, 88, 109, 239, 242, 244, 251, 252, 262, 263, 270, 285, 316, 317, 328, 332, 337–339, 346, 354, 358, 364, 367, 368, 371, 399, 408, 417, 558, 559
Alvinc 600
Amerika 55, 56, 578, 595
Anarcs 595
Andrásfalva 522, 587, 588, 593, 594, 597–599
Anglia 103, 374, 488, 635
Appeninek 634
Arábia 72
Arad vármegye 202
Argolis 428
Arkadia (Árkádia) 420, 425–428, 430, 431, 433–435, 437, 507, 518, 534, 554
Árokszállás → Jászárokszállás
Árva vármegye 268
Aspern 452
Ásvány 349
Aszaló 12, 13
Aszód 48
Attika 428
Auerstädt 543
Ausztria (Osztrák Birodalom Österreich) 31, 162, 305, 307, 352, 381, 382, 384, 386, 446, 449, 452, 453, 462, 469, 474, 480, 482, 485, 500, 547, 591
Bábel 221, 222
Bábolna 600
Bács–Bodrog vármegye 490, 607
Badacsony 557
Bag 349
Bagamér 417
Bagos → Hajdúbagos
Bajorország 346, 408
Balaton 266, 275
Balatonfüred (Füred) 124, 127, 176, 241, 265, 266
Bányácska → Rudabányácska
Baranya vármegye 198, 240, 470
Barátság [Sátoraljaújhely része] 317
Bárca 94
Barcika 12
Bars vármegye 36, 228
Bártfa 25–27, 30, 104, 127
Basel 41, 438
Bécs (Béts, Vindobona, Vienna, Wien) 22–27, 35, 37, 50, 51, 53, 57, 58, 80, 81, 83, 86, 93,

- 95, 96, 103–105, 108, 113, 115, 116, 119, 124, 125, 128, 131, 132, 140, 145, 150, 155, 157, 161–167, 190–193, 198, 199, 202, 203, 209, 220, 222, 228, 233, 239–243, 249, 250, 252, 256, 259, 261, 263, 264, 266–268, 278, 279, 287, 298, 299, 306–309, 314, 333, 337, 340, 353–356, 359, 362, 363, 377–381, 383, 385, 386, 388, 390–392, 395, 409, 410, 416, 425, 433–435, 441, 447–449, 451, 457–463, 468, 472–475, 479–485, 487, 490, 493, 498, 501, 503, 514, 518, 526, 529, 533, 537, 540–542, 544, 548, 555–558, 561, 563, 578, 585, 589, 592, 594, 616, 630, 633, 635, 636, 639, 642
- Békés vármegye 37, 91, 387
- Béla → Szepesbéla
- Bencenc 600
- Beneschau 348
- Bereg vármegye 16, 31, 109, 251, 349
- Beregszász 349
- Berente 12
- Berettó 35, 328, 354
- Berlin 159, 217, 287, 442, 623
- Besztercebánya 19, 253, 255
- Bielfeld 623
- Bihar vármegye 33, 36, 38, 40, 58, 62, 87, 88, 91, 94, 97–99, 101, 113, 195–202, 204, 221, 229, 251, 314, 321, 337, 363, 370, 371, 391, 418, 462, 463, 470, 486, 490, 593
- Bodrog 46, 50, 139
- Bodrogkeresztúr 71
- Bogát [Marosbogát] 597
- Bogdány → Nyírbogdány
- Bohemia [Csehország] 299
- Bombay 635
- Borsi 264
- Borsod vármegye 11–15, 26, 79, 81, 106, 109, 198, 200, 202, 211, 227, 235, 265, 317, 452, 459, 487, 581
- Borusszia [Poroszország] 296
- Bossány 36
- Branyicska 599, 600
- Brassó 471
- Brünn [Brno] 327, 333–335, 337, 339, 341, 344, 350, 359, 379, 557
- Buda (Ofen) 65, 73, 74, 75, 104, 107, 109, 128, 140, 145, 155, 161, 165, 200, 205, 206, 208, 209, 213, 214, 221, 226, 244, 246, 266, 298, 302, 311, 314, 316–319, 325, 327, 329–337, 359, 362, 366, 373, 390, 428, 435, 445, 446, 452, 455, 463, 464, 471, 484, 490, 494, 501, 515, 596, 635, 637
- Budapest 79, 84, 88, 140, 148, 153, 156, 166, 169, 192, 205, 207, 272, 297, 305, 307, 308, 319, 320, 337, 381, 384, 416, 434, 438, 446, 451, 452, 462, 482, 492, 524, 555, 595, 616, 618, 622, 624, 634, 636, 653, 676
- Bugy 47, 48, 52
- Bukarest 499
- Bukovina 468
- Búzafalva 311
- Buzita 65, 66
- Bükkzsérc (Zsérc) 119
- Campoformio 335, 339
- Carlsruhe → Karlsruhe
- Csaba [Piliscsaba] 333
- Csaroda 349
- Csehország 80, 464
- Csepel-sziget 52
- Csobánc vára 379
- Csongrád vármegye 198
- Csörgő 264
- Csurgó 374, 561
- Dad 421
- Dargó 254
- Dácia (Dátzia) 427
- Debrecen 42, 58, 63, 65, 78, 80, 81, 103, 113, 114, 127, 201, 219, 267, 338, 360, 361, 363–366, 368, 380, 390, 394, 408, 413, 414, 416–438, 440, 443, 444, 462, 463, 491, 494, 500, 511, 541, 543, 554, 590, 593, 595, 642, 644, 646
- Dédács 522, 587, 594, 599, 602
- Dédes vára 11
- Derecske 417
- Déva 599
- Dévény 348

Diósgyőr 12
 Diószeg 463
 Drezda 240, 283, 616
 Duna 263, 318, 323, 349
 Dunántúl 124, 126, 137, 161, 174, 177, 291,
 379, 380, 427, 452, 453, 463, 484, 488, 509,
 521, 556, 560, 561, 574, 592, 593, 602, 669

 Ebesfalva 598
 Egenburg 343
 Eger 13, 19, 31, 65, 116, 119, 121, 146, 159, 211,
 216, 236
 Elis 428
 Elyzium 593
 Eperjes 19, 24, 65, 71–73, 77, 79, 80, 104, 124,
 482, 581, 588, 591, 593
 Erdély (Siebenbürgen) 14, 38, 49, 78, 101, 124,
 137, 161, 174, 177, 190, 197, 199, 201, 204,
 212, 228, 242, 243, 249, 278, 376, 377, 380,
 381, 383, 389, 393, 405, 424, 428, 441,
 455–457, 460, 462, 463, 465, 469, 471, 478,
 482, 483, 490, 500, 509, 513, 515, 518, 521,
 523–530, 551, 553, 556, 589, 593–604, 621
 Erdőtelek 349
 Eresztvény 263
 Erfurt 450
 Érkeserű 368
 Érmellék 113, 114
 Érsemlyén [Érsemjén] 36, 37, 41, 58, 62, 251,
 328, 358–360, 363, 365–371, 377, 399,
 402, 403, 416, 417, 558, 588, 595
 Észak-Amerika 298
 Észak-Amerikai Egyesült Államok (Unió) 300,
 301
 Eszék 84
 Esztergom 244, 337, 451
 Etna 332, 608, 611, 628, 634, 658
 Eubrea 428
 Európa 40, 75, 76, 98, 103–105, 123, 131–135,
 138, 144, 158, 164, 174, 190, 195, 217, 221,
 222, 228, 244, 248, 293, 297, 374, 391, 395,
 413, 445, 447, 454, 457, 462, 464, 465, 468,
 475, 483, 499, 502, 536, 563, 578, 609, 622,
 629

 Fehéregyháza 598
 Fehér Farkas Fogadó [Pesten] 265, 362
 Fehérgyarmat 409
 Fejér vármegye 490
 Fekete-tenger 563
 Felföld 16, 23, 92
 Félix-bánya → Félixfürdő
 Félixfürdő 356, 360, 363
 Felka 111
 Felső-Ausztria 480
 Felsőlendva 268
 Felső-Magyarország (Felvidék, Felső vidék) 15,
 20, 23, 25, 27, 32, 35, 67, 92, 137, 177, 312,
 314, 392, 442, 453, 471
 Felső-Olaszország 591
 Felsőregmec 95, 264
 Felvidék → Felső-Magyarország
 Ferenc-csatorna 385
 Fiume 290, 386
 Fogaras 551
 Fót 266
 Franciaország 103, 224, 294, 304, 305, 351,
 391, 455, 616, 634
 Frankfurt 40, 75
 Freistadt 348
 Füred → Balatonfüred
 Füzér 399

 Galícia 80
 Gáldtó 600
 Gálospetri 36
 Gálszécs 26
 Genf 55
 Georgenberg 112
 Gera (Géra) 487
 Girált 79
 Gotha 286
 Gödöllő 48
 Gömör vármegye 11, 81, 109, 118, 201, 211,
 228, 235, 253, 387, 391, 459
 Göncruszka (Ruszka) 262, 349, 354, 366, 368
 Görögország 428, 565
 Göttinga 50, 68, 69, 85, 136, 164, 271, 409,
 442, 472, 482
 Graz (Gréc) 333, 350
 Gradiska 88

Gyalakuta 597
 Gyógy 600
 Gyöngyös 120, 310, 527
 Győr 69, 106, 174, 176, 203, 210, 250, 265, 267,
 268, 275, 333, 349, 362, 392-394, 427, 445,
 452, 453, 508, 528, 543, 555, 562, 57
 Györgye → Tápiógyörgye
 Győr vármegye 198, 199, 333, 384, 474, 494
 Gyulafehérvár 394, 478, 593, 600

Hadad 601, 602
 Hadersdorf 343
 Hajdúbagos (Bagos) 363
 Halberstadt 505
 Halle 252, 346, 494, 518, 537, 548
 Hamburg 442, 623, 635, 639
 Harsány 127
 Hátszeg 599
 Hatvan 317, 349
 Hegyalja 35, 339, 408, 441, 597
 Heidelberg 541
 Hejce 115, 116, 117
 Hellász 283
 Herculaneum 575
 Hernals [Bécs elővárosa] 561
 Héthárs 119
 Hét Választó Vendégfogadó [Pozsonyban] 387
 Heves vármegye 33, 88, 109, 116, 118, 146, 198,
 337, 452, 459
 Hobgárd 103, 111, 119
 Holics 334
 Hollandia 334
 Homonna 27
 Hont vármegye 196
 Horvátország 19, 240, 454
 Hosszúláz 264
 Hosszúpályi 363
 Hotkóc 434, 442
 Hungaria → Magyarország
 Hunnia → Magyarország
 Hunyad vármegye 528, 593, 599

Igló 473
 Ilmur, Joannes de 490
 India 635
 Inn [folyó] 346

Innsbruck 346, 347
 Ipolyság 474
 Izrael 496
 Izsép 32

Jászárokszállás (Árokszállás) 317
 Jászberény 111, 127, 227
 Jéna 518, 543
 Jeruzsálem 296, 299, 304, 343
 Jesztreb 358, 359, 371
 Jolsva 118
 Józ [Jászó ?] 125

Kácsánd 35
 Kál 317
 Kaiserberg 344
 Kalocsa 224, 490
 Kaplitz 348
 Karintia 381
 Karlsruhe (Carlsruhe) 505, 616
 Károlyfehérvár [Gyulafehérvár] 444
 Kassa 19, 23, 25, 29, 47, 51, 56, 59, 61, 65-68, 70,
 71, 77, 79-81, 83, 86, 90, 92-95, 99, 100,
 101, 104, 107, 109, 110, 112, 114, 115, 117,
 121, 124-126, 137, 141, 142, 146, 169-171,
 174-179, 183, 191, 198, 199, 209, 210, 213,
 217, 219, 226, 227, 229, 242, 250-255, 261,
 262, 267, 284, 311, 315, 337, 357, 363, 368,
 388, 394, 400, 409, 416, 428, 439, 454, 470,
 482, 483, 486-488, 555, 563, 574, 584,
 588, 593, 602, 624, 636, 642
 Kazinc (Nagy-Kazinc) 10-13
 Kázmér (Nagykázmér) 58, 264, 354, 361, 364,
 366-368, 370, 371, 399, 400, 410, 412, 559,
 580, 581, 584
 Kecskemét 494
 Kelet-India 635
 Kemenessömjén (Sömjén) 379, 386
 Kerepes 316, 317, 349
 Keresztes → Mezőkeresztes
 Késmárk 42, 44, 45, 72, 104, 471, 480
 Keszegfalva 196
 Keszthely 374, 593
 Kína 299
 Királyhágó 478, 524, 593, 596
 Kis-Ázsia 75

Kisbányácska [Széphalom] 33, 263, 401, 582
 Kishont 480
 Kiskunság 174
 Kisküküllő vármegye 599
 Kislomnic 111
 Kismarton 22
 Kis-Szár-hegy 400
 Kistoronya 264
 Kohány 254
 Kolbás (Kolbása) 35
 Kóly 358, 368, 369
 Kolozsvár 49, 132, 230, 267, 278, 394, 395,
 440, 443, 444, 463, 484, 499, 500, 509,
 522, 524, 525, 529, 552, 593, 595–597, 601
 Komárom 174, 176, 190, 203, 210, 223, 250,
 267, 349, 362, 453, 486, 517, 555, 556
 Komárom vármegye 196, 199, 201, 232
 Kondó 119
 Konopist 348
 Konyár 364, 366
 Korzika 391
 Kossuth Lajos utca [Pesten] 265
 Kótaj 349
 Kovácsi → Pusztakovácsi
 Kovácsvágás 558
 Kőbölkút 360
 Körmend 260
 Köröm 317, 349
 Kőszeg 107, 487
 Köves-hegy 407, 408, 558
 Krakkó 440, 543
 Krassó vármegye 462, 593, 599
 Kraszna 377, 444, 593–595
 Krasznóc 18
 Krems 343, 348
 Kufstein 333, 335, 344–346, 349, 350, 359,
 376, 381, 630
 Küküllő vármegye 600

 Lasztóc 33, 34, 37, 593
 Laxenburg 329
 Lednice 25
 Legenye 264
 Leibic 44, 112
 Leipsic → Lipcse
 Lelesz 311, 444

 Lemberg 474
 Lengyelország 80, 293, 296, 452, 466
 Leipzig → Lipcse
 Léthe vize 598
 Leyden (Leyda) 104
 Liefland 382
 Liget-erdő 403, 558
 Linz 348
 Lipcse (Leipzig, Leipsic) 40, 141, 161, 162, 283,
 315, 442, 483, 494, 503, 518, 537, 548, 576,
 612, 616, 620, 623, 625, 634, 635, 654
 Liszka → Olaszliszka
 Lóci fogadó 597
 Lomnic 44
 London 85, 231, 240, 463, 634, 635
 Losonc 201, 486, 487, 527
 Lőcse 104, 121, 159, 265, 400, 442, 471, 473
 Lublin 460
 Lugos 70, 599

 Magyarország (Hungaria, Ungaria, Hunnia)
 51, 52, 69, 132, 168, 197, 198, 222, 228, 231,
 233, 242, 299, 300, 307, 313, 348, 352, 381,
 390, 392, 401, 408, 409, 438, 441, 443,
 446, 449, 450, 453, 455, 457, 458, 461, 463,
 465–469, 471, 473–478, 480–482, 484,
 494, 513, 522, 524, 526, 552, 563, 576, 589,
 601, 602
 Magyaróvár 385
 Mainz 307, 351
 Makó 419
 Makovica 27
 Málinka 570
 Málta 634
 Mannheim 636
 Máramarossziget 120
 Máramaros vármegye 38, 81, 387
 Marcali 196
 Marengo 346
 Margitsziget 331, 349
 Maros 597, 599
 Marosludas 597
 Marosszentgyörgy 597
 Marosvásárhely 174, 212, 26, 594, 597
 Mátyásháza 369, 558
 Mátyásházi-hegy 369

Medgyes 598
 Megara 428
 Ménhárd 112
 Meszes 595
 Mezőkeresztes (Keresztes) 317, 349
 Mihályfalva 337
 Mihályi 264, 584
 Mikóháza 242
 Milánó 246, 410
 Miskolc 12–15, 78, 79, 80–85, 103, 111, 112,
 113, 114, 115, 121, 127, 128, 129, 145
 Mohács 187, 477
 Moldva 468
 Montreuil 634
 Morvaország 391
 Moson vármegye 453
 Munkács 21, 25, 26, 335, 344, 349, 350, 352,
 354, 359, 360, 390, 459, 483, 630, 637
 München 346, 347, 408

 Nagymás 595
 Nagyenyed 394, 593, 594, 601
 Nagyerdő (Debrecenben) 435, 43
 Nagyfalu 595
 Nagyida 66
 Nagykároly 313–315, 320, 323, 325, 376, 602
 Nagykazinc → Kazinc
 Nagykázmér → Kázmér
 Nagymihály 18, 593
 Nagyszalók 111
 Nagyszében (Szeben) 174, 440, 471, 593, 598,
 599
 Nagyszentmiklós 474
 Nagyszombat 29, 65, 224, 225
 Nagytoronya 264
 Nagyugróc 36
 Nagyvárad 36, 58, 62, 107, 109, 113, 120, 128,
 194, 199, 201, 204, 229, 269, 324, 337, 339,
 356, 360, 363, 364, 378, 382, 394, 403,
 422, 439, 470, 482, 501, 566, 593, 595
 Nápoly 50, 246
 Náprád 463
 Necpál 471
 Németalföld 625
 Németország (Deutschland) 43, 50, 73, 161,
 162, 163, 304, 334, 409, 434, 439, 482, 503,
 505, 519, 544, 622–624
 Neszmély 362
 Neuhaus 347
 Neumarkt 343
 Ninive 221, 222, 556
 Nógrád vármegye 33, 75, 196, 199, 211, 391,
 487
 Nyíregyháza 595
 Nyírbátor 602
 Nyírbogdány (Bogdány) 349
 Nyitra vármegye 36, 38, 46, 196, 198, 200–
 202, 457, 490
 Nyugat-Európa 75, 134–136
 Nyulak szigete 52

 Obrovic 335, 336
 Ofen → Buda
 Olaszliszka (Liszka) 16, 317, 602
 Olaszország (olasz föld) 246, 346, 625, 634
 Ónod 14, 28, 31, 80
 Orczy-kert 315
 Oroszország 305, 307, 386
 Oroszvár 333, 334

 Öttevény 333

 Padua 410
 Palágy 571
 Pápa 167, 191, 421, 540, 561, 574, 576
 Párizs (Paris) 50, 85, 159, 199, 228, 231, 239,
 240, 267, 297, 299, 307, 406, 438, 461, 463,
 507, 557, 600, 616, 635, 638, 658
 Pásztó 363
 Patak → Sárospatak
 Pécel 52, 76, 77, 96, 200, 265
 Pécs 107, 109, 192, 482
 Perje 595
 Pest 34, 36, 48, 52, 53, 57, 58, 60, 61, 73–75,
 77–79, 83–85, 88, 96, 111, 124, 137, 158,
 165, 169, 172, 177, 179, 187, 198, 200, 202,
 203, 205, 208–210, 212, 213, 222, 225, 239,
 241, 245, 247, 250, 252, 263, 265–267, 308,

312–314, 316–321, 323, 327, 330, 331, 333,
 335, 336, 349, 356, 359, 362, 363, 381, 387,
 388, 390, 392, 393, 401, 409, 420, 425, 427,
 428, 434, 435, 440, 441, 447, 449, 451, 452,
 455, 458, 470, 472–474, 479, 481, 482,
 484–489, 491, 501, 509, 514–516, 519–522,
 525, 529–531, 543, 548, 555–557, 561, 562,
 576, 590, 592, 604, 607, 608, 610, 621, 630,
 638, 639, 667
 Pest vármegye 189, 192, 196, 198, 199, 201,
 202, 209, 228, 314, 333, 383, 387, 465, 470,
 471, 494, 516
 Pétervárad 349
 Petneháza 558, 582, 595
 Petőszinye 93
 Pfalz 41
 Philadelphia 301
 Phosphorus [hajnalcsillag] 396
 Piza 239, 241
 Podolin 29
 Poklostelek 360
 Poroszország 37, 305, 307, 450, 466, 543
 Pozsony 16, 22, 24, 25, 36, 40, 74, 104, 106,
 107, 109, 128, 131, 140, 145, 150, 151, 166,
 167, 190, 191, 194, 196, 197, 200, 205, 221,
 223, 225, 228, 244, 245, 259, 265, 268, 315,
 334, 348, 385, 386, 391, 392, 408, 441, 454,
 458, 459, 474, 486–488, 509, 518, 523, 556,
 610
 Pozsony vármegye 197, 199, 202, 233, 453, 457
 Prága 140, 165, 241, 344, 348, 464
 Praeneste [Széphalom] 264, 401, 407
 Préda-hegy 558
 Pri Mostu [Széphalom] 263
 Pusztakovácsi (Kovácsi) 363
 Püspök-fürdő [Nagyvárad mellett] 36

 Radnót 597
 Radvány 93, 242, 259
 Rákóc 88, 252, 308, 313, 315, 321, 341
 Regéc 19, 21
 Regensburg 451
 Rimaszombat 112, 480
 Ritka-hegy 558
 Róma 50, 51, 66, 85, 219, 229, 299, 468, 557,
 626
 Rosenhain 347
 Rozsnyó 115, 118, 119, 159, 579
 Rudabányácska (Bányácska) 401
 Ruszka → Göncruszka

 Ság 119, 145
 Sagan 104
 Sajó 11
 Sajóvámos (Vámos) 12
 Salzburg 347
 Spielberg 333, 336
 Sárosi-hegy 588
 Sárospatak (Patak) 13–19, 25–27, 29, 35, 37,
 44–50, 53–55, 58, 59, 61–63, 65, 67, 92,
 114, 119, 125, 201, 264, 265, 285, 313, 320,
 335, 337, 357, 399, 400, 408–410, 428, 443,
 444, 461, 494, 500, 520, 541, 546, 548, 567,
 568, 573, 576, 583, 591, 593, 639
 Sáros vármegye 15, 24, 28, 36, 86, 88, 109, 121,
 363
 Sárrét 462,
 Sárvíz 385
 Sátoraljaújhely (Újhely) 16, 18, 22, 30–33, 35,
 37, 47, 90, 120, 121, 264, 317, 321, 400, 401,
 450, 457, 472, 499, 525, 555, 558, 563, 568–
 574, 591, 592
 Sátor-hegység (Sátorhegyek) 263, 406, 555
 Sávoly [helyesen bizonyára: Sály] 581
 Schönbrunn 58, 363, 445, 453
 Segesvár 598
 Selmezbánya 163, 242
 Siebenbürgen → Erdély
 Skócia 637
 Somogy vármegye 18, 240, 374, 428, 470, 501
 Sopron 24, 213, 248, 326, 410, 450, 479, 556,
 557, 561
 Sopron vármegye 198, 453
 Soroksár 349
 Sömjén → Kemenessömjén
 Sörház [Széphalom] 401
 Sövényháza 474
 Spárta 364
 Spielberg 335
 Stuttgart 637
 Surat 635
 Svájce 503

Szabolcs vármegye 31, 33, 79, 81, 97, 99–101,
 198–200, 201, 211, 230, 315, 363, 387, 392,
 394, 459, 461, 463, 558, 563, 593
 Szajna 247, 293
 Szántó → Abaújszántó
 Szántód 266
 Szár-hegy 411
 Szarvas 241
 Szászváros 599
 Szatmárnémeti 570
 Szatmár vármegye 20, 31, 97, 196, 360, 409,
 463, 494, 508
 Szeben → Nagyszeben
 Szécsény 28, 31
 Szeged 120, 203, 443, 486, 489
 Székesfehérvár 241, 268, 464, 469, 521
 Szendrő 14
 Szentgerice 380
 Szentpétervár (Pétervár) 178, 563
 Szépbánya [Rudabányácska] 401
 Szepesbéla (Béla) 118, 127, 128
 Szepesolaszi 442
 Szepesség → Szepes vármegye
 Szepesújvár → Hotkóc
 Szepesváralja 442
 Szepes vármegye (Szepes, Szepesség) 32, 104,
 109, 111, 112, 115, 118, 124, 159, 194, 255,
 262, 363, 442
 Széphalom 7, 239, 242, 251, 258, 260, 263, 264,
 315, 316, 338, 339, 342, 358, 369–371, 378,
 395, 399–401, 405–407, 410, 411, 434,
 435, 438, 439, 443, 490, 520, 524, 525, 536,
 546, 547, 554, 555, 557–559, 561, 562, 568,
 569, 573, 580, 584, 587, 588, 591–594,
 607–609, 612, 637, 639, 656, 676
 Szepsi 571
 Szép utca [Pesten] 265
 Szerém vármegye 240
 Szerencs 19, 317, 349
 Szicília 634
 Szihalom 349
 Szikszó 541
 Szilágy vármegye 463
 Szilézia 104, 596
 Szín 568, 571, 572, 575
 Szinye 260, 264
 Szombathely 379, 387, 516
 Szomolnok 473, 560
 Szőlőske 354
 Szpata 599
 Sztrigy 599
 Tábor 348
 Tállya 20, 80, 103, 112, 114
 Tápiógyörgye (Györgye) 561
 Tarcal 20
 Tardona 11
 Tarnaörs 75, 88
 Tata 356, 362, 363
 Tatra 44
 Teisendorf 347
 Teleki-tető 597
 Temesvár 130
 Temes vármegye 198
 Terebes 20, 32, 316
 Teschen 337
 Thebae [Théba] 428
 Tibur 407
 Tihany 266
 Tihó 593, 601
 Tirol 343, 346
 Tisza 179, 245, 314, 576
 Tisza melléke 291
 Tizáninnen 576
 Tokaj 19, 20, 24, 164, 322, 347, 349, 350, 408,
 454, 506, 582, 595, 669
 Tokaji-hegység 441
 Tolna vármegye 387
 Torda 593, 597, 601
 Tordas 600
 Torino 345
 Torna (város) 66, 145
 Torna vármegye 13, 109, 579
 Torontál vármegye 474
 Toronya 407
 Toscana 304
 Tótország 52
 Tölgyeshegy 35
 Tömörd 268
 Törökország 516
 Trauenstein 347

Trencsén 25, 32, 480
 Trencsén vármegye 25
 Turóc vármegye 471
 Tübinga 473–475, 479, 480, 482

Ugocsa vármegye 31, 202, 211, 246
 Ugra [Marosugra] 597
 Újhely → Sátoraljaújhely
 Újhelyi hegyek 598
 Újsziget 543
 Ulm 388, 480
 Ungvár 121, 128, 129, 350, 439
 Ungvár-pince [Sátoraljaújhelyen] 558
 Ung vármegye 28, 30, 31, 33, 36, 109, 196, 571

Vác 116, 163, 608
 Vágújhely 480
 Vaján 571
 Vajdahunyad 600
 Vámos → Sajóvámos
 Vámosújfalú 32
 Váradolaszi 470
 Varasd 84
 Vásárhely 31
 Vásárosnamény 349
 Vasvár 18
 Vas vármegye 336, 387, 471
 Vékei-halom 26
 Velence 50
 Vérmező 325, 362, 373
 Verőce vármegye 240
 Veszprém 140, 142, 284, 393, 470, 521, 560
 Veszprém vármegye 394, 457, 470, 488, 494
 Vezúv 575
 Vienna → Bécs

Vindobona → Bécs
 Vinna 30, 31, 33, 34, 36
 Virt (Virth) 494
 Vukovár 199

Walbeck 505
 Wallendorf 118
 Wasserburg 347
 Weimar 442, 576
 Wesseli 348
 Wien → Bécs
 Wittenberg 12

Zala vármegye 198, 211, 279, 374, 387, 428, 470, 471
 Zboró 17, 25, 26
 Zemplén [település] 20
 Zemplén vármegye (Zemplén) 15–19, 22, 25–36, 62, 77, 79–81, 85–88, 90–92, 99, 109, 111, 126, 202, 220, 228, 264, 305, 306, 308, 310, 312, 313, 315, 327, 332, 349, 354, 391, 392, 401, 409, 445, 449–453, 460, 461, 472, 480, 482, 508, 528, 555, 558, 571, 579, 591
 Zirc 485, 493, 561
 Znaim 343
 Zólyom vármegye 93
 Zürich 285

Zsérc → Bükkzsérc
 Zsibó 372, 376, 377, 425, 589, 591, 593, 594, 601, 602, 639
 Zsigra 442
 Zsolca 561

A személynevek mutatója

A névmutatóban szerepeltetjük a bibliai és mitológiai neveket, viszont nem kerültek be a szépirodalmi művek fiktív szereplőinek nevei. Kazinczy Ferenc nevének előfordulásait azok gyakorisága miatt nem tüntetjük fel, megtalálhatók azonban mutatónkban – a levelezés kivételével – műveinek említései. Kerek zárójelben adjuk a névváltozatokat, szögletes zárójelben a magunk kiegészítő információját.

- Abafi Lajos 63, 71, 79, 80, 81, 82, 84, 155, 247, 248, 272, 273, 275, 306, 447, 452, 460, 595, 597, 600
Abafy Ferenc 334
Ábrahám 579
Abrudbányai Szabó Sámuel 487, 614
Aczél István 450
Ahlwardt, Christian Wilhelm 629, 638, 639, 660
Aisdorfer Mária → Szegi Aisdorfer Mária
Ajtay Sámuel 487, 488
Albrecht, Johann Friedrich Ernst 277
Áldásy Antal 31
Alkibiadész (Alkibiád) 337, 536
Almássyak 581
Almásy Ignác 192, 468
Almásy Ottilia (Etelka) 192
Almásy (Almássy) Pál 318, 322, 323, 332, 385
Alvinczy József 83
Alxinger János 161, 162
Amadé Antal 202, 484
Amadé László 272
Ambruster János Mihály 473, 474
Amyot Jakab 618
Anacharsis 506
Anakreón 54, 55, 92, 271–274, 313, 380, 414, 417, 505, 537
Andrási Kata → Lorántffy Mihályné
Andrássy család 441
Andrássy Antal 115, 118, 159
Andrássy István 58
Andrássy Istvánné → Török Eszter
Ampringen Gáspár 254
Andrád Sámuel 167
Andromeda 219
Angelo Soliman → Soliman, Angelo
Antal királyi herceg 460
Antinoos (Antinous) 306
Ányos Pál 98, 133, 156, 173, 186, 210, 271–274, 276, 284, 291, 389, 419, 493, 643
Apáczai Csere János 478
Apolló 379, 563
Apor József 499, 500
Appianosz (Appianus) 409
Apponyi Antal 507
Apsley lord, Henry Bathurst 635
Apuleius, Lucius (Apuléjus) 183
Aradi István 322
Aranka György 84, 161, 171, 174, 178, 183, 184, 186, 187, 191, 194, 204, 209, 212, 219, 229–231, 235, 239, 242, 243, 256, 258, 269, 278, 282, 289, 291, 394, 436, 510, 597
Arany János 280, 651, 673, 676
Aranyrákosi Székely Sándor 596
Aretinus, Leonardus 408
Argosz (Árgusz) 450
Arion 84
Arisztogeiton (Aristogeiton) 551
Arndt, Johann 134
Árpád vezér 451

Artaria, Karl 240
 Aspremont János 81
 Astleitner, Joseph 318
 Aszalay [Szabó] János 125, 126, 160, 194, 266, 285, 286
 Aszpázia, Periklész felesége 284
 Aubert (Auber), Ignaz 342, 343
 Augiász (Augias) 547
 Augustus császár 250
 Avezani [D'Avesani], Franz Xaver 332, 349

Bacchus 388
 Bachich József 487, 488
 Bachmann János 109
 Badics Ferenc 291
 Baehrens [Bährens], Johann Christoph Friedrich 346
 Bajtay Antal 551
 Bajza József 142, 514, 533, 536, 537, 596, 600
 Bálám 159
 Balassa Ferenc 99
 Balassa József 546–549
 Balassi Bálint 272
 Baldacci, Anton 388, 393
 Bálint plébános 13
 Bálintffy (Bálintfi) 119, 193
 Balkay Pál 556, 557
 Balla János 14
 Ballagi Aladár 305
 Ballagi Géza 88, 97, 99, 140, 160, 189, 196, 202, 204, 215, 222–224, 228, 230, 240, 294–296, 299, 303, 304
 Balogh István 470
 Balogh Péter 211
 Bánchy Márton 19, 20
 Bánffy bárók 591
 Bánffy Ferencné 596
 Bánffy György 212, 523, 595
 Bánffy Györgyné 597
 Bánffy Pál 444
 Bánóczy József 94, 97, 98, 211
 Baranyay Gábor 37
 Baranyay József 363
 Baranyay Mihály 340, 342
 Bárányi Gábor 40, 87, 442
 Bárányi Péter 192, 193, 206, 211

Baráth Ferenc 309
 Barbarics Róbert 655
 Barbin, Claude 616
 Barczafalvi Szabó Dávid 56, 141, 146, 148–151, 187, 288, 289, 537
 Bárczay család 13, 93
 Bárczay Dániel 62
 Bárczay Ferenc 93, 200, 248, 252, 257
 Bárczay Ferencné (Jenny) 251, 257
 Barcsa János 418
 Barsay Ábrahám 88, 93, 95, 132, 133, 155, 213, 514, 521, 528, 551, 597
 Barsay László 522
 Barkassy Ádám 488
 Barkó Vince 308, 314, 332
 Barkóczy Ferenc 19, 88, 470
 Báróczy Sándor 53, 56, 58, 94–96, 108, 131, 136, 137, 139, 148, 154, 155, 157, 161, 186, 192, 193, 196, 205, 213, 271, 279, 288–291, 363, 373, 419, 442, 478, 482, 483, 486, 487, 489, 490, 494, 495, 545, 555, 556, 596, 601, 609, 612, 629–634, 636, 640–644, 646, 649–657, 664, 672, 674
 Baros Gyula 93, 253, 258–260
 Baróti Lajos 293, 305
 Baróti Szabó Dávid 53, 59–62, 65, 68, 134, 136, 140, 147, 148, 157, 165, 166, 169, 170, 173, 176, 178, 181–183, 197, 202, 219, 263, 272, 275, 276, 291, 389, 485, 494, 513, 533, 534, 537–540, 545, 547–549, 661
 Bársony György 23
 Barthélemy, Jean Jacques 427, 506
 Basedow, Johann Bernhard 152
 Bastendorf, Franz Jozef (Bastenforff Ferenc) 347–350
 Báthory Gábor 421, 576
 Báthory István 489
 Báthory Zsófia (Rákóczi Ferencné) 15–18, 21–27, 52
 Batizi András 569
 Batteux, Charles 157
 Batthyány Alajos 215, 216, 218, 293–295, 578, 586
 Batthyány Ferenc 88
 Batthyány Ignác 527, 600
 Batthyány József primás 231, 233, 235, 244

Batthyány (Strattmann) Lajos 142, 176, 212, 260, 373
 Batthyány Vince 362, 468, 473, 500
 Batthyány Vincéné → Budnyák Jozefa
 Batsányi (Bacsányi) János 139, 143, 161, 166, 169–174, 176–183, 185–188, 202, 211–213, 215, 239, 242, 248, 268, 276, 284, 291, 293, 297, 310, 332, 360, 361, 363, 381, 389, 452, 492, 493, 503, 534, 540, 556, 585, 614, 632, 636–638, 642, 644
 Bause, Johann Friedrich 68
 Bausz Teodorik 517
 Bay Ferenc 320, 321, 323, 362, 373
 Bayer Alice 629
 Bayer József 140, 205, 207–209, 241, 243, 245, 246, 277, 278, 280, 281, 284, 384, 387, 443, 482, 557, 610
 Bayle, Péter 576
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 624, 625
 Beck Pál 80
 Becske Bálint 13, 15, 36, 50, 80, 89
 Becskey István 360
 Bedegi Nyáry család 12
 Bekény János 561
 Béla IV. király 488
 Bél Mátyás 130
 Beleznay család 52
 Beleznay Miklós 44, 47, 48, 56, 60, 61, 210
 Beleznay Miklósné → Podmaniczky Anna
 Bene István 119
 Benedek Mihály 418, 419
 Beniczky Péter 132
 Benkő Ferenc 142, 153, 230, 242, 380
 Benkő József 165, 572, 601
 Bensler[-Thayer], J. L. 635
 Beöthy Imre 33, 200
 Beöthy Mihály 39
 Beöthy Zsolt 7, 139, 156, 183, 210, 289, 290, 416, 451, 553, 576, 629, 630, 634
 Bercsényi Miklós 31, 303
 Beregszászi Nagy Pál 494, 644
 Beregszászi Pál 10, 12, 13
 Beregszászi Pálné (Szabó Zsuzsa) 13
 Berényi Gábor 177, 211
 Béri Gyula 616
 Berkeszi István 130
 Berki Miklós 634, 635
 Bernáth Ferenc 34
 Bernáth Jánosné → Kazinczy Teréz
 Bernáth József 73
 Bernáth László 81
 Bernáth Zsigmond 33
 Bertin, de Vaux 537
 Berzeviczy András 320
 Berzeviczy Gergely 78, 137, 253, 384, 385, 387, 421, 462, 465, 467, 468, 484, 537, 576, 622
 Berzeviczy Pál 114
 Berzsenyi Dániel 9, 154, 290, 379, 386, 394, 395, 417, 423, 437, 449, 468, 485, 486, 489, 501, 507, 508, 510–513, 519, 529, 534, 540, 543–546, 550, 551, 553, 557, 560, 587, 592, 608, 609, 622, 650
 Bessenyei család 131
 Bessenyei György 45, 47, 48, 53, 55, 57–63, 68, 69, 74, 130, 132, 133, 135, 139, 146–148, 151, 155–158, 164, 181–183, 186, 190, 210, 211, 213, 220, 229, 271, 293, 307, 310, 363, 364, 388, 451, 500, 502, 513, 531, 596, 650, 664
 Bessenyei Sándor 179
 Bethlen Ádámné 512
 Bethlen család 601
 Bethlen Gábor 597
 Bethlen Gergely 212, 527
 Bethlen Imre 593, 600, 601
 Bethlen Miklós 601
 Bezerédj (Bezerédi) Imre 303, 446
 Birkenstock, Johann Melchior 480
 Bíró Márton 45
 Bismarck, Ottó von 498
 Bleyer Jakab 162, 163
 Blumauer Alajos 161, 162, 163, 307
 Bocskai István 17–20
 Bocskainé Török Kata 20
 Bode, Johann Joachim Christoph 634, 635
 Bodenlosz Mihály 311
 Bodmer, Johann Jakob 152, 498, 503, 533, 536, 542, 618, 619, 641
 Bodor Aladár 527
 Bod Péter 601
 Boerhavius [Boerhaave], Herman 104

- Bogdányi Farkas László 16
 Boileau, Nicolas 506
 Bonaparte Lucián 472,
 Bonaparte, Napóleon 339, 345, 346, 376, 381,
 386, 390, 391, 395, 409, 410, 445, 447,
 450–455, 461, 464, 466, 475, 485, 489,
 498, 564, 585–587, 606, 648
 Bónis Ferenc 18–20
 Bónis Sámuel 561
 Bónis Zsigmond 200
 Bonstetten, Charles Victor de 504
 Born Ignác 83, 161, 163, 219
 Bornschein, Johann Ernst 487
 Boronkay Éva (Kazinczy Péterné) 35
 Boronkay Gáspár 451
 Boronkay István 200
 Boronkay Zsigmond 451
 Borovszky Samu 11, 14
 Bossányi család (Bossányiak) 36, 37, 42
 Bossányi Ferenc [id.] 36
 Bossányi Ferenc [Kazinczy Ferenc nagyapja]
 36–40, 44, 46, 49, 50, 62, 75, 88, 251
 Bossányi Ferencné id. → Péchy Zsófia
 Bossányi János 37, 368
 Bossányi Klára 37, 40, 42
 Bossányi Zsuzsanna (Kazinczy Józsefné), [Ka-
 zinczy Ferenc anyja] 33, 36–38, 46, 49–51,
 53, 57, 70, 71, 73, 85, 86, 88, 90, 239, 251,
 256, 258, 263, 270, 316–318, 322, 327–329,
 335, 338, 339, 341, 342, 344, 346, 349,
 352–354, 358, 359, 364–371, 399, 402,
 403, 407, 412, 558, 593
 Bossuet, Jakob 226, 269
 Bóth János 31
 Botth Ádám 211
 Boufflers, Louis François 614, 628
 Bourbonok 453
 Bouterweck, Friedrich Ludewig 514
 Bölöni Farkas Sándor 487, 513, 514, 515, 595,
 601, 622, 676
 Braun, Adam 557
 Brezenheim herceg 337
 Bredetzky (Bredeczky) Sámuel 392, 468, 474,
 480
 Brezinay Erzsébet 33
 Brigidó Mihály 159
 Brockmann, Johann Franz 209, 363, 625
 Browne [Brown], John 431
 Bruckenthal Sámuel 593
 Bruckenthal Mihályné 463
 Brucker, Johann Jakob 53
 Brunswick Antal 62
 Brutus, Marcus Junius 51, 551–553
 Brydone, Patrick 332, 608, 629, 634, 663, 664
 Bscherer András 318
 Bubna báró 348
 Buczy Emil 380, 529, 530, 537, 550, 595, 601
 Budai András 352
 Buday Ézsaiás 486
 Buday Ferenc 548
 Budnyák Jozefa (Batthyány Vincéné) 331, 362
 Bujanovics Károly 351–354, 359, 363, 452
 Bujanovics Kornél 452
 Bulyovszky László 77
 Buzna Lázár 530
 Bürger, Gottfried August 67, 74, 136, 242, 269,
 271, 424, 622, 637
 Caesar, Caius Julius 51, 552
 Calepinus, Ambrosius 427
 Campe, Joachim Heinrich 250
 Caprara Aeneas Silvius tábornok 27
 Caraffa, Antonio 72, 315, 329, 482
 Cartouche 299
 Cato 39, 550
 Catullus, Caius Valerius 55, 417
 Cavallos, Pedro 450
 Cellarius, Christoph 45
 Cerberus 382
 Ceres 388
 Chaptal Lajos [Louis] 494
 Chaupy, Cap. Martin de 50
 Cházár András 118
 Chernel György 19, 20
 Chernel Pál 20
 Chippault, François-Clément (Károly) 347,
 349, 350
 Chodowiecki, Daniel Nicolaus 138, 242
 Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent
 Auguste de 599

- Chyzer Kornél 332
 Cicero, Marcus Tullius 45, 161, 225, 348, 390, 482, 506, 565, 568, 599, 641, 645, 651
 Claudianus 190
 Cleyermann, Károly 578
 Clementi, Muzio 382
 Cobenzl, Ludwig 385
 Colardeau, Charles-Pierre 228, 439
 Collenbach, Heinrich Gabriel 385
 Colloredo, Hiernymus von 307
 Comáromy István 558
 Concha Győző 294, 295, 299, 300, 309
 Conrad József 165
 Conz, Karl Philip 504
 Cook, James 322
 Cornelia, a Gracchusok anyja 560
 Corneille, Pierre 162
 Cornides Dániel 75, 165
 Cornides Márton 44
 Corregio, Antonio 58
 Cotta János Frigyes 473–475, 479
 Crudy Dániel 216
 Curtius, Marcus 45, 83, 163
 Custine, Adam Philippe 229
 Czeizel János 550, 622, 623
 Czetter Sámuel 363
 Czinke Ferenc 197, 472, 546
 Cziráky Antal 198, 212
 Czirjék Mihály 94, 95, 161
 Czobor József 48
 Czövek István 486–489, 614
 Czudar család 11
 Czudar Péter → Ónodi Czudar Péter
- Csabai Kovács István 13
 Csákányi Agócs 11
 Csákányi család 11
 Csákányi Detre 11
 Csákyak (Csáky grófok) 205, 442, 586
 Csáky Emánuel 442
 Csáky István 23, 31
 Csáky Manó 471
 Csaplár Benedek 97–99, 157, 168, 191, 211, 222, 394
 Csákvári Kovács Sámuel 421
- Császár Elemér 47, 156, 211, 243, 271, 273, 284, 297, 306, 333, 450, 614, 618, 623–625, 636
 Csebi Pogány Lajos 81, 373
 Cseh József 342, 343, 350, 373, 389, 460, 472, 480, 496, 547, 606, 608, 611, 616, 632
 Cseke István 25
 Cserey Farkas [id.] 377, 527, 551, 595
 Cserey Farkas [ifj.] 101, 236, 238, 261, 351, 372–374, 377, 381, 388, 391, 393, 408, 411, 420, 424, 425, 434–437, 441–444, 448, 450, 452, 463, 471, 483, 485, 490, 499, 500, 507, 513, 514, 518, 521, 523–526, 528, 530, 543, 549, 551–553, 563, 577, 585, 586, 591, 593–595, 597, 601, 604, 611, 621, 637, 639
 Cserey Farkasné Haller Krisztina 377, 595
 Cserey Mihály 599
 Cserey Miklós 238, 255, 455, 456, 458, 462, 463, 466, 469, 471, 498, 524, 552, 564, 591, 593, 594, 599, 601
 Csörgics Simon 268
 Cservenka Ignác 344
 Cservenka János 335
 Csery Péter 486–489, 614
 Csóka János 416
 Csokonai Vitéz Józsefné Diószegi Sára (Csokonai édesanyja) 421, 423–425
 Csokonai Vitéz Mihály 92, 139, 142, 143, 181, 185, 242, 248–250, 272, 290, 315, 356, 361, 378, 380, 389, 394, 413–428, 430, 432, 434, 436–439, 441, 442, 485, 486, 489, 492, 504, 528, 636, 650
 Csűrös Ferenc 429, 434
- Danczkay József 95
 Dapsi Péter 12
 Darvas Ferenc 221, 222
 Darvas János 200, 206
 Davoust [Davout], Louis-Nicolas 351, 391
 Dayka Gábor 144, 175, 178, 184, 185, 228, 243, 248, 250, 265, 272, 273, 276, 291, 378, 413, 415, 416, 419, 420, 423, 426, 434, 437, 439, 442, 482, 485, 490–492, 495, 510, 534, 538, 548, 549, 555, 606, 608, 609, 612, 640, 642, 643

- Deák Ferenc 9, 316, 320
 Decsy Sámuel 204, 205, 289, 434, 473, 474, 644
 Dékáni Kálmán 328
 De la Plume → Nagyváthy János
 D'Ellevaux Fülöp 580, 593, 599
 D'Ellevaux Fülöpné → Török Mária
 Démeunier, Jean-Nicolas 634
 Denis, Michael 271, 373, 637–639
 Denner, Balthasar 57
 Dercsényi (Weisz) János [Kazinczy Ferenc sógora] 124, 251, 584
 Dercsényi Jánosné Kazinczy Julianna [Kazinczy Ferenc húga] 124, 251, 558
 Déryné 481, 482
 Deshoulières, Antoinette 537
 Dessewffy Ádámné 18
 Dessewffy Aurél 549
 Dessewffy Ferenc 469
 Dessewffy József 249, 281, 285, 290, 354, 373, 380, 434, 436, 441, 445, 446, 452–455, 457–462, 464, 469, 471–473, 475, 479–481, 483, 491, 499, 500, 510, 513, 527–529, 537, 540, 546, 547, 549, 550, 554, 558, 559, 563, 573, 580, 582–585, 587, 591, 593, 598, 602, 605, 622, 623, 632, 646, 653, 675
 Dessewffy Józsefné 404, 563
 Dessewffy testvérek 373
 Dessewffy Virginia 563
 Destouches, Philippe Néricault 162
 D'Etoile Miksa 361, 366
 Dévai Bíró Mátyás 378, 543, 569, 572
 Diószeghy Sámuel 433
 Divényi Mellétei András 12
 Dobay Dániel 56
 Dobay György 486
 Dobos Kálmán 558
 Dobrowszky József 481
 Dókus Józsefné 570
 Dókus László 569, 570, 574
 Dókus Sámuel 570, 571, 574
 Dolce, Carlo 363
 Dolgoruczky [Dolgorukij] György 388
 Dombó Márton 421, 486
 Domokos Lajos 39, 60, 103, 107, 114, 149, 200, 418, 419
 Domokos Lőrinc 558
 Domonkos Sámuel 227
 Donát János 557, 561
 Dongó Gyárfás Géza 33
 Döbrentei Gábor 144, 380, 405, 423, 439, 460, 463, 469, 471, 476, 480, 481, 483–485, 490, 492, 495, 513–515, 521–531, 534, 540, 547, 562, 570, 584, 585, 590, 591, 594–598, 600, 602, 608, 611, 625, 635, 637, 639, 644, 668
 Döderlein (Doederlein), Christian Albrecht 54
 Döme Károly 178, 194, 213, 221, 224–226, 236, 250, 257, 258, 265, 268, 269, 275, 291, 310, 510, 530, 596, 600
 Draper, Daniel 635
 Draper, Eliza 635
 Draskovich János 84, 270
 Draveczky László 36
 Dréta Antal 493
 Dugonics András 75, 134, 140, 146, 149, 151, 156, 175, 183, 189, 191, 192, 195, 265, 266, 287, 338, 389, 393, 415, 417, 435, 486, 493, 514, 613, 614, 650, 664
 Dukai Takács Judit 526
 Dulházy Mihály 487, 584
 Duruy, Victor 305
 Dusch, Johann Jakob 262
 Dürer, Albrecht 650
 Eckartshausen, Karl von 377, 381
 Édes Gergely 182, 185, 463
 Egri János 18
 Eggenberger József 378, 390, 492, 606, 650
 Ehrenstein Vilmos 316
 Eliza → Draper, Eliza
 Ellinger István 486, 487
 Ellinger János József 141
 Endrödi Sándor 192
 Endrödy János 229, 245, 278, 664
 Engel János Keresztély 473, 480, 556
 Eödönffy család (Eödönffyek) 30
 Eödönffy György 29
 Eödönffy Györgyné → Figei Csathó Judit
 Eödönffy Erzsébet → Kazinczy Andrásné
 Eödönffy László 30
 Eötvös Ignác 337

Eötvös József 337, 411
 Epameinóndasz (Epamimondas) 649
 Eperjesi Zsigmond 167
 Epiktétosz (Epictét) 366
 Erató 275
 Erdélyi Ilona → Hericz Imréné
 Erdélyi László 333
 Erdődy Ferenc 37
 Erdődy grófok 559
 Erdődy [János] 334
 Erdősi → Sylvester
 Erős Gábor 490
 Ertsei Dániel 537
 Erzsébet királyné [Nagy Lajos felesége] 11
 Erzsébet I. [angol] királynő 284
 Estei Ferdinánd 374
 Eszterházyak (Esterházyak) 22, 205, 455
 Eszterházy Ferenc 362
 Eszterházy (Esterházy) József 211, 330, 362, 409
 Eszterházy (Esterházy) Károly 62, 115–120, 159, 211, 216, 235, 334
 Eszterházy Miklós 550
 Eszterházy Pál 22, 272
 Eumolpus 356

 Fabchich József 199, 384, 389, 392, 393, 427, 432, 436, 545, 548
 Fábián József 494
 Faludi Ferenc 56, 132, 134, 135, 149, 615
 Farkas, Franz (Ferenc) 134, 487, 488
 Farkas László 18
 Fast Patrícus 83, 163
 Fáyak 559, 581
 Fáy Ábrahám 81
 Fáy Ágoston 202
 Fáy András 390, 485, 486, 537
 Fáy Barnabás 79, 80
 Fáy Bertalan 118
 Fáy László 252
 Fáy Mihály 311
 Fáy Zsuzsanna (ifj. Ráday Gedeonné) 77, 256
 Fazekas István 402
 Fazekas Mihály 419–423, 428–433, 485, 507
 Febronius → Hontheim János Miklós
 Fejér Antal 210
 Fejér György 11, 178, 179, 268, 469, 520, 530, 537, 573
 Fejérváry Károly 174, 194, 263
 Fejes István 31, 570–574
 Fejes János 480
 Fekete János 244, 265, 266, 357
 Fekete → Iváncsai Fekete János
 Felbiger János Ignác 103, 109, 237
 Felsőbükki Nagy Pál 355, 445–447, 449
 Ferdinánd VII. [Mária Terézia fia] 131, 246
 Ferdinánd Károly József főherceg 388, 410
 Ferdinánd toscanai herceg 578
 Ferenc császár [Mária Terézia férje] 78, 103, 171
 Ferenc I., király 228, 229, 243–247, 266, 305, 307, 327, 328, 330, 333, 339, 344, 351, 354, 355, 363, 382–384, 386, 390, 409, 445–449, 453–460, 463–467, 473, 474, 481, 483, 498, 523, 530, 587, 592
 Ferenc királyi herceg 241, 472
 Ferenczi Zoltán 278, 337, 438
 Ferenczy János 382, 387, 394
 Ferenczy József 166, 382, 383, 385, 515, 517, 523
 Fessler Ignác Aurél 126
 Festetics György 357, 372–375, 385, 416, 469, 492, 494, 499, 515, 549, 588, 618, 631
 Festetics Ignác 586
 Festetics (Festetich) László 357
 Fichtenbach Ádám [Kazinczy Ferenc álneve] 253
 Figei Csathó Judit (Eödönffy Györgyné) 29
 Fináczy Ernő 46, 47, 53, 61, 104
 Fiorella, (Anton) Pascal-Antoine 345, 347, 349
 Fischer Imre 227
 Fischer Mihály 30
 Florian, Jean Pierre Claris de 487
 Fodor József 316
 Fodor László 574
 Fónyi Balázs 11
 Forgách Miklós 177, 179, 196, 221, 228, 240, 492
 Forster György 307
 Földi János 146, 153, 166, 171–175, 178, 179, 181, 183–185, 187, 188, 204, 230–232, 249, 273, 290–292, 510

Fraknói Vilmos 293, 295, 298, 299, 303–307,
 310, 311, 313–315, 318, 320, 324
 Franklin, Benjamin 630
 Franz, Agnes 286
 Fráter György 600
 Fráter István 78, 81
 Frenais, Joseph Pierre 635
 Fréron, Louis-Marie Stanislas 545
 Fricsi Fekete Ferenc 530
 Fridrich, Carl Julius (Friedrich) 240
 Fridrik → Frigyes II. császár
 Fried Sámuel 602
 Frietsch [Fritschner], Joseph 350, 353, 354
 Frigyes II. császár (Nagy Frigyes, Fridrik) 216–
 218, 243, 296, 505, 595
 Füger, Joseph 557
 Fületinczi Kelcz Antal → Kelcz Antal
 Fülöp II. király 625
 Fürst Aladár 618, 620, 621
 Fűskúti Landerer Mihály → Landerer János Mi-
 hály
 Füzesi József 596

 Gaal István 30
 Gaal Jenő 384, 462
 Gabelhofer János Gyula 226
 Gáncs Pál 210
 Ganlis, Madam de 487
 Gärtner, Karl Christian 618
 Gáspár Pál 314
 Gatterer, Johann Christoph [?] 172, 182, 642
 Gebler, Tobias Philipp 229
 Gedő József 527
 Geistinger József 495
 Gelei József 141, 146, 151, 152, 172, 187, 288,
 537
 Gellert, Christian Früchtgott 49, 51, 68, 136,
 162, 185, 392, 537, 604, 618
 Genersich János 480
 Georch Illés 470
 Gerhard, Johann 134
 Gervek Antónia 624
 Gessner, Salomon 51, 57, 65, 67, 68, 71, 73, 74,
 85, 94, 96, 136–141, 144, 152–154, 173,
 185, 194, 218, 220, 243, 246, 248, 262, 270,
 271, 288, 313, 315, 321, 332, 342, 350, 373,
 375, 392, 415, 604, 606, 609, 611, 613–615,
 617–621, 642, 645, 651, 652, 656–659,
 664, 668
 Gessner Salomonné 260, 261
 Geysler, Christian Gottlieb 57, 138
 Gizella királyné 167
 Glatz Jakab 556
 Gleich, József Alajos 286, 287, 487
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 67, 136, 272,
 498, 504–506, 511, 618
 Glosius Sámuel 210
 Goethe, Johann Wolfgang von 71, 144, 161,
 164, 206, 218, 243, 245, 248, 249, 271, 272,
 277, 278, 281, 282, 290, 332, 338, 343, 373,
 392, 404, 415, 438, 439, 482, 503, 505–507,
 512, 545, 546, 548, 604, 608, 609, 611,
 613–615, 617, 619–626, 634–636, 641,
 651, 657–659, 663, 665–667
 Gombási István 183
 Gorani, Giuseppe 305
 Goró Lajos 537
 Gotthardi Ferenc 307
 Gotsch, Marcus Aurélius (Márk Aurél) 348
 Gottsched János Kristóf 134, 161, 162, 413,
 498, 503, 533, 618, 641
 Göböl Gáspár 196, 206
 Göcking 505
 Görög Demeter (Dömötör) 153, 189, 192, 240,
 434, 435, 493
 Götz, Johann Nikolaus 271, 272
 Grácia 330, 675
 Gräffer Ferenc [Franz] (Rittgräff) 487
 Gragger Róbert 622
 Grassalkovichok 205, 245
 Grassalkovich Antal 48
 Grimm, (Ignác) Ignaz 345, 346
 Grosse (Grossinger), Franz Rudolf Edler von
 80, 251–253
 Grünesperg, Johann 337, 339, 340, 342
 Grünesperg, Catharina 337, 340, 341, 343
 Gulyás Károly 153
 Gustermann, Anton Wilhelm 458, 459, 464
 Gusztáv III. [svéd] király 311
 Guzmics Izidor 144, 567, 568, 576, 577
 Gvadányi József 140, 156, 167, 179, 185, 189,
 191, 192, 389, 415, 417, 485, 486, 540

Gyalui Farkas 425, 426
 Gyarmathi (Gyarmathy) Sámuel 440, 598, 632
 Gyöngyösy István 76, 132, 133, 147, 156, 165, 267, 272, 276, 338, 492, 547, 643
 Gyöngyössy János 140, 175, 185, 204, 276, 419, 545, 547, 548, 593, 597
 Györffy József 140
 György József 569–572
 György Lajos 487
 Györki István 119, 120
 Gyóry Ferenc 99
 Gyulai Pál 135, 555
 Gyulay család 463, 521, 583, 593, 594, 599, 602
 Gyulay Constance (Gyulay Ferencné leánya) 598, 600
 Gyulay Fanny (Gyulay Ferencné leánya) 598, 600
 Gyulay Ferenc 30, 521
 Gyulay Ferencné → Kácsándy Zsuzsanna
 Gyulay Karolina (Lotti) 563, 587, 588, 598, 600, 602
 Gyulay Lajos (Gyulay Ferencné fia) 513, 521, 529, 587, 591, 594, 595, 597, 598, 600, 602
 Gyulay Sámuel 570
 Gyurkovics Ferenc 293, 306
 Gyürky István 50

 Habsburgok (Habsburg ház) 130, 161, 298, 305, 307, 313, 450, 453, 498
 Háfiz [Hádzse Samsz ad-Din Háfez-e Siráz] 380
 Hagedorn, Friedrich von 67, 68, 136
 Hager báró 475, 480, 481
 Hagiensis, Janus → Janus Secundus Hagiensis
 Hajnalkőy János 65–67, 283
 Hajnóczy József 215, 239, 240, 246, 247, 263, 293–295, 305, 307, 308, 311–313, 317, 321, 322, 324, 326, 327, 354, 362, 482, 510
 Halász Ignác 627, 653, 661, 667, 669, 677
 Halászi József 487
 Haller Albert 68
 Haller Gábor 522, 528, 597, 599
 Haller János 132, 598
 Haller József 113, 333
 Haller Krisztina → Cseréy Farkasné
 Haller László 132, 134

 Hampel József 244
 Hannulik János Krizosztom 165
 Hardenberg, Karl August 543
 Harmodius 551
 Harold, Edmund von 636
 Hartleben (Konrád) Adolf 390, 487, 491, 494, 519, 621
 Haschka Lőrinc 163
 Hatvani István 107
 Haykul Antal 490, 630
 Hébe 589
 Hebenstreit Ferenc 307
 Hegedűs Sámuel 530
 Heine, Heinrich 635
 Heinrich Gusztáv 141–143, 146, 153, 154, 287, 473, 480, 481, 622, 636
 Heinse, Wilhelm 505
 Heister, Gottfried 20
 Hejzei Baksi István 15
 Hellner Illés 72
 Helmeczy (Serfőző) Mihály 482, 483, 537, 549–551, 560, 562, 586, 593, 607–611, 636, 638, 639, 669
 Helvetius, Claude Adrien 178, 216, 219, 564
 Henniger János 80
 Hercules 592
 Herder, Johann Gottfried 136, 161, 223, 243, 277, 279, 282, 285–287, 290, 373, 413, 468, 503, 504, 506, 527, 528, 533, 536, 560, 578, 608, 613, 614, 617, 620, 622, 626, 627, 636, 641, 642, 649, 658
 Hericz család 33, 263, 358
 Hericz Imre 33
 Hericz Imréné (Erdélyi Ilona) 33
 Hericz József 33
 Hericz Márton 33
 Hermina hercegasszony (József nádor felesége) 575
 Herschel, Friedrich Wilhelm 431
 Hertelendy Gábor 390, 395
 Hettner, Hermann 635
 Heyne, Christian Gottlob 409, 643
 Hidegkövy János 570
 Hirgeist Anna (Nini, Prónay Simonné) 327, 330, 331, 336, 343, 349, 411, 412, 561, 590
 Hirgeist Ferenc 327, 330, 336, 343, 348

Hirgeist Lipót 330, 331, 349
 Hocher, Paul 21
 Hoffmann Lipót 222
 Hohenlohe Károlyné (Reviczky Judit) 221, 222
 Hohenwarth Zsigmond Antal 578
 Holkó Mátyás 480
 Hollman, Samuel Christian 243
 Holosovszky Imre 486–489, 494, 613
 Homérosz (Homér) 54, 66, 421, 514, 607, 644
 Homonnay Zsigmondné 26
 Hondekoeter, Melchior 58
 Hontheim János Miklós (Febronius) 40,
 Hoogstraten, David van 57
 Horánszky Lajos 169, 173, 180
 Horányi Elek 155–158, 164, 165, 169, 181, 210,
 211, 222, 435
 Horatius 46, 55, 134, 161, 185, 219, 264, 269,
 272, 274, 289, 321, 322, 324, 331, 390, 400,
 401, 416, 421, 485, 494, 506, 512, 514, 528,
 537, 545, 553, 565, 591, 641, 643, 674
 Horatius Cocles 83, 163
 Hormayer, Joseph 469, 527, 528
 Horváth Ádám → Pálóczi Horváth Ádám
 Horváth Endre, Pázmándi 154, 485, 493, 556,
 562, 596, 670
 Horváth János 268, 521, 629, 630, 641
 Horvát István 362, 380, 382, 385–387, 389,
 390, 392–395, 472, 485, 486, 494, 514, 527,
 530, 537, 557, 561, 607, 627, 659
 Hőgyézi Hőgyész Máté 554
 Hőke József 402
 Hölty, Ludwig 136, 242
 Hubai (Hubay) Miklós 537, 548
 Huber, 74
 Hubert József 120
 Hunyadiak 11
 Hunyadi János 275, 469, 540, 600
 Hunyadi László 600
 Hunyadi Mátyás (Mátyás király) 408, 494, 664
 Hunyadi Sámuel 113
 Huszti István 65
 Hutten Ulrich 542
 Huysum, Jan van 58
 Hübner, Johann 43, 556, 567
 Hübner Mihály 226
 Inczedy István 570
 Igaz Sámuel 486
 Illei János 134
 Illésházy István 446
 Illésházy Miklós 22, 25
 Ilosvay Krisztina (Sárosyné, Sárosy Andrásné)
 356, 360, 361, 363, 364, 366, 417, 630
 Ilosvay László 360
 Ilosvay Sámuel 486
 Imre Lajos 202, 228
 Imre Sándor 107, 108, 112, 114, 115, 119, 120,
 122, 128, 235, 238
 Inczedy László 596
 Institoris Mossóczy Károly 440, 543, 604, 606,
 608, 609
 Institoris Mossóczy Mihály 491, 492
 I. T. K 421
 Ivánkai Vitéz Imre → Vitéz Imre, ivánkai
 Ivánkai (Ivánkay) Fekete János 317
 Iványi Fekete kapitány 333
 Izabella királyné 600
 Izdenczy József 318, 373
 Jabroczy Gábor 236
 Jacobi Friedrich Heinrich 67, 505, 625
 Jakab Elek 383
 Jankovich Fedor 109
 Jankowich (Jankovich) Miklós 409, 530, 547,
 549, 556
 Jánosfi József → Janusek (Jánosfi) József
 János király [Szapolyai János] 477
 János királyi herceg [Habsburg–Lotaringiai]
 452
 János pap 11
 János Zsigmond 600
 Janusek (Jánosfi) József 121, 126, 135, 236
 Janus Pannonius 483
 Janus Secundus Hagiensis 55, 268, 273
 Jászi Márton 14
 Jézus Krisztus (Üdvözítő) 225, 226, 299, 321,
 427, 536, 545, 575, 583
 John, Friedrich 363, 439
 Jósika János 593, 599, 600
 József nádor 327, 330, 333, 335, 352, 374, 381,
 383, 384, 386, 387, 390, 392, 393, 442,

- 445–449, 451, 452, 459, 461, 467, 470, 480, 485, 494, 509, 516, 521, 531, 575
- József II. császár 47, 75, 78, 83, 86, 87, 97–102, 103–106, 108, 109, 113, 116, 119, 131, 134, 156, 157, 165, 168, 189, 190, 192, 195–198, 204, 215, 226, 232–235, 237, 247, 277, 293, 294, 297–299, 301–303, 305, 310, 313, 478, 479, 551, 576, 578
- Junker Keresztély 363
- Júnó 284
- Juranics László 268
- Juvenalis, Decimus Junius 428
- Kácsándy László, kohányi 92, 252
- Kácsándy Teréz (Rhédey Lajosné) 92, 252
- Kácsándy Zsuzsanna (Gyulay Ferencné, Gyulay grófné) 86, 92–94, 251–255, 258, 262, 343, 406, 471, 521, 561, 587, 594, 597, 598, 600, 602
- Kail János 80
- Kalisch Károlyné Prónay Janka 253
- Kállay család 563, 583
- Kállay Ferenc 200, 471
- Kallós Dániel 178, 334
- Kalmár György 75, 131
- Kálvin János 576
- Kampe [Campe], Johann Heinrich 151
- Kandó Gábor 452
- Kant, Immanuel 54, 394, 535, 540–542, 548, 575
- Kanyó László 494
- Kápolnai Pauer Antal 492
- Kapolyai Dezső 11
- Kapolyai János 11
- Kaposy Mihály 89, 90
- Kaprinay István 595
- Kapuváry Antal 393
- Kardos Albert 422
- Kardos Samu 92, 278, 422
- Kármán József 239, 247, 248, 250, 265, 614, 650, 664
- Karner Lászlóné → Kazinczy Honoráta
- Károly Ambrus [Habsburg–Estei] 451
- Károly I. [angol] király 563
- Károly III. császár 45
- Károly királyi herceg 41, 131, 383–385, 390, 447, 448
- Károlyi Antal 157
- Kästner (Kaestner), Abraham Gottlieb 50, 271
- Katona István 75
- Katona József 97, 494, 667
- Katona Zsigmond 49, 572
- Kaunitz, Anton Wenzel 189, 289
- Kazinczi Gergely 13
- Kazinczy András I. 28–32
- Kazinczy András II. 33–35, 49, 57, 88–90, 239, 253, 316, 317, 325, 327, 328, 332, 346, 351–354, 421, 492
- Kazinczy Andrásné (Eödönffy Erzsébet) 29–31
- Kazinczy Andrásné → Szegi Aisdorfer Mária
- Kazinczy Anna (Tusay Mártonné) 28
- Kazinczy Anna Iphigenia [Kazinczy Ferenc leánya] 559, 583
- Kazinczy Antonin Sophron Ferenc [Kazinczy Ferenc fia] 559, 563, 583
- Kazinczy Apollónia (Pankotai Jósa Antalné) 35
- Kazinczy Bálint [Kazinczy Ferenc fia] 559, 566
- Kazinczy Béla 11, 13–15, 18, 21, 28, 29, 31, 35
- Kazinczy Borbála (Nagy Andrásné) 32
- Kazinczy család (Kazinczyak) 9, 10, 11, 13, 14, 18, 33, 71, 263, 416, 573, 583
- Kazinczy Dániel 18, 32, 33
- Kazinczy Dánielné → Szirmay Terézia
- Kazinczy Dénes (Dienes) [Kazinczy Ferenc öccse] 42, 44, 45, 47, 48, 50, 56, 62, 71, 73, 88, 142, 239, 251, 269, 316, 323, 325, 327, 330, 351, 357, 359, 369, 371, 403, 405, 558, 593
- Kazinczy Emil [Kazinczy Ferenc fia] 405, 563, 583, 607
- Kazinczy Erzsébet (Lyubotini Dessewffy Ádámné) 28
- Kazinczy Eugénia (Zseni, Dencsi) [Kazinczy Ferenc leánya] 403, 405, 558, 561–564, 574, 583, 587, 592, 595, 597, 598, 600
- Kazinczy Ferenc művei
- Albrecht *A vétkesek* fordítása 277
 - Anakreón fordítások 273, 313
 - Az Amerikai Podotz és Kazimir... 55–57
 - Az én naplóm 357, 358, 360, 361–364, 369

- Bácsmegyeynek öszveszedett levelei 141–148, 151, 152, 154, 194, 204, 220, 230, 242, 257, 258, 262, 275, 282, 287–291, 418, 604, 606, 608–611, 613, 626–628, 630, 652, 657, 658, 661, 663, 669, 671
- Boufflers-fordítása 628
- Brydone-fordítása 608, 634, 658, 663, 664
- Daimonia 248
- dalai 273, 274
- Denis-fordítása 271, 373, 606, 637–639
- diáriuma 377, 378, 399, 402
- epigrammái 485, 545–549, 553–555
- episztolái 275, 276, 485, 549–555, 596
- Erdélyi levelek 464, 595, 597, 599–603, 645, 664
- Fogságom naplója 314, 316, 322, 333, 337, 340
- Fordított egyveleg írásai 484, 489, 490, 604–606, 608, 609, 637, 643
- Gessner *Ábel halála* c. művének fordítása 248, 316, 321, 331, 332, 350, 373, 618–620, 658
- Gessner *Az első hajós* c. művének fordítása 618, 619, 658
- Gessner *Daphnis* c. művének fordítása 618
- Gessner idilljeinek fordítása 51, 57, 67, 68, 71, 73, 74, 94–96, 136–142, 147, 150–152, 154, 194, 220, 242, 243, 246, 248, 270, 271, 291, 313, 315, 373, 375, 604, 606, 609, 611, 617–620, 645, 651, 652, 656–658, 664, 674
- Goethe *A testvérek* c. művének fordítása 243, 249, 332, 373, 615, 622–624, 658, 665
- Goethe *Clavigójának* fordítása 249, 338, 342, 373, 615, 622–625, 651, 652, 658, 665, 667
- Goethe *Egmontjának* fordítása 622, 623, 625, 626, 628, 652, 658, 662, 666, 667, 669, 672, 675
- Goethe *Estelle* c. művének fordítása 665
- Goethe kisebb költeményeinek fordítása 622
- Goethe *Prometheusának* fordítása 482
- Goethe *Római karneváljának* fordítása 626, 658, 663
- Goethe *Stellájának* fordítása 213, 248, 249, 257, 277–279, 281, 282, 284, 287, 288, 290, 292, 337, 342, 373, 482, 615, 621–624, 657, 658
- Goethe *Wertherének* fordítása 243
- Helikoni virágok 222, 223, 239, 242, 249, 268, 272
- Herder paramythionainak fordítása 223, 243, 249, 277, 279, 282, 285, 286, 290, 373, 608, 626, 658
- Herder *A repülő szekér* c. művének fordítása 626, 627, 658, 675
- Hivatalba vezető beszéd 121–124, 201, 237, 238,
- Hivatalos levelezésének maradványai 102, 233, 234, 238
- Hollmann-fordítása 243, 331
- Horatius ódájának fordítása 269, 272
- Kästner *Caesar és Róma* c. versének fordítása 271
- Keresztes Bálint 275
- Klopstock *Cidli* c. költeményének fordítása 259
- Klopstock *Messiasának* fordítása 74, 152, 174, 223, 230, 231, 239, 242, 243, 262, 315, 332, 373, 604, 608, 611, 612, 617, 638, 668
- Klopstock ódáinak fordítása 272, 606
- Kotzebue *Erastjának* fordítása 245, 277
- La Rochefoucauld maximáinak fordítása 377, 378, 495, 604, 605, 612, 613, 615–617, 640, 647, 648, 652, 658, 664
- Lemierre *Lanasszájának* fordítása 239, 245, 278, 279, 611
- Lessing meséinek fordítása 243, 285, 286, 290, 373, 439, 611, 626, 627, 658
- Lessing *Emilia Galottijának* fordítása 338, 342, 373, 377, 482, 606, 615, 650
- Lessing *Minna von Barnhelmjének* fordítása 373, 377, 606, 606, 615
- Lessing *Miss Sara Sampsonjának* fordítása 278, 373, 482, 611, 615
- Magyarázó jegyzetei 430
- Magyar Museum folyóirat 143, 151, 152, 161, 171, 175, 178–181, 185–187, 190, 191, 193, 204, 210, 242, 284, 297, 519
- Magyar Ország Geographica... 51, 52
- Magyar Pantheon 34, 36, 80, 155, 209, 233, 252, 265, 286, 318, 336, 360, 425, 444, 447, 450, 642

- Magyar régiségek és ritkaságok 492, 543, 553, 554
- Marmontel fordítása 287, 360, 373, 378, 433, 490, 491, 508, 604, 611, 617, 629, 630–634, 640, 644–648, 650–658, 664, 668
- Metastasio *Regulus*ának fordítása 373, 376
- Metastasio *Themistocles*ének fordítása 248, 373, 376, 611, 628
- Metastasio *A Titus kegyelmessége* c. drámájának fordítása 327, 332, 373, 376, 611, 628
- Miller *Siegwart*jának fordítása 71–74, 7 136–138, 141, 142, 146, 147, 262, 271
- Molière *A botcsinálta doktor (Rigó Jonathán)* c. vígjátékának fordítása 338, 373, 611, 651
- Molière *A kéntelen házasság* c. vígjátékának fordítása 338, 342, 373
- ódái 274
- Orpheus folyóirat 30, 160, 169, 174–183, 191, 193, 194, 202, 204, 206, 210, 216–218, 222, 223, 225, 231, 242, 247, 249, 259, 267, 269, 291, 308–310, 315, 504, 515, 519, 527, 530
- Osszián-fordítása 332, 373, 380, 517, 604, 606, 610, 611, 634, 636–639, 645, 652, 658–662, 666–669, 672, 675, 676
- Pályám emlékezete 38, 52, 58, 61, 75, 108, 124, 139, 170, 173, 174, 199, 237, 241, 242, 247, 259, 266, 268, 270, 272, 278, 311, 348, 367, 467, 595
- Pandekták 509
- Poétai Berek 439, 482, 485, 490, 495, 606, 609
- Pyrker-fordítása 656
- Rousseau *Társadalmi szerződés*ének fordítása 243, 502
- Sallustius-fordítása 322, 331, 513, 604–606, 609, 645, 656, 659
- Shakespeare *Hamlet*jének fordítása 142, 194, 195, 203, 206–209, 230, 242, 245, 277–282, 289–291, 476, 609–611, 615, 658
- Shakespeare *Macbeth*jének fordítása 243, 245, 331, 615
- Shakespeare *Rómeó és Júliá*jának fordítása 609–611, 615
- Schiller *Don Carlos*ának fordítása 243
- Sterne *Yoricknak utazásai és Yoricknak Elizához írt levelei* fordítása 338, 342, 608, 611, 628, 634, 635, 636, 645, 652, 657, 658, 662, 663, 668, 675, 676
- Széphalom és házi dolgaim 259, 399–401, 408, 410
- Tavaszhoz c. verse 272
- Themisztoklész-fordítása 372
- Tübingai pályamű 473–475, 480, 482, 507, 528, 556
- Weber *A vak lantos*ának fordítása 243, 248, 249, 277, 285, 287, 288, 290, 310, 331, 337, 608, 611, 626, 627, 658, 661
- Wieland *A bölcsek köve* c. művének fordítása 611, 627, 628
- Wieland *A grátziák*jának fordítása 248, 321, 332
- Wieland *A Salamandrine...* c. művének fordítása 611, 627, 628, 645, 658, 662, 663, 667–669, 672
- Wieland *Diogenes*ének fordítása 194, 223, 228, 243, 249, 277, 282–285, 290, 291, 310, 313, 357, 395, 627, 663, 674
- Wieland *Muzarion*jának fordítása 283, 321
- Kazinczy Ferencné → Török Zsófia
- Kazinczy Gábor 12, 35
- Kazinczy Honoráta (Karner Lászlóné) 35, 328
- Kazinczy Iphigenia (Ifigenia, Fizsi) [Kazinczy Ferenc első gyermeke] 370, 399, 400, 402, 405, 406, 410
- Kazinczy István [Kazinczy András fia] 34, 35, 323, 353
- Kazinczy Julianna → Dercsényi Jánosné
- Kazinczy József [Kazinczy Ferenc apja] 34–37, 41–44, 46–49, 71, 263
- Kazinczy József [Kazinczy Ferenc öccse] 251, 264, 285, 309, 317, 323, 330, 331, 335, 341, 342, 349, 353, 358, 359, 364, 365, 368–371, 399, 402, 403, 408, 416, 514, 558, 559, 583, 585, 625
- Kazinczy Józsefné (Kazinczy Ferenc anyja) → Bossányi Zsuzsanna
- Kazinczy Józsefné Ragályi Mária 365
- Kazinczy Julianna → Dercsényi Jánosné Kazinczy Julianna
- Kazinczy Klára (Kraynik Józsefné) [Kazinczy Ferenc húga] 251, 256, 349, 358, 366, 367, 369, 558, 563, 583

- Kazinczy Lajos [Kazinczy III. Péter fia] 34, 35
 Kazinczy Lajos [Kazinczy Ferenc fia] 559, 566
 Kazinczy Lajos [Kazinczy Ferenc unokája] 270
 Kazinczy László [Kazinczy Ferenc öccse] 41, 42, 56, 72, 84, 88, 91, 93, 94, 108, 137, 180, 190, 213, 239, 243, 251, 252, 254–257, 323, 335, 344, 352, 359, 364, 444, 559
 Kazinczy Miklós [Kazinczy Ferenc öccse] 49, 114, 218, 229, 245, 251, 264, 279, 285, 314, 323, 325, 341, 349, 358, 368, 416
 Kazinczy Pál 35
 Kazinczy Péter I. → Kazinczy Sándor Péter
 Kazinczy Péter II. 10, 14–26, 28–30
 Kazinczy Péter III. 33–35, 264, 346, 354, 369, 409, 583
 Kazinczy Péterné → Makay Kata
 Kazinczy Péterné → Boronkay Éva
 Kazinczy Péterné → Kiscsoltói Ragályi Zsuzsanna
 Kazinczy Sándor Péter 10, 12–14
 Kazinczy Sándor Péterné (Szabó Borbála) 12
 Kazinczy Thália [Kazinczy Ferenc leánya] 405, 583
 Kazinczy Teréz (Szemere Jánosné, Bernáth Jánosné) 35
 Kazinczy Zsófia (Vay Ábrahámné) 35, 557
 Kazinczy Zsuzsanna 42
 Kazinczy Zsuzsanna (Péchy Sándorné) [Kazinczy Ferenc húga] 251, 317, 318, 558, 574
 Keczer György 73
 Kecskeméthy János 569–571
 Kelcz Antal, fületinczi 91, 100, 101
 Kelemen Lajos 526, 596
 Kelemen Sámuel 570
 Kemény Farkasné Batthyány 596
 Kemény János 597
 Kempf József 28
 Kende János 91
 Kende László 204
 Kenderessy Mihály 380, 530, 595, 601
 Kendi Andrásné (Vay Anna) 29
 Kenyeres József 61, 68
 Kép Geyza László 140
 Kerekes Sámuel 153, 189, 182, 434
 Keresztes Ferenc 32
 Keresztesi József 107, 113, 196, 199, 202
 Kertész Manó 401
 Kestner, Charlotte (Lotte) 635
 Ketzei Mihály 29
 Ketzner család (Ketzerek) 33
 Kézy Mózes 409, 472, 537, 591, 593
 Kilián György 390
 Kininger, Vincenz Georg 363, 439
 Királyfalvi Róth Julianna (Szirmay Andrásné) 33
 Kiscsoltói Ragályi Zsuzsanna (Kazinczy Péterné) 35
 Kisfaludy Károly 142, 486, 675
 Kisfaludy Sándor 139, 154, 268, 275, 287, 290, 379, 389, 394, 415, 419, 470, 473, 476, 482, 389, 390, 415, 435, 440, 450, 465, 470, 471, 485, 486, 489, 493, 507, 511, 521, 522, 528, 533, 536–540, 548, 549, 557, 592, 596, 625, 636, 650
 Kis Imre 419, 420, 422, 423, 427, 428, 430, 431, 433, 436
 Kis István 390, 394, 395, 439, 487, 491
 Kis János 142, 181, 185, 249, 250, 254, 257, 260, 261, 269, 276, 315, 333, 338, 342, 345, 348, 354, 355, 357, 360, 361, 370, 372, 373, 377–379, 390, 394, 395, 399, 406, 411, 415, 417, 419, 426, 433, 434, 437, 439–441, 468, 477, 479, 480, 482, 483, 486–488, 490–496, 501, 508–510, 514, 518–521, 523, 524, 528, 537, 544–549, 556, 557, 560, 562, 567, 586, 592, 609, 612, 614–616, 624, 625, 628, 630–632, 635, 644, 648, 649
 Kiss Imre jezsuita 17, 18, 21, 25–27
 Kiss István → R. Kiss István
 Kiss József 120, 388, 526, 600
 Klaniczay János 128, 142, 255
 Kleist, Heinrich von 242, 261, 271, 272, 389, 392
 Klemm, Keresztély Gottlieb 162
 Klingmann, Friedrich Johann Philipp 363
 Klobusiczky József 106
 Klobusiczky Péter 508
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 72, 74, 136, 152, 161, 162, 173, 194, 223, 259, 260, 271–273, 283, 289, 320, 322, 332, 342, 373, 392, 415, 438, 460, 498, 503–506, 510, 511, 545, 608, 609, 612–615, 617, 619, 621, 622, 641

- Knigge, Adolph 390
 Koberstein, August 620, 623–625
 Kodros (Codrus) 232
 Koenig, Robert 623, 624
 Kohányi Kácsándy László → Kácsándy László
 Koháryak (Koháry grófok) 205, 559, 581
 Kóji Comáromy György 37, 91, 357
 Kóji Comáromy Györgyné → Rhédei Julianna
 Kóji Comáromy Julianna 37
 Koleszky tanító 118, 119
 Kollár Ádám 60
 Komáromy Gábor 570
 Komáromy György 227
 Komjáthy Ábrahám 48, 50
 Kondé József 485, 494
 Kónyi János 139, 140, 148, 181, 331, 618, 629, 630
 Kónyi Manó 320
 Kopitár Bertalan 481
 Koppi Károly 265, 394
 Korabinszky János Mátyás 165
 Korbély Mihály 482
 Kornis Ignácmé 596
 Kornis Mihály (id.) 49
 Kornis Mihály (ifj.) 595, 601
 Korn Kristóf Henrik 48
 Kornoki Ignác 481
 Koross Imre 34, 500, 530, 596
 Kosegarten, Ludwig Gotthard 622
 Kossuth Lajos 319, 444, 581
 Kossuth László 581
 Kotha testvérek 15
 Kotzebue, August von 245, 277, 377, 382, 390, 622, 623
 Kovács Ferenc 206, 284, 285
 Kovács István 263
 Kovács József 421
 Kovachich Márton György 75, 121, 142, 161, 165, 168, 169, 172, 173, 190, 220, 230, 241, 362
 Kovács Mihály 334, 520
 Kováts Sámuel → Csákvári Kováts Sámuel
 Kozma Gergely 142, 380, 526
 Kölcsy Ferenc 87, 336, 434, 485, 500, 511–514, 519, 523, 524, 528, 534, 536, 540, 547, 555, 556, 591, 593, 595, 636, 649, 651, 667–669
 Körner, Theodor 514
 Körte, Wilhelm 505
 Kőszeghy György 349
 Kövy Sándor 389, 568, 573
 Kraly József 316
 Krámer Jónás Gottlieb 71
 Kramerlauf József 318
 Kray Pál 346
 Kraynik Amália 558
 Kraynik család 583
 Kreil Antal 203, 265
 Kreskai Imre 210
 Kresznerics Ferenc 527
 Krisztina hercegasszony 157, 191
 Krisztus → Jézus Krisztus
 Kraynik József 251, 256
 Kraynik Józsefné → Kazinczy Klára
 Kreutzinger, Josef 363, 556
 Krummacher, Friedrich Adolf 286
 Kubinyi Dániel 12
 Kubinyi Gáspárné Prónay Honoráta 479
 Kubinyi László 11, 12
 Kuhárszky László 253
 Kulcsár István 362, 376, 380, 383, 390, 426, 431, 432, 437, 441, 442, 469, 471, 475, 479, 493, 494, 498, 501, 509, 510, 514–518, 520, 528, 530, 546, 556, 557, 561, 562, 611, 650, 668
 Kunigunda császárné 167
 Kunike Adolf 537
 Kun László [király] 453
 Kun Szabó Sándor 610
 Kupai Nagy Rác György 489
 Kupai Nagy Rác István 487
 Kurz, Heinrich 283, 287, 625, 626
 Kuun Géza 513
 Lácay József 545, 547, 548
 Laczkovics János 215, 293, 298–309, 311, 312
 Laczkovics László 343, 352, 353
 Ladamérszky István 104, 107, 108
 La Fontaine, Jean de 390
 Lafontaine Ágost Henrik 487, 614

Lajos XIV. király 250, 615
 Lajos XVI. király 228, 248, 304, 326
 Lakos János 373, 649
 Lánczy Gyula 576
 Lánczy József 91
 Landerer János Mihály (Landerer Mihály) 51, 56, 137, 177, 179, 312, 331, 394, 416, 487, 493, 494
 Landererné 515
 Landon, Charles Paul 438, 454
 Lange, Joseph 363
 Laokoon 583
 La Rochefoucauld, François 342, 377, 378, 405, 495, 604, 613–617, 640, 647, 664
 Lassú István 537
 Lasztóczy István 33
 Lázár János 148
 Le Brun, Charles 71
 Legéndy János 480, 481
 Legenyei Pintér István 88
 Lehoczky Tivadar 16
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm 503
 Lemierre (La Mierre), Antoine Marin 245, 278
 Lengyel István 530
 Leon, Gottlieb 163
 Lesch Dániel 44
 Lessing, Gotthold Ephraim 68, 160, 161, 162, 194, 206, 218, 243, 245, 271, 278, 285, 286, 290, 338, 373, 377, 404, 415, 430, 438, 482, 503, 504, 506, 533, 604, 608, 611–615, 617, 621, 622, 624, 626, 627, 634, 641, 658
 Lewes, George Henry 624, 625
 Leyer [Lantosy] József 390
 Lichnowsky Krisztina 388
 Liedmann Márton 530
 Lindau, Wilhelm Adolf 487
 Lipót I. király 458
 Lipót II. király 211–213, 228, 235, 242, 243, 246, 297–299, 303–305, 307, 311
 Lippert József 244
 Lipszky János 401
 Lívia [Augustus császár felesége] 284
 Livius, Titus 322
 Lobkovitz Vencel Ferenc 21, 22
 Locke, John 49, 134
 Lodron, Franz von 347
 Lohrmiller, Philipp 348, 349
 Longus 618
 Lónyay Gábor 87, 409, 472, 571–573
 Lónyay Gáborné 606
 Lónyay László 349
 Lorántffy család (Lorántffyak) 11, 13
 Lorántffy György 12
 Lorántffy János 11
 Lorántffy Kata 12
 Lorántffy Kristóf 11
 Lorántffy László 11
 Lorántffy Mária 12
 Lorántffy Mihály 12
 Lorántffy Mihályné (Andrási Kata) 12
 Lorántffy Miklós 11
 Lorántffy Pál 12
 Lorántffy Tóbiás 11
 Lorántffy Zsigmond 12
 Lorántffy Zsuzsanna 12, 13, 15, 16
 Lorántffyak 12
 Lorrain, Claude 240
 Losontzi István 51, 52
 Lotte → Kestner, Charlotte
 Lovasi Benedek 219
 Lovassy László 319
 Loyan kisasszony 561
 Löve, Anton 165
 Lubeczki János Károly 474
 Luby Károly 195
 Ludwig János 111
 Lukián → Lukianosz
 Lukianosz (Lukián) 54
 Luther Márton 506, 575
 Lutskai Mihály 526
 Lyubotini Dessewffy Ádámné → Kazinczy Erzsébet
 Machiavelli, Nicolo 243
 Mack, Karl von Leiberich 385
 Macpherson, James 136, 637, 639
 Madarassy Ferenc 482
 Madonna [Jézus anyja] 363
 Magyar Dániel 224
 Mahomet → Mohamed próféta
 Majláth György 359
 Majláth (Mailáth) János 537, 591

Majer István 392
Major Gergely 551, 552
Major József 567, 568, 571–574
Major Zsigmond 71, 80
Majthényi László 508, 605, 606
Makay Kata (Kazinczy Péterné) 15, 22
Makay Tamás 15
Makk Domokos 329
Malonyay János 482
Mandl Bernát 119
Marczali Henrik 105, 107, 131, 196, 197, 199,
202, 234, 305
Marcibányi István 573
Marcsek György 45
Mária → Szűz Mária
Mária királynő 11
Mária Krisztina [Mária Terézia leánya] 131
Máriássy István 81
Mária Ludovika királyné [Habsburg–Estei fő-
hercegnő, I. Ferenc király harmadik felesé-
ge] 463, 464
Mária Lujza (Napóleon felesége) 409, 445
Mária Terézia királynő 34, 37, 39, 45–47, 58,
75, 78, 80, 86, 103–106, 130–133, 156, 161,
163, 171, 190, 211, 235, 246, 247, 377, 394,
551, 552
Máriássy István 21
Maris → Nagy Mária
Márki Sándor 29, 32, 460
Markusfalvi Gál Mózes 343
Marmontel, Jean François 58, 271, 287, 360,
373, 378, 433, 478, 508, 604, 608, 611–613,
615, 617, 629–634, 640–642, 644–646,
650, 651, 653–659, 662, 664, 667, 668
Martini, Karl 228
Martinovics Ignác 115, 126, 214, 215, 293,
298–309, 311, 312, 314, 317, 318, 323, 349,
350, 354, 357, 373, 376, 381, 435, 448
Martinus, Ilkus 408
Mártonffy József 236, 393, 436, 492, 523, 552
Márton István 533, 535, 537, 540–542, 568,
574, 575
Márton József 452, 480, 485
Matkó István 183
Mátray Gábor 388
Matthey [Matthäi], Christian Friedrich 459
Matthisson, Friedrich von 181, 242, 269, 348,
498, 503, 504, 511, 536, 538, 621, 622
Mátyás király → Hunyadi Mátyás
Mátyási József 185, 389, 415, 419, 545, 554
Mauksch Tamás 45
Maurer, Hubert 557
Mayláth József 227
Medgyesi Pál 148
Mednyánszky Alajos 537
Meiners, Christoph 390
Meissner, August Gottlieb 218
Melcer László 81, 227
Melith család 18, 33
Melpomené 208, 551
Mendelssohn, Moses 119
Menz, Ignaz 353
Merck, Johann Heinrich 625
Mészáros György 488
Mészáros Ignác 49, 138
Mészáros Jakab 14
Mészáros János tábornok 316
Metastasio, Pietro 248, 268, 330, 332, 373,
376, 611, 613–615, 628
Metternich, Klemens Wenzel Nepomuk Lothar
von 461, 462, 464, 480, 481, 498
Michael de Hungaria 408
Michaelis, Johann Benjamin 505
Migazzi Kristóf Antal 83, 163
Mikes Kelemen 135, 516
Mikos László 320
Mikov László 481
Miksa királyi herceg 472
Milecz Sámuel, tarnói 65, 66
Millei István 21
Miller Jakab Ferdinánd 374, 381, 382
Miller, Johann Martin 65, 71, 72, 73, 85, 136,
137, 138, 144, 271, 618
Milton, John 155, 183, 614
Minerva 133, 552
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti 214, 307
Mitscherlich, Christoph Wilhelm 643
Mobereczker Vilmos Károly 616
Mohamed próféta (Mahomet) 56
Molière 162, 249, 335, 338, 373, 506, 612–614,
651
Molitor, Gabriel Jean Joseph 346

- Molnár András 487, 541
Molnár Borbála 493, 595
Molnár Dávid 530
Molnár János 146, 148, 149, 151, 159, 166, 172, 174, 179, 194, 217, 218, 223
Molnos Dávid 596
Monozslai András 224
Montecuccoli, Raimondo 16
Montégut, Jean-Baptiste Joseph Émile 635
Montesquieu, Charles Louis de Secondat 155, 193, 298, 502, 629, 635
Moreau, Jean Victor 307, 346
Móre György 216
Morhof, Daniel Georg 55
Morvay Győző 266
Mossóczy → Institoris Mossóczy
Mózes 81, 269, 536
Murajda F. Nándor 527
Muretus, Marcus Aurelius 273
Müller János 388, 505
Mylius, Christlob [?] 618
- Nádasdy Ferenc 132
Nádasdy Mihály 244
Nádaskay András 567
Nagy András 32
Nagy Andrásné → Kazinczy Borbála
Nagy Ferenc 19
Nagy Frigyes → Frigyes II. császár
Nagy Gábor 368, 419, 422, 514, 517, 549, 593
Nagy György 480, 481
Nagy József 379, 380, 387, 389, 471
Nagy Károly uralkodó 52
Nagy Lajos király 11, 494
Nagy Mária (Maris) 364, 365, 368
Nagy Pál → Felsőbükki Nagy Pál
Nagy Sámuel [bécsi ügyvivő] 113
Nagy Sámuel [orvos] 250, 362, 373, 618
Nagy Sándor uralkodó 299
Nagyváthy János (de la Plume) 211, 215, 293–296
Nákó család 474
Naláczy István 596, 598, 600
Naláczy József 211, 530
Napóleon → Bonaparte, Napóleon
- Németh János, nyéki 308, 315, 316, 319–324, 326, 327, 329, 330, 336, 351
Németh László 144, 356, 357, 373, 374, 411, 624
Némethy József 487
Nepos, Cornelius 45, 132
Néró császár 575
Neumiller → Újgyörgyi József
Neustädter János Károly 480
Niczky Kristóf 48, 106, 112, 119, 202
Nicolai Frigyes 388
Nini → Hirgeist Anna
Ninon → Steinmetz Anna
Niobe 400
Nisard, Désiré 616
Novák Ignác 318, 320, 323, 329, 331, 333, 334
Novák István 219
Nugent kapitány 83
Nunkovics György 189, 192
- Nyéki Németh János → Németh János
Nyomárkay József 581
Nyizsnyánszky Menyhért 322
- Ócsai Balogh Péter 469, 508
Oeser, Adam Friedrich 57, 315
Okolicsányi Janka → Radvánszky Lajosné
Ónodi Czudar Péter (Czudar Péter) 11
Orániai Vilmos 443, 623
Orczyak (Orczy bárók, Orczy unokák) 205, 266, 393, 393, 411, 469, 494
Orczy István 253
Orczy József 78, 211, 220, 246, 336, 348
Orczy Lőrinc 40, 62, 73, 75, 86, 88, 90–92, 131, 133, 137, 157, 158, 166, 167, 177, 178, 191, 197, 230, 278, 284, 293, 442, 492, 506, 515, 551, 636
Orczy László 90, 200, 202, 306, 330, 362
Orczy Lőrincné 48
Orlai Miklós 12
Orosz Ádám 31
Orpheus 84
Osvald Zsigmond 224
Osszián (Ossian) 183, 186, 287, 332, 351, 373, 380, 517, 604, 608, 611, 614, 629, 634, 636–639, 652, 657–662, 668, 670

- Óváry László 80
 Ovidius, Publius Naso 45, 46, 242, 275, 382, 421
- Óry Filep Gábor 35, 49, 51, 53, 571, 576
 Óz Pál 327
- Paintner Mihály 393, 452, 492
 Paksi Szathmáry István → Szathmári Paksi István
 Pál Ferenc 39
 Pál Gáspár 103, 104
 Palásthy Ignác 92
 Palásthy Márton 178
 Pálffy Károly 62, 84, 88, 172, 177, 178, 191, 197, 244, 289, 614
 Pálffy Sámuel 486
 Pálffy Tamás 24
 Pálóczi Horváth Ádám (Horváth Ádám) 78, 84, 124, 126, 127, 134, 140, 142, 143, 146, 152, 154, 156, 166, 171, 172, 174–178, 180–186, 188, 191, 196, 204, 211, 241, 242, 249, 256, 263, 265–267, 269, 272, 273, 275, 276, 284, 336, 338, 414, 427, 428, 463, 469, 470, 484, 486, 510, 541, 560, 650, 669
 Pálóczi Horváth György 62
 Palóczy László 515
 Pállya István 134
 Pánczél Dániel 434
 Pankotai Jóna Antalné → Kazinczy Apollónia
 Pap Éva → Szirmay Ferencné
 Pap József 183
 Pápai Pál 595
 Pápay Sámuel 139, 154, 291, 470, 493, 521, 525, 528, 533, 537–539, 562, 606, 631, 649
 Párniczky Mihály 239, 240, 253, 385
 Parny, Évariste de 537
 Pászthory Sándor 96, 105, 108, 111, 158, 159, 161, 177, 185, 239, 241, 246, 270, 290, 506, 512
 Patachich Ádám 39
 Pataky Gáspárné 570
 Pataky Mózes 562, 591–593, 601, 639
 Pauler Gyula 19, 21, 22
 Pauler Tivadar 394
- Pázmándi Horváth Endre → Horváth Endre, Pázmándi
 Pázmány Péter 393, 469
 Péchy Gábor 61, 104, 107
 Péchy Imre 39, 87, 321, 339, 370, 371, 391, 446, 470, 537, 558
 Péchy Sándor 251
 Péchy Sándorné → Kazinczy Zsuzsanna
 Péchy Zsófia (id. Bossányi Ferencné) 37
 Péczeli József 124, 126, 127, 134, 140, 141, 156, 166, 167, 174–178, 183, 187, 189, 191, 193, 198, 199, 201, 203–206, 208, 210, 211, 215, 218, 231, 232, 238, 277–279, 289, 293, 297, 510, 545
 Pelbart → Temesvári Pelbárt 408
 Perecsenyi Nagy László (P. Nagy László) 470
 Perényi Antalné (Petheő Polyxena) 33
 Perényi bárókisasszony 236
 Pergen Antal 104
 Perseus 219
 Pesko András 42–44
 Pesti András 23
 Péteri Takács József → Takács (Péteri Takács) József
 Petersen (Peterson), Johann Wilhelm 332, 637
 Pethe Ferenc 530
 Petheő Polyxena → Perényi Antalné
 Pethő Jakab 109, 121, 471
 Petőfi Sándor 297, 622
 Petrarca 537
 Petrik Géza 515
 Pfeffel, Gottlieb Konrad 382
 Pfeffershofen Katalin (Török Józsefné) 80
 Phaedrus 289
 Phaeton 348
 Phoenix (Föniksz) 291
 Pichler Antal 540
 Pictet, Benedek 55
 Piládész (Pylades) 583
 Pilátus 242
 Pintér Jenő 49, 307, 451
 Pintér Márton 32
 Piringer, Michael 458, 459
 Pius VI. pápa 116
 Plachy András 480

- Plecz kapitány 333, 334
 Plume, de la → Nagyváthy János
 Plutarkhosz (Plutarch) 331, 552, 553
 Plümicke, Karl Martin 279
 Podmaniczkyak (Podmaniczky bárók) 77, 177, 205, 266
 Podmaniczky Anna (Beleznay Miklósné) 48, 56, 88, 205, 265, 362
 Podmaniczky János 48
 Podmaniczky József 67, 211
 Podmaniczky Lászlóné 349
 Pogány Ádám 317
 Pogány Lajos → Csebi Pogány Lajos
 Pólya Ferenc 574
 Polyánkai Péter 121
 Polyfémus 353
 Polykleitosz 338
 Pongrácz Boldizsár 189
 Ponori Thewrewk József 537, 600
 Poóts (Poocs) András 140, 185, 415, 545, 554
 Pope, Alexander 155
 Poroszlai Mihály 14
 Portia herceg 16
 Portia, Éilátus felesége 242, 560
 Potthornyai Imre 80,
 Poussin, Nicolas 430, 431
 Pray György 51, 600
 Priapus [Priapusz] 427
 Prométheusz 69, 158, 545
 Prónai Antal 205
 Prónay Ágnes (Ráday Pálné) 253, 606
 Prónay bárók 77, 177, 605
 Prónay Éva → Radvánszky Jánosné
 Prónay Gábor 107, 109, 234, 235
 Prónay Honoráta → Kubinyi Gáspárné
 Prónay Janka → Kalisch Károlyné
 Prónay Lajos 75
 Prónay László 87, 93, 99, 138, 158, 174, 178, 194, 196, 201, 203, 206–208, 220, 269, 373, 375, 376, 411, 412, 424, 469, 471, 476, 479, 494, 506, 508, 550, 556, 625
 Prónay Mihály 75
 Prónay Sándor 72, 380, 419, 494, 508, 606
 Prónay Simon 331, 411, 412, 561
 Prónay Simonné → Hirgeist Anna
 Propertius, Sextus 417
 Próteusz (Proteus) 183, 622
 Pruzsinszky József 335–337
 Psyché 330, 598
 Puky András 80, 82
 Puky Ferenc 51, 52
 Puky László 598
 Pulszky Ferenc 299, 305, 307, 314, 320
 Pyber Benedek 494, 520
 Pyrker László 508, 537, 540, 656
 Quintilianus 506
 Rabener, Gottlieb Wilhelm 506, 515
 Racine, Jean 162, 268
 Ráday Gedeon id. 48, 52, 73, 75, 76, 77, 94–96, 131, 137, 139, 142, 146, 150, 151, 157, 158, 161, 164, 166, 168, 171, 172, 174, 175, 177–179, 181–184, 186, 191, 194, 209, 226, 229, 246, 265, 270, 273, 274, 276, 288, 506, 515, 545, 550, 636
 Ráday Gedeon ifj. 77, 144, 265
 Ráday Gedeonné ifj. → Fáy Zsuzsanna
 Ráday Pál 71, 76, 203, 208, 209, 363, 549–551, 605
 Ráday Pálné → Prónay Ágnes
 Radcliffe, Anne 487
 Radi István 17
 Radi Károly 264
 Radó Antal 627, 653, 670, 672, 673
 Radvánszky Béla 29
 Radvánszky család 142, 255, 335
 Radvánszky Ferenc 81
 Radvánszky János 93, 258, 260
 Radvánszky Jánosné Prónay Éva 93, 258
 Radvánszky Karolina 93
 Radvánszky Lajosné Okolicsányi Janka 253
 Radvánszky Polyxena (Újházy Sámuelné) 93, 251–253, 255–259, 261, 262, 241, 341, 342
 Radvánszky Teréz (Szerencsy Józsefné) 86, 93, 94, 251–253, 256–262, 315, 317, 338, 339, 341–343, 349, 373, 587
 Radványi 27
 Ragályi István 79, 80
 Ragályi Sámuel 178
 Ragályi Tamás 380, 390, 491, 509, 514, 515, 520

- Rajner, Joseph Johann [Habsburg-Lotaringiai herceg] 461
- Rájnisi József 147, 157, 166, 176, 181–183, 186, 188, 199, 248, 267, 268, 291, 389, 485, 493, 494, 534, 632, 675
- Rákóczi-árvák 15
- Rákóczi család (Rákócziak, Rákóczi ház) 10, 13, 15, 16, 18, 22, 24, 27, 28
- Rákóczi Ferenc I. 15, 17–20, 22–24, 52
- Rákóczi Ferencné → Báthory Zsófia
- Rákóczi Ferenc II. 24, 29, 31, 32, 36, 76, 130, 197, 303, 588
- Rákóczi György I. 10, 12–14
- Rákóczi György II. 15, 16, 409
- Rákóczi László 18
- Ramler, Karl Wilhelm 65, 138
- Ranzau Emilia → Schimmelmanné
- Raphael [Raffaello di Giovanni Santi] 557
- Rát Mátyás 65, 68, 69, 70, 146, 148–150, 156, 164, 178, 181, 182, 186, 188, 190, 249
- Rátót nemzetség 11
- Ratschky József Ferenc 162, 163
- Rátz Sámuel 210
- Rautenstrauch, Johann 299
- Rembrandt, Hermensz van Rijn 287
- Révai Miklós 62, 97–99, 134, 146, 147, 149, 150, 155, 157, 158, 161, 164–168, 176, 178, 183, 189, 191, 195, 199, 202, 204, 206, 210–213, 215, 220, 223, 248, 249, 267, 268, 272, 291, 292, 362, 373, 378, 379, 387, 389, 390, 393, 394, 411, 418, 431, 435, 440, 441, 443, 465, 470, 472, 492, 494, 502, 514, 515, 518, 534, 653, 659
- Révész Imre 110, 112, 114, 115
- Reviczky Judit → Hohenlohe Károlyné
- Reviczky József 387
- Rexa Rezső 268
- Rhédey Julianna (Kóji Comáromy Györgyné) 37
- Rhédey Lajos 92, 385, 416, 417, 446, 492, 585, 588
- Rhédey Lajosné → Kácsándy Teréz
- Rhode, Johann Gottlieb 637–639
- Richard II., király 278
- Richardson, Samuel 144, 404
- Richwaldszky György 88
- Riedele András 307, 344, 350, 351, 353
- Riedl Frigyes 7, 504, 505
- Rigyiczai Kovács József 527
- Rittgräff [álnév] → Gräffer Ferenc
- R. Kiss István 452
- Roggendorf Alojzia 367
- Roggendorf Kajetán 410
- Rosa, Joseph 557
- Rosemann 474
- Rosenwald Henriette 252
- Rossi 347
- Rosty János 335, 336, 362
- Roth [lelkész] 480, 481
- Rothné Podmaniczky Johanna 494
- Rottal János 19, 21
- Rotter [seborvos] 348
- Rozgonyi Erzsébet 337
- Rouchefoucauld → La Rochefoucauld 342
- Rousseau, Jean-Jacques 98, 103, 136, 144, 161, 178, 179, 216, 217, 219, 226, 243, 283, 284, 298, 310, 422, 424, 441, 502, 560, 564, 570, 590, 614, 618, 646
- Rozgonyi Erzsébet (Erzsi) 65, 70, 71
- Rózsa István 487
- Rubens, Peter Paul 592
- Rudnay Sándor 596, 600
- Rudnyák Jozefa 334
- Rumy Amália 561
- Rumy Károly György 410, 437, 438, 473, 479, 482, 483, 499, 514, 518, 528, 537, 544, 548, 550, 560, 561, 591, 621
- Ruszek József 493
- Ruzsicska György 351
- Sághy Ferenc 491
- Sághy Mihály 73
- Sági Károly 284
- Sahlhausen Móric 126
- Saint-Pierre, Bernard 614
- Sajószentpéteri Bertalan 12
- Salamon király 28
- Salis, Johann Gaudenz von Salis-Seewis 269, 271, 272
- Sallay Géza 527

Sallustius, Caius Crispus 161, 322, 331, 424,
 506, 513, 540, 604–606, 609, 613, 618,
 621, 644, 645, 651, 656, 659
 Samarjay János 576
 Sámbar Mátyás 17, 21, 25, 183
 Sander, Heinrich 250, 504
 Sándor cár 463
 Sándor István 179, 394, 434, 435, 514, 556, 659
 Sándor Lipót nádor 244, 315, 327, 381
 Sándor Mihály 459
 Sándor Péter → Kazinczy Sándor Péter
 Sárkány Mihály 118
 Sárközy István 336, 357, 373, 374
 Sarolta királyné 167
 Sárosy András 356, 360
 Sárosy Andrásné → Ilosvay Krisztina
 Sáróy-Szabó Sámuel 315, 319, 323, 324, 327,
 332
 Sartori, Franz 434, 441, 469
 Sauer Kajetán 204, 229
 Saurau Ferenc 308, 363
 Scaliger, Julius Caesar 182
 Scaurus, Aemilius 432
 Schauff, Johann 244
 Schedel → Toldy Feren
 Schedius Lajos 313, 357, 362, 373, 390, 394,
 435, 473, 480, 514, 518, 530, 622
 Scheller, Immanuel Johann Gerhard 612
 Schihulsky József 480
 Schiller, Friedrich 161, 164, 205, 206, 243, 278,
 283, 404, 430, 431, 438, 439, 464, 477, 489,
 503, 505–507, 514, 522, 533, 536, 538, 545,
 592, 614, 620–623, 641
 Schimmelmänné gr. Ranzau Emilia 260
 Schlachta Ferenc 385
 Schlegel, August Wilhelm 281
 Schlez, Johann Ferdinand 286
 Schmidt, Heinrich Julian 624, 625
 Schmidt Julián 283, 503, 504, 510
 Schmiedhammer budai festő 244
 Schneider, Johann Gottlob 348
 Schramek, Frantisek 337, 339, 340
 Schreyer Ádám József 387
 Schröd, Erasmus 253
 Schröder, Friedrich Ludwig 279
 Schröter 340
 Schulz Frigyes 616
 Schuy Gilbert 452
 Schwartner Márton 75, 228, 362, 389, 473,
 479, 480, 481, 600
 Schwarzenberg, Karl Philipp zu 460
 Schweitzer Ferenc 124, 125, 126
 Sebestyén László 487
 Sedlnitzky, Joseph 481
 Seivert János 165, 599
 Semler, Johann Salomon 54
 Semsey András 332
 Semsey-leány 236
 Seneca, Lucius Annaeus 54, 132, 331, 364, 366
 Sennovitz Mátyás 73
 Sennyei János 451
 Serkei Dezsőfi család 11
 Shakespeare, William 155, 194, 206–208, 229,
 230, 245, 277–283, 609–611, 613, 615, 626,
 634
 Sheller 612
 Sibylla [Szibüllá] 375
 Sigrayak 198
 Sigray Jakab 307
 Silenus 430
 Simai Kristóf 134, 179, 664
 Simai Ödön 148, 149
 Simonyi Zsigmond 653, 666, 670, 672, 673
 Sinay Miklós 58, 378
 Sinó Károly 514
 Sipos József 494
 Sípó Pál 510, 549, 575, 577, 591–593, 600, 644
 Siskovics József 607
 Siskovics Pál 607
 Smith, Adam 600
 Smith Armand Vilmos 480
 Soliman, Angelo 161, 164
 Sombory László 380, 522
 Somogyi Gedeon 585
 Somogyi János 320, 324, 326, 327
 Somossy János 567, 591, 635
 Somssich Lázár 270, 373
 Sonnenfels, Joseph von 161–163, 480, 481
 Soós János 200
 Soós Márton 664
 Sóri Miklós 12
 Spáh Gábor 360

Spáh Gáborné 360
 Spankau Páris 21
 Spielenberg Pál 311
 Spielmann főhadnagy 334
 Spissich János 211, 279, 374, 639
 Splényi bárók 266, 393
 Splényi József 99
 Stadion Fülöp 388, 473, 474, 480
 Staël, Germaine de 487
 Stahremberg Rüdiger 19, 20
 Stein, Henrik Frigyes Károly 543
 Stein, Charlotte von (Steinné) 635
 Steinmetz Anna (Ninon) 65, 71, 72
 Steinmetz [Anna apja] 71
 Sterne, Lawrence (Yorick) 283, 322, 338, 608, 611, 613, 615, 626, 628, 629, 634–636, 657, 658, 663, 668
 Sterne, Lydia [Lydia de Medalle] 635
 Stolberg, Christian 74, 260, 503
 Stolberg, Friedrich Leopold 74, 260, 271–273, 275, 392, 503, 638, 639
 Strohmayr könyvtár 208
 Stunder János Jakab 239–241, 270, 362
 Suetonius 322
 Sulzer, Johann Georg 416, 519
 Sumeraw, Joseph von 473, 474
 Swieten, Gellért van 104, 105, 161, 228
 Swieten, Gottfried van 103, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 115, 118, 119, 235, 237–239, 241, 246
 Sylvester (Erdösi) János 372, 378, 379, 440, 543

 Szabó András 597
 Szabó Borbála → Kazinczy Péterné
 Szabó János → Aszalay János
 Szabó János 530, 567, 596
 Szabó László 348
 Szabó Lászlóné 348
 Szabó Mihály 421
 Szabó Sámuel 488, 522
 Szabó Zsuzsa → Bereszászi Pálné
 Szacsvay Sándor 140, 150, 156, 159, 166–168, 183, 194, 231
 Szalay József 293, 305
 Szalay Sámuel 108, 109, 112, 115
 Szalárdi Jakkó László 472

 Szalay László 512, 513, 537
 Szalézi Szent Ferenc 561
 Szamota István 401
 Szánthó János 68
 Szanyi Nagy János 275
 Szapáry János 295, 374
 Száraz György 37
 Szarvas Gábor 666
 Szász Ferenc 524, 526
 Szász József 485
 Szász Károly 616, 624
 Szász Mózes 530
 Szathmári Király György 49, 50
 Szathmári Király József 81
 Szathmári (Paksi) Mihály 54, 218
 Szathmári Paksi István (Paksi Szathmáry István) 110, 114
 Szathmári Paksi József 55
 Szathmári Paksi Mózes 46, 58
 Szathmáry Mózes 50
 Szathmári Pap István 132
 Szcitovszky János 579
 Széchenyi család 631
 Széchényi Ferenc 99, 105, 159, 161, 174, 176, 177, 179, 194, 210, 211, 240, 246, 270, 357, 372–375, 381, 385, 388, 390, 416, 417, 449, 469, 480, 492, 494, 499, 506
 Széchenyi István 262, 384, 549, 605
 Széchy Károly 192, 258, 259, 515, 520, 525, 526, 530, 561
 Széchy Mária 52
 Szegi Aisdorfer Mária (Kazinczy Andrásné) 35
 Szegi Aisdorfer Sámuel 35
 Szeitz Leó 155, 159, 160, 217–219, 223, 224, 234, 236, 265, 276
 Székely Ádám 49, 134
 Székely András 15, 20
 Széky Péter 85
 Szelepcsényi György 15, 21–24, 27
 Széll Farkas 47, 61, 214, 215, 223, 224
 Szemere Albert 62, 317, 445, 449, 568
 Szemere István 451, 558
 Szemere Jánosné → Kazinczy Teréz
 Szemere László 451
 Szemere Pál 141, 146, 154, 279, 405, 415, 420, 428, 434, 437, 438, 472, 485, 491, 494, 499,

505, 514, 519–522, 524, 530, 547, 556, 561,
 562, 573, 590, 591, 593, 607, 609, 622, 635,
 638, 667, 668, 676
 Szemiramisz 284
 Szén Antal 327, 332
 Szent Ágoston 657
 Szentes János 461
 Szentesi János 46, 52, 53, 62
 Szentgyörgyi István 44, 46, 53, 54, 62, 65–67,
 168, 172, 175, 282, 283
 Szentgyörgyi József 361, 364–366, 370, 373,
 380, 419, 421, 422, 432, 433, 510, 537, 547,
 557, 590, 593, 624, 643, 644, 648
 Szenthe Pál 187
 Szentimrei Szabó család 13
 Szentimrey Pál 311
 Szent István 441
 Szentiványi Ferenc 100, 101, 126
 Szent János 557
 Szentjóni Szabó László 166, 178, 184, 326, 332,
 333, 510, 664
 Szent Katalin 557
 Szentkirályi László 446
 Szentmarjay Ferenc 248, 306–308, 311–315,
 320, 321, 325, 376
 Szentmiklóssy Alajos 514, 526, 636, 668
 Szent Pál 43, 67, 256, 441, 506
 Szepesi Pál 18
 Szerdahelyi György 182
 Szerencsy Fanny 342
 Szerencsy József 86, 93, 252, 256, 264
 Szerencsy Józsefné → Radvánszky Teréz
 Szerencsy Karolina Franciska (Fanni) 93
 Szikszai György 418
 Szilágyi Ferenc 522, 530, 596
 Szilágyi Márton 50, 53, 56, 61
 Szilágyi Sámuel id. 47, 52, 62, 137
 Szilágyi Sámuel ifj. 194
 Szilágyi Sándor 523
 Szilveszter György 530
 Szily Kálmán 148
 Szinyei Gerzson 46, 53
 Szinnyi Ferenc 169, 170, 174, 180, 297, 360
 Szinnyi József 69, 132, 224, 252, 286, 307,
 310, 387, 388, 494, 515
 Szirmayak 79
 Szirmay Ádám 77
 Szirmay András 33, 45
 Szirmay Andrásné → Királyfalvi Róth Julianna
 Szirmay Antal 34, 86, 88–90, 143, 247, 306,
 312, 313, 319, 336, 470, 587
 Szirmay Ferencné (Pap Éva) 33
 Szirmay István 27
 Szirmay Péter 15
 Szirmay Sándor 42
 Szirmay Tamás Antal 47, 88, 89
 Szirmay Terézia (Kazinczy Dánielné) 33, 89
 Szlávy György 331, 333–337, 339, 341, 342,
 Szlávy János 323, 331, 333, 335, 337, 339, 34
 Szluha György 212
 Szmethanovics Károly Ferenc 335, 336, 349,
 350, 352, 353
 Szókratész 282, 321, 565
 Szolárcsek Sándor 327
 Szombathi János 53
 Szontagh Mihály 118
 Szontagh Sámuel 65, 68
 Szőgyény-Marich László 319
 Szrogh Sámuel 470
 Sztáray Albert 312, 469, 581
 Sztáray grófok 559
 Sztáray Mihály 89, 312
 Szuhányi Ferenc 179, 308, 310, 311
 Szuhay Mátyás 18, 19
 Szulyovszky László 81, 82, 88, 253
 Szulyovszky Menyhért 81, 308, 312–317, 321,
 325, 328, 330–333, 341, 345, 346, 348,
 352, 451
 Szunyogh Farkas 463
 Szűcs Tamás 15
 Szűz Mária (Mária) 159, 242
 Szvorényi József 434, 496
 Tacitus, Publius Cornelius 161, 225, 540, 644,
 651
 Taine, Hippolyte Adolphe 635
 Takács (Péteri Takács, Takáts) József 389, 470,
 484, 492, 493, 513, 521, 539, 556, 562, 596
 Takáts Sándor 202, 492, 493, 494
 Tanárky Mihály 441
 Táncsics Ignác 312, 314, 317
 Tarquinius Sextus (Tarquin) 375

- Tartler János 596, 599
Tasso, Torquato 268
Tatay János 560
Telegdi Miklós 393
Teleki Ádám 277, 664
Teleki Domokos 493
Teleki grófok (Telekiek) 77, 172, 174, 177, 198, 393, 586, 597
Teleki István (Teleki József fia) 75
Teleki József 60, 62, 73, 75, 99, 105, 133, 137, 147, 158, 179, 202, 242, 246, 247, 265, 469, 481, 506, 527, 605
Teleki József [Teleki József fia] 595
Teleki Józsefné Roth Johanna 494
Teleki Klára, Wartenslebenné 91
Teleki László [Teleki József fia] 75, 588, 606
Teleki Mihály 20
Teleki Sámuel 87, 91, 99, 101, 124, 127, 194, 263, 370, 371, 391, 469, 480, 481, 499
Telemachus (Telemaque) 322
Temesvári Pelbárt (Pelbart) 408
Terentius, Marcus 158
Terhes István 56
Tersztyánszky Dániel 210
Tessedik Sámuel 241, 537
Thaleia (Thalia) 208
Thaly Kálmán 24–26
Themisztoklész 372, 432, 477
Theokritosz 54, 138
Tholdalaghy Zsigmondné (Vay-leány) 597
Thomson, Jakob 136
Thou → Thuanus Jakab
Thököly Imre 28, 29
Thuanus (Thou) Jakab 36
Thugut, Franz Maria 307
Tibullus, Albius (Tibull) 55, 417, 538
Tiedge, Christoph August 505
Timoleon 551, 553
Tinódi Lantos Sebestyén 492
Tisza István 199
Tiszta Ferenc 91
Toldy (Schedel) Ferenc 11, 37, 41, 43–46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 58, 59, 61, 66, 67, 71–73, 77, 79, 82, 88, 89, 93, 94, 100, 101, 108, 120, 124, 141, 143, 176, 235, 238, 241, 243, 245, 248, 253, 254, 256–259, 262, 272, 274, 275, 277, 313, 317, 321, 322, 331, 344, 348, 351, 507, 512, 517, 537, 596, 600, 622, 669
Tompá Mihály 9, 618
Toperczér Zsigmond 71
Torma Mihály 56
Tormássy János 488
Tóth Farkas 198
Tóth Ferenc 568, 574
Tóth Imre 494
Tóth Rezső 421, 428, 432, 434
Tökkés János 444
Tökkés Mihály 601
Török Eszter (Andrássy Istvánné) 80
Török István 53, 55, 62, 73
Török József [Kazinczyné nagybátyja] 78–80, 172, 410, 580
Török József id. 80, 410
Török József [Kazinczyné fivére] 361, 412, 461, 469, 559, 580–583
Török Kata → Bocskainé Török Kata
Török Lajos (ipa) [Kazinczyné apja] 78–80, 100–103, 107–109, 111, 115, 118, 121, 124–126, 173, 234–236, 238, 241, 251–253, 255, 263, 266, 349, 354, 356, 361, 366–370, 399, 410, 412, 506, 585, 587, 590, 596
Török Lajosné (napa) [Kazinczyné anyja] 93, 125, 253, 410, 412, 556, 559, 580, 600
Török Mária (D’Ellevaux Fülöpné) [Kazinczyné húga] 255, 356, 361, 366, 559, 580, 581, 583
Török Zsigmond 193
Török Zsófia (Sophie, Kazinczy Ferencné) 255, 356, 361, 364, 366–370, 400, 402–405, 410, 412, 559–561, 563, 567, 581, 585, 588, 590, 592, 602, 621
Trattner János Tamás 439, 484, 487, 494, 495, 525, 529–532, 542, 561, 604, 609–612, 626, 628, 636, 638, 639, 668
Trattner Máttyás 74, 137, 142, 172, 179, 224, 440, 482, 494, 543
Trenk Frigyes (Friedrich, Fridrik) 298, 299
Truka Alajos 484
Tusay Márton 29, 30
Tusay Mártonné → Kazinczy Anna

- Ugarte Alajos 334, 335
 Új György 335
 Újgyörgyi József (Neumiller) 336, 337, 343
 Újházy Sámuel 261
 Újházy Sámuelné → Radvánszky Polyxena
 Ulysses 370
 Unger Helena Friderika 488
 Ungvárnémeti Tóth László 472, 486, 514
 Urbán András 121
 Uz, Johann Peter 68, 272
 Úza Pál, 335, 336, 340, 341, 343, 348, 350, 351, 362
- Üdvözítő → Jézus Krisztus
 Ürményi József 47, 48, 88, 97–99, 235, 318, 319, 333, 362, 373, 393, 490, 508, 551
- Váczy János 7
 Vak Béla király 488
 Vályi Nagy Ferenc 494, 498, 500, 501, 537, 546, 591, 593
 Van Dyck, Anthonius 57, 592
 Van Huysum → Huysum
 Várady László 24
 Várday Pál 11
 Varga István 541
 Varjas János 58, 440, 543
 Várkonyi Gáspár 13
 Várkonyi János 13
 Vásárhelyi M. István 134
 Vay Ábrahám 35, 557
 Vay Ábrahámné → Kazinczy Zsófia
 Vay Anna → Kendi Andrásné
 Vay István 109, 110, 114, 115, 211, 235
 Vay József 35, 79, 80, 82, 100, 101, 108, 211, 231, 235, 391, 408, 409, 436, 445, 446, 448, 465, 466, 557, 580, 597
 Vay (Way) Miklós 373, 393, 419, 437, 445, 447, 448, 513, 561, 597, 606
 Vay Miklósné 404
 Vécsey Ferenc 239, 244
 Verbőczy István → Werbőczy István
 Veress Bálint 26
 Végh János 47
 Venus 133, 563
 Veres András 421
- Veres Márton 488
 Verestói György 132
 Vergilius, Publius Maro 45, 46, 55, 157, 161, 183, 322, 421, 430, 431, 434, 485, 500, 506, 540, 641, 642, 644
 Vernet, Claude Joseph 240
 Verseghy Ferenc 140, 179, 184, 186, 187, 215, 239, 248, 272, 276, 291, 297, 306, 310, 323, 326, 328, 331–333, 379, 389, 390, 415, 435, 440, 450, 465, 470, 471, 485–488, 514, 533, 534, 537–540, 585, 614, 664
 Vértesy Jenő 555
 Vesta (Veszta, Veszták) 507, 529
 Viczay gróf 157
 Viczay József 262, 339
 Vida László 485, 502, 549–551, 560, 561, 591
 Virág Benedek 134, 142, 154, 179, 241, 248, 250, 272, 274–276, 339, 356, 362, 373, 378, 389, 390, 393, 394, 410, 411, 415, 419, 426, 435, 437, 439, 468, 472, 479, 485, 486, 491, 493, 494, 507, 510, 513, 514, 520, 528, 537, 554, 556, 630, 636–638, 644
 Viszota Gyula 452, 467, 470, 471
 Vitéz Imre, iváncái 120, 121, 160, 178, 216, 226, 262, 285, 513, 625
 Vitéz János 310
 Vitkovics Mihály 142, 154, 362, 380, 390, 439, 451, 472, 482, 484, 486, 490–492, 496, 513, 514, 519, 526, 530, 543, 549, 551, 553, 554, 556, 561, 607
 Vitringa, Campegius 55
 Voinovics Géza 635
 Voltaire 133, 155, 157, 161, 162, 178, 179, 216, 218, 219, 226, 266, 277, 283, 413, 502, 511, 533, 545, 564, 595, 614, 615, 629
 Voss, Johann Heinrich 136, 622, 642, 668
 Vörösmarty Mihály 237, 275, 461, 661, 670
 Vrchovszky Sámuel 327, 334
 Vulkán Sámuel 566
- Wächter Lénárt → Weber, Veit
 Wadasi Jankowich Miklós → Jankowich Miklós
 Wagener S. Kristóf 488
 Wagner Károly 165
 Waldstein Manó 527
 Wallis, Joseph 455, 457–459

- Wályi K. András 109, 119–121, 128, 160, 167,
 193, 212, 231, 233, 234, 284
 Wartensleben Vilmos 251
 Wartensleben tábornokné → Teleki Klára
 Wass György 598
 Wass Sámuel 595
 Wass Sámuelné 595
 Wéber Simon Péter 223, 485, 491, 492, 606
 Weber, Veit 146, 243, 248, 285, 287, 290, 617,
 626
 Weber Vida → Weber, Veit
 Wécsey bárók (Wécseyek) 559, 581
 Wécsey Miklós 581
 Weingand János Mihály 48, 57
 Wenger Ignác 109
 Werbőczy (Verbőczy) István 303, 319, 431
 Werner Antal 128
 Werner Jakab 109, 112, 120
 Wertheimer Ede 381–383, 385, 386, 388, 390–
 393, 446, 448, 449, 453, 454, 461, 465, 473
 Wesselényi Farkas 601
 Wesselényi Ferenc 16, 17, 19, 25, 243
 Wesselényi Miklós id. 319, 323, 332, 347, 357,
 358, 370, 372, 373, 376, 377, 434, 437, 443,
 490, 499, 586, 587, 590, 595, 601, 604, 608,
 639
 Wesselényi Miklós ifj. 377, 444, 455, 463, 485,
 490, 513, 549, 550, 562, 591–595, 597, 599,
 601, 602, 623, 639
 Wesselényi Miklósne [id.] 594
 Weszely Ödön 139, 629
 Weszprémi István 166, 179, 244
 Weyher Ignác 253
 Wieland, Christoph Martin 53, 57, 58, 68, 71,
 136, 155, 162–164, 178, 181, 194, 218, 223,
 243, 248, 277, 282–284, 290, 313, 321,
 322, 332, 360, 382, 415, 437–439, 503,
 504, 506, 514, 578, 611–615, 617, 621, 622,
 626–628, 641, 642, 644, 651, 652, 657–
 659, 662, 663, 666
 Windisch Károly 161, 165, 166
 Wobeser Vilma Karolina 488
 Wolf, Friedrich August 155
 Wouwermann, Pieter 240
 Wurm József 464
 Wutky Mihály 557
 Xerxes (Kszerkszes) 291
 Yorick → Sterne, Lawrence
 Young, Edward 155, 167, 187, 191, 231
 Zabolai Kiss Sámuel 142
 Zádor György 144, 573
 Zafftsáry Ádám 119
 Zámbery Antal 88
 Zamojszki 24
 Zechenter Antal 140, 206, 348
 Zeleznik 92
 Zichyék 198, 362
 Zichy grófné 205
 Zichy Károly 189, 197, 208, 245, 333, 334
 Zilahi Kis Sámuel 514
 Zollikofer, Georg Joachim 68, 634
 Zolnai Béla 629
 Zolnai Gyula 401
 Zoltvány Irén 576
 Zombory Zsigmond 91
 Zoványi Jenő 62
 Zrínyi Ilona 24–27, 29
 Zrínyi János 15, 26
 Zrínyi Miklós 76, 147, 156, 182, 199, 274, 378,
 469, 483, 488, 514, 515, 612, 643
 Zrínyi Péter 19, 20
 Zwirby gróf 348
 Zschokke Henrik 489
 Zsigárdy Bálint 317
 Zsigmond király 11
 Zsombory József 526, 527

Tartalom

ELSŐ KÖTET

Előszó	7
--------------	---

I. A KAZINCZY CSALÁD

I. Kazinczy pályájának vizsgálatában nem mellőzhető családja története. – Két nevezetes őse. – Kazinc falu története a XVII. századig. – Beregszászi Pál; örököse, Sándor Péter, aki először nevezi magát Kazinczynak. – Élete, nemessége. – I. Rákóczi György megtámadja nemességét. – Fia, II. Kazinczy Péter. – Ifjúkora; a Rákócziak szolgálatába jut.	9
II. Kazinczy Pétert Lorántffy Zsuzsanna segíti. – II. Rákóczi György. – Kazinczy P. Bereg vármegye jegyzője. – Zemplén követe az 1662. országgyűlésen. – Az ország sérelmei. – Kazinczy P. nehéz feladata a fejedelem halála után; az ellentétek kiegyenlítésén fárad. – A Rákóczi ház bizalmasa. – Zemplén jegyzője és megbízottja a fölvidéki tanácskozásokon. – A fölvidéki mozgalom. – A bosszú műve. – Báthory Zsófia a mentés munkájában. – Kazinczy P. a kath. hitre tér. – I. Rákóczi Ferencnek iránta való bizalma; halála, temetése. – Szelepcsényi György Kazinczy P. pártfogója; ennek hűséges szolgálatai a Rákóczi-árvák érdekében. – Gróf Zrínyi Jánossal együtt elfogják; keményen megsarcolják. – Élete vége; jelleme.	15
III. I. Kazinczy András; visszatér ősei vallására. – Thököly híve. – Házassága. – Zemplén vármegyébe költözik. – A vármegye vizsgálatot indít ellene; ártatlansága. – Ung vármegye alispánja. – Szécsényben leteszi az esküt. – Az ónodi országgyűlés; a zempléni fölkelő sereg kapitánya. – Halála.	28
IV. Kazinczy Dániel okul atyja példáján. – Házassága; Sátoraljaújhelyre költözik. – Terjedelmes birtokait rendezi. – Mint gyermekeinek gondos nevelője. – II. András nyilvános pályája. – III. Kazinczy Péter; jellemzése.	33

II. KAZINCZY FERENC GYERMEK- ÉS IFJÚKORA

I. Kazinczy József; ismeretsége a Bossányi családdal. – Bossányi Ferenc élete. – Kazinczy József házassága. – Első gyermeke, Ferenc születése. – A nagyapa jelleme, tekintélye; keveset gondol vagyónával; bátor ítélete, hazafi erényei, olvasmányai. – A gyermek első évei; utánozza nagyapja szokásait; korán megtanul írni; szépérzékének első csírái. – Nevelésének feltűnő hibái. – Az apa nevelésmódja. – Ferenc rendszeres tanulásának kezdete. – A biblia olvasása; ennek kettős haszna.	36
--	----

- II. Kazinczy rendes iskolai tanulmányaiba kezd Késmárkon. – 1769 őszén a sárospataki főiskolába iratkozik; tanítói. – A sárospataki iskola tanítása; az emlékezőtehetség fejlesztése. – Szentgyörgyi István védelmébe veszi Kazinczyt. – Az apa gyakorlati érzékkel vezeti fiai nevelését; figyelme az iskola iránt. – Az iskola ellenségei. – Beleznay Miklós gróf. – A Kazinczy-fiúk látogatása nála. – Kazinczy József írónak akarja nevelni Ferencet; milyen próbákra buzdítja? – Az apa halála. – Bossányi Ferenc gondoskodása. – Kazinczy franciául tanul; magánolvasmányai. – Első verse. – Első könyve; miben jellemző Kazinczyra. 44
- III. Öry Filep levele az özvegyhez. – Kazinczy felsőbb tanulmányokba kezd; a sárospataki akadémiái tanítás. – Milyen hatással van rá Szentgyörgyi István? – Török István. – Szárnypróbálgatásai. – Bessenyei német elbeszélése; Kazinczy második könyve. – Bessenyei levele. – Kazinczy első pesti és bécsi útja; természetes műérzéke. – Megismerkedik Wieland műveivel. – Báróczy Marmontel-fordítása. – Baróti Szabó újmértékű versei. – Kazinczy levelezése Baróti Szabóval. – A nagy iskolai újítások. – Sárospatak az új rendszer keretében. – Kazinczy önérzete. – Különbféle hatások. – Hogyan ítéli meg később iskolai pályáját? 53

III. PATVARISTA ÉVEK

- I. Kazinczy Kassán; Milecz Sámuel. – Utazás Buzita felé; villámcsapás. – Józán életbölcsélete. – Hajnalkőy János. – Kazinczy vallási kételye; Szentgyörgyi István útbaigazítása. – Kazinczy jellemének fejlődése határozottabb irányt vesz. – A német költők tanulmányozása; fordításbeli próbái. – Szontagh Sámuel. – Baróti Szabó Dávid ridegsége. – Rát Mátyás; a *Magyar Hírmondó*. – Hogyan ítéli meg Kazinczy e vállalatot? – Rozgonyi Erzsivel való ismeretsége. – A Kazinczy-testvérek Eperjesen. – Steinmetz Anna. – Miller *Siegwartja*; Kazinczy elragadtatva olvassa. – A szentimentalizmus és Kazinczy. – Gessner idilljei; Kazinczy fordítani kezdi. 65
- II. Kazinczy elhagyja Eperjest. – Pesti patvarista. – Az idillek fordítását javítja. – Buda és Pest társadalmi és tudományos élete. – Az egyetemi könyvtár. – Ismeretsége Orczy Lőrinc báróval, Teleki József gróffal. – Ráday Gedeon; rövid jellemzése. – Mi vonzza hozzá Kazinczyt? – Kazinczy sokat köszönhet a Ráday háznak. – Nem merül el a közönséges ifjak szórakozásaiba. – Milyenek tartja a szabadkőművesek társaságát? 73
- III. Kazinczy előleges véleménye a szabadkőművességről. – Fráter István megjelöli a belépés módjait. – Török József gr. eleinte próbára teszi; választ ígér. – A miskolci *Erényes világpolgárok* páholya. – Török Lajos gr. jelleme. – A miskolci páholy főbb tagjai; főmestere. – A beavatás módja. – Kazinczy a páholyba hívatik; felavatása. – Hogy ítéli meg a szabadkőművességet? – Csak három fokot ér el; működése; mire törekszik – II. József császár rendelete. – Kazinczy további buzgólkodása; Horváth Ádámot ő vezeti be a társaságba. – Erdélyben is szeretne ily társaságot alapítani. – Kazinczy a pályaválasztás előtt; a külföldi tanulmányút iránti terve meghiúsul. 78

IV. KAZINCZY VÁRMEGYEI SZOLGÁLATA

- I. Mi értelme van ez időben a vármegyei szolgálatnak? – Kazinczy kora felfogásának kiváló képviselője. – Anyja és nagybátyjai ösztönzik a vármegyei szolgálatra. – Kazinczy Orczy Lőrinc bárónál. – Sáros vármegye táblalárája. – Zemplénben az aljegyzői tisztséget neki szánja nagybátyja; Szirmay Antal főjegyző cselszövénye. – Kazinczy elfoglalja hivatalát; a szenvedett mellőzést nehezen tűri. – Abaúj vármegye tiszteletbeli aljegyzője. – Ő végzi a munka nagy részét. – Miért vonul vissza Orczy b. a főispánságtól? – Kazinczy kezdi az alapot veszteni lábai alól. – Mi köti Kassához? – Kácsándy Zsuzsanna; Radvánszky Teréz. – Ezek nevelése. – Szerencsy József családi élete. – Kazinczy eszményi hevülése e nők iránt. 86
- II. Kazinczy írói becsvágya. – Czirjék megtekinti a Gessner idilljei fordítását. – Báróczy S. ítélete. – Ráday Gedeon javallása. – Mindez nagyban fokozza becsvágyát. – Fordítását javíthatja. – A közállapotok ólomsúllyal nehezednek reá. – A szent korona kivitele az országból. – A német nyelvre vonatkozó császári rendelet. – Hogyan fogja fel ezt a nemzet? – Bánóczy József véleménye; cáfolata. – Kazinczy kezdetben nem látja be a rendelet káros hatását a maga nagyságában. – A vármegyék eltörlése. – A császár nem éri el célját. – E gyökeres újítás nem okoz megfelelő izgalmat. – A nemzet elfojtott fájdalommal nézi az át-alakulást. – Kazinczy észreveszi, hogy a vármegye nem öre többé a magyar alkotmánynak. – Marasztalják a vármegyei szolgálatban; hiába. – Új pályája iránti reménye 94

V. ISKOLAFELÜGYELŐ

- I. A nevelés fontossága a XVIII. század második felében. – Az osztrák közművelődés vezéralakjai. – Pál Gáspár kanonok működése. A kassai tudományi kerület. – József császár folytatja anyja reformjait. – Van Swieten Gottfried báró. – A császár iskolaiügyi rendeletei. – A protestánsok magatartása; Bécsbe hívatnak. – A rendeletek végrehajtása akadályokba ütközik. – A kormány határozottabb lépésre szánja magát. – A magyarországi iskolák szervezete. – Kazinczyt iskolafelügyelőnek ajánlják; kineveztetése. – Török L. beiktatja hivatalába. – A Felbiger-féle rendszer háromfajú iskolát állít. – Az új rendszer egyöntetűvé teszi a tanítás anyagát. – A módszer. – A tanítás ideje. – Kazinczy egyik főkötelessége a tanítók választására felügyelni; továbbá a tanítók működését ellenőrizni. – Általában sokat dolgozik. – Iskolalátogatásai. – Hobgárd. – A miskolci iskolák átalakítása. – A tállyai iskolák. – A közös iskolák természete. – Kazinczy téves felfogása e tekintetben. – A miskolci protestánsok ellenkezése. Debrecen szerepe; Domokos Lajos főbíró. 103
- II. Kazinczy és a protestánsok közti ellentétes felfogás. – Esterházy Károly gr. egri püspök. – A hejcei iskolák dolga. – A püspök ellenkezése. – Kazinczy törekvései hajótörést szenvednek. – Andrassy Antal b. rozsnói püspök. – A rozsnói iskolák. – A szepességi iskolák. – Mily tanítókat dicsér és pártfogol Kazinczy? – Működése eredménye három év múlva. – Fizetése. – Iskolalátogatói; hivatalba iktatásuk. – Kazinczy beszéde. – Mily utasítást ad Kazinczy az iskolalátogatóknak? – A módszerről való felfogása. – Az emberséges bánásmódot különösen szívökre köti. – A német nyelv tanulása. – A magyar nyelv tanítása. – A felvilágosodás eszméit hirdeti. – A főigazgató gyanúja iránta. – Kazinczy betegségének híre. –

Török gr. dorgálása. – Kazinczy tisztázza magát. – Találkozása Martinoviccsal. – Kazinczy alattomos ellenségei. – A nemzeti és vallási érzés a rendszer ellen. – Kazinczy az újításokról és nyelvünk jogairól. – Az intézmény alapjai megingagnak. – Az egész rendszer bukása. 115

VI. AZ ÚJ MAGYAR IRODALOM KEZDETEI ÉS KAZINCZY FERENC ELSŐ FORDÍTÁSAI

- I. A magyar közállapotok Mária Terézia korában. – A német nyelv divata. – Meggyengült nemzeti érzés. – Mária Terézia kormányzatának magasztalói. – Volta-képp nincs magyar irodalom. – Szórványos jelenségek. – Bessenyei György pályájának rendkívüli érdeme. – Hívó szózata munkára sorakoztat. – A különféle irányokban megindult szellemi működés. – A régi magyar költészet folytatói. – A külföldi irodalom eszméinek s tárgyainak utánzása. – Haladásunk irányának két ösvénye. – Öntudatos fejlesztés. – Idegen művek fordítása. 130
- II. Kazinczyt egyéni hajlamai s a kor általános felfogása az idegen szellem utánzására serkentik. – A német irodalom termékei Kazinczy kezében. – A szentimentalizmus áramlata. – Minek tekinti Kazinczy Gessner idilljeit és a *Siegwartot*? – Kazinczy Gessner-kiadása; feltűnő hatása; okai. – Kazinczy ízlése. – Mi mutat az idillek fordításában a későbbi nagy újtóra? – Munkájával hadat üzen a parlagi magyarságnak. – A hívatlanok. – Kazinczy ekkori újításai. – *A Bácsmegyei öszveszedett levelei*. – Népszerűsége s a kor ízlése. – Az érzelgős irány ellenzői. – Az ún. Werther-láz. – *A Bácsmegyei* tartalma; bírálata; az átdolgozás lényege. – *Szegvári*. – A magyarosítás elősegíti a mű kelendőségét. 136
- III. *A Bácsmegyei* kiadásában Kazinczy életének vezérgondolata nyer kifejezést. – Nyelvünk kifejtése. – Az idegen szók használata. – Kazinczy nyelvünk szókincsének gyarapítására törekszik s a stílfajok gazdagítására. – Nincs tisztában a teendőkkel, csak azt érzi, hogy nyelvünk nem maradhat régi állapotában. – Az újítás erőszakos mozgalma. – Bessenyei, Molnár János, Rát Mátyás, Révai Miklós, Dugonics András újításai. – Barczafalvi Szabó Dávid gyártott szavai. – Kazinczy első támadói közt. – Ráday Gedeon ítélete az újításokról. – Gelei József fordításának bírálata. – Kazinczy az idegen szók használatát a német irodalom példáival igazolja. – Horváth Ádám az újítások ellen. – Földi János. – A nyelvújítás két főiránya. – Szemere Pál Kazinczy két első fordításáról. 146

VII. IZGATÓ TÖREKVVÉSEK A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

- I. A magyar szellemi megújulás kezdetei. – Bessenyei és köre. – Bessenyei a külföldi nagy írók példáira hivatkozik. – Örök érdeme. – Egymás után munkához látnak. – Horányi Elek mint a magyar közművelődés egyik vezére. – Révai Miklós fáradozásai; a *Magyar Költeményes Gyűjtemény* kiadása. – Kazinczy a legnagyobb magyar írók ismeretségében; ezek buzdító hatása. – A tekintélyekhez óhajt csatlakozni. – Izgató törekvéseit utazásai táplálják. – A kath. egyház főpapjaival való ismeretsége. – Szeitz Leo. – Hogyan fogja fel hivataltát? – Született izgató. 155
- II. Kazinczy az ó és új irodalom tanulmányozója. – Bécsi utazásai. – Bécs és a magyar közművelődés. – A bécsi irodalom. – Sonnenfels József. – Blumauer Alajos és köre. – Alxinger János. – Kazinczy a bécsi szabadkőművesek közt. – Born Ig-

- nác. – Angelo Soliman. – Bécsi élményei. – Művészeti tanulmányai. – A németországi folyóiratok. – A magyar időszaki sajtó kezdetei. – Windisch Károly. – Kovachich Márton György. – A budai tudós magyar társaság. – Révai és a magyar időszaki sajtó. – *A Magyar Hírmondó*. – *A Magyar Kurír*. – Szépirodalmi mellékleteik. – Révai mint Kazinczy előde az igazításban. – *A Magyar Museum* eszméje. – Kazinczy és Batsányi. – Az első magyar folyóirat terve. – Kazinczy *Bevezetése*; ennek eredeti fogalmazványa. – Ráday Gedeon a vállalat pártfogója. – Kazinczy és Batsányi összetűzése. – A folyóirat munkatársai. 161
- III. Kazinczy új folyóiratot tervez. – *A Mindenés Gyűjtemény*. – Mi a célja Kazinczynak az *Orpheusszal*? – A győri és komáromi irodalmi társaságok. – Horváth Adám és Széchényi Ferenc gr. – Kazinczy a saját áldozókészségére támaszkodik új folyóirata kiadásában. – Kiket sorakoztat az *Orpheus* köré? – Az első füzet. – Az európai felvilágosodás eszméi. – A két első folyóirat összehasonlítása. – Az *Orpheus* kiadásának nehézségei. – Az *Orpheus* Kazinczy igazító törekvéseinek első igazi képviselője. 174
- IV. Kazinczy mint kritikus általánosságban. – Bessenyei mint kritikus. – Ráday Gedeon kritikái észrevételei. – Ráday nagy tekintélye. – Rát Mátyás mint a magyar irodalmi kritika első képviselője. – Rájnis József. – Baróti Szabó és Rájnis vitája. – Batsányi Baróti Szabó pártfogója. – Rájnis és Batsányi. – Kazinczy kritikái észrevételei leveleiben. – A verselés szabályairól. – Kritikai megjegyzéseinek lényege. – Mire inti Csokonait? – Kis Jánosnak Matthissont ajánlja. – A kritika, mint Kazinczy igazító törekvéseinek egyik fő eszköze. – Három író táplálja különösen Kazinczy törekvéseit: Horváth Adám, Földi János, Batsányi János. – Ez utóbbi a magyar tanulmány első írója. – Kazinczy a kritika fontosságáról. – Kazinczy első kritikái cikkei. – Bírálatait nem szívesen olvassák. – A kritika a nemzeti felbuzdulás szolgálatában. 181

VIII. A NEMZETI FELBUZDULÁS

- I. József császár kormányrendszerének vége közeleg. – Az európai demokrácia eszméinek haladása. – Az időszaki sajtó szembetűnő hatása. – Íróink a nemzetébredés nagy munkájában. – Révai Miklós fáradozásai. – Kazinczy okul elődei példáján. – Dugonics *Etelkájának* páratlan hatása. – Gvadányi *Falusi Nótáriusa*. – Görög Demeter és Kerekes Sámuel; Nunkovics György. – Az első tudományos pályadíjak. – Péczeli József s az első magyar drámai jutalom kitűzése. – Kazinczy élére tör a küzdelemnek; irodalmi törekvései nagyobb lendületet vesznek. – Munkakedvének fokozása. – Az irodalom hatása a nemzeti életre. 189
- II. A titkos társulatok és levelezések szítják a nemzeti elégtelenséget. – Fordulat a közélet fejlődésében. – A császár is gondolkodóba esik, és bizalma megrendül. – A vármegyéek gyűlésein magasra lobban a hazafiság lángja. – Szórványos jelenségek. – A császárnak 1789. dec. 18-án kiadott rendelete. – *A Hadi Tör-ténetek* buzdításai. – A vármegyéek készülődése nyelvünk jogaiért síkra szállani. – A császár 1790. jan. 28-iki rendelete. – A magyar viselet fölelevenítése. – Példák. – A szent korona hazahozatala. – A vármegyéek díszbandériumai. – Kazinczynak a *Hamlet* előtti ajánlása. – Az irodalom mint nemzetfenntartó tényező. – Kazinczy a magyar nyelv jogai mellett. – A vármegyei tisztviselők búcsút vesznek hivatalaiktól. – A régi kormányrendszer híveinek üldözése. 195

- III. Az olvasás iránti fogékonyság terjesztése. – A szabad sajtó eszméje. – Kazinczy különösen buzgólkodik az olvasás megkedveltetésén. – A magyar játékszín eszméje. – Péczeli József; a *Hadi Történetek* írói. – Kazinczy a játékszín megalapítását a főuraktól várja; a haladás egyik legfontosabb eszközének tartja. – Drámai fordítások. – Kazinczy a *Hamlet* fordításával óhajtja a játékszín működését megkezdetni. – Prónay Lászlóhoz küldött ez iránti levele. – Két irányban vár Prónay b. áldozókészségétől eredményt. – Kazinczy fejlett esztétikai érzéke és nagy műveltsége. – Kazinczy észreveszi a visszahatás kezdetét. – Prónay b. örömmel fogadja Kazinczy tanácsát; Kazinczy ezt közhírré teszi. – Fölkéri Ráday Pál grófot. – Az első színtársulat. – Mily szerepe van ennek megalapításában Kazinczynak? – Elkedvetlenedése. 203
- IV. A Magyar Tudós Társaság eszméje. – Bessenyei ez eszme első hirdetője. – A Hazafiúi Magyar Társaság. – Tanácskozás Széchényi Ferenc gr. házánál. – Révai Miklós törhetetlen buzgólkodása. – Az eszme még nem eléggé érett meg. – Az Erdélyi Nyelvnevelő Társaság. – Kiket akar Révai a M. Tud. Társaság tagjainak? – Kazinczy különböző véleménye. – Az országgyűlés nyelvünk jogai mellett. – A politikai irodalom egyik legjelesebb terméke. – A jobbagység felszabadításának nagy eszméje. – Péczeli radikalizmusa. – Kazinczy és a demokrácia. – A felvilágosodás eszméiért folytatott küzdelme. – A felekezetek jogegyenlősége. – Miképp igyekszik olvasóinak bemutatni a felvilágosodás európai képviselőit? – Emberséges felfogása. – Sokat bízik a felvilágosodás eszméinek hódító erejében. – Eszményi hevülései; vitái. – Az általános művelődés nagy hézagait igyekszik pótolni. – A nemzeti felbuzdulás erősíti Kazinczynak nemzetünk jövőjébe vetett reményét. 210

IX. A VISSZAHATÁS

- I. Az 1790-91-iki országgyűlés eredményei. – A felbuzdulás túlzásai; Hohenlohe Károly hercegné okos felszólalása. – A *Bábel* és *Ninive*. – Darvas Ferenc verse. – A vallási türelmetlenség. – A korszellem változása. – Kazinczy munkássága. – A protestánsok vallásszabadsága. – Az ez ügyben keletkezett valláspolitikai iratok. – Döme Károly ide vonatkozó fordítása. – Az *Igaz Hazafi*. – Kazinczy vallási felfogása. – Kazinczy és a papi uralom. – Küzdelme a vallási elfogultság ellen. – Egyes esetek. – Kazinczy tekintélye. – A kormány kezét fog a papsággal. – Nagy személyi változások a kormányban. – A cenzúra és a vármegyék. – Forgách Miklós gr. – Kazinczy a cenzúra ellen. – Hazafi kötelességének tartja ellene harcolni. – Bihar vármegye gyűlésén. – Kazinczy türelmetlen erélye. – Érdeklődés Kazinczy munkái iránt. 221
- II. Kazinczy anyagi jövedelme nincs arányban áldozókészségével. – Szacsvaj vádja a magyar írók ellen. – Miképp ítéli meg Földi János Kazinczy izgató tevékenységét? – A fatalizmus nem tud rajta erőt venni. – A közös iskolák elleni felháborodás. – A *Mindenek Gyűjtemény* nagy ellensége a közös iskolának. – Nem az egész rendszer, csak a tanítás nyelve ellen izgatnak. – Mit híresztel Wályi A. Kazinczyról? – Ez jó előre tudja, mit várhat az új állapotoktól. – Az iskolaügyi rendszer bukása. – Batthyány primás. – Vay József pártjára kél Kazinczynak s az iskolaügyi rendszernek. – Kazinczyt elbocsátják hivatalából. – Lemondása. – Utódai a hivatalban. – Bukásának sokan örülnek. – Ellenfelei kibékülnek iránta. – Mily ered-

- ménnyel működik mint iskolafelügyelő? – Hogyan ítéli meg ő maga hivatalos pályáját? – Ennek legfőbb fontossága. 231
- III. Kazinczy tervei a hivataltól való megválása után. – Bécsbe rándul. – Párniczky Mihály. – Hajnóczy József. – A képzőművészet remekeit tanulmányozza. – Stunder János Jakab dán festő; Kazinczy első művészi arcképe. – Búcsúja Van Swiententől. – Ferenc kir. hercegnél kihallgatáson. – Bécsből Széphalom felé kerül. – *A Helikoni Virágok*. – Előfizetés a *Messias* fordítására. – Félreértés közte és Aranka közt. – Írói tekintélye. – Fordításai. – Az 1792. országgyűlés. – Az ifjú király megnyeri a nemzet szívét. – Kazinczy mint Vécsey b. távollévő főrend helyettese az országgyűlésen. – A szertartás. – Kazinczy részletesen leírja a szent koronát. – Szerepe az országgyűlésen. – *A Lanassza* fordítása. – Pesti tartózkodása. – Kihallgatáson a királynál. – Hajnóczy mint kamarai titkár. – Kármán József. – A visszahatás jelenségei. – Batsányi, Verseghy, Kazinczy panaszai. – Irodalmi terméketlenség. – Kazinczy tovább harcol a művelődés érdekében. – Tervei megghiúsulnak. – Kinyomott munkái. – Sokan észreveszik Kazinczy nagy tevékenységét. – A magyar szellem kőszirtjei. 239

X. KAZINCZY MAGÁNÉLETE S MŰVEI 1794-IG

- I. Kazinczy családja körében; testvérei. – Kassai élete. – A Radvánszky- és Kácsándyleányokkal való társalgása. – A Rózsa-rend alapítása. – Grossing Ferenc Rudolf élete, folyóiratai. – A Rózsa-rend felsővidéki tagjai; a rend sétái. – A kassai Helyi Rózsa; legfontosabb eredménye. – Kazinczynak Kácsándy Zsuzsanna iránti szerelme; ennek emlékei költészetében. – Török gr. ki akarja ragadni szenvedélye örvényéből. – Szakítás. – Új eszménykép: Radvánszky Polyxén. – Kazinczy titkolódzásai. – Szerelme megoszlik a két Radvánszky-leány között. – Bárczay Ferencné is felkölti érdeklődését. – Házassági gondolatok. – Radvánszky Teréz iránti szerelme. – Nem hitvest, hanem szellemi küzdelmeinek sugalló múzsát keresett a fiatal özvegyben. – Dicsfényvel övezi alakját; a házasság gondolata távol van tőle. – Mily hatással van Radvánszky Terézre Kazinczy írott vallomása? – A nemesebb szerelem védelmezője – Súlyos betegsége. – Két év múlva ismét betegségbe esik. – Széphalom rövid története. – Kazinczy építkezése; a helység neve. 251
- II. Kazinczy 1790-ben Pesten a vármegyei bandérium tagjaival. – Fölkeresi Dayka Gábort; barátsága vele. – Meglátogatja Dugonics Andrást is. – 1792-ben megismerkedik Fekete János gróffal; mi vonzza hozzá? – A régi vándor lantos deákok nyugtalan vére Kazinczyban. – Füredi látogatása. – Horváth Ádám a maga házi körében. – Milyennek találja s festi őt Kazinczy? – Mi a célja Kazinczy utazásainak? – Győrott is megfordul. – A pozsonyi kispapok; Döme Károly és társai. – Kazinczy baráti ragaszkodása. – Érzékenysége. – Eszményi világa. – Testalkata, külseje, viselete 265
- III. Kazinczynak 1794-ig írt verses művei. – Ifjúkori tanulmányai és kísérletei. – Klopstock hatása. – Kazinczy ódai fordításainak irodalomtörténeti értéke. – A magyar dalköltészet a régi irodalomban; a német költészet hatása Kazinczy dalaiban. – Anakreón német és magyar utánzói. – Kazinczy Anakreón-utánzó dalai; új nyomok a magyar költészetben. – A klasszikus óda első művelői; Kazinczy ez irányú próbái. – A régi magyar költészet utánzóihoz is közeledik. – Kazinczy

- episztolái. – Mély eszmei tartalomra törekszik; játszi hangja. – Költészete általában a klasszikus és nyugat-európai költészet szoros hatását mutatja. 271
- IV. Kazinczy prózai fordításai. – A magyar drámai fordítás 1770-től kezdve. – Péczeli francia drámai fordításai. – Az általános haladás, nyelvünk iránti fogékonyság vezérli fordítóinkat. – Kazinczy drámai fordításai időrendben. – A *Hamlet*-fordítás előzményei. – Mily elvet vall Kazinczy ekkor a fordításban? Az idegen szólások átültetése. – A *Hamlet*-fordítás nyelve; példák; nehézségek. – A fordítás irodalomtörténeti becse. – Goethe *Stellája*. – Ennek fordításában Kazinczy nagy haladást mutat. – Milyen stílbeli célt akar vele elérni? – Újszerű szólásai. – Herder paramythionai. – Wieland *Diogenese*; Kazinczyt ennek tárgya, politikai háttere, előadása egyaránt érdekli. – Hasonlóság Kazinczy és Wieland pályája között. – Mily helyet foglal el a *Diogenes* Wieland művei között? Wieland magyar fordítói Kazinczy előtt. – Kazinczy fordításának hűsége. – Újításai; hibás kifejezések. 277
- V. A magyar stíl fejlődő elemei Lessing meséinek és Herder görög példázatainak magyar fordításában. – Aszalay János fordítása. – Kazinczy ítélete Lessing meséiről. – A görög példázatok fordításának stílbeli szépségei. – Veit Weber: *A vak lantos*. – Mi a célja e fordítással Kazinczynek? – Stíljének festő sajátosságai. – A magyar elbeszélő prózai stíl. – Mi szab határt az író stílbeli újításainak? – Kazinczy merészségei. – A választékoság elleni vétségeket már akkor üldözi. – Miképp akarja általában a műérzékot nevelni? – Az érzelmesség és pátosz fordításaiban. – Miféle módokat próbál Kazinczy a magyar stíl újítására? – Többen meszejtik, mily nagy forrongás támad nyelvünkben. – Dessewffy József gr. üdvözlete. – Kazinczy ekkori helyesírása. 285

XI. A MAGYAR JAKOBINUSOK; KAZINCZY FOGSÁGA

- I. A francia irodalom hatása a magyar közéletre. – A demokrata eszmék hirdetése. – Batthyány Alajos gr. a népfeltség elvének óhajt érvényt szerezni. – Hajnóczy az alkotmányos monarchia híve. – Fő elvei. – Nagyváthy János munkái. – A *Veres Barátnak ... képzélesi*. – Lengyelország sorsát tükröül tartja nemzete elé. – Batsányi forradalmi költeményei. – A kiváltságok elleni izgatás. – Martinovics Ignác és Laczkovics János. – Első munkáik. – Fő műveik alap gondolatai. – A társasági szerződés a természet törvényei szerint. – A királyi hatalom. – Martinovics izgatásai a nemesség s különösen a papság ellen. – Laczkovics mindenben túlozza Martinovics izgatásait. – Mi volt a célja először Martinovicsnak? – Hogyan egyeztethető össze első két politikai munkája későbbi elveivel? – Művei elleni nyomozás. – A *Literae ad imperatorem*. – Laczkovics nyílt levele. – Általános francia rokonszenv. – A titkos társaságok Európában. – Gyurkovics Ferenc törekvése. – Martinovics szervezi a titkos társaságokat; ezek igazgatói. – Martinovics elfogatása. 293
- II. Kazinczy a józan felvilágosodás terjesztésén fárad. – A vallás eszméivel tépelődése. – A Martinovics-mozgalom tagjait istentelenséggel vádolják. – Az *Igaz Hazafi* tanítása. – A szabadelvű felfogás hirdetői. – Kazinczy nagy szálla ellenfelei szemében; minden léptére vigyáznak. – A szabadkőművesek elleni támadás. –

- Szuhányi Ferenc munkája. – Kazinczy bátor szava Abaúj vármegye gyűlésén. – Ismeretsége Laczkovics Jánossal. – Miképp gondolkodik Kazinczy a köztársasági eszméről? – Szentmarjay ügybuzgósága; Zemplénben tagokat gyűjt. – Szulyovszky Menyhért. – Kazinczy megismeri a forradalmi kátét. – Aggodalmai. – Mi viszi őt a mozgalomba? – A kátét elégeti. – Szentmarjay vallomásai reá nézve. – Az elfogatások nyomában nagy izgatottság keletkezik. – Barkó tábornok szerepe. – A rémület hatása Kazinczyra. – Gyakran átrándul Rákócra Szulyovszkyhoz. – Németh János elfogató keresete. 308
- III. Kazinczyt elfogják. – Kerepesen olvassa, mivel vádolják. – Vigasztalja hozzátartozóit. – Budára ér; a barátkolostorba zárják. – A Kir. Tábla előtti kihallgatása. – Az udvar utasítása a per tárgyalására nézve. – Németh János nagy hatalma. – A bírák részrehajlása. – 1836-ban utánozzák a rossz példát, amelyet Deák Ferenc megbélyegez. – A nemzetietlen visszahatás bosszúja. – Kazinczy első kihallgatása. – Szulyovszky mindent bevall, s ezért Kazinczy is kénytelen vallani. – Börtönbeli élete; aggodalmai. – Védőügyvéd választására szólítják fel. – Sáróy Szabó védírata. – Németh János lelkiismeretlensége. – A halálos ítélet. – A foglyok kegyelemért folyamodnak. – Kazinczy András és Dénes a királynál. – Kazinczy nagyon elgöngyöl; halálfélelme: iszonyú sejtelme. – A kegyelem kihirdetése. 316
- IV. Kazinczy levélbeli érintkezése anyjával. – Sorsa enyhítése. – Sándor Lipót nádor halála; a foglyok reménykedése. – Kínos bizonytalanság. – Hirgeist Ferenc és húga, Anna. – Kazinczy irodalmi dolgozásai. – A *Titus Kegyelme*sége. – Kazinczy újabb látogatói. – Szorgalmasan dolgozik fordításain. – A „zempléni borúlat”. – József királyi herceg Budára érkezése; a fogadására rendezett ünnepélyek. – Kazinczyt és néhány társát Brünnebe indítják. – Kemény fogsága. 327
- V. Kazinczy spielbergi fogsága. – József kir. herceg utasítása. – Fogolytársai: Úza, Szmethanovics, Rosty János. – Az obrovici fenyőtőzházban. – Itteni szomszédai: Pruzsinszky, Új György, Szláv György. – Cellája; életmódja; dolgozásai, Molière 2 darabja. – Levelei anyjához. – Hiú reménykedés. – A campoformiói béke. – Szláv János levele. – Nyomozás. – Kazinczy vallomása. – Betegsége. – A kétségbeesés örvényén. – Panasza. – Búcsú a Radvánszky-testvérektől. – Utasítás munkái iránt József öccséhez. – Gyötrődései. – Megindítják Kufstein felé. – A hosszas utazás. – Megérkezés. – Cservenka kapitány. 335
- VI. Kufsteini börtöne. – Elmékedése a dicsőségről. – Érintkezése rabtársaival. – Édesanyja levele. – Háborús csapatok vonulása. – Utazás ismeretlen állomás felé az osztrák földön. – Prágában kedves újságot hall. – A hazába érnek. – Értesül, hogy Munkácsra viszik. – Találkozik rokonaival, anyjával. – Munkácsi fogsága; leleményessége. – Riedele András b. – Hogyan tölti Kazinczy idejét? – Szórakozásai. – Kísérletek kiszabadulása iránt. – Kazinczy László folyamodványa. – Majd rajta veszt ártatlan próbáin. – A király kegyelme. – Türelmetlen készülődése. – Kiszabadul. – Hazafelé. – Értésére adják, hogy a rendőrség szemmel tartja. – Látogatásai. – Az 1815-iki esete. – Kedvetlenül hangozó neve az udvar előtt. – Nyugodtan néz vissza kiállott szenvedéseire. 344

XII. A KISZABADULÁS UTÁNI ELSŐ ÉVEK (1806-IG)

- I. Kazinczy kiszabadulásának híre; az írók üdvözléte. – Némelyek nem szívesen találkoznak vele; mások dicsekszenek ismeretségével. – Szálka a család szemében. – Függetlenségre törekszik; kis gazdasága. – Fogsága tartásdíjával nagy összeget követel a jogügyi igazgató két ízben is. – Testvéreinek vele való bánásmódja. – A nagyvárad Felix-fürdőben. – Új ismerősei. – Sárosy András és felesége, Ilosvay Krisztina. – Iránta való szerelme. – Elhidegülés. – Török Lajos gr. két leánya. – Családi egyenetlenkedés. – Pesti útja. – Tatai szerencsétlensége. – Bécsi tartózkodása. – Súlyos betegsége. 356
- II. Kazinczy fellabad betegségéből. – Hírbe hozzák egy Maris nevű szobaleánnyal. – Ennek levele Kazinczyhoz. – Izgalmas lelkiállapota. – Összevesz József öccsével. – Konyáron szélütés éri. – Lelki ereje áttör a csapásokon. – A házasság gondolata megerősödik benne. – Kázméri látogatása. – Megkéri Török Zsófiát s eljegyzi. – Mindezt bejelenti anyjának. – Török Zsófia jellemzése. – Kazinczy anyagi sorsa. – Az esküvő. – Kemény összetűzése öccsével. – Panasza. – Az özvegy föltételei az anyagiak rendezésére nézve. – Kazinczy azok egyikét sem fogadja el. – Kázmérba költözik; első gyermeke születése. – A vármegyei hatóság védelméhez folyamodik öccse ellen. – Kiegyezkedés. 364
- III. Fogadalma jövő életére nézve. – Hogyan utánozzuk a nyugati népeket? – Minden fordítását egy-egy kiváló embernek akarja ajánlani. – Széchenyi Ferenc gr., Festetics György gr. rövid jellemzése; érdemei; áldozókészsége. – Segélyért folyamodik hozzá Kazinczy. – A gróf elutasítja. – Mások sem segítik. – Wesselényi Miklós báró; Kazinczy a *Themistocles* fordítását akarja neki ajánlani. – Wesselényi segélye. – Kazinczy látogatása Zsibón. – Cserey Farkas. – Némely fordításainak kiadására megnyeri a cenzor engedélyét. – Sylvester grammatikája kiadását tervezi. – Fontos irodalmi tervei. – Észrevétlenül visszanyeri tekintélyét. – A régi írók körülötte. – Az ifjú írók is vezérül tekintik. – A közállapotokban rejlő akadályokat nem veszi kellő figyelembe. 372
- IV. A könyvvizsgálat szigora. – Irodalmi rendőrség. – Haladásunk legnagyobb akadálya. – Központi könyvvizsgálat. – Az 1806-iki újabb rendelet. – A külföldi irodalom termékei. – A fejedező magyar közélet újra megszűnik. – József nádor. – Az 1802-iki országgyűlés. – A pórság helyzete; pasquillusok. – A haladás szórványos jelenségei. – Az 1805-iki országgyűlés. – Ki az oka a háborúnak? – A magyar nyelv közhasználat. – A magyarság dicsérete. – A XVIII. század végén s a következőnek elején megjelent nevezetesebb irodalmi művek. – A háború; Napóleon magasztalása; az ország hűsége; a béke. – A kormány rosszakarata; nemzeti közöny. – Az olvasókedv hiánya. – Mi okát látják ennek íróink, s miképp akarnának segíteni? – Kazinczy gazdag élettapasztalattal indul a küzdelembe. – A nyugati nemzetek példája. – Kazinczy mesteri képet fest irodalmunk állapotáról. – Harcra kész elhatározása. 381

MÁSODIK KÖTET

I. SZÉPHALOM

- I. Kazinczy készülődik a széphalmi építkezéshez; elhagyja Kázmért; álmait teljesülve látja. – Első gyermekének, Ifigeniának halála. – Egy szőlőt vesz. – Lakhatóvá teszi házát. – Családi viszályai tovább tartanak. – Anyai segítség; Kazinczy hálája. – Családi boldogsága; felesége otthon és társaságban. – Kis János lakodalmas verse. – Mit tart Kazinczy a falusi lakásról? – Szűkös gazdasága, csapások látogatják. – Áruba bocsátja könyvgyűjteményét a sárospataki főiskolának. – Kazinczy emberséges gondolkodása, nemes eszményisége; felesége követi ebben. – Török Lajos gr. halála. 399
- II. Kazinczy a XVIII. század tanítványa emberies eszméiben. – Ez úton akarja a halhatatlanságot elérni. – Kazinczynak Csokonai V. Mihály iránti különös figyelme; közös tanulmányaik. A köztük fejlődő ellentétek. – Csokonai észrevételei Dayka Gábor költeményeiről; nevezetes kritikája. – Mi az oka, hogy Kazinczy nem lehetett Csokonai őszinte barátja? A Kazinczy-család ellenszenvé. – Csokonai ragaszkodása Kazinczyhoz. – Kazinczy tévesen ítéli meg Csokonai műveit, kivált a *Dorothyát*. Kazinczy és Debrecen. – A *Debreczeni Grammatika* szerkesztői. – Ellentétek Kazinczy és a debreceni tudósok felfogása között. – A „debreceniség” fogalma Kazinczy szerint. 413
- III. Csokonai nekrológja; hatása. – A Csokonai-kultusz. – Műveinek kiadása. – Kazinczy Fazekas Mihályt alkalmasnak látja a kiadásra. – Kazinczy téves felfogása a költői művek kiadásáról. – Cserey Farkas ajánlata az emlékköre nézve. – Az emlékkő története; fölírása. – Kazinczy szükségesnek véli a nekrológ félreértett szavait bővebben megmagyarázni. – Ellentét Kazinczy és Debrecen közt Csokonai műveinek értékére nézve. – A Daykával való összehasonlítás. – A Kazinczy ajánlotta emléksorok bírálata; az *Arkadia* értelme. – Kis Imre véleménye. – Kazinczy válasza. – Fazekas Mihály beleszólása. – Kazinczy „magyarázó jegyzetei”. – Fazekas durva támadása. – Kazinczy végső szava arkadiai pörben; ennek fontossága. – Miképp kell e vitát magyaráznunk? – Szemere Pál felszólalása. 420
- IV. Az ország szellemi központja. – Széphalom műveltségtörténeti fontossága. – Kazinczy és Cserey egymást sürgeti a Csokonai emlékköve ügyében. – Akadályok; adakozások. – Mi az oka, hogy Kazinczy lassankint lemond az emlékmű felállításáról. – Utolsó szava a pörben. – Kazinczy egyéb tervei Széphalomra költözése idején. – Dayka G. kiadása. – Kis János lakodalmas verse; összes versei kiadása. – *Magyar Régiségek és Ritkaságok*. – Sartori *Naturwunderének* fordítása. – Hotkóc leírása. – Cserey F. Németországba hívja Kazinczyt. – Wesselényi M. b. a magyar játékszín igazgatását szeretné rábízni. – Ekkoriban írt hírlapi cikkei. 434

II. KÖZ- ÉS IRODALMI ÁLLAPOTAINK A XIX. SZÁZAD KÉT ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

- I. Az 1805. országgyűlés utáni nemzeti hangulat. – A Zemplén vármegyei gyűlés és Kazinczy. – Az 1807. országgyűlés. – Nagy Pál beszéde. – B. Vay Miklós tábornok esete. – Kazinczy hazafi érzése kemény próbán. – Vay M. visszahelyezése

- előbbi rangjára. – Az országgyűlés eredménye; Vay József. – Az 1808. országgyűlés; nemesi fölkelés és Kazinczy. – Napóleon-ellenes hangulat. – Kazinczy a vármegye hadi választmányának tagja. – Folytonos izgalmai. – A fölkelő seregek; győri ütközet; általános félelem. – A schönbrunni béke. – A zempléni elesett vitézek emléke; Kazinczy és Dessewffy gr. véleménye. – Napóleon házassága Mária Lujzával; Kazinczy *Nagyság és szépség diadalma* c. éneke. 445
- II. A pénzügyi patens; a nagy drágaság. – Cserey Miklós beszéde. – A vármegyei gyűlések a rendelet végrehajtása ellen. – A júl. 1-jén kiadott újabb rendelet – Dessewffy Wallis pénzügyminiszterről – Az 1811–12. országgyűlés elkeseredett hangulata; tárgyalásai. – Dessewffy nagy szerepe; satírája. – Az országgyűlés miatti elégedetlenség. – Miben keres Kazinczy vigasztalást? – Újabb hadi segély. – A Napóleon-ellenes hangulat. – A Szt. Szövetség. – A nemzet sanyargatása. – Anyagi csapások. – A közbiztonság szomorú állapota. – A király látogatása 1817. és 1820. – Nagy idők készülnek. – A spanyol fölkelés. 455
- III. Kazinczy politikai felfogásában Vay József után igazodik. – A király és nemzet jogainak közössége. – Kazinczy conservatismusa; hazaszeretete. – Berzeviczy Gergely felfogása ellen; hite a nemzet jövőjében. – A magyar nemzetiség csekély ereje. – A nemzeti öltözet. – Idegen szellemű nevelés. – A magyar nyelv közhasználata évről évre gyarapszik; némely vármegye kívánsága. – A hivatalos latin nyelv kifejezéseinek magyarítása. – Pest vármegye indítja meg a mozgalmat. – Egyesek segíteni törekcsenek a hivatalos műszók magyarításában; Révai szerepe. – Verseghy ellenkező véleménye. – A magyar nyelv közhasználata Erdélyben, Magyarországon. – Biztató jelenségek. 465
- IV. A tübingai pályakérdés fontossága. – Armbruster terve a magyar írók megnyerésére. – Az 1807. országgyűlés nyelvvitái. – Sumeraw b. módosítja Armbruster tervét. – A pályakérdés kitűzése. – A magyar írók megütköző álmélkodása. – Dessewffy véleménye. – Kisfaludy S. kifakadása. – Kazinczy elhatározza, hogy felel a kérdésre. – Munkájához fog; tervezett előszava. – Művének alapforrása a nemzetiség. – Bizonyítékai. – A magyar nyelv és irodalom föllendülésének magyarázata. – Rummy híresztelése a pályakérdés kitűzéséről. – A pályázat eredménye eldöntetlen marad. – A többi pályázó. – A pályabírák. – A könyvvizsgálat szigorra. – Esetek. – Kazinczy munkái. – A kormány a szabadelvű felfogás ellen. 473
- V. A magyar irodalom külső fejlődése. – Verses művek 1806–1820. – Próza elbeszélések; a legszorgalmasabb fordítók. – A német irodalom legolvasottabb termékei nyelvünkön. – Névtelen szerzők munkái. – A magyar könyvkiadás. – Kazinczy Fordított Egyveleg Írásainak első kötete. – A könyvkiadás rendezetlensége s nehézségei. – A pesti könyvkiadókra sok a panasz. – Takács József nevezetes próbája a könyvkiadás terén. – Írói jutalmazások. – Trattner János Tamás kiadói szerepének fontossága. – Vitkovics Mihály terve. – Írói tiszteletdíjak. 484

III. AZ IZGATÓ

- I. Az osztrák politika régi iránya. – A nemzet megfelelkezik önmagáról. – A többség rosszindulata s a nemzet közönye. – A fásultság zsibbasztó hatása az irodalomra; Vályi Nagy F. panaszai; Kulcsár István kifakadása. – A nemzet életerejébe vetett hit kialvóban. – Hol kell kezdeni a mentés munkáját? – Kazinczy

- példaképei a franciáknál és németeknél; Bodmer és Gottsched harcai. – Kazinczy korán fölismeri az eszmék áramlatának nagy erejét. – Klopstock és Mathisson. – Gleim mint a szegény írók pártfogója. – Kazinczy ezeken kívül sok külföldi és magyar író hatását egyesíti magában. – Kazinczy magyar érzése, nemzeti büszkesége; kozmopolitása. – A magyar nyelv és irodalom szeretete; ebből fakad izgató erélye. – Ébresztés. 498
- II. A közvélemény majdnem teljesen hiányzik a XIX. század elején. – Kazinczy a hírszolgálat érdekében. – Kazinczy az írók központja. – Érintkezése modorában ráismerünk benne a németek tanítványára. – Egy-egy ifjú költő feltűnését hogyan tudja újabb izgatásra felhasználni. – Senki sem örvend szívesebben az ügyekezetnek. – Mire tanítja az ifjakat? – A folytonos javítgatás és törteni tudás; a mûgond fejlesztése. – Kazinczy az írók művei kiadásán buzgólkodik. – Az időszaki sajtó a XIX. század elején. – Különféle tervek. – Ragályi Tamás *Segítője*. – Kulcsár István rövid jellemzése. – A *Hazai Tudóstítások*. – Kazinczy és Kulcsár; Kazinczy folyvást gyámolítja a *Hazai Tudóstításokat*. – Kazinczy irodalmi folyóirat alapítását sürgeti. – Kis János tervei; meghiúsulnak. – A pesti triász hasonló tervei; *Amalthea*; *Lehel Kürtje*. – A dunántúli írók terve. – Biztatóbb hír Erdélyből. 509
- III. Kazinczy fölismeri Döbrentei gyors készségét egy folyóirat megindítására. – Döbrentei 1809-i fáradozásai. – Az *Erdélyi Múzeum* előleges terve. – Cserey Farkas folyamodványa királyi engedélyért. – Akadályok. – A folyóirat sajtó alá készítése. – A megrendelők folytonos szaporodása. – Kazinczy az első füzetéről. – Az *Erdélyi Múzeum* általános nagy sikere. – Ez az első határozott célra szolgáló magyar folyóirat, – Ismertetése és bírálata. – Fontossága Kazinczyra. – Döbrentei legelőbbre tartja Kazinczy véleményét. – Kazinczy arra törekszik, hogy Döbrentei a folyóiratot meg ne szüntesse. – A *Tudományos Gyűjtemény* előzetes terve, szerkesztő bizottsága. – Kazinczy és a *Tudományos Gyűjtemény*. 521
- IV. Kazinczy az eszmecserék leghathatósb eszközét az irodalmi bírálatban látja. – Német hatás. – A bírálat erkölcsi szempontjai. – Kíméletlenség. – A névtelenségről való véleménye. – Leveleiben egész elméletét fejt ki a bírálatoknak. Az ítéletmondás szabadsága. – Kazinczy kritikai működésének nagy fontossága. – Nevezetesebb kritikai vizsgálódásai. – A *Himfy Szerelmeiről*, Pápaynak *A magyar literatura esmérete* c. munkájáról, Verseghy *Magyar Aglájáról*, Baróti Szabó Aenis-fordításáról, Márton István Katekizmusa elleni bírálatokról írt kritikái részletezve. – Hogy fogja fel a maga szerepét? 533
- V. Az epigrammák és episztolák. – Német példa. – Kazinczy az írókat akarja kellő esztétikai műveltségre tanítani. – A kritika fegyverei. – Miféle forrásból keletkeznek az epigrammák? – Ezek rövid története; hatásuk. – Barátai véleménye az epigrammákról; nyilvános bírálatok. – Az egyes epigrammák tárgyai. – Episztolái. – Mily eszméket fejtegetnek? Részletezés. – Három legnevezetesebb episztolája: a *Cserey Farkashoz* szóló története és hatása. – Kazinczy e hatás módjáról. – A *Berzsenyi-episztola* főeszméi. – A *Vitkovics*hoz írt episztola eszmei fontossága; hatása. – Kazinczy sokoldalú és gazdag tehetsége az akkori szellemi műveltség központja. 543

IV. KAZINCZY A MAGÁNÉLETBEN

- I. Kazinczy utazásai. – 1808-diki bécsi útja; meglátogatja Sopronban Kis Jánost. – 1812-diki bécsi utazása; a festők műtermeiben s a Belvedereben. – Anyja betegeskedése, halála. – Osztokodás; Kazinczy öröksége. – Napa halála és felesége örökségi ügye. – Családja szaporodik. – A Dunántúlra készül. – Tervei gyermekei nevelésére; valóságos kis nevelőintézetet tart házában. – Utolsó bécsi útja (1815). – Meglátogatja Takáts Józsefet és Horváth Endrét. – Gyermekei nevelése; nyelv és zene. – Ő maga és felesége a nevelés munkájában. – Az érzékeny szívű atya. – Az értelem és szív képzése; a vallási fogalmak tanítása. – A deista Kazinczy. – A Hübner-féle bibliafordítást átdolgozza; a könyv nyomtatása. 556
- II. Kazinczy Széphalomra települése óta figyelemmel kíséri egyháza ügyeit; algondnoknak akarják választani. – A sátoraljaújhelyi egyház ekkori állapota. – Kazinczyt főgondnökká választják. – Hamar fölismeri a bajok forrását, s erélyesen lát a munkához. – A két papi állás megszüntetése; nehézségek. – A színi egyházkerületi gyűlés elfogadja Kazinczy indítványát. – Major Józsefet lelkésznek iktatják be; Kazinczy szerepe. – Az iskolák szigorú bírálata, javaslatai. – A színi egyházkerületi gyűlés az elemi iskolák szervezetének újjáalakítása ügyében véleményét kéri; Kazinczy részletes véleményt ad. – A sárospataki főiskola tanítása ügyében; a magyar nyelven való tanítás mellett. – Lemond a főgondnokságról; ennek okai. – Kazinczy és hitfelei közt ellentétes felfogás uralkodik. – Tóth Ferencsel és Márton ellenfeivel való vitái. – Kazinczy a vallás kérdéseit is kritikus szemmel vizsgálja. – A vallásunió eszméje; Guzmics. – A vita fő pontjai. – A szabadkőműves eszményei folyvást élnek Kazinczyban. – Felvilágosultsága s ezért való lelkese-dése. 568
- III. Kazinczy feleségének öröksége; Vay József tanácsa. – Özv. Török grófné halála; a végrendelet végrehajtása elmarad. – Kazinczy nem hallgat ügyvéde javaslatára. – Kénytelen pört indítani; az első ítélet. – Anyagi csapások érik; nagy szorultságba jut; Dessewffy J. részvétele, segélye. – Miben talál Kazinczy vigasztalást? – Miféle eszközökhöz folyamodik, hogy pillanatnyilag segítsen magán? – Merész anyagi ábrándjai; a véletlenben való bizakodással ámítja magát. – Kazinczy mint ember a tízes évek közepén; főbb jellemvonásai; a népszokások iránti felfogása; politikai gondolkodása; ellágyuló érzése; könnyelműsége. – Lelki és testi edzettsége. – Külső viselete, ruházkodása; rendszeres napi foglalkozása. – Betegeskedése. – Jó családapa; ritkán mozdul ki hazulról. – A széphalmi kúria élete; látogatások. 580
- IV. Készülődés az erdélyi útra; az első tervek meghiúsulnak. – Újabb tervezgetés. – Mit óhajt látni Kazinczy Erdélyben? – Útra kel. – Krasznára érkezik; Cserey Farkasnál. – Kolozsvárott az ottani írókkal való találkozása; iparkodik őket az újtásnak megnyerni. Látogatás a gubernátornál, Tordán Göngyössy Jánosnál. – Andrásfalván a Gyulaycsalád vendége. – A nagyszombati Bruckenthal-múzeumban. – Kirándulás Krassó vármegyébe sógorához, D’Ellevaux-hoz. – Jósika János b. Hunyad vármegye táblabírájává ajánlja Kazinczyt. – Látogatás Jósikánál és Sípos Pálnál. – Búcsú a Gyulay családtól. – Gyulafehérvárott; Bethlen Imre grófnál Nagyenyeden, Tihón Cserey Miklósnál, utoljára Zsibón. – Kazinczy nagyon megszereti Erdélyt; utazásának fontossága. 593

V. KAZINCZY LEGKIVÁLÓBB FORDÍTÁSAI (1807–1816)

- I. Kazinczy legsürgösebb irodalmi célja fordításai kiadása. – Kísérletei két irányban. – Lankadatlan törekvései. – Mily terveket készít a kiadásra? Kudarcok. – A pesti triász Kazinczy szolgálatában. – Institórisz Mosóczy csak a *Bácsmegyei* új kiadására vállalkozik; ez a terv is meghiúsul. – Trattner János ajánlata. – Kazinczy minden fordítását felajánlja Trattnernek. – Az első könyv. – Újabb terv. – Jelentés a kiadásról. – Nehézségek a kiadás körül; Kazinczy maga akarja munkáinak egy részét kiadni. – Trattner az egyes köteteket saját belátása szerint bocsátja nyilvánosságra. 604
- II. Kazinczy célja a fordításokkal; csak remekműveket akar adni nemzete kezébe. – Ízlése a kiválasztásban; kortársai e tekintetben. – Az érzelmesség köti össze az általa fordított írókat. – Rochefoucauld maximáinak fordítása mutatja legjobban, mily célok vezérlik őt a fordításban. – A maximák becse; Kazinczy kevés hatást ért el. – Gessner minden munkái. – Az idillek; *Abel halála*; *Szemíra és Szemín*; későbbi idillek; színművek; *Az első hajós*. – Gessner értéke. – Goethe Kazinczy lelkipilágában; tanítványainak is őt ajánlja elsősorban. – Hogyan ítéli meg Kazinczy Goethe műveit? *Stella*; *A' Testvérek*; *Clavigo*; *Egmont*; *Római Carneval*. – Herder és Wieland Kazinczy által fordított munkái: *A' repülő szekér*, *Salamandrine* és *a' képszobor*. 613
- III. Marmontel erkölcsi meséi. – Kik foglalkoznak nálunk Marmontel fordításával? – Kazinczy a Báróczy fordításaiból kezdi újra fordítani; magyar földre teszi a történet színhelyét. – Báróczy és Kazinczy különbözőképp ítélkezik a többszörös fordításról. – Kazinczy barátai nagyon dicsérik az ő 1807-diki fordítását; ezért adja ki újra, 1814. – A fordított elbeszélések rövid tartalma. – Brydone *Aetnája*. – Sterne L.: *Yorick és Eliza levelei*, *Yorick utazása*. – Kazinczy Yorick-fordítása. – Ossian énekei; Kazinczy előtti fordításai. – Kazinczy korábbi Ossian-fordításai. – Barátai az egész Ossian lefordítására ösztönzik. – Kazinczy addig nem adja saját alá fordítását, míg Ahlwardtéval össze nem hasonlítja. 629
- IV. Kazinczynak a fordításra vonatkozó elvei nagyban változnak. – Irodalmunk kifejtését a jó fordítástól várja. – Báróczy; a németek példája. – Elvei. – Fordításában 3 korszak különböztethető meg. – Ízlésének érzékenysége. – Kiszámított céllal fog az idegen mű fordításához. – Marmontel atticismusa. – Rochefoucauld maximái összehasonlítva a német és magyar fordításával. – Kazinczy téves felfogása részben a nyelvnek a ruhával összehasonlításából ered. – Hogyan magyarázható, hogy Kazinczy 1807-től 1814-ig minden addigi óvatosságát megtagadja? – A közvélemény a fordítások ellen. – Kazinczy barátai és tanítványai sajnálják, hogy a mester minden idejét fordításra pazarolta. – Kazinczy tiltakozik, hogy az ő fordításait a közönséges fordításokkal mérjék össze. – A Dayka és Báróczy életrajzában hirdetett elvei. – Epigrammái és episztolái is ez elveket magyarázzák. 640
- V. Kazinczy fordításainak részletes vizsgálatával még adós irodalmunk. – A Marmontel-fordítás újításai; részletezés; idegenszerűségek. – Báróczy és Kazinczy újításainak összehasonlítása. – A 9 kötet közvetlen hatása. – Soloecismusai. – Műfajok szerint milyen stílbeli szépségeket iparkodik meghonosítani? – A Gessner-fordítás sikerei. – A régieskedő nyelv hiába veszett utánzása. – Az Ossian-fordítás hibái, példák. – Mesterkedései, erőszakossága. – A komorság fes-

tői színezete. – Legkevésbé sikerült a Wieland regényeinek fordítása, példák. – Ő maga <i>Yorick Leveleit</i> és <i>Utazását</i> becsüli legtöbbször. – A magyar maximák stílje. – Kazinczy ösvényt vág az Auróra-kör számára. – A drámai nem körébe tartozó fordításai: <i>Clavigo</i> , <i>Egmont</i> . – Nagy tévedések; példák.	652
VI. A 9 kötetes fordítás példányai elfogynak. – Bírálatok a fordításról. – Kölcsey és Szemere hasonlításai. – A magyar szín a megszokott? – A szokatlanságok és idegenszerűségek. – Kazinczy a gyökér nélkül koholt új szók használatában is a legnagyobb szabadságot követeli. – Szó szerinti fordítás. – Szólások újításai. Új színezett. – Az eredeti alakzatainak és képeinek átültetése nyelvünkbe. – Mint író Kazinczy a 9 kötetrel ér el legmaradandóbb hatást. – Csak ettől fogva szólhatunk a stílérzék erősödéséről. – A kiadás rendkívüli hatása. – Ő az első magyar író, akinek a nyelv teljesen a hatalmában van.	667
Utószó Váczy János Kazinczy-monográfiájához	679
A helynevek mutatója	687
A személynevek mutatója	697